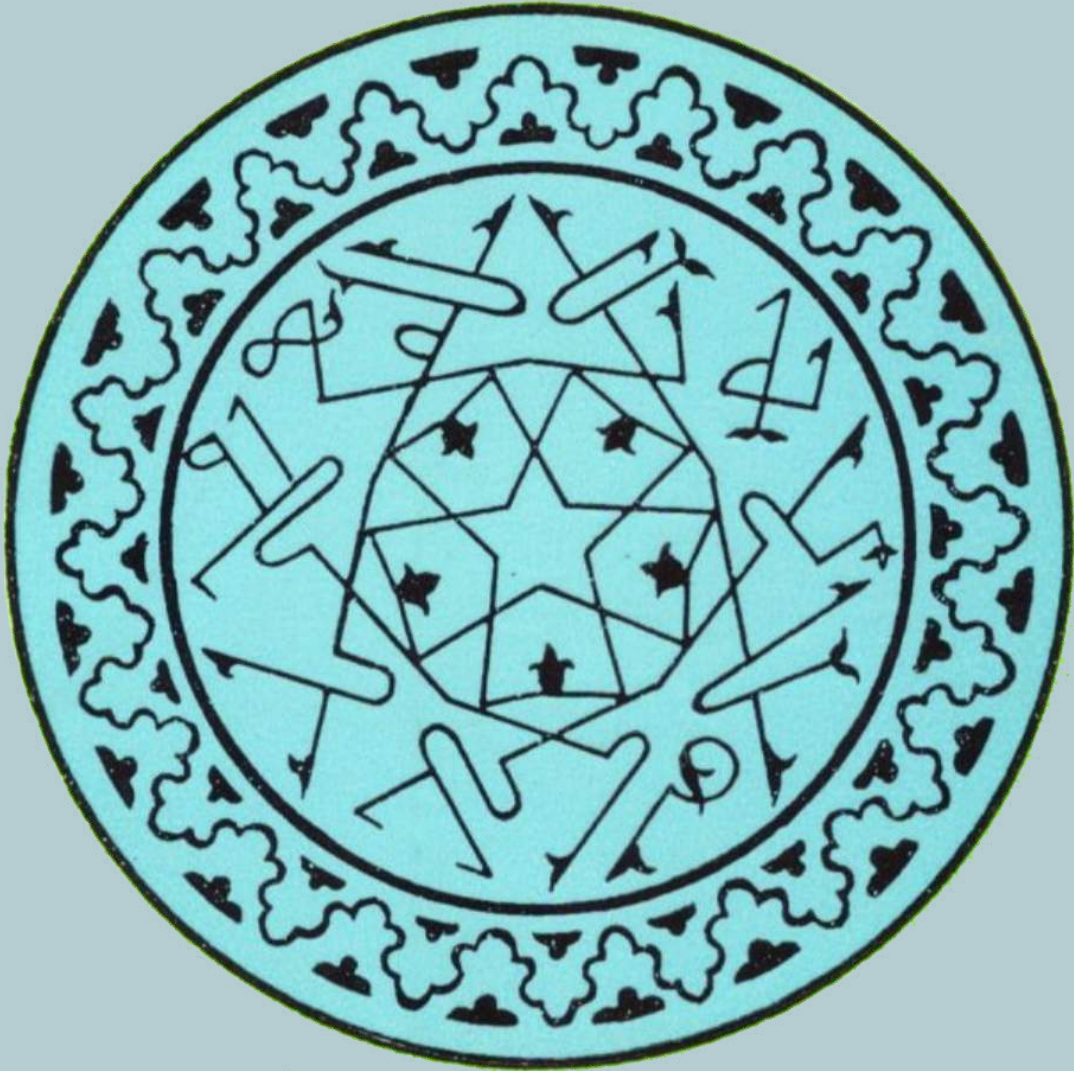

SELÇUK
ÜNİVERSİTESİ

SELÇUKLU TARİHİ VE TARİHÇİLİĞİNİN TEMEL MESELELERİ

KONYA - 2019

SELÇUKLU TARİHİ VE TARİHÇİLİĞİNİN TEMEL MESELELERİ

EDİTÖRLER:

**PROF. DR. MEHMET ALİ HACIGÖKMEN
PROF. DR. MUHARREM KESİK
PROF. DR. OSMAN KUNDURACI
DOÇ. DR. SEFER SOLMAZ
DR. ÖĞR. ÜYESİ ZEHRA ODABAŞI
DR. ÖĞR. ÜYESİ ŞÜKRÜ DURSUN**

SELÇUKLU TARİHİ VE TARİHÇİLİĞİNİN TEMEL MESELELERİ

Tüm hakları saklıdır.

Copyright sahibinin izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının, elektronik, mekanik ya da fotokopi ile basımı, yayımı, çoğaltılması ve dağıtımı yapılamaz.

Sayfa Tasarımı
SELMA DÜLGEROĞLU
MÜCAHİT PALA

Kapak Tasarımı
Mücahit PALA

Basım Tarihi:
25.12.2019

ISBN: 978-605-83531-8-3

- Kitapta Yer alan metinler, fotoğraf, resim, şekil ve çizimler, alıntı ile kaynakça sorumlulukları yazarlarına aittir.

SELÇUKLU TARİHİ VE TARİHÇİLİĞİNİN TEMEL MESELELERİ

Toplam 800 sayfa

Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliği Temel Meseleleri Kitabımızda bulunan makaleler 4-6 Nisan 2019 tarihinde Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumunda sunulan bildirileri içermektedir. Sempozyumda sunulan bildiriler seçilerek hakem değerlendirilmesinden geçirmek suretiyle kitaba alınmıştır. Makaleler yayına hazırlanırken yayın ilkeleri mümkün olduğunca korunmuş ancak bazı makaleler hakem değerlendirmeleri sonucunda alınmamıştır. Bununla beraber her türlü bilimsel, etik, yazım ve görsel-şematik kullanım sorumluluğu yazarların kendisine aittir.

Bilim ve Hakem Kurulu

- Prof. Dr. Adnan ÇEVİK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
- Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU (Kırıkkale Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ahmet OCAK (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK (İstanbul Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (TOBB Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ali BAŞ (Selçuk Üniversitesi)
- Prof. Dr. Aydın USTA (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
- Prof. Dr. Cihan PİYADEOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
- Prof. Dr. Ebru ALTAN (İstanbul Üniversitesi)
- Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL (Emekli Öğretim Üyesi)
- Prof. Dr. Ergin AYAN (Ordu Üniversitesi)
- Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER (Marmara Üniversitesi)
- Assist. Prof. Hadi JORATİ (Ohio State University, ABD)
- Prof. Dr. Hasan BAHAR (Selçuk Üniversitesi)
- Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)
- Prof. Dr. Haşim ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)
- Prof. Dr. Hsing Tung WU (National Chengchi University, Tayvan)
- Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Jonathan HARRIS (University of London, İngiltere)
- Prof. Dr. Jürgen PAUL (Martin-Luther-University Halle-Wittenberg, Almanya)
- Prof. Dr. Levent KAYAPINAR (Namık Kemal Üniversitesi)
- Prof. Dr. M. Said POLAT (Marmara Üniversitesi)
- Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Üniversitesi)

VI

Prof. Dr. Mikail BAYRAM (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Mohamed Salem BAAMER (King Abdulaziz University,
Suudi Arabistan)

Prof. Dr. Oluş ARIK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Prof. Dr. Osman G. ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Orhan Cezmi TUNCER (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. Rüçhan ARIK (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi)

Prof. Dr. Sabri Abdel-Latif SALIM (Fayoum University, Mısır)

Prof. Dr. Salim KOCA (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Shahram YOUSEFİFAR (Tahran University, İran)

Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Shamsiddin KAMOLİDDİN (Tashkent State Institute of
Oriental Studies, Özbekistan)

Prof. Dr. Timothy MAY (University of North Georgia, ABD)

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ziya Kenan BİLİCİ (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Adnan ESKİKURT (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Bekir BİÇER (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Doç. Dr. Halil İbrahim GÖKBÖRÜ (Kırıkkale Üniversitesi)

Doç. Dr. Murat KEÇİŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Naser SEDGHİ (Tabriz University, İran)

Doç. Dr. Sadi S. KUCUR (Marmara Üniversitesi)

Doç. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

- Doç. Dr. Tülay METİN (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Hacı Ahmet ŞİMŞEK (Selçuk Üniversitesi)
- Dr. Öğr. Üyesi Mojtaba KHALİFEH (Tahran Tarbiat Modares University, İran)
- Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AKKUŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
- Dr. Alfred J. ANDREA (University of Vermont, ABD)
- Dr. Jason ROCHE (Manchester Metropolitan University, İngiltere)
- Dr. Hossein KHOSHBATENİ (Tabriz, İran)
- Dr. Reem Abdülmonim Abdüssamed BAZA (Ministry of Awqaf and Islamic Affairs, Kuveyt)
- Dr. Patricia BLESSING (Princeton University, ABD)
- Öğr. Gör. Anar BABJANOVA (Abılay Han Kazak Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi, Kazakistan)
- Amir Rajaei BAGHSORKHI (Head of Bagsorkh Institute, İran)
- David DURAND-GUEDY (Koç Üniversitesi)
- Rustam SHUKUROW (Moscow University, Rusya)
- Zikrullah MUHAMMEDÎ (İmam Humeyni Üniversitesi, İran)

TAKDİM

Türkiye’de, XIX. yüzyılın sonunda başlayan modern metotlarla Türk tarihini bir bütün halinde ele almak düşüncesiyle başlayan çalışmalar, cumhuriyet döneminde hızlanarak devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde Prof. Dr. Fuad Köprülü ile başlayan Selçuklu Tarihçiliği çalışmaları Prof. Dr. Zeki Veli Togan, Prof. Dr. M. H. Yinanç ile devam etmiştir. Bu çalışmalar bir bütün olarak Prof. Dr. Osman Turan, Prof. Dr. M. Altay Köymen, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ile bir seviyeye gelir. Bu büyük alimlerin çalışmaları ile artık bir bütünün parçaları birleşmiş olsa da günümüze kadar birçok çalışmalar, aradaki boşlukları doldurmuştur denebilir.

Ancak bugün Selçuklu Tarihçiliği daha düzenli ve disiplinli bir hale gelmelidir. İşte yaptığımız bu sempozyum, Selçuklu tarihçiliğinin problemlerini ortaya koyarak, bir başlangıç yapmaktadır. Bundan sonra Selçuklu Tarihçiliğinin problemlerini periyodik olarak her yıl ele almak istiyoruz. Böylece her konu, ayrı ayrı spesifik bir sempozyum konusu olarak ele alınacak problemleri ve çözümleri tartışılmış olacaktır.

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN
S.Ü. Selçuklu Araştırmaları Merkezi Müdürü

İÇİNDEKİLER

Türkiye Selçukluları Devri Türk Şehri'nin İç-Asya/ Türkistan Kökenleri Üzerine Düşünceler	
Tuncer BAYKARA	1
Büyük Selçuklular'da Taşra Teşkilâtı	
Abdülkerim ÖZAYDIN	9
Büyük Selçuklu Sultanlarının Saltanat Dönemlerinde (1040-1157) Karşılaştıkları ve Tamamen Çözemedikleri Ağır İç Meseleler	
Salim KOCA	41
Büyük Selçuklular ve Haçlılar	
Aydın USTA	53
Büyük Selçukluların Oluşturduğu Siyasal Yapıların İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre Yeniden Tanımlanması ve Dönemlendirilmesi (Selçuklu Tarihini Kavramsallaştırma Sorunu ve Bir Öneri)	
M. Said POLAT	65
Büyük Selçuklu Sultanlarının Toplumsal Huzuru Sağlamadaki Rollerini	
Nurullah YAZAR	81
Türkiye Selçuklu Devleti'nde Saçın Âdeti ve Bağlılık Sembollerinin Uygulanışı ile İlgili Ritüeller	
Rıfat İlhan ÇELİK	93
Selçuklular Tarihi Alanında Yapılan Tezlerde Yaşanan Kalite ve Özgünlük Sorunu	
Muharrem KESİK	101
Türkiye'de Selçuklu Tarihi Araştırmaları	
Cihan PİYADEOĞLU	111
Selçuklu Tarih Yazımında Metodoloji ve Terminoloji Problematikliği Üzerine Bir Değerlendirme	
Selim KAYA	135

Millî Eğitim Müfredatlarında ve Tarih Ders Kitaplarında Selçuklu Tarihi Öğretimi ve Karşılaşılan Problemler Mehmet Ali KAPAR	149
Kavramsal Çerçeveden Selçuklu-Abbasi Halifeliği İlişkilerine Farklı Bir Bakış Gülây ÖĞÜN BEZER	173
Sultan Sancar ve Gurlular Ergin AYAN	179
Büyük Selçuklularda Kumaç Ailesi Ergin AYAN	195
Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu Mustafa KESKİN	213
Selçuklu Hükümet Mekanizmasında Pervane ve Pervanelik Görevinin Kökenine Dair Mehmet Ali HACIGÖKMEN	229
Anadolu'da İslam veya İslamlaşma Konulu Çalışmaların Dünü Bugünü: Genel Yaklaşım, Kavramlar ve Tartışmalar Resul AY	241
İran İslâm Cumhuriyeti Eğitim Müfredatında Selçuklu Tarihi ve İran'daki Selçuklu Eserlerinin Durumu Tülay METİN	255
Ermeni ve Süryani Kaynaklarına Göre Türk/Selçuklu Algısı Zeynep Hilal SEKMAN	269
Türkiye (Anadolu) Selçukluları Tarihinin Kaynaklarından Memlük Tarih Eserlerinde Memlük-Türkiye Selçuklu İlişkileri Fatih Yahya AYZ	281
XIX. Yüzyıldan Günümüze Trabzon İmparatorluğu Tarih Yazıcılığı ve Sorunları Murat KEÇİŞ	307

Kösedağ Savaşı: Askerî Hezimet Mi, Diplomatik Zafer Mi? Mustafa UYAR	313
Kürtçü Araştırmacıların Selçuklu Tarihine Yaklaşım Sorunları Bekir BİÇER	325
Selçuklu Tarihçiliğinin Problemleri Bağlamında Selçuklu-Türkmen İlişkilerine Teorik Bir Bakış Mevlüt GÜNLER	347
Akşehir Ulu Camii’de Tuğla Malzeme Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme Mehmet KUTLU	363
Selçuklulardan Bahseden Ermeni Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme İbrahim TELLİOĞLU	387
Selçuklular Dönemi Tarihi Araştırmalarında, Arşiv ve Kaynak Meselesi Kullanımına Dair Yeni Bazı Tespitler Rıfat GÜNALAN	399
Selçuklu Tarihi Kaynaklarının Tercümesi Meselesi (Farsça Kaynaklar) Erkan GÖKSU	423
Selçuklu Tarihyazımında Arapça Kaynakların Kullanımı ve Bazı Problemler Murat ÖZTÜRK	431
Berlin Pergamon Müzesinde Sergilenen Anadolu’dan Götürülmüş Figürlü Bir Ahşap Kapı Necla DURSUN	439
Türkiye’de Selçuklu Meskûkâtının Meseleleri Hakkında Bazı Tespitler Sadi S. KUCUR	465
Selçuklu Temreninin Metalürjik ve Morfolojik Özellikleri Üzerine Yeni Bulgular Alptekin YAVAŞ	471

XIV

- XIII. Yüzyılda Türkiye Selçuklularında Sufiler ile Ümera Arasındaki İlişkilerin Açıklanmasında Menâkıbnâmelerin Kaynak Olarak Kullanımı
Rauf Kahraman ÜRKMEZ 491
- Selçuklu Sosyal Tarih Araştırmalarında Tabakât Kitaplarının Yeri ve Önemi; İbnü's-Şa'âr Örneği
Hüseyin KARAÇAM 507
- Anadolu'da Selçuklu Dönemi Şahıs Adlarının İmla Problemi
Cevdet YAKUPOĞLU 521
- Selçuklu Dönemi Tarih Kaynaklarında Geçen Coğrafi Bilgiler ve Veriler Konusunda Farklı Bir Yaklaşım
Mehmet Akif CEYLAN 549
- Tarihî Coğrafya'nın Selçuklu Tarihi Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi
Adnan ESKİKURT 577
- Büyük Selçuklu Döneminde Kullanılan Çalgıların Tespit Edilme Sorunu - Tarih-Müzikoloji-Seramik Sanatı Üçgeninden Bir Yaklaşım-
Feyzan GÖHER VURAL 597
- Selçuklu Dönemindeki Türk Kıyafetleriyle Kazak Milli Kıyafetlerinin Benzerlikleri
Anar BABJANOVA 615
- الملايس السلجوقية في العراق والأناضول (دراسة مقارنة)
ريم عبدالمنعم عبد الصمد باظه 623
- Tarihî Yollar ve Göller Bölgesi
Ramazan TOPRAKLI 645
- Arapça Kaynaklarda Selçuklu Dönemi Tercüme Metinlerine Dair Gözlemler (İbn Kesîr El-Bidâye Ve'n-Nihâye- Büyük İslâm Tarihi Örneği)
Halil İbrahim GÖKBÖRÜ 687
- Utbi, Beyhakî ve Gerdîzi'nin Eserlerinin Gazneli ve Selçuklu Tarihçiliği Açısından Değerlendirilmesi
Mustafa AKKUŞ- İzzetullah ZEKİ 703

اهمیت دوره ی سلجوقیان در سر زمین ایران و تاثیر هنر سلجوقیان بر فرهنگ ایران و
قزاقستان

نورضیا آتیبکوا 719

Timur Dönemi Tarihçilerinin Tarafsızlık Sorunu

İzzetullah ZEKİ- Mustafa AKKUŞ 731

Şîi-Sünnî Ekseninde Selçukluların Hicaz Politikası

Ahmet OCAK 747

Orta Asya Türklerinin “İslam Rönesansı”na Katkıları

Shamsiddin KAMOLLİDDİN 765

Nizarî İsmâîlîlerin Tarih Literatüründe Adlandırma Problemi Üzerine Bazı
Değerlendirmeler

Ayşe ATICI ARAYANCAN 783

Selçuklu Türkiye’si’ne Ait Arşiv Belgeleri Hakkında Bazı Tespitler

Sadi S. KUCUR 791

Türkiye Selçukluları’nda Dîvân-ı Mezâlim (Dîvân-ı Tazallum)’in İşleyişi ve
Görevi Tam Olarak Anlaşılamayan “Emir-Dâd”lık

Ayşe Dudu KUŞÇU 797

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DEVRİ TÜRK ŞEHİRİ'NİN İÇ-ASYA/ TÜRKİSTAN KÖKENLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

TUNCER BAYKARA*

II. Türkiye Selçukluları Devri Türk Şehri'nin iki önemli kökeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Türklerin XI.yüzyıl sonlarından itibaren gelerek yerleştikleri eski şehirlerdir. Bu eski şehirlerden gelen etkilere Rum/Grek değil, bize kalırsa “Yerli Kökenler” demek daha doğru olacaktır. Çünkü bu “yerli kökenler”in temeli, taa Hitit devrine ve öncesine kadar geri gitmektedir. Değişmeyen bir coğrafya sebebiyle, insan-oğlunun yerleşebileceği, geliştirip “şehir” haline getireceği yerler de bellidir. Buralardaki yerleşik hayat, MÖ. 2 binlerden itibaren başlamış olmalıdır. Ancak Türklerin Diyar-ı Rum'da temas ettikleri X-XI.yüzyıl sonrası şehirleri, Doğu Roma/Bizans demek olduğu kabul ediliyor.

İkinci köken, yıllarca önce rahmetli Prof. Dr. Faruk Sümer'in de işaret ettiği husus olup, Diyar-ı Rum'a sadece “göçebe Türkler “gelmemiş, yerleşik hayatın içindeki bir kısım Türkler de gelmiştir. Faruk hoca buna dair dil ve kavramlar olarak yeterli kanıt ortaya koymuştur. Biz sadece birkaç konu üzerinde ayrıntılı olarak duracağız.

Türklerin tamamının veya çoğunluğunun yerleşik olduğunu, onların kasaba ve şehirleri olduğunu söyleyemeyiz. Fakat genel evrensel şartlarda bir kısım Türklerin yerleşik hayatı tercih ettiğini söyleyebiliriz. Hele Türk hayatının esasını teşkil ettiğine inandığımız “mevsimsel hayat” modern tabiriyle “pastoral” hayat bazı mevsimlerde, barınaklara ek/yapay tesisler yapılarak devamlı yaşanılmasını gerektirmiştir. Ek tesisler olmayan dönemlerde doğal barınaklar devamlı yerleşmenin çekirdeğini oluşturur. Fakat doğal barınakların bulunmadığı veya nadiren bulunduğu coğrafyalarda ek tesisler yapılması zaruri olmuştur. Bu ek/yapay çare veya tesisler kimi zaman bir mevsim için tasarlanırsa da, çoğunlukla birkaç mevsim kullanılabilmesi için nispeten sağlam malzeme ile yapılıyordu. Böylece devamlı iskan, yani ekonomik zaruretlerden dolayı kısmen başlamaktadır.

Söylediğimiz bu kısmen teorik hususların Türk aleminde, ve özellikle Selçukluların içinden koptuğu Oğuzların ülkesinde, yaşadıkları yerlerde de maddi izlerini görebiliyoruz. Bu maddi izler son iki yüz yıldır ciddi biçimde araştırılmaktadır. Bu maddi izlerin yanında, erken devir kaynaklarında ve özellikle destanlardaki bilgiler de gözden geçirilince bu yerleşik hayat ve “göç” meselesi daha açık ortaya çıkmaktadır.

Önce mevsimlik hayatın bir gereği olarak kısaca “barınak” meselesine temas edelim. Doğal barınaklar, mağara/in ve ağaç kovukların çevresinde, Türkün can damarı hayvanların otlaklarındaki otlar bitince yeni bir yere gidilmesi icab eder.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi. baykaratuncer@hotmail.com.

Orada kalınması için geçici barınaklar yapılabilir, fakat zaman için de meseleyi kökünden halletmek düşüncesi etkin olmuştur. Günümüzde varlıklı insanların yaz mevsimini geçirdikleri yerlerde yazlık mekanları olduğu gibi, kışın ve hatta güz ve baharda daha uzun süre kaldıkları yerlerde de ayrı evleri/meskenleri vardır. Burada sözü edilen barınak “ev”, dört mevsimde dört ayrı mekanda düşünülebilirse, hepsinde aynı zamanda kalınmamaktadır. O zaman uzun aylar (7-8) kalınan yerlerde daha kalıcı, fakat zaman bakımından kısa (4-5) kalınan yerlerde geçici meskenler olabilir.

Fakat burada uzan ayrıntılara girmeden Türk’ün bu meselede etkili bir çözüm bulduğunu söyleyebiliriz. Bu da kolaylıkla kalıcı hale getirilen ve sonra yine kolaylıkla sökülüp taşınabilen malzeme ile barınak/mesken yapımıdır. Nedense son yüzyılda yanlış olarak tümüne “Çadır” denilen bu ağaç ve keçe ağırlıklı ve özellikle taşınabilir meskenlere “ev” denmektedir. Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmenlerdeki bu taşınabilir “keçe örtülü ev”lere, oralar halkının telaffuzu ile “üy/öy” denmektedir. Buradaki tanım, tamamen Türkiye Türkçesindeki yaygın ve bilinen anlamıyla “ev” olup asla çadır değildir. Nedense göçürülebilir özelliği sebebiyle bu evleri, “çadır” olarak kabul etmek yaygınlaşmışsa da asla doğru değildir.

Bu evler, mevsimlere göre kalınan yerlere, kolaylıkla götürülmekte, oralarda yine kolaylıkla birkaç saatin içinde inşa edilebilmektedir. Bunu bizzat gözlemlediğimizi (1996 yılında Kırgızistan’da) hatırlatmak isterim. Türk mevsimler arasında, belirli zamanlarda yerlere kışlak, yazlak, yaylak, güzleklerde kalacağı zaman bu evleri ile göçmektedir. Uzun zaman kalınacak yerlerde, özellikle kışlaklarda, bu keçe evler dışarıdan desteklenebilmektedir. Böyle yapılan destekler, mesela bir duvar olursa sağlam yapıyor ve Türk ertesi sene yine bu “yurt”una geliyordu. Böylesine zaman içinde sabit evler ve sabit iskan halini almakta olup, İç Asyanın bir kalabalık Türk zümresinde, Özbeklerde “kışlak” yerleşik hayatın ilk kademesinin ismi olarak günümüzde de kullanılmaktadır.

Bu ayrıntılara girmemizin sebebi, MS IX-X yüzyıllarda bir kısım Oğuzların böyle yerleşik hayatın içinde olabilecekleri gerçeğini belirtmektir. Zaten Oğuzların kadim yurtları, Sir suyunun ayağı, özellikle nehrin günümüzdeki yatağının güney/sol kıyısı günümüzde de çok sayıda yerleşim yeri ve şehir harabesi içermektedir. Sağ yakasında ise bu kadar çok yerleşim ve şehir harabesi yoktur. Demek ki buraları daha çok yazın (aslında yay mevsimi) gidilen yerler olsa gerek. Bu sahanın çok ilerilerinde şimdiki Astana civarında Bozok kutsal şehrinin kalıntıları vardır. Anlaşıyor ki Bozok Oğuz boyunun mensupları buraları da kendilerine mekân edinmişlerdir.

Sir Suyunun Ayağında, bazı Oğuz şehirlerini, tarihi kaynaklardan da biliyoruz. Bunların en ünlüsü hem İslam coğrafya kaynaklarından hem de Oğuzlara ait destanlardan bildiğimiz **Yeni-kent/ Yengi kend**’dir. Kaynaklar burasının X-XI yüzyıllarda Oğuz yabgu’larının kışlık merkezi olduğunu belirtirler. Demek ki bu

yörede daha eski şehirler/kendler olmalı ki burası *yeni/yengi* olarak anılmıştır. Türk bu çeşit yerleşim yerlerine Yeni-şehir /Yeni-şar diye isim vermeyi sonraki tarihlerde bu Oğuzlarının çocukları tarafından da sıklıkla kullanılmıştır.

Yengi kent'ten başka bu yörede adı tarihi kaynaklarda geçen şehirler de vardır. Huvare (Cuvare diye de bilinirdi) ile “Kesken Küyük –Kale” ve Küyük-kale gibi. Daha aşağılarda, adını hemen herkesin bildiği Cend ile Sir suyunun sol yakısında **Sarlı-tam Kale**'yi de ekleyebiliriz. Türkiye Selçuklularının ataları ve Selçukluların kendileri bütün bu şehirleri bilmişler belki de bir zamanlar içinde yaşamışlardır. XI.yüzyılda ise, Selçuk Sübaşının hareketinden ve X.yüzyıl ortalarında Cend'e gelmesinden sonra ise, Cend dolayısıyla şehirler daha haşır-neşir olmalıdır. Hele sonraki zamanlarda Harezmi ve öteki Samani ve Karahanlı şehirlerine de görüp içinde kısmen yaşamış olmalıydılar. Buralardaki XI-XII yüzyıllardaki şehir hayatı günümüzde ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Diyoruz ki Selçuklu Devletinin birer mensubu olarak sonraki zamanlarda yaşayan Türkler için artık şehir daha belirgindir.

İçlerinde en çok Oğuz Boyu mensubu olan Türklerin, batıya, eski Diyar-ı Rum topraklarına XI.yy sonlarından itibaren önce asker ağırlıklı olarak geldikleri bu topraklara sahip olmalarıyla yepyeni bir Türk yurdu/Türkiye oluşmaya başlamıştır. Sonraki yüzyıl ve tarihlerde İç Asya'dan batıya akın kimi zaman ciddi birer göç olarak devam edecektir. Buna dair vereceğimiz bir misal konuyu yeterince aydınlatabilir. Kendisi de İç Asya'dan göçüp gelen Celaleddin Rumi, sonrasında buraları tam olarak benimsemiştir. XII.yy sonları ile XIII.yy başlarındaki bu göç hareketinin İç Asya'daki şehirli Türkleri etkilediğini sanıyoruz.

Konumuz bu topraklara gelenlerden ikinci önemli küme, yerleşik hayatın içindeki Türklerdir. Burada ilk olarak Mevlana C. Rumi'nin belirttiği bir hususa dikkat ediyoruz. Mevlana *Divan-ı Kebîr*'indeki gazellerden birisinde, muhtemelen 1250 yıllarında çevresindeki çekik gözlü Türk güzellerine “nereden geldiniz” diye sormuştu. Karşısındaki hayran olduğu Türk güzellerinin şöyle dediklerini kaydediyor: “Kimimiz Türkistan'dan kimimiz Fergana'dan”.

Burada geçen “Türkistan” kavramının kapsamı olarak muhtemelen Sırderya'nın orta ve aşağı çığırındaki coğrafyanın anlaşılmasına inanıyoruz. Fergana ise bilinen bir coğrafyadır. Buraları XII ve XIII yüzyıllarda tam olarak şehirlerin, ve şehirli hayatın etkin olduğu bir coğrafyadır.

Bu şehirli ortamdan gelenlerin Diyar-ı Rumdaki şehir hayatında etkin oldukları şüphesizdir. Bunun birçok görüntüleri vardır: Şu birkaç hususa temas edelim.

Önce, Türkistan'da oluşan bazı kavramların sonradan Diyar-ı Rum yani Anadolu'da da devam ettiğine dair üç noktayı belirtelim:

- a) “Şehir”in, muhtemelen “şar” olarak kısaltılmış şekli, XIIIyy başlarında Nesevî’den naklen Barthold belirtmektedir. “Sharkant (Yanıkant)” olarak geçen bu kayıttaki şehir, muhtemelen Oğuz Yabgularının kışlık merkezi olan Yengi-kent dir. “Şar”, XVI yüzyıl sonrasına kadar Anadolu Türk halkının, şehir yerine kullandığı kelimedir. Antep’deki “Şaraküstü” semt adı ki geç tarihlerdeki kayıtlara “Şehreküstü” olarak geçecektir.
- b) Türkiyedeki Selçuklu şehirlerinde en çok rastlanan çarşı/pazarların birisinin adı “Uzun-çarşı”, ve “Uzun-Pazar”dır. Günümüz eski Selçuklu döneminden hatıralar saklayan şehirlerde olduğu gibi (Antep’de). XV-XVI yüzyıl belgelerinde bu kavrama sıklıkla rastlanmaktadır. Türkmenistan’dan bir kayıt bu kavramın merkezi coğrafyadaki durumunu açıkça gösterir.
- c) Gökmeydan: Ortaçağ tarihlerinde, doğrudan bu adla olmasa da Arapça çevirisi ile Önasya şehirlerindeki tarihi kayıtlarda geçer. XVI yüzyıldan itibaren doğrudan Gökmeydan olarak Halep’de bilinir. Osmanlı dönemi tahrirlerinde bu yöredeki şehirlerde de kaydedilmişlerdir. Bu, şehirdeki tüm sakinlerinin bir araya geldikleri yerdir. Cami ve Ulucami, sadece Müslüman ahalinin Cuma naza için topladıkları mekan olduğundan şehrin bütün halkı için ortak bir alan olamaz. Buna karşılık at ağırlık hayatını gereği olarak yemyeşil çimenlik bir sahada bütün herkes toplanabilir. Şehir surlarının dışındaki bu alanlar “şehir” gerçeğinin bir yansımasıdır. Geç tarihlerde işlevleri kaybedilince bir kısmı mezarlık olarak kullanılabilir (Konya).

İşte böylesine bir önemli kurumun Türkistan sahasındaki izlerini, tam açık olmasa da hatıraları Türkmenlerde yaşamıştır. Yukarda da demeye çalıştığımız Türkmenistan, İç Asya Türk aleminin batı ucu gibidir.

- I. Mevsimlik hayatta aileler kendi yiyecekleri ekmeği kendileri imal ederken Şehir hayatında fırın ve ekmekçiler vardır. Nitekim Mevlana’nın babası B.Veled, XIII.yy başlarında Konya’ya geldiklerinde Konya’daki ilk müridlerinin bir kasab ve bir ekmekçi olduğunu Eflaki söyler. Türkün yemek ve gıda kültüründe ekmek ve et önemli yeri işgal eder. Güzel bir tesadüf eseri olarak XIII.yy başlarında Balasagun şehrindeki “Ekmekçi” ye ait 603 h/1205 m. Türkçe biçin yılına ait bir kitabe günümüze kadar gelmiştir.

Şehirlerdeki bu ve benzeri ekmekçilerin batıya göçenler arasında olması şaşırtıcı olamaz.

“Et” hususu da ilginçtir; çünkü Türkistan sahası şehirlerindeki kazılarda bulunan kemiklerin incelenmesinde dikkate değer bilgiler vardır. Bunlardan bulabildiğimiz sonuçları kısaca verelim.

Külân/Küleng kabul edilen şehir harabesinde V.yüzyıl katmanında durum şöyle idi:

Koyun: %37,9 ; At: %33,1 ; Büyükbaş hayvan: % 22,8.

XI-XII.yyda şöyledir:

Koyun:% 41,0 ; Büyükbaş hayvan:%26,2 ; At: %18,9

Taraz şehrindeki kazılarda VI-VIII yüzyıllarda en çok koyun(%55) ve sonra büyük baş hayvan kemikleri geliyor (%25). Türklerde en çok koyun etinin yendiği açık olarak anlaşılıyor. Görülüyor ki koyun şehirlerde etkili bir yiyecektir; at ve sığır eti de yenmekte ise de islamiyetin kabulünden sonra at eti yenmesi kısmen gerilemiştir. Gerçi bulunan at kemiklerinin bir kısmının halkın kullandığı binek hayvanı olması ihtimali vardır,

Türklerin Diyar-ı Rum=Anadolu’ya gelmelerinden sonra etkili et gıdaları, koyun eti olmaya devam etmiştir. Bununla birlikte XII.yüzyıl başlarında “At” eti de yenilmeye devam etmiştir. N.Demir’in sadeleştirdiği Danişment-nâme’deki şu kayıtlar dikkate değer: “Melik (Danişmend Gazi, Gülnuş Banu ile düğününde buyurdu..Bin koyun, beş yüz keçi, üç yüz öküz, iki yüz deve yüz elli at boğazladılar” ve devam eder:” Onbin batman undan yufka yapıldı. Onbin batman pirinç ayıklandı, beşyüz batman tuz, on batman soğan, sekiz batman nohut, on bin dirhem zaferan, beşyüz batman nişasta, bin batman bal, bin batman yağ hazırladılar. Beş yüz batman üzüm, dört yüz batman incir, üç yüz batman erik, iki yüz batman kayısı, yüz batman buğday, yüz okka badem, iki yüz okka hurma, yüz kile gendüme, dört yüz kile keşkeklik, iri-ufak bin kuzu hazırladılar”. At eti sonra yüzyıllarda gittikçe gerileyecek ve kaybolacaktır. Şehirlerdeki hayvan varlığı her ne kadar, günümüz şehircilik anlayışına uymasa da Türkiye şehirlerinde de yakın yıllara kadar hayvanların etkin bir şekilde varlığı tartışılmaz. Bunun İzmir, Denizli şehirlerinde bizzat gözlenmiş olup, Konya şehri için de yakınlarımızın gözlemleri önemlidir. Öteki şehirlerin de benzer durumda olduklarına şüphe yoktur.

Şehir hayatının, hele İslâmiyetin kabulünden sonraki en önemli görüntüsü, şehirlerde cuma namazının topluca kılındığı **camiler**dir. Son yüzyıldaki kazılarda bazı şehirlerde camiler ortaya çıkarılmıştır. Minareler de keza bu devirde görülmeye başlar. Küçük ölçekli mescitlerin bilinmesi oldukça güç olduğundan bunlar pek bilinmese de, camiinin yapılmasının önce kurulması bir gelenek olarak devam edecek

olan **hamamlar** bu devirde bu coğrafyada görülür. Burada oluşan cami ve hamam planlarının sonraki zamanlarda Diyar-ı Rum'daki yapılarda da tesiri görülebilir.

İslamiyetin varlığı Türkistan sahasında kolaylıkla yerleşip gerçekleşmemiş yörede etkin öteki dinlerle de mücadele etmek gerekmiştir. Bunlar arasında Türkler arasında da etkin sayılabilecek şekilde yayıldığı görüldüğü Budizm, Brahmanizm, Mazdeizm ve nihayet kitabi dinler (nasturi esaslı hristiyanlık ve musevilik) vardır. Bu dinlerin birbirleri yanında varlıklarını biliyoruz ama mücadeleleri hakkında pek bilgimiz yoktur. Karahanlıların kuzeydeki merkezi (Suyab-Balasagun) bu dinlerin IX.yüzyıldaki durumu açık olarak görülüyor. Gerçi Musevilik daha çok Hazarlar arasında etkili olmuş görünüyor. X-XI.yüzyıllarda İslamiyet etkili bir şekilde onların üzerinde galib durumdadır. Çünkü İslam, genel esasları ile Türk'ün ruhuna hitap ediyor, adeta onu doyuruyordu Bununla birlikte Ahmed Yesevî gibi ruhlara da hitap edenler sayesinde İslam kesin bir zafer kazanacaktır.

Şehirlerde nüfusun artması, kullanılan gündelik eşyanın imalini de başlatıp artırmıştır. Her çeşit (metal, keramik, deri ve ağaç) eşya yapımının da canlanması dikkate değerdir. Bu eşya imaline bağlı olarak "satış" gerçeği de gündeme gelecektir. Bu hususta şehirlerde, çarşı ve pazarlar oluştuğu gibi, "**çerçiler**", yani dükkanı at sırtında olan satıcılar da vardır. Menkıbeye göre XII.yüzyılda Ahmed Yesevî bizzat imal ettiği ağaç eşyayı bir öküzün sırtına yükleyerek satışa çıkarıyordu. Bu ise bir tür çerçilik olup, Ahmet Yesevî, kendi ürettiği eşyayı bizzat satarak kazanç sağlıyordu.

Demek ki artık bir ticaret ve Pazar olayı, şehirde canlı olarak etkilidir. Burada dikkati çeken kavramlardan birisi, şehir içindeki "çarşı" isimleridir. Bunlardan birisi Türkiye'de XIII.yydan beri şehirlerde sık sık rastlanan "**uzun-çarşı**" kavramıdır. Bu kavramın yakın yıllarda da Türkiye şehirlerinde etkinliği tartışılmaz İ.H.Uzunçarşılı'nın adında da yaşamıştır.

Türkistan şehirlerinin çarşı düzeniyle ilgili ayrıntılı ve isme dayalı bilgimiz sınırlı ise de bazı işaretler vardır. Bunlardan birisi ve en önemlisi Selçukluların içinden çıktığı Oğuz/Türkmen kitesinin adını taşıyan Türkmenistan'daki kayıttır. Türkmenistanda, hangi şehirde olduğunu bilmemekle birlikte "Uzun-çarşı" sözünün kesinlikle kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu bilgi her ne kadar, şimdilik XIX.yüzyıl sonlarından daha geriye gitmezse de varlığı bir kesin gerçektir.

Sözlerimizin sonunda bir tarihçi ve bir münevverin sözleri ile bitirelim.

- a) Zeki Velidi Togan (1890-1970), Türkistan coğrafyasını bizzat gezdiğinden olsa gerek, bir şöyle der. "Türkiye şehirleri hele Öç Anadolu'nun Konya, Aksaray ve Niğde taraflarının şehir ve etrafı tamamen İç Asya Türkistan etkilidir".

- b) Bir kültürlü münevver olan Şevket Rado (1913-1988), 1967 de, Devrin Başbakanı ile gittiği Rusya’da, Taşkent’ demiryolu istasyonu etrafındaki manzarayı görünce, “Atalarımın bu topraklardan Anadolu’ya gittiğine kesinlikle kani oldum” der.

BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA TAŞRA TEŞKÎLÂTI

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN*

Selçuklu hükümdarları devletin reisi, vasal devletlerin, hanedana mensup meliklerin, iktâ sahiplerinin ve emirlerin tâbî olduğu **Büyük Sultan, Sultan-ı A'zam veya Sultan-ı Muazzam'dır.**

Nizâmülmülk'ün ifadesiyle Allah her asırda ve zamanda üstün vasıflar ve övülmeye değer hasletlerle yarattığı birini hükümdar olarak seçer ve halkın işlerini ona havale eder.

Gücünü Allah'tan alan ve onun yeryüzündeki gölgesi unvanıyla anılan Büyük Sultan devlet teşkilatının merkezinde yer alır. Ona bağlı olarak görev yapan divan teşkilâtı, ordu teşkilâtı, saray teşkilâtı, adliye teşkilâtı ve eyaletlerde de taşra teşkilâtı mevcuttur.

Taşranın idaresi melik unvanı verilen şehzâdelerle melikeler ve diğer hanedan mensupları, memlûk emîrler ve Türkmen beyleri tarafından sağlanırdı. Büyük Selçuklu Sultanı, meliklere, hanedan âzâlarına ve emîrlere iktâlar tevcîh ya da daha önce tevcîh edilen iktâları tasdik etmek suretiyle vilayet ve eyaletlerin idaresini onların sorumluluğuna tevdi ederdi.

Eyaletlere Selçuklu melikleri, Türk beyleri ve sipehsâlar denilen büyük kumandanlar vali tayin edilirdi. Meliklerin emrinde de dîvân teşkilâtı mevcuttu. Emîrlerin de buna benzer bir idârî teşkilâtı vardı. Tâbî hükümetler iç işlerinde tamamen serbestti. Yalnız muayyen bir vergi ödemek ve sultanın emriyle seferlere katılmak zorundaydılar. Ülke mülkî taksimat bakımından il (vilayet), bölgeler ise eyalet, eyalet-i vilayet, niyabet-i eyalet, amel, şehir ve köylere ayrılmıştı. Taşra teşkilâtında görev alan başlıca devlet erkânı şunlardı:

1. Melikler

Selçuklu hanedanı mensupları sultan tarafından melik unvanıyla en önemli bölge, vilayet veya şehirlerin idaresiyle görevlendirilirdi. Melikler prensip olarak iyi bir hükümdar, devlet adamı ve kumandan olarak yetiştirilmeleri için bir atabeg'in nezaretine tevdi edilirdi. Atabeglerin Meliklerin saltanat davasıyla isyan etmelerini önlemek gibi siyasi amaçlı görevleri de vardı. Mesela, Muhammed Tapar Atabeg Kutlug Tekin'in nezaretinde Gence melikliğine tayin edilmiş, ağabeyi Berkyaruk'a

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, ozaydina@istanbul.edu.tr.

isyan edeceği zaman kendisine engel gördüğü atabegini öldürtmüştür.¹ Sancar da aynı düşüncelerle atabeg Kumac'ın (Kamac) nezaretinde Horasan meliki tayin edilmişti.²

Selçuklu Devleti'nin kuruluş devrinden itibaren meliklere hem idâri hem de askerî görevler verilirdi. Tuğrul Bey devrinde Alp Arslan Horasan meliki idi. Melikşah Harizm, Fars ve Rey meliki olarak görev yapmıştı. Alp Arslan ölüm döşeginde iken oğlu Melikşah'a kardeşi Ayaz'ı Horasan, amcası Kavurd Bey'i de Kirman ve Fars meliki tayin etmesini vasiyet etmişti. Tutuş Gence ve Suriye, İsmail bin Yakuti Azerbaycan, Tekiş, Belh ve Toharistan, Arslan Argun Horasan, Muhammed Tapar Gence, Sancar de Horasan Meliki olarak görev yapmışlardır. Meliklerin gerektiğinde cihada katılmak, halkın şikâyetlerini dinlemek, haksızlıkla mücadele etmek, töreye ve kanunlara aykırı davranan ahlaksız ve bozguncuları cezalandırmak gibi bir çok görevi vardı. Ancak en önemli görevleri buldukları yerlerin, nizam, asayiş ve emniyetini sağlamaktı.³

Sultan Sancar yeğeni Mesud b. Muhammed Tapar'ın Cürcan melikliğine tayiniyle ilgili belgede “*istişare ettikten sonra askerleri, reyâyı, yani bütün halkı, idari işleri ve kanunları öğrenen Selçuklu soyundan gelen oğlumuz Melik Gıyaseddin Mesud'un emrine verdik.*”⁴ denildikten sonra onun görev ve yetkileri şu ifadelerle anlatılmaktadır: “*Mesud'un salıverme ve tutuklama, alıkoyma ve uzaklaştırma, işe son verme ve atama, bağışlama ve cezalandırma hususundaki icraatının bizim verdiğimiz bir hüküm ve iradede hiçbir farkı yoktur. Ona tevdi edilen işlerde onun buyruk ve yasalarının tıpkı bizim buyruk ve yasalarımız gibi sayılması buyruğumuzdur.*”⁵ Ancak zaman zaman bazı konularda meliklerin yetkilerine sınırlama getirilmişti. Mesela Sultan Sancar vergi toplama yetkisi verdiği Melik Mesud'a, vergi oranını değiştirme yetkisi vermemiştir.⁶ Yine Sultan Sancar Melik Tuğrul b. Muhammed Tapar'ın memurları dahil herkesin Mazenderan, Cürcan, Dihistan, Esterâbâd, Bistâm ve Gülpâyegân reisi olarak tayin edilen Tâceddin Ebu'l-Mekârim'in buyruklarına mutlaka uymalarını istemiştir.⁷

¹ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Haydarâbâd/Dekken 1359, IX,109; Müntecebüddin Bedî' Atabek el-Cüveynî, *Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl), Tahran 1329, 38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târih*, (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1399/1979, X, 287. Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhetü'l-usra* (nşr. M. TH. Houtsma) Leiden 1889, (trc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 88; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s.18-19.

² Bündârî, s. 235; Hüseyinî, Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukıyye* (trc. Necati Lugal), Ankara 1943, s. 61; İbnü'l-Esîr, X, 266; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, II, 149; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 50-51

³ Müntecebüddin, *age.*, s. 9-20; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (trc. İlyas Kamalov), İstanbul 2007, s. 109.

⁴ Müntecebüddin Bedî' Atabek el-Cüveynî, *Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl), Tahran 1329, s. 38; Kurpalidis, *age.*, s. 80-88.

⁵ Müntecebüddin Bedî, *Atebetü'l-ketebe*, s. 15,19; A. K. S. Lambton, “Atebetü'l-ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, (çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, sayı: 147, (Ankara 1973), s. 378, 380.

⁶ Lambton, “Atabetü'l-ketebe'ye göre ...”, *Belleten*, sy. 147, s. 379.

⁷ Müntecebüddin, *age.*, s. 25.

Başlangıçta Melik tanımı ve statüsü yalnız hanedan mensupları için söz konusuydu. Ancak Sultan Sancar zamanında meliklerle, sadık ve başarılı emirler arasındaki fark belirgin olmaktan çıktı. İleri gelen emirler başarı ve sadakatleriyle melik statüsü kazandılar. Atabeglik müessesesi de bu durumu kolaylaştırdı. Meliklerin anneleriyle evlenen atabegler sıhriyet yoluyla hanedana dahil oluyor ve onlara artık kardeş veya evlat nazarıyla bakılıyordu.⁸

Melik ve melikelerin de merkez teşkilatındaki Divân-ı A'lâ'ya benzer bir divan teşkilatları vardı ve Divân-ı A'lâ'nın sultana karşı sorumluluğu ne ise eyaletlerdeki divanın meliklere karşı sorumluluğu da aynıydı. Önemli meseleler bu divanda müzakere edildikten sonra karara bağlanırdı.

Atabetü'l-Ketebe'deki bir belgeden hanedan mensubu melikelerin de yönetimde görev aldığı anlaşılmaktadır. Sultan Sancar'ın Cüveyn şahneliği ile ilgili bir fermanında şu bilgi ve hükümlere yer verilmektedir. *“Birkaç yıldır Cüveyn şahneliği Sultan Sancar'ın kız kardeşi Tâcü'd-dünya ve'd-din Nur Bilge Hatun'un divanına ve onun naiplerine ve güvendiği insanlara tevdi edilmiştir. Şahnelik görevi Nur Bilge Hatun'un divanı tarafından sipehsâlar Seyfeddin Yarınkuş'a verilmiştir...”*⁹

Melikler divan-ı mezalim başkanına daha hassas ve dikkatli olması için talimat verebilirdi.¹⁰

2. Amîdler

Eyaletlerin başında bizzat sultan tarafından tayin edilen ve Büyük Divân'a bağlı olan amîdler bulunurdu. Bunlar eyaletteki sivil idarenin en yüksek memurları olup erken dönemde vilayetler onlar tarafından idare edilmekte, haraç ve vergilerin büyük bir kısmı da onlar tarafından toplanmaktaydı. Amîdliğin valilikle eş anlamlı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Meselâ Reisü'l-İrakayn Amîd Ebû Ahmed en-Nihâvendî 454(1062) yılında Irak'taki görevinden (vilâyetü'l-İrak=Irak Valiliği) ayrılıp Sultan Tuğrul Bey'in yanına dönerken, halife Kaim-Biemrillah da ona Zü'l-kifâyeteyn (hem kalem hem de kılıç ehli) lakabı vermişti.¹¹ Amîdlik Büyük Selçuklular'da Tuğrul Bey zamanından beri mevcuttu. Ebû Saîd el-Kâinî onun döneminde Irak amîdi idi. Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Abbasi Halifesi Kaim-Biemrillah (1031-1075) Irak'ta Selçuklu hakimiyetine son vermeyi düşünerek mahalli Arap ve Kürt emirlerini Bağdat'a çağırdı ve hutbelerden sultanın adını çıkardı. Ancak Irak Amîdi Ebû Saîd el-Kâinî Tuğrul Bey'in ölüm haberinin kendisine ulaşmadığını söyledi ve Dâru'l-memleke'de (hükümet sarayı) nevbet çaldırmaya devam etti.¹² Horasan ve Harizm amîdliğine tayin edilen Muhammed b. Mansûr en-Nesevî Tuğrul ve Çağrı Beyler'den sonra Alp Arslan, Melikşah ve Berkyaruk'a da hizmet etmiştir.¹³ Ebû Saîd el-Müstevfi de Sultan Alp Arslan tarafından Bağdat amîdi tayin edilmiş ve 18 Sefer 459 (8 Ocak 1067)

⁸ Müntecebüddin, *age*, s. 30, 35,39, 82; Lambton, *agm*, *Belleten*, sy. 147, s. 372.

⁹ Müntecebüddin, *age*, s. 61; Kurpalidis, *age*, s. 124-125.

¹⁰ Müntecebüddin, *age*, s. 20

¹¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, (nşr. Ali Sevim), Ankara1968, s. 91

¹² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, s. 102.

¹³ Hüseyinî, s. 22-23; Kurpalidis, s. 168.

tarhinde hilafet merkezine gelmiştir.¹⁴ Sultana bağılı olarak Irak, Horasan, Harizm, Bağdat, Hemedan, Belh, Urfa, Diyarbekir, Merv ve Meyyâfarîkîn'de birer amîdin görev yaptığı anlaşılmaktadır. Nazari olarak amîd şahnedn daha fazla nüfuz ve otorite sahibiydi. Sultanın doğrudan muhatap aldığı devlet adamlarından biri de amîdlerdi. Vezir ve Dinân-ı A'lâ üyeleriyle ordu kumandanlarından sonra ilk sırayı amîdler alırdı.¹⁵ Amîdü'l-İrak bütün Irak topraklarının yönetiminden sorumlu olduğu halde şahne sadece Bağdat ve Basra gibi bir şehrin huzur ve emniyetinden sorumlu idi. Ancak Sa'düddevele Gevherayın gibi güçlü şahnelerin amîdlerden daha fazla nüfuz sahibi olduklarını görüyoruz. Bağdat/İrak amîd ve şahnesi bir bakıma sultanın hilâfet merkezindeki nâibi gibiydi. Bundan dolayı onlar zaman zaman hem halifeye hem de vezirine muhalefet etmekten çekinmemişlerdi.¹⁶ Bazı isyan ve halk hareketlerinin Ebû Ahmed en-Nihâvendî ve Aytekin es-Süleymânî örneğinde olduğu gibi amîd ve şahne tarafından birlikte bastırıldığı görüyoruz.¹⁷

Nizâmülmülk unvanlar bahsinde, 'Amîdü'l-Mülk, Kıvâmü'l-Mülk, Nizâmülmülk gibi unvanların dîvân-ı a'lâ üyeleri haricinde sadece amîdler tarafından kullanılabilceğine işaret etmekle bu mevkiin ehemmiyetini belirtmektedir.¹⁸ Amîd Ebû Said el-Kâinî Bağdat Nizamiye Medresesi'nin inşasında ve açılışında önemli görevler üstlenmiştir.

Dârü'l-amîd denilen sarayda (konakta) kalan amîdlerin siyasî, askerî konular başta olmak üzere çok çeşitli görevleri vardı. Tuğrul Bey tarafından Irak amîdi tayin edilen (453/1061) Reîsü'l-İrakayn Ebû Ahmed en-Nihâvendî Sultan Tuğrul Bey'in halife Kâim bi Emrillâh'ın kızıyla evlenmesinde de önemli görevler üstlenmişti.¹⁹ Ebû Ahmed en-Nihâvendî Sultan Alp Arslan tarafından da 456 (1064) yılında geniş yetkilerle amîd tayin edilip hilafet merkezi Bağdat'a gönderilmiştir.²⁰ Hac yollarında emniyetin sağlanması, terekenin taksimi, elçilik ve zaman zaman divan-ı mezalime başkanlık etmek amîdin vazifeleri arasındaydı.

Amîdler haraç ve vergi tahsil işlerine de nezâret ederlerdi. Tuğrul Bey İbrahim Yınal'ın isyanını bastırmak için Bağdat'tan ayrılınca Irak Amîdi Vâsıt'ta vergi tahsiliyle (cibayet) meşgul idi. Bu haberi alınca derhal Bağdat'a döndü (Şevvâl 450 / Kasım 1058). Amîd Ebu'l-Feth iki yıl sonra da Bağdat'ı birinci yıl 100.000, ikinci yıl 300.000 dinara iltizama vermiştir.²¹ Amîdlerin askeri seferlere katıldığı da tespit edilmiştir. Mesela Irak amîdi Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfî Arslan Besâsîr'i destekleyen Türkleri te'dip için Vâsıt üzerine yürümüş ve kazandığı zaferi Tuğrul

¹⁴ Sibt İbnü'l-Cevzi, *age*, s. 133-134.

¹⁵ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2016, s. 202, 203.

¹⁶ Köymen, *age.*, s. 210-211.

¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 26-27; Sibt İbnü'l-Cevzi, s. 122-123.

¹⁸ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara, 1982, Fasıl XLI, s. 192.

¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzi, *age*, s. 82-86.

²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, (nşr. Tornberg), Beyrut 1399/1979, X, 35, 106; Köymen, *age*, s. 208.

²¹ Sibt İbnü'l-Cevzi, *age.*, s. 33, 75; Köymen, *age*, s. 205; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s. 43. Geniş bilgi için bk. Merçil, "Amîd", *DİA*, III, 55.

Bey'e bildirmiştir (448 / 1056). Ancak daha sonra Arslan Besâsîrî tarafından öldürülmüştür (450/1058).²²

Sultan Muhammed Tapar devrinde Bağdat amîdi olan Muhammed el-Cevzekânî bu görevden sonra terfi ederek Divân-ı Tuğrâ reisliğine ve Gevher Hatun'un vezîrlğine getirilmişti.²³ Bu tayinler amîdliğin önemini göstermektedir. Bedevîler 499 (1105-1106) tarihinde Basra'yı yağmaladıklarında Sultan Muhammed Tapar kendi şahne ve amîdini buraya göndererek emniyet ve âsâyîşi temin etmiş,²⁴ E'azz Ebü'l-Mehâsin'i Bağdat amîdliğine tayin ederek hilafet merkezinde hutbenin kendi adına okunmasını sağlamıştı.²⁵ Muhammed Tapar devrinde tuğrâ dîvânının reisine bu unvan (emîr amîd) veriliyordu.²⁶

Kaynaklarda geçen olaylar ve amîdlerin faaliyetleri dikkate alındığında onların hemen her konuda Büyük Selçuklu sultanlarının temsilcisi oldukları ve her meseleyle yakından ilgilendikleri görülmektedir.

3. Âmiller

Âmil terimi *Siyâsetnâme* ve diğer bazı kaynaklarda muktâ ve vali kelimeleriyle eş anlamlı olarak kullanılmakla birlikte onların asıl görevlerinin divân-ı riyasetle (reislik divanı) istişare ederek eyalet, şehir ve kasabalarda vergi tahsil etmek olduğu anlaşılmaktadır.²⁷ Âmile bağlı olan Divân-ı amel valinin konağında görev yapardı. Bu dairenin faaliyetleri valiler tarafından kontrol edilirdi.²⁸

Nizâmülmülk *Siyâsetnâme*'de vergi memurlarıyla ilgili olarak önemli tavsiyelerde bulunmaktadır: "*Âmiller vergi ve öşürleri toplarken lütufla, iyi sözler söyleyerek görevlerini yapmalı, ellerini daha ileriye uzatmamalıdır. Eğer vergiyi vaktinden önce isterlerse halkı sıkıntıya sokarlar. Sultan tayin edilen vergi memurlarından gafil olmamalıdır. Eğer kanunlara aykırı iş yapan veya fazla para alan olursa-aldıkları para sahiplerine iade olunarak azl ve sürgün edilmelidir. Böyle yapılırsa ülke ma'mûr hükümdar da uzun ömürlü olur.*"²⁹ Bundan ibret alan diğer memurlar da halkın kesesine el uzatmazlar." Vergi tahsili sırasında zaman zaman âmillerin suiistimallerinden kaynaklanan karışıklıklar olmuş, bundan dolayı Selçuklu devlet adamları maliye ve vergi sistemi üzerinde sıkı denetim yapmışlar, yeni ihdas edilen vergileri (rüsûm-ı muhaddese) ve halkın hoşuna gitmeyen yasaları (kavânîn-i

²² Sıbt İbnü'l-Cevzi, s. 11, 35; Ayrıca bk. Köymen, *age*, s. 205-206.

²³ Bundârî, *age.*, s. 100-101 (trc., s. 101-102).

²⁴ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 411.

²⁵ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 295. ayrıca bk. Merçil, "Amîd", *DİA*, III, 55.

²⁶ Bundârî, *age.*, trc., s. 109-112.

²⁷ Bundârî, *age.*, s. 118, 128. Âmil hakkında genel bilgi için bk. Erkal, "Âmil", *DİA*, III, 58-60; Kurpalidis, s. 99, 119.

²⁸ Kurpalidis, s. 92, 110.

²⁹ *Siyâsetnâme*, s. 29-30.

nâpesendide) kaldırmışlardır.³⁰ Yayınlanan menşurlarda reis, kadı ve a'yânın vergi tahsilinde âmile yardımcı olması istenmektedir.³¹

Amîd-i Horasan unvanıyla meşhur olan Muhammed b. Mansûr en-Nesevî Sultan Alp Arslan zamanında Basra âmili olarak görev yapıyordu. Burada topladığı vergileri Sultan Alp Arslan'a teslim etti. Nesevî'nin daha sonra Nişabur haracının tahsiliyle görevlendirildiğini görüyoruz.³²

Sultan Alp Arslan 461 (1068) yılında Kavurd ile birlikte Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na isyan eden Fars valisi Fazlaveyh'i cezalandırmak için Şiraz'ı ele geçirdiğinde buraya âmiller tayin etmiştir.³³ Sultan Muhammed Tapar da 495 (1101-1102)'te Ebü'l-Me'âlî Mufaddal b. Abdu'r-Rezzak'ı Bağdat âmili olarak tayin etmişti.³⁴ Sultan Sancar'ın inşa divanı reisi olan Müntecebüddin Bedî'in (ö. 552/1157) kaleme aldığı *Atebetü'l-ketebe*'deki 36 resmî belgeden iki tanesi âmil tayiniyle ilgilidir.³⁵ Gürcan ve çevresinin âmilliğine tayin edilen Nâsihu'd-din'e verilen bir belgede "*onun aslen ünlü bir aileye mensup olduğu, başarı ve doğruluğunu kanıtlamış bulunduğu için bu göreve tayin edildiği*" belirtilmektedir.³⁶

4. Vâlîler

Vilâyet ve şehirler vâlîler tarafından idare edilirdi. Belgelerde iller vilâyet, bölge idaresi eyalet, eyalet-i vilâyet, niyâbet-i eyalet ve amel şeklinde kaydedilmektedir.³⁷ *Atebetü'l-ketebe*'de vali tayiniyle ilgili menşurlara da yer verilmiştir.³⁸ Eyaletlere melikler, Türk asıllı emirler, büyük kumandanlar (İsfehşâlar-Sipehsâlar) vali tayin edilirdi. Harizmşahlar'ın kurucusu ve ilk hükümdarı Kutbeddin Muhammed de 490 (1097) tarihinde Sultan Berkyaruk tarafından Harizm valisi tayin edilmiştir. Sultan adına hareket eden valilerin en önemli görevi ülke içinde ve yollarda huzur ve güvenliği sağlamak, tüccar ve yabancıların rahat ve huzur içinde yolculuk yapmalarını temin etmek, fitne-fesad çıkaranların, hırsız ve yağmacıların cezalandırılması için her türlü desteği vermektir. Vali bu görevini yerine getirirken muktâ ve şahneyle işbirliği yapardı. Valilerin haksızlık ve kanunsuzlukla mücadele konularında eyalet ve şehirlerdeki Divân-ı mezâlîm başkanını (emîr-i dâd) uyarma yetkisi ve görevi de vardı.³⁹

³⁰ Reşidüddin, *Camîu't-tevarih (Selçuklular Kısım)*, (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, s. 47.

³¹ Müntecebüddin Bedî', s. 67; Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 368.

³² Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, (trc. Necâti Lugal), Ankara 1943, s. 22. Krş. Köymen, *age*, s. 222.

³³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 137.

³⁴ İbnü'l-Esir, *age.*, X, 329.

³⁵ Müntecebüddin Bedî', s. 60, 66; Kurpalidis, s. 26.

³⁶ Müntecebüddin Bedî', *age.*, s. 60; Lambton, agm., s. 370-371.

³⁷ Mavlavi Fadl Sanaullah, *The Decline of the Saljuqid Empire, Calcutta 1938*, s. 3-4; İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 15. Geniş bilgi için bk. Kurpalidis, s. 107-115.

³⁸ Müntecebüddin Bedî', s. 30, 74.

³⁹ Müntecebüddin Bedî', s. 18-19.

Valilerin en önemli görevlerinden biri de cesur kale kumandanlarını seçmekti. Valilere zaman zaman vergileri toplama, herkese ait iktaları, ödenekleri (mevacib) ve erzakı tesbit ve tevcih etme yetkisi de veriliyordu.⁴⁰ Ancak vali vergi miktarını değiştiremezdi. Emîr ve memurların maaşlarını vali tesbit ederdi. Valilere şahneleri tayin, âmîl, muktâ ve müstevfileri kontrol yetkisi de verilmişti. Askeri birliklerin, çarşı ve pazarlardaki fiatların kontrolünden de sorumlu olan valilerin sultanın temsilcisi sıfatıyla yukarıda zikredilenlerin dışında da bazı görev ve yetkileri mevcuttu.⁴¹ Valilere hizmetlerine karşılık bölgenin harac gelirlerinden muayyen bir miktar tahsis edilirdi.⁴² Valiler Divan-ı arz'ın talimat ve kararlarını uygulamakla da mükellef idiler.⁴³

5. Şahneler (Şihneler)

Şahne (şihne) Arapça doldurmak, yüklemek, kovmak, uzaklaştırmak anlamına gelen ş-h-n kökünden türetilmiş bir kelime olup sözlükte yük, azık, düşmanlık, at sürüsü gibi manalara gelir.⁴⁴ Terim olarak ise bir bölgenin, eyaletin veya bir şehrin emniyetini sağlayan emîr (askerî vâlî, kumandan) demektir. V. (XI.) Yüzyıldan önceki dönemlerde bu görev sâhibü's-şurta ve sâhibü'l-ma'ûne unvanı verilen memurlar tarafından yerine getirilirdi.⁴⁵ Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd şahne kelimesinin önceleri ikamet ettikleri şehirlerin emniyet ve asayişini sağlayan ve gerektiğinde şehri düşmana karşı müdafaa eden savaşı (muharip) topluluğu ifade etmek için kullanıldığını, ancak bu unvanın daha sonra söz konusu topluluğu sevk ve idare eden kumandanlara verildiğini kaydeder.⁴⁶

Bazı kaynaklarda şahne yerine muktâ, vali ve nâib-i sultan gibi tabirlerin de kullanıldığı görülmektedir. Meselâ, Müntecebüddîn Bedî' Belh valisi ve şahnesi Emîr Kumac'dan bahsederken bir yerde sultanın nâibi,⁴⁷ bir başka yerde şahne⁴⁸ kelimesini kullanırken İbnü'l-Esîr aynı şahıstan Belh muktâ,⁴⁹ Râvendî ise Belh valisi ve Oğuz şahnesi⁵⁰ olarak söz eder.

Günümüz tarihçileri genel olarak şahneyi garnizon komutanı veya askerî vali şeklinde tarif ederler. Mesela Şahnelik müessesesini İslâm dünyasına Selçukluların

⁴⁰ Müntecebüddîn Bedî', s. 20; Lambton, s. 376.

⁴¹ Müntecebüddîn Bedî', s. 69-74, 76-77, 79; Kurpalidis, s. 107-115.

⁴² Agacanov, *Selçuklular Tarihi*, (trc. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul 2006, s. 172.

⁴³ Lambton, agm., s. 360, 375.

⁴⁴ el-Müncid, ş-h-n maddesi.

⁴⁵ Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rûsümü dâri'l-hilâfe*, (nşr. Mihail Avvâd), Beyrut, 1406/1986, s. 9.

⁴⁶ İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-a'yân*, (nşr. Muhyiddin Abdü'l-Hamid), (Kahire, 1367/1948), neşredenim notu, I, 219, n. 1.

⁴⁷ Müntecebüddîn Bedî', *Atebetü'l-ketebe*, s. 75.

⁴⁸ *Atebetü'l-ketebe*, 77.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, XI, 176.

⁵⁰ Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-Sürûr*, (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1957, I, 173-74.

getirdiğini ifade eden Claude Cahen şahneyi askerî vali,⁵¹ J. Sauvaget en üst seviyede garnizon komutanı ve şehir valisi,⁵² Horst ise Büyük Selçuklular'da düzen ve asayişten sorumlu emniyet müdürü⁵³ olarak tanıtır. Agacanova şahnelerin atandıkları bölgelerde nizam ve asayişten sorumlu olduklarını⁵⁴ söylerken Kurpalidis şahne teriminin icrâi kuvvetin çeşitli derecelerinde hizmet eden, Selçuklu ülkesinin eyalet ve şehirlerinde emniyeti sağlayan görevli⁵⁵ olarak tanıtır. Erdoğan Merçil şahneyi bir şehrin veya bölgenin emniyeti ve asayişinden sorumlu askerî vali,⁵⁶ David Durand Guedy kalede konuşlanmış ve sadece sultana karşı sorumlu mahallî garnizon kumandanı⁵⁷ olarak tanıtır. Klausner şehir ve bölgelerdeki hâkimiyet ve idarî yetkilerin şahne, amîd ve âmil arasında taksim edilmiş olduğu kanaatindedir.⁵⁸ A. K. S. Lambton ise şahneyi bir ilin askerî valisi olarak niteler.⁵⁹

Genel kabul gören anlayışa göre Büyük Selçuklular döneminde İsfahan, Merv, Cüveyn ve Bağdat gibi büyük şehirlerde ve muhtelif iktalarda⁶⁰ hukukun muhafazası ve asayişin sağlanmasından sorumlu olan ve bizzat sultan tarafından atanan şahnelere askerî vali statüsündeydi. Bağdat (Irak) şahnesi bu görevlerin yanı sıra Büyük Selçuklu Sultanının hilâfet merkezindeki temsilcisi durumundaydı.⁶¹ Nitekim Muhammed b. İbrahim de şahne kelimesini hem sultanın mümessili hem de vali anlamında kullanır.⁶² Ayrıca hanedan mensubu melik (prens) ve melikelerin (prens) idaresine tevdi edilen bölge, eyalet ve şehirlerde, vasal mahallî idarecilerin ülkelerinde ve doğrudan askerî idarenin yönetimindeki, şehir ve eyaletlerde bir şahnenin mevcut olduğu hem belgelerdeki hem de diğer kaynaklardaki bilgilerden açıkça anlaşılmaktadır. Şahnenin görevleri büyük ölçüde genel güvenlik ve şehrin bir saldırıya karşı savunulmasıyla ilgilidir. Cüveyn şahneliğine tayin edilen Seyfeddin Yarınkuş'a verilen ferman ona halkın her sınıfına iyi davranmasını, onları rahatsız edecek davranışlardan sakınmasını, uygunsuz ve olağanüstü isteklere başvurmadan

⁵¹ Claude Cahen, *La Syrie du Nord à L'époque des Croisades et la principaute Franque d'Antioche*, (Paris, 1940), s. 94; a. mlf., *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 57.

⁵² Jean Sauvaget, *Alep: Essai sur le développement d'une grande ville Syrienne, des origines au milieu du XIX e Siecle* Paris, 1941, s. 114.

⁵³ H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Caroselguen and Horazmshahs*, Wiesbaden, 1964, 159-161, özet trc. "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları", çev. M. Altay Köymen, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, (Ankara 1966), sy. 2-3, s. 374-75.

⁵⁴ S. G. Agacanova, *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Neccef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul, 2002, s. 342.

⁵⁵ Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 127-128.

⁵⁶ Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, 292.

⁵⁷ David Durand Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers A History of Isfahan in the Saljuq Period* London-New York, 2010, s. 117.

⁵⁸ Carla, Klausner, *The Seljuk Vizirate, A Study of Civil Administration 1055-1194*, Massachusetts 1973, s. 20.

⁵⁹ A. K. S. Lambton, "Atebetü'l-ketebe'ye göre Sancar İmparatorluğu'nun yönetimi", *Belleten*, sy. 147 (Ankara 1973), s. 384.

⁶⁰ Müntecebüddin Bedî, *age.*, 84-85.

⁶¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, s. 50; Kafesoğlu, *Melikşah*, s.151; Sanaullah, s. 48, 54; Lambton, "The Internal Structure of the Saljuuk Empire", *The Cambridge history of Iran*, V, 245.

⁶² *Tarih-i Selcûkiyân-ı Kirman*, (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden, 1886, s. 10, 26, 33, 147, 153, 169.

kaçınmasını, askerlerin ve seyyahların verebileceği zararlara karşı korunmasını, haydutları, eşkiyayı ve hırsızları bertaraf etmesini ve bunlara yataklık edenleri cezalandırmasını emretmektedir.⁶³ Şahnelerin günümüzde polis ve jandarmanın yaptığı işlere ilaveten zaman zaman muhtesibin görev alanına giren konulara da müdahale ettiği tesbit edilmiştir.⁶⁴

Şahnelik müessesesi XI-XII. Yüzyıllarda Ortadoğu'da hüküm süren devletlerde ve özellikle Selçuklular'da büyük bir gelişme göstermiştir. Merkezî hükümet adına görev yapan şahnelerin Büyük Selçuklular'dan önce Sâmânîler (819-1005), Gazneliler (963-1186) ve Karahanlılar (840-1212) gibi devletlerin merkezi teşkilatında da kurumsal olarak mevcut olduğu bilinmektedir.⁶⁵ Ancak tarihçiler şahnelik müessesesinin Büyük Selçuklular zamanında daha önemli bir hale geldiğini genel olarak kabul ederler.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk şahnesi muhtemelen İbrahim Yınal'dır. Tuğrul Bey'in üvey kardeşi olan İbrahim Yınal 429 (1038) yılında Nişabur şahnesi olarak görev yapıyordu.⁶⁶ Arslan el-Besâsiri'nin Bağdat'a girip Halife Kaim-Biemrillah'ı sürgüne gönderdiği ve reisü'rüesâ İbnü'l-Müslime'yi öldürdüğü 449(1057) tarihinde Aytekin es-Süleymanî Bağdat şahnesi idi ve olaylar sırasında Hulvan'a kaçmıştı.⁶⁷ Tuğrul Bey 451 (1059) yılında Bağdat'a geldi ve 452 yılı Rebîu'levvel ayında (Nisan 1060) oradan ayrılırken azadlısı ve yakın dostu Emîr Porsuk'u Bağdat şahnesi tayin etti.⁶⁸ Tuğrul Bey'in ölümü üzerine Hemedan halkı Selçuklu yönetimine isyan ederek şehrin amîd ve şahnesini öldürmüşlerdir.⁶⁹ Sultan Alp Arslan tahta çıkınca Türk asıllı kumandan Aytekin es-Süleymanî'yi tekrar Bağdat şahneliğine tayin edip kendi adına hutbe okutmasını istedi. Halife Kaim-Biemrillah da 7 Cemaziyelevvel 456'da (27 Nisan 1064) düzenlediği merasimde Alp Arslan'ın saltanatını tasdik edip Bağdat camilerinde adına hutbe okuttu.⁷⁰ Sultan Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinin en güçlü şahnesi ise Sa'düdevle Gevherayin idi. Terken Hatun ölüm döşeğinde iken İsfahan şahnesi Emîr Sermez'den ülke topraklarını oğlu adına muhafaza etmesini istemişti.⁷¹ Bu hadise şahnelerin askerî bir hüviyet taşıdıklarına işaret eden somut bir örnektir.⁷²

⁶³ Müntecebüddîn Bedî', *age.*, 61; Lambton, "Atebetü'l-ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", (çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, sy. 147, (Ankara 1973), s. 384-85.

⁶⁴ Carla L. Klausner, *The Seljuk vezirate*, s. 40.

⁶⁵ Ebü'l-Fazl Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, (nşr. Halil Hatib Rehber), Tahran 1368 hş., I, 20; II, 742; II, 976, Nerşahî, *Târihu Buhâra*, (trc. ve nşr. Emin Abdülmeccid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî), Kahire: Darü'l-Maârif, s. 1385, 147-48; Kurpalidis, *age.*, s. 122.

⁶⁶ Muhammed b. Münevver, *Tevhidin Sırları*(trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 2003, s. 130-131.

⁶⁷ Râvendî, s. 106.

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 8-9.

⁶⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 106 vd.; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 231. Krş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2016, s. 200.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, X, 35; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 55; Cl. Huart, "Bursuk", *IA*, II, 819.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, X, 240.

⁷² Lambton, *age.*, V, 245.

Nizâmülmülk şahnelerin, ikta sahipleri ve valilerin reayanın hukukunu gözetmelerini ister ve onların reayanın şahsî ve mâlî haklarına saygılı olmaları ve kötü muamele etmekten sakınmaları gerektiğini belirtir.⁷³ *Atebetü'l-ketebe*'deki bir fermana göre suçlular işledikleri suçla orantılı olarak cezaya çarptırılacak, suçu sabit olmayan bir kimse cezalandırılmayacak, böylece şahneler Müslümanların haremine tecavüzde bulunmayacaklar, halkın malına el uzatmayacak, akılsızca işler yapmaktan sakınacaklar ve kesin kanıt olmadan harekete geçmeyeceklerdi.⁷⁴ Ancak bazı şahnelerin halka zulüm ve haksızlık yaptıkları halkın şikâyetlerinden anlaşılmaktadır. 495 yılı Receb ayında (Nisan-Mayıs 1102) Bağdat şahnesi İlgazi ile Bağdat halkı arasında çıkan büyük olaylarda birçok kişi hayatını kaybetti. Bazıları da Dicle'yi geçmek isterken boğuldu. İlgazi halkı cezalandırmak için Türkmenleri toplayıp Bağdat'ın batı yakasını yağmalamak istedi. Bunun üzerine Halife Müstazhir-Billâh (1094-1118), Kadî'l-kudat ile Kiyâ el-Herrâsî'yi İlgazi'ye gönderip yağma ve tahribattan vazgeçmesini sağladı.⁷⁵ Ayrıca Nizâmî-i Gencevî'nin (ö. 611/1214) bir şiirinde şahnenin zulmüne maruz kalan yaşlı bir kadının Sultan Sancar'a (1118-1157) arz ettiği şikâyete yer verilmiştir.⁷⁶ Bundan dolayı Nizâmülmülk muhtesiplerin, reislerin âmil ve şahnelerin yetkilerini kötüye kullanmaları ihtimaline karşı devamlı olarak kontrol edilmeleri gerektiğini belirtir.⁷⁷

Büyük Selçuklular'da ikta sahibi emîrlere, sahip oldukları iktalarla ilgili sorumluluklara ilaveten şahnelik görevinin de verildiği görülmektedir. Dihistan'daki Türkmenler üzerine şahne tayin edilen Sipehsâlâr Cemaleddîn adına düzenlenen bir fermanda “*Biz onun için Cürçân dolaylarında kendi adına olup da ikta kayıtlarına giren ne varsa ona göre tahsiste bulunduk ve Dihistan şahneliği ile bu eyaletin vali naipliğini (niyâbet-i eyâlet) kendisine bağışladık*” denilmektedir ki, bu kayıtlara bakarak şahnenin askerî iktalara⁷⁸ sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁷⁹ Şahnenin başlıca görevlerinden biri de mahkemenin verdiği kararları infaz etmektir. Âmil ve diğer memurlar da zor yoluyla yaptırılacak bir iş için şahneye başvururlardı. Şahneler mahallî memurların tayininde yetkili değildi. Buldukları mahalde toplanan vergilerden pay alırlardı.

Bağdat'ta sultanın temsilcisi olan şahneler rakîb siyasî güçler arasında cereyan eden iç harpler dolayısıyla sık sık değiştirilirdi. Bu husus idaredeki istikrarsızlığı göstermesi bakımından dikkate değer. Sultan Melikşah vefat ettiğinde Sa'dü'd-Devle Gevherâyın Bağdat şahnesiydi. Fakat Sultan Berkyaruk 486 (1093) tarihinde onu azlederek yerine Yelberd'i tayin etti. Gevherâyın'e ait iktâları da ona tevcih etti.

⁷³ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 41.

⁷⁴ Müntecebüddîn Bedî', *age.*, s. 25.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *age.*, X, 337-38.

⁷⁶ Nizâmî-i Gencevî, *Hamse'den* naklen, Kurpalidis, *age.*, s. 128.

⁷⁷ Nizâmülmülk, *age.*, s. 59.

⁷⁸ Müntecebüddîn Bedî', *age.*, 85; Lambton, “Atebetü'l-ketebe'ye”, *Belleten*, sy. 147, s. 377.

⁷⁹ Abdülkerim Özaydın, “Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü”, *İsmail Erünsal'a Armağan*, İstanbul 2014, s. 477-504.

Yelberd, Sultan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un aleyhinde çirkin sözler sarf edince öldürüldü.⁸⁰

Receb 487 (Temmuz-Ağustos 1094)'de Tutuş'un şahnesi Aytekin Cab'ı bu dairenin başında görüyoruz.⁸¹ Safer 488 (Şubat-Mart 1095)'de Yusuf b. Abak, Tutuş tarafından şahne olarak Bağdat'a gönderildi fakat şehre sokulmadı.⁸² Hille'den harekete geçen Sadaka'nın yetişmesi üzerine Yusuf b. Abak Tarık-ı Horasan'a çekildi ve Bâcîsrâ'yı yağmaladı. Sadaka Hille'ye dönünce Bağdat'a girebilen Yusuf b. Abak bir süre sonra Tutuş'un Rey yakınlarındaki savaşta mağlup olduğunu ve öldürüldüğünü öğrenince de hemen şehri terketti.⁸³

495 (1101-1102) tarihinde Muhammed Tapar İlgâzî'yi bu göreve getirdi.⁸⁴ 496 (1102)'da Sultan Berkyaruk da Gümüştekin el-Kaysarı'yi Bağdat şahneliğine tayin etti.⁸⁵ Fakat Sadaka ve Halife Mustazhir'in müdahaleleriyle Gümüştekin şehirden ayrılmak zorunda kaldı.⁸⁶ Gümüştekin'in Bağdat'tan ayrılması üzerine Muhammed Tapar'ın şahnesi İlgazî tekrar Bağdat'a döndü.⁸⁷ Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında gerçekleştirilen anlaşmadan sonra İlgazî Sultan Berkyaruk tarafına geçti ve Bağdat'ta hutbeyi onun adına okuttu.⁸⁸ Sultan Muhammed Tapar, Berkyaruk'un ölümünden sonra 498 (1105) tarihinde Aksungur el-Porsukîyi Bağdat şahneliğine getirdi ve Aksungur müteakip dönemdeki çatışma ve mücadelelerde Sultan Muhammed Tapar'ın sadık bir temsilcisi olarak görevini sürdürdü.⁸⁹

502 (1108-1109) tarihinde Mücâhidü'd-Dîn Bihrûz onun yerine geçti. Bihrûz gerek Hazinedâr Ebü'l-Kasım Hüseyî ve gerekse Reisü'r-Rüesâ'nın oğlu Ebü'l-Ferec'den zorla aldığı paralar ve hükümet binalarını tamir ettirmek suretiyle Sultan Muhammed Tapar'a büyük hizmetlerde bulunmuştur.⁹⁰

Selçuklular göçebe Türkmenlerin yoğun olarak buldukları bölgelere Türkmenlerden/Oğuzlardan sorumlu şahneler de tayin etmiştir. *Atabetü'l-ketebe'de* İnanç Bilge Ulug Candar Bey'in Türkmenler üzerine şahne tayin edilmesiyle ilgili fermana onların özel bir sınıf teşkil ettiği vurgulanmakta⁹¹ ve isyana eğilimli olduklarına işaret edilmektedir. Başka bir fermana da Emir Kumac'ın Belh valiliği,

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 226.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 233.

⁸² İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 244.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 244.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 329.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 355.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 356 vd.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 358.

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 371.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 359 vd.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 471. ayrıca bk. Muhammed Mahmûd, *Rûsûmü's-Selâcika ve nüzumuhümü'l-ictimâiyye*, Kahire 1983, s. 109-110; Sanaullah, *age.*, s. 48-50. Şahnelik konusunda geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özyayın "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", *İsmail Erünsal'a Armağan*, İstanbul 2014, s. 477-504.

⁹¹ Müntecebüddin, s. 81; Lambton, *agm*, *Bellesten*, sy. 147, s. 386.

Belh muktâi ve Oğuz şahnesi olarak atandığı görülmektedir.⁹² Sultan Sancar'ın naibi olarak gösterilen Kumac'ın her üç görevi birlikte yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁹³ Emir Kumac Belh valiliği sırasında Selçuklu vergi memurlarından birinin Oğuzlar tarafından öldürülmesi üzerine Kumac Sancar'a müracaat edip Oğuz şahneliğinin de kendisine verilmesini istedi. Sultan Sancar da devletin prestijinin korunması açısından bu teklifi kabul etti. Ancak Oğuz isyanı sonunda Selçuklu ordusu yenildi ve Sultan da esir düştü.⁹⁴

Türkmen şahneliğine yapılan tayinler sultanın özel fermanı ile yapıldı. Bu şahneler Türkmenler aleyhindeki olaylara müdahale etmek, Türkmenlerin ve halkın arazi ve emlakine zarar vermelerini, diledikleri toprakları istilâya kalkışmalarını önlemekle de görevliydi.⁹⁵ Zira Türkmenler bu taşra valilerinin emirlerini dinlemiyor ve başlarına buyruk hareket ediyorlardı.⁹⁶

Türkmenlerle ilgili sorunların çözülmesinde, bozkırlarda göçebe kabileler arasında hukukun tatbiki ve vergilerin tahsilinde şahnelere, büyük sorumluluklar tevdi edilmiştir. Nihayet Sultan Sancar devrinde şahnelerin valilere ait bazı görev ve sorumlulukları da üstlenecek kadar geniş yetkilerle donatılmak istendikleri anlaşılmaktadır. Bütün bunlar şahneliğin Büyük Selçuklular devrinde her zamankinden daha fazla etkili bir müesseseye haline geldiğinin açık kanıtıdır.

6. Sâhibü'ş-Şurtalar

Her şehir ve kasabada emniyetten sorumlu olan sâhibü'ş-şurta'nın başkanlığında bir polis kuvveti vardı. 487 (1094) tarihinde Nehr-i Tâbık⁹⁷ ile Bâbu'l-İrcâ halkı arasında çıkan olaylarda Nehr-i Tâbık yakılıp yıkılmıştı. Bu olayı bastırmakla Sahibü'ş-Şurta Yümn korkudan gizlenmiş bir şahsı öldürmüş ve bu yüzden de olayın üçüncü günü görevinden azledilmiştir.⁹⁸

Sâhibü'ş-şurtanın emrindeki kuvvet yarı-askerî bir nitelik taşıyordu. Sâhibü'ş-şurta muhtemelen olağanüstü yetkilere sahip mezâlîm mahkemelerinin emrinde olup suçluları araştırmak ve yakalamakla görevliydi.⁹⁹ İslâm adliye teşkilâtında bilhassa ceza sahasında görev yapan ve faaliyet gösteren bu müessesenin başlıca vazifeleri şunlardır:

- a. Polisin yaptığı işler,
- b. Adlî görevler (tahkikat yapma),

⁹² Müntecebüddin, *age.*, s. 77, İbnü'l-Esîr, XI, 176, Râvendî, I, 173-174; Lambton, *agm*, *Belleten*, sy. 147, s. 383-384.

⁹³ Müntecebüddin, *age.*, s. 75; Lambton, *agm*, *Belleten*, sy. 147, s. 384.

⁹⁴ Bûndârî, s. 252-253; İbnü'l-Esîr, XI, 176 vd.

⁹⁵ Müntecebüddin, s. 84-85.

⁹⁶ Râvendî, I, 173-174.

⁹⁷ Bağdat'ın batı yakasında bir yer.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *age.*, s. 50.

⁹⁹ Sanaullah, *age.*, s. 50.

- c. Hapishaneleri idare etmek,
- d. Umumî asayîşin sağlanmasında mühim bir unsur olan cezaların infâz ve icrâsı,
- e. Yargılama sırasında kadılarına yardım etmek.¹⁰⁰

7. Muhtesibler

Hisbe teşkilâtı İslâm cemiyetinde iyilikleri emretmek, kötülüklerden vazgeçirmek (emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker) suretiyle sosyal huzuru sağlayan sivil bir teşkilât olarak ortaya çıkmıştır.¹⁰¹ İlk zamanlarda çarşı ve ahlâk zabıtası ile ilgili görevleri yürüten bu teşkilâtın tarihi gelişimi içinde değişik işlerle meşgul olduğunu görüyoruz.

Sâhibü'ş-Şurta'nın emrindeki kuvvetlerin dışında muhtesibin emrinde ve sadece sivil halkın işleriyle ilgilenen bir polis gücü daha vardı. Kadı Ebü'l-Abbas b. Rattabî'nin 501 (1108) tarihinde Bağdat muhtesibliğine,¹⁰² Sancar zamanında da Hoca Evhadüddin'in Mazenderan muhtesibliğine tayini¹⁰³ çok eski bir müessese olan ihtisab müessesesinin bu devirde de devam ettiğini göstermektedir.

Bugünkü belediye zabıtasının, ahlâk zabıtasının işleriyle belediye hizmetlerinin bir bölümünü Divan-ı riyâset ile istişâre ederek yerine getiren muhtesibin başlıca görevleri şunlardır:

1. İyilikleri emretmek, kötülüklerin yapılmasını önlemek (emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker).
2. Amme işlerinin yerine getirilmesini temin etmek.
3. Ölçü ve tartı aletlerini kontrol etmek, pazar yerleri ve çarşıları denetlemek.
4. Çeşitli meslek gruplarının çalışmalarını denetlemek.
5. Günlük toplum hayatını, nakil vasıtaları, cadde ve sokakları teftiş etmek.¹⁰⁴
6. Müezzinleri, Mescid-i Cuma ve diğer ibadet yerlerini ve ibadet saatlerini kontrol etmek.
7. Zimmîlerin kıyafetlerini kontrol etmek.
8. Meclislerde kadın ve erkeklerin karışık oturmalarını engellemek.

¹⁰⁰ Zettersteen, "Şurta", *İA*, XI, 585; Fahreddin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1979, s. 175 vd.

¹⁰¹ Geniş bilgi için bk. Mustafa Çağrıncı, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", *DİA*, XI, 138-141.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *age.*, X, 454.

¹⁰³ *Atebetü'l-ketabe*, s. 82-83.

¹⁰⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniye*, (trc. Ali Şafak) İstanbul 1974, s. 272-292; Nizâmülmülk, s. 56; Kavakçı, *Hisbe Teşkilâtı*, Ankara 1975; Atar, *age.*, s. 170 vd.; Sanaullah, *age.*, s. 50, Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 140-141.

Nizâmülmülk *Siyâsetnâme*'de her şehre ölçüleri, fiyatları ve ticarî işlemleri denetleyip hileleri engelleyecek, iyiliği emredip kötülükten vazgeçirmeye çalışacak bir muhtesip tayin edilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre sultan ve devlet adamları devletin ve adaletin temellerinden birini oluşturan hisbe teşkilâtını desteklemelidir. Aksi takdirde fakirler sıkıntıya düşecek, pazarcılar diledikleri gibi alıp satacak, ölçü-tartıda hilekârlık yaygınlaşacak, yolsuzluklar çoğalacaktır. Muhtesiblerin kadıların haiz olduğu şartları taşıması gerektiğine işaret eden Nizâmülmülk yetkilerini kötüye kullanmaları ihtimaline karşı muhtesiplerin, âmillerin, reislerin, şahnelerin devamlı kontrol altında bulundurulması gerektiğini söyler.¹⁰⁵ *Atebetü'l-ketebe*'de yer alan bir fermada da şahne, vali, muktâ, mutasarrıf ve reislerin muhtesibe destek olmaları, ayrıca kadılarından muhtesibin faaliyetlerini kontrol etmesi istenmektedir.¹⁰⁶

8. Reîsler

“Reis” kelimesi sözlükte başkan ve lider anlamına gelir. İslâm medeniyeti tarihinde bir terim olarak ise IV-VI. (X-XII.) yüzyıllar arasında genellikle bugünkü belediye başkanı (reîsülbeled) veya vali karşılığı kullanılmıştır.¹⁰⁷ Müntecebüddîn Bedî' el-Cüveynî *Atebetü'l-ketebe*'de reis terimini hem mahallî bir idareci, hem de bir şehir veya vilayete geniş yetkiler verilerek Sultan tarafından tayin edilen askerî ve dinî hiyerarşiye karşı sivil hiyerarşiyle ilgili olan bir görevliyi ifade etmek üzere kullanmıştır. Askerî sınıflar hariç halkı ilgilendiren her konuda reislere tam yetki verilerek atandığı görülmektedir. Taceddin Ebü'l-Mekârim'in Mâzenderân reisliğine atanmasıyla ilgili fermada da onun yalnız mâlî işler değil aynı zamanda dinî işler ve güvenliğin gözetim ve denetimi için de görevlendirildiği belirtilerek ona bir reisin doğal olarak sahip olduğu yetkilerden daha fazlasının verildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸

Çeşitli siyasî ve dinî grupların, mezhep, kabile ve cemaatlerin başkanlarına ve küçük memurlarına da reis denilmiştir. Sâsânîler devrinden (226-651) beri mevcut olan¹⁰⁹ bu müessese ile ilgili olarak Nizâmülmülk *Siyâsetnâme*'nin VII. Faslı'nda “**Âmilin, Kadının, Reisin, Şahnenin, Muhtesibin Ahvali'nin Sorulmasına ve Şartlarına Dair**” başlığı altında şöyle der: “*Her şehre orada kimin bulunduğu, onun din ve diyanetle ilgisi olup olmadığına, Yüce Allah'tan daima korkup korkmadığına ve garaz sahibi olup olmadığına baksınlar. Ona “bu şehri ve nahiyeyi senin omuzlarına emanet ettik. Öyle ki; Yüce Allah'ın ahirette bizden sorduğunu biz de sizden sorarız” desinler. Âmilin, kadının, şahnenin, muhtesibin, büyük-küçük reâyanın durumunu bilmen ve işin hakikatini bize bildirmen, gizli ve açık her şeyi bize haber vermen lazım ki, biz de üzerimize düşeni emredelim. Bu vasıflara sahip olanlar*

¹⁰⁵ Nizâmülmülk, *age.*, s. 59; Kurpalidis, s. 136-138.

¹⁰⁶ Müntecebüddîn Bedî, s. 77-80, 83; Lambton, *agm*, s. 367.

¹⁰⁷ Faruk Sümer, “Reis”, *DİA*, XXIV, 543.

¹⁰⁸ A. K. S. Lambton, “Atebetü'l-ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi”, *Belleten*, sayı: 147, Ankara 1973, s. 387-388.

¹⁰⁹ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 31.

görevi almaktan imtinâ edip bu emaneti kabul etmezlerse onları kabule zorlamalıdır”.¹¹⁰

Nizâmülmülk eserinin başka bir yerinde de bir reisin ağzından onun sahip olması gereken vasıfları şöyle dile getirir: “*Ben filan yörenin reisiyim. Evimin kapısı misafirlere, gariplere ve ilim ehline daima açık idi. Allah'ın kullarına hizmet dururdum. Layık olanlara elimden geldiği kadar sadaka ve ihsanda bulunurdum. Babamdan da böyle görmüştüm. Mülk ve araziden ne varsa Yüce Allah'ın kullarına sarfederdim.*”¹¹¹

Atebetü'l-ketabe'de yer alan bir buyrukta Serahs halkı için duyulan sevgiye işaret edilerek “*Biz onların reisinin ve liderinin önemli işleri görebilecek yeterlikte, köklü bir aileye mensup olmasını istiyoruz*” denilmektedir.¹¹² Mâzenderân reisliğine tayin edilen Taceddin Ebü'l-Mekârim ile ilgili başka bir ferman dan da hem asalet hem de Selçuklu hanedanına hizmet etmiş bir aileye mensup olmanın reislik için önemli bir şart olduğuna işaret edilmektedir.¹¹³ Reislik Selçuklular'a uzun zamandan beri hizmet etmiş, sultana sadık ve vazifesinde dürüstlüğüyle tanınan yerli halktan birine tevdi edilirdi. Nitekim *Atebetü'l-ketabe*'de reis tayiniyle ilgili dört ferman da reislerin eski hizmet ve üstünlüklerine yer verildiği görülmektedir. Necmeddin adlı birinin Serahs reisliğine tayiniyle ilgili bir ferman da reislerde aranan vasıflar şöyle sıralanmaktadır: “*Reis soylu bir aileden gelmeli, hayatta zorluklara göğüs germiş tecrübeli biri olmalı, hayatının en iyi zamanlarını devlete hizmet ederek geçirmiş ve yüksek mevkilerde bulunmuş olmalı*”.¹¹⁴ Başka bir ferman da ise bu büyük görevin daima devletin a'yân ve eşrafından olan kişiler tarafından yürütüldüğü belirtilerek reislik makamının önemine vurgu yapılmakta “*Devlete yaptığı büyük hizmetlerden dolayı Serahs ve civarının reisliğini ona verdik. Soylu insanlara tevdi edilen bu görevi ona verdik ki o bölgenin seyyid, imam, kadı, ulema, şeyh ve soylu insanlarına hürmette bulunsun; toplumdaki sınıflar arasında fark gözetmeyip hukuka uygun davransın, halkın şikâyetlerini dinleyip mazlumun hakkını zalimden alsın. Herkesten sınıf ve mevkiine göre vazifelerini yapmasını istesin*” denilmektedir.¹¹⁵ Aynı ferman da Serahs reisliğinin diğer şehir reisliklerinden daha önemli olduğuna işaret edilmesi dikkat çekicidir.¹¹⁶

Reisler bu göreve tayin yoluyla gelirlerdi. Tayinler sultan, vezir, vali, atabeg veya şehre hâkim olan emîr (muktâ) tarafından yapılırdı. Ancak her halükârda sultanın onayı gerekirdi. Köylerin reis ve liderleri¹¹⁷ bölgenin Dîvan-ı riyasetinden izin

¹¹⁰ *Siyasetnâme*, s. 59.

¹¹¹ *Siyasetnâme*, s. 35.

¹¹² Müntecebüddîn Bedî, s. 40; Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 370.

¹¹³ Müntecebüddîn Bedî, s. 21; Lambton, agm., s. 371.

¹¹⁴ Müntecebüddîn Bedî, s. 40.

¹¹⁵ Müntecebüddîn Bedî, s. 23, 27, 56, Kurpalidis, s. 117.

¹¹⁶ Müntecebüddîn Bedî, s. 41; Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 388.

¹¹⁷ Reisü'l-karye, bkz. İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb*(nşr. Sâmi ed-Dehân), Dımaşk 1954, II, 284.

almadan reislik iddiasında bulunamazlardı.¹¹⁸ İlk Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey 454 (1062) yılında Azerbaycan'ın Hoy şehri reisi Yusuf kendisine karşı direnince şehri ele geçirdikten sonra onu azledip Ebû Said adlı birini tayin etti. Ancak onun eski reis Yusuf'a haksız muamelede bulunduğunu duyunca onu da görevden alıp Ömer b. Suhtegân'ı reis tayin etmiştir. Tuğrul Bey son yıllarında Nişabur reisliğine Ebû Nasr Muhammed b. Said'i tayin etmiş ve onu Bağdat'a elçi olarak göndermiştir (Zilhicce 454/Aralık 1064).¹¹⁹ Nizâmülmülk de Ebû Ali Hasan el-Menî'î'yi Nişabur'a şeyhu'l-İslâm ve reis olarak tayin etti. O ölümüne kadar bu görevi sürdürdü.¹²⁰

Reisler buldukları şehir veya eyaletin sadece mahallî bir memuru değil sultanın ve oradaki sivil yönetimin temsilcisi olup sultan adına hareket ettiği için çok geniş siyasî, idarî, dinî, iktisadî ve malî yetkilere sahipti. Bir çobanın sürüsünden sorumlu olması gibi reis de bölgesindeki reayanın huzur ve refahını sağlamakla mükellef idi. Sultan *“halkın çobanı olma”* görevini kısmen de olsa reislerle bırakıyordu. Nitekim Taceddin Ebû'l-Mekârim'in Mâzenderân, Gürgân (Cürcan), Dihistân, Esterâbâd, Bistâm ve Gülpâyegân reisi olarak tayiniyle ilgili fermanda reis Allah'ın rızasını takip etmesi ve halka iyi davranması hususunda uyarılmakta ve *“Çünkü biz onların birçok hakkını onun sorumluluğu altına koymuş bulunuyoruz. Hz. Peygamber ‘‘Hepiniz çobansınız ve her biriniz güttüğünüz sürüden mesulsünüz’’ buyuruyor. O halde reisler halkın işlerinden dolayı hem bu dünyada hem de ahirette hesap vereceklerdir”* denilmektedir.¹²¹ Reayayı Allah'ın bir emaneti olarak kabul eden Selçuklu Sultanları onların gözetimini (çobanlığını) bazen kadıya bazen da reise havale eder ve sorumluluğu onlara tevdi ederdi. Halka insaf ve adaletle muamele eden ve onların hukukunu gözeten reisler daima saygıyla anılmıştır. Nizâmülmülk Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya'dan sonra Beyhak reisliğini üstlenen damadı Ebû Sa'd Muzaffer b. Muhammed b. Hasan'dan (ö. 473/1080-1081) her zaman övgüyle söz eder onun meziyetlerini melik ve rüesaya anlatırdı. Onun ölümü üzerine yerine oğlu Cemâlü'r-rüesâ Ebû Ali Hüseyin (ö. 493/1100) geçti, o 20 yıl boyunca halka çok büyük hizmetlerde bulundu ve Beyhak halkı için *“Zühal (Satürn) Yıldızı”* olarak tavsif edildi.¹²² Beyhak'ta daha sonra aralarında Beyhakîler'in de bulunduğu birçok aile irsen intikal etmek üzere reislik yapmıştır.¹²³ Yine Taceddin için hazırlanmış başka bir fermanda Sancar'ın Allah'ın kendisine emanet ettiği halkı reis Taceddin'e emanet ettiği onun da halka iyi davranması ve özen göstermesi gerektiği ifade edilmektedir.¹²⁴ Serahs reisi Necmeddin ile ilgili bir fermanda da reislerden halkın yükünü hafifletecek, onların huzur ve refaha kavuşmasını sağlayacak her türlü gayreti göstermesi, kuvvetlilerin zayıfları ezmemesi, zenginlerin fakirlere tahakküm etmemesi için çalışması, bölgeden geçen askerlerden ellerinde divan havalesi

¹¹⁸ Müntecebüddin Bedî', s. 29-30.

¹¹⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *age.*, s. 89, 95-96. Krş. Köymen, *age.*, 229-230.

¹²⁰ C. E. Bosworth, “Ra'is”, *Encyclopaedia of Islam* (Eİ²), VIII, 403.

¹²¹ Müntecebüddin, s. 23; Lambton, *agm.*, *Bellesten*, sy. 147, s. 386.

¹²² İbn Funduk el-Beyhakî, *Târihu Beyhak*, (Arapça çev. Yusuf el-Hâdî), Dimaşk 1425/2001, s. 207-208.

¹²³ Geniş bilgi için bk. İbn Funduk, *Târihu Beyhak*, s. 209 vd.

¹²⁴ Müntecebüddin, s. 28; Lambton, *agm.*, *Bellesten*, sy. 147, s. 387.

taşıyanların halktan vergi veya yem talebinde bulunmasına mani olması istenmektedir.¹²⁵

Reis sadece sultana karşı sorumlu idi. Reisler hem hükümdar nezdindeki itibarları hem de halk nazarındaki saygınlıklarına ilaveten sahip oldukları servet ve maddî imkânlarla (sultanlar onlara arazi ikta eder, ayrıca halktan vergi alırlardı) her zaman dikkat çekmiştir. Sultan Melikşah (1072-1092) zamanında Girdkûh ve Damgan reisi Müeyyidüddin Ebû'r-Rıza Muzaffer b. Ahmed b. Kasım el-Müstevfî asil bir soya mensup olup toprak sahibi zengin biriydi. Hasan Sabbah'ın ricası üzerine Alamut hakimi (Alevî-yi) Mehdî'ye Alamut'un Hasan Sabbah ve Bâtnîler'e bırakılması için 3.000 dinar göndermişti.¹²⁶ Bundarî, Tebriz reisi Zürkan'dan 70.000 saf altın alan Selçuklu vezirinden bahseder.¹²⁷ Sultan Berkyaruk 493 (1099-1100) yılında Nişabur'a girince şehrin reislerini (rüesâ) hapsedmiş ve onlardan haraç aldıktan sonra serbest bırakmıştı.¹²⁸ Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesi devam ederken 494 (1101) yılında Hemedan şehrini ele geçiren Muhammed Tapar da şehrin reisi Seyyid Ebû Haşim (Zeyd el-Hasenî)'den 100.000 dinar almıştır.¹²⁹ Reislik makamını elde etmek veya bu görevde kalmak isteyenlerin sultanlara büyük meblağlar ödedikleri görülmektedir.

Sultan Muhammed Tapar'ın veziri olan Ziyaülmülk Ahmed b. Nizamülmülk Hemedan reisi Seyyid Ebû Haşim Zeyd el-Hasenî'yi kendisine teslim etmesi halinde sultana 500.000 dinar vermeyi teklif etti. Devlet adamları Seyyid Ebû Haşim'i Hemedan reisliğinden azledip yerine Mütevec el-Hemedânî'yi tayin etmesi için sultanı tahrik ediyorlardı. Mütevec, Seyyid Ebû Haşim tarafından mağdur edilmiş biriydi. Vezir ve devlet erkânı bu yüzden Ebû Haşim'i sultanın nezdinde itibarsızlaştırmak için çalışıyorlardı. Bunun için çeşitli yollara başvurdular. Reis ve çocuklarının üstünden kapıları kilitlediler.¹³⁰ Ona çok kıymetli eşyadan başka 700.000 dinar para vermesi için baskı yaptılar. Sultan bu parayı tahsil edip İsfahan'a getirmek üzere naip vezir Enuşirvan b. Halid'i görevlendirdi. Seyyid Ebû Haşim Enuşirvan'a bir hafta içinde hiç kimseden borç ve yardım almadan ve hiçbir şey satmadan 700.000 dinar teslim etti. Enuşirvan dönüşte Sultan Muhammed Tapar'a Seyyid Ebû Hâşim'in iftiraya maruz kaldığını söyledi. Sultan da onu reislik makamına iade etti. Kendisine

¹²⁵ Müntecebüddin, s. 41.

¹²⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan güşâ* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1988, III, 116-117; David- Guédy, Durand, *Iranian Elites and Turkish Rulers A History of Isfahan in the Saljuq Period* London-New York 2010, s. 147-148.

¹²⁷ Bundarî, s. 153.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, X, 296.

¹²⁹ İbnü'l-Esîr, X, 307. Krş. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 69, 173, 222-224.

¹³⁰ Râvendî (*Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr*, I, 159-160). Seyyid Ebû Haşim'in bu gelişmeler üzerine üç oğluyla birlikte gizlice İsfahan'a gidip 10.000 dinar verdiği Lala Karatekin vasıtasıyla Sultan ile görüştüğünü ve Sultana: "Vezir Ahmed b. Nizâmülmülk benim ocağımı yıkmak istiyor. Duydum ki beni 500.000 dinara satın almış. Cihan hükümdarı bir Peygamber torununu 500.000 dinara satmayı uygun görmeyecektir. Onun bana teslim edilmesi halinde kulunuz 500.000 dinarı 800.000 dinar yapacaktır" dediğini, Sultanın bunun üzerine onu bir hazine görevlisiyle Hemedan'a geri gönderdiğini ve parayı tahsil ettiğini söyler.

kıymetli hediyeler verip iade-i itibarda bulundu. 47 yıl reislik yapan Ebû Hâşim 502 (1108-1109) yılında vefat etti.¹³¹

Reislere çok çeşitli konularda görev ve yetki verildiği anlaşılmaktadır. Reisler genel olarak şehirlerde asayiş ve huzurun sağlanmasından, yollarda emniyetin temin edilmesinden de sorumlu tutulmakta, kadı ve imamlarla işbirliği yapıp hırsız ve eşkıyanın cezalandırılması istenmektedir. Beyhak Reisi Ebû Zeyd Ahmed b. Ali b. İsmail Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra vuku bulan karışıklıklar sırasında ayyarların, çapulcu ve bozguncuların şehre girmesine mani olmuştur.¹³² Reislerin bazan suçluları tevkif ettikleri görülmektedir. Mesela İmam Gazzâlî Nişabur Nizamiye Medresesi'ne müderris tayin edilince bazı gruplar onun sünnilige muhalif görüşlere sahip olduğunu ileri sürerek gözden düşürmek istediler. Bunlardan biri de Gazzâlî'nin *Mişkâtü'l-envâr ve el-Munkızu mine'd-dalâl* adlı eserlerinin bazı yerlerinde tahrifat yaparak onu suçladı. Ancak Gazzâlî eserlerinin müellif nüshalarını göstererek iftiraya maruz kaldığını söyledi. Bunun üzerine Horasan reisi eserde tahrifat yapan şahsı tutuklattı.¹³³ Reisler halkın dinî sorunlarıyla ilgili konularda da yetkiliydi. Mesela Taceddin Ebû'l-Mekârim'in reis tayiniyle ilgili bir fermanla âmil, şahne ve eşrafın onu reis tanıyıp desteklemeleri, Taceddin'e danışmadan ve rızasını almadan hiçbir şey yapmamaları, o izin vermedikçe hiçbir dinî mesele ve umumî konularda teşebbüste bulunmamaları, eğer devletten bir istekleri olursa bunu Taceddin vasıtasıyla bildirmeleri istenmektedir.¹³⁴ Ayrıca reisin imam, ulema, şeyh ve eşrafına saygı göstermesi onların da reise saygıda kusur etmemeleri buyrulmaktadır.¹³⁵ Fermana göre reisler vasiyet ve miras konularında da dikkatli olacak, vârisi olmayanların mülkleri güvenilir kişilere emanet edilecek, onların malları gerçek mirasçılar ortaya çıkıncaya kadar reisin güvencesi altında kalacaktı.¹³⁶ Reisler ayrıca vakıflarla da ilgilenecek ve gelirlerinin kuruluş amaçlarına uygun olarak sarf edilmesine dikkat edeceklerdir.¹³⁷

Reisler kendi bölgelerindeki şahnelerin saraylarında güvenilir bir temsilci bulundurur, olup biten her şeyden onlar vasıtasıyla haberdar edilir, onun onayı olmadan hiçbir şey yapılmazdı. Böylece şahnelerin haksız bir tasarrufta bulunması engellenirdi. Reisler muhtesibin görev ve yetki alanına giren konularda da denetim yetkisine sahipti. Çarşı, Pazar fiyatlarını belirler, alış ve satışları kontrol eder, pazardan sorumlu görevlileri teftiş ederdi. Bu reisin bütün memurlar ve din görevlileri üzerindeki genel denetim yetkisinin tabii bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.¹³⁸

¹³¹ İbnü'l-Esîr, X, 473-474; Bundârî, s. 100.

¹³² İbn Funduk, *Târihu Beyhak*, s. 166.

¹³³ Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 391.

¹³⁴ Müntecebüddin, s. 29; Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 390.

¹³⁵ Müntecebüddin, s. 41.

¹³⁶ Müntecebüddin, s. 24.

¹³⁷ Müntecebüddin, s. 24.

¹³⁸ Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 392.

Cami ve medreseleri denetlemek ve buralara ehliyetli, faziletli ve sağlam itikatlı kişileri tayin etmek de reislerin görev ve sorumlulukları arasındaydı.¹³⁹

Reisler daha önce zikredilen görevlerine ilaveten sultanın emlâk-ı hâssıyla da meşgul olmak ve takip etmek zorundaydı. Şerefeddin'in Bistam reisliğine tayiniyle ilgili bir fermana: “*Bu önemli işte ona güvenilmiştir. Dîvân-ı hâssın ihtiyacına göre dürüst ve sadık naibi tayin etmek ve ona vergi muameleleri ile hesap işlerini devretmek zorundadır*” denilmektedir.¹⁴⁰ Reis her şehir ve vilayete doğruluğuyla temayüz etmiş dindar bir vekil (naip) tayin etmek zorundaydı.¹⁴¹ Bistam reisi olarak atanan Şerefeddin aynı zamanda Dîvân-ı istîfâ'nın da başkanıydı. Ancak o Bistam'a gitmeyip hem reislik hem de müstevflikle ilgili görevlerini yürütmek üzere Reşidüddin'i naip tayin etmişti. Aynı fermana memurların ve vergi tahsildarlarının (mutasarrıfân) naib Reşidüddin'e danışmadan hiçbir şey yapmamaları istenmektedir.¹⁴²

Reisler hem devletin dolayısıyla hükümdarın hem de buldukları şehir ve eyalette yaşayan halkın temsilcisi olarak görev yapmışlardır. Ancak bazı uygulamaları dikkate alan Kurpalidis özellikle XII. Yüzyılın ilk yarısında reislerin şehir halkının menfaatlerini savunan kişiler olmayıp devletin ve hükümdarın tayin ettiği ve şehir eşrafının desteklediği memurlar olduğunu iddia eder.¹⁴³

Müntecebüddin Bedî' *Atebetü'l-ketebe*'de taşra idaresi için eyalet ve vilayet kelimelerini kullanır. Ancak onun zaman zaman amel, niyâbet ve riyâset kelimelerini bunlarla eş anlamlı olarak kullandığı da görülmektedir.¹⁴⁴ Lambton, Sultan Sancar dönemiyle ilgili olarak üç tane yerel dîvândan bahseder ki bunlardan biri Dîvân-ı riyasettir (diğer ikisi Dîvân-ı kazâ ve Dîvân-ı şihneği).¹⁴⁵ Şer'î işler kadının başkanlığındaki mahkemelerin, örfî meseleler ve umumî işler ise Dîvân-ı riyâsetin görev ve yetkisine tevdi edilmiştir.¹⁴⁶ Reis bulunduğu şehir veya eyalette bürokratik mekanizmanın başında bulunuyordu. Bundan dolayı Sultan tarafından hem reislere hem de ödüllendirilmesini istediği memurlara verilmek üzere hil'at, altın koşumlu pahalı atlar, kıymetli taşlardan yapılmış gerdanlık ve silahlar verilirdi.¹⁴⁷

Reisler çok çeşitli görevler üstlendikleri için onların görev alanlarını tam olarak tespit etmek güçtür. Reisler verilen yetkiler bölgenin ve şehrin sosyal, ekonomik ve siyasî durumuyla ilgili olarak farklılıklar arz etmektedir. Reisler protokolde valilerden sonra yer aldığı halde doğrudan sultana karşı sorumludur. Valiler de onlara yardım

¹³⁹ Müntecebüddin, s. 24-25, 29.

¹⁴⁰ Müntecebüddin, s. 56. Krş. Kurpalidis, s. 117.

¹⁴¹ Müntecebüddin, s. 30; Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 393.

¹⁴² Müntecebüddin, s. 56.

¹⁴³ Kurpalidis, s. 121.

¹⁴⁴ Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 378.

¹⁴⁵ Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 368.

¹⁴⁶ Müntecebüddin, s. 79; Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 390.

¹⁴⁷ Kurpalidis, s. 118.

etmek zorundadır. Nitekim fermanlarda valilerin teftiş ve kontrol etmesi gereken memurlar arasında reislere yer verilmemektedir.¹⁴⁸

Reis toplumda sosyal ilişkileri tanzim eder, şehirdeki çeşitli tabakaları ve sosyal sınıfları kadı ile birlikte kontrol ederdi. Çeşitli meslek erbabından, köylülerden ve tüccar sınıfından alınacak vergilerle ilgilenirdi. Bir fermana reis Merv şehri müstevfi ve âmiline yardımcı olması ve vergilerin tahsilinde diğer memurlarla birlikte onlara her türlü yardımı yapması istenmektedir. Bununla beraber Taceddin Ebü'l-Mekârim Ahmed b. Abbas'ın Mâzenderân reisliğine atanmasıyla ilgili bir fermana âmil reisin yönetim ve denetimi altında gösterilmektedir.¹⁴⁹ Reisler hükümet ile halk arasında irtibatı sağlayan kişiler oldukları için halkın ödemesi gereken vergilerin tespit ve tahsiliyle de ilgileniyorlardı. Nitekim Reis Taceddin'e ilin haracının tespit ve toplanması amacıyla güvenilir bir kişiyi görevlendirmesi istenmektedir.¹⁵⁰ Aynı fermana yerleşik halk ve göçebelere dîvâna ödemekle yükümlü oldukları haraç, öşür, otlak vergisi gibi vergileri ödedikleri takdirde onlardan artık olağanüstü para, erzak vb. istenmeyeceği ve hiçbir şekilde rahatsız edilmeyecekleri belirtilmektedir. Eğer şartlar olağanüstü vergi toplanmasını gerektiriyorsa reis bu hususta da adalet ve eşitlikten ayrılmamalıdır.¹⁵¹ Fermana reislerin kendi makamlarına ödenmesi gereken vergileri tahsil edebileceklerine dair bir hükme¹⁵² dayanarak halktan muayyen bir vergi tahsil ettiklerini söyleyebiliriz. Ayrıca Taceddin'in reisliğe atanmasıyla ilgili buyruktan reis ve ona bağlı olarak görev yapan memurların vergiden muaf oldukları anlaşılmaktadır.¹⁵³

Necmeddin adlı şahsın Mâzenderân reisliğine tayiniyle ilgili fermana dînârın ayarı ve kalıplarının kontrolü de reisin sorumluluğuna tevdi edilmiştir.¹⁵⁴ Reisler ayrıca Dîvân-ı arz ve askerî iktaların takibinden de sorumlu idi. Emlâk alınırken ve miras dağıtılırken de hazır bulunurlardı.¹⁵⁵ Reisler bütün bu görevlerini Dîvân-ı riyasette görevli memurlar ve naipleri vasıtasıyla yerine getirirlerdi. Bir fermana valinin emrindeki memurların ve şahnelere de reise yardım etmeleri emredilmektedir.¹⁵⁶ Reis gerekli gördüğünde bazı memurları azledebilirdi. Naipler de reisin sahip olduğu yetkilere sahipti ve bütün memurlar onun emirlerine uymak zorundaydı. Reislerin çoğu zaman merkezdeki görevleri yüzünden şehirlere gidemedikleri ve görevlerini naipleri vasıtasıyla yürüttükleri tespit edilmektedir.¹⁵⁷

Zaman zaman birden çok şehrin reisliği tek bir şahsa tevdi edilebilirdi. Mesela Taceddin Ebü'l-Mekârim Cürcan, Dihistan ve Esterâbâd'a reis tayin edilmişti.¹⁵⁸

¹⁴⁸ Kurpalidis, s. 150.

¹⁴⁹ Müntecebüddin, s. 23, 29, 67; Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 368.

¹⁵⁰ Müntecebüddin, s. 23.

¹⁵¹ Müntecebüddin, s. 27.

¹⁵² Müntecebüddin, s. 30. Krş. Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 393.

¹⁵³ Müntecebüddin, s. 30.

¹⁵⁴ Müntecebüddin, s. 25; Kurpalidis, s. 119.

¹⁵⁵ Kurpalidis, s. 119.

¹⁵⁶ Müntecebüddin, s. 25.

¹⁵⁷ Kurpalidis, s. 119-120.

¹⁵⁸ Kurpalidis, s. 120.

Beyhak reisi olan Hamza b. Muhammed aynı zamanda Tebriz ve Meraga reisliğini yürütmekle de görevlendirilmiştir.¹⁵⁹

Son derece geniş yetkilerle donatılan reislerin sorumlulukları da o derece büyüktü. Taceddin Ebü'l-Mekârim Ahmed b. Muhammed'in Mâzenderân reisliğine tayiniyle ilgili bir fermada reisin dünyada söylediği, yaptığı ve düşündüğü hiçbir şeyin Allah'a gizli olmadığı, yaptığı şeylerin karşılığını hem bu dünyada hem de ahirette göreceği hatırlatılmaktadır.¹⁶⁰ Bistâm reisliğine tayinle ilgili fermada: "*Biz onu Allah'ın emaneti olan halka hizmet etmekle mükellef kıldık. O herkese iyi davranacak, ilgi, saygı, kolaylık ve mülâyemet gösterecek, onlara eşitlik ve adaletle muamele edecek, halkın yararına kurallar koyacak ve onların baskıya maruz kalmaması için çalışacak*"¹⁶¹ denilerek reislerin halk ile ilişkilerinde gözetmesi gereken hususlara dikkat çekilmektedir.

Zaman zaman taht kavgalarına karışan ve savaflara katılan reisler askerî açıdan güçlü oldukları gibi dinî ve içtimaî açıdan toplum içinde saygın bir konuma sahip idiler. V. (XI.) yüzyılın son çeyreğinde Rey reisi olan Ebû Müslim, Nizâmülmülk'ün akrabalarındandı ve Nizamiye adı verilen memlûkler (gulamlar) tarafından desteklenmekteydi. Ebû Müslim Nizamülmülk'ün emriyle Bâtınîler'in ünlü reisi Hasan Sabbah'ı yakalamak için seferber olmuş ancak Hasan Sabbah kaçmayı başarmıştı.¹⁶² Horasan Meliki Sancar Emîr-i dâd Habeşî b. Altuntak'ın üzerine yürüdüğüne Tabes reisi İsmail el-Kelekî de maiyyetindekilerle sefere katılmıştı.¹⁶³ Ayrıca kaynaklarda Abdüllatif el-Hucendî'nin emrindeki 100.000 kişilik silahlı askerden bahsedilir.¹⁶⁴ Muhammed b. Abdüllatif b. Muhammed b. Sâbit el-Hucendî'nin de maiyetindeki silahlı gruplarla birlikte hareket ettiği anlatılır.¹⁶⁵ Rey reisi Ebû Müslim'in aynı zamanda Sultan Berkyaruk'un Isfahan'dan Rey'e götürülüp orada sultan ilân edildiği gün Berkyaruk'un başına murassa altın tacı koyan kişi olduğunu görüyoruz.¹⁶⁶ Bu da reislerin bir hükümdarın cülûs merasiminde protokolde ilk sıraları işgal ettiğini ve tacı sultanın başına koyacak kadar nüfuzlu ve itibarlı biri olduğunu gösteriyor.

Karahanlılar zamanında Buhara'da Burhanoğulları (Âl-i Burhan), Gazneliler zamanında Nişabur'da Mikâlîler ve Selçuklular zamanında Hemedan'da Seyyidler (Alevîler) ve Isfahan'da Hucendîler gibi ailelerin reislik makamını uzun yıllar ellerinde tuttukları ve bu sayede nüfuz ve otoritelerinin de daha köklü ve etkin hale geldiği görülmekteydi. İbnü'l-Esir 494 (1101) yılı olaylarını anlatırken Bâtınîler'in dilenci kılığındaki bir âmâyı kullanarak Müslümanları katletmeleri üzerine Şafîî

¹⁵⁹ İbn Funduk, *Târihu Beyhak*, s. 207.

¹⁶⁰ Müntecebüddin, s. 27; Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 369.

¹⁶¹ Müntecebüddin, s. 56; Lambton, agm., *Belleten*, sy. 147, s. 387.

¹⁶² İbnü'l-Esir, X, 316-317; Cüveynî, s. 537.

¹⁶³ Bundârî, s. 236.

¹⁶⁴ Zekerîyya el-Kazvîni, *Âsâru'l-bilâd ve ahbârul-ibâd*, Beyrut, Dâru Sâdır, s. 198.

¹⁶⁵ Sübkî, *Tabakatü's-Şafîyyeti'l-kübra* (nşr. Abdü'l-Fettah Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et Tanahi), Kahire 1388/1968, VI, 134

¹⁶⁶ Bundârî, s. 83-84; Râvendî, I, 137; Özaydın, *Sultan Berkyaruk*, s. 185, 223-224.

fakihi Ebü'l-Kasım Mesûd b. Muhammed el-Hucendî'nin onlardan intikam almaya karar verdiğini ve yanına aldığı silahlı kişilerle bu Bâtınîleri yakalayıp hendeklerde yaktığını ve çok sayıda Bâtınî'yi bu şekilde öldürdüğünü kaydeder¹⁶⁷ ki kaynaklardan ilk Isfahan reisinin bu Mesud'un kardeşi Sadreddin Abdüllatif b. Muhammed b. Abdüllatif el-Hucendî olduğu anlaşılmaktadır. Abdüllatif el-Hucendî otoriter, nüfuzlu, itibarlı ve cömert bir insan olup aynı zamanda Şafîîlerin de reisi idi.¹⁶⁸ 523 (1128-1129) yılında¹⁶⁹ Bâtınîler tarafından öldürülünce yerine kardeşi Fakih Ahmed b. Muhammed b. Sâbit el-Hucendî geçti. Aynı zamanda Isfahan Nizamiye Medresesi'nde müderrislik yapan Ahmed el-Hucendî (531 (1136-1137) yılında vefat etmiştir.¹⁷⁰ Aynı aileden Reis Muhammed b. Abdüllatif b. Muhammed b. Sâbit el-Hucendî de sultanlar nezdinde itibarlı, halk nazarında heybetli, nüfuz ve otorite sahibi bir alimdi. Ölümü yüzünden Isfahan'da büyük olaylar oldu ve pek çok kişi öldürüldü.¹⁷¹ Guedy Hucendîler'in aslen Isfahanlı olmadıkları halde toplum ile kısa zamanda kaynaşıp bütünleşmelerinin doğu İslâm dünyasında bir istisna teşkil ettiğini söyler ki¹⁷² bu doğru bir tespittir. Çünkü Horasan ve Şarktaki diğer eyaletlerde reisler genellikle buldukları şehir ve bölgenin eşrafi arasından seçilirdi.

Reislerin hükümdarlar arasında olduğu gibi hükümdarlarla halifeler arasındaki ilişkilerde de görev üstlendikleri bilinmektedir. Mesela Cemâleddin Mahmud el-Hucendî 549 (1154) yılında Irak Selçukluları ile Kirman Selçukluları arasında akrabalık (sihriyet) tesis etmek için elçi olarak Kirman'a gönderildi ve Kirman melikinın kızını Irak Selçuklu Sultanı Muhammed b. Mahmûd'a istedi.¹⁷³ Ebû Bekir Muhammed el-Hucendî Abbâsî Halifesi Muktefi-Liemrillâh (1136-1160) ile çok iyi ilişkiler içindeydi. Irak Selçuklu Sultanı Muhammed halifeye olan ilişkilerini düzeltmek için Muhammed el-Hucendî ile Şemseddin Ahmed el-Gaznevî'yi ayrı ayrı elçilikle görevlendirdi. Elçiler Bağdat'a geldiler fakat halife tarafından kabul edilmediler.¹⁷⁴

Bazı reisler muhtemelen servetlerinden dolayı vezirlerin hasedini çekmiş ve bu yüzden malları müsadere edilmiş veya öldürülmüşlerdir. Mesela Sultan Muhammed Tapar Hemedan reisi Seyyid Ebû Haşim'in 700,000 dinarına el koymuş, yine Hz. Ali evladından Alâüddeve de Irak Selçuklu Sultanı Mahmud b. Muhammed Tapar'ın veziri Ebü'l-Kasım Dergezinî tarafından öldürülmüştür.¹⁷⁵ Hemedan reisi Fahreddin-i Alevî de katledilen reisler arasında yer alır.¹⁷⁶

¹⁶⁷ *el-Kâmil*, X, 315.

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, X, 659-660.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, eserinin bir yerinde (X. 660) Abdüllatif el-Hucendî'nin 523 (1128-1129) yılında öldürüldüğünü söylerken daha sonra başka bir yerde de onun 580 (1184) yılında vefat ettiğini belirtir (XI, 509). Onun isimleri karıştırdığı anlaşılıyor.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, X, 660, XI, 54, 509-510; Guedy, *age.*, s. 197.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, XI, 228.

¹⁷² Guedy, *age.*, s. 197-198.

¹⁷³ Bundârî, s. 224-225. Krş. Guedy, *age.*, s. 264.

¹⁷⁴ Bundârî, s. 230. Krş. Guedy, *age.*, s. 230.

¹⁷⁵ Bundârî, s. 143-144.

¹⁷⁶ Reşîdüddin, *Câmiut-tevârih*, s. 179.

Reislik müessesesi Selçuklu hâkimiyetinde bulunan İran ve Irak'taki şehirlerde olduğu gibi Suriye'deki şehirlerde de mevcuttu. Suriye'deki şehirler X. Yüzyılın ikinci yarısından XII. Yüzyılın ortalarına kadar reisler (rüesâ) ve Ahdâs'ın¹⁷⁷ idaresindeydi. Suriye'de de reisler de sadece şehrin emniyet ve güvenlik işleriyle değil aynı zamanda siyasî, askerî, idarî, iktisadî ve malî meseleleriyle de ilgilenirlerdi.

Reislik Şark-İslâm dünyasına özgü bir müessesedir. İlk zamanlarda şehir eşrafı arasında seçilen reisler halk adına faaliyette bulunan, halkın istek ve arzularını merkezî hükümete, merkezî hükümetin emirlerini de halka ileten mahallî memurlardı. Ancak özellikle VI. (XII) yüzyılda reislerin eşrafın veya halkın değil kendilerini tayin eden sultan, melik, atabeg ve valinin temsilcisi olarak faaliyette bulunduğunu görüyoruz. Bu husus Büyük Selçuklu Sultanı Sancar (1118-1157) dönemine ait bir münşeât mecmuası olan *Atebetü'l-ketebe*'deki kayıtlardan da açıkça anlaşılmaktadır.

Reisler şehir ve eyaletlerdeki diğer görevlilerle işbirliği yaparak merkezî hükümet tarafından kendilerine tevdi edilen çok çeşitli ve önemli görevleri yerine getiriyordu. Sultan şehirdeki en önemli görevi reise tevdi etmişti. Ancak onun görev, yetki ve sorumluluklarının sınırlarını tam olarak çizen bir menşur da yoktur. Çeşitli fermanlar dikkate alınarak reislerin görev, yetki ve sorumlulukları hakkında bazı tespitlerde bulunulabilir. Merkezî hükümetle halk arasındaki en önemli ilişki vergi meselesiyle ilgilidir. O halde reislerin görevleri arasında ilk sırayı muhtemelen vergi tahsil etmek, şehirdeki çeşitli sosyal grupları kadı ile birlikte kontrol altında tutmak, fiyatları tespit ve pazarları, para basımını teftiş etmek, mirasla ilgili işleri takip etmek, Dîvan-ı arz'ın işleri ve askerlerin iktalarıyla ilgilenmek, âmil, kadı, muhtesib, şahne ve hatip gibi memurların görevlerini Dîvan-ı riyasete danışarak tanzim etmek, aşağı seviyedeki memurları tayin ve azletmek, şehirleri muhtemel saldırılara karşı ahdâs, cünd (ihtiyat kuvvetleri) ve askerlerle birlikte savunmakla görevlidir. Ancak diğer birçok müessesenin başında bulunan memurlarda da şahit olduğumuz gibi reislerin de şahsî mezîyet ve kabiliyetleriyle görev, yetki ve sorumluluk alanlarını belirlediklerini ve bu uğurda sultan, melik, atabeg ve vali ile kıyasıya mücadele ettiklerini görüyoruz. Hatta hükümdar güçsüz ise reisler başka kumandan ve devlet adamlarıyla işbirliği yaparak onlara isyan ve mukavemet edecek kadar ileri gitmişlerdir. Reisler çeşitli yollarla elde ettikleri muazzam servetleriyle merkezî hükümet, askerî ve sivil bürokrasi üzerinde etkili olmuş, büyük meblağlar ödeyerek kaybettikleri makamı tekrar elde etmişlerdir.

Atebetü'l-ketebe'deki menşurlarda reislerin çok güvenilir ve devlete uzun yıllar hizmet etmiş kişiler arasından seçilmeleri tavsiye edilmekle birlikte rüşvet yoluyla bu makama gelen, reayaya adalet ve merhametle muamele edilmesini âmir fermanlar olmasına rağmen halka zulüm ve haksızlık eden reisler de olmuştur. Dolayısıyla merkezî otorite (sultan, melik, atabeg, vali) zayıf olduğu zaman diğer memurlar gibi

¹⁷⁷ Suriye ve el-Cezîre'deki şehirlerde gençlerden müteşekkil mahallî kuvvetler. Bk. Coşkun Alptekin, "Ahdâs", *DİA*, I, 508-509.

reisler de yetki ve sorumluluklarını aşarak halka tahakküm etmiş ve merkezî hükümete isyana kalkışmışlardır.

Suriye şehirlerindeki reislik müessesesinin Dımaşk ve Halep'te farklı özellikler taşıdığı ve farklı şekillerde uygulandığı anlaşılmaktadır. Mesela Dımaşk'ta reislik veraset yoluyla intikal ederken Halep'te böyle bir uygulama olmamıştır. Dımaşk reisleri aynı zamanda vezirlik görevini de üstlendikleri halde Halep'te bunun bir örneği yoktur. Ayrıca Halep'te reîsülhâdâs (milis kuvvetleri kumandanı) aynı zamanda reîsülbeled olarak görev yapıyordu.¹⁷⁸

9. Nakîb ve Nakîbü'n-nukabâlar

Sözlükte hayırlı, seçkin kişi, bir topluluğun başkanı, vekili, kefil ve emîri anlamına gelen nakîb (çoğulu nukabâ) kelimesi İslâm tarihinde ilk defa hicretten önce İkinci Akabe Biatı sırasında kullanılmıştır. Hz. Peygamber Akabe'de kendisine bağlılık yemini eden ikisi kadın 75 kişi arasından 12 kişiyi Medine'deki müslümanların problemleriyle ilgilenmek, halkı İslâm'a davet etmek ve onlara İslâmiyet'i anlatmak, Medine'deki gelişmeleri kendisine haber vermek üzere nakîb seçmiş, Es'ad b. Zürrâ'e'yi de onların reisliğine (nakîbü'n-nukabâ) tayin etmişti.¹⁷⁹

Resûl-i Ekrem'in soyundan gelenlerle yakın akrabaları, müslümanlar nazarında seçkin bir mevkiye sahipti. Hz. Fatıma ile Hz. Ali'nin soyundan gelen ve seyyid-şerîf diye adlandırılan kişilerle, amcası Hz. Abbâs'ın soyundan gelenlerin neseplerini tespit etmek ve kayıtlarını tutmak onların meseleleriyle yakından ilgilenmek üzere devlet tarafından tayin edilen memurlara nakîb denilirdi. Hz. Ali ile Fatıma'nın soyundan gelen nakiblere Nakîbü't-Tâlibiyyîn (Nakîbü'l-Aleviyyîn), amcası Abbâs'ın soyundan gelen nakiblere ise Nakîbü'l-Abbâsiyyîn (Nakîbü'l-Hâşimiyyîn) denilirdi. Abbâsiler döneminde biri Hâşimî soyundan diğeri Hz. Ali'nin soyundan gelen iki nakîb bulunur bunların reislerine de nakîbü'n-nukabâ unvanı verilirdi.¹⁸⁰

Her iki ailenin kayıtları kendi nakibleri tarafından ayrı ayrı tutulmakta beraber Abbâsî ve Tâlibî nakipliği zaman zaman birleştirilirdi. Selçuklu hakimiyetindeki yerlerde nakibler sultanın, nakîbü'n-nukabâlar ise halifenin menşuruyla tayin edilirdi. Tırâd b. Muhammed ez-Zeynebî 26 Receb 453'de (26 Ağustos 1061) Halife Kaim-Biemrillah tarafından nakîbü'l-Abbâsiyyîn ve nakîbü'n-nukabâ tayin edildi. Beytü'n-nûbe'de (Beytü'n-nevbe) yapılan törenle kendisine hil'at giydirildi. Aynı tarihte Ebü'l-Feth Üsâme b. Ebü Abdullah b. Ahmed de nakîbü't-Tâlibiyyîn tayin edildi.¹⁸¹

Nakîbler seyyid ve şeriflerin kayıtlarını tutar, neseplerini tesbit eder, onların kendilerine tahsis edilen maaşlarını almalarını sağlardı. Onlar seyyid ve şeriflere tahsis edilen vakıfları hem korumak, hem de denetlemekle görevliydi. Nakibler

¹⁷⁸ Reislik müessesesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 112-130; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991, s. 228-230.

¹⁷⁹ Gülgün Uyar, "Nakib", *DİA*, XXXII, 32.

¹⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarâbâd/Dekken 1359, IX, 106.

¹⁸¹ İbnü'l-Cevzî, VIII, 222.

vakıflardan bizzat sorumlu olmadığı takdirde de vakıf gelirlerini toplamak ve dağıtmakla görevli kişileri denetlerdi. Ayrıca vakıf gelirleri belirli bir gruba tahsis edilmişse hak sahiplerini tesbit eder, vakıflardan yararlananların vakıf senedindeki şartlara sahip olup olmadıklarını kontrol ederek hak sahibi olanların mahrum kalmamasına özen gösterir ve hak sahibi olmayanların istifade etmelerine mani olurdu.¹⁸² Evliliklerde denklik kuralına uymalarını sağlamak, haklarını korumak ve onların başkalarının haklarına riayet etmelerini gözetmek, fey ve ganimetlerden kendilerine düşen payları tesbit edip dağıtmak da onların görevleri arasındaydı.¹⁸³

Müntecebüddin Bedî' *Atebetü'l-ketebe*'de Cürcân, Dihistan ve Eterâbâd'da yaşayan seyyidler için nakîb tayiniyle ilgili bir fermana yer vermiştir. İkinci defa nakîb tayin edildiği anlaşılan Cemaleddin'e her seyyide maaş bağlaması, vakıf mülklerinden gelen gelirleri seyyid ve şeriflere dağıtması ve devletin koyduğu kurallara riayet edenlere yardımcı olması, kurallara uymayanları cezalandırması emredilmektedir. Nakîbler seyyid olduklarını iddia edenlerin soy ağacını araştırıp tesbit etmek zorundaydı. Eğer nakîb sahte seyyide rastlarsa ondan bu unvanı almalı ve saçlarını kestirmelidir. Ayrıca yerli idarecilerin de nakîbe itaat etmeyen kaprisli seyyidlerin cezalandırılmasında kendisine yardımcı olmaları tavsiye edilmektedir.¹⁸⁴

Halife ve Sultanlar nezdinde büyük bir itibara sahip olan nakîb ve nakîbü'n-nukabâların bu geleneksel görevleri dışında çeşitli siyasî, içtimâî, askerî ve idârî olaylarda aktif olarak görev aldıkları bilinmektedir. Bunlar arasında sosyal ve dînî gruplar arasında çıkması muhtemel olaylara karşı gerekli tedbirleri almak ve halk arasında çıkan olayları yatıştırmak da vardı. Mesela Nakîbü'n-nukabâ Tırâd b. Muhammed ez-Zeynebî Hanbelîler ile Eş'arîler arasında çıkması muhtemel olaylar için emniyet tedbirleri almakla görevlendirilmişti. Bâbü'l-Basra mahallesi Hanbelîlerin kalesi durumundaydı. Mansûr Camii de onların mahallesinde bulunuyordu. Hanbelîlere muhalif olan birinin burada ders vermek için halifeden izin, nakîbü'n-nukabâdan da güvenlik garantisi almak zorundaydı. *Tarihu Bağdâd* müellifi Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Mansûr Camii'nde vaaz vermek ve hadis imlâ ettirmek için Halife Kaim-Biemrillah'tan (1031-1075) izin istemiş, bunun üzerine halife nakîbü'n-nukabâya Hatîb el-Bağdâdî'ye istenen iznin verilmesi konusunda talimat vermiştir.¹⁸⁵

Eş'arî bir vâiz olan Bekrî 475 (1082) yılında Bağdat Nizamiye Medresesi'nde vaaz vermek için Nizamülmülk'ten izin almış, orada Eş'arîliği anlatıp Hanbelîler aleyhinde ağır sözler sarfetmişti. Bekrî daha sonra Mansûr Camii'nde de vaaz vermek isteyince halife nakîbü'n-nukabâ Tırâd b. Muhammed ez-Zeynebî'ye Bekrî'nin bu isteğinin yerine getirilmesini emretti. Ancak nakîbü'n-nukaba onu Bâbü'l-Basra

¹⁸² George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, (trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2004, s. 109, 318.

¹⁸³ Tufan Buzpınar, "Nakîbü'l-eş'râf", *DİA*, XXXII, 323.

¹⁸⁴ Müntecebüddin Bedî', *Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvini-Abbas İkbâl), Tahran 1329 Ş., s. 63-64, 68; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (trc. İlyas Kemalov), İstanbul 2007, s. 144.

¹⁸⁵ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, Beyrut ts., IV, 16.

halkının saldırılarından koruyacak muhafız gücü olmadığını söyledi. Halife ısrar edince bunu ancak şahnenin yardımıyla yapabileceğini söyledi. Bunun üzerine Bağdat şahnesi gerekli güvenlik tedbirlerini aldı.¹⁸⁶

482 yılı Safer ayında (Nisan-Mayıs 1089) Bağdat'ta Babü'l-Basra ahalisi Kerh mahallesine baskın düzenleyip bir şahsı öldürmüş, bir başkasını da yaralamışlardı. Bunun üzerine Kerh mahallesi sakinleri çarşıları kapatıp bu iki kişinin kanlı elbiseleriyle Amîd Kemâlü'l-Mülk Ebü'l-Feth ed-Dihistânî'nin evine yürüdüler. Ağlayıp feryad ederek yardım istediler. Amîd de Nakibü'n-nukabâ Tırâd ez-Zeynebî'ye haber gönderip katillerin yakalanıp huzuruna getirilmesini istedi.

Tırâd ez-Zeynebî de derhal Emir Bozan'ın İbnü'l-Mansûr köşkündeki evine gitti. Ancak Emir Bozan ile aralarında tartışma oldu ve Emir Bozan onu suçlayıp göz altına aldı. Bunun üzerine Halife Muktedî-Biemrillah Bozan'a haber gönderip Tırâd'ın toplum nezdindeki itibarını, makam ve mevkiinin önemini hatırlatıp onu serbest bırakmasını istedi. Bozan da özür dileyip Tırâd ez-Zeynebî'yi serbest bıraktı.¹⁸⁷ Yine 487 yılı Receb ayında (Temmuz-Ağustos 1094) Bağdat'ta olaylar çıkmış ve Nakibü'n-nukabâ Tırâd ez-Zeynebî'nin ünlü kâtibi İbn Sinân öldürülmüştür. Bunun üzerine Tırâd şahne Aytekin Cab'a haber gönderip kısası uygulamak üzere bir görevli göndermesini istedi. Şahne de hacibi Muhammed'i kısas için görevlendirdi. Ancak Bâbü'l-Basra mahallesi halkı hacibi taş yağmuruna tutup yaraladılar. Şahne Aytekin de öfkelenip Babü'l-Basra'yı ateşe verdi.¹⁸⁸

Nakibü'n-nukabâların Halife ile sultanlar arasındaki anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulmasında da önemli rol oynadıkları görülmektedir. 453 (1061) yılında Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey Halife Kaim-Biemrillah'ın kızıyla evlenmesi meselesinde bazı problemler ortaya çıkınca halife Kadı Ebü Muhammed Rızkullah b. Abdülvehhâb'ı sultana elçi olarak gönderdi. Halife Kaim-Biemrillah bu hususta sultanın veziri Amîdü'l-mülk el-Kündûrî'den yardım almasını ve huzura Tırâd ez-Zeynebî ve Ebü Nasr Ganim ile birlikte gitmesini emretti.¹⁸⁹

Nakibü'n-nukabâlar veliahd tayini ve cülûs merasimlerinde de protokolde ilk sıralarda yer alırlardı. Halife Kaim 467'de (1075) hastalanınca kadı'l-kudat ile Abbâsîler'in ve Talibîler'in nakiplerini çağırdı. Onlara torunu Üddetü'd-din Ebü'l-Kasım'ı (Muktedî-Biemrillah) veliahd tayin ettiğini söyleyip bu konuyla ilgili bir tutanak hazırlamalarını emretti. Nakibü'n-nukabâ Tırâd ez-Zeynebî 9 Şaban 467 (30 Mart 1075) günü yapılan veliahtlık merasimine de katıldı.¹⁹⁰

467 yılında (1075) Halife Kaim-Biemrillah ölünce yerine torunu Muktedî-Biemrillah geçti. Yeni halifenin biat merasimine Müeyyidülmülk b. Nizamülmülk, Vezir Fahrüddeve b. Cehir, oğlu Amîdüddeve, Şeyh Ebü İshak eş-Şirâzî, Ebü Nasr

¹⁸⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 3-4, Makdisî, *age.*, s. 55.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 170.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 240.

¹⁸⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zaman fî târihi'l-a'yân*, (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 76-77.

¹⁹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 289-291.

b. Sabbağ, Nakibü'n-nukabâ Tırâd ez-Zeynebî, nakibü't-Tâlibiyyîn Muammer b. Muhammed, Kadî'l-kudat Dameganî de katıldı.¹⁹¹

Selçuklu Sultanları nakibü'n-nukabâları önemli işlerde özel temsilcileri olarak da istihdam etmişlerdir. Abbâsî veziri Ebü'l-Feth Muhammed b. Mansûr b. Dârûst 454'te (1062) vezirlikten azledilmişti. Mervânî Emiri Nasrûddeve'nin veziri Ebû Nasr Fahrûddeve b. Cehîr halife Kaim-Biemrillah'tan vezirlik talep etmiş ve pek çok hediye ve mal göndermişti. Halife onun bu isteğini kabul etti ve onu Bağdad'a getirmek üzere Tırâd ez-Zeynebî'yi elçi olarak Meyyâfârîkîn'e gönderdi. Fahrûddeve Tırâd ez-Zeynebî'nin refakatinde Bağdad'a geldi. Mervânî Emiri onun kaçtığını öğrenince peşinden adam gönderdiyse de yakalayamadı. Fahrûddeve ve Tırâd ez-Zeynebî Bağdat'ta büyük bir törenle karşılandı.¹⁹²

Nakibü'n-nukabâların Abbâsî halifesi, Selçuklu sultanı ve mahallî emirler tarafından elçi olarak görevlendirildikleri görülmektedir. Halife Kaim-Biemrillah 7 Cemaziyelevvel 456 (27 Nisan 1064) günü umûmî kabul merasimi düzenledi. Elçiler Sultan Alparslan'ın saltanatının tasdiki meselesini halifeyle görüştü. Sultan Alparslan'ın kendisine el-Veledü'l-Müeyyed (Allah'ın teyidine mazhar olmuş genç) diye hitap edilmesine dair arzusu kabul edildi ve sultana Ziyaüddin ve Adudüddeve (Dinin ışığı devletin pазusu) lakabı verildi. Hilatler halkın huzurunda teslim edildi. Sultan Alparslan'ın halifeye biatını almak üzere Tırâd ez-Zeynebî Nahcivan'da bulunan sultanın yanına gitmek üzere elçi olarak görevlendirildi. Sultan hilatleri giyip halifeyle bağlılık yemini etti.¹⁹³

Mirdâsî Emiri Mahmûd b. Salih 463 (1071) yılında Abbâsî Halifesi Kaim-Biemrillah ve Sultan Alparslan adına hutbe okutmaya başladı. Bunun üzerine halife nakibü'n-nukabâ Tırâd ez-Zeynebî'yi hilatlerle Mahmud'a gönderdi.¹⁹⁴ Sultan Alparslan Urfa'yı bir süre kuşattıktan sonra Halep üzerine yürüdü. Yukarıda bahsedildiği gibi nakibü'n-nukabâ Tırâd ez-Zeynebî de halifenin hilatleriyle Halep'e gelmişti. Mahmûd Tırâd ez-Zeynebî'ye "*Senden sultanın yanına gidip beni huzuruna çıkmaktan affetmesi için tavassuttu bulunmanı istiyorum*" dedi. Bunun üzerine nakibü'n-nukabâ Tırâd ez-Zeynebî Sultan Alparslan'ın huzuruna çıkıp Halep hakiminin Halife Kaim-Biemrillah'ın gönderdiği hilatleri giydiğini ve adına hutbe okuttuğunu söyledi. Bunun üzerine Sultan Alparslan Tırâd ez-Zeynebî'ye: "*Onlar hâlâ hayye alâ hayri'l-amel*" şeklindeki Şîi ezanını okutmaya devam ettikten sonra hutbe okutmuşlar ne ifade eder? Mutlaka huzuruma gelip yer öpmesi gerekir." dedi.¹⁹⁵

Sultan Melikşah ile amcası Kirman Meliki Kavurt Bey arasında Şaban 465'te (Nisan-Mayıs 1073) Hemedan yakınlarında vuku bulan savaşta Kavurt Bey, yenilmiş, bozguna uğrayan askerî birlikler Melikşah'ın safında savaşan Ukaylî Emiri

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X. 96; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb* (A. Zeki-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1980, XXIII, 243.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, 23; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman*, s. 249.

¹⁹³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 235; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 35.

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 63.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 64.

Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in obalarını yağmaladıkları gibi halifenin elçisi Nakibü'n-Nukabâ Tırâd b. Muhamed ez-Zeynebî'ye ati malları da gasp etmişlerdi.¹⁹⁶

Sultan Alparslan Şerefüddeve'ye kızgındı. Halife Sultan ile Şerefüddeve'nin aralarını düzeltmek istiyordu. Bu maksatla nakibu'n-nukaba Tırâd'ı Musul'da bulunan Şerefüddeve'nin yanına gönderdi. Tırâd da onu alıp Halife adına şefaatte bulunmak üzere Alparslan'ın yanına gitti. Zap Nehri'ne varınca veziri Ebû Ca'fer b. Sıklâb'ın siyasî içerikli yazılarına (mülattafât) vakıf oldu ve vezirini nehre atırıp boğdurduktan sonra Tırâd ile yola devam etti. Yolda Sultan Alparslan'ın ölüm haberini alınca Melikşah'ın yanına gittiler.¹⁹⁷

Nakibü'n-nukabâlar çeşitli merasimlerde halifeyi temsil ederlerdi. Mesela Halife Muktedî-Biemrillah 477 (1084-85) yılında Şerefüddeve Müslim'i karşılamak üzere Tırâd ez-Zeynebî'yi Musul'a göndermiştir.¹⁹⁸

Nakibü'n-nukabâların vezir naibi olarak da görev yaptıklarına şahid oluyoruz. Meselâ halifenin veziri Ebû Şücâ 481 (1088) yılında hacca gidince oğlu Rebîdüddeve Ebû Mansûr ile Tırâd ez-Zeynebî vezir naibi olarak görev yapmışlardı.¹⁹⁹

Nakib ve nakibü'n-nukabâların taziye merasimlerinde de protokolde ilk sıralarda yer aldıkları görülmektedir. Abbâsî Halifesi Muktedî-Biemrillah vefat edince (487/1094) ölümü üç gün gizlendi. Halifenin veziri Ebû Mansûr İbn Cehîr emir gönderip Abbâsîler'in ve Alevîler'in nakiplerini huzura çağırdı. Bunun üzerine Tırâd ez-Zeynebî Abbâsî ailesiyle birlikte Bâbü'l-Basra'dan Bağdad'a geldi. Aynı şekilde Alevîlerin nakibi Muammer Zü'l-menâkib el-Hüseynî de Ali evladyıyla huzura geldi. Vezir 18 Muharrem 487'de (7 Şubat 1094) Halife Muktedî-Biemrillah'ın öldüğünü ilan etti. Yerine oğlu Ebû'l-Abbâs Ahmed Mustazhir-Billah lakabıyla hilafet makamına geçti. Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un veziri İzzülmülk b. Nizamülmülk, Selçuklu emirleri, nakibü'n-nukabâ Tırâd ez-Zeynebî, nakibü't-Tâlibiyyîn Muammer el-Alevî, Kadî'l-kudât, Hucetü'l-İslâm İmam Gazzâlî ve diğer ulema yeni halifeye taziyelerini arz ve biat ettiler.²⁰⁰

Tırâd ez-Zeynebî'nin ölümü üzerine yerine oğlu Şerefüddin Ali b. Tırâd ez-Zeynebî nakibü'l-Abbâsiyyîn ve nakibü'n-nukabâ tayin edildi.²⁰¹ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî de babası gibi siyasî ve içtimâî hayatta önemli görevler üstlendi. Hem Abbâsî halifeleri hem de Selçuklu sultanları nezdinde büyük bir itibar sahip oldukları için mezhep mensupları arasındaki çatışmalar, halifelerin hilafet makamına geçişleri, hal dilmeleri ve elçilik gibi çeşitli olaylarda aktif olarak rol almışlardır.

Ali b. Tırâd ez-Zeynebî Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (1105-1118) ile Hille Mezvedî Emîri Melikü'l-Arab Seyfüddeve Sadaka arasında meydana gelen

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 78.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 79.

¹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 136.

¹⁹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 44; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 168.

²⁰⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 23.

²⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 280.

anlaşmazlıkları çözmek için Halife Mustazhir tarafından elçi olarak görevlendirilmiştir. Seyfûddeve Sadaka Sultan Melikşah'ın ölümü (485/1092) ile başlayan fetret devri taht kavgalarında Muhammed Tapar'a büyük yardımda bulunmuş, Sultan Berkyaruk'a karşı açıkça cephe almaktan çekinmemiştir. Muhammed Tapar da mükâfaat olarak ona Vasıt şehrini iktâ etmiş ve Basra'yı ele geçirmesine izin vermişti. Bu cömertçe davranışlar ve gösterilen teveccühler Sadaka'yı şımartmıştı. Sultan Muhammed Tapar bu yüzden onu te'dip etmek üzere harekete geçti.

Halife, Nakîbü'n-Nukabâ Ali b. Tırâd ez-Zeynebî ile Ebû Sa'îd el-Herevî'yi Sadaka'ya gönderdi. Bu elçiler önce Sultan Muhammed Tapar'a uğradılar ve Sadaka'nın yakınları için eman-nâme aldılar. Onlar sonra da Sadaka'ya gittiler: "*Sultan'ın gönlü ancak esirlerin serbest bırakılıp alınanların iadesiyle düzelecektir*" dediler. Fakat, Sadaka şartlarında ısrar edince silâhların hakemliğine baş vurmaktan başka çare kalmadı. 19 Receb 501 (4-5 Mart 1108) tarihinde vuku bulan savaş Muhammed Tapar'ın zaferiyle sona erdi. Sadaka Bozkuş adlı bir gulam tarafından öldürüldü.²⁰²

Zaman zaman nakîblerin hapsedildiğine de şahit oluyoruz. Meselâ ayyârlar ve bozguncular 556 (1161) yılında Nişabur'u yağmalamış ve evleri yakıp yıkmışlardı. Şehrin ileri gelenleri ve Nakîbü'l-Aleviyyîn Ebû'l-Kasım Zeyd b. Hasan el-Hüseynî görev ve imkânları olduğu halde bu yağma ve tahribata mani olmamışlardı. Buna öfkelenen Horasan hakimi Müeyyed Ayaba onların ayyârları ve çapulcuları teşvik ettiklerini, isteselerdi buna mani olabileceklerini söyleyip hepsini hapsedirdi (Rebiülâhir 556/Nisan 1161)²⁰³

Nakîb ve nakîbü'n-nükabâlar seyyid ve şeriflerle ilgili görevleri dışında siyasî, idarî ve içtimaî birçok olayda da önemli rol oynamışlardır. Onların hem halifeler hem de sultanlar nezdindeki itibarları İslâm toplumunda çeşitli sebeplerle meydana gelen anlaşmazlıkların çözümünde ehlü'l-hal ve'l-akd içerisinde yer almalarını sağlamıştır. Nakîbü'n-nükabâlar halife ile sultanlar arasındaki ihtilafların halledilmesinde görev aldıkları gibi halifelerin belirlenmesinde ve hal' edilmesinde de etkili olmuşlardır.

Nakîb ve nakîbü'n-nükabâların merkezde ve eyaletlerde toplum içerisinde sahip oldukları bu itibar hiç şüphesiz müslümanların Ehl-i beyte ve Hz. Peygamber'in akrabalarına besledikleri saygı ve sevgiden kaynaklanmaktadır. Hz. Peygamber'in soyundan gelen Nakîbü't-Tâlibiyyîn (Nakîbü'l-Aleviyyîn) ile amcası Hz. Abbas'ın soyundan gelen Nakîbü'l-Abbâsiyyîn (Nakîbü'l-Hâşimiyyîn) ve bunlar arasından seçilerek bizzat halifeler tarafından tayin edilen Nakîbü'n-nükabâların sahip oldukları izzet, şeref ve itibar Resûl-i Ekrem'e duyulan hürmet ve muhabbetle alakalı olmalıdır.

²⁰² Bu konuda geniş bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s. 45-51.

²⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 271-272.

Sonuç

Nizâmülmülk *Siyasetnâme*'de taşra teşkilatı için bir takım umûmî kurallar koymuş ise de farklı bölgelerde zaman zaman atanan sahsa göre değişen yetki, görev ve sorumluluklar ihdas edildiği görülmektedir. Bu da taşra teşkilatının henüz tam anlamıyla müesseseseleşmediği, görev, yetki ve sorumlulukların açıkça ve kesin olarak belirlenemediği kanaatini uyandırmaktadır. Büyük Selçuklu Sultanları kendi yetki ve sorumluluklarını, merkezi hükümet, emirler ve taşra teşkilatındaki görevliler ile ulema arasında taksim ederek çok yönlü bir denetim sistemi kurmak istemiş ve keyfi hareketleri önlemeyi amaçlamışlardır. Ancak ne kadar mükemmel bir sistem ve teşkilat kurulursa kurulsun insanların fitrat, karakter ve sorumluluk anlayışlarından kaynaklanan sebeplerden dolayı her zaman başarılı sonuçlar elde etmek mümkün olmamıştır. Nizâmülmülk'ün de hemen her vesileyle işaret ettiği gibi Selçuklu hükümdarları da yayımladıkları menşûrlarda netice itibarıyla bütün devlet erkânı ve memurların her şeyden önce Allah'tan korkup onun rızasını gözetmelerini, yaptıklarından dolayı hem bu dünyada hem de ahirette hesap vereceklerini unutmamalarını, reayayı (halkı) Allah'ın bir emaneti olarak görmelerini, adalet ve merhametten ayrılmamalarını istemektedir.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev), İstanbul, 2002.
- Agacanov, S. G., *Selçuklular Tarihi*, (trc. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul 2006.
- Alptekin, Coşkun, "Ahdâs", *DİA*, I, 508-509.
- Atar, Fahreddin, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, Ankara 1979.
- Beyhakî, Ebü'l-Fazl, *Târih-i Beyhak*, (nşr. Halil Hatib Rehber), Tahran 1368 hş.
- Bosworth, C. E., "Ra'is", *Encyclopaedia of Islam* (EI²), VIII, 403.
- Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra* (nşr. M. TH. Houtsma) Leiden 1889, (trc. Kıvameddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.
- Cahen, Claude, *La Syrie du Nord a L'epoque des Croisades et la principaute Franque d'Antioche*, (Paris, 1940).
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979.
- Carla, Klausner, *The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194*, Massachusetts 1973.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan güşâ* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1988, III.
- Çağrıçı, Mustafa, "Emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker", *DİA*, XI, 138-141.
- Erkal, Mehmet, "Âmil", *DİA*, III, 58-60
- Guedy, David Durand, *Iranian Elites and Turkish Rulers A History of Isfahan in the Saljuq Period* London-New York, 2010.
- Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsümü dâri'l-hilâfe*, (nşr. Mihail Avvâd), Beyrut, 1406/1986.

- Horst, H., *Die Staatsverwaltung der Carosselguqen and Horazmshahs*, Wiesbaden, 1964.
- Horst, H., "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları", çev. M. Altay Köymen, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II, (Ankara 1966), sy. 2-3.
- Huart, Cl., "Bursuk", *İA*, II, 819.
- Hüseynî, Ali b. Nâsır, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukıyye* (trc. Necati Lugal), Ankara 1943.
- İbn Funduk el-Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, (nşr. Kârî Seyyid Kelimullah Hüseynî), Haydarabad 1968.
- İbn Funduk el-Beyhakî, *Târihu Beyhak*, (Arapça çev. Yusuf el-Hâdî), Dımaşk 1425/2001.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1398/1978, II.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, (nşr. Muhyiddin Abdü'l-Hamîd), (Kahire, 1367/1948).
- İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Târihi Haleb*(nşr. Sâmi ed-Dehhân), Dımaşk 1954, II.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Haydarâbâd/Dekken 1359, IX.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1399/1979, X-XI.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- Kallek, Cengiz, "Hisbe", *DİA*, XVIII, 140-141.
- Kavakçı, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilâtı*, Ankara 1975.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 2016.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1991.
- Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*(trc. İlyas Kamalov), İstanbul 2007.
- Lambton, A. K. S., "The Internal Structure of the Saljuuk Empire", *The Cambridge history of Iran*, V.
- Lambton, A. K. S., "Atebetü'l-ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", (çev. Nejat Kaymaz), *Belleten*, sayı: 147, (Ankara 1973).
- Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (trc. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2004.
- Mâverdi, *el-Ahkâmu's-Sultâniye*, (trc. Ali Şafak) İstanbul 1974.
- Merçil, Erdoğan, "Amîd", *DİA*, III, 55.
- Merçil, Erdoğan, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, 292.
- Muhammed b. Münevver, *Tevhidin Sırları*(trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 2003.
- Muhammed bin İbrahim, *Târih-i Selcûkiyân-ı Kirman*, (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden, 1886.
- Muhammed Mahmûd, *Riisûmü's-Selâcika ve nüzumuhümü'l-ictimâiyye*, Kahire 1983.
- Müntecübüddin Bedî' Atabek el-Cüveynî, *Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl), Tahran 1329.

- Nerşahî, *Târîhu Buhâra*, (trc. ve nşr. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî), Kahire: Darü'l-Maârif.
- Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (trc. Mehmet Altay Köymen), Ankara, 1982, Fasıl XLI.
- Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb* (A. Zeki-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1980, XXIII.
- Özaydın, Abdülkerim, “Büyük Selçuklular’da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü”, *İsmail Erünsal’a Armağan*, İstanbul 2014.
- Özaydın, Abdülkerim, “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan*, İstanbul 2013.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.
- Râvendî, *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-Sürûr*, (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1957.
- Reşidüddin, *Camiu't-tevarih (Selçuklular Kısmı)*, (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960.
- Sanaullah, Mavlavi Fadıl, *The Decline of the Saljuqid Empire*, Calcutta 1938.
- Sauvaget, Jean, *Alep: Essai sur le developpement d'une grande ville Syrienne, des origines au millev du XIX e Siecle* Paris, 1941.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zaman fî târihi'l-a'yân*, (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968.
- Sübkî, *Tabakatü'ş-Şâfiyyeti'l-kübrâ*(nşr. Abdü'l-Fettâh Muhammed el-Hulv-Mahmud Muhammed et-Tanâhî), Kahire 1388/1968, VI.
- Sümer, Faruk, “Reis”, *DİA*, XXIV, 543.
- Uyar, Gülgün, “Nakib”, *DİA*, XXXII, 32.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, Beyrut ts., IV.
- Zekeriyya el-Kazvinî, *Âsâru'l-bilâd ve ahbârul-ibâd*, Beyrut, Dâru Sâdır.
- Zettersteen, “Şurta”, *İA*, XI, 585

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARININ SALTANAT DÖNEMLERİNDE (1040-1157) KARŞILAŞTIKLARI VE TAMAMEN ÇÖZEMEDİKLERİ AĞIR İÇ MESELELER

SALİM KOCA*

Özet

Büyük Selçuklu hükümdarları, 117 yıl süren saltanat dönemlerinde bazı ağır iç meselelerle karşılaşmışlardır. Onların ancak kısmen ve geçici olarak çözüme kavuşturabildikleri bu meseleleri, şu adlar altında belirlemek ve tanıtmak mümkündür.

- 1-) Türkmenler meselesi,
- 2-) Hanedan üyeleri meselesi,
- 3-) Halife-sultan meselesi,
- 4-) Batinîler meselesi.

Türkmenler meselesi, ilk defa Selçuklu devrinde ortaya çıkmış bir iç mesele olup Selçuklu beylerinin Türkmenlere karşı izledikleri politikadan kaynaklanmıştır. Kısmen veya geçici olarak çözülebilmiştir. Fakat bu mesele, Selçuklulardan sonra kronikleşerek devam etmiştir. Hanedan üyeleri meselesi ise, Osmanlı tarihinde “ekber evlat usulü” kabul edilinceye kadar (1617) engellenemeyen iktidar kavgalarından oluşmuştur. Bu kronik mesele, Selçuklulardan önce de vardı sonra da vardı. Ancak cumhuriyet rejimine geçilmekle çözülebilmiştir (1923). Halife-sultan meselesi de halifeler ile sultanlar arasındaki iktidar paylaşımından doğmuştur. Bu mesele Tuğrul Bey tarafından laikliğe benzer bir anlayışla kısmen çözülmüştür (1058). Batinî meselesine gelince, bu mesele, Selçuklu düzenini içten yıkmayı hedef alan gizli bir yeraltı teşkilatı olarak kendisini göstermiştir. Dinî kisve altında faaliyet gösteren bu terör teşkilâtını ortadan kaldırmak için Selçuklu müdahalesi yeterli olmamış, ancak Moğollar tarafından imha edilebilmiştir (1258).

Bu bildiride, Selçuklu beylerinin karşılaştıkları iç meseleler incelenerek, bu meselelerin zamanımıza yansımalarının olup olmadığı tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkmenler, Hanedan Üyeleri (Melikler), Halifeler, Sultanlar, Batinîler, Moğollar.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, skoca@gazi.edu.tr.

(SERIOUS INTERNAL PROBLEMS FACED BY THE GREAT SELJUK
SULTANS DURING THEIR REIGNS (1040-1157) THAT THEY COULD NOT
COMPLETELY SOLVE)

Abstract

The Great Seljuk sultans were faced with some serious internal problems during their reigns that lasted for 117 years. It is possible to identify and present these problems, which the sultans could solve only partially and temporarily, under these names:

- 1-) **The problem of Turkmens,**
- 2-) **The problem of members of the dynasty,**
- 3-) **The problem of caliph and sultan,**
- 4-) **The problem of Batiniyya.**

The problem of Turkmens was an internal problem that surfaced during the Seljuk period for the first time and it originated from the policy pursued by Seljuk nobles. It was solved only partially and temporarily. However, this problem continued and became chronic after the Seljuks. The problem of members of the dynasty was comprised of power struggles that could not be prevented until the “eldest son method” was adopted in Ottoman history (1617). This chronic problem existed both before and after the Seljuks. It could be solved only by the adoption of the republican regime (1923). The problem of caliph and sultan was born from the power sharing between caliphs and sultans. This problem was partially solved by Tughrul Beg through an understanding resembling secularism (1058). As to the problem of Batiniyya, this problem showed itself as a secret underground organization that aimed to internally shatter Seljuk order. Seljuk intervention was not sufficient enough to remove this terror organization that operated under a religious disguise, and it could only be destroyed by the Mongols (1258).

In this paper, the internal problems faced by Seljuk nobles will be examined and it will be detected whether these problems have reflections in our time or not.

Keywords: Turkmens, Members of the Dynasty (Maliks), Caliphs, Sultans, Batiniyya, Mongols.

Türkmenler Meselesi:

Selçuklu beyleri, X. yüzyılın ilk yarısından itibaren kendi devletlerini kurmak için önce Mâverâünnehir’de Karahanlılara, sonra da Horasan’da Gaznelilere karşı çetin bir mücadeleye girişmişlerdi. Bu mücadele sırasında Selçuklu beylerinin orduları, tamamen Türkmen atlılarından oluşmaktaydı. Selçuklu Devleti kuruluncaya kadar bir asırdan fazla bir süre, yersiz ve yurtsuz bir halde, sığınmacı olarak bin bir sıkıntı çekmiş olan Türkmenler, 1040 Dandanakan zaferinden sonra Selçuklu beyleri

tarafından tasfiye edilmiştir. Türkmen atlılarının yerine de yine aynı beyler tarafından Gazneliler örnek alınarak, “gulâm sistemi”ne göre yetiştirilmiş hür Türklerden oluşan yeni bir ordu kurulmuştur. Bunun üzerine Selçuklu beylerine küsen Türkmen kitleleri, Batı İran, Kuzey Irak ve Azerbaycan gibi uçlara ve uçlara yakın yerlere gelip yerleşmişlerdir. Bu tasfiyenin sebebi ise, Türkmen kitlelerinde boy anlayışının çok kuvvetli olması ve onların Selçuklu beylerinden çok kendi beylerine itaat ve bağlılık göstermeleriydi. Selçuklu beyleri de kendi iktidarları için bu durumu tehlikeli görmüşler ve onları daima devletin merkezinden uzaklaştırma politikası gütmüşlerdir. Bunun için onlara hedef ve ülke olarak Anadolu’yu göstermişler, onların bu ülkeye gitmelerini teşvik etmişlerdir. Bu politikanın doğal sonucu olarak da Anadolu’nun fethi ve Türk vatani hâline gelmesi gibi Türklük bakımından son derece önemli bir tarihî olay ve olgu meydana gelmiştir.

Türkmenlerin hepsi Anadolu’nun fethine katılmamıştır. Bunların bir kısmı Selçuklu ülkesinde (İran) kalarak, Selçuklu beylerinin idare anlayışlarına ve politikalarına karşı olumsuz tavırlarını sürdürmüşlerdir. Bu Türkmenler, özellikle devletin bir Türk devleti olmaktan çıkartılıp hızla Farslaştırılmasına karşı büyük bir tepki ortaya koymuşlardır. Onlar özellikle, meşru idareye karşı iktidarı ele geçirmek için harekete geçen her hanedan üyesinin arkasında topluca yer alıp (msl. İbrahim Yinal, Kutalmış, Kavurt isyanlarında olduğu gibi) onlara destek vererek, bu tepkilerini sık sık göstermişlerdir. Fakat bu hanedan üyeleri, Türkmenlerin tam desteğini almalarına rağmen giriştikleri iktidar mücadelesinin hiçbirinde başarıya ulaşamamışlardır. Başka bir deyişle Türkmenler, kendi arzu ve gayelerine uygun olarak Selçuklu iktidarını değiştirememişlerdir. Ayrıca Türkmen kitleleri, Selçuklu beylerinin ağır vergi talepleri ve kendilerini ihmal eden politikaları yüzünden de meşru idareye karşı zaman zaman isyan hareketinde bulunmuşlardır. Meselâ Horasan’da meydana gelen Oğuz isyanı (1153) ve Anadolu’da ortaya çıkan Babaîler isyanı (1243), bunların en önemlileridir.

Hanedan Üyeleri Meselesi:

Selçuklu Devletlerinin en önemli meselelerinden biri de hanedan üyeleri arasında sık sık meydana gelen iktidar mücadeleleridir. İktidar mücadeleleri, sadece Selçuklu Devletlerinin değil, bütün Türk devletlerinin kronikleşmiş en önemli meselesiydi. Bu mesele, Türk devletlerindeki egemenlik anlayışından kaynaklanmıştır. Türk egemenlik anlayışına göre, egemenliğin kaynağı Tanrı idi. Tanrı, bu egemenliği doğrudan değil, bir vasıta ile kullanmaktaydı. Bu vasıta da Türk hükümdarıydı. Tanrı, Türk hükümdarına “siyasî iktidar”, yani “devlet idare etme güç ve kudreti (kut)” vermektedir. Böylece Türk hükümdarı, Tanrı’nın seçtiği ve üstün meziyetlerle donattığı kişi olarak ülkesini ve halkını idare etmekteydi. İktidarın, hanedan üyeleri arasında birinden diğerine intikali de kan yoluyla gerçekleşmekteydi. Bu duruma göre, iktidar üzerinde bütün hanedan üyeleri eşit hakka sahipti. Fakat Tanrı, iradesini, hanedan üyeleri arasından sadece biri üzerinde kullanmaktaydı. Bu da genellikle hükümdarlığa en çok lâyık ve yetenekli bir hanedan üyesi (idoneitas) olmaktadır. Tanrı’nın iradesinin hangi hanedan üzerinde olduğu da ancak iktidar için yapılan bir mücadele sonucunda ortaya çıkmaktaydı. Dolayısıyla Selçuklu

Devletlerinde, hanedan üyeleri arasında taht kavgaları kaçınılmaz ve meşru bir olay olarak daima tekrarlanmıştır. Hatta başta bulunan hükümdarın daha sağlığında şehzadelerden birini veliyaht tayin etmesi ve bu şehzadenin de tahta çıkması bile, diğer şehzadeleri durduramamıştır. Çünkü veliyaht olarak tahta çıkan şehzadenin dışında kalan hemen hemen her şehzade, hakkının gasp edildiği duygusuna kapılarak, harekete geçmiştir. Böylece, yeni hükümdarın diğer hanedan üyeleri üzerinde otoritesini kurması ve ülkede egemenliğini sağlaması, bazen uzun ve çetin bir mücadeleyi gerektirmiştir. Hem taht davacılarının hem de onlara destek veren kitlelerin yatışması ise, ancak bir taht kavgası sonucunda da olsa iş başına dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesinin gelmesiyle mümkün olabilmektedir. Fakat bu mücadeleler, her defasında birçok hanedan üyesinin kanlı bir şekilde bertaraf edilmesiyle sonuçlanan ve etkisi yıllarca devam eden acı ve ıstırap verici olaylara sebep olmuştur. Hanedan üyeleri arasında meydana gelen bu ıstırap verici olaylar, XVII. yüzyıl başlarında (I. Ahmed: 1603-1617) yapılan bir değişiklikle, yani sadece “büyük evlad”ın tahta çıkarılması ve diğerlerinin hayatına dokunulmaması kuralı getirilinceye kadar devam etmiştir.

Türk egemenlik anlayışının doğal bir sonucu olarak meydana gelen taht mücadelelerinin hem iyi hem de kötü tarafları vardı. Özellikle, uzun ve yıpratıcı bir mücadele sonucunda da olsa, devletin dizginleri hanedan üyeleri arasında en dirayetli ve yetenekli olan birisinin eline geçmekteydi. Bu da hiç şüphesiz devletin ve toplumun lehine bir durumdu. Bu mücadelelerin kötü tarafı ise, devleti güçten düşürüp zayıflatması idi. Bu mücadeleler, devlet hayatında öyle yaralar açmaktaydı ki, bunun tamiri bazen yıllarca sürmekteydi. Bazen de devletin istiklâlini kaybetmesine, çökmesine ve dağılmasına zemin hazırlamaktaydı. Zaten Türk devletleri de, dışarıdan gelen darbelerle değil, genellikle iç mücadeleler sonucunda çökmüşlerdir.

Sultan-Halife Meselesi:

Büyük Selçuklu Devletinde ilk defa ortaya çıkan ve Selçukluların kolları ile haleflerinde de devam eden bir mesele de, sultan-halife arasında meydana gelen nüfuz ve iktidar mücadeleleridir. Selçuklu sultanları ile Abbasî halifeleri arasındaki ilişkilerin temeli, Büyük Selçuklu Devletinin kurucusu Tuğrul Bey zamanında atılmıştır: Abbasî halifesi ile işbirliği yaparak 1055 yılında Irak'taki Fars kökenli Büveyhî iktidarına son veren Tuğrul Bey, halifeyi bu hanedanın tahakkümünden kurtarıp, İslâm dünyasının merkezi Bağdat'a yerleşmiştir. Bu arada Tuğrul Bey, Türklerin İslâm dünyasındaki hâkimiyetlerini hukukî bir temele oturtmayı da ihmal etmemiş, bu hususta Abbasî halifesiyle yetki paylaşımı yoluna gitmiştir. Bu duruma göre, Abbasî halifesi Kaim Biemrillah, resmî bir törenle siyasî yetkilerini tamamen Tuğrul Beye devretmiş (1058) ve bu yetkilerin sembolü olarak da kendisine “Melikü'l-Maşrık ve'l Mağrib” (Doğunun ve Batının Hükümdarı) unvanını vermiştir. Bu yetki devrinden sonra Tuğrul Bey, aldığı ve kullandığı “Kasım el-Emîrû'l-Müminin” (Halifenin Ortağı) unvanıyla iktidarı Abbasî halifesi ile paylaşmıştır. Böylece bu yetki devriyle İslâm devlet hukukunda, dinî otoritenin Abbasî halifeleri, siyasî otoritenin de Selçuklu sultanları tarafından kullanıldığı ve temsil edildiği, yani dinî ve dünyevî işlerin bir bakıma birbirinden ayrıldığı yeni bir devlet düzeni meydana

çıkıştır. V. Barthold, İ. Kafesoğlu, M. Köymen gibi bazı bilim adamları, İslâm devlet hukukunda meydana gelen bu değişikliği ve ortaya çıkan yeni statüyü, Türklerdeki laiklik anlayışının temeli olarak değerlendirmişlerdir.

Sultan Tuğrul Bey ile halife Kaim Biemrillâh arasında kurulmuş olan bu statü, Tuğrul Beyden sonra gelen Selçuklu sultanları ve onların halefleri zamanında da geçerliliğini koruyarak devam etmiştir. Fakat Türk-İslâm devletlerinin idarelerinde zaman zaman otorite (iktidar) zâfiyetlerinin ortaya çıkması ve hanedan üyeleri arasında sık sık meydana gelen iktidar kavgaları, halifelerde genellikle, ellerinden kaptırılmış oldukları siyasî yetkileri tekrar geri alma ve Abbasî Devletini yeniden canlandırma arzusu gibi duygular uyandırmıştır. Bu yüzden zaman zaman Türk hükümdarlarıyla Abbasî halifeleri arasında silâhlı çatışmalara kadar varan egemenlik ve iktidar mücadeleleri meydana gelmiştir. Bu mücadelelerde ise, daima Türk hükümdarları galip gelerek, sahip oldukları yetkileri başarıyla korumuşlardır. Bu statü, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim Han'ın Memlûkler Devletine son verip halifeliği kendi uhdesine almasına kadar hemen hemen hiç değişmeden devam etmiştir (Ağustos, 1517).

Bâtînlilik Meselesi:

Tıpkı sultan-halife meselesi gibi Bâtînlilik de, Büyük Selçuklu Devletiyle ortaya çıkmış bir meseledir: Uzun bir mücadeleden sonra Horasan'da kendi devletlerini kuran Selçuklu beylerinin, batıda iki büyük dış politika hedefleri olmuştur. Bunlardan biri Mısır'a hâkim olan Fatımiler, diğeri ise Anadolu'ya hâkim olan Bizans İmparatorluğu idi. Mısır Fâtîmileri, Sünnî İslâm dünyasına karşı Şii İslâm dünyasını temsil ediyorlardı. Selçukluların askerî güçleriyle baş edemeyeceğini anlayan Fâtîmî halifeleri, "Dârü'l-Hikme" adıyla kurdukları üniversitelerde "dâî (davetçi)" adıyla anılan propagandacılar yetiştirerek, bunları Selçuklu ülkelerine gönderdiler. Onlar, bu "dâî"ler vasıtasıyla Selçuklu Devletini içeriden yıkmayı umuyorlardı. Buna karşılık Selçuklu sultanları da, başta Bağdat olmak üzere İslâm ülkelerinin önemli merkezlerinde "Nizâmiye Medreseleri" adıyla anılan yüksek öğretim kurumları kurarak (1067), İslâm inancını bilgi ve düşünce bakımından kuvvetlendirmeye çalışmışlardır. Selçuklu idaresinde tam bir hürriyet ve emniyet içinde faaliyet gösteren bu medreselerden İslâm dinini kaynaklara dayanarak, dirayetle ortaya koyacak ve savunacak birçok din bilgini yetiştirmiştir. Bunlar, İslâm ülkelerinde başta Bâtînliler olmak üzere manevî huzuru ve birliği bozan aşırı dinî cereyanlarla mücadele etmeyi kendilerine başlıca gaye edinmişlerdir. Başka bir deyişle onlar, Selçuklu sultanlarının "sade ve bidat" kabul etmeyen Sünnî İslâm inancının Selçuklu ülkelerinde en kuvvetli savunucuları olmuşlardır.

Mısır'da yetiştirilmiş bir "dâî" olan Hasan Sabbah, Sultan Melikşâh'ın son zamanlarında (1072-1092), İran'da sarp kayalar üzerinde kurulmuş ve silâh kuvvetiyle düşürülmesi çok zor olan Alamut kalesini (kartal yuvası) ele geçirerek, bu kaleyi "Bâtînlilik" adıyla anılan faaliyetlerin merkezi haline getirmiştir. Ayrıca o, burada, daha sonra "İsmaililer" adı verilen "korsan devletin" de temelini atmıştır.

Bâtînî hareketinin başı olan Hasan Sabbah, Kur'an-ı Kerîm üzerinde yaptığı bâtinî (iç, gizli) yorumlarıyla İslâm'ı gayesinden saptırmaktaydı. Öte yandan o, Selçuklu düzenini yıkmak için terörizmin ezeli ve ebedî metodu olan uyuşturucuyu (afyon) ve hançeri bir silâh olarak kullanmaktaydı. Uyuşturucu maddelere alıştıran adamalarının iradelerine hükmeden ve onları Alamut kalesinde kurduğu sahte cennet ile etkileyen Hassan Sabbah, bunlara siyasî cinayetler işletmek suretiyle rakiplerine gözdağı vermekteydi. Onun bu faaliyetinin ilk kurbanı, ünlü Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk olmuştur.

Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra (1092) Büyük Selçuklu Devletinin kuvvetli durumu birden iktidar kavgaları yüzünden sarsılmaya başlamıştır. Zira Melikşâh'tan sonra, başta Sultanın eşi Terken Hatun olmak üzere Selçuklu hanedan üyeleri, devlet adamları ve komutanlar, bazen iki, bazen de üç gruba ayrılarak, birbirleriyle kıyasıya bir iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Bu yüzden, bu dönemde, iç ve dış tehlikelere karşı, yani Bâtînîlere ve Haçlılara karşı yeteri kadar mücadele edilememiştir. Bu fırsattan yararlanan Bâtînîler, propaganda ve cinayetlerle dolu yer altı faaliyetleriyle Büyük Selçuklu Devletine kafa tutacak ve kurulu düzeni sarsacak kadar güçlenmişlerdir. Öte yandan Haçlılar da, Urfa, Antakya ve Kudüs'e yerleşmişlerdir. Bunlar bu yerlerde, birer kontluk, prenslik ve krallık kurmuşlardır. Daha da kötüsü bu Haçlı devletleri, bölgede 1,5 asırdan fazla sürecek olan bir anarşinin ve huzursuzluğun temelini atmışlardır. Bu durum, Eyyûbî hükümdarı Selâhaddin Eyyûbî tarafından Kudüs Krallığına son verilmesine (1187) ve Memlûk sultanları tarafından da, başta Antakya Prenkpsliği olmak üzere bölgedeki diğer Haçlı kalıntılarının tamamen temizlenmesine kadar devam etmiştir.

Öte yandan Selçuklu hükümdarları ve onların halefleri olan Türk-İslâm hükümdarları, ne Bâtînîlerle ciddi bir mücadeleye girişebilmişler ve ne de onların faaliyetlerine tamamen son verebilmişlerdir. Bâtînîler ve onların siyasî gücü olan İsmailîler, Moğol İlhanlı hükümdarı Hülagü Han tarafından tamamen imha edilip ortadan kaldırılıncaya kadar (1258), İslâm dünyasındaki yıkıcı ve bölücü faaliyetlerini gittikçe artırarak devam ettirmişlerdir.

Türkiye Selçuklu Devletinde Ortaya Çıkan Yeni Meseleler:

Malazgirt zaferi (1071), daima batıya doğru bir akış içinde olan Türk topluluklarının tarihinde ve kaderinde bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bu zaferden sonra Selçuklu ve Türkmen beyleri, arkalarındaki büyük Türkmen kitleleriyle 15-20 yıl gibi kısa bir süre içinde Anadolu'nun büyük kısmını fethederek, bu ülkede arka arkaya birçok siyasî teşekkül meydana getirmişlerdir. Bunların en büyüğü Türkiye Selçuklu Devleti idi. Bilindiği gibi, Türkiye Selçuklu Devleti, Selçuklu hanedanından Kutalmış Oğulları (Mansur ve Süleyman-şâh) tarafından, İznik merkez olmak üzere Marmara sahilleriyle Toros dağları arasında, yani Orta Anadolu'da kurulmuş siyasî bir teşekküldü (1078). Bu Türk devletinin karşısına, kuruluş yıllarında iki önemli mesele çıkmıştır. Bunlardan biri, Türklerin, kurdukları bu devleti ve sahip oldukları ülkeyi (Anadolu) istilâlara ve işgallere karşı korumak ve savunmak, diğeri ise, bu

ülkeyi Türkleştirip vatan hâline getirmektir. Bu meseleleri kısaca şöyle açıklamak mümkündür:

Haçlı ve Moğol İstilâları Meselesi:

Türkiye Selçuklu Devleti üzerine ilk istilâ hareketi, Batı Hıristiyanlık dünyasından gelmiştir (1096/97). Papalık tarafından harekete geçirilmiş olan Batı Hıristiyanlık dünyası, İslâm ülkeleri üzerine 10 büyük Haçlı seferi düzenlemiştir. Bunlardan ilk üç Haçlı seferinde Türkiye Selçuklu Devleti Haçlı ordularının başlıca hedefi olmuştur. Batı dünyasının bundan maksadı, Türkleri Anadolu ile Orta Doğudan tamamen söküp atmak ve bu yerleri tekrar Hıristiyan ülkesi haline getirmektir. Selçuklu sultanları, Haçlı ordularına karşı ağır ve çetin bir vatan savunması yaparak, Anadolu'nun öyle kolayca istilâ ve işgal edilebilecek bir ülke olmadığını bütün Batı Hıristiyanlık dünyasına açıkça göstermişlerdir. Batı Hıristiyanlık dünyası da, özellikle ikinci Haçlı seferi sırasında Anadolu'nun Türklerle dopdolu olduğunu ve onların mükemmel bir vatan savunması yaptıklarını görerek, bundan böyle bu ülkeyi "Türkiye" (Turkhia, Turquia) adıyla anmaya başlamışlardır. Ayrıca farklı zamanlarda Anadolu'dan geçen seyyahlar ile bu ülkeyi tanıyan Batı ve İslâm coğrafyacıları da, Kuzey-Doğu Anadolu'ya "Türkmen Ülkesi" (Turkomania, Bilâd-ı Turkmân, Diyâr-ı Turkmân) demişlerdir. Türkler, bu hususta büyük bir ihmal ve gaflet içinde olmalarına rağmen, Anadolu'nun bu özelliği ve adı, Batı dünyasında, Mustafa Kemal'in Türkiye Cumhuriyetini kurmasına kadar korunup gelmiştir.

Türkiye Selçuklu Devleti üzerine ikinci büyük istilâ hareketi de Moğollar tarafından düzenlenmiştir (XIII. yy.). Fakat Türkiye Selçuklu sultanları, Haçlı istilâsına karşı gösterdikleri direnişi ve başarıyı, Moğol istilâsı karşısında gösterememişlerdir. Özellikle Sultan II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in Köseadağ savaşında (1243) Moğol ordusu karşısında direnemeyip utanç verici şekilde kaçışı, Türkiye Selçuklu Devletini, bir daha kurtulmamak üzere Moğol hâkimiyeti altına sokmuştur. Böylece Türkler, tarihlerinde nadir görülen "bir zillet, feryat, çöküş ve sömürü devri" yaşamışlardır. Bu devir, Selçuklu hanedanının kendi içinde tükenişine ve Anadolu Türkmen Beyliklerinin ortaya çıkışına kadar devam etmiştir.

Bizans'ın Anadolu'yu Geri Alma Planları:

Bizans imparatorları, Anadolu'nun büyük kısmının ellerinden çıkmasını ve üzerinde Türk devletlerinin kurulmasını, bir türlü içlerine sindirememişler; bunu geçici bir istilâ ve işgal hareketi olarak görerek, onu daima geri alma emelleri ve umutları taşımışlardır. Bu gaye ve düşünce ile de birkaç defa Türkiye Selçuklu Devletinin merkezi Konya üzerine yürümüşlerdir. Amaçları, Türkiye Selçuklu Devletini yıkmak ve Türkleri Anadolu'dan atmak veya onları burada imha etmektir. Fakat onlar, her defasında başarısızlığa uğrayarak, geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Son olarak İmparator Manuel, aynı gaye ile Türkiye Selçuklu Devleti üzerine yürümüş ve Miryokefalon adıyla anılan savaşta Sultan II. Kılıç Arslan tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmıştır (Eylül, 1176). Bu yenilgi Bizans imparatorlarının, Türkleri Anadolu'dan sürüp çıkarma planlarına bütünüyle son vermiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Bizans imparatorları, Malazgirt

yenilgisinden beri 105 yıl taşımış oldukları Anadolu'yu Türklerden geri alma ümitlerini, bu ağır yenilgiden sonra tamamen yitirmişlerdir. Tıpkı Batılılar gibi onlar da, bu yenilgiden sonra Anadolu'nun bir Türk vatani olduğu gerçeğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu bakımdan Miryokefalon zaferini, Malazgirt zaferinin tam bir tescili saymak gerekir. Böylece Malazgirt zaferiyle açılmış olan vatan (Anadolu) ve kurulmuş olan devlet (Türkiye Selçuklu Devleti), Miryokefalon zaferiyle korunmuş ve emniyet altına alınmıştır.

Anadolu'nun Türkleştirilip Vatanlaştırılma Meselesi:

Türkler, bazı istisnâ faaliyetler dışında Anadolu'yu bir Türk vatani hâline getirmek için ne yazık ki bilinçli bir politika izleyip, bu hususta özel bir gayret gösterememişlerdir. Fakat Türklüğün lehine gelişen bazı tarihî olaylar ve şartlar ile onların bazı önemli faaliyetleri, Anadolu'nun Türkleşip bir Türk vatani hâline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Anadolu'nun kaderini belirleyen bu tarihî olayları, şartları ve onların bazı önemli faaliyetlerini şu şekilde belirlemek mümkündür:

- 1-) Anadolu'da Türk siyasî hâkimiyetini korumak ve devam ettirmek.
- 2-) Anadolu'da Türk nüfus hâkimiyetini sağlamak ve sürdürmek.
- 3-) Anadolu'da Türk kültür hâkimiyetini sağlamak ve korumak.

Anadolu'daki Türk Siyasî Hayatında Devamlılık ve Bütünlük:

Bunun başlıca sebebi, Türk fetihleriyle göç hareketlerinin birlikte yapılmış olması ve Türklerin Anadolu'da arka arkaya siyasî teşekküller meydana getirip, siyasî hayatta devamlılığın sağlanmasıdır. Çünkü siyasî hayatta devamlılık, hiç kuşkusuz bir ülkeyi vatanlaştırmanın temel şartıdır. Anadolu'da, Malazgirt zaferinden sonra başlayan Türk siyasî hayatı, Türkiye Selçukluları, Doğu Anadolu Türk Devletleri ve Beylikleri, Türkmen Beylikleri, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti ile devam ettirilerek, günümüze kadar kesintisiz korunup gelmiştir. Bu arada Anadolu ve buradaki Türk devletleri Haçlı istilâsı, Moğol İstilâsı, Timur istilâsı, Rus istilâsı, İtilâf Devletleri ve Yunan istilâsı gibi büyük tehlikeler atlattır.

Devletler için siyasî devamlılık kadar siyasî birlik ve bütünlük de önemlidir. Selçuklu ve Türkmen beyleri, Anadolu'nun fethi sırasında bu ülkenin çeşitli yerlerinde birçok devlet ve beylik kurmuşlardır. Yukarıda belirtildiği gibi, bunların en büyüğü Selçuklu hanedan üyeleri tarafından kurulmuş olan Türkiye Selçuklu Devleti idi. Bu devletin dayandığı temel unsur olan Anadolu, istilâlara açık ve hatta istilâları üzerine çeken bir özelliğe sahipti. Bu ülkenin korunması ve savunulması ancak siyasî birlik ve bütünlüğünün sağlanması ile mümkün olabilirdi. Bunun için Selçuklu sultanları, daima Türkiye Selçuklu Devleti hâkimiyeti altında Anadolu'nun siyasî birliğini ve bütünlüğünü kurma politikası gütmüşlerdir. Onlar bu gaye ile Danişmendli, Saltuklu, Mengüçüklü ve Artuklu Beyliklerini ortadan kaldırıp topraklarını ilhak etmek ve Trabzon Rum Devleti ile Kilikya Ermeni Baronluğunu da kendilerine bağlamak suretiyle Anadolu'da büyük ölçüde siyasî birliği ve bütünlüğü sağlamışlardır. Fakat Moğol istilâsından sonra Anadolu'nun siyasî birliği ve

bütünlüğü yeniden bozulmuş, 20 kadar Türkmen Beyliği birden ortaya çıkmıştır. Tıpkı Selçuklu sultanları gibi aynı düşünce ile hareket eden Osmanlı hükümdarları da, uzun bir mücadele sonucunda Türkmen beyliklerini birer birer ortadan kaldırıp topraklarını ilhak ederek, yani bu beylikleri Osmanlı hâkimiyeti altında birleştirerek Anadolu'da siyasî birliği ve bütünlüğü tekrar sağlamışlardır. Son olarak Mustafa Kemal de, I. Dünya Savaşından sonra istilâya ve işgale uğramış “Türk Ata Yurdu”nu kurtarmak ve burada yeni Türk devleti kurmak suretiyle Anadolu'daki siyasî birliği ve bütünlüğü korumuş ve devam ettirmiştir.

Anadolu'da Türk Nüfus Hâkimiyetinin Sağlanması:

Anadolu'nun fetih hareketi Türkler tarafından başlatılmadan önce, bu ülkenin ekonomisi tamamen çökmüş ve nüfusu azalmış olup, her yeri de harap ve ören vaziyetteydi. Malazgirt zaferinden sonra Selçuklu beyleri, arkalarında büyük Türkmen kitleri ile Anadolu'ya gelmişler ve bu ülkenin çeşitli yerlerinde hemen birer siyasî teşekkül meydana getirmişlerdir. Bir ülkede hâkimiyetin kalıcı ve devamlı olabilmesi için sadece siyasî ve askerî güç ve üstünlük yeterli olmamakta; aynı zamanda bu ülkede nüfus hâkimiyetinin de sağlanması gerekmektedir. Dolayısıyla Anadolu'nun Türkleşmesi birden değil, uzun bir tarihî süreç içinde gerçekleşmiştir. Çünkü Türklerin hepsi Anadolu'ya aynı zamanda gelmemişlerdir. Malazgirt zaferinden sonra başlayan göç dalgası, zaman zaman büyük kitleler halinde devam etmiş ve hiçbir zaman da ardı arkası kesilmemiştir. Bunun doğal sonucu olarak da Türk nüfusu ve Türk kültürü, Anadolu'nun her yerinde hâkim ve üstün duruma gelmiştir. Özellikle Türkiye Selçukluları ve Türkmen Beylikleri zamanında Anadolu'nun bütün şehirlerinde, kasabalarında ve köylerinde yaşayan Türk nüfusu son derece artarak, bu yerleşim yerlerinin hepsi tamamen Türk karakterini almıştır. Buna karşılık yerli halkın nüfusu en az dereceye düşmüştür. Bu durumu Osmanlı Devletinin ilk vergi nüfus defterleri de desteklemektedir. Meselâ, 1520-1530 yıllarına ait Osmanlı vergi nüfus defterlerine göre, Samsun-Kayseri-Mersin hattının batısında kalan Orta ve Batı Anadolu bölgelerinde 750993 Türk vergi nüfusuna karşılık 9606 gibi pek az sayıda Hıristiyan nüfus bulunmaktaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, XVI. yüzyılın başlarında, İç ve Batı Anadolu bölgelerinde % 88,5'lik Türk nüfusuna karşılık %11,5'lik Hıristiyan nüfusu vardı. Bu da gösteriyor ki, Anadolu'nun etnik yapısı ve nüfusu, Anadolu Türk Beylikleri devrinde tamamen Türklüğün lehine dönmüş bulunmaktadır. XVI. yüzyıl Osmanlı belgelerinde tespit olunan Türk ve Hıristiyan nüfuslarının birbirine oranı, İstiklâl savaşından sonra Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesi sonucunda bir kere daha Türklüğün lehine olarak değişmiştir.

Anadolu'da Türk Kültür Hâkimiyetini Sağlamak ve Devam Ettirmek:

Selçuklu hükümdarları, sahip oldukları İslâm ülkelerinde Türk kültürünü ve dilini hâkim ve üstün kılmak için bilinçli bir kültür politikası izleyememişlerdir. Başka bir deyişle onlar, İslâm dünyasında kurdukları siyasî ve askerî üstünlüklerine denk bir üstünlüğü ve hâkimiyeti, kültürel alanda kuramamışlardır. Daha doğrusu onlar, üç asır süren Selçuklu döneminde, kendi dillerinde, millî ve manevî değerleri

yaşatacak ve geliştirecek millî bir edebiyat meydana getirememişlerdir. Sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuşmalarına rağmen, edebiyatta, bilimde, dinde, tarih yazıcılığında, hukukta hep Arapça ve Farsça hâkim olmuştur. Yerli halkı idare etme zaruretinden dolayı da resmî yazışmalarda bazen Farsçayı, bazen de Arapçayı kullanmışlardır. Onlar; Göktürkler, Uygurlar ve Karahanlılar zamanında son derece geliştirilmiş ve ileri bir kültür dili haline getirilmiş olan Türkçenin bundan sonraki gelişmesini kesintiye uğratmışlardır. Bu durum, Fars ve Arap coğrafyasında olduğu gibi, Türkler için yeni vatan olan Anadolu coğrafyasında da aynı şekilde devam etmiştir. Selçuklu sultanlarının, Türklüğün aleyhine olan bu kültür politikaları yüzünden Anadolu'da da iki asra yakın bir süre Türkçenin yazı dili kurulamamıştır. Buna rağmen Anadolu Türk halkı, kendi aralarında hep Türkçe konuşmuş; destanlarını, ağıtlarını, türkülerini, bilmecelelerini, manilerini, atasözlerini ve masallarını hep Türkçe söylemiştir.

Anadolu Beylikleri dönemi, Türk kültür tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu devri, “Türklüğe ve Türk kültürüne dönüş devri” olarak vasıflandırmak mümkündür. Özellikle Karamanoğlu Mehmed Beyin 1277 yılında, “Bundan sonra hiç kimse divânda (devlet dairesi), dergâhta (saray), bargâhta (resmî toplantı), mecliste (eğlence yeri) ve meydanda (çarşı, pazar) Türkçeden başka dil konuşmayacak” şeklinde yayınladığı bir ferman, Türk kültür tarihinde çığır açıcı bir rol oynamıştır. Her şeyden önce bu ferman, Türkiye Selçuklularının yerini alan Anadolu Türk Beyliklerinde büyük ölçüde Türkçeye ve Türk kültürüne dönüş hareketini başlatmıştır. Türkçeye ve Türklüğe dönüş hareketi de, millî kültürün ve bilincin kaynağı olan millî edebiyatın doğmasında ve gelişmesinde başlıca rol oynamıştır. Gerçekten de Anadolu Türk Beyliklerinin başında bulunan beyler, kendi çevrelerinde topladıkları ediplere ve bilginlere, Farsça ve Arapça yazılmış birçok eseri Türkçeye tercüme ettirdikleri gibi, yine onlara Türkçe telif eserler de yazdırmışlardır. Bu eserler, Türk dilinin ve kültürünün gelişmesinde, millî bilincin uyanmasında ve kökleşmesinde başlıca rol oynamıştır.

Türkçenin Anadolu'da hâkim dil haline gelmesinde meydana gelen gecikme, Türk kültürünün diğer sahalarında pek fazla görülmemiştir. Çünkü Türkler, Anadolu'ya gelirken, daha önceki konar-göçer ve yerleşik hayatlarına ait bütün maddî ve manevî kültür değerlerini de beraberlerinde getirmişlerdir. Onların bu ülkede ilk yaptıkları iş, Anadolu coğrafyasını Türkleştirmek olmuştur. Bunun için onlar, yerleştikleri yerlere, dağlara, tepelere, geçitlere, bayırlara, ormanlara, vadilere, ovalara, nehirlere, göllere, denizlere ve bölgelere kendi isimlerini vermişlerdir. Bazı eski isimleri de, Türkçenin ses özelliğine uydurarak Türkleştirmişlerdir. Osmanlı devri kaynaklarına göre yapılmış bir toponimi (yer adları bilimi) araştırmasında, Anadolu'daki yer isimlerinin %67'si Türkçe, %3'ü Arapça ve Farsça, %30'nun da antik kökenli, fakat bunların da Türkçenin ses yapısına uydurulmuş, yani Türkleştirilmiş isimler olduğu ortaya çıkmıştır.

Selçuklu sultanları, Haçlıların Anadolu'yu işgal etme ve Bizans'ın da aynı ülkeyi geri alma arzularına tamamen son vermelerinden sonra, bu ülkede geniş kapsamlı ve köklü bir bayındırlık faaliyetine girişmişlerdir. Özellikle Miryokefalon

zaferinden sonra Anadolu'da sağlanan siyasî istikrar, Türkiye tarihinde yeni bir devir açmıştır. Selçuklu sultanları ve Anadolu Türkmen beyleri, bu istikrar döneminde büyük şehirlerden köylere varıncaya kadar Anadolu'daki bütün yerleşim ve konaklama merkezlerini cami, medrese, hastane, imarethane, türbe, çeşme, hamam, kervansaray ve han gibi dinî ve medenî eserlerle donatmışlardır. Türk-İslâm eserleri ve Türk-İslâm yaşayış tarzı, Anadolu'nun çehresini bütünüyle değiştirmiştir. Kısaca söylememiz gerekirse, Türklerin Anadolu'da siyasî, nüfus ve kültür hâkimiyetlerini kurmaları ve devam ettirmeleri sonucunda bu ülke tam bir Türk vatani hâline gelmiştir. Bunun bir benzerini, bugünkü Azerbaycan istisna edilecek olursa, Türklerin büyük kitleler hâlinde yaşadıkları başka ülkelerde görmek mümkün değildir. Bu sonucun ortaya çıkmasında, Türklerin İslâmiyet'ten önce Orta Asya'da yarattıkları, İslâm medeniyeti içinde de koruyup yeniledikleri ve bütünüyle Anadolu'ya getirdikleri Türk millî kültürü başlıca rol oynamıştır. Böylece onlar, Anadolu'ya, ebediyen silinmeyecek olan kendi kültürlerinin damgalarını vurmuşlardır.

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE HAÇLILAR

AYDIN USTA*

Özet

Büyük Selçuklu Devleti, Haçlı Seferlerinin başladığı dönem içerisinde Ortadoğu'nun yüksek hâkimi durumundaydı. Ancak bu egemenlik, Sultan Melikşah'ın 1092 senesindeki ölümüyle ciddi bir güç kaybına uğramış ve iç mücadeleler baş göstermişti.

Selçuklu ailesinin bireylerinin arasındaki taht mücadelelerin şiddetlendiği bir sırada Avrupa'dan harekete geçen Haçlılar kendileri adına belki de hiç ummadıkları kadar müsait bir ortamla karşılaşmışlardı. Muhataplarının içinde bulunduğu karmaşa onların işini oldukça kolaylaştırmıştı. Böylece 15 Temmuz 1099 itibarıyla hedefleri olan Kudüs'ü ele geçirmeyi başarmışlardı.

Taht kavgaları sebebiyle birbirine düşmüş olan Selçuklar yeni gelenlere karşı gerekli reaksiyonu yeterince gösterememişlerdi. Selçuklular ancak Muhammed Tapar'ın 1104'deki iktidarı ile birlikte sağlanan düzenin sonrasında Haçlılarla ilgilenmeye fırsat bulabilmişlerdi. Fakat bu da yeterli olmamış ve söz konusu askeri seferer Ortadoğu'da başına buyruk olmaya almış Müslüman liderlerinin çıkarlarının gölgesinde kalarak başarısızlığa uğramıştı. Daha sonrasında Muhammed Tapar'ın ardılı Sencer'in batı meselelerini yeğenlerinin idaresindeki Irak Selçuklularına bırakması ve bu devletin içinde bulunduğu sürekli karmaşa hali nedeniyle Selçuklular bir daha Haçlı meselesiyle ilgilenmek fırsatını bulamamışlardı.

Sunumumuzda Büyük Selçuklu Devleti'nin, Haçlılara karşı verilen mücadelelerde gecikme ve başarısızlığının nedenleri ile bunun ortaya çıkardığı sonuçların dışında Latin kaynaklarında Selçuklulara karşı olan bakış açısı aktarılmaya çalışılacaktır.

Abstract

Great Seljuks was the suzerainty of Middle East in the period of when the crusades started. However, this hegemony lost serious power in 1092 when Malik-Shah died and civil war appeared.

Along the time when throne struggle between the members of Seljuk family become intensified, Crusaders encountered an environment that for the benefit of themselves, which may unexpected for them. The confusion of their interlocutors facilitate their work: Thus, they took possession of Jarusalem, where is their target since 15 July 1099.

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, aydinusta@gmail.com

The Seljuks, who had fallen out with each other because of the fights of the throne, could not show enough reaction to the newcomers. The Seljuks, however, had the opportunity to deal with the Crusaders after the order which was provided with the power of Muhammed Tapar in 1104. However, this was not enough, and the military expedition had failed in the shadow of the interests of the Muslim leaders who had become accustomed to being own master in the Middle East. The Seljuks could not find the opportunity to deal with the Crusader issue again because of the Sencer, consecutive of Muhammed Tapar, gave up to western issues to Iraqi Seljuks, under the control of his nephews, and continuous chaos of the government.

In our presentation, besides the reasons why Great Seljuk Empire delayed to fight against to Crusaders and failed, and the results of this situation, the point of view on the Seljuks in Latin sources will be conveyed.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması sadece Doğu İslam Dünyası, Ortadoğu ve Ön Asya'da için değil aynı zamanda dünya tarihi için de önemli olayların kapısını aralamıştır. 1016-1021 yılları arasına tarihlenen ilk keşif akınının sonrasında Anadolu coğrafyasına karşı yoğunlaşan Türkmen akınları bu bölge için kendini gösterecek değişimler adına bir başlangıç teşkil etmiştir. Söz konusu akınlar 1040'daki Dandanakan Savaşı'nın akabinde bir devlet politikası halini almış ve Türkmenlerin dışında düzenli ordu birlikleri de bölge üzerine seferler yapmaya başlamışlardır. Öte yandan söz konusu Türkmen akınların 1071'de kazanılacak Malazgirt Zaferi'ne kadar yerleşme amacına yönelik olmadığını da vurgulamak gerekmektedir. Zira Bizans ordusunun fiili varlığı ve halen var olan vurucu gücü Türkmenler için ciddi bir uyarıcı olmuştur. Nitekim bu nedenle Sivas ve Kayseri gibi İç Anadolu şehirleri bu dönemde ele geçirilmesine karşın Türkmenler buralarda kalmak konusunda ısrarcı olmamışlardır. Ancak Malazgirt'te kazanılan büyük zaferin akabinde artık önlerinde bir engel kalmayan Türkmenler, Anadolu'ya yerleşmeye başlamışlardır.

Nitekim çok kısa süre içerisinde Doğu ve Güney Doğu başta olmak üzere Anadolu coğrafyasının geneline doğru başlayan Türkmenlerin ilerleyişlerinin yanında Bizans'ın başkentine çok da uzak olmayan İznik'te 1078 yılı itibarıyla Selçuklu ailesinin Yabgulu kolunun üyeleri tarafından Türkiye Selçuklu Devleti kurulmuştur. Bu kadar hızlı bir şekilde devam eden Türklerin, Anadolu'ya yerleşim süreci yeni bir takım gelişmelerin de habercisi olmuştur. Coğrafi pozisyonu itibarıyla *Doğu Hıristiyanlığının Savunucusu* olarak kabul edilen Bizans'ın uğradığı mağlubiyet ve Müslüman Türklerin Anadolu'daki ilerlemesi Avrupa'da Papalığın eliyle başlatılacak Haçlı Seferleri için de bir neden teşkil etmiştir. Dolayısıyla Büyük Selçukluların, Malazgirt'te elde ettiği başarı ile Haçlı Seferleri arasında sebep-sonuç ilişkisi anlamında bir bağ olduğu görülmektedir.

Diğer taraftan söz konusu ilişkinin gerçek bir neden mi yoksa sadece bir mazeret mi olduğunun dikkatli şekilde incelenmesi gerekmektedir. Zira Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın kazandığı bu büyük zafer *Bizans'ın gerçek felaketi*

yakıştırmasının¹ muhatabı olsa da yaşlı imparatorluk daha 380 seneden fazla varlığını korumayı bilmiştir. Haliyle burada öncelikle Bizans'ın Batı ile olan ilişkilerinin yanında Selçuklu Türklerinin, Ortadoğu ve Ön Asya'daki varlığının Avrupa'da nasıl algılandığını ortaya koymak gerekmektedir.

Doğu Roma'dan Bizans'a doğru olan dönüşümün şifreleri gelişmelerin açıklanmasındaki ana temeli oluşturmaktadır. Büyük Roma İmparatorluğunun bir parçası olmasına karşın Konstantinopolis'te (Nova Roma, İstanbul) yani doğuda kök salan Doğu Roma İmparatorluğu zamanın doğal akışı çerçevesinde yaşadığı coğrafyanın gerekliliklerine ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Söz konusu durum Öncelikle dilde Latince'den Grekçeye geçiş şeklinde başlayan dönüşüm başta idarî unvan ve terimlerin yanında siyasî önceliklere ve özellikle de mezhepsel çatışmalar gibi birçok alanda kendisini hissettirmiştir. Nitekim Bizans'ın bahse konu pozisyonu Ortaçağ Doğu dünyasının önemli yerli Hıristiyan kaynaklarından biri olan Abu'l-Farac'ın eserinin dokuzuncu kısmının başlığına *bu dokuzuncu seri Roma Kralları ile başlayarak Yunan Kralları ile nihayet bulmaktadır* şeklinde yansımıştır².

Burada en ciddi etkiyi meydana getiren ve Doğu'daki Bizans ile Batı dünyası arasındaki ayrımı keskinleştiren nokta mezhepsel çatışma hali olmuştur. Hıristiyan dünyası dahilinde IV. yy.'dan itibaren Hz. İsa'nın varlığının mahiyeti konusunda kendisini gösteren tartışmalar pek çok mezhebin ortaya çıkışına ve yüzyıllar sürecek bir çatışma haline kaynaklık etmiştir. 451 Kadıköy Konsili'nde Monofizitleri (Hz. İsa'daki Tanrısal cevherin üstünlüğüne inan hizip) aforoz etmek için toplanan Kadıköy Konsili'nde İmparator Marcianus'un İstanbul Patrikliği ile Roma Kilisesini eşit düzeye getirmek adına aldırıldığı kararın muhatapları tarafından kesin bir dille reddi yeni bir mezhepler ayrılığını da beraberinde getirmiştir (Ortodoks-Katolik)³. İmparator Marcianus ve İmparatoriçe Pulkheria'nın tamamıyla siyasî amaçlara yönelik bir hamlesiyle başlayan söz konusu ayrım sonrasında mezhepsel alana da sıçramıştır. Yıllar içinde giderek keskinleşen Ortodoks-Katolik çatışması Haçlı Seferlerinin hemen öncesinde tarafların birbirini karşılıklı aforoz etmesiyle çok daha keskin bir hale gelmiştir (1054).

Mezhepsel çatışma halinin dışında Roma'nın ve onun imparatorluk unvanının yegâne varisi durumundaki Bizans'ın miras taleplerine Avrupa'nın yeni hâkimleri olan Cermen ve Frank asıllı unsurların muhalefeti de iki taraf arasındaki ilişkilerin gerginleşmesindeki bir diğer etkidir. Bu siyasî gerginliklere Haçlı Seferlerinin hemen öncesinde İtalya'da etkinlik göstermeye başlayan Normanlar da eklenmiştir. Dolayısıyla Haçlı Seferlerinin mimarı II. Urbanus'un, Malazgirt sonrası başlayan Türk ilerleyişinden duyduğu endişe ve bu sebeple *Doğulu Hıristiyan kardeşlere* yardım sloganı tamamıyla havada kalan bir söylem haline gelmektedir. Aynı şekilde

¹ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, trk. trc. Fikret İşıltan, Ankara 1998, s.50.

² Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, I, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s.161-169.

³ Konsil ile alakalı tafsilat için bkz. *The Acts of Council of Chalcedon*, ing. trc. ve notlar: Richard Price - Michael Gaddis, 2007 s.75-84; Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi, Iznik'ten II. Vatikan'a*, trk. trc. Mehmet S. Aydın, Ankara 1990, s.17.

seferler sırasında Haçlılar ve Bizans arasında yaşanan olumsuzluklar da tarafların kardeş kelimesinin manasından bir hayli uzak olduklarını açıkça göstermektedir.

Burada aktardıklarımızı dikkate alındığında Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın Malazgirt'te kazandığı büyük zaferin, Haçlı Seferleri için tam anlamıyla bir sebep teşkil etmediği sadece bir mazeret olduğunu (*casus belli*) söylemek mümkündür. Diğer bir ifade ile Türklerin, Anadolu'da ilerleyişinin Batı'da Hıristiyanlık adına ortaya çıkardığı tehdit algısı pek gerçekçi değildir. Aslında, II. Urbanus'un 1095 Kasım'ında Clermont'ta yaptığı konuşmanın perde arkasını; fırsat yakalandığı takdirde Doğu Hıristiyanlığını kendi idaresi altına almak, Avrupa'da güç yarışına girdiği dünyevî liderlere karşı siyasette üstünlük elde etmek, kurmak istediği kilise devletinin bir örneğini Kudüs'te sergilemek şeklinde yorumlamak mümkündür. Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un gönderdiği elçiler vasıtasıyla II. Urbanus'a yaptığı paralı asker talebi de bütün bu gelişmelerin fitilini ateşlemek için bir gerekli mazereti teşkil etmiştir⁴.

Öte yandan Haçlılar Avrupa'dan hareketlendikleri sırada Doğu'nun en büyük siyasî-askerî gücü durumdaki Büyük Selçuklu Devleti oldukça çalkantılı bir süreçten geçmekteydi. Sultan Melikşah'ın 1092 senesinde zehirlenerek ölümü sonrasında aile içerisinde çıkan taht mücadeleleri büyük bir karmaşayı da beraberinde getirmişti. Evvela henüz beş yaşındaki oğlu Mahmud adına Terken Hatun, müteveffa sultanın kardeşi Suriye-Filistin Selçuklu Meliki Tutuş ve büyük oğlu ve veliahdı Berkyaruk'un birbirlerine karşı verdikleri mücadelelerden, sonuncusu başarıyla çıkmayı bilmişti. Ancak çok geçmeden bu defa da kardeşi Muhammed Tapar'ı karşısında bulmuş yeni ve uzun süreli bir başka iktidar savaşı patlak vermişti⁵. Bu durumun tabilere de yansımaları çatışma halinin daha da şiddetlenmesi sonucunu doğurmuştu. Dolayısıyla ortam, Haçlılar için oldukça müsaitti.

1096 yılında Avrupa'dan harekete geçen Birinci Haçlı Ordusu 1097 Haziran'ında Türkiye Selçuklularının başkenti İznik'i ele geçirip güneye doğru ilerleyişine devam ederken söz konusu mücadeleler tüm şiddetiyle devam ediyordu. Onları, Dorylaeum'da durdurmak isteyen Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ın çabası da yetersiz kalınca Haçlılar Eylül ayı sonlarında Antakya önlerine ulaşmışlardı. Şehir o sırada Yağısıyan adlı bir valinin elindeydi. Bu zat 1085 senesinde Sultan Melikşah tarafından göreve getirilmişti. Haçlıların uzun süren kuşatması Büyük Selçuklular ile Haçlıların ilk karşılaşmasına da sahne olmuştu. Sultan Berkyaruk tarafından muhasara altındaki şehrin yardımına gitmesi emri verilen Musul Valisi Kürboğa bölgedeki diğer Müslüman hâkimlerden aldığı kuvvetlerle güçlendirdiği ordusuyla harekete geçmişti. Ancak direkt Antakya

⁴ Bütün bu konularla ilgili tafsilatlı bilgi için bkz., Aydın Usta, "Haçlı Seferlerinin Hazırlayıcısı Olarak Malazgirt Savaşı", *Alp Arslan ve Malazgirt*, yay. haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 2014, s.135-151; aynı mlf, "Zorunlu Bir Birliklilik; Bizans-Haçlı Kardeşliği Üzerine", *Münir Atalar Armağanı, Ortaçağ Tarihi Yazıları*, İstanbul 2015, s.327-337.

⁵ Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadelesi için bkz., Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 1995, s.157-173; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, s.13-37.

üzerine gitmek yerine o sırada Haçlıların eline geçmiş olan Urfa önlerinde oyalandı. Adı geçen şehri Mayıs ayı başlarında kuşatan Selçuklu emîri kuşatıp neticesiz geçen üç haftalık çarpışmaların nihayetinde aynı ayın sonunda buradan ayrılmak zorunda kalmıştı⁶. Mamafih burada kaybedilen vakit Yağsıyan'ın da kaderini belirlemişti. Uzun süredir yardım bekleyen Antakya hâkimi aralarındaki bir ihtilaf sebebiyle ters düştüğü Firuz adlı bir Ermeni dönmesinin ihaneti sebebiyle şehri kaybetti. Firuz, Norman Bohemund ile irtibata geçerek 3 Haziran gecesi Haçlıları şehre soktu. Onun muhafızlığını yaptığı İki Kız Kardeş Kulesi'nden Antakya'ya giren Haçlılar, burada büyük bir katliam yaptılar. Bu olayların cereyan etmesinden hemen sonra 5 Haziran'da şehir önlerine gelen Kürboğa daha evvel Urfa önlerindeki gecikmesine şimdi hayıflanabilirdi. Zira Haçlıları iki ateş arasında bırakmak adına büyük bir fırsatı kaçırmıştı. Muhataplarının güç ve hedefleri konusundaki bilgisizliği ve bundan kaynaklı hataları Antakya'nın sükûtuna yol açmıştı. Fakat yine de düştüğü yanlışları telafi etmek adına emrindeki orduyla derhal şehri kuşattı. Bu arada şehrin iç kalesi halen Müslümanların elindeydi. Antakya'da sıkışan ve o sırada çok uzakta olan Bizans İmparatoru Aleksios'un dışında hiçbir destek ümitleri olmayan Haçlılar için müdafaayı sürdürmek iyi bir çözüm olarak görünmüyordu. Dolayısıyla da Büyük Selçuklu ordusuyla direk mücadeleye girmek için bir çıkış hareketi yapmaya karar verdiler. Karşı tarafta Kürboğa yanındaki kaçaklardan sayesinde kaledekilerin zor durumda olduklarını öğrenmişti. Bunun getirdiği rahatlıkla Demirkapı üzerinden birbirinden ayrı 10 birlik halinde geçmeye çalışan Haçlıları bu şekilde yakalamak yerine hepsinin karşısında saf tutmasını beklemişti. Çünkü gücünün verdiği özgüvenle onları toplu halde imha etmek istiyordu. Fakat az sonra başlayan mücadelede hiç de beklemediği bir yenilgi almıştı. Ordusundaki kumandanların birer birer savaş meydanını terk etmesi sonrasında bir süre direnmeyi sürdürse de kendisi de mağlubiyeti kabullenmek zorunda kalmıştı⁷.

Sultan Berkjaruk tarafından görevlendirilen Kürboğa ve ordusunun başarısızlığı Haçlılar adına bir yenilmezlik efsanesini ve Müslümanların bünyesinde, onlara karşı yılgınlığını da beraberinde getirmişti. Nitekim Büyük Selçukluların Suriye'deki tabileri, savaşmak yerine barış yapmak ve pazarlarını açmak suretiyle Haçlıların rahatça güneye inmesine zemin hazırlamışlardı. Bundan istifade ile 1099 yılı başlarında tehdit edilmeksizin yürüyüşlerine devam eden Haçlılar 15 Temmuz 1099'da hedefler olan Kudüs'ü ele geçirmeyi başarmışlardı.

⁶ Runciman, I, 176-178; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, I, Ankara 1990, s.41-44.

⁷ Fulcherius Carnotensis, *Historia Hierosolymitana*, ing. trc. F. Rita Ryan, *A History of Expedition to Jerusalem*, Knoxville 1969, s.101-107; trk. trc., İ. Bihter Barlas, *Kutsal Toprakları Kurtarmak, Kudüs Seferi*, İstanbul 2009, s.85-91; *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem*, ed. Rosalind Hill, Oxford 2002, s.49-71; Raimondus Aguilers, *Historia Francorum Qui Ceperunt Jerusalem*, ing. trc., J.H. Hill-L.L. Hill, Philadelphia 1968, s.51-64; trk. trc., Süleyman Genç, *Haçlılar Kudüste*, İstanbul 2019, s.108-118; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*, trk. trc. H.D. Andresyan, Ankara 2000, s.197-198; İbn el-Esîr, *el-Kamil fi'l-Tarih*, X, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979, s.276-278; Runciman, I, 181-192; Aydın Usta, *Haçlı Seferlerinde Kuşatma*, İstanbul 2015, s.93-95.

Sonrasında 1099-1105 yılları arasındaki periyotta Büyük Selçuklular içinde devam eden taht kavgaları Haçlılara karşı gerekli tedbirlerin alınıp askeri müdahalelerin yapılmasını engellemiştir. Bu ise nüfus anlamındaki bütün eksikliklerine karşın Haçlıların saldırganlıklarını devam ettirmelerini sağlamıştır. Büyük Selçukluların, Ortadoğu'nun yeni siyasî durumuna olan ilgisizliği, bölgedeki tabilerinin de tutumlarına da farklı bir şekilde sirayet etmiştir. Bunlar kendi iç çekişmelerinde Haçlıları siyasî bir ortak olarak görmeleri iki tarafın arasındaki mücadelelerde akla gelen ilk algının (yani din savaşı, kutsal savaş, cihat) gerçekliği konusunda doğrudan soru işaretlerini de beraberinde getirmiştir. Zira zaman içinde kurulan ittifaklar durumun ilginçliğini açık şekilde ortaya koymaktadır. 1108 yılında gerçekleşen Tell-Başir Savaşı'nda Haleb Hâkimi Rıdvan'ın, Çavlı-II. Baudouin ittifakına karşı belki de en büyük düşmanı olan Antakya Naibi Tankred ile ittifak yapması en dikkat çekici örneklerden biridir⁸. Söz konusu tavrı 1103'de Raymond St. Gilles tarafından kuşatılan ve altı sene boyunca muhasara altında kalan Trablus'un neden Haçlıların eline geçtiğinin de açıklamasıdır.

Bu arada Büyük Selçuklu Devleti içerisinde süre gelen çatışma halinin 1105 yılının başı itibarıyla son bulması Haçlılara karşı eski vurdumduymazlıkların nihayete ereceği hususunda bir işaret olmuştur. Bahse konu tarihte Sultan Melikşah'ın oğullarından Muhammed Tapar ağabeyi Berkayaruk'un ölümü üzerine tahtı ele geçirmişti. Yeni hükümdar geçmişin aksaklıklarını gidermek gayretini daha en başından belli etmiş ve dolayısıyla kendisine hedef olarak Bâtınîleri ve Haçlıları seçmiştir. Zira iç mücadeleler sırasında Selçuklu egemenliğinin aleyhine giderek büyümüş olan bu iki tehdidin sonlandırılması gerektiğini düşünüyordu. Ancak Haçlılara karşı başlattığı cihat seferlerinde bizzat harekete geçmek yerine buradaki harekâtı Musul valisi tayin ettiği kişilerin üzerinden yürütmeye çalışmıştır.

Sultan Muhammed Tapar'ın, Haçlılarla mücadele konusundaki ilk tasarrufu 1107 senesinde Emîr Çökürmüş'ün elindeki Musul'a Emîr Çavlı'nın vali olarak atanması olmuştur. Musul'da hâkim durumdaki Çökürmüş'ün kendisine itaat konusunda pek de istekli olmadığını gören Sultan Muhammed Tapar burasını Çavlı'ya ikta etmişti. Onun, Çökürmüş'ün bertaraf edilmesinden sonraki ikinci görevi de Haçlılar tarafından kuşatılmış olan Trablus şehrinin yardımına gitmekti. Çavlı muhatabını mağlup etmeyi başarmasına karşın Musulluların Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan'ı yardıma çağırması üzerine bu defa da onunla mücadele etmek zorunda kaldı. İkili arasında Haziran 1107'de Habur Nehri kıyısında gerçekleşen savaş Çavlı'nın galibiyeti ve I. Kılıç Arslan'ın ölümüyle sonuçlandı. Böylece Musul'a da sahip olan Çavlı şehre girmesinin sonrasında Sultan Muhammed Tapar tarafından kendisine verilen ikinci görevi ihmal ettiği gibi Sultanın muhaliflerine de açıktan destek vermeye başlamıştı. Bu gelişmeler karşısında Sultan bu kez Emîr Mevdud idaresindeki yeni bir orduyu Çavlı

⁸ Bu savaşla ilgili bkz., Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklu Tarihi*, Ankara 1989, s.205-210; Sevim-Merçil, a.g.e., s.186, 388-389; Demirkent, a.g.e., 119-125; Özaydın, a.g.e., s.99-102; Aydın Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri, Müslüman-Haçlı Siyasi İttifakları*, İstanbul 2008, s.82-95.

meselesini halletmekle görevlendirdi. Büyük Selçuklu ordusuna karşı savunmada kalmanın çok fazla bir şeyi değiştirmeyeceğini anlayan asi emîr, o sırada esiri olan Urfa Kontu II. Baudouin'i de yanına alarak şehirden ayrılmış ve buranın savunmasını eşine havale etmişti. Ancak eşinin gösterdiği kötü idare dolayısıyla bir süre sonra Musul ahalisinin kapıları açmasıyla Emîr Mevdud şehre hâkim olmayı başarmıştı (Eylül-Ekim 1108)⁹. Ancak Çavlı'nın, şehri Çökürmüş'ten daha sonrasında da Türkiye Selçuklu sultanından almak için gösterdiği çaba, isyanı ve Büyük Selçuklu ordusunun burayı geri almak için harcadığı çaba, Haçlıların kuşatması altındaki Trablus için değerli zamanların yitirilmesine yol açmıştı. Bu sırada ilginç bir gelişme daha yaşanmıştı. Sultan Muhammed Tapar'dan yardım istemek üzere Trablus'tan ayrılan Fahrülmülk b. Ammar, Ağustos 1108 tarihinde geri döndüğünde şehirdeki hâkimiyetinin Fâtımîler tarafından sonlandırıldığını görmüştü. Onun burada olmasını fırsat bilen bir Fâtımî donanması kuşatma altındaki şehre deniz tarafından yaklaşarak idareyi ellerine geçirmişlerdi¹⁰. Bu durum İslam dünyasının içine düştüğü hizip/mezhep mücadelelerinin ne boyutlarda olduğunu da açıkça gözler önüne sermekteydi. Haçlı tehdidinin, Müslümanlar için giderek yoğunlaştığı böyle bir dönemde Trablus'ta gerçekleşen böyle bir olay gerçek manada bir ironi idi. Yine Sultanın emirlerine itaatsizlik gösteren Çavlı gibi emîrlerin varlığı da Haçlılara karşı verilecek mücadele için ciddi bir engel teşkil etmekteydi. Nitekim bilhassa Suriyeli emîrlerin Sultandan geçen direktiflere kayıtsızlığı da seferlerin gecikmesinde önemli bir engeldi. Bütün bu olumsuzlukların nihayetinde beklediği yardımı alamayan Trablus da Temmuz 1109'da Haçlılara teslim oldu¹¹.

Gelişmeler üzerine bölgeye yakın olmak adına aynı yılın sonlarında Bağdat'a gelen Sultan Muhammed Tapar, Haçlılarla mücadele etmeleri için tabiiilerine haber göndermişti. Artukğlu İlgazi, Sökmen el-Kutbî'nin de içinde yer aldığı Mevdud'un emrindeki güçlü Selçuklu ordusunun ilk hedefi Urfa şehri olmuştu. Ortadoğu'da kurdukları ilk kontluğun bu şekilde tehdit altına girmesi Haçlıları da harekete geçirmişti. Derhal toplayabildikleri bütün kuvvetlerle bu şehrin yardımına koşmuşlardı. Selçuklu ordusu geleneksel savaş taktiği gereğince şehir önlerinden ayrılıp Harran tarafına doğru çekilmeye başladı. Nitekim muhatapları hemen onları takibe giriştiler. Ancak kısa süre sonra durumu anlayan Haçlılar geri dönünce bu kez onları takip eden Türk birlikleri tarafından ağır kayıplara uğratıldılar. Ancak yeniden

⁹ İbn el-Esir, X, 457-459;Sevim-Merçil, s.184-185; Cihan Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emiri Çavlı Sakavu", *İÜ Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi*, sayı:38, İstanbul 2003; s.48-49.

¹⁰ İbn Kalanisi, *Tarih-i Dimaşk*, thk. Süheyl Zekkar, Dimaşk 1983, s.257-259; İbn el-Esir, X, 452-454.

¹¹ İbn Kalanisi, s.261-263; Fulcherius Carnotensis, s.195; trk. trc., 175-177; Urfalı Mateos, s.237; İbn el-Esir, X, 475-476; Willermus Tyrensis, *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum*, ing. trc., E.A. Babcock-A.C. Krey, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, New York 1943, s.477-478; Runciman, II, 53-57; Birsal Küçükspahioglu, *Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi*, İstanbul 2007, s.77-79.

Urfa'yı kuşatan Türkler de Urfa'nın güçlü surları karşısında fazla bir şey yapamadan geri dönmek zorunda kaldı (1110)¹².

Selçuklu ordusu bir sonraki yıl Tell-Başır önlerinde görüldü. Buranın hâkimi Joscelin de Courtenay çok zor durumda kalmasına rağmen kuşatmacılar arasında yer alan Meraga Emîri Ahmedil'e teklif ettiği rüşvetin kabulü ile gidişat tamamıyla değişti. Onun aniden kuşatmayı terk etmesiyle zayıflayan Türk Ordusunda Emîr Mevdud'un çekilmekten başka çaresi kalmamıştı. Bu sırada Antakya Haçlıları tarafından sürekli sıkıştırılan Rıdvan'ın gelip Haleb'i teslim almasını isteyen mektubu üzerine bu şehir üzerine yöneldi. Ancak Mevdud emrindeki orduyla Haleb önlerine geldiğinde Rıdvan çoktan kararını değiştirmişti. Onların civarı yağmalaması üzerine şehirde bulunan Bâtınîlerden de destek alarak Selçuklu ordusuna karşı direnişe geçen Rıdvan karşısında Mevdud bir şey yapamayarak önce Maarratü'n-numan oradan da Şeyzer taraflarına gitti. Daha sonra karşılıklarına çıkan Haçlıların savaşmaktan çekinmesi üzerine seferi sonlandırdı (1111)¹³.

1112'de yeniden Urfa üzerine yürüyen Emîr Mevdud'un planı daha öncesinde şehir içerisinden anlaştığı Ermeniler vasıtasıyla burayı ele geçirmektir. Yerli Hıristiyanlar Haçlıların gelişi sırasında din kardeşliği düşüncesiyle onlara karşı olumlu bir bakış açısına sahip idiler. Mamafih yeni gelenlerin kendilerine karşı olumsuz bakış açılara ve kendilerini sapkın kabul etmeleri sebebiyle bir ikileme düşmüşlerdi. Zira karşı taraftaki Müslümanlarla da uzun bir süreli birlikte yaşama tecrübesine sahiptiler. Bu durum onların ikilemde kalmasına yol açmıştı¹⁴. Mevdud ile işbirliği yapmaları da bunun açık bir göstergesi idi. Ancak durumu öğrenen Joscelin'in müdahalesi söz konusu ortaklığın başarıya ulaşmasını engellemişti.

1113 senesinde gerçekleştirilen cihat seferi ise Selçuklu ordusunun Haçlılara karşı elde ettiği en büyük başarı ile neticelenmişti. Haçlıların, Dımaşk ve çevresinde sürekli hale getirdikleri yağmalar karşısında Selçuklu ordusu bu şehrin hâkimi Tuğtegin'e destek vermek üzere harekete geçti. O sırada Kudüs Kralı I. Baudouin de diğer Haçlı birlikleri beklemeden harekete geçmek isteği üzerine taraflar Haziran ayı içerisinde Taberiyye'de karşı karşıya geldiler. Büyük kayıplara uğrayan Kudüs birlikleri Taberiyye'nin batısındaki dağlık araziye güçlüklerle çekilebildi. Bu arada Kral I. Baudouin, Selçuklu birliklerinin eline esir düştü ise de tanınmadığı için serbest bırakıldı. Sonradan savaş meydanına yetişen Haçlılar da aynı tepelerde Türk birliklerine karşı uzun süre savunma pozisyonunda beklemek zorunda kaldılar. Daha sonra elde ettiği başarıyı yeterli gören Mevdud, Tuğtekin ile birlikte Dımaşk'a döndü. Ancak buradaki ikameti sırasında Haleb Meliki Rıdvan tarafından gönderilen

¹² Urfalı Mateos, s.237-240; İbn Kalanisi, s.289-290; İbn el-Esir, X, 485-488; Fulcherius Carnotensis, s.201-203; trk. trc. 178-179; Willermus Tyrensis I, 493-495; Runciman, II, 95-97; Sevim-Merçil, s.193-194; Özyayın, s.103-108.

¹³ Urfalı Mateos, s.242-243; İbn Kalanisi, s.278-283; İbn el-Esir, X, 486-487; Runciman, II, 99-101; Sevim-Merçil, s.194-195; Özyayın, s.108-116.

¹⁴ Haçlı seferleri sırasında Yerli Hıristiyanların durumu ile alakalı bkz. Aydın Usta, "Haçlılar ve Doğu Hıristiyanları Arasındaki İlişkiler", *Belleten*, LXXVII, sayı:279, Ağustos 2013, s.365-402.

bir Bâtînî tarafından şehit edildi (Ekim 1113)¹⁵. Bu durum Dımaşk Hâkimi Tuğtegin'i töhmet altında bıraksa da onun, kendisine desteğe gelen Mevdud'u öldürmesi için hiçbir nedeni yoktur. Aksine bir önceki sene cereyan eden olaylar sebebiyle halen Selçuklu kumandanında çekinen Rıdvan'ın bunu yapması için çok daha fazla sebebi vardır. Üstelik Bâtînilere, Haleb'te sağladığı imkânlar da dikkate alındığında Rıdvan bu olay da baş şüpheli durumuna gelmektedir.

Mevdud'un öldürülmesi sonrasında Selçuklu ordusu bir sonraki yıl Aksungur el-Porsuki'nin emrinde bölgeye gelmişti. Ordu da Sultan'ın oğlu Mesud da yer almaktaydı. Aksungur bölgedeki emirlerden gelip kendisine katılmalarını istemişti. Fakat Mardin Hakimi İlgazi daha önceki kardeşler mücadelesi (Berkyaruk-Muhammed Tapar) sırasında Aksungur ile arasında geçenlerden dolayı bizzat gelmek yerine oğlu Ayaz'ı bir kısım kuvvetle birlikte Selçuklu ordusuna göndermişti. Buna sinirlenen Aksungur'un karşılığı ise Ayaz'ı tutuklatıp cihat ordusuyla birlikte Mardin topraklarını yağmalamak olmuştur. Yapılanların intikamını almak isteyen İlgazi ise yeğenleri Davud ve Belek'in kuvvetlerini de yanına alarak Dara'da karargâh kurmuş olan Selçuklu ordusuna baskın verdi. Meydana gelen çarpışmada muhatabını ağır bir mağlubiyete uğrattığı gibi Sultan'ın oğlu Mesud'u da esir etmişti. Ancak bunun kendisi için çok da iyi sonuçlar doğurmayacağını bildiği için Melik Mesud hemen serbest bırakılmıştı (Haziran 1114)¹⁶.

Aksungur el-Porsuki'nin maruz kaldığı mağlubiyet bölgede çok farklı bir takım gelişmelerin de önünü açmıştı. Zira Haçlılarla savaşmaya gelen Selçuklu ordusu bunun tam aksine olarak Müslüman topraklarını yağmalamış ve neticede yine bir başka Müslüman ordusu tarafından mağlup edilmişti. 1115 senesinde Emîr Porsuk yönetimindeki bir başka ordu Suriye'ye girdiğinde karşılarında bir Müslüman-Haçlı ittifak ordusunu bulmuştu. Efamiye yakınlarında toplanan ittifak kuvvetlerine karşı Şeyzer taraflarında karargâh kurarak beklemeye başladı. İki ayı bulan uzun bir bekleyişin sonrasında müttefiklerin dağılmasının akabinde Selçuklu ordusu harekete geçti. Antakya topraklarına girerek çevreyi yağmalamaya başladı. Ancak Antakya Naibi Roger de Salarne de o sıralarda kuşatma altında tutulan Kefertab'ı kurtarmak üzere birlikleriyle harekete geçmiş olup Selçukluları yakından takip ediyordu. Onların yağma için disiplinsiz bir şekilde etrafa dağılmış olmalarını fırsata çevirerek Tell-Danis'de saldırıya geçti. Hazırlıksız yakalanan Selçuklu birlikleri ağır bir mağlubiyete uğradılar (Eylül 1115)¹⁷.

Tell-Danis mağlubiyeti Sultan Muhammed Tapar'ın, Haçlılara karşı organize etmek istediği cihat seferlerinin de sonunu getirmişti. Sultan bütün çabasına karşın

¹⁵ Urfalı Mateos, s.252; İbn Kalanisi, s.282-284; Fulcherius Carnotensis, s.205-207; trk. trc., s.185-187; İbn el-Esir, X, 487; Willermus Tyrensis, I, 495-496. Bu konunun tahlili için bkz. Özeydin, s.124-126; Aydın Usta, Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşişiler", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı:44, İstanbul 2008, s.10-12.

¹⁶ İbn el-Esir, X, 502-504; Runciman, II, 106; Sevim-Merçil, 197-198; Özeydin, s.128-129.

¹⁷ Urfalı Mateos, s.257-258; Fuchierius Carnotensis, s.213-214; trk. trc., s.192-193; İbn e-Esir, X, 509-511; Willermus Tyrensis, I, 503-505; Runciman, II, 108-110; Sevim-Merçil, s.198-199; Özeydin, s.131-134.

seferlerin yapıldığı beş senelik periyotta aldığı sonuçlar beklentilerinin çok uzağında kalmıştı. Şahsi çıkarlarını toplumunkilerden ön planda tutan emîrlerin mevcudiyeti ve bunların gerektiğinde Haçlılarla ittifak yapmaktan, rüşvet almaktan çekinmemeleri, kimi zaman da Haçlıların yerine Müslümanlarla savaşmanın tercih edilmesi gibi durumlar, o sırada Suriye Müslümanları arasında cihat ruhunun tam anlamıyla oturmadığını göstermektedir. Bu seferlerin sonrasında Büyük Selçuklular bir daha Haçlılarla yapılan mücadelelere ilgi göstermemişlerdir. Yalnızca bu devlete bağlı Irak Selçuklularının hükümdarı Mahmud'un (1119-1131) 1127'de Musul Arabekliğine İmadeddin Zengi'yi tayini ile Selçuklular dolaylı da olsa Haçlılara karşı mücadelelere olumlu bir müdahalede bulunmuşlardır. Nitekim İmadeddin'in 1128'de Haleb'i alarak dâhil olduğu Müslüman-Haçlı mücadelelerindeki konsepti değiştirmesiyle Müslümanlar muhataplarına karşı üstünlük kurmaya başlamışlardır. Zira İmadeddin Zengi, Haçlılara karşı ciddi bir mücadele verilmek isteniyorsa öncelikle İslam dünyasının birleştirilmesinin gerekliliğini çok iyi kavramıştı. Onun başlattığı bu hareket tarzı oğlu Nureddin ve onun ardılı Selahaddin tarafından da devam ettirilmiş ve nihayetinde Müslümanlar Haçlılara karşı ezici bir üstünlük kurmayı başarmışlardır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Selçuklular yaptıkları atamayla bu gelişmelere dolaylı da olsa katkı sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), Abu'l-Farac Tarihi, I, trk. trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999.
- The Acts of Council of Chalcedon, ing. trc. ve notlar: Richard Price - Michael Gaddis, 2007.
- Demirkent, Işın, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118), I, Ankara 1990.
- Dvornik, Francis, Konsiller Tarihi, İznik'ten II. Vatikan'a, trk. trc. Mehmet S. Aydın, Ankara 1990.
- Fulcherius Carnotensis, Historia Hierosolymitana, ing. trc. F. Rita Ryan, A History of Expedition to Jerusalem, Knoxville 1969; trk. trc., İ. Bihter Barlas, Kutsal Toprakları Kurtarmak, Kudüs Seferi, İstanbul 2009.
- Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem, ed. Rosalind Hill, Oxford 2002.
- İbn el-Esîr, el-Kamil fi't-Tarih, X, nşr. C.J. Tornberg, Beyrut 1979.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, Trablus Haçlı Kontluğu Tarihi, İstanbul 2007.
- Özaydın, Abdülkerim, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara 1990.
- İbn Kalanîsî, Tarih-i Dimaşk, thk. Süheyl Zekkar, Dimaşk 1983.
- Piyadeoğlu, Cihan, "Büyük Selçuklu Emiri Çavlı Sakavu", İÜ Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, sayı:38, İstanbul 2003, s.37-59.
- Raimondus Aguilers, Historia Francorum Qui Ceperunt Jerusalem, ing. trc., J.H. Hill-L.L. Hill, Philadelphia 1968; trk. trc., Süleyman Genç, Haçlılar Kudüste, İstanbul 2019.
- Runciman, Steven, Haçlı Seferleri Tarihi, I,II, trk. trc. Fikret İşıltan, Ankara 1998.
- Ali Sevim, Suriye ve Filistin Selçuklu Tarihi, Ankara 1989.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür, Ankara 1995.
- Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162), trk. trc. H.D. Andresyan, Ankara 2000.
- Usta, Aydın, "Haçlı Seferlerinin Hazırlayıcısı Olarak Malazgirt Savaşı", Alp Arslan ve Malazgirt, yay. haz. Erdoğan Merçil, İstanbul 2014, s.135-151.
-, "Zorunlu Bir Birliktelik; Bizans-Haçlı Kardeşliği Üzerine", Münir Atalar Armağanı, Ortaçağ Tarihi Yazıları, İstanbul 2015, s.327-337.
-, Haçlı Seferlerinde Kuşatma, İstanbul 2015.

-, Aydın Usta, Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri, Müslüman-Haçlı Siyasi İttifakları, İstanbul 2008.
-, “Haçlılar ve Doğu Hıristiyanları Arasındaki İlişkiler”, Belleten, LXXVII, sayı:279, Ağustos 2013, s.365-402.
-, Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşîşiler”, İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı:44, s.1-23.
- Willermus Tyrensis, Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum, ing. trc., E.A. Babcock-A.C. Krey, A History of Deeds Done Beyond the Sea, I, New York 1943.

**BÜYÜK SELÇUKLULARIN OLUŞTURDUĞU SİYASAL
YAPILARIN İBN HALDUN'UN GÖRÜŞ VE TESPİTLERİNE
GÖRE YENİDEN TANIMLANMASI VE DÖNEMLENDİRİLMESİ
(SELÇUKLU TARİHİNİ KAVRAMSALLAŞTIRMA SORUNU VE
BİR ÖNERİ)**

M. SAİD POLAT*

Özet

İbn Haldun, tarihi malumatın sıhhatini tespit ve sahih malumattan bilgiye ulaşma faaliyetine büyük önem vermektedir. Tarihi olayları akli zeminde değerlendirmesinin başka bir deyişle tarihi aklileştirmesinin ve kavramsallaştırmasının önemle üzerinde durulması gerekmektedir. Bugün dahi tarihi aklileştirmede güçlük çektiğimiz dikkate alınır, İbn Haldun'un ne kadar önemli bir iş yaptığı daha iyi anlaşılacaktır. O siyasi yapıları kavramsallaştırmakta ve tanımlamakta, bununla da yetinmemekte genel geçer bir dönemlendirmeye tabi tutmaktadır. Bu çalışmada İbn Haldun'un siyasi yapılar için kullandığı kavramları Büyük Selçukluların oluşturduğu siyasi yapılara uyduğu görülmüş ve kullanılmıştır. Yine onun siyasi yapılara yönelik genel geçer dönemlendirmesinin de Büyük Selçuklu Siyasal Yapısına uyup uymadığı sorgulanmış ve ona yönelik bulgular ortaya konmuştur. Onun dönemlendirmesi bazı yönlerden Selçuklu Siyasal Yapısını açıklayamadığı görülmüştür. Bunun Selçuklu tarihinin içeriden yani saraydan bilgi veren tarihçilerinin az olmasından kaynaklandığını düşünüyorum. Bu konuda yeterli veri olsaydı belki de İbn Haldun'un siyasi yapılara yönelik dönemlendirmesi Selçuklu Siyasal Yapısının dönemlerini açıklayacaktı. Fakat yine de mevcut tarihi bilgilere göre bu yapılmaya çalışıldı.

**REDEFINITION AND PERIODIZATION OF THE POLITICAL
STRUCTURE CREATED BY THE GREAT SELJUKS
ACCORDING TO IBN HALDUN'S OPINIONS AND
DETERMINATIONS (THE PROBLEM OF CONCEPTUALIZING
THE HISTORY OF SELJUKS AND A PROPOSAL)**

Abstract

Ibn Haldun gives great importance to the determination of the accuracy of information and the activity of reaching accurate information. It is necessary to elaborate on his interpreting historical events on reasonable basis, in other words his reasoning of history. If our difficulty in reasoning history even today is considered

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE.
spolat@marmara.edu.tr

what a significant work is done by Ibn Haldun will be understood better. He conceptualizes and defines political structures. He is not content with it and puts it to a general periodization. In this study, it has been found and used that the concepts used by Ibn Haldun for political structures created by the Great Seljuks. Whether or not his de facto periodization for political structures conforms to the Great Seljuk Political Structure is also examined and relevant findings are presented. It has been found that his periodization could not explain the Seljuk Political Structure in some aspects. I believe this arises from the fact that the historians, who provide information on Seljuk history from the inside, that is to say from the palace, is not many. If there were sufficient data on this matter maybe Ibn Haldun's periodization on political structure would have explained the periods of Seljuk Political Structure. However, this has been attempted according to the available historical information.

Genel olarak Türk tarihçiliğinin, özel olarak Selçuklu tarihçiliğinin sorunlarından biri tarihi akli zeminde inceleme ve kavramsallaştırmanın yeterince önemsenmemesidir. Tarihçiler her fırsatta kaynaklara bağlı kaldıklarını ve objektif olduklarını iddia etseler de modern öncesi dünyanın insanların yaşayışlarını ve akletme biçimlerini modern ve postmodern yaşayış ve akletme biçimine göre ele almaktadırlar. Bilerek ya da bilmeyerek tarihi terimlere modern ya da postmodern anlamlar yükleyip istedikleri gibi genişletip daraltabilmektedirler. Modern öncesi dünyanın tarihi nasıl akli zeminde incelenebilir ve kavramsallaştırılabilir? Bunun bir yolu onların yaşayışları, akletme biçimlerini ve kullandıkları dili anlamak ve anlaşılını akli ve kavramsal zeminde kalarak anlatmaktan geçmektedir. Diğer yol daha meşakkatli, külfetli ve uzun bir uğraşığı, modern öncesi insanı ve ilişkilerini bütün olarak anlamaya çalışıp her bir unsuru o bütüne göre değerlendirmeyi gerektirmektedir. Modern öncesi dünyaya mensup bir tarihçi olarak İbn Haldun bu her iki yolun bilinen ilk uygulayıcısıdır. O, coğrafya üzerinden yaşanan dünyayı bir bütün olarak kavramakta, hayat tarzları, hayat tarzlarına ait birlikler, kurumlar ve akletme biçimleri hakkında da güvenilir bilgiler vermektedir.

İbn Haldun'un tarihi malumatın sıhhatini tespit ve bu sahih malumattan bilgiye ulaşma faaliyeti, tarihi olayları akli zeminde değerlendirmesi ve tarihi kavramsallaştırmasının önemle üzerinde durulması gerekmektedir. Bugün dahi tarihçilerin büyük bir kısmının malumattan bilgiye ulaşmanın, tarihi akli zeminde incelemenin ve kavramsallaştırmanın önemini tam olarak kavrayamadıkları dikkate alındığında, İbn Haldun'un faaliyetinin ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Burada İbn Haldun'un bu faaliyetinde modern öncesinin akletme biçiminin ve kendi bölgesinin dilinin belirleyici olduğunu hatırlatmak gerekiyor. Özellikle Türk tarihçileri onun bu yönünü öne çıkarmakta ve bir bölgenin tarihçisi olduğunu iddia ederek gerekli ilgiyi göstermemektedirler. Halbuki aynı tarihçiler modern veya postmodern döneme ait bir tarihçinin veya teorisyenin görüşlerini ve kavramlarını kritik etmeden kullanabilmektedirler.

Tarihçilerin, metinlerini inşa ederken akli zeminde kalmaları; kavramsallaştırmaya, duygusallığı ve mantık hatalarını en aza indirmeye özen göstermeleri ilke olarak dile getirilmekte, fakat buna pek riayet edilmemektedir. Modern tarihçiliğin erken evreleri filoloji temelli olduğu, tarihi kavramlara ait terimlerin tanımlanmasına özel bir önem verildiği için genelde Türk, özelde de Selçuklu tarihçileri ele aldıkları meselelerin terimlerine ve tanımlarına özel bir önem verdiler. Bu çalışmalarla tanımlanan terimler halen kullanılmaktadır. Filoloji temelli modern tarihçilik önemini yitirince terimlere gösterilen ilgi azalsa da bu önemli faaliyet sürdürülmeli, terimlerin tanımları yeni bilgilerle gözden geçirilmeli ve yenilenmelidir. Çünkü bilimsel faaliyet terimlerle yapılabilmektedir. Bu ihmal edildiğinde başka bir sorun ortaya çıkmaktadır. Terimlerden ve usulden yoksun tarihi metinler inşa etmek olağanlaşmakta, terimler kullanarak metinler inşa etmek ise beyhude bir uğraş olarak algılanmaktadır. Zaman zaman aksi dile getirilse de genellikle duygulara hitap eden metinler inşa etmek ve ders vermek “makbul tarihçiliğin” olmazsa olmazı haline gelmiştir. Ayrıca bir araştırmacının kendi çalışma konuları ile ilgili türettiği terimlerin, terimlerin nasıl yapıldığının farkında olmayan bu tarihçiler tarafından sahibine gönderme yapmadan istimal edilmesi de meseleye yeterince önem verilmediğini ortaya koymaktadır. Bunlar terim yapmanın meşakkatinden bihaber olduğu için kaynağını takdir etme ihtiyacı bile hissetmemektedirler. İstimal ederken de terimleri yerli yerinde kullanmamakta, anlamlarını daraltıp genişletmektedirler. İstimal edemedikleri terimleri de kolayca görmezden gelmektedirler.

Terim yapma sorunu bütün disiplinlerin çözmek zorunda olduğu sorunlardan biridir. Tarih disiplini söz konusu olduğunda bu sorun iki boyutlu bir hal almaktadır. Tarihi metinleri inşa ederken tarihi terimlerle mi yetinilecek yoksa yeni kavramlara ait terimler mi yapılacak? Bu ana sorun maalesef tarihçilerin çoğu tarafından fark edilmiş bile değildir. Bahsettiğimiz gibi filoloji temelli tarihyazımında tarihsel terimlerin tanımlanması ve kullanımına önem verilirdi, fakat yeni kavramlara ait terimleri kullanmaktan özellikle kaçınılıyordu. Tarihsel terimleri kullanarak tarih metinleri inşa etmenin yeterli olup olmadığı tarihyazımındaki yaklaşıma göre değişmektedir. Farklı disiplinlerden faydalanılacaksa, o zaman faydalanılan disiplinin terimlerinin kullanılması gerekmektedir. Bu da o disipline ve terimlerine belli ölçülerde vakıf olmayı gerektirmektedir. Yeterli vukufiyet olmadığında ödünç alınan terimler kullanılırken ya tamamen yanlış kullanılmakta ya da anlamları daraltılarak veya genişletilerek kullanılmaktadır. Burada tarihçiyi bekleyen en büyük tehlike modern ve postmodern kavramların belirleyiciliğinden kurtulamamaktır. Bundan kurtulmak için tarihçilerin, tarihi terimlerden yararlanarak ya da o terimlere yakın terimler yapması ve bu terimlere göre metinler inşa etmesi gerekmektedir. Örneğin yabgu, beg ve sultan tarihi terimleri şahısların unvanları olarak alındığında ayrı birer yapıya gönderme yapmaktalar. Bu yapıların adları bilinmese de birer “siyasi yapı” oldukları anlaşılmaktadır. Burada siyasi yapı terimi yeni bir terimdir. Gerçekten bu unvanları taşıyan şahısların her biri bir siyasi yapının başı mıdır ya da farklı bir yapının başı mıdır ya da birkaç farklı yapıyı içine alan bir yapının başı mıdır tam olarak bilenemese de anlamak ve anlatmak için geçici olarak bu yeni

terim kullanılabilir. Bu yapılırken yukarıda eleştirilen duruma düşme ihtimali her zaman vardır, fakat bu hata ihtimali ve tarihsel bağlam daima göz önünde bulundurulduğunda yapılacak hatalar en aza inecektir. Daha önceki çalışmalarımda kavramsallaştırmaya verdiğim önemi bu çalışmada da sürdürüp Büyük Selçuklu tarihini İbn Haldun'un kullandığı kavramlarla dönemlendirmeye çalışacağım. Bunu yapmaya başlamadan önce Selçukluların kullandıkları siyasi unvanların terim anlamlarına bir bakalım.

Şu anki bilgilerimize göre Selçuklu ileri gelenlerinin kullandıkları ilk unvanlar yabgu (beygu) ve beg idi. Daha sonra da sultan unvanını kullandılar. Beg terimine G. Doerfer'in verdiği anlamlar içinde baskın anlamın siyasi bir yapının başı olduğudur.² G. Clausen bir kabilenin başı olarak tanımlamaktadır.³ Bu da en küçük siyasi yapının başı olduğunu gösterir. Eski Türk Yazıtlarında da beg siyasi şahsiyet olarak öne çıkmaktadır.⁴ Begin başında bulunduğu yapıya beglik adı verilmektedir. Beglik terimine dair daha önce yapılmış bir değerlendirmeye rastlanılamadı. Şimdilik bunu modern araştırmacıların yaptığı bir terim olarak değerlendirmek gerekiyor. Yabgu⁵ da beg gibi siyasi bir unvandır.⁶ Begin başında bulunduğu siyasi yapıdan daha büyük bir siyasi yapının başının unvanıdır. Yabgunun başında bulunduğu yapıya yabguluk denilebilir. Siyasi yapıyı ifade eden yabguluk teriminin tarihte kullanıldığına dair bir veriye sahip değiliz. Yabgu ve begin kağanın adamları olup olmadığını, başka bir ifadeyle varlıklarının kağana bağlı olup olmadığı tam olarak bilinmiyor. Kağandan bağımsız var olduklarını, kendi siyasi yapılarının var olduğunu, kağan etrafında siyasi çıkarları için bir araya geldiklerini tahmin ediyoruz. Selçuklu ileri gelenlerinin bazılarının Arslan Yabgu, Musa Yabgu, Tuğrul Beg ve Çağrı Beg gibi yabgu ve beg unvanları kullanabilmeleri bu siyasi şahsiyetlerin bir kağan olmadan da var olabildiklerini gösteriyor.

Genelde bir kabilenin başının kullandığı beg unvanı ile Tuğrul'un kullandığı beg unvanı arasında bir fark var mıydı? Tuğrul Beg de bir kabilenin başı olduğu için

¹ Beg terimi ve anlamları için bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, 1963-1975, c. II, s. 389-92. Beg unvanının dışarıdan ödünç alınan bir unvan olduğunu düşünmüyorum bkz. M. Fuad Köprülü, "Beg", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1979, ss. 579-81. Bu çalışmada F. Köprülü'nün "beg" unvanını "reis" unvanı ile karşılaması, modern Türk tarihçilerinin bazılarının bu unvana çok da yabancı olmadıklarını ve İbn Haldun'un etkin kullandığı bu unvanın, günümüz tarihçilerinin iddialarının aksine, Türk tarihyazımının erken evrelerinde kullanabildiğini göstermesi açısından önemlidir.

² Sir Gerard Clausen, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 322.

³ Nitekim bkz. *Eski Türk Yazıtları*, haz. Hüseyin Namık Orkun, Ankara, 1987, s. 22. Eski Türk Yazıtlarında beg kelimesinin geçtiği ifadeler için bkz. Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara, 2016, s. 360-1.

⁴ Eski Türk Yazıtlarında yabgu kelimesinin geçtiği ifadeler için bkz. Şirin, a.g.e., s. 374. Ayrıca bkz. Doerfer, a.g.e., c. IV, s. 124-36; Clausen, a.g.e., s. 873. Yabgu unvanının İran kaynaklı olduğunu iddia eden görüşler için bkz. Mehmet Tezcan, "Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48 (2012), ss. 305-342.

⁵ *Eski Türk Yazıtları*, s. 34-5.

mi bu unvanı taşıyordu? Beg gerçekten bir kabilenin başının unvanı mıydı yoksa bir kabilede birden fazla beg var mıydı? Ya da birkaç kabilenin başı da beg unvanını mı kullanıyordu? Siyasi şahsiyet olan beg, başka bir siyasi şahsiyet yabgunun her zaman altında bir konumda mıydı? Bu önemli soruların cevaplarını bu tebliğde verebilecek durumda değiliz. Sultan unvanı da başka bir belirsiz unvandır. Sultan'ın başında bulunduğu her siyasi yapıya bizim tarihçilerimiz sorgulamaksızın devlet olarak adlandırıyor. Hatta bazı araştırmacılar başlarında begin, yabgunun bulunduğu siyasi yapılar için de devlet terimini kullanıyorlar. Tuğrul Beg henüz Horasan'a hakim olmadan ve siyasi yapısı teşkilatlı bir siyasi yapıya dönüştürmeden, 429/1038 yılında Nişabur'u ele geçirince "es-sultanu'l-muazzam" unvanını kullanmaya başlamıştı.⁷ Şayet sultan unvanını kullanmak devlet kurmak için yeterli idiye, o zaman Tuğrul Beg devletini bu tarihte kurmuş olmalıdır. Tarihte devlet terimine ne tür anlamlar yüklendiğini bilmiyoruz. Buna dair müstakil bir çalışmaya henüz rastlamış değiliz. Devlet teriminin sınırları tespit edilemediği gibi uzlaşya varılmış bir tanımı da yapılmış değildir. Bize göre devlet, divan teşkilatı altında, memurlar zümresinin yürüttüğü, şu veya bu unvana sahip siyasi şahsiyetin başına geçmesiyle durumunda herhangi bir değişiklik olmayan bir siyasi yapıdır. Aynı belirsizlik başında yabgu, beg bulunan siyasi yapı için de geçerlidir. Burada yapı terimi üzerinde biraz durmak gerekiyor. Modern bir terim olan yapı soyut bir siyasi yapıyı da somut bir binayı da ifade eden bir terimdir. Biz burada siyasi yapı terimi üzerinde duracağız. Siyasi yapı terimini başında bir begin ve yabgunun bulunduğu yapılar için de sultanın başında bulunduğu teşkilatlı büyük yapı için de kullanacağız. Bu ortak kullanımı tercih etmemizin sebebi her birinde de ortak olan husus siyasi şahsiyetlerin başlarında olmalarıdır. Burada begin başında bulunduğu siyasi yapı yani beglik ve yabgunun başında bulunduğu yabguluk kurumsal olmamalarına rağmen birer siyasi yapıdır. Sultanın başında bulunduğu siyasi yapının tanımlanmasında sorun yaşanmaktadır. Sultanlık her zaman kurumsal bir yapıya gönderme yapmamaktadır. Devlet için ise "kurumsal siyasi yapı" terimini kullanabiliriz. Bu terimde olduğu gibi modern terimler yapılabilir.

Tebliğimizin ana konularından biri de İbn Haldun'un siyasi yapılar için yaptığı tanımlar ve kullandığı terimlerdir. Öncelikle şunu belirtelim, Mukaddimedeki siyasi unvanlarla kıyaslandığında Türkçedeki unvanlar görece daha zengindir. Türk tarihindeki unvanların kimlere ne için verildiği tam olarak bilinmiyor, bunlara dair çalışmalar da yok denecek kadar azdır. Bu sorunun altında Türk tarihindeki siyasi yapıları yeterince tanımlanamaması yatıyor. İbn Haldun Mukaddimesinde siyasi yapılara dair terimlere özel bir önem vermiş, kendi döneminde kullanılan terimleri kullandığı gibi yer yer kendi terimlerini yapmış, bu terimlere dair ayrıntılı bilgiler

⁶ Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, trans. C. E. Bosworth, Boston, 2011, c. II, s. 229-32. İbnü'l-Esir, şehri alışı ve unvanı kullanışı ile ilgili 428/1037 tarihini veriyor krş. İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özeydin, İstanbul, 1987, c. IX, s. 367.

vermiştir. Biz de bu tebliğde onun kullandığı terimleri⁸ içerikleri ile birlikte Selçuklu siyasi yapıları için kullanacağız.

İbn Haldun'un en küçük siyasi yapı olan kabilenin başındaki şahsa *reis* dediğini biliyoruz. O *hanedana* dönüşmemiş kabileden daha geniş siyasi yapıların başındaki şahıs için de *reis* unvanını kullanıyor. Mukaddimesi detaylı incelendiğinde bir *reis*in *reis* olabilmesi için bir takım özellikleri olması gerektiğinin üzerinde durmaktadır. Bunlardan başında geleni *asabiyeti* olmasıdır. *Reis* siyasi bir şahsiyet olarak ortaya çıkabilmesi için öncelikle güçlü bir *asabiyeti* olması gerekmektedir. *Asabiyet* İbn Haldun en önemli terimlerinden biridir. Tanımı oldukça zor ve neredeyse Mukaddime metninin tamamına yayılmıştır. Siyasi yapının ortaya çıkabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için olması gereken ana unsurdur. *Mülkü* elde ettikten sonra *hanedanlıkta asabiyet* zayıflar ama onun yerini başka unsurlar alır ve siyasi yapı varlığını sürdürür. Türklerdeki beg ve yabgu kağana bağlı olarak ortaya çıkmıyor, kendileri ortaya çıkıyorlarsa ortaya çıkabilmeleri için benzer bir güce ve vafsa sahip olmaları gerekir. Kağana Tanrının kut verdiğini biliyoruz ama bu kutun kağan dışındaki diğer siyasi şahsiyetlere, yabguya, bege verildiğini bilmiyoruz.⁹ Türklerde beg ve yabgu *reise* karşılık kullanıldığına göre İbn Haldun'un *reiste* olması gerektiğini ifade ettiği *asabiyet* begde ve yabguda olması gerekir. İbn Haldun'a göre güçlü *asabiyet reisi* ortaya çıkarır, *reis*, *mülkü* elde ettikten sonra *hanedanlığa* dönüştüğünde *asabiyet* zayıflamaya başlar. Belki de begler de *mülkü* elde ettikten, *hanedan* oluşturduktan sonra *asabiyetlerini* yitiriyorlardı. Selçuklular için de bu geçerliydi. İbn Haldun'un kullandığı diğer terim *hanedandır*. O kurumsal devletten ziyade *hanedana* ve *hanedanlığa* vurgu yapmaktadır. Devletin geçirdiği dönemlerden kastı da *hanedanın* geçirdiği devirlerdir.

Bu anlattıklarımızı Selçuklulara uygulayacak olduğumuzda Selçukluların farklı siyasi yapılar oluşturdukları görülecektir. İlk siyasi yapıyı Selçuk oluşturmuş olmalıdır. Unvanı yabgu mu beg miydi bilmiyoruz. O hayattayken veya ölümünden sonra yabgu olarak oğlu Arslan siyasi yapı oluşturdu. Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra kısa bir süre Musa'nın oğlu Yusuf Yabgu oldu, o öldürülünce de Musa Yabgu oldu. Fakat bu süreç içinde Tuğrul Beg ve Çağrı Beg de öne çıkmaya başladılar. Özellikle Tuğrul Beg daha fazla öne çıktı ve bir süre sonra Selçukluların “önderi/en

⁷ İbn Haldun'un terimleri bu metinde italik olarak verilecektir.

⁸ *Eski Türk Yazıtları*, s. 42-3 vd. Eski Türk Yazıtlarında kut kelimesinin geçtiği ifadeler için bkz. Şirin, a.g.e., s. 408. İbrahim Kafesoğlu kut terimine siyasi iktidar anlamını vermektedir bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1988, s. 237-8, 245. Bu anlam çok geneldir ve kut'un kağan dışındaki siyasi şahsiyetlerin her birine verilebileceğini ima etmektedir. Kut anlayışının Hunlara dayandığını kabul edenler için bkz. Abdülkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980), s. 49. Türklerdeki kut inancını Avesta'daki xvarnah ile ilişkilendirenler için bkz. Mehmet Tezcan, “Eski İnanlılarda Xvarnah Anlayışı Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), ss. 167-193.

büyüğü” (mihter) haline geldi.¹⁰ Bu siyasi yapı beglik olarak adlandırılabilir. Tuğrul Begin yabgu unvanını kullanmayıp beg unvanını kullanmasının nedenini bilmiyoruz. İkinci siyasi yapılanma Tuğrul Begin -İbn Haldun'un diliyle ifade edilecek olursa- *mülkü* elde etmesiyle başladı. Burada siyasi yapının hala teşkilatlı bir yapı olmadığının üzerinde durulması gerekmektedir. Devlet ile memurlar marifetiyle divan teşkilatının *hanedandan* bağımsız yürütüldüğü durumu ifade ediyoruz. Biz devlet terimini kullandığımızda bu kurumsal yapıyı kastedeceğiz.

Selçukluların tarih sahnesine çıkışlarından *mülkü* elde ettikleri zamana kadar (1040) hakimiyet şekli İbn Haldun'un *riyaset*¹¹ olarak adlandırdığı *reislik* olacaktır. Selçukluların bilinen ilk atası Selçuk Cend'e geldiğinde İbn Haldun'un tanımlamasıyla *reis* konumundaydı. Beraberlerinde 100 atlı, 1500 deve, 50000 koyun vardı ve Cend'in *badiyesinde* Selçuk'un hayvanları çalınmak istenmiş bu son anda engellenmişti.¹² Kaynaklarda Selçukluların *badiyede* kabile hayatı yaşadıkları çeşitli vesilelerle dile getirilmektedir.¹³

Mevcut bilgiler doğrultusunda genelde hayvancılıkla geçimini sağlayan bu yüzden şehrin dışında yani *badiyenin* otlaklarında ve çöllerinde yaşayan, sadece *zaruri ihtiyaçlarını* karşılayabilen¹⁴ Türkmenler Selçukluların tabilerindendi. İbn Haldun Mukaddimesinde özellikle Türkmenlerden bahsetmiş, hayvancılıkla geçindiklerini koyun, sığır ve deve beslediklerini belirtmiştir.¹⁵

Selçukluların başları sıkıştıklarında çöllere çekilmeleri, çölün onlar için ana kucağı gibi olduğunu gösteriyordu. Hatta Selçuklu ileri gelenleri kendilerini tanımlarken bile *biz çöl insanlarıyız zorluklara alışmışız, sıcağa da soğuğa da katlanabiliriz* diyorlardı.¹⁶ Türkmenler *badiyede* kabile hayatı yaşadıklarına göre *hadarilere* nazaran daha cesur ve *hadarilerin* sahip oldukları kötü huylardan uzaktılar. İhtiyaç anında birbirlerinin yardımına koşmayı sağlayan *asabiyyete* tabii olarak sahiptiler.¹⁷ Bu tabii *asabiyyetin* gelişmesi şöyle oluyordu. Bir *nisaba* dayanan

⁹ Beyhaqi/Bosworth, a.g.e., c. II, s. 231, not 84. Tuğrul şehre “padişah” olarak gelecekti (Beyhaqi/Bosworth, a.g.e., c. II, s. 231, not 85)

¹⁰ İbn Haldun, *Mukaddimetü İbn Haldun*, neşr. Ali Abdülvahid Vafi, Kahire, 1981, c. II, s. 488-91,

¹¹ Muhammed bin Havendşah bin Mahmud Mirhand, *Ravzatu's-safa fi sireti'l-enbiya ve'l-müluk ve'l-hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*, terc. ve not. Erkan Göksu, Ankara, 2015, s. 15, 17-8. İbn Haldun *badiye* terimini şehrin dışını ifade etmek için kullanmaktadır. Şehrin dışında yaşayanlara da *bedevi* denmektedir.

¹³ Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, terc. ve not. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul, 2014, s. 53. Farsça metinlerde geçen “dudman” (Zahireddin Nişaburi, Selçukname, edit. A. H. Morton, London, Chippenham, 2004, s. 5; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't-tevarih, Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk*, neşr. Ahmed Ateş, Ankara, 1960, s. 5) kelimesi kabile, soy anlamlarına gelmekte, hanedan anlamı da var. Fakat cümlemin devamında sayılarının çokluğundan bahsedilmesine bakılacak olursa kabile anlamının verilmesi daha doğrudur.

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2016, s. 323.

¹⁵ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 325.

¹⁶ Beyhaqi/Bosworth, a.g.e., c. II, s. 261-2. Ayrıca krş. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, terc. Necati Lügal, haz. Hicabi Kırılgaç, Ankara, 2019, 544.

¹⁷ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 334-5. İbn Haldun *hadar* terimini şehri ifade etmek için kullanmaktadır. *Hadari* de şehirde yaşayanlar demektir.

asabe diğer *asebelere* galib geliyor ve bir *asabiyet* oluşturuyordu. Bu *asabiyet* ile diğer *asabiyetler* üzerinde galibiyet tesis ediyorlardı. Güçlü *asabiyet galabeyi*, *galebe* de *reisi* dolayısıyla da *riyaseti (reislik)* ortaya çıkarıyordu.¹⁸ Çağrı Begin ölüm döşeğindeyken söylediği şu sözler Selçuklu ailesinin ortaya çıkışı ve büyümesine dair bir bilgi verebilir:

“Bilirsin biz otuz kişiyle üç yüz kişilik düşman karşısına çıktık ve onları mağlup ettik. Biz üç yüz kişiyle onların üç bin kişilik ordusunu yendik, üç bin kişiyle ise onların otuz bin kişilik ordularını defettik... Horasan, Taberistan ve Sicistan ülkelerini istila ettik. Başlangıçta küçük ve tabi (vassal) bir cemaat iken şimdi kendilerine tabi olunan hükümdarlar olduk...”¹⁹

Selçuk'un *reis* olarak ortaya çıkması da benzer süreçlerden sonra mümkün olmuştur. Ayrıca onun *reisliği* tek bir *asabe*ye dayanıyordu. Selçuk'un ölümünden sonra tek *asabenin* varlığı sona erdi ve Selçuk'un oğulları müstakil hareket etmeye başladılar. Muhtemelen Selçuk'un *asabesi* oğulları arasında paylaşıldı. Selçuk'un ölümü ile *asabe* parçalanınca *asabiyet* de parçalanmış ve zayıflamış olmalıdır. O yüzden çocuklarının her biri *reis* olarak mücadeleye yeniden başladılar. İhtiyaç anında bir araya geliyorlardı. Arslan'ın *reisliğinde* bir araya geldikleri, Sultan Mahmud ile görüşmeye “önderleri/en büyükleri” olarak onu göndermelerinden anlaşılıyordu.²⁰ Önderlerini ortadan kaldırdığında *asabenin* dağılacığını dolayısıyla *asabiyetinin* zayıflayacağını bilen Sultan Mahmud verdiği ziyafette hile ile Arslan'ı tutuklayıp onu Kalıncer kalesine hapsedti (1025).²¹

Adamları onu kaçırma teşebbüsünde bulundular, Arslan'ın kaçma teşebbüsü başarısız olunca adamlarına kendisini hapseden Gazneli Mahmud'un köle oğlu olduğunu, kendilerinin böyle olmadığını hatırlatması²², *asabesine* ve *nesebine* gönderme yapması, güçlü bir *asabiyete* sahip olduğunu gösterir. Selçukluların Arslan'ın *reisliğindeki* birlikteliği onun ölümüyle tekrar dağıldı. Selçuk'un oğullarının ve torunlarının her birinin müstakil *reisler* oldukları ve kendi *asebeleri* olduğu Arslan'ın ölümünden sonra onun *asabesi* ve adamlarının Selçukluların diğer *reislerinden* ayrılmalarından anlaşılmaktadır.²³ Selçuklularda etraftan *reislerin* bir araya geldiği güçlü *reis* öldüğünde *reislik* dağılıyordu. Bu *asabiyetin* zayıflamasına da sebep oluyordu. Bu yüzden çevrelerindeki yerleşik idareciler onların *reislerini* öldürmek için fırsat kolluyorlar, onlar da buna karşı tedbirler alıyorlardı.²⁴ İbn

¹⁸ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 338-9, 388.

¹⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. X, s. 26; A. C. S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Zeynep Rona, İstanbul, 2016, s. 72-3.

²⁰ Zahiru'd-din Nişaburi, *Selçukname*, çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul, 2018, s. 77.

²¹ Nişaburi/Fidan, a.g.e., s. 78; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs-sudur ve ayet-üs-sürur*, çev. Ahmet Ateş, Ankara, 1957, s. 89-91; Mirhand, a.g.e., s. 32-3; İbnü'l-Esir, a.g.e., c. IX, s. 292. Nişaburi kalede yedi yıl kaldığını belirtmektedir. Ayrıca Ravendi'nin eserinin mütercimi Ahmet Ateş'in düştüğü bir dipnotta Arslan Yabgu'nun 415/1025 veya 419/1029 yılında esir edildiği, 422/1032 veya 426/1036 yılında öldüğü belirtilmektedir (Ravendi, a.g.e., s. 91, not 3).

²² Nişaburi/Fidan, a.g.e., s. 78-9; Reşidü'd-din/Göksu-Güneş, a.g.e., s. 59.

²³ Nişaburi/Fidan, a.g.e., s. 79.

²⁴ Daha önceki döneme ait bir örnek bu döneme de ışık tutmaktadır bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, Ankara, 2000, c. I, s. 98.

Haldun *reis* ve ölümü ile ortaya çıkan durumları ayrıntılı açıklamaz, fakat Selçuklu tarihinde bunun için yeterli veri mevcuttur.

Arslan'ın ölümünü takiben kısa bir belirsizlik yaşandıktan sonra Musa'nın oğlu Yusuf *reis* oldu. Yusuf'un *reis* olmasına Tuğrul'un rıza göstermemesi ona tabi olmadığını gösterir.²⁵ Yusuf'un öldürülmesinden sonra da babası Musa *reis* oldu.²⁶ Musa'nın *reislik* süreci belirsizdir. *Reislerin* konumları ve birbirleriyle ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Horasan'a geldiklerinde haklarındaki bilgi biraz daha artacak, Musa *reis* iken zaman içinde Selçuk'un torunu Tuğrul öne çıkmaya başlayacak ve Selçukluların *reisi* olacaktır. Nişabur'u almaya geldiklerinde o Selçukluların önderi/en büyüğü yani *reisi* haline gelecektir. Fakat yine de Musa, Tuğrul ve Çağrı kendi *asabeleri* ve adamları olan müstakil *reisler* gibi hareket edeceklerdir.²⁷ İhtiyaç anında Arslan'ın ve Musa'nın *reisliğinde* bir araya geldikleri gibi *mülkü* elde etme sürecinde Tuğrul'un *reisliğinde* bir araya geleceklerdir.

Selçuklular 1035 yılında Maverünnehir'den Horasan'a göçtiklerinde beraberlerinde 700 atlı vardı.²⁸ Bu sayı bu üç *reisin* adamlarının tamamını mı ihtiva ediyordu bilmiyoruz. Yakın adamlarının toplamı bu kadar olabilir. Onlara tabi daha kalabalık Türkmen zümreleri olması gerekiyor. Gazneli Devlet adamlarının onların gelişinden rahatsız olmaları etkilerinin ve sayılarının bununla sınırlı olmadığını²⁹, İbn Haldun'un ifadesiyle *asabelerinin* (ailesi ve akrabalarının) ve adamlarının fazla, *asabiyetlerinin* güçlü olduğunu göstermektedir.

Selçuklular Horasan'a gelmeden önce buradaki 50 kadar Türkmen *reisini* Gazneli Devletinin öldürtmesi Türkmenleri başsız bırakmış³⁰, *asabiyetlerini* zayıflatmıştı. Bu başsız Türkmenler Selçuklu *reislerine* bağlanarak³¹ Selçuklu *reislerinin* *asabiyetlerinin* daha da güçlenmesini sağladılar. Böylece Gazneli Devleti karşısında daha güçlü hale geldiler. Bu da *mülkü* elde etmek için alınacak yolun süresini kısalttı. Burada Selçuklu *reislerinin* Horasan'da Gazneli Devletine karşı verdikleri mücadelelere yer verilmeyecektir. Fakat Selçukluların bu süreçte Gazneli Devletine *boyun eğmediklerini* ve *vergi vermediklerini* önemle hatırlatmak

²⁵ İbnü'l-Esir ve Mirhand, Ali Tegin'in Türklerin reisliğine (yabgu) Musa'nın oğlu Yusuf'u getirdiğini nakletmekte (İbnü'l-Esir, a.g.e., c. IX, s. 363; Mirhand, a.g.e., s. 34-5).

²⁶ Köymen de Musa'dan önce oğlu Yusuf'un kısa bir süre yabgu olduğunu, öldürüldükten sonra Musa'nın yabgu olduğunu iddia etmektedir (Köymen, *Kuruluş*, c. I, s. 128). Nişaburi, Arslan'ın ölümünden sonra Tuğrul ve Çağrı'nın önderleri haline geldiğini nakletmektedir (Nişaburi/Fidan, a.g.e., s. 79).

²⁷ Horasan'da Gaznelilere karşı kendilerini üç elçi ile temsil etmeleri bunu gösteriyordu bkz. Beyhaqi/Bosworth, a.g.e., c. II, s. 156. İbrahim Yinal'ın Nişabur'a geldiğinde, kendisini *Tuğrul, Davud (Çağrı) ve Yabgu'nun öncüsü* olarak tanıtmış (Beyhaki/Lügal, a.g.e., 516; Beyhaqi/Bosworth, a.g.e., c. II, 229), bu üç *reisin* ayrı hareket ettiklerinin ihtiyaç anında birinin önderliğinde birleştiklerinin başka bir delilidir.

²⁸ Beyhaqi/Bosworth, a.g.e., II, 396.

²⁹ Beyhaqi/Bosworth, a.g.e., c. II, s. 132-3; Beyhaki/Lügal, a.g.e., 437-8.

³⁰ Köymen de Türkmenlerin "şef kılığı ve buhranı" yaşadıklarına ve başsızlığın neden olduğu güç durumdan kurtulmak için Selçuklulara katıldıklarına işaret etmektedir bkz. Köymen, *Kuruluş*, c. I, s. 205.

³¹ Horasan'a geçtikten kısa bir süre sonra sayıları 10.000 olmuştu bkz. Beyhaqi/Bosworth, a.g.e., c. II, s. 133; Beyhaki/Lügal, a.g.e., 438.

gerekmektedir.³² Çünkü İbn Haldun'a göre bir devlete *boyun eğen* bir *reis* asla *mülkü* elde edemez.³³ Gazneliler karşısında son mücadeleleri *mülkü* elde etmeleri bakımından önemlidir.

Burada halifenin desteğini de arkasına alan³⁴ Sultan Mesud, Selçukluları Horasan'dan atmak için varını yoğunu ortaya koyarak üzerlerine yürüdü. Selçuklu *reisleri* idaresindeki Türkmenler *vur-kaç savaşı*³⁵ yaparak Gazneli ordusunu yıpratıyordu. Askerleri ve hayvanları yiyecek sıkıntısı çeken Gazneli ordusunda huzursuzluk baş göstermeye başladı. Selçuklu *reislerinde* savaşa devam hususunda bir fikir birliği yoktu. Tuğrul Dihistan ve Cürcan taraflarını alma niyetindeydi. Çağrı savaşı devam ettirmeleri gerektiğini ve Gazneli Sultanını yenerlerse “cihana hakim olabileceklerini” düşünüyordu. Onun kararı Tuğrul, Musa ve Yinallılar tarafından kabul gördü. Çağrı her ne kadar Tuğrul'un gerisinde duruyormuş gibi görünse de *mülkü* elde etmek üzere olduklarını ondan daha önce fark ettiği anlaşılıyor. İbn Haldun'un tanımlamasıyla *badiyedeki asabiyet* sahibi Selçuklularla *hadari* Gazneliler son kez karşı karşıya gelmişti. Dandanakan Kalesine gelen Gazneli ordusu su kuyularının Selçuklular tarafından leş atılarak kullanılmaz hale getirildiğini gördü. Selçuklu ordusu da karşılarında konuşlanmıştı. Musa, Tuğrul ve Çağrı'nın sancakları görünüyordu. Bu üç sancak, ayrı birer *reis* olarak hareket ettiklerini ve ihtiyaç anında güçlerini birleştirdiklerini gösteriyordu. Gazneli ordusu su bulmak maksadıyla hareket ettiğinde dağıldı. İki kola ayrılan Selçuklu ordusunun bir kolu Gazneli ordusuna saldırırken diğer kol dağılan orduyu yağmaladı. Savaş Selçukluların galibiyeti ile sona erdi (23 Mayıs 1040).³⁶ Böylece Tuğrul öncülüğünde güçlerini birleştirmiş Selçuklular *mülkü* elde ettiler.

İbn Haldun, *mülkü* elde etme ile yeni bir *hanedanlığın* ortaya çıkışını bir görmektedir. Ona göre *hanedanlık* iki şekilde ortaya çıkar. Birincisi *ihityarlanmış hanedanlığa* bir valinin isyanı ile ikincisi dışarıdan bir kabilenin saldırarak ele geçirmesiyle ortaya çıkar. Selçuklu *Hanedanlığının* ortaya çıkışını ikincisine örnek verir. Sebüktekin *Hanedanlığı ihtiyarlamıştır* ve *mülk* onlardan Selçuklulara intikal etmiştir.³⁷ Burada görüldüğü üzere Büyük Selçukluların *mülkü* elde ediş şeklini İbn Haldun Mukaddimesinde konu etmiştir. Bu onun görüşlerinin bir bölge ile sınırlı olmadığını ortaya koymasından önemlidir.

Türk tarihinin gerekçelendirilmiş bir dönemlendirmesine önem verilmediği gibi Türk tarihindeki siyasi yapıların da gerekçelendirilmiş dönemlendirmelerine yeterince önem verilmemektedir. Siyasi yapılar, kuruluş, yükselme dönemi ve çöküş

³² M. Said Polat, “Büyük Selçuklu Devletinin Teşekkül Sürecinde Komşu Devletlerle İlişkilerini İbn Haldun'un Görüş ve Tespitlerine Göre Tanımlama Denemesi”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*, Ankara, 2018, s. 1100.

³³ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 352-4.

³⁴ Beyhaqi/Bosworth, a.g.e., c. II, s. 302; Köymen, *Kuruluş*, c. I, s. 321.

³⁵ İbn Haldun, *vur-kaç savaşı* (*kitalü 'l-kerre ve 'l-ferre*), meydan savaşından başka ikinci savaş türü olarak veriyor (İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 530; İbn Haldun/Vafı, a.g.e., c. II, s. 716).

³⁶ Son savaşa giden süreç ve savaş hakkında geniş bilgi için bkz. Köymen, *Kuruluş*, c. I, s. 315-42.

³⁷ İbn Haldun/Vafı, a.g.e., c. II, s. 765-769; İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 566-8.

dönemi olarak kabaca üç döneme ayrılarak ele alınmaktadır. Bu dönemlendirme örneğini ilk kimin yaptığı, ne gerekçeyle yaptığı ve neden bu kadar yaygın bir şekilde benimsendiği müstakil bir çalışmanın konusudur. Bu dönemlerden kuruluş döneminde neler olur, hangi yönleriyle öne çıkar ve neden kuruluş dönemi denir bunlar yeterince gerekçelendirilmez. Örneğin Türkiye Selçuklu “devletinin” kuruluş dönemi yaklaşık 130 yıl sürmüş, fakat bu kadar uzun bir dönemin neden kuruluş dönemi olduğu yeterince izah edilmez veya edilemez. Sanki kuruluş dönemleri olaylar ve kurumların belirsiz olduğu ve yeterli bilgi olmadığı için kuruluş devri diye adlandırılıyormuş gibi bir durum söz konusudur. Bir “devletin” yükselme dönemi ise onun hakkında bilginin arttığı ve işlerin yolunda gittiği dönemdir. Çöküş dönemi de devlet idaresinin bozulduğu, işlerin iyi gitmediği, karışıklıklar dönemidir. Aslına bakılırsa bu son iki dönem hakkında da yeterince bilgiye sahip değildir. Yükselme döneminin temelleri kuruluşta çöküş dönemi de yükselme döneminde başlayabilir. Yani dönemler arasındaki geçişler sanıldığı kadar belirgin değildir. Bu genel kabul görmüş dönemlendirme ile İbn Haldun'un aşağıda göreceğimiz dönemlendirmesi arasında benzerlikler var. Fakat İbn Haldun, dönemlendirmesini gerekçelendirmektedir.

İbn Haldun devletin ömrünü insanın ömrüne benzetmiş ve sembolik olarak 120 yıl olarak tespit etmiştir. Fakat devleti bir insan ömrüne benzetmeye bir yerde son verir ve bu 120 yılı üç ayrı insana veya insan kümesine (nesil) benzetir. Bir insanın ortalama ömrü 40 yıl olduğuna göre 120 yılda üç *nesil* ömür sürmektedir.³⁸ İbn Haldun her ne kadar devletin ömrünün üç *nesil* olduğunu belirtse de burada kastettiği *hanedanlığın* ömrüdür. Yani *hanedan* üç *nesil* sonra *ihtiyarlar*. Üçten fazla *nesil* varlığını devam ettirebilir fakat bu şartlara bağlıdır. İbn Haldun'un *hanedanın* ömrünü üç *nesile* taksim etmesinin altında birinci *nesilden* başlayarak ikinci ve üçüncü *nesil* de dahil olmak üzere *asabiyeğin* zayıflaması ve etkisini yitirmesi yatmaktadır.

Hanedanlığın ilk *nesli*, *badiyeye* özgü hayat tarzını ve hasletlerini kaybetmemiştir. Bu yüzden sert, yırtıcı, cengaverdir ve *asabiyeği* güçlüdür. İnsanlar onlara *boyun eğerler*.³⁹ İlk Selçuklu hükümdarı Tuğrul (1040-1063) İbn Haldun'un birinci *nesline* karşılık gelmektedir. *Badiyeye* özgü hasletler, *mülkü* elde eden *asabe* ve *asabiyeği* varlığını devam ettirmektedir. Çünkü Türkmenler *hanedanlık* katında önemini muhafaza etmektedir. Burada tartışmalı olan husus Sultan Alparslan'ın (1063-1072) birinci *nesilden* mi kabul edileceği ikinci *nesilden* mi kabul edileceğidir. Ben Alparslan'ı da birinci *nesile* dahil edebileceğini düşünüyorum.⁴⁰

İkinci *nesil*, *mülkü* elde ederek ulaştığı *refah* ile *hadarileşir*. İkinci *nesilde* *bedeviliğe* özgü hasletler zayıflasa da varlığını hala sürdürür. Fakat eski günlerden

³⁸ İbn Haldun/Vafi, a.g.e., c. II, s. 545; İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 392-3.

³⁹ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 392-3.

⁴⁰ Bilgi için bkz. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara, 1992, c. III.

geri dönüşsüz bir şekilde uzaklaşmıştır.⁴¹ *Hadarileşme* ile inceleme başlar, sanat yönünden gelişmeler görülür. Giyecek ve yiyecekler *zaruri* olmaktan çıkar *kemali* olur.⁴² *Hadarilik* döneminde devlet ehli kendinden öncekileri *taklit* eder.⁴³ *Hanedanın asabesi* büyür ve taraftarları, kölelerinin sayısı artar.⁴⁴ Sultan Melikşah (1072-1092) tartışmasız ikinci *nesli* temsil etmektedir. Onun döneminde *hadarileşme* had safhaya varmıştır. Selçuklu *Hanedanlığı*nın en görkemli zamanlarıdır.⁴⁵

Üçüncü *nesil badiyeye* has özelliklerini de *asabiyetini* de tamamen kaybeder. Şekil, kılık, kıyafet ve debdebeyle halka iyi görünmeye çalışırlar. Kendilerini savunacak durumda olmadıkları için onları savunacak birilerine ihtiyaç duyarlar. *Mevalinin* sayısı artar. Bu *hanedanlığı*n sonuna kadar böyle devam eder. *Haseb* (atalardan gelen şeref) dördüncü *nesilde* son bulur. Burada İbn Haldun üç *nesile* bir de dördüncü *nesil* eklemiştir.⁴⁶ Sultan Berkıyruk (1092-1104) üçüncü *nesili* temsil etmektedir. Aslında Sultan Muhammed Tapar (1105-1118) da üçüncü *nesildendir*.⁴⁷

Üçüncü *nesilden* sonra bir *nesil* daha Selçuklu *Hanedanlığı* varlığını devam ettirmiştir. İbn Haldun bir *hanedanlığı*n illa da üç *nesilde* inkiraz bulmayacağını, birkaç *nesil* daha ömrünün uzayabileceğini belirtmektedir. Sultan Sencer (1119-1157) dördüncü *nesildendir*.⁴⁸ Bu dönemde Selçuklu Devletinin tekrar güçlendiği dikkati çekmektedir. İçerde neler olduğunu çok iyi bilmiyoruz, fakat İbn Haldun'un dönmelendirmesine göre *hanedanlığı*n gittikçe *ihtiyarlaması* görüşüne Sultan Sencer dönemi pek uymamaktadır. İbn Haldun *asabiyet* sahibi bir ordunun devletin ömrünü uzatabileceğini belirtmektedir. Sencer döneminde böyle bir gelişme olmuş olabilir.⁴⁹

⁴¹ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 393.

⁴² İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 395.

⁴³ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 395. C. Klausner'e göre *Selçuklu sivil idare sistemi, kendinden önceki devletlerin sivil idare sistemlerine oldukça benziyordu*. (Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik, Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarıfci, İstanbul, 2019, s. 61).

⁴⁴ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 398.

⁴⁵ Bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953. C. Klausner'e göre Sultan Melikşah dönemi, idari birliğin sağlandığı tek dönemdi (Klausner, a.g.e., s. 30-1)

⁴⁶ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 393-4.

⁴⁷ Bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul, 2001; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara, 1990. C. Klausner Sultan Melikşah sonrası dönem için şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *Melik-Şah sonrası döneme damgasını vuran mali sıkıntılar, müsadere edilen mülk ve servete karşı mevcut olan arzuyu daha da artırarak devlet görevlilerinin sık sık değiştirilmesine sebep olmuş ve devlet siyasetinin sürekliliği sürdürülemez hale gelmişti*. (Klausner, a.g.e., s. 118).

⁴⁸ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, 1991, c. V.

⁴⁹ C. Klausner, Selçuklu Devletinin geç döneminde askeriyenin etkinliğinin daha da arttığı yorumunu yapmaktadır: *Selçuklu Devleti içindeki hizipler, merkezi yönetimi, en sonunda askeri zümre üzerindeki denetimini yitirmesine sebep olacak kadar zayıflatmıştı*. (Klausner, a.g.e., s. 73). Başka bir yerlerde de bu konuya temas etmekte, Sultan Melikşah'ın ve Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sonra yavaş yavaş devlete askerlerin hakim olduğuna, Sultan Muhammed b. Melikşah'tan sonra bu daha da belirgin

*Asabesini ve asabiyetini yitirmiş, ihtiyarlamış*⁵⁰ Selçuklu *Hanedanlığına* aynı soydan gelen *asabiyet* sahibi Oğuzlar son vermiştir.⁵¹ Buradaki gelişme İbn Haldun'u haklı çıkarmamaktadır. Fakat Oğuzlar yeni bir *hanedanlık* tesis edememişlerdir.

Sonuç olarak bu tebliğde Selçuklu tarihinde kavramsallaştırma sorununa dikkat çekildi. İbn Haldun'un kavramsallaştırması ve dönemlendirmesi Büyük Selçuklu siyasi yapılarına uygulanarak bu soruna ilişkin bir örnek sunuldu.

İbn Haldun'un kavramsallaştırması esas alındığında Büyük Selçuklular birbirini takip eden iki siyasi yapı oluşturmuşlardır. Birincisi *reislik* ikincisi de *hanedanlıktır*. Selçuk'un başlattığı *asabiyete* dayalı *reislik* mücadelesi oğulları ve torunları tarafından sürdürülmüştür. Bu mücadele *mülk* elde edilip *hanedanlığa* dönüşünceye kadar bazen ayrı ayrı, bazen de birlikte yürütülmüştür. Selçuk'un arkasından oğlu Arslan sonra Musa'nın oğlu Yusuf sonra Musa son olarak da Tuğrul önderleri olmuştur. Savaş meydanlarında Musa, Tuğrul ve Çağrı'nın ayrı ayrı bayraklar taşımaları, ele geçirdikleri yerleri aralarında paylaşmalarını müstakil *reisler* olduklarını göstermektedir. 1038'in öncesinde Selçuklu ailesi arasında Tuğrul öne çıkarak onların önderi/en büyüğü oldu. Mülkü de onun önderliğinde Dandanakan Savaşından sonra elde ettiler. Bundan sonra Selçuklu siyasi yapısı *hanedanlığa* dönüştü. Bu *hanedanlık* üç *nesilden* fazla devam etti ve sonunda *asabiyet* sahibi Oğuzlar tarafından hakimiyetine son verildi.

hale geldiğine dikkat çekmektedir (Klausner, a.g.e., 133, 136). Sultan Sencer dönemindeki ordunun *asabiyet* sahibi olup olmadığı bilinmiyor fakat askerileşme devletin ömrünü uzatmıştır.

⁵⁰ İbn Haldun/Uludağ, a.g.e., s. 390-1. Sultan Sencer döneminde Selçuklu Devleti tekrar güç kazansa da *ihtiyarlık* hali devam etmektedir. C. Klausner, Sultan Sencer döneminde devlet içindeki hiziplerin sultanın denetiminden çıktığı ve bürokrasinin bölündüğün görüşü bunu teyid etmektedir:

“Muhammed b. Melik-Şah'ın (Berk-Yaruk'un halefi) ölümü ve Sancar'ın Horasan'da 'meşru' sultan ilan edilmesinden sonra, devletin batı eyaletlerindeki güç ve yetkiler daha da bölünmüş hale gelince, bürokrasi içerisindeki hizip çatışmaları tahtta yaşanan değişikliklere daha az bağımlı hale gelmişti. Diğer bir deyişle, en tepedeki güç bölününce, bürokrasinin kendisi birkaç ayrı bürokrasi haline gelmişti. Bunların her birinin kendi hizipleri, kendi güç mücadeleleri ve ayrıca makam ve mevkie bağlı, genelde geçici surette haklar ve ayrıcalıklar elde etme arzusunadaki kendi hırslı bireyleri mevcuttu.” (Klausner, a.g.e., s. 77)

⁵¹ İbnül Esir, a.g.e., c. XI, s. 154-5.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Fazl Beyhaqi, *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Mas'ud of Ghazna, 1030-1041)*, trans. C. E. Bosworth, Boston, 2011, c. I-III.
- Clausen, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, 1963-1975, I-IV.
- Donuk, Abdülkadir, "Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980), ss. 29-56.
- Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, terc. Necati Lügal, haz. Hicabi Kurlangıç, Ankara, 2019.
- Eski Türk Yazıtları*, haz. Hüseyin Namık Orkun, Ankara, 1987.
- İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih Tercümesi*, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, 1987, I-XII.
- İbn Haldun, *Mukaddimetü ibn Haldun*, neşr. Ali Abdülvahid Vafi, Kahire, 1981, I-III.
- , *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2016.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1988.
- , *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953.
- Klausner, Carla L., *Selçuklularda Vezirlik, Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarıfci, İstanbul 2019.
- Köprülü, M. Fuad, "Beg", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1979, ss. 579-581.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Kuruluş Devri*, Ankara, 2000, I.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara, 1992, III.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara, 1991, V.
- Muhammed bin Havendşah bin Mahmud Mirhand, *Ravzatu's-safa fi sireti'l-enbiya ve'l müluk ve'l-hulefa (Tabaka-i Selçukiyye)*, terc. ve not. Erkan Göksu, Ankara, 2015.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul, 2001.

- , *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara, 1990.
- Peacock, A. C. S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Zeynep Rona, İstanbul, 2016.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs-sudur ve ayet-üs-sürur*, çev. Ahmet Ateş, Ankara, 1957.
- Reşidü'd-din Fazlullah, *Camiü't-tevarih, Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk*, neşr. Ahmed Ateş, Ankara, 1960.
- , *Cami'ü't-tevarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk)*, terc. ve not. Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul, 2014.
- Şirin, Hatice, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara, 2016.
- Tezcan, Mehmet, "Eski İranlılarda Xvarenah Anlayışı Bunun Türklerdeki Kut İle Münasebeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), ss. 167-193.
- , "Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48 (2012), ss. 305-342.
- (Zahireddin Nişaburi, *Selçukname*, edit. A. H. Morton, London, Chippenham, 2004.
- , *Selçukname*, çev. Ayşe Gül Fidan, İstanbul, 2018.

BÜYÜK SELÇUKLU SULTANLARININ TOPLUMSAL HUZURU SAĞLAMADAKİ ROLLERİ

NURULLAH YAZAR*

İslam tarihinin üçüncü halifesi Hz. Osman'ın devletin başkentinde yine Müslümanlarca öldürülmesinin ardından yaşanan siyasi olaylar İslam toplumunda büyük sorunlara yol açmıştır. Bu sorunlar süreç içerisinde Müslümanların gruplaşmasını beraberinde getirmiş ve temelde Sünnî ve Şîî olmak üzere iki ana grup ortaya çıkmıştır. Ancak bu gruplar da özellikle itikadî konularda homojen bir yapı sergilememiş ve alt gruplara ayrılmıştır.

Esasen Büyük Selçukluların tarih sahnesine çıktığı ve İslam coğrafyasında etkin bir güç haline geldiği XI. yüzyılın ortaları, İslam dünyası içerisinde uzunca bir süredir yaşanan bu zihni kopuşun belirgin bir şekilde hissedildiği, Müslümanların fikren birbirlerinden uzaklaştığı ve derin ayrılıkların yaşandığı bir dönemdir. Mezhebi kabuller üzerinden tanımlamaların belirginleştiği ve insanların itham edildiği bu dönemde, tartışmalar fikri zeminde haklılık ispatı çabasından uzaklaşmış ve yerini silahlı mücadelelere bırakmıştır. Böylece Hz. Muhammed'in kabile taassubunu merkezinden uzaklaştırıp ortak değerler üzerine kurguladığı toplum yapısında, bir geriye dönüş yaşanmış ve kabile taassubunun yerini mezhebi taassup almıştır. Müslümanların iç kopuşu o kadar derinleşmiştir ki, şehirlerdeki yerleşim mezhep temelli hale gelmiş, mezhep mücadeleleri şehirlerin yaşam kalitesini düşürmüştür.

Büyük Selçuklular hâkimiyetleri altına aldıkları coğrafyada düzen ve istikrarı bozan bu mezhep çekişmelerinin önüne geçmek ve hâkim olduğu coğrafyaya istikrar getirmek adına bir takım tedbirler almışlardır.

Biz de bu çalışmamızda Büyük Selçukluların ülke içerisinde düzen ve istikrar adına başta eğitim olmak üzere ekonomi ve halkla ilişkiler gibi farklı alanlarda attıkları adımları incelemeye çalışacağız. Bunu yaparken eğitimin ana unsurunu oluşturan medreselerin işlevi, toplumsal değişim ve etkileşimdeki rolleri, sultanların halka yaklaşımlarının sonuçlarını örnekler üzerinden açıklama gayreti içerisinde olacağız.

Giriş

İslam tarihinde Şîî yüzyılı olarak isimlendirilebilen X. yüzyıl ve XI. yüzyılın Selçukluların tarih sahnesinde etkin bir güç haline gelmesinden önceki kesiminde Sünnî kimlik üzerinden kendini tanımlayan Abbâsîler'in, siyasi ve askerî gücünü kaybetmesi ve Şîî kimlik üzerinden kendini tanımlayan Fâtımîler'in etkinliğini arttırması toplumsal açıdan birçok sorunu beraberinde getirdi. Sünnîliğin doğu İslam dünyasındaki temsilcisi konumundaki Abbâsî halifesinin Şîî Büveyhîlerin

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi, Ankara/TÜRKİYE. yazar@ankara.edu.tr.

kontrolünde olması, yine Şiîliğin İsmailîlik kolunu benimseyen ve İslâm coğrafyasında Sünnî Abbâsîler'in yerini alma hedefinde olan Fâtımîler'in özellikle merkezlerini Mısır'a nakletmesinin ardından Sünnî ilim adamlarına uyguladığı baskılar bu inanç biçimini benimseyen Müslümanlar açısından zor bir dönemden geçilmesi anlamına gelmekteydi. İlâveten Fâtımîler, kendi dinî ve siyasî söylemlerini bilinçli bir şekilde yayabilmek adına, günümüzün en meşhur İslâmî eğitim merkezlerinden olan Ezher Üniversitesi'nde belli bir eğitim programı çerçevesinde yetiştirilen dâîler vasıtasıyla hâkimiyet sahalarının dışına da nüfuz etmeye ve Şiî ideolojiyi yaymaya çalışmışlardır. Abbâsîler'in kendilerine cevap verebilecek gücünün olmayışı işlerini kolaylaştırmış, İslam dininin kutsal şehri Mekke'de hutbe Fâtımî halifesi adına okunmuştur ki bunun sembolik değeri Müslümanların zihninde son derece önemlidir.

Abbâsîler'in başkentinde de kontrol Şiî Büveyhîlerin elindeydi. Her ne kadar Büveyhîler, Abbâsîlerin halk nezdinde sahip olduğu karizmanın farkında olarak Abbâsî hilafetinin varlığına son vermeseler de, Şiîleri desteklemekten ve Sünnîlere fizikî ve psikolojik baskı yapmaktan geri durmamışlardır. Bu tercihleri Şiî ve Sünnîler arasında gerilimin had safhada yaşanmasına sebep olmuştur. Bu da özellikle Bağdat'ta birçok soruna yol açmış ve şehrin tahrip olmasına sebebiyet vermiştir.

Müslümanların içerisinde düştüğü şiddet sarmalında kutuplaşma sadece Şiî-Sünnî ayrımı üzerinden yaşanmıyordu. Sünnîler içerisinde yaşanan görüş ayrılıklarında da haklılık ispatı, fikri düzlemde ikna etmek yerine silahlı mücadele ile kabul ettirmek üzerine kurgulanmıştır. Özellikle Hanbelîlerin kendilerinden olmayanlara karşı takındığı sert, müsamahasız tavır Sünnî mezheplerin içerisinde de çatışmaların yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Hanbelîlerin yoğun olarak yaşadığı Bağdat şehri bu mücadelelere fazlasıyla sahne olmuştur. Hanbelîler kendileri gibi düşünmeyenleri Sünnî kabul etmeyerek onlara karşı fiili saldırılar gerçekleştirmekten geri durmamışlardır. Selçuklular'ın Bağdat'a gelmelerinden kısa bir süre önce, özellikle 1055 yılında cereyan eden olaylarda, Şafîilerin bir takım uygulamalarına şiddetle karşı çıkmaları ve uyguladıkları baskılar sebebiyle Şafîiler, Cuma namazlarını kılamayacak hale gelmişlerdir.¹ Hanbelîlerle Şafîiler arasındaki çekişme Horasan coğrafyasında da büyük toplumsal sorunlara yol açmıştır. Yaşanan olaylarda fikirlerinden dolayı ilim adamları sıkıntı yaşamış, binlerce Müslüman hayatını kaybederken şehirler tahrip olmuştur. Mezhep taassubu şehirlerin mimari dokusuna da etki etmiştir. İsfahan'dan örnek vermek gerekirse, mezhebî kabuller üzerinden şekillenen yerleşim yeri tercihlerinin belirlediği mahallelerin her birinin kendi kapısı bulunuyordu.² Bunun sebebi şehirde meydana gelen mezhep kavgalarının, zaman zaman birbirlerinin mahallelerini yakıp yıkmaya kadar

¹ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tatav Yayınları, İstanbul, 2002, s. 94.

² Nasır Hüsrev, *Sefername-i Nâsır Hüsrev*, İntişarat-ı Zevâre, Tahran, 1381hş., s. 166.

varmasıydı.³ Bu kapılar mahallelerin sınırlarını belirleyen unsurlar olmalarının yanı sıra, halk arasında çıkan bir takım mezhebî çatışmalar esnasında burada ikamet edenlerin güvenliğini sağlamaya yönelik alınan önlemlerdi.

Horasan, Maverâünnehir ve Irak bölgeleri geçen zaman içerisinde mezhebî ve zihnî açıdan parçalanmış bir yapı arz etmekteydi. Bu parçalanmanın şehir veya alan bazlı olmaması, diğer bir ifadeyle hemen bütün şehirlerde amelî ve itikadî açıdan birbiriyle aynı düşünmeyen grupların bulunması istikrar ve sükûnetin önündeki en büyük engel konumundaydı. Böyle bir ortamda tarih sahnesine çıkan Büyük Selçuklu sultanlarının önündeki en büyük sorun bu mezhep çeşitliliğini yönetmek ve insanların huzurunu sağlamak olmuştur.⁴ İç çekişmelerin siyasî ve askerî enerjiyi tüketmesinin olumsuz bir getirisi olarak İslam coğrafyası için bir diğer sorun da sınır bölgelerinde Bizans saldırılarına maruz kalınmasıdır.

Verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere Büyük Selçuklular tarih sahnesine çıktığı dönemde Müslümanlar hem siyasî açıdan hem mezhebî açıdan derin bir kopuş yaşamaktaydı. Yaşanan bu iç çekişmeler, kanaatimizce fitne dönemi olarak kabul edilen birçok dönemden çok daha problemlidir. İslam dünyasında ilmin, bilgi üretiminin, fennin durma noktasına geldiği, diğer bir deyişle Müslümanların en temel hususiyeti olması gereken medeniyete katkı verme özelliğinin kaybolduğu bir döneme şahit olmuşlardır. Bu ortamda Selçuklular, önemli bir güç olarak ortaya çıkmış ve hâkim olduğu coğrafyayı hem dışarıdan gelen hem de iç dinamiklerin ürettiği tehlikelere karşı korumuşlardır. Selçukluların yönettiklerine karşı tutumunun bölgeye kattıkları Sünnî İslam dünyasının daha iyi kalpli bir vesayet altına girmediğinin ifade edilmesine sebep olmuştur.⁵ Coğrafyada sağlanan dinginlik sebebiyle Büyük Selçuklu sultanları her türlü kusurdan uzak, temiz, dindar ve de halka karşı şefkatli isimler olarak tanımlanmışlardır.⁶ Selçuklu sultanların toplumla iyi ilişkiler kurmasına ve farklılıklar üzerinden tanımlamaların değersizleşmesine katkı sunduğunu alanlara dair birkaç örnek vermek gerekirse;

İlmî Alanda Atılan Adımlar

Selçuklular yabancı olarak geldikleri ve siyasi egemenliğini uhdesine aldıkları coğrafyada muktedir olabilme, halk ile aralarında bir bağ kurabilme adına ilmî ve kültürel faaliyetlere önem vermişlerdir. Bu bağlamda kurdukları medreseler, kütüphaneler ve rasathanelerle ilmin gelişmesine katkı sağlayarak İslam kültürüne hizmet etmişlerdir. Selçuklular döneminde ilmî ortamın unsurlarını medreseler, kütüphaneler, hângâhlar ile ilim ve edebiyat meclisleri için devrin önde gelen isimlerinin evlerinde ayırdıkları özel salonlar teşkil etmektedir.

³ Yâkût, İsfahan'ı tanıtırken şehirde yaşayan Hanefiler ve Şafiiler arasındaki husumetten bahsetmiş ve kendini güçlü hissedenin diğerinin mahallesine saldırdığını kaydetmiştir. bkz. Yâkût, *Mu'cemu'l-buldân*, I, 209.

⁴ Konunun geniş izahatı için bkz. Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.

⁵ Kara, s. 48.

⁶ Kara, s. 49.

İcraatlarından hareketle Selçuklu sultanlarının din olgusunun insanların zihninde ifade ettiği anlamın farkında olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda attıkları adımlarla hâkimiyet sahalarını daha kolay yönetilebilir hale getirmek için uğraşmışlardır. Ayrıca hem ilim adamlarına karşı sergiledikleri tavır hem de onların yetişmesine sağladıkları imkân ve olanaklarla devletin payidar olmasını sağlamaya çalışmışlardır.

Selçuklular “Düşmanın silahıyla silahlanma” düsturuna uygun bir şekilde hareket ederek, ülke içerisinde huzuru bozan Şîf faaliyetlerinin temelinde yer alan eğitilmiş dâilere karşı yine eğitim silahını kullanarak kendi âlimlerini yetiştirmiştir. Bu bağlamda Nizâmülmülk, Sultan Alparslan’ın onayıyla, İslam dünyasında ciddi bir tehlike haline gelmiş olan Şîf-İsmailî fikirlerin zararlı etkilerine karşı ehl-i sünnet inancının korunması ve yayılmasını sağlamak, İslam dünyasındaki fikir kargaşasını ve çatışmasını asgari düzeye indirmek, devletin ihtiyaç duyduğu görevlileri yetiştirmek ve resmî Sünnî ideolojiyi savunmak amacıyla kendi adıyla anılan medreseler açmaya karar vermiştir.⁷

Eğitim toplumsal değişimin önemli bir unsurudur. Bununla birlikte, eğitimi etkin bir araç olarak kullanabilmek için, eğitim almayı cazip hale getirmek ve toplumda tercih edilebilir kılmak gerekmektedir. Nizamiye medreselerinin bir takım uygulamalarıyla bu etkiyi sağlamakta başarılı olduğunu görmekteyiz. Öncelikli olarak, bu medreselerde hem eğitim-öğretim kadrosuna hem de öğrenim süresi boyunca ve de mezun olduktan sonra öğrencilere sunulan imkânlar, insanların medreselere olan eğilimini artırıyordu. Medreseler öğrencilerine sadece kalacak yer tahsis etmekle kalmayıp öğrenim hayatları süresince verdiği burslarla öğrencilerin geçimini kolaylaştırıyordu. Bu nedenle de oldukça rağbet görüyordu.⁸ Medreselere olan ilgiyi arttıran bir diğer sebep de, buralarda eğitim görenlerin devlet kademelerinde görevlendirilmeleri ve himaye görmeleriydi. Unutulmamalıdır ki, her toplum daima bir değişim süreci içindedir. Toplumsal yapılar, kurumlar ve ilişkiler sürekli olarak değişmektedir. Eğitim de bu değişimin önemli bir parçası ve toplumsal değişmeyi sağlayan nedenlerden birisidir.⁹ Bu bağlamda Selçuklu döneminin en önemli eğitim kurumu olan medreselerin kayda değer bir değişim ve gelişime yol açtıkları söylenebilir.

Selçuklu sultanlarının eğitim hizmeti sunarken sahip oldukları bakış açısını anlamak amacıyla Melikşah’ın sergilediği bir tavır önemlidir. Nizâmülmülk ile başlayan medrese açma faaliyeti zaman içerisinde genişlemiş ve ülkenin dört bir köşesinde eğitim kurumları tesis etmişlerdir. Sultan Melikşah da İsfahan’da bir

⁷ Abdülkerim Özyayın, “Nizamiye Medresesi”, *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 188; Abdurrahman Acar, “Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, 2007 s. 355.

⁸ David Durand Guedy, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, Routledge, New York, 2010, s. 123.

⁹ Ahmet ESKİCUMALI, “Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye’nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946”, *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, c. 19(2), s. 15.

medrese inşa ettirmiştir.¹⁰ Medresenin vakfiyesi düzenlenirken hangi mezhebe tahsis edileceği konusu gündeme geldiğinde Sultan, tebaası arasında ayrım gözetmediğini, Selçukluların bütün mezheplere eşit mesafede olduğunu gösterme adına, medreseyi bütün mezheplerin eğitim göreceği bir sistem üzerine inşa ettirmiştir.¹¹ Bu uygulamasıyla Melikşah, şehirdeki dengeleri gözetmeye ve farklı mezheplerin bir arada yaşayabileceklerini ve birbirlerine tahammül edebileceklerini göstermeye yönelik bir girişimde bulunmuştur. Böylelikle mezhep taassubunu kırmaya yönelik bir politika izlemiş ve şehirdeki huzur ve güvenin bozulmasına yol açabilecek olumsuz bir durumun yaşanmasının önüne geçmeyi hedeflemiştir.

Burada belirtmek istediğimiz bir diğer husus, Nizamiye Medreseleri'nde eğitimin Şafî mezhebiyle sınırlandırılması ve bunun sonucu olarak diğer mezheplere mensup ilim adamlarından istifade edilmemesidir. Öncelikle şu hususu belirtmemiz gerekir ki, biraz önce de ifade ettiğimiz üzere, Selçuklularda tek eğitim kurumu Nizamiye Medreseleri değildir. Başta sultanlar olmak üzere birçok isim medrese kurmuş veya özel olarak oluşturdukları eğitim halkalarıyla ilim faaliyeti yürütebilmiştir. Bu noktada diğer mezheplere yönelik bir kısıtlamaya gidilmemiştir. Ayrıca unutulmamalıdır ki Selçuklu hanedanı, İslamiyet'i kabul etmelerinin ardından sünnilik altında Hanefî hukuk yorumunu benimsemişlerdir. Bunda İslam'ı sünni Hanefilerden öğrenmeleri kadar Mâturidîliğin kurucusu İmam Mâturîdî'nin de Türk ve Hanefî olması önemli bir etkidir. Selçuklu sultanları Hanefî âlimleri himaye etmiş ve öncelmişlerdir.¹² Aynı şekilde Abbâsiler de özellikle kadı tayinlerinde Hanefî mezhebini öncelemekteydiler. Bu şartlar altında Nizamiye Medreseleri'ndeki Şafîlik tercihinin arkasındaki maslahatın Nizamülmülk'ün de benimsediği Şafî-Eşarî anlayışın tanınırlığını arttırma veya mezhebe hizmet etme çabası olarak değerlendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Medreselerin yaygınlaşması devlete eğitim üzerinden ülkenin her yerinden haberdar olma imkânı sağlamıştır. Ayrıca devlet lehine ortak bir söylemin ülkenin her yerinde ifade edilmesine yol açmıştır. Medreselerin İslam medeniyetine bir diğer katkıları da özellikle Hanbelîler ile Şafîiler arasında yaşanan mezhep çatışmalarında taraf olmayıp dengeli bir siyaset gözeterek İslam tarihinde çok daha derin izler bırakabilecek acı olayların yaşanmasına müsaade etmemeleridir. Selçuklular düşünce ve inanç özgürlüğüne önem vermişlerdir.

Selçuklu medeniyetinin en önemli özelliklerinden birisi düşünce ve bilimin kurumsallaşması yönünde atılan ciddi adımlardır. Selçuklu dönemi, İslam dünyasında büyük fikrî ve edebî gelişmelerin meydana geldiği bir dönemdir. İslam medeniyetinde ilim, hoca-talebe ilişkisi üzerinden gelişmiştir. İlim almak isteyenler, bir yerde var olduğunu duydukları hocanın ilminden istifade etmek için zorlu yolculuklara katlanıyorlardı. Bu ilim yolculukları bazen istenilen şekilde sonuçlanırken, bazen de farklı sebeplerle hedefe ulaşılamamıştır. Başta meşhur

¹⁰ Hinduşah Sencer, *Tecaribü's-Selef*, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 1978, s. 282.

¹¹ Hinduşah Sencer, s. 277-278.

¹² Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, trc. Ahmed Ateş, T.T.K., Ankara 1957, I, 17-18; Ahmet Ocak, s. 55.

Nizamiye Medreseleri olmakla birlikte, Selçuklu sultanlarının ve devlet adamlarının ülkenin dört bir yanına açtıkları medreselerle ilme ulaşmak kolaylaşmıştır.

Sosyal Alanda Atılan Adımlar

Selçuklu sultanları, halk ile kurdukları ilişkiler üzerinden de toplumsal bir mutabakat sağlama girişiminde olmuşlar ve halkın desteğini almaya çalışmışlardır. Bunun ilk örneğini 1038 yılında Nişabur'da görmekteyiz. Olaylar karşısında takınmış olduğu tavır ve aldığı kararlardan son derece zeki bir devlet adamı olduğu anlaşılan Tuğrul Bey, şehre geldikten sonra şehrin önde gelen isimlerinden Kadı Saîd'in vermiş olduğu öğütleri dinlemiş ve kendisi yerli adetlerini bilmediği için, Kadı'nın tavsiyelerini esirgememesini rica etmiştir. Tuğrul Bey, halkın gelenek ve inancısını bilen, talepler karşısında daha doğru kararlar alabilecek yerel isimleri iş başına getirmiştir. Şehirde işlerin yoluna koyulması görevini Sâlâr-ı Bozurgân Ebu'l-Kasım'a vermiştir.¹³ Tuğrul Bey tarafından atılan adımların halk nezdinde karşılık bulduğunu söylemememize yardımcı olacak rivayetler bulunmaktadır. Örneğin Sultan Mesud'un Selçuklular üzerine harekete geçtiğini öğrenen Tuğrul Bey, Nişabur'dan ayrılarak Nesâ'ya çekilmiştir. Tuğrul Bey'in şehirden ayrılmasının ardından Sultan Mesud, Ebû Sehl el-Hamdûnî ve Surî'yi şehrin kontrolünü sağlamakla görevlendirdi. Ancak Sultan'ın bu arzusu o kadar da kolay gerçekleşmemiş, Şehrin önde gelen isimleri Gazneli hâkimiyetine direnç göstermişlerdir.¹⁴ Gaznelilere karşı takınılan bu tutumu Tuğrul Bey'in yönetiminden duyulan memnuniyetle açıklamak mümkündür.

Tuğrul Bey'in halk ile kurduğu yakın ilişkilere şahit olduğumuz bir diğer şehir İsfahan'dır. Yaklaşık 1 yıl süren kuşatmanın ardından Selçuklu hâkimiyetine giren İsfahan'da, kuşatmanın kötü izlerini silme ve şehrin imarını sağlama adına birçok adım atılmıştır. Bu yönde Tuğrul Bey, şehrin idaresinde kendisine güvendiği Hoca Âmid lakaplı¹⁵ Ebû'l-Feth Muzaffer en-Nîsâbûrî'yi görevlendirmiştir. Ebû'l-Feth soylu bir aileye mensup, çevresinde saygın bir şahsiyet olarak tanınan birisiydi.¹⁶ Tuğrul Bey, şehrin adlı işlerini yönetme görevini de Hânefî fakihî Ali b. Ubeydullah el-Hâtibî'ye vermiştir.¹⁷

Devletlerin siyasî güç ve istikrarının ekonomik ve malî durumları ile doğru orantılı olduğunu ve toplumun ihtiyaçlarını karşılayan, onları mutlu eden hükümdarların ülkelerini daha rahat yöneteceğinin farkında olan Tuğrul Bey, Ebu'l-Feth Muzaffer'e halkın refah seviyesini yükseltmesini, herkesi mutlu etmesini

¹³ Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, nşr. Saîd Nefisî, I-III, Tahran, 1326hş., II, 674; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I. Cilt: *Kuruluş Devri*, 4. bsk., T.K.K., Ankara, 2011, I, 265; S. G. Agacanova, *Selçuklular*, Rusça'dan çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötügen, İstanbul, 2006, s. 157; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 70.

¹⁴ Köymen, I, 315-317.

¹⁵ Nasır Hüsrev, s. 166.

¹⁶ Gürgânî, Fahreddin, *Vis u ramin*, tsh. Mücteba Mînovî, Tahran, 1314, s. 21.

¹⁷ Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 105.

emretti.¹⁸ Ebu'l-Feth Muzaffer, kuşatma sebebiyle tarımsal faaliyetlerin yapılamaması ve ticaretin durması neticesinde yaşanan gıda sıkıntısını çözmek amacıyla ilk olarak tarım ve hayvancılık alanında çalışmalar yaptı. Kuşatma sırasında şehri terk eden köylüleri şehre geri çağırdı. Gelenlere iyi davranarak hepsini tek tek ağırladı ve terk ettikleri topraklarını iade ederek onlara büyük baş hayvanlar verdi.¹⁹ Halka kümes hayvanı ve tahıl cinsinden yardımlarda bulundu.²⁰ İlâveten hem toplum ile bir yakınlık tesis etmek hem de kuşatmanın etkilerini silmek adına halktan üç yıl süre ile vergi alınmayacağını bildirdi. Alınan bu tedbirler kuşatma sırasında şehri terk edenlerin geri dönmesinde etkili oldu.²¹ Bu politika kısa sürede etkisini göstermiş ve kuşatmanın olumsuz izleri tamamen silinmiştir. Şehrin Selçuklu hâkimiyetine geçmesinden bir yıl sonra İsfahan'a gelen Nasır Hüsrev de, halkı Farsça konuşan şehirlerin içinde İsfahan'dan daha güzel ve mâmur bir şehir görmediğini belirterek²² bu durumu tasdiklemiştir.

Selçuklu hanedanına olan güveni tesis etmek ve halkın desteğini sağlamak adına halk ile yakın ilişki kurma örnekleri sergileyen bir diğer Selçuklu sultanı Alparslan'dır. Yine İsfahan üzerinden bir örnek vermek gerekirse toplum, ne zaman devlet adamları ve şehrin ileri gelenlerinin yaptıklarından şikâyet etse Sultan'ın huzuruna çıkmaktan çekinmemiştir. Sultan da halkın sorunlarıyla yakından ilgilenmiş ve çözülmesi için gerekli emirleri vermiştir. Ayrıca Alparslan, İsfahan'a her ziyaretinden önce askerlerini şehre zarar vermemeleri hususunda tekrar tekrar uyarırdı. Rivayetlere göre, alınan tüm önlemlere rağmen eğer istenmeyen bir olay cereyan ederse Alparslan bu isim en yakın adamlarından birisi veya en seçkin askerlerinden birisi olsa dahi gerekli tedbirleri almaktan çekinmezdi.²³ Alparslan'ın aldığı bir diğer tedbir, şehirde kalma süresini kısaltmak oluyordu. Böylece askerlerin halka zarar vermesini önlemeyi amaçlıyordu.

Sultanların sosyal ilişkilerdeki tutumuna dair verilebilecek bir örnek de yine Alparslan döneminde Herat'ta gerçekleşmiştir. Hanbelî ilim adamı Abdullah el-Ensârî ile olan kişisel çekişmelerini Sultan Alparslan üzerinden çözme amacındaki bazı âlimler, Sultan Herat'a geldiğinde Abdullah el-Ensârî'yi ona şikâyet etmiştir. Şikâyet gerekçeleri Abdullah el-Ensârî'nin mücessimeden olduğu ve Allah'ı seccadesinin altına sakladığı bir heykel şeklinde tasavvur ettiğiidir. Bu noktada Sultan Alparslan'ın tutumu son derece önemlidir. Sultan, Abdullah el-Ensârî'yi huzuruna çağırarak durumu tetkik etmiştir. Neticede yaşananların şehirdeki bazı

¹⁸ Gûrganî, s. 19-20.

¹⁹ Gûrganî, s. 23; Guedy, s. 108.

²⁰ Ağacanov, s. 121.

²¹ Nasır Hüsrev, s. 166.

²² Nasır Hüsrev, s. 167.

²³ Maferuhî, Mufâddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî, 485/1092, *Kitabu Mehasini İsfahan*, nşr. Seyyid Celaledin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, s. 102; Avî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi'r-Rıza, *Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*, ihtimam Abbas İkbâl, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328hş., s. 97-98.

âlimlerin organize olarak, Abdullah el-Ensârî'yi gözden düşürme çabası olduğu anlaşılmıştır.²⁴

Sultanların yakın ilgi gösterdikleri bir grup da mutasavvıflar olmuştur. İnsanları iyiliğe, ibadete, dayanışmaya ve karşılıklı anlayışa davet eden sufiler, toplumsal barışın sağlanmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu haseple de Selçuklular döneminde sufiler destek görmüşlerdir. Bu konuya dair Râvendî, Tuğrul Bey ile Baba Tahir arasında Hemedan'da gerçekleştiği rivayet edilen bir olayı aktarmış ve Tuğrul Bey'in Baba Tahir'e gösterdiği hürmete dikkat çekmiştir.²⁵

Selçuklular suffî ve dervişlerin kullanımı için hângâhlar tahsis etmişlerdir. Dervişlerin sohbet ve zikir için toplandıkları, bir süre ikamet ettikleri, bazen inzivaya çekildikleri mekânlar olarak tarif edilen²⁶ hângâhlardan bir tanesi de İsfahan'da bulunmaktaydı ve başına emir Seyyid Muhammed getirilmiştir. Burada her yıl dünyanın dört bir yanından âlimler, seyyidler, sufiler, ihtiyaç sahipleri ve birçok isim toplanırdı. Recep ayının başlangıç hilâli görüldüğünde Nizâmülmülk, Seyyid Muhammed'i çağırır ve oradaki herkesin ihtiyaçlarını tek tek söylemelerini emrederdi. Onun, Ramazan ayını ihtiyaçları tamamlanmış bir şekilde evlerinde ibadet ile geçirmeleri arzusuyla her birine geçimleri için ihtiyaç duyduklarını verdiği rivayet edilir.²⁷

Yapılmak istenileni anlamlandıramayan bir grup, suffî, karî ve fakihlerin ihtiyaçlarına gereğinden fazla para harcadığı, eğer harcanan meblağ ile bir ordu donatılması halinde İstanbul'un bile fethedilebileceği önermesiyle Nizamülmülk'ü sultan Melikşah'ın gözünden düşürmeye çalışmışlardır. Ataları gibi olayları tetkik etmeden hüküm vermekten imtina eden Sultan, durumun mahiyetini bizzat Nizamülmülk'ün kendisinden öğrenmek istemiştir. Nizamülmülk de gerekçeleriyle birlikte durumu Melikşah'a izah ederek ikna etmiş ve Sultan'ın da muvafakatini almıştır.²⁸

Gayrimüslimlerle Kurulan İlişkiler

Konuya Anadolu üzerinden yaklaşıldığında daha anlaşılır sonuçlara varmak mümkündür. Selçuklu öncesinde Bizans'ın kendi mezheplerinden olmayanlara karşı uyguladığı baskıcı politika, Ermeni, Gürcü ve Abazaların tepkisine sebep olmuştur. Selçuklular, Anadolu'nun kontrolünü ele aldıktan sonra, hâkimiyet anlayışları gereğince, gayrimüslimlere karşı hoşgörülü bir yönetim sergilemişlerdir. Bu bağlamda özgürce kendilerini tanımlamalarına izin vermiş ve Bizans'ın aksine, dinlerinin gerekliliklerini hayatlarına tatbik etmelerine kısıtlama getirmemişlerdir.

²⁴ Ocak, s. 66.

²⁵ Râvendî, I, 97.

²⁶ Süleyman Uludağ, "Hankah", *DİA*, Ankara, 2002, XVI, 42.

²⁷ İbn Münevver, Muhammed b. Münevver b. Ebu Sa'd b. Ebu Tahir, 574/1178, *Esrâru't-tevhid fî makâmâtî's-şeyh ebî said*, ihtimam Zebihullah Safâ, Müessesese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1332hş.; Kesaî, s. 221; Guedy, s. 127.

²⁸ Hüseyinî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, T.T.K., Ankara, 1999, s. 46.

Aksine bu noktada hamiliklerini yapmışlardır. İlâveten uygulanmaya başlanan mîrî toprak sistemi köylü nüfusun toprak sahibi olmasına imkân sağlamıştır. Bu yaklaşımın sonucunda Ermenilerin Selçuklularla yakınlaştığı ve onlara yardım ettiği görülmektedir. Karşılıklı anlayış içerisinde sürdürülen ilişkilere bir örnek de 1085 yılında gerçekleşen Antakya'nın fethidir. Fethin ardından Selçuklular, şehri yağlamak gibi bir uygulamaya yönelmemişlerdir. Bu yaklaşım şehir halkının teveccühünü kazanmalarına yol açmış ve Selçuklular, Bizans'a tercih edilmişlerdir.²⁹

Melikşah döneminde Ani Ermeni piskoposu Barseğ, beraberindeki bir heyetle Başkent İsfahan'a gelerek Sultan ile görüşmüştür. Olumlu bir havada geçtiği anlaşılan görüşmeler neticesinde kilise, manastır ve din adamlarının vergiden muaf tutulması hususunda bir mutabakata varıldı.³⁰

Selçuklular döneminde oluşan huzur atmosferinin yansımalarından etkilenen bir diğer gayrimüslim grup Süryanilerdir. Anadolu ve Suriye'nin tek bir elden yönetilerek siyasi istikrar sağlanması Süryaniler'in ikamet ettikleri Antakya'nın ekonomik açıdan kalkınmasını ve Süryanilerin rahat bir yaşam sürmelerini sağlamıştır.³¹

Selçuklular, dönemin siyaset anlayışı gereği, gayrimüslimlere devlet kademelerinde görev vermeyi tercih etmeseler de, görüldüğü üzere onların haklarını koruyan ve Selçuklu topraklarında mutlu olmalarını sağlamaya yönelik birçok adım atmışlardır. Bu durum kitaplara da yansımıştır. Sultan Melikşah'ın vefatının ardından Ermeni tarihçi Urfalı Mateos'un "*Herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsn-i niyet sahibi bir zât olan büyük sultan Melikşah öldü.*" kaydını düşmesi, ayrıca "*O, iyi, merhametli ve Hıristiyanlara karşı tatlılıkla hareket eden bir zat oldu*", "*O, geçtiği memleketlerin halkına baba gözüyle bakıyordu.*" ifadeleri onun döneminde zimmîlerin yaşadığı rahat ortamın göstergesidir.³²

Ekonomik Alanda Yaşanan Gelişmeler

Selçukluların sahip olduğu siyasal nüfuz ve ülke sınırları içerisinde sağladığı güven ortamı ticaretin gelişmesine katkı sağlamış ve ekonomik kalkınmayı önemli oranda etkilemiştir. Esasen, uluslararası ticaretin en önemli gerekliliklerinden birisi güvenlik unsurudur. Ortaçağda ticaret kervanlarının güvenli bir şekilde seyahat edebilmeleri, farklı coğrafyalarda üretilen ürünlerin yer değiştirmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Çin'den Anadolu'ya kadar çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Selçuklular, hâkimiyet sahasında asayişini sağlayarak ülke sınırları içerisinde istikrarlı bir ortam oluşturmuştur. Büyük Selçuklu coğrafyasında sağlanan güven ortamı, hem bölgesel hem de bölgelerarası ticaret faaliyetlerinin artmasını sağlamıştır. Ticari

²⁹ Ocak, s. 294.

³⁰ Agacanova, s. 148; İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2014, 129-130.

³¹ Ocak, s. 295-296.

³² Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev.: Hrant D. Andreasyan, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1962, s. 146, 171, 178.

faaliyetin gelişmişliğini gösterme adına Büyük Selçuklu başkenti İsfahan önemli bir örnektir. Büyük Selçuklular Dönemi'nde İsfahan pazarlarında; Bağdat'ta üretilen nâdide tuhafiyeye ürünleri, Kûfe ipekleri, Bizans'ta işlenen sırmalı ve Mısır'da üretilen keten kumaşlar, Bahreyn mücevherleri, Umman abanozu, Hindistan'dan getirilen fildişi, Çin'in nadir eşyaları, Horasan kürkleri, Taberistan kerestesi, Azerbaycan ve Gîlân'da hazırlanan yünlü giysiler ve Ermeni halıları gibi farklı bölgelerden gelen lüks, nadir bulunan ve kıymetli ürünlere çok rahat ulaşabiliyordu. İsfahan'da farklı coğrafyalardan getirilerek insanların beğenisine arz edilen geniş ticarî ürün yelpazesi, toplumun bu ürünleri talep edebilecek mâlî güce sahip olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ayrıca Selçuklular'da farklı nedenlerle zarara uğrayan tacirlerin zararlarının tazmini için bir nevi sigorta uygulaması vardı. Selçuklular hâkim oldukları bölgelerde ekonomik büyümeyi tesis etmek için vergi muafiyeti uygulamasını da bir politika olarak kullanmışlardır. Böylelikle günümüz ekonomi ifadeleriyle söyleyecek olursak, hem büyümeye endeksli bir ekonomi politikası belirlemişler, hem de toplum ile bir yakınlık tesis etmek etmişlerdir.

Siyasi istikrar ve güçlü devlet yapısı ekonomik büyüklüğü de beraberinde getirmişti. Sultan Melikşah döneminde devletin geliri 210 milyon dinara ulaşmıştır. Aynı şekilde Selçuklular döneminde Anadolu'nun toplam geliri 27 milyon civarındaydı. Bu rakamların ifade ettiği değeri anlamlandırmak adına bir mukayese yapılacak olursa, XIV. yüzyılın başında İngiltere sarayının geliri 4 milyon, Fransa'nın ise 3 milyon civarındaydı.

Sonuç

Selçuklularla birlikte, Melikşah'ın vefatının ardından yaşanan Fetret dönemi sürecini bir kenara bırakacak olursak, ki bu dönemde yaşanan ve topluma olumsuz yansımaları olan olaylar nitelik bakımından öncekilerden farklılık arz etmektedir, hâkim olunan coğrafyada huzur ve güven ortamının tesis edildiği görülmektedir. Sağlanan istikrar ve güven ortamında Selçuklu sultanlarının uygulamalarının büyük rolü olduğu aşikârdır. Sahip olunan yönetim anlayışı çerçevesinde, halkın huzur ve mutluluğundan sorumlu olan ve bunları yerine getiremedikleri takdirde yönetimi kaybedeceklerine inanan sultanlar atıkları adımlarda hareket noktası olarak bu inancı öncelemişlerdir.

Bu dönemde insanlar arasında etnik köken veya dini/mezhebi görüş farklılıkları üzerinden bir ayrışmaya gidilmemiş, toplumsal huzur ve barışın tesisi için çalışılmıştır. Ayrıca oluşturulmaya çalışılan bu ortamı bozmaya yönelik girişimlere de zamanında ve etkili müdahalelerle izin vermemişlerdir. Bunun neticesinde de zihnen ve fikren kopmuş İslam coğrafyası, bir süreliğine de olsa, emniyet ve sükûnete kavuşmuştur.³³

³³ Ocak, s. 47.

KAYNAKÇA

- Acar, Abdurrahman, “Selçuklu Medreseleri ve İslam Kültür ve Medeniyetine Kazandırdıkları”, *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta, 2007.
- Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Rusça’dan çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken, İstanbul, 2006.
- Avî, Hüseyin b. Muhammed b. Ebi’r-Rıza, *Tercüme-i Mehasin-i İsfahan: ez Arabi bi-Farisi*, ihtimam Abbas İkbâl, Şirket-i Sihami, Tahran, 1328hş.
- Beyhakî, Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, nşr. Saîd Nefisî, I-III, Tahran, 1326hş.
- Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü’n-Nusra ve Nuhbetü’l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943.
- el-Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihangüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.
- Eskicumalı, Ahmet, “Eğitim ve Toplumsal Değişme: Türkiye’nin Değişim Sürecinde Eğitimin Rolü, 1923-1946”, *Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi*, c. 19(2), 2003
- Guedy, David Durand, *Iranian Elites and Turkish Rulers a History of Isfahan in the Saljuq Period*, Routledge, New York, 2010.
- Gür, Timur Han- Akbulut, Hale, “Gelişmekte Olan Ülkelerde Politik İstikrarın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi”, *Sosyo Ekonomi*, Ocak-Haziran 2012-1, s. 281-300.
- Gürgânî, Fahreddin, (446/1054), *Vis u ramin*, tsh. Mücteba Mînovî, Tahran, 1314.
- Hinduşah Sencer, *Tecaribü’s-Selef*, tsh. Abbas İkbâl, Kitâbhâne-i Tahûrî, Tahran, 1978.
- Hünerfer, Lütfullah, *Gencîne-i Âsâr-ı Târih-i İsfahan*, Kitapfuruş-i Sakafi, İsfahan, 1971.
- Hüseynî, Sadre’d-Din Ebu’l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbâru’d-Devleti’s-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1999.
- Hüsrev, Nasır (481), *Sefername-i Nâsır Hüsrev*, İntişarat-ı Zevâre, Tahran, 1381hş., trc. Abdülvehap Terzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.
- İbn Münevver, Muhammed b. Münevver b. Ebu Sa’d b. Ebu Tahir, 574/1178, *Esrâru’t-tevhid fi makâmâtî’s-şeyh ebî said*, ihtimam Zebihullah Safa, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran, 1332hş.

- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, (630/1233), *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 1966.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Kara, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Cilt: Kuruluş Devri*, 4. bsk., T.K.K., Ankara, 2011.
- Le Strange, G., *The Lands of the Eastern Caliphate*, Barnes & Noble, New York.
- Maferruhî, Mufaddal b. Sa'd b. Hüseyin el-İsfahanî, 485/1092, *Kitabu Mehasini İsfahan*, nşr. Seyyid Celaledin el-Hüseyin Tahranî, Matbaa-i Meclis el-Millî, Tahran, tarihsiz.
- Mirjafari, Hosein, "İsfahan'da Bulunan Melikşah, Nizâmülmülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzahat", *XII. Türk Tarih Kongresi'nden Ayrı Basım*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1999.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim, "Nizamiye Medresesi", *DİA*, İstanbul, 2007.
- Özgüdenli, Osman G., "Merv", *DİA*, İstanbul, 2004.
- Reşidüddin, Fazlullah, *Cami'ut-Tevarih*, yay.: Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara 1960, çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Horasan'ın Bilim Merkezi Merv*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- Uludağ, Süleyman, "Hankah", *DİA*, Ankara, 2002.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev.: Hrant D. Andreasyan, T. T. K. Basımevi, Ankara 1962.

TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NDE SAÇI ÂDETİ VE BAĞLILIK SEMBOLLERİNİN UYGULANIŞI İLE İLGİLİ RİTÜELLER

RIFAT İLHAN ÇELİK*

Özet

Saçı âdeti; Orta Asya'daki Türk geleneklerinden günümüze kadar ulaşan ve bütün Türk boylarında görülen bir âdettir. İslâmiyet'ten önceki Türk boylarında görülen şaman inancıyla yakından alakalıdır. Zira yine bu dinle ilgili olarak kurban sunma âdetinin bir şekli de saçı geleneği idi. Genellikle Türkler avcılık dönemlerinde avın kanı, yağı, eti, çobanlık dönemlerinde süt, kırmızı, çiftçilik dönemlerinde darıyı saçı olarak kullanmışlardır. "Darısı başımıza" sözü de bu geleneğin bir belirtisi olarak günümüze kadar gelmiştir. En yaygın biçimde saçı âdeti; tahta çıkma, veliaht tayini törenleri, elçi kabulü ve ağırlanması, evlenme ve sünnet düğünü törenlerinde para ve mücevher saçma şeklinde görülmektedir. Bugün çeşitli yiyecekler başta olmak üzere altın ve para saçmak şeklinde bir sevinç göstergesi olarak uygulanmaktadır ki Türk milletinin cömertliğini sembolize eder.

Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde devletlerarası ilişkilerin belirlenmesinde göze çarpan etkinliklerden birisi de bağlılık törenleri ve bu törenlerde ortaya çıkan bağlılık sembolleridir. Bu törenlerin şekli devletin bağımsız ya da bağımlı veya hanedan üyesi veya Türk beyliklerinden birisi veya müslüman ya da gayrimüslim oluşuna göre değişmektedir. Görüldüğü üzere saçı âdeti ve onun uygulama sahası olan bağlılık sembolleri ile ilgili ritüeller Selçuklu devleti ile ona tabi olan devletlerarasındaki ilişkileri düzenleyici bir rol üstlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Saçı Âdeti, Türkiye Selçuklu Devleti, Bağlılık Sembolleri

SAÇI TRADITION AND SYMBOLS OF LOYALTY PRACTICES RELATED RITUALS IN TURKEY SELJUK STATE

Abstract

Saçı tradition; It is one of the Turkish traditions in Central Asia that has reached to the present day and has been seen in all Turkish tribes. It is closely related to the shamanism practiced in the Turkish tribes before Islam. Yet a way of offering sacrifices for this belief was the tradition of Saçı. Generally Turks used the following sacrifices as Saçı: Blood, meat, and fat of animals that they hunt during

* Dr. Öğr. Üyesi, Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Kırşehir/Türkiye
rcelik@ahievran.edu.tr

hunting period, milk and kumys during shepherd period, and maize during farming period. The phrase “Darısı başımıza” has survived to the present day as a sign of this tradition. As an indication of joy, the most common form of Saçı tradition can be seen as sprinkling money and jewelry around during crowning and heir designation ceremonies, the acceptance and reception of ambassadors, and marriage and circumcision ceremonies. Today Saçı tradition is used as an indicator of joy in the form of sprinkling gold and money especially various foods, and it symbolizes the generosity of the Turkish nation.

Keywords: Turkish tradition: Saçı, Turkey Seljuk State, Commitment Symbols.

Saçı Âdeti

Saçı kelimesi; saçmak, serpmek, dökmek, dağıtmak, dağıtmayı emretmek, gibi anlamlara gelmekle birlikte Divanü Lûgat-it-Türk’de “saçuk”, “saçuk nenğ” yani saçık, saçılmış nesne anlamında¹, Uygurca Türkçesi sözlüğünde ise “çaçmak”² şeklinde geçmekte olup yine aynı anlamda kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud’a göre gelin ile damadın geceleyn başlarına para saçmak için toplanılan yere “mendiri” denir ve bu kelime Çiğilce’de geçer,³ şeklinde bilgisini vermekle yukarıdaki sözlüklerde geçen anlamları teyit eder.

Saçı âdeti ise; Orta Asya’daki Türk geleneklerinden günümüze kadar ulaşan ve bütün Türk boylarında görülen bir âdettir. İslâmiyet’ten önceki Türk boylarında görülen Şaman inancıyla yakından alâkalıdır.⁴ Zirâ yine bu dinle ilgili olarak kurban sunma âdetinin bir şekli de saçı geleneği idi. Genellikle Türkler avcılık dönemlerinde avın kanı, yağı, eti, çobanlık dönemlerinde süt, kıymız, çiftçilik dönemlerinde de darıyı saçı olarak kullanmışlardır.⁵ “Darısı başımıza” sözü bu geleneğin bir belirtisi olarak günümüze kadar gelmiştir.⁶ En yaygın biçimde saçı âdeti; tahta çıkma, veliaht tayini törenleri, evlenme ve sünnet düğünü törenlerinde, elçi kabullerinde para ve mücevher saçma şeklinde görülmektedir.⁷ Bugün de çeşitli yiyecekler başta olmak üzere altın ve para saçmak şeklinde bir sevinç göstergesi olarak uygulanmaktadır ki Türk milletinin cömertliğini sembolize eder.⁸

Türkiye Selçuklu hükümdarlarının siyasî ve sosyal hayatlarında saçı âdeti ve uygulamalarına dair bazı örnekler görülmektedir. Örneğin, Sultan II. Kılıç Arslan oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev’i kendi yerine veliaht tayin ettiğinde onun için tahta

¹ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, Terc. Besim Atalay, C.I, Ankara 1998, s. 381.

² Emir Necipoviç, Necip, Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Çev. İklil Kurban, Ankara 1995, s. 67.

³ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s.492, 493.

⁴ Aydın, Taneri; Celâlüddin Hârizmşâh ve Zamanı, Ankara 1977, s.169.

⁵ Taneri,a.g.e.,1977,s.169; Abdulkadir, İnan; Tarihte ve Bugün Şamanizm, Ankara 2013, s. 42, 167.

⁶ Hasan, Köksal, “Türk Düğünlerinde Saçı Geleneği, Buna Bağlı Ritler-Pratikler”, Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, S1, s.79.

⁷ Mehmet Altay, Köymen; Alparslan ve Zamanı, Ankara 2001, s. 149.

⁸ Taneri,a.g.e.,1977, s.169.

çıkma töreni düzenlemiştir. Bu törende saçî âdeti ve töreni şöyle gerçekleştirmiştir. Bütün beyler ve devlet erkânı bağlîlık yemini ettikten sonra Oğuz töresine göre üç kez Sultan'ın önünde diz çöktüler ve "tapu ve hizmet" âdetini yerine getirdiler. Çevredeki komutanlar, Türk ve Rum beyleri kulluk ellerini bağlayıp Sultan'ın sağında ve solunda durdular. "Direm" ve "dinar" getirip saçî saçtılar. İyi kokulu şerbetler, kımız ve kıran içildi. Hazineden ağır "teşrifler", "hilatler" para, altın, "akçe", Arabî ve Türkî atlar beylere, devlet erkânına, şâirlere ve diğer kullara ve hizmetkârlara verildi. O gün sayısız mal ve eşya bahşisinde bulunuldu. İbn Bibi'ye göre her sınıftan emirlere ve büyüklere kıyamet gününe kadar sayılamayacak kadar çok kıymetli hediyeler, pahalı kumaşlar ve nakit paralar dağıttılar. Sonunda sıradan ve seçkin kişilerin kalpleri, Sultan'ın sevgisi ile dolup taşı.⁹

Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'in Alaşehir savaşında (1211) ölümü üzerine büyük oğlu İzzeddin Keykavus, devlet erkânının ortak ittifakı sonucunda tahta çıkarılmaya karar verilmişti. Ülkenin ileri gelenleri taziye merasiminden sonra kararlarını uygulayabilmek amacı ile Kayseri'de toplandılar. Burada bir haberciyi babalarının ölüm haberini vermek ve kendisini tahta davet üzere Malatya'ya gönderdiler. Malatya'da babasının vefatını kendisine arz ettiler. Bunun üzerine emirler ve ileri gelenler Malatya'dan hareket eden İzzeddin Keykavus'u, Kayseri'ye yaklaşınca Gedük mevkiinde karşılayıp büyük bir törenle tahta oturtup üzerine dinarlar saçmışlardı. Sultan, kardeşi Alâeddin Keykubat'ın kuşatmasından kurtulup Kayseri'den sonra tahta çıkmak üzere Konya'ya geldiğinde de şehrin itibarlı kimseleri ve ahileri tarafından üzerine şahane mücevherler (şehvâr-ı gevherler) saçılarak karşılanmıştı.¹⁰

Evlenme ve düğün merasimleri saçî âdetinin/geleneğinin en çok uygulandığı geleneklerden biridir. Bu gelenekler sayesinde Selçuklu hükümdarlarının hem özel hayatları, hem de iktisadi durumları hakkında da bir kanıya varılabilir. Bu olaylardan biri Sultan İzzeddin Keykavus'un Erzincan Meliki Fahreddin Behramşah'ın kızı, dedesi Kılıç Arslan'ın torunu, Selçuka Hatun ile olan evliliği esnasında görülmektedir. Sultan nikâh merasiminden önce yarısı peşin yarısı da taksitle olmak üzere yüz bin kızıl altın dinar(flörin) başlık vermeyi kabul etmiştir. Nikâh akdi Sivas'ta Kadî Sadrüddin Lehâveri¹¹ tarafından kıyıldıktan sonra altın ve gümüş mücevherler saçılar saçılıp havas ve avama yani devlet adamlarına ve halka Oğuz töresince şölen verildiği anlatılmaktadır.¹²

⁹ Yazıcıoğlu Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçük*. C.III, haz. Houtsma, Leiden 1902, s.10; İbn Bibi, a.g.e., C.I, s. 39.

¹⁰ İbn Bibi, a.g.e., C.I, s. 133,134,140; Yazıcıoğlu, a.g.e., s.107; Mükrimin Halil, Yınanç, *Türkiye Selçukluları Devri*, C.II, Ankara 2014, s. 23; Emine, Uyumaz, "Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçî'nın Türkiye Selçuklu Devleti Protokolünde Uygulanmasına Dair", Mehmet Eröz Armağanı, Ankara 2012, Ötügen Yayınları, s. 181, 182.

¹¹ Yazıcızade Ali bu ismi İbn Bibi'den farklı olarak Sadre'd-dîn Revhavî olarak kaydetmiştir.

¹² İbn Bibi, a.g.e., C.I, s. 192-201; Yazıcıoğlu, a.g.e., s.152-163; Osman, Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1993, s. 322, 323.

Sultan Alâeddin Keykubat'ın Eyyubî Melikesi Gaziye Hatun ile olan evlilik töreni saçî âdetinin uygulandığı en seçkin törenler arasında gösterilebilir. Malatya'da kıyılacak nikâha Harput hükümdarı Nizameddin Ebu Bekir sultanın sağdıçlığını yapmak istemiş onun bu teklifi Alâeddin Keykubat tarafından kabul edildikten sonra nikâh merasiminde bol miktarda dinar ve dirhem saçî saçılmıştır. Bundan sonra Alâeddin Keykubat bir hafta boyunca Şam ve Türk beylerine eğlence meclisi düzenlemiştir.¹³

Büyük Selçuklu Devleti'nin en kudretli hükümdarlarından biri olan Sultan Alp Arslan, kızının Halife Kaim'in torunu ve veliahdı olan Udetüddin ile evlenme töreninden sonra saltanat tahtına oturarak iki tabak inciye saçî âdetinin gereği olarak saçmıştır. Bununla da yetinmeyen Sultan Alp Aslan kuşağının içerisindeki üç kese mücevherleri de saçî olarak saçmıştır. Hiç şüphe yok ki bu saçılan inciler ve mücevherler törene katılanlar tarafından kapışılmaktaydı.¹⁴

Saçî saçma âdetinin bazen yabancı hükümdarlar ve beyler tarafından da uygulandığı görülmektedir. Örneğin Gıyâseddin Keyhüsrev tahtından indirilip gurbete düştüğü zaman Şam'ı ziyareti esnasında Şam meliki tarafından karşılanmış ve keseler dolusu "diren" ve "dinar" saçî saçılmıştır.¹⁵ Sultan İzzeddin Keykavus, 1214 yılında Tekfur Kyr Aleksios esir edip Sinop'u ele geçirince şehrin ileri gelenlerine hilat giydirdi. Onlar da İzzeddin Keykavus'un üzerine saçılacak şeyleri hazır ettiler. Sultan'ın şehre girişi esnasında ise dirhem ve dinar saçtılar.¹⁶

Saçî saçma âdeti Osmanlı Devleti'nde de kendisine uygulama alanı bulmuştur. Örneğin Sultan I. Murad Ankara'ya girdiğinde, Ahiler tarafından karşılanmış ve üzerine saçılar saçılmıştır.¹⁷

Saçî geleneği; Şaman inancı ile alakalı olarak kurban sunma âdeti şeklinde ortaya çıkmış, daha sonra da bütün resmî ve gayri resmî törenlerde başta sevinç gösterisi şeklinde kendisini hissettirmiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi tahta çıkma, veliyaht tayini törenleri, evlenme ve sünnet düğünü törenlerinde, elçi kabulleri esnasında gerçekleşen saçî saçma âdeti, tahta çıkacak hükümdara âdeta "aç milleti doyurmak-çıplak milleti giydirmek" ile ilgili olan tarihi görevi hatırlatılmaktadır.

Bağlılık Sembolleri

Büyük Selçuklu Devleti'nde ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde devletlerarası ilişkilerin belirlenmesinde göze çarpan etkinliklerden birisi de bağlılık törenleri ve bu törenlerde ortaya çıkan bağlılık sembolleridir. Bu törenlerin yapıma şekli devletin bağımsız ya da bağımlı veya hanedan üyesi veya Türk beyliklerinden birisi

¹³ İbn Bibi, a.g.e., C.I, s. 312-313; Yazıcıoğlu, a.g.e., s.312; Turan, a.g.e., s.350; Uyumaz, a.g.m., s.185.

¹⁴ Köymen, a.g.e., s. 150.

¹⁵ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.30.

¹⁶ İbn Bibi, a.g.e., C.I, s. 173.

¹⁷ Aydın, Taneri, Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Dönemlerinde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı, Anakra 1978, s. 253.

veya müslüman ya da gayri müslim oluşuna göre değişmektedir. Bu durumlara verilen uygun örnekler aşağıdaki gibidir.

1-) Hanedan Üyelerine Verilen Bağlılık Sembolleri

Hânedan üyelerinden Rükneddin Süleymanşah'ın oğlu III. İzzeddin Kılıç Arslan mağlup bir şekilde amcası I.Gıyâseddin Keyhüsrev'i katına çıkarken bizzat şehzâdeler tarafından karşılanmış ve gerekli olan ağırlamadan sonra Sultan'ın katına çıkarılmıştır. İzzeddin Kılıç Arslan "hizmet yerini" öpüp el bağlayıp ayakta durmak istediye de Sultan buna izin vermeyerek, diz çöküp oturmasını istemişti. Sultan yeğenini gerektiği şekilde teselli edip sohbet ettikten sonra bir bağlı beye verilmesi gereken şu hediyeleri verdi; pâdişâhâne "teşrif-ü hilat" kırmızı düğmeli nevrûzî börk, mücevherlerle süslü kuşak, altın süslü kılıç, yine mücevherlerle süslü eyer ve iyi dizginlenmiş at verildi. Ayrıca Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'i yeğenine ikâmet etmesi için de Tokat şehrini verdi.¹⁸

2-) Türk Beylerine Verilen Bağlılık Sembolleri

Selçuklular'a bağlı, bir bey konumunda olan Erzincan meliki Davut-şah Konya'da Sultan Alâeddin'i ziyarete gelirken, Kayseri'de Sultan'ın misafir karşılayıcıları (mihmândârlar) tarafından çeşitli hediyelerle birlikte karşılanmıştı. Daha sonra Konya'ya yaklaşınca da bizzat Sultan Alâeddin Keykubad tarafından karşılandı. Melik atından inerek Sultan ile görüşmek istedi ise de buna engel olundu ve kendisi bizzat at üzerinde Sultan Alâeddin Keykubad'ın elini öpme şerefine kavuştu. Bundan sonra Melik Davut-şah Sultan ile uzun uzun görüşme fırsatı elde etti.¹⁹

Melik Davut-şah Konya'ya gelince Sultan Alâeddin Keykubad tarafından hazırlanmış olan konağa vardı ki buranın otağı atlastan ve ibrişimdendi. Melik Davut-şah'ın Konya'da bulunması şerefine üç gün boyunca ziyafet verdiler. Dördüncü gün ise Sultan Alâeddin Keykubad, bağlı beylere verilen şu hediyeleri takdim etti: On bin altın, mücevherlerle süslü elbise, altın eyerli ve dizginli Arap atı verdi. Ayrıca Melik'in geçimini sağlaması için; iki bin baş koyun, iki bin yük buğday, beş bin yük arpa, şarap ve diğer ihtiyaçları için de mum, şeker ve yirmi bin akçe verilmiştir.²⁰

3-) Yabancı Hükümdarlara Verilen Bağlılık Sembolleri

Sultan İzzeddin Keykavus tarafından Sinop'un fethi gerçekleştirilmiş ve buranın hâkimi olan Kir Aleks de esir edilmişti. Bunun üzerine Kir Aleks de Sultan'dan aman dilemiş ve Sinop'un kendisine bırakılması şartıyla her yıl hazineye on iki bin flori, beş yüz at, iki bin sığır, on bin koyun ve çeşitli hediyelerle birlikte elli yük tarım ürünlerini vereceğini ve ayrıca sefer vaktinde de Sultan'a asker göndereceğini bildirmiştir. Bunun üzerine her iki taraf arasında anlaşma yapılmış ve

¹⁸ İbn Bibi, a.g.e., C.I, s. 107, 108; Yazıcıoğlu, a.g.e., s. 73.

¹⁹ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.377.

²⁰ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.378.

Sultan İzzeddin Keykavus, bağlı beylere verilen; “teşrif-i hilat” sırmalı ve nevrûzî börk, mücevherlerle süslü eyer, boynu halkalı ve dizginli at ayrıca yük katırları ve Arap atları vermişti.²¹ Bunlardan başka Sultan adına sikke bastırmak ve hutbe okutmak hükümdara bağlılığın en büyük sembollerindendir. Bunu Türkiye Selçuklu hükümdarı adına Sis’deki Rupenidler sikke bastırırken, Mardin’de müslüman Artukoğulları da hutbe okutmak sûretiyle yerine getiriyordu.²²

Sonuç

Sonuç olarak bu çalışmada Türk kültürünün en eski ve köklü uygulamalarından birisi olan saçî âdetinin Türkiye Selçuklu Devleti’ndeki uygulamalarına yer vermeye çalıştık. Birçok eski Türk geleneği gibi saçî âdeti de İslam öncesi devirlerden Selçuklulara, Selçuklulardan Osmanlı’ya kadar olan süreç içerisinde kendisine farklı uygulama sahası bulmuştur. Bunlardan birincisi, kansız kurban adeti olarak, ikincisi hakimiyet sembolü olarak, üçüncüsü de sevinç tezahürü olarak kullanılmıştır. Günümüzde bu gelenek evlenme ve düğün merasimlerinde uygulanmaktadır.

Saçî âdeti hangi amaçla yapılırsa yapılsın, temelinde bir şeyler vermeyi, ikram etmeyi ve cömertliği barındırır. Selçuklu hükümdarları da sevinç ve mutluluklarını genellikle saçî saçarak göstermişlerdir. Aynı zamanda saçî âdeti ve onun uygulama sahasının olan bağlılık sembolleri ile ilgili ritüeller, devlet ile tebaa ve devlet ile ona tabi olan vassalları arasındaki ilişkileri düzenleyici bir rol üstlenmektedir.

²¹ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.137.

²² Gordlevski, Anadolu Selçuklu Devleti, Çev. Azer Yaran, Ankara 1988, s.149.

KAYNAKÇA

- Çaycı, Ahmet (2008). *Selçuklular'da Egemenlik Sembolleri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Göksu, Erkan (2017) “Türkiye Selçuklu Devleti'ne Tâbi' Devletler ve Tâbiyyet Hukuku Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleten*, C. LXXXI, S.280, s.43-61.
- Gordlevski, (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti*, Çev. Azer Yaran, Ankara: Onur Yayınları.
- Gönüllü, Ali Rıza (1986). “ Saçı Âdetine Dair Notlar”, *Türk Folkloru*, C.VIII, S. 89, (Aralık 1986) s. 9-11.
- İbn Bibi, (1996). *El-Evâmîrül-Alaiye fi'l-Umuri'l-Alaiye*. C.I-II. Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnan, Abdülkadir (1998). “Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri”, *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, C.1, Ankara: TTK Yayınları, s. 480-483.
- İnan, Abdülkadir (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: T.T.K. Yayınları.
- Kalafat, Yaşar (2008). “Çorum ve Çevresi Türk Kültürü Halklarında Saçı”, *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyumu (23-25 Kasım 2007)*, C.II, 1139-1148.
- Kaşgarlı Mahmud, (1998). *Divanü Lügati't-Türk*. C. I, Terc. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köksal, Hasan (1996) “Türk Düğünlerinde Saçı Galeneği, Buna Bağlı Ritler-Pratikler”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S1, s.75-81.
- Köksal, Hasan (1996). “Türk Düğünlerinde Saçı Geleneği Buna Bağlı Ritler-Pratikler”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1, s. 75-81.
- Köymen, Mehmet Altay (2001). *Alparslan ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurtoğlu, Orhan (200). “Klasik Türk Şiirinde Saçı Geleneği”, *Milli Folklor*, Yıl 21, S.81, s. 89-99.
- Necip, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. İklil Kurban, Ankara 1995.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Taneri, Aydın (1977). *Celâlu'd-din Hârizmşâh ve Zamanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Taneri, Aydın (1978). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı-Teşkilatı*, Ankara: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Turan, Osman (1993). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Uyumaz, Emine (2012). "Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçı'nın Türkiye Selçuklu Devleti Protokolünde Uygulanmasına Dair", *Mehmet Eröz Armağanı*, Ankara: Ötüken Yayınları, s. 181-186.
- Yazıcıoğlu Ali (1902). *Tevârih-i Âl-i Selçûk*. C. III. Haz. Houtsma, Leiden: E.J. Brill.
- Yazıcıoğlu Ali (2006). *Tevârih-i Âl-i Selçûk*. Haz. A. Bakır, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Yazıcı-zâde Ali (2009). *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Rahatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr Tercümesi)*, Haz. S. Y. Önder, İstanbul: Bilge Oğuz.
- Yınanç, Mükrimin Halil (2013). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. Haz. Refet Yınanç, C.I, Ankara: T.T.K. Yayınları.

SELÇUKLULAR TARİHİ ALANINDA YAPILAN TEZLERDE YAŞANAN KALİTE VE ÖZGÜNLÜK SORUNU

MUHARREM KESİK*

Özet

Üniversitelerimizde geçmiş dönemlere oranla son yıllarda yapılan tezlerde kalitenin düştüğü ve özgün çalışmaların üretilmediği gözlemlenmektedir. Bu durum gerek yayın hayatını ve gerekse akademik hayatı olumsuz etkilemektedir. Bu sorunun giderilmesine bir katkı sağlamak amacıyla YÖK artık en iyi doktora tezini belirleyip bunu ödüllendirmeye başladı. Bunu yaparken tezlerin kalitesini artırmayı hedeflemektedir. YÖK'ün de kabul ettiği üzere Türkiye'de yapılan tezlerde bir kalite sorunu olduğu aşikârdır. Bu problemlerden Selçuklular alanında yapılan tezler de nasibini almaktadır. Hem meslektaşlarımızın hem de bizzat bulunduğumuz tez savunma jürilerinde karşılaştığımız bazı tezlerde ciddi sıkıntılara şahit olmaktadır. Bu sorun sadece Tarih alanında değil Sosyal Bilimlerin her alanında yapılan tezlerde karşımıza çıkmaktadır. Tezin konusunun belirlenmesi, danışman-öğrenci ilişkisi, tezin yazımında karşılaşılan dil hataları, başlık-içerik uyumsuzluğu ve benzer tezlerin birbirini tekrar etmesi gibi birçok farklı etken ortaya çıkmaktadır.

Herkes yapılan işin özensiz, düzensiz, alıntı, çalıntı ve kısaca kalitesiz olduğunu ifade etmektedir. Bu konu zaman zaman basında ve sosyal medyada da haber olmaktadır. Bu tarz hazırlanmış bazı tezler açıkça ifşa edilerek bunların artık sonlandırılması gerektiği söylenmiştir.

Ancak bu tezlerde yapılan hataları tek bir tarafa yüklemek doğru olmayacaktır. Biz, bu sebepten makalemizde tezlerin kalite problemleri ile ilgili meseleleri Öğretim Görevlisi Kaynaklı, Öğrenci Kaynaklı ve Sistem Kaynaklı Problemler olarak üç ana başlık altında inceledik. Sorunlara bilimsel çözümler getirmeye çabaladık.

Anahtar Kelimeler: Tez, Sosyal Bilimler, Selçuklular Tarihi, Tez Yazımı, Tezde Kalite

Abstract

It is observed that the quality decreases and original studies cannot be produced in the theses which have been made in recent years compared to previous periods in our universities. This situation affects both publication and academic life negatively. In order to contribute to the solution of this problem, The Interuniversity Council (UAK) has now determined and awarded the best doctoral dissertation. In doing so, it aims to improve the quality of theses. UAK also accepted the arguments

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, muharrem.kesik@istanbul.edu.tr.

that theses which made in Turkey have an obvious quality problem. Theses made in the field of Seljuk History get their share from these problems. We and our colleagues witness serious problems in some of the theses that we encountered. This problem arises not only in the field of History but also in the theses made in every field of Social Sciences. There are many different factors that arise such as determining the subject of the thesis, student-teacher relationship, language errors in writing the thesis, title and content matching and repeating similar theses.

Everyone states that the work is sloppy, irregular, quoted, stolen and in short quality. From time to time this issue is also reported in the press and social media. Some of the theses prepared in this manner were clearly disclosed and said that they should be terminated.

However, it will not be right to blame one side for the mistakes made in these theses. For this reason, in our article, we have examined the problems related to the quality problems of the theses under three main headings as Lecturer-Based, Student-Based and System-Based Problems. We tried to bring scientific solutions to the problems.

Keywords: Thesis, Social Sciences, Seljuk History, Thesis Writing, Quality in Thesis

Tez yazımı, yüksek lisans ve doktora düzeyinde belirli bir formatta yürütülen akademik bir üretim sürecidir. Bu nedenle kendine göre üslubu, yazım biçimi ve uyulması gereken kuralları vardır. Bilim etiği açısından bakıldığında ise yapılan çalışmanın geçerliliği, güvenilirliği, veri toplama ve analiz aşamasında titizlikle uyulması gereken kurallar araştırma yöntemi kitaplarında dile getirilmiştir.

Son zamanlarda YÖK artık en iyi doktora tezini belirleyip bunu ödüllendirmeye başladı.¹ Hiç şüphesiz kurum bunu yaparken tezlerin kalitesini arttırmayı hedeflemektedir. YÖK'ün de kabul ettiği üzere Türkiye'de yapılan tezlerde bir kalite sorunu yaşandığı açıktır. Bu problemten Selçuklular alanında yapılan tezler de nasibini almaktadır. Hem meslektaşlarımızın hem de bizzat bulunduğumuz tez savunma jürilerinde karşılaştığımız bazı tezlerde ciddi hata ve eksikliklere rastlamaktayız. Genellikle akademik çevreler için özensiz, düzensiz, alıntı, çalıntı ve kısaca kalitesiz olduğunu ifade etmektedir. Aynı konu zaman zaman basında ve sosyal medyada da haber olmaktadır. Bu tarz hazırlanmış bazı tezler açıkça ifşâ edilerek ilgililerden adetâ “buna bir dur deyin” feryatları yükselmektedir.² Ancak bütün bunlara rağmen hayatın hızla akıp gitmesi gibi çalıntı, özensiz, taklit tekrar vs. tezler de hızla hazırlanıp kabul edilmektedir. Burada yapılan hatalar yalnızca öğrenciye, danışmana ya da tezin yapıldığı üniversiteye yüklenemez. Çürük tez hazırlama işinde bu konuyla uzaktan yakından ilgili hemen

¹ <https://odul.yok.gov.tr/basvuru-sartlari>.

² <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ogretim-uyesi-isyani-etti-allah-belanizi-versin-40467309>.

herkesin hatası ya da yanlışları vardır. Bunlar YÖK'ten, üniversiteden öğretim üyesinden, enstitüden, maddi yetersizliklerden, burs sağlayıcıların azlığından (yetersizliğinden), kütüphaneler vs.den kaynaklanan hatalar olmak üzere çeşitlidir.

Bu çalışmamızda Selçuklular Tarihi alanında hazırlanan tezlerin kalite sorununun altında yatan etkenler üzerinde ayrıntılı olarak bilgi vermeye çalışacağız. Öncelikle araştırmamız sonucunda tespit ettiğimiz tüm sorunları üç ana başlık altında toplamaya çalıştık:

- 1.Öğretim Üyesi Kaynaklı Sorunlar
- 2.Öğrenci Kaynaklı Sorunlar
- 3.Sistem Kaynaklı Sorunlar

1. Öğretim Üyesi Kaynaklı Sorunlar

Yapılan tezlerde bazı danışmanlar, öğrencilerini yanlış yönlendirmektedirler. Bu gibi danışman öğretim üyeleri, hoşlanmadıkları ya da aralarında husumet bulunan öğretim üyelerinin makale ve eserlerini öğrencilerine tavsiye etmeyerek, tezin bibliyografyasının zayıf kalmasına ve metodolojik hatalar yapılmasına yol açmaktadırlar.³

Ayrıca birbirini tekrar eden yığınla tez bulunmaktadır. Bu durum da bize danışman öğretim üyeleri tarafından sürekli aynı konuların verildiğini göstermektedir. Tez için belli konular verilirken belli konularda da tez verilmediği görülmektedir. Bu sorunun çözümü ancak Öğretim üyelerinin tez olarak çalışılmış konuları takip etmesi sayesinde aşılabilir. Bu aynı konunun yeniden verilmemesi için bir gerekliliktir. Bu konuda Yök-Tez sitesi önemli bir adım atarak işimizi kolaylaştırmıştır.⁴ Henüz yeni verilen (Tamamlanmamış) tezlerin konu başlıklarının da hemen sisteme girilmesi YÖK'ün önemli bir başka hizmetidir.⁵

Yapılan tezlerde dikkatimizi çeken bir başka husus da Tarih ve Selçuklu Tarihi literatürü için çok yararlı bir faaliyet olan tenkitli metin neşri çalışmalarının artık hemen hemen tez konusu olarak verilmiyor oluşudur.

Tez konusu belirlemede yapılan hatalardan bir diğeri de bazı öğretim üyelerinin kaynak tercüme çalışmasını öğrencisine tez konusu olarak vermesidir.⁶

³ Danışman-öğrenci algısı üzerine bkz. Ayşe Bakıoğlu-Ayla Gürdal, "Lisansüstü Tezlerde Danışman ve Öğrencilerin Rol Algıları: Yönetim İçin Göstergeler", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21, (2001), s.9-18.

⁴ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>.

⁵ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>.

⁶ Mehmet Akif Dadaş, Ebû Süleyman es-Sicistânî'nin *Müntehâb Sıvânü'l-Hikme* adlı eserinin tanıtım ve tercümesi, Yüzyüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, 2011; Abdullah Güneysu, Efdâleddin Kirmânî'nin *El-Muzâf ilâ Bedâyiü'l-Ezmân fi Vekâyi'-i Kirmân* adlı eserinin Türkçeye çevirisi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, 2014; Hakan Kaleli, Celâleddin es-Suyûtî'nin *Târîhu'l-Hulefâ* adlı eserinin tercümesi (1-102 sayfalar), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, 2010.

Ancak bilindiği üzere kaynak tercümesinden tez olmaz! Çünkü bu çalışma sırasında öğrenci yeni bir şey öğrenemez ve kendini geliştiremez. Ayrıca gayet açık bir şekilde bilinmektedir ki, tez çalışmaları özgün olmak zorundadır. Eğer yaptığımız çalışmada ortaya yeni ve orijinal bir bilgi ya da yaklaşım veya yorum koyamıyorsak bu çalışma tez olmaz. Sadece başka birinin yapmış olduğu çalışmayı tercüme etmemiz bir orijinallik değildir.

Türkiye’de Onomastik çalışmaları yetersiz olup bu konudaki eksikliklerin kısa zamanda giderilmesi gerekmektedir. Zira bu alandaki eksiklikler diğer çalışmalara da olumsuz etki yapmaktadır. Referans verebileceğimiz sadece bir yerli çalışma bulunduğunu hemen belirtelim.⁷ Ne yazık ki tüm aciliyetine rağmen bu konuda tez yaptıran öğretim üyesi yok denecek kadar azdır.

Belki çok şaşılacak bir durumdur ama tarihimizin bazı önemli olayları hakkında da tez yapılmadığını tespit ettik. Bu duruma en şaşılacak örnek herhalde “Malazgirt Savaşı”⁸ konusu olsa gerektir.⁹

Kaleler üzerine yapılan tez çalışmaları oldukça yetersiz seviyededir. Bu duruma Harita çalışmaları, Tarihî Coğrafya ve yollar, Kitâbeler, paralar, hakkındaki çalışmaları da eklemeliyiz.

Selçuklu Tarihi araştırmalarındaki çok önemli bir diğer eksiklik de arkeolojik kazı çalışmalarının yetersiz oluşudur. Bu konu çerçevesinde Eskiçağ Tarihi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi disiplinleri ile ortak hareket ederek yeni ve orijinal tez konuları üretmek alanımıza ve ilim âlemine büyük katkı sağlayacaktır.

Tarih ve Selçuklu Tarihi alanındaki araştırmalarda yabancı dilin önemi açıktır. Ancak Öğretim Üyelerinin uzmanlık alanlarına doğrudan yahut dolaylı katkı sağlayacak yabancı dillerle ilgili (kaynak dili) ciddi problemleri var.

Öğretim Üyelerinin Yüksek Lisans tez öğrenci seçimlerinde hatalar yapması da önemli problemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tez yapacak öğrenciler seçilirken bunların (Selçuklu tarihi çalışmalarına) uygun olup olmadıkları gözetenilmemektedir.

Bir başka önemli husus ise Ortaçağ Tarihi uzmanı olmayan danışmanlar tarafından Selçuklu tarihi ve bu konu çevresinde tezlerin verilmesidir. Örneğin uzmanlığı Yeniçağ Tarihi alanında olan bir öğretim üyesi, Ortaçağ tarihi hususen de Selçuklu tarihi sahasında tez/tezler vermektedir. Buna ilaveten bazı üniversitelerde ilgili alanda çalışsa bile belli bir meslekî olgunluğa erişmemiş ve donanımlı olmayan öğretim üyeleri doktora tezleri yönetmektedir. Doktor unvanı almış fakat

⁷ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, I-II.

⁸ Bu konuda Muharrem Kesik, *1071 Malazgirt*; Mustafa Alican, *Malazgirt 1071*; Ali Sevim, *Malazgirt Muharebesi İslâmî Kaynaklara Göre Malazgirt Savaşı*; Semavi Eyice, *IV. Romanos Diogenes*. Ancak bu yayınların hiçbiri tez çalışması değildir.

⁹ Tarih alanında yapılan tezler hakkında kısa bir bibliyografik deneme için bkz. Mustafa Hizmetli, “Türkiye’de Tarihçilik Konusunda Hazırlanmış Lisansüstü Tezler İçin Bir Bibliyografya Denemesi”, *International Journal of Cultural and Social Studies*, (December 2016), 2/2, s.383-408

belli bir yetkinlik seviyesine henüz ulaşmamış olan öğretim üyeleri doktora tezi yönetebilmektedir.

Danışman öğretim üyeleri tarafından “İkinci danışmanlık” hakkı yeterince kullanılmamaktadır. Danışman öğretim üyelerinin yetkin olmadığı konularda verilmiş tez çalışmalarında ikinci danışman öğretim üyesi hakkının kullanılması doğru olacaktır. Bu durum bilginin doğru kullanımı, öğrencinin yönlendirilmesi, bilginin tahlili ve tahkiki gibi birçok hususta faydalı olacak ve iyi bir tezin oluşmasında gerekli şartları sağlayacaktır. Selçuklu tarihi alanında yapılan çalışmalarda da (diğer alanlarda olduğu gibi) öğretim üyeleri arasında iş birliği ve yardımlaşma gereklidir.

Tez çalışmalarında yetkinliği düşürebilecek bir diğer mesele ise bazı üniversitelerde, verilen tez konularının sadece üniversitenin mevcut bulunduğu şehir ve bölge ile kısıtlı tutuluyor olmasıdır. Buna ihtiyaç olduğunu kabul etmekle birlikte bu durumun, yapılan çalışmaları tek düze hâle getirdiği ve kısır bir çerçevede tuttuğu görülmektedir. Ayrıca bu problem öğretim üyelerinin kendilerini geliştirmelerine engel teşkil eden bir durumdur.¹⁰

Bazı tezlerde belirlenen başlık konusu bir Yüksek Lisans ya da Doktora tezi konusu sınırlarını zorlayabilmekte ve kapsamı bu düzeylerin çok üzerinde olabilmektedir. Ansiklopedi yazılabilecek genişlikte konularda tez/tezlerin verildiğini görüyoruz. Hakkında ciltlerce eserler yazılabilecek olan Türkiye Selçuklu Devlet Adamları ve Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri gibi konular Yüksek Lisans tezi olarak verilebilmektedir.¹¹

Tez jürilerinin oluşturulmasında da subjektif davranışlar sergilenmektedir. Konunun uzmanı olmayan öğretim üyeleri tez savunma jürilerinde yer almaktadır. Ayrıca tez takip (inceleme) komisyonları da öğrencileri gerektiği gibi değerlendirememektedir. Bu durumda da öğrenci çalışmasını son güne sıkıştırıp aceleye getirmektedir, tez izleme komisyon üyesi yapılan çalışmayı incelemeyen “Başarılı” ibaresini işaretleyip imzalamaktadır.

Öğretim üyeleri tez öğrencileriyle belli bir program çerçevesinde, gerektiği gibi düzenli bir şekilde çalışmamaktadırlar. Öğrenciler tez aşamasına geldiklerinde devamsızlık yapmaya ve tez yönetim programını aksatmaya başlasalar da bu

¹⁰ Ercan Cengiz, *Şeddadiler Döneminde Anı (1064-1200)*, (Danışman Yrd. Doç. Ali İpek), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008; Abdurrahman Seçkin, *Didgori Savaşı*, (Danışman Yrd. Doç. Cem Tüysüz), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014; Ömer Subaşı, *Pasinler (V-XVI. yüzyıllar)*, (Danışman Prof. Dr. Enver Konukçu), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

¹¹ Keziban Demirelişiçi, *Türkiye Selçuklu Devlet Adamları (1075-1308)*, (Danışman Yrd. Doç. Dr. Abdurrahim Tufantoz), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013; Mehmet Cevat Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirler*, (Danışman Yrd. Doç. Dr. Abdurrahim Tufantoz), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

yaptıkları önemli hata cezalandırılmamaktadır. Bunun yanı sıra tez yönetim saatleri boş geçtiği hâlde çalışmaya gelmeyen öğrenciyi, öğretim üyesi (danışman) derse gelmiş gibi gösterip ücretini almaya devam etmektedir.

Tezlerde kaliteyi artırmak için yapılacak tez çalışmalarında konuların seçiminde henüz hiç çalışılmamış ve alanda ihtiyaç duyulan konular, öncelikli olarak tespit etmek ve öğrencilere vermek gereklidir. Hiçbir atıf almayacak tezlere dahi onay veren imzaların atıldığına sıkça şahit olunmaktadır.

Danışman öğretim üyesinin, tez öğrencisine yeterince zaman ayırmaması da bir başka mühim problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda öğrenci problem yaşadığı noktalarda gerekli çözümleri bulamamakta ya da zorlanmakta bu durum da tezin kalitesini aşağıya çekmektedir.

2. Öğrenci Kaynaklı Sorunlar

Selçuklular Tarihi alanında hazırlanan tezlerde;

- Öğrencilerin yabancı dil problemi bulunmaktadır.
- Özellikle Ermenice, Süryanice, Gürcüce, Latince, gibi yabancı dilleri bilen öğrenci sayısı yok denecek kadar azdır. Aynı durum öğretim üyeleri için de geçerlidir. YÖK ve üniversitelerin bu probleme âcilen çözüm üretmeleri önemle gerekmektedir.

Tez konusunun belirlenmesinde öğrenciler, zahmetsiz ve kısa sürede tamamlayabileceği konulara ilgi göstermekte, zor ve zahmet gerektiren tez konularını almak istememektedirler. Ancak öğrencinin ileride uzmanlaşacağı sahanın çok inceden inceye araştırılıp tespit edilmesi elzemdir. Genellikle konunun orijinallğine dikkat edilmemekte veya bu durum ikinci plâna atılmaktadır. Öğrencinin istediği tez konusunu alamaması çalışma motivasyonunu olumsuz etkileyebilir.

Tez çalışmasını alan öğrenciler genellikle danışmanları dışında bir hocadan bilgi veya görüş alma ihtiyacı duymuyorlar. Buna ek olarak danışman hocanın da gerekli yönlendirmeyi yapmaması üzerine tezler yeterli düzeye çıkamamaktadır.

Tez konusunun geçtiği ya da tezi ilgilendiren bölge, şehir veya ilgili ülkeye gidilmeden tamamlanan tezler eksik kalmaktadır. Tezin istenilen düzeyde olabilmesi için bu önemli bir husustur. Ancak bu da maddi zorluklar gibi bazı nedenlerle ilişkilidir. Ayrıca danışman öğretim üyeleri haklı olarak öğrencilerden tez dışında herhangi bir işle uğraşmamasını istemekte ancak maddi sıkıntı çeken öğrenciler de bir işte çalıştığı için tezine gerektiği kadar zaman ayıramamaktadır. Öğrenci maddi sorunlar nedeniyle tez konusunu ilgilendiren ve kaynaklarının bulunduğu ülkeye/bölgeye gidememektedir. Tez öğrencileri çok ciddi maddi sorunlar yaşamaktadır. Buna rağmen tez öğrencilerine burs sağlayan özel ve resmi kurumların sayısı yetersizdir.

Bazı tezlerde yeterli literatür taraması yapılmadan tezin tamamlanmış olduğunu görmekteyiz. Bu durumda da yetersiz tezler ortaya çıkmakta ve ilmî seviye artacağı yerde azalmaktadır.

Tez çalışmasında motivasyon eksikliği;

➤ Bazı öğrenciler aldıkları tez konusunu tamamlayamadan tez çalışmasını yarıda bırakıp başarısız olmaktadırlar.

Danışman hoca ile gereken iletişimi kuramamak da bu sorunu arttıran bir etkidir.

Sistemde öğrenci olarak kalmak dışında başka problemi olmayan öğrenciler vardır. Bunların amacı mevcut imkânlardan faydalanmak olduğu için yaptıkları tezlere ihtimam göstermemektedirler. Bunun neticesinde de ortaya konan tezler bir kıymete haiz olmamakta ve yeterince düşük seviyede kalmaktadırlar.

3. Sistem Kaynaklı Sorunlar

Tez değerlendirmeleri öğretim üyesinin faaliyet raporuna da yazılabilmelidir! Teşvik ödeneğinde de gösterilebilmelidir.

Tez jürisine ücret ödenmemesi de tezlerin kalitesine olumsuz yansıyor. Tez jürisi bazen iki cilt (1.000) sayfa tezi hiçbir ücret almadan okuyup değerlendirmektedir. İşte bu nedenle tez savunma jürisinde görev alan öğretim üyesine ücret ödenmesi öğretim üyesini teşvik eden bir unsur olacaktır. Mevcut durumda öğretim üyesi ücret almadan özveri ile yaptığı bu işte tez sayısı 3'e 4'e çıktığında aciz kalıp üstünkörü değerlendirme yapabiliyor.

Tez jürisi öğretim üyesi, bulunduğu şehirde başka bir üniversiteye jüri göreviyle gittiğinde yol ve yevmiye ücreti ödenmiyor. Ayrıca bu zaman dilimi ders saatine tesadüf ettiğinde ders ücreti de kesilmektedir.

Sistem kaynaklı sorunlarımızdan biri de tezlerin yayımlanması konusudur

➤ Tezleri Türk Tarih Kurumu dışında basan kurumlar yok denecek kadar azdır. Halbuki, kaliteli tezlerin basımı tezi hazırlayan ve danışmanı için bir ödül olacaktır.

Tezlerde sistemsel sorunlardan birisi de öğrencilerin yeterli çalışma ortamına sahip olamayışıdır. Bu sorunun giderilmesi için, İSAM gibi araştırma merkezlerinin sayısı artmalı ve böylece öğrencilerin masa ve koltuk bulamama endişeleri ortadan kaldırılmalıdır. Konya'da olduğu gibi Selçuklu Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi güçlendirilir ise tüm araştırmacılar için de câzibe merkezi haline gelir. Yani Selçuklu Tarihi Araştırmalarına özgü kütüphaneler olmalıdır. İstanbul, Ankara, İzmir, Konya, Kayseri, Malatya, Antalya, Sivas vb. şehirlerde Selçuklu Tarihi Araştırma merkezleri ve kütüphaneleri kurulmalıdır. Öğrencilerin araştırma yapabilecekleri kütüphane sayısı yeterli düzeyde değildir. Öğrencilerin bazı

kaynakları Türkiye’de bulmaları mümkün değildir. Tez yazımında kaynaklara ulaşmak da ayrı bir sorundur.

En büyük problemlerimizden biri de tez yazım kurallarıdır. Tez yazım kuralları bile üniversiteden üniversiteye değişmekte olup ortak bir yazım anlayışı oluşturulamamıştır.¹² Hali hazırda enstitülerin öğretim üyelerine danışmadan geliştirdikleri tez yazım kuralları, öğrenci ile danışman arasında sorunlar yaşanmasına neden olmaktadır. Son zamanlarda geliştirilen intihal programları pahalı ve çoğu kez işe yaramaz sonuçlar vermekte ya da yanıltıcı olmaktadır. Ayrıca tez intihallerine gereken ve yeterli cezalar verilmemektedir.

Siyasî idareler ve YÖK tarafından sık sık çıkan aflar ile geri dönen başarısız tez öğrencilerine hak etmedikleri fırsatlar ve kolaylıklar sağlanmaktadır.¹³

Sonuç

Selçuklular tarihi alanında tez yazımında en önemli sorunlardan biri aynı konuların tekrar tekrar tez başlığı olarak verilmesidir: Bir başka deyişle “Özgünlük Sorunu”dur. Siyasi Tarih ve Sosyal Tarih konularında çok sayıda tez hazırlanmıştır. Ancak kültür tarihi, coğrafi tarih, arkeolojik ve sanatsal yaklaşımlar gibi alanlarda yeterli seviyelere çıkılmamıştır.

Sahasında yetkin olmayan kişiler tez danışmanlığı yapmaktadır. Doktora unvanı alan her öğretim elemanı ve üyesi, kendisine tez öğrencisi verilmeden önce bir süre deneyimli bir akademisyenin gözetiminde ya da birlikte danışman yardımcılığı yapmalıdır. Enstitülerin veya sürekli eğitim merkezlerinin bünyesinde, ilk kez danışmanlık yapacak doktoralı akademisyenlere etkili akademik danışmanlık eğitimi verilebilir. Bu durum danışmana tecrübe kazandırılmasının yanı sıra hem öğrencinin gelişimine hem de ortaya konacak tezlerin kalitesine olumlu yansiyacaktır.

Modern, gelişmiş akademik çalışmalara uygun Araştırma Merkezleri (Kütüphaneler)ne ihtiyaç vardır. Böylece öğrencilere iyi şartlar sağlanacak ve çalışmalardaki kalite artacaktır.

Tez jürilerinin objektif davranması gerekir. Öğretim üyelerinin ve öğrencilerin kaynak dili problemlerinin çözümüne yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Öğrencilere

¹² Konunun sadece Tarih alanında değil İslam Hukuku alanında da karşılaşılan benzer sorunları hakkında bkz. Necmeddin Güney, “İslam Hukuku Alanında Hazırlanan Lisansüstü Tezlerde Sıkça Karşılaşılan Sorunlar ve Bazı Çözüm Önerileri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.26 (2015), s.405-422. Sosyal Bilgiler Eğitimi Alanında yapılan tezlerin değerlendirilmesi hakkında Bülent Tarman-İsmail Acun-Züleyha Yüksel, “Sosyal Bilgiler Eğitimi Alanındaki Tezlerin Değerlendirilmesi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 2010, s.725-746.

¹³ <https://www.ntv.com.tr/egitim/yokten-ogrenci-affina-iliskin-aciklama,nHAqLrENn0KWGa4CxPzBzA>. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ogrenci-affindan-kimler-yararlanacak-2018-ogrenci-affi-40828410>.

denetimli olarak burs sağlayacak kurumların artırılması öğrencilerin maddi problemlerine çözüm olacaktır.

KAYNAKÇA

Ayan, Ergin, *Willermus Tyrensis'in Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum (Denizasıırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi)* adlı eserinin 16., 17. ve 18. kitapların Türkçe çevirisi, (Danışman Işın Demirkent), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi 1994.

Cengiz, Ercan, *Şeddadiler Döneminde Anı (1064-1200)*, (Danışman Yrd. Doç. Ali İpek), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Güney, Necmeddin, “İslam Hukuku Alanında Hazırlanan Lisansüstü Tezlerde Sıkça Karşılaşılan Sorunlar ve Bazı Çözüm Önerileri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.26 (2015).

Güneysu, Abdullah, Efdâleddîn Kirmânî'nin *El-Muzâf ilâ Bedâyiü'l-Ezmân fi Vekâyi'-i Kirmân* adlı eserinin Türkçeye çevirisi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, 2014.

Güzeldal, Murat, *Türkiye'de Selçuklu Tarihi Üzerine Yapılan Tezler ve Değerlendirmeleri (1990-2012)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

<https://odul.yok.gov.tr/basvuru-sartlari>.

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ogretim-uyesi-isyan-etti-allah-belanizi-versin-40467309>.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>.

Kaleli, Hakan, Celâleddin es-Suyûtî'nin *Târîhu'l-Hulefâ* adlı eserinin tercümesi (1-102 sayfalar), Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, 2010.

Seçkin, Abdurrahman, *Didgori Savaşı*, (Danışman Yrd. Doç. Cem Tüysüz), Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2014, Ömer Subaşı, *Pasinler (V-XVI. yüzyıllar)*, (Danışman Prof. Dr. Enver Konukçu), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

<https://www.ntv.com.tr/egitim/yokten-ogrenci-affina-iliskin-aciklama,nHAqLrENn0KWGa4CxPzBzA>.

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/ogrenci-affindan-kimler-yararlanacak-2018-ogrenci-affi-40828410>.

Tarman, Bülent-İsmail Acun-Züleyha Yüksel, “Sosyal Bilgiler Eğitimi Alanındaki Tezlerin Değerlendirilmesi”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(3), 2010.

TÜRKİYE’DE SELÇUKLU TARİHİ ARAŞTIRMALARI

ÇİHAN PİYADEOĞLU*

Özet

Türkiye’de Selçuklular Tarihi’ne dair araştırmalar Cumhuriyet’in ilk yıllarında başlamıştır. Bu anlamda ilk çalışmayı, Mehmed Şerefeddin’in 1925 tarihinde yayımladığı “Selçukîler Devrinde Mezâhib” adlı makale olarak kabul etmek mümkündür. İlk geniş kapsamlı çalışmanın ise Mükrimin Halil Yinanç tarafından 1944 yılında *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I Anadolu’nun Fethi* adıyla yayımlandığı görülmektedir. Bu esnada da Mehmet Altay Köymen, 1946 yılında ilk yayını yapmıştır. Bir sonraki aşamada İbrahim Kafesoğlu, 1950’li yıllarda artarda bir kitap (*Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*) ve iki makale yayımladıktan sonra Genel Türk Tarihi alanına yönelmiştir. Her ne kadar Osman Turan ile sorun yaşamalarına neden olsa da Kafesoğlu’nun *İslâm Ansiklopedisi*’nde yayımlanmış olduğu Selçuklular maddesi de bu alanda büyük önem taşımaktadır.

Büyük Selçuklular Tarihi hakkındaki en geniş çalışma, aynı zamanda ilk çalışma olarak kabul edilmesi gerektir. Bu alandaki ilk yayını 1958’de yapmış olan Osman Turan’ın 1965 tarihinde yayımladığı *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* adlı çalışması, hem içerik hem de metodoloji anlamında en önemlilerden biri olmuştur. Halen de bu alanın vaz geçilmez bir eseri olarak kabul görmektedir. 1960’lı yıllarda Ali Sevim yayın yapmaya başlamış ve ölümüne kadar da (2013) pek çok eser vermiştir. 1970’li yıllardan itibaren ise Erdoğan Merçil ve Coşkun Alptekin’in çalışmaları yayımlanmaya başlamıştır. Günümüzdeki Selçuklu Tarihi çalışmaları, bahsetmiş olduğumuz hocaların öğrencileri ve onların da öğrencileri üzerinden devam ettirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Selçuklu Araştırmaları, Osman Turan, Yinanç, Köymen

SELJUKS HISTORY STUDIES IN TURKEY

Abstract

Studies relating to the history of the Seljuks began during the first decades of the republic era in Turkey. It is possible to approve the fact that the first study in this sense is the article published by Mehmet Şerefeddin in 1925 with the title “Selçukîler Devrinde Mezâhib”. The study of Mükrimin Halil Yinanç published in 1944 under the title *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I Anadolu’nun Fethi* was considered the first large-scale study. Meanwhile, Mehmet Altay Köymen published also his first edition in 1946. In the next period, after publishing a book (*Sultan*

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, cihan.piyadeoglu@medeniyet.edu.tr.

Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu) and two articles successively by 1950s, İbrahim Kafesoğlu turned to the field of General Turkish History.

Kafesoğlu's Seljuks article in the *Encyclopedia of Islam* also has a place in the literature, although it has been the cause of a problem between him and Osman Turan.

The most detailed study on the history of Great Seljuks is the one that should be accepted as the first study. The study published under the title *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* in 1965 by Osman Turan, whom had his first publication in this field in 1958, is one of the important studies with its content and method. It has also been accepted as the indispensable work of this field at present. In the 1960s, Ali Sevim began his publications and completed many works until his death (2013). From the 1970s, the works of Erdoğan Merçil and Coşkun Alptekin began to be published. The current research on the history of the Seljuks is continued by the students of the above scientists and those they teach.

Keywords: Seljuks, Seljuks Studies, Osman Turan, Yinanç, Köymen

Türkiye’de Selçuklu Tarihi çalışmaları, Cumhuriyet’in ilk yıllarında başlamıştır¹. Bu alanda yapılan ilk çalışmayı, Mehmed Şerefeddin (Yaltkaya)’in² kaleme aldığı “Selçukîler Devrinde Mezâhib”³ adlı makale olarak kabul etmek mümkündür. Yapılan ilk çalışmadan sonra uzun sayılabilecek bir süre beklenilmiş ve bu süreyi sonlandıran kişi M. Fuad Köprülü olmuştur. Selçuklular Tarihi alanında Cumhuriyet öncesinde de bir çalışması bulunan Köprülü’nün yayımlanmış olduğu “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”⁴ adlı makale, onu doğrudan bu alana yöneltmemişse de öğrencisi olan Osman Turan’ı Selçuklular Tarihi alanında çalışmaya itmiştir.

İlk zamanlarda daha ziyade makale olarak yapılan çalışmalar, sonraları geniş çaplı bir hal almış ve Mükrimin Halil Yinanç⁵, 1944 tarihinde *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu’nun Fethi*⁶ adlı kitap çalışmasını yapmıştır. Yinanç’ın

¹ Bu tebliğdeki amaç, Selçuklular Tarihi hakkında çalışmalar yapmış olan araştırmacılar hakkında doktoraları esas alınmak suretiyle kısa bilgi vermektir. Bu süreçte araştırmacıların sürece dâhil olmaları hakkında kısa bilgi verilmesi ana amaç kabul edilmiştir. Bu sebeple, Selçuklular Tarihi çalışmaları çerçevesinde yapılmış olan her çalışma zikredilmemiş, herkes tarafından görülmesi ve bilinmesi gereken önemli çalışmalardan seçki yapılmıştır. Çalışmamızın içeriği daha ziyade değerlendirme olduğu için, Kaynakça’da sadece doğrudan istifade edilmiş olan çalışmalar belirtilmiş, araştırmacıların unvanlarına ise özellikle yer verilmemiştir. Yüksek Lisans çalışmaları ise konuya dâhil edilmemiştir.

² Hakkında bkz. İsmail Kara, “Yaltkaya, Mehmet Şerefettin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII.

³ Mehmed Şerefeddin (Yaltkaya), “Selçukîler Devrinde Mezâhib”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, sayı: 1, (1925).

⁴ Mehmed Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, sayı: 27, (1943).

⁵ Hakkında bkz. Fahameddin Başar, “Yinanç, Mükrimin Halil”, *DİA*, XLIII.

⁶ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu’nun Fethi*, İstanbul 1944.

bu çalışması hem ilk olması hem de özellikle siyasi tarih yanında Selçuklular'ın Anadolu'daki faaliyetleri hakkında vermiş olduğu bilgiler sebebiyle hayli önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu kadar önemli bir başlangıç yapması ve kitabının adına "1" ibaresini koymasına rağmen Yinanç'ın daha sonraki çalışmaları arasında Selçuklular Tarihi maalesef çok fazla bir yekûna ulaşmamıştır. Yine de bahsetmiş olduğumuz çalışması, halen araştırmacıların başvurduğu önemli eserlerden biri olma özelliğini devam ettirmektedir.

Konumuz hakkında yapılan çalışmaların yayın yılları esas alındığında Mükrimin Halil Yinanç'ın ardından Mehmet Altay Köymen'in⁷ çalışmalarının başladığı görülmektedir. Köymen, Fuad Köprülü'nün danışmanlığında *Muhammed b. İbrâhim'in Tarih-i Selcûkiyân-ı Kirmân* adlı teziyle 1943 yılında doktor unvanını almıştır. Onun Selçuklular Tarihi hakkında yapmış olduğu ilk yayın ise doktora tezinin özeti mahiyetindeki "Kirmân Selçukluları Tarihi"⁸ adlı makaledir. Bu çalışmasını "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)"⁹ ve "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri"¹⁰ adlı makaleler takip etmiştir. *Atebetü'l-ketebe*'nin neşredilmesinden sonra kaleme aldığı "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeât Mecmuaları, *Atebetü'l-Ketebe*'nin Neşri Münasebetiyle"¹¹ adlı makalesi de önemli çalışmaları arasında yer alır. Bu makaleler, daha sonraları yapacaklarına başlangıç mahiyetinde önemli bir giriş çalışmaları olmuş ve Mehmet Altay Köymen, Selçuklu tarihçiliğinin önemli köşe taşlarından birini teşkil etmiştir. Bununla birlikte Mehmet Altay Köymen'i farklı yere koyma sebeplerimizden biri de kaleme almış olduğu kitap çalışmalarıdır. Selçuklular'ın kuruluşu, Tuğrul Bey, Sultan Alp Arslan ve Sencer dönemini anlattığı çalışmaları, alan araştırmacıları için halen ilk başvuru eserleri arasında yer almaktadır¹².

1950'li yıllarda Selçuklu tarihçiliği alanında İstanbul-Ankara çekişmesinin de temelleri atılmıştır. Nitekim İbrahim Kafesoğlu'nun¹³ Mükrimin Halil Yinanç'ın

⁷ Hakkında bkz. Feda Şamil Arık, "Köymen, Mehmet Altay", *DİA*, XXVI.

⁸ Mehmet Altay Köymen, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı: 2, (1943).

⁹ Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *Ankara Üniv., D. T. C. F. D.*, sayı: 1, (1947).

¹⁰ Mehmet Altay Köymen, "Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar'la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud'un Vasallık Münasebetleri", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan (Symbolae In Honorem Z. V. Togan)*, İstanbul 1950-1955.

¹¹ "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeât Mecmuaları, *Atebetü'l-Ketebe*'nin Neşri Münasebetiyle", *Ankara Üniv. D. T. C. F. D.*, sayı: 4, (1951).

¹² Mehmet Altay Köymen, sonraki yıllarda bu dönem hakkında *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara 1963), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İkinci İmparatorluk Devri* (Ankara 1954), üç fasıkül halinde *Alp Arslan ve Zamanı* (Ankara 1972, 1983, 1992), *Tuğrul Bey ve Zamanı* (Ankara 1976) ve *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c. I, Kuruluş Devri* (Ankara 1989) adlı çalışmaları yapmış, *Tuğrul Bey ve Zamanı* haricinde hepsi Türk Tarih Kurumu tarafından farklı yıllarda tekrar tekrar basılmıştır.

¹³ Hakkında bkz. Abdülkadir Donuk, "Kafesoğlu, Halil İbrahim", *DİA*, XXIV.

danışmanlığında hazırladığı Sultan Melikşah monografisi, bu alana yeni bir araştırmacının da dâhil olduğu anlamına gelmiştir. Bu tez, daha sonra *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*¹⁴ adıyla yayımlanacak ve bahsetmiş olduğumuz çekişmenin önemli argümanlarından biri olacaktır. Kafesoğlu'nun, Selçuklu tarihçiliği adına büyük önem taşıyan bu çalışmasından sonra yayımladığı iki makalesi de halen önemini korur niteliktedir. Bunlar, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti"¹⁵ ve "Selçuk'un Oğulları ve Torunları"¹⁶ adlı çalışmalardır. İbrahim Kafesoğlu'nun bir diğer çalışması da yukarıda bahsetmiş olduğumuz çekişmeye sebep *İslam Ansiklopedisi*'nde yayımlanmış olan "Selçuklular" maddesidir. Melikşah hakkındaki çalışmasından sonra Mehmet Altay Köymen'in¹⁷, "Selçuklular" maddesinin yayımlanmasının ardından da Osman Turan'ın kaleme aldığı¹⁸ iki ayrı eleştiri mevcuttur. Bu eleştiriler ve bu eleştirilere İbrahim Kafesoğlu'nun vermiş olduğu cevaplar, İstanbul-Ankara çekişmesinin zirve noktası kabul edilebilir. Muhtemelen bu çekişme sebebiyle İbrahim Kafesoğlu'nun Selçuklular tarihi çalışmalarını bırakarak Genel Türk Tarihi alanına yönelmesi, alan için büyük bir kayıp niteliğindedir.

Türk Tarihçiliğinin zirve şahsiyetlerinden olan Mehmed Fuad Köprülü¹⁹, Selçuklular alanında derinlemesine çalışmalar yapmamıştır. Cumhuriyet'ten önce kaleme aldığı bir çalışmadan sonra "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları"²⁰ adlı makaleyle Selçuklular Tarihi'ne katkı veren Mehmed Fuad Köprülü, bu çalışmasında Türkiye Selçuklular'ı hakkında genel bir kaynak değerlendirmesi yapmış, aynı zamanda diğer araştırmacılara da yol açmıştır. Bu alana en büyük katkısı ise Osman Turan²¹ gibi bir araştırmacıyı Selçuklular Tarihi'ne yönlendirmiş olmasıdır. Osman Turan'ın alanımızla ilgili ilk önemli eseri *Türkiye Selçuklu Devleti Hakkındaki Resmî Vesikalar*²² adındaki çalışmasıdır. Bununla birlikte hem Ankara ekolü temsilcisi Osman Turan hem de Selçuklular açısından 1965 tarihi önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Nitekim bu tarih, Büyük Selçuklular hakkında ilk müstakil kitap çalışmasının yayımlandığı yıldır. Aslına bakıldığında *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*²³, adlı bu kitap

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, sayı: 13, (1958).

¹⁷ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Araştırmaları, I: Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, sayı: 68, (1953).

¹⁸ Osman Turan, "Selçuklular Hakkında Yeni Bir Neşir Münasebetiyle", *Belleten*, sayı: 116, (1965).

¹⁹ Hakkında bkz. Ömer Faruk Akün, "Mehmet Fuad Köprülü", *DİA*, XXVIII.

²⁰ Mehmed Fuad Köprülü, "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", *Belleten*, sayı: 27, (1943).

²¹ Hakkında bkz. Salim Koca, "Turan, Osman", *DİA*, XLI.

²² Osman Turan, *Türkiye Selçuklu Devleti Hakkındaki Resmî Vesikalar*, Ankara 1958.

²³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.

çalışması, *İslâm Ansiklopedisi*'nde "Selçuklular" maddesi olmak üzere hazırlanmış ve teslim edilmiştir. Bununla birlikte çalışma yayın kurulunca çok uzun bulunmuş, mevcut haliyle yayımlanamayacağı ve maddenin kısaltılması kendisinden istenince Osman Turan bunu reddetmiştir. Bu sebeple maddenin yazımı İbrahim Kafesoğlu'na verilmiştir. Osman Turan'ın daha sonraki süreçte "madde bizden aktarılmak suretiyle yazıldı" şeklindeki eleştirileri, İbrahim Kafesoğlu ile arasında sert tartışmalara neden olmuştur.

Osman Turan daha sonra sırasıyla Malazgirt Zaferi'nin 900. Yıldönümü armağanı mahiyetinde *Selçuklular Zamanında Türkiye*²⁴ adlı eserini yayımlamıştır. Bu eser, Türkiye Selçuklu Tarihi hakkında yayımlanmış en kapsamlı eser olma özelliğini günümüzde de devam ettirmektedir. Aynı sene içinde dokuz farklı konu hakkında bilgi içeren *Selçuklular ve İslâmiyet*²⁵ adlı çalışmadan sonra Büyük Selçuklular bünyesinde Anadolu'nun Türkleşme faaliyetlerini başlatan beylikler hakkında *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*²⁶ adında çok değerli bir çalışma da kaleme almıştır. Aktardığımız çalışmaları sayesinde Osman Turan, Selçuklular Tarihi çalışmalarını derinden etkileyen bir kişi olarak halen önemini koruyan bir araştırmacı olmaya devam etmektedir.

Hemen hemen aynı dönemlerde Selçuklular Tarihi çalışmalarına başlamış olan bir diğer önemli araştırmacı da Ali Sevim²⁷ olmuştur. 1958 tarihinde *Artukoğulları Tarihi* adlı teziyle doktorasını tamamlayan Ali Sevim, bu dönemde doğrudan veya dolaylı biçimde Selçuklular ile ilgili çalışmalar yapmıştır. "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi"²⁸ ve "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not"²⁹ başlıklı makaleleri başlangıç açısından önemli kabul edilebilir. 1964 tarihinde *Suriye'nin Selçuklular Tarafından Fethi* başlıklı çalışmasıyla doçent olan Ali Sevim'in bu çalışması *Suriye Selçukluları*³⁰ adıyla basılmıştır³¹. İlgili eserler alan araştırmacıları için vazgeçilmez nitelikte olmaya devam etmektedir.

Önceki notta pek çok eserini naklettiğimiz Ali Sevim'in Selçuklular Tarihi alanına en büyük katkısı kaynak neşri ve çevirisi noktasında olmuştur. Ali Sevim,

²⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

²⁵ Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971.

²⁶ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973.

²⁷ Hakkında bkz. İlhan Erdem, "Sevim, Ali", *DİA*, Ek II.

²⁸ Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *Belleten*, sayı: 94, (1960).

²⁹ Ali Sevim, "Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not", *Belleten*, sayı: 97, (1961).

³⁰ Ali Sevim, *Suriye Selçukluları I-II*, Ankara 1965-1985/*Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTKY, Ankara 1983.

³¹ Ali Sevim'in telif ettiği diğer eserler ise şunlardır: *Malazgirt Meydan Savaşı*, Ankara 1971; *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983; *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar*, Ankara 1988; Yaşar Yücel ile birlikte *Türkiye Tarihi I-IV*, Ankara 1989-1992, 1995); *Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara 1990; *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, Ankara 1990; Erdoğan Merçil ile birlikte *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân* adlı eserinin neşrini yapmış, daha sonra bu eserden farklı zamanlarda Selçuklular ile ilgili bölümleri çevirerek makaleler halinde yayımlamıştır. Bu makaleler daha sonra bir araya getirilerek bir kez daha yayımlanmış, en son olarak da TTK tarafından bir kitap olarak basılmıştır³². İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam fî tarihi'l-mülük ve'l-ümem* adlı eserinden de aynı şekilde çeviriler yapan Ali Sevim'in çalışmaları en son olarak TTK tarafından kitap haline getirilmiştir³³. Ali Sevim'in yapmış olduğu diğer çeviriler ise şunlardır: İbnü'l-Adîm, *Bugyat at-Talab fî Târih Halab: Selçuklularla İlgili Hal Tercümelere*, Ankara 1976; *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb, Biyografilerle Selçuklular Tarihi, (Seçmeler)*, çeviri, not ve açıklamalar Ali Sevim, TTKY, Ankara 1982; Faruk Sümer ile birlikte Arapça ve Farsça kaynaklardaki Malazgirt Savaşı hakkındaki bilgilerin tercümesi mahiyetindeki *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1971; *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar A. Sevim, TTKY, Ankara 1988 ve İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme Ali Sevim, TTKY, Ankara 2014. Ali Sevim'in Selçuklular Tarihi'ne katkısının üst düzeyde gerçekleştiği görülmektedir.

Ali Sevim ile aynı sene *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve Devri*³⁴ başlıklı doktora tezini tamamlayan Nejat Kaymaz, Ankara ekolünün bir diğer temsilcisi olarak alana girmiştir. Selçuklular Tarihi hakkındaki ilk makalesi 1964 tarihinde basılan Kaymaz'ın Doktora çalışması ancak 2009 tarihinde basılırken, doçentlik tezi olarak kaleme aldığı *Pervane Muinü'd-din Süleyman*³⁵ adlı çalışması ise 1970 yılında basılmıştır. Bir diğer önemli eseri de 1964 yılında makale olarak yayımladığı, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdari Mekanizmasının Rolü*³⁶ başlıklı makaledir. Osman Turan'dan sonra Türkiye Selçuklu Tarihi çalışmalarına giren ilk kişi kabul edilebilir. Bununla birlikte Selçuklular Tarihi çalışmalarını büyük ölçüde bırakan Nejat Kaymaz, daha sonraları yakın dönem tarihi ile ilgili eserler kaleme almıştır.

Genel itibarıyla Ankara merkezli olarak devam eden Selçuklu Tarihi çalışmalarına, 1959 tarihinde İstanbul Üniversitesi bünyesinde doktorasını tamamlayan Muharrem Kemal Özergin³⁷ dâhil olmuştur. Özergin'in *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları* adındaki tezi, tarihi-coğrafya alanındaki ilk geniş kapsamlı çalışmadır. Ancak daha sonraları Selçuklular Tarihi'nden uzak konulara yöneldiği için bu alandaki çalışmaları kısıtlı kalmıştır. Tezi

³² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tarihi'l-ayân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, TTKY, Ankara 2011. En derli toplu çalışma olması hasebiyle sadece bu baskı zikredilmiştir.

³³ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-mülük ve'l-ümem*, Seçme, tercüme ve değerlendirme Ali Sevim, TTKY, Ankara 2014

³⁴ Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve Devri*, TTKY, Ankara 2009.

³⁵ Nejat Kaymaz, *Pervane Muinü'd-din Süleyman*, Ankara 1970.

³⁶ Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdari Mekanizmasının Rolü*, TTKY, Ankara 2011; *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, (1964).

³⁷ Hakkında bkz. Selçuk Mülayim, "Özergin, Muammer Kemal", *DİA*, Ek II.

yayımlanmayan Özergin'in "Anadolu Selçuklu Kervansarayları"³⁸ ve "Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min el-Hoyi Hakkında"³⁹ başlıklı makaleleri de bulunmaktadır. Özergin'in özellikle günümüzde bile tam manasıyla çalışılmayan tarihi-coğrafya alanında çalışmalar yapabilecekken başka alanlara yönelmesi, Selçuklu Tarihçiliği adına büyük kayıp olmuştur.

Yine bu dönemlerde alanımızla ilgili olarak yayın yapmaya başlayan bir diğer Ankara temsilcisi de Aydın Taneri'dir. Çok geniş bir çalışma sahasında eserler veren Taneri'nin ilk önemli makalesi "Müsâmeretü'l-Ahbâr"ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri"⁴⁰ başlığını taşımaktadır. Ancak onun Selçuklu Tarihi'ne en büyük katkısı belki de "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik"⁴¹ adlı çalışması olmuştur. Aslına bakıldığında kitap boyutunda olabilecek genişliktedir (111 sayfa). Hem içerik hem de boyut anlamında vezirlik hakkındaki ilk başvuru eserleri olama özelliğini halen de korumaktadır. Yazarın bir diğer çalışması da *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*⁴² adlı kitap çalışmasıdır. Bununla birlikte bu çalışma yeterince ilgi görmemiştir.

Muharrem Kemal Özergin'den sonra İstanbul Üniversitesi bünyesindeki ikinci Selçuklu Tarihi araştırmacısı Fikret Işıltan danışmanlığında 1969 tarihinde *Ahmed b. Mahmûd'un Selçuknamesi'nin Kaynaklarının Tespiti* başlıklı tezini savunan Erdoğan Merçil olmuştur. Selçuklular Tarihi çalışmalarına devam etmek istediği için doğanlık tezi olarak da Selçuklular ile ilgili bir konu seçmiş, ancak bu alanın iki önemli hocasından (Mehmet Altay Köymen, Osman Turan) çekindiği için çok çalışılmayan Salgurlular ve Gazneliler alanlarına yönelmiştir. Bununla birlikte Selçuklular hakkında makaleler yayımlamaya da devam etmiştir. Genel anlamda makaleleri de çok fazla çalışılmayan, hatta çalışılması da pek düşünülmeyen çok geniş bir saha ve konuda makaleler kaleme almıştır⁴³. Selçuklular sahasına tekrar dönmesine vesile olan ilk kitap çalışması 1980 yılında yayımladığı *Kirman Selçukluları* adlı eseridir. Bu tarihten sonra da yayımladığı pek çok eser ve makaleyle Selçuklu çalışmalarına büyük katkı vermiştir⁴⁴. Öyle ki, Türk-İslâm

³⁸ Muammer Kemal Özergin, "Anadolu Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, sayı: 20, (1965).

³⁹ Muammer Kemal Özergin, "Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü'min el-Hoyî Hakkında", *Belleten*, sayı: 134, (1970).

⁴⁰ Aydın Taneri, "Müsâmeretü'l-Ahbâr"ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6-7, (1966).

⁴¹ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8-9, (1970).

⁴² Aydın Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Konya 1977.

⁴³ Farklı dergilerde yayımlanan Selçuklular ile ilgili makale çalışmaları kitap haline getirilmiştir. Daha ulaşılabilir olması sebebiyle burada sadece bu çalışma zikredilmiştir. Çalışmada makalelerin ilk yayımlandıkları dergiler hakkında da bilgi bulmak mümkündür. "Anonim Bir Selçukname"; "Selçuklular Dönemi İle İlgili Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar"; "Fars Meliki Selçuk-Şah'ın Hayatı ve Paraları"; "Fars'taki Selçuklu Hâkimi Resultegin'in Bir Altın Sikkesi"; "Emir Savtegin"; "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti?"; "Selçuklular ve Türkçe"; "Selçuklular'da Rüşvet"; "Na'l-Baha ve Kullanılışına Dair Bazı Örnekler", bkz. *Selçuklular Makaleler*, İstanbul 2011.

⁴⁴ Erdoğan Merçil'in doğrudan Selçuklular Tarihi hakkında kaleme aldığı diğer eserleri şunlardır: Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, I-II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977; *Kirman Selçukluları*, İstanbul 1980;

Ortaçağı alanında yapılabilecek herhangi bir çalışmada onun eserlerine rastlamamak neredeyse mümkün değildir.

1971 tarihinde Zeki Velidi Togan danışmanlığında hazırladığı *XI. Yüzyıla Kadar Türk Tarihinde Şehir* adlı doktora çalışmasını tamamlayan Tuncer Baykara, sonraki dönem siyasi konular⁴⁵ da dâhil olmakla birlikte çalışmalarının pek çoğunda Selçuklu ve Beylikler dönemi Anadolu'sundaki şehir yapısı, dokusu ve ekonomisini incelemiştir⁴⁶. Bunun yanında tarihi-coğrafya alanına dair⁴⁷ çalışmaları bulunmaktadır. Genel anlamda vermiş olduğu eserler değerlendirildiğinde farklı bir yere konuşulduğu görülen Baykara, ele almış olduğu konular da düşünüldüğünde alanımıza önemli katkı veren araştırmacılarından biri olarak dikkat çekmektedir.

Yine çalışma alanı ve vermiş olduğu eserler bakımından farklı kabul edilebilecek bir diğer araştırmacı da Mikail Bayram olarak kabul edilebilir. Mikail Bayram, 1975 tarihinde *Şeyh Nasırüddin Mahmud el-Hoyî (Ahi Evren)'nin Hayatı, Çevresi ve Eserleri* başlıklı teziyle doktor unvanı almıştır. Selçuklular Tarihi dışında da eserler vermiş olmakla birlikte alanımızla ilgili olarak, özellikle Selçuklular dönemi Türkiye'sinin sosyal, ekonomik ve dini yapısı hakkında pek çok makale ve eser kaleme almıştır. Ahilik ile ilgili çalışmaları ile dikkat çekmiştir⁴⁸. Bunun yanında Mevlana Celaleddin-i Rumi'ye bakışı ve onunla ilgili değerlendirmeleri bir hayli ilgi çekmiş, bazı kesimlerce de eleştirilmiştir. Tercih ettiği konular itibariyle farklılık göstermiş olan Mikail Bayram'ın Selçuklu araştırmalarına da büyük katkı verdiği görülmektedir.

Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993; Ali Sevim ile birlikte *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995; *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000; *Büyük Selçuklu Devleti, Siyasi Tarih*, Ankara 2005; *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007; *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı*, İstanbul 2011; *Selçuklular Zamanında Divân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Divânları)*, İstanbul 2015.

⁴⁵ I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164 - 1211), Ankara 1997; “Konya ve Payitaht Oluşu”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 5, (2016).

⁴⁶ *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki İktisadi Sosyal Tarihi*, İzmir 1990; *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004; “Selçuklu Kervansarayları Üzerine Notlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı: 13/1, (1998).

⁴⁷ *Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli*, İstanbul 2007; “Honaz Şehri ve Selçuklu Devrindeki Önemi”, *İslam Tetkikleri Dergisi*, sayı: 7/3-4, (1979); “Yassıçemen Nerededir?”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, (2017).

⁴⁸ *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya 1980; *Fatma Bacı ve Bacıyan-ı Rum*, Konya 1990; *Şeyh Evhadü'd-Din Hamid el-Kirmani ve Evhadiyye Hareketi*, Konya 2000; *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*, Konya 2001; *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Konya 2003; *Şeyh Evhadü'd-Din Hamid el-Kirmani'nin Menakıb-Namesi*, Konya 2005; *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlana Mücadelesi*, Konya 2005; *Selçuklular Zamanında Konya'da Dini ve Fikri Hareketler*, Konya 2007; *Sadru'd-Din-i Konevi (Hayatı, Çevresi ve Eserleri)*, Konya 2012; *Hace Nasirü'd-din-i Tusi'nin İntihalçiliği ve Ahi Evren Hace Nasirü'd-din ile İlgisi*, Konya 2016; “*Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasi Boyutları*”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, (1994); “*Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi*”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 10, (2001); “*Türkiye Selçukluları Tarihi Hakkında Yeni Bir Kaynak*”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 12, (2002); “*Selçuklular Zamanında Danişmend İlinde İlmî ve Fikrî Faaliyetler*”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, (2017); “*Türkiye Selçuklularında Köy Teşkilâtı*”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6, (2017).

1970'li yıllara gelindiğinde bu alana yeni bir araştırmacı olarak Coşkun Alptekin dâhil olmuştur. 1972 tarihinde Londra Üniversitesi'nde Selçuklu bakiyesi bir konu, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)* adlı tezle doktor unvanını almıştır. 1978'de de *Dimaşk Atabegliği (Böriler)* adlı çalışmasıyla doçent unvanı alan Alptekin, kendi alanı yanında doğrudan Selçuklular Tarihi ile ilgili yayınlar da yapmıştır. Onun "Selçuklu Paraları" adındaki makalesi, her araştırmacının görmesi gereken bir çalışma olarak öne çıkmaktadır⁴⁹. Bunlara ek olarak kendisinin Selçuklu tarihçiliğine belki de en önemli katkısı yetiştirmiş olduğu öğrencileridir. Aşağıda bazıları hakkında bilgi verilecek olan bu araştırmacılar, halen alanımızla ilgili olarak çalışmalar yapmaya ve öğrenci yetiştirmeye devam etmektedir. En verimli çağında vefat ettiği için çalışmaları maalesef sınırlı kalmıştır.

1978 tarihinde doktorasını tamamlayan bir diğer araştırmacı ise Abdülhaluk Mehmet Çay'dır. *17 Eylül 1176 Myriokephalon/Karamıkbeli Zaferi*⁵⁰ başlıklı teziyle Selçuklu Tarihi alan çalışmalarına başlayan Çay, daha sonra da *Sultan II. Kılıç Arslan ve Zamanı*⁵¹ adlı çalışmayı yapmıştır. İki önemli çalışmadan sonra siyasete ve yakın dönem çalışmalarına yöneldiği için Selçuklular Tarihi alanındaki çalışmaları kısıtlı kalan araştırmacılardan bir diğeri olmuştur.

1980 ve 1990'lı yıllar, Selçuklular alanında çalışan araştırmacı sayısındaki artış ile dikkat çekmektedir. Bu süreçte İstanbul Üniversitesi bünyesinde doktorasını tamamlayan bir diğer araştırmacı Abdülkerim Özaydın olmuştur. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*⁵² başlıklı tezini 1983 tarihinde tamamlamıştır. Yine Özaydın'ın, diğer bir Selçuklu sultanı olan Berkyaruk'un monografisi mahiyetindeki *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*⁵³ adında bir çalışması da bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil Fi't-Tarih* adlı eserinin son dört cildinin Türkçeye çevrilmesi ve yazmış olduğu pek çok makaleyle alanımıza büyük katkı veren araştırmacılardan biridir. Ayrıca *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde Selçuklular hakkında yazmış olduğu pek çok madde ile de araştırmacıların en fazla istifade etmiş olduğu araştırmacıların başında gelmektedir⁵⁴.

⁴⁹ "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, (1971); "Zengî'nin Urfa'yı Fethi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sayı: 24, (1986); "Selçuklu Devleti Askeri Teşkilatının Eyyübi Devleti Askeri Teşkilatına Etkisi", *Bellekten*, sayı: 209, (1990); "Selçuklular Zamanında Harput", *Tarih İçinde Harput*, Elazığ, 1992; "Selçuklular'da İnsânî Değerler ve Hukuk", *Türklerde İnsânî Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar*, İstanbul 1992; "Türkiye Selçuklularının Kestirdikleri Paralardan İlk Örnekler", *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995.

⁵⁰ *Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası: Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamıkbeli (Myriokephalon) Zaferi (17 Eylül 1176)*, Ankara 1984.

⁵¹ *II. Kılıç Arslan*, Ankara 1987.

⁵² Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511-1105-1118)*, TTKY, Ankara 1990.

⁵³ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.

⁵⁴ "Sultan Berkyaruk Devrinde (1092-1104) Bâtınîlerle Yapılan Mücadeleler", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995; "Büyük Selçuklu Emiri Kürboğa", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 36, (2000); "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın*

Kaynak çevirmek suretiyle alana katkı verenlerden biri de *Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin Câmîü'd-Düvel'inin Tenkitli Metin Neşri ve Tercümesi (Selçuklular ve Anadolu Beylikleri)*⁵⁵ adlı tezle doktorasını tamamlayan Ali Öngül olmuş, o da 1986 yılı itibariyle Selçuklular Tarihi araştırmacılarının arasına katılmıştır. Büyük Selçuklular ve dört vasalı Selçuklu Devleti hakkında da eser kaleme almıştır. Bu anlamda Selçuklular Tarihi'ni müstakil eserlerle külliyat halinde yazan ilk araştırmacıdır. Aynı zamanda alan çalışmalarına destek sağlayabilecek birçok makalesi de bulunmaktadır⁵⁶.

Halen görevinin başında olup, Selçuklular Tarihi alanında doktor unvanı alan bu başlıktaki ilk araştırmamız Refik Turan'dır. 1983 tarihinde *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Vezirlik Müessesesi*⁵⁷ başlıklı teziyle alana giriş yapan Turan, daha sonra yakın dönem tarihi ve tarih eğitimi ile ilgili çalışmalar yapmakla birlikte Selçuklu Tarihi'nden tamamen kopmamıştır. Bu alanda editörlüğünü yaptığı *Selçuklu Tarihi El Kitabı*⁵⁸ yanında, yayımlanmış olduğu makaleleri de bulunmaktadır⁵⁹.

Coşkun Alptekin'in Selçuklular Tarihi alanına farklı bir katkıda bulunduğundan yukarıda bahsetmiştik. Onun alana kazandırdığı ilk araştırmacı, Gülay Ögün Bezer'dir. 1987 tarihinde Selçuklu sonrası, diğer ifadeyle Selçuklu bakiyesi bir konu olan *Begteginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği*⁶⁰ başlıklı teziyle doktorasını tamamlamıştır. Bezer'in, Selçuklular ve Atabeylikler Tarihi hakkında makaleleri, aynı zamanda *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nde alanla ilgili önemli maddeleri bulunmaktadır⁶¹.

Demirkent Anısına, İstanbul 2008; "Büyük Selçuklular'da Devlet-Ulemâ/Süfi İlişkileri", *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, İstanbul 2013; "Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshâk eş-Şîrâzî ve Medresenin Resm-i Küşâdî", *Şarkiyat Mecmuası*, sayı: 26, (2015); "Arapça Kaynaklara Göre Sultan Alp Arslan'ın Ölümü ve Defnedildiği Yer", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 65, (2017); "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, (2018); Ayrıca "Selçuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*; "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*; Nizâmülmülk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

⁵⁵ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-düvel: Selçuklular Tarihi*, yay. A. Öngül, I-II, İzmir 2000.

⁵⁶ *Urfa Tarihi İslâm Fethinden Osmanlı Hâkimiyetine Kadar (639-1517)*, Manisa 2004; *Selçuklular Tarihi, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, İstanbul 2014; *Anadolu Selçukluları*, İstanbul 2017; *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2018; *Irak Selçukluları*, İstanbul 2018; *Suriye Selçukluları*, İstanbul 2018; *Kirman Selçukluları*, İstanbul 2018; "Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 2, (2003); "Tekiş b. Alp Arslan", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 36, (2000).

⁵⁷ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, Ankara 1995.

⁵⁸ *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012.

⁵⁹ "Alâeddin Keykubat'ın Doğu Anadolu Siyaseti", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, (1988); "Türklerde Vezaret Müessesesi Çerçevesinde Türkiye Selçuklu Vezirliğinin Hususiyeti", *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sayı: 1, (1990); "Selçukluların Karadeniz Seferleri ve Karadeniz Sahiline Türk İskânı", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, sayı: 3, (1997); "XIII. Yüzyıl Anadolu Buhranı ve Ayakta Kalan Güçler", *Erdem*, sayı: 23, (1996).

⁶⁰ Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/1132-1253)*, İstanbul 2000.

⁶¹ "Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtık", *Türk Kültürü İncelemeleri*, sayı: 3, (2000); "Selçuklular Zamanında Yemeklik ve Diğer Tuzlara Dair Notlar", *Türk Kültürü İncelemeleri*, sayı: 6, (2002); "Türkiye Selçukluları'nın Güneydoğu Siyaseti ve I. Haçlı Seferinin Bunun

Bir diğer araştırmacımız olan Salim Koca, 1989 tarihinde *Sultan I. İzzeddin Keykavus Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1211-1220)*⁶² adlı teziyle doktor unvanı almıştır. Türkiye Selçukluları Tarihi merkezli bir tezle bu alana dâhil olan Koca'nın daha sonraları çok daha geniş bir çalışma alanında eserler verdiği görülmektedir. Siyasi tarih başta olmak üzere kaleme aldığı çalışmalarında daha ziyade mesele odaklı bir bakış amaçladığı görülmektedir⁶³. Çalışmalarının sayısı ve niteliği bakımından Selçuklular Tarihi alanına yapmış olduğu katkı bir hayli önemlidir.

Bu dönemde Coşkun Alptekin'in öğrencileri peş peşe doktoralarını tamamlayıp Selçuklu Tarihi çalışmalarına dâhil olmuştur. 90'lı yılların ortalarına doğru yoğunlaşan bu mezunlardan ilki olan Sadi S. Kucur, *Sivas, Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları: Vakfiyelere Göre* başlıklı tezle 1993 tarihinde doktorasını tamamlamıştır. O da daha ziyade Selçuklu Anadolu'su hakkında çalışmalar yapmış, pek çok makale ve bildiri kaleme almıştır. Onu diğer araştırmacılardan ayıran en önemli özellik ise Selçuklu dönemi sikkeleri üzerine yapmış olduğu çalışmalarıdır. Bu alandaki bazı çalışmaları, Selçuklu siyasi tarihinin sikkeler üzerinden değerlendirilmesi noktasında büyük katkı sağlamış, bazı tespitleri ile de yeni değerlendirmelerin yapılabilmesine imkân sağlamıştır⁶⁴.

Hüseyin Kayhan da Coşkun Alptekin'in öğrencisi olarak 1994 tarihinde *Sultan Mesud Devri Irak Selçukluları Tarihi (529-547/1134-1152)* adlı çalışmasıyla doktorasını tamamlamıştır. Bu çalışması daha sonraları genişletilerek Irak

Üzerindeki Etkileri”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 12, (2002); “Terken Hatun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*; “Zengiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*; “Begteginliler”, *Türkler*, Ankara 2002.

⁶² Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykavus*, TTKY, Ankara 1997.

⁶³ Türkiye Selçukluları Tarihi (Malazgirt'ten Miryokefalon'a), Ankara 2003; Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür, Ankara 2007; Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri, Ankara 2011; “Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykavus'un Aldığı ve Kullandığı Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, *Belleten*, sayı: 224, (1995); “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, *Erdem*, sayı: 23, (1996); “Sultan Melikşâh'ın Güney-Doğu Anadolu Politikası: Diyar-ı Bekr Bölgesinin Fethi ve Türkleştirilmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, sayı: 9, (2008); “Tuğrul Beyden Sonra Selçuklu Devletinde Yaşanan Otorite Bunalımı Alp Arslan Tarafından Nasıl Giderildi?”, *Bilgi*, sayı: 3, (1996); “Sultan I. Alâeddin Keykubâd'dan Sonra Türkiye Selçuklu Devleti İdaresinde Ortaya Çıkan Otorite Zafiyeti ve Emîr Sadedin Köpek'in Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü”, *Gazi Türkiyat Türkojisi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7, (2010); “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 37, (2015); “Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, (2017).

⁶⁴ “A Study on the Coins of Tuğrul Beg the Sultan of the Great Seljuqs”, *XIII Congreso Internacional de Numismática*, Madrid 2005; “Vekil-i hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-dârılık”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı: 14, (2006); “İlk Selçuklu Sikkesi Arslan Yabgu'nun 415/1025 Yılında Kermine'de Bastırdığı Dirhem”, *II. Uluslararası Numismatik Sempozyumu*, İstanbul 2008; “Selçuklu Sikkelerinde Ok ve Yay Figürü”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 2010; “Selçuklu Türkiyesi'nde Bir Mekân Adı: İrmanhane”, *TYB Akademi*, sayı: 12, (2014); “Türkiye Selçuklu Sikkelerinde Unvan Lâkab ve Künyeler”, *Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi*, Antalya 2014.

Selçukluları Tarihi'nin tamamı mahiyetinde basılmıştır⁶⁵. Irak Selçukluları konusuyla alana dâhil olan Hüseyin Kayhan, daha sonra Selçuklular merkez olmak üzere, çok geniş coğrafya ve zaman dilimini barındıran eserler kaleme almıştır⁶⁶.

Yine Çoşkun Alptekin'in öğrencilerinden bir diğeri olan Abdürrahim Tufantoz, 1994 senesinde Büyük Selçuklular'a tâbi devletlerden biri olan *Mervanoğulları (380/990-478/1085)*⁶⁷ adlı teziyle doktorasını tamamlamıştır. Sonraki dönemde daha ziyade Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi ve bu dönemdeki Türkiye coğrafyası hakkında çalışmalar yapmıştır⁶⁸.

Alanımızla ilgili bir diğer araştırmacı da Mehmet Ersan'dır. *Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler*⁶⁹ başlıklı teziyle 1995 tarihinde doktorasını tamamlamıştır. Ağırlıklı çalışmaları Selçuklu Anadolu'su üzerinedir. Bununla birlikte *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı* adlı çalışmasında Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılış sürecini de daha sonraki döneme etkileri bağlamında geniş şekilde değerlendirmiştir. Selçuklular hakkındaki bir diğer eseri de *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*⁷⁰ adlı çalışmadır. Selçuklular Tarihi'nin her kesimden insana ulaşmasını amaçlayan bir çalışma olması bakımından değerlidir. En başından itibaren bu alanda kalan, çalışmalar yapan ve eserler vermeye devam eden nadir araştırmacılardan biridir⁷¹.

Ankara'da merkezli Selçuklu Tarihi çalışmaları yapmaya başlayan bir diğer araştırmacı İlhan Erdem'dir. 1995 tarihinde *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)* adlı tezini savunarak alana dâhil olmuş bir tarihçidir. Bu eser maalesef basılmamıştır. Sonraki dönemde biraz daha Moğol-İlhanlı çizgisinde çalışmalar yapmaya devam etmiş olan İlhan Erdem⁷², genel olarak Türkiye ve yakın coğrafyası

⁶⁵ Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Konya 2001.

⁶⁶ "Selçuklular Devrinde Türk-Alman İlişkilerine Bakış", *I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönelimlerle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu*, Konya 2010; "Selçuklular Devrinde Maraş'ın Ekonomik Hayatı Hakkında Notlar", *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu*, Kahramanmaraş 2016; "Anadolu'da İlk Türk Beyliklerinin Ermenilerle İlişkileri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 3, (2018); "Ortaçağda Karadeniz Ticareti ve Türkler", *İlk Çağlardan Günümüze Jeostratejik ve Jeopolitik Açından Karadeniz*, Ankara 2018; "Haçlı seferleri ve İzmit", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Sempozyumu*, Kocaeli 2019; "XI-XIII. Yüzyıllarda Zencan'da Bir Türkmen Beyliği: Kafıutoğulları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, sayı: V/1, (2019).

⁶⁷ *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları (990-1085)*, 2005.

⁶⁸ "Selçukluların İstanbul'u Gördükleri İlk Mekan: Üsküdar", *Üsküdar Sempozyumu I*, İstanbul 2003; "Üsküdar'da Bir Selçuklu Bakıyyesi: Gözcü Baba Karaca Ahmed Sultan", *Üsküdar Sempozyumu II*, İstanbul 2004; "Osman Turan'ın Hayatı ve Tarihçiliği", *TYB Akademi*, sayı: 12, (2014); "**Selçuklular Çağında Alaşehir**", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, sayı: 10, (2016).

⁶⁹ *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, TTKY, Ankara 2007.

⁷⁰ *Selçukluları Yeniden Keşfetmek*, İstanbul 2012 (M. Alican ile birlikte).

⁷¹ *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Ankara 2010; "Türkiye Selçuklularında Hediye ve Hediyeleşme I", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı: 14, (1999); "Türkiye Selçuklularında Hediye ve Hediyeleşme II", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı: 15, (2000); "Türkiye Selçuklularında Halkın Eğlence Hayatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı: 21, (2006); "Sultan Alparslan Devrinde Ermeniler", *Alp Arslan ve Malazgirt*, ed. E. Merçil, İstanbul 2014.

⁷² "XIII. Asrın İkinci Yarısı ile XIV. Asrın İlk Yarısı arasında Göller Bölgesinin Siyasi, İktisadi ve Kültürel Vaziyetinde Genel Bir Bakış", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 28, (1995); "Çivrilili İki Gönül

ile ilgili konularda çalışmalar yapmıştır. Çalışmaları için tarihi-coğrafya da denilebilir. Sadece siyasi olaylar üzerinden değil, ekonomik ve kültürel boyutuyla değerlendirmeler yaptığı pek çok çalışması bulunmaktadır. İlhan Erdem'in bir diğer çalışma alanı da Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi olmuş, bu alanda da pek çok eser kaleme almıştır.

Hasan Hüseyin Adalıoğlu, 1996 tarihinde *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği Münasebetleri* başlıklı tezini yine Coşkun Alptekin danışmanlığında yapan araştırmacılarından biridir. Doktora tezi merkezli bazı makaleleri bulunmaktadır. Selçuklular Tarihi çalışmaları ana çalışma alanı olmakla birlikte, özellikle Eskişehir ve çevresiyle ilgili olarak Selçuklu ve sonrası zamanlara ait yerel tarih kabul edilebilecek çalışmalar da yapmıştır. Hasan Hüseyin Adalıoğlu'nun bir diğer çalışma sahası da siyasetnameler olarak dikkat çekmektedir⁷³.

Yine Coşkun Alptekin danışmanlığında doktorasını tamamlayan bir diğer araştırmacı ise M. Said Polat olmuştur. 1997 senesinde savunduğu *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İctimai ve İktisadi Hayat* adlı teziyle Doktor unvanı alan Polat'ın daha sonraları siyasi tarihten ziyade, sosyal ve ekonomik tarih alanındaki çalışmalara yoğunlaştığı görülmektedir⁷⁴. Bu çerçevede kaleme aldığı *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Koluna*⁷⁵, adlı çalışma ilginç, bir o kadar da değer bir çalışma olarak dikkat çekmektedir.

Daha ziyade Türkiye Selçuklular alanında çalışmalarıyla tanınan Emine Uyumaz, 1997 tarihinde *I. Alaeddin Keykubat Devri Selçuklu Tarihi (1220-1237)*⁷⁶,

Sultanı Beyce Sultan ve Habib-i Acem", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 30, (1997); "XIII. Asrın İlk Yarısında Anadolu'nun Doğusunda Yaşanan Hakimiyet Mücadeleleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 30, (1997); "Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik Dönemden Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım I", *Adalya*, sayı: 5, (2001-2002); "Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadi, Ticari İlişkileri ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 33, (2003); "İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 35, (2004); "İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 38, (2005).

⁷³ *Zencânî Sultana Öğütler Alaeddin Keykubat'a Sunulan Siyasetnâme*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005; "Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lûgati't-Türk* Adlı Eserindeki Türk Dünyası Haritası Üzerine Düşünceler ve Yorumlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı: 17, (2007); "Kaşgarlı Mahmud ve Abbasi Halifeliği", *Akademik Araştırmalar Dergisi, Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı*, sayı: 39, (2008-2009); "Siyasetnâmeler'in Klasik Kaynakları", *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 2, (2004); "XI. Yüzyılda Kaşgar'dan Bağdat'a Türk Dünyasının Siyasi Durumu", *Hacettepe Üniversitesi II. Türkiyat Araştırmaları "Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu" Bildirileri*, Ankara 2009; "Alaeddin Keykubat'a Sunulan Siyasetnameler", *II. Ulusal I. Alaeddin Keykubat ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2010; "Eskişehir ve Civarına Yapılan Selçuklu/Oğuz (Türkmen) Göçleri", *Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, ed. B. Sayılır, Eskişehir 2013.

⁷⁴ "Türkiye de İlk Beglikler ve Kabilevi Siyasi Birliklerin Ortaya Çıkışı 1071-1175", *Belleten*, sayı: 245, (2002); "Türkiye Selçuklularında Askeri Teşkilat 1071-1243", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 17, (2005); "Göçebe Türklere Avcılık", *Uluslararası Türk Kültüründe Av Sempozyumu*, İstanbul 2006; "Selçuklular ve Beylikler Dönemi Türkiyesi'nde Ticaret", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, ed. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 2006.

⁷⁵ *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk'tan Aziz George Koluna*, İstanbul 2004;

⁷⁶ *Sultan I. Alaeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, TTKY, Ankara 2003;

adlı tezini savunarak alanımıza giriş yapmıştır. Bir diğer eserini de Türkiye Selçuklularının komşu devletlerle olan münasebetleri çerçevesinde hazırlanmıştır⁷⁷. Çalışmalarının bazıları Selçuklu dönemi Anadolu ve yakın coğrafyasında günlük hayata dair konu ve meselelerin ele alınması üzerinedir. Bunun yanında aşağıda da belirtildiği üzere Türkiye Selçuklularının döneminde Anadolu ve çevresindeki sosyal, ekonomik ve kültürel hayat hakkında da kaleme aldığı pek çok çalışması bulunmaktadır⁷⁸.

Yaşar Bedirhan, 1999 tamamladığı *Kafkasya ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Kafkasya Politikası*⁷⁹ adlı çalışmayla Selçuklular Tarihi alanına giriş yapmış bir diğer araştırmacı olarak dikkat çekmektedir. Genel Ortaçağ Tarihi çalışmaları da yapan araştırmacımız, doktora tezi haricinde de Türkiye Selçuklularının alanında da çalışmalar yapmaya devam etmiştir⁸⁰. Bedirhan'ın Zeki Atçeken ile birlikte Selçuklu Müesseseleri hakkında hazırladığı bir kitap çalışması da bulunmaktadır⁸¹.

Doksanlı yılların sonunda farklı, bir o kadar da önemli bir konuyu çalışarak doktorasını tamamlayan Ahmet Ocak, Selçuklular Tarihi alanında önemli çalışmalar verme sürecini de başlatmıştır. 1999 tarihinde *Selçukluların Dini Siyaseti ve İslam Alemi (1040-1092)* tamamlamış olduğu tezi daha sonra kitap olarak basılmış⁸²,

⁷⁷ *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul 2011; "Türkiye Selçuklu-Eyyubi Siyasi Münasebetleri", *İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999.

⁷⁸ "Sultan I. Alâeddin Keykubad Döneminde Anadolu'da Hekimlik Yapan Bazı Tabibler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları (The New History of Medicine)*, sayı: 4, (1999); "Türkiye Selçuklu Sultanları, Melikleri ve Meliklerinin Evlilikleri", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, Konya 2001; "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Abbasi Hilâfeti İle Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 37, (2002); "Sultan I. Alâeddin Keykubad Döneminde (1220- 1237) Türkiye Selçuklu Devleti'nde Ekonomik Hayat", *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri*, İstanbul 2003; "Kaynaklara Göre Türkiye Selçuklu Sultanlarının Ölümeleri ve Mezar Yerleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2005; "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Resmî Eğlence/Bezm Meclisleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 43, (2006); "Türkiye Selçuklu Hükümdar ve İdarecilerinden Hapis Hayatı Yaşayanlar", *Zindan ve Mahkûmlar*, İstanbul 2006; "XI-XIV. Yüz Yıllarda Anadolu'da Yetişen Meyveler", *Meyve Kitabı*, İstanbul 2006; "Türkiye Selçuklu Devleti Saray Hayatında Eğlence Meclisleri", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 43, (2007); "Eski Bir Türk Geleneği Olan Saçı'nın Türkiye Selçuklu Devleti Resmî Protokolünde Uygulanışına Dair", *Mehmet Eröz Armağanı*, İstanbul 2011; "XI-XIII. Yüzyıllar Arası Anadolu'daki Kehanet Alametlerine Dair Bazı Örnekler", *Bozkırdan Batıya: Prof. Dr. Hüseyin Salman'a Armağan*, İstanbul 2017; "XI. Yüzyılın Sonlarından XIV. Yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013; "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Anadolu'da Uygulanan Askeri Hilelere Dair", *Abdülkadir Özcan'a Armağan Tarihin Peşinde Bir Ömür*, İstanbul 2018.

⁷⁹ *Selçuklular ve Kafkasya*, Konya 2000.

⁸⁰ "Selçuklu Devrinde Kafkaslarda Yetişen İlim Adamları ve İlme Hizmetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı:15, (2000); "Ortaçağda Kafkasya da Selçuklularla Gürcüler Arasında Siyasi Hâkimiyet Mücadelesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:6, (2000); "Anadolu Nüfus Hareketleri ve Selçuklu Sultanlarının İskân Politikası", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 140, (2002); "Ortaoğu ve Kafkaslarda Dini ve Siyasi Teröre Karşı Selçuklu Sultanlarının Uyguladıkları Politikalar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 182, (2009); "Türkiye Selçuklularında Para ve Devletin Para Politikası", *Journal Of History School*, sayı: 7, (2014).

⁸¹ *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 2004.

⁸² Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.

Selçuklular'ın dini ve mezhep yapısı hakkında yapmış olduğu bu çalışmayla önemli bir boşluğu doldurmuştur. Bu çalışmada Selçuklu siyasi tarihi mezhep yapısı üzerinden de incelenmiştir. Ahmet Ocak, yine Selçuklu ve İslam eğitim tarihi bağlamında dönüm noktası kabul edilebilecek olan Nizâmiye Medreseleri hakkındaki diğer bir çalışma yapmış, medreselerin kuruluşu, işleyişi ve buralarda görev yapmış olan âlimler hakkında geniş bilgi vermiştir⁸³. Ayrıca Selçuklu merkezli farklı alanlarda çalışmaları da bulunmaktadır⁸⁴.

Doksanlı yıllarda Selçuklular Tarihi hakkında doktorasını tamamlayan son araştırmacı ise Muharrem Kesik'tir. *Sultan I. Mesud Devri Türkiye Selçuklular Tarihi (1116-1155)*, başlıklı çalışmasını 1999 tarihinde tamamlayan araştırmacımızın bu çalışması, daha sonra yayımlanmıştır⁸⁵. Muharrem Kesik'in çok geniş bir coğrafya ve konu etrafında çalışmalar yaptığı görülmektedir. Ağırlıklı olarak Türkiye Selçukluları⁸⁶ merkezli çalışmalar yapmış olmakla birlikte Anadolu'nun yakın coğrafyası, İlk Dönem Anadolu Beylikleri⁸⁷ ve Büyük Selçuklular⁸⁸ alanlarında da pek çok çalışması bulunmaktadır.

Bununla birlikte doktora tezi doğrudan Selçuklular Tarihi üzerine olmayıp, çalışmalarında alanımızla ilgili eserler vermiş olan araştırmacılar da bulunmaktadır.

⁸³ *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizamiye Medreseleri*, İstanbul 2017.

⁸⁴ “Selçuklu Medreselerinin Mağrib ve Endülüs Üzerine Etkileri”, *Turkish Studies*, sayı: 4/3, (2009); “Selçuklu İlim ve Tefekkür Hayatında Kadınların Yeri”, *Ortaçağda Kadın*, Ankara 2011; “Medrese Geleneği İçinde Nizâmiye Medreseleri'nin Önemi ve İlim Dünyasına Kazandırdığı Yenilikler”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu Selçuklular'da Bilim ve Düşünce*, Konya 2011; “Selçukluların Seleflerine Göre Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, sayı: 4, (2012); “Selçukluların Din ve Mezhep Siyaseti”, *İslam Tarihi ve Medeniyeti Selçuklular*, ed. M. Ersan-Y. Ayönü, İstanbul 2018; “Selçuklu Dönemi Süfîyye-Devlet İlişkileri”, *Orta Çağ'da Din ve Devlet Doğu Batı Ekseninde*, İstanbul 2018; “Nizâmülmülk'ün Dinî ve Fikrî Hayatı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 8, (2018).

⁸⁵ *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Ankara 2003

⁸⁶ *At Üstünde Selçuklular, Türkiye Selçuklularında Ordu ve Savaş*, İstanbul 2011; *Türkiye Selçukluları: Makaleler*, İstanbul 2015; “Cenâbî'ye Göre Türkiye Selçukluları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 36, (2000); “Sultan II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türklerin Tarihteki İlk Uçuş Denemesi”, *Belleten*, sayı: 247, (2002); “Yağlıbasan Devrinde Danişmendliler-Türkiye Selçukluları İlişkileri”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 37, (2002); “Melik Arab”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 38, (2003); “Maraş Depremi”, *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 42 (2005); “Türkiye Selçuklu Devleti-Bizans İmparatorluğu İlişkileri”, *Sosyoloji Yıllığı*, (2006); “Sultan Alp Arslan'ın Liderlik Vasıfları”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı: 4, (2014); “Myriokephalon Zaferi Öncesinde Konya'yı Hedef Alan Askerî Seferler ve Yolları”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7, (2017).

⁸⁷ *Dânişmendnâme (1085-1178) Orta Anadolu'nun Fatihleri*, İstanbul 2017; *Anadolu Türk Beylikleri*, İstanbul 2018; “Dânişmend Gümüştegin Ahmed Gazi”, *Müjgân Üçer'e Armağan*, ed. T. Şener-M. A. Erdoğan, İstanbul 2011; “Malazgirt Zaferi Sonrasında Anadolu'nun Fethi ve İlk Beyliklerin Kurucuları”, *Alp Arslan ve Malazgirt*, ed. E. Merçil, İstanbul 2014; “Saruhanoğulları'nın Diğer Türk Beylikleri ile İlişkileri”, *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu - IV Saruhanoğulları Beyliği*, Manisa 2015.

⁸⁸ *1071 Malazgirt, Zafere Giden Yol*, İstanbul 2013; *Selçukluların Haçlılarla İmtihanı*, İstanbul 2018; “Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri”, *Türk Kültürü Dergisi*, sayı: 454, (2001); “Sultan Alp Arslan Nasıl Öldürüldü?”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Araştırmaları Dergisi*, sayı: 5, (2016).

Bunlardan ilki Osmangazi Özgüdenli'dir. 2000 yılında *Gazan Han ve Reformları (694/1295-703/1304)*⁸⁹, adlı çalışmasıyla doktorasını tamamlayan Özgüdenli'nin siyasi tarih yanında, teşkilat, sikkeler, tarihi coğrafya, kültürel ve sosyal meseleler olmak üzere pek çok makalesi bulunmaktadır. Özellikle *Selçuklular, I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, adlı çalışması, son yıllarda Büyük Selçuklular hakkında yapılmış en değerli araştırmalardan biri olarak dikkat çekmiş ve ilgi görmüştür. Ayrıca *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'ndeki bazı maddeleri de bu anlam önemli kabul edilebilir. Aynı zamanda *Encyclopaedia Iranica*'da da önemli bazı maddelerin de yazarlığını yapmıştır⁹⁰.

Türkiye'deki Selçuklu Tarihi çalışmalarının ana üslerinden olan bir diğer şehir de tartışmasız Konya olmuştur. 2001 senesi iki araştırmacının art arda Selçuklular Tarihi çalışmalarına resmen dâhil olduğu yıldır. *Ahi Sinan bin Ahi Mes'ud ve Şecere-namesi* adlı çalışmasını tamamlayan Mehmet Ali Hacıgökmen, daha sonraki yıllarda özellikle Türkiye Selçuklu Tarihi merkezli pek çok çalışma yapmıştır⁹¹. Siyasi tarih başta olmak üzere, kültürel ve sosyal konularda geniş bir perspektifte çalışmalar kaleme almıştır. Bunun yanında Selçuk Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen Selçuklular Tarihi temalı birçok sempozyumun düzenlenmesinde de üst düzey katkısı bulunmaktadır. Bu anlamda da Selçuklu Tarihi ve araştırmalarına katkısı hayli fazla olan bir araştırmacı olarak öne çıkmaktadır.

⁸⁹ *Moğol İnanında Gelenek ve Değişim: Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, İstanbul 2009.

⁹⁰ *Selçuklular, I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul 2013; "Çağrı Bey'in Oğulları Tarafından Bastırılmış Bazı Sikkeler ve Sağladıkları Bilgiler", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 12, (2002); "Selçuklu-Hilafet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 39, (2004); "Yok Olan Bir Ortaçağ Şehri: Merv", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü Prof. Nejat Diyarbekirli'ye Armağan*, ed. Yaşar Çoruhlu-Nâlan Türkmen, Ankara 2006; "Selçuklu Paralarının Işığında Çağrı Bey'in Ölüm Tarihi Meselesi", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 35, (2004); "Selçuklu Çağında Kırsal Hayat: Göçebeler ve Köylüler", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012; "XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı", *Prof. Dr. Erdoğan Mercil'e Armağan*, İstanbul 2013; "Selçuklu Anadolu'sunda Ekmek", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, (2014) (Ömer Uzunağaç ile birlikte); "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, (2015); "Sultan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*; "Tümen", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*; "Tiyül", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*; "Ülüş", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*.

⁹¹ *Türkiye Selçuklularında Avcılık*, Konya 2000; *Selçuklu Hanımları-Kıra Hatun ve Raziye Devlet Hatun*, Konya 2017; *Türkiye Selçuklu Devlet Adamları*, Konya 2018; *Türkiye Selçuklu Başkentleri (İznik ve Konya)*, Konya 2019; "Kadı Burhaneddin Devletinde Ahilerin Faaliyetleri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 16, (2006); "Türkiye Selçuklu Devlet Adamlarından Esededdin Ayaz", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 27, (2010); "I. Alaeddin Keykubat Dönemi Emirlerinden Atabey Bedreddin Gühertaş (Gevhertas) (D. ?-Ö. 1262)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı: 50, (2011); "Türkiye Selçukluları Şehzade ve Sultanlar Muallimi Mecdüddin İshak", *Belleten*, sayı: 276, (2012); "Anadolu'da Ahiliğin Esnaf Teşkilatı Hâline Dönüşmesi ve Tımar Sistemine Yansımaları (Ankara Örneği)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 32, (2012); "Türkiye Selçuklu Sultanlarının Kitabelerde Geçen Bazı Unvanları Bunların Selçuklu Şiyasetine Yansımaları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 31, (2012); "Türklerde Yas Âdeti Temelleri ve Sonuçları", *Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünc'e Armağan*, Konya 2013; "Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin Selçuklu Sultanları İle İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 36, (2014); "Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikarlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 43, (2018).

Büyük Selçuklular'ın Anadolu hâkimiyetinin ilk temsilcilerinden olan Danişmendliler hakkında yapılan tek doktora tezini yapan kişi Sefer Solmaz'dır. Sefer Solmaz, 2001 tarihinde *Danişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları* başlıklı bu tezi tamamlayarak Konya'daki Selçuklu Tarihi araştırmacıları arasına katılmıştır. Danişmendli Beyliği Tarihi ile ilgili çalışmalar yanında Büyük Selçuklular ve Türkiye Selçukluları dönemindeki Anadolu hakkında çalışmalarıyla bilinmektedir⁹².

Aynı sene içinde *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi* adlı çalışmasıyla tezini tamamlayan bir diğer araştırmacı Selim Kaya'dır. Doktora tezi daha sonra yayımlanmıştır. Selim Kaya'nın çalışmalarının daha ziyade Türkiye Selçuklu coğrafyası ile ilgili konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Türkiye Selçukluları ana çalışma alanı olan Kaya'nın zaman zaman da Ortaçağ ile ilgili genel meseleler üzerinde çalışmalar yaptığı görülmektedir⁹³.

Coşkun Alptekin'in öğrencilerinden bir diğeri ise 2002 tarihinde *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi* adlı tezle alan çalışmalarına dâhil olan Adnan Çevik'tir. Doğrudan Selçuklular Tarihi gibi görünmese de yapmış olduğu pek çok çalışma Selçuklu coğrafyası ve etki alanı olarak kabul edilebilecek konulardır. Araştırma konularına bakıldığında bölge ve şehir tarihleri üzerinden, tarihi coğrafya kabul edilebilecek çalışmalar yaptığı görülmektedir. Bu çerçeveden bakıldığında da çalışmalarını farklı bir yere koymak doğru bir yaklaşım olacaktır⁹⁴.

⁹² *İbn Fazlan Seyahatnamesi'ne Göre İtil Bulgarları*, Konya 2018; "Danişmendli Ailesinin Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşundaki Rolü", *Niksar'ın Fethi ve Danişmendliler Döneminde Niksar Bilgi Şöleni Tebliğleri*, Tokat 1996; "Danişmendliler", *Türkler*, VI, Ankara 2002; "Danişmendlilerde Kültür ve Sanat", *Türkler*, VIII, Ankara 2002; "Danişmend Gazi'nin Anadolu'ya Gelişi", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, sayı: 14, (2002); "Türkiye Selçukluları Devrinin Ünlü Gazisi Mübarizü'd-din Halifet Gazi", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, sayı: 16, (2006); "Danişmend-Nâme'ye Göre Emir Gazi'nin Faaliyetleri", *Tarihin Peşinde*, sayı: 2, (2009); "Danişmendlilerin İskân Politikası", *Büyük Selçuklu Devletinden Türkiye Selçuklu Devletine Mehmet Altay Köymen Armağanı*, Konya 2011.

⁹³ *I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006; "Selçuklu Devletlerinde Müsâdere Uygulamaları", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı: 2/2, (2005); "Ortaçağ'da Maraş'ın Sosyokültürel ve Etnik Yapısı Hakkında Bir Değerlendirme", *I. Kahramanmaraş Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2005; "Mevlânâ'nın Siyasî Faaliyetleri, Mevlânâ'nın Selçuklu Devlet Erkânı Üzerindeki Etkisinin Siyasî Boyutları", *Uluslararası Düşünce ve Sanatta Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2006; "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008; "Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 12, (2009) (Rahime Kıyılı ile birlikte); "Süleyman Şah II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

⁹⁴ "XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaoğulları", *Türkler*, VI, Ankara 2002; "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Hüküm Sürmüş Bir Türkmen Beyliği: Dilmaçoğulları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 12, (2002); "Selçuklu Fütühatı Diyarbakır ve Yöresinde Kurulan Türkmen Beylikleri", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır 2004; "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin*, İstanbul 2007; "Yukan Dicle Havzasında Yeni Bir Ortaçağ Başkenti-Erzen", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, İstanbul 2009; "Ortaçağ İslam Coğrafyacılarına Göre el-Cezire ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, sayı: 33, (2009).

Aynı yıl içerisinde Seyfullah Kara, *Anadolu Selçukluları'nda Din ve Din Kurumları* başlıklı tezle doktorasını tamamlamıştır. İki önemli kitap çalışması, tezinde çalışmış olduğu konuların devamı mahiyetindedir. Bununla birlikte Selçuklular'ın din ve mezhep yapısı hakkında yapılmış olan bu çalışmalar, Ahmet Ocak'tan sonra bu alanda yazılmış olan nadir çalışmalar olarak dikkat çeker. Fazla çalışılmayan bu meseleler hakkında yapıldıkları için de önem arz eden çalışmalardır. Selçuklular Tarihi dışında da makaleler kaleme almıştır. Bu çalışmalarına ek olarak siyasi, sosyal ve kültürle ilgili olarak da farklı zamanlarda yayımlanmış makaleleri bulunmaktadır⁹⁵.

Coşkun Alptekin'in öğrencisi olarak başladığı akademik hayatına Coğrafya Bölümü'nde Doktora yaparak devam eden Adnan Eskikurt, *Anadolu Medeniyetleri ve Coğrafyası* başlıklı tezini 2003'te tamamlamıştır. Alan dışı kabul edilebilecek bu çalışmadan sonra Eskikurt'un daha ziyade Türkiye Selçuklu Tarihi alanına ve tarihi coğrafya çalışmalarına yöneldiği görülmektedir. Guy Le Strange'in *The Lands of Eastern Caliphate* adlı ünlü eseri de Türkçeye çevirmiş, Selçuklular'ın tarihi coğrafyasına dair eserler de kaleme almıştır⁹⁶. Özellikle Miryokefalos Savaşı'nın⁹⁷ yerinin tespiti hususundaki çalışması bir hayli ses getirmiş, bu konuda gözlerin Konya'ya çevrilmesindeki katkısı hayli fazla olmuştur.

2007 tarihinde *Selçuklu-Bizans Münasebetleri (1116-1308)*⁹⁸ adlı tezini tamamlayan bir diğer araştırmacı da Yusuf Ayönü olmuştur. Ayönü'nün çalışmalarının Türkiye Selçuklu-Bizans münasebetleri çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Diğer bir ifadeyle sadece Selçuklu merkezli bir bakış sergilememiş, Bizans kaynaklarını da değerlendirerek etkin şekilde kullanmıştır. Bunun yanında çalışma konuları Selçuklular dönemi Anadolu'sundaki Bizans ve diğer Hristiyan

⁹⁵ *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, İstanbul 2006; *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul 2007; “*Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubat'ın Dini Hayatı ve İslam Mistikleriyle İlişkileri*”, *Tabula-rasa*, sayı: 4, (2002); “*Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Şiilik Sorunu*”, *Marife*, sayı: 3, (2008); “*Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Mu'tezile Ekolünün Varlığı*”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, (2012); “*Tekke-Medrese Uzlaşmasını Sağlamaya Katkısı Bağlamında Ebu'l-Hasan el-Harakâni ve Selçuklu Tasavvuf Düşüncesine Etkisi*”, *Uluslararası Harakani Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ankara 2012; “*Selçuklu Türkiye'sinde Eğlence Türü Olarak Bezm ve Musiki*”, *Bilig*, sayı: 68, (2014).

⁹⁶ *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, İstanbul 2015; *Musul Atabegliği (Zengilerin Son Devri ve Lü'lu' Ailesi) 607-660/1211-1262*, İstanbul 2014; “*Kufi Çayı Boğazı'nın Doğal ve Tarihi Coğrafyası (Çivril/Denizli) Natural and Historical Geography of the Kufi Brook Gorge*” (Myriokephalon Savaşı hak.), *e-Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı: 13, (2001); “*Ortaçağ Anadolu Ticaret Yolları*”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 33, (2014); “*Türkiye Selçuklu Dönemi Kent Yerleşmeleri ve Çevre Bilincine Ait Uygulamalar*”, *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*, İstanbul 2015; “*Myriokephalon Savaşı'na Dair Kronikler ve Modern Çalışmalar*”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7, (2017); “*Malazgirt Savaşı'nın Mevkii ve Cereyanı Üzerine*”, *Malazgirt Zaferi Bin Yıllık Miras*, İstanbul 2018.

⁹⁷ *Selçuklu-Bizans Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası Myriokephalon Zaferi (Konya-Bağrsak Boğazı-Miryokefalos 17 Eylül 1176)*, İstanbul 2015 (M. A. Ceylan ile birlikte).

⁹⁸ *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014.

unsurlar, bunlarla olan münasebetler, taraflar arasında yaşanan siyasi ve askeri meseleler üzerinde şekillenmiştir⁹⁹.

2008 tarihinde *Büyük Selçuklular Döneminde Horasan 1040-1157*¹⁰⁰ adlı tezle Selçuklular Tarihi alanına dâhil olan araştırmacılarından biri de biz olduk. Daha ziyade Büyük Selçuklular coğrafyası ve az da olsa Gazneliler Tarihi hakkında çalışmalar yaptık. Çalışmalarımız başta siyasi tarih olmak üzere, kültürel ve sosyal konularda şekillenmektedir¹⁰¹.

Yine 2008 yılında *Türkiye Selçuklularında Ordu* başlıklı tezle Erkan Göksu Selçuklular Tarihi çalışmalarına dâhil olmuştur. Türkiye Selçuklu merkezli çalışmaları, son zamanlarda biraz daha Büyük Selçuklu merkezli bir hal almıştır. Erkan Göksu, yapmış olduğu çalışmalarıyla Selçuklular Tarihinin her kesime ulaşması noktasında alanımıza büyük katkı yapan bir araştırmacı olarak dikkat çekmektedir. Tarihi roman olarak kaleme aldığı Berzem, bu anlamda önemli bir başlangıç teşkil etmiştir. Telif ettiği diğer eserlerle de Selçuklu Tarihçiliğine büyük katkı yapan Erkan Göksu'nun belki de en önemli katkısı yapmış olduğu pek çok kaynak çevirisidir. Bu anlamda son dönemlerde en fazla dikkat çeken araştırmacılarından birisidir¹⁰².

*Türkiye Selçukluları Devrinde Malatya*¹⁰³ adlı tezi 2010 tarihinde tamamlayan Tülay Metin, genel itibariyle merkezine Selçuklular'ı alan çalışmalar yapmıştır.

⁹⁹ “Bizans İmparatorlarının Selçuklu Sultanlarına Gönderdiği Armağanlar (Bizans Kaynaklarına Göre)”, *Türk Kültüründe Hediye Sempozyumu*, İstanbul 2007; “Türkiye Selçuklu Devleti İle Trabzon İmparatorluğu Arasında Karadeniz Bölgesindeki Hâkimiyet Mücadeleleri (1204-1243)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı: 23, (2008); “Myriokephalon Savaşı'nın Bizans İmparatorluğu Açısından Ne İfade ettiğine Dair Bazı Düşünceler”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Özel sayı, (2014); “Batı Anadolu'daki Türk Yayılışının Bizans Kaynaklarındaki Yansımaları”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, IV, Ankara 2010.

¹⁰⁰ *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.

¹⁰¹ *Çağrı Bey Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi*, İstanbul 2011; *Sultan Alp Arslan Fethin Babası*, İstanbul 2016; *İnsanlığın Sığınağı Sultan Alp Arslan*, İstanbul 2018; “Gazneliler ve Büyük Selçuklular'da Bayramlar ve Bayram Kutlamaları”, *Turkish Studies*, sayı: 5, (2010); “Büyük Selçuklu Coğrafyasında Yaşayan Hristiyan-Yahudi Tebaa ve Devlet Ricaliyle Olan Münasebetleri”, *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, İstanbul 2011; “Büyük Selçuklular Döneminde Yaşamış Kadın Âlimler”, *Ortaçağ'da Kadın*, Ankara 2011; “Büyük Selçuklu Devleti'nde Atabeglik Müessesesi ve İşleyişi”, *Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı*, İstanbul 2013; “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yımal”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, sayı: 23, (2013); “Sultan Sencer'in Kürdistan Eyaleti Kurdurmuş Olduğu İddiası Üzerine Bir Değerlendirme”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6, (2017).

¹⁰² *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010; *Câmi'ü't-Tevârih-Selçuklu Devleti (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçük)*, çev. E. Göksu, İstanbul 2010; *Tabakât-ı Nâsiri-Selçuklular*, çev. E. Göksu, Tokat 2011; *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyan)*, çev. E. Göksu, İstanbul 2015; *Ravzatu's-safâ (Tabaka-i Selçukiyye)*, çev. E. Göksu, Ankara 2015; *Selçuklu Mirası-Gulâm ve İktâ*, İstanbul 2017; *Bilge Vezir Nizâmülmülk*, İstanbul 2018; “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhaneler”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 24, (2007); “Târih-i Güzide'ye Göre Rûm (Anadolu) Selçukluları”, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 27, (2008); “İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı: 1, (2009); “Türkiye Selçuklular Dönemine Ait İki Askerî İstilah: “Leşker-i Kadim” ve “Leşker-i Hadis” Tabirleri Üzerine”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, sayı: 14 (2011).

¹⁰³ *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya 2013.

Doktora tezi aynı isimle basılmıştır. Selçuklu ve Selçuklu sonrası Ortaçağ ile ilgili farklı alan ve dönemler hakkında yapmış olduğu çalışmaları bulunmaktadır. Çoğunluğu siyasi tarih olmakla birlikte orijinal kabul edilebilecek meseleler hakkındaki bazı çalışmaları ile farklılık arz etmektedir. Bunun yanında askeri, sosyal ve kültürel konuları kapsayan makaleleriyle alana katkı veren araştırmacılarından biridir¹⁰⁴.

Konya’da çalışmalarına devam eden araştırmacılarından biri de Zehra Odabaşı’dır. Genellikle Türkiye Selçukluları dönemi hakkında çalışmalarıyla öne çıkmaktadır. Zehra Odabaşı, 2012 tarihinde *Selçuklu Devleti’nde Mühtedi Vakıfları: Celâleddin Karatay Vakıfları Örneği* başlıklı tezini tamamlayarak alanımıza dâhil olmuştur. Sonraki çalışmaları daha ziyade Türkiye Selçuklu Anadolu’su çerçevesinde kalmış, bununla birlikte farklı konularda da çalışmalar yapmıştır. Özellikle vakıflar ve mimari gibi teknik, ahilik gibi de sosyal meselelerle ilgili çalışmalarının var olduğu görülmektedir¹⁰⁵.

Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan) adlı tarihi coğrafyaya dair tezini 2012 yılında tamamlayan Mustafa Alican’ın, sonraki dönem pek çok çalışması Selçuklular üzerine yapılmıştır. Mustafa Alican’ın Mehmet Ersan ile birlikte hem Büyük Selçuklular hem de Türkiye Selçukluları hakkında kaleme alınmış eserleri bulunmaktadır. Ayrıca iki farklı yayınevinden yayımlanan *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, İbnü’l-Verdi Tarihinde Bulunan Selçuklularla İlgili Kayıtlar*¹⁰⁶ adlı çalışması, alanımıza kaynak tercümesi kazandırma noktasında önemli kabul edilebilecek çalışmalarının başında gelmektedir. Alican’ın daha ziyade

¹⁰⁴ “Türkiye Selçuklu Devleti’nin Karadeniz’deki Siyasî ve Askerî Faaliyetleri”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, sayı: 2, (2008); “Türkiye Selçuklu Siyasî Hayatında Kadının Rolü Üzerine”, *Ortaçağda Kadın*, Ankara 2011; “Selçuklular Çağında Şehir Hayatı”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. R. Turan, Ankara 2012; “Selçuklular Zamanında Anadolu da Türk İskânına Dair Bir İnceleme Malatya Örneği”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 2, (2013); “Tarih-i Sistan’da Selçuklular ile İlgili Bilgiler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 35, (2014); “Selçuklularda Okuluğa Genel Bir Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi*, sayı: 17, (2014); “Selçuklular Zamanında Münecimliğe Dair Bazı Tespitler”, *History Studies*, sayı: 6/3, (2014); “Selçuklu Bayrağı Üzerine Değerlendirme”, *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür*, 75. yılında Prof. Dr. İsmail Aka’ya Armağan, Ankara 2017; “Sultanlığı Meşruiyet Kazanmamış Bir Selçuklu Şehzadesi: Tuğrul Arslan”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6, (2017).

¹⁰⁵ *Siyasetin Dengesi: Celâleddin Karatay*, İstanbul 2018; “13. ve 14. Yüzyıllarda Anadolu’da Ahilik ve Mevlana Celâleddin-i Rumi ile Münasebeti”, *Mevlana Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, (2007); “Karatay Sultan Zaviyesi’nin Malî Tarihinden Bir Kesit (1813-1889)”, *Tarihin Peşinde*, sayı: 9, (2013); “Celâleddin Karatay’ın Hayatı ve Siyasî Kariyeri”, *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Konya 2013; “Türkiye Selçuklularından Osmanlı’ya Küçük Bir Miras: XIX. Yüzyılda Küçük Karatay (Kemâliye) Medresesi”, *Vakıflar Dergisi*, sayı: 44, (2015); “Karatay Medresesi’nin Biçimlendirilmesi ve Mimari Anlam Boyutu”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, sayı: 5, (2016); “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Konya Ekonomisi: Sâhib Ata Medresesi’nin Malî Tarihi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 2018; “Müslümanların Gözünden I. Haçlı Seferi ve Selçukluların Haçlılara Karşı Savunması”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, sayı: 13/1, (2018).

¹⁰⁶ *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular, İbnü’l-Verdi Tarihinde Bulunan Selçuklularla İlgili Kayıtlar*, Arapçadan Türkçeye tercüme ve yayına hazırlama M. Alican, Ankara 2014.

siyasi tarih hakkında da pek çok makalesi yanında, makale çevirileri ile kitabiyat çalışmaları da mevcuttur¹⁰⁷.

Bununla birlikte doktora çalışmaları doğrudan Selçuklular ile ilgili olmayıp, daha sonra bu alanda çalışmaları bulunan araştırmacılar da mevcuttur. Bunlardan ilki olan Aydın Usta, 2003 tarihinde doktorasını tamamlamıştır (*Siyasi ve Kültürel Samaniler Devleti Tarihi (943-1005)*). Samaniler'in yıkılmaya yakın dönemlerinde Selçuklu ailesi ile yakın münasebetleri düşünüldüğünde dolaylı olarak girilen Selçuklular Tarihi hakkında doğrudan çalışmalar da yapmıştır. Son zamanlarda yayımlanmış olduğu iki kitap çalışması yanında farklı zamanlarda ve konularda da makaleleri bulunmaktadır¹⁰⁸.

Meryem Gürbüz de Selçuklu sonrası dönem bir konuyu 2005 tarihinde tamamlamıştır (*Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*)¹⁰⁹. Selçuklular'ın yıkılmasıyla birlikte o coğrafyada kurulan Harizmşahlar hakkındaki bu çalışma, Selçuklu bakiyesi kurum ve şahıslar hakkındadır. Bu anlamda da Selçuklu kabul edilebilir. Meryem Gürbüz, bunun yanında doğrudan Selçuklular ile ilgili çalışmalar da kaleme almıştır¹¹⁰.

Aynı yıl *Haçlılar: 1095-1120* başlıklı teziyle doktorasını tamamlayan Güray Kırpık da daha sonraki dönemde Selçuklular ile ilgili doğrudan çalışmalar yapmıştır. Bu alandaki en önemli çalışması hiç kuşkusuz 2009 tarihinde yayımladığı Nizamiye Medreseleri¹¹¹ ile ilgili olanıdır. Bu kitap, genel kabul gören görüşün aksine, diğer bir ifadeyle Nizâmülmülk'ten ziyade Selçuklular'ı merkeze alan bir bakış açısıyla

¹⁰⁷ *Selçukluları Yeniden Keşfetmek, Büyük Selçuklular*, İstanbul 2012 (Mehmet Ersan ile birlikte); *Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı, Türkiye Selçukluları*, İstanbul 2013 (Mehmet Ersan ile birlikte); *Kıyametin İlk Günü, Malazgirt 1071*, İstanbul 2013; "Tâcuddevle Tutuş: Bir Selçuklu Meliki'nin Siyasi Biyografisi", *Tarih Okulu*, sayı: 1, (2008); "Selçuklu-Mervânî İlişkileri", *Turkish Studies*, sayı: 8/11, (2013); "Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 7/16, (2014); "Selçuklu Veziri Amidülmülk Kündürî'nin Yükselişi ve Düşüşü", *JASS Studies*, sayı: 8/29, (2014).

¹⁰⁸ *Doğunun ve Batının Hakimleri Selçuklular Gerçek Hikayeler ve Anekdotalar*, İstanbul 2019; "Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişinden Belek'in Ölümüne Kadar, 1098-1124)", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 37, (2002); "Artukoğlu Belek Gazi'nin Siyasi Faaliyetleri", *Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı*, İstanbul 2005; "Müslüman-Haçlı Mücadelelerinde Haşişiler", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, sayı: 44, (2006); "Haçlı Seferlerinin Hazırlayıcısı Olarak Malazgirt Savaşı", *Alp Arslan ve Malazgirt*, ed. E. Merçil, İstanbul 2014; "Ünlü Selçuklu Kumandanı Gevherayın", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013; "Merv Şehri ve Sultan Alp Arslan'ın Mezarı Üzerine Mülâhazalar (X.-XII. yy. Tarih-Coğrafya Kaynaklarının Karşılaştırılması)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 225, (2016).

¹⁰⁹ *Harizmşahlar, Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür*, İstanbul 2014.

¹¹⁰ "Harizmşahlar'da Bazı Saray Adetleri", *Tarih Boyunca Saray, Hayatı Ve Teşkilatı, Tarih Boyunca Saray, Hayatı Ve Teşkilatı Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006; "Ortaçağ Türk Ordularında Resmî Geçit", *Eskiçağdan Modern çağa Ordular-Oluşum, Teşkilat ve İşlev*, İstanbul 2007; "Büyük Selçuklular Devrine Ait Münşeât Mecmualarında Yer Alan Bir Belge Türü: İhvaniyat", *Tarih Okulu*, sayı: 15, (2013); "Savaşlarda Sivillerin Ahvali Selçuklular Devri", *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri*, İstanbul 2015.

¹¹¹ *Nizamiye Medreseleri Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu, Ankara 2009.*

kaleme alınmıştır. Çalışmaları genel itibariyle Haçlılar üzerine olmakla birlikte Selçuklular ile ilgili bazı makaleleri de bulunmaktadır¹¹².

2007 tarihinde *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Dinî Zümreler (1299-1402)*, başlıklı tezi tamamlayan Haşim Şahin'in çalışmaları da genel olarak bu başlık çerçevesinde şekillenmektedir. Bununla birlikte meselelere Selçuklular döneminden başladığı da görülmektedir. Öncesi ve sonrasını birlikte inceleyen bakış açısıyla kaleme aldığı çalışmaları bu anlamda önem taşımaktadır. Ayrıca Selçuklu Anadolu'sunun sosyal hayatı ile ilgili olarak kaleme aldığı çalışmalar, çoğunlukla siyasi tarih alanında çalışmalar yapılan ülkemiz tarihçiliği için değerlidir¹¹³.

Makalenin son bölümünde Feridun Nafiz Uzluk'u da anmak gerekir. Konyalı bir ailenin mensubudur. Asıl çalışma alanı Tıp Uzluk, bir taraftan kendi mesleğiyle ilgili çalışmalar yaparken diğer taraftan da yapmış olduğu yayımlarla Selçuklular Tarihine katkılarda bulunmuştur. Zengin kütüphanesinin bir kısmı Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi'nde bulunmaktadır. Özellikle yapmış olduğu neşirler, Türkiye Selçukluları dönemiyle ilgili olarak önemli bir boşluğu doldurur nitelikte, olup halen istifade edilen çalışmalar olarak dikkat çekmektedir¹¹⁴.

¹¹² “Tarihi Gelişim İçinde Ahilik ve Lonca Müessesesi”, *Ahilik Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1, (2004); “Artuklu-Haçlı Münasebetleri”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, sayı: 29, (2009); “Selçuklu Dönemi Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. R. Turan, Ankara 2012.

¹¹³ “Selçuklular Döneminde Ahiler”, *Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, ed. A. Yaşar Ocak, Ankara 2006; “Selçuklu Devletlerinin Kuruluş Devirlerinde Etkili Olan Amiller Üzerine Bazı Düşünceler”, *Kuruluş ve Çöküş Sürecinde Türk Devletleri Sempozyum Bildirileri*, Sakarya 2007; “Türkiye Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mutfağı”, *Türk Mutfağı*, ed. A. Bilgin-Ö. Samancı, Ankara 2008; “Şeyh Mecdüddin İshak'ın Türkiye Selçuklu Yönetimi İle İlişkileri”, *I. Uluslararası Sadreddin Konevi Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2010; “Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, sayı: 3, (2013); “Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefâiyye Tarikatı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 70, (2014); “Balkanların İslamlaşmasında Bir Selçuklu Gazi Dervishi: Sarı Saltık”, *Keşkül*, sayı: 20, (2014).

¹¹⁴ *Mecâlis-i Seb'a-yı Mevlânâ (Mevlânâ'nın Yedi Öğüdü)*, çev. M. Hulusi, İstanbul 1937; *Mektûbât-ı Mevlânâ Celâleddin (Mevlânâ'nın Mektupları)*, İstanbul 1937; *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi İbn Bibî'den*, çev. M. Nuri Gencosman, Ankara 1941; *Divân-ı Sultan Veled*, Ankara 1941; *Selçukî Devletleri Tarihi Kerîmüddin Aksarâyî'den*, çev. M. Nuri Gencosman, Ankara 1943; *Anonim Târih-i Âl-i Selçuk der Anatoli Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, tıpkıbasım ve Türkçe çev. F. N. Uzluk, Ankara 1952. Hakkında bkz. Hasan Özönder, “Uzluk, Feridun Nafiz”, *DİA*, XLII.

KAYNAKÇA

- Akün, Ömer Faruk, “Mehmet Fuad Köprülü”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Arık, Feda Şamil, “Köymen, Mehmet Altay”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Başar, “Fahameddin, “Yinanç, Mükrimin Halil”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Donuk, Abdülkadir, “Kafesoğlu, Halil İbrahim”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Erdem, İlhan, “Sevim, Ali”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Kara, İsmail, “Yaltkaya, Mehmet Şerefettin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Koca, Salim, “Turan, Osman”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Köymen, Mehmet Altay, “Selçuklu Devri Türk Araştırmaları, I: Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle”, Belleten, sayı: 68, (1953).
- Mülayim, Selçuk, “Özergin, Muammer Kemal”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Özönder, Hasan, “Uzluk, Feridun Nafız”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
- Turan, Osman, Selçuklular Hakkında Yeni Bir Neşir Münasebetiyle”, Belleten, sayı: 116, (1965).
- Yinanç, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944.

SELÇUKLU TARİH YAZIMINDA METODOLOJİ VE TERMINOLOJİ PROBLEMATİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

SELİM KAYA*

Özet

Selçuklu tarihi çalışmalarının özgün bir gelenek halinde devam edebilmesi için metodolojik olarak süreklilik ve tutarlılığın esas alınması, bilgilerin temkin, tahlil ve tenkit süzgecinden geçirilmesi, ayrıca terminolojinin doğru kullanılması gerekmektedir. Selçuklu tarihinin olay ve olguları incelenirken çevredeki diğer etkenler de göz ardı edilmemeli, ancak bilgiler de kendi içinde tutarlı bir bütünlük arz etmelidir. Selçuklu siyasi ve sosyal tarihi o dönemde geçerli “bilgi-değer temeli” ile ele alınmalı, sikke ve arkeolojik verilerden de faydalanılmalıdır. Şahıs ve yer isimlerinin yazımında ait oldukları kültür dikkate alınmalıdır. Olayları yorumlamadan kaynaklarda geçtiği şekliyle yazmak bir nevi “modern vak’ânüvistlik”tir. Kaynak, belge, bilgi tahlili ve tenkidi yapılmayan çalışmalar epistemolojik ve metodolojik olarak eksiklikler içermektedir. Gerek Selçuklu tarihini bir bütün olarak anlamlandırma, gerek olay ve olguları ele alış biçimi ve yorumlama çabalarında gözlenen terminolojik ve metodolojik problemler, Selçuklu mirasının ortaya çıkmasını güçleştirmekte ve hatta “anlaşılmazlık açmazına” yol açmaktadır. Bu sebeple Selçuklu tarihî pratiğinin incelenmesi ile elde edilen kavramların benimsenmesi kadar doğru kullanımı da önemli bir husustur. Bu çalışmada Selçuklu tarihi araştırmalarında karşılaşılan metodoloji ve terminoloji problemlerine dikkat çekilecektir.

AN EVALUATION ON METHODOLOGY AND TERMINOLOGY PROBLEMATİC İN SELJUKİD HISTORİOGRAPHY

Abstract

In order to continue the Seljuk history studies as a unique tradition, methodological continuity and consistency should be taken as basis, information should be pass through the filter of caution, analyze and criticized, and also the terminology should be used correctly. While examining the events and facts of the Seljuk history, other factors in the environment should not be ignored, but the information should be consistent in itself. The political and social history of Seljuks should be dealt with in “knowledge-value basis” the valid at that time, and the coin and archaeological data should be used. Individual and place names should be taken into account in the culture they belong to. Write events without interpreting them as they pass in sources is a kind of “modern historiography”. Studies that do not have source, document, information analysis and criticism contain epistemological and

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Afyon/TÜRKİYE
skaya@aku.edu.tr , yskaya03@gmail.com

methodological insufficiencies. Terminology and methodological problems observed both in the interpretation of the history of the Seljuks as a whole and in the way they deal with events and phenomena are makes it difficult to the emergence of the Seljuk heritage and even leads to the “dilemma of incomprehensibility”. Therefore, the proper use of the concepts obtained by studying the historical practice of Seljuk as well as the adoption of the concepts is an important issue. In this study, we will draw attention to the methodology and terminology problem encountered in Seljuk history researches.

Giriş

Ülkemizde son zamanlarda Selçuklu tarihi çalışmaları göz ile görünür biçimde artmıştır. Pek çok kitap ve makale yayımlanmış, lisansüstü çalışmalar yapılmış, bazı üniversitelerin bünyesinde Selçuklu araştırma merkezleri kurulmuştur. Bütün bu gelişmeler elbette ki sevindiricidir. Ancak bu artış nitelik bakımından olmazsa bir anlamı ve önemi de yoktur. Daha önce yapılmış olanı tekrar etmenin, çok yönlü ve derin düşünmeden, dikkatsiz ve yüzeysel bir bakışla konuyu ele almanın ilim âlemine ve ülkemize hiç bir faydası olmayacaktır.

Araştırmacı Selçuklu tarihi konusunda önceden yapılmış çalışmalarda eksik kalmış ya da geliştirilmeye açık hususları tespit edebilmeli ve o noktalarda yoğunlaşarak yazmaya gayret etmelidir. Yapılan çalışma, yeni bir bilgi ve bakış açısı ortaya koyamasa bile araştırma konusuyla ilgili mevcut bilgileri zenginleştirebilmelidir. Araştırmacı, çalışmasının literatür içinde nerede yer alacağı hakkında bir öngöründe bulunabilmelidir. Çünkü bilimsel çalışma yaparken konuyu derinlemesine araştırmak, delilleri ve görüşleri açık ve ayrıntılı şekilde ortaya koymak, hem tartışmak hem de yorumlamak araştırmacıdan beklenen bir husustur.

Bilimsel bir eserin nasıl ve ne şekilde kaleme alınması gerektiği erbâb-ı ilm tarafından farklı zamanlarda ifade edilmiştir. Bunlardan biri olan Tacüddin es-Subki'ye (ö. 1369) göre tarihçi; haberin kaynağını mutlaka belirtmeli, dil formasyonuna ve hatırlama melekesine sahip olmalı, alıntıyı müzakere ederek yapmalıdır. Tarihçi, “*hasenü'l-ibare*” (sözü güzel ve düzgün), “*hasenü't-tasavvur*” (konuyu olduğu şekliyle olduğu kadar anlatan) ve “*sâhib-i medlulat-ı elfâz-ı marifet*” (sözcüklerin ifade ettiği anlamları bilen) olmalıdır. Konuyu ele alırken de, kişisel arzu ve eğilimlerinden sıyrılmalı ya da bunları bastırarak insaf yolunu tutup dengeli olmalıdır.¹

Bununla beraber İbn Haldun'un ifadesiyle; “amaç olan ilimlerin elde edilmesi, araç konumundaki ilimlerin tahsiline bağlıdır”. Akademik çalışmalarda en önemli araç da metodolojidir. Metodu olmayan araştırmacı ya eksik yada yanlış yapar. Bu sebeple kadim tarihçiler, “usül bilmeyenin ilmine itibar edilmez” demişlerdir.

¹ es-Subki, Tacüddin Ebu Nasr Abdulvehhab b. Takiyyüddin Ali, *Kaide fi'l-Cerh ve't-Tadil ve Kaide fi'l-Müerrihin*, (thk. Abdulfettah Ebu Gudde), Kahire 1978, s. 69-86; Kasım Şulul, “İslam Düşüncesinde Metin Tenkidi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 13, S. 20, Temmuz-Aralık 2008, s. 38-39.

Francis Bacon'un ifadesiyle "metodu olan total, metotsuz koşandan daha çabuk ilerler". Hatta metotsuz olan çoğu defa amacına da ulaşamaz ki bu durum "vusülsüzlük, usülsüzlüktendir" şeklinde ifade edilmiştir. Çünkü bir neticeye ulaşmak ancak doğru usüllerle (metodlarla) mümkündür. Çünkü "eğri kılıcın doğru gölgesi olmaz".

"İlimlerin inkişafı ile muvazi olarak ilimlerin metotları da inkişaf etmiştir". Öyleyse bilimsel bir çalışma yapılırken, zaman içinde oluşan ve tecrübelerle dayalı olarak gelişen ilmi yöntemlerden yani metodolojiden yararlanılmalıdır. İlim ancak ilim ehlinde alınmalıdır. Çünkü ilim ehli, yol ve yöntem bilendir. Bilimsel bilgiyi diğer bilgi türlerinden ayıran temel özellik de, belirli bir yönteme sahip olmasıdır.

Metodolojik ve terminolojik değerlendirmelere geçmeden önce bu çalışmada kimseyi hedef almadığımızı, hiç kimseyi tahkir etmek, zımnen veya alenen hiç kimseyi cahillikle suçlamak gibi bir niyetimizin olmadığını ifade etmeliyim. Her insan bazen eksik yazabilir, hatalı söyleyebilir, bilmeden bir kusur işleyebilir. "Beşer, şaşar" sözü her zaman herkesin karşılaşabileceği durumu ifade etmektedir. Önemli olan bu ihtimal göz ardı edilmeden en az hata ile yaptığımız işi sonuçlandırmaya çalışmaktır.

1. Metodolojik Değerlendirme

Bir amacı, bir hedefi, en kısa zamanda, en verimli şekilde gerçekleştirmek için takip edilen yola, yönteme metod veya usül denir. Her ilmin bir metodu vardır. Bir metoda bağlı kalarak hareket edenler işini "olması gerektiği" şekilde yaparlar. Akademik çalışmalarda bilgileri ayıklamak, düzeltmek, tasnif etmek, anlaşılır hale getirmek, mukayese ve tahlile dayalı tenkit süzgecinden geçirmek de en az hata ile işi tamamlamaya imkân sağlar.

Tarihçi Hacı Hahfe (ö. 1657), *Keşfü'z-Zunûn an Asâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn* başlıklı eserinde, "Kitap yedi sebeple yazılır; ya hiç benzeri olmayan bir şeyi ortaya koymak için, ya eksik kalmış bir şeyi tamamlamak için, ya mübhem olan bir şeye açıklık getirmek için, ya uzun olan bir şeyi özüne dokunmadan kısaltmak için, ya dağınık olan bir şeyi bir araya toplamak için, ya karışık olan bir şeyi düzenlemek için, ya da bir yazarın yaptığı yanlışları düzeltmek için"² diyerek telif eserlerde olması gereken hususları zikretmiştir. Ancak 17.yüzyılda ifade edilen bu hususları, 21.yüzyılda dahi içermeyen bazı akademik çalışmalarla karşılaşmak mümkündür ve bu durum gerçekten üzüntü vericidir.

Burada Selçuklu tarih yazımında metodolojik problem içeren pek çok çalışmadan sadece birkaç örnek sunacağım. Bu örnekler, "özellikle seçilmiş çalışmalar olmayıp" bir vesile ile görüp okuyarak not aldığımız ve burada sizinle paylaştıklarımızdır.

² Seyyide İsmail Kâşif, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metotları*, (Türkçe terc. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Ramazan Şimşek), İzmir 1997, s. 64.

Metodolojik olarak bize sorunlu görünen çalışmalardan biri “Sultan İzzeddin Mesud’un Emir Gazi’nin Çocukları ile Mücadelesi”³ başlıklı makaledir. Bu çalışmada ek olarak konu ile hiç ilgisi olmayan Türkiye Selçukluları soy ağacının verilmiş olması metodolojik bir sorun olarak ifade edilebilir.

“Rumlaşan Selçuklular Sahte Ricatı Unuttu: Köseadağ Savaşı (3 Temmuz 1243)”⁴ adlı çalışmanın ana başlığı sorunlu olduğu gibi, makalenin her alt başlığından sonra konu ile doğrudan ilgisi olmayan bazı şahısların sözlerinin zikredilmiş olması da metodolojik olarak sorunludur.

parçalarlar.

1. Tarihin Seyrinde Sahte Ricatın Varlığı ve Ulusların Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi

“Devletler, büyük ve pahalı konvansiyonel askeri birlikler yerine küçük ve hem ekonomik hem de politik açıdan az maliyetli çözümlerle istedikleri sonuçları alabiliyorsa, savaş bir başka formda yeniden doğar ve bildiğimiz paradigmlar kökünden değişir.”

Qiao Liang ve Wang Xiangsui

Büyük çoğunlukla okçu süvarilerden kurulu olan Türk savaş birlikleri, at sayesinde sağlanan sürat vasıtasıyla, ağır

Sonuç

İş kuru dudaktan ve yaşlı gözden geçti. Bu gam okları göğüsten kanada geçti.

İbn Bibi

26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alparslan'ın talimatı ile Anadolu'da Ahlatşahlar, Artuklular, Saltuklular,

³ Abdullah Bayındır, “Sultan İzzeddin Mesud’un Emir Gazi’nin Çocukları ile Mücadelesi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17 (1), s. 371-377.

⁴ Mazlum Şahin Demir, “Rumlaşan Selçuklular Sahte Ricatı Unuttu: Köseadağ Savaşı (3 Temmuz 1243)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. XII, Ağustos 2017, s. 229-247.

Bu makale hazırlanırken hiçbir temel kaynaktan faydalanılmadan, sadece araştırma eserlerden bir derleme yapılmış olması, yeni bir bakış açısı, yeni bir yorum getirilmeden diğer araştırmalarda geçen bilgilerin tekrarlanmış olması da metodolojik bir sorun olarak ifade edilebilir. Ayrıca toplam onsekiz sahife olan bu makalenin ana başlığı ve temel konusu olan Köseadağ Savaşı'nın bütün makale de sadece iki sahifede (s.242-243) anlatılmış olması, asıl konunun metnin ancak %12'sini oluşturuyor olması da metodolojik bir sorun olarak ifade edilebilir.

“Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat”⁵ başlıklı çalışmanın yetmişbir sahifede bir makalenin boyutlarını aşacak şekilde kaleme alınmış olmasından başka, sonuç yazılmamış olması da metodolojik bir sorun oluşturmaktadır.

“Osman Turan’a Göre Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Aksaray”⁶ başlıklı çalışma, matbu Türkçe araştırma eserlere ve tek bir araştırmacıya dayanan, yeni bir bilgi ve yorum olmaksızın Osman Turan’ın Aksaray ile ilgili verdiği bilgileri bir araya getiren bir derleme olması sebebiyle sorunludur.

“II.Gıyaseddin Keyhüsrev Döneminde Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübîler Arasındaki İlişkiler”⁷ başlıklı makalenin 255 ve 257 sayfaları arasında hicri tarih hiç kullanılmazken, 257.sayfasında hem hicri hem miladi tarihin verilmiş olması, tarih yazımında bir yeknesaklık olmaması metodolojik bir sorundur.

“Pervâne Muinüddin Süleyman Moğol Casusu Muydu?”⁸ başlıklı çalışma sonuç bölümünde iki defa başka eserlerde geçen bilgilere atıf yapıldığı için metodolojik olarak sorunludur.

⁵ Ahmet Kartal, “Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1, İstanbul 2008, s. 95-168.

⁶ Ramazan Ata, “Osman Turan’a Göre Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Aksaray”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar 2016, C. XV, S. 57, s. 568-578.

⁷ Yasemin Aktaş, “II.Gıyaseddin Keyhüsrev Döneminde Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübîler Arasındaki İlişkiler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VIII, S. 39, Ağustos 2015, s. 254-262.

⁸ Nurullah Çetin, “Pervâne Muinüddin Süleyman Moğol Casusu Muydu?”, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Şubat 2017, C. III, S. 1, s. 1-5.

bir ortamda huzuru bularak devletin yıkılmasına engel olmaya çalışmak olduğunu iddia etmektedir.⁴⁰

Sonuç

Muinüddin Süleyman Pervâne, devlet idaresinde oldukça tecrübeli ve zeki kişiliğe sahip bir devlet adamıdır.⁴¹ Bu tecrübesini devlet idaresinde Moğollar ile işbirliği yaparak kullanmıştır. Pervâne'nin bu iki yönlü siyaseti bazı kaynakların casusluk iddiasına sebebiyet vermiş olsa da⁴², konuyla ilgili dönemin kaynaklarında bu tarz bilgilere rastlanmamaktadır. Kaynaklardan çıkarılabilecek ortak nokta ise, Pervâne'nin gerek makamını korumak için olsun, gerekse devletin yıkılmasına engel olmaya çalışmak için olsun, Moğollar ile işbirliği yapmış ve birçok konuda da ortak hareket etmiştir. Öyle ki, bazen kendi çıkarlarını, devletin çıkarlarından daha önemli görmüş ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmiştir.

KAYNAKÇA

BAYRAK, M. Orhan (2002), *Türk İmparatorlukları Tarihi*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul.

BAYRAM, Mikâil (2008), *Selçuklular Zamanında Konya'da Dini ve Fikri Hareketler*, İstanbul.

³³ Yinanç, a.g.e., ss:263; İbn Bibi, a.g.e., ss:596.

³⁴ Enver Behnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara 1972, ss:198-200; Bayrak, a.g.e., ss:285; Kesik, a.g.e., ss:91-92.; Çetin, a.g.e., ss:272; İbn Bibi, a.g.e., ss:21.

³⁵ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkiât ve Kültür*, TTK Yayınları, Ankara 1995, ss:480.

³⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I. Cilt, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1961, ss:14; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, a.g.e., ss:480; Kesik, a.g.m., ss:91-92; Togan, a.g.e., ss:231.

³⁷ İbn Bibi, a.g.e., ss:21; Özkök, a.g.e., ss:94; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., ss:480.

³⁸ Yinanç, a.g.e., ss:228-242; Uzunçarşılı, a.g.e., ss:14.

³⁹ Togan, a.g.e., ss:265.

⁴⁰ Ali Sevim- Erdoğan Merçil, a.g.e., ss:480.

⁴¹ Yaşar Yücel-Ali Sevim, *Türkiye Tarihi I (Fetihten Osmanlıya Kadar 1018-1300)*, Sabah Gazetesi Yayınları, İstanbul, ss:132-133.

⁴² Yinanç, a.g.e., ss:228-242.

Yine “Anadolu Selçuklu Dönemi Demir Aletlerinin Üretim Yöntemleri”⁹ başlıklı çalışmada sonuç kısmında birden fazla esere atıf yapılmıştır. Belki bir tane olsa yanlışlıkla sehven basım hatası denilebilir ama birkaç tane olunca bunu söylemek de mümkün olamıyor. Dolayısıyla bu durum metodolojik bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁹ Ümit Güder, Alptekin Yavaş, Ünsal Yalçın, “Anadolu Selçuklu Dönemi Demir Aletlerinin Üretim Yöntemleri”, *Turkish Studies*, C. 10/9, (2015), s. 193-212.

arada görülmektedir b) Vüstit dendritlerinin hâkim olduğu bu ince kesit görüntüsü KU-CU No.07 kodlu cürufa aittir.

SONUÇ

Kubad Abad saray sitesi ve Samsat buluntuları arasında yer alan demir aletlerin üretim yöntemleri incelenerek yüksek teknik birikim ve beceriyle donanmış Anadolu Selçuklu demir metalürjisinin izleri ortaya çıkarılmıştır.

İncelenen demir aletlerin üretimlerinde hammadde olarak en eski cevherden demir elde etme yöntemi olan doğrudan izabe ile elde edilmiş luppelerin yanı sıra Orta ve Güney Asya kökenli bir teknik olan pota çeliğinin üretim malzemesi olarak kullanılması, Anadolu'nun teknolojik açıdan zenginleştiği bir dönemi işaret etmektedir.

Büyük Saray hamamında çıkarılan küçük ebatlı bıçaklarda uygulanan malzeme tasarımı, demircilerin farklı karbonlu çelikleri ayırt ederek bunları katmanlar halinde ustalıklı kaynatabildiklerini ve ısı işlemlere (su verme, menevişleme vb.) oldukça hâkim olduklarını göstermiştir. Bu bıçaklarda kullanılan luppeler oldukça iyi rafine edilmiş olup çok az izabe kaynaklı cüruf kalıntısı içermektedir. Karbürize edilmiş ya da luppelerin karbonca zengin bölgelerinden seçilmiş katman merkezde kesici ağıza denk gelecek şekilde kullanılmıştır. Sırtta ise kalın yumuşak bir demir şeridi uygulanmıştır. Dekarbürizasyon yaşanmaması ve dövme esnasında demir pulu oluşumunun azaltılması için düşük sıcaklıklarda ama hızlı bir şekilde dövme işlemi tamamlanmıştır. Su verme işlemi dövme sonrasında tüm gövdeye uygulanmıştır. Sırttaki ferrit taneciklerinin eş merkezli görüntüsü su verme sonrası oluşan kırılma eğilimi azaltmak için bir süre menevişleme yapıldığını doğrulamaktadır. Çelik ve demir katmanların kesite dik bir şekilde birbirleriyle kaynatılarak oluşturulduğu sandviç tarzı bıçaklara MS. 5. yüzyıldan itibaren özellikle Kuzey ve Kuzeydoğu Avrupa'da oldukça sık rastlanmaktadır (Pleiner, 2006, s.202). Britanya'da ise Erken Ortaçağ buluntuları arasında merkezde çeliğin kenarlarda demirin yer aldığı bıçaklar en çok rastlanılan ikinci bıçak türü olarak bildirilmektedir (Blakelock&McDonnell, 2007, s. 55). Katman sayılarının sırtta doğru artması, üç farklı karbon oranına sahip malzemenin kullanılması ve boyuttaki küçüklük nedeniyle KU No.07 kodlu bıçağın bu türün çok daha gelişmiş bir varyasyonu olduğu söylenebilir.

Sadece değerli bıçak ve kılıçlarda kullanılan pota çeliğinin üretildiği atölyelerin izlerine Orta Asya'da Merv'de ve Fergana vadisinde yer alan Akhsiket'de rastlanmıştır (Rehren, 2002, s.38). Özellikle Merv'de 9. ve 10. yüzyılları arasında işlevsel olan üretim merkezinde kullanılmış seramik potalara ait geniş bir alana yayılmış kırıklar, buradaki üretim akışı ve teknolojisi hakkında önemli

“Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar”¹⁰ başlıklı makalede s.484’de “I. Gıyaseddin Keyhüsrev’in oğulları; I. İzzeddin Keykavus (1211-1220)” ifadesinden sonra bu bilgi için sekiz kaynak “ve I.Alaeddin Keykubad (1220-1237)” ifadesinden sonra dokuz kaynak verilmiştir. Muhtemelen çalışmanın “ilmi değeri yüksek olması arzusuyla” böyle yapılmıştır. Ancak herkesçe malum olan ve zaman içinde sıradanlaşan bir bilgi olarak malumu ilama gerek olmadığı için, bu bilgi için de kaynağa gerek olmadığı halde bu kadar kaynak verildiği için metodolojik açıdan sorunludur. Bu durum makalede farklı sayfalarda farklı bilgiler için de tekrarlanmıştır. Örneğin; “s.491’de “İlk Türk denizcilerinden Çaka Bey (öl. 1095)” ifadesinden sonra bu bilgiye iki kaynak verilmiş ve metodolojik problem tekrarlanmıştır.

¹⁰ Yaşar Bedirhan, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 42, Şubat 2016, s. 483-502.

619, Baykara, 1997: 7, 72, Alptekin, 1994: C. VIII, 265-271, Sevim, 2002: C. XXV, 347-349, Merçil, 2015: 130-131, 133-136).

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in oğulları; I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) (İbn Bibi, 1996: C. I, 132, 218, Aksaraylı, 2000: 25, Müneccimbaşı, 2000: C. II, 41-57, Turan, 2015: 293-324, Turan, 1997: C.VI, 631-641, Koca, 1997: 13-105, Alptekin, 1994: C. VIII, 272-281, Merçil, 2015: 136-139) ve I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) (Bibi, 1996: C.I, 218-458, Aksaraylı, 2000: 25, Müneccimbaşı, 2000: C.II,57-80, Turan,2015: 402, Turan, 1997, C. VI, 613-619, Turan, 1997: C.VI,645-659,Uyumaz, 2003: 12-119, Öngül, 2014: C. II, 123-157, Burgu, 2011: 97), devirlerinde, her alanda yaşanan ilerlemeler sonucunda, devlet gücünün ve refahın zirvesine ulaşmıştır. Ancak, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1237-1246) Selçuklu tahtına çıkması, düşüşün ve gerilemenin başlangıç noktasını teşkil eder (İbn Bibi, 1996: C. II, 19-88, Aksaraylı, 2000: 25, Müneccimbaşı, 2000: C. II, 80-92, Turan, 2015:423 vd. Turan, 1997: C. VI, 620-628, Öngül, 2014: C. II, 157 vd.). Tarih boyunca devletlerin ve hanedanların da tıpkı donanma ile Bizans İmparatorluğu'nu sıkıştırılmaya başlamıştı (Komnena, 1996: 229-232). Sonraki dönemlerde Türkiye Selçukluları geçici bir süre için de olsa denizlerden uzaklaşarak bir kara devleti durumuna düşmüştür. Buna rağmen Türkiyeli girişimcilerin özellikle Akdeniz ve Kara

Malazgirt Zaferi (1071) ile Anadolu'ya girmeye başlayan Türkler, kısa zamanda Karadeniz, Çanakkale Boğazı ve Ege Denizi, Doğu Akdeniz'de de Antalya (Famphylia), Kilikya gibi yerleri fethetmişler, böylece denizlere temasla birlikte denizcilik faaliyetlerine de başlamışlardır Komnena, 1996: 25). İlk Türk denizcilerinden Çaka Bey (ö. 1095) (Turan, 1997: C. VI, 681-688, Demirkent, 1996:6-8) Ege Denizi sahillerini fethetmiş, kurduğu donanma ile Bizans İmparatorluğu'nu sıkıştırılmaya başlamıştı (Komnena, 1996: 229-232).

Sonraki dönemlerde Türkiye Selçukluları geçici bir süre için de olsa denizlerden uzaklaşarak bir kara devleti durumuna düşmüştür. Buna rağmen Türkiyeli girişimcilerin özellikle Akdeniz ve Kara

Ayrıca aynı makalede I. İzzeddin Keykavus adının geçtiği yerlerde (bütün metinde onaltı defa), parantez içinde “(1211-1220)” şeklinde saltanat döneminin verilmesi; yine I.Alaeddin Keykubad isminin geçtiği her yerde (bütün metinde onsekiz defa) parantez içinde “(1220-1237)” şeklinde saltanat döneminin verilmesi metodolojik olarak sorundur.

2. Terminolojik Değerlendirme

Kaynak eserlerin bazılarında zikredilen kelime veya terimlerin, Türkçe tercümelerinde de aynı şekilde zikredilmesi ve bu eserlerden yararlanan araştırmacıların da bu ifade veya terimleri aynen tekrarlaması, terminoloji sorunu oluşturmaktadır. Bazı terimler âdeta belirli bir döneme veya belirli bir devlete aidiyet kazanmıştır. Her ne kadar imparatorluk ile krallık yönetimleri pek çok açıdan birbirine benziyor olsa da aralarında nüanslar vardır, ayrıca biri krallık diğeri imparatorluk olarak ifade edilmiş, tanınmış ve bilinmiştir. Biri krallık tacı, diğeri imparatorluk tacı giymiştir. Bu sebeple imparatorluğun liderine kral, krallığın liderine imparator demek doğru bir ifade şekli değildir.

Yine Selçuklu devleti yöneticileri “sultan” unvanı ile zikredilirken, Osmanlı devleti yöneticileri “padişah” unvanı ile anılmıştır. Osmanlı döneminde telif veya tercüme edilen bir Selçuklu eserinde de müellifin veya mütercimın çalışmasında kendi yaşadığı dönemde devlet başkanına verilen unvanı kullanması o dönemde yaşayan insanların konuyu daha iyi anlaması için tercih edilen bir ifade şeklidir. İlmi bir çalışma değil nakil olduğu için de kolay anlaşılması düşünülmüştür. Ancak günümüzde yapılan bilimsel araştırmalarda terimlerin seçilmeksizin ve dikkate alınmaksızın aynen aktarılması terminoloji sorununa sebep olmaktadır. Örneğin Selçuklu kaynaklarının tercümelerinde “sultan” unvanı yerine “padişah” unvanı

kullanılmıştır. Çeviriyi yapan tarihçi olmadığı ve o dönemde devlet başkanı için kullanılan kelimenin anlamını verirken “padişah” terimini kullanılmıştır. Mütercim bu konuda mazurdur. Ancak onun bu çevirisini kullanan araştırmacılar bu hususa dikkat etmesi ve uygun terimi kullanması gerekmektedir. Bu konuda en iyi örneği İbn Bibi'nin¹¹ Mürsel Öztürk tarafından yapılan Türkçe tercümesinde görebiliriz.

Zamanın **padişahının** bu haberini köle, *Candar Hüsameddin Karaca*'ya ulaştırdı. İkisi birlikte Sultan'ın huzuruna çıkmak için *Kubadabad*'a hareket etti. Yolda *Hüsameddin Candar*, geldiğini haber vermek için özel bir kölesini (*gulam -i has*) Sultan'a gönderdi. Kendisi de bir süre oyalanarak yoluna devam etti. Akşam olunca haber vermeden *Saadeddin Köpek*'in çadırına (*utisak*) vardı. Ondan başka kimseden korkmayan **Köpek**, onu görünce "Cihan **padişahını** görmeye mi geldin?" diye sordu. O da, "Ben, siz *Perwane*⁷³⁾ *Melikül-ümera* hazretlerinde izin almadan nasıl Sultan'ın huzuruna çıkarırım ve kendimi onun yakını sayarım? Bundan sonra ben kendim için sığınacak ve yardım istenecek makam olarak siz *melikül-ümera*'nın makamım görüyorum" cevabını verdi.

Melik Eşref -Allah Rahmet eylesin- hem şekil hem de mana olarak omuzuna almış, o şerefle zamanın bütün **padişahlarına** karşı üstünlük ve övünç payesi kazanmıştı. Ben bu dar topraklarda kendimi, o yüce eşğin değersiz kullarından sayıyorum. Eğer İslam **padişahının** kalbi, kiskançların ve düşmanların sözlerinden etkilenmişse, şu andan itibaren dünya var oldukça onun katından ne buyurlurlarsa yerine getiririm. Eğer **padişahın** maksadı bu şehri benden almaksa, alınca onu her halükarda başka birine verecektir. O kimseden bekleyeceği hizmeti, bu köle-**si** de yapar. Eğer muzaffer çet'ini bize karşı açmak isterse, bu kadar

Terminoloji sorununa yönelik örneklerden biri de; bir makale başlığında¹² geçen “Rumlaşan Selçuklular” ifadesinin kullanılmasıdır. “Rumlaşan Selçuklular” ifadesi bir tanımlamadan öte aynı zamanda bir ithamdır. Selçuklular ne yapmış da Rumlaşmış? diye metne bakınca görüyoruz ki, yazara göre Köseadağ Savaşı'nda sahte ric'at taktiğini uygulamamışlar ve bu sebeple yazar tarafından “Rumlaşmakla” itham ile “Rumlaşan Selçuklular” olarak ifade edilmiştir ki bu ifade terminolojik olarak sorunludur.

¹¹ İbn Bibi, *el-Evamiru'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçukname)*, (Türkçe terc. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1996, C.II, s.34, 57 vd.

¹² Demir, a.g.m, s. 229-247.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
Cilt:IV /Sayı:XII /Ağustos /MMXVII

ISSN:2148-2

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТО
Demir/ atdd/ 0000-0

Rumlaşan Selçuklular
Sahte Ricatı Unuttu:
Kösedağ Savaşı (3
Temmuz 1243)

3. Kronolojik Değerlendirme

“Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi”¹³ başlıklı çalışmada şu bilgiler yer almıştır: “Selçuklular ve Beylikler döneminin önemli eserlerinden olan Divan-ü Lugatit Türk adlı eserde yemekler ve Kutatgu Bilig adlı eserde de yemek törenleri ve sofraya kuralları üzerine bilgiler verilmektedir. Yine dönemin ünlü eseri olan Dede Korkut Hikâyelerinin içeriğinde de dönemin yemeklerine değinilmektedir”. Bu çalışmada yazar tarafından “Divan-ü Lugatit Türk”, “Kutatgu Bilig” ve “Dede Korkut Hikâyeleri” dönemin ünlü eserleri olarak takdim edilmiş ve kronolojik olarak hata yapılmıştır.

¹³ Yılmaz Seçim, “Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi”, *Journal of Tourism Theory and Research*, 4 (2), 2018, s. 125.

üzere kepçe, tencere – kazan, havan, güveç, testi, sürahi, elek ve kalbur bulunduğu da bilinmektedir (Erdoğan, 2010; Doğdubay ve Giritlioğlu, 2011). Selçuklular ve Beylikler döneminin önemli eserlerinden olan “Divan-ü Lugat-it Türk” adlı eserde yemekler ve “Kutatgu Bilig” adlı eserde de yemek törenleri ve sofraya kuralları üzerine bilgiler verilmektedir. Yine dönemin ünlü eseri olan “Dede Korkut Hikâyelerinin” içeriğinde de dönemin yemeklerine değinilmektedir. “Selçuklular Dönemi”nde yemek kültürü açısından en önemli kaynak 13.yy’da yaşayan Mevlana’nın eserleridir (Halıcı, 2009). Anılan dönemde, Orta Asya dönemi

Sonuç

Selçuklu tarihi araştırmaları sayı bakımında artmış olmakla birlikte bazı çalışmalarda ciddi anlamda metodolojik, terminolojik ve kronolojik eksiklikler ve hatalar mevcuttur. Temel kaynaklara dayanmayan bazı derlemeler, hem akademik özellikten uzaktır, hem de mitoloji ve efsaneden fazlasıyla etkilenmiştir. Maalesef bazı çalışmalarda da konunun ele alınış biçimi bakımından gerçek bilgiyi zamanın anlayışına uygun bir şekilde ortaya koymaktan uzaktır. Bazı çalışmalarda bazı bilgiler, planlı ve sistematik olarak toplanmadan, hiçbir mantık ve muhakeme-yi aklıyeye tabi tutulmadan, tetkik edilmeden, rivayetler üzerinde inceleme ve tahlil yapılmadan, yorumlanmadan ve değerlendirilmeden olduğu gibi zikredilmiştir. Bu durum metodolojik veya terminolojik hatalara sebep olmuştur.

Analitik düşünce ile yazılan nitel araştırmaların dışında kalan derlemeler maalesef metodoloji ve terminoloji problematğine sahiptir. Bazı çalışmalar listeleme veya özetleme şeklinde kaleme alınmıştır. Bazı çalışmalarda peş peşe gelen cümlelerde zaman uyumu gözetilmemiştir. Bazı çalışmalarda zaruret olmaksızın aynı kelime birden fazla tekrarlanmıştır. Bazı çalışmalarda imlâda yeknesaklığa dikkat edilmemiş, kelimeler farklı şekillerde yazılmıştır. Bazı çalışmalarda esas konudan uzaklaşmış, gereksiz yan konular uzun uzun anlatılarak söz uzatılmıştır. Ortaçağda olağan karşılanan bu tip çalışmaların günümüzde farklı şekillerde karşımıza çıkması da metodolojik bir sorundur.

Verilen örnekler özellikle seçilmiş çalışmalar değildir. Bizim penceremizden problematik olarak görülenlerdir. Selçuklu tarihi çalışmalarında yazarın olayların

ruhuna nüfuz etmek için çabalarken araştırma metodolojisine dikkat, kaynaklarda verilen bilgileri mukayese ile doğruluklarını tespit, aynı zamanda tenkit ve tahlil ile yorum yapabilme ve terminolojiyi doğru kullanabilme kabiliyetine sahip olması beklenmektedir. Metodolojik, terminolojik ve kronolojik sorunlardan uzak durulması, kaleme alınacak eserlerin daha güzel ve daha iyi olmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- AKTAŞ Yasemin, “II.Gıyaseddin Keyhüsrev Döneminde Türkiye Selçuklu Devleti ile Eyyübiler Arasındaki İlişkiler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. VIII, S. 39, Ağustos 2015, s. 254-262.
- ATA Ramazan, “Osman Turan’a Göre Anadolu Selçuklu Devleti Zamanında Aksaray”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar 2016, C. XV, S. 57, s. 568-578.
- BAYINDIR Abdullah, “Sultan İzzeddin Mesud’un Emir Gazi’nin Çocukları ile Mücadelesi”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17 (1), 371-377.
- BEDİRHAN Yaşar, “Türkiye Selçuklu Sultanlarının Milletlerarası Ticareti Geliştirmek İçin Yürüttüğü Faaliyetler ve İzlediği Politikalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. IX, S. 42, Şubat 2016, s. 483-502.
- ÇETİN Nurullah, “Pervâne Muînüddin Süleyman Moğol Casusu Muydu?”, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Şubat 2017, C. III, S. 1, s. 1-5.
- DEMİR Mazlum Şahin, “Rumlaşan Selçuklular Sahte Ricatı Unuttu: Köseadağ Savaşı (3 Temmuz 1243)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV, S. XII, Ağustos 2017, s. 229-247.
- GÜDER Ümit, Alptekin Yavaş, Ünsal Yalçın, “Anadolu Selçuklu Dönemi Demir Aletlerinin Üretim Yöntemleri”, *Turkish Studies*, C. 10/9, (2015), s. 193-212.
- İBN BİBİ, *el-Evamiru'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie (Selçukname)*, (Türkçe terc. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayını, C.II, Ankara 1996.
- KARTAL Ahmet, “Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 1, İstanbul 2008, 95-168.
- SEÇİM Yılmaz, “Selçuklu ve Osmanlı Mutfağının Gastronomi Açısından Değerlendirilmesi”, *Journal of Tourism Theory and Research*, 4 (2), 2018, s. 122-130.
- SEYYİDE İSMAİL KÂŞİF, *İslam Tarihinin Kaynakları ve Araştırma Metotları*, (Türkçe terc. Mehmet Şeker, Rıza Savaş, Ramazan Şimşek), İzmir 1997.
- es-SUBKİ, Tacüddin Ebu Nasr Abdulvehhab b. Takiyyüddin Ali, *Kaide fi'l-Cerh ve't-Tadil ve Kaide fi'l-Müerrihin*, (thk. Abdulfettah Ebu Gudde), Kahire 1978.

ŞULUL Kasım, “İslam Düşüncesinde Metin Tenkidi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 13, S. 20, Temmuz-Aralık 2008, s. 27-55.

MİLLÎ EĞİTİM MÜFREDATLARINDA VE TARİH DERS KİTAPLARINDA SELÇUKLU TARİHİ ÖĞRETİMİ VE KARŞILAŞILAN PROBLEMLER

MEHMET ALİ KAPAR*

Özet

Cumhuriyet Dönemi'nde Türk eğitim sisteminin ana hatları Atatürk tarafından belirlenmiştir. Atatürk, Kurtuluş Savaşı yıllarında Maarif Kongresi'ni toplayarak eğitime verdiği önemi ortaya koymuştur. Cumhuriyetin ilanından sonra da millî bir eğitim sistemi kurulmaya çalışılmıştır. Bu dönemde dünyada olduğu gibi ülkemizde de ulus devlet inşa edilmeye çalışılmış ve oluşturulacak olan tarih eğitimleri de bu anlayış üzere bina edilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde tarih öğretimine genel hatlarıyla bakıldığında, ağırlık verilen konuların sürekli bir değişim gösterdiği söylenebilir. Zira ortaya konulan *Türk-Tarih Tezi* ile dünya tarihinin gelişiminde Türk ulusunun kilit rol oynadığı ispat edilmeye ve resmî ideoloji doğrultusunda şekillenmiş yeni bir nesil inşa edilmeye çalışılmıştır. İlerleyen dönemlerde oluşturulan müfredatlar ve bunların hayata geçirilmiş hali olan ders kitapları da iktidar sahiplerinin kendilerini ve oluşturdukları kurumları meşrulaştırmak için ilgilendikleri bir alan olmuştur. Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren ortaya konulan tarih dersi müfredatları, oluşturulması ve tarih ders kitaplarının yazımı millî perspektifte gerçekleşmiştir. Türk tarihi seyrinin en önemli mihenk taşlarından olan Selçuklu devletlerinin öğretilmesine de bu anlayış çerçevesinde yer verildiği görülmektedir. Atatürk'ün ölümü ile tarih anlayışında değişimler başlamış, çok partili rejime geçilmesi ile birlikte ise bu durum kendisini çok daha fazla hissettirmiştir. 1970'li yıllardan itibaren ise milliyetçi ve Türkçü söylemin ağır bastığı bir dönem yaşanmıştır. Zamanla da bu söylem İslam ile birleştirilmiş ve "*Türk-İslam Sentezi*" dönemi başlamıştır. Günümüzde de bu anlayış devam etmektedir.

Selçuklu devletleri gerek İslamlaşma gerekse Anadolu'nun Türkleştirilmesi sürecinin kilit noktasıdır ve yeni nesillere aktarılması önem arz etmektedir. Bu çalışmada Millî Eğitim Bakanlığının yayınladığı eğitim müfredatlarında Selçuklu devletlerinin işleniş ve bu doğrultuda hazırlanan ders kitaplarına yansımaları ele alınacaktır. Araştırmada tarihsel yöntem kullanılmıştır. Araştırmanın kaynakları olarak 1923'ten günümüze yayınlanmış ilk, orta ve lise ders müfredat programları, programlar üzerine yapılan çalışmalar ile ders kitapları ve Selçuklu tarihi üzerine yapılan araştırmalar esas alınmıştır. Araştırmada tarihsel yöntem kullanıldığından veri kaynakları dönemlere yönelik kategorilere ayrılarak incelenmiştir. Araştırmada ortaya çıkan Cumhuriyet Dönemi'nde yayınlanmış tarih ders programları, ders kitaplarının yayınlandıkları dönemin siyasi eğilimleri ile tarih anlayışlarını da

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Karaman/TÜRKİYE. malikapar@kmu.edu.tr.

yansıtıkları ve dönemlere göre ortaokul tarih programlarının değişim gösterdiği gerçeği de dikkate alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tarih Eğitimi, Selçuklu Tarihi, Ders Kitapları, Müfredat.

SELJUKIAN HISTORY TEACHING AND ENCOUNTERED PROBLEMS IN NATIONAL HISTORY EDUCATION CURRICULUM AND HISTORY BOOKS

Abstract

Main lines of Turkish Education System were determined by Atatürk in Republic Period. Atatürk called Education Congress for meeting in Independence War years so he showed given importance to the education. After Proclamation of Republic, a national education system was tried to be established in our country. In this period, Nation – state was tried to be built like in the world and instruction of history was tried to be built on this understanding. When we consider instruction of history in general terms in Republic Period, it can be said that weighted subjects always changed. Yet, thanks to this Turkish History thesis it was tried to evidence that Turkish Nation played key role at development of the world history and a new generation has been tried to be built shaped by official ideology. Syllabuses composed in progressing periods and course books in which they were applied become an area where ruling governments are interested in legalizing themselves and their built organizations. Since the first periods of Republic, composing history course syllabus and history course books were realized under the national perspective. Instruction of Seljukian States which are cornerstone of Turkish History were placed in the frame of this understanding. Upon death of Atatürk, changes in history understanding started. No sooner than transition to multi party system, this case became more felt. Since 1970's, a period emphasized with nationality and Turkish statements were lived. In time, this statement was composed with Islam and "Turkish-Islamic Synthesis" period started. This understanding is still being continued today.

Seljukian States are key points of either islamification or turkicizing of Anatolia periods so it is important to transfer this point to the new generations. In this study, considering of Seljukian States at Education syllabus released by Ministry of National Education and its reflection to the course books prepared in this regard. Historical method was used in this study. Primary, secondary and high schools course syllabuses released from 1923 to today, studies performed on the syllabus and course books and researches on Seljukian history were taken base as resources of the research. Historical method was used in this study so Data Resources were divided into the categories for periods and then they were examined. The reality that historical syllabuses released and composed in Republic Period, course books reflected political trends and history understanding of their released periods and secondary school history programs varies was considered.

Keywords: History Education, Seljuk History, Textbooks, Syllabus

Giriş

Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte uygulanan tarih öğretimine genel hatlarıyla bakıldığında, dikkati ilk çeken şeyin ağırlık verilen konuların sürekli bir değişim gösterdiğidir. 1923 sonrasında günümüze kadar olan eğitim politikaları, siyasi dengelere paralel olarak şekillenmiştir. Copeaux bu değişimlere göre Cumhuriyet Dönemi tarih eğitimini dört ana aşamaya ayırmıştır. İlk olarak *Çağdaş Tarih* dönemi şeklinde adlandırdığı bu dönem Atatürk'ün ölümüyle sona ermiştir. Bundan sonra ise *Hümanizm* dönemi başlamıştır. 1970'li yıllardan itibaren de Türk siyasi hayatında ve millî eğitim anlayışında milliyetçi ve Türkçü söylemin ağır bastığı bir dönem yaşanmıştır. İlerleyen dönemlerde ise bu söylemler İslamcı söylem ile birleştirilmiş ve *Türk-İslam Sentezi* dönemi başlamıştır. 1980 sonrasında İslami söylemler ile laik bakış açısı birleştirilmiştir. Ayrıca Kemalizm, ders kitaplarında daha da güçlendirilmiştir¹. Çalışmamızda, bu dönemlendirmeye göre Selçuklu tarihi algısının hazırlanan müfredatlar ve basılan tarih ders kitaplarındaki konulara yansımaları inceleyeceğiz. Son bölümde ise günümüzde kullanılan müfredat ve ders kitaplarındaki Selçuklu algısını ve karşılaşılan sorunları ele alacağız. Araştırma sonucunda Cumhuriyet Dönemi'nde yayınlanmış müfredat ve ders kitaplarındaki tarih konularının uygulamaya konuldukları dönemin siyasi ve ideolojik anlayışının yansıtıldığı, bundan Selçuklu tarihi konularının da etkilendiği, dönemlere göre değişim gösterdiği tespit edilmiştir.

1- M. Kemal Atatürk Dönemi

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki uygulamaları ikiye ayırmak mümkündür.

a- 1930 Öncesi

Cumhuriyetin ilanının ardından uygulamaya konulan öğretim programlarında ilk önemli değişim, 23 Nisan 1924 tarihinde başlayan *İkinci Heyet-i İlmiye* toplantısında ortaya konulmuştur. 1924 programı, Türkiye Cumhuriyeti'nin sistemli olarak yaptığı ilk programdır ve bu program; ilkökul, ortaokul ve lise tarih programlarında ortaya konulan ilk sistemli değişikliktir. İslam tarihi ve Osmanlı tarihine önem verilen eski eğitim programlarının yerine Türk tarihine ağırlık verilmiştir.²

1924 yılında kabul edilen programa göre hazırlanan tarih müfredatlarında, Avrupa tarihinin merkezde bırakıldığı bir tarih öğretiminin temel alındığı görülmektedir. Program daha çok genel tarih ve Avrupa tarihine ağırlık verilen Türk tarihinin ise daha az vurgulandığı bir program olmuştur. Hazırlanan yeni program son arkeolojik bulgularında ışığında eski Yunan, Roma, Mısır, Anadolu, İran ve İbrânî medeniyetlerine yer verilmesini, Türk medeniyet tarihinin ise ayrıca ele alınmasını öngörüyordu. Türk medeniyeti tarihinde; ilk derslerde medeniyet ve hars

¹ Etienne Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarih Tezinden Türk - İslam Sentezine*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.39-40.

² Sezai Öztaş, "Atatürk Dönemi Tarih Anlayışı ve Tarih Öğretimi", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.2, Haziran 2009, s. 101.

konularının, sonraki derslerde ise Doğu ve Batı medeniyetlerinde Türk kültürünün yerinin ve iktisadi, siyasi, dinsel ve düşünsel özelliklerinin anlatılması isteniyordu³.

1924 müfredatında konular ele alınırken dört, beş ve altıncı sınıflarda kronolojik bir sıra takip edilmiştir. Dördüncü sınıf programı eski doğu milletleri ve medeniyetlerinden başlatılarak İlk Çağ'dan itibaren ele alınmıştır. Yunan medeniyeti (Adalar Denizi) ve Romalı medeniyeti ayrıntılı olarak verildikten sonra, Orta Çağ Avrupa'sında Avrupa Devletleriyle barbarların durumu ve bunların medeniyetlerinden bahsedilmiştir. Burada programın sonunda yapılan "13, 14 ve 15. Asırlarda Türkler: Devre-i evveli için çizilen çerçeve dâhilinde ve Avrupa ile münâsebatımız nokta-i nazarından gösterilecektir" uyarısı oldukça dikkat çekicidir.⁴ Buna bağlı olarak 13-15. yüzyıllarda "Avrupa ile münâsebatımız nokta-i nazarından" başlığı altında Türk tarihi ilgili konulara yer verilmiştir. Bu nedenle Selçuklu tarihinin, sadece Doğu Roma ile ilişkiler ve Haçlı Seferleri çerçevesinde programlarda yer aldığı görülmektedir⁵.

1924 yılından itibaren çeşitli değişikliklerle uygulanmaya konulan yeni müfredat programları, yeni tarih ders kitaplarının yazılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu amaçla ilk Tarih ders kitapları Ahmet Refik tarafından hazırlanmıştır.⁶

1930 yılından önce müfredat, 1924 ve 1926 yıllarında iki kez değişikliğe uğramıştır. 1926 yılı sonrasında okullarda okutulacak olan ders kitaplarının hazırlanması ve basımı ile ilgili sorumluluk Millî Talim ve Terbiye Dairesi'nin sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu programda "Çocuklara Türk milletinin mazisi hakkında malûmat verip onlarda millî şuur uyandırmak; bugünkü medeniyetin uzun bir mazinin mahsulü olduğunu anlatmak; büyük şahısların hayat ve hareketleri tasvir edilerek çocuklara intisale şayan numuneler göstermek."⁷ şeklindeki ifadelerin tarih dersinin hedefleri arasında gösterilmesi, ileride müfredat ile ilgili planlanan değişikliklerin habercisi durumunda olmuştur. Bu çerçevede asıl değişiklikler ilkokuldan liseye tümünü kapsayacak şekilde *Türk-Tarih Tezi* çerçevesinde 1930'dan sonra yapılacaktır⁸.

³ Ahmet Şimşek, Fatih Yazıcı, "Türkiye'de Tarih Öğretiminin Dünü, Bugünü", *TYB Akademi Dergisi*, S. 8, 9-32, Mayıs 2013, s. 15.

⁴ *Lise Birinci Devre Müfredat Programı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338, s. 11.

⁵ *Mekâtib-i Sultaniye Müfredat Programı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338, 5-7, 54-55, 58- 68, 193-201, 206-213.

⁶ Ahmed Refik Bey, *Umumi Türk Tarihi-İlkmektep Beşinci Sınıf*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1340/1924, s. 167; *Umumi Türk Tarihi-İlkmektep Dördüncü Sınıf*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1340 [1924], s. 207.

⁷ *İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, İkinci tab, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, s. 2.

⁸ Mesut Çapa, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş Sürecinde Türkiye'de Tarih Öğretiminin Tarihçesi" *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2, No. 3, ss.1-28, Ocak 2012, 20.

b- 1930 Sonrası

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devleti yeniden teşekkül ettiren rejim kadroları, yeni bir ulus inşası sorunu ile karşı karşıya kalmıştır.⁹ Bu noktadan hareketle eğitim ve öğretimin önemi ön plana çıkartılmış, tarih alanında yapılan çalışmalar hızlandırılmıştır. Ancak bu çalışmaların ders programlarına ve kitaplara yansımaları 1930'lu yılları bulmuştur. Bu çalışmalarda ulusu yeniden inşa etme gayreti tarih müfredatlarında ve ders kitaplarında yoğunlaşmış, yapılan çalışmalar ile bu yönde yeni bir tarih yazımı gerçekleştirilmiştir. Avrupai tarih yazımının en belirgin özelliklerinden olan Türklere yönelik olumsuz ifadelerle bir cevap verme niteliği taşıyan bu çalışmalar sonucunda, Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğinde “*Türk-Tarih Tezi*” oluşturulmuştur. Bu teze göre tarihin ilk devirlerinden başlamak üzere Orta Asya’dan doğuya, batıya ve güneye yönelik kuraklık gibi doğal nedenlerin yanı sıra iktisadi ve içtimai nedenlerle göçlerin olduğu temele alınmıştır. Bu göçü konu olan Türkler brakisefal alpin tiptedir ve lisan olarak Türkçe konuşan insanlardır. Bu Türkler, göçlerle birlikte gittikleri yerlere ileri bir uygarlığı da beraberlerinde götürmüşlerdir. Mustafa Kemal tarafından da kabul edilen bu teoriye göre Sümerler ve Hititler gibi Yakın Doğu halklarının ön-Türk oldukları ileri sürülmüştür.¹⁰ Yine medeniyetin ilk çıkış noktası Orta Asya’dır. Medeniyetlerin kökenini Türklere bağlayan bu tez, Cumhuriyetin ilk dönemlerinden itibaren temel ideolojilerden birisi hâline gelmiştir.¹¹ Sonuç olarak *Türk-Tarih Tezi*’nin birçok savaştan yeni çıkmış olan ve moral olarak çökmüş bir halka hem yeni bir birlik beraberlik ruhu kazandırmak hem de psikolojik olarak güven ve umut vermek için ortaya atıldığı da söylenebilir.¹²

Atatürk, Cumhuriyeti emanet edeceği yeni nesillere ulusal bir tarih bilinci kazandırmak amacıyla okullarda kullanılmak üzere millî esaslara dayanan bir tarih kitabı yazılması düşüncesini hayata geçirmek için Türk Ocakları bünyesinde on altı üyeden mürekkep *Türk Tarihini Tetkik Heyeti*’ni oluşturdu. Yeni müfredatlara uygun ilk kitap bu yeni anlayış doğrultusunda “*Türk Tarihinin Ana Hatları*” ismiyle bu heyet tarafından 1930 yılında hazırlanmıştır. Bu kitabın giriş kısmında “*Bu kitap niçin yazıldı?*” başlıklı bir takdim yazısı ilave edilmiştir. Burada yer alan ifadeler de yeni tarih tezini destekler niteliktedir. Burada o güne kadar memlekette neşrolunan tarih kitaplarının büyük kısmında ve onlara kaynak olan Fransızca tarih kitaplarında Türklerin tarihinin ve Dünya tarihine olan etkilerinin bilinçli veya bilinçsiz olarak

⁹ Eray Alaca, “Cumhuriyet Dönemi Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6, No. 4, 2017, s. 51.

¹⁰ Uluğ İğdemir, *Cumhuriyetin 50. yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1973, s. 4-5; Nevzat Köken, “Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları Ve Tarih Eğitimi (1923 -1960)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, SDÜ Sos. Bil. Ens., Isparta 2002., s. 112-113; Afet İnan, “Tarihten Evvel ve Tarihin Fecrinde”, *Birinci Türk Tarih Kongresi-Konferanslar Müzakere Zabıtları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1932, s. 244.

¹¹ Eray Alaca, “Cumhuriyet dönemi lise tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6, No. 4, ss. 49-65, 2017, 53.

¹² Ahmet Şimşek, Ali Satan, *Türkiye’de Millî Tarihin İnşası*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2011, 23-24.

küçültüldüğü belirtilmiştir. Türklerin ecdatları hakkında bu şekilde yanlış bilgiler almasının, Türklüğün kendisini tanımasında benliğini oluşturup yüceltmesinde birçok zararlarının olduğu vurgulanmıştır. Bu çalışmanın yaptırılmasındaki ana gayenin; o günün dünyasında ön plana çıkan ve Türk milleti için sıkıntılı ve zararlı olan bu hataların düzeltilmesi için çalışmak olarak belirtilmiştir. Son zamanlarda meydana gelen olaylarla ruhunda benlik ve birlik duyguları yeniden canlanan Türk milleti için kendi özüne has millî bir tarih yazma ihtiyacının karşılanmasına yönelik atılmış ilk adım olarak nitelendirilmiştir.¹³

Yaklaşık 600 sayfadan oluşan bu kitapta Büyük Selçuklu Devleti için 5 sayfa kadar ayrılmış¹⁴ ve Anadolu Selçuklu Devleti sadece bir paragrafta, “*Anadolu Selçuklularının en büyük hükümdarı Alâettin Keykubat (1219-1236) idi. Alâettin, Anadolu’daki Selçuk hudutlarını tevsi ettiği gibi merkez olan Konya’da ve diğer şehirlerde umumun menfaat ve istifadesine mahsus mühim mebani vücude getirmiştir. Fakat bunun oğlu ve halefi İkinci Keyhüsrev zamanında (1236-1246) İlhaniler, Anadolu’yu istila ederek Selçuklulara himayelerini kabul ettirmişlerdir*”¹⁵ şeklinde birkaç cümle içerisinde anlatılmıştır. Bu kısa anlatıma rağmen dikkat çekici detaylar ile yeni Türk Devleti’nin ideolojisinin ve anlayışının kitaba yansdığı görülmektedir.

Dikkati çeken ilk detay, Tuğrul Bey’in Abbasi halifesini Büveyhoğulları tehlikesinden kurtardıktan sonra “Sultan-ı İslam” unvanı almasıyla İslam âleminin idare vazifesini almasına rağmen dinî riyaseti kabul etmeyerek laik devlet reisi olarak kaldığının vurgulanmasıdır¹⁶.

Halife Kaimbiemrillâh Tuğrul Beye mektup yazarak Irakı fethetmesini ve kendisini Fatimilerden ve (Ali-Buveyh) in boyunduruğundan kurtarmasını rica etti. Tuğrul, kuvvelli bir ordu ile (1055) te Bağdada girerek Ali-Buveyh hükümetine nihayet verdi ve Halife, Tuğrul Beyi hususî merasimle kabul etti. Halife bir ferman okudu ve Tuğrul’un başına iki taç giydirdi. Bu âlâmet iki iklim sultanı olduğuna işaretti. Fermanla Tuğrul Beye, bütün müslümanların yüksek hükümdarı deniyordu. Tuğrul halifenin kızile evlendi. Halifenin Tuğrul’a bu unvanı vermesi, İslam âleminin idaresi vazifesinin resmen halife tarafından Türklere verilmesi demektir. Daha evvel şehinşah lakabını kullanan Selçuk padişahları bundan sonra *Sultanı İslâm* oldular. Bütün müslüman dünyası bir küle addolunuyor, ve halife dinî reis tanınıyordu. *Sultanı İslâm*, dünyevî saltanatı halifeden tetâkki eder kabul olunurdu. Tuğrul, dinî riyaseti kabul etmiyerek lâik bir devlet reisi kaldı.

Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 502

¹³ Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 1

¹⁴ Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, age., s. 501-505.

¹⁵ Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, age., s. 504.

¹⁶ Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, age., s. 502.

İkinci dikkat çekici örnek ise Selçukluların Anadolu'ya gelmeden önce de Anadolu'da Türklerin yaşadığını ve Selçukluların bu Türklere unuttukları Türk dilini yeniden öğrettiğinin vurgulanmasıdır. Anadolu Selçuklu Devleti'nden önce Anadolu'da yaşayan Türklere bahsedilmesi, o dönemde rağbet gören Selçuklulardan önce de Anadolu'da Türklerin yaşadığı savını güçlendiren niteliktedir¹⁷.

Ayrıca Selçukluların, kurdukları devletler sayesinde İslam dünyasının varlığını devam ettirmesine katkı sağladıkları ve Hristiyanlığın Doğu'ya yayılmasını engellediği sonucuna varılarak takdir edilmekte diğer yandan Acem edebiyatını kullanmaları hususu ise eleştirilmektedir. Hatta Celâlettin Rûmî'nin (dîpnotta Türkler arasında “Molla Hünkâr-ı” olarak anıldığı belirtilmiştir) Mesnevisi'ni, Farişî lisanı ile yazması teessüfe şayan olarak vurgulanmaktadır¹⁸.

Bu kitaptaki sadece Selçuklu tarihi ile ilgili bölümler incelendiğinde bile bilgi ve yorumların ilk ve orta mektep öğrencilerinin seviyesinin üstünde olduğu görülmektedir. Daha sonraki süreçte ilk önce ortaokullarda kullanılan bu kitaplar öğrenci seviyesinin bir hayli üzerinde olduğu için liselere kaydırılmıştır. Bunun yerine ortaokullarda okutulmak üzere üç ciltlik daha kısa ve özet bir tarih ders kitabı hazırlanmıştır.¹⁹

1930 yılındaki ilköğretim müfredatında Selçuklu tarihi ile ilgili konular 4. sınıfta çok kısa bir yer tutmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nden ayrı başlık altında bahsedilmemekte ve “*Anadolu'da Türkler*” başlığı ile anlatılan bölümde bir cümle ile “*Selçukîler, Selçuk Medeniyeti, Anadolu Selçuklularından kalan eserler, Selçuk Hanedanının inkırazı*” şeklinde kısa bir başlık altında değinilmiştir²⁰.

1930 yılındaki orta mektep müfredatında ise Selçuklu tarihi ile ilgili konular ikinci sınıf düzeyi arasında yer almaktadır. “*Oğuz Türkleri ve Selçuk Devleti*” başlığı altında Oğuzların batıya göçünden başlanarak İslamiyet'i kabul etmeleri, Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve büyümesi ile Malazgirt Savaşı konuları yer almaktadır. Selçuklu medeniyeti konuları içerisinde sufilik, medrese ve kütüphaneler konuları ile Türk lisan ve edebiyatından önce Acem edebiyatının tesiri ve inkişafına değinilmesi dikkat çekicidir. Daha sonra “*Anadolu'da Türkler*” başlığı altında Anadolu Selçuklu Devleti tarihi ve medeniyeti yer almıştır²¹.

1930 yılında hazırlanan *Türk Tarihinin Ana Hatları* isimli tarih kitabından sadece yüz tane bastırılarak değerlendirilmesi için ilgili kişilere gönderilmesi ve fikir alınması amaçlanmıştır.²² Fakat bu kitap başta M. Kemal Atatürk olmak üzere

¹⁷ Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, age., s. 505.

¹⁸ Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, age., s. 506.

¹⁹ Semavi Eyice, “Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları”, *Belleten* XXXII, No. 128, ss. 509-526, 1968, s. 515.

²⁰ *İlk Mektep Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 68-69.

²¹ *Orta Mektep Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930, s. 25-26.

²² Ahmet Şimşek, “Türk Tarih Tezi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, S. 111, ss. 85-100, 2012, s. 86.

birçok kesimden aldığı yoğun eleştiriler nedeniyle rafa kaldırılmış, bunun yerine sadece özeti çıkarılarak *Türk Tarihinin Ana Hatları Methal Kısmı* başlığı altında 30 bin adet basılmış ve okullarda satışa çıkarılmıştır. Uzunçarşılı, Atatürk'ün 1930 yılında basılan bu kitabın birçok bölümünü beğenmediğini söyler.²³

Eleştirilerin haklılığını gösteren Selçuklular ile ilgili bir örnek verilecek olursa bu kitapta bir cümle ile Haçlılara karşı mücadeleden bahsedilmiştir. Ayrıca aşağıda görüleceği üzere metnin işleniş esnasında sadece Kılıç Arslan'ın mağlubiyetinden bahsedilmiş, yapılan mücadele ve kısmi de olsa başarıları hiç yer verilmemiştir.²⁴

Bu kitabın basımından hemen bir yıl sonra 1931 yılında okullar için kolektif bir çalışma ile dört ciltlik *Tarih I, Tarihten Evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar; Tarih II, Orta Zamanlar; Tarih III, Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi; Tarih IV, Türkiye Cumhuriyeti*, başlıkları altında devlet matbaası tarafında kolektif bir çalışma hazırlanmıştır. Bu kitapta ise iki konu önce işlenen Büyük Selçuklu Devleti'nin Bizans ile mücadelesi, Malazgirt Savaşı ve sonuçları tekrarlanarak önce İlk Beylikler ve daha sonra da çok fazla ayrıntıya girmeden Anadolu Selçuklu Devleti tarihine geçilmiştir. Medeniyet konusunda ise diğer müfredatlardan farklı olarak ilk kez ekonomi konusunda vergiler ve gelirler başlığı konulmuş ve ayrıca dinî hayat konusunda mezhepler ve tarikatlar başlıkları eklenmiştir²⁵.

Bu kitapta Selçuklu Devleti'nin *Medeniyet* bölümünde tüm “sair Türk devletlerinde olduğu gibi” veya “eski Türk ananesini takip ederek” ifadeleri ile Selçuklu Devleti örgütlenmesinin (Devlet, Divan Teşkilatı, Ordu, Tımar vb.) eski Türk ananesi ile bağı olduğu vurgulanmıştır²⁶. Kitap yazım kurulunda da görevli olan Fuad Köprülü'nün savunduğu, batılı tarihçiler tarafından ortaya atılan Osmanlı kurumlarının Bizans'ın kopyası olduğu düşüncesine karşılık geliştirdiği bu kurumların tarihsel tekâmül ile Türk devletlerinden Selçuklulara ve Osmanlılara geçtiği düşüncesi açıkça görülme de hissedilmektedir²⁷.

Bu dönem ortaokul müfredatında tarih konularında belirgin bir değişiklik vardır. Doğrudan konu ile alakalı olmasa bile kıyaslama açısından bunu bir örnekle açıklanabilir: Birinci sınıfta “Eski zamanlar” başlığı ile tarihin ilk devirlerinden Orta Çağ'a kadar anlatılan bölümde bir anlayış farklılığı dikkat çekmektedir. Örneğin 1930 müfredatında kısa bir bölüm teşkil eden Roma tarihinin çok geniş bir yer

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Türk Tarihi Yazılırken Atatürk'ün Alaka ve Görüşlerine Dair Hatıralar”, *Belleten* 3, No. 10, ss. 349-353, Nisan 1939, s. 349.

²⁴ Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, age., s. 504.

²⁵ *Tarih II- Orta Zamanlar*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 279-282.

²⁶ *Tarih II- Orta Zamanlar*, s. 220-222.

²⁷ Yücel Kabapınar, “Başlangıcından Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitaplarına Etkisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 1, No. 2, ss.143-177, 1992, s. 158.

kapladığı görülmektedir. Örnek olarak aşağıda sadece müfredatta geçen bölümü verilmiştir. Bu durumun kitaba yansması ise çok daha fazla olmuştur²⁸.

1931 yılındaki müfredat tadilatında ise Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devleti tarihlerine müfredatta ayrıntılı yer verilmediği görülmektedir. Burada dikkati çeken husus; yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi müfredat programında bile Roma tarihi yaklaşık 3 sayfa yer kaplarken aynı hassasiyet Selçuklular ve diğer Türk devletleri ile ilgili olarak gösterilmemiştir. Büyük Selçuklu tarihinden müfredatta sadece üç satır hâlinde bahsedilmektedir. Anadolu Selçuklu Devleti ile ilgili bölümde ise üç satıra ilaveten iki satırlık medeniyet bölümü eklenmiştir. Hatta müfredatın açıklaması olan ders kitaplarında bile Selçuklu medeniyet dâhil olmak üzere toplam 10 sayfa, Anadolu Selçuklu tarihi özelinde ise birkaç sayfa yer kaplamaktadır.

Müfredatların uygulaması olan dönemin tarih kitaplarındaki konularının ağırlığı da anlayış değişikliğini belirgin bir şekilde yansıtmaktadır. Bu değişim sadece hemen Atatürk Dönemi sonrasını değil 1970’li yıllara kadar yazılan tüm kitapları kapsamaktadır. Bu konuda iki örnek verilecek olursa 1945 yılında Mansel, Baysun ve Karal’ın İlk Çağ tarihini konu alan *Tarih I* ders kitabının on bir sayfaya denk gelen yüzde beşi Türk tarihine ayrılırken Yunan tarihi ile ilgili kısım altmış beş sayfa ile yüzde otuz tekabül etmektedir. Roma tarihine ayrılan kısım ise yüzde yirmi yedilik kısmı kapsayan elli sekiz sayfa hâlinindedir.²⁹ 1970 yılında Akşit ve Oktay tarafından yazılan *Tarih I* ders kitabında da benzer bir eğilim dikkat çekmektedir. Yine İlk Çağ’ı konu alan bu ders kitabında Türk tarihine ayrılan kısım sekiz sayfa ile sınırlı olmasına karşın Yunan tarihine kırk dokuz, Roma tarihine ise altmış sekiz sayfa ayrılmıştır.³⁰

1934 yılında hazırlanan orta mektep ikinci sınıf tarih kitabında ise artık önceki kitaba göre yeni tarih tezinin etkileri hissedilmektedir. Büyük Selçukluların hükümdar başlıkları altında, Türkiye Selçuklularının ise hükümdarların ve önemli hadiselerin zikredilerek geniş ve sade bir dil ile anlatıldığı görülmektedir. Ayrıca son bölümde kısaca Selçuklu medeniyetinden de bahsedilmektedir. 1945 yılına kadar ortaokul tarih kitaplarında içerik olarak Selçuklu tarihi neredeyse hiç değişiklik yapılmadan aynı kalmıştır.

İlk ve ortaokul müfredatlarında genellikle “Anadolu Selçuklu Tarihi” başlığı içerisinde veya sonrasında yer alan “Haçlı Seferleri Tarihi” başlığı altında kronolojinin dışına çıkılarak Anadolu Selçuklu Devleti’nden daha önce yer alması bu müfredattaki bir başka ayrıntıdır.

Bu dönemin lise müfredatlarını incelediğimizde 1934 ve 1938 yıllarındaki müfredat 1924 tarihli Lise Müfredat Programı üzerinde sonradan yapılan değişikliklere göre yeniden düzenlendiği görülmektedir. “*Büyük Selçuklu*

²⁸ *Orta Mektep Müfredat Programı-1931-1932 Senesi Program Tadilatı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931, s. 23-65.

²⁹ Arif Müfit Mansel, Cavit Baysun, Enver Ziya Karal, *Tarih I*, Ankara MEB, 1945.

³⁰ Akşit Niyazi, Oktay Emin, *Tarih I*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

İmparatorluğu” başlığı altında konu, tarih ve medeniyet olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Tarih bölümünde giriş olarak “*Selçukluların Cihan Tarihindeki Ehemmiyeti*” ile başlaması daha önceki kitaplarda görülmeyen dikkat çekici bir ayrıntıdır. Daha sonra hükümdar isimleri zikredilerek dönemler hâlinde verilmiş, ilk ve ortaokul müfredatlarında Malazgirt Savaşı’na kadar getirilen süreç Sencer Devri ve devletin yıkılışına kadar uzatılmıştır³¹.

2- 1938-1950 Arası Dönem

Atatürk sonrası dönemde tarih yazımında *Türk-Tarih Tezi*’nin etkisi devam etmiştir. Fakat medeniyetin çıkış noktası anlayışında değişiklik meydana gelmiş, Orta Asya merkezli değil Anadolu merkezli bir anlayış gelişmiştir. Buna göre Anadolu’nun kültür kaynağının kökenleri Latin-Grek uygarlığına bağlanarak hümanist anlayış ön plana çıkartılmıştır. Bu Hümanist akım anlayışının sonucu olarak tarih öğretiminde, ulusçu akım yerini -ki Türk tarihini ve Türk’ün tarihteki yerini ön plana çıkarmaktaydı- dünya tarihinin bir parçası olarak Türk tarihini ele alan evrensel bir tarih öğretim anlayışına bırakmıştır.³² *Türk Hümanizmi* olarak da adlandırılan bu yeni anlayışla Orta Asya merkezli tarih anlayışı reddedilerek Türk tarihi antik dönem Anadolu ve Avrupalılık ekseninde değerlendirilmiş ve Türk tarihine dünya tarihi içinde yer verebilmek için ciddi çaba gösterilmiştir.³³ Bu yönleriyle 1938 tarihli program, diğer Cumhuriyet dönemi eğitim programlarının içinde millî karakter taşımayan tek program olduğu söylenebilir.³⁴

Hümanizm, 1938’den sonra devletin resmî politikası olarak kabul görmüştür. Bu akıma göre tarih anlayışı “eski Yunan ve Roma medeniyetine inmek” olarak tarif edilmiştir. *Türk-Tarih Tezi*’ni tamamen kenara itmeyen bu tez, medeniyetlerin çıkış noktasını Orta Asya eksenli değil Anadolu eksenli olarak kabul etmiş ve Türk hümanizmi olarak adlandırılmıştır. Böylelikle dönemin uluslararası konjonktürüne de uygun bir şekilde coğrafi bir kayma görülmekle beraber Anadolu’yu sahiplenme de hissedilmektedir. Bu hümanist görüş, 1938-1950 yılları arasında kültür hayatına hâkim olmuş ve Atatürk Dönemi’nden gelen millî kültür öğelerini zayıflatmıştır. Millî Şeflik devrinde milliyetçilik prensibi ikinci plana itilerek Eski Yunan ve Latin kaynakları, kültürel köken olarak merkeze alınmıştır.³⁵ Bu durum müfredat ve ders kitaplarına da açıkça yansımıştır. Örnek verilecek olursa önceki müfredatta Roma tarihine göre daha az yer verildiği için eleştirdiğimiz Büyük Selçuklu ve Anadolu

³¹ *Lise Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. s. 33; *Lise Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1938, s. 47.

³² Ahmet Şimşek, Fatih Yazıcı, “Türkiye’de Tarih Öğretiminin Dünü, Bugünü, *TYB Akademi Dergisi*, No. 8, ss. 9-32, Mayıs 2013, s. 20.

³³ Şenol Durgun, “Türk Merkezli Yaklaşımdan Avrupa Merkezli Yaklaşımına Geçişte Hümanizma”, *Akademik Hassasiyetler*, No. 4, ss. 7-32, Aralık 2015, s. 13-14.

³⁴ Yusuf Keskin, “Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yüzel Döneminde Ortaokul-Lise Tarih Programları Ve Ders Kitaplarındaki Dönüşümü”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, S. 30, ss. 1-22, 2012, s.14.

³⁵ Mehmet Ali Ünal, “Türk Milliyetçiliği ve Atatürk”, *Türk Yurdu*, S. 20, No. 160, 2000, s. 73.

Selçuklu tarihinin daha da kısaltılarak birkaç başlık ve sayfa ile geçiştirildiği görülmektedir.³⁶

1931 yılındaki müfredatta yer almamasına rağmen tarih kitabında kullanılan *Selçukluların Anadolu'yu İstilas* şeklinde ifadenin, bu dönemde *Orta Zamanlarda Anadolu Türk Devletleri* ana konu başlığının altında müfredatta da yer alması dikkat çekicidir. Özellikle *fetih* kavramı yerine *istila* kavramı kullanılmıştır.³⁷ Her ne kadar sözlük anlamı olarak *istila* kavramı doğru bir ifade sayılsa da diğer programların tamamı incelendiğinde böyle bir ifadeye yer verilmediği görülmektedir.³⁸ Bu müfredata göre düzenlenen ve yazarları hakkında bilgi verilmeyen ders kitabında da hem *istila* ifadesi aynen yer almış hem de “*Anadolu'yu tehdit eden Türk tehlikesinden kurtulmak için Bizans İmparatoru...*” gibi ifadelerle yer verilmiştir.³⁹

Bu dönemde yukarıda da bahsedildiği üzere Türk tarihinin ikinci plana itilerek “*Avrupa medeniyetine eski Yunandan geçmek ile varılacağı*” şeklinde tarih programlarındaki anlayış, farklı kesimlerden gelen güçlü tepkilerin etkisiyle 1946 yılından itibaren terk edilmiştir.⁴⁰ Bunun ilk sonucu 1948 yılı müfredatında yer alan Selçuklu tarihi ile ilgili konuların hem biraz genişlemesi hem de dördüncü ve beşinci sınıfta yer almasıyla görülmektedir. Eski müfredatta bir kelime ile geçen “*Büyük Selçuklu Devleti ve Medeniyeti*” konusu, biraz daha ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Dördüncü sınıfta Büyük Selçuklu Devleti'nin İslam dünyası üzerindeki nüfuzu ile başlanarak Malazgirt Savaşı ve Anadolu'da Türk ilerleyişi konularından bahsedildikten sonra, Büyük Selçuklu Devleti uygarlığı ile konular tamamlanmıştır.⁴¹

1948 ilkökul beşinci sınıf kitaplarında ilk konu olarak Anadolu Selçuklu Devleti tarihi işlenmiştir. Konu başlıklarında ayrıntıya girilmemiş ve “*kuruluş ve yaşayışları*” gibi genel ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca konu içerisinde Haçlı Seferleri'ne de değinilmiş ve Orta Çağ Avrupası'nın genel bir değerlendirmesi ile Eyyubi Devleti'nin rolü de vurgulanmıştır. Moğolların, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışındaki rolü ve İkinci Beylikler Dönemi ile Anadolu Selçuklu uygarlığına da değinilmiştir.⁴²

3- Demokrat Parti Dönemi

Demokrat Parti Dönemi önceki dönemlere göre daha liberal bir yaklaşım sergilenen dönem olmuştur. Bu döneme kadar kullanılan mevcut ortaokul tarih ders kitapları yürürlükten kaldırılmıştır. Artık serbest basım sistemi kabul edilerek farklı

³⁶ *Ortaokul Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1938, s. 33.

³⁷ TTTC Kolektifi, *Tarih II- Ortazamanlar*, Maarif Matbaası, İstanbul 1931, s. 260.

³⁸ Yusuf Keskin, “Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel Döneminde Ortaokul-Lise Tarih Programları Ve Ders Kitaplarındaki Dönüşüm”, s. 11.

³⁹ *Ortaokul için Tarih II*, Maarif Matbaası, İstanbul 1939, s. 120.

⁴⁰ Yusuf Keskin, “Cumhuriyet Dönemi Ortaokul Tarih Programlarına Yönelik Bir Analiz: Politik ve İdeolojik Yaklaşımların Programlara Yansımaları”, s. 115

⁴¹ *İlkokul Programı*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1948, s. 135-138.

⁴² *İlkokul Programı*, 1948,136.

yazarlara yazdırılan kitaplar, devlet veya özel yayınevleri tarafından yeni ortaokul tarih ders kitapları olarak basılmıştır. Demokrat Parti Dönemi'nde de Atatürk sonrası dönemde başlayan Hümanist anlayış devam ettirilmiştir⁴³.

Bu dönem, bilindiği üzere İkinci Dünya Savaşı sonrası toparlanma ve Türk-Amerikan yakınlaşmasının başladığı dönemdir. 1950 yılından sonra ülkemize gelen yabancı uzmanların büyük çoğunluğunun Amerikan kökenli olması da bunun bir göstergesidir. Millî ve manevi değerlerin toplumda daha çok karşılık bulduğu bu dönemde batı temelli tarih eğitim anlayışında herhangi bir değişiklik yapılmaması ve tepkiler nedeniyle yumuşatılarak uygulamaya konulan 1949 tarihli programın uygulanmaya devam etmesinin sebebi belki de budur. Örnek verilecek olursa 1952 tarihli lise müfredatında da Büyük Selçuklu Devleti tarihinin eski müfredata göre daha az ayrıntılı ve genel ifadeler ile yer aldığı görülmektedir. Ancak bu müfredatta dikkat çeken detay, daha önceki müfredatta kronolojiye uyulmaması nedeniyle yaşanan karışıklık ve konu tekrarlarının bu müfredatta düzeltilmesidir. Örneğin Haçlı Seferleri konusu tekrar Anadolu Selçuklu Devleti tarihi içerisine ve hemen sonrasına alınmıştır. Ancak bu müfredatta sırf kronolojiye bağlı kalmak amacıyla Selçuklu tarihi ile Anadolu Selçuklu tarihi arasında aşağıdaki örnekte olduğu gibi “VIII. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Avrupa” konusunun yer alması konu bütünlüğünü ve öğrencinin kavrama düzeyini bozmuş gibi görünmektedir. Ayrıca bu konunun Büyük Selçuklu Devleti'ne göre daha ayrıntılı olması da dikkat çekmektedir⁴⁴.

1956 yılında konuların içeriğinde olmasa da Türk tarihi konularının ağırlığında küçük farklılıklar göze çarpmaktadır. 1956-1961 yılları arasındaki müfredatta Selçuklu tarihi konularının tekrar tek sınıfta (4. sınıfta) birleştirildiğini görülmektedir. Bu müfredatta dikkat çekici olan bir husus da daha önceki müfredatlarda yer alan “İlk Müslüman Türk Devletleri” konusuna yer verilmemesidir. Bunun yerine *Selçuklular* başlığı altında değil de *Müslümanlığın Orta Asya Türkleri arasında Yayılışı ve İslamiyet'in yayılışında Türklerin rolü* şeklinde sadece Selçuklu tarihi yer almıştır. Dört bölüme ayrılarak işlenen konuya, ilk olarak kısaca *Büyük Selçuklu Devleti*, ardından *Türklerin Anadolu'da İlerleyişi* ile *Anadolu Selçuklu Devleti ve Uygarlığı* şeklinde değinilmiştir. Üçüncü bölümde ise *Haçlı Seferleri*'nin konusu anlatılırken Kılıçaslan ve Selahattin Eyyubi'nin şahsiyetlerine de vurgu yapılmıştır. Daha önceki müfredatlarda şahıs isimlerine değinilmeyip genel ifadelerle işleniş tamamen öğretmene bırakılırken bu müfredatta Sultan Alparslan gibi şahsiyetlere değinilmese bile Kılıçaslan ve Selahattin Eyyubi'ye vurgu yapılması dikkat çekicidir⁴⁵.

Yine bu müfredatın 5. sınıfında Osmanlı Devleti'nden Selçuklu tarihine göre daha ayrıntılı ve dönemlere ayrılarak incelenmesi de dikkat çekicidir. Cumhuriyetin

⁴³ Eray Alaca, “Cumhuriyet dönemi lise tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6, No. 4, ss. 49-65, 2017, s. 54.

⁴⁴ *Lise Müfredat Programı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952, s. 34.

⁴⁵ *İlkokul Programı*, Maarif Basımevi, İstanbul 1956, s. 135.

kuruluşundan beri görülmeyen bu farklılık ileriki yıllarda artarak devam edecektir. Selçuklu tarihine bu bakışın lise müfredatında devam ettiği görülmektedir. Hem Anadolu Selçuklu tarihi hem de Büyük Selçukluları eski müfredata göre daha az ayrıntılı ve genel ifadeler ile yer almıştır.

4- 1960-1980 Arası Dönem

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ile başlayan bu dönem, 1970 öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılabilir.

a- 1970 Öncesi Dönem

Demokrat Parti Dönemi'nde serbest basım sistemi (yukarıda üzerinde durduğunuz için yazdım) ile öğrenime alınan tarih ders kitapları, 27 Mayıs 1960 yılında askerî darbe ile yönetime el konulması ve 12 Mart 1971 yılında mevcut yönetime Türk Silahlı Kuvvetleri'nin muhtıra vermesi gibi müdahalelere rağmen öğrenimde kalmıştır.

1949'dan 1970'e kadar olan Orta Mektep Müfredatlarında da Selçuklu tarihi konularında büyük bir değişiklik olmamıştır.

1968 yılında ilkokullarda tarih dersinin yerini sosyal bilgiler dersi almıştır.

b- 1970 Sonrası Dönem

Bu dönemde ortaokullarda ilk olarak 1970-1971 yılında uygulamaya giren program kullanılmıştır.⁴⁶ Bu programda tarih dersi konuları, ortaokullarda sosyal bilgiler dersi içinde yer almakta ve *Türk-Tarih Tezi*'nin etkisi daha az görülmektedir. Tarih dersi konularında ağırlık İslamiyet sonrası Türk tarihine verilmiş ve bu nedenle Selçuklu tarihi konularının ağırlığı biraz daha artmıştır. Yine Türk tarihi konularının ağırlığı devam etmekle birlikte; Eski Çağ, Yunan ve Roma tarihi konularına da yer verildiği görülmektedir. Kısaca 1938 programıyla başlayan Yunan ve Roma tarihi geleneğinin bu programda da sürdürüldüğü söylenebilir.

1970'li yılların ikinci yarısı ise Türkiye'nin siyaset, ekonomi ve eğitiminde istikrarsızlığın egemen olduğu yıllardır. Sık sık iktidar değişiklikleri, siyasi kutuplaşma ve terör olayları eğitim sistemini de etkilemiş ve girilen birçok uygulama ve yayımlanan eğitim-öğretim programları yarım kalmış, istenilen verim alınamamıştır⁴⁷.

1975 yılında tarih kitaplarında köklü bir değişim görülmektedir. İktidara gelen Milliyetçi Cephe (MC) Hükümetleri Dönemi'nde Hümanist anlayış yerini Aydınlar Ocağı'nın etkisinde gelişen *Türk-İslam Sentezi* anlayışı eksenindeki müfredat programları ve yazılan kitaplara bırakmıştır. Kitaplarda akademik anlatım ve ansiklopedik bilgiler yerini daha çok hikâyeci bir anlatım tarzı ve millî duyguları

⁴⁶ *Ortaokul Müfredat Programı*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1970.

⁴⁷ Yusuf Keskin, "Cumhuriyet Dönemi Ortaokul Tarih Programlarına Yönelik Bir Analiz: Politik ve İdeolojik Yaklaşımların Programlara Yansımaları", s. 117.

içeren hikâye ve cümlelere bırakmıştır. Örneğin 1977 yılında hazırlanan sosyal bilgiler kitabında daha önceki kitaplardan farklı bir tarzda Malazgirt Savaşı ve Anadolu'nun Türk Yurdu hâline gelmesi şu şekilde anlatılmaktadır:

“... Artık Anadolu'nun doğu kapısı, Türklere açılmıştı. Yüzyıllardan beri sahipsiz kalan Anadolu, Türk'e yeni bir vatan olacaktı. Bununla, Türk tarihinde yepyeni bir dönem başlıyordu. Anadolu halkının çoğunluğu, büyük çiftlik sahiplerinin topraklarında köleler gibi çalışıyordu. Bu durumda Süleyman Şah'ı bir kurtarıcı olarak bekliyorlardı....”⁴⁸.

Yine Selçuklu tarihinin sonuna “Türk Milleti'nin Özellikleri” başlığı ile yeni bir bölüm eklenerek maddeler hâlinde milletimize ait özelliklerin tanıtılması da bu yeni anlayışın bir sonucudur. Türklerin millî karakteri olarak öne çıkan cesurluk, doğruluk, yardımseverlik, temizlik, hoşgörülük, konukseverlik ile büyüklere saygı ve küçüklere şefkat gibi kişisel özelliklerine vurgu yapılmıştır. Ayrıca Türkleri birbirine bağlayan tarih, yurt, kültür ekonomi ve ülkü birliği ile Türk bayrağına duyulan sevgi ve saygı bağları konularına değinilmiştir. Konuya başlarken de dikkat çekici bir giriş yapılmıştır⁴⁹.

Yine ilk kez bu ders kitabında Selçuklu tarihinin ilkokullarda iki yıl üst üste yer aldığı görülmektedir. 4. sınıfta Selçuklu ve Anadolu Selçuklu tarihi anlatıldıktan sonra 5. Sınıfta da Osmanlı tarihine başlanmadan *Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kısa Hikâyesi* başlığı ile Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan dağılışına kadar 4. sınıfın kısa bir özeti yapılmıştır.⁵⁰ Bu daha önceki kitaplarda kullanılmayan bir yöntemdir.

1977 yılında İbrahim Kafesoğlu ve Altan Deliorman tarafından hazırlanan *Lise 2 Tarih* kitabında önceki kitaplara göre çok daha fazla ayrıntı ile Selçuklu tarihi işlenmiştir ve yaklaşık 50 sayfa yer tutmuştur.⁵¹

4. 1980 Sonrası Dönem

1980 sonrası döneme bakıldığında 1980-1990 yılları arasını Askerî Müdahale Dönemi, 1990-2000 yılları arasını Değişim Dönemi ve 2000 sonrasını da Küreselleşme Dönemi olarak üç döneme ayırmak mümkündür.⁵² Siyaset ve fikir çevrelerindeki bu değişimlerin eğitim politikaları ve bu politikaların ders program ve kitaplarındaki Selçuklu algısına etkisi de elbette büyük olmuştur. 1980 yılında silahlı kuvvetlerin askeri müdahalesi sonrasında başlayan bu dönemde eğitim politikası; Atatürk ilkeleri etrafında yeniden şekillendirilmiş, toplumun beklentilerini de

⁴⁸ Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit, *İlkokullar Sosyal Bilgiler Ders Kitabı-IV. Sınıf*, Milli Eğitim Bakanlığı Matbaası, İstanbul 1977, s. 219.

⁴⁹ Ferruh Sanır, Tarık Asal, Niyazi Akşit, *İlkokullar Sosyal Bilgiler Ders Kitabı-V.Sınıf*, Milli Eğitim Bakanlığı Matbaası, İstanbul 1977, s. 226-227.

⁵⁰ Ferruh Sanır vd. *İlkokullar Sosyal Bilgiler Ders Kitabı-V.Sınıf*, s. 7-8.

⁵¹ İbrahim Kafesoğlu, Altan Deliorman, *Lise Tarih II*, Devlet Kitapları, İstanbul 1977, 50-99.

⁵² Yusuf Keskin, “Cumhuriyet Dönemi Ortaokul Tarih Programlarına Yönelik Bir Analiz: Politik ve İdeolojik Yaklaşımların Programlara Yansımaları”, s. 111.

karşılmak için milli ve dini hassasiyetler göz önünde bulundurularak oluşturulmuştur. 1975 yılında iktidara gelen Milliyetçi Cephe (MC) Hükûmetleri döneminde eğitim ve öğretim alanında etkisini hissettiren Türk-İslam Sentezi anlayışı⁵³ 12 Eylül 1980’de gerçekleşen askerî müdahale sonrasında da artarak devam etmiştir. Ortaya çıkan yeni anlayışa göre Türk-İslam Sentezi ile Atatürkçülük düşüncesi bir arada verilmeye çalışılmıştır.

Bir önceki dönemdeki siyasi dalgalanmalar sebebiyle Türk tarihi ağırlıklı olan tarih dersi programları çok fazla uygulama şansı bulamamıştır. 1980 sonrasında yayınlanan programlarda ise Türk tarihi konularına verilen ağırlığın daha da artırıldığı söylenebilir. 1985 yılında sosyal bilgiler dersi yerine *Millî Tarih* ve *Millî Coğrafya* derslerinin konulması da bu etkinin bir sonucudur. Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatının ardından Hasan Ali Yücel Dönemi’nde başlayan *Türk Hümanizması* hareketinin etkisinin bu programla tamamen ortadan kalktığı söylenebilir. Daha önce yoğunluk fazlalığından şikâyet ettiğimiz Yunan ve Roma tarihi konuları ise bu programda kendine yer bulamamıştır. Hatta bu derse millî tarih şeklinde bir isim verilmesi, daha önceki programlarda bu öğrenim kademesinde yapılan tarih eğitimi anlayışına bir tepki olarak düşünülebilir.⁵⁴ Yine bu dönem programlarında dikkat çeken hususlardan birisi de yukarıda belirtildiği üzere 1931 ve 1952 programlarında önemli bir yer tutan Avrupa tarihi ile ilgili konuların büyük bir kısmı ise bu dönem hazırlanan programlardan çıkarıldığını görmekteyiz. Ancak tarih anlayışında genel yaklaşım değişmemiş, seçilen ana konular düzenlenirken genel tarih kitapları olsun üniversite tarih öğretimi programları olsun konular ve bilgiler öğrencilere özet bir şekilde öğretilmeye çalışılmıştır. Buna karşın Türk tarihinde kurulmuş olan neredeyse tüm devletler ayrı birer konu olarak kitaplarda ve programlarda yer almıştır.

1987 lise müfredatında da Büyük Selçuklu Devleti ayrı başlık altında değil İlk *Müslüman Türk Devletleri* başlığı altında tek bir konu olarak işlenmiştir. Türkiye tarihi içerisinde anlatılan Anadolu Selçuklu Devleti’nde ise özellikle Anadolu’nun Türkleşme sürecindeki savaşların önemine vurgu yapılması ve daha önceki müfredatlarda yer almayan *Miryokefalon Savaşı*’nın önemine vurgulanması istenmiştir. Selçuklu tarihinin sonuna *Türk Milleti’nin Özellikleri* başlığı ile yeni bir bölüm eklenerek önceki dönemki anlayış devam ettirilmiştir. Ayrıca konular verilirken siyasi tarihten çok kültür ve medeniyet tarihi ağırlıklı olarak ele alınması istenmiştir.

⁵³ 1975 yılında Adalet Partisi (AP) - Millî Selamet Partisi (MSP) - Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Cumhuriyetçi Güven Partisi (MGP) tarafından Milliyetçi Cephe (MC) Hükûmetleri kurulmuştur. Dönemin soğuk savaş konseptine uygun olarak milliyetçi muhafazakâr bir yapıyı temsil eden bu koalisyon hükûmeti siyasi söylemini Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) karşıtlığı üzerine inşa ederek 1978 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Bu dönemde “Türk-İslam Sentezi” anlayışı devlet kademelerinde ve millî eğitimde etkili olmuştur. Fuat Uçar. *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükûmetleri*. Ankara: Berikan Yayınevi., 2015, s. 68..

⁵⁴ Eray Alaca, “Cumhuriyet Dönemi Lise Tarih Ders Kitapları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 6, No. 4, ss. 51-56, 2017, s. 56.

1989 yılındaki ilkökul müfredatında dikkat çeken husus, daha önceki müfredatta olmayan Alparslan'ın kişiliğinin Malazgirt Savaşı anlatılırken değinilmesinin istenmesidir. Ayrıca *Anadolu'nun Dünya üzerindeki yeri ve önemi* ne genel olarak değinilmiştir. Bu konunun Anadolu Selçuklu Devleti'nin anlatımına geçilmeden verilmesi de ilk defa neden-sonuç ilişkisine vurgu yapılması açısından önemlidir. İkinci bölümde Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve yükselişine kısaca değinilmesi istenmektedir. Müfredatlarda "kısaca" ifadesinin bulunması öğretmenin ilkökul seviyesindeki çocuklara ders anlatırken ayrıntıya girmemesi konusunda rehberlik etmektedir. Uygurluk anlatılırken özellikle Alâeddin Keykubat zamanına değinilmesinin istenmesi ve Haçlı Savaşları'nda da Kılıçarslan'ın kahramanlıklarından bir okuma parçası ile anlatılmasının istenmiştir. Üçüncü bölüm anlatılırken de Selçuklu tarihi konusu içerisinde *Türklerin Özellikleri* başlığının eklenmesi 1975 sonrası anlayışın devam ettiğini göstermektedir.⁵⁵

Sonuç olarak 1985 ve 1986 yıllarında hazırlanan programlar, Türk tarihinin gelişme evrelerine göre düzenlenerek merkezine Türk tarihi alınmış öyle ki millî tarih dersleri ortaokul seviyesinde okutulmaya başlanmıştır. Bu çerçevede önceki programda yer almayan tarih ve takvim konularının yanı sıra pek çok Türk devleti, ilk Türk-İslam devletlerinde kültür ve medeniyet ve İslam tarihi içerisinde Türklerin rolü gibi konular programa dâhil edilmiş, Anadolu'nun Türkleşmesi, Anadolu Selçuklu Devleti ve Beylikler Dönemi ile ilgili konulara daha geniş yer ayrılmıştır.⁵⁶

1990-2000 yılları değişim dönemi olarak nitelense de bu dönem programlarında bir önceki dönemin izlerini görmek mümkündür. Örneğin 1998 tarihli Sosyal Bilgiler Programı'ndaki tarih konuları millî tarih dersi konuları ile büyük oranda benzerlik göstermektedir.⁵⁷ Örnek verecek olursak, Köymen'in de dâhil olduğu komisyon tarafından hazırlanan *Tarih I* ders kitabında *Selçuklular ve Atatürk* başlığını taşıyan ideolojik kaygılı okuma parçalarına rastlanması bu değişim döneminde de önceki dönemin izlerinin devam ettiğini göstermektedir.⁵⁸

1995 Ortaokul Millî Tarih programı⁵⁹ önceki programlara oranla Türkiye tarihi ile ilgili konuların daha geniş, konu dağılımının ise daha sistemli hâle getirildiğini görmekteyiz. Millî tarih dersi programında *Türkiye Tarihi* başlıklı ünite Türklerin Anadolu'ya yaptıkları ilk akınlardan başlatılmış, Malazgirt Muharebesi, Türklerin Anadolu'yu yurt edinmeleri, Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleri, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, gelişmesi ve dağılması ile Anadolu beylikleriyle ilgili konulara yer verilmiştir. Bu ünite de Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi'nde Türk denizciliği ile Beyliklerin Türk tarihi açısından önemi üzerinde

⁵⁵ *İlkokul Programı*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1989, s. 166.

⁵⁶ Refik Turan, "Millî Tarihten Sosyal Bilgilere Türkiye'de İlköğretim Düzeyinde Tarih Öğretimi", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 49, ss. 295-328, 2016, s. 268.

⁵⁷ Dilek Dursun, *Tarih Derslerinde Öğrenme ve Düşünce Gelişimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2017, s. 45.

⁵⁸ Ahmet Şimşek, Fatih Yazıcı, "Türkiye'de Tarih Öğretiminin Dünü, Bugünü", *TYB Akademi Dergisi*, S. 8, ss. 9-32, Mayıs 2013, s. 23.

⁵⁹ *Ortaokul Programı (II. Kademe)*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1995, s. 168.

durulması Türkiye tarihi ile ilgili konuların önceki programlara göre daha ayrıntılı yer verildiğinin bir göstergesidir. Yine Türkiye tarihi içerisinde anlatılan Anadolu Selçuklu Devleti'nde ise özellikle Anadolu'nun Türkleşme sürecindeki savaşların önemine vurgu yapılması ve daha önceki müfredatlarda yer almayan Miryokefalon Savaşı'nın öneminin vurgulanması özellikle istenmiştir.

1995-1997 4. sınıf Sosyal Bilgiler müfredatlarında, Selçuklu tarihinin önceki müfredatlardan farklı olarak ünite başlıklarına isimleri verilerek işlendiği görülmektedir. Büyük Selçuklu Devleti başlığının ilk konusu olarak daha önceki müfredatlarda yer almayan devletin kurucu unsuru olan Oğuzların ayrı bir başlık altında anlatılmasıdır. Anadolu Selçuklu Devleti başlığı altında, yıkılıştan sonra İkinci Beylikler Dönemi de dâhil edilmiştir. Selçuklu uygarlığı başlığıyla işlenen üçüncü bölümde ise daha önce bir kelime ile geçiştirilen ve içeriği öğretmene bırakılan uygarlığın devlet yönetimi, toplum hayatı ve ekonomi ile bilim ve güzel sanatlar başlıkları altında üç ana bölüme ayrılmasıdır⁶⁰. Bu müfredatta şahsiyetlerden bahsetmemekle birlikte ünite sonunda daha önceki müfredatta okunması tavsiye edilen *Haçlı Seferleri ve Kılıçarslan* okuma parçası tekrar ilave edilerek kısaca Haçlı Seferleri'ne de değinilmiştir.

1995-1997 yıllarında ilk kez konuları 4. sınıf millî tarih müfredatlarında *Türkiye Tarihi* başlığı altında ilkokullarda biraz daha ayrıntılı bir şekilde Selçuklu tarihi konularına değinildiği görülmektedir. Diğer müfredatlardan farklı olarak burada İlk Türk Beyliklerine değinilmiş, Köseadağ Savaşı isim olarak geçmiş, İkinci Beylikler isim olarak zikredilmiş ve bu beyliklerin önemine değinilmiştir. Ayrıca Kültür ve Medeniyet konusunda diğer müfredatlara ek olarak fikir, dil ve edebiyat ile sanat konuları ile Türk denizciliği başlığı eklenmiştir⁶¹.

1997 yılında sekiz yıllık zorunlu eğitime geçiş ile birlikte 1985'te bir anlayış değişikliği sonucu ortaya çıkan millî tarih ve millî coğrafya dersleri birleştirilerek tekrar sosyal bilgiler dersi adı altında okutulmaya başlanmıştır. Sosyal bilgiler dersi müfredatı içerisinde Selçuklu tarihi konuları incelendiğinde, tarih öğretiminde bir anlayış değişikliğinin olmadığını, millî tarih dersi programıyla başlayan ulusal ve Türk tarihini merkeze alan yaklaşım ile Türk-İslam Sentezi yaklaşımının bu programda devam ettirildiği görülmektedir.⁶²

Türkiye'de de 1980'li yılların ortalarından itibaren genelde eğitim sistemine özelde ise tarih öğretimine yönelik olarak başlayan ve ezberci eğitim başta olmak üzere resmî tarih anlayışı ve ders kitapları konularında eleştiri ve değişim taleplerinin giderek yoğunlaşması sonucu yeni çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda 2005-2006 öğretim yılından itibaren eğitim sisteminde köklü bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. Eğitimde yapılandırmacı anlayışa geçilirken ders

⁶⁰ *İlköğretim Okulu Programı*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1995, s. 327-365.

⁶¹ *İlköğretim Okulu Programı*, 1995, s. 374.

⁶² Yusuf Keskin, "Cumhuriyet Dönemi Ortaokul Tarih Programlarına Yönelik Bir Analiz: Politik ve İdeolojik Yaklaşımların Programlara Yansımaları", *Electronic Journal of Social Sciences*, S. 11, No: 40, ss. 109-128, 2012, s. 111.

içerikleri de yeniden düzenlenmiş, bu yeni anlayış ve içeriklere uygun öğretim programları ve ders kitapları hazırlanmıştır.⁶³

2005 tarihli Sosyal Bilgiler programı *Küreselleşme Çağı* olarak adlandırılan 2000'li yılların yansıması ve değişimi açıkça görebilmektedir. Bu programda dikkat çeken özelliklerden biri önceki tüm programlarda takip edilen kronolojik anlayışın yerini tematik anlayışın almasıdır. Bir diğeri ise küreselleşme çağının bir sonucu olarak programlar öğrencilerin sosyal hayatla bağlantı kurabilmelerini sağlayacak şekilde düzenlenmesidir. 2005 öncesinde düzenlenen programlarda görülen milliyetçilik anlayış kısmen bu programda da devam ettirilmiş yalnız Türklüğe yönelik üstünlük ve yücelik iddiasından vazgeçilerek daha liberal bir anlayış benimsenmiştir.⁶⁴

Millî Eğitim Bakanlığının değişen felsefesi doğrultusunda 2005'te başlayan müfredatları geliştirme, yenileme ve güncelleme çalışmaları 2015-2016 eğitim öğretim yılında tamamlanmıştır. Bunun sonucunda 2016-2017 eğitim öğretim yılının başından tüm derslerde olduğu gibi sosyal bilgiler ve tarih derslerinde de büyük ölçüde güncelleme, gözden geçirme, ikmal ve değişiklik çalışması yapılmıştır. Bu büyük değişim öğretim programları ve ders kitaplarındaki Selçuklu bölümüne de yansımıştır.

Yeni öğretim programlarında Selçuklu tarihi ağırlığının 1975 yılından beri devam eden anlayışın tersine azaldığı görülmektedir. Örneğin bir önceki program olan 2007 Tarih Dersi Öğretim Programında 9. sınıf konularına bakıldığında Selçuklu tarihinin anlatıldığı “İlk Türk Devletleri”, “Türk-İslam Devletleri” ve “Türkiye Tarihi” gibi konular % 60'lık bir yer teşkil etmişken 2017 Tarih Dersi Öğretim Programında 9. sınıf konularında sadece “Türklerin İslamiyet'i Kabulü ve Anadolu'ya Yerleşmesi” ünitesiyle % 20'lik bir yer kaplamaktadır. Bu sınıftaki “Türkiye Tarihi” ünitesine benzer bir ünite 2017 programının 10. sınıfında “Yerleşme ve Devletleşme Sürecinde Selçuklu Türkiye'si” olarak yer bulmuştur. Benzer şekilde 10 ve 11. sınıf konularında değişiklikler mevcuttur. Ancak en dikkat çekici değişiklik 11. sınıf konularında yer almaktadır. Nitekim 11. sınıf konularının Türk kültür ve toplum tarihine ayrıldığı 2017 Tarih Dersi Öğretim Programında 11. sınıf konularının ise daha çok toplumsal tarih eksenli olmak kaydıyla Osmanlı tarihini merkeze aldığı görülmektedir.

Lise müfredatındaki Selçuklu konularındaki değişim Ortaokul Programlarında da görülmektedir. Sarmal müfredat programı anlayışının bir sonucu olarak sosyal bilgiler dersinde 5. sınıf konularında Türk tarihi konuları yer almamış ve Selçuklu tarihi konuları sadece 6. sınıf ile sınırlandırılmıştır. Örneğin 2005 programında sosyal bilgiler dersinde 6. sınıfta Büyük Selçuklu Devleti işlendikten sonra 7. sınıfta

⁶³ Refik Turan, Tahsin Yıldırım, *Sosyal Bilgilerin Temelleri*, Anı Yayınları, Ankara 2016, s. 119.

⁶⁴ Yusuf Keskin, “Cumhuriyet Dönemi Ortaokul Tarih Programlarına Yönelik Bir Analiz: Politika ve İdeolojik Yaklaşımların Programlara Yansıması”, s. 125.

Anadolu'nun Türk Yurdu olma süreci içerisinde Anadolu Selçuklu Devleti işlendikten sonra Osmanlı Devleti'ne geçilirken, 2018 yılından itibaren değişen müfredata bağlı olarak 6. sınıfta tüm Selçuklu konularının tamamlanmasıyla 7. sınıfta Osmanlı Devleti'nin kuruluş süreci anlatılırken bağlantı kurulması zorlaşmıştır.

2017 sonrası tarih ve özelinde Selçuklu tarihi konularında gözlemlenen bir diğer farklılık da siyasi tarihten çok sosyal ve kültürel tarihe ağırlık verilmesidir. Örneğin 6.sınıf Sosyal Bilgiler Müfredatında 2. ünite “Türklerin Anadolu’yu yurt edinme sürecini XI ve XIII. yüzyıllar kapsamında analiz eder.” Başlıklı dördüncü kazanımın altına “*Türkiye Selçukluları Dönemi’nde gerçekleştirilen kültürel faaliyetlerin Anadolu’nun yurt edilme süreci*” notu eklenerek siyasi tarihten çok sosyal ve kültürel tarihe vurgu yapılması istenmiştir.⁶⁵

Günümüzde yürürlükte olan müfredatta, tarih ve sosyal bilgiler ders kitaplarında konulara tematik olarak yaklaşımın bir sonucu olarak Büyük Selçuklu Devleti teması altında siyasi ve kültür-medeniyet anlatılmış ve Türklerin İslam dünyasındaki siyasi liderliğine vurgu yapılmıştır. Bunun yanında Malazgirt Savaşı ile Anadolu’nun Türk yurdu olmaya başladığı üzerinde durulmuştur. Ayrıca devletin yıkılışında etkili olan Bâtını faaliyetlere vurgu yapılarak Nizamiye Medreselerinin önemine değinilmiştir.⁶⁶

10. sınıfta ise Oğuzların göçleri, Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması teması öne çıkmıştır. Bu bağlamda Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk boylarının göçleri ve Anadolu’nun Türk yurdu hâline gelmesi üzerinde önemle durulmuştur. Haçlı Seferleri karşısında Selçukluların Türk-İslam dünyasını savunma ve koruma çabaları ele alınmıştır. Ayrıca Anadolu’da kurulan ilk Türk devlet ve beylikleri işlenerek Moğol İstilası’nın Anadolu’daki yıkıcı etkisi vurgulanmıştır. Kitap ve müfredat incelendiğinde bu dönemde tekrar millî bir kimliğe yönelişin izleri hissedilmektedir.⁶⁷

Sonuç

Cumhuriyet Dönemi müfredat ve tarih ders kitaplarındaki değişimlerde, kurulan devletin milliyetçi anlayış ile şekillendirilmesi doğrultusunda bunun müfredatlara ve ders kitaplarına yansımaları da aynı şekilde olmuştur. Daha sonraki dönemlerde de değişen siyasi yapılar ile birlikte tarih konularına bakışlarda değişimler gözlemlenmiştir. Dolayısı ile eğitim öğretim alanı, siyasi iktidarların doğrudan etkilediği alanlar olmuş, Türkiye’de eğitim ve öğretim sisteminde uzun süreli bir istikrar sağlanamamıştır. Bu istikrarsızlık genel olarak ders müfredat ve kitaplarının özelde ise tarih ders müfredat ve kitaplarının öğrenime alınmasında,

⁶⁵ *Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 2018, s. 20

⁶⁶ Mehmet Ali Kapar, Erol Yüksel, vd., *Ortaöğretim Tarih 9*, ed. Mehmet Ali Kapar, MEB Yayınları, Ankara 2017, s. 179-205.

⁶⁷ Erol Yüksel, Mehmet Ali Kapar, vd., *Ortaöğretim Tarih 10*, ed. Erol Yüksel, MEB Yay. Ankara 2018, 13-42.

değiştirilmesinde veya öğrenimden kaldırılmasında etkili olmuştur. Bu durum Selçuklu tarihi konularının müfredat ve ders kitaplarındaki ağırlığı ve içeriğini de doğrudan etkilemiştir. Dönemsel olarak Selçuklu tarihi ve uzantısı diğer Selçuklu Devletleri, Türk Beylikleri ve diğer konular siyasi yapının görüşü doğrultusunda şekillenmiş, biçim değiştirmiş, hacminde ve kapsamında azalıp çoğalmalar meydana getirmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren tarih çalışmaları devletin kontrolünde ve bununla ilgili görevlendirilmiş olan tarihçiler eliyle yürütülmüştür. Bu durum dönem dönem farklı tarih anlayışları ve bunun konulara yansımaları sonucunu ortaya çıkarmıştır. Nihayetinde tarih dersi konularının merkezinde de dönemsel olarak değişimler yaşanmış ve gerek müfredatlarının gerekse ders kitaplarının konulara yaklaşımı değişken olmuştur. Bazı dönemlerde Türk ve Orta Asya merkezli bir yaklaşım sergilenirken bir diğer dönemde ise Avrupa merkezli yaklaşım sergilenebilmiştir. Doğal olarak bu değişimlerin sonucunda da Selçuklu Devletleri ile ilgili konuların aktarımı da değişkenlik göstermiştir. Bazı dönemlerde yoğun ve ayrıntılı ele alınan hatta üniversite öğrencilerinin anlayabileceği zorlukta ve ayrıntıda konular ortaokul seviyelerinde verilirken kimi dönemlerde ise birkaç sayfada geçirilmiştir.

Günümüzde yürürlükte olan müfredatta, tarih ve sosyal bilgiler ders kitaplarında konulara tematik olarak yaklaşımın bir sonucu olarak Büyük Selçuklu Devleti teması altında siyasi ve kültür-medeniyet anlatılmış ve Türklerin İslam dünyasındaki siyasi liderliğine vurgu yapılmıştır. Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması teması öne çıkarılmıştır. Bu bağlamda Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk boylarının göçleri ve Anadolu'nun Türk yurdu hâline gelmesi üzerinde önemle durulmuştur. Konuların işleniş tarzında da daha millileşmiş bir yapı göze çarpmaktadır.

Araştırmanın sonucunda ise genelde tarih müfredat programları ve ders kitapları özelde ise Selçuklu tarihinin ele alınışı siyasal ve ideolojik kaygılardan uzak olarak hazırlanmalıdır. Zira tarih bilimi de diğer bilimler gibi bağımsız bir bilimdir. Olaylar aktarılırken Selçuklu tarihi ile ilgili bilgiler çocuklara uygun bir yöntem ile aktarılmalı ve onların eleştirel bir düşünce içerisinde sonuca ulaşması sağlanarak siyasi yapılanmalardan etkilenmemelidir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Refik Bey, *Umumi Türk Tarihi-İlkmektep Beşinci Sınıf*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1340/1924.
- Ahmed Refik Bey, *Umumi Türk Tarihi-İlkmektep Dördüncü Sınıf*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1340/1924.
- Akşit, Niyazi, Oktay Emin, *Tarih I*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.
- Alaca, Eray, “Cumhuriyet dönemi lise tarih ders kitapları üzerine bir değerlendirme”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VI/4, (2017), ss. 49-65.
- Copeaux, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarih Tezinden Türk - İslam Sentezine*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Çapa, Mesut, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Geçiş Sürecinde Türkiye’de Tarih Öğretiminin Tarihçesi” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, X/3, (2012), ss.1-28.
- Dilek, Dursun, *Tarih Derslerinde Öğrenme ve Düşünce Gelişimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2017.
- İğdemir, Uluğ, *Cumhuriyetin 50. yılında Türk Tarih Kurumu*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1973.
- İlk Mektep Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- İlk Mekteplerin Müfredat Programı*, İkinci tab, Devlet Matbaası, İstanbul 1927.
- İlkokul Programı*, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.
- İlkokul Programı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.
- İlkokul Programı*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1989.
- İlköğretim Okulu Programı*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1995.
- İnan, Afet, “Tarihten Evvel ve Tarihin Fecrinde”, *Birinci Türk Tarih Kongresi-Konferanslar Müzakere Zabıtları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1932.
- Kafesoğlu, İbrahim, Altan Deliorman, *Lise Tarih II*, Devlet Kitapları, İstanbul 1977.
- Kapar, Mehmet Ali, Erol Yüksel, vd., *Ortaöğretim Tarih 9*, edt. Mehmet Ali Kapar, MEB Yayınları, Ankara 2017.
- Keskin, Yusuf, “Cumhuriyet Dönemi Ortaokul Tarih Programlarına Yönelik Bir Analiz: Politik ve İdeolojik Yaklaşımların Programlara Yansımaları”, *Electronic Journal of Social Sciences*, XI/40, (2012), ss. 109-128.

- Keskin, Yusuf, “Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali Yüzel Döneminde Ortaokul-Lise Tarih Programları Ve Ders Kitaplarındaki Dönüşümü”, *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, XXX, (2012), ss. 1-22.
- Köken, Nevzat, “Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları Ve Tarih Eğitimi (1923 - 1960)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, SDÜ Sos. Bil. Ens., Isparta 2002.
- Lise Birinci Devre Müfredat Programı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338.
- Lise Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.
- Lise Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1938.
- Lise Müfredat Programı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952.
- Mansel, Arif Müfit, Cavit Baysun, Enver Ziya Karal, *Tarih I*, Ankara MEB, 1945.
- Mekâtib-i Sultaniye Müfredat Programı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338.
- Orta Mektep Müfredat Programı-1931-1932 Senesi Program Tadilatı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- Ortamektep Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- Ortaokul için Tarih II*, Maarif Matbaası, İstanbul 1939, s. 120.
- Ortaokul Müfredat Programı*, Devlet Matbaası, İstanbul 1938, s. 33.
- Ortaokul Müfredat Programı*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1970.
- Ortaokul Programı (II.Kademe)*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1995.
- Öztaş, Sezai, “Atatürk Dönemi Tarih Anlayışı ve Tarih Öğretimi”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II, (2009), ss. 94-107.
- Sanır, Ferruh, Tarık Asal, Niyazi Akşit, *İlkokullar Sosyal Bilgiler Ders Kitabı-V.Sınıf*, Milli Eğitim Bakanlığı Matbaası, İstanbul 1977.
- Semavi Eyice, “Atatürk’ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları”, *Bellekten* XXXII/128, (1968), ss. 509-526.
- Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 2018.
- Şenol Durgun, “Türk Merkezli Yaklaşımdan Avrupa Merkezli Yaklaşım Geçişte Hümanizma”, *Akademik Hassasiyetler*, V, (2015), ss. 7-32.
- Şimşek, Ahmet, “Türk Tarih Tezi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Günlüğü Dergisi*, CXI, (2012), ss. 85-100.
- Şimşek, Ahmet, Ali Satan, *Türkiye’de Milli Tarihin İnşası*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2011.
- Şimşek, Ahmet, Fatih Yazıcı, “Türkiye’de Tarih Öğretiminin Dünü, Bugünü”, *TYB Akademi Dergisi*, VIII, (2013), ss. 9-32.

- Şimşek, Ahmet, Fatih Yazıcı, “Türkiye’de Tarih Öğretiminin Dünü, Bugünü”, *TYB Akademi Dergisi*, VIII, (2013), ss. 9-32.
- Şimşek, Ahmet, Fatih Yazıcı, “Türkiye’de Tarih Öğretiminin Dünü, Bugünü”, *TYB Akademi Dergisi*, VIII,(2013), ss. 9-32.
- Tarih II- Orta Zamanlar*, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.
- TTTC Kolektifi, *Tarih II- Ortazamanlar*, Maarif Matbaası, İstanbul 1931.
- Turan, Refik, “Milli Tarihten Sosyal Bilgilere Türkiye’de İlköğretim Düzeyinde Tarih Öğretimi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, IL, (2016), ss. 295-328.
- Turan, Refik, Tahsin Yıldırım, *Sosyal Bilgilerin Temelleri*, Anı Yayınları, Ankara 2016.
- Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul 1930.
- Uçar, Fuat, *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Cephe Hükümetleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Türk Tarihi Yazılırken Atatürk’ün Alaka ve Görüşlerine Dair Hatıralar”, *Belleten* III/10, (1939), ss. 349-353.
- Ünal, Mehmet Ali, “Türk Milliyetçiliği ve Atatürk”, *Türk Yurdu*, XX/160, (2000), ss. 70-73.
- Yücel Kabapınar, “Başlangıcından Günümüze Türk Tarih Tezi ve Lise Tarih Kitaplarına Etkisi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/II, (1992), ss.143-177.
- Yüksel, Erol, Mehmet Ali Kapar, vd., *Ortaöğretim Tarih 10*, edt. Erol Yüksel, MEB Yay., Ankara 2018.

KAVRAMSAL ÇERÇEVEDEN SELÇUKLU-ABBASİ HALİFELİĞİ İLİŞKİLERİNE FARKLI BİR BAKIŞ

GÜLAY ÖĞÜN BEZER*

Selçukluların Abbasi Halifeliğiyle ilişkileri, gerek sultan ve halife biyografileri, gerekse siyasi tarih çalışmaları içerisinde pek çok akademik eserde değerlendirilmiş; hatta birkaç lisansüstü teze de konu olmuştur. Şüphesiz her biri yeri ve zamanında önemli bir boşluğu doldurmuş olan bu çalışmalardan farklı bir şey söylemek ihtiyacının ve iddiasının temelinde, terminoloji karmaşası ve teori eksikliği iddiası bulunmaktadır. Selçukluların 150 yıllık hâkimiyetleri boyunca iki kurum arasında çoğu zaman çatışma halinde geçen ilişkileri anlamak ve açıklamak bakımından iki siyasi yapının tanımlanması konusunda belirsizlik olduğu görülmektedir. Halifeleri sadece, İslâm hanedanlarının meşruiyetini onaylayan dini bir makam; Selçukluları ise sayısı yüzleri aşan bağımsız Türk devletlerinden biri olarak kabul edince yorum aralığı doğal olarak daralmaktadır.

Bu hususu teyit için: **Bağdat Şii Büveyhoğulları tarafından istila edilmiş, halife tahakküm altında tutulmuş ama Selçuklular onları Şiilerin elinden kurtarıp halifeyi yüceltmışlerdi** demek eğiliminde olduğumuzu hatırlatmak isterim. Ve ayrıca hangisinin gerçekten devlet olup diğerine tabi olduğu hususunu da çok düşünmediği açık.

Belki de İslâm toplumları tarihinin ön önemli kurumlardan biri olan “*Halifelik*”, tarihi boyunca çağdaşı İslâm âlimlerinin ilgisine mazhar olarak kitaplara konu edilmiş; modern zamanlarda da ilgiyi kaybetmediği için pek çok çalışmaya ilham vermiştir. Halifelik ortaya çıktığı dönemden itibaren halifenin nasıl seçileceği, halifede aranacak niteliklerle görev ve yetkileri, İslâm âlimleri arasında yüzyıllar boyu tartışma konusu olacak kadar önem arz etmiştir

Halifelik hakkında yapılan çalışmaların çoğunda kabul edildiğine göre: Peygamberden sonra Müslümanların din ve dünya işlerini yürütmekle görevli olan ve Peygamberin ardılı anlamında *halife* unvanı taşıyan yönetici idi. Sünnilerin *hilafet*, Şiilerin ise *imamet* olarak adlandırdığı devlet başkanlığı, esasen tartışmasız tam olarak siyasi bir makam ve kurumdur.

Peygamber’in başlıca görevinin nübüvvet olduğunu hatırlatmaya gerek yok elbette. Ancak onun Medine’de temellerini attığı kabul edilen bir devletin varlığı da söz konusudur. Öyle ise Peygamberin vefatından sonra halefine kalacak mirasın ne olabileceği de son derece açıktır. Yani Hz. Muhammed eğer son peygamberse, halefi

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. İstanbul/TÜRKİYE. gulayogun@marmara.edu.tr

olmak iddiasında bulunan şahsa onun siyasi mirasından başka bir şey kalması söz konusu değildir.

Nitekim **Halifelik** kavramına kurulan Arap devletini kısa bir sürede imparatorluğa dönüştürecek ve sonra da onu dağılmaktan kurtarmak üzere kullanılan **dini bir hüviyet** kazandırılmıştır. İbn Haldun'un Mukaddime'de (350-351,332-333) önce "**Bilmek gerekir ki, İslâm Dininde hükûmetle ilgili görevler hilafetin şümülündedir. Hilafet hem din hem dünya işlerini ihtiva eder. Şeri ahkâm bunların hepsiyle ilgilidir;...**" "... hükümet tarafından tatbik edilen kanun ve ahkâm-ı sultaniye metaneti bozar. Şeri kanunlar ise metanet ve mukavemeti bozmaz. Çünkü dinin müeyyideleri zatidir. Oysa ahkâm-ı sultaniye, kanunun baskısı altında kalan hadarilerin nefislerini zayıflatıp şevketini kırar." dedikten sonra tarihî gerçekliğe hayli uygun başka bir yorum yapar: "**Araplar için, nübüvvet veya velayet veya dinden gelen büyük bir etki olmadan mülk olmaz. Bunun sebebi katıllıkları, kibirleri ve riyaset konusundaki rekabetleridir. Fakat peygamberliğe veya veliliğe dayanan bir din ve dindarlık olunca, onlar için içsel bir müeyyide ve vicdanlarından gelen bağlayıcı ve vazgeçirici bir unsur olur. Çünkü hasedi ve rekabeti men eden din hepsini kuşatır. Araplar içlerinde...bir nebi veya veli olduğunda bir araya gelmiş, tagallüb ve mülk olmuştur.**

İbn Haldun bu tespitini "**Sahası geniş ve hâkimiyeti büyük hanedanlar din esasına dayanır Din ise ya nübüvvet ya Hakka davet şeklinde olur... Dini davet yeterli sayıdaki asabiye kuvvetine ilave olarak devletin gücünü arttırır... Dini davet asabiye dayanmadan gerçekleşemez**" diyerek durumu daha da açıklığa kavuşturmuştur.

İslâmî dönemde siyasî kurum ve yöneticilik konusu, bunun teorisini hazırlayan hukukçular tarafından **Nübüvvet hâlef olmak** gibi sorunlu bir iddiaya dayandırılarak Müslümanların din ve dünya işlerini yürütmekle görevli devlet başkanı olarak formüle edildi. **Emirül müminin** unvanı taşıyan Halifenin, İslâm hukukçuları tarafından neredeyse ittifakla kabul edilen **Kureyş'ten olmak** gibi bir şartı daha vardı. İslâm'ın eşitlikçi prensip ve akidelerine ters düşen bu anlayış (Arap'ın Arap'a Arap'ın Acem'e üstünlüğü olmadığı prensibi), halifelik merkezini dini ve siyasi bir çekim alanına dönüştürüyordu.

Nitekim din esasına ve asabiye bakımından Kureyş'e dayanan Arap devleti, çok kısa bir zamanda Irak, Suriye, Mısır, İran ve Horasan'ı ezip geçerek sınırları Türkistan ve Pireneler'e dayanan muazzam bir imparatorluğa dönüştü. Fakat yine İbn Haldun'un hanedanların ömürlerine ilişkin tezine uygun bir şekilde gücün sınırlarına ulaştıktan sonra gerileme alametleri başladı. Halâ iyi sayılan bu günlerde istihdam edilen İranlı sivil ve Türk asıllı askeri bürokrasinin tasallutu imparatorluğu zayıflattı. Merkezin çevreyi kontrolünün zorlaştığı son dönemde ise **tavâifü'l-mülük** denilen siyasi teşekküller ortaya çıktı. Buldukları bölgenin idaresine el koyan mahalli emirler kendi adlarına para basmaya başladılar. Mu'tasım ve oğlu Vasık döneminde Arap İmparatorluğu parçalandı

Abbasi halifeleri bu durumda Eskiçağlardan beri Yakındoğu'nun siyasi tarihi ve kültüründen gelen ve sosyokültürel kodlarında mevcut olan bir aracı devreye soktular. Dinin yakın doğunun siyasetini belirleyen rolüne Asur krallarının Eskiçağın çok önemli dini merkezi olan Babil'i, Babil kralını düşmanlarına karşı koruyarak, şehri hâkimiyetleri altına almalarına rağmen uzun zaman varlığına dokunmayıp Babil'in ruhaniyeti üzerinden bölgede üstünlük kurmaları hadisesine önemli bir örnektir. **Büyük İskender'in** bile aynı bilinçle **Babil'i başkent yapması** bu tespitin altını kuvvetle çizen başka bir örnektir.

Halifeler de siyasi parçalanma üzerine, İslâm Dünyasında kendilerine yüklenen misyon çerçevesinde, *ululemre itaatin dini gereğine atfen*, bu emirliklere bağlılıklarını göstermek üzere, hutbe ve paralarında halifenin adını zikretmek, ama bunlardan da önemli olmak üzere, (bir ortaçağ devletinin en önemli gelir kaynağı olan) vergilerini göndermek kaydıyla, *yönetimlerini meşrulaştıracak onayı vermeyi kabul etti/ettirdi*.

Bununla birlikte devletin gerilemesini durdurmak mümkün olmadı. Hatta bu durum *meşruiyetlerini halifeden alan ümeraya, Bağdat'ta yönetime müdahale için fırsat verdi*. Bu çerçevede şehirdeki karışıklıkları gidermesi için halifenin daveti üzerine Bağdat'a emir Büveyhî emiri Abbasi Devletinin kontrolünü ele geçirdi. Daha önce Türk emirülümeralar zamanında olduğu gibi, *halifeleri tahta oturtup indirecek ve öldürecek kadar olağanüstü güç kazandılar*. Aslında *Büveyhoğullarının Şii olmalarına rağmen* Mısır'daki halifeyi değil, Abbasi halifesine bağlı kalmayı tercih etmeleri, *halifelerin varlığıyla Bağdat'a kazandırılan dini rol* üzerinden İslâm dünyasının büyük kısmını yönetecek pozisyon elde etmeleriyle ilgiliydi.

Yani Arap devletinin hükümdarı olan halifeye biçilen dini rol kelimenin tam anlamıyla **Bağdad'ı Babilleştiriyor**, Arap ümeraya Halifeliği himaye ederek siyasi güç olarak diğerlerinin önüne geçiriyordu. Böyle olunca diğer hanedanlar da bir şekilde halifenin İslâm dünyasını yönetme gücü veren rolünü çalmaya niyetlenebiliyorlardı. Bağdat'a yakın Arap hanedanları (Hamdaniler, Büveyhiler) bir tarafa, Maveraünnehir ve Horasan'da bulunan *Sâmânoğulları, Tâî Lillah'ın azli üzerine halife olan Kadir Billah'ı güya Şiiler iş başına getirdiği için tanumazken; Karahanlı Buğra Han Harun, Abbasî soyundan el-Vasıkî'yi* (Ebû Muhammed Ahmed b. Osman) halife yapma girişiminde bulunmuş, ancak başarılı olamamıştı. (Hunkan, 131,152). *İslâm Dünyasının kalani üzerinde halife adına otorite sağlama arzusunun başka bir şey olmayan bu kozu, Gazneli Sultan Mahmut da kullanmaktan geri durmamıştı*. Muhtemelen Büveyhoğullarının baskısından kurtulma yolları arayan halifeden gelen bazı işaretler Sultan'ın böyle bir siyaset izlemesine imkân vermişti. Samanoğullarının biat etmediği Kadirbillah adına hutbe okutarak siyasî bir hamle yapmış; ancak daha sonra halife, Semerkant'ın kendisine verilmesi talebini geri çevirince, Bağdad'a fillerle girmek tehdidinde bulunmaktan da sakınmamıştı. Sultan Mahmut'un daha sonra siyaset arenasında dengeleri kendi lehine çevirmek niyetiyle halifeye bir nevi siyasi şantaj olarak, hac emirinin Mısır Halifesinin topraklarından geçip ondan hediyeler kabul etmesi ciddi bir krize yol

açmış; halife bu olaydan emirin öldürülmesini isteyecek kadar tehlikeli anlamlar çıkarmıştı.

Selçuklular işte Büveyhoğullarının halife üzerindeki baskılarını giderek arttırdığı bu dönemde, İslâm Dünyasına taze bir güç olarak girdiler. Selçukluların halifelikle ilişkilerinin çerçevesini anlamak bakımından ortaya çıkışını devlet kavramı çerçevesinde kısaca incelemek gerekmektedir. İbn Haldun'un Abbasi halifeliğinin parçalanmasını anlattığı “*Bir asabiye'nin riyasetinde birleşen bedeviler, yaşadıkları toprakların idaresini devlete bağlı olmak kaydıyla elde edebilmektedirler. Devletin engelleyecek gücü yoksa fiili durumu kabullenir.*” Teoriye pratikte birebir uygun bir şekilde, çökmekte olan Gaznelilerin uç bölgelerinde önce onlara bağlılık arz etmiş, sonra yenilgiye uğratarak, Horasan'ı almak suretiyle **DEVLET olarak değil** yeni bir hanedan olarak tarih sahnesine çıktıkları görülmektedir. **Selçukluların da diğer tavaifülmülük gibi**, İbn Haldun'un **tam bağımsız olmadıkları için nakıs mülk** olarak tanımladığı siyasi yapılara örnek olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim **Selçuklular halifeye meşruiyetlerini onaylatmak ve unvanlar istemek üzere yaptıkları başvurularında açıkça Gaznelilerin halefi olduklarını**, onların kötü idaresi yüzünden ahalinin ve ileri gelenlerin çağrısı üzerine hamiyetli davranarak onları Gaznelilerin zulmünden kurtardıklarını; bir kaynağın ifadesine göre de, **Tuğrul Bey'in Arap hükümdarının vekili olduğunu bidirerek**, halifeye bağlılık konusunda hiçbir problemin olmadığını defalarca ihsas etmişlerdir.

Halife, Büveyhoğullarına karşı denge unsuru olarak kullanabileceğini umarak Selçuklularla hemen irtibata geçti. Selçuklular buna büyük bir memnuniyetle mukabele ederek **Allah'ın kanunu gereğince iktidarlarının halife tarafından onanması** talebinde bulundular.

İlerleyen zamanlarda defalarca bu onay gerçekleşti; ancak bu hüküm üzerinden Halifelik kurumuna atfedilen gücün kabullenilmesi aynı zamanda ilerideki çatışmaların da nedeni olacaktır.

Yine İbn Haldun'un çökmeye yüz tutan devletlerin ömürlerinin uzamasını sağlayan istisnai durumlardan söz ederken, **hanedan mensupları kendilerine özgü devlet ve iktidarlarına ya asabiye izzetinin gölgesinde yetişmiş kullar/devşirmeler; ya da kendi nesepleri dışında ama velayetinde bulunan yabancı ırktan kabilelere sahip olurlar. Abbasi Devletinde de bunun örneği vardır. ...Arap asabiyesi bozulduktan sonra onların hâkimiyetleri Acemden, Türkten, Deylemeden, Selçuklulardan ve başka mevalilere dayanıyordu.**

Hanedanın velayetinde bulunan Acemler tagallüb yoluyla çevreyi teşkil eden merkezden uzaktaki bölgeleri ellerine geçirdiler. Devletin gölgesi geri çekildi, Bağdad ve çevresinden ileri gidemez oldu. Sonunda Deylemliler buraya da sızdılar. Artık bütün halk onların hükmü altına girdi. Sonra bunların iktidarı yıkıldı, sonra Selçuklular mülke sahip oldu herkes onların hükmü altına girdi. Sonra onlar da yıkıldı....Halifeyi öldüren Tatarlar Abbasi Devletinin izini sildiler.

Görüldüğü gibi İbn Haldun kelimeleri özenle seçerek, Büveyhi ve Selçuklu hâkimiyetini bağımsız devletler olarak değil, sadece Arap devletinin ömrünü iki yüzyıl uzatan can suyu olarak görürken; Tatarların devleti yaktığını söylüyor (mukaddime, 375). Tarihçiliğimizde beş ayrı devlet olarak kabul edilen Selçuklular, bazen halifeler üzerinde istibdat olarak tanımlanan ve savaşılmaması gereken Rafiziler şeklinde tanımlanacak kadar baskı kurmuşlardı. Ancak böyle zamanlarda bile zorla, zayıf zamanlarında ise yalvar yakar almak mecburiyetinde oldukları meşruiyetlerinin onayını, Abbasi devletine/halifeye bağlılıklarını bildirmek; sembolik gereklerini de yerine getirmek zorunda idiler.

Halifenin ısrarlı davetleri üzerine nihayet 1055’de Bağdat’a giren Tuğrul Bey, halifeyi Büveyhoğullarının baskısından kurtardı. Fakat daha ileri giderek halifeyi devletin maaşlı memuru, Bağdat’ı da doğrudan Selçuklu yönetimine bağlı bir şehir haline getirdi. Halifenin yegâne işi olan devlet yönetimi, bir ahitnameyle Selçuklu sultanına devredildi. Bazı tarihçiler bir bu olayı din ve dünya işlerinin ayılması, yani **laiklik** uygulaması olarak nitelermelerine rağmen; yegâne işi Arap Devletini yönetmek olan halifenin/**Abbasoğullarının iktidarının, yani devletin yönetiminin Selçuklu sultanına geçtiği açıktır.** Bazı kaynaklarda Arap Abbasi hanedanı ve Arap devleti bu olay üzerine sona ermediğine göre, Bağdat’ta kendi adına para bastıran Selçuklu sultanıyla onun kontrolü altında bulunan halifenin siyasi konumları nasıl açıklanabilir?

Halifelere bu alanı Bağdat seferinden sonra halifeliğe son vermeyip, Arap devletinin topraklarına egemen olabilmek için zorunlu olarak, **Bağdat’ın Babilliliğinin devamına izin verip halifeyi bir saraylı memur olarak yerinde bırakan** Selçuklu sultanları açmışlardı. Nitekim **Bağdat’ın kıymetinin kendi varlığından geldiğini düşünen/bilen halifeler, siyasi çatışmalar sırasında sık sık Bağdat’ı terk etmeyi koz olarak kullanmışlardı.**

O halde bir devlet tarifi yapıp tarihin pratiğinin buna uygulanması denenebilir. **Devlet** kabaca bağımsız bir milletin kimliğini kazandırdığı vatan toprakları üzerinde, bağımsız olmakla yetinmeyip yönetme yönetilme iradesi göstermesi sonucu oluşan siyasi yapı olarak tanımlanmaktadır. Yani eskiçağlardan beri kurulmuş olan devletler dikkatle incelendiğinde iki temel unsurunun, **millet** ve her milletin kimliğini verdiği kendisine ait olan **vatan**dır. Selçuklular hangi vatan üzerinde kurulmuştur? Gaznelilerin ülkesi diyeceksek burası Türk yurdu mudur?

Selçuklu sultanlarının güçlü oldukları dönemdeki başlıca hedefleri halifenin verdiği **Doğunun ve Batının hükümdarı unvanına uygun olarak Arap-İslâm Devletinin, Mısır’ı da içerisine alan mirasını yönetimlerinde birleştirmektir. Sultanlar bunu velayet hukukunu aşmadan yapsalardı şüphesiz sorun olmayacaktı.** Ancak Büveyhiler döneminde başlayan ve güçlü Selçuklu sultanları döneminde de devam eden halifelerin para basamamaları meselesi devleti yöneten hanedanın hangisi olduğunu göstermektedir. Nitekim halifeler zaman zaman onların zaaflarından yararlanarak Bağdat’ta para darp ettirmişlerdi. Fakat Irak Selçuklu sultanları Mahmud, Mesud ve Muhammed de iktidarlarının meşruiyet kaynağı

saydıkları Bağdat'ta ikamet etme ve para basma mücadelesini sürdürmüşlerdir. Muktefi'nin Sancar'ın Oğuzlara esir düşmesinden, Mustadi'nin Selçukluların güçlü halefi Nureddin Mahmud'un ölümünden sonra birkaç para kestirebilmelerine rağmen; kaynaklarda artık Bağdat ve çevresinde devletini özgürlüğüne kavuşturduğu ifade edilen Nasır Lidinillah döneminde kurumsal hale gelmiştir.

Selçuklu sultanının pozisyonu her yönüyle olmasa da, meselâ 1243 yılında Türkiye Selçuklularını vergiye bağlayan ve yönetime çeşitli yollarla el koyan Moğollar veya Türkistan'daki Siyenpi ve Juan-juanları gibi bir istilâ hareketidir. Nitekim kaynakların Selçuklu fethine İslâm topraklarının *istilas*ı; Selçuklu yönetimini de Sultan Sancar'ın ölümü üzerine *Selçuklu istibdadı sona erdi* şeklinde nitelemeleri, olayın karşıdan nasıl görüldüğü açıkça anlatmaktadır.

Ancak Arap Devleti ve onun dini rolü üzerinden İslâm Dünyasını yönetmek isteyen Türkler, halifeye tayin ettikleri yüksek rütbeli saraylı memur konumuna, ona tayin ettikleri role belki bir süre sonra samimiyetle inandıkları için, *halifenin varlık sebebi olan siyasi iktidarını geri alma mücadelesini*, Azerbaycan atabeyi *Pehlivan'ın esas işi olan hutbe ve imamlık görevlerini bırakıp siyasi işlerle uğraşmak olarak yorumlaması* ancak luğaz olarak değerlendirilebilir.

Türkler halifeliği önce Mısır'da ve sonra da Osmanlılar döneminde bu role uygun hale getirdiler ise de; Selçuklu hâkimiyeti boyunca Abbasi halifeliğiyle ilişkilerin iki taraf için de ağır kayıplara yol açan, halifelerin öldürülmesine, Selçuklu meliklerinin iktidar için halifeler tarafından kışkırtıldığı tahripkâr mücadeleler tarihi olduğu açıkça görülebilmektedir.

SULTAN SANCAR VE GURLULAR

ERGİN AYAN*

Özet

Gurluların menşei meselesi hakkında birçok görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden birçoğunda Gurluların hanedân soyu İran padişahlarından Zahhâk'a dayandırılmaktadır. Bu konuda kaynaklarda verilen efsanevi haberler, tarihi haberlerden daha ağırlıklıdır. Gurlularla ilgili haberler, Samaniler ve Gazneliler devrinde ancak tarihi devre tekâbül edebilmiştir. Anlaşıldığına göre, Gazneliler, Gur'u fethettikten sonra yerli hanedana dokunmadılar. Selçuklular devrinde Sancar doğu bölgesinde meliklik yaparken Horasan bölgesini kuzeyden ve doğudan gelebilecek tehlikelere karşı emniyet altına almağa çalışmıştı. Sancar, Gaznelileri tabi hale getirdikten sonra, Gurluların yaşamakta olduğu bölgeyi de kolaylıkla hâkimiyeti altına alabildi. Ancak Sancar, sultan olduktan sonra Gurluların başkaldırdıkları görülüyor. Gurlular bu devirde devletlerarası ilişkilere dâhil olarak rol oynamağa başladılar. Bilhassa Sultan Sancar'ın Katavan'da mağlup olmasını zaaf sayarak, Gurluların Belh'e kadar ilerledikleri bilinmektedir. Selçuklu ordularının mağlup olması üzerine Sultan Sancar bizzat Gurlular üzerine sefere çıkıp, onları itaat altına aldı. Bu arada Sultan Sancar'ın Gaznelilere karşı denge unsuru olarak Gurluları desteklediği görülmektedir, fakat daha sonra Gur hükümdârının bağımsızlığını ilan etmesi üzerine siyasetinin yönünü değiştirip bizzat Gur seferine çıktı. Katavan Savaşı'ndan sonra elde ettiği bu ilk zaferde Sultan Sancar Gur hükümdârını esir almakla beraber, daha sonra tahtını ona iade etti. Oğuz isyanında Sultan Sancar'ın esir düşmesiyle birlikte Gurluların da yıldızının parladığı malûmdur.

Anahtar Kelimeler: Sancar, Selçuklular, Gurlular, Gazneliler, Oğuzlar

Giriş

Bugüne kadar Gur halkı ve hânedânın menşei hakkında çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Gur hânedânı mensupları, büyük bir İran sülâlesinden gelmeleri ile övünürlerdi. Mirhond'un, Gurluların efsânevi atası olarak zikrettiği Zahhâk, Firdevsî'nin *Şehnâme*'sinde geniş bir şekilde yer almaktadır. Cüzcânî de efsanevi Zahhâk'tan İran hükümdârlarının bir şubesinin atası olarak bahsetmekte, Hindistan'a hâkim olan Bustâm adlı birinin şeceresini Zahhâk'a dayandırmaktadır. Gurluların menşei konusunda kaynaklardaki mitolojik ve farklı farklı rivayetlerin, müellifler arası tartışmalardan kaynaklanan bir gelişme olduğu muhakkaktır. Gurluların menşei

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu/TÜRKİYE. alpsunkar@hotmail.com.

meselesi bir makalemizde geniş bir şekilde ele alınmıştır¹. Gur bölgesinin halkı ve emîrleri Herat'ın doğu ve güneyinden geçen kervanları vurmak ve kaleden kaleye savaşmakla vakit geçirmek suretiyle bir nevi derebeyi hayatı yaşamakta idiler. Hazreti Ali'nin halifeliği döneminde Müslüman edilmiş olduğu söylenen Şansâb onların efsânevî atası olarak gösterilmekte ve dolayısıyla hânedâna da Şansâbaniyân denilmekte idi. Cüzcânî'nin verdiği bilgilere göre Şansâbî ya da Şansâbânî adı verilen Gur hükümdârları dört gruba ayrılır: Fîrûzkûh sultanları, Bâmyân hânedânı, Hindistan sultanları, Gazne sultanları. Samanîler devrinde Gur dağlık bölgesinde Sûrî adında bir melik hükümrân olmakta idi. Ahalisi ise henüz Müslüman olmamıştı. Gazneli Mahmûd'un hücumuna maruz kalan bu Sûrî'nin oğlu Muhammed ismine rağmen hala kafir ve Hindû idi. Gazneli Mahmûd, h. 401 (1011)'de onun kalesini zapt ve Gur'da hükümeti ele geçirdi. Gazneli Mahmûd, Muhammed Surî'yi öldürttü. Mahmûd tarafından tahta oturtulan Sûrî'nin torunu Ali'nin Müslümanlığı muhakkak olup camiler inşa ettirdiği rivayet olunur. Böyle olmakla beraber, Mesûd Gazne tahtına çıktığı zaman, Ali, yeğeni Abbâs tarafından tahttan indirilerek hapsedilmiştir. Abbâs, Mandeş dağlarında kendisine bir hisar inşa ettirmiştir Sultan Mesûd (1030-1041) Gur dahilinde, Ebû Hasan ve Vermiş ismindeki reisler aleyhine, birçok sefer açmıştır. O zamanlar Gur dahilinde ayrı ayrı birçok kabileler bulunduğundan, merkezî bir hükümetin mevcut olmaması ihtimal dahilindedir. Abbâs Gazne'yi metbu tanımış ve Gazneli Sultan İbrahim (1059-1099) tarafından tahttan indirilerek, yerine oğlu Muhammed geçinceye kadar, bir müddet memleketi idare etmiş olmalıdır. Nisbeten sulh içinde geçen bu devrede, Selçukluların hücumlarına bir müddet fasıla verdikleri sırada, Gaznelilerin dağlık mıntıkadaki reisleri hükümleri altında tutacak ve istedikleri zaman taht değişikliği yapacak kadar kudretli oldukları anlaşılıyor.

1. Meliklik Devrinde Sancar'ın Gurlularla Münasebetleri

Sancar'ın meliklik devrine gelinceye kadar, Gur-Gazne ilişkileri tarihine göz attığımız zaman, Gazne hükümdârlarının Gur dağlık bölgesiyle ilgili olarak her zaman huzursuzluk hissettikleri görülmektedir. Dolayısıyla Gazne sultanları bütün Gur güçlerini birleştirip temsil eden ve kendilerine karşı çıkabilecek bir hükümdardan ziyade, bütün Gur kabilelerini kendilerine itaat ettirecek hükümdârları tercih etmişlerdir. Gur-Gazne ilişkilerine yukarıdaki özet bakıştan sonra çıkardığımız sonuca göre, Sancar Gaznelilere hâkimiyetini kabul ettirdikten sonra, esnek bir tâbilik şeklinde gelişen Gur hâkimiyetinin Sancar'ı da meşgul ettiği anlaşılmaktadır. İşte aşağıda ele alacağımız ve üzerinde durulmaya değer hadise bize bu konuda bazı ipuçları sunmaktadır.

Sancar 490 (1097) tarihinden başlayan meliklik devrinde² Horasan, Harezm ve Maverâünnehir'de bulunan Türk devletlerini ve bunlara ilâveten daha önceleri

¹ Ergin Ayan, "Gurluların Menşei Meselesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Kış 2011, Cilt 4, Sayı 16, ss. 38-45.

² . İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, X, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 222; Bondârî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK,

Gaznelilere tabi olarak yaşayan Gurluları hâkimiyeti altına almıştı. Melik Sancar henüz Selçuklu Devleti'nin hükümdârı olmadan yaklaşık on yıl önce 501 (1107) yılında Gur melikleriyle savaştı ve Sam'ın oğlu İzzeddin Hüseyin tutsak edildi. Sancar onun öldürülmesini emretti; fakat ünlü Şeyh Ahmed Gazzâlî'nin şefaatiyle bağışlandı ve serbest bırakıldı. Hüseyin iki yıl boyunca sultanın ordusunun aşçılarının ateşini yakıyordu. Bir gün Horasan Emîri İmâdüddeve Kumaç onunla görüşmeyi seçti. Bir gün Emîr Kumaç aşhaneden geçiyordu, Hüseyin'i fark edip onu Sancar'ın huzuruna çıkardı. Huzura kabul edildiğinde Melik Sancar ona acıdı, onu affetti ve ülkesine geri gönderdi ve ömrünün sonuna kadar Hüseyin, Melik Sancar'a itaat etti³.

İzzeddîn Hüseyin Gurluların Şensâbânî koluna mensuptu, yakışıklı, dindar ve tüm iyi niteliklere sahip bir hükümdârı. Onun döneminde, Gur ve Bilad-ı Cibâl bölgesi kalabalık ve müreffeh ve bu bölgelerin kabileleri ve sakinleri güvenlik içinde yaşadılar. Din adamları, ilim adamları ve halkın tamamı, kesintisiz bir şekilde, gereksinimlerini ve arzularını bolca yerine getirdiler. Tutsaklıktan kurtulup ülkesine döndüğünden itibaren İzzeddîn Hüseyin, Selçuklu hâkimiyetine sıkı sıkıya bağlı kalmıştır ve Sancar'a tâbi olarak her yıl, zırh, diğer teçizatlar ve savaş malzemeleri gibi hediyeler gönderdiği görülmektedir. Bu bilgidan Gur'un dağlık bölgesinin silah ve zırh üretimi ile meşhur olduğu ve orada demir madenlerinin işlendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Gur'da öyle güçlü bir köpek türü de vardı ki, her biri ancak bir arslanla mukayese edilebilirdi. Melik İzzeddîn Hüseyin, bu cins köpeklerin bir kısmını Sultan Sancar'a gönderir ve karşılığında çok kıymetli elbiseler ve çok değerli armağanlar alır⁴.

İzzeddîn Hüseyin öldükten sonra yerine, asil bir anneden geldiği için üçüncü oğlu Seyfeddîn Sûrî tahta çıkmış ve babasından devraldığı toprakları diğer altı kardeşi arasında paylaşmıştı. Kendisi Gazne ile Herat arasındaki İstîâ'yı başkent yaptı. İkinci oğul Kutbeddîn Muhammed, merkezi Firûzküh olan Cibâl bölgesinin başındaydı. Bâmyân bölgesinin başında ise annesi bir Türk hatunu olan en büyük kardeş Fahreddîn Mesûd bulunuyordu. Melik Nâsireddîn Muhammed'e Mâdin verildi. Melik Bahâeddîn Sâm'a Mandeş'in merkezi olan Mangah düştü. Vajiyah bölgesini ise Sultan Alâeddîn idare ediyordu⁵.

Gur bölgesi, Selçuklu İmparatorluğu'nun güneydoğusundaki en uç sınırlarını oluşturduğu için, Sultan Sancar'ın Gurlularla münasebetlerinin tarihini teşkil eden hadiseler hakkında, tarih kaynaklarından, hiçbir zaman diğer mezkezi bölgelerin

Ankara 1943, s. 233; Sadrüddîn el-Hüseyinî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukîyye*, Çev. N. Lugal, TTK, Ankara 1943, s. 60; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, Çev. E. Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, Neşr. Abdülhüseyin Nevâi, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1387, s. 442.

³ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsirî*, I, İng. Terc. Raverty, Gilbert-Rivington, London 1881, s. 336; Fasihi Havâfî, *Mücmel-i Fasihi*, II, İnternet erişimi: <http://persianbooks2.blogspot.com>, s. 215; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, Neşr. Câfer Şiâr, Çâphâne-i Behmen, Tahran 1348, s. 333 vd.

⁴ Cüzcanî, I, s. 336 vdd.

⁵ Cüzcanî, I, s. 338-341.

tarihleri hakkındaki gibi tafsilâtlı, doğru ve birbirleriyle tutarlı bilgiler edinemiyoruz. Bu nedenle Sultan Sancar'ın bu bölgedeki faaliyetlerini, mümkün mertebe kaynaklarda verilen ve bazan birbiriyle örtüşmeyen bilgilerle siyasi açıdan tanımlayıp, incelemek durumundayız.

2.Sultanlık döneminde Sancar'ın Gurlularla münasebetleri

Sultan Sancar Selçuklu Devleti tahtına çıktıktan sonra⁶ Gurluların 515 (1121)'de isyan ettiklerine dair bilgi Hasan-ı Yezdî adlı müellif tarafından verilmektedir. Bu müellife göre dağlarının sarplığına, kalelerinin sağlamlığına güvenen Gurluların isyanını bastırmak üzere Sultan Sancar, Emîr-i Emîrân Mönk'ü, Tâc Ferruḥşâh, Felekeddîn Ali ve Cemâleddîn Muhammed Yahya ile beraber göndermiştir. Bu kumandanlar bazı kaleleri zapt ederek Gur Meliki Muhammed'i itaat altına almışlardır⁷. Burada adı geçen Gur Meliki Muhammed, Cüzcânî'nin zikrettiği İzzeddîn Hüseyin'in yedi oğlundan biri olan Kutbeddîn Muhammed olmalıdır.

Yukarıdaki hadisenin ayırt edici özelliği çok çetin dağlık bir bölgede toplanan Gurlular adlı etnik bir grubun müstahkem kalelerine güvenerek isyan etmiş olmaları değildir sadece. Sancar'ın saltanatının sonuna kadar Gur meliklerinin fırsat buldukça izledikleri isyan siyaseti aynı şekilde çarpıcıdır. Yukarıda izah ettiğimiz gibi İzzeddîn Hüseyin savaş yoluyla itaat altına alınmış bir Gur melikiydi ve o zamandan beri Gur meliklerine bakılacak olursa farklı şekillerde hep aynı siyasetlerin öne çıktığı görülecektir. Fakat Gur melikleri hakkında en tafsilâtlı bilgiyi veren Cüzcânî her nedense yukarıda zikredilen olaya dair bilgi aktarmamıştır.

Diğer taraftan Hasan-ı Yezdî'nin dediği malûmata nazaran 1121 yılında gerçekleşen bu isyan hadisesi Melik Kutbeddîn Muhammed devrine rastladığına göre, bu tarihten evvel İzzeddîn Hüseyin'in öldüğü ortaya çıkmaktadır. Zira Cüzcânî'ye göre İzzeddîn Hüseyin ölümüne kadar Selçuklulara sâdik kalmıştı. Dolayısıyla ancak onun ölümünden sonra bu isyan olayının vuku bulunduğu, aksi takdirde Cüzcânî'nin verdiği bilginin yanlış olacağı veya Melik Kutbeddîn Muhammed'in bu isyanı babasının sağlığında ve babasının Selçuklulara sadakatine rağmen gerçekleştirdiği gibi bir sonuç ortaya çıkacaktır.

Yukarıda zikredilen hadiseden itibaren geçen yirmi beş yıl içerisinde Selçuklu Gurlu münasebetleri barış içinde ve huzurlu geçmiştir denebilir. Şimdi yukarıdaki olaydan 1141'e gelelim ve Katavan bozgununun meydana getirdiği siyasi sorunların arasından Gurlular meselesini ele alalım. İlk olarak tarih kaynaklarının bu devrede Gurlular hakkında daha fazla ve sarih bilgiler aktardıkları görülüyor. Selçuklulara tâbi bilhassa doğudaki devletlerin Katavan hadisesinden güçlü bir biçimde etkilendikleri ve kışkırtıldıkları ortadadır. Sırf Sultan Sancar'ın hâkimiyetinden ve

⁶ Yeğeni Mahmûd ile 1118'de giriştiği taht mücadelesi dolayısıyla Sultan Sancar adına ancak 26 Cemâziyelevvel 513 (4 Eylül 1119)'de hutbe okunabilmiştir. Bk. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyani*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 4.

⁷ Hasan-ı Yezdî, *Câmiü't-Tevârih-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 209 a.

gücünden kuşku duydukları için, bunların gerek birbirleriyle ve gerekse Selçuklu hükümlerliğiyle olan çatışmaları ve bunların doğurduğu askeri ve siyasi sonuçlar kaynaklara yansımaya başlamıştır. Halbuki, son yirmi yılda kaynaklarda bu yönde dikkat çekici tek bir cümleye dahi rastlanmıyor.

Katavan mağlubiyetinden sonraki gelişmelere bakarsak Gurluların bunu bir zaaf olarak kabul edip, Selçuklu topraklarına saldırdıklarını görüyoruz. Halbuki, İbnü'l-Esir'in bir kaydından Katavan Savaşı'nda Gurluların da Selçuklu ordusunda buldukları anlaşılmaktadır⁸. *Leningrad Münşeât Mecmuası*'ndan edindiğimiz bilgilere göre Katavan Savaşı'ndan sonra 1147 yılına gelinceye kadar Gur Meliki Kutbeddîn Muhammed Herat'ı alıp Belh'e kadar gelmiştir. *Leningrad Münşeât Mecmuası*'nda yer alan Sultan Sancar'ın Sistan Meliki Tâceddîn Ebû'l-Fazl'a bir elçi vasıtasıyla gönderdiği fermanın yazılmasından bir süre önce İmâdüddevlle Kumaç Gurlular tarafından mağlup edilmiştir. Sultan Sancar'ın bu münasebetle Herat ve Gur taraflarına ordu gönderme niyeti kesin olduğundan, Selçuklu Emîri Alp İnanç'ı Tâceddîn Ebû'l-Fazl'ın yanına göndererek, Gur üzerine yapılacak sefer için yardıma gelmesini emretmiştir. Diğer taraftan İmâdüddevlle Kumaç da Nasıreddîn Yusuf adlı bir kumandanı göndererek mevcut durumu izah ettikten sonra Tâceddîn Ebû'l-Fazl'ın çıkarabildiği kadar büyük bir orduyla başkente gelmesini istemiştir. Sultan Sancar'ın Gur üzerine yapacağı bu seferden maksadı, tâbilerinin çıkardığı isyana son vererek, fitne ve fesadın kökünü kazımasıdır⁹.

Anlaşıldığına göre, yapılacak Gur seferi için Tâceddîn Ebû'l-Fazl'a ordusunu toplayıp başkent Merv'e gelmesi için iki aylık bir süre verilmiş, ancak o bu sefere katılmamıştır. Diğer taraftan anılan tarihlerde Sultan Sancar'ın veya İmâdüddevlle Kumaç'ın Gur'a herhangi bir sefer yapıp yapmadıklarını kaynaklardan tespit edemiyoruz.

Gazneliler Devleti'nde Behrâmşâh'ın hükümdârlığı esnasında Gur Devleti'nde saltanat mücadelesi başlamıştı. Bu sırada kardeşleri ile geçinemeyen Kutbeddîn Muhammed, Gazne'ye Behrâmşâh'ın yanına ilticâ etti (1145). O sıralarda Gazne şehri mükemmel bir güzelliğe sahipti. O, Gazne'ye ulaştığı zaman, "İnsan sevginin hizmetkârıdır" deyişine göre, halkın gönlünde kök salmaya başladı. Behrâmşâh,

⁸ Karahanlı Hakanı Mahmûd b. Muhammed 531 yılı Ramazan ayında (Mayıs-Haziran 1137) Hocend, sınırında Karahıtayları karşıladı ve savaşa tutuştular. Hakan Mahmûd mağlûp oldu ve Semerkand'a geri döndü. Hakan Mahmud, tâbi bulunduğu Sultan Sancar'a haber gönderip yardım istedi. Horasan hükümdârları; Sicistan ve Gur hükümdârı, Gazne sultanı, Mâzenderân hâkimi ve diğerleri de Sultan Sancar'ın yanında toplandılar, böylece Sancar'ın yanında yüz binden fazla süvari toplandı. İbnü'l-Esir, s. 83.

⁹ Mehmed Altay Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", *AÜDTCF Dergisi*, 1951, C. VIII, No. 4, s. 571 vd.; Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, TTK, 1991, s. 553-560; M. Longworth Dames, "Güriler", *İA*, IV, MEB, s. 882; *Leningrad Münşeât Mecmuası* için bk. V. Bartold, *Turkestan v Epohu Mongolskago Naşestviya Tekstu (Cod. Instit. Orient. Petrop. No: 282, sine titulo nomine)*, Tipografiya İmperatorskoy Akademiyası Nauk, S. Peterburg 1898, s. 23-64. Ancak Barthold'un yayınladığı bu metinlerin içinde yukarıda söz konusu edilen *Leningrad Münşeât Mecmuası*'ndaki 98. Ferman yer almamaktadır.

Kutbeddîn Muhammed ile kız kardeşini evlendirdi¹⁰. Behrâmşâh, aslında karşılıklı münasebetlerini düzeltmek ve sağlamlaştırmak amacı ile bu evliliği gerçekleştirmişti. Ancak onu kıskanan bazıları Behrâmşâh'a onun Gazne'ye hain amaçlarla geldiğini söylediler¹¹.

İbnü'l-Esîr bu konuda iki rivayet naklediyor: "Kutbeddîn Muhammed, Gazne'ye geldikten ve Sultan'ın kız kardeşi ile evlendikten sonra büyük bir ordu teşkil edip Gazne'yi ele geçirmek üzere yürüdü. Başka bir rivayete göre ise, Kutbeddîn Muhammed oraya hizmet ve ziyaret maksadı ile gittiğini söylemesine rağmen aslında hile ile Gazne'ye hâkim olmak istiyordu. Behrâmşâh bunu anladı, onu yakalayıp hapse attı, sonra da öldürdü"¹².

Demek ki, aslında evlilik yolu ile iki hanedan arasındaki karşılıklı münasebetleri sağlamlaştırmayı amaçlayan bu teşebbüsün ardından katil olayının gerçekleşmesi Gazneli hanedanı ile Gurlular arasında derin nefret ve düşmanlığın ortaya çıkmasına sebep olmuştur, zira yukarıda zikredilen Gur hükümdarı Seyfeddîn Sûrî, ölen kardeşinin intikamını almak üzere büyük bir orduyla Gazne üzerine yürüdü.

Seyfeddîn Sûrî, cesaret, maharet, kuvvet ve kararlılık ile donatılmış büyük bir hükümdardı. O, Gurlular hanedanından sultan unvanını alan ilk kişiydi. Ancak bu unvanı ona kimin verdiğini müellif Cüzcânî belirtmiyor. Ağabeyi Melikül Cibâl Kutbeddîn Muhammed'in uğradığı talihsizliklerin haberi ona ulaşıp, Behrâmşâh'tan intikam almaya karar vererek, Gazne üzerine yürüdüğünde, Behrâmşâh Gazne'yi terk edip kaçınca, Gazne'yi ele geçirmiş oldu¹³. Böylece Gazne tahtına çıkan Seyfeddîn Sûrî, Gur hâkimiyetini kardeşi Bahâeddîn Sâm'a bıraktı. Gazne'de askerlere ve ileri gelen devlet adamlarına bol miktarda armağanlar sundu ve cömertliklerde bulundu, o kadar ki Behrâmşâh'ın askerleri ve emîrleri hediyelere gark oldular. Kış mevsimi geldiğinde o, Gur kuvvetlerinin ülkelerine geri dönmelerini emretti ve Behrâmşâh'ın Gazne'deki askerlerini ve memurlarını kendi hizmetine aldı ve onlara güvendi. Seyfeddîn Sûrî ve veziri Seyyid Meceddîn Müsevî, az sayıdaki eski hizmetlilerle birlikte Gazne'de kalmışlardı. Kar fırtınaları

¹⁰ İbnü'l-Esîr (s. 123) Behrâmşâh'ın Kutbeddîn Muhammed ile sıhriyet kurduğunu yazmakla beraber ayrıntısına girmemiştir; Behrâmşâh'ın, Kutbeddîn Muhammed'e kızını verdiğini Firišta da naklediyor. Mahomed Kasım Ferishta, *History Of The Rise Of The Mahomedan Power In India, Till The Year A.D. 1612. Translated From The Original Persian Of Mahomed Kasım Ferishta*, I, Trans. John Briggs, R. Cambay & Co., London 1908, s. 151 vd.

¹¹ Cüzcânî, I, s.340; İbnü'l-Esîr, s. 124.

¹² İbnü'l-Esîr, s.124; İzzeddîn Hüseyin'in oğulları zamanında Gurlular ile Behrâmşâh arasında hasımlığın ortaya çıktığını Mirhond da kaydetmektedir. Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, II, Neşr. Abbâs Zeryâb, Çâphâne-i Mehâret, Tahrân 1358, 785 vd.; Karş. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, s. 360 vd; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, I, TTK, Ankara 1987, s. 210, 251; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 89.

¹³ İbnü'l-Esîr (XI, s. 124) Seyfeddîn Sûrî'nin Gazne'yi 543 yılının Cemaziyülevvel ayında (Eylül-Ekim 1148) zapt ettiğini ve Behrâmşâh'ın Hindistan'a kaçtığını yazıyor; Firišta, Behrâmşâh'ın Kirman'a kaçtığını kaydediyor, fakat bu Kirman'ın Farsların Kirman'ı olmadığını Gazne ile Hindistan arasında dağlarda bir geçişi korumak için yapılan bir kasaba olduğunu da ekliyor. Ferishta, I, s. 152.

ve aşırı soğuklar başladığında Gur yolları ve geçitler aşırı kardan kapandı. Gazne halkı Gur tarafından Gazne'ye gelmesinin imkânsız olduğunu fark edince, gizlice Behrâmşâh'a mektup yazıp, "Gazne'de Seyfeddîn'in yanında az sayıda Gur kuvvetlerinin bulunduğunu, kalanların tamamının Mahmûdî hanedanına mensup hizmetkârların olduğunu, bu fırsatı kaçırmamasını, gelip Gazne'yi geri almasını" bildirdiler. Bu mektuplar ve talepler üzerine Behrâmşâh Hindistan tarafından beklenmedik bir şekilde geldi ve Gazne'ye ulaştı ve Seyfeddîn Sûrî'ye saldırdı. O, adamlarıyla birlikte Gazne'den çıkıp Vezîr Seyyid Mecdeddîn Musevî ile birlikte Gur'a doğru yola koyuldu. Behrâmşâh'ın süvarileri Seng-i Sürak mevkiinde onu yakalayana kadar peşinden gittiler. Nihayet Seyfeddîn Sûrî, Behrâmşâh'ın kuvvetleriyle savaşa girişti ve mümkün mertebe direndikten sonra zorlanınca bir tepeye sığındı. Burada Sûrî, veziri ve muhafızları, Behrâmşâh'ın birlikleri tarafından esir edildiler. İbnü'l-Esîr'e göre Behrâmşâh'ın ordusunun başında Hindistan emîri es-Sâlâr el-Hasan b. İbrahim el-Alevî vardı. Sûrî'nin yanında kalan ve onun hizmetine giren Gazne askerleri zahiren Sûrî ile aynı safta idiye de gönülleri aslında Behrâmşâh'tan yanaydı. Sûrî ile Behrâmşâh karşılaşınca Gazne askerleri Behrâmşâh'ın yanına dönerek onun saflarına katıldılar ve Sûrî'yi ona teslim ettiler. Behram-şâh 544 yılı Muharreminde (Mayıs-Haziran 1149) Gazne'ye hâkim oldu. Gazne kapısına geldiklerinde iki deve getirildi. Bunlardan birine Seyfeddîn Sûrî ve diğerine Seyyid Mecdeddîn oturtuldular ve bunlar şehrin sokaklarında gezdirilirken üzerlerine her türlü pislik atıldı. Pul-i Yak Tak köprüsüne ulaştıklarında Seyfeddîn Sûrî ve Seyyid Mecdeddîn ikisi de asılarak idam edildi¹⁴. Gazne'ye yeniden hâkim olduktan sonra Behrâmşâh, Seyfeddîn Sûrî'nin başım keserek, daha başka birçok hediyelerle birlikte Sultan Sancar'a göndermiştir. Râvendî Sûrî'nin başının, Sancar'ın Rey'de bulunduğu sırada, umumi kabul günlerinde ona ulaştığını bildirmektedir¹⁵.

Yukarıda kaynaklara göre tasvir edilen tabloya bakıldığında, iki devletin aralarındaki münasebetlerin, aslında Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Sancar'a tâbi oldukları halde, onun bilgisi ve iradesi dışında bozulduğu, karşılıklı savaş aşamasına geldiği görülmektedir. Gur Emîri Seyfeddîn Sûrî'nin Gazne'yi ele

¹⁴ Cüzcânî, I, s. 438-445; Ferishta, I, s. 152; İbnü'l-Esîr, XI, s. 124. İbnü'l-Esîr başka bir yerde Seyfeddîn ile ilgili şu ayrıntıları veriyor: "SeyFeddîn'i esir almayı üstlenenler Alevîlerdi. Seyfeddîn'in yanındakiler dağılıp kaçtılar, bir kısmı esir alınırken diğer bir kısmı da kurtuldu. Alevîler daha sonra Seyfeddîn'in yüzünü siyaha boyayarak bir ineğe bindirip şehri dolaştırdılar, sonra da idam ettiler. Onu yeren şiirler söylediler. Kadınlar ve erkekler bu şiirleri şarkı olarak terennüm ettiler (XI, s. 144); Kazvinî, Seyfeddîn Sûrî'yi Türkmenlerden bir topluluğun yakaladığını, Behrâmşâh'ın onu bir öküzün sırtına bindirerek şehirde taşılattığını kaydediyor. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 322; Aynı ifadeler için bk. Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Tashih Mîr Hâşim Muhaddis, Çâphâne-i Sipohr, Tahran 1363, s. 122; Benâketî, s. 129; Mirhond, II, s. 786; Bu iki taraf arasındaki savaşın tafsilâtı hakkında ayrıca bk. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, V, s. 363-369; *Leningrad Münşeât Mecmuasında* yer alan ve Behrâmşâh'ın Sultan Sancar'ın kumandanlarından Kumaç'a gönderdiği *Fetihnâme* için bk. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", s. 574.

¹⁵ Râvendî, *Rahatu' s-sudur ve Ayetü' s-sürur*, I, Terc. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1957, s. 171; Aynı ifadeler için bk. Badaoni, *Muntakhabu'-Tavarih*, I, Trans. George S. A, Ranking, Atlantic Publishers, New Delhi 1990, s. 60; Abbâs İkbâl Aştîyânî, *Târih-i Mufasssal-i Iran*, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1375, s. 292.

geçirmesiyle başlayan süreç, onun kendisini Gazne sultanı, kardeşi Bahâeddîn Sâm'ı da Gur hükümdârı ilan etmesi şeklinde gelişmiştir. Seyfeddîn Sûrî'nin kendisini sultan ilân etmesinin mana ve mefhumu, kaçınılmaz bir biçimde siyasi tartışmaya açıktır. Çünkü zamanın hâkimiyet telakkisi mucibince, onun sultanlığının hem Sultan Sancar, ham de Halife el-Muktefi tarafından onaylanmış olması zaruridir, ama kaynaklardan edindiğimiz bilgilerde böyle bir kayda rastlamıyoruz. Dolayısıyla tâbi bir hükümdârın sultanlığını ve bağımsızlığını ilân etmesi gibi bir durumun devletler muvazenesinde arzu edilmeyen siyasi sonuçlara yol açması kaçınılmaz olmuş, Gaznelilerle Gurlular arasındaki çatışma gittikçe derinleşmeye başlamıştır. Bununla birlikte Behrâmşâh, Seyfeddîn Sûrî'nin Gazne'de hutbelerden kaldırdığı Sultan Sancar'ın adını yeniden hutbelerde okutmak suretiyle, bağlılığını belirterek halkını da memnun etmiştir. Böyle olmakla beraber, Gur meliklerinin Gazne'yi ele geçirme çabalarından vaz geçemediklerini göreceğiz.

Nitekim yukarıda zikredilen ve kalan beş kardeşin en büyüğü olan Bahâeddîn Sâm Gur hükümdârı olunca, Sangah bölgesinden henüz inşası bitmemiş bulunan Firuzkuh'a geldi ve kentin inşasına ve tahkimatına devam etti, saltanat saraylarının tamamlanmasını sağladı. Ayrıca o, Gur kalelerinin inşasını emretti. 544 (1149) yılında Firuzkuh'ta tahta oturdu. Başkent Firuzkuh'un inşası tamamlandıktan sonra dört müstahkem kale yapılması için talimat verdi. Bahâeddîn Sâm bütün bu işlerle uğraşırken maktûl kardeşinin haberi kendisine ulaşınca, bütün Gur kuvvetlerini topladıktan sonra, intikam almak üzere, Gazne'ye doğru hareket etti. Kidan bölgesi sınırlarına ulaştığında, kardeşlerinin katledilmeleri dolayısıyla duyduğu aşırı endişe, keder ve üzüntü dolayısıyla hastalandı ve orada vefat etti¹⁶.

Kardeşi Bahâeddîn'in ölümü üzerine Gur tahtına çıkan Alâaddîn, bütün Friûzkûh ve Garcistan güçlerini toplayarak Gazne üzerine yürümeye karar verdi. Behrâmşâh ise Alâaddîn'in bu niyetinin farkına varınca, bütün Gazne ve Hindistan kuvvetlerini iyi bir şekilde düzenleyip, Ruhâc ve Tiginâbâd'dan Germsîr bölgesine girdi ve Zemimdâver bölgesine ulaştı. Sultan Alâaddîn de ordusuyla zaten çoktan beri burada idi. Behrâmşâh ona elçiler göndererek: "Tekrar Gur'a dönüp atalarımın mülkiyetini idare etmesini, zira ordusunda fillerin bulunduğunu, kendisine karşı koyamayacağını" bildirdi. Elçiler Sultan Alâaddîn'e bu mesajı ilettiklerinde o: "Senin fillerine karşı benim de Harmillerim var. Sen benim kardeşlerimi öldürerek hata yaptın. Oysa ben sizden hiç kimseyi öldürmedim. Tanrı'nın ne dediğini duymadınız mı?" diye cevap verdi. Elçiler döndüğünde her iki ordu da savaş düzeninde toplanıp, savaş için hazırlandı. Sultan Alâaddîn'in sözünü ettiği iki pehlivanın biri Harmil-i Sâm Hüseyin, diğeri ise Harmil-i Sâm Banci idiler. Nihayet iki ordu Kotabhâz denilen yerde savaşa tutuştuğunda bu iki pehlivan görevlerini yerine getirerek iki fili öldürmüşlerdir. Savaş kızıştığında Behrâmşâh'ın oğlu Devletşâh'ın Gur askerleri tarafından etrafının sarılıp, öldürüldüğünü gören Gazneli ordusunun düzeni birdenbire bozuldu ve kaçmaya başladılar. Sultan Alâaddîn onları

¹⁶ Cüzcanî, I, s. 341-343; Hondmîr, *Târîh-i Habîbü's-siyer fî Ahbârî'l-beşer*, II, Neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380, s. 602.

Tiginâbâd yakınındaki Behrâmsâh'ın bulunduğu Yoş-i Ab-ı Germ denilen yere kadar şiddetle takip etti. Burada ikinci kez karşı karşıya gelen ordulardan Gazne kuvvetleri yine bozguna uğradı. Sultan Alâaddîn onları bu defa Gazne kapılarına kadar şiddetle takip etti. Behrâmsâh Gazne askerlerini toplayıp, üçüncü kez bir savaş daha verdiyse de yine üstesinden gelememi ve mağlup olmaktan kurtulamadı. Sultan Alâaddîn Gazne şehrini ele geçirerek yedi gün yedi gece tamamen tahrip ettirdi ve Gazne halkından bütün erkekleri öldürerek kadın ve çocukları esir eyledi¹⁷. Alâaddîn Hüseyin Guri, Cihansûz lakabını Gazne'yi yaktığından dolayı almıştır. Firişta Cihansûz lakabının "Dünyayı yakan" anlamına geldiğini belirtmektedir¹⁸. Ebû Ali b. Sînâ'nın Gazne'de bulunan kitapları da el-Hüseyin'in askerleri tarafından yakılmıştır¹⁹.

Sekizinci gün şafak vaktinde kalkıp, kardeşlerinin mezarlarına gitti, tüm ordusuyla birlikte yas kıyafetleri giyip, yedi gece ve gündüz mezarların başında kaldı. Bu sürede Kuran okutuldu ve sadakalar dağıtıldı. Kardeşlerinin cenazelerini alıp, Dâver ve Bûst bölgelerine doğru yürüdü. Bûst şehrine ulaştığında sarayları ve diğer binaları tahrip etti. Gur'a döndükten sonra kardeşlerinin cesetlerinin atalarının yanına gömülmesini emretti²⁰.

Behrâmsâh ise mağlup olduğu savaştan sonra Hindistan'a doğru kaçtı. Gur sultanları Gazne topraklarını istila etmeye başlayınca, Gazne, Bust, Zemindâver ve Teginâbâd Gaznelilerin elinden çıktı. Bu dönemde Gaznelilerle Gurlular arasında yaşanan çarpıcı tarihi hadiseleri, genel anlamıyla Selçuklu tarihi bakımından da önemli sayabiliriz. Gerçi bu çalışmada izini sürdüğümüz ve etraflıca açıkladığımız siyasi değişiklikler, bize yeterince fikir vermektedir. Fakat, tâbi devletlerin arasında başlangıçta intikam hırsıyla başlayan ama gittikçe siyasi istiklâli amaçlayan Gurluların bu müthiş mücâdelelerinin önemine dikkat çekmemek mümkün değildir. Çünkü bu mücadeleler sayesinde ki Gur hükümdârlarının sultan unvanı almaları, Selçuklulara tâbilik statüsünü terk etmeleri, yıllık vergilerini göndermemeleri gibi sonuçlar ortaya çıkmıştır. Üstelik bu cümleden olan gelişmeler arasında kroniklerin kaydettiği gibi Gurluların Selçuklu topraklarına tecavüzleri ve düşmanca davranışları da söz konusudur.

Alâaddîn Hüseyin Cihansûz'un Firûzkûh'ta Gur tahtına tam olarak nüfuz ettiğine dair bir örnek olmak üzere o, yeğenleri olan Bahâeddîn'in oğulları

¹⁷ Cüzcanî, I, s. 111, 349-352. Raverty dipnotlarında iki tarafın karşılaştığı Sih Goşab-nab olduğunu ilâve ediyor. İbnü'l-Esir (XI, s. 144) de Gurluların Nab, Öbe ve Marbad şehirlerini yağmaladıklarını yazarken, Cüzcanî'nin bahsettiği yeri doğrulamış olmaktadır. Kâdı Ahmed Gaffarî-i Kazvîni (*Târih-i Cihan Ara*, Tahran 1963, s. 110) de iki tarafın Öbe civarında karşılaştıklarını yazmaktadır ki, anlaşılın bu iki yer birbirine hayli yakındır; Nişâbüri, *Selçuknâme*, Çaphâne-i Hâver, Tahran 1332, s. 44; Şemseddîn Muhammedü'l-Müsevî, *Esahhü't-Tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sultan Nr. 224, vr. 325a; Hondmîr, II, s. 602 vd.; Badaoni, s. 60; Ferishta, I, s. 154; Abbâs İkbâl, s. 292.

¹⁸ Ferishta, I, s. 155; Hoca Sâdeddin b. Hasan, *Terceme-i Târih-i Lâri*, Nuruosmaniye nr. 3230, vr. 298b; Abbâs İkbâl, s. 293.

¹⁹ İbnü'l-Esir, IX, s. 134.

²⁰ Cüzcanî, I, s. 354.

Gıyâseddin Muhammed ile Muizzeddîn Muhammed'i tutuklayarak Vajiristan kalesine hapsedirmiş, böylece ülkede mutlak hâkimiyetini tesis etmek için bir adım daha atmıştır. Gur sultanlarının her yıl Sultan Sancar'a gönderdikleri silâh, zırh vs. gibi hediyeleri göndermeyerek Alâaddîn açıkça düşmanlığını belli etmiş oluyordu. Herat iktâ'ı sahibi ve sultanın emîr-i hâcibi olan Ali Çetrî de isyan etti ve Alâaddîn'e yardıma gitti. Bu isyan sultana çok ağır gelmişti. Çünkü Ali Çetrî, sultanın maskaralık derecesinden hâciblik mevkiine kadar yükselttiği bir yetiştirmesi idi. Müttefikler daha sonra Belh üzerine yürüyüp, orayı muhasara altına aldılar. Belh Valisi Emir Kamac, yanındaki Oğuzlarla beraber mukavemet etti, fakat Oğuzlar ona ihanetle Gurluların tarafına geçtiler. Halbuki, Oğuzlar Kamac'ın iktâ'ı olan Belh meralarında oturmaktaydılar, dolayısıyla Gurlulara yardım etmemeleri gerekmektedir. Bunun üzerine Alâeddîn Hüseyin Belh'i zapt etti²¹.

Bu son gelişmeler Gur meselesinin Sultan Sancar nazarında çığırından çıktığını göstermektedir, bilhassa Ali Çetrî gibi kendi adamının Gurlularla müttefik olarak hareket etmesi ve İbnü'l-Esîr'in kaydettiği Belh Oğuzlarının Emîr Kumac'a ihanet ederek Gurlular tarafına geçmelerinin yarattığı manzara Sultan Sancar'ı derhal harekete geçmeye sevk etmiştir. Bu nedenle Sultan Sancar ordusunu toplayarak Gur üzerine yürümeye kararlıydı. Sultan Alâaddîn de Gur kuvvetlerini topladı ve Sultan Sancar'la karşılaşmak üzere Fîrûzkûh ile Herât arasındaki Herîrûd vadisine Nâb kasabasına kadar ilerledi. Orası sulak ve Sih Goşâh-i Nâb adını verdikleri geniş ve zengin bir ovardır. Bu alanda iki ordu arasındaki savaş gerçekleşmiştir. Sultan Alâaddîn savaşın başlamasından bir gün önce, Gur kuvvetlerinin arkasında kalan zeminin tamamen su altında bırakılması için emir vermiş ve savaş esnasında geriye dönüp kaçmaya çalışanların bataklığa saplanıp öleceklerini bütün orduya duyurmuştu. Savaş başlayıp iki ordu temasa geçtiğinde, Gur ordusunun sağ tarafına yerleştirilmiş bulunan Oğuz ve Kalaç Türklerinden altı bin süvari Sultan Sancar'ın tarafına geçtiler. Böylece Gur ordusu bozulup, mağlup oldu. Gur ordusunun askerleri ve kumandanları bu bataklık zeminde dağıldılar. Bazıları esir edildi bazıları öldürüldü. Sultan Alâaddîn'in kendisi de esir alındı ve Sultan Sancar'ın emriyle ayaklarına demir kelepçeler vuruldu. O, Sultan Sancar'a şu sözleri iletmelerini istedi: "Şayet ben seni esir etseydim, hâkimiyetine duyduğum saygıdan dolayı ayaklarına vurulmak üzere altın zincirler hazırlatmıştım. Senin de bana böyle davranmanı isterim". Bu sözler Sultan Sancar'a iletilince o, buna benzer zincirler hazırlatmış, mizacı hakkında çok şeyler duyduğu esir hükümdarı bir deveye bindirerek, birkaç gün sonra kendisiyle birlikte Selçuklu başkentine götürmüştür. Ona karşı çok lütfkâr olan Sultan Sancar, onu nimetlerinden yararlanan biri haline getirdi ve o olmadan zevk ve eğlence meclisi düzenlemiyordu, ayağındaki zincirleri

²¹ Cüzcanî, I, s. 357; Bu konularda kroniklerin verdiği malûmatlar biraz karışık ve birbirleriyle tutarlı değildir. Örneğin Şebânkâreî (s. 122) bu konuda şu bilgileri veriyor: "Sultan Alâüddin'in Gazne'de katliam yaptıktan sonra Gıyâsüddin Muhammed b. Sâm b. Hüseyin ve Şihâbüddin Mahmud b. Sâm'ı kendi nâibleri olarak Gazne'de tahta geçirip geri döndü; Ali Çetrî'nin isyanı hakkında bilgi veren kaynaklar Râvendî, I, s. 173; Fasihî-i Havâfî, II, s. 244; İbnü'l-Esîr, XI, s. 144; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmî'ü'l-tevârih (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, Neşr. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1960, s. 90; Münecimbaşı, *Câmîü'd-düvel*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 122.

çıkarttırmış ve ona mücevherler ihsan eylemişti. Bir gün bir eğlence meclisinde Sultan Sancar'ın ayağını uzattığını ve tabanında bulunan beni gören ve aynı zamanda şair olan Alâaddîn, bu beni öpmek için müsaade isteyip iki de beyit söylemişti. Bu anekdotlar, onun Sancar'ın saltanatına olan bağlılığına işaret etmektedir. Sultan Sancar böylelikle tabl ve alemle birlikte Gur tahtını ona geri verdi, savaşta alınan ganimetlerin, hazinesinin, at, deve ve sığır sürülerinin de kendisine iade edilmesini emretti. Sultan Sancar, Alâaddîn'e şunları söyledi: "Sen benim kardeşimsin. Bunların hepsini alarak geri dön ve Gur memleketine sahip ol. Allahın inayetiyle Oğuzların üstesinden gelersen onları bana geri gönderirsin. Aksi takdirde bir gün saltanatım sona erer de devletin düzeninin iplikleri koparsa, bu malların senin elinde kalması Oğuzların eline geçmesinden iyidir". Diğer taraftan Sultan Sancar, savaşın sonra esir edilen Ali Çetrî'nin bayrağının altında iki parça edilmesini emretmişti²².

Müellif Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, bu savaşta Gurluların Bamyân hâkimi Fahreddîn Mesûd'un oğlu ve aynı zamanda Alâaddîn'in yeğeni olan Şemseddîn Muhammed'in de Selçuklu sipehsâlârı Yarunkuş Herevî tarafından esir edildiğini ifade ediyor. Yarunkuş, Şemseddîn Muhammed'in kurtuluş akçesi olarak Bamyân'dan elli bin dinar fîdye istedi. Bu para ödendikten sonra prens Herât'ta serbest bırakıldı ve ayrıca ona hilâtlar verildi²³.

Selçuklularla Gurlular arasında cereyan eden bu savaşla ilgili bilgi veren kaynakların yanında en önemli belge şüphesiz Sultan Sancar'ın bütün devletlere gönderdiği ve *Münşeât Mecmûsı*'nda yer alan fakat bir kısmı eksik olan *Fetihnâme*'dir. *Fetihnâme*'ye göre savaş tam olarak 17 Rebiyülevvel'de vuku bulmuştur²⁴. Fakat bu belgede yıl verilmemiştir. Dolayısıyla diğer kaynakların ittifakla verdikleri Hicrî yıl olan 547 esas alındığında savaşın tam olarak tarihi 24 Haziran 1152 olarak ortaya çıkmaktadır. *Fetihnâme*'den elde edilen diğer tafsilât diğer kroniklerden çıkarılan bilgilerle hemen hemen birbirine uymaktadır.

Ne var ki, yukarıda Cüzcânî'den nakledilen, Sultan Sancar'ın Oğuzlar hakkında Alâaddîn Cihansûz'a söylediği sözler sahih değil, müellifin kendi yönlendirmesi olarak görülmelidir. Zira, bu savaşta kendi saflarına geçen Oğuzlar hakkında Sultan Sancar'ın bu sözleri sarf etmesinin gerçeğe ve günün şartlarına

²² Cüzcânî, I, s. 358-361; İbnü'l-Esir (XI, s. 144), Gurluların Sancar ile savaşlarının 547 (1152-1153) 'de cereyan ettiğini zikretmektedir. Doğrusu da bu tarih olmalıdır, zira Alâaddîn Hüseyin'in hizmetinde olarak, bizzat savaşın içinde bulunan Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, savaşın 547'de cereyan ettiğini ve efendisinin esir alındığını belirtmektedir. Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, *Çehâr Makâle*, İngilizce terc. E. G. Browne, Cambridge 1978, s. 120; Râvendî, I, s. 173; Müneccimbaşı, I, s. 122; Karş. Aynî, *İkdu'l-cumân fi Tarfih-i Ehli'z-zaman*, VI, Osmanlıca terc. Münirzâde Hamid, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Kütüphanesi, Nr. 278, vr. 240a; Savaş ve sonucu hakkında ayrıca bk. Nişâbüri, s. 44; Reşidüddîn Fazlullâh, s. 90 vd.; Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvîni, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi, Nr. 204L, vr. 275 b; Mîrhond, II, s. 685; Hondmîr, II, s. 603; Ferishta, I, s. 1168; Abbâs İkbâl, s. 293.

²³ Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, s. 74; Fasîhî'de (II, s. 244) Şemseddîn'i esir eden emirin adı Barankuş olarak verilmiştir.

²⁴ Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", s. 586.

aykırı olduğu apaçık ortadadır. Müellifin böyle bir kayıt düşmesinin nedeni, belki de Oğuzların daha sonraki isyanlarının neticesinde ortaya çıkmış olan duruma atıfta bulunmuş olmasıdır denebilir. Çünkü Oğuz isyanının neticesinde Selçuklu hâkimiyetinin yıkılması üzerine, kendilerini Selçukluların yerine koymaya çalışan pek çok devletten birisi de Gurlular olup, Sultan Sancar'a atfedilen bu sözler, adeta Gurlular hâkimiyetinin meşruluğunun, bir tarihçi tarafından tasdik edilmesi anlamına gelmektedir. Nitekim Cüzcânî'den başka hiçbir kaynakta bu ifadelere şimdilik rastlanmıyor.

Sultan Sancar'ın Gurlularla münasebetleri hakkında kaynaklarımızın verdikleri bilgiler burada sona ermektedir, fakat ben bitirirken birkaç noktaya değinebilirim. Bunlardan birisi çalışmamızın içerisinde adı geçen Behrâmşâh'ın akıbetiyle ilgili bilgileri bir araya getirmek olacaktır. Cüzcânî'ye göre Behrâmşâh, Cihansûz vakasından sonra Gazne'ye dönmüş ve yukarıda zikredilen savaştan yaklaşık bir yılı aşkın bir süre sonra ölmüştür. Nüveyrî, Behrâmşâh'ın Receb 548 (Kasım-Aralık 1153)'de öldüğünü ve öldükten sonra oğlu Nizameddin Hüsrevşâh'ın onun yerine geçtiğini yazmaktadır. Ayrıca *Esahhü't-tevârih* müellifi, onun 544 (1149-50)'te öldüğünü belirtmektedir. İbnü'l-Esûr onun ölümünü Receb 548 (Eylül-Ekim 1153)' de gösterir. Bu konuda Hondmir de iki farklı rivayeti aynen nakletmiştir. Diyor ki; Behrâmşâh *Ravzatu's-safâ*'daki bir rivâyete göre 547'de öldü. Müstevfî'ye göre ise bu olay 544 tarihinde olmuştur. Neticede Behrâmşâh'ın ölüm tarihi hakkında kaynakların verdiği tarihler farklı olup, onun ölüm tarihi açık değildir²⁵. Eklemek istediğim diğer konu ise çalışmamızda adı sıkça geçen Gur hükümdarının ölüm tarihidir. Alâaddîn Hüseyin Cihansûz da Herat'ta 551 (1156/1157) tarihinde, Sultan Sancar'ın Oğuzların elinden kaçtığı ve Harezmsâh Atsız'ın öldüğü aynı yılda öldü²⁶.

Sonuç

Gurluların, Selçuklu Devleti ile münasebetlerinin ele alındığı bu çalışmanın sonucunda Sultan Sancar'ın Gurluları kendi zamanında itaat altına almış olmasıyla birlikte, onun ölümünden sonra yaşanan siyasi değişimlerin Gurlulara yeni ufuklar açtığı anlaşılmaktadır. Katavan mağlubiyetini müteakiben Selçuklu hâkimiyetinde keskin bir düşüşe tanık olduğumuzu, dolayısıyla Harezmsâh Atsız ve Gurlular gibi misallerin bağımsızlığa doğru çarpıcı bir yönelişe geçtiğini söyleyebiliriz. Ayrıca, imparatorluğun uzak sınırlarında kalmış olan Gurluların Sultan Sancar devrinde de bağımsızlık temayüllerinin bulunduğu ve bunu her fırsatta açığa vurdukları görülmektedir. Bilhassa merkezî otoritenin zaaf içine düştüğü durumlarda doğu bölgesinde etkili, hatta Gazne'ye egemen olacak kadar ileri gidebilmişlerdir. Sultan

²⁵ Cüzcânî, I, s. 110 vd. Raverty'nin açıklamasına göre Lahor'da Behrâmşâh adına 548'de basılan bir sikke mevcuttur. Bu da onun bu tarihte henüz sağ bulunduğunu gösteriyor; Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi Fünûni'l-edeb*, Neşr. Muhammed Fevzi, Kahire 1984, s. 79; Müsevî, vr. 303 a; Hondmîr, II, s. 399; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 322.

²⁶ Cüzcânî, I, s. 363 n. 8; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, s. 324, Hondmîr, s. 604, Fasihi, s. 248, Ferishta, 168.

Sancar her hâlükârda Gur bölgesinde hâkimiyetini kabul ettirmiş durumdayken, talih ve kişiliğine güvenen Gur melikleri onun hâkimiyetini reddedecek biçimde, Gazne'yi zapt etmek dahil olmak üzere bağımsızlık yolunda başarılı dalışlarda bulunmuşlardır. Sultan Sancar'ın bütün bu tâbi devletlerin bağımsızlık hareketlerini bastırmasına yönelik harekâtların, Harezmsâhlar, Gurlular, Herat valisi gibi yerel egemenler üzerine giriştiği seferler ve kazandığı başarıların, imparatorluğun yeniden canlanması demek olup olmadığını belirlemek kolay değildir, çünkü Sultan Sancar'ın bu zaferleri geçici olmuş, bu defa da derin iç sorunlar devleti içten içe kemirmeğe başlamıştır. Bu çalışmada incelenen hadiseler bilhassa Katavan savaşından sonra, imparatorluk toprakları üzerinde ortaya çıkan tabloyu aydınlatıcı niteliktedir. Sultan Sancar'ın ölümünden sonra Horâsân kıtasında meydana gelen değişimlerin bütünlüklü bir açıklaması içinde Gurluların vaziyetini ortaya koyma girişiminde, kuşkusuz onların bağımsızlıktan vazgeçtiklerine dair hiçbir emareye rastlanmamaktadır. Kaldı ki Sultan Sancar'a karşı kalkışmalarında Gur melikleri, başarısız oldukları her seferden sonra itaat etmiş görünseler de kuşkulu davranışları devletin siyasi vaziyetinin belirsizlik durumlarında daima su yüzüne çıkmıştır. Bununla birlikte böylesi girişimlerde bulunmaktan vaz geçmiş olan Gur meliklerinin, belki de Sultan Sancar'a bağlılığın yarattığı bir şevkle sadakatli davranışlarına da rastlıyoruz.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, Çev. E. Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Aştîyânî, A. İ., *Târîh-i Mufasssal-i İnan*, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1375.
- Ayan, E., “Gurluların Menşei Meselesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Kış 2011, Cilt 4, Sayı 16, ss. 38-45.
- Ayan, E., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Aynî, *İkdu'l-cumân fi Tarfih-i Ehli'z-zaman*, VI, Osmanlıca terc. Münirzâde Hamid, Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Kütüphanesi, m. 278.
- Badaoni, *Muntakhabu'-Tawarikh*, I, Trans. George S. A, Ranking, Atlantic Publishers, New Delhi 1990.
- Bartold, V., *Turkestan v Epohu Mongolskago Naşestviya Teksti (Cod. Instit. Orient. Petrop. No: 282, sine titulo nomine)*, Tipografiya İmperatorskoy Akademiyası, S. Peterburg 1898.
- Bayur, Y. H., *Hindistan Tarihi*, I, TTK, Ankara 1987:
- Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, Neşr. Câfer Şiâr, Çâphâne-i Behmen, Tahran 1348, s. 333 vd.
- Bondârî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1943.
- Hondmîr, *Târîh-i Habîbü's-siyer fi Ahbâri'l-beşer*, II, Neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380.
- Cüzcânî, *Tabakat-ı Nâsırî*, I, İng. Terc. Raverty, Gilbert-Rivington, London 1881.
- Dames, M. L., “Gürîler”, *İA*, IV, MEB, s. 8826
- Fasih-i Havâfî, *Mücmel-i Fasihî*, II, İnternet erişimi: <http://persianbooks2.blogspot.com>.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzide*, Neşr. Abdülhüseyn Nevâî, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1387.
- Hamdullâh Müstevfî-yi Kazvînî, *Zafernâme*, Türk-İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesi, Nr. 204.
- Hasan-ı Yezdî, *Câmiü't-Tevârîh-i Hasenî*, Fatih 4307.

- Hoca Sâdeddin b. Hasan, *Terceme-i Târih-i Lârî*, Nuruosmaniye nr. 3230.
- İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, XI, Çev. Abdülkerim Özeydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- Kâdı Ahmed Gaffarı-i Kazvîni, *Târih-i Cihan Ara*, Tahran 1963.
- Köymen, M. A., "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar I", *AÜDTCF Dergisi*, 1951, C. VIII, No. 4, ss. 538-648.
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, TTK, 1991.
- Mahomed Kasım Ferishta, *History Of The Rise Of The Mahomedan Power In India, Till The Year A.D. 1612. Translated From The Original Persian Of Mahomed Kasım Ferishta*, I, Trans. John Briggs, R. Cambay & Co., London 1908.
- Merçil, E., *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
- Mirhond, *Ravzatu's-safâ*, II, Neşr. Abbâs Zeryâb, Çâphâne-i Mehâret, Tahran 1358.
- Müneccimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Nişâbûrî, *Selçuknâme*, Çaphâne-i Hâver, Tahran 1332.
- Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî, *Çehâr Makâle*, İngilizce terc. E. G. Browne, Cambridge 1978.
- Nüveyri, *Nihâyetü'l-ereb fi Fünûni'l-edeb*, Neşr. Muhammed Fevzi, Kahire 1984.
- Râvendî, *Rahatu's-sudur ve Ayetü's-sürur*, I, Terc. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1957.
- Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmj'ü'l-tevârih (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, Neşr. Ahmed Ateş, TTK, Ankara 1960.
- Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, TTK, Ankara 1943.
- Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Tashih Mîr Hâşim Muhaddis, Çâphâne-i Sipohr, Tahran 1363.
- Şemseddîn Muhammedü'l-Müsevî, *Esahhü't-Tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Turhan Valide Sulttan Nr. 224.

BÜYÜK SELÇUKLULARDA KUMAÇ AİLESİ

ERGİN AYAN*

Özet

On birinci yüzyıl sonu ile on ikinci yüzyılın ilk yarısında Büyük Selçuklu Devleti'nde şahsi feodal toprak mülkiyetinde artış görülmektedir. Çünkü Selçuklu devlet idaresinde iktâ sisteminin geliştirildiği, buna bağlı olarak bir bölge veya eyâletin, şahsi toprak mülkiyeti olarak verilebildiği açıkça görülebilmektedir. Hükümdârın emri ve mührüyle onaylanan topraklar, mansıp sahiplerine ve hizmet eden kumandanlara dağıtılıyordu. Bu tür mülkdârların ekserisini melikler, temayüz etmiş memurlar veya Türk askeri asilzadeleri oluşturmaktaydı ki bunlardan biri olan Emir İmâdeddîn Kumaç idi. Bu çalışmada Sultan Melikşâh devrinden başlayarak, Sultan Sancar devrinin sonlarına kadar muhtelif tarihi hadiselerde adları geçen Kumaç ailesinin oynadığı roller ele alınacaktır. Emir İmâdeddîn Kumaç'ın adı ilk olarak Sultan Melikşâh devrinde, kardeşi Melik Tekiş'in isyanı vesilesiyle geçmektedir. Melikşâh'tan sonra Sultan Berkyaruk tahta çıktığında, Horasan valiliğine atadığı on bir yaşındaki Melik Sancar'ın atabegliğine Emir Kumaç'ı tayin ettiği görülmektedir. İmâdeddîn Kumaç, Sultan Sancar'dan Belh ve çevresinin valilik ve şahnelik görevini almıştı. Onun ölümünden sonra oğlu Alâeddîn Kumaç babasının vazifesini devam ettirerek isfehşâlâr unvanını aldı. Bu konularda münşeat mecmualarından *Atebetü'l-Ketebe* bize önemli ve tafsilâtlı bilgiler vermektedir. Emir Kumaç, Sultan Sancar'la Karahıtaylar arasında 1141 yılında cereyan eden Katavan Savaşı'na katılan kumandanlardan biridir. Bu savaştan sonra muktanın keyfi uygulamalarının hız kazandığı görülmektedir. Sultan Sancar devrinde verilen imtiyâzlar, büyük muktaların kaydı hayat mülkiyete dönüşümü yolunda önemli bir adım teşkil etmiştir. Kumaç ailesinin üç kuşağının Belh bölgesinde mülk iktalarının bulunduğu gerçeği bu görüşü desteklemektedir. Sultan Sancar devrinde ortaya çıkan Oğuz isyanı hadisesinde İmâdeddîn Kumaç'ın torunu olan Emir Kumaç'ın adı sık geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: Melikşâh, Sancar, Kumaç, İktâ, Oğuz İsyanı

Giriş

Selçuklularda devlet ve hükümdâr mülkleri, bölge veya eyâletler şahıslara toprak mülkiyeti olarak verilebiliyordu. Böyle bir tercihin herhalde devletin refahının ve ordunun beslenmesinin sağlanması amacına yönelik olduğu söylenebilir. Sultanın şahsi emri ve mührüyle onaylanan toprakların yüksek mansıp sahiplerine ve hizmet erbabına dağıtılmasının sosyo-ekonomik ve askeri işlevinin küçümsememesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu sistem, yeni sahiplerin, köylülere ait

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu/TÜRKİYE. alpsunkar@hotmail.com.

olan mülk topraklarından gelir almasını ve karşılıklı yararlanmasını hedefleyen bir idare tarzı getiriyordu. Ayrıca hükümdârların tercih ettikleri mütemâyiz şahsiyetler, hem reyâyâya hem de devlete nüfuz ederek, önemli tarihi roller oynamakta idiler ki, Türk askerî aristokrasisinden olan Kumaç ailesi de bunlardan biri idi.

Selçuklu vilâyet ve toprak idaresi modelinde temayüz etmiş bulunan ve üç nesil devam eden Kumaç ailesini tarihsel bir kurgu olarak ele almanın yararlı olacağını düşünerek bu çalışmaya başladık. Bu teşebbüste şüphesiz en dikkat çekici kaynak *Münşeât Mecmuaları* olmuştur. Çünkü bu kaynaklar Selçuklularda toprak mülkiyeti ve idaresinin neye benzediğini anlamamıza ve bazı ayrıntıları tarihsel süreçle birleştirmemize imkân vermektedirler. Başka bir ifadeyle, Kumaç ailesinin tarihini yazarken açıklamalar yapmağa ihtiyaç duyduğumuz anlarda, diğer kaynakların yanı sıra *Münşeât Mecmuaları* bir hayli yardımcı olmuşlardır. Kumaç ailesinin Selçuklu tarihine katkılarını, Selçuklu devletinin askerî idaresindeki ağırlıklarını takdirle karşılamak gerekir, ancak Selçuklu devletinin yıkılışına yol açan Oğuz isyanına sebep olduklarını da burada ifade etmeliyiz. Şüphesiz kaynakların işaret ettikleri gibi, onların Oğuzlarla olan münasebetleri neticede Sultan Sancar'ın mağlubiyetine ve esaretine giden yolu açmıştır.

1. Sultan Melikşâh Devrinde Emîr Kumaç

Bu çalışmanın konusu olan ailenin öncülü Emîr Kumaç'ın adına kaynaklarda ilk olarak Sultan Melikşâh devrine ait verilen haberlerde rastlanmaktadır. Tarihi belli olmayan bu haber şöyledir: “Sultan Alparslan hançerlendiğinde, onu hançerleyen Yusuf Berzemî, Ferraşların büyüğü olan Câmî-i Nişâbüfî tarafından kafasına topuzla vurularak öldürülmüştü. Sonra oğlun bir gûlâm tarafından öldürülen bu adam bir gün Sultan Melikşâh'ın dizginlerini tuttu ve ‘Ey Hüdavend-i alem. Ben kulunuzun senin babanı öldürene yaptığımı, sen de benim oğlumu öldürene yap’ dedi. Bu istek sultana doğru geldi. Emîr-i Hâcib Kumaç'ı, gûlâmı Halîfe Muktedî'nin hareminden çıkarması için gönderdi. Halîfe Muktedî, harem namusunun lekelenmemesi için on bin dinar kan parası verdi. Sultan kabul etmedi ve ‘Haremın namusunu bozmak, Allah'ın emrinden geçmekten, hak bir kisası yerine getirmekten daha mı iyidir?’ diye buyurdu. Halîfe gûlâmı hasmının eline verdi ve o da kisası uyguladı¹.

Verilen bu haberden Emîr Kumaç'ın Sultan Melikşâh'ın çok yakınında görev yapan emîr-i hâcib mevkiinde biri olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Selçuklularda hâciblik yüksek bir unvan olup, vezirlikten sonra en büyük devlet memurluğu idi. Hâciblerin reisine hâcib-i bozorg, hâcib-ül-hüccâb, emir hâcib veya hâcib-i kebîr deniyordu. Hükümet teşkilâtında vezir nasıl hükümdardan sonra gelirse, saray teşkilâtında da hâcib-ül-huccâb birinci vazife sahibi idi. Hükümdarla devlet işleri ve hükümet adamları arasında vâsita olan hâciblik unvanı, sonradan bir rütbe olarak bazı hizmet sahiplerine de verildi. Bu unvana sahip olan Emîr Kumaç aşağıda

¹ Reşîdüddîn Fazlullah, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu, Selenge Yayınevi, İstanbul 2010, s. 123 vd.

göreceğimiz gibi saltanat mücadelelerinde de diğer emîrlerle birlikte önemli vazifeler yapmıştır.

1081 yılında Belh ve Tohâristân'ın idaresini elinde tutan Sultan Melikşâh'ın kardeşi Şihâbüddelele Tekiş ona karşı ayaklandı. Sultan Melikşâh, Tekiş'in ordusuyla birlikte konumlandığı Tirmiz'i kuşatınca o direnişini sonlandırdı ve sultana itaatini bildirdi. Daha sonra Sultan Melikşâh Musul'da bulunduğu sırada Tekiş 477 (1084) yılında bir kez daha baş kaldırdı. İbnü'l-Esîr, Sibt ve diğer bazı kronikler onun Merverrûd'u ele geçirdiğini, Merv ve Serahs çevresine saldırdığını aktarmaktadır. Tekiş, daha sonra asi Selçuklu valisi Mesûd b. Yahz et-Türkmanî'nin elinde bulunan Serahs kalesini kuşattı. Ancak Sultan Melikşâh'ın ordusunun Rey'e vardığına dair sahte mektubu alınca kaçarak Venec kalesine saklandı. Sibt, bir süre sonra Sultan Melikşâh'ın Artuk, Bozan, Borsuk ve Kumaç komutasında kalabalık bir orduyla Tekiş'e karşı hareket ettiğini haber vermektedir. Sultan Melikşâh Horasan'a vardığında Gazne hükümdârı İbrahim'in elçisi huzuruna çıktı. O, Tekiş'i affetmesi ve Herât'ı ona vermesi için ricada bulundu. Asabı bozulan Sultan Melikşâh elçinin öldürülmesini emrettiyse de Vezîr Nizâmülmülk'ün himayesi sayesinde elçi Gazne'ye geri dönmeye muvaffak oldu. Sultan Melikşâh ile yapılan mücadele Tekiş için tam bir başarısızlıkla sonuçlandı. Tekiş 477 (1085) yılında esir alınarak kör edildi ve ardından da Firûzkûh kalesinde zincire vuruldu².

Melikşâh'ın hâcibi Kumaç Batı İrân'da bir takım şehir ve vilâyetleri iktâ olarak almıştı. Sultan ona Ebher, Zencân, Rudbâr, Kazvîn, Tarim ve Alamut'ta topraklar bağışladı. Bütün Arrân vilâyeti onun iktâ idi ve onun gûlâmlardan oluşan ordusunun bakımı için tahsis edilmişti. Kumaç, Vezîr Nizâmülmülk'ün tayin ettiği nâibin desteği ile bu iktâları yönetiyordu³.

2.Emîr Kumaç'ın Atabegliği

Babası Melikşâh'ın yerine Selçuklu tahtına çıkmış olan Sultan Berkyaruk, taht müddeileriyle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu cümleden olarak o, 490 (1096-1097) yılında kardeşi Melik Sancar kumandasında bir ordu hazırlamış ve amcası Arslan Argun ile savaşmak üzere Horasan'a göndermişti. Emîr Kumaç'ı Sancar'a atabeg, Ebû'l-Feth Ali b. el-Hüseyn et-Tuğrâi'yi de vezir tayin etmişti. Onlar Dâmegân'a varınca, Arslan Argun'un öldürüldüğünü haber aldılar ve Sultan Berkyaruk kendilerine iltihak edinceye kadar orada bekleyip, Nisâbü'r'a gittiler. 5 Cemaziyü'vel 490 (20 Nisan 1097) tarihinde oraya vardılar ve savaş olmadan

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târih*, X, Çev. A. Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 113, 128; Ali Sevim, "Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Âyân (Kayıp Uyünü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sibt İbnü'l-Cevzî", *Belgeler*, 1992, C. XIV, S. 18, s. 21 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi Tarihi'l-âyan*, Neşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1968, s. 226-233; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, Neşr. Abdülhüseyn Nevâi, Müessesese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1387, s. 435. Bu kaynakta Tekiş'in gözlerine 467 (1074-1075) tarihinde mil çekildiği yazılıdır; Karş. Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötügen Yayınevi, İstanbul 2006, s. 155; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, MEB, İstanbul 1973, s. 48 vd.

³ Nâsireddîn Münşî-yi Kirmânî, *Nesâ'imü'l-âshâr min Letâifü'l-ahbâr der Târihi'l-vüzerâ*, Neşr. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî, Müessesese-i İtlâ'at, Tahran 1364, s. 64; Karş. Agacanov, s. 213.

şehri zapt ettiler. Horasan'ın diğer şehirlerinden de aynı şekilde Argun'un nâiblerini çıkardılar ve Belh'e gittiler⁴.

İbnü'l-Esîr'in bir kaydına göre, Sultan Berkyaruk Emîr Kumaç'ı Melik Sancar'ın atabegliği ile vazifelendirmeden yaklaşık iki yıl önce 487 (1094) tarihinde Emîr Kumaç Sultan Melikşâh'ın oğlu Mahmûd'un İsfahan'daki kumandanlarından biri idi. İbnü'l-Esîr, Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra Selçuklularda yaşanan taht mücadeleleri esnasında bu konuyla ilgili şu bilgileri veriyor: “Tutuş, Harran ve Urfa'yı zapt ettikten sonra el-Cezire diyarına yürüdü ve bu bölgenin de tamamını ele geçirdi. Daha sonra Hemedân'a yürüyüp orayı da zapt etti. Burada Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ü gördü. Fahrülmülk o sırada Horâsân'daydı ve Sultan Berkyaruk'a hizmet gayesiyle oradan ayrılmıştı. Mahmûd b. Melikşâh'ın İsfahan'daki kumandanlarından biri olan Emîr Kumac, Fahrülmülk'e saldırıp malını yağmalamıştı. Fahrülmülk onun elinden kaçıp kendini kurtarmış ve Hemedân'a gelmişti. Tutuş da bu vesileyle Hemedân'da ona rastladı ve öldürmek istedi, fakat Yağısıyan onun için şefaata istedi ve Tutuş'a halkın Nizâmülmülk'ün ailesine sempatisi sebebiyle Fahrülmülk'ü vezir tayin etmesini tavsiye etti. Tutuş da kabul edip onu vezir yaptı”⁵.

Yukarıda kaynaklardan aktarılan kayıtlara göre Sultan Berkyaruk amcasının Horasan'ı istilâ edeceğini haber aldığı vakitte kardeşi Sancar'ı oraya melik olarak tayin etmekle beraber kendisine asker de vermiş ve Sancar'ın Horâsân melikliği başlamış oluyordu. Görülüyor ki, Sultan Berkyaruk henüz on bir yaşında bulunan kardeşi Melik Sancar'a Emîr Kumaç'ı atabeg tayin ederek, bir bakıma onun tecrübesine ve sadakatine ne kadar güvendiğini göstermiştir. İşte Melik Sancar, ağabeyinin kendisine tevdi ettiği bu görevi tahta çıkana kadar Emîr Kumaç'la birlikte başarıyla yerine getirmiştir. Aşağıda aktaracağımız hadiselerde verilen malumattan anlaşıldığına göre Emîr Kumaç meliklik devrinde daima Sancar'ın yanında bulunmuştur.

Zikredilen bu malûmata göre Melik Sancar 501 (1107) yılında Gur melikleriyle savaştı ve Sam'ın oğlu İzzeddin Hüseyin tutsak edildi. Sultan Sancar onun öldürülmesini emretti; fakat ünlü Şeyh Ahmed Gazzâlî'nin şefaatiyle bağışlandı ve serbest bırakıldı. İzzeddin Hüseyin iki yıl boyunca sultanın ordusunun aççılarının ateşini yakıyordu. Bir gün Horasan Emîri İmâdüddevin Kumaç onunla görüşmeyi seçti. Bir gün Emîr Kumaç aşhaneden geçiyordu, Hüseyin'i fark edip onu Sancar'ın huzuruna çıkardı. Huzura kabul edildiğinde Melik Sancar ona acıdı, onu

⁴ İbnü'l-Esîr, X, s. 222; Münecimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, I, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 78; Bondârî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, çev. Kivameddin Burslan, TTK, Ankara 1943, s. 235; Sadrüddîn el-Hüseynî, *Ahbârü'd-devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, TTK, Ankara 1943, s. 60; Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXXV, Tahkik Ömer Abdüssleâm Tedmürî, Dârü'l-kitâbü'l-Arabî, Beyrut-Lübnan 1415, s. 45 vd.; Kazvînî, s. 442; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, Çev. E. Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 36.

⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 198.

affetti ve ülkesine geri gönderdi ve ömrünün sonuna kadar Hüseyin, Melik Sancar'a itaat etti⁶.

Yukarıdaki hadiseden vardığımız sonuca göre Sancar ağabeyi Muhammed Tapar devrinde de Horâsân melikliği görevini sadakatle ve başarıyla sürdürmüş, Gurluları yeniden Selçuklulara tâbi hale getirmek suretiyle nizamı sağlamıştır. Diğer taraftan Sancar'ın atabeği olan İmâdüdevle Kumaç, Horâsân emîri unvanıyla anılmakta olup Melik Sancar'ın en yakınında devlete hizmet etmektedir. Onun kaynaklarda yer alan İzzeddin Hüseyin ile Sancar arasındaki tavassutu bu hususu teyit eder niteliktedir.

3.Sultan Sancar Devri

Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden bir gün sonra, 25 Zilhicce 511 (19 Nisan 1118)'de oğlu Mahmûd tahta oturtularak Büyük Selçuklu sultanı ilan edildi⁷. Fakat Mahmûd'un amcası Sancar taht mücadelesine girdi. Tarihi tam olarak belli olmamakla birlikte umumiyetle 512 (1118-1119) veya 513'de Sâve yakınlarında yapıldığı belirtilen savaşta Sancar, birlikte getirtmiş olduğu fillerin yardımıyla yeğenini mağlup etti. Bu münâsebetle 26 Cemâziyelevvel 513 (4 Eylül 1119) gününden itibaren hutbe, büyük Sultan olarak Sancar adına okutulmaya başlandı⁸.

Sultan Muhammed Tapar'ın vefat ettiği aynı güne rastlayan tarihte, Melik Sancar'ın sarayında enteresan bir katil olayının vuku bulduğunu görüyoruz. Emîr Kumaç'ın da adının geçtiği bu anektodu aşağıda aynen nakletmeyi gerekli görüyoruz. Melik Sancar, Horasan'a geçtiğinde yukarıda adı geçen Fahrülmülk b. Nizâmülmülk'ü kendisine vezir edinmişti, fakat bu zat 500 (1106-1107) senesinde katledilince bunun oğlu Sadrüddin Muhammed'i vezir edindi. Diğer taraftan Sultan Sancar'ın, Kaymaz denilen bir kölesi vardı. Sencer bunu beğenmiş, buna âşık olmuştu. Bu köle, Sultan Sancar'ın muhabbetine güvenerek küstahane tavırlarda bulunuyordu. Zira, Sancar'ın kalbini meşgul etmekten başka bir şey düşünmüyordu. Vezir daima bunu terbiyesini takınmaya davet ettiğinden dolayı bu ikisi birbirini tehdit eder dururlardı. Günün birinde sultan, vezirin ziyafetine katılıp, bunun sarayında üç gün kaldı sabah ve akşam içti, üçüncü gün sultan, sarhoşluğun tesiri altında olup aklı gitmiş idrak kuvveti zayıflamış idi. Gözünü kölenin gözlerine dikmiş eli de kölenin elinde idi. Köle kaş ve gözünü oynatarak Sancar'ı esir etmişti. Onu gaflete düşürerek elinden yüzüğünü çıkardı yapacağı işi Sancar'dan gizli tuttu. Kalktı ve yürüdü, vezire kin bağlamıştı vezir ise, odasında uyuyordu. Kapıcılara vezirden benim için izin alınız, sultan tarafından mühim bir iş için geldim, dedi ve

⁶ Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsiri*, I, İng. Terc. Raverty, Gilbert-Rivington, London 1881,3 s. 336; Fasihî-i Havâfi, *Mücmel-i Fasihî*, II, İnternet erişimi: <http://persianbooks2.blogspot.com>, s. 215; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, Neşr. Câfer Şîâr, Çâphâne-i Behmen, Tahrân 1348, s. 333 vd.

⁷ İbnü'l-Esir, X, s. 415; Aynî (*İkdu'l-cumân fi Târih-i Ehli'z-zamân*, VI, Osmanlıca terc. Münirzâde Hamîd, Topkapı Sarayı, Bâğdâd Köşkü Kütüphanesi, Nr. 278, vr. 147 a), Bağdad'da 13 Muharem 512 (26 Eylül 1118)'de Mahmûd adına hutbe okutulduğundan bahsetmektedir.

⁸ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü'l-tevârih (Selçuklular Tarihi)*, Neşr. A. Ateş, TTK, Ankara 1999, s. 82; Nişâbü'rî, *Selçüknâme*, Neşr. İrec Afşar, Tahrân 1332 hş, s. 45; Bondârî, s. 240; Râvendî, *Râhatu's-Sudur ve Ayetü'l-Sürûr*, Türkçe terc. A. Ateş, TTK, Ankara 1957, I, s. 167.

ısrar edip girdi. Vezir bunun sözüne kulak verip bununla ünsiyet edince, vezirin başını kesti ve asarak elinde tuttu ve sultanın yanına girip, bu başı önüne koydu. Böylece vezir 4 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) Çarşamba sabahı Belh'de katledilmiş oldu. Sancar ayıldığında kölenin yaptığı küstahlık ve kabahat onu ürküttü. Bunun üzerine ashabının en vazih fikirlisi olan Emîr Kumaç'ı çağırdı ve: “Şu dübürünü kiraya verenin vezirime yaptığı işe bak! Bunu, yüzü üzerine sürükleyerek benim yanımdan çıkar ve parça parça kes” dedi. Buna karşılık Emîr Kumaç: “Böyle yapmak pek feci ve şenî olur ve haysiyetin muhafazası şunu icap eder ki memlekette olan raiyyeden herkes, senin idaren altında olan yerlerde, senin iznin olmaksızın hiçbir iş vukua gelmiyor diye bilmesi lâzımdır. Bu işi kendi izninle yapılmış gibi göster. Şimdi atlan ve sarayına dön” dedi. Sancar bu fikri kabul etti, çirkin hadiseyi gizledi. Az bir zaman sonra, bu kölenin fena bir surette katledilmesini emretti, bunun üzerine çirkin surette katledildi⁹.

İlerleyen tarihlerde görüleceği gibi Sancar'ın saltanatı zamanında Kumaç ve onun ardılları mühim tarihi roller oynayacak olan nüfuzlu devlet ricâlinde idiler ve Sancar'ın saltanatı zamanında hemen hemen her mühim tarihi hadisede adları geçmektedir. Bunlardan ilki Irak Selçuklu sultanlarının giriştikleri saltanat mücadelesidir ki aşağıda naklettiğimiz hadisede Emîr İmâdüdevle Kumaç'ın önemli bir mevki vardı.

Bu olay şöyle gelişmiştir: Irak Selçuklu hükümdârı Sultan Mahmûd 16 Şevval 525 (11 Eylül 1131)'de vefat edince¹⁰, vezîr Dergüzîni ve Aksungur el-Ahmedîli, Mahmûd'un oğlu Davud'u Hemedân'da tahta çıkardılar. Bütün Cibâl bölgesinde ve Azerbaycan'da Davud adına hutbe okutuldu¹¹. Ancak Davud, amcaları Mesûd ile Selçukşâh'ın taht mücadelesine girmeleri üzerine Azerbaycan'a çekilerek taht iddiasından vazgeçti. Mesûd, Selçukşâh, Atabeg Karaca es-Sâkî ve Halîfe el-Müsterşid arasında bir ittifak kuruldu. Irak Selçukluları tahtında baş gösteren karışıklıklar üzerine Sultan Sancar batıya doğru hareket etti ve 526 senesi Rebi'ülahir ayında (Şubat-Mart 1132) Irak Selçuklu tahtı için aday görüşmelerinin başladığı Rey'e vardı. Sultan Sancar, Irak tahtına Melik Tuğrul b. Muhammed'in geçmesi yönünde karar verdi ki, kendisi “Sultanü'l-âzâm”ın varisi ilan edilmişti. Bu karar sırtını yerel hâkimlere dayayan, taht uğrunda rekabet eden Selçuklu meliklerini memnun etmedi. Onların isyanını bastırmak amacıyla Sancar, büyük bir orduyla Irak Selçuklularının başkenti Hemedân'a doğru hareket etti. Buradan hareketle büyük bir askeri güce sahip olan Mesûd ile onun kardeşi Sultanshâh üzerine yürüdü. Bu savaşta Sancar'ın ordusunun sağ cenahına Emîr Kumaç, sol cenahına ise Harezmsâh Atsız kumanda ediyordu Dinever yakınlarında yapılan nihai savaş 8 Receb 526 (25 Mayıs

⁹ Bondârî, s. 240 vd.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, X, s. 528; Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 107; Karş. A. Sevim-E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995, s. 211.

¹¹ Geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, “Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) el-Ahmedîlî”, *History Studies*, 2009, Vol. 1/1, s. 169.

1132)'da Sultan Sancar'ın zaferiyle sonuçlandı. Sancar Irak işlerini düzene koyarak Muhammed Tapar'ın diğer oğlu Tuğrul'u tahta çıkardı¹².

Bondârî'nin kaydettiğine göre bu savaşın cereyanından evvel Tuğrul, Sultan Sancar'ın Mesud'a teveccüh ettiğine dair bir zanna kapılıp, saltanatı elde edeceğinden ümidini kesmiş ve kalkıp gitmeğe azmetmişti. Sancar, onun niyetini anlayınca, veziri ve büyük hacip emîr Muhammed Kaşani ile birlikte Emîr Kumaç'ı ve Horasan askeri ümerâsından diğer bir cemaati buna gönderdi. Tuğrul, Kinkiver hizasında, bir tepe üzerinde dururken bunlar geldiler ve amcası Sancar'ın sözünü ona, tebliğ ettiler. Tuğrul'u, Irak saltanatına tayin ettiğini, orasının idaresini eline verdiğini ve Sancar'dan sonra, onun veliahdı ve Horâsân'ın sahibi olacağını söylediler. Bunun üzerine Tuğrul, öpmek için yere kapandı¹³.

Sultan Sancar bu zaferi kazandıktan sonra savaşın sorumlularından bazılarını cezalandırmış ve Irak işlerini bir düzene koymuştur. Sorumlu olarak cezalandırılanlardan biri de Karaca es-Sâki idi. O, Fars ve Huzistân bölgesinde meliklik yapan Selçukşâh'ın atabegi idi ve savaştan sonra Sultan Sancar tarafından öldürtülmüştür. Sultan Sancar, Melik Mesûd'u ise Azerbaycan'a tayin etmiştir. Sultan Sancar döneminde hemen hemen her tarihi hadisede yer alan Emîr Kumaç'ın şahsiyetini, faaliyetlerinin mahiyetini ve Sancar nezdindeki itibarını daha iyi anlayabilmek için, aşağıda yer alan fermânı vermeyi gerekli görüyoruz: "Komutanların komutanı şehid Kumâc, Allah rahmet eylesin, kendisi memleketin sayılı şahsiyetlerindendi, bize hizmet etmeye başladı ve bu açıdan mülk ve devletin ortağı oldu. Mülk bahçesinde büyüyüp boy atan bir fidandı. Gökyüzünde beliren bir hilaldedi, zamanla bizim baht ve padişahlık güneşimizden yararlanıp düşüncemizin ışığıyla beslendi. O şehit, doğduğu andan itibaren öldüğü ana kadar üstün akıl ve sağlam düşüncesinin yardımıyla bizim yanımızda zaman geçirdi ve köleliğin en alt mertebesinden kardeşlik mertebesine ulaştı. Bizim vekâletimizi yapma şerefiyle dünyada ün sahibi oldu ve bu ün ve makam ile diğer emirler, ordu mensupları ve seçkinlerden ayrıldı. Kendisi bizim fermanımız ile dünya padişahlarının hacet ve ümitlerinin referansı ve başvuru noktası oldu. Gerçekten de hangi cevher akıldan daha yücedir"¹⁴. Tarihi belli olmamakla beraber, muhtemelen Oğuz isyanı neticesinde Emîr İmâdüdevle Kumaç'ın öldürülmesinden sonra yazıldığı anlaşılan fermanın onun devlet idaresindeki yeri hususunda çok önemli ipuçları elde edilmektedir.

Karahıtaylarla 5 Safer 536 (9 Eylül 1141) tarihinde yapılan Katavan savaşında Selçuklu ordusunun sağ cenahına Sistan Emîri Tâceddîn Ebû'l-Fazl, sol cenahına ise

¹² İbnü'l-Cevzî, *el-Mumtazam*, XVII, Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Tahkik Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut-Lübnan 1412 (1992), s. 270; El-Hüseynî, s. 71; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 55; Bondârî, s. 148 vd.

¹³ Bondârî, s. 148 vd.

¹⁴Müntecibüddîn Bedî', *Atabetü'l-Ketebe*, Neşr. Muhammed Kazvîni-Abbas İkbâl, Şirketi Semâmî-yi Çâp, Tahran 1329; Müntecibüddîn Bedî', *Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası (Atabetü'l-Ketebe)*, Türkçe Terc. Sonay Ünal, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014, s. 132 (Belge 30).

Belh Valisi Emîr Kumaç kumanda ediyordu, merkezde ise bizzat Sultan Sancar yer alıyordu. Savaşın sonunda Emîr Kumaç ve oğlu da esir edilenler arasındaydılar. Daha sonra Sultan Sancar'ın eşi için beş yüz bin dinar, İmâdeddîn Kumaç için ise yüz bin dinar fidye ödenerek geri alınmışlardır. Ebû'l-Fazl ise gösterdiği yiğitlikten dolayı karşılıksız olarak Gürhan tarafından serbest bırakılmıştır¹⁵.

Sultan Sancar'ın Katavan mağlubiyetinin burada ayrıntılarına girmeyeceğimiz birçok sosyal ve siyasal sebepleri bulunmakla birlikte, şimdi üzerinde duracağımız gibi savaştan sonra bu hükümdârın hâkimiyetinin bariz bir biçimde zayıflaması dikkati çekmektedir. Sultan Sancar'ın idaresinin askeri bakımdan en üst tabakasını gûlâmlıktan yetişen kumandanlar teşkil ediyordu. Büyük iktâlar elde etme uğrunda bunların birbirleriyle giriştikleri sıkı rekabetler otoritenin zayıflamasında mühim rol oynamaktaydı. Bu hususu teyid eder mahiyette Bondârî şunları kaydediyor: "Sancar'ın müddeti hayatı uzadıkta emîrlere bunun işine tegallüb ve kaderine hürmetsizlik ettiler. Küçükler, büyüğün hakkına riayet etmez oldu, küçükler ileri çıktığından büyükler geride kaldı ve vakarlı kimseler istihfaf edildi, hafif meşrep kimseler tevkir edildi, kuvvetli kimselere işten el çektirildi, zayıflar iş başına getirildi ve ümerâ arasında birbirini çekememezlik ve birbirine karşı kin bağlamak vukua geldi birbirine yardım ve muzaheret kalktı. Bu zamanda devletin büyük adamları, Sunkur el-Azîzî, Yarunkuş, Kızıl ve bunların akrabaları idi. Bunların daha kıdemlileri Kumaç ile Ali Çetrî idiler. Bunların fikirleri ve maksatları biri diğerinkine muhalif oldu. Bunların her biri kendi arzusuna atlanmış ve ızrar etmek hususuna dış ile yapışmış idi. Sancar'ın başına gelen ilk felâket, Hitay kâfirinin onu ve askerini bozarak, devletin safiyetini bulandırmasıdır."¹⁶.

Demek ki, yüksek mansıp ve iktâ sahibi emîrlerin büyük bir kısmı itaatten çıkıp bizzat sultanın malına kasetmeğe başladılar. Onlar kendi içlerinde birbirine düşman olan askeri gruplara ayrıldılar. Sultan Sancar ve onun gözde emîri Yarunkuş'un muhalifleri, Belh hâkimi İmâdeddîn Kumaç ve Herât Valisi Ali Çetrî'nin başını çektiği üst düzey emîrlerdi. Daha alt düzeyde yer alan kumandanlar arasında bilhassa Sungur el-Azizi ve Kızıl önde gelmekteydiler. Ancak aralarındaki en selâhiyetlisi Kumaç idi. O daha kariyerinin başında Horasan'da Sancar'ın atabegi

¹⁵ İbnü'l-Esrî, XI, s. 84; İbnü'l-Cevzi, XVIII, s. 19; el-Hüseynî, s. 66; Bondârî, s. 249; Reşîdüddîn, Neşr. Ateş, s. 86; Kazvînî, s. 449; Râvendî, s. 170; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 50; Hondmîr, *Târîh-i Habîbü's-siyer fi Ahbâri'l-beşer*, II, Neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380, s. 509; E. G. Brown, "History of the Seljuqs", *Journal Of The Royal Asiatic Society*, January 1902, s. 851; Karş. Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V, TTK, Ankara 1991, s. 332; Agacanov, s. 270-272.

¹⁶ Bondârî, s. 148; Râvendî (s. 167 vd.) de yukarıda naklettiğimiz Bondârî'nin ifâdesine benzer ifadelerde bulunmaktadır: "Bütün cihan ona teslim olup, her taraftaki emirler buyruğu altına girince ve doğuda, batıda fermanı dinlenince, onun devletinin emirleri ile ileri gelenleri, devlet günlerinin mühleti ve nimet sebeplerinin çokluğu içinde, baş kaldırıp isyan ettiler; kendi ellerinden üstün bir el görmedikleri için, tecavüz elini yeniden çıkardılar ve halka zulmetmeğe başladılar. 535 senesinde, Mâverâünnehr vilâyeti Horasan ordusunun oraları çignemesinden, sultanın ileri gelen memurlarının ve onlara tabi olanların uygunsuz hareketlerinden usanmış ve âciz kalmıştı."

olarak tayin edilmişti. Daha sonra Kumaç, emîr-i leşker ve sipehdâr-ı bozorg unvanlarına terfi etmiştir¹⁷.

Sultan Sancar döneminde özellikle hâkimiyetinin son yirmi yılında Türk asıllı emîrlerin rolleri yönetimde oldukça arttı. Örneğin Türk memlûklarından Muhammed Yol Aba, ardından ise oğlu Hasan, Gûrgân bölgesine vali olarak tayin edilmişlerdi. Rey bölgesinin hükümrânlığına İnanç Kutluk Bilge atanmıştı ki o aynı zamanda divân-ı arzın da başkanıydı. Yukarıda belirtildiği gibi Belh vilâyetini Emîr Kumaç yönetmekteydi¹⁸.

Sultan Sancar devlet idaresinde büyük iktâlar dağıtmakla birlikte mülk sahipleri üzerinde denetim sağlamak için çok çaba sarf etmişti. On İkinci yüzyıl resmî belgelerinde muktânın toprağı kendine mal etmesine ve ele geçirmesine cevaz verilmeyeceğinden bahsedilmektedir. Bir örnek olmak üzere aşağıda vereceğimiz *Atebetü'l-Ketebe*'de yer alan ve Gûrgân vilâyetine Müntecibüddîn Muhlisü'l-İslâm'a hitaben gönderilen Sultan fermânı eski kuralları reddeden yerel iktidarların listeden çıkarılmasını emrediyordu¹⁹.

Burada rastladığımız bu türden bilgilerden, Sultan Sancar devrinde muktâların ekonomik olarak güçlendiği sonucunu çıkarıyoruz. Yukarıdaki fermâna göre sultan kendi müsaadesi haricinde topraklarını genişletenleri cezalandıracağını ilân etmektedir. Bölge hâkimleri bu tür uygulamalarda haksız kazanımları müsadere etmekle görevli idiler. Bunun dışında muktânın yetkisini aşarak harç miktarını arttırdığına dair imâlâlar bulunmaktadır. Yukarıdaki fermân böyle bir olayın vukuunda gönderilmiş olduğuna tanıklık etmektedir. İmâdeddîn Kumaç'ın Sultan Melikşâh döneminde Batı İran'da bir takım şehir ve vilâyetleri iktâ olarak aldığı yukarıda söylemiştik. İmâdeddîn Kumaç Sultan Sancar devrinde de Belh ve çevresinin valilik ve şahnelik görevini almıştı. Aşağıda ele alacağımız gibi 1153 yılında onun ölümünden sonra bu görev oğlu Ebûbekir Alâddîn Kumaç'a, ardından ise torunu Ahmed Kumaç'a geçmiş ve o muhtemelen dedesinin Ebû'l-Feth İmâdeddîn unvanını miras olarak almıştır. Şüphesiz sahip olduğu tüm iktâlar da onun emrine girmişti²⁰.

Ancak daha önce İmâdeddîn Kumaç'ın iktâlarının azad olmuş gûlâmlardan sipehdâr Ziyâeddîn Gevher'e geçtiği görülüyor. Bu konuda Seyfeddîn Ukaylî şöyle aktarıyor: "Kumaç'ın çoğu iktâsını Gevher, Sultan Sancar'ın mühürlü tevki belgesi ve izni olmadan ele geçirdi ve böylece onları kendi mülkiyetine dönüştürdü. Büyük sipehdârın bu davranışına nâib ve kethüdâ tarafından karşı çıkıldı. O Vezir

¹⁷ Kırmânî, s. 70.

¹⁸ Müntecibüddîn Bedî', Türkçe Terc. s. 66, 39 (Belge 4, 29; A. K. S. Lambton, "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", Çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, 1973 (ayrı basım)., XXXVII, S. 147, s. 370; Agacanov, s. 282.

¹⁹ "Gereksiz konuşmalar yapmayıp yeni âdetler icat etmesin. Bizim hizmetimizde çalışan ve iktâ sahibi olan kişilere aynen eskiden sahip oldukları iktâları versin. Hiç kimse bu konu için tartışma yapmasın ve sahip olduklarıyla yetinsin. Daha fazla hizmet edip itaat gösterirlerse biz de onların nimet ve iktâlarını artırırız". Müntecibüddîn Bedî', Türkçe Terc. s. 125 (Belge 28).

²⁰ Müntecibüddîn Bedî', Türkçe Terc. s. 131-138 (Belge 30).

Nasireddin'e şikâyetinde bulundu. "Benim sahibim Kumaç'ın emrinde iki bin gûlâm bulunuyor. Her gün onların geçimi için para gerekli. Şayet onun iktâi yüzünden ihtilâf olursa senin için sultana karşı rezalet olur, ki o senin önüne altın hokkasını koydu. Kalem, özel sarık ile birlikte bunlar vezirlik alametleri idiler. Şöhret makamının yüceliği ve sadakat, devletin emniyeti ve onun hoş görüsünü hak etmez". Bunun üzerine Nasireddin Mahmûd b. El Muzaffer cevaben şöyle demiştir: "Benim vezaretimden böyle talimat çıkmadı ve benim mührüm kullanılmadı". Gevher'in ele geçirdiği topraklar nedeniyle Kumaç ile yaşanan tartışmadan Sultan Sancar kısa süre sonra haberdar olmuştu. Sultan bizzat kendi katılımıyla bu olayı araştırmak için özel bir fermân yayınlamıştır. Bunun üzerine Ziyâeddin korkup, Hâcib Ali Çetrefî'nin himayesini isteyerek yanına koştu ve o da Sultan Sancar'dan merhamet istedi. Gevher sultana çok sayıda hediye, para, deve üzerine kurulan taht, kadın köleler (kenizek) ve ay yüzlü şantözler takdim etti. Ziyâeddin tarafından iftiraya kurban giden Nasireddin ve oğlu yakalanarak zincire vuruldu ve günlerini zindanda tamamladılar²¹.

Aktarılan bilgi Sultan Sancar'ın hükümdarlığında iktânın Türk memlûklü zümresi olmak üzere askeri tabakanın güçlenmesinde önemli rol oynadığı anlaşılıyor. Bilhassa Katavan savaşından sonra muktânın keyfi uygulamalarının arttığı açıkça ortadadır. Muktâlara verilen ayrıcalıklar, iktânın kayd-ı hayat mülkiyete dönüşümü yolunda önemli bir basamak olmuştur. Bu uygulama toprak üzerinde miras hakkının ortaya çıkmasına neden olduğu, Kumaçlar ailesinin üç kuşağının Belh bölgesine sahip olmaları örneğinde görülmektedir. Sultan Sancar, İmâdeddin Kumaç'ın torunu adına verdiği fermânda şöyle buyurmaktadır: "Ölenlerin mirasçılarına bıraktığı hakka riayet etme, babaların makamını oğullarına verme ve onları samimî ve sadık bir ilgi ve alâka ile yetiştirme, devlet geleneğimizdir"²². Bütün bunlar On İkinci Yüzyılda Büyük Selçuklularda verilmiş olan iktâyî geri almayı neredeyse imkânsız hale getirmiştir.

4.Oğuz İsyanı Ve Ailenin Sonu

Burada Oğuzların ne zaman ve ne gibi koşullar altında Sultan Sancar'ın tebaası oldukları konusuna değinmek gerekmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Katavan savaşı imparatorluğun doğu sınırlarında sosyal ve siyasi birtakım hareketlenmelere sebep olmuştu. Bunlardan birisi Oğuzların Maverâünnehir'den göçleri, diğeri de bununla bağlantılı olan Gurluların isyanıdır. Oğuzlar, Türk ülkesinin sonundan gelmişler ve Mâveraünnehr' de yerleşip kalmışlardı. Hepsi Müslüman idiler. Karahıtay hükümdarı Gur-Han Maveraünnehir'i istila ettiği zaman

²¹ Seyfeddin Hâce b. Nizâm Ukaylî, *Asârü'l-Vüzerâ*, Tashih Mîr Celâleddin Hüseyinî-i Urmevî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1337 hş. s. 253 vd.; Cevher hakkında Bondârî şunları aktarıyor: "Bu adam Sancar'ın validesinin kölesi ve has hadımı idi. Sancar'ın annesi 517 senesi Şevvâlinde (Kasım-Aralık 1123) vefat edip bu köle Sancar tahtının hadimi, oldu. Sonra bunun muhabbeti, Sancar'ın kalbini istilâ etti. Bu sebeple, Sancar'ın tedbirlerine hâkim oldu. Sancar bunu, öyle yüksek dereceye çıkardı ki ondan mukaddem o dereceye kimse çıkmamıştır" Bondârî, s. 245; Karş. Kırmânî, s. 64; İbnü'l-Esîr (X, s. 469), Sancar'ın annesinin Seferiyye Hatun olduğunu ve 515 (1121-1122)'de öldüğünü yazmaktadır.

²² Müntecibüddin Bedî', Türkçe Terc. s. 133 (Belge 30).

Karlıklar, Oğuzları oradan sürüp çıkardılar. Mâveraünnehr'den sürülen Oğuzlar, Horasan'a inmek arzusuyla o zamanlar Toharistan valisi olan Sancar'ın emirlerinden Emir Zengi b. Halife eş-Şeybânî'ye müracaat ettiler. Belh Valisi Kumaç ile arasında düşmanlık olduğu için bu emir, Oğuzlardan yardım sağlayarak, Kumaç'a üstün gelmek amacıyla onlara ülkesinde yer verdi. Nitekim çok geçmeden, Oğuzlar sayesinde güçlenen Emir Zengî, Kumaç ile muharebeye girişti. Kumaç ise önceden Oğuzlara adam gönderip, birtakım vaatlerde bulunarak onları kendi tarafına çekmeyi başardı. Yapılan savaşta Oğuzlar Emir Zengî ve oğlunu Kumaç'a teslim ettiler. O da onları öldürttü. Bundan sonra Kumaç, Oğuzlara Belh civarında otlak verdi ve ikametlerine müsaade etti²³.

Dönemin müelliflerinden İmâdeddîn İsfahânî, Belh Oğuzlarının Emir Kumaç yönetiminde olduklarını ve üzerlerine düşen vergiyi ona ödediklerini, Oğuz beyleri Korkut ve Tuti Beglerin başkent Merv'de Sultan Sancar'ın hizmetinde bulduklarını yazmaktadır²⁴. Buradan mantıken şu sonuç çıkmaktadır. Belh Oğuzlarının başbuğları Emir Korkut ve Tuti Beg, Sultan Sancar'ın yanında hizmet ediyor, öte yandan Emir Kumaç'a bağlı bulunuyorlardı. Râvendî de şunları aktarıyor: “Oğuzlar Türkmenlerden bir oymak idiler; yer ve otlakları Belh eyaletinden olan Huttelân'da bulunuyordu. Her yıl sultanın mutbağına vermekte oldukları yirmi dört bin koyunluk vergileri vardı. Bu, sofracı başının topladığı vergilerden olup, onun bir adamı bu vergiyi almak için giderdi. Sultanın maiyeti nasıl halka tasallut eder, cebir istimal ederler idiyse, sofracı başı tarafından giden bu adam da onlara tecâvüz eder, koyunların verilmesi ve bedeli hususunda haddinden ziyade uzun boylu pazarlık yapar, ileri giderdi. O adam diliyle kötü şeyler söylerdi. Oğuzların arasında büyük emirler, her şeyleri ve büyük servetleri bulunan insanlar vardı. O adam bunlardan rüşvet alacağını ümit ediyordu. Onlar rüşvet vermediler, mezellete tahammül edemediler; bu adamı gizlice öldürdüler. Adam vaktinde dönmeyince ve sofracı başı olanları duyunca, sultana bildirmeğe cesaret edemedi. Sofracı başı cezayı çekiyor ve mutbağın tayinini temin ediyordu. Nihayet Belh valisi olan Emir İsfesâlâr Kumaç, idare merkezi olan Merv'de, yüce tahtın huzuruna geldi. Sultanın maiyeti ve sofracı başı hadiseyi ona söylediler. Kumaç sultana dedi ki ‘Oğuzlar hâkim olmuşlardır ve kulunuzun vilâyetine yakındırlar. Eğer âlemin efendisi onların şahneliğini koluna lütfederse, başarıları ezer, cezalarını verir ve mutbağın tayinini otuz bin koyun olarak gönderirim’. Sultan onun teklifini kabul etti. Kumaç Oğuzlara bir şihne gönderdi ve cinayetlerinin diyetini istedi Onlar kabul etmeyip, şihneye ehemmiyet vermediler: ‘Biz sultanın has kullarıyız, başka birinin hükmü altına giremeyiz’ dediler ve şihneyi istihfafla kovdular”²⁵.

²³ Ahmed b. Mahmûd., II, s. 76 vd.; İbnü'l-Esîr, XI, s. 156; Aynî, bu olayı 547 yılı vukuatı arasında zikretmektedir; Münecimbaşî, II, s. 123; Geniş bilgi için bk. Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 15.

²⁴ Bondarî, s. 252; İbnü'l-Esîr (XI, s. 154) Dinar, Bahtiyar, Tutî (Dudu), Arslan, Çağar ve Mahmûd adlı Oğuz beylerinin adlarını veriyor.

²⁵ Râvendî, s. 173; Şemseddin Muhammedü'l-Müsevî, *Eshhü't-tevârih*, Turhan Sultan Nr. 224, vr. 315b; Hasan-ı Yezdi, *Câmi'ü't-tevârih-i Hasenî*, Fatih 4307, vr. 19 b; Bazı müellifler meselâ

İbnü'l-Esîr, Mirhond ve Hondmîr gibi Ortaçağ müellifleri, Oğuzların ayaklanmasının arefesinde Emîr Kumaç'ın sultanın kendisini Belh Oğuzları üzerine şahne olarak tayin etmesini sağladığını haber vermektedirler²⁶. Bu bilgiler gerçeğe yakın gibi görünmektedir. Zira Sultan Sancar'ın Belh ve havalisindeki Türkmenler üzerine Emîr Kumaç'ı şahne tayin ettiğine dair menşuru günümüze kadar ulaşmıştır: “Bugün doğu tarafından sınır koruyucusu ve fethiler sahibi olan komutanların komutanı Mueyyed Muzaffer Mânsur Âdil devletinde babası ve dedesinin haklarının mirasçısı ve onların vekilidir. Dedesi İmâdeddîn Kumaç'ın kontrolünde olan Belh ve etrafının zâbitlik ve idaresini de ona verdik. Bu önemli ve büyük işi de onun tedbir ve doğru kararına emanet ettik. Bu ferman yazıldığı andan itibaren geçerlidir. Böylece Horasan emîri İmâdüdevle'nin oğlu dirlikleri ve kendi arazisini burada söylendiği gibi tasarruf etsin”²⁷.

Fermândan edinilen bilgiler Belh Oğuzlarının, üzerlerine şahne olarak atanan İmâdeddîn Kumaç'a neden bu denli tepki gösterdikleri hususunda bize önemli fikirler vermektedir. Kendilerini Sultan Sancar'ın şahsi tebaası addeden Oğuzlar, Belh iktâında Kumaç'ın hâkimiyeti altına geçmeyi hoş karşılamadılar, çünkü bu durum onlardan alınacak vergilerin miktarına da yansiyabilirdi.

Bondârî nihayet Emîr Kumaç'ın Oğuzları suçladığını, onların ise özür beyan ettiklerini, Kumaç'ın gönlünü almak için çarelere baş vurduklarını, her yol ve her şey ile bunu razı etmeye uğraştıklarını, onun razı olmadığını, yeryüzünü bunlara dar kıldığını, bunları kendisine zarar vermeye ve fenalığını defetmek için kötülük yapmağa mecbur ettiğini yazmaktadır²⁸. Oğuzlarla Emîr Kumaç arasında yapılan görüşmeler hiçbir sonuç vermedi ve hemen ardından da taraflar arasında çarpışmalar meydana geldi. Konuya ilişkin kaynakların aktardıkları arasında tutarsızlık ve çelişkiler bulunmaktadır. Bazı müellifler Emîr Kumaç ve oğlu Alâaddîn'in bu çarpışmalarda öldüğünü söylerken, bazıları sadece Alâaddîn'in öldüğünü haber vermektedirler²⁹.

Böylece iki büyük emîrinin öldürülmesi üzerine Sultan Sancar, 548 Muharrem ayında (Mart-Nisan 1153) kalabalık ordusuyla Belh Oğuzlarına karşı yürüyüşe

Müneccimbaşı (II, s. 123) Emîr Kumaç'ın Oğuzlara düşmanlığının şu sebepten ileri geldiğini yazarlar: Gur meliki Alâaddîn Hüseyin Cihansûz Belh üzerine yürüyüp, orayı muhasara altına alındığında, Belh Valisi Emîr Kumac, yanındaki Oğuzlarla beraber mukavemet etti, fakat Oğuzlar ona ihanetle Gurluların tarafına geçtiler. Halbuki, Oğuzlar Kumac'ın iktâi olan Belh meralarında oturmaktaydılar, dolayısıyla Gurlulara yardım etmemeleri gerekmekteydi; Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, s. 93.

²⁶ İbnü'l-Esîr, XI, s. 154; Mirhond, II, s. 686; Hondmîr, II, s. 510.

²⁷ Müntecübüddîn Bedî', Türkçe Terc. s. 131-138 (Belge 30).

²⁸ Bondârî, s. 252.

²⁹ Bundârî'nin (s. 252), Kumaç ve oğlunun 548 (1153)'de Oğuzların Sancar'ı tutsak ettikleri savaşta öldürüldüklerini söylemesine rağmen yukarıda verdiğimiz gibi *Atebetü'l-ketebe*'ye göre Kumaç ve oğlu Alâaddîn Ebü Bekr daha önceki bir savaşta öldürülmüşlerdir. Râvendî (s. 174) ve Yazıcızâde Ali de Kumaç'ın ve oğlunun 548 savaşından evvel Oğuzlar tarafından öldürüldüğünü ifade ederler. Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009, s. 95.

geçti³⁰. Sultan Sancar'ın Oğuzlara karşı bizzat savaş harekâtına girişmesinde kumandanlarının ağır teşvik ve tahrikinin rol oynadığı aşıkârdır. Bondârî'ye göre babası ve dedesi Oğuzlar tarafından katledilen İmâdeddîn Ahmed Kumaç ıslah olunmaz göçebelerin isyan tehlikesiyle Sultan Sancar'ı korkutarak onu tahrik etti. O Sultan Sancar'a şöyle dedi: "Düzen bozulmağa başladı ve ipler çözüldü. Eğer sen Oğuzları önemsemezsen ve onları takip etmezsen o zaman onlar saldıracak ve seni takip edeceklerdir"³¹. Sultan Sancar, Oğuzların yanına geldiği vakit, kadın ve küçük çocuklarını önelerine katıp yalvararak af dilediler; her evden yedi batman gümüş vermedi kabul ettiler. Sultan onlara acıdı, dizginini çevirip dönecekti. Fakat, Emir Müeyyed-i Bozorg, Yarunkuş ve Ömer-i Acemî sultanın dizginini tuttular ve "Geri dönmek hiç doğru bir iş değildir" dediler³². Ancak Sultan Sancar, emirlerinin etkisinde kalarak kendi soydaşları ile savaşa girdi. Kaynakların en az kırk bin çadır halkı olduklarından bahsettiği Oğuzlar'ın Selçuklu ordusuna karşı direnmekten başka çareleri kalmamıştı. İbnü'l-Esîr'e göre Sancar'ın askerinin sayısı ise en az yüz bin kadardı. Hücuma geçen Oğuzlar, Selçuklu ordusunu püskürtüler. Burada tafsilâtına girişmeyeceğimiz savaşın cereyanının sonucunda Sancar Oğuzlara tutsak düştü, ordusunun büyük kısmı öldürüldü, sağ kalanlar boğaza doğru kaçtıysa da Oğuzlar yetişerek oraya varmadan onları yok ettiler. Oğuzlar esir almış oldukları Sancar' a hürmet gösterdiler ve başkent Merv' e götürdüler. Maiyet ve hizmetçilerini bizzat kendi aralarından seçip, her hafta değiştiriyorlardı³³.

Çoğu kaynaklara göre İmâdeddîn Ahmed Kumaç, iki yıl kadar Oğuzların arasında esir kalan Sultan Sancar'ı Oğuzların arasından kaçırmak için bin atlı göndererek bunu başarmıştır³⁴. Şemseddin Muhammedü'l-Müsevi'ye göre, 551 yılında eşi Terken Hatun öldükten sonra, Sancar'ın muhafızı Emir İlyas onu Ceyhun kenarında avlanmaya götürmüş, bu sırada Tirmiz Emiri Ahmed Kumaç Sancar'ı kurtarıp, Tirmiz'e götürmüştür. Aynı yılın Ramazan ayında Sancar, orduyu toplayıp, Emir Kumaç, Emir Abdullah ve diğer gûlâmlarla birlikte başkent Merv'e gitmiştir³⁵. Müellif el-Hüseynî, bu konuda şunları yazmaktadır: "Sultan Sancar Oğuzların arasından sıyrılıp kaçmak suretiyle Tirmiz kalesine girdi. O sırada Emir İmadeddîn Ahmed Kumaç burada idi. Emir Ay-Aba el-Mü'eyyed, Nişabûr'dan hareketle Sultan Sancar'ın hizmetine geldi. Tirmiz' e geldiği vakitte Sultan kendisini Saganıyanlılara

³⁰ İbnü'l-Esîr, XI, s. 154; İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 90; Fasihî-i Havâfi, s. 246; Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Tashih Mir Hâşim Muhaddis, Çâphâne-i Sipohr, Tahran 1363, s. 112.

³¹ Bondârî, s. 282.

³² Râvendî, s. 175; Reşîdüddîn Fazlullâh, Neşr. A. Ateş, 93 vd.

³³ İbnü'l-Esîr, XI, s. 154; Ebi Ya'la Hamza İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl-i Tarihi Dimaşk*, Ed. H. F. Amedraz, Beyrut 1908, s. 325; Hasan-ı Yazdi, vr. 20 a; Yazıcızâde, 96 vd.; Bondârî, s. 252, 253; El-Kıftî, *Târih-i Al-i Selçuk*, Yeni Cami Nr. 827, vr. 65; Hoca Sadeddîn, *Terceme-i Târih-i Lari*, Nuruosmaniye Nr. 3230, vr. 315b; Kâtib Çelebi, *Takvîmü't-tevârih*, Nuruosmaniye Nr. 3262, vr. 38b; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 78 vd.; Mîrhond, II, s. 685 vd.; Hondmir, II, s. 512.

³⁴ Kasım Toyserkânî, *Nâme-hâ-yi Reşîdüddîn Vatvat*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1338 hş., s. 151 vdd; Ahmed b. Mahmûd, II, s. 79 vd.; İtimadü's-Saltana, *Târih-i Taberistân*, Neşr. Meytera Mihrâbâdî, Birâderân-ı İlmî, Tahran 1373, s. 203; Cüveynî, *Târih-i Cihâgüşây*, II, Mirzâ Muhammed, Gibb Memorial Series, London 1912, s. 13.

³⁵ Şemseddin Muhammedü'l-Müsevi, vr. 315b.

gönderdi ve buna Emir Kay-Aba el-Kumaç'ı tefrik etti. Emîr Müeyyed Ay-Aba bir gün bu Kay-Aba'yı katletti. Bu haber İmadeddin Ahmed'e ulaşınca fena halde kızarak, Sultan'ın ümera, hadem ve haşeminden bir kısmını gözünün önünde öldürdü ve kalenin kapısını kapadı. Sonra Emîr Mü'eyyed Tirmiz'e dönerek, asker arasında isyan çıkarttı. Nihayet iki taraf Sultan'ın, Emîr İmâdeddin Ahmed tarafından serbest bırakılması suretiyle anlaşılabilir. Sultan da kaleden çıkarak Ramazan 551 (Ekim-Kasım 1156)'de Merv'e gitti³⁶. Râvendî, Sultan Sancar'ı kurtaranın Mü'eyyed Ay-Aba olduğunu kaydetmekte ve şunları eklemektedir: “Müeyyed Ay-Aba Oğuzlardan bir takımını aldattı ve sultanın iktâ vereceğini vaat etti. Bir gün Sultan Sancar'ı ava çıkarma nöbeti bunlara gelmişti. Zağnos kuşuyla ava çıkmak için atlara bindiler. Doğruca Tirmiz karşısında Ceyhun sahiline sürdüler³⁷. Daha Bu konuda Reşîdüddîn Fazlullah da Râvendî'ye yakın bir rivayet nakletmektedir: “Sultan Sancar iki yıl Oğuzların arasında kaldı. Oğuzlar bu sırada Belh önlerine geldiklerinde, Mü'eyyed Ay-Aba, Ak-Sungur Camedar, Laçın Harezmi, Alp-Sungur Şami gibi Sultan'ın has bendeleri ve diğer bir grubun onu ziyaret etmelerine izin verdiler. Ancak, bu emirler Korkud, Tuti Beg, Salmanaci ve Davud-u Bozorg gibi Oğuz reisleri yanlarında olmadan Sultan Sancar'ın yanına giremiyor ve onunla konuşamıyorlardı. Müeyyed sonunda Oğuzlardan bir gruba büyük nânpârelerr ve sultanın mülklerinden vaat ederek, onları kandırdı. Bir gün sultana hizmet için nöbet sırası bu gruba gelince, ava çıkmak için atlara binip Tirmiz'e yakın Ceyhun'a doğru sürdüler. Daha önceden Laçın Harezmi iki gemi hazırlamıştı. Bunlarla Sultan'ı kaçırdılar”³⁸.

Yukarıdaki kaynaklardan aktardığımız bilgilere göre, Sultan Sancar'ın esaret hayatından kurtuluşu bazan Ahmed Kumaç'a bazan da Mü'eyyed Ay-Aba'ya maledilmekte, dolayısıyla bu konuda kesin bir hükme varılamamaktadır. Sonuç olarak Oğuzların elinden kurtulan Sultan Sancar, Merv'e gelip yeniden devletinin başına geçmiş Gur, Sistan, Taberistan ve Harezmi'den temin edeceği birliklerle Oğuzlara karşı harekete geçmeyi düşünmüştü. Ancak önce Harezmişâh Atsız'ın ölümü³⁹, ardından da kendi ölümü bütün bu tasavvurlarını akim bıraktı. Sultan Sancar ölmeden evvel onun gözleri önünde Tirmiz'de bir araya gelen emirler birbirleriyle mücadeleye başlamışlardı. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Emir Mü'eyyed, kim olduğunu tam olarak tespit edemediğimiz Kay-Aba el-Kumaç'ı öldürtmüş, bunu öğrenen Ahmed Kumaç'ın öfkelenip, birlikleriyle Sultan Sancar'ın sarayına saldırıp, emirlerin ve yakınlarının bir kısmını kılıçtan geçirmesinden ve Tirmiz kapılarını kapatmasından, Kay-Aba el-Kumaç'ın onun en yakınlarından birisi olduğunu anlıyoruz. Ahmed Kumaç'ın bu hareketleri üzerine Emîr Müeyyed Tirmiz'e dönerek, asker arasında isyan çıkartmış, nihayet iki taraf Sancar'ın, Emîr İmâdeddin Ahmed tarafından serbest bırakılması suretiyle anlaşmışlardı.

³⁶ el-Hüseyinî, s. 87.

³⁷ Râvendî, II, s. 179.

³⁸ Reşîdüddîn, Neşr. Ateş, s. 100.

³⁹ Atsız'ın ölümü 9 Cemâziyülâhîr 551 (31 Temmuz 1156); Mirhond, II, s. 705; İbn İsfendiyâr, *Târih-i Taberistân*, Neşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1320, s. 94.

Sultan Sancar Tirmiz'den Merv'e gittikten sonra devleti yeniden toparlamağa çalışırken öldü⁴⁰. Kumaç adına ise bu tarihten sonra kaynaklarda rastlanmıyor. Oğuzların bundan sonra Horâsân ve Kirmân bölgesindeki faaliyetleri *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı* adlı eserimizde tafsilatlı olarak ele alınmıştır.

Sonuç

Sultan Melikşâh devrinden itibaren adı kaynaklarda geçen ve gûlâm kökenli olduğu anlaşılan Emîr Kumaç'ın ve ardıllarının daima sultanların en yakınlarında buldukları, dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin kaderini etkileyecek kadar tarihi roller oynadıkları görülmektedir. Ancak bu ailenin menşei hakkında aydınlatıcı bilgilere sahip değiliz. Bu çalışmada Kumaç ailesi hakkında yapılan tarih ve bellek yolculuğundan çıkarılan sonuçlara göre, Belh Oğuzlarıyla yaşadıkları sorunlar, devletin yıkılışına yol açması hasebiyle Selçuklu tarihinde bıraktıkları izler bakımından son derece ehemmiyet arz etmektedir. Ancak, bu aile ile Oğuzlar arasında çıkan krizin gerçek doğasını, on ikinci yüzyıldaki Selçuklu iktâ sisteminin oluşturduğunu söylemek gerekir, ayrıca devletin topraklarına yapılan yeni Oğuz göçleri de bu konuyla ilgili aynı derecede müessir olmuştur denebilir. İşin doğrusu Oğuzlarla Kumaçların münasebetlerini nasıl tasvir edeceğimiz ya da Oğuzların hareketini nasıl adlandıracağımız o kadar da önemli değildir. Biz yine de iki taraf arasında çıkan ve devletin yıkılışına yol açan bu sorunu, buna sistemli bir biçimde kafa yormuş değerli üstadımız Mehmet Altay Köymen'e duyduğumuz borcu göstermek üzere iktâ sistemine atfetmek istiyoruz. Ancak, bu sorunla Osman Turan, A. K. S. Lambton, S. G. Agacanov gibi tarihçilerin ilgilendiğini de ilâve etmek gerekir.

Selçuklu döneminde yapılan yenilikle, göçebelerin geçimlerini sağlamaları amacıyla boy beylerine geniş otlaklar tahsis edilmek suretiyle, bunlar muktâ sınıfına dahil edilmiş, ancak iktâ sahiplerinin bazı keyfî uygulamaları, taraflar arasındaki anlaşmazlıkları da beraberinde getirmiştir. İktâ sahiplerinin nüfuz alanları ve güçleri arttıkça, birbirleriyle rekabete başladıkları, bu nedenle göçebelerin üzerine artan baskıların, karşı tepki meydana getirdiği ve sultanın otoritesinin sarsıldığı bu çalışmada görülmektedir. Bu bağlamda Kumaçlar ile göçebelerin değişen menfaatleri ve onlar arasında gözlenen şiddet eylemlerinin Selçuklu Devletini nasıl yıkılışın eşiğine getirdiğini ısrarla vurgulamak gerekir. Burada Oğuzların, Selçuklu

⁴⁰ Sancar'ın ölüm tarihi hakkında kaynaklarda değişik rivayetler mevcuttur. Bizim bunlardan tesbit edebildiklerimizden bazıları şunlardır: İbnü'l-Cevzî, XVIII, s. 121,24 Rebi'ülevvel 552 (6 Mayıs 1157) ; Ahmed b. Mahmûd., II, s. 81, Pazartesi 14 Rebi'ülevvel 552 (26 Nisan 1157)'de ölmüş ve kendi yaptırdığı Dar-ı ahiret adlı türbeye gömülmüştür; Cüveynî, II, s. 14, Rebi'ülevvel 552 (8 Mayıs 1157); İbnü'l-Esîr, XI, s. 187, Rebi'ülevvel 552 (Nisan-Mayıs 1157); Hâfız Ebrû, *Zübdetü-Tevârih*, Ayasofya O. 3035, vr. 748a, Rebi'ülevvel 552; Mirhond, s. 688, 26 Rebi'ülevvel 552 (8 Mayıs 1157); Hondmir II, s. 512,25 Rebi'ülevvel 552 (7 Mayıs 1157). Yalnız bütün kaynaklar Sultan Sancar'ın kulunç ve ishal yüzünden öldüğünde müttetikirler.

Devleti içerisinde kendilerini ve iktâ sahiplerini nasıl gördükleri konusunda psikolojik durumlarını yansıtan kaynakların verdikleri bilgilere de sahibiz.

KAYNAKÇA

- Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2006.
- Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, Çev. E. Merçil, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Ayan, E., “Merâgâ Atabegi Aksungur (I.) el-Ahmedîlî”, *History Studies*, 2009, Vol. 1/1, ss. 161-178.
- Ayan, E., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- Aynî, *Ikdu'l-cumân fî Târîh-i Ehli'z-zamân*, Osmanlıca terc. Münirzâde Hamîd, Topkapı Sarayı, Bâğdâd Köşkü Kütüphanesi, Nr. 278..
- Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, Neşr. Câfer Şîâr, Çâphâne-i Behmen, Tahran 1348.
- Bondârî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1943.
- Brown, E. G., “History of the Seljuqs”, *Journal Of The Royal Asiatic Society*, January 1902.
- Cüveynî, *Târîh-i Cihâgüşây*, Mirzâ Muhammed, Gibb Memorial Series, London 1912.
- Cüzcanî, *Tabakat-ı Nâsırî*, İng. Terc. Raverty, Gilbert-Rivington, London 1881.
- Ebi Ya'la Hamza İbnü'l-Kalanisi, *Zeyl-i Tarihi Dimaşk*, Ed. H. F. Amedraz, Beyrut 1908.
- El-Kıftî, *Târîh-i Al-i Selçuk*, Yeni Cami Nr. 827.
- Fasihî-i Havâfî, *Mücmel-i Fasihî*, İnternet erişimi: <http://persianbooks2.blogspot.com>.
- Hâfız Ebrû, *Zübdetüt-Tevârîh*, Ayasofya O. 3035.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, Neşr. Abdülhüseyn Nevâi, Müessese-i İntişârât-i Emîr-i Kebîr, Tahran 1387.
- Hoca Sadeddin, *Terceme-i Târîh-i Lari*, Nuruosmaniye Nr. 3230.
- Hondmîr, *Târîh-i Habîbü's-siyer fî Ahbâri'l-beşer*, Neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380.
- İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, Neşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1320.

- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Tahkik Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut-Lübnan 1412 (1992).
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Çev. A. Özeydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İtimadü's-Saltana, *Târih-i Taberistân*, Neşr. Meytera Mihrâbâdi, Birâderân-ı İlmî, Tahran 1373.
- Kafesoğlu, İ., *Sultan Melikşah*, MEB, İstanbul 1973.
- Kâsım Toyserkânî, *Nâme-hâ-yi Reşîdüddîn Vatvat*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1338 hş.
- Kâtib Çelebi, *Takvîmü't-tevârih*, Nuruosmaniye Nr. 3262.
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK, Ankara 1991.
- Lambton, A. K. S., “Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi”, Çev. Nejat Kaymaz, *Belleten*, 1973 (ayrı basım), XXXVII, S. 147, ss. 365-394.
- Müneccimbaşı, *Câmiü'd-düvel*, Yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Müntecibüddîn Bedî', *Atabetü'l-Ketebe*, Neşr. Muhammed Kazvîni-Abbas İkbâl, Şirket-i Semâmî-yi Çâp, Tahran 1329.
- Müntecibüddîn Bedî', *Sultan Sencer Dönemi Münşeat Mecmuası (Atabetü'l-Ketebe)*, Türkçe Terc. Sonay Ünal, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2014.
- Nâsireddîn Münşî-yi Kirmânî, *Nesâ'imü'l-âshâr min Letâifü'l-ahbâr der Târihü'l-vüzerâ*, Neşr. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî, Müessesesi-i Itlâ'at, Tahran 1364.
- Nişâbüri, *Selcûknâme*, Neşr. İrec Afşar, Tahran 1332 hş.
- Râvendî, *Râhatu's-Sudur ve Ayetü'-Sürür*, Türkçe terc. A. Ateş, TTK, Ankara 1957.
- Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârih (Selçuklular Tarihi)*, Neşr. A. Ateş, TTK, Ankara 1999.
- Reşîdüddîn Fazlullah, *Cami'üt-Tevârih Selçuklu Devleti*, Çev. Erkan Göksu, Selenge Yayınevi, İstanbul 2010.
- Sadrüddîn el-Hüseyinî, *Ahbâru'd-devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, TTK, Ankara 1943.
- Sevim, A.- Merçil, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, Ankara 1995.
- Sevim, A., “Mir'atü'z-Zaman Fî Tarihu'l-Âyân (Kayıp Uyünü't-Tevârih'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzî”, *Belgeler*, 1992, C. XIV, S. 18, ss. 3-260.

Seyfeddîn Hâce b. Nizâm Ukaylî, *Asârü'l-Vüzerâ*, Tashih Mîr Celâleddîn Hüseyinî-i Urmevî, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, Tahran 1337 hş.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fî Tarihi'l-âyan*, Neşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1968.

Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, Tashih Mîr Hâşim Muhaddis, Çâphâne-i Sipohr, Tahran 1363.

Şemseddin Muhammedü'l-Müsevî, *Esahhü't-tevârih*, Turhan Sultan Nr. 224.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009.

Zehebî, *Târihü'l-İslâm*, XXXV, Tahkik Ömer Abdüsleâm Tedmürî, Dârü'l-kitâbü'l-Arabî, Beyrut-Lübnan 1415.

GAZİ SÜLEYMAN ŞAH VE TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ'NİN KURULUŞU

MUSTAFA KESKİN*

Özet

Gâzi Süleyman Şah, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusudur. Türkiye Selçuklu Devleti'ne gelince, XI. yüzyılın son çeyreğinde, Anadolu'da kurulan Gâzi devletlerin en önemlisidir.

Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Gâzi Süleyman Şah, ünlü Selçuklu ailesine mensuptur. O'nun büyük babası Arslan Yabgu, aileye adını veren Selçuk'un oğullarından biridir. Selçuk Bey'in vefatından sonra Oğuzların reisi olmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti, 1040'ta kurulduktan kısa bir süre sonra, geniş çaplı bir fütühat planı hazırlamış, batı istikametindeki fetihler için aileye mensup beyleri görevlendirmiş ve harekâtın üç koldan yapılmasını kararlaştırmıştır. Selçuklu tarihinde yönetilenlerin çıkardığı bir meselenin bulunmamasına karşılık yönetenlerin sebep olduğu meseleler vardır. Bunlar çoğunlukla siyaset ile ilgilidir ve en önemlisi de taht mücadelesidir. Taht mücadelesi, Türk egemenlik anlayışının doğal bir sonucudur. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Gâzi Süleyman Şâh'ın babası olan Kutalmış da taht mücadelesinde bulunmuş ve bu uğurda hayatını vermiştir. Kutalmışoğulları'nın tarih sahnesine çıkışları, Anadolu'ya gelişleri veya gönderilişleri ile ilgili tarihi kayıtlar oldukça karışıktır. Bunlardan çıkarılan sonuca göre Kutalmışoğulları Anadolu'ya gelmiş, büyük bir Türkmen kitlesinin başına geçmiş, içlerinden Gâzi Süleyman Şâh Anadolu toprakları üzerinde ilk Türk Sultanlığını kurmuştur.

Eserini Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev adına yazan Ravendî Kutalmış Oğlu Süleyman için “nesebinde ismini Kara Aslan, lakabını Gâzi buldum” demektedir. Şu sözler de Ravendî'ye aittir: “Yüce Allah Arslan Yabgu neslinden bir Süleyman gönderdi ki, O'na miras kalmış hükümdarlık, tıpkı Nuşirevan Devri'ne benzer. İnsanlar, şeytan, peri, hayvan ve kuşlar Süleyman gibi, O'nun huzurunda da hizmet ve itaat kuşağını bağlayacaklar ve O'nun maiyyetindekiler cihan zapt etmekte “sabah yürüyüşü bir ay, akşam ilerleyişi bir ay” ayeti ile işaret edilen yürüyüşü meslek edineceklerdir. Gerçek odur ki; Türkiye Selçuklu Devleti'ne varis olan Osmanlı Türkleri, muhtemeldir ki Ankara bozgunu ve İran gaileleri olmasaydı, Atlantik sahillerine kadar varmış olacaktı. “Süleyman Şah” diye zikredilmesi, O'nun Anadolu kale ve şehirlerinin fethedip egemenliğini kurduktan sonradır. Yönetimi altındaki Türk kuvvetleri Marmara, Ege ve Akdeniz arasındaki beldelere girerek hâkim olmuşlardır.

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Emekli, Kayseri/TÜRKİYE.
mkeskin@erciyes.edu.tr

Bu bildiride, Süleyman-Şâh'ın hayatı ve faaliyetleri, Anadolu'nun özellikle orta ve batı bölgelerinde yürüttüğü fetih hareketleri, ölümüne kadar Anadolu'da sağladığı siyasî birlik anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gâzi Süleyman Şah, Türkiye Selçuklu Devleti, Kutalmışoğulları.

GAZİ SÜLEYMAN ŞAH THE FOUNDATION OF SELJUK STATE

Abstract

Gazi Süleyman Şah, is the founder of the Turkey Seljuk State. Turkey Seljuk State is one of the most important state which was established In the last quarter of the IX. century, in Anatolia.

Gâzi Süleyman Şah, was a member of the famous Seljuk family. His grandfather Arslan Yabgu was one of the sons of the Selcuk who gave his name to the family. After Selcuk Bey's death, he was th chief of Oghuz.

In the history of the Seljuk's there are some issues caused by the governors but there are no issues caused by the rulers. These are mostly about politics. The most importantly one is the struggle of the throne. The struggle fort he throne is a natural consequence of the Turkish sovereignty. Kutalmış who is the father of Gazi Süleyman Şah also struggled fort he throne and gave his life fort this cause.

The historical records of Kutalmışoğulları's arrival on the stage of history and their arrival in Anatolia are very complicated. Based on historical records, Kutalmışoğulları was the head of a large Turkmen mass in Anatolia and Gazi Suleyman Şah founded the first Turkish sultanate on the Anatolian lands. The truth is that; the Ottoman Turks who were the heir of the Turkey Seljuk Empire, if Ankara had not defeat and without Iranian troubles, they have got to the Atlantic coast. The reason why he was called "Suleyman Sah" is because he conquered and established the sovereignty of the Anatolian fortresses and cities. The Turkish forces under their rule have dominated the areas between Marmara, Aegean and Mediterranean.

In this statement, Süleyman-Şah's life and activities, conquest movements carried out in the central and western regions of Anatolia and the political unity in Anatolia until his death.

Keywords: Gâzi Süleyman Şah, Turkey Seljuk State, Kutalmışoğulları,

Gâzi Süleyman Şah'ın Ailesi

Gâzi Süleyman Şah, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusudur. Türkiye Selçuklu Devleti'ne gelince, XI. yüzyılın son çeyreğinde, Anadolu'da kurulan Gâzi devletlerin en önemlisidir.

Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Gâzi Süleyman Şah, ünlü Selçuklu ailesine mensuptur. Onun büyük babası Arslan Yabgu, aileye adını veren Selçuk'un oğullarından biridir. Selçuk Bey'in vefatından sonra Oğuzların reisi olmuştur. Arslan Yabgu ailenin ve onlara tabi olanların sorumluluğunu üstlendiği zaman, Maverâünnehir'de yeni bir düzen teşkil olunmaktaydı. Maverâünnehir, Türkistan'da, Sır Derya ile Amu Derya nehirlerinin hayat verdiği, eski zamnlardan beri insanlarla meskûn, son derece de verimli araziye deniyordu. Maverâünnehir bu özelliği ile bölge devletleri arasında egemenlik mücadelelerine sahne oluyordu. Arslan Yabgu'nun sorumluluk üstlendiği tarihlerde bölge üzerinde Karhanlı Devleti ile Gazneli Devleti arasında mücadele vardı. Bölgede kurulmuş Samanoğulları Devleti son demlerini yaşıyordu. Bu devlet 999 yılında rakip iki devlet tarafından ortadan kaldırılmış, toprakları taksim edilmiştir.

Arslan Yabgu sorumlu bulunduğu toplum adına adı geçen devletlerarası ilişkilerde yer almıştır. Onun amacı bölge devletlerinden herhangi birine hizmetkâr olmak değil, yeni geldikleri bu topraklarda en az zayıyla tutunmayı ve barınmayı gerçekleştirmiştir. O ve maiyetindekiler gerçek anlamda vatan garibi idiler. Düşman bir topluma ve vahşi bir tabiata karşı koymak ve meydan okumak denildiğinde Selçuklu Türkleri akla gelmelidir. Arslan Yabgu'nun olağanüstü kuvvet kazanması hem Karahanlıları hem Gaznelileri endişelendirmiş, ona karşı düşmanca davranmalarına sebep olmuş, nihayet Arslan Yabgu Gazneli Sultanı Mahmud tarafından ele geçirilerek hapsedilmiş, hapis hayatı 1032'de onun vefatı ile sonuçlanmıştır. Arslan Yabgu'ya mensup iken vefatı sebebiyle başsız kalan, aynı zamanda Çağrı ve Tuğrul Beylerin emrine girmeyerek Irak-ı Acem'e geçen Oğuzlar'a "Irak Türkmenleri" adı verilmiştir. Orta zamanlarda Irak kıtası iki kısma ayrılıyordu. Bağdat, Basra, Küfe ve Samarra'nın yer aldığı, Mezopotamya'nın güney kesimine Irak-ı Arap denirken buradan Tahran'a kadar uzanan bölgeye de Irak-ı Acem deniyordu.

Büyük Selçuklu Devleti, 1040'ta kurulduktan kısa bir süre sonra, geniş çaplı bir fütuhât planı hazırlamış, batı istikametindeki fetihler için aileye mensup beyleri görevlendirmiş ve harekâtın üç koldan yapılmasını kararlaştırmıştır.

Selçuklu Tarihinde yönetilenlerin çıkardığı bir meselenin bulunmamasına karşılık yönetenlerin sebep olduğu meseleler vardır. Bunlar çoğunlukla siyaset ile ilgilidir ve en önemlisi de taht mücadelesidir. Taht mücadelesi, Türk egemenlik anlayışının doğal bir sonucudur. Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu Gâzi Süleyman Şah'ın babası olan Kutalmış da taht mücadelesinde bulunmuş ve bu uğurda hayatını vermiştir.

Kutalmış'ın, Selçuklu ailesinin müstesna şahsiyetlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Başlıca kuvvet kaynağını Oğuzların-Türkmenlerin teşkil ettiği

Kutalmış, her zaman kendisini Büyük Selçuklu Sultanı ile eşit haklara sahip bir hükümdar saymaktadır. O, gayrı meşru telakki ettiği bir yönetimi devirmek için harici bir devletin desteği yerine merkezi yönetimden memnun olmayan Oğuzlara-Türkmenlere güvenmekle yetinmiştir. Amcası Mikail'in çocukları Çağrı ile Tuğrul'un, babasının Gazneliler elinden kurtarılması için ciddi bir girişimde bulunmadıklarını, hatta onların kendi başlarına hareket ettiklerini görmüştür. Kutalmış, mevcut uygulamadan memnun olmayan Oğuzlar-Türkmenler ile birlikte Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için önce Tuğrul Bey'e karşı harekete geçmiş ve ordusunu bozmuş, sonra Büyük Selçuklu başkenti Rey'i kuşatmış, ilk başkent olan Nişabur'dan yola çıkan yeni sultan, Çağrı Bey, Oğlu Alparslan ile karşılaşmış, şiddetli ve kanlı bir savaşta taraflar ağır kayıplar vermiş, netice itibariyle Kutalmış ve maiyetindekiler bozguna uğramıştır. Savaş meydanında ölümden kurtulan Kutalmış atını sarp dağ yollarına sürmüş, takip sırasında atı sürçmüş, yere düşmüş ve aşırı kan kaybından ölmüştür. Cesedi Rey'de toprağa verilmiştir. (1064).

Sultan Alparslan Kutalmış'ın isyanına ve ölümüne çok üzülmüştür. Kutalmış'ın kardeşi Resul Tekin, çocukları Mansur, Süleyman ve faaliyetleri hakkında fazla bir bilgimizin olmadığı Alp Yülek ve Devlet, Rey'de bir süre esir tutulduktan sonra serbest bırakılmışlar, bir tür sürgün olarak, Anadolu sınırlarında mecburi ikamete tabi tutulmuşlardır. Vezir Nizamülmülk'ün "öldürülmeleri aileye uğursuzluk getirir..." demesi üzerine Kutalmış'ın çocukları ölümden kurtulmuşlardır.

Bir hadiseye meydan vermemeleri için Kutalmışoğulları, ya gaza yaparak hizmette bulunmaları veya şehit olarak bertaraf edilmeleri için, Bizans sınırlarına sürülmüştür. İlk geldikleri yer Diyarbakır, Urfa ve Birecik çevresidir. İlk faaliyet alanları da Fırat boyları, Urfa-Halep-Antakya üçgenidir.

XI. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu

Anadolu, erken tarihlerde Bizans-Sasani mücadelelerine sahne olmuştu. Sasani İmparatorluğu son bulduktan sonra Anadolu, bu defa üç yüzyıl devam edecek olan Emevi- Bizans ve Abbasi-Bizans mücadeleleri sonucunda iyice tahrip olmuş ve ıssızlaşmıştı. Selçuklu Türkleri Orta Doğu'ya geldiğinde ve Anadolu kapıları Türklere açıldığında bu ülke gayet tenha idi. Sınır boylarında garnizonlar ve müstahkem mevkiiler dışında kimse yaşamıyordu. İç kesimlerde ise ancak şehirlerin iç kalelerinde ve şehirlere yakın köylerde meskun insanlar vardır. Denilebilir ki bu tarihlerde Anadolu bir kaleler ülkesi idi, yeni varislerini bekliyordu.

Tarım ve hayvancılık orta zamanlar Anadolu'nun esas uğraşısı idi. Mevcut şartlar gereği tarım şehirler civarında köylerde ve surların hemen dışında yapılıyordu. Bu yerleşim hali Anadolu'ya yönelik Türk akınlarının başarısını artıran etkenlerden biri idi. Vergilere gelince, normal zamanlarda bile ağırdı. Olağanüstü zamanlarda konan vergiler Bizans tebasını bezdirmiş idi. Sivil ve asker yöneticilerin

aşırı vergi alımından kaynaklanan zulümleri sebebiyle Anadolu ahalisi mevcut yönetimden memnun değildi. Bizans tebası, yaşadıkları toprağın sahibi veya mutasarrıfı olmak şöyle dursun aksine toprağa bağlı köle konumunda idi. Anadolu'nun bu durumu ahalinin, fatih Türkleri bir kurtarıcı gibi karşılmasına yardımcı olmuştur. Anadolu'nun nüfusunun azlığı, mevcut nüfusun yoksulluğu ve teşkilatsızlığı Oğuzların-Türkmenlerin az bir kuvvetle ve çok kısa bir zamanda, ciddi bir direnme ile karşılaşmadan Orta ve Batı Anadolu'yu kolayca fethetmelerine sebep olmuştur.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamaları burada vatan kurma bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Büyük Selçuklu Sultanlarının Türkmen kitlelerini Anadolu'ya sevk etmeleri, onları akın ve yağmalarından İslam ülkelerini korumakla, devletin genel asayişini sürdürmekle, kendilerine yeni bir vatan bulmak, böylece Bizans'a karşı kuvvet kazanmakla ilgilidir. Anadolu, Malazgirt zaferinden 8-10 yıl sonra bir baştan bir başa fethedilmiştir. İssız Anadolu Oğuzlar-Türkmenler tarafından benimsenmiştir. Adı geçenler bir daha geri dönmedikleri gibi, Türkistan ve İran'da yaşayan soydaşları tarafından sürekli takviye edilmişlerdir.

Kutalmışoğulları'nın tarih sahnesine çıkışları, Anadolu'ya gelişi veya gönderilişleri ile ilgili tarihi kayıtlar oldukça karışıktır. Bunlardan çıkarılan sonuca göre Kutalmışoğulları Anadolu'ya gelmiş, büyük bir Türkmen kitlesinin başına geçmiş, içlerinden Gâzi Süleyman Şah Anadolu toprakları üzerinde ilk Türk sultanlığını kurmuştur.

Eserini Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev adına yazan Ravendî, Kutalmış oğlu Süleyman için “nesebinde ismini Kara Arslan, lakabını Gâzi buldum” demektedir. Şu sözler de Ravendî'ye aittir: “Yüce Allah Arsla Yabgu neslinden bir Süleyman gönderdi fi, O'na miras kalmış hükümdarlık, tıpkı Nuşirevan Devri'ne benzer. İnsanlar, şeytan, peri, hayvan ve kuşlar Süleyman gibi, O'nun huzurunda da hizmet ve itaat kuşağını bağlayacaklar ve O'nun maiyyetindekiler cihan zapt etmekte “sabah yürüyüşü bir ay, akşam ilerleyişi bir ay” ayeti ile işaret edilen yürüyüşü meslek edineceklerdir. (Ravendî, c.I, s.86). gerçek olur ki; Türkiye Selçuklu Devleti'ne varis olan Osmanlı Türkleri, muhtemeldir ki Ankara bozgunu ve İran gaileleri olmasaydı, Atlantik sahillerine kadar varmış olacaktı. “Süleyman Şah” diye zikredilmesi, O'nun Anadolu kale ve şehirlerini fethedip egemenliğini kurduktan sonradır. Yönetimi altındaki Türk Kuvvetleri Marmara, Ege ve Akdeniz arasındaki beldelere girerek hakim olmuşlardır.

Kutalmışoğullarının Anadolu'daki Faaliyetleri

Kutalmış'ın çocukları üç koldan Anadolu'nun fethine girmişlerdir. Mansur ve Süleyman ayrı ayrı fethetme çıkarken Alp Yülek ile Devlet bir grup teşkil etmiştir. Mansur ve kumandanları, İç Batı Anadolu'da fütühatta bulunurken, Birecik'i üs edinen Süleyman, Güneydoğu Anadolu'yu fethetmeye çalışıyordu. Alp Yülek ile Devlet Bizans arazisinde fetihlerle meşgul oldukları sırada Suriye'den bir çağrı mektubu almışlardır. Mektubu gönderen Türkmen beylerinden Şökli'dir. Şökli, mektubunda Suriye hakimi Atsız'ın Selçuklu soyundan olmadığını, kendisine hizmette bulunmak

istemediğini, buraya gelecek olurlarsa onların hizmetine gireceğini bildirmiştir. İki kardeş çağrıya uyarak Suriye'ye gitmişler ve Atsız'a karşı yapılan savaşta yenilerek esir düşmüşlerdir. Antakya çevresinde bulunan Süleyman esir kardeşlerinin iade edilmesi için büyük Sultan Melikşah nezdinde teşebbüste bulunmamış veya buna cesaret edememiştir. Antakya kuşatmasını kaldıran Süleyman Anadolu'ya geçmiş, Konya ve çevresini fethetmiştir. Aynı tarihlerde İzmit Körfezi'ne kadar ilerleyen Emir Tutak'ın ve emrindeki yüz bin kişilik kuvvetin Anadolu'da Süleyman'a katıldığı düşünülmektedir.

Büyük bir Türkmen kitlesinin başında olarak Anadolu'da fetihleriyle ünlenmiş Artuk Bey'in, büyük Sultan Melikşah tarafından merkeze alınıp bilahare Irak'a tayin edilmesinden sonra iki kardeşin, Mansur ile Süleyman'ın, Bizans'a karşı izledikleri stratejinin esası, meşru otoriteye karşı isyan eden generalleri desteklemek, böylece yürüyüşlerine engel olabilecek kuvvetleri bertaraf etmektir. Bizans'a karşı harekatta iyi sonuçlar alındığı bir sırada kardeşlerin arası açılmıştır. Bunu Süleyman'ın Anadolu'da tek başına hakim olma isteğiyle açıklamak mümkündür. Süleyman, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a bağlılığını göstermek Büyük Selçuklu başkentinde şahsına duyulan güveni pekiştirmek maksadıyla kardeşini merkeze karşı isyana hazırladığı biçiminde büyük Sultan Melikşah'a ihbarda bulunmuştur. Büyük Selçuklu Sultanı konuyu ciddiye almış, Mansur'un cezalandırması için ordu sevk etmiştir. Mansur, olup bitenlerden habersiz olarak İstanbul'da Bizans imparatorunun yanında bulunuyordu. Büyük Sultan Melikşah, İmparator'dan elçisi marifetiyle Mansur'u ortadan kaldırmasını istemişse de onun bu isteği İmparatorca geri çevrilmiştir. Gelişmelerden haberdar edilen Mansur, Anadolu'ya dönerek kardeşi ile mücadeleye girişmiştir. Meselenin çözümü için Büyük Sultan Melikşah, Emir Porsuk kumandasında büyük bir orduyu Anadolu'ya göndermiş, Süleyman'ın kuvvetleri ile birleşen müttefik ordu Mansur'u yenmiş, ortadan kaldırmış, Süleyman da Anadolu'da tek başına kalmıştır.

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, 1077 tarihli bir fermanla Kutalmışoğlu Süleyman'ı Türkiye Selçuklu Devleti'nin başına geçirmiştir. Abbasi halifesinin de tasdik ettiği fermanı hükümdarlık elbisesi ile birlikte alan Süleyman, Anadolu'daki askeri kuvvetlerin başına geçmiş, Batı Anadolu'nun bir çok kale ve şehirlerini almış, bu arada İznik'i de fethederek kendisine başkent yapmış ve Üsküdar'a kadar ilerleyerek İstanbul Boğazi'nin kontrol altına almıştır (1078).

Batı Türklüğünün, Oğuzların- Türkmenlerin, Anadolu'da kurduğu devletler, Sakarya boylarında inkişaf etmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti burada vücut bulmuştur. Diğer taraftan her üç devletin kurucusu "Gâzi" unvanını taşımaktadır. Bu unvanın özelliği, doğrudan veya dolaylı olarak millet tarafından verilmiş olmasıdır.

Gâzi Süleyman Şah

Doğum tarihini tespit edemediğimiz "Rükneddin" Gâzi Süleyman Şah'ın gaza ve cihat faaliyetlerinde Bizans İmparatorluğu'nun önemli bir yeri vardır. Bizans İmparatorluğu, Malazgirt bozgunu sonrasında sürekli iç karışıklıklar içinde idi. Bu

durum Gâzi Süleyman Şah'a imparatorluğun iç işlerine karışma fırsat ve imkânını veriyordu. Bizans taht müddeilerinin yardım isteklerini Gâzi Süleyman Şah olumlu karşılıyordu. Buna göre 1078'de, Anadolu soylularının tipik bir temsilcisi olan Nikeforos Botanyates, O'nun yardımını sağladıktan sonra İstanbul üzerine yürümüştür. 1080'de İznik'te kendisini İmparator ilan eden Nikeforos Melisenus, Gâzi Süleyman Şah'ın yardımı ile Bizans kuvvetlerini mağlup edebilmiştir. Bizans'taki iç kavgalar Selçuklu Türklerinin Anadolu'yu kolayca fethine yardımcı olmuştur. Nitekim Çukurova'dan Marmara Denizi'ne kadar uzanan bir sahada hakim olan Gâzi Süleyman Şah, Bizans toprakları üzerinde Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurmuştur. Selçuklu Türklerinin Anadolu'nun her tarafına yayılmaları Bizans İmparatoru Alexi Komnenos'u Gâzi Süleyman Şah ile siyasi bir antlaşma yapmaya mecbur etmiştir. 1081 tarihli antlaşma ile Bizans İmparatoru Alexi Komnenos Gâzi Süleyman Şah'ın Anadolu'daki egemenliğini, Türkiye Selçuklu Devleti'nin siyasi ve hukuki varlığını kabul etmiştir. Daha önce elden çıkmış Bizans arazisi Türkiye Selçuklu Devleti'ne bırakılmış, Bizans'ın Anadolu Yakası'ndaki Drakon suyu, iki ülke arasında sınır kabul edilmiştir. Çağdaş Bizans tarihçisi Anna Komnena'ya göre antlaşmanın imzalandığı tarihte Gâzi Süleyman Şah "Sultan" unvanını taşıyordu. Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın "en büyük Sultan" unvanını taşıdığına bakılırsa, tabii bir devlet olarak Türkiye Selçuklu Devleti'nin hükümdarının Sultan unvanını taşıması doğaldır. Şu halde 1081 tarihli antlaşma iki bağımsız devlet arasında imzalanmıştır. Önemine gelince, her şeyden önce Gâzi Süleyman Şah'ın Anadolu'ya hakimiyeti tasdik edilmekte, diğer taraftan Bizans İmparatorluğu'na ait bulunan Sinop ve Antakya'nın fethine bu imparatorluk tarafından itiraz edilmemektedir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin başlangıçta bağımsız olup olmadığı konusu netlik kazanmış değildir. Hâkim olan düşünceye göre Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, İslam dünyasının yegane sultanı olmasından dolayı, Gazi Süleyman Şah'ı kendisine denk ve ortak bir rütbeye erdirmesi düşünülemez. Öte yandan Kutalmışoğulları ile Mikail oğulları arasındaki, bazen aleni, bazen gizli olmak üzere, iktidar müzadelesinin devam etmekte olduğunu da unutmamak lazımdır. Dolayısıyla Büyük Sultan Melikşah'ın Gazi Süleyman Şah'a "Melik" unvanını vermesi varit olabilir. Başka bir düşünceye göre de Büyük Selçuklu Devleti bir devletler topluluğundan ibarettir. Merkezinde "Metbu Devlet" olarak Büyük Selçuklu Devleti bulunmaktadır. Tabii devletlere gelince, bunların en kıymetlisi, başlarında Selçuk'un soyundan hükümdarların bulunandır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin başlangıçta, doğal olarak, Büyük Selçuklu Devleti'ne tabii olduğunu, bu devletin yıkılmasından itibaren, Sultan II. Kılıçarslan devrinde müstakil hüviyetine kavuştuğunu da söyleyebiliriz.

Kutalmışoğulları'nın Anadolu'da, büyük Oğuz- Türkmen topluluklarına dayanarak saltanat davası ile ortaya çıkıp bir devlet kurmaya çalışmaları büyük Sultan Melikşah'ı daima endişelendirmiştir. O'nun Anadolu'nun doğusunda, Saltukoğulları, Mengücekoğulları, Danişmendoğulları ve Artukoğulları gibi, Türk

soylu tabi devletlerin kurulmasına izin verilmesi, Kutalmışoğullarından gelebilecek tehditlere karşı aldığı ihtiyat tedbirleriyle ilgilidir.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulduğu Anadolu, İslam medeniyetinin parlak beldeleri değil, tam aksine medeni ve iktisadi bakımdan çökmüş, sürekli savaşlarla yıkıma uğramış bir ülke idi. Anadolu'ya yeni bir yurt edinmek için gelen Türkler burada Kutalmışoğullarının önderliğinde devletli oldular. Yüksek bir kültür ve medeniyet kurarak dünya tarihinde de büyük izler bırakmışlardır.

Türkiye Selçuklu Devleti'nin dayandığı askeri kuvvet, ailenin de mensubu bulunduğu Türkmenler idi. Oğuzlar- Türkmenler, Anadolu'ya geldikten sonra tedricen yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Devletin kurucusu Gazi Süleyman Şah'ın, bu konuda çok dikkatli olduğu anlaşılmaktadır. Türkmenler, hem yeni kurulan hem de daha önceden terk edilmiş olan köylerde iskan ediliyorlardı. Oğuzlar Türkmenlere, yerleşik hayata geçtikten sonradır ki "Türk" denilmeye başlanmıştır. Yerleşik hayata geçişin, fethedilen arazinin vatan edilişinin en önemli sonucu ise, birbiri ardınca Orta Doğu'ya musallat olan " Haçlı Seferlerinden " sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin, bu ülkede varlığını devam ettirmesi ve bölgenin en kuvvetli devleti konumuna yükselmiş olmasıdır.

Anadolu'da Türklerin menşe üzerine de birkaç söz söylemek gerekirse, denilebilir ki Anadolu Türklüğü, Oğuzlar- Türkmenler ile yerli halkların kaynaşmasından meydana gelmiş melez bir toplum değildir. Ayrıca geniş çaplı bir ihtida hareketinin olmadığı, Müslüman olmayan toplulukların varlıklarını zamanımıza kadar devam ettirmiş olmalarından anlaşılıyor. Öte yandan Türkler geldikleri zaman burada Etiler, Sümerler, Urartular, Galatyalılar vs. gibi milat öncesi kavimler de yoktu. Buna karşılık Anadolu'da, Rumların, Süryanilerin, Ermenilerin ve kısmen Yahudilerin mevcudiyeti bir gerçektir. Bunların çok az bir kısmının İslamlaşarak Türkler ile karıştıklarını, önemli bir bölümünün Balkanlar'a gittiklerini nihayet kalanlarının da cumhuriyete kadar milli hüviyetleriyle Anadolu'da varlıklarını sürdürdüklerini bilmekteyiz. Mübadeleden sonra bile Türkiye'de Rum, Süryani ve Ermeni asıllı Hıristiyan vatandaşlarımız vardır.

Çağdaşlar kaynaklar Gazi Süleyman Şah'ın Anadolu'ya hakim olduğunu bildirmelerine mukabil Türkiye Selçuklu Devleti'nin sınırlarının nerelere kadar uzandığını belirtmemektedirler. Gazi Süleyman Şah'ın, Antakya ve Suriye seferine çıkarken tayin ettiği valilerden ve valilik merkezlerinden ülkenin sınırlarını belirlemek mümkün görünmektedir. Ebu'l Gazi Hasan Buldacı Kapadokya'ya, Çaka Bey İzmir'e, Kara Tekin Bey Çankırı, Kastamonu ve Sinop yöresine vali atanmışlardır.

Gazi Süleyman Şah'ın, Doğu siyasetinde Büyük Selçuklu Devleti ve vasalları ile ilgili ilişkiler önemli yer tutmaktadır. Fırat boylarında bir Ermeni Prenslığının kurularak büyük Sultan Melikşah'ın desteğini laması Gazi Süleyman Şah'ın birinci kez doğuya bir sefere çıkmasına sebep olmuştur.

1082'de Çukurova'ya giren Gazi Süleyman Şah, bölgenin önemli kenti olan Tarsus'u fethetmiştir. Daha önce Arap- İslam orduları tarafından fethedilmiş iken, Bizans İmparatorluğu tarafından istirdad edilen Çukurova bir yıl zarfında, bu defa Müslüman Türkler tarafından fethedilmiş, yeniden İslam beldesi haline getirilmiştir.

Gazi Süleyman Şah, Büyük Selçuklularla karşılaşma ihtimalini daima göz önünde bulundurmıştır. Böyle bir ihtimalin gerçekleşebileceğinden hareketle, gerekli tedbirleri almak ve hazırlıklarda bulunmak için başkent İzmir'e dönmüştür. Gazi Süleyman Şah, ülkesi ile İslam ülkeleri arasında bir perde oluşturan, başında Flaretos'un bulunduğu, Harput'tan Çukurova'ya kadar uzanan bir bölgede yer alan Ermeni Prensiğini ortadan kaldırmak ve Anadolu'da Türk bütünlüğünü sağlamak amacıyla, 1084' te yeniden Çukurova'ya hareket etmiştir. Bu, onun son hareketidir. Büyük Selçuklularla çatışmaktan ne kadar uzak durmaya çalışmışsa, olayların akışı kendisini Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Tutuş ile karşılaşmasına engel olamamıştır.

Gazi Süleyman Şah, yakın adamlarından Ebu'l Kasım'ı İznik'te, hükümdar naibi olarak bırakmış, tayin ettiği valilerden bölgelerini korumalarını istemiştir. Türkiye Selçuklu hükümdarının Çukurova harekâtı geniş çaplı olmuştur. Dayısı ve aynı zamanda Danişmendli Beyliğinin de kurucusu Gümüş Tekin Ahmet Gazi Malatya'yı, adı geçen valilerden Kara Tekin Bey Sinop'u fethetmişlerdi. Ebu'l Gazi Hasan Buldacı, Muncukoğlu ve Aslantaş gibi kumandanlar da Gazi Süleymanşah'ın Çukurova harekâtına katılmışlardır.

Çukurova Harekâtı ve Antakya'nın Fethi

Hz. Ömer'in devlet başkanlığı sırasında fethedilen Antakya, 968 yılında yeniden Bizans İmparatorluğunun eline geçmiş idi. "Hıristiyanlık" adının ilk defa ortaya çıktığı ve Hıristiyanlarca önemli bir merkez kabul edilen Antakya, bu tarihlerde Ermeni Prensiğinin elinde bulunuyordu. Flaretos, daima ikiyüzlü bir politika takip etmiş, muhalif Hıristiyanları öldürmüş, Ermenilerin bile nefretini kazanmıştı. O'nun kötü muamelesinden askerler ve oğlu da nasibini almıştı. Antakya'da mevcut yönetime karşı genel bir memnuniyetsizlik vardı. Nitekim Flaretos'un oğlu ile bu şehrin güvenlik sorumlusu aralarında anlaşarak, Antakya'yı teslim etmek üzere Gazi Süleyman Şah'ı buraya davet etmişlerdir. Gazi Süleyman Şah, 300 süvari ve çok sayıda piyade ile başkenti İznik'ten yola çıkmış, harekâtını gizlemek amacıyla, gece yürüyüşü yaparak on iki gün zarfında Antakya'ya varmıştır. Onun askerlerini Çukurova kıyılarında gemiye bindirdiği ve Saman Dağı yakınında, Âsi nehrinin mansabında kıyıya çıkartarak, Antakya üzerine yürüdüğü bildirilmektedir. Kurulan merdivenlerle şehrin surlarına çıkılmış, Halep kapısından şehre girilmiş, dış kale 13 Aralık 1084'te, iç kale de 12 Ocak 1085'te ele geçirilerek 117 yıldır Bizans elinde bulunan Antakya'nın fethi tekrarlanmıştır. Gazi Süleyman Şah, bir fetihname ile Antakya'nın fethini büyük sultan Melikşah'a müjdelemiş, fethi büyük Sultan adına gerçekleştirdiğini bildirmiştir. Antakya'nın fethine çok sevinen büyük sultan Melikşah, bu kutlu haberi her tarafta duyurmuş, müjde

davulları çalınmış, İsfahan halkı fethi kutlamış, büyük Sultan da halkın tebriklerini kabul etmiştir.

Antakya'nın fethinden hemen sonra Gazi Süleyman Şah'ın şehirdeki tutum ve davranışları, yayınladığı buyrukları, savaş esnasında ve sonrasında Türk ve İslam teamülleri bakımından önemlidir. O'nun tutum ve davranışları, buyrukları "Gazi" ve "Şah"lığının, dolayısıyla yüksek şahsiyetinin benzersiz örnekleridir. Antakya'da yaptığı ilk iş, geleneğin icabı olarak, Kavasyana adlı kiliseyi açtırarak ve içindeki değerli eşyaları toplatarak camiye çevirmiş olmasıdır. 17 Aralık 1084 Cuma günü, 110 müezzin tarafından okunan ezandan sonra, oldukça kalabalık bir cemaatle burada Cuma namazı kılınmıştır. Şehrin Hıristiyan halkına inanç ve ibadet hürriyeti tanınmış, Meryem Ana ve Aziz Circis adlı kiliseleri inşa etmelerine izin verilmiştir. Gazi Süleyman Şah, yerli halktan kimseye kötülük yapmamış, onları hür teba yapmış, esirleri azat etmiş, askerlerine Hıristiyanlara ilişmemelerini, mallarına el koymamalarını, evlerine girmemelerini ve kızları ile evlenmemelerini emretmiş, şehir halkına oldukça müşfik davranmış, gönüllerini kazanmıştır. Türkiye Selçuklu Sultanı, Antakya'da ele geçirilen ganimetlerin şehir içinde satılmasını istemiş, kuşatma sırasında şehrin yıkılan kısımlarını onartmış, Antakya'nın fethinde kolaylaştırıcı olan şehrin şahnesi ile kale kumandanını görevlerine iade etmiştir.

Gazi Süleyman Şah'ın Çukurova hârekâtı ve bu arada Antakya'nın fethi sonucunda genişleyen hâkimiyeti kendisini Büyük Selçuklu Devleti ile rekabet ve çatışmaya sürüklemiştir. İlk çatışmaya girdiği devlet, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir vasalı olan Ukayloğulları emirliğidir. Emir Şerefü'd Devle Müslim, Musul hâkimi idi. Fetih öncesinde Antakya hâkimi Flaretos, ona yıllık haraç ödüyordu. Emir Şerefü'd Devle Müslim, fetih sonrasında Gazi Süleyman Şah'dan söz konusu haracı ödemeye devam etmesini istemiş, aksi halde büyük Sultan Melikşah'a karşı gelmiş olacağını bildirerek kendisini tehdit etmiştir. Emir Şerefü'd Devle Müslim'in teklifini reddeden Gazi Süleyman Şah, ona şu cevabı göndermiştir.

"Antakya'nın önceki hâkimi bir Hıristiyan idi. Bu sebeple kendisinin ve adamlarının cizyesini gönderiyordu. Bana gelince, Allah'a şükür ki Müslümanım ve sana hiçbir şey göndermem. Büyük Sultan'a itaat meselesine gelince, ona itaatim başlangıçtan beri uygulaya geldiğim bir harekettir. Antakya ve diğer kâfir şehirlerinin fethini büyük Sultan Melikşah adına ve Allah'ın izni ile gerçekleştirdiğimi kendisine bildirdim. Ülkemde hutbeyi onun adına okutuyor, sikkeyi onun adına kestiriyorum."

Gazi Süleyman Şah'ın bu cevabına Emir Şerefü'd Devle Müslim, Antakya'yı yağmalatmakla karşılık vermiştir. Türkiye Selçuklu Sultanına gelince, mukabele-i bi'l misilde bulunarak Halep'i yağmalatmıştır. Şehir halkının Selçuklu askerlerinin yağmacılığından şikâyet etmeleri üzerine Gazi Süleyman Şah: " Bu tür işlerden nefret ederim. Benim dinin yasakladığı bir malı almak, bir Müslümanın malını yağmalamak gibi geleneğim yoktur. Beni böyle davranmaya sizin emiriniz zorlamıştır. "Askerlerine köylülerden aldıkları malları iade etmelerini emretmiş, bu emir askerleri tarafından yerine getirilmiştir.

Karşılıklı iddialar tarafların savaşmasına sebep olmuştur. Türkiye Selçuklu ordusu ile Ukayloğulları ordusu 23 Haziran 1085'te Amik ovasında Kurzahil mevkiinde karşılaşmıştır. Emir Şerefü'd Devle'nin safında bulunan Emir Çubuk ve maiyetindeki Türkmenler savaş başlar başlamaz Gazi Süleyman Şah'ın tarafına geçmiştir. Emir Çubuk'un saf değiştirmesi savaşın sonucunu belirlemiş, Ukayloğulları ordusu ağır bir yenilgiye uğramış, Emir Şerefü'd Devle Müslim savaş meydanını terk edip kaçarken kendi askerleri tarafından öldürülmüştür. Gazi Süleyman Şah, Halep'i kuşatmış, mağlup Emir Şerefü'd devle Müslim'in cesedini Halep kapısında defnetmiştir.

Büyük Selçuklu- Türkiye Selçuklu Rekabeti ve Sonucu

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, Gazi Süleyman Şah'ın, Antakya seferine çıkmasından yararlanarak, ortada meşru bir saltanat halefi kalmadığı için, Türkiye Selçuklu Devleti'nin egemenliğine son vermek üzere bir teşebbüste bulunduğu anlaşılmaktadır. Gazi Süleyman Şah'ı Antakya ve Suriye seferine çıkarken, yakın adamlarından Ebu'l Kasım'ı İznik'te hükümdar naibi olarak bıraktığını biliyoruz. Ebu'l Kasım, Gazi Süleyman Şah ve çocukları İznik'e dönünceye kadar kardeşi ile birlikte Türkiye Selçuklu Devleti'ni yönetecektir. İznik naibi Ebu'l Kasım, sorumluluğunu üstlendiği ülkesini hem Bizans İmparatorluğu'na hem de Büyük Selçuklu Devleti'ne karşı korumak zorunda kalmıştır. Bizans İmparatorluğu'na karşı başlangıçta aktif bir politika izleyen Ebu'l Kasım, Türkiye Selçuklu Devleti'nde ilk denizcilik faaliyetlerini de başlatan kimsedir. O, Bizans'tan sağladığı teknik elemanlar vasıtası ile küçük bir donanma kurmuş ve Marmara Denizi'ndeki adalardan bazılarını ele geçirmiştir. Bizans İmparatorluğu'na yönelik gaza faaliyetleri sürekli olamamıştır. Çünkü Bizans ile Büyük Selçuklu Devleti arasında kendisi aleyhine gizli bir anlaşmanın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah, Kutalmışoğullarına mutlak anlamda bağlı olan ve aynı zamanda bağımsızca hareket eden Ebu'l Kasım'ı hizaya getirmek için üzerine kuvvetler sevk etmiş, bu arada Büyük Sultan Melikşah'ın girişiminden haberdar olan Ebu'l Kasım, Bizans İmparatorluğu ile bir ittifak anlaşması yapmaya mecbur kalmış, ancak "kurnaz ve entrikacı Bizans" kuvvetli olan tarafla yani büyük Sultan Melikşah ile işbirliği yapmıştır.

Büyük Sultan Melikşah, Kafkasya- Suriye hattında ciddi tedbirler almış, bu cümleden olmak üzere Emir Bozan'ı, Urfa merkez olmak üzere, hudut valisi tayin etmiştir. Emir Bozan vasıtası ile Ebu'l Kasım'ı itaat altına almaya çalışmıştır. Bu maksatla Emir Bozan komutasında bir orduyu İznik üzerine göndermiştir. Emir Bozan'ın İznik'e yönelik iki seferi olmuştur. İznik naibi Ebu'l Kasım, birincisinde sağladığı başarıyı, ikincisinde gösterememiştir. Ebu'l Kasım, Emir Bozan'a karşı İznik'i korumuş, boğazlara kadar ileri harekâta bulunmuştur. Yalnız kalan Ebu'l Kasım, Gazi Süleyman Şah adına itaatini yenilemek üzere büyük Sultanın nezdine, İsfahan'a giderek kendisini affettirmek istemiş, büyük Sultan Melikşah'ın vefatı sebebiyle buna fırsat bulamamış, muhtemeldir ki kendisini takip eden Emir Bozan'ın eline geçmiş ve öldürülmüştür.

Halep'e sahip olma isteği, Türkiye Selçuklu Sultanı ile Suriye ve Filistin Selçuklu Sultanını karşı karşıya getirmiştir. Selçuklu ailesinden iki hükümdarın karşı karşıya gelmesinde Halep hâkimi İbn Hutayti'nin rolü vardır. İbn Hutayti, şehrin kendisine teslim edilmesini isteyen Gazi Süleyman Şah'a, konuyu Büyük Selçuklu Sultanına ilettiğini, cevap gelinceye kadar beklemesini söylerken diğer taraftan Suriye ve Filistin Selçuklu hükümdarı Tutuş' haber göndererek, Halep'i kendisine teslim edeceğini bildirmiştir. İki Selçuklu hükümdarının İbn Hutayti'nin, iki taraflı oynamasında habersiz oldukları anlaşılıyor. Tutuş, şehri teslim almak üzere harekete geçtiğinde Gazi Süleyman Şah, süratle onun üzerine yürümüştür. Vaktiyle Anadolu kuvvetlerinin büyük bir bölümüne komuta ederken, Kutalmışoğullarının isteği üzerine, bu görevinden alınarak Irak bölgesine tayin edilen Artuk Bey, Tutuş ile beraber idi.

İki Selçuklu ordusu Halep'e 5-6 k uzaklıktaki Ayn Saylam'da 5 Haziran 1086'da karşılaşmıştır. Çok şiddetli gerçekleşen bu savaşta taraflar birbirlerini acımasızca kırmışlar ve yok etmişlerdir. Daha önce Ukayloğulları ile Kurzahil'de yapılan savaşta Gazi Süleyman Şah'ın safına geçtiğini belirttiğimiz Emir Çubuk ve maiyetindeki Türkmenler, Ayn Salam'da Suriye ve Filistin Selçuklu hükümdarı Tutuş'un yanında yer almıştır. Emir Çubuk ve daha başka beyler burada Büyük Selçuklu Devleti'ni tercih etmek suretiyle Gazi Süleyman Şah'ın ordusunun bozulmasına sebep olmuştur. Merkez kuvvetlerinin başında bulunduğu halde Gazi Süleyman Şah, sabırla savaşmış, üstün gayretler göstermişse de ordusunun mağlubiyetini önleyememiş, askerlerinin çekildiğini görünce de savaş meydanından ayrılmış, atından inerek kalkanını yere koymuş, oturmuş ve beklemiştir. Tutuş'un askerleri kendisini götürmek için geldiklerinde, bir rivayete göre üzerinde bulundurduğu bıçağı ile hayatına son vermiş, ikinci bir rivayete göre ise kendisini alıp götürmek isteyenlerce öldürülmüştür. Başta veziri Hasan bin Tahir olmak üzere askerlerinin önemli bir kısmı esir edilmiştir.

Gazi Süleyman Şah'ın, babası Kutalmış gibi, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek isteyip istemediğini kesin olarak bilmiyoruz. Anadolu'ya gelip, Türkiye Selçuklu Devleti'ni kurup, Anadolu'daki Oğuzlar- Türkmenler üzerinde hâkim ve müessir olan Gazi Süleyman Şah'ın başlangıçtan beri bundan çekindiğini ancak kaderin bir cilvesi olarak Büyük Selçuklularla çatışmaya sürüklendiğini, bunun bir hâkimiyet mücadelesi olarak algılanabileceğini söyleyebiliriz. Eski Türk devlet geleneği ve egemenlik anlayışı, çatışmanın bu biçimde yorumlanmasını gerektirmektedir. Çünkü gelenek, devlet ve toplumu, hanedanın ortak malı saymakta ve hanedan üyelerinden her birinin tahta geçmeye hakkı olduğunu uygun görmektedir. Kutalmışoğulları'nın, Selçuklu ailesinin en çileli mensupları olduğu anlaşılmaktadır. Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti hükümdarı Tutuş'un, Gazi Süleyman Şah'ın cenazesinde yaptığı konuşma bunu doğrulamaktadır : “ Biz, sizlere çok çektirdik, sizleri kendimizden uzaklaştırdık, şimdi de böyle öldürüyoruz” . Tutuş, Gazi Süleyman Şah'ın ölümünden son derece elem duymuş, ağlamış, cesedini değerli kefenle sardırması, Halep'e götürerek Şerefü'd Devle Müslim'in mezarı yanında defnetmiştir. Tutuş, veziri Hasan bin Tahir'i, eşini ve çocuklarını

Antakya'ya, o sırada buraya gelmiş olan büyük Sultan Melikşah'ın yanına göndermiştir. Anadolu'da Kutalmışoğulları'nın egemenliğine fırsat vermek istemeyen Büyük Selçuklu Sultanı, Gazi Süleyman Şah'ın aile bireylerini İsfahan'a götürmüş ve ölünceye değin onları serbest bırakmamıştır.

Sonuç

Kara Arslan Gazi Süleyman Şah'ın en büyük eseri kurucusu bulunduğu Türkiye Selçuklu Devleti'dir. 1086' da tirajik bir şekilde vefatından sonra Türkiye Selçuklu Devleti çok kısa bir süre hükümdarsız kalması dışında gittikçe inkişaf etmiş ve bu ülkeye “ Türkiye Mührü” bu devlet sayesinde vurulmuştur. O'nun, en övgüye değer taraflarından biri de Kılıçarslan gibi bir mükemmel oğula sahip olmasıdır. Çünkü onun kurduğu devleti en buhranlı bir zamanda yönetmiş, Anadolu'da Türk birliğinin sağlanması yolunda büyük gayretler sarf etmiştir. Kılıçarslan, Hıristiyan batının yüz karası olan, birbiri ardınca Anadolu'ya gelen Haçlı orduları ile yapılan çetin savaşların muzaffer komutanıdır.

1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'nun, bazı sahil bölgeleri hariç, her tarafı Oğuzlarla Türkmenlerle dolmuştur. Çok sayıda Türkmen Beyi, Anadolu fütühatına katılmış olmakla beraber, belki de dağınık olmalarındandır, kalıcı bir hâkimiyet kuramamışlardır. Esasen o tarihlerde Anadolu'da Selçuklu hanedanına mensup bulunmadıkça bütün Oğuzlara- Türkmenlere şamil kalıcı bir devletin kurulması imkânsız idi. Gazi Süleyman Şah'ın kurduğu Türkiye Selçuklu Devleti'dir ki Anadolu'da fethedilmiş yerlerdeki Türkmenleri Birleştirerek istikametlerini tayin etmiş ve bu ülkenin tarihinde yepyeni bir devir açmıştır.

Türkiye Selçuklu Devleti, Anadolu'da bir yandan Türk nüfusunun artmasına, iktisaden, fıkren ve siyaseten kuvvetlenerek hâkim unsur olmasına çalışırken öte yandan Bizans hâkimiyetinde iken sürekli savaşlar, sivil ve askeri ayaklanmalar ve ağır vergiler yüzünden perişan olan yerli halkın da huzur ve istikrara kavuşmasına imkân sağlıyordu. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti, sağlam bir beşeri ve fiziki temele oturtulmuş oluyordu. Osmanlı Devleti'nin dış politikasında önemli bir yeri olan “ İstimalet Siyaseti “nin başlangıcını Türkiye Selçuklu kültür ve medeniyetinde aramak lazımdır. Gazi Süleyman Şah'ın tesis ettiği bu siyaset sayesinde, Bizans İmparatorluğu'nun bir devlet politikası haline getirdiği cebri Ortodokslaştırma ve Rumlaştırma uygulamalarından memnun olmayan, baskı ve takibe maruz kalan, farklı inanç ve öğretilere sahip olan Ermeniler, Süryaniler vs. cemaatler Selçuklulara yaklaşmışlardır. Fütühatın kolay gerçekleşmesine yardımcı olmuşlardır. Kendi dini inanç ve kanaatlerinde dinlerinin gereklerini uygulamada tam bir serbestliğe kavuşturulan bilcümle Hıristiyan ahali, can, mal, ve namus emniyet vergisi diye tanımlayabileceğimiz “ cizye “ vergisini ödemek şartı ile ülkede barış ve huzur içinde yaşamaya başlamıştır.

Anadolu'da büyük arazi sahipleri elinde esir veya topraksız bulunan köylüler de Türkiye Selçuklu Devleti ile birlikte hem toprağa hem de hürriyete kavuşmuştur. Gazi Süleyman Şah ve halefleri, eski Türk göçebe geleneğinin bir yansıması olarak, toprağı köylülere dağıtmışlar, devlet mülkiyeti altında üzerinde yaşayanların

tasarrufuna imkân veren “ Miri Toprak Rejimi”ni kurmuşlardır. Türkiye Selçuklu Devleti tarafından yürürlüğe konan ve bilahare Osmanlı Devleti’ne intikal eden bu toprak rejimi, mülkiyeti devlete ve tasarrufu köylülere ait olan arazi sistemi Gazi Süleyman Şah zamanında kurulmuştur. Yurt tutmak üzere üç kol halinde Anadolu’ya gelen sayısız Türkmen, Gazi Süleyman Şah tarafından sistemli olarak iskâna tabi tutulmuş, yeni yerleşim yerleri teşekkül etmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti’nin ordusunun kaynağını ve dayanağını söz konusu Türkmenler teşkil edecektir.

Anadolu’daki milli tarihimizin ilk merhalesi olarak niteleyebileceğimiz Türkiye Selçuklu Devleti’nin çok sağlam temeller üzerine kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Selçuklu kültür ve medeniyetinde parlak sayfalar açan Selçuklu Türklerinin, devlet ve toplum hayatında derinlik boyutuna çok önem verdikleri, tabiatın ve istilaların yıkım ve aşımına rağmen, çok sayıda tarihi, iktisadi ve medeni eserin zamanımıza kadar gelmesinden anlaşılıyor. Bu eserler, Türkiye Selçuklu Devleti’nin egemen olduğu yerlerde ziyaretçilerini hayran bırakmaya devam ediyor.

KAYNAKÇA

- CAHEN, Claude: "Osmanlı Öncesi Türkiye", Tercüme Eden: Yıldız Moran, E Yayınları, Tarih Dizisi, İstanbul 1979.
- "Türklerin Anadolu'yu İlk Girişi", Tercüme edenler: Yaşar Yücel Bahaeddin Yediylüldüz, T.T.K. Yayını, Ankara 1992.
- DEMİRKENT, ışın: "Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan 1. Kılıç Arslan", T.T.K. Yayını, Ankara 1996.
- GREGORY, Abu'l-Farac: "Abu'l-Farac Tarihi", c.1, çeviren: Ömer Rıza Doğrul, T.T.K.Yayını, Ankara 1945.
- GÜNGÖR, Erol: "Tarihte Türklerle", Ötüken Yayınevi, İstanbul 1989.
- İBN'ÜL-ESİR: "El-Kamil fi't-Tarih", c.x, çeviren: Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İMADÜ'D-DİN KÂTİP El-isfehânî: "Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi", çeviren: Kıvame'd-Din Burslan, T.T.K. Yayını, Ankara 1943.
- KAFALI, Mustafa: "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 1997.
- KAFESOĞLU, İbrahim: "Selçuklular", i.A., c.x, MEB. Yayını, İstanbul 1966.
- KESKİN, Mustafa: "Gazi Süleyman Şah ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", Türkler, cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, s. 529-907.
- KESKİN, Mustafa: "Güneydoğu Anadolu'da Türk Devletleri", Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 1990.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuat: "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları", Belleten, c.7, sayı 27, Ankara 1943.
- KIRAT, Akdes Nîmet: "Çaka", ilk defa İstanbul'da 1936⁴⁴da yayınlanan bu eser 1971 "de Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü tarafından da Ankara'da yayınlanmıştır.
- KÖYMEN, Mehmet Altay: "Selçuklu Devri Türk Tarihi", Ankara 1963.
- OSTROGORSKY, Georg: "Bizans Devleti Tarihi", çeviren: Fikret Işıltan, T.T.K. Yayını, Ankara 1981.
- RAVENDİ: "Rahatu's-Sudur ve Ayetii's-Sürûr", c.1., çeviren: Ahmet Ateş, T.T.K. Yayını, Ankara 1957.
- RUJNCIMAN, Steven: "Haçlı Seferleri Tarihi", c.1, çeviren: Fikret Işıltan, Ankara 1986.

- SADRIJ "D-Din Ebu'l-Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El Hüseyinî: "Ahbaru'd Devleti"-s- Selçukiyye", çeviren: Necati Lugal, T.T.K. Yayını, Ankara 1943.
- SEVİM, Ali: "Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah", T.T.K. yayını, Ankara 1990.
- , "Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi", T.T.K. Yayını, Ankara 1989. SEVİM, Ali-SÜMER Faruk: "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaş", T.T.K. Yayını, Ankara 1989.
- SİBT İbnü'l Cevzî: "Miratü"z-Zaman fi Tarihi"l-Ayan", hazırlayan ve yayınlayan: Ali Sevim, D.T.C.F. Yayını, Ankara 1968.
- SÜMER, Faruk: "Oğuzlar-Türkmenler", D.T.C.F. Yayını, Ankara 1972.
- TURAN, Osman: "Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti", Turan Neşriyat Yurdu Yayını, İstanbul 1969.
- , "Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi", Turan Neşriyat Yurdu Yayını, İstanbul 1973.
- , "Süleyman şah", İ. A, c. XI:, M.E.B. Yayını, İstanbul 1970.
- , "Selçuklular Zamanında Türkiye", Turan Neşriyat Yurdu Yayını, İstanbul 1971.
- URFALI Mateos: "Vekayiname-952-1136", çeviren: Hırant D. Andreasyan, T.T.K. Yayını, Ankara 1987.
- YİNANÇ, Mükremin Halil: "Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1944.

SELÇUKLU HÜKÜMET MEKANİZMASINDA PERVANE VE PERVANELİK GÖREVİNİN KÖKENİNE DAİR

MEHMET ALİ HACIGÖKMEN*

Özet

Selçuklular Sır Derya boylarından Maverünnehr ve Horasan bölgesine geldiklerinde farklı kültürlerle karşılaştılar. Daha evvel bu bölgede kurulmuş bir Türk devleti olan Gazneliler, devlet yapılarını, Samanilerin de etkisiyle İran-Sasanî ve Abbasiler'in devlet anlayışı ile kaynaştırmışlardı. Böylece Selçukluların bölgede kurduğu devlet, Gaznelilerin hükümet mekanizması üzerine oturmuş, değişim süreci farklı bir vecheye bürünmüş idi. İşte Türkiye Selçuklularında toprak, ikta işlerine bakan önemli bir emir olarak gördüğümüz Pervanelik görevi aslında kökeni Sasanîlere dayanan, Abbasi halifeliğinde, posta-haberleşme işlerine bakan "Berid" teşkilatı içinde vilayetlerde görevli memurlar olarak görülüyorlar. Tebliğimizde bu görevin Türkiye Selçuklularında ikta- toprak işlerine bakan bir görevli haline nasıl geldiği sorusuna cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Pervane, Selçuklular, Berid, İkta

AN EVALUATION ON THE ORIGIN OF THE PROFESSION OF PARWANA AND PARWANA IN THE GOVERNMENTAL SYSTEM OF THE SULTANATE OF RUM

Abstract

Seljuks met different cultures when they came to Transoxania and Khurasan from the Syr Darya. Moreover, they integrated the state structure of the Ghaznavid Sultanate, which was the previous Turkic state established in that region, into the state perceptions of Iranian-Sassanian and Abbasids with the influence of the Samanids. Thus, the state established by Seljuks had a different aspect since it followed the governmental system of the Ghaznavids. The profession of Parwana that was an important Amir in charge of the land and Eqtā' in the Sultanate of Rum had its origin in the Sassanians and was an official in the Barid System in charge of the postal-communication system in the provinces of the Abbasid Caliphate. In this paper, the question how this profession turned into an official in charge of the land and Eqtā' in the Sultanate of Rum will be tried to be answered.

Keyword: Parwana, Seljuks, Barid, Eqtā'

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE, hgokmen@selcuk.edu.tr.

Giriş

Türk devlet yapısının milattan önce dönemlere kadar inen bir geçmişi vardır. Bu yapı yüzlerce yıl büyük değişiklikler yaşamıştır. Hunlar, Göktürkler ve Uyurlar bugün Türk tarihinin akışı içinde o büyük değişimin mihenk taşı oldular. Yani binlerce yıl birçok yapının etkisine maruz kaldılar. Ancak kendilerine ait ana yapıyı da korudular. Selçuklular Sır Derya boylarından, Maverâünnehr'e doğru indiklerinde karşılaştıkları İslam kültürü karşısında yaşadığı değişimi, binlerce yıllık süreçte yaşamadı. Bu değişim nasıl oldu? Büyük güçlü askeri düzeni, disiplini ile Orta Asya'dan dışarı taşan bu güç nasıl bir değişime uğradı? Bu soruların cevabını bir kaç başlık altında değerlendirmek mümkündür. Bu başlıkların en başına Gazneli-Samanî ilişkilerini koymak yerinde olur. Gazneliler, Samanilerden tevarüs edilen Fars kültürünün etkisi altında bulunuyordu¹. Böylece Selçuklular da Gazneli devlet yapısı üzerine oturduğu için, hem eski Türk devlet geleneğini devam ettirdiler hem de Gaznelilerden gelen Fars kültürünün etkisi altında kalmışlardır². Bu değişimin bir diğer önemli başlığı ise, Türkçenin yazı dili olma sürecinin uzamasıdır³. Türkçe'nin yazı dili olması çok uzun sürdü. İranî dil aile grubu içinde bulunan Farsça'nın durumu Türkçe'den çok farklı geliştirdi. Özellikle XI- XII yüzyıllarda Farsça Samanî coğrafyasında gelişecek, yazı dili olarak kullanılmaya başlayacaktır⁴. Farsça, Gazneli bürokrasisinde yazı dili olarak kullanılacaktır. Daha sonra Selçuklular bu geleneği devam ettirip Farsça'yı yazı dili olarak Anadolu'ya getirecektir. Ancak Farsça geniş kitlelerin kullandığı bir konuşma dili değildir. Anadolu'da Farsça sadece belli mutasavvıfların ve bürokrasinin yazı dili olmuştur⁵. Tabii bu durum Gazneli ve dolayısıyla Selçuklu'yu İran- Sasanî etkisinde bırakmış, devlet teşkilatında bütün kelimeler eski Türk devlet teşkilatına ait olsun veya olmasın Farsça'ya dönüşmüştür. Dolayısıyla Sasanî etkisi Türk devletlerine önce Farsça ile nüfuz etmiştir. Aslında bu etki sadece Türk devletlerine değil İslam Dünyasında özellikle Abbasi halifeliğinde de görülür. Değişimin bize göre son başlığı ise, Türk

¹ A. Usta, "Samaniler" DİA, XXXVI İstanbul 2009, s. 64-68; E. Esin, "Samanids", Cambridge History of Iran, C.IV, Cambridge, 1975, s.136-161; C.E., Bosworth, "Samanids", EI, C.VIII, Leiden, 1995, s.1025-1031.

² Çalışmamızda Sasanî devlet teşkilatının Türk devletlerine tesiri anlatıyoruz. Ancak tarihi süreç içinde sadece Sasanilerin Türk devletlerine tesiri olmamıştır. Türklerinde Sasanilerin üzerinde tesirini biliyoruz. Bu konu ile ilgili olarak bkz. Babak Javanshır, "Sâsânî Devlet Teşkilatı'nda Türk Etkisi" XVII. TTK kongresi (15-17 Eylül 2014) II. Cilt II. Kısım, Ankara 2018, s. 766-823.

³ Türkçenin söz varlığı şüphesiz çok eskidir. O. N. Tuna'ya göre Türkçenin yaşı 8500'dür. (O. N. Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara 1990, s. 50) VIII. yüzyılda yazılan Orhun ve Yenisey yazıtları Türkçenin en eski metinlerindedir (S. Ungan, "Türkçenin Yazı Dili Oluşum Sürecinde Karşılaştığı Bazı Tutumlar", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2008/(20), 299-316). Ancak Türklerin İslamı kabulü ile Türkçenin yazı dili olma süreci farklı veçheye bürünmüştür. Bkz. A.B. Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2004.

⁴ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, 1997,s. 204; Muhammed İstî'lâmî, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* (çev. Mehmet Kanar), Ankara 1981, s. 2,8-10

⁵ Ahmed Ateş, "Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler", *Türkiyat Mecmuası*, 1945/VII-VIII, Cüz: II, s. 94-135; Muhammed Emin Riyâhî, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, (trc. Mehmet Kanar), İstanbul 1995, s. 55-57; Blaga, s. 204-205.

boylarının devamlı göç halinde olmaları, ana vatanlarından uzakta, çok farklı coğrafyada devlet kurmalarıdır. Tarih öncesi dönemlerden itibaren Türk boyları anavatanlarından özellikle batıya doğru göç etmişlerdir. Hz. Ömer döneminde Sasanî toprakları feth edilmeden özellikle Hazar gölünün kuzeyinden batıya doğru, Karadenizin kuzeyine büyük göçler vuku bulmuştur. Ancak Hz. Ömer döneminde Sasanî devleti yıkılınca Türk boyları geniş Sasanî topraklarına yayıldılar. İslam dünyasının çehresini değiştirdiler denebilir. Türk boylarının yüzyıllarca süren bu göçleri sadece batıya değil, doğuya Çin'e güneye Hindistan bölgesine de olmuştur. Bu durum Türk boylarının çok farklı kültürlerle karşılaşmalarına da sebep olmuştur⁶. Burada bu göç mevzuu çok uzun ve konumuzun dışına çıkmamıza sebep olur. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Pervane görevinin Türk devletlerinin hükümet mekanizması içine girmesi bu coğrafyadaki etkileşimden dolayıdır. Şimdi konumuza geçebiliriz.

A. Anlamı ve kökeni

Pervane'nin sözlükte birçok anlamı vardır. Gece kelebeği, kandil, fener anlamları yanında karakulak denilen hayvana benzetilmiştir⁷. Burada bizce dikkat çeken nokta pervane kelimesinin ulak ve karakulak denilen hayvana benzetilmiş olmasıdır. Çünkü aşağıda anlatacağımız gibi pervane bu anlamlarından dolayı haberleşme (berid) teşkilatının adı olarak önümüze çıkmaktadır. Yani Pervane'nin kökeni ile ilgili ilk çıkış noktamız burası olsa gerektir. Çünkü Emeviler döneminde Şam'da ve hatta Mısır'da Bizans zamanından beri kullanılan gelen adına "posta hayvanı" anlamına gelen "veredus" kelimesinden veya Farsça "büride-i dümden" (kesik kuyruklu) kelimesinden⁸ gelen Berid teşkilatını aynen kullanmaya devam etmiş olduklarını biliyoruz⁹. Yani Pervane kelimesi "karakulak" denilen hayvana benzetilerek "veredus"dan gelen berid kelimesi gibi Sasaniler'de haberleşme teşkilatının adı olmuştur. Abbasiler döneminde Emeviler dönemindeki gibi haberleşme teşkilatı berid adıyla devam ederken¹⁰, Pervane de biraz harf değişikliği

⁶ Bu konu ile ilgili olarak bkz. K.Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, trc. E. Çoban, İstanbul 1998; A. N. Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara 1972; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1989; A. Ayda, *Türklerin İlk Ataları*, Ankara 1987; S. Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, I, II, İstanbul, Trabzon 1990, 2000.

⁷ Gece kelebeği, özellikle geceleri kandil etrafında dönen kelebek; kandil, fener; ulak; aslan bakıcısı diye anılan hayvan; yol işareti olarak veya herhangi bir noktayı abideleştirmek için düzenlenen askeri anıt; komutan, kumandan; denetmen, müfettiş; ebe; bir kraliyet patentı veya beratı; herhangi bir güçlü kişinin resmi mührünü taşıyan hibe veya mektup; geçiş, lisans, izin, ruhsat, emir, talimat, garanti, yazılı emir veya görevlendirme; yargı hükmü; ortanca; keçiboynuzu; maharetli, zarif genç" anlamları belirtilmektedir. Francis Joseph Steingass, *The student's Arabic-English dictionary*, London 1884, s. 245 ; Genellikle Pervane'nin ulak ve haberci anlamında kullanıldığını sözlüklerde bulabiliyoruz. A. Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, (hz. R. Toparlı) Ankara 2000, s. 312; F. Develioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, Ankara 2012, s. 1032.vd.

⁸ El-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi-Sinâ'at el İnşâ*, C. XIV, Kâhire, Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye 1922, s. 366; İbrahim Harekat, "Berid" DİA, V, İstanbul 1992, s. 498-501.

⁹ F. Köprülü, "Berid", İA, II, Ankara 1979, s. 541; D. Sourdel, "Barîd", *EP* (İng.), I, 1045-1046.

¹⁰ Bu durum "Berid" teşkilatında kendini göstermektedir. Buna göre devlet haberleşmeyi berid denilen teşkilatla yaparken,(Divanü'l Berîd ve's-sıkek ve't-turuk) istihbarat ve gizli haber taşıma vazifesini de üstüne almıştır. Hatta biraz daha ötesinde iç haber alma, teftiş görevini de Berid Reisi

ile bu teşkilatın içine girmiştir¹¹. Çünkü Abbasi Devletinin kuruluşu ile beraber devletin İran Sasanî yönüne doğru bir eğilim göstermiş olduğunu biliyoruz¹².

B. Berid Teşkilatında Pervanelerin Vilayet Görevlisi Olması

Abbasiler’de Sahibu’l- Berid’in merkezdeki görevlileri gibi vilayetlerdeki en önemli görevlileri Fürvâneki (فروانكى) adı verilen görevlilerdir. Bu görevliler Selçuklu hükümet mekanizmasında görülen pervane adlı görevliden başkası değildir. Bu ismin kaynaklara farklı yazılmasının sebebi Arapça ve Farsça yazılış farklılığından ileri gelmektedir.

1. Pervane Kelimesinin Yazılışı

Arap alfabesinde p harfi olmadığından dolayı bunun yerine b veya f harfi kullanılmıştır. Böylece kaynaklarda pervane yerine farklı bir kelime ortaya çıkmıştır. Fûrânk(فرانك)¹³, ferânk (فرانق)¹⁴ Fervâneki(فروانك), Bervâne ve Bervâna(بروانه), Fûrvâneki (فروانكى)¹⁵ şeklinde kaynaklara yansımıştır. Pervane kelimesinin çoğulu bu makamın sahibinin sayısına göre Ferânkîn(فرانقين), Fervânkin/ Fervânkiyyîn(فروانقين) şeklindedir¹⁶. “Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar” adıyla¹⁷ yayınlanan makalede Kudame b. Cafer’in *Kitabu’l- Harac’ında Fûrvâneki/Pervane’lerin tayin ve görevleri kısmı Türkçe’ye çevrilmiştir*. Burada Fûrvâneki ne anlama geliyor sorgulanmamıştır. Kudame b. Cafer’in *Kitabu’l- Harac’ı* daha sonra Ramazan Şeşen tarafından da Türkçe’ye

üstlenmiştir. İşte bu haberleşme teşkilatının başı Divanu’l- Berid’in de başı idi ve Sahibu’l- Berid unvanını taşırdı (bkz, C. Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (notlarla günümüz Türkçesine çeviren N. Gök) II, İstanbul 2015, s. 662-663; P. Hugounet, *La Poste des Califes et La Poste de Shah*, Paris 1884, s. 44; Köprülü, “Berid”, s. 542, s. 89. Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989, s. 499; W. Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1984, s. 276-77; İsmet Kayaoğlu, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980, s. 66; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (çev. Salih Şaban,) İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 101.) Hatta Berid’in istihbaratla ilgili olması nedeniyle, Sahibul- Berid ve’l- Ahbar şeklini de almıştır. Mustafa Hıyârî, *ed-Devâvîn Kitâbü’l-Harac ve Sınâa’tü’l-Kitâbe*, Ürdün 1986, s. 41; Philip K. Hitti, *a.g.e.*, s. 499

¹¹ Kudame b. Cafer, *Kitabu’l- Harac* (çev. R. Şeşen) İstanbul 2018, s. 215-216; N. Yazıcı, “Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar” (A. Ü. İlahiyet Fak. Der. XXIV/1957, s. 377-386. Köprülü, *Berid*, s. 543; W. Barthold, *a.g.e* s. 120, M. Z. Pakalın, *Maliye Teşk. Tarihi*, Ankara 1977, s. 4.

¹² F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ankara 1986, s. 190; E. Levi- Provençal, “Emeviler”, İA, IV. İstanbul 1977, s. 248; B. Levis, *Tarihte Araplar*, (Çev. H. D. Yıldız) İstanbul 1979, s. 101.

¹³ Muhammed b. Yahya es- Sulî, *edeb-i Kuttab*, Kahire 1341, s. 193.

¹⁴ Muhammed bin Ahmed Yusuf el- Harezmi, *Mefatihul Ulüm*, (thk. İbrahim el Ebyarî) Beyrut 1409, s. 153.

¹⁵ Yununi, *Zeyl-i Miratu’z-Zaman*, C. III, Haydarabad 1954, (1374), s. 11; Kalkaşandi, *Subhul Aşa*, V, Beyrut (Tarihsiz) s. 332.

¹⁶ İbn Hurdadbih, *el-mesalikul-memalik*, s.153; Türkiye’de yapılan yayınlarda Kudame b. Cafer, *Kitabu’l- Harac’ı* İbn Hurdadbih’in eseri *el-mesalikul-memalik*’den çıkarılarak yayınlanmıştır. Ramazan Şeşen, *Kitabu’l- Harac’ı ayrı olarak 2018 yılına yayınlamıştır.*(Kudame b. Cafer, *Kitabu’l- Harac* (çev. R. Şeşen) İstanbul 2018.

¹⁷ N. Yazıcı, *Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar*, A. Ü. İlahiyet Fak. Der. XXIV/1957, s. 377-386

çevrilmiş¹⁸, ancak burada da sadece Fürvânekî (Pervânekî) yerine sadece “*bir görevli*” denilerek geçiştirilmiştir¹⁹. Selçuklularda Pervane olarak gördüğümüz bu bugüne kadar Fürvânekî şeklinde okunan, bilinen görevli kimdir ve görev ve sorumluluğu nedir?

2. Pervâneğî (Fûrvâneki-فروانگی)

Berid teşkilatında Sahibu'l- berid'den sonra en önemli kişidir. Aynı zamanda devletin vilayetlerdeki en önemli temsilcidir. Kudame b. Cafer'in *Kitabu'l-Harac* adlı eserinde²⁰, Berid divanının vilayetlerdeki en büyük temsilcisi olan Pervane (Bervane- Fûrvâneki) lerin bir tayin belgesinde geçen bilgileri aktaralım sonra da değerlendirmeye geçelim: Buna göre “Pervâneğî (Fûrvâneki), Halifenin istediği işleri elinden geldiğince bütün gayretlerini kullanarak sadâkatını bildiği kimselerle yerine getirmesi gerekir. Özellikle haraç ve arazi işlerine bakan memurların işlerini doğru yapıp yapmadığını, darphanelerde altın gümüş ve paraların ne şekilde tab' edildiğini, memleketin imar durumunu tespit edip, fiyat iniş çıkışlarını, alışveriş ile ilgili haberleri, halkın adalet, zulüm içinde olup olmadığını araştırıp hakkında rapor yazmaları; hakimlerin (valilerin) yönetimlerini, meclislerinde vermiş oldukları ihsanları yakinen araştırması, kadınlara ait haberleri, yüksek memur maaşlarını iyice vakif olup rapor yazmaları; raporlarını yazarken şüpheli şeyleri yazmaması mümkünse belgeli olması görevlileri (mürettep²¹- müvakkiler²²) “ güvenilir kişilerden seçmesi” gereklidir²³.

Fürvânekî/Pervanelerden sonra belli bir küçük bölgede bir postahänenin müdürü durumundaki muvakkiler gelir. Bunlar alt derecedeki berid görevlileridirler. Evleri de menzilhanelere yakındır. Menzilhanelerin genel hizmetleri ve teşkilatın işleyişiyle ilgilenirler²⁴. Bundan sonra teşkilatın üçüncü elemanları olarak

¹⁸ Kudame b. Cafer, a.g.e., s. 215-216.

¹⁹ A.g.e, s. 215.

²⁰ Kudame b. Cafer'in, *Kitabu'l- Harac* adlı eseri vaktiyle, M.J. de Goeje tarafından İbn Hurdazbeh'in *Kitab al mamalik va'l mamalik* adlı eseri ile birlikte Leiden'de 1829 /h. 1306) yayınlanmıştır. (Kudâme b. Cafer el-Bağdâdî (337/948), *Kitâbü'l Harâc ve san'atü'l-kitabe*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1829) Bu eserin 1967 yılında Brill'de ikinci baskısını yapılmıştır. Kudame b. Ca'fer'in *Kitabu'l-Harac*'ı tekrar İbn Hurdazbeh'in *Kitab al mamalik va'l mamalik*'i ile beraber Bağdad'da basılmıştır. Eserin 1928 yılında Bağdat'ta bir baskısı gerçekleştirilmiştir (bkz. Muhammed İsa Saliha, *Mu'cemu's-Şamil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-Matbu*, Kahire 1993, s. 268) Ayrıca bu eser Türkiye'de Ramazan Şeşen tarafından 2018 yılında Türkçe'ye çevrilmiştir. (Kudame b. Cafer, *Kitabu'l- Harac*, çev. R. Şeşen, İstanbul 2018) Bu çeviride Fûrvaneki ifadesi yerine bir görevli denmiştir. Ancak, daha evvel 1957'de N. Yazıcı tarafından yapılan “ Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar”adlı makalesinde sadece Fûrvaneki/ pervane tayini bölümünün çevirisini yapmış, bugün bizim görüşümüzün netleşmesini sağlamıştır. Bkz. *A. Ü. İlahiyet Fak. Der.* XXIV/1957, s. 377-386.

²¹Tertib olunmuş, dizilmiş, yerli verine konulmuş, tayin edilmiş, bir şey, bir yer için ayrılmış anlamıngelen bu kelime (Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, s. 875) Menzilhanelerin genel hizmetleri ile ve teşkilatın işleyişiyle ilgilenen kişiye verilen addır.

²² Fermanlara tuğra çeken anlamına gelen bu kelime (S. Sami, *Kamus-i Türki*, Dersaadet 1317, s. 1431; Devellioğlu, *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, s. 831) pervanelerden sonra belli bir küçük bölgede bir postahänenin müdürü durumundaki kişiye verilen isimdir.

²³ Yazıcı, a.g.m., s. 384; Kudame b. Cafer, a.g.e, s. s. 215-216.

²⁴Hugounet, a.g.e., 39-40; Yazıcı, a.g.m., s.384-385.

murattebler gelir²⁵. Murattebler doğrudan doğruya menzilhâne görevlileridir. Berid teşkilatında bunlar haricinde yolları koruyan bekçiler, postayı bizzat taşıyanlar ve diğer yardımcı hizmetliler yer alırdı. Ayrıca yaya postacılar bulunuyordu²⁶.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılan Abbasiler döneminde Pervane/Fürvâneki'nin vilayetlerdeki en önemli görevliler arasında olduğudur. Özellikle Vali, Kadı ve devlet memurlarının idare ve kararlarını kontrol eden, kendisine ulaşan bilgileri rapor eden pervane'nin seçiminin diğer devlet görevlilerinkinden daha farklı ve önemli olduğu görülebilir. Pervane kendine ulaşan bilgileri merkeze sahibu'l-berid'e ulaştırırdı²⁷. Bu haliyle kendisinin seçimine büyük özen gösterilmesi gerektiği anlaşılır. Ayrıca bulunduğu merkezdeki vali ve diğer güçlü memurlarla arasında çok hassas bir mesafenin bulunduğu tespit edilebilir. Güçlü valilerle pervane arasındaki durumu çok güzel açıklayan bir örneği burada verelim:

Horasanda Tahiri hakimiyetinin temellerini atan Tahir bin Hüseyin (775-822), Me'mun döneminde Horasan valisi iken halifenin ismini hutbeden çıkarmış, bastırıldığı paralar üzerine halife Memun'un ismini koymamıştır. Bunun üzerine Fürvenaki/Pervaneği kendisinden bu durumu izah etmesini istemişti. Daha sonra Fürvenaki/Pervane, hususi mektuplarla raporunu merkeze göndermişti²⁸. Bunun üzerine Tahir bin Hüseyin zehirlenerek öldürülmüştür²⁹.

C. Büyük Selçuklu Devletinde Pervane

Nizamülmülk'ün eserinde Alp Arslan dönemine kadar bir sistem daha oluşturulmamış görülüyor. Nizamülmülk haberleşmenin önemini Alp Arslan'a iletir. Ancak Alp Arslan'ın verdiği cevap bize bu durumu gösteriyor: “*Nizamülmülk haberciler nasbemek hususunu, Alp Arslan'a arzetti, Alp Arslan şöyle cevap verdi: habercinin bize lüzumu yoktur, dünyanın her kıtasında dostlarımız ve düşmanlarımız da bulunur. Haberci bize bir haber getirdiği zaman kendinin bir garazı varsa, dostu düşman, düşmanı dost sureti gösterebilir*”, dediğini kaydetmektedir³⁰. Ancak Nizamülmülk Alp Arslan'ın bu düşüncesine rağmen daha sonra hem haberleşme sistemini hem de pervane görevini Selçuklu devlet sistemine monte etmiştir. Nizamülmülk'ün eseri Siyasetnâme'de Pervane'nin anlamı hakkında bilgiler bulabiliyoruz³¹. Burada Pervane “*vilayetlerin silahlarını ve Hazine Divanına gelen ikta ve köylerin gelirleri evrakları*” anlamında kullanılmıştır³². Bu durum

²⁵ Yazıcı, a.g.m., s.385.

²⁶ Zeydan, a.g.e., II, 664; F. Köprülü, “Berid”, s. 544. Abbasiler döneminde oldukça gelişmiş durumda bulunan güvercin postacılığından ve diğer vasıtalarla yapılan haberleşmeden burada bahsetme imkanımız olmamıştır.

²⁷B. Lewis, *Tarihte Araçlar* (çev. H. D. Yıldız), İstanbul 1979., 102; Hugounet, a.g.e., s.40.

²⁸ Zeydan, a.g.e., II, 664; Hugounet, a.g.e., 45-46; Köprülü, “Berid”, 544; Yazıcı, a.g.m., s. 384-385.

²⁹Hasan Kurt, “Tâhirîler”, DİA, XXXIX, İstanbul s. 403-404.

³⁰ Bundari, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra*, (çev. K. Burslan) İstanbul 1943, s. 67.

³¹Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. A. Köymen, TTK, Ankara 1984, s. 111 (fâsil XV. fâsil)

³²Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. A. Köymen, TTK, Ankara 1984, s. 111 (fâsil XV. fâsil); Hacı Nizamülmülk, *Siyâsetname*, (mukaddime ve ta'likat: AtaullahTedyün) Tahran 1373, s. 117.

Harezmşah ve İlhanlı döneminde de aynıdır. Celâyirî Hükümdarı Şeyh Üveys (ö.776/1374-1375) adına Muhammed b. Hindûşah-ı Nahcivânî tarafından kaleme alınmış olan, *Desturü'l-Kâtib fi Ta'yini'l-Merâtib* adlı eserde Pervane, hüküm ve ferman ile beraber hazine bilgileri anlamında *Niyabet*, *vizaret* gibi makamların mühür ve nişanın adı olarak kullanılmıştır³³. Pervane yaklaşık XIII- XIV. yüzyıllara kadar bir makam ve mevki unvanına sahip olmaya devam etmiştir. Bu bilgiye göre pervane bir makam anlamında kullanılmamıştır. Pervanenin anlamına bakıldığında biri bu işi veya görevi yürütmesi bakımından makam veya teşkilat anlamını da taşıması gerekiyor. Özellikle Nizamülmülk toprak sistemini askerileştirmesi üzerine, ihtimal ki hükümet mekanizmasında mühür ve nişan anlamına gelen pervane bu göreve de delalet etmeye başlamıştır. Abbasilerde ve diğer Türk devletlerinde olmayan veya çok az olan toprak sistemdeki bu değişimin kontrolü ve defterlere kayıt işini Pervane almış, diğer haberleşme işinin dışına çıkmış olmalıdır.

Muhtemelen pervane terimi Selçuklular ve Harezmşahlar yoluyla da İlhanlılara geçmiştir³⁴. Timurlular döneminde pervaneciden söz edilmiş olup kuşlar ile ilgilenen (Emir-i Şikar) kişiye deniliyordu. Karakoyunlularda, Akkoyunlularda ve Safevi hükümetlerinde aynı görevi yürütmekteydi³⁵. Bu durum bize Pervane'nin bazı Türk devletlerinde sadece nişan ve mühür anlamında kullanılmamış, farklı makam ve görev anlamında da kullanılmış olduğunu gösteriyor.

D. Türkiye Selçuklularında Pervane

Türkiye Selçukluları döneminde, pervane görevi ve ismi, Büyük Selçuklulardaki seyri ile aynı olduğunu söylememiz mümkündür. Ancak burada artık pervane bir makam adıdır. Pervanenin seçimi vezir tarafından oluyor ve sultan tarafından hizmetinden dolayı ikta arazisi veriliyordu. İşleri daha iyi yürütebilmesi için Pervaneyi, Hacıp ve Naip gibi rütbeli kişiler refakat ederdi. Devletin teşkilatında Muineddin Süleyman Pervane döneminin dışında pervanelik makamı,

³³ Muhammed b. Hindûşah-ı Nahcivânî, *Desturü'l-Kâtib fi Ta'yini'l-Merâtib*, c. II, Azerbaycan 1974, s. 111, 113, 124; Bu eser Muhammed b. Hindûşah-ı Nahcivânî (Şems-i Münşi) tarafından Celâyirî Hükümdarı Şeyh Üveys (ö.776/1374-1375) adına kaleme alınmıştır. Burada İlhanlı dönemi, inşaa sanatı ve âdâbına ilişkin, padişah, vezir ve diğer devlet ricali arasındaki yazışmalarda kullanılması gereken lakaplar, unvanlar ve çeşitli ifade biçimleri üzerinde durulmuştur. Burada da pervane hakkında bilgi verilir. Eserin önemi için bkz. Abdullah Dodangeh, "Celâyirî Hükümdarı Şeyh Üveys'e Sunulan Desturü'l-Kâtib fi Ta'yini'l-Merâtib Adlı Eser Üzerine Bir Değerlendirme" *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)* Cilt/Volume: II, Sayı/Issue: 4, Yıl/Year: 2016, s. 163-183.

³⁴ M. Kesik, "Pervane", DİA, XXIV, İstanbul 2006, s244

³⁵ Hafiz-ı Ebru, *Zubdetu't-tevarih*, yay. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî, III, Tahran 1380, s. 47, 284,528; Hondmir, *Tarih-i Habibu's-siyer*, yay. Muhammed Debir Siyâkî, II, Tahran 1333, s. 588; Herrmann, "Pervaneci" İE², VIII, s. 277.

vezir, naibu's- satana, meliku'l ümera ve atabeğlerden sonra gelirdi³⁶. Nizameddin Hürşid, Pervanelik görevindeki yeteneğinden dolayı naibu's-saltanata yükselmiştir³⁷.

Türkiye Selçuklularında Pervanelik görevinin sınırları çizilmemiştir. İktatoprak işleri ile beraber kesin olmamakla birlikte ilk dönem hariç istihbarî görevleri yaptığı kanaatindeyiz³⁸. Bu bize Pervane görevinin zamanla istihbarat ve haberleşme görevini aldığını gösteriyor. Yani pervane Sultanın özel haberleşmesini yani özel mektupların yetiştirmek Sultana danışmanlık ve ihsanların (bahşiş) dağıtma işlerini yürütmesi Hazine ve Divanda ikta işleri hakkında çıkan fermanlara nezaret etmiş, hatta komutan olarak seferlere çıkmıştır. İlk pervane Yağıbasan oğlu Zahiruddin İliğ'dir. Zahirüddin İliğ'in pervane olmasının sebebi Selçuklu ordusuna intikal eden bir çok Danışmendli askerlerin sayılarını bilmek ve defterlere kaydetmek olmalıdır. Mesela Pervane olan Celaeddin Kayser, Hacip/ Emir-i Hicap/ Emir-i Perdedarân görevini de yerine getirmiştir³⁹. Taceddin Pervane asıl işi araziden gelen gelirleri kayıt altına almak yine ikta gelirlerini gözetlemek ve iktayla ilgili her türlü işleri sürdürürken, I. Alaeddin Keykubat döneminde Diyarbakır fethinde de ordu komutanlığı yapmıştır⁴⁰. Taceddin Pervane Ahlat'ın fethinden sonra sahip ve müstevfi ile o şehre (Ahlat) varıp divanların yapılandırılması malların ve ziraatı arazilerin gelirlerini takibini, çiftçiler tarlalarını geri iade etmesini, kale muhafızlarını ve masraflarını kayıt altına alma ve vergilerin kolay bir şekilde ödemeleri için kararları almıştır⁴¹.

Muineddin Pervane iş başına geldikten sonra bu düzen değişti. Pervanelik vezirlikten sonra bütün makamlardan yüksek bir yere geldi. Bu dönemde Pervane, Türkiye Selçuklar devletinin en önemli işlerinde kararlar alan ve Divan-i Alaya üye olan en yüksek makamlarından biri sayılmıştır. Pervaneler içinde Muineddin Süleyman çok büyük kudret ve nüfuza sahipti. Muineddin Pervane, II. İzzeddin Keykavus döneminde Sinob'un fethi ve Canik hareketinde çok muktedir komutan olarak isminden söz ettirdi⁴². Pervane Muineddin devlet memurlarını otoritesine

³⁶ Kesik, a.g.md, s.244

³⁷ Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l-Ahbâr*, (nşr. Osman Turan) TTK yay. Ankara 1944, s. 89;trc.çev. M. Öztürk, Ankara 2000, 33; İbn Bibi, *El- Evâmirü'l- alaiyye fi'l-umuri'l- Alaiyye I*, Tıpkı Basım, (nşr. A. Erzi- N.Lugal) Ankara 1957, s. 624; trc. M. Öztürk, II, s. 149.

³⁸ Ahmed Tevhid Zeyneddin Beşşare'nin Ferhuniye mahallesindeki mescidinin kitabesinde sahibul berid unvanına sahip olduğunu ifade etmektedir. Ahmed Tevhid" Posta", *Yeni Fikir Mecmuası*, 15 Şubat 1341/4, s. 2. Merhum Ahmet Tevhid bu kitabeyi, 3 Ağustos 1313 de okuduğunu ancak tarih kısmını doğru okuyup okumadığını bilmediği ifade etmektedir. Ancak burada A. Tevhid sadece tarihi değil emir-i berid ismini yanlış okumuştur. Buradaki Emir-i Berid isminin doğru okunuşu "Ahur Bek(ğ)" dir. A. Tevhid, Ahur Bek ismini nasıl Emir Berid okumuş oda bir muammadır

عمر هرامسجد في أيام دولة السلطان الغالب
عز الدنيا والدين ابو الفتح كيكاس بن كيكسرو
برهاب امير المؤمنين العبد الضعيف المحتاج الي رحمة الله

زين الدين بشاره امير بريد(غ) السلطاني في جمادى الاول سنة خمس عشر ستمائة

³⁹ İbn Bibi, s.257-258;trc. I, s. 277; Hacib için bkz. A. Taneri, "Hacib" *DA*, XIV, İstanbul 1996, s. 508-511; M. Fuad Köprülü, "Hâcib", *IA*, V/1, İstanbul 1987, s. 30-36.

⁴⁰ İbn Bibi, s. 450-451; trc. I, s. , 446-447.

⁴¹ İbn Bibi, s. 428-432; trc. I, s. 427-429.

⁴² Aksarayî, s. 85-86; trc. s. 63-64; Kaymaz, a.g.e., s. 111-112.

göre azl veya tayin ederdi. Muineddin Süleyman pervane, pervanelik otoritesiyle neredeyse vezirin bütün yetkilerini kendine toplamış denebilir. Türkiye Selçuklularıyla ilgili araştırmalar ve Arap kaynakları Muineddin Süleyman'ı yanlışlıkla vezir ve sahip şeklinde yazmışlardır. Muineddin Süleyman kısa süreli de olsa İlhanlılar tarafından IV. Rukneddin Kılıç Arslan veziri olarak atanmış olsa da bu makama hiç geçmedi. Muineddin Pervane diğer bir icraatlarından veya müdahale ettiği makam ise Sultan Naipliği idi. Sultan naipliği vezirden sonra ikinci rütbedi⁴³. Sultan naibi, sultan olmadığı zaman devlet işlerini yürütüyordu. Ayrıca savaflara gidebilirdi. Naiplik beylerden birine altın kılıç hediye edilerek seçilirdi. Sultan Naibine hizmetine karşılık ikta verilirdi. Muineddin Süleyman'ın nüfuzu öyle güçlenmişti ki Sultanın varlığında veya yokluğunda devlet işlerine müdahale ediyordu. Muineddin Süleyman icraatlarına bakılırsa, III. Gıyaseddin Keyhüsrev'in terbiyesinde önemli rol almıştır⁴⁴.

Sonuç

Pervane şimdiye kadar bilinen toprak işlerine bakan bir görevli olarak biliniyordu. Ancak çalışmamızda ortaya çıkan sonuç bu görevin sadece Selçuklular döneminde toprak işlerine bakan bir görevli değil büyük bir ihtimalle Sasani devletine kadar inen özellikle Abbasi devletinde çok açık olarak görebildiğimiz şekilde Berid teşkilatının vilayetlerdeki Fürvenâki diye bilinen görevlisidir. Bu görevli vilayetlerdeki bütün bilgileri özellikle haraç ve arazi, darphanelerde altın gümüş ve paraların ne şekilde tab edildiğini, memleketin imar durumunu, fiyat iniş çıkışlarını, yöneticilerin durumları gibi yukarıda ifade ettiğimiz bir hadiseyi Bağdad'a iletmiştir. Ancak bu görevli Selçuklularda biraz değişikliğe uğramış gözüküyor. Bu da Nizamülmülk'ün özellikle ikta dediğimiz toprak tevcihlerini askerileştirmesi ile alakalı olsa gerektir. Tabii bu durum Türkiye Selçuklularında da farklı değildir. Ancak burada Selçuklu Veziri Muineddin Süleyman ile bu görev Türkiye Selçuklu devletinin en önemli görevi olmuştur.

⁴³ Casim Avcı, "Naib", DİA, XXXII, İstanbul 2006, s. 311-312.

⁴⁴ Kaymaz, a.g.e., s. 123,127

KAYNAKÇA

- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud *Müsameretü'l-Ahbâr*, (nşr. Osman Turan) TTK yay. Ankara 1944.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 2000.
- Avcı, Casim, “Naib”, *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, s. 311-312.
- Ateş, Ahmed, “Hicrî VI-VIII. (XII-XIV.) Asırlarda Anadolu’da Farsça Eserler”, *Türkiyat Mecmuası*, 1945/VII-VIII, Cüz: II, s. 94-135.
- Ayda, A. , *Türklerin İlk Ataları*, Ankara 1987.
- Barthold, W. *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1984.
- Bundari, *Zübdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra* , (çev. K. Burslan) İstanbul 1943.
- Blaga, Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, 1997.
- Bosworth, C.E., “Samanids”, *EI*, C.VIII, Leiden 1995, s.1025-1031.
- Czegledy, K., *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*,(trc. E. Çoban), İstanbul 1998.
- Esin, Emel, “Samanids”, *Cambridge History of Iran*, C.IV, Cambridge, 1975, s.136-161
- Ercilasun, A.B. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara 2004.
- es- Sulî, Muhammed b. Yahya *edeb-i Kuttab*, Kahire 1341, s. 193.
- el- Harezmi, Muhammed bin Ahmed Yusuf , *Mefatihul Ulûm*, (thk. İbrahim el Ebyarî) Beyrut 1409
- el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'şâ fî-Sinâ'at el İnşâ*, C. XIV, Kâhire, Dâru'l-Kütübî'l-Mısırye 1922.
- Devellioğlu, F., *Osmanlıca- Türkçe Lügat*, Ankara 2012.
- Dodangeh, Abdullahi “Celâyirî Hükümdarı Şeyh Üveys’e Sunulan Desturü'l-Kâtib fi Ta'yini'l-Merâtib Adlı Eser Üzerine Bir Değerlendirme” *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (The Journal of Social and Cultural Studies)* Cilt/Volume: II, Sayı/Issue: 4, Yıl/Year: 2016, s. 163-183.
- Harekat, İbrahim, “Berid” *DİA*, V, İstanbul 1992, s. 498-501.
- Hafız-ı Ebru, *Zubdetu't-tevarih*, yay. Seyyid Kemal Hac Seyyid Cevâdî, III, Tahran 1380.
- Hondmir, *Tarih-i Habibu's-siyer*, yay. Muhammed Debir Siyâkî, II, Tahran 1333.
- Hugounet, P. *La, Poste des Calîfes et La Poste de Shah*, Paris 1884.
- Hıyârî, Mustafa, *ed-Devâvîn Kitâbü'l-Harâc ve Sinâa'tü'l-Kitâbe*, Ürdün 1986
- Hitti, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi* (çev. Salih Tuğ), c. I, İstanbul, 1989.
- İbn Bibi, *El- Evâmîrü'l- alaiyye fî'l-umuri'l- Alaiyye I*, Tıpkı Basım, (nşr. A. Erzi-N.Lugal) Ankara 1957.
- İbn Bibi, *El- Evâmîrü'l- alaiyye fî'l-umuri'l- Alaiyye*, II, (trc. M. Öztürk), Ankara 1996.
- İsti'lâmî, Muhammed , *Bugünkü İslam Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* (çev. Mehmet Kanar), Ankara 1981.
- Javanshir, Babak, “Sâsânî Devlet Teşkilatı’nda Türk Etkisi” *XVII. TTK kongresi (15-17 Eylül 2014)* II. Cilt II. Kısım, Ankara 2018, s. 766-823.

- Kayaoğlu, İsmet, *İslam Kurumları Tarihi*, Ankara, 1980.
- Kesik, M. “Pervane”, *DİA*, XXIV, İstanbul 2006, s. 244.
- Kurat, A. N. *Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi*, Ankara 1972.
- Köprülü, M. Fuad , “Hâcib”, *İA*, V/1, İstanbul 1987, s. 30-36
- Köprülü, F. “Berid”, *İA*, II, Ankara 1979, s. 541, s. 541-549.
- Köprülü, F. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ankara 1986.
- Köymen, M. A. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, Ankara 1989.
- Koca, S. *Türk Kültürünün Temelleri*, I, II, İstanbul, Trabzon 1990, 2000.
- Kudame b. Cafer, *Kitabu'l- Haraç*, (çev. R. Şeşen), İstanbul 2018.
- Kurt, Hasan, “Tâhiriler”, *DİA*, XXXIX, İstanbul s. 403-404.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, (çev. Salih Şaban,) İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- Levi- Provençal, E., “Emeviler”, *İA*, IV. İstanbul 1977, s. 241- 248
- Levis, B. *Tarihte Araplar*, (Çev. H. D. Yıldız) İstanbul 1979.
- Muhammed b. Hindüşah-ı Nahcivânî, *Desturü'l-Kâtib fi Ta'yini'l-Merâtib*, c. II, Azerbaycan 1974.
- Nizâmü'l-Mülk , *Siyâset-nâme*, haz. M. A. Köymen, TTK, Ankara 1984.
- Nizamülmülk, Hâce, *Siyasetname*, (mukaddime ve ta'likat: AtaullahTedeyyün) Tahran 1373.
- Pakalın, M. Z. *Maliye Teşk. Tarihi*, Ankara 1977.
- Riyâhî, Muhammed Emîn, *Osmanlı Topraklarında Fars Dili ve Edebiyatı*, (trc. Mehmet Kanar), İstanbul 1995.
- Steingass, Francis Joseph, *The student's Arabic-English dictionary*, London 1884.
- Sourdel, D. “Barîd”, *EI2* (İng.), I, 1045-1046.
- Sami, S. *Kamus-i Türki*, Dersaadet 1317.
- Saliha, Muhammed İsa, *Mu'cemu'ş-Şamil li't-Turasi'l-Arabiyyi'l-Matbu*, Kahire 1993, s. 268)
- Taneri, A. “Hacib” *DİA*, XIV, İstanbul 1996, s. 508-511.
- Tevhid, Ahmed, ” Posta”, *Yeni Fikir Mecmuası*, 15 Şubat 1341/4, s. 2.
- Tuna, O. N. *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, Ankara 1990.
- Usta, Aydın “Samaniler” *DİA*, XXXVI İstanbul 2009, s. 64-68.
- Ungan, S. , “Türkçenin Yazı Dili Oluşum Sürecinde Karşılaştığı Bazı Tutumlar”, *Dumlupınar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Dergisi* 2008/(20), 299-316.
- Vefik Paşa, A. , *Lehçe-i Osmani*, (hz. R. Toparlı) Ankara 2000.
- Yazıcı, N. “ Klasik İslam Döneminde Haberleşme Kurumu İle İlgili Bazı Mülâhazalar” *A. Ü. İlahiyet Fak. Der.* XXIV/1957, s. 377-386.
- Yununi, *Zeyl-i Miratu'z-Zaman*, C. III, Haydarabad 1954, (1374).
- Zeydan, C. *İslam Medeniyeti Tarihi*, (notlarla günümüz Türkçesine çeviren N. Gök) II, İstanbul 2015

ANADOLU'DA İSLAM VEYA İSLAMLAŞMA KONULU ÇALIŞMALARIN DÜNÜ BUGÜNÜ: GENEL YAKLAŞIM, KAVRAMLAR VE TARTIŞMALAR

RESUL AY*

Anadolu'da İslam'ı konu alan çalışmaların tarihi epey eskiye gider. Fuad Köprülü'yu başlangıç noktası alırsak onun zamanından günümüze kadar oldukça hacimli bir literatürün oluştuğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Farklı motivasyonlarla konuya başlayan ilginin aslında dünden bugüne ortaya koyduğu literatür nispeten sade bir nitelik de arz eder. Dönemsel olarak tez ve anti tez genel eğilimini yansıtan literatür belli başlı yaklaşımlar, konular ve kavramlar üzerinden gelişir. Tasavvuf ve tarikatlar üzerinden bir İslamlaşmanın ağırlığının hissedildiği bu tarih yazınında dinsel farklılaşma başat rolü oynamıştır. Bu farklılaşmanın oluşumu, niteliği ve onu tanımlamak için kullanılan kavramlar, betimlemeler çalışmalara yön vermiştir. Söz konusu tarih yazını burada tek tek yazarlar ve eserleri üzerinden ele almanın zorluğu ortadadır. Bunun yerine konuyu literatürün yansıttığı iki ana grup üzerinden incelemeye çalışacağım. Bir tarafta söz konusu tarih yazınına temellerini atan ve görüşleri bir paradigmaya dönüşerek uzun yıllar etkili olan Köprülü ve onun etkisinde gelişen tarih yazını, diğer tarafta kabaca 90'lı yıllardan sonra büyük ölçüde bu paradigmanın eleştirisi çerçevesinde gelişen tarih yazını. Burada temsil kabiliyeti olan öncü ve simge isimlerle kendimi sınırlandıracağımı peşinen söylemek isterim.

Anadolu'da İslam konusuna ilginin farklı motivasyonlardan beslendiği kuşkusuzdur ama özellikle iki tanesinin başat rol oynadığını belirtmemiz gerekir. Birincisi Babinger'in Anadolu Selçuklularının Şiiliğine dair iddialarına Fuad Köprülü'nün cevap niteliğindeki araştırmalarında kendini gösteren, gerçekten bu erken dönemde Anadolu'da nasıl bir İslam'ın vücut bulduğuna dair bir arayıştan;¹ ikincisi toplumda mevcut belirli bir toplumsal kesimin ana akım İslam'dan farklı bir İslam anlayışına sahip olmasının nereden kaynaklandığı, bu bağlamda Anadolu'nun ilk Türkleşme ve İslamlaşma sürecinde burada gelişen bazı dini/tasavvufi akımların ve sosyo-politik olayların buna kaynaklık teşkil edip etmediği meselesinden kaynaklanır. İkinci motivasyonda kabaca 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan ve Cumhuriyetin kuruluş dönemini de kapsayan siyasi konjonktürün belirleyici etkisini özellikle belirtmemiz gerekir. Bu her iki dönemde Anadolu'da farklı bir İslam anlayışını temsil eden öteden beri Kızılbaş olarak bilinen ama bu dönemde Alevi olarak adlandırılmaya başlanan geniş halk kitlesinin bir takım siyasi projelerin ilgi odağı haline gelmesi veya kapsamına girmesi onların inançlarının kökenine ilgiyi artırmış, bu kapsamda kökenleri Anadolu'da daha ilk Türkleşme ve

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE.
ayresul@yahoo.com.

¹ Franz Babinger-Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, (Yay. Mehmet Kanar), İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 13-15, 41-55.

İslamlaşma döneminde aranmaya hatta Orta Asya ile bağlantıları kurulmaya çalışılmıştır.²

Bu tür motivasyonlardan bağımsız olarak sadece mesleki ilgiyle, özellikle de din tarihine ilgi duyan tarihçilerin Anadolu'nun dini hayatında iz bırakmış bazı ünlü âlim ve mutasavvıfların biyografilerine, tasavvuf akımlarına, tarikatlarına, tasavvuf edebiyatına ve bu arada Alevi ocak sistemlerinin oluşumuna yönelik çalışmaları olmuştur. Bu çalışmalar her ne kadar Anadolu'nun İslamlaşması veya Anadolu'da İslam probleminden kısmen veya tamamen bağımsız olarak yapılmışsa da bazen iradi bazen de gayri iradi olarak bu problemin çözümüne katkıda bulunmak gibi bir işlev de görmüştür.

İslamlaşma konusunu ele alan çalışmalarda konunun büyük ölçüde tasavvuf ve tarikatlar üzerinden, özellikle de şeriat dışı nitelikler sergileyen tarikatlar veya sufi çevreler üzerinden işlendiği görülür. Anadolu'da İslamlaşmanın aracı olarak tasavvuf ve tarikatlara verilen başat rol diğer İslamlaşma araçlarını hatta burada şekillenen İslam'ın niteliğini belirleyen diğer etmenleri göz ardı ettirmiştir. Oysa Anadolu'da Sünni çerçevede gelişen İslam'ın bu oluşumunda başta Anadolu Selçuklu Devleti'nin dini, siyasi ideolojisi ve uygulamaları olmak üzere İslam'ın formel eğitimle aktarılan ortak ve paylaşılan bilgi birikiminin Anadolu'ya da taşınması ve burada kendini yeniden üretmesi aracı olan medreseler önemli rol oynamıştı. Konuyu bu boyutlarıyla ele alan büyük çapta bir çalışmaya ne yazık ki rastlamıyoruz.³ Şüphesiz bu tercihte tasavvuf çevrelerinin Anadolu'nun İslamlaşmasına açık etkisi ve bu yöndeki faaliyetlerinin daha görünür olması bir faktördür. Fakat tasavvuf çevrelerinden belirli bir kesime ağırlık verilmesi ise daha çok farklı olana duyulan ilgiyle veya onu çözümleme önceliğiyle alakalı olmalıdır. Anadolu'ya has farklı bir İslam anlayışının bu topraklarda hayat bulması, günümüze ulaşması ve halen geniş halk kitlelerinin de inancını teşkil etmesi doğal olarak onun çözümlemesini öncelikli kılıyordu. Bu yüzden Anadolu'da İslam konusunu ele alan

² Abdülhamid döneminde Alevileri yeniden tanımlama girişimi ve onlara yönelik politikalar için bkz. Yalçın Çakmak, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2018, II. Bölüm ; Alişan Akpınar, "II. Abdülhamid Dönemi Devlet Zihniyetinin Alevi Algısı" *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik: Tarih Kimlik-İnanç-Ritüel* (Der. Yalçın Çakmak-İmran Gürtaş), İletişim Yay., İstanbul 2015, 215-224; Murat Alandağlı, "Kızılbaşlara Dair İki Rapor: 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı İdarecilerinin Gözüyle Kızılbaşlar" *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik...* içinde, s. 227-238. İttihat ve Terakki dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında Alevilik algısı ve Devletin Alevi siyaseti için bkz. Baha Said Bey, *Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayrî Zümreleri* (Haz. İsmail Görkem) T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 28-41.

³ Mevcut çalışmalar için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu'da İslam" *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi- Makaleler Araştırmalar-*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 139-184; Gary Leiser, "The Madrasah and the Islamization of Anatolia before the Ottomans" *Law and Education in Medieval Islam: Studies in Memory of Professor George Makdisi* (der. Joseph E Lowry, D. J. Stewart ve S.M. Toorawa), E.J.W. Gibb Memorial Trust, Cambridge, 2004, s. 174-191; Speros Wryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley 1971; Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, Marifet Yay., İstanbul 1981.

çalışmalar bir taraftan ana akım İslam'dan farklı bir şekilde gelişen İslam anlayışını veya Müslümanlık biçimini ilgili tasavvuf akımları veya tarikatlar üzerinden çözümlerken aynı zamanda Anadolu Aleviliğinin nereden kaynaklandığı, inanç ve ritüellerinin nasıl oluştuğu problemini de çözmeye çalışıyordu.

İslamlaşmanın belirtilen diğer araçlarını gölgeleyen tasavvuf ve tarikat merkezli yaklaşım aslında konunun anlaşılmasında bir başka probleme daha gölge teşkil ediyor. Çalışmaların çoğunda Anadolu'da İslam veya Müslümanlık tasvir edilirken ekseriyetle meslekten dervişlerin Müslümanlığı veya tarikatların İslam anlayışı tasvir ediliyor. Dolayısıyla bütün farklılıklara ve çeşitliliklere dair çizilen tablo aslında büyük ölçüde mutasavvıfların Müslümanlığını yansıtmakta olup halkın İslam anlayışı ve uygulamalarını bire bir yansıtmıyorsa da yansıtmadığı konusunu tam olarak açıklığa kavuşturmuyor. Halk İslam'ına dair betimlemeler daha çok onların İslamlaşmasında aracı rolü oynayan sufi çevrelerin niteliği üzerinden fikir yürütmeye ve çıkarımlarda bulunmaya dayanıyor. Oysa derviş dindarlığı ile halk dindarlığının birebir aynı olamayabileceği, dervişler kanalıyla öğrenilen dindarlığın halkta bazı kırılmalara/dönüşümlere uğrayabileceği ihtimali de her zaman akılda tutulmalıdır.

Buraya kadar ön tasvirini bu şekilde yapabileceğimiz Anadolu'da İslam konusuyla ilgili tarih yazınına muhteva bakımından baktığımızda ise bazı belirgin özellikler yansıttığını görürüz. Bu yazında ilk dikkati çeken kategorik yaklaşımdır. İslam anlayış ve dindarlık biçimlerinin iki temel kategori altında incelendiği görülür. Bu kategoriler için kullanılan kavramlar, özellikle de İslami farklılaşmayı nitelemek için kullanılan kavramlar, yine muhtevaya dönük analizler ve muhtemel köken önerileri geçmişte olduğu gibi günümüzde de alanla ilgili çalışmalara yön veren hususlardır. Bu çerçevede Köprülü'nün artık paradigmaya dönüşmüş yüksek İslam–popüler İslam, ortodoks–heterodoks şeklindeki kategorik yaklaşımı, popüler veya heterodoks kavramlarıyla nitelendirdiği inanışın Orta Asya İslam öncesi kökenine vurgusu, ayrıca bu inancın muhtevasının senkretizm kavramıyla ifade edilmesi konuya yaklaşımın temel hareket noktasını oluşturmuştur. Bugün bile bu yaklaşım ilgili çalışmalarda ana belirleyici olmaya devam etmektedir. Fakat bu sefer Köprülü'den beri devam edegelen paradigmanın takibinden ziyade eleştirisi üzerinden canlı bir tartışma sürmektedir. Katı kategorik veya kutuplaştırıcı yaklaşıma itirazdan alternatif kavram önerilerine, Orta Asya kökenine dair reddiyelerden alternatif köken açıklamalarına ve muhteva analizinin niteliğine dönük bir süredir canlı bir akademik ortam oluşmuş durumdadır.

Fuad Köprülü'den günümüze konuyla ilgili çalışmalar tez antitez görüntüsü sergilese de Anadolu'da İslam'ın tek biçimli gelişmediği, farklı İslam anlayış ve pratiklerinin burada eşzamanlı vücut bulduğu ortak tespitinden hareket ederler. Dolayısıyla bu çalışmaların öncü niteliğine sahip olanlarında söz konusu farklılığın çözümlenmesi/açıklanması odak noktasını oluşturur. Köprülü bu farklılığı kitabi İslam'a bağlılık ve entelektüel birikim üzerinden yüksek İslam–Halk İslam'ı veya şehirli İslam'ı–kır İslam'ı gibi kategoriler şeklinde ele alır. Anadolu'daki Müslümanlığı daha çok tasavvufu ilişki bağlamında inceleyen Köprülü İslam

dünyasındaki hemen her tasavvufi cereyanın 12-13. yüzyıllardan itibaren Anadolu'da temsil edildiğini, ancak ister tasavvuf felsefesi boyutuyla öne çıkanlar olsun, isterse Yeseviye veya Horasan Melametiyyesinden türeyen sufilik şeklinde olsun her birinin Anadolu şehirlerdeki temsili ile kırsal kesimdeki, özellikle de göçebe Türkmen çevrelerdeki temsilinin farklı olduğunu belirtmiştir. Ona göre, kendi içinde farklılık gösteren sufilik felsefesinin müdafileri olan Muhyiddin-i Arabi, Evhadüddin Kirmani, Fahrüddin İraki, Necmüddin Daye, Sadrüddin Konevi ve Celaleddin Rumi gibi sufiler aslında sadece şehirlerde yüksek sınıfa mensup sınırlı bir çevreye hitap edebilmiş, onların 'teoloji mistik sistemleri' halk arasında 'garip ve basit itikat' şekillerine dönüşmüştür. Aynı şekilde isimlerini zikrettiği bazı sufilerde 'yüksek ve hususi bir sufilik felsefesi şeklinde tecelli eden Horasan Melametiyesi kaynaklı Kalenderiye, Haydariye gibi tarikatlar kırsal kesimlerdeki temsilcilerinde başka şekil alıyordu. Orada 'garip kıyafetleri, meczubane davranışları ve keramet motifleriyle süslü söylemleri ile adeta şaman/ kam kimliğinde Türkmen Babalarına' dönüşüyor, Türkmen boylarına onların eski inanışlarına uygun sufiyane ve sade bir dille hitap ediyorlardı.⁴

Köprülü Türkmen boylarının Müslümanlığını tasvir ederken ilkin ne Türkmen babalarının mensup olduklarını ifade ettiği Yeseviye, Kalenderiye ve Haydariye dervişleri için ne de onların tesirinde İslam anlayışları şekillenen Türkmen çevreler için heterodoks ve senkretizm kavramlarını kullanmaz. Fakat daha sonraki çalışmalarında söz konusu Türkmen Babalarını 'eski Türk şamanlarının haricen İslamlaşmış bir devamından başka bir şey olmayan alevi ve heterodoks Türkmen babaları' olarak tanımlıyor;⁵ onları artık 'köylülerin ve göçebelerin manevi hayatlarının başlıca nazımı ve hakimi' olarak görüyor.⁶ Bu çerçevede onların hitap ettiği Türkmenlerin İslam'ını da 'Türklerin eski putperest aneleriyle müfrit Şiiliğin –haricen tasavvuf rengine boyanmış- basit ve popüler bir şeklinin ve bazı mahalli bakiyelerin imtizacından hasil olmuş bir senkretizm' şeklinde tanımlıyor.⁷

Anadolu şehirlerinin kuvvetli bir Sünnilik tesiri altında kaldığını, Osmanlı Devletinin kuruluşu sırasında Mevlevilik, Rifailik, Halvetilik ve Kazerunilik gibi Sünni tarikatların şehirlerde, heterodoks dervişlerin ise şehirlerden ziyade köylerde ve göçebeler arasında uygun zemin bulduğunu belirterek aslında ister istemez heterodoksinin Türkmen çevrelere, sünni/ortodoks İslam'ın da şehirlere has bir özellik olduğu izlenimini yaratıyor.⁸ Her ne kadar bazı heterodoks tarikatlara mensup şeyhlerin şehirlerde de varlık gösterdiğini belirtse de yukarıda onun yaklaşımıyla çizilen tabloda taşraya ait olan Halk İslam'ı ile heterodoksinin örtüştüğü bir görüntünün ortaya çıkmasına engel olamıyor.

⁴ Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, (Yay. Mehmet Kanar), İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 47-50; Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK. Yay., Ankara 1991, s. 94-102.

⁵ Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 47.

⁶ A.g.e., s. 98.

⁷ A.g.e., s. 97.

⁸ A.g.e., s. 95-99.

Peki Köprülü göçebe ve köylü Türkmenlerin inançlarının şekillenmesinde önemli rol oynayan söz konusu derviş gruplarını veya tarikatları heterodoks kavramıyla nitelendirirken ne demek istemiştir, onlara nasıl bir anlam yüklemiştir? Açık bir tanımlama yapmamakla birlikte adı geçen tarikalara dair farklı bağlamlardaki tasvirleri bir araya getirildiğinde ortaya şöyle bir resim çıkar: Mücerretlik, fakr, dilenme ve melamet esaslarına bağlı, garip ayinleri ve kılık kıyafetleri olan, bayraklar ve dümbelekler eşliğinde serseriyane oradan oraya doluşan, yüksek felsefi düşünceler ve dini tecrübelerle kabiliyetsiz, manevi nihilizme ve immoralizme meyilli, iyi anlayamamış bir panteizm ve aşırı şia temayüllerine sahip, toplumsal ve ahlaki nizama karşı isyankar, kendi ananeleri ile mahalli hurafelerle karışmış bir inanç sahibi, ibahiyeye mensup ve bir takım ahlaki zafiyetleri olan bir topluluk.⁹

Bugün pek çok tarihçi Köprülü'nün bu yaklaşımını aşırı kategorik, ideolojik, kutuplaştırıcı ve dışlayıcı bularak eleştirir. Fakat aynı keskinlikte ve tonda olmasa da Köprülü'nün yukarıda sınırları çizilen paradigması uzun yıllar bu alanda çalışan tarihçileri etkilemiştir. 90'lı yıllara kadar onun pek çok tespiti yer yer tadil edilerek veya geliştirilerek geçerliliğini korumuştur. Bu alanda en ciddi çalışmaları ortaya koyan ve alan bilgisinin genişlemesinde büyük katkı sağlayan Abdülbaki Gölpınarlı, Irene Melikoff ve A. Yaşar Ocak gibi tarihçiler Köprülü paradigmasının en ciddi takipçileri olarak görülmüştür. Gölpınarlı Anadolu'daki dini farklılaşma konusu ile ilgili tartışmalara pek girmeden buradaki tasavvufi hayatın pek çok boyutunu derinlemesine incelediği çalışmalarıyla temayüz etmiştir.¹⁰ Irene Melikoff mesleki hayatının büyük bir kısmını hasrettiği Bektaşilik ve Alevilik çalışmalarında Köprülünün tonlamasıyla olmasa da çalıştığı grupları heterodoks kavramıyla izah etmeyi tercih etmiştir. Ama onun bu kavramla inanç açısından herhangi bir olumsuzluğu, geriliği, tahrif edilmişliği kastettiği söylenemez. Mesleki hayatının geç dönemlerinde Anadolu Aleviliğinin çevre bölgelerdeki benzer inanç gruplarıyla (Ehli Haklar, Yezidiler, Nusayriler gibi) ilişkisine, dolayısıyla Aşırı Şiilikle bir bağlantıya temas etmiş olsa da esas olarak Köprülü gibi Orta Asya ve Şamanlık üzerinden bir Alevilik kurgulamıştır.¹¹

Ocak da Melikoff gibi Erken dönem Halk İslam'ının Orta Asya kökenlerine bilhassa Gök Tanrı inancı, Şamanlık Atalar ve Tabiat kültlerine güçlü bir vurguda bulunur.¹² Fakat onun köken konusunda epey ilaveleri ve yeni yaklaşımları olmuştur. Mesela Türklerin daha önceden benimsemiş olduğu dinlerden Maniheizm, Budizm, Zerdüştlük ve Hıristiyanlık etkilerinin yanında, İsmaililik üzerinden Aşırı

⁹ A.g.e., s. 99-101.

¹⁰ Mesela şu eserlerine bakılabilir, Abdülbaki Gölpınarlı, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992; *Melâmîlik ve Melâmîler*, Gri Yay., İstanbul 1992. *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992.

¹¹ Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları* (Çev. Turan Alptekin), Cem Yay., İstanbul 1994; Irene Melikoff, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları* (Çev. Turan Alptekin), Cem Yay., İstanbul, 1994.

¹² Ahmet Yaşar Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul, 2005.

Şia etkisine, hatta bu etkinin zaman içerisinde farklı kanallarla yenilendiğine işaret eder.¹³ Bu çerçevede Hurufilikle birlikte tasavvufun aşırı yorumlarından panteizm ve kutupçu anlayışlar, yine Safevilerle birlikte mesiyani, On iki İmam'cı ve yeniden İsmaili Şiiilik unsurları Halk İslam'ına ve Aleviliğe tesir etmiştir.¹⁴ Ocak'ın bu çerçevede en orijinal katkısı herhalde Orta Asya, Şamanlık ve Horasan meşrepli tarikatların erken dönem Halk İslam'ının ana kaynakları olarak düşünüldüğü bir dönemde Irak kökenli Vefailiğin önemli bir aktör olduğunu tespit etmesidir. Özellikle de Dede Garkın üzerinden Baba İlyas'ın ve onunla irtibatlı veya iltisaklı bazı dervişlerin aynı tarikatla ilişkisini fark etmiştir.¹⁵ Ocak erken dönem Anadolu'da özellikle tasavvuf grupları üzerinden yaptığı çalışmalarda Köprülü paradigmasının diğer unsurları olan yüksek İslam-popüler İslam ve ortodoks-heterodoks ayrımlarını benimsediği görülüyor. Heterodoks kavramını her ne kadar tezyif, ötekileştirme, dışlama maksatları ile kullanmayıp merkezi kurumsal İslam'ın dışında gelişen Ana akım İslam'dan farklı bir İslam biçimi manasında kullanmış olsa da eleştirilmekten kurtulamaz.

Köprülü paradigması kabaca 90'lı yıllardan sonra ciddi bir sorgulamaya tabi tutuldu. Onun yaklaşımının Anadolu'da İslam'ın, özellikle de İslami farklılaşmanın doğru bir şekilde anlaşılmasına yetmediği hatta engel teşkil ettiği görüşü dile getirildi. Bu çıkışın en simge isimlerinden Ahmet T. Karamustafa Köprülü Paradigmasının yukarıda belirtilen bütün unsurlarına bir dizi eleştiri ve alternatif yorumlar getirdi. Onun konuya ilgisi, Ocak gibi, Anadolu'da Sünnilik dışı sufi çevreleri çalışarak başladı.¹⁶ Tasavvufun veya bir takım sufi çevrelerin Anadolu'nun İslamlaşmasındaki etkisi onda da güçlü bir karşılık buldu. Lakin bu çevrelerden hangilerinin daha etkili olduğu konusunda geleneksel söylemden farklılaşır. Kalenderilik ve Haydarilik gibi tarikatların içinde yer aldığı yeni zahitlik (zühtçülük) akımının Anadolu tasavvufunun oluşmasındaki etkisini ikincil düzeyde görür. Bunun yerine 'tarikatlar ve evliya inancalarını'¹⁷ hatta bir silsile ağı oluşturmayan, birilerine bağlantısı olmaksızın faaliyet gösteren ama Anadolu halkları arasında asırlar boyu etkisini sürdüren şeyhler ve mürid çevrelerini daha

¹³ Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Tarihinde İslam'ın İkinci Yüzü: Anadolu'da Şiiilik Meselesini Yeniden Düşünmek Yahut İsmaili Etkilere Dair" *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 339-357.

¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Babailer İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslam Heterodoksizinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış" *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 69-97.

¹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksizinin Teşekkülü*, Dergah yay., 2. Baskı 1996, s. 101-105; Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefai Tarikatı (Vefaiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)", *Belleten*, LXX, sayı:257 (2006), s. 119-149.

¹⁶ Ahmet T. Karamustafa, *Vâhidî's, Menâkıb-ı Hvoca-i Cihân ve Netice-i Cân: Critical edition and historical analysis*, Harvard Univ., Cambridge, Mass., 1993.

¹⁷ Ahmet T. Karamustafa, "Yesevilik, Melâmetlik, Kalender'ilik, Vefâilik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Süfiler: Kaynaklar-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm* (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), TTK. Yay., Ankara 2005, s.81)

etkili bulur.¹⁸ Bu yüzden Anadolu tasavvufunun köklerini Horasanda değil Vefailik yoluyla Irakta aramak gerektiğini¹⁹, bununla birlikte yine de Anadolu'daki bağımsız oluşumlara odaklanmanın daha önemli olduğunu vurgular.²⁰ Bu bağlamda Anadolu'da faaliyet gösteren bir kısım dervişlerin Yeseviye tarikatına mensubiyetlerine dair görüşlere itiraz eder. Eğer Ahmed Yeseviyle irtibatlı biri aranacaksa buna en yakın ismin Hacı Bektaş olabileceğini fakat bu irtibatın da onun çağdaşı olmak ve ondan etkilenmekten öte bir anlam taşıyamayacağını, hele onun müridi veya onun adına Anadolu'da faaliyet gösteren bir şey olamayacağını dile getirir.²¹ Bunun dışında XIII. yüzyılda Anadolu'ya çok sayıda Yesevi dervişinin göç ettiği ve Anadolu'da tasavvufun Yesevilik'in etkisi altında geliştiği iddiasını temelsiz bulur.²²

Anadolu'da faaliyet gösteren sufileri İslam görüntüsü altında Şamanlar olarak nitelemenin yanlışlığına da itiraz eden Karamustafa bazı ünlü sufilerin birbirleriyle silsile bağlarına dikkat çekerek onların kabilevi kimliklerinin olmadığını meslekten sufiler olduklarını dile getirir. Mesela Hacı Bektaş ve Geyikli Baba'nın Baba İlyas'ın müridi olması, yine Yunus Emre'nin Tabduk Emre'yle, onun Barak Baba'yla onun da Sarı Saltuk'la müritlik ilişkisini kabilevi bağın ötesinde görür.²³

Karamustafa'nın en önemli çıkışlarından biri de Köprülü'nün yüksek kültür - alt kültür ayrıştırmasına yönelikti. Alt kültüre karşılık gelen tanımlamaların bu kültüre karşılık gelen halk İslam'ını ve onu temsil eden sufileri tek tipleştirmeyi ve yüksek kültürden keskin bir şekilde ayırmayı beraberinde getireceği için bu tanımlamanın onları doğru bir şekilde yansıtmayacağı düşüncesindedir. Hacı Bektaş, Barak Baba ve Baba İlyas soyundan gelen Elvan Çelebi, Aşık Paşa, Aşık Paşazade, Yine Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal gibi sufileri yüksek kültürden habersiz saymanın isabetsizliğine işaret ederek yüksek kültürle alt kültür arasındaki ilişkiyi birbirini dışlayan veya birbirine kayıtsız kalan bir ilişki olarak değil birbirleriyle ilişkili görmenin daha verimli olacağını düşünür.²⁴

Sufiliğe yönelik bu yaklaşımını halkın Müslümanlığına yönelik izahında da görürüz. Ona göre Halk İslam'ı şehir tasavvufundan o kadar da kopuk değildir. Hacı Bektaş inancası etrafında gelişmiş Halk İslam'ını tanımlarken onun 'şehirli din adamlarının etkisinden uzakta ancak şehirli mutasavvıflarla bir alış veriş içinde olan evliya/eren ekseninde gelişmiş bir kılığlar ve inançlar örgüsü' olduğunu vurgular. Şehirli ve kitabi tasavvuftan kaynaklanan İslam anlayışı evliya inancası şekline bürünerek halka ulaşır, sonra halk arasında gelişir ve zamanla bu Halk İslam'ı da

¹⁸ A.g.m., s. 84

¹⁹ A.g.m., s. 82

²⁰ A.g.m., s. 86-87

²¹ A.g.m., s.74-76

²² A.g.m., s.76-77

²³ Ahmet T.Karamustafa, "Early Sufism in Eastern Anatolia" *Classical Persian Sufism From Its Origins to Rumî* (Ed. Leonard Lewisohn), Khaniqahi Nimetullahi Publications, New York 1993, s. 196-197.

²⁴ A.g.m., s. 197.

dede, baba olarak adlandırılan kendi din adamlarını türetir.²⁵ Fakat son kertede Halk İslam'ının 'şehirli seçkinlerin' İslam'ından çok farklı olduğunu da belirtir. Söz konusu İslam'ı 'şeriat halkası dışına taşan bir evliya inancına' dayalı, peygamber soyuna aşırı bağlılık, İslam'a girmenin adeta Seyyidlere ve velilere bağlanarak Peygamber soyuna tutunabilmek şeklinde algılandığı, yatır merkezli ziyaret ve adak gibi kılığın olduğu bir inanç olarak tanımlar.²⁶

Köprülü geleneğinde Halk İslam'ı için kullanılan senkretizm ve heterodoks kavramları da yakın dönem çalışmalarının tartışma konularındandır. Literatürümüze bağdaştırmacılık olarak geçen ve birçok inanç sisteminin birleşimini ifade etmek için kullanılan Senkretizm kavramına itiraz onun sadece halk İslam'ının ayırt edici bir özelliği olarak sunulmasına, oysa hemen her inanç sisteminin önceki inançlardan veya çevre kültürlerden etkiler taşıyabileceğine, bu yüzden bu kavramın tek başına Halk İslam'ını anlamaya ve açıklamaya yetmeyeceğine yöneliktir.²⁷ Bu manada heterodoksi kavramı daha çok tartışılır; bu tartışma onun arka planında bir takım siyasi ve ideolojik anlamlar taşıdığından tutun, onun dışlayıcı, ayrıştırıcı hatta tezyif edici anlamlarla yüklü olduğuna kadar bir dizi gerekçeye dayandırılır. Bu yaklaşımla şehirli ve kitabi İslam'ın doğru, sözlü aktarıma dayalı halk İslam'ının ise yanlış, eksik veya aykırı olduğunu düşünmenin doğru bir yaklaşım olamayacağı ifade edilir.²⁸ Bu kavramın sakıncalı bulunan bir başka yanı Karakaya'nın cümlelerinde ifadesini şöyle bulur. Ona göre heterodoks kavramı bir inanç sistemini kendi bütünselliği içinde ve içsel bir bakışla değil de norm kabul edilen bir başka inanç zaviyesinden ve ondan farklılaştığı noktalar üzerinden tarif edilmesi sonucunu doğurur. Aslında böyle bir yaklaşım farklı inançların gelişiminin sadece hakim anlayışla olan ilişki çerçevesinde geliştiği, ondan bağımsız bir değişim, gelişim sürecinin olamayacağı kabulünü de beraberinde getirir.²⁹ Karakaya bu ayrım yerine dinsel farklılaşmayı müteşerri/şeriat merkezli İslam ile mistik/batıni İslam farklılaşması üzerinden kurgulamayı daha anlamlı bulur.³⁰ Söz konusu farklılaşmayı ifade için kullanılan ortodoks-heterodoks kavramlarına bu kavramlar üzerinde geniş tahliller yaparak itirazlarını dile getiren Dressler de benzer bir alternatif önerir: Sufi şeyhlerden/velilerden kaynaklı İslam, şeriattan kaynaklı İslam.³¹

²⁵ Ahmet T. Karamustafa, "Hacı Bektaş Veli ve Anadolu'da Müslümanlık" *Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Hacı Bektaş Veli Güneşte Zerresinden, Deryada Katresinden*, Der. Pınar Ecevitoglu, Ali M. Irak, Ayhan Yalçınkaya, Dipnot Yay., Ankara, 2010, s. 46-48

²⁶ Ahmet T. Karamustafa, "Anadolu'nun İslamlaşması Bağlamında Aleviliğin Oluşumu" *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik: Tarih-Kimlik-Inanç-Ritüel* (Der: Yalçın Çakmak, İmran Gürtaş), İletişim Yay., İstanbul, 2015, s. 47-49

²⁷ Karamustafa, "Hacı Bektaş Veli ve Anadolu'da Müslümanlık", s. 47; Ayfer Karakaya-Stump, *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarih Yazımını Yeniden Düşünmek*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2015, s. 6-7

²⁸ Karamustafa, "Hacı Bektaş Veli ve Anadolu'da Müslümanlık", s. 47; Karakaya, *Vefailik, Bektaşilik...*, s. 5, 8.

²⁹ Karakaya, *Vefailik, Bektaşilik...*, s. 8

³⁰ Karakaya, *Vefailik, Bektaşilik...*, s. 9

³¹ Marcus Dressler, "How to Conceptualize Inner-Islamic Plurality/Difference: 'Heterodoxy' and 'Syncretism' in the Writings of Mehmet F. Köprülü (1890-1966)" *British Journal of Middle Eastern*

Anadolu'daki İslami farklılaşmayı tanımlamada nispeten daha sade ve daha kapsayıcı bir öneri de Rıza Yıldırım'dan gelir. O bu farklılaşmayı müteşerri ve gayri müteşerri kavramlarıyla ifade etmeyi tercih eder. Kitap ve sünnet çerçevesinde oluşturulmuş kurallar manzumesini (şeriat) dinin ana çerçevesi olarak kabul edenler müteşerri, dinsel kurtuluşun ana kaynağı olarak şeri kurallara uymak yerine imam veya veli gibi kutsal ile ilişkili/irtibatlı kişilere intisap etmeyi dindarlık biçimi olarak benimseyenler de gayri müteşerri olarak adlandırılır. Tabii intisap edilen imam veya veliye yüklenen anlam veya karizma bu bağlılıkta büyük önem taşır. Zira onlar 'kitabın gerçek manasını yorumlama yetkisine ve özsel bir kurtarıcılık niteliğine sahip' kimseler olarak kabul edilir. Yıldırım bu anlayışın veya dindarlık biçiminin temelini Şia'nın ilk ortaya çıkışındaki mantığa dayandırır. Şia geleneği Peygamberin ölümüyle vahyin kesilmediğini aksine velayet ve imamet formunda devam ettiğini, şeriatın gerçek anlamına, sahip oldukları özel bilgi ile imamların ve velilerin nüfuz edebileceğini iddia ediyordu. İşte bu soydan geldiğine inanan imamların veya bu ehliyete sahip velilerin kutsalla olan irtibatına istinaden onlara tutunarak kurtuluşa erme inancı bu çevrelerde yaygınlık kazanmıştı.³²

Alevilik tarihiyle Anadolu'nun İslamlaşma tarihi veya daha doğru bir ifadeyle Anadolu'da İslam'ın farklılaşma tarihi büyük paralellik gösterir. Bu yüzden Aleviliğe ve onun tarihine duyulan mütemadi ilgi erken dönem Anadolu İslam'ına olan ilgiyi de canlı tutar. Son yıllarda Aleviliği Kürt Aleviliği üzerinden inceleme eğilimi konuya apayrı bir boyut ve zenginlik katmıştır. Hatta yukarıda bahsedilen Türk etnik kökenli yaklaşımların yeniden tartışmaya açılmasında bu eğilimin rolü yadsınamaz. Orta Asya ve Şamanizm'le olası bir ilişkinin Kürt Aleviliği için pek bir şey ifade etmeyeceği hatta senkretizm yollu tanımlamalarda da ortak bir senkretizm bileşenlerinden bahsetmenin mümkün olamayacağı anlaşıldı. Çünkü her iki Aleviliğin kendine has farklı kültürel ve inanç geçmipleri ve kültürel etkileşimleri vardı. Kürt Aleviliği üzerinden yürüyen çalışmaların bir başka katkısı da Anadolu'daki Aleviliğin çevre bölgelerdeki Alevilik türevi inanışlarla bir ilişkisinin olduğunun anlaşılmasıydı. Bu durum bize Anadolu Aleviliğinin oluşum tarihinin Ehli Hak, Kakai, Şabak, Nusayri, Dürzi ve Yezidi gibi dinsel oluşumlarla birlikte ele almak gerekliliğini, hatta buradan İslam dünyasındaki uzun Batıniyye ve Gulat Şia tarihini göz ardı etmemeyi hatırlattı. Bir başka önemli katkısı da her iki Aleviliğin (Ehli Hak ve Kakailik de dahil) aynı tarihsel koşullar altında, ortak kanallar üzerinden ve aynı süreç neticesinde ortaya çıkmış olduğunun fark edilmesidir. Burada Vefailiğin her iki oluşumdaki en ciddi aracılık rolü dikkat çekicidir.³³

Studies, December 2010, 37 (3), s. 259-260

³² Rıza Yıldırım, *Geleneksel Alevilik: İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek*, İletişim Yay., İstanbul, 2018, s. 54

³³ Erdal Gezik, *Dinsel, etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*, İletişim yay., İstanbul, 2012; "Bu 'Yol' Nereden Gelir: Anadolu Aleviliğinin Başlangıcını Aramak", *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşılık: Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, İletişim Yay., İstanbul, 2015, s. 259-267; Erdoğan Yalın, "Batıni Kürt Aleviliğinde Ebu'l Vefâ-i Kürdi ve Tarihsel Mirası" *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşılık: Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, İletişim Yay., İstanbul, 2015, s. 141-161; Karakaya-Stump, a.g.e.; Resul Ay, "İslam Dünyasının "Öteki" İnanç Grupları Yahut Batıniyye- İsmailiyye Etkisinde Ortak Bir Kimlik Görünümü:

Buraya kadar literatür üzerinden yaptığımız değerlendirmeden de anlaşılacağı gibi erken dönemleri itibariyle Anadolu'da İslam konusunun çok boyutlu, çok katmanlı olduğu anlaşılır. Bir taraftan Anadolu'nun İslamlaşması, diğer taraftan İslam'ın farklılaşması ve en nihayetinde Aleviliğin oluşum süreci ya da ona köken arayışı. Bütün bu zaviyelerden konuya yönelik çalışmalar belli bir aşamaya geldi. Konuyla ilgili kıt kaynaklar tabiri caizse didik didik edildi. Bu yönüyle halen bilinmezliklerin ve cevap bekleyen soruların çokluğuna rağmen gelinen aşamanın önemli olduğu da bir gerçektir. Hatta Selçuklu dönemi veya geç Ortaçağ Anadolu tarih yazıcılığının en canlı alanı olduğu da söylenebilir. Şüphesiz bunda konunun artık bir fikir üretme ve entelektüel tartışma alanı haline gelmesinin rolü büyüktür. Zira yukarıda çerçevesi çizilmeye çalışılan konular etrafında üretilen bilgiler büyük ölçüde yeni ampirik verilerden ziyade mevcut kaynakların satır aralarını okunmak suretiyle geliştirilen yeni yaklaşımlar ve yeni fikirler şeklindedir. Tabii istisnaları da göz ardı etmiyorum. Belki de alanı çekici kılan düşünsel faaliyetlere/ fikir jimnastiğine uygun olan bu doğasıdır.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Alişan, "II. Abdülhamid Dönemi Devlet Zihniyetinin Alevi Algısı" *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik: Tarih Kimlik-İnanç-Ritüel* (Der. Yalçın Çakmak-İmran Gürtaş), İletişim Yay., İstanbul 2015.
- Alandağlı, Murat "Kızılbaşlara Dair İki Rapor: 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı İdarecilerinin Gözüyle Kızılbaşlar" *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik: Tarih Kimlik-İnanç-Ritüel* (Der. Yalçın Çakmak-İmran Gürtaş), İletişim Yay., İstanbul 2015.
- Ay, Resul, "İslam Dünyasının "Öteki" İnanç Grupları Yahut Batıniyye- İsmailiyye Etkisinde Ortak Bir Kimlik Görünümü: Ehl-i Haklar, Alevi-Bektaşiler, Kakailer, Şabaklar, Nusayri ve Dürziler" *Türk sosyal tarihçiliğinde Bir Yalnız İsim Bahaeddin Yedi yıldız'a Armağan* (ed. Yunus Koç-Serhat Küçük), Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yay., Ankara, 2015.
- Babinger, Franz -Fuad Köprülü, *Anadolu'da İslamiyet*, (Yay. Mehmet Kanar), İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Baha Said Bey, *Türkiye'de Alevi-Bektaşi, Ahi ve Nusayri Zümreleri* (Haz. İsmail Görkem) T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- Çakmak, Yalçın, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2018.
- Çetin, Osman, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslamiyet'in Yayılışı*, Marifet Yay., İstanbul 1981.
- Dressler, Marcus, "How to Conceptualize Inner-Islamic Plurality/Difference: 'Heterodoxy' and 'Syncretism' in the Writings of Mehmet F. Köprülü (1890–1966)" *British Journal of Middle Eastern Studies*, December 2010.
- Gezik, Erdal, *Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*, İletişim yay., İstanbul, 2012.
- Gezik, Erdal, "Bu 'Yol' Nereden Gelir: Anadolu Aleviliğinin Başlangıcını Aramak", *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik: Tarih Kimlik-İnanç-Ritüel* (Der. Yalçın Çakmak-İmran Gürtaş), İletişim Yay., İstanbul 2015.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Alevî Bektaşî Nefesleri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, Gri Yay., İstanbul 1992.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992.
- Karakaya-Stump, Ayfer, *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarih Yazımını Yeniden Düşünmek*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2015.

- Karamustafa, Ahmet T., Vâhidî's, *Menâkıb-ı Hvoca-i Cihân ve Netice-i Cân: Critical edition and historical analysis*, Harvard Univ., Cambridge, Mass., 1993.
- Karamustafa, Ahmet T., "Early Sufism in Eastern Anatolia" *Classical Persian Sufism From Its Origins to Rumî* (Ed. Leonard Lewisohn), Khaniqahi Nimetullahi Publications, New York 1993.
- Karamustafa, Ahmet T., "Yesevîlik, Melâmetîlik, Kalender'îlik, Vefâîlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler: Kaynaklar-Doktrin-Ayin ve Erkan-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm* (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), TTK. Yay., Ankara 2005.
- Karamustafa, Ahmet T., "Hacı Bektaş Veli ve Anadolu'da Müslümanlık" *Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, Hacı Bektaş Veli Güneşte Zerresinden, Deryada Katresinden*, Der. Pınar Ecevitoglu, Ali M. Irak, Ayhan Yalçınkaya, Dipnot Yay., Ankara, 2010.
- Karamustafa, Ahmet T., "Anadolu'nun İslamlaşması Bağlamında Aleviliğin Oluşumu" *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik: Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel* (Der. Yalçın Çakmak, İmran Gürtaş), İletişim Yay., İstanbul, 2015.
- Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK. Yay., Ankara 1991.
- Köprülü, Fuad, *Anadolu'da İslamiyet*, (Yay. Mehmet Kanar), İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Leiser, Gary, "The Madrasah and the Islamization of Anatolia before the Ottomans" *Law and Education in Medieval Islam: Studies in Memory of Professor George Makdisi* (der. Joseph E Lowry, D. J. Steward ve S.M. Toorawa), E.J.W. Gibb Memorial Trust, Cambridge, 2004.
- Melikoff, Irene, *Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları* (Çev. Turan Alptekin), Cem Yay., İstanbul 1994.
- Melikoff, Irene, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları* (Çev. Turan Alptekin), Cem Yay., İstanbul, 1994.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay., İstanbul, 2005.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefai Tarikatı (Vefaiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)", *Belleten*, LXX, sayı:257 (2006).
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Anadolu'da İslam" *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi- Makaleler Araştırmalar-*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

- Ocak, Ahmet Yaşar, “Türkiye Tarihinde İslam’ın İkinci Yüzü: Anadolu’da Şiilik Meselesini Yeniden Düşünmek Yahut İsmaili Etkilere Dair” *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Babailer İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu’da İslam Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış” *Ortaçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Wryonis, Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, University of California Press, Berkeley 1971.
- Yalgın, Erdoğan, “Batını Kürt Aleviliğinde Ebu’l Vefâ-i Kürdi ve Tarihsel Mirası” *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik: Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, İletişim Yay., İstanbul, 2015.
- Yıldırım, Rıza, *Geleneksel Alevilik: İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek*, İletişim Yay., İstanbul, 2018.

İRAN İSLÂM CUMHURİYETİ EĞİTİM MÜFREDATINDA SELÇUKLU TARİHİ VE İRAN'DAKİ SELÇUKLU ESERLERİNİN DURUMU

TÜLAY METİN*

Özet

Bu çalışmada İran ve Horasan coğrafyasında temayüz etmiş olan Selçuklular hakkında İran'daki orta öğretimde ve üniversitelerin tarih bölümlerinde verilen dersler ile ilgili bilgiler aktarılacaktır. Şüphesiz farklı bir coğrafya ve öncesinde vaki olan bir yapılanmanın varlığı Selçuklu tesiri ile yeniden yoğrulmuştur. İran'ın siyasî, dinî ve sosyo-kültürel yapılanmasında derin izler bırakan Selçuklulara karşı İran'da akademik dünyada ne gibi anlatım söz konusudur? Tarih Bölümlerinde müfredatta yer alan Selçuklu Tarihi ile ilgili derslerin içeriği, derslerde okutulan veya tavsiye edilen Selçuklulara dair eserlerin neler olduğu konusunda tespit edilen bilgilerin aktarılması hedeflenmektedir. İran'da akademik çevrenin Selçuklulara bakış açısı nasıldır? Bununla birlikte İran'daki Selçuklulardan kalan cami, medrese, Selçuklu devlet adamlarına ait mezarlar ve diğer eserlerin durumu nedir? gibi soruların cevapları İran'da edinilen izlem ve gözlemlere dayanılarak değerlendirilecektir. Böylece İran perspektifinden Selçuklular konusuna bir nebze de olsa ışık tutularak Selçuklu tarihi araştırmalarına bu çerçevede katkı yapılması sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Selçuklular, Tarih, Ders Kitapları, Selçuklu Yapıları

SELJUKS HISTORY IN EDUCATION PROGRAM IN IRAN ISLAMIC REPUBLIC AND CONDITION OF SELJUK STRUCTURES IN IRAN

Abstract

This study aims to give information about how Seljuks, who ruled over Horasan, are mentioned in the history lessons at high schools and at universities in Iran. It is certain that the structure in that region was reshaped with the effects of Seljuks. Therefore, it is aimed to research how the Seljuks, that left deep marks in Iran's diplomatic, religious, and socio-cultural structure, are reflected in the academic world in Iran. It is also intended to give detailed information about the lesson content regarding Seljuks history covered in the education program of History departments, and about the recommended books about Seljuks history. Furthermore, it is purposed to describe the academics' viewpoint towards Seljuks in Iran. In addition, it is aimed to describe the present condition of the Seljuk structures

* Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Bolu/TÜRKİYE. koyuncuoglu_t@ibu.edu.tr

such as mosques, madrasas, and tombs of Seljuk's statesmen. As a result, it is thought that the study will have a contribution to Seljuks history literature by enlightening the Seljuks period, reflecting Iranian perspective.

Keywords: Iran, Seljuks, History Textbooks, History Program, Seljuk Structures

Giriş

İran, Türk tarihinin önemli bir parçasıdır. İran, Selçuklu fetihlerinden önce de Türkler için önemli bir ülke olmuştur. Türklerle Farslar İslâm öncesinden başlayan uzun bir müşterek tarihe sahiptir. Türklerin en çok etkilediği ve etkilendiği coğrafyalardan biri İran olmuştur. Türk tarihini yazarken bu coğrafyanın, İran tarihini yazarken de Türklerin büyük bir yeri olduğu aşikârdır. Türklerle Farslar yüzyıllar boyunca aynı coğrafyada yaşamış ve yaşamaya devam etmektedirler. Bu nedenle birbirleriyle kaynaşan iki toplum yeni bir kültür ve değer mozaiği oluşturmuşlardır. Türk-İran toplumunun birlikteliği tarihsel bütünleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Kültürel etkileşim dinî, siyasî, idarî, iktisadî, mimarî gibi pek çok sahaya yansımıştır. Selçukluların İran coğrafyasında hüküm sürmeleri ve Anadolu'ya göç yolculuklarının bu coğrafya üzerinden olması Türk-İran etkileşimini pekiştirmiştir. Selçuklu hâkimiyeti ile ivme kazanan Türk-İran medeniyet sentezi ile müşterek ve benzer kültürel değerler ortaya çıkmıştır.

Selçuklular döneminin Türk tarihinde sahip olduğu değerli konum Türk tarihçiliğinde çok fazla yer edinememiştir. Köymen'in tabiri ile "klasik İslâm devletine dönüşme" Selçuklular zamanında yaşanmıştır. Yine Köymen'in ifadesiyle "Selçuklular artık vatansız mülteciler değildir; hâkim buldukları toprakları vardır; orduları vardır; zengindirler."¹ Gerçekten de Selçuklu çağı askerî alanda, mimarîde, hukukta muhteşem bir dönemdir. Anadolu'yu Türk yurt haline getiren Selçuklular, Bizans ve haçlılara karşı vermiş olduğu başarılı mücadelelerle birlikte devlet yönetimi, sosyal yaşam, şehir hayatı, dil, din, kültür ve medeniyet alanında Türk ve İslâm tarihine büyük katkılar sağlamış, Osmanlı'nın doğuşuna giden yolu açmıştır. Selçuklular Türkiye'de bıraktıkları olağanüstü, muhteşem kültürel mirasları ile Türkiye'nin manzarasını süslemeye ve Türk hayatının köklerinde yaşamaya devam etmektedir.

Asya'dan intikal eden İran ve Anadolu coğrafyasında olgunlaşan Türk-İran sentezi, Safevî devletinde şii taassubun siyasî çehreye bürünmesiyle sekteye uğramıştır. Safevî Devleti ile İran'da Türk hâkimiyeti devam etmiştir. Ancak Selçuklular ile aralarında mezhep farklılığı olması bir kopuş yaşanmasına da sebep olmuştur. Safevîlerin din merkezli izledikleri ayrıştırıcı politika Türk-Fars tarihinin seyrini geriye ve ileriye dönük olmak üzere olumsuz etkilemiştir. Kaçar hanedanlığından sonra ise Pehleviler ve İran İslâm Cumhuriyeti zamanında uygulanan eğitim politikasında tarih dersleri ile ilgili de bir takım düzenlemeler yapıldığı görülmektedir.

¹ M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976, s. 9.

Yüksek Öğretim Tarih Bölümlerinde Selçuklular Tarihi

İran'da 1979 İslâm devriminden sonra ders kitapları değiştirilerek, İslâm inancına dayalı konulara yer verilmiştir. Yüksekokullar da dâhil olmak üzere İslâm dininin değerleri ile çelişen ve bağdaşmayan tüm konular eğitim sisteminden çıkarılmıştır. Nisan 1980'de "Kültürel Devrim Konseyi" meydana getirilmiştir. Bu konseyin temel görevi, bütün eğitim programı ve eğitimle ilgili sorunları incelemek, İslâm esaslarına dayalı eğitim politikası ve stratejilerinin taslağını oluşturmak, eğitimin tüm dallarını İran toplumunun isteği ve ihtiyacına göre hazırlamak ve devrime sadık eğitimciler yetiştirmektir. Eğitim süresi boyunca sosyal bilimler derslerinde "İslâm Cumhuriyeti"nin temel ideolojisine yer vermeye başlanmıştır. Özellikle Sosyoloji, Felsefe, Edebiyat, Coğrafya, Tarih ve İktisat derslerinin tümünde Şii İslâm ile ilgili konulara değinilmektedir. Devrim sonrası İran'ın eğitim politikasındaki temel ilkeler değerlendirildiğinde, eğitim ve daha birçok alanda Şii mezhebine ve Fars kültürüne dayalı bir sistem geliştirildiği görülmektedir. İlkokuldan üniversiteye kadar dinî kurallar temel alınmıştır. Bu bağlamda Şiilerin önemli din adamlarının yetiştiği din okulu (Havza) yüksek eğitim düzeyinde de önemli bir yere sahiptir. İran devriminden sonra Havza ile üniversiteler arasındaki yakınlaşmanın ve işbirliğinin zaruret olduğu vurgulanmıştır. 2003 yılında Havza ve Üniversite Araştırmalar Kurumu oluşturulmuştur. Şu anda bu kuruma bağlı olarak çalışan üç önemli araştırma merkezi bulunmaktadır. Bunlar; Psikoloji, Sosyoloji ve Eğitim Bilimleri Araştırmalar Merkezi; Tarih, Felsefe ve Din Araştırmaları Merkezi ve Ekonomi, Kamu yönetimi ve Hukuk Araştırmaları Merkezi'dir. İran İslâm Devrimi'nin ardından Havza ve üniversitelerin birlikte hareket etmesi İran'ın eğitim sisteminde önemli bir dönüm noktası olarak yorumlanabilir.²

İran'daki üniversitelerin sayısı hakkında farklı bilgilere ulaşmak mümkündür. Türkiye'deki İran Kültür Merkezi'nin internet sitesinde İran'da toplam 28-30 üniversitenin olduğu, teknoloji ve tıp üniversitesi dışında sosyal ve beşeri bilimler fakültesine sahip 15 üniversitenin bulunduğu yazmaktadır. Aneki.com adlı sitede İran'da 2017 Nisan ayında 343 üniversite olduğu bilgisi yer almaktadır.³ 9 Mayıs 2018 tarihli habere göre; Yüksek Öğretim Araştırma ve Planlama Enstitüsünün son raporunda İran'da 2569 üniversite bulunduğu belirtilmiştir. Bunların 530'u Azad Üniversitesinin şubesidir. 309'u özel enstitü, 170 profesyonel meslek merkezi, 466 Peyami Nur merkezi, 953 uygulamalı bilim birimi, 141 devlet üniversitesi vardır.⁴

İran'da üniversiteler, Yüksek Öğrenim Teşkilatı yerine bakanlık tarafından yönetilmektedir. Ülkede 18 üyeli kabine üyelerinden olan Bilim, Araştırma ve Teknoloji Bakanı, yükseköğretimden de sorumludur. İran'da özellikle sosyal ve beşeri bilimlere büyük bir hassasiyet gösterilmektedir. Bu nedenle ders programları

²http://www.bilgesam.org/incele/1138/-iran-egitim-sistemi-ve-turkiye-iran-egitim-isbirligine-etkileri/#.XOUe_ILzYdU.

³https://ipfs.io/ipfs/QmT5NvUtoM5nWFfrQdVrFtvGfKFmG7AHE8P34isapyhCxX/wiki/Ülkelere_göre_üniversite_sayısı.html

⁴ <https://www.isna.ir/news/97030804268>

Bilim, Araştırma ve Teknoloji Bakanlığında bir konsey tarafından hazırlanarak üniversitelere gönderilmektedir. Lisans Tarih Ders programı 190 sayfa olup, “İran Tarihi” genelinde hazırlanmıştır. Lisansta Zorunlu Tarih Derslerinin arasında yer alan Selçuklularla ilgili dersin adı: “5. ve 6. Yüzyılda İran Tarihi ve Medeniyeti, Selçuklu Devletinin Kuruluşundan İran’a Moğol Hamlesine Kadar”

“Dersin Genel Amacı” başlığı altında “Selçuklular ve Harezmsahlr zamanında İran toplumundaki gelişmeleri ve İslâm dünyasında İran’daki kültür ve medeniyet alanındaki gelişmeleri öğrencilere öğretmek” ifadesi yer almaktadır. “Dersin Davranışsal Amacı” başlığı altında 5. ve 6. yy. da İran’ın siyasî ve iktisadî durumunu teşhis, 5. ve 6. yy. da İran’ın kültür ve medeniyeti, bu dönemdeki önemli kaynakların incelenmesi, Selçuklular zamanında İran’ın siyasî, sosyal, iktisadî durumunu tanıma, Harezmsahlr zamanında İran’ın siyasî, sosyal, iktisadî durumunu tanıma, Selçuklular ve Harezmsahlr’ın Abbasi hilafeti ve diğer komşu devletlerle ilişkileri, bu devirlerde İran’da güç (kudret) ve sistemin (nizam) yapısı, bu dönemlerde İran’daki gelişmelerin değerlendirilmesi gibi konular maddeler halinde sıralanmıştır.

“Ders Konuları” başlığı altında;

1. Maveraünnehir bölgesi tarihinde Selçuklu hanedanının varlığı
 2. Siyasî Durum: Selçuklu hükümdarlarını dönemselleştirme/periodyasyon ve her dönemin önemli olayları, siyasî yapı, idarî teşkilât, askerî teşkilât
 3. İktisadî durum, para, maliye, ziraî üretim, kentsel üretim, iç ve dış ticarî münasebetler, İran’dan hariç ve dâhildeki yolların durumu, Selçuklular zamanında İran’daki iktisadî gelişmeler
 4. Sosyal Durum; Topluluklar, sosyal segmentler/sınıflar ve değişimler, göçler, aile, cemiyet, ayinler ve gelenek.
 5. Kültür Durumu; Kültürel değişim, ilmi merkezler, eğitim, ilimler, din, mezhep, tarih yazımı, bilim adamları, hat, dil, inançlar, toplumdaki fikrî eğilimler/entelektüel trendler
 6. Komşu devletlerle ve kavimlerle ilişkiler: Doğuda Karahanlılar, Karahitaylar, Harezmsahlr, Gurlar ve...Ve Batıda Büveyhoğulları, Fatimiler, Bizans ve... Ve Abbasi Hilafeti
 7. Atabekler: Luristan, Zengi, Azerbaycan, Yezd, Fars atabeklerinin bölgelerinde siyasî, ictimai, iktisadî ve kültürel durum.
 8. Selçukluların şube hanedanları: Şam, Anadolu, Kirman.
 9. Selçukluların mirası
- Daha sonra Gurlular, Harezmsahlr tarihi ile ilgili başlıklar verilmektedir. Onun altında da eğitici yardımcı eserlerin isimleri verilmiştir:

1. V. Barthold, *Moğol istilasına kadar Türkistan* adlı eserinin *Türkistanname* ismiyle yapılan Farsça tercümesi.
2. The Cambridge History of Iran serisi içerisinde 5. Ciltte J. A. Boyle editörlüğünde 1968’de yayınlanan *The Saljuq and Mongol Periods* adlı eserin *Selçuklular* ismiyle yapılan Farsça tercümesi

3. Ferhad Defteri, *İsmaililer Tarihi*
4. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Tarihi*
5. Karla Klausner, *Selçuklular Zamanında Vezirlik*
6. Ann Katharine Lambton, *Ortaçağ İran Tarihi*
7. Şehram Yusufifer, *Selçuklular Zamanında İran'da Siyasî, İctimai, İktisadî ve Kültürel Gelişmelerin Tarihi*

Ders kitabının dışında tanıtılan ve tavsiye edilen kaynak eserler şunlardır:

1) Ravendî, *Rahatu's-Sudur*, 2) Nizamülmülk, *Siyasetname*, 3) Utbî, *Tarih-i Yeminî*, 4) Hamdullah Müstevfi-yi Kazvini, *Tarih-i Güzide*, 5) Gerdizî, *Zeyne'l-Ahbar (Tarih-i Gerdizi)*, 6) Sadruddîn Ali el-Hüseynî, *Ahbarû'd-devleti's-selçukiyye*, 7) Tarih-i Beyhakî, 8) Bundari, *Tarih-i Ali Selçuk, Tarih-i Silsile-i Selçuki (Zubdetün Nusra)*, 9) Nişaburi, *Selçukname*, 10) Ahmed b. Hamid Efdaleddin Kirmani (ö. 1219), *Ikdû'l-ulâ li-mevkifi'l-a lâ* (Selçuklular Zamanında Kirman ile ilgili hadiseleri kapsıyor), 11) Melikname (mevcut değil), 12) Ebû Tahir Hatuni, *Şikarname* (mevcut değil), 13) İbnû'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, 14) Ebû'l-Ferec, *Muhtasarü'd-Düvel*, Necmeddin Ebû'l-Recâ' Kumî, *Tarihü'l-Vüzerâ*, nşr. Muhammed Taki Dâniş Pejuh, 15) Müntecibeddin Bedii Atabek Cüveynî, *Atabetü'l-Ketebe*, Şebankarei, *Mecmaü'l-Ensab*, 16) Reşidüddin, *Camiü't-Tevârih*.

Tavsiye edilen araştırma eserler: Abbas İkbâl, *Büyük Selçuklular Zamanında Vezirlik*, Tahran, hş. 1338, Ann Lambton, *Ortaçağ İran tarihinde Süreklilik ve Değişim (Tedavum ve Tahavvul-i Tarih-i Meyane-i İran) Continuity and Change in Medieval Persia*, Tamara Talbot Rice, *Selçuklular*, Maksud Ali Sadki, *İslamiyetten Sonra İran Tarihinin Kaynaklarını ve Referans Eserleri Tanıma ve İnceleme (از اسلام تا تاریخ ایران بعد شناخت و نقد منابع و مأخذ تاریخ ایران بعد)*.

Üniversitelerde okutulan bilhassa sosyal ve beşeri bilimlere olan hassasiyet nedeniyle bu alana ait ders kitapları “Sazman-ı Mütalaa-yı Tedvin-i Kütüb-i Ulum-ı İnsani Danişgahha” (SAMT/SEMT) adlı kurum tarafından hazırlanmaktadır. Üniversitelerde Selçuklu tarihi dersi için de söz konusu kurum tarafından Selçuklular adlı kitap hazırlanmıştır. Yazarı Seyyid Ebû'l-Kasım Firuzanî olan “Selçuklular” isimli kitap üniversitelerde Selçuklu tarihi dersinde öğretim üyelerinin takip etmek zorunda olduğu kitaptır. Tarih ve İslam Milletleri Medeniyeti Tarihi bölümlerindeki Lisans ve lisansüstü eğitim gören öğrenciler için hazırlanmıştır.

“Selçuklular” isimli kitapta, baştan sona, Selçuklu hanedanının etnik kökenine, siyasî tarihine ve askerî fetihlere ayrıntılı olarak bakmanın yanı sıra, Selçuklu yerel hanedanların oluşumu ve Atabegler ile siyasal yapı, devlet ve dinî koşullar ele alınıyor. Bu hanedanlığın döneminde sosyal ve ekonomik, bilimsel, edebî ve sanatsal çalışmalara yer verilmiştir. Kitabın son bölümünde, Selçukluların İran sınırındaki varlığının ve bunun yeni gelişmelerinin yanı sıra İslam dünyasının geniş bölümlerinin çeşitli sonuçları ele alınmıştır.

İçindekiler:

Giriş

- I. Bölüm: Selçukluların kökeni
- II. Bölüm: Selçukluların İran üzerindeki hakimiyeti
- III. Bölüm: Büyük Selçuklu Hanedanlığının kurucusu Sultan Tuğrul
- IV. Bölüm: Sultan Alp Arslan dönemi
- V. Bölüm: En güçlü Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşah
- VI. Bölüm: Sultan Berkyaruk ve Sultan Gıyaseddin Muhammed (Tapar)
- VII. Bölüm: Selçuklu'nun son büyük hükümdarı Sultan Sancar
- VIII. Bölüm: Irak Selçuklu Hanedanlığı
- IX. Bölüm: Selçuklu Yerel Hanedanları
- X. Bölüm: Musul ve Şam Atabeki Zengi, Atabek İldenizliler (Azeri)
- XI. Bölüm: Selçuklu Devletinin Siyasi Yapısı ve Dönüşümü
- XII. Bölüm: Selçuklular döneminde Hükümet ve İdare
- XIII. Bölüm: Selçuklu Aleminde Dinî Durum
- XIV. Bölüm: Selçuklu Bölgesi Kapsamında Sosyal ve Ekonomik Durum
- XV. Bölüm: Selçuklu Bölgesi'nde Edebiyat ve Bilim
- XVI. Bölüm: Selçuklu Çağında Mimarî ve Sanat
- XVII. Bölüm: İran'da ve Müslüman Dünyada Selçukluların Sonu

Haritalar

Kaynakça

Kitabın giriş kısmında “Selçuklu sultanlarının gücü sayesinde Abbasi mezhebinin (dininin) kudretinin canlanması için Selçuklular için önemli bir misyon olduğu” belirtilmektedir. “Selçuklular tutkulu, ihtiraslı bir şekilde Sünnî Hanefî mezhebine inanıyorlar ve İslâm dünyasında kendi istedikleri mezhebin yayılmasını arzu ediyorlardı. Elbette, kendi öğretilerine dayanarak, yönetim için sorun teşkil etmeyen İslâm tasavvufunun yayılmasını engellemediler. Ama şiilerle özellikle İsmaililerle mücadele etmek Selçukluların temel hedeflerindendi” şeklinde bu ve buna benzer ifadelere kitapta sıkça vurgu yapılmaktadır.

Selçuklular kitabında Selçukluların İran'a yağma veya ganimet elde etmek için gelmedikleri, burada kalmak için geldikleri yazmaktadır. Kitabın 2. Bölümünün ilk cümlesinde Selçukluların İran coğrafyasında nasıl başarılı oldukları konusunun incelenmesi ve anlaşılması için bölgedeki idari uygulamalarını bilmek gerektiği

belirtilmiştir. Hemen akabinde Selçukluların Türklerin sünnet/geleneğinin aksine İran siyasi kültürünün etkisi altında kaldıkları, örneğin sultanın ölümünden sonra yerine geçecek oğlunun durumu ve merkezi hükümetin iktidarı gibi konularda tamamen İran modelinin etkisi olduğu ifade edilmektedir.(s. 53)

Kitapta Selçuklu fetihlerinden istila şeklinde bahsedilmektedir. Ayrıca Selçuklular zamanında önceki dönemlerle kıyaslandığında bilimsel gelişmeler açısından dikkate değer çok önemli başarıların olmadığı belirtilmektedir. Selçukluların Anadolu'yu istilası ile bu toprakların sadece İslâm toprağı olmadığı ırksal dokusunun da değiştiği, Müslüman Türklerle Anadolu'daki yerli gayrimüslimler arasında evlilik yoluyla melez Müslümanların oluştuğu yazmaktadır (s.4). Bir arada yaşamaya başlayan iki kesim arasında özellikle Hristiyan nüfustan kız almak suretiyle etnik açıdan bir takım karışmaların meydana gelmiş olması kabul edilebilir. Ancak yetersiz tarihî veriler ile istatistikî bilgiler elde etmek mümkün olmadığı için bu durumu genele yaymak mümkün değildir. Bunu yeni bir etnik nüfus ortaya çıkmış gibi göstermek büyük bir tarihî hatadır. Anadolu'da ilk Türk akınları ve fetihleri sırasında yerli halkın bir kısmı batıya doğru çekilmiş pek çok yerleşim yeri boşaltılmıştı. Göç etmeyen nüfus ise buldukları yerlerde yaşamaya devam ettiler.⁵ Türk yerleşimi ile pek çok şehirde hem sur içinde hem de surlar dışında düzenlemeler yapıldı; yeni iskân bölmeleri oluşturuldu. Genellikle Müslüman nüfus ile Gayrimüslim nüfus farklı mahallerde iskân ettirildi.⁶

Kitapta ayrıca “Selçukluların İran ve Anadolu'da Farsçayı divan ve kültür dili yapmaları ile Selçuklular zamanında İran edebiyat ve kültürü sınırların dışına çıktı, Anadolu İran edebiyat, kültür ve dilinin revaç bulduğu merkezlerden oldu” ifadesi İrancı söylemin ifadesidir (s.4).

İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Selçuklular

5. Sınıf Tarih ve Sosyal Bilgiler ders kitaplarında “Gazneliler, Harezmşahlar ve Selçuklular'ın bedevi soyundan gelen Türk kökenli yöneticileri devlet idaresi hakkında fazla bilgiye sahip değillerdi, İran'ın geniş topraklarını ve kalabalık nüfusunu idare etmek için, idareciliğe aşina olan insanlardan istifade etmeleri gerektiğini biliyorlardı ve bu nedenle, İran'ın bilge ve akıllı vezirlerini seçerlerdi” şeklinde ifadeler yer almaktadır. Devamında “Bu vezirlerden biri Nizamülmük olduğu ve ülkenin ilerlemesi ve gelişmesi için çok fazla hizmet yaptığı ancak sonunda Selçuklu hükümdarının emriyle katledildiği yazmaktadır.

Bilim, Hüner ve Sanat başlığı altında “Türk kökenli yönetim özellikle Selçuklular zamanında Fars dili ve Edebiyatına önem verildi. Fermanlar ve mektuplar Farsça yazıldı. Ondan önce Arapça yazılıyordu. Mesela Gazneliler devrinin ünlü İranlı şairlerinden biri Firdevsi'dir.” İfadesi yer almaktadır. Görüldüğü

⁵ A. Yaşar Ocak, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, İstanbul, 2011, s. 18.

⁶ T. Metin, “Selçuklular Çağında Şehir Hayatı”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Ankara, 2012, s. 521-522.

gibi bu dönemde sadece Farsçanın yaygınlaştırılması ve Farsça yazan şaire atıf yapılmıştır. “Selçuklular zamanında Hoca Nizamülmülk’ün emriyle büyük şehirlerde “Nizamiye” ismiyle medreseler yapılmıştır” bilgisi de verilmektedir. “Bu dönemde muhteşem mescidler, burçlar, minareler ve kervansaraylar inşa edilmiştir.” şeklinde tek cümle ile bu dönemde yapılan tarihi eserlerden söz edilmiştir.

Bununla birlikte, “İran’ı tarih boyunca yöneten en büyük, en güçlü, en adil, en sanatsal ve bilgili hanedan, Selçuklu Türk hanedanıydı. İran tarihi için değerlendirdiğimizde siyasetten, eğitime, hukuktan şehir yapılanmasına en verimli dönem Selçuklular dönemidir” ifadesi geçmektedir.

Ortaokul ikinci sınıf tarih ders kitabında İran’da güçlü bir devlet kuran Selçukluların kuruluşunu başlatan Dandanakan Savaşı, kurucusu Tuğrul Bey, önemli hükümdarları Alp Arslan ve Melikşah’tan sitayişle bahsedilmiştir. Devletin başarılı olmasında İranlıların etkisi olduğu, yönetimi üstlenen bilge vezirler ve devlet adamları sayesinde ülkenin geliştiği belirtilmiştir. Özellikle vezir Nizamülmülk’ün eserleri ve bunların içinde en önemli yere sahip olan medreseler vesilesiyle İslâm kültür ve medeniyetinin yükseldiğine değinilmiştir. Devletin Melikşah’tan sonra meydana gelen taht kavgaları sebebiyle ve atabekler yüzünden parçalandığının ifade edildiği kitapta Selçukluların düşmanı olarak gösterilen Karahitaylar, Oğuzlar ve Harezmşahlar’ın devletin yıkılmasında etkili olduklarından söz edilmiştir.⁷

11. sınıf tarih (2) ders kitabında Gaznelilerle ilgili olarak, Abbasî halifeliğinin koruyucusu olarak, Şii Büveyhoğulları idaresindeki Rey’e saldırdıkları, pek çok bilim insanı ve halkı öldürdükleri, felsefi kitaplarla dolu olduğu için şehrin kütüphanesini yaktıkları ifade edilmiştir. Oysa kaynaklarda kütüphane yakma bilgisi yer almamaktadır. Ayrıca fethedilen bölgelerdeki kitapların ve bilim insanlarının (bazen zorla) Gazne’ye getirildikleri bilinmektedir. Gazneli Mahmud’un Hindistan’a cihad maksadıyla değil zenginlikleri için seferler düzenlediği de belirtilmiştir. Bu seferler sonucunda İslam ve Farsça Hindistan’da yayılmıştır.⁸ Aynı kitapta Selçuklularla ilgili olarak Abbasi Devletini Şii Büveyhilerin tahakkümünden kurtardıkları, halifeliğin koruyuculuğunu üstlendikleri ve Tuğrul Bey’e Sultan-ı Rüküddeve unvanı verildiği ifade edilmiştir. Malazgirt ve Anadolu’ya açılmadan da bahsedilmiştir.

İran ders kitaplarında Türkler etnik kimlikten ziyade dinî kimlikleri ile anılmıştır. İran’da devlet kurmuş olsalar da yönetimin İranlı devlet adamlarının eliyle şekillendiği sıkça vurgulanmıştır. Türk kökenli oldukları bilinen meşhur bilim ve sanat insanlarının Fars oldukları kabul edilerek sahiplenilmiştir.

⁷ Hülya Çelik-M. Bilal Çelik, “Devrim Sonrası İran Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Türklere İlişkin Söylemlerin Analizi”, *TUHED*, 4/2 (2015), s. 211.

⁸ Hülya Çelik-M. Bilal Çelik, “İran İslam Cumhuriyeti Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmaji”, *Dünyada Türk İmaji-Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, Ed. Ahmet Şimşek, Ankara, 2018, s. 255.

İran'daki Selçuklu Eserlerinin Durumu

İran'da Selçuklu dönemi tarihi eserlerin genel olarak değer verilmediği algılanmaktadır. Devlet politikası gereği daha çok Şiilik ile ilgili eserlere önem verilmektedir. Sultan Melikşah ve Nizamülmülk'ün İsfahan'da bulunan türbeleri köhne ve kapılarına kilit vurulmuş vaziyettedir. Harabeye yüz tutmuş yapı onarıma muhtaçtır. İsfahan'da Daru'l-Batîh semtinde yer alan mekâna Mu'cemu'l-Buldan'da ve Muhtarat Min Resail (yay. İrec Afşar)'de Nizamülmülk'ün defninden dolayı Nizam Türbesi (Türbet-i Nizam), oğlu Bahaülmülk'ün defninden dolayı da Bahayî Türbesi (Türbet-i Bahayî) ismiyle anıldığı yazmaktadır.

Türbenin içinde Sultan Melikşah, Melikşah'ın eşi Terken Hatun ve çocukları Berkyaruk⁹, Muhammed Tapar ve Mahmud'un¹⁰ bulunduğu bilinmektedir. Zamanında güzel mermerlerle inşa edildiği anlaşılan mezarların sayısının 8 olduğu belirtilmektedir. Safevî tarzı üslup ile yeniden yapıldığı ileri sürülen mezarların daha sonra bakımı yapılmamış ve ihmal edilmiştir.¹¹ Bu anıtmezar (türbe/aramgâh) eski ve büyük bir çınar ağacının olduğu bilinmektedir. Bu nedenle ismi "Makbere-i Pa-yi Çınar" ismiyle anılmaktadır. İsfahan belediyesine ait internet sitesinde türbede Nizamülmülk ve Melikşah'tan başka;

- 1- Nizamülmülk'ün oğlu Bahaülmülk Abdurrahim¹²
- 2- Nizamülmülk'ün oğlu Müeyyedülmülk Ubeydullah (Berkyaruk döneminde vezir)
- 3- Nizamülmülk'ün (torunlarından) oğlu Osman'ın oğlu İshak'ın oğlu Hasan
- 4- Melikşah'ın hanımı Türkan/Terken Hatun
- 5- Melikşah'ın oğulları Sultan Berkyaruk (annesi Zübeyde Hatun)
- 6- Sultan Muhammed Tapar (annesi Seferiyye Hatun veya Başlı Hatun-Ümmü'l-Veled)¹³
- 7- Sultan Sancar Ahmed (Melikşah'ın Sancar'dan önce doğan ve 1088 yılında çiçek hastalığından ölen oğlu olmalıdır- Sultan olan Sancar'ın annesi Seferiyye Hatun'dur)¹⁴
- 8- Sultan Melikşah'ın oğlu Muhammed oğlu Muhammed Mesud
- 9- Safevî şehzadelerinden Cemaleddin Hüseyin b. Safiyüddin Muhammed
- 10- Cemaleddin b. Muhammed b. Safiyüddin Muhammed
- 11- Safevîler dönemi şairlerinden Mirza Muhammed Muina.

⁹ İsmail Aka, Berkyaruk'un İsfahan'da cariyesi tarafından yaptırılan türbeye gömüldüğünü belirtmektedir. İ. Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler, I. Büyük Selçuklular", *Türk Kültürü*, XVII/310 (1989), s. 108.

¹⁰ Melikşah'ın oğlu Mahmud çiçek hastalığından ölmüş ve İsfahan'da defnedilmiştir (1094). İ. Aka, a.g.m., s. 107.

¹¹ <https://seeiran.ir/اصفهان-طوسى-الملک-نظام-خواجه-امگاه>

¹² Bundarî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Ustra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK, 1999, s. 85.

¹³ Salim Koca, "Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı", *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi I*, 1, 2017, Aralık, s. 36.

¹⁴ Muhammed Tapar ile Sancar aynı anneden doğmuştur. S. Koca, a.g.m., s. 36.

Bu bilgiler vesilesiyle medresede Selçuklular dönemi sultan ve vezir ailesinden olmak üzere 10, Safevîler zamanından ise 3 kişinin burada medfun oldukları anlaşılmaktadır.¹⁵

Kaynaklara göre Melikşah zamanında yapılan Bağ-ı Karan'da (bugünkü Ahmedabad) "Melikşah, Hanefî öğrenciler için Medrese-i Celâlî (Medrese-i Melikşâhî, Nizâmîyye-i İsfahan) denilen büyük bir medrese yaptırmış ve öldüğünde naaşı Bağdat'tan getirilerek buradaki türbesine defnedilmiştir (485/1092). Nizâmülmülk de aynı yıl sûfiler için bir hankah ve bir medrese inşa ettirmiş ve Sultan Melikşah'tan kısa bir süre önce öldürüldüğünde burada bulunan türbesine gömülmüştür.¹⁶ Muhammed Tapar da İsfahan'da ölümünden sonra içindeki türbeye defnedildiği bir medrese ile sûfiler için bir ribât yaptırmıştır."¹⁷ İ. Kafesoğlu da Melikşah'ın kendi yaptırdığı medresedeki muazzam türbeye defnedildiğini ifade etmektedir.¹⁸ A. Özaydın ve İ. Aka, Muhammed Tapar'ın İsfahan'da yaptırmış olduğu medresenin hazîresine defnedildiğini belirtir.¹⁹ Bu durumda İsfahan'da Selçuklular zamanında çok sayıda medrese inşa edildiği iddiası ortaya çıkmaktadır. Ancak Büyük Selçuklular ilgili kaynaklara ve çalışmalara baktığımızda Sultan Melikşah, Berkyaruk, Muhammed Tapar, Nizamülmülk, Selçuklu ve Safevî hanedanına mensup diğer kişilerin İsfahan'da Melikşah döneminde yapılan medrese hazîresine defnedildiklerini ya da sonradan yapılan binada medfun olduklarını söylemek mümkündür.

Melikşah, Türkan Hatun ve Nizamülmülk'ün mezar taşlarının değiştirilmediği fakat üzerindeki yazıların sonradan büyük ihtimalle Safevîler zamanında yazıldığı düşünülmektedir. Bunlar arasında en güzel mezar taşı Nizamülmülk'e aittir. Mermerden olup 2 metre uzunluğunda, 45 cm. genişliğinde ve 38 cm. yüksekliğindedir. Üzerinde Ayete'l-Kürsi ve Zümer Süresi 53. Ayet "Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin" ayeti ve "Lailahe illallah Muhammedun Resulallah Ali veliyullah" ibaresi yazmaktadır. Yine mezar taşında "mefahir ve iftihar-ı ekâbir ve a'zamu'l-vüzera Hace Nizamülmülk" yazısı mevcuttur. Melikşah'ın mezarının olduğu tahmin edilen üzerinde nefis bir mermer taş bulunan diğer mezarın uzunluğu 1.98 cm, genişliği 43 cm., yüksekliği 35 cm. dir. Üzerindeki ibareler Nizamülmülk'ün mezar taşı ile aynıdır fakat mezarın ön kısmında hiçbir şey yazmamaktadır. Melikşah'ın mezarının yanında ona benzer bir mezar daha

¹⁵ <https://www.imna.ir/news/310702>

¹⁶ Melikşah kendi medresesinde Nizamülmülk ile aynı yerde Keran/Karan (bugünkü Ahmedabad) mahallesinde halkın Dalbitü veya Dalbetü dedikleri Daru'l-Batih'de medfundur. İ. Aka, a.g.m., s. 105.

¹⁷ Osmangazi Özgüdenli, "İsfahan", *DVIA*, C. 22, 2000, s. 499.

¹⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, C. VII, s. 673.

¹⁹ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara: TTK, 1990, s. 150; "Muhammed Tapar", *DVIA*, C. 30, 2005, s. 581; İ. Aka, a.g.m., s. 109.

bulunmaktadır. Mezar taşının üzerindeki yazıların ise okunamadığı bu mezar Türkan Hatun'a ait olmalıdır.²⁰

Tuğrul Bey ve Alparslan zamanının Selçuklu başkenti Rey şehrinde bulunan Burc-ı Tuğrul ismiyle müsemma yapı Tuğrul Bey türbesi (Günbed-i Tuğrul) olarak kabul edilmektedir. İ. Aka "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömülü oldukları Yerler" adlı çalışmasında bu bilgiyi doğrulayacak bazı kayıtların mevcut olduğunu belirtmiştir.²¹ Kaçarlar döneminde (1884) ve 1990 yılında olmak üzere iki büyük onarım geçirmiştir. 1990 yılındaki tamir esnasında türbeyi korumak amacıyla bahçe etrafına tuğladan ihata duvarı yapılmıştır.²² Türbe, etrafındaki evler tarafından kuşatılmış, dar bir alana hapsolmuş vaziyettedir. Bütün ihtişamına rağmen türbeye olan ilginin az ve yerinin dahi herkes tarafından bilinmediği anlaşılmaktadır.

Ünlü İslâm âlimi İmam Gazali (1058-1111)'nin kabrinin 2007 yılında bulunduğu iddia edilmektedir. Moğol istilası ile harabe olan Tus şehrinde bulunan mezarın bu zamana kadar bulunmadığı ve 2007 yılında bulunarak restore çalışmalarının başladığı bilgisi mevcuttur. Fakat İran'ın bu mezar yerini daha önceden bildiği ve ilgilenmediği ileri sürülmektedir. Türbenin aslı sekizgen Selçuklu kümbetleri şeklindedir. Türbe koruma altına alınmış ancak henüz harabe halinde durmaktadır. İranlı yetkililer türbeyi inanç turizmine kazandıracaklarını ifade etseler de bugüne kadar hiç bir şey yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak; hâkim oldukları topraklarda bugün 28 bağımsız devletin hüküm sürdüğü Selçuklular gibi İslâm medeniyetini yükselişe geçirecek altın çağını yaşatmış ve dünya tarihinde unutulmaz izler bırakan bir devletin tarihine ve eserlerine hak ettiği önemin verilmesi gerekmektedir.

İran İslâm Cumhuriyetinde üniversitelerin Tarih Bölümlerinde ders kitaplarında Türkler etnik kimlikten ziyade dinî kimlikleri ile anılmıştır. İran'da devlet kurup iktidarın başında yer alsalar da yönetimin İranlı devlet adamlarının eliyle ve İran devlet anlayışı ile şekillendiği sıkça vurgulanmıştır. Türk kökenli oldukları bilinen meşhur bilim ve sanat insanlarının Fars oldukları kabul edilerek sahiplenilmiştir. Ayrıca Moğol istilasından zarar görmeyen Selçuklular zamanına ait eserlerden bir kısmı günümüzde hâlâ ayakta durmaktadır. Türbeler konusunda çok hassas olan İran'da dinî, siyasî ve ilmî alanda öne çıkmış kişilerin mezarlarına son derece önem verilmektedir. Türbeler adeta ziyaretgâh ve mesire alanı olarak ziyaretçilerin en önemli uğrak yerlerindedir. Bununla birlikte Selçuklular zamanına

²⁰Hosein Mirjafarî, "İsfahan'da Bulunan Melikşah, Nizâm'ül-mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzahat", XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Ankara (II. Cilt), s. 625-626.

²¹İ. Aka, a.g.m., s. 103.

²²Kemal Özkurt, "Büyük Selçuklu Başkenti Rey'de Tuğrul Bey Kümbedi", 38. İCANAS Bildiriler, 5. Cilt, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2012, s. 2411-2418.

ait eserlerin özellikle türbelerin ihmal edildiği ve önemsenmediği dikkat çekmektedir.

İsfahan'ı başkent yaparak inşa ettirdiği muhteşem eserlerle şehrin dünyanın en büyük ve güzel şehirleri arasında yer almasını ve Nısf-ı cihan ya da Nakş-ı cihan ismiyle anılmasına büyük katkı sağlayan Selçuklular döneminde İran'ın en kudretli zamanını yaşatan Melikşah'ın türbesinin ihtişamlı bir eser olması beklenirdi. Selçuklular zamanında inşa edilmiş mescid, künbed ve türbe gibi bazı eserler de Safevîler ve Kaçarlar döneminde restore edilmelerinden dolayı Selçuklu eseri gibi görülmemeye başlamıştır.

KAYNAKLAR

- Aka, İsmail, “Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler, I. Büyük Selçuklular”, *Türk Kültürü*, XVII/310 (1989)ss. .
- Bundarı, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Ustra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev. Kıvameddin Burslan, Ankara: TTK, 1999.
- Çelik, Hülya-M. Bilal, Hülya Çelik-M. Bilal Çelik, “Devrim Sonrası İran Ortaokul Tarih Ders Kitaplarında Türklere İlişkin Söylemlerin Analizi”, *TUHED*, 4/2 (2015), s. 202-224.
- _____, “İran İslam Cumhuriyeti Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı”, *Dünyada Türk İmajı-Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, Ed. Ahmet Şimşek, Ankara, 2018.
- Hosein Mirjafari, “İsfahan'da Bulunan Melikşah, Nizâm'ül-mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzahat”, *XII. Türk Tarih Kongresi*, 12-16 Eylül 1994, Ankara (II. Cilt), s. 625-626.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Melikşah”, *İA*, C. VII, s. 673, ss. .
- Koca, Salim, “Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi I*, 1, 2017, Aralık, s. 36.
- Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul, 1976.
- Metin, Tülay, “Selçuklular Çağında Şehir Hayatı”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Ed. Refik Turan, Ankara, 2012, ss.509-554.
- Ocak, A. Yaşar, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Selçuklu Dönemi*, İstanbul, 2011.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara: TTK, 1990.
- _____, “Muhammed Tapar”, *DVİA*, C. 30, 2005, ss. 579-581.
- Özgüdenli, Osmangazi, “İsfahan”, *DVİA*, C. 22, 2000, ss. .

Özkurt, Kemal, “Büyük Selçuklu Başkenti Rey’de Tuğrul Bey Kümbedi”, 38. *İCANAS Bildiriler*, 5. Cilt, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2012, s. 2411-2418.

İnternet Kaynakları

http://www.bilgesam.org/incele/1138/-iran-egitim-sistemi-ve-turkiye-iran-egitim-isbirligine-etkileri/#.XOUe_IlzYdU.

https://ipfs.io/ipfs/QmT5NvUtoM5nWFfrQdVrFtvGfKFmG7AHE8P34isapyhCxX/wiki/Ülkelere_göre_üniversite_sayısı.html

<https://www.isna.ir/news/97030804268>

<https://seeiran.ir/آرامگاه-خواجه-نظام-الملک-طوسی-اصفهان>

<https://www.imna.ir/news/310702>

ERMENİ VE SÜRYANİ KAYNAKLARINA GÖRE TÜRK/SELÇUKLU ALGISI

ZEYNEP HİLAL SEKMAN*

Bu bildirinin konusu, Selçukluların yakın temasta bulunduğu topluluklardan Ermeni ve Süryanilerin onları etnik, dini ve kültürel kimlik boyutlarıyla nasıl algıladıkları, imge-öteki algısı ve bu algının tespitinde hangi kimlik değerlerinin ağır bastığıdır.

Kimlik, insanları anlamaya nesnelere belirlemeye yarayan nitelik; bir şahsı veya toplumu tanımak, diğer topluluklar ile farkını belirlemek; aynı olmak, değişmezlik, tanımlamak manalarına gelir.¹Sosyolojik olarak **kimlik**, kişi ya da toplumun ait olma ihtiyacı nedeniyle kendilerini ve kendinden olmayı tanımlama biçimi olup kısaca tanıma sürecini devam ettiren “**kim**” sorusunun yanıtıdır. Nitekim kişinin yaşadığı toplum ve diğerleri karşısında aldığı konum; ben kimim, biz kimiz, onlar kimdir sorularına verdiği cevaplarda saklıdır.²

Bireyler kendi farkındalığını edinirken “**ben**”e dair bilinç insanı “**biz**” kimliğine götürür. Bu bağlamda bireyler, doğuştan edindikleri milliyet, ırk, din, kültür vb. toplumsal kimlik özellikleriyle biz aidiyetini kurarlar. Böylece topluma sirayet eden bir farkındalık ortaya çıkmış olur.³Bu farkındalıklar neticesinde kendinden olmayı, yani ötekini değerlendirme fırsatı doğar; böylece onun /ötekinin farklılıkları karşısındaki tutum ve davranışlar belirginleşirken, ötekiyle olan benzerliklerin ifade edilebilme süreci de başlar.⁴

Kimliğin *aynılık* ve *ötekilik* tarafları göz önünde bulundurulduğunda daha çok etnik, dini ve kültürel konulardaki bilinçlenmenin toplulukları birbirlerine yakınlıktırıldığı ya da uzaklaştırdığı anlaşılmaktadır. Çünkü birey ya da toplum din, etnik köken, kültür vb. kategorilerden biriyle özdeşlik kurar veya farklılıklarını ortaya koyar. Bu inşa sürecinde taraflar bir bakıma birbirlerine ayna tutarlar ve

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE.
zhilal@marmara.edu.tr.

¹ *Türkçe Sözlük*, Haz. M.AliAğakay, TDK, Ankara 1959, 472; Redhouse El Sözlüğü, *English-Turkish, Turkish-English*, İstanbul 1975, 126; Hasan Enveri, *Ferheng-i Sohan, Farsi -Farsi*, II, Tahran 1382, 2637; Mevlüt Sarı, *Türkçe-Arapça Sözlük*, İstanbul 1985, 292; , Avrum Stroll, “Identity”, *The Encyclopedia of Philosophy*, III, USA 1967, 121; “Sameness or Identity” bkz. A.E.Taylor, “Identity”, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, III, New York 1980, 95.

² Anne J. Kershen, *Introduction: A Question of Identity*, USA 1998, 1; Recai Coşkun, “Kimlik Ait Olma İhtiyacıdır”, *Türk Yurdu*, 26/221 (2006), 105; Nuran Hortaçsu, *Ben, Biz, Siz, Hepimiz*, Ankara 2007, 11.

³ Avigail Eisenberg, *Reasons of Identity*, New York 2009, 18; Emile Durkheim, *Felsefe Dersleri*, çev. Denca Kartun, *Adem Beyaz*, İstanbul 2018, 85; Nafiz Tok, *Kültür, Kimlik, Siyaset*, İstanbul 2003, 121, 124; Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, çev. Aysel Bora, İstanbul 2012, 25, 26.

⁴ Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği*, Ankara 1994, 3; Norbert Elias, *Sosyoloji Nedir?* çev. Oktay Değirmenci, İstanbul 2016, 181, 182, 183.

ötekinin dünyasına Bakılan pencereye göre imajlar oluşmaya başlar. Bu durum kimliğin hangi değerinin/parametresinin merkeze alındığıyla ilgilidir.

Ermeni ve Süryani kaynaklarında, Türk'ün/Selçuklunun algılanması konusunda öne çıkan en önemli kimlik değerinin/parametresinin etnik olduğu görülmektedir. Ortaçağda etnik kimlik, soy bağının ifadesi olup kendini fark ettirme ve güç edinme, devlet kurma, devleti sürdürme noktasında önem arz eder.

Dönemin koşullarına bakıldığında toplumlararası ilişki ve rekabette, güçlü bir soya dayanmanın muhataplarında saygı ve korku duygusu üzerinden algı yarattığı görülmektedir. Gerçekten de Selçukluların kendilerini tarihî, soylu bir ataya nispet etmeleri bir yandan etraflarında hatırı sayılır kuvvetler toplanmasına zemin hazırlarken, diğer yandan da bu kuvvet üzerinden ötekilerin onlarla ilgili farkındalık edinmelerine zemin hazırlamıştır. Nitekim Selçuklular kendilerini Türklerin tarihi atası Oğuz Kağan'a bağlarken; Ermeni ve Süryani kaynakları, Selçuklu Türklerinin etnik kökeninin Yafes'in oğullarından Kam\Ham'a dayandığı rivayetini zikrederler. Süryani Mihail, "*Torqayé veya Tourkayé halkı, Yafet'in ırkındandır. Çünkü bunlar Merüç'ten inmişlerdir ve Hazreti Musa'nın yazısına göre, Magog, Nuh'un oğlu Yafet'in oğludur. Şimalî şarki muntıkasında ikamet eden ve bu dünyada yayılmış olan büyük ve kuvvetli kavim ondan çıkmıştır*" der. Türklerin kökenine dair din kaynaklı atıftan, yani Hz. Nuh'un oğullarına bağlanmasından yola çıkarak etnik kimlik üzerinde dinin belirleyici ve soy üzerinde güçlü bir dayanak olduğu anlaşılmaktadır. Mihail, aynı zamanda Türkleri, Cüc ve Mecuç olarak tesmiye ederken onların güneşin çıktığı yerden şimal ucuna kadar yayıldıklarından bahseder. Anlaşıyor ki Türklerin kökeninin yanı sıra hâkimiyetlerinin çerçevesi, yani siyasi durumla ilgili bir bakış da söz konusudur.⁵

Başka bir görüşe göre Türkler, Askanaz ırkındandır, bir sonraki kuşaktan ataları Hunlar'dır.⁶Süryani kaynağı Ebul-Ferec tarihinde Tuğrul Bey'in Halife el-Kaim Biemrillah'a gönderdiği elçiyle ilettiği "*Ben hür insanların evlâdıyım ve Hun'ların kral hanedanına mensubum. Bundan başka seleflerim derecesinde saygı görmekle beraber bana yapılacak hizmetlerin ve beni ayırt eden meziyetlerin onlardan üstün olacağını sanıyorum*" mesajı Selçukluların etnik kökenine ve dayandıkları soyun güçlü olduğu iddiasına ilişkin önemli ipuçları verir.⁷ Ayrıca hükümdarların soylarını kadim Türk hanedanına dayandırmaları, Siyasi

⁵ Suryanî Mihail, *Suryanî Mihail Vekayinâmesi (822-1042)*,II, çev. Hrnt D. Andreasyan, TTK (Basılmamış nüsha), 1944, 1, 5;Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyi-namesi (952-1136)* ve *Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrnt D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2000, 50, 63,171;*Nuh'un oğulları için* bkz. Gregory Âbu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Âbu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I TTK Yayınları, Ankara 1999, 74-75, 292.

⁶ Mateos'un Türklerin Askanaz ırkından geldiğine dair ifadesini kanıtlamak amacıyla Ed. Dulaurier, Guillaume de Tyr" dan esinlenerek "*Yafet'in oğlu Gomer'in oğlu ve Torgom (Thogarma) nın kardeşi Ascenez (Askanar). Ermenilere göre Torgom, kendi ceteri olan Haig'in babası ve aynı zamanda Türkmenlerin atası olmuştur. Onlara nazaran Türkler, Askanaz'dan inmişlerdir.*" cümlesini dipnot olarak kullanmıştır. Bu ifadelerden yola çıkarak Ermeniler, soylarını Yafes'e bağlayarak kendilerini Türkler ile akraba tutmuşlardır. Ayrıca dipnot için bkz.Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 171.

⁷ GregoryÂbu'l-Farac,*a.g.e.*,I, 299.

hâkimiyetlerini genişletmek ve güçlendirmek için önemli bir dayanak olduğu görülmektedir. Nitekim Tuğrul Bey'in sözleri de bu durumu kanıtlar niteliktedir. Soyluluk derecesinin muhataplarında saygı uyandırdığı anlaşılmaktadır.

Gregory Âbu'l-Farac Tarihi, Vahram, Suryanî Mihail Vekayinamesi, Anonim Süryani Kroniği vb. kaynaklarda Selçukludan ziyade Türk adlandırması kullanılmaktadır.⁸Gerçi ataları Selçuk Bey'in adına nispetle daha sonraki dönemlerde oluşacağından bu durum normaldir. Ermenilerin Selçuklularla soy bağı bulunan Türklerle ilk karşılaşması 1018-1019 yılındadır. Ermeni topraklarından Vaspurakan'a gelen bu topluluk Türk olarak ifade edilir, bu tanım etnik bilincin en önemli göstergesidir. Mateos'un "*bu zamana kadar bu cins Türk atlı askeri görülmemiştir*" ifadesi bu topluluğun tanıdıkları dışında bir Türk varlığından haberdar olup daha sonra Selçuklu olarak tanımlanacak olan başka bir gurup Türk'ün ayrımını yapabildiğinin işaretidir, önceden tanıdığı Türkler büyük ihtimalle Arap ordularıyla birlikte akınlara katılan köle veya gönüllü askerler olmalıdır. Bu ayrıma giderlerken Türkler "*acayip şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı*" ifade edilir ki anlaşılacağı üzere, etnik tanım daha çok giyim kuşam üzerinden tasvir edilmiştir.⁹

Ermeni ve Süryani kaynaklarında Kumanlar'ın Türklerin bir şubesi olarak kaydedilmesi, Uzların varlığı, Orta Asya kavimlerini İskit olarak adlandırmaları ve Kıpçakların Hunlardan ayrıldığına dair bilgiler, Türk topluluklarının kollarına dair fikirlerinin olduğu, Selçuklu Türklerinin bunlarla ilgisi veya farklılıklarına dair bilinçlerine işaret eder.¹⁰ Süryani kaynaklarında İskit, Hun, Türk gibi etnik köken hususundaki belirsizlikte göçebe anlamının etken olduğu varsayılabilir.¹¹

⁸Vahram, *Vahram's Chronicle*, translation, Charles Friend Neuman, London 1831, 34, 35; Gregory Âbu'l-Farac, *a.g.e.*, II, 365, 378, 379, 387, 400,421, 422; "*Türklerin, biri Horasanda, diğeri de Roma ülkesinde olmak üzere, Margiane'in dışında iki hükümdarı mevcut bulunuyordu.*" bkz. Suryanî Mihail, *a.g.e.*, II, 19, 20, 33 64; Anonim, *Süryanî Kroniği (I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi)*, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2005, 13,15, 24.

⁹Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 48, 49.

¹⁰Gürcistan dolaylarında İskit varlığı için bkz.Vardan,Türk Fütuhâtı Tarihi, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937,185, 186, 222; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 320, 325; "*Bu kumanlar, Türklerin bir şubesini teşkil ederler. Dilleri Türkçe dir; fakat ne Hazreti Musayı, ne peygamberleri, ne Hazreti İsayı, ne de Hazreti Muhammedi tanımıyorlar. Her gittikleri yere, kadınla çocuklarını ve eşyalarını beraber götürüyorlar. Tahta arabalarını karargâhlarının etrafına dizip müdafaa ediyorlar*" bkz. Suryanî Mihail, *a.g.e.*,II, 74; "*Komania krallığıson derece büyüktür, fakat iklimin sıcak olması nedeniyle insan yerleşimi için zor bir yerdir. Kış boyunca, yerlerde, o kadar soğuk olur ki, insan ya da canavarın yaşaması imkânsızdır. Bu arada, yaz aylarında, başka yerlerde, ne erkeği, ne de canavarın ateşe ya da sineklere katlanamayacak kadar sıcak olur. Bu krallık hemen hemen tamamen düzlüktedir ve bu topraklarda birkaç şehir tarafından bahçeler dışında ağaçlar ve başka odun bulunmamaktadır. O ovalar üzerine çadırlarda oturanlar, ahşap yerine hayvan gübresi yakarlar*". Bkz. Het'um, *History Of TheTartars (TheFlower Of Histories Of The East)*,Translated: Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New Jersey2004,g9

¹¹Ayrıca Selçuklular ve diğer Türk grubu ayrımının olduğunu da görebiliyoruz. Bkz. Mark Dickens Clare Hall, "*Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks*",Supervisor: Dr. Erica Hunter, MPhil Dissertation in Aramaic and Syriac Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Cambridge, August 2004, 20.

Söz konusu kaynaklar zaman-mekân, siyasal, kültürel, sosyal ve ekonomik gelişmelere bağlı dönemsel koşullar doğrultusunda Türkleri tanıma, tanımlama ve tanınma sürecinde onlar hakkında çeşitli nitelendirmelerde bulunmuşlar. Söz konusu koşullara bağlı olarak nitelendirmeleri üç evrede değerlendirebiliriz: Türklerle ilk karşılaşma, bu karşılaşmayla ilgili yerleşik halkın tecrübeleri ve bunların kaynaklara yansımaları, ikinci merhalede Türklerle kaynaşma deneyimi ve son olarak siyasi vasatın ön planda olduğu konum elde etmek isteyen gayri Müslimlerin Türklerle ters düşmesi. Şartlara bağlı edinilen bu kanıların toplumsal değer yargılarına göre de geliştiği anlaşılmaktadır.¹²

Türklerin Anadolu'ya yaptıkları ilk akınlar sırasında kendi ifadeleri ile çok nüfuslu ve refah içinde olan halkın istilaya uğrayıp mağdur duruma düşmesi, ilk karşılaşmanın verdiği korku, istilanın öfkesi Türklere karşı kötü yorumlar ve hakaret sözcükleriyle karşılık bulmuştur ki nitelendirmeler hep olumsuz yöndedir. Barbar, öldürücü nefesli ejder, düşman, yırtıcı hayvan, kana susamış, kanatlı yılan, kadın gibi uzun saçlı benzeri olumsuzdur; onların akınları çekirge istilasına benzetilip yaşanan kıtlıkların müsebbibi olarak görülür, açlık ve esaret yüzünden mahvolduklarını düşünürler.¹³

Fetihlerin ilk yılları dünya tarihi boyunca sancılı olmuştur, bir tarafın zaferi ötekini çöküşünün ifadesidir. Türklere karşı olumsuz yorumlar fethin ilk yılları için yadsınamaz sözcüklerdir. Ermeni ve Süryanilere göre dehşet sözcükleri arttırabilir. Türklere dair Tuğrul Bey'e atfedilen sefer dolayısıyla verilen bilgiler son derece mübalağalı olup bu sefer zehirli ve öldürücü bir rüzgâra benzetilmiştir. Aristages, Tuğrul Bey'in seferlerini ve halkın bundan ötürü yas tutmasını çok çarpıcı bir şekilde ifade etmiştir. Süryani Mihail bu istilaların barbarca olduğunu talan etmek ve esir almak ve yangın çıkarmak suretiyle devam ettiğini söyler. Abu'l Farac'ın Malazgirt savaşında Türkler karşısında "*dilin kekelememesi, elin titrememesi mümkün değildir*"; Mateos'un Türklerin Sivas'ın fethi zamanında ilerleyişlerinin ve haykırışlarının gök gürültüsünü andırdığı tasviri ötekini tanıma ve korku boyutunu gayet açık bir şekilde ortaya koyar. Türkler "*kana susamış kurtlar ve kudurmuş köpekler gibi*" tasvir edilirler. "*Kan her yerde sel gibi aktı, müslüman askerlerinin atlarının ayakları dağları ve tepeleri aşındırdılar, İran milleti naşların çokluğuyla doydu, her türlü vahşi hayvanlar susuzluklarını kan içerek teskin ettiler.*" "*Vay o gün hamile bulunan veya memede çocuğu olan kadınlara*"¹⁴ ifadesiyle Türk askerleri

¹² Mehmet Anık, *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, İstanbul 2012, 9; Mustafa Eravcı, *Avrupa'da Türk İmajı (XVI-XIX. Asır İngiltere Örneği)*, Konya 2010, 20.

¹³ Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınlanmamış nüsha, İstanbul 1946, 42; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 48, 63, 100, 110 113, 114, 176, 231; Anonim, *Süryani Kroniği (I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinâmesi)*, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2005, 24, 35, 36.

¹⁴ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 100, 110, 113, 114, 118; Gregory Âbu'l-Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, II, 378; Suryani Mihail, *a.g.e.*, II, 19; Fetih zamanı Türklerin esir alması hakkında bkz. Simbat, *a.g.e.*, 35; "*Sultan Tuğrul, fil, at, eşşek, asker, kadın, çocuklarla birlikte bize doğru (Ermenilere) ilerledi. (Selçukluların) bulunduğu topraklarda kötülüğü kim kayıt edebilir? Kimin zihni onları numaralandırmayı beceriyor? Tüm arazi, cesetlerin yetiştirdiği ve ekilmemiş yerler, yollar ve ıssız yerler, mağaralar, sarp*

kaynaklarda yağmacılık ve tahripkârlık ile ön plana çıkarılır. Abul'l Farac'de geçen Türkler "*temizlenmeniz bir nimettir*"¹⁵ cümlesi onlara nefretin boyutunu gösterir. Verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere algının spesifik ve öznel olduğunu görülür; ilk dönem ötekiye göre katliam, Türk penceresinden bakıldığında fetih çerçevesindedir. Bahsettiğimiz üzere geniş perspektiften bakıldığında fetihleri bir tarafın hezimetini diğer tarafın zaferi olarak değerlendirip ötekiye göre olumsuz yorumları hissi kabul etmek gerekir.

Ancak Türkiye Selçuklu ve Beyliklerin kuruluşu, Anadolu'da Türk yönetiminin hâkim olmasıyla birlikte algıda değişimler yaşanmıştır. Selçuklu fetihlerinin oturduğu Anadolu Türk yurdu haline geldiği zaman Bizans'ın hoşgörüsüz tavrına karşılık bu topluluklar Selçuklulara yakınlaştığında ötekini tanımlamada değişiklikler meydana gelmiştir. Kimlik algısı ve tanımını doğrudan etkileyen faktörlerden birinin siyasi şartlar olduğu görülmektedir. Örneğin Antakya'nın Romalılar tarafından tahribi (1053-54) sırasında mezhep yoklamaları yapmaları ve kendi İncillerini yakmaları sebebiyle Süryanilerin nezdinde onlar hayasızlaşmış, kudurmuş bir hale bürünmüşlerdir. Ermeniler, Müslümanlar İstanbul'un kapılarına kadar ilerleyip Greklerin elinden toprakları alındıktan (1060) sonra onların bütün fenalıklarından kurtulmuş olduklarını ifade ederler. Dışarı iki topluluğun şartlar değiştiğinde birbirinin ötekisi haline geldiğini bu örnekte gözlemleyebiliyoruz. Metropolit Markos'un köpeğine Armen adını takması nefret tezahürü olarak karşımıza çıkar.¹⁶Ermeni ve Süryanilerin yeri geldiğinde Bizans'ı düşman olarak tanımlarken; hürriyetlerine dokunmadıkları için Türklerle ilgili algının olumluya evrildiği görülmektedir. Süleymanşah'ın Antakya'nın fethi sırasında askerlerine Hristiyan halka hoşgörülü olmaları hususunda emir verdiği bilinir. Keza Büyük Selçuklu sultanı Melikşah da gayri Müslim tebaya karşı müsamahalı, âlicenap bir hükümdar olarak tasvir edilir. I. Kılıç Arslan öldüğünde gayri Müslim ahali yas tutmuştur. Abu'l Farac onu, Rumlara karşı zaferlerinden ötürü akıllı, korku ve dehşet veren birisi olarak tanıtır.¹⁷

Görüldüğü üzere dostluğu ve düşmanlığı belirleyen başlıca ölçüt siyasi vasat olmuştur. Nitekim şartlar elverdiğinde Türk idaresinde yaşayan Hristiyan toplulukların,bağımsız olma isteğiyle rahatlıkla diğer/öteki safa geçebildikleri

yerler, çam ormanları ve dik yerler ve (Selçuklular) tarafından ateşe verdi ve ekili tüm yerleri, evleri ve kiliseleri kırdı. Ve o ateşin alevi Babil fırından daha yüksek yükseldi. Böylece ülkenin bütün sakinlerinden yoksun bırakılınca dek bir kez değil üç kez, birbiri ardına, bütün toprakları mahvettiler. Bu talihsizlikleri taşıyan ülke, yas kalık kıyafeti giydi. Sakinleri yok edildiği için harap oldu. Bütün ülke sevinç duymadı. Her yerde ağlamalar ve hıçkırıklar duyulurken, ağlayışlar ve iç çekmeler duyuldu." Bkz.AristakesLastivertc'i's, History, Translated from Classical Armenian: Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New York 1985, 93, 94.

¹⁵ GregoryÂbu'l-Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*,I, 300, 312.

¹⁶ Urfalı Mateos, *a.g.e.*,98, 112; "Süryaniler çok zengin adamları ve yortu günlerinde, kadın ve çocuklarıyla beraber süslenmiş oldukları halde kiliseye gidiyorlardı. Grekler onları kuskanyorlardı." Bkz.Sımbat, *a.g.e.*, 32, 40, 41.

¹⁷ GregoryÂbu'l-Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*,II, 463; *a.g.e.*, I, 331; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 176, 231.

görülür. Bu isteklerin temelinde kiliselerin tahvili, yıkılması, onarımına izin verilmemesi gibi kültürlerinin bağımsızlığı konusunda yaşadıkları problemlerle birlikte etnik, dini ya da kültürel olarak bağ hissettiklerinin yanında, ötekinin karşısında olma içgüdüğü vardır. Nitekim Haçlı Seferleri sırasında Ermenilerin Franklarla işbirliği ederek, daha sonra on yıllar boyu öteki/düşman algısını besleyecek siyasi bir kimlik elde edebilmiş olmaları buna örnektir.¹⁸ Bu dönemde Türkler acımasız olarak nitelendirilmiş ve cami ile kilise yıkmak karşılıklı düşmanlığın tezahürü olmuştur. Dönemin koşullarına göre algıda olumlu ya da olumsuz değişimlerin olduğu örneklerle birlikte pekişmektedir.

Müslüman Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte ülkenin etnik ve kültürel kimliğinde büyük bir dönüşüm/değişim yaşandığı bilinmektedir. Söz konusu kaynakların yaptıkları tasvirler üzerinden Selçukluların kültürel kimliği hakkında bazı ipuçları edinilebilmektedir. Mateos "*Türk askerleri yenilgiye uğradığında elbiselerini yırtıp başlarının üzerine toprak döküp siyah elbise giyip baş açık olarak yas tutmuşlardır*"¹⁹ der. Abul Farac'ın şu ifadeleri de kültürel kimliğe dair fikir edinmemizi sağlar: Oğuzlar, "*Saçlarını örüyorlar ve bu örgüyü kalkan gibi kullanıyorlar. Ok kullanmakta son derece hünerlidirler, Yedikleri şeyler en sefil şeylerdir. Fakat merhametli ve adaletli kimselerdir. Bunların atları da et yemektir. Tuğrul Bey yüksek bir taht üzerinde oturur, arkasında kalkanlar ve mızraklar, önünde muhteşem bir yay ve elinde oynamak itiyadında olduğu iki ok bulundururdu. Pamuktan yapılmış beyaz elbiseler giyerdi.*"²⁰ Ayrıca ok ve yay Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir, bu silahları milli kabul edebiliriz. Alp Arslan'ın Malazgirt savaşına başlamadan önce atının kuyruğunu bağlaması kültürel kimliğe başka bir örnektir.²¹ Bu tasvirleri çoğaltabiliriz ve bu tasvirlerden Selçukluların eski Türk geleneklerini sürdürdüğü kanısına varabiliriz.

Kültürün önemli bir parçası olan "Dil" in kimlik üzerindeki etkisi yadsınamaz. Örneğin Ermenice olan Kantsi, Tacat, Aşot²² adı Türklerde görülmediği gibi Ali, Ayşe, Ahmet, Sancar vs. adlar da Hıristiyanlarda görülmez. Burada dil birleştirici ve öteki açısından ayrıştırıcı bir unsur olarak karşımıza çıkar. Kaynaklarda bu duruma örnek çok ibare vardır.

Kimlik tanımlarında coğrafi özelliklerin de yaygın bir ölçüt olduğu tespit edilmektedir. Ermeni ve Süryani kaynaklarında Selçuklu hükümdarları çoğu zaman İran Devleti sultanı, Selçuklu ordusunun mensupları ise İran askeri olarak ifade

¹⁸ Vardan, *a.g.e.*, 183, 201; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, 8248, 249; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2012, 334; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi-Selçuklular Dönemi*, Ankara 2014, 13; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri*, İstanbul 1944, 156.

¹⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 268; Mustafa Demir, Tufan Turan, "Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Tecrübesinde Gayri Müslim Kimliği", *Akademik İncelemeler*, I/1 (2007), 193.

²⁰ Gregory Âbu'l-Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, 303.

²¹ Gregory Âbu'l-Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, 299; 303, 321; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972, 54.

²² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 65, 68.

edilir ki bu durum coğrafyanın kimliğe yansımalarının en güzel örneklerinden biridir.²³ Aynı şekilde Selçuklulara Rum, Pers ve cenup milleti denilmesi,²⁴ Ermenilerin kendini Şark milleti olarak tanıtmaları, Hazar bölgesinin Türkler kapısı ve Anadolu'nun Türkiye olarak adlandırılması, Turan'ın Türk diyarı kabul edilmesi²⁵ vb. örnekler coğrafyanın kimliğe etkisine bir örnektir. Sonuç olarak bu örneklerden coğrafyanın insanı tanımlamada kullanıldığı ve insanın coğrafyaya kendi kimliğini verdiği yorumunu çıkartabiliriz.

Ferdin ve toplumun kimlik edinmesini sağlayan öğelerden biri olan din de, bir yandan müntesiplerini birleştirmek, diğer yandan da kendinden olmayı ayırtmak suretiyle kimlik oluşumuna etki eder. Kaynaklarda ayırtıcı bir kimlik olarak Hristiyan ve Müslüman Kavramlarına yapılan açık vurgu bu görüşü teyit eder mahiyettedir. Buradaki Müslüman vurgusunun birebir karşılığının Selçuklu olduğu dönemler olmuştur. Dini kimlik zaman zaman etnik kimlik yerine kullanılırken; Selçuklular öteki kimlik üzerinden dini bakımdan kafir olarak da nitelendirilmişlerdir.²⁶ Bir Süryani müellifi, farklı kimliklerin oluşmasına yol açan inanç farkının bu bağlamdaki rolüne şu ifadelerle dikkat çeker: “*Biz onu (yani İsa'yı) düşüncenin zihinden çıktığı gibi sırf ruhi olarak Allah'tan doğduğu için Allah'ın Oğlu tesmiye ediyoruz, halbuki diğerleri (yani Müslümanlar) ona bir kadından doğmuş diye onun mahiyetine inkâr gözü ile bakıyorlar ve ona taptığımız için bizi ayıplıyorlar. Onlar, aziz Bakirenin, Musa'nın ve Aron'un hemşiresi olduğunu söylüyorlar. Hazret-i İsa'nın Yahudiler tarafından haça mihlandığına inanmıyorlar ve ona benzeyen bir şakirdin çarpmasına çıkarılıp öldürüldüğünü söylüyorlar. Onlara göre, Hazret-i İsa saklanmış ve Allah onu alıp cennete götürmüştür. Bunların, cennete dair çok kaba fikirleri vardır. Bunlar, alın yazısına, yani kaderin Allah tarafından önceden tayin edildiğine inanıyorlardı... Bunların otuz günlük -yani bir kamerî //3 ayı- bir oruçları vardır. Gündüzün oruç tutuyorlar fakat bütün gece şafağa kadar yiyorlar. Namaza başlamazdan evvel, bütün azalarını su ile yıkıyorlar... Namaz kıldıkları vakit, Kâbe'ye dönüyorlar.*²⁷ Ayrıca Hristiyan olabilmenin ön şartı haça sahip olmaktır ki bu durum dini açıdan Müslümanlarla farkın diğer bir yönüdür.²⁸ “Haç'ın kutsallığı vardır. Simbat, Haç'ın değerini vurgulamak amacıyla şu ifadeyi kullanmıştır: “*Haç yere düşünce, gök güreledi, sağanak halinde yağmur yağdı, sesler, cesetleri nehre sürükledi ve şehir, kan*

²³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*,57,100, 110; İran milleti için bkz. Simbat, *a.g.e.*,35; AristakesLastivertc'i's, *a.g.e.*,122, 124.

²⁴ Genceli Kirakos, *Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar*, çev. Mahmut Kemal Bey, İstanbul 2018, 148; Urfalı Mateos, *a.g.e.*,74; Aristakes Lastivertc'i's, *a.g.e.*,1985, 138, 139, 168, 169; Rum padişahı ibaresi için bkz. Het'um, *a.g.e.*, g30

²⁵ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 87; Gregory Âbu'l-Farac (Bar Hebraeus), *a.g.e.*, I, 165., 292; Het'um, *a.g.e.*, g45, g46.

²⁶ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 138,97; Aristakes Lastivertc'i's, *a.g.e.*, 96, 97, 125, 126; Selçukluların ilk akınları zamanında Selçuklu yerine Müslüman vurgusu vardır. Bkz. Simbat, *a.g.e.*, 30, 31.

²⁷ Süryani Mihail, *a.g.e.*,I, 4- 5.

²⁸ Vardan, *a.g.e.*,176; Haç'ın önemi için bkz.Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Osman Yalçın Matbası, İstanbul 1954, 14; Haç üzerinden batıl inanç bkz. Süryani Mar-Yeşua, *Vekayinâme*, çev. Muallâ Yanmaz, Şehir Matbası, İstanbul 1958, 42.

lekesinden temizlendi.”²⁹ Sonuç olarak bahsi geçen Müslüman ve Hristiyan toplumlar arasındaki inanç farklılıklarının, dini kimliğin yanı sıra kültürel öğeler üzerinden defarklı kimlikler oluşturmaya yol açtığı anlaşılmaktadır.

Bütün dinlerde değerlere kutsallık atfetmek ve din aracılığı ile insana, topluma bakış açısı edinmek söz konusudur. Özellikle Ermeniler, Selçuklu fetihlerinin ilk zamanlarında onların varlığına dinsel bazı anlamlar yüklemişlerdir. “*Allah'ın gazabının bir âlâmeti olan felâket Sultan Tuğrul'un emriyle İran'dan üzerimize gelmeye başladılar*”³⁰ sözü apaçık Türk korkusuna işaretir. Başlarına gelen felaketlerin sebebini işledikleri günahlara bağlarlar. Hristiyanların Müslümanların eliyle cezalandırıldığı düşüncesi hâkimdir. Ermeni, Süryani toplulukların Türk akınlarıyla cezalandırıldığına dair inanç dinsel öğeler ile tasvir edilmiştir: Urfalı Mateos “*Kim bizim Ermeni milletinin yediği darbeleri ve uğradığı katliamı hikâye etmeye muktedirdir? Kan her yerde sel gibi aktı, Müslüman askerlerinin atlarının ayakları dağları ve tepeleri aşındırdılar, İran milleti naaşların çokluğuyla doydu, her türlü vahşi hayvanlar susuzluklarını kan içerek teskin ettiler. Bütün Hristiyanlar matem ve yeis içinde kaldılar, çünkü Allah bizden yüz çevirmişti. Allah, günahlarımızdan ve fena yollara sapmamızdan dolayı bizi zalim Türk milletinin eline bıraktı. Bu hal, Peygamberin Allaha hitaben söylemiş olduğu şu sözlere göre vukua geldi: "Ey Rab, bizi reddettin ve askerlerimizle beraber çıkmadın. Düşman önünden bizi geriye çevirdin ve bizden nefret edenler bizi soydular. Bizi, koyunlar gibi öldürülmek üzere terk ettin ve bizi **putperestlerin** içine dağdttın". **Müslümanlar**, bu kadar şiddetli işler yaptıktan sonra sayısız esirleri önlerine katıp kuş sürüleri gibi İran'a götürdüler”* der.³¹ Bu tasvir Türk akınlarının yarattığı sarsıntı ve verilene tepkinin verilen tepkinin kaynağa tezahürü olmakla birlikte Tanrı korkusu ve onların Türklerin eliyle cezalandırılması, Selçukluların Müslümanlığa vurgu yaparak nitelendirme ve onları dindışı saymak bakımından dinsel öğeler içerir.

Türk fetihlerinin özellikle ilk zamanlarda yol açtığı korku, gayri Müslimlerde Türklere dair bir çok batıl inanç oluşmasında çok etkili olmuştur. Doğal afetleri Allahın inayeti ya da cezası olarak görmüşlerdir. Türk akınlarıyla birlikte yer sarsıntılarının olacağı güneş, ay ve yıldızlarda çeşitli alâmetlerin vuku bulacağına dair inançlar yayılmıştır. Özellikle ay tutulmasının kan döküleceğinin, “*Horozların akşamleyin ötmesinin,, öküz ve koyunların oturmuş vaziyette gübrelemesi de gelecek felâketin nişanesi idi*”. Batıl inanca güzel bir örnek olarak şunu da gösterebiliriz: Bir Türk, yıldırım çarpmasıyla öldüğünde Türklere: “*Allahın vurduğu bir adam defnedilmeğe layık değildir*” diyerek onu gömmediler şeklindeki aktarım

²⁹ Simbat, a.g.e., 37.

³⁰ Urfalı Mateos, a.g.e,85; Selçuklu akınları Tanrı cezası olarak değerlendirilir bkz. AristakesLastivertc'i's, a.g.e.,136, 137; İbrahim Agah Çubukçu, *Türk İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, Ankara 1987, 9; FrancisBacon, *Denemeler*, çev. Akşit Göktürk, İstanbul 1994, 37.

³¹ Urfalı Mateos, a.g.e, 115;

Selçuklu kültürel kimliğinde eski Türk inançlarının sürmekte olduğuna güzel bir örnektir.³²

Algının dönemin koşullarına göre değiştiğini etnik kimlik bahsinde açıkladık; aynı suretle dini kimlik algısı da dönemin koşullarına bağlı olarak değişmektedir. Fethin ilk yıllarına dair algıdan uzun uzun bahsettik ki bu algıda süreç içerisinde dönüşüm yaşamıştır. Kısaca değinirsek meselâ Ani'nin fethi sırasında gayri Müslim ahali, Türklerin onların kutsallarından olan pervasız yaklaşımı olduğuna dair görüş bildirirlerken; ilk temaslarda yaşanan olumsuzluklardan sonra, şartlar değiştiğinde Selçuklu hükümdarlarının Hıristiyanlara karşı müsamahalı olduklarını söylemekten kaçınmamışlardır. Kendi isteğiyle Hristiyanlıktan Müslümanlığa dönen kimselerin varlığı tespit edilebilmektedir.³³

Sonuç olarak Ermeni ve Süryani kaynaklarının ilk Türk fetihlerinden itibaren Türkler/Selçuklular hakkındaki farkındalıklarının yüksek düzeyde olduğu görülmektedir. Yakın doğunun siyasi önderi olarak Selçuklu eşittir Türk, Türk/Selçuklu eşittir Müslüman kimlik algısının yaygın olduğu gözlemlenmektedir. Ermeni ve Süryaniler, Selçuklu Türkünü tanıma tecrübesi edinirlerken bir arada yaşama kültürünün doğal sonucu olarak Türklerin kültürlerine de aşına olmuşlardır. Belki çağın genel yapısı dolayısıyla ötekilik bilinci doğrultusunda en sert ayrışma dini kimlikte yaşanmış görünmektedir. Selçuklular hakkında olumlu ya da olumsuz bazı inançlar geliştirmişlerdir. Ne zaman hangi kimlik değerinin ağır bastığı konusunun ise şartlara göre değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır.

³² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 138, 199; Suryanî Mihail, *a.g.e.*, 111; Aristakes Lastivertc'i's, *a.g.e.*, 99; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi*, II, Manisa 2007, 67.

³³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, 121, 176; Suryanî Mihail, *a.g.e.*, II, 116; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 72; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, 517; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti*, İstanbul 2002, 302; Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Siyaseti*, İstanbul 2006, 565; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mevkuresi*, Ankara 2014, 208; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1988, 54, 55.

KAYNAKLAR

- Âbu'l-Farac (Bar Hebraeus), Gregory, *Âbu'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I-II, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Aknerli Grigor, *Moğol Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Osman Yalçın Matbası, İstanbul 1954. Anık, Mehmet *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, İstanbul 2012.
- Anonim, *Süryani Kroniği (I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinâmesi)*, çev. Vedii İlmen, Yaba Yayınları, İstanbul 2005.
- Bacon, Francis, *Denemeler*, çev. Akşit Göktürk, İstanbul 1994.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2012.
- Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yedişildiz, Ankara 1988.
- Coşkun, Recai, “Kimlik Ait Olma İhtiyacıdır”, *Türk Yurdu*, 26/221 (2006).
- Çubukçu, İbrahim Agah *Türk İslam Kültürü Üzerinde Araştırmalar ve Görüşler*, Ankara 1987.
- Demir, Mustafa- Turan, Tufan “Türkiye Selçuklu ve Osmanlı Tecrübesinde Gayri Müslim Kimliği”, *Akademik İncelemeler*, II/1 (2007).
- Dickens, Mark- Hall, Clare, “*Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks*”, Supervisor: Dr. Erica Hunter, MPhil Dissertation in Aramaic and Syriac Studies, Faculty of Oriental Studies, University of Cambridge, August 2004.
- Durkheim, Emile, *Felsefe Dersleri*, çev. Denca Kartun, Adem Beyaz, İstanbul 2018.
- Eisenberg, Avigail, *Reasons of Identity*, New York 2009.
- Enveri, Hasan *Ferheng-i Sohan, Farsi -Farsi*, II, Tahran 1382.
- Eravcı, Mustafa, *Avrupa'da Türk İmaji (XVI-XIX. Asır İngiltere Örneği)*, Konya 2010.
- Genceli Kirakos, *Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar*, çev. Mahmut Kemal Bey, İstanbul 2018.
- Het'um, *History Of The Tartars (The Flower Of Histories Of The East)*, Translated: Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New Jersey 2004.
- Hortaçsu, Nuran, *Ben, Biz, Siz, Hepimiz*, Ankara 2007.
- Güvenç, Bozkurt *Türk Kimliği*, Ankara 1994.
- Kara, Seyfullah, *Selçukluların Dini Siyaseti*, İstanbul 2006.

- Kershen, Anne J., *Introduction: A Question of Identity*, USA 1998.
- Lastivertc'i's, Aristakes, *History*, Translated from Classical Armenian: Robert Bedrosian, Sources of the Armenian Tradition, New York 1985.
- Maalouf, Amin, *Ölümcül Kimlikler*, çev. Aysel Bora, İstanbul 2012.
- Mateos, Urfalı, *Urfalı Mateos Vekâyi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Norbert, Elias, *Sosyoloji Nedir?* çev. Oktay Değirmenci, İstanbul 2016.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dini Siyaseti*, İstanbul 2002.
- Öngül, Ali, *Selçuklular Tarihi*, II, Manisa 2007.
- Redhouse El Sözlüğü, *English-Turkish, Turkish-English*, İstanbul 1975.
- Sarı, Mevlüt, *Türkçe-Arapça Sözlük*, İstanbul 1985.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi-Selçuklular Dönemi*, Ankara 2014.
- Sevim, Ali - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinâmesi (951-1334)*, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınlanmamış nüsha, İstanbul 1946.
- Stroll, Avrum, "Identity", *The Encyclopedia of Philosophy*, III, USA 1967.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Ankara 1972.
- Süryanî Mar-Yeşua, *Vekayinâme*, çev. Muallâ Yanmaz, Şehir Matbası, İstanbul 1958.
- Süryanî Mihail, *Süryanî Mihail Vekayinâmesi (822-1042)*, II, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK (Basılmamış nüsha), 1944.
- Taylor, A.E., "Identity", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, III, New York 1980.
- Tok, Nafiz, *Kültür, Kimlik, Siyaset*, İstanbul 2003.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ankara 2014.
- Türkçe Sözlük*, Haz. M. Ali Ağakay, TDK, Ankara 1959.
- Vahram, *Vahram's Chronicle*, translation, Charles Friend Neuman, London 1831.
- Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul 1937.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi-Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.

TÜRKİYE (ANADOLU) SELÇUKLULARI TARİHİNİN KAYNAKLARINDAN MEMLÜK TARİH ESERLERİNDE MEMLÜK-TÜRKİYE SELÇUKLU İLİŞKİLERİ*

FATİH YAHYA AYAZ**

Özet

Memlûkler (648-923/1250-1517), İslâm tarihinde önemli rol oynayan büyük Müslüman Türk devletlerindedir. Bu devlet Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde iki yüz altmış yedi sene hüküm sürmüş ve bu süreçte de devrinin en kudretli devletlerinin başında kabul edilmiştir. Aynı zamanda, sahip olduğu coğrafyada önemli siyasî, askerî, medenî ve kültürel izler bırakmıştır. Bu izleri günümüzde bile görmek mümkündür. Memlûkler'in, İslâm dünyasının merkez kabul edilen bölgelerinde yaklaşık iki buçuk asır civarında hâkimiyet kurması önemli oranda dış ilişkilerindeki stratejik tavırla bağlantılıdır. Zira bu coğrafyada kendisinden önce kurulan devletlerin tarihleri böyle bir stratejik tutumun gerekliliğini hatırlatan hadiselerle doludur. Memlûk Devleti'nin özellikle Suriye sınırında veya buraya yakın bölgelerde bulunan Müslim, gayrimüslim birçok devletle yakın ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir. Doğrudan sınır komşusu olmamakla birlikte Türkiye (Anadolu) Selçukluları da (468-707/1075-1308) bu devletler arasında yer almıştır.

İki devlet arasında Memlûkler döneminin ilk yarım asrına tekabül eden zaman diliminde tesis edilen ilişkiler genelde dostane gelişmiştir. Bununla birlikte bu münasebetlerin gelişiminde ortak düşmanları olan İlhanlılar'a/İran Moğolları'na (1256-1353) karşı pozisyon belirleme, tedbir alma gibi saikların önemli etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla iki devlet arasındaki ilişkilerin onların İlhanlılar'la münasebetlerinden ayrı ele alınması konunun anlaşılmasını zorlaştırır. Hadiseye Memlûkler açısından bakıldığında İlhanlılar'la ilişkiler bir beka meselesi olup dış politika gündeminin büyük kısmını oluşturmaktadır. Bir yandan da gayrimüslim devletlere karşı yapılan mücadelelerin getirdiği büyük itibar iç politikada siyasî-dinî meşruiyet açısından önemli bir unsur teşkil etmektedir.

Bu tebliğin amacı ülkemizde Süleyman Özbek'in doktora tezi ve bir makalesi ile Ferhat Parpucu'nun yüksek lisans tezi ve birkaç makale dışında doğrudan ele alınmayan bir konuya ilgi çekmek, Selçuklu ve Memlûk araştırmalarına katkıda bulunmaktır. Diğer taraftan Özbek ve diğer araştırmacıların çalışmaları el-Melikü'z-Zâhir Baybars (658-676/1260-1277) zamanıyla ve Baybars'ın Anadolu seferi gibi

* Bu tebliğ, daha önce yayınlanmış "Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri" başlıklı makalemizin gözden geçirilerek kısaltılmış ve bazı eklemelerle düzenlenmiş hâlidir. Makale için bk. Fatih Yahya Ayaz, "Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, I (2016), s.73-115.

**Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Adana/TÜRKİYE. fyayaz@cu.edu.tr.

belli konularla sınırlandırıldığından daha sonraki dönemde bu iki devletin ilişkilerini de tespit etmek gerekmektedir. Tebliğin diğer amacı ise Türkiye Selçukluları dönemine dair araştırmalarda muasır Memlûk kaynaklarının önemine de işaret etmektir. Bu çalışmada Memlûkler'in kuruluşundan Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar iki devlet arasında gelişen siyasî/diplomatik ve askerî münasebetler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Türkiye Selçukluları, Memlûk-Selçuklu İlişkileri, İlhanlılar

Abstract

The Mamluks (648-923/1250-1517) were among the great Muslim Turkish states that played an important role in the history of Islam. This state reigned two hundred and sixty seven years in the Egyptian, Syrian and Hijaz regions, and in this process it was accepted as one of the most powerful states of the period. At the same time, it left important political, military, civilizational and cultural traces in the region. It is possible to see the setraces seven today. The domination of the Mamluks around two and a half centuries in the central regions of the Islamic world is largely linked to the strategic attitude of the foreign relations. The dates of the states established before him in this geography are full of events that remind the necessity of such a strategic attitude. It is known that the Mamluk State is in close contact with many Muslim or non-Muslim states, especially in the Syrian border or near the borders. Although not directly together bordering Turkish (Anatolian) Seljukids (468-707 / 1075-1308) was among the states.

Relations established between the two states in the period corresponding to the first half century of the Mamluks have generally developed in a friendly manner. However, it is important to point out that the motives such as positioning and taking measures against the Ilhanids / Iranian Mongols (1256-1353), which are their common enemies in the development of these relations, have a significant effect. Therefore, it is difficult to understand the relations between the two states apart from their relations with Ilkhanids. From the point of view of the Mamluks, the relations with the Ilkhanids are a matter of stagnation and constitute a major part of the foreign policy agenda. On the other hand, the great reputation of these struggles against non-Muslim states is an important factor in the political-religious legitimacy of domestic politics.

The aim of this paper is to draw attention to a subject which is not directly addressed except for master thesis of Ferhat Parpuç with a doctoral thesis an article by Süleyman Özbek and to contribute to the studies of Mamluk. On the other hand, it is necessary to determine the relations of these two states in the following period since the works of Özbek and other researchers are limited to certain issues such as time of al-Malik al-Zâhir Baybars (658-676 / 1260-1277) and Baybars' Anatolian Campaign. In this study, the course of these relations after the Baybars period is also discussed. The study dealt with political and military relations of Mamluks with Turkish/Anatolian Seljukids.

The aims of this study are to reveal the Mamluk- Seljuk relations by taking the Mamluks sources in the center and to contribute to the researches on the history of Seljuks within the frame work of the mentioned sources and to draw attention to the Mamluk State, which has not been given enough importance in the studies of history, although it has recently increased in our country.

Keywords: Mamluks, Turkish/Anatolian Seljukids, Mamluk-Seljukid Relations, Ilkhanids

Giriş

Memlükler (648-923/1250-1517), İslâm tarihinde önemli rol oynayan büyük Müslüman Türk devletlerindedir. Bu devlet Mısır, Suriye ve Hicaz bölgelerinde iki yüz altmış yedi sene hüküm sürmüş ve bu süreçte de devrinin en kudretli devletlerinin başında kabul edilmiştir. Aynı zamanda, sahip olduğu coğrafyada önemli siyasî, askerî, medenî ve kültürel izler bırakmıştır. Bu izleri günümüzde bile görmek mümkündür. Memlükler'in, İslâm dünyasının merkez kabul edilen bölgelerinde yaklaşık iki buçuk asır civarında hâkimiyet kurması önemli oranda dış ilişkilerindeki stratejik tavrıyla bağlantılıdır. Zira bu coğrafyada kendisinden önce kurulan devletlerin tarihleri böyle bir stratejik tutumun gerekliliğini hatırlatan hadiselerle doludur. Memlük Devleti'nin özellikle Suriye sınırında veya buraya yakın bölgelerde bulunan Müslim, gayrimüslim birçok devletle yakın ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir. Doğrudan sınır komşusu olmamakla birlikte Türkiye (Anadolu) Selçukluları da (468-707/1075-1308) bu devletler arasında yer almıştır.

İki devlet arasında Memlükler döneminin ilk yarım asrına tekabül eden zaman diliminde tesis edilen ilişkiler genelde dostane gelişmiştir. Bununla birlikte bu münasebetlerin gelişiminde ortak düşmanları olan İlhanlılar'a/İran Moğolları'na (1256-1353) karşı pozisyon belirleme, tedbir alma gibi saikların önemli etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla iki devlet arasındaki ilişkilerin onların İlhanlılar'la münasebetlerinden ayrı ele alınması konunun anlaşılmasını zorlaştırır. Hadiseye Memlükler açısından bakıldığında İlhanlılar'la ilişkiler bir beka meselesi olup dış politika gündeminin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bir yandan da gayrimüslim devletlere karşı yapılan mücadelelerin getirdiği büyük itibar iç politikada siyasî-dinî meşruiyet açısından önemli bir unsur teşkil etmektedir. Ancak Memlük-İlhanlı ilişkileri geniş bir şekilde incelenmesi gerektiğinden bu tebliğde ele alınmamıştır.¹

Bu tebliğin amacı ülkemizde Süleyman Özbek'in yüksek lisans tezi ve bir makalesi ile Ferhat Parpuocu'nun yüksek lisans tezine birkaç makale dışında doğrudan ele alınmayan bir konuya ilgi çekmek, Selçuklu ve Memlük araştırmalarına katkıda bulunmaktır. Diğer taraftan Özbek ve diğer araştırmacıların çalışmaları el-Melikü'z-Zâhir Baybars (658-676/1260-1277) zamanıyla ve

¹ Memlük-İlhanlı ilişkileri için bk. Ayaz, "Memlük-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV(2007), s. 1-32.

Baybars'ın Anadolu seferi gibi belli konularla sınırlandırıldığından daha sonraki dönemde bu iki devletin ilişkilerini de tespit etmek gerekmektedir. Tebliğin diğer amacı ise Türkiye Selçukluları dönemine dair araştırmalarda muasır Memlük kaynaklarının önemine de işaret etmektir. Bu çalışmada Memlükler'in kuruluşundan Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadariki devlet arasında gelişimsiyasi/diplomatik ve askerî münasebetler ele alınmıştır.

Memlük-Türkiye Selçukluları Münasebetleri

İki devlet arasındaki ilişkiler öncelikle tarihî bağlara dayanır. Zira hem Memlükler hem de Anadolu Selçukluları etnik menşe bakımından Türk'tür. Yine her iki devletin teşkilat yapısı ve müesseselerinin şekillenmesinde Büyük Selçuklular (429-552/1038-1157) örnek alınmıştır.² Memlük Devleti ile Anadolu Selçukluları arasında bahsi geçen tarihî bağların dışındaki münasebetlere gelince daha önce de ifade edildiği gibi doğrudan sınırdış olmamalarına rağmen bu iki devleti birbirleriyle ilişki kurmaya götüren temel etkenin Moğol İlhanlılar olduğu anlaşılmaktadır. Memlükler tarafından bakıldığında bu durum Müslümanların hamisi olduğu iddiasını desteklemek bakımından önemli bir fırsattı ve en büyük düşmanına karşı kendini tekrar ispatlama imkânı sunmaktaydı. Selçuklular açısından ise kendilerini tahakküm altına alan Moğollar'dan kurtulmak için bunları defalarca yenilgiye uğratan İslâm dünyasının yeni gücü Memlükler'den yardım istemek yegâne seçenek gibi görünmekteydi.³ İki devlet arasındaki münasebetlere kaynaklardaki malumat çerçevesinde bakıldığında üç hususun öne çıktığı tespit edilmektedir. Bunların birincisi karşılıklı mektuplaşma ve elçi teatileridir. İkincisi el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın meşhur Anadolu seferidir (675/1277). Üçüncüsü ise Memlük kaynaklarında Anadolu Selçuklu Devleti'nde meydana gelen önemli olaylardan bahseden bilgilerdir. Ancak bu malumatta zaman zaman sultan isimleri ve hadiselerin karıştırılmış olduğuna da⁴ işaret edilmelidir. Biz hem bildirimizin başlığına riayet etmek amacıyla hem de bu tür hatalara temas ederek konuyu uzatmamak için bu üç tür bilgidan sadece devletlerarası ilişkilerle ilgili olanları öne çıkaran bir yaklaşımı tercih ettik.

İki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin ne zaman ve ne surette başladığını tam olarak tespit etmek zor olmakla birlikte, kaynaklardaki birtakım bilgilerden hareketle bu münasebetlerin, Bahrî Memlük grubunun⁵ bir kısmının Anadolu

² Müna Muhammed Bedr, *Eserü'l-hadâreti's-Selcûkiyye fî düvel şarkı'l-âlemi'l-İslâmî 'ale'l-hadâre'teyni'l-Eyyûbiyye'l-Memlûkiyye'l-Mısr*, I-II, Kahire 2002, I, 57.

³ Bk. Ferhat Parpucu, *HatroğluŞerefü'd-din İsyanı ve Sultan Baybars'ın Anadolu Seferi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi SBE, Niğde 2002, s. 72.

⁴ Bk. TakıyyüddinAhmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifetidüveli'l-mülûk*(nşr. M. Mustafa Ziyâde-Saîd A. Âşûr), I-XII, Kahire 1956-1973, I/2, 399-400; Bedreddin Mahmud b. Ahmedel-Aynî, *'İkdü'l-cümân fî târîhihli'z-zamân*(nşr. Muhammed M. Emin), I-IV, Kahire 1987-1992, I, 137-138.

⁵ Bahrî Memlükler (el-Memâlikü'l-Bahriyye), Eyyübîler'in Mısır'daki son hükümdarlarından el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyüb (637-647/1240-1249) tarafından teşkil edilen, gerek bu sultanın kardeşiyle yaptığı iktidar mücadelesinde, gerekse iktidardaki hâkimiyetini sağlamlaştırmasında önemli rol oynayan ve çoğunluğunu Kıpçak ve Hârizmliler'in oluşturduğu Türk memlük grubudur. Bu grup,

Selçuklularına sığınmasıyla başladığı söylenebilir. Memlükler'in ilk sultanı kabul edilen el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek et-Türkmânî (648-655/1250-1257) kendisinin tahtta olmasından rahatsız olan ve iktidara ortakmış gibi hareket eden Bahrî Memlük grubunu, liderleri Aktay'ı ortadan kaldırtarak ve bir kısmını da cezalandırarak devreden çıkarmış (Şaban 652/Ekim 1254), bu sırada söz konusu grubun büyük kısmı çeşitli devlet ve bölgelere kaçmıştır.⁶ Memlükler döneminin meşhur tarihçilerinden Makrîzî (ö. 845/1441), kaçan memlüklerden yüz otuz kişilik bir süvari grubunun Rum sultanı Alâeddin'e (II. Keykubad [647-652/1249-1254]) sığındığını nakleder. Tarihçi, çeşitli bölgelere dağılan Bahrî Memlük grubunun daha sonra tehlike oluşturacağını fark eden Aybek et-Türkmânî'nin, bunların sığındığı ülkelerin sultanlarına mektuplar göndererek iadeleri konusunda ricada bulunduğunu belirtir. Makrîzî, Memlük sultanının Rum sultanına da mektup gönderdiğini ve bu grubu kötüleyerek onlardan sadır olabilecek tehlikeler hususunda Selçuklu hükümdarına ikazlarda bulunduğunu söyler. Selçuklu sultanının bu mektuptan etkilendiğini belirten tarihçi, sığınmacı memlüklerden önde gelen birinin Memlük sultanının hakikati çarpıtığını ve asıl zulme uğrayanların kendileri olduğunu söylemesiyle de onları iade etmekten vazgeçtiğini ilâve eder.⁷ Selçuklu ülkesine sığınan bu memlüklerin, Aybek et-Türkmânî'nin öldürülmesinden hemen sonra Kahire'ye döndükleri de belirtilmelidir (655/1257).⁸

el-Melikü'z-Zâhir Baybars'ın tahta çıkışından hemen sonra iki devlet arasında tekrar diplomatik ilişki kurulduğu tespit edilmektedir. Nitekim Anadolu Selçukluları dönemi tarihçilerinden İbnBîbî'nin (ö. 684/1285'ten sonra) naklettiği bir rivayetten anlaşıldığı kadarıyla II. Keykâvus(643-660/1246-1262⁹), kardeşi ile ihtilafa düştükten sonra bir arayış içerisine girmiş ve deniz yoluyla Memlükler'e devamlı elçi yollamak suretiyle yardım talebinde bulunmuştu.¹⁰ Memlük tarihçisi Yûnî'nin (ö. 726/1326) aktardığı bir rivayet ise İbnBîbî'nin naklini tamamlar mahiyettedir. Buna göre Sultan Baybars, II. Keykâvus'un kardeşiyle ihtilafı neticesinde başkenti Konya'dan ayrıldığını haber almış, İmâdüddin Abdürrahim el-Hâşimî ve EmîrŞerefüddinİlcâkî'yi (el-Câkî ?) kendisine elçi olarak göndermiş ve bu elçilerle

Necmeddin Eyyûb'un onları Nil kıyısında bulunan Ravza adasındaki kaleye yerleştirmesi nedeniyle Nil'e (Bahrü'n-Nîl) nispetle Bahrî Memlükler olarak isimlendirilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. David Ayalon, "Memlûklü Ordusunda Bahriye Alayı" (çev. Ali Aktan), *Türk Kültürü*, XXVIII / 326 (1990), s. 350-354; a.mlf., "al-Bahriyya", *The Encyclopaedia of Islam New Edition (EF)*, I (1954), s. 944-945; Kâzım Yaşar Kopruman, "Bahriyye", *DLA*, IV (1991), s. 512.

⁶ Bk. Cemaleddin Muhammed b. Salim İbnVâsıl, *Müferricü'l-kürûb fi ahbâri Benî Eyyûb*, VI (nşr. Ö. Abdüsselam Tadmürî), Kahire 2004, s. 178, 179; Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, XXIX (nşr. M. Ziyaeddin er-Reyis-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1992, s. 430, 431-432; Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 389-390, 394, Süleyman Özbek, "Türkiye Selçukluları-Memluk Münasebetleri (1250-1277)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/2 (1999), s. 43-44.

⁷ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 392, 393; ayrıca bk. Özbek, "Türkiye Selçukluları-Memluk Münasebetleri (1250-1277)", s. 44; Bedr, *Eserü'l-hadâreti's-Selcûkiyye*, I, 162-163.

⁸ Bk. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/2, 406; Bedr, *Eserü'l-hadâreti's-Selcûkiyye*, I, 163.

⁹ Karışıklığa sebep olmamak için II. Keykâvus'un hükümdarlığı kardeşleriyle paylaştığı yılları belirtmeden bir şekilde tahtta olduğu döneme işaret ettik.

¹⁰ Bk. Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-'alâiyye fi'l-ümürü'l-'Alâiyye* (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2014, s. 587.

bir de mektup yollamıştır. Bu mektupta II. Keykâvus'tan Mısır'a gelmesini isteyen Sultan Baybars, kendisine her türlü imkânı seferber ederek destek olacağı hatta bizzat Anadolu'ya sefer düzenleyerek bütün memleketini kurtaracağı ve ona teslim edeceği vaadinde bulunmuştur. Mısır'a gitmesi şeklinde bir talebi beklemediği anlaşılan II. Keykâvus, elçilere şimdilik gelişmeleri bekleyeceğini, hemen harekete geçmek istemediğini, şayet başka çıkar yol bulamazsa mutlaka Sultan Baybars'a sığınacağını bildirmiştir. Bunun üzerine de elçiler Mısır'a dönmüştür.¹¹ İki rivayet birlikte değerlendirildiğinde II. Keykâvus'un Konya'dan ayrılmak zorunda kalıp Antalya'ya geldiğinde durumunu mektup ve elçiler vasıtasıyla Sultan Baybars'a ilettiği, Baybars'ın da bahsi geçen elçileriyle ona yardım vaadinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Diğer Memlûk tarihçileri ise hadisenin bundan sonraki seyriyle alâkalı ayrıntılı nakillerde bulunmaktadır. Bu rivayetlere göre söz konusu iki elçi İmâdüddin Abdürrahim el-Hâşimî ve EmîrŞerefüddinİlcâkî, yanlarında II. Keykâvus'un elçileri olan NâsırüddinNasrullah b. Güç Arslan, Sadreddin el-Ahlâtî ve Sultan Baybars'a iletmek üzere bir bilgi notu (tezkire) ile birlikte Kahire'ye geldiler (Şaban 660/Haziran-Temmuz 1262). Bu elçilerin beraberlerinde getirdikleri tezkirede II. Keykâvus fevkalade hürmetkâr ifadelerle ülkesinin yarısını Sultan Baybars'a bırakacağını, elçileriyle yolladığı kendi tuğrasının bulunduğu boş derclerin¹²Memlûk sultanına ait olduğu ve sultanın bunları kullanarak Anadolu topraklarından istediği yerleri, seçtiği emirlere iktâ olarak tahsis edebileceğini bildirmekteydi.¹³ Cemaziyelâhir 660 (Mayıs 1262) tarihinde kaleme alındığı belirtilen bu tezkirenin bir nüshası Memlûk tarihçileri tarafından nakledilmiştir.¹⁴ Bazı değerlendirmeler yapmak açısından söz konusu tezkirenin şekli ve içeriğine de temas etmek gerekir. Buna göre, “zamanın ve durumun gereği olarak” Arapça yazıldığı ifade edilen tezkire, bunu getiren NâsırüddinNasrullah b. Güç Arslan'a yönelik övücü ve yüceltici sıfatlarla başlamakta, onun belirtilen hususların icrasında tam yetkili olduğu ifade edilmektedir. Cârî âdet üzere bu şahsa Sultan Baybars'a sunulmak üzere sancak ve mendil verildiği de belirtilmektedir. Daha sonra Sultan Baybars'ın bahsi geçen derclere istediğini yazabileceği, bu hususta vereceği kararların bizzat II. Keykâvus'un kararları gibi telakki edileceği, asla değiştirilmeyeceği Allah lafzı defalarca anılarak yeminlerle teminat altına alınmaktadır. Hatta II. Keykâvus, bu yeminin şahsî yemini olduğunu özellikle belirtmektedir. Bunların ardından o günden sonra Sultan Baybars'ın yazdıracağı bütün emirlerin harfiyen yerine getirileceği,

¹¹ Bk. Kutbüddin Ebü'l-Feth Musa b. Muhammed el-Yünîni, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, I-IV, Haydarâbâd 1954-1961, II, 160; Özbek, “Türkiye Selçukluları-Memlûk Münasebetleri (1250-1277)”, s. 45 vd.

¹² Derc (ç. dürrüc), Memlûk inşâ divanında rulo şeklinde veya katlanmış uzun kâğıtlar için kullanılan bir tabirdir (Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1963, I, 138).

¹³ Ebü'l-FazlMuhyiddin Abdullah İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir fi sîreti'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1976, s. 125; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, VI, 330; Baybars el-Mansûri, *Zübdetü'l-fikre fi târihi'l-Hicre* (nşr. Donald S. Richards), Beyrut 1998, s. 75.

¹⁴ Bk. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 126-127; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb*, s. 330-332.

artık iki devletin tek devlet olduğu (Sâre'l-beytânivâhidün), aradaki tam muhabbetin bunu teyit ettiği şeklindeki ifadelerle ve “Allah bu konuştuğularımıza şâhittir”¹⁵ âyetiyle tezkireye son verilmektedir. Bu tezkireyle ilgili bazı değerlendirmeler yapmak gerekirse öncelikle iki taraf da Türk olmakla birlikte aralarındaki yazışmaların Arapça yapıldığı sonucuna varmak mümkündür. Bunun bir başka örneği Sultan Baybars'ın Selçuklu ümerasına gönderdiği ve onları kendisine tâbi olmaya çağırdığı mektuplarda da görülmektedir (675/ 1276). Bu mektuplar da Arapça kaleme alınmış ve Selçuklu emîrleri bunların tercümelerini yaptırmıştır.¹⁶ İkinci olarak, tezkiredeki ifadelerden II. Keykâvus'un içinde bulunduğu durumun vahameti ve tek kurtuluş ümidinin Memlük Devleti'nin yardımı olduğu anlaşılmaktadır. Üçüncü ve son olarak iki devletin tarihî bağlarına atfen tek devlet gibi mütalaa edildiğinin resmî ifadelerle de kayıt altına alındığı tespit edilmektedir.

Bahsi geçen tezkire ve elçilerin verdiği bilgilerin ardından Sultan Baybars'ın hemen harekete geçtiği görülmektedir. Öncelikle Selçuklu elçilerine gereken ihtimamın gösterilmesi ve en iyi şekilde ağırlandırmalarını emreden Sultan Baybars, daha sonra II. Keykâvus'a yardım yollamak için hazırlıklara başladı. Memlükemîri Nâsirüddin Ağlamış komutasında üç yüz süvariden müteşekkil bir birliğin yola çıkmak üzere hazırlanmasını emreden sultan, söz konusu emîre Anadolu topraklarından bir iktâ tahsis etti. II. Keykâvus'un elçisi olan Nâsirüddin Nasrullah b. Güç Arslan'ın emrine de üç yüz kişilik bir birlik veren sultan, ona da Diyarbakır bölgesini iktâ etti ve diğer Memlük birliği ile birlikte yola çıkmasını söyledi. II. Keykâvus'un ikinci elçisi Sadreddin el-Ahlâfî'nin ise kendi yollayacağı elçilerle birlikte deniz yolunu kullanarak Selçuklu sultanına ulaşmaları gerektiğini ve ona taleplerinin karşılanacağını söylemelerini emretti. Bunların ardından Şam ve Halep bölgesindeki Memlükemîrlerine de haber yollayan Sultan Baybars, sefer için hazırlanmaları talimatını verdi.¹⁷ Bu hazırlıklar yapıldığı sırada söz konusu elçilerin Kahire'ye gelmesinden bir ay sonra II. Keykâvus'tan bir mektup geldi. Bu mektupta verilen bilgilere göre kendisinin Sultan Baybars'la ittifak yaptığını öğrenen Moğollar, Baybars'tan korktukları için kaçarak memleketlerine dönmüşlerdi. II. Keykâvus ise başkent Konya'yı kardeşinden geri almak için muhasara altına almıştı.¹⁸ Ne var ki, Moğollar'ın desteğini alan kardeşinin harekete geçtiğini ve vezirinin dahi karşı tarafla anlaştığını gören II. Keykâvus, Bizans'a sığınmaktan başka çare bulamamıştır (660/1262).¹⁹ Hadiselerin bu şekilde cereyan etmesi Memlükler'in yardım çabalarını da akim bıraktı. Memlük

¹⁵ Yusuf 12/66.

¹⁶ Bk. İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983, s. 157.

¹⁷ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 125, 127; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürüb*, s. 330, 332; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX (nşr. Muhammed A. Şaîre-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1990, s. 57.

¹⁸ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 128; İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürüb*, s. 333; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 57.

¹⁹ Bk. İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-'alâiyye*, s. 588, 589; Yünîni, *ZeylüMir'âti'z-zamân*, II, 160; Parpucu, *HatroğluŞerefü'd-din İsyani*, s. 10-11; Faruk Sümer, “Keykâvus II”, *DİA*, XXV (2002), s. 356.

tarihçilerinin ifadelerine göre II. Keykâvus'un kardeşiyle giriştiği mücadelede yenilgiye uğradığına dair haberlerin Kahire'ye ulaşması sebebiyle, gönderilecek yardım birliğinin hareketi tehir edildi (660/1262).²⁰

Daha sonraki süreçte Memlük kaynaklarında hem Anadolu Selçukluları'ndaki yeni gelişmelerden hem de II. Keykâvus'un bundan sonraki durumu ile ilgili bazı bilgilerden ve vefatından bahsedildiği tespit edilmektedir. Kaynaklarda yer alan kronolojik olarak ilk bilgiye göre Kilikya Ermeni Kralı, İlhanlı hükümdarı Hülâgû'nun(1256-1265) yanından dönerken kendi memleketine uğramadan Moğol devlet ricalinden bazılarıyla birlikte Anadolu Selçuklu sultanı IV. Rükneddin Kılıcarşan'la (647-652/1249-1254, 652-660/1254-1262) anlaşma yapmak amacıyla Konya'ya gitmiştir. IV. Rükneddin Kılıcarşan, Ermeni kralını tuzağa düşürmeyi ve bunu Türkmenler'in yaptığını ileri sürerek sorumluluktan kurtulmayı planlamıştır. Ancak kralın bunu sezmesi sebebiyle planını uygulamaktan vazgeçmiş, hatta heyette Hülâgû'nun adamlarının da bulunduğunu görünce son derece hürmetkâr davranmış, Ermeni kral ve Moğol idarecilere kıymetli hediyeler sunmuştur. Moğol idarecilerin aracılığı yüzünden Ermeni kralıyla sulh ve ittifak yapmak zorunda kalmıştır (662/1264). Dış gelişmeler konusundaki hassasiyeti bilinen Sultan Baybars'ın bu gelişmelerden de haberdar olduğu nakledilir.²¹ Memlük kaynaklarındaki ikinci bilgi ise II. Keykâvus'un Bizans'a ilticasından sonra burada başına gelenlerle ilgilidir. Buna göre II. Keykâvus beraberindeki emirlerin Bizans İmparatoruna suikast düzenleyerek ülkeyi ellerine geçirme teşebbüsünün ortaya çıkması üzerine adamlarıyla birlikte tutuklanmış, bir kalede hapsedilmiştir (662/1264). Altı sene kadar hapiste kalan II. Keykâvus, Altın Ordu(1241-1502) hükümdarı Mengü Timur'un (1266-1280) yardımıyla esaretten kurtulmuş, söz konusu hükümdarın lütf ve ihsanlarıyla 677 (1279) senesinde gerçekleşen vefatına kadar Kırım'da müreffeh bir hayat sürmüştür.²²

II. Keykâvus sonrası dönemde Memlükler'in Anadolu Selçukluları ile münasebetleri bu dönemin Selçuklu sultanlarını tahakkümü altına alan kudretli devlet adamı Muînüddin Süleyman Pervâne'nin faaliyetleri etrafında şekillenmiş görünmektedir. Mesela 670 (1272) senesinde Pervâne'nin, Moğollar'ın Anadolu valisi Samgar Noyan'la birlikte bir elçi heyeti teşkil ederek Sultan Baybars'a gönderdiği tespit edilmektedir. Bu heyetin gönderilme sebebi Baybars'ın İlhanlı hükümdarı Abaka'ya(1265-1282)elçi göndermesini rica ederek Memlükler ile İlhanlı Devleti arasında bir sulh tesis edilmesi idi. Elçiler vasıtasıyla iletilen bu ricayı memnuniyetle karşılayan Sultan Baybars, iki emirini Abaka'ya göndermeyi kabul etti. Memlük elçileri, Selçuklu başkenti Konya'da bir süre kaldıktan sonra

²⁰ Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 75; Aynî, *'İkdü'l-cümân*, I, 334.

²¹ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 191-192; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 88; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 259-260.

²² Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 93-94, 126, 168-169; İmâdüddin İsmail b. Ali Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer* (nşr. Muhammed Azbv.dğr.), I-IV, Kahire 1998-1999, III, 259-260, IV, 11-12, 19; krş. İbn Şeddâd, *Târihu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 77-78; Yünîni, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, II, 66-67; ayrıca bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2004, s. 515-516, 516-518.

Pervâne ile birlikte Abaka'nın yanına gittiler. Elçileri önce güzel bir şekilde karşılayan Abaka, onların getirdiği mektupta yer alan Baybars'ın kendisine yönelik işgal ettiği Müslüman topraklarından ayrılması talebini duyunca, Memlük sultanına hakaret ederek elçileri kovdu.²³

Memlükler, Pervâne'nin Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki etkin konumunu bilmekte ve buna dayanarak gerçekleştirdiği icraatı da takip etmekteydi. Nitekim Sultan Baybars'ın daha önce bahsi geçen elçilerle birlikte Abaka ve Anadolu valisine hediyeler yollarken Pervâne'yi de ihmal etmediği ve ona gizlice verilmek üzere pahalı kumaşlar gönderdiği belirtilmektedir.²⁴ Yine, Baybars'ın hayatı hakkında bir eser kaleme alan ve bu dönemde yaşamış bulunan Memlük tarihçisi İbn Şeddâd'ın (ö. 684/1285), Anadolu Selçuklu veziri Hoca Fahreddin Ali'nin, 671 (1273) senesinde Pervâne tarafından tutuklandığına dair uzunca nakli de²⁵ bu yakın alâkanın bir göstergesi olarak burada zikredilmelidir.

Pervâne'nin Selçuklu yönetimindeki mutlak otoritesini sürdürme gayreti, Memlük-Anadolu Selçukluları diplomatik ilişkilerini farklı bir noktaya taşıdı. Pervâne bir yandan devlet yönetimini tekelinde tutmak için rakiplerini hatta sultanları devreden çıkarmaya çalışırken bir yandan da İlhanlılar'ı karşısına almadan kurduğu düzenin devamını sağlamaya gayret gösteriyordu. Daha önce bahsi geçen vezirin tutuklanması onun bu çabalarının bir örneği idi. Ne var ki, Moğollar'ın Anadolu'daki idarecileri İlhanlı hükümdarı Abaka'nın kardeşi Acay ile Samgar Noyan'ın ona yaptığı baskılar Pervâne'nin rahat hareket etmesine mani oluyordu.²⁶ Pervâne bu durumdan kurtulabilmek için önce Abaka ile gizli bir görüşme yaptı. Bahsi geçen Baybars'ın elçileriyle Abaka'nın yanına gittiği sırada bir fırsatını bularak İlhanlı hükümdarına kardeşi Acay'ın Memlükler'le anlaşarak Anadolu'ya hâkim olmak istediği ihbarında bulundu. Böylece Acay'ı gözden düşürerek görevden aldırarak ve Anadolu'da daha rahat hareket etmek istiyordu. Abaka ona bunu gizli tutmasını söyledi ve Acay ile Samgar'ı görevden alarak yerlerine Toktu Noyan'ı atayacağını vaat etti. Bu vaatle rahatlayan Pervâne, memleketine döndüğünde Acay'ın eskisinden daha sert davranışlarıyla karşılaştı. Acay'ın durumu öğrendiği zannına kapılan Pervâne acil destek arayışına girdi ve Sultan Baybars'tan yardım istemek zorunda kaldı. Sultana bir elçiyle gizlice yolladığı mektubunda III. Keyhusrev'in (664-682/1266-1284) sultanlığı ve kendisinin mevcut konumunun muhafazası hususunda teminat verilmesi kaydıyla Baybars'ın buradaki Moğollar'la Acay ve Samgar'ın yok edilmesine yardımcı olmak için Anadolu'ya daimî olacak bir ordu göndermesini talep etti (Recep 672/Ocak

²³ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 34-35; Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, II, 471-472; Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars El-Bundukdâri (?-1277) Hayatı ve Faaliyetleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1988 s. 99; krs. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 399-400; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 134.

²⁴ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 399; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 192.

²⁵ *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 62-63; ayrıca bk. Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, III, 7-8.

²⁶ Parpucu, *HatroğluŞerefü'd-din İsyanı*, s. 26-27; Muharrem Kesik, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, XXXI (2006), s. 92.

1274). Sultan Baybars bu mektuba cevaben Anadolu'ya gönderilecek ve orada kalacak ordunun iâşe ve ibatesi için bazı yerlerin gelirlerinin tahsis edilmesi yahut Pervâne'nin şahsî mülk veya vakıflarından bunlar için irat aktarılması gerektiğini bildirdi. Moğol meselesi halledildikten sonra bu tahsisatın iade edileceğini ancak bu engeller aşılsa dahi bu mevsimde daha iyi beslenmesi gereken atları ve yorgun orduyu dar geçitlere sokmak istemediğini de belirtti. Nasip olursa ertesi yıl Anadolu'ya geleceğini de ekleyerek Pervâne'nin cevabını beklemeye başladı. Ancak Baybars'ın mektubu ulaşmadan önce Abaka, Acay ve Samgar'ı Anadolu'daki görevlerinden azletmiş böylece Pervâne'nin sıkıntıları ortadan kalkmıştı. Bu durumda Pervâne, Sultan Baybars'ın mektubuna cevap verme lüzumu dahi hissetmedi.²⁷ Baybars ise Pervâne'ye verdiği sözün gereği olarak ertesi yıl Anadolu topraklarına yöneldi (Şaban 673/Şubat 1275). Bu sırada İlhanlı hükümdarının yanında olduğu anlaşılan Pervâne²⁸ Baybars'ın Anadolu'ya yöneldiğini duyunca bir elçi yollayarak sultanın bu yıl Sis'e, Ermeniler'in üzerine yürümesinin daha uygun olacağını, ancak gelecek sene gerekli şartları oluşturabileceğinden Selçuklu topraklarına o zaman yönelmesinin münasip olduğunu bildirdi. Baybars da seferin yönünü Ermeni ülkesi olarak belirledi.²⁹

Sultan Baybars'ın Ermeniler üzerine gerçekleştirdiği bu sefer, Memlûk-Anadolu Selçuklu ilişkilerinde iki tarafın bir çatışmada karşı karşıya geldiği yeni bir gelişmeye de sebep oldu. Muhtemelen söz konusu sefere cevap olarak İlhanlı hükümdarı Abaka, el-Bîre'ye (Birecik-Urfa) bir saldırı tertip edilmesini emretti. Yarısını Pervâne'nin komutasında Anadolu'daki çeşitli bölgelerden gelen askerlerin, diğer yarısını da Moğollar'ın oluşturduğu otuz bin kişilik ordu, Bîre'yi muhasaraya başladı (Cemaziyelâhir 674/Kasım 1275). Bu ordunun başında Atabay ve Tabşi Noyan bulunuyordu. Muhasara devam ederken Pervâne, Sultan Baybars'ı Bîre'ye getirerek Moğollar'la karşılaşmasını sağlamak ve bu sırada yanındaki Selçuklu askerleriyle ona iltihak etmek suretiyle Anadolu üzerindeki emellerine ulaşabilmek için dört yüz kişilik bir süvari birliğini Baybars hakkında istihbarat toplamak ve yağma yapmak bahanesiyle Şam'a yolladı. Bu birlik Fırat'ı geçtikten sonra Baybars'ın Pervâne'ye yolladığı elçilerle karşılaştı ve onları yakaladı. Bu elçilerin yanında Pervâne'ye hitaben onun yazdığı mektuplar gereğince harekete geçildiği ve Pervâne'nin de hazırlık yapması icap ettiği şeklinde bilgiler bulunan mektup vardı. Elçiler ve mektup Moğol ordusu komutanı Atabay Noyan'a teslim edildi. Atabay mektuptaki bilgilere muttali olunca ordusundaki Pervâne dâhil bütün Müslümanları öldürmeye karar verdi ancak diğer Moğol idarecilerinin tavsiyesiyle bundan vazgeçti. Daha sonra elçileri Pervâne'ye getirerek yüzleştirdi. Pervâne, bunun Ermeni kralı tarafından gerçekleştirilmiş bir tertip olduğunu, bunun daha önce de

²⁷ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 78-79; Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, III, 33-34; Özbek, "Türkiye Selçukluları-Memlûk Münasebetleri (1250-1277)", s. 48-49; Parpucu, *HatroğluŞerefüd-din İsyânı*, s. 26-28.

²⁸ Bk. İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 122; Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, III, 112.

²⁹ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 107; ayrıca bk. Özbek, *El-Melikü'z-ZâhirRükne'd-din Baybars*, s. 103; a.m.f., "Türkiye Selçukluları-Memlûk Münasebetleri (1250-1277)", s. 49-50; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007, s. 207.

yapıldığını ileri sürerek inkâr cihetine gitti. Atabay Noyan buna inanmış gibi görünmekle birlikte bahsi geçen mektubu gizlice Abaka'ya göndermeyi de ihmal etmedi. Bunların ardından Baybars'ın yola çıktığını da öğrendiğinden kuşatmayı kaldırarak ordusuyla geri çekildi.³⁰ Memlûk devlet adamı ve tarihçi Baybars el-Mansûrî (ö. 725/1325) ise hadisenin bazı kısımlarını farklı bir şekilde aktarmaktadır. Onun nakline göre, Atabay (Abatay) Noyan, Pervâne'nin Sultan Baybars'la yapmış olduğu daha önceki yazışmalardan haberdar idi. Bundan dolayı Bîre kuşatması sırasında dört yüz kişilik bir süvari birliğini Pervâne'nin Sultan Baybars'a yolladığı elçileri yakalamak üzere yollamıştı. Bu birlik Pervâne'nin elçilerini yakalayarak Atabay'a getirdiler. Bunların yanındaki mektupta Sultan Baybars'a hitaben Bîre'ye gelirse bir yandan Memlûk ordusu bir yandan da Selçuklu askerlerinin Moğollar'ı çevirme imkânı bulunduğu ve böylece Moğollar'dan kurtulacakları şeklinde malumat bulunmaktaydı. Atabay Noyan bundan dolayı Bîre kuşatmasını kaldırmış, bahsi geçen elçiler ve mektubu da Hükümdar Abaka'ya göndermişti.³¹

Sonuç itibarıyla Pervâne'nin Moğollar'a ihanet ettiği anlaşılmıştı. İhanlı hükümdarı Abaka kendisine ulaşan bilgiler sebebiyle Pervâne'ye tavrını değiştirdi ve onu başkentine çağırdı. Pervâne ise başkente giderse öldürüleceğini düşündüğünden çeşitli bahaneler ileri sürerek bu talebi geri çeviriyor, bir yandan da Sultan Baybars'ı Anadolu'ya davet eden mektuplar yolluyordu.³² Anadolu Selçukluları dönemi tarihçileri, Pervâne'nin Abaka'nın davetine hemen icabet etmemesini kendisinin memleketten ayrılması durumunda ülkeye bir zarar gelebileceği endişesine bağlamaktadır.³³ Dolayısıyla Pervâne artık dönüşü olmayan bir yola girdiğinin farkındaydı. Bîre muhasarasının kaldırılmasından sonra başında bulunduğu ordu ile Moğollar'dan ayrıldı, memleketine döndüğünde de Selçuklu devlet erkânıyla durumu müzakere etti. Bazıları muhalif, bazıları da çekimser olmakla birlikte devlet erkânının çoğu mevcut durumda Moğollar'ın tahakkümüne daha fazla katlanamayacakları düşüncesiyle Pervâne'nin tavsiyesini kabul ederek Sultan Baybars'la anlaşma yapmaya karar verdi. Pervâne'nin yanı sıra Emîr Hüsameddin Bîcâr, oğlu Bahaeddin,³⁴ Hatîroğlu Şerefüddin Mesud ve kardeşi Ziyaeddin Mahmud ile Eminüddin Mikâil Sultan Baybars'ın dost oldukları ile dost, düşmanlarıyla da düşman olmak üzere yemin ederek anlaştılar. Pervâne bu anlaşmanın bir nüshasını Nureddin Bezîz adlı bir adamıyla Baybars'a gönderdi ve Memlûk sultanından Anadolu'ya Moğollar'dan kurtulmalarına yardımcı olmak

³⁰ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 126-127, 128; Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, III, 114-115.

³¹ *Zübdetü'l-fikre*, s. 146; krş. Nâsirüddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali İbnü'l-Furât, *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk-Târîhu İbni'l-Furât*, VII (nşr. Kostantin Züreyk), Beyrut 1942, s. 41-42.

³² Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 146; İbnü'l-Furât, *Târîhu'lbnî'l-Furât*, VII, 42.

³³ Bk. İbn Bîbî, *el-Evâmiriü'l-'alâiyye*, s. 608; Kerimüddin Mahmud el-Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr* (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000, s. 77.

³⁴ Emîr Hüsameddin Bîcâr ve oğlu Bahaeddin daha sonra başlarına gelen bir hadise yüzünden Pervâne'nin de tavsiyesiyle 675 senesi başlarında (Temmuz 1276) Memlûkler'e sığınmışlardı. Yanlarında Anadolu Selçuklu devlet erkânından on iki civarında kişi ve bunların aileleri de vardı. Bk. İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 155-156; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 152-153; Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, III, 166-167; İbnü'l-Furât, *Târîhu'lbnî'l-Furât*, VII, 66.

üzere bir ordu göndermesini talep ettiler. Bunun yanı sıra III. Keyhusrev'in Anadolu Selçuklu sultanı olarak bırakılmasını isteyen Pervâne, Moğollar'a ödenen verginin artık Memlükler'e ödeneceğini de taahhüt etti. Sultan Baybars ise mektuptan duyduğu memnuniyeti ifade ettikten sonra suların azlığı sebebiyle bu mevsimde Anadolu'ya girmesinin mümkün olmadığını ancak Bahar geçince gelebileceğini belirterek mukabelede bulundu. Sultan Baybars'tan ümidini kesen Pervâne ise Bire kuşatmasının gerçekleştiği yılın sonunda Abaka'nın davetine icabet etmek zorunda kaldı (Zilhicce 674/Mayıs 1276).³⁵

Abaka'nın yanına gitmekten başka çaresi kalmayan Pervâne, burada fazla kalmamak için bir plan yapmıştı. Yola çıkarken Amasya meliki Hüsameddin Toruntay'ı çağırdı ve ona gitmek istemediğini ancak buna mecbur olduğunu, böyle bir durumda ancak mücbir bir sebep bulabilirse dönme imkânı olacağını, bu amaçla Selçuklu ümerasıyla bir araya gelerek görüşmesini ve kendisinin söyleyeceği bazı şeyleri yapmalarını istedi. Buna göre Selçuklu devlet erkânı bir araya gelecek ve Memlük sultanı Baybars'ın Anadolu'ya yöneldiği ve Selçuklu ülkesini istilâ etmeye çalıştığına dair Pervâne'ye peş peşe mektuplar göndereceklerdi. Pervâne, Abaka'nın yanında iken daha önce yaptığı plan çerçevesinde bahsi geçen hususta bir dizi mektup kendisine iletildi. Bunları Abaka'ya sunan Pervâne amacına ulaştı ve İlhanlı hükümdarının talimatıyla yanına otuz bin kişilik bir Moğol ordusu da verilerek Anadolu'ya gönderildi.³⁶

Pervâne memleketine döndüğü esnada, Anadolu Selçuklu emîrlerinden Hatıroğlu Şerefüddin Mesud, Sultan Baybars'ı Anadolu'ya davet eden bir mektup yazdı ve bir adamıyla bu mektubu Elbistan'daki Memlük emîrine gönderdi. Sonradan pişman olduysa da mektubun Baybars'a ulaşmasına mani olamadı. Mektubu alan Sultan Baybars, Emîr Bedreddin Bektût el-Atabekî'yi bin kişilik bir süvari birliği ile Anadolu'ya gönderdi ve bu emîre önce Halep'e uğramasını ve buradaki Memlük ordusundan takviye almasını emretti. Baybars ayrıca bu emîre Anadolu Selçuklu ümerasına ulaştırılmak üzere yazdırdığı mektupları da verdi. Mektuplarda Selçuklu emîrlere hitaben Rum ümerasını kendisine tâbi olmaya çağırıyor, muhalefet edenleri cezalandırmakla tehdit ediyordu. Emîr Bedreddin Bektût, Elbistan'a geldiğinde mutad olduğu üzere sınırları teftiş eden bir grup Selçuklu emîriyle karşılaştı. Mübarizüddin es-Sûrî, Seyfeddin Candar ve oğlu Bedreddin ile Bedreddin Mikâil'den müteşekkil Selçuklu birliği Bedreddin Bektût ile anlaşarak Memlük Devleti'ne iltica ettiler. Memlük emîri Bedreddin Bektût yanındaki mektupları Selçuklu ümerasına birer birer yolladıktan sonra iltica eden grupla Sultan Baybars'ın yanına gitti. Bu emîrleri Halep'te kabul eden Baybars, onlara ihsanda bulundu (Muharrem 675/Temmuz 1276).³⁷

³⁵ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 128-129, 153; Yünîni, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, III, 116-117, 165; ayrıca bk. Özbek, *El-Melikü'z-ZâhirRükne'd-din Baybars*, s. 104-105; Parpucu, *HatıroğluŞerefüddin İsyani*, s. 31-32.

³⁶ Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 147; İbnü'l-Furât, *Târîhu'lbnî'l-Furât*, VII, 42-43.

³⁷ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 154-155, 157; Yünîni, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, III, 165-166.

Sultan Baybars'ın Selçuklu ümerasına gönderdiği mektuplar tesirini göstermeye başladı. Selçuklu ordusunun komutanlarından Hatîroğlu Şerefüddin Mesud ve TaceddinGiv, Baybars'ın mektubunun ulaştığı diğer ümerayı da toplayarak durumu müzakere ettiler. Seyfeddin Toruntay'ın oğlu Sinaneddin'e mektupları tercüme ettirip okuttular. Bu sırada Sultan Baybars'ın yolda olduğunu bildiren başka mektuplar da ulaşmıştı. TaceddinGiv'in önerisiyle kendilerine mektup gelen her emîrin ayrı ayrı cevap yazması ve Sultan Baybars'a hitaben kesin olarak ona boyun eğdiklerini ayrıca Kayseri'ye giderek diğer devlet erkânına da durumu haber verip III. Keyhusrev'i yanlarına alarak kendisinin huzuruna gideceklerini bildirmeleri şeklinde bir karar alındı. Cevabî mektuplar gönderildikten sonra Hatîroğlu Şerefüddin Mesud, komutası altındaki Anadolu Selçuklu ordusunu civarda bulunan Moğollar'ı öldürmek ve mallarını yağmalamak üzere gönderdi. Karamanoğulları ve Türkmenler'in de katılımıyla isyan iyice büyüdü.³⁸ Hatîroğlu Şerefüddin Mesud isyana katılmayan ve Pervâne'nin oğlu Mühezzebüddin Ali ile anlaşarak kendilerini ortadan kaldırmaya çalışan TaceddinGiv ve bir emîri öldürttü.³⁹

Daha sonra Mühezzebüddin Ali ile arasını düzelten Hatîroğlu Şerefüddin Mesud, III. Keyhusrev'in yanına gelmişti. Burada Selçuklu sultanının ordu ile Niğde'de beklemesi ve Sultan Baybars'a elçi yollanarak III. Keyhusrev ve kendileri için eman ve teminat alınması hususunda görüş birliğine vardılar. Pervâne'nin oğlu Mühezzebüddin Ali ise Kayseri'ye dönerek hazırlık yapmak ve eşyalarını almak üzere müsaade istedi. Kayseri'ye gelince de adamları ve ailesini alarak gece gizlice Tokat'a kaçtı. Bunu duyan Hatîroğlu Şerefüddin Mesud, kardeşi Ziyaeddin'in maiyetinde otuz yedi adamını, Seyfeddin Toruntay da oğlu Sinaneddin ile yirmi adamını Sultan Baybars'a gönderdiler. Bu iki elçi ve beraberindekiler Humus'ta Sultan Baybars'a ulaştılar (Safer 675/Ağustos 1276). Anadolu'daki gelişmeleri sultana arz ettiler. Sultan Baybars, onlara Moğollar'a karşı giriştikleri isyan konusunda acele davrandıklarını, Pervâne'nin oğlunun doğru olanı yaptığını zira babası ile bu yılın sonunda Anadolu'ya geçme hususunda yaptıkları anlaşmayı onun bildiğini belirtti. Bu konuşmadan bir süre sonra Hatîroğlu Şerefüddin Mesud'un kardeşi Ziyaeddin, Sultan Baybars'la hususî görüşme talebinde bulundu. Talebi kabul edilen Ziyaeddin, Baybars'a şayet şimdi harekete geçilmezse kardeşi ve isyancı ümeranın hayatlarının tehlikeye gireceğini söyledi. Sultanın böyle bir sefere niyeti yoksa bile hiç olmazsa Selçuklu sultanı ve kardeşinin Anadolu'dan çıkarılmasını temin edecek küçük bir birliği sevk etmesini istihdam etti. Sultan ise yine kışa kadar beklemesi gerektiğini, onların memleketlerine dönerek kalelerini tahkim etmek suretiyle tehlikeden korunabileceklerini söyledi. Bununla birlikte Sultan Baybars, bu elçileri de yanına alarak Halep'e döndüğünde bir yardım birliği göndermeye karar verdi. Emîr Balaban ez-Zeynî komutasında bir memlûk kuvvetini III. Keyhusrev, Hatîroğlu Şerefüddin Mesud, Seyfeddin Toruntay ve diğer ümerayı

³⁸ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 157, 158-159; Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, III, 167.

³⁹ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-'alâiyye*, s. 609-610; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 78; Parpucu, *HatîroğluŞerefüddin İsyanı*, s. 37-38.

kurtarmak üzere Anadolu'ya gönderdi (Safer 675/Ağustos 1276). Ancak bu memlûk birliği Göynük'e ulaştığı sırada Pervâne ile birlikte otuz bin kişilik Moğol ordusunun Anadolu'ya girdiği haberi geldi. Emîr Balaban ez-Zeynî bu ordunun Sultan Baybars'ın az bir kuvvetle Suriye'de olduğunu duyarsa üzerine gelebileceği endişesiyle Memlûk sultanına haber yolladı. Sultan Baybars da Kahire'ye döndü. Emîr Balaban ez-Zeynî ise Anadolu'ya girmekten vazgeçti.⁴⁰

Bu sırada Selçuklu ülkesinde durum Hatîroğlu Şerefüddin Mesud ve müttefiklerinin aleyhine dönmüştü. Pervâne'nin büyük bir Moğol ordusuyla çıkagelmesi, yanında çok az adamı olan Hatîroğlu Şerefüddin Mesud'un geri çekilmesini mecbur kıldı. Sığındığı kalenin muhafızı tarafından Pervâne'ye teslim edilmesiyle de isyan resmen sona erdi ve isyancıların muhakemesi başladı. Hatîroğlu Şerefüddin Mesud sorumluluğu üzerine alarak Seyfeddin Toruntay ve diğer erkânin kurtulmasını sağladı. Ancak bu muhakeme esnasında isyanın gerekçesi olarak Pervâne'nin Sultan Baybars'la görüşmesi ve anlaşmasını göstermesi, Pervâne'yi büyük sıkıntıya soktu. Pervâne daha önce yaptığı gibi bunu da inkâr etti, bir yandan da Hatîroğlu Şerefüddin Mesud'a gizlice haber göndererek ikinci sorgulamasında daha önce söylediklerinden dönmesini belki böylece ikisinin de kurtulabileceğini ifade etti. Hatîroğlu ikinci sorgulamada söyleneni yaptı ancak feci şekilde katledilmekten kurtulamadı (Rebûlâhîr 675/Ekim 1276). Başka bazı emîrlerin yanı sıra pek çok Türkmen de bu cezalardan nasibini aldı.⁴¹

Hatîroğlu'nun başını çektiği ve kanlı bir şekilde neticelenen isyan aslında Anadolu Selçuklularının bir türlü kurtulamadıkları Moğol tahakkümüne karşı duydukları hissiyatın bir yansımasıydı. Moğollar'ı yenebilme kudreti bulunan güçlü bir Müslüman devletten gördükleri küçük bir ümit ışığı onları harekete geçirmeye yetmiş fakat netice alamamışlardı. Ancak bu isyanın en önemli sonucu Baybars'ın beklenen Anadolu seferini gerçekleştirmeye karar vermesiydi. Baybars'ın böyle bir sefere kalkışmasının altında Anadolu'dan geçen ticaret yollarının, özellikle köle ticareti bakımından Moğol hâkimiyetinden kurtarılması gibi bir düşünce de yatmaktaydı.⁴² Sultan Baybars, ülkesinde gerekli düzenlemeleri yaptıktan ve beş bin civarında süvariye koruma amaçlı Kahire'de bıraktıktan sonra daha önce Hatîroğlu Ziyaeddin ile yaptığı konuşmada söylediği gibi Anadolu'ya doğru sefere çıktı (20 Ramazan 675/25 Şubat 1277). Dımaşk, Halep, Antep, Göynük, Gökso (Maraş) yolunu takip eden sultan, nihayet Elbistan'a giden yoldaki geçitlerden Akça Derbent'e ulaştı (7 Zilkâde/12 Nisan). Burada askerlerini etrafa dağıtan sultan, Emîr Sungur el-Aşkar komutasında bir öncü birliği keşif amaçlı olarak daha ileri yolladı.

⁴⁰ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 160-161; Yûnîni, *ZeylüMir'âti'z-zamân*, III, 168-170; ayrıca bk. Parpuçu, *HatîroğluŞerefüddin İsyânı*, s. 39-40.

⁴¹ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 162-164; Yûnîni, *ZeylüMir'âti'z-zamân*, III, 171-173; krş. Baybars el-Mansûri, *Zübde'tü'l-fikre*, s. 147-148; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîrve'l-a'lâm: sene 671-680* (nşr. Ömer A. Tedmûri), Beyrut 2003, s. 20-22; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-'alâiyye*, s. 608-614; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 77-84; Hatîroğlu Şerefüddin Mesud isyanıyla ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Parpuçu, *HatîroğluŞerefüddin İsyânı*, s. 35-54.

⁴² Bk. Özbek, "Türkiye Selçuklulari-Memlûk Münasebetleri (1250-1277)", s. 49.

Memlûk keşif birliği Moğollar'ın üç bin kişilik öncü birliği ile karşılaştı ve onları hezimete uğrattı (9 Zilkâde/14 Nisan). Bu sırada Sultan Baybars, Tudavun ve Pervâne komutasındaki Moğol ordusunun Ceyhan nehri üzerinde olduğunu ve kendilerine yaklaştığını öğrenmişti. Baybars ordusu ile birlikte yamaçlara çekildi. Buradan Elbistan ovasındaki Moğol askerlerini görebiliyorlardı. Moğol ordusu biner kişiden oluşan on bir tabura ayrılmış, ihanetlerinden korktukları Anadolu Selçuklu askerlerini de ayrı bir tabur olarak farklı bir yere konuşlandırmışlardı. Sonuçta iki ordu savaş nizamı alarak çarpışmaya başladı. Sultan Baybars'ın bizzat harekete geçtiği hızlı bir hücumla Moğol ordusu dağılmaya başladı. Memlûk ordusunun ısrarlı takibiyle çok azı kurtulabildi. Birçok komutanları esir alındı. Pervâne'nin oğlu ve torunu başta olmak üzere pek çok Selçuklu ileri geleni de esirler arasındaydı (10 Zilkâde 675/15 Nisan 1277).⁴³ Selçuklu esirlerinin bir kısmı gönüllü olarak Memlûk saflarına geçmişti.⁴⁴

Moğol ordusunun hezimete uğradığını gören Pervâne, Kayseri'ye kaçtı (12 Zilkâde/17 Nisan). Burada Selçuklu sultanı III. Keyhusrev ve hizmetindeki emirlere Moğollar'ın buraya döndüklerinde intikam almak amacıyla bütün Müslümanları ve dolayısıyla kendilerini de öldüreceklerini belirterek kaçmaları gerektiğini söyledi. Daha sonra III. Keyhusrev ve bütün mallarını alarak Tokat'a gitti. Sultan Baybars ise bu sırada savaş alanında beklemekteydi. Burada düzenlemeler yapan Baybars, Emîr Sungur el-Aşkar'ı bir miktar askerle hem kaçan Moğollar'ı takip etmek hem de ahaliye eman vererek dükkânların açılması ve Memlûk parasıyla ticaret yapılması gerektiğini bildirmek üzere Kayseri'ye gönderdi. Ertesi gün de (11 Zilkâde/16 Nisan) kendisi yola çıktı. Yolda birçok kaleyi teslim alan Memlûk sultanı nihayet Kayseri'ye ulaştı (17 Zilkâde/22 Nisan). Burada şehir halkı ve ileri gelenler tarafından karşılanan Baybars, Selçuklu geleneğine göre yapılan bir cülûs merasimiyle tahta oturdu. Kendisine sunulan hediyeleri kabul etti. Rivayete göre Pervâne de sultana tebrik mesajı göndermiş idi. Sultan Baybars ise lütufla muamele göreceğini bildirerek ondan Kayseri'ye gelmesini ve tekrar makamına geçmesini istedi. Pervâne on beş gün mühlet talep etti. Esir olan Moğol komutanı Tudavun, Emîr Sungur el-Aşkar'a bunun bir hile olduğunu, Pervâne'nin zaman kazanarak İlhanlı hükümdarı Abaka'ya gitmeyi ve onu Sultan Baybars üzerine yürümeye teşvik etmeyi tasarladığını söyledi. Bunu öğrenen Baybars, askerinin erkâkının da azalması sebebiyle Kayseri'den ayrılmaya karar verdi. Baybars'ın Kayseri'den hareket ettiğini öğrenen Pervâne ise onun hangi yöne

⁴³ İbn Şeddâd, *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 169-173; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 153-155; Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, III, 175-178; krş. İbn Bîbî, *el-Evâmîrî'l-'alâiyye*, s. 614 vd.; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 87 vd.

⁴⁴ İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 462; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXX, 353; Baybars'ın Anadolu seferi hakkında daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bk.. Kemal Göde, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V (1994), s. 83-98; İbrahim Güneş, "Memlûk Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX/2 (2010), s. 346-358; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 560-566; Peter Thorau, *The Lion of Egypt Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century* (İng. çev. P. M. Holt), London, New York 1992, s. 235-240.

gideceğini tam olarak bilemediğinden hatta Sivas'a yöneleceği şeklinde bir istihbarat da aldığından bir elçiyle Memlük sultanına haber gönderdi ve ayrılmamasını istirham etti. Sultan Baybars bu elçiye hem Pervâne hem de kendisiyle yazışan ümeranın sözlerini tutmadığını, kendisinin Selçuklu tahtında gözünün olmadığını, Allah'ın izniyle yapmak istediğini gerçekleştirmeye muktedir olduğunu göstermek için burada bulunduğunu söyledi. Rum topraklarını ve yolunu öğrendiğini, tekrar gelebileceğini, burada Pervâne'nin ailesinden birçok kişiyi ele geçirmesinin yeterince ibret verici olduğunu ilâve ederek onu uarmayı da ihmal etmedi. Daha sonra yola çıkan Baybars, Elbistan'da muharebe alanını ziyaret edip bir süre burada kaldı. Başka yerlere de uğradıktan ve bazı elçileri kabul ettikten sonra Dımaşk'a döndü (7 Muharrem 676/10 Haziran 1277).⁴⁵ Sultan Dımaşk'ta iken Abaka'nın Elbistan'a geldiği ve buradan Şam'a yönelerek Memlük ordusuna saldıracağı şeklinde bilgiler ulaştığı, bunun üzerine Baybars'ın savaşa hazırlandığı ancak Abaka'nın memleketine döndüğü haberi alınınca hazırlıklara son verildiği de rivayet edilmektedir.⁴⁶

Baybars'ın Anadolu seferi ile ilgili kaynaklarda yer alan bazı bilgilere bakıldığında onun sözünü tutmak konusundaki samimi tavrı görülmekte, Selçuklular'ı kurtarmak kadar Moğollar'a ders verme amacıyla da hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu sefere iştirak eden ve Baybars'ın hayatını kaleme alan muasır tarihçi ve inşâ kâtibi Muhyiddin İbn Abdüzzâhir (ö. 692/1293), Memlük sultanının Selçuklu tahtına oturmasından sonra yapılan kutlamalarda şarkı söylenmesine müsaade etmediğini, böyle bir anda bunun yapılmasını doğru bulmadığını görgü şahidi olarak aktarır. Sultanın, Pervâne'nin hediyelerini geri çevirirken kâfirlere karşı kazandığı zaferin kendisi için yeterli olduğu, Anadolu halkının hayatını kurtarma arzusuyla hareket ettiği şeklinde ifadeler kullandığını da ilâve eder.⁴⁷ Anadolu Selçukluları dönemi tarihçisi Kerîmüddin el-Aksarâyî (ö. 733/1332-1333) ise, Memlük sultanının Kayseri'de bulunduğu on gün süresince, çok sayıda askerin mevcudiyeti sebebiyle gıda fiyatlarının çok arttığını, ordudaki hayvanlara yem bulmakta büyük sıkıntı çekildiğini hatta fahiş fiyatlarla hayvanlara kuru üzüm yedirildiğini, bu durumda dahi Baybars'ın gerek devlete ait tahıl ambarlarının açılmasına gerekse halkın elindeki yiyecek veya yemlere el konulmasına izin vermediğini ifade etmekten çekinmez.⁴⁸ Muasır Süryânî tarihçisi İbnü'l-İbrî Ebü'l-Ferec de (ö. 685/1286), Baybars'ın "Ben bu memleketi harap etmek için gelmedim, sultanın Moğollar'ın esaretinden kurtarmak için geldim" diyerek askerinin yağma yapmasına müsaade etmediğini, tedarik edilen her şeyin bedelinin ödendiğini, hiç kimseye de dokunulmadığını itiraf eder.⁴⁹ Bu noktada

⁴⁵ İbn Şeddâd, *Târihu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 175-179; Yûnîni, *ZeylüMir'âti'z-zamân*, III, 177-178, 181-183; krş. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 155-156.

⁴⁶ İbn Şeddâd, *Târihu'l-Meliki'z-Zâhir*, s. 221-222; Yûnîni, *ZeylüMir'âti'z-zamân*, III, 233; Makrizî, *es-Sülûk*, I/2, 635; krş. Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars*, s. 110.

⁴⁷ Bk. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 466, 468.

⁴⁸ Bk. Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 88.

⁴⁹ Bk. GregoryEbü'l-Ferecİbnü'l-İbrî (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*(çev.Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987, II, 599.

Kayseri seferine iştirak eden İbn Abdüzzâhir'in, dönemin meşhur veziri Bahaeddin b. Hinnâ'ya (ö. 677/1279), Kayseri'den gönderdiği makâme tarzındaki risalesine de işaret etmek gerekir. İbn Abdüzzâhir'in gazve risalesi Baybars'ın bahsi geçen seferini bütün ayrıntıları ile aktarmakta, Türkiye Selçukluları'nın giyim-kuşamından Kur'ân-ı Kerim okuma usullerine kadar birçok âdet ve uygulamalarıyla alâkalı oldukça kıymetli malumat ve ayrıntıyı içermektedir. Bu risale söz konusu müellifin eserinin yazmalarında eksik olmakla birlikte, nâşir tarafından Memlükler döneminin meşhur münşî ve tarihçilerinden Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-a'sâ* adlı kitabından iktibasla esere ilâve edilmiştir.⁵⁰ Türkiye Selçukluları Devleti üzerine çalışma yapan araştırmacıların bu oldukça uzun risaleden istifade etmeleri gerektiği kanaatindeyiz.

Anadolu seferi beklenenin aksine Türkiye Selçukluları için felaket getirmiştir. Pervâne'nin yolladığı mektupla ordusunun büyük bir hezimete uğradığını öğrenen İlhanlı hükümdarı Abaka, otuz bin kişilik ordusuyla Elbistan'a geldi ve burada Pervâne ile buluştu. Savaş meydanındaki Moğol cesetlerini görünce ağlayan Abaka, Pervâne'ye hitaben Mısır sultanı ile gizlice ittifak yaptığı şeklindeki şayanın doğru olduğunu anladığını söyledi. O kızgınlıkla ordusunu Şam'a göndermeyi düşündüyse de yanındaki askerin buna yeterli olamayacağı söylendiğinden ve Baybars'ın Şam'da onu beklediğini öğrendiğinden dolayı bundan vazgeçerek Kayseri'ye gitti. Burada yaptığı sorgulamalardan sonra bazı ileri gelenleri öldürttüğü gibi askerlerini de Kayseri'de katliama teşvik etti. Sadece Kayseri'de iki yüz binden fazla insan öldürüldüğü, Erzurum'a kadar olan bölgede öldürülen her sınıftan insanla birlikte bu rakamın beş yüz bine ulaştığı aktarılmaktadır. Abaka daha sonra memleketine dönmek için yola çıktı. Yanına Pervâne'yi de almıştı. Öldürülen Moğollar'ın yakınlarının baskısı üzerine Pervâne'nin de idamına karar verdi. Onunla birlikte başka bazı Selçuklu devlet adamları da katledildi (Muharrem 676/Haziran 1277).⁵¹

Pervâne'nin iki tarafı da hoş tutma siyaseti netice vermemiş, bunu kendi hayatıyla ödediği gibi Anadolu Selçuklu Devleti'nin hızla inkırazına da sebep olmuştur. Bununla birlikte onun dönemini genel olarak değerlendiren merhum Osman Turan, her iki devleti de hoş tutarak kendi memleketinde nizam ve asayiş sağladığına, huzur getirdiğine de dikkat çeker. Nitekim onun öldürülmesinin ardından Moğollar'ın artan baskı ve zulümleri sebebiyle Anadolu halkının Pervâne dönemini hasretle aradığını vurgularken, tarihçilerin ondan ve onun devrinden sitayişle bahseden söz ve şiirlerine de atıfta bulunur.⁵² Pervâne'nin izlediği siyaseti değerlendiren Memlük araştırmacısı Süleyman Özbek ise, onun Anadolu seferi sayesinde asrın iki büyük ve güçlü devletinin savaşarak zayıflayacaklarını böylece Anadolu'da müstakil hareket etme imkânı bulacağı şeklinde bir kanaate sahip

⁵⁰ Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, XIV, 139-165; ayrıca bk. İbn Abdüzzâhir, *er-Ravzü'z-zâhir*, s. 453-471.

⁵¹ İbn Şeddâd, *Târihu'l-Melikî'z-Zâhir*, s. 181-184; Yûnînî, *ZeylüMir'âti'z-zamân*, III, 185-186, 269-271.

⁵² *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 570-571, 573 vd.; ayrıca bk. Yûnînî, *ZeylüMir'âti'z-zamân*, III, 269; Aynî, *'İkdü'l-cümân*, II, 165; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 90, 91.

olmasını muhtemel görür. Baybars'a yardımcı olmamasını ise, Memlûk sultanının sonunda memleketine döneceğini, onun ardından gelecek olan Moğollar'ın da intikam alacaklarını bilmesi sebebiyle ihtiyatlı davranma arzusuna bağlar.⁵³

Pervâne döneminden sonra Memlûk-Anadolu Selçuklu ilişkileri bir anlamda Memlûk-İlhanlı münasebetlerine dönüşmüştür. Her ne kadar daha önceki ilişkilerin tayin edici unsurlarının başında Moğollar gelmekteyse de bu yeni süreçte artık neredeyse tek belirleyici olarak Memlûk-İlhanlı münasebetleri öne çıkmıştır. Ayrıca gerek artan Moğol baskısı gerekse iç çekişmeler ve Anadolu'daki beyliklerin müdahaleleri sebebiyle ortaya çıkan büyük kargaşa⁵⁴ Selçuklu hanedanından muktedir bir muhatap bulmayı da zorlaştırmıştır. Bu bakımdan Pervâne sonrası dönemin Anadolu Selçukluları ile ilgili Memlûk kaynaklarındaki rivayetler incelendiğinde bunların çoğunlukla İlhanlılar'a dair malumat çerçevesinde ele alındığı tespit edilmektedir. II. Mesud'un (680-695/1282-1296, 702-708/1302-1308), babası II. Keykâvus'un vefatından sonra Anadolu'ya gelmesi ve Selçuklu topraklarından bir kısmına sultan olarak tayini bu tür örneklerdendir. Memlûk kaynakları onun Anadolu'ya geldikten sonra İlhanlı hükümdarı Abaka tarafından Erzincan, Erzurum ve Sivas gibi yerlerin idaresine verilmesiyle sultan ilan edildiğini naklederken⁵⁵ buradaki İlhanlı hâkimiyeti vurgusunu öne çıkarır. Memlûk tarihçilerinden Aynî de (ö. 855/1451) dönemin hükümdarlarını zikrederken Anadolu Selçuklu sultanını "Sultânübilâdi'r-Rûm" şeklinde nitelemekte ancak onun sadece ismen bu makamda olduğunu, gerçek iktidarın Moğollar'ın elinde bulunduğunu eklemektedir.⁵⁶

Memlûk kaynaklarında Memlûk-Anadolu Selçuklu münasebetlerine dair malumat bundan sonraki süreçte de yine Moğollar'la ilişkiler çerçevesindedir. Nitekim Müslüman olan AhmedTeküder'in (1282-1284) İlhanlı tahtına oturmasının ardından Memlûkler'le ilişkileri düzeltmek amacıyla yaptığı girişimlerle ilgili rivayetlerde Anadolu Selçukluları'na yer verilmektedir. Bu rivayetlere göre AhmedTeküder tahta çıktıktan sonra Memlûk sultanı el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalavun'a (678-689/1279-1290) elçiler yollamış ve sulh teklifinde bulunmuştur. Bu elçiler arasında Anadolu Selçuklu sultanı II. Mesud'unatabeki Bahaeddin ile Sivas kadısı KutbüddinMahmud eş-Şîrâzî de bulunmaktadır. Teküder'in bu elçilerle gönderdiği mektubunda özellikle Atabek Bahaeddin ile Sivas kadısı KutbüddinMahmud eş-Şîrâzî'ye atfen onların kendi nezdinde güvenilir devlet adamları olduklarını ve bu sebeple Memlûkler'e gönderildiklerini vurgular.⁵⁷Teküder'in elçi tercihi ve mektubundaki bu ifadelerinden Memlûkler'le

⁵³ *El-Melikü'z-Zâhir Rûkne'd-din Baybars*, s. 111.

⁵⁴ Bk. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 575 vd.; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 486 vd.

⁵⁵ Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 168; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, IV, 19.

⁵⁶ *İkdü'l-cümân*, II, 198.

⁵⁷ Bk. İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-'usûr fî sîreti'l-Meliki'l-Mansûr*(nşr. Murad Kâmil-Muhammed Ali en-Neccâr), Kahire 1961, s. 5, 8; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 219, 220; Yûnîni, *ZeylûMir'âti'z-zamân*, IV, 145; Şâfi b. Ali el-Askalânî, *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sürminsîreti's-Sultân*

Anadolu Selçukluları arasındaki tarihî bağlardan da faydalanmak istediği sonucuna varılabilir. Memlûk sultanı Seyfeddin Kalavun'un da bu tarihî bağlara hürmeti, Teküder'e gönderdiği cevabî mektupta kendini gösterir. Nitekim Ahmed Teküder'in elçiler vasıtasıyla teklif ettiği sulh anlaşmasını nazik bir üslupla reddederken gerekçe sadedinde Anadolu Selçuklularının mağduriyetinden özellikle bahsetmektedir. Sultan Kalavun, Teküder'in kendisine yolladığı mektupta yer verdiği hususlara tek tek cevap verirken ona hitaben büyük sultanların ülkeleri kendi hükümdarlarına bırakarak ve alıştıkları düzende devam etmelerini temin ederek övünmeleri gerektiğini, oysa babasının (Hülâgû) Selçuklu sultanlarına bunu yapmadığını hatırlatmaktadır. Yine Selçuklular'ı ima ederek ona düşenin, gasp edilmiş bir hak varsa bunu sahibine iade etmesi olduğunu ifade eder. Daha sonra da Teküder'in Müslümanlar'a eziyet varsa yapılan hayırların fayda vermeyeceği şeklindeki ifadelerine yine Selçuklular'ı bizzat zikrederek cevap verir. Bu hususta Teküder'e Moğol şehzadesi Kongurtay'ın Anadolu'da yaptığı zulümleri, katliamı, hür insanları köleleştirmesini ve bunda hâlen ısrarcı olmasını hatırlatır. Ayrıca manidar bir şekilde bu bölgelerin İlhanlılar'ın elinde olduğunu ve bütün vergilerini de kendi hazinesine aktardığını ekler.⁵⁸ Bu noktada benzer bir yaklaşım Sultan Kalavun'un oğlu el-Melikü'n-Nâsir Muhammed b. Kalavun'un (birinci saltanatı: 693-694/1293-1294, ikinci saltanatı: 698-709/1299-1309, üçüncü saltanatı: 709-741/1309-1341), Memlûk-Moğol mücadelesinin şiddetlendiği bir dönemde İlhanlı hükümdarı Gâzân'a (1295-1304) gönderdiği mektupta da tespit edilmektedir (Muharrem 701/Ekim 1301). Muhtemelen Anadolu'yu kastederek İlhanlılar'ın Müslümanlar'a yaptığı eziyetlerden bahseden Muhammed b. Kalavun, oysa Memlûklerin Baybars zamanında Abaka'nın ordusunu mağlup edip Selçuklu ülkesine hâkim olduğunda hiçbir Müslüman'a zarar vermediğini, mallarına tasallut etmediğini, kendi yiyeceklerini dahi parayla satın aldığını övünerek hatırlatır.⁵⁹

Esasen Baybars dönemindeki ilişkilerde de görüldüğü gibi iki devlet arasındaki bağların çeşitli tezahürlerini başka hadiselerde de tespit etmek mümkündür. Nitekim Ahmed Teküder'in sulh çabalarından bir sene evvel meydana gelen Humus civarındaki Memlûk-İlhanlı savaşı (Recep 680/Kasım 1281) öncesindeki bazı gelişmeler bunu teyit eder mahiyettedir. Seyfeddin Kalavun hakkında bir eser kaleme alan Memlûk dönemi inşâ kâtiplerinden Şâfi b. Ali el-Askalânî (ö. 730/1330), söz konusu savaş öncesindeki gelişmeleri anlatırken bu bağlamda önemli bir bilgi de vermektedir. Buna göre Seyfeddin Kalavun'un

el-Meliki'l-Mansûr (nşr. Ö. Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1998, s. 96; krş. Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s.107.

⁵⁸ Bk. İbn Abdüzzâhir, *Teşrifü'l-eyyâm*, s. 13, 16; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 224, 226; Şâfi b. Ali el-Askalânî, *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sûr*, s. 107, 112; Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek ed-Devâdârî (İbnü'd-Devâdârî), *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer-ed-Dürretü'z-zekiyye fî ahbârî'd-Devleti't-Türkiyye*, VIII (nşr. Ulrich Haarmann), Kahire 1971, s. 257, 259-260; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, VII, 241; krş. Ebû'l-Fereclbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, 610-611; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s.107.

⁵⁹ Bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 360; Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, VII, 247-248; Aynî, *İkdü'l-cümân*, IV, 165.

özellikle Moğollar'ın hâkim olduğu bölgelerde kendisine istihbarat yollayan birçok muhbiri bulunmaktadır. Hatta bu haber yollayanlar buldukları bölgelerde önemli vazifeleri bulunan kimselerdir. Sultan Kalavun bu istihbaratı sağlayan kişiler için büyük miktarlara ulaşan özel tahsisat ayırmıştır. Kalavun'a üst düzey görevlilerden bilgi gelen yerlerin arasında Anadolu da bulunmaktadır. Hatta Kalavun, şehzade oğluna yaptığı nasihatlerde diğer bölgelerde olduğu gibi Anadolu'dan gelecek istihbarî bilgilere de ihtimam göstermesini istemektedir.⁶⁰ Bu istihbaratın bahsi geçtiği gibi ayrılan tahsisat karşılığında verildiği düşünülebilir ancak müellif bu bilgileri verenlerin bunu samimiyetle, Allah rızası ve Müslümanlar'ın iyiliği için yaptığını açıkça ifade eder.⁶¹ Müellif istihbarat gelmesiyle alakalı verdiği bilgiyi somut bir örnek de teyit eder. Buna göre Humus'taki savaşın hemen öncesinde Anadolu Selçuklularının hâkimiyet alanında bulunan Diyarbakır'daki önemli bir kişiden özel bir ulakla Moğol ordusunun sayısı, birliklerinin şekli, tümen komutanlarının ismi, orduyu oluşturanların kimliği gibi ayrıntılı hususlarda istihbarat ulaştırılmıştır. Bu istihbarat, savaş öncesi ele geçirilen Moğol ordusunun önemli komutanlarından birinin verdiği bilgilerle de uyum içerisindedir.⁶²

Memlük-Anadolu Selçukluları ilişkileri bağlamında netice olarak şunu ifade etmek gerekir ki, Anadolu Selçuklu Devleti'nin son yıllarında Memlük tarihçilerinin bu devlete ilgileri oldukça azalmıştır. Nitekim bazı Memlük tarihçileri eserlerinin usulü gereği her senenin başında Memlük devlet görevlilerinin yanı sıra başka ülkelerin hükümdarlarını da sayarken küçük sayılabilecek memleketlerin sultanlarını hatta sadece bir şehre hâkim olan melik/emîrleri dahi zikrederlerken Anadolu Selçuklu sultanlarını anmazlar.⁶³ Nadiren onlardan bahsettiklerinde de ya isimleri karıştırırlar⁶⁴ ya da bütün yetkilerin İlhanlı valilerinde olduğuna atıfta bulunurlar.⁶⁵ Bununla birlikte Anadolu Selçuklu Devleti'nde "sultan" olarak isimlendirilen son hanedan mensubunun II. Mesud olduğunu belirten kayıtlarla,⁶⁶ bu devletin yıkıldığı zamana işaret eden rivayetlere de rastlanmaktadır. Mesela Yûnînî, Hicrî 709 ve 710 senelerindeki hükümdarları ve hâkim oldukları bölgeleri sayarken Anadolu'yu İlhanlı toprağı olarak zikretmekte,⁶⁷ böylece Anadolu Selçuklu Devleti'nin bu sıralarda resmen yıkılmış olduğunu zımnen de olsa ifade etmektedir. Makrîzî ise açık

⁶⁰ *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sûr*, s. 54, 122.

⁶¹ *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sûr*, s. 69.

⁶² Bk. Şâfi b. Ali el-Askalânî, *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sûr*, s. 69.

⁶³ Bu hususta örnekler için bk. Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*(nşr. Hamza Abbâs), I-III, Abudabi 2007, I, 83-87, 448-452, 516-518, II, 678-680, 761-762, 806-807, 837-839, 1241-1242; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer-ed-Dürrü'l-fâhir fî sîreti'l-Meliki'n-Nâsir*, IX (nşr. Hans R. Roemer), Kahire 1960, s. 14, 42-43; Aynî, *'İkdü'l-cümân*, IV, 119-120,

⁶⁴ Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*(Hamza Abbas), I, 170.

⁶⁵ Yûnînî, *ZeylûMir'âti'z-zamân*(Hamza Abbas), II, 1161; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer*, IX, 14; krş. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 238-239.

⁶⁶ Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, IV, 19; krş. Makrîzî, *es-Sülûk*, I/3, 718.

⁶⁷ *ZeylûMir'âti'z-zamân*(Hamza Abbas), II, 1241, 1312.

bir şekilde ve farklı bir zaman vererek Kutalmışoğulları (Anadolu Selçukluları) Devleti'nin 718 (1318) yılında yıkıldığını belirtir.⁶⁸

Sonuç

Memlük-Türkiye Selçuklu Devleti ilişkileri iki temel üzerine şekillenmiş gözükmektedir. Bunların birincisi Müslümanlık ve Türklük'tür. İkincisi ise Memlük-İlhanlı mücadelesidir. Memlük Devleti'nin kuruluş yıllarında meydana gelen askerî hizipler arasındaki çekişmeler sonucu meşhur Bahri Memlük grubunun birçok mensubunun Anadolu'ya, Türkiye Selçuklu Devleti'ne sığınmayı tercih etmesi, aynı şekilde Selçuklu sultanı ve birçok emîrin Sultan Baybars'la yazışmaları ve Memlükler'i yegâne kurtuluş olarak görmeleri, Memlük sultanı Seyfeddin Kalavun ve oğlu zamanında İlhanlılar ile yapılan yazışmalarda kullanılan ifadeler ve üslup vb. birçok hadise iki devletin Müslümanlık üzerinden dinî, Türklük üzerinden tarihî bağlarabüyük önem verdiklerini gösteren gelişmelerdir. Özellikle Baybars el-Mansûrî ve İbnü'd-Devâdârî gibi Türk tarihçiler başta olmak üzere Memlükler'in erken dönemi tarihçilerinin Türkiye Selçukluları'na yönelik ilgileri de tarihî bağlardan kaynaklanıyor olmalıdır.

İki devletin ilişkilerinin ikinci temelini ise ortak hasım Moğol İlhanlılar'ın oluşturduğu açıktır. Daha kuruluş yıllarında Moğollar ile mücadelelerini siyasî ve dinî açıdan bir beka meselesi olarak belirlemiş olan Memlükler, onların baskısı altındaki Selçuklular'a yardım etmeyi de bu çerçevede değerlendirmişlerdir. Gerek Baybars'ın Selçuklu devlet adamlarıyla yazışmalarda Moğollar'a devamlı surette atıfta bulunması, gerekse Selçuklu emirlerinin Memlükler'e yönelmesindeki ana saikın Moğollar olması bu durumu teyit eder mahiyettedir.

Bahri Memlük grubunun Anadolu'ya sığınan mensupları vasıtasıyla başladığı tespit edilen münasebetler daima dostane seyretmiş, Baybars'ın Anadolu seferiyle de bu dostluk pekiştirilmiştir. Her iki tarafın tarihçileri ve dışarıdan kabul edilebilecek Ebü'l-Ferec'in bu sefer sırasında Baybars ve ordusunun tutumlarına yönelik tespitleri, Memlükler'in Selçuklular'a kardeş devlet olarak baktıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Ne var ki, bu seferin sonucu Türkiye Selçuklu emîrleri ve halkı için istendiği gibi olmamış, Moğollar'ın büyük bir kıyıma girişmelerini de beraberinde getirmiştir. Seferin hemen sonrasında Sultan Baybars'ın vefat etmesi, Anadolu'yu kurtarmak konusunda samimi davranan bu sultanın muhtemelen daha ileri hamleler yapması imkânını da ortadan kaldırmıştır. Bu noktada şunu da ifade etmek gerekir ki, söz konusu dönemde Türkiye Selçuklu Devleti'nin gerilemekte hatta yıkılma

⁶⁸ *es-Sülûk*, II/1, 186; ayrıca bk. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 659; Ali Sevim-Doğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 493. Bu noktada iki hususa işaret edilmelidir. Birincisi Memlük tarihçileri Anadolu'daki bazı Moğol ileri gelenlerinin Memlük Devleti'ne sığınması ve Memlükler'in onlara yardım etmesinden bahsederler (bk. Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, s. 319). Biz bu tür hadiseleri Memlük-İlhanlı ilişkileri bağlamında değerlendirdiğimiz için metin içerisinde ele almadık. İkinci husus ise Müna Muhammed Bedr'in Memlük-Selçuklu ilişkileri bağlamında Anadolu ve diğer yerlerden Mısır ve Şam gibi Memlük bölgelerine gelen şeyh, sanatkâr, zanaatkâr, tüccar vb. kimseler hakkında verdiği malumata, Memlük-Anadolu Selçuklu münasebetleri çerçevesinde değerlendirmedığımız için işaret etmedik. Bk. *Eserü'l-hadâreti's-Selcûkiyye*, I, 164 vd.

sürecinde bulunması iki devlet arasındaki ilişkilerin sağlıklı bir değerlendirmeye tâbi tutulmasını zorlaştırmaktadır. Zira Memlûkler Osmanlı Devleti ile ilk ilişkilerinde görüldüğü gibi hâkim konumda oldukları müddetçe kardeş saydıkları devletlerle dostane münasebetler geliştirmişlerdir.

"İki devlet arasındaki ilişkilere dair Memlûk kaynaklarında yer alan bilgilerin bir yandan bu münasebetlere dair birçok bilgiyi içerdiği ve Selçuklu kaynaklarındaki rivayetleri tamamladığı tespit edilirken bir yandan da Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyasî, sosyal ve dinî tarihine yönelik önemli malumat sunduğu görülmektedir. Nitekim İbn Abdüzzâhir'in Baybars'ın Anadolu seferi ile ilgili yazdığı uzunca risale, Türkiye Selçuklu payitahtındaki gelişmeler, Anadolu Türkleri'nin âdetleri ve Kur'ân-ı Kerîm okuma usulleri gibi birçok hususta birinci elden bilgiler içermektedir. Dolayısıyla Anadolu Selçuklu tarihine yönelik araştırmalarda Memlûk kaynaklarının da değerlendirilmesi gerektiği açıktır.

KAYNAKÇA

- el-Aksarâyî, Kerîmüddin Mahmud (ö. 733/1332-1333), *Müsâmeretü'l-ahbâr* (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2000.
- Ayalon, David, "Memlûklü Ordusunda Bahriye Alayı" (çev. Ali Aktan), *Türk Kültürü*, XXVIII/326 (1990), s. 350-356.
- Ayaz, Fatih Yahya, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (702/1303)" *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV(2007), s. 1-32.
- , "Memlûk-Türkiye (Anadolu) Selçuklu Münasebetleri", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, I (2016), s.73-115.
- el-Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *'İkdü'l-cümân fî târihiehli'z-zamân* (nşr. Muhammed M. Emin), I-IV, Kahire 1987-1992.
- Baybars el-Mansûrî, Rükneddin en-Nâsri ed-Devâdâr el-Hitâî (ö. 725/1325), *Zübdetü'l-fikre fî târihi'l-Hicre* (nşr. Donald S. Richards), Beyrut 1998.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail b. Ali (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* (nşr. Muhammed Azbv.dğr.), I-IV, Kahire 1998-1999.
- Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.
- Göde, Kemal, "Mısır Türk Sultanı Baybars'ın Anadolu Seferi ve Kayseri'ye Gelişi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V (1994), s. 83-98.
- Güneş, İbrahim, "Memlûk Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX/2 (2010), s. 343-360.
- Irwin, Robert, *The Middle East in the Middle Ages The Early Mamluk Sultanate (1250-1382)*, Illinois 1986.
- İbn Abdüzzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddin Abdullah (ö. 692/1293), *er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Abdülaziz el-Huveytır), Riyad 1976.
- , *Teşrifü'l-eyyâm ve'l-'usûr fî sîreti'l-Meliki'l-Mansûr* (nşr. Murad Kâmil-Muhammed Ali en-Neccâr), Kahire 1961.
- İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugadî (ö. 684/1285'ten sonra), *el-Evâmirü'l-'alâiyye fî'l-ümûri'l-'Alâiyye* (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2014.
- İbn Şeddâd, İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrahim (ö. 684/1285), *Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir* (nşr. Ahmed Hutayt), Beyrut 1983.
- İbn Vâsıl, Cemaleddin Muhammed b. Salim (697/1298), *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, VI (nşr. Ömer A. Tedmürî), Kahire 2004.

- İbnü'd-Devâdârî, Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek (ö. 736/1336'dan sonra), *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-gurer*, VIII (nşr. UlrichHaarmann), Kahire 1971, IX (nşr. Hans R. Roemer), Kahire 1960.
- İbnü'l-Furât, Nâsiruddin Muhammed b. Abdürrahim b. Ali (ö. 807/1405), *Târîhu'd-düvel ve'l-mülûk-Târihu'lbnî'l-Furât*, VII (nşr. KostantinZüreyk), Beyrut 1942.
- İbnü'l-İbrî, GregoryEbû'l-Ferec (Bar Hebraeus) (ö. 685/1286), *Abû'l-Farac Tarihi*(çev. Ömer Rıza Doğrul), I-II, Ankara 1987.
- el-Kalkaşendî,Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'şâ fi smâ'ati'l-inşâ*, I-XV, Kahire 1963.
- Kesik, Muharrem, "Muînüddin Süleyman Pervâne", *DİA*, XXXI (2006), s. 91-93.
- Kopraran, Kazım Yaşar, "Bahriyye", *DİA*, IV (1991), s. 512.
- el-Makrîzî, TakıyyüddinAhmed b. Ali (ö. 845/1441),*Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifetidüveli'l-mülûk*(nşr. M. Mustafa Ziyâde-Saîd A. Âşûr), I-XII, Kahire 1956-1973.
- Müna Muhammed Bedr, *Eserü'l-hadâreti's-Selcûkiyye fi düvel şarkı'l-âlemi'l-İslâmî 'ale'l-hadâreteyni'l-Eyyübiyye'l-Memlûkiyyebi-Mısr*, I-II, Kahire 2002.
- en-Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhab(ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, XXIX (nşr. M. Ziyâeddin er-Reyyis-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1992, XXX (nşr. Muhammed A. Şaîre-M. Mustafa Ziyâde), Kahire 1990.
- Özbek, Süleyman, *El-Melikü'z-ZâhirRükne'd-din Baybars El-Bundukdârî (?-1277) Hayatı ve Faaliyetleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 1988.
- , "Türkiye Selçukluları-Memluk Münasebetleri (1250-1277)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/2 (1999), s. 43-61.
- Parpucu, Ferhat, *HattiroğluŞerefü'd-din İsyanı ve Sultan Baypars'ın Anadolu Seferi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi SBE, Niğde 2002.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi* (çev. Fikret Işıltan), I-III, Ankara 1986-1987.
- Sevim, Ali -Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- Solak, Kürşat, "Memlûk Devleti ve Kuzey Anadolu", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, II/3 (2012), s. 109-121.
- Sümer, Faruk, "Keykâvus II", *DİA*, XXV (2002), s. 355-357.
- Şâfi b. Ali el-Askalânî (ö. 730/1330), *Kitâbü'l-Fazli'l-me'sürminsireti's-Sultân el-Melikü'l-Mansûr*(nşr. Ö. Abdüsselam Tedmürî), Beyrut 1998.

Thorau, Peter, *The Lion of Egypt Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century* (İng. çev. P. M. Holt), London, New York 1992.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2004.

Yiğit, İsmail, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, VII, İstanbul 1991.

el-Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed (ö. 726/1326), *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, I-IV, Haydarâbâd 1954-1961; *a.g.e.* (nşr. Hamza Abbas), I-III, Abudabi 2007.

ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm: sene 671-680* (nşr. Ö. A. Tedmûrî), Beyrut 2003.

XIX. YÜZYILDAN GÜNÜMÜZE TRABZON İMPARATORLUĞU TARİH YAZICILIĞI VE SORUNLARI

MURAT KEÇİŞ*

Trabzon İmparatorluğu¹ hakkında yapılan araştırmaların genel bir özetini daha önce Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*'nda (10-13 Nisan 2017, Ankara) “Trabzon İmparatorluğu Tarih Yazıcılığının Sorunları”, başlıklı bildirimimizle sunmuştuk. Burada ise, bu sempozyumun kapsamı ile bağlantılı olarak Trabzon İmparatorluğu ile Türkiye Selçuklu tarihinin nerelerde kesiştiğini daha önce sunduğumuz literatürden farklı olarak, iki siyasi yapı arasında problemlerli hususlar konusunda ele alınan makaleleri içerik analizi yaparak değerlendirmek istiyoruz. O halde Türkiye Selçuklu Tarihi ile Trabzon İmparatorluğu tarihi hangi noktalarda kesişmektedir? XIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Trabzon İmparatorluğu hakkında yapılan çalışmaları takip etmek Selçuklu tarihçiliğinin hangi problemlerine çözümler sunmaktadır? Tebliğimizde daha çok Trabzon tarihi problemleri üzerinden hareket edeceğiz. Tabii ki bütün literatürün bir tebliğ çerçevesinde değerlendirilmenin sınırlılıklarının farkında olarak bildirimizi hazırladık. Trabzon İmparatorluğu hakkında yazılan eserleri çalışmaktaki amacımız, genel anlamda imparatorluktan bahseden tüm tarih çalışmalarını listelemek ya da ele almak değildir: Bu iş hem çok uzun hem de güç gözükmektedir.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Trabzon İmparatorluğu konusunda yazılan genel literatürü değerlendirdiğimiz için, bu tebliğde daha çok tartışmalı hususların makalelerde nasıl ele alındığının izlerini takip etmeye çalışacağız. Makalelerde özellikle Türkiye’de çok fazla kullanılmayan Yunanca yazılmış kaynakların Türkiye

* Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Muğla/TÜRKİYE, muratkecis@mu.edu.tr.

¹ 1204 yılında kurulan bu imparatorluğun sadece adının imparatorluk olduğu yerli ve yabancı bilim insanları tarafından ifade edilmektedir. Her şeyden önce egemenliği altındaki topraklar Karadeniz ile Kaçkar Dağları arasında kalan, yaklaşık 400 km. uzunluğunda dar bir kıyı şeridiyle sınırlıydı. XIII. yüzyılın başlarında, kısa bir süreliğine, batıda Sinop’a, doğuda da günümüz Türkiye-Gürcistan sınırına kadar genişlemişti. Bunun dışında kontrolü altında olan diğer tek bölge, Kırım Yarımadasının güney kısmıydı. Çevresinden nispeten kopuk bu konumuyla, hemen yanı başındaki bölgenin ötesinde, siyaset ve kültür alanında nadiren etkili olmuştur. Fakat bu siyasi yapıyı “İmparatorluk” olarak adlandırmamızın sebebi, İmparatorluğun tek Kroniği Panaretos’un bu siyasi yapıyı yönetenleri “Basileus=İmparator” olarak nitelemesidir. Ayrıca darp ettikleri paralarda da “Basileus” unvanını kullanmışlardır. Kent nüfusunun büyük çoğunluğu Ortodoks olmakla beraber, kentte önemli miktarda Müslüman Arap, Ermeni, Frank, Venedikli ve Cenovalının da yaşadığı ve hatta bunların ticaret kolonileri kurdukları da bilinmektedir. Ayrıca başkent Trabzon; Roma, Venedik, Ceneviz, Rus, Müslüman Arap ve Farişi gibi birçok farklı millete mensup tüccarların uğradığı çok uluslu bir ticaret kentiydi. Uluslararası literatürde de bu devlet “The Empire of Trebizond (İngilizce)=L’Empire de Trébizonde (Fransızca)=Kaiserthums von Trapezunt (Almanca)=Trabzon İmparatorluğu” olarak nitelendirilmiştir. Ülkemizde bu siyasi yapı ile ilgili farklı tekliflerin sunulması daha çok Yunanistan’daki asılsız Pontus soykırımı iddiaları ile ilgili siyasi bir duruştur. Trabzon İmparatorluğu tarihinin tam olarak bilinmesi bu konudaki kaygıları ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla biz de terim kargaşasının önüne çıkmak adına Trabzon İmparatorluğu demeyi tercih ediyoruz.

Selçuklu tarihi çalışmalarına hangi noktalarda temas ettiğine daha fazla değinmek istiyoruz. Bu kesişmeye geçmeden önce Trabzon İmparatorluğu'nun geç Ortaçağda neyi ifade ettiği üzerinde birkaç cümle söylemenin yerinde olduğunu düşünmekteyiz.

Trabzon İmparatorluğu'nun idarî ve dini yapısı neredeyse sadece Bizans İmparatorluğu'ndan gelmekteydi. Trabzonlu asiller, Bizanslılarla aynı unvanları taşıyorlardı ve Trabzon İmparatorları olan Büyük Komnenoslar bakışlarını sürekli olarak Konstantinopolis'e çevirmişlerdi ve geleneklerinde ve reformlarında onları taklit ediyorlardı.² Trabzon İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu'nun doğu ucunda önemli ama biraz da unutulmuş bir uç karakoludur. Nisan 1204'te kurulan imparatorluk, sınırları zamanla küçülmekle beraber 257 yıl boyunca Doğu Karadeniz Bölgesi'nde varlık gösterebilmiştir. Son imparator David Megas Komnenos'un (Hakimiyeti:1460-1461) Hıristiyanlarca Hz. Meryem'in Göğe Yükseliş gününün anıldığı 15 Ağustos 1461 tarihinde Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un fethinden 8 yıl sonra fethedilmiştir. Dolayısıyla İmparatorluğun ilk asrına Türkiye Selçukluları ile yaşanan ilişkiler damgasını vurmuştur. Böylece Trabzon-Selçuklu münasebetlerini biraz da Bizans-Türk ilişkileri olarak değerlendirmek gerekir.

Öncelikli olarak şunu ifade etmek isterim ki, Trabzon İmparatorluğu hakkında bilgi veren kendilerine ait metinler sınırlı olmakla beraber, tarihin biraz daha sisler altında kalmış Doğu Karadeniz Bölgesi ile Türkiye Selçuklu arasında yaşanan münasebetleri aydınlatmada, Trabzon menşei kaynaklar Selçuklunun yerli kaynaklarına nazaran daha fazla bilgi sağlamaktadır. İmparatorluk merkezli kaynaklar başkent Trabzon'u doğrudan ilgilendiren konular hakkında detaylı bilgiler vermektedirler. Bununla birlikte Konya merkezli Türkiye Selçuklu Devleti Karadeniz'in doğu ucuyla ilgili olaylarını sadece Trabzon ve çevresinde kaleme alınan kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Bu açıdan Trabzon İmparatorluğu tarihi çalışmalarının Türkiye Selçukluları ile doğrudan ilgisi olduğu da açıktır.

Batıda Perigord'lu Julien Bordier ile başlayan Fallmerayer ile sistematik hale gelen ve günümüze kadar ulaşan birçok çalışmaların hemen hemen ortak özelliği Trabzon kentidir. Bu kentte bulmayı umdukları, bir Bizans şehri ve 257 yıl İmparatorluğun doğu ucunda ayakta kalan Bizans Uygarlığının kalıntılarıydı. G. Finlay'in, 1851 yılında yazdığı "History of Greece=Yunanistan Tarihi" adlı kitabında Trabzon İmparatorluğu'nu küçümseyici şu ifadeler yer alır:

"Bu Yunan Devletinin tarihini sonlandırırken, varlığının insan ırkına herhangi bir yararı olup olmadığını sormadan edemiyoruz. Bütün bu tarih, geçmişle geleceği birbirine bağlayan olaylar seli içinde sadece bir girdap gibi görünmektedir. Bu

² A. Bryer, "Some Notes on the Laz and Tzan I," *Bedi Kartlisa* 21-22, 1966, s. 179 ve dipnot 29; Aynı Yazar, "Rural Society in the Empire of Trebizond", *Ἀρχαίον Πόντου*, 28 1966-1967, s. 153-155, 158; Hélène Ahrweiler, *L'Idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris 1975, s. 107. Ayrıca bkz. Germaine Roullard, *La Vie rurale dans l'Empire byzantin*, Paris 1953, s. 163 vd.

akıntının fırtınalı çalkantısı, hayatın sularının tek bir damlasına bile berraklık katmamıştır.”³ “Trabzon İmparatorluğu’nun ihtişamı sadece romantizmde var.”⁴

W. Miller’in, “Ortaçağ Trabzon İmparatorluğu, tarihin tuhaflıklarından biridir.”⁵ demesine rağmen, bugün Trabzon İmparatorluğu hakkında yapılan bilimsel araştırmaların hiç de azımsanmayacak bir yekûna ulaştığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Aslında batılı araştırmacıları Trabzon’a çeken cazibe; bu imparatorluğun sadece politik sürüşmeleri ve saray skandalları değildi. Başkentte inşa edilmiş binalar, resimler, el yazmaları ve metal işçiliğinde gözle görünür bir biçim kazanan, canlı ve benzersiz bir kültüre sahip olması kenti çekim merkezi haline getirmiştir. Ayrıca Trabzon İmparatorlarının hem imparatorluk sınırları içerisinde hem de Bizans dünyasının daha uzak köşelerinde büyük eserler ve sanat eserleri yaptırmış olmaları kentin XIII-XV. yüzyıllarının tarihine olan merakı arttırmıştır. Avrupa ve Asya’dan gelen kültürlerin buluşma noktasında ve zengin bir entelektüel hayata da sahip olması, kent tarihinin araştırılmasını cazip hale getirmiştir. Batılı araştırmacılar için Trabzon İmparatorluğu biraz da romantik bir antika merakı ile başlamış ve daha sonra bilimsel bir temele oturmuştur. Fakat bu romantizmden tam olarak kurtulabildiklerini söyleyebilmek zor gözükmektedir. Bütün bu çalışmalara rağmen biz ise çalışmalarımızda daha çok Trabzon İmparatorluğu ile Türkiye Selçuklu tarihinin kesiştiği yerleri ele almaya çalıştık.

Trabzon İmparatorluğu’nun Anadolu platosunun neredeyse tamamına hükmeden Selçuklulara karşı savaşmak zorunda kalması iki siyasi gücün karşı karşıya gelmesinin en temel sebebidir. Türkiye Selçuklularının özellikle Anadolu’nun tamamını kontrol altına almak için giriştiği yoğun faaliyetler, Trabzon İmparatorluğu’nun Bizans’ın mirasını geri alma yönündeki çabalarıyla aynı döneme denk gelmiştir. Dolayısıyla Trabzon İmparatorluğu ile Türkiye Selçuklu Devleti arasında XIII. yüzyılda birçok kesişme anı meydana gelmiştir. Fakat Moğol İstilasını bütün dengeleri alt üst etmiştir. Bu istila sonucunda Türkiye Selçuklu Devletinin gücünün zayıflamasıyla Türkmenlerin merkezi otoriteden bağımsız hareket etmeye başladıkları görülmektedir. Anadolu’da yeni beliren Moğollar, XIV. yüzyılın başına kadar Trabzon için herhangi bir tehdit oluşturmamıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz uzun XIII. yüzyıl içerisinde yaşanan ve daha çok tartışmalı olan meselelere Trabzon tarihçiliğinin nasıl baktığını irdelemeyi planlıyoruz. Ele aldığımız zaman dilimi doğal olarak, Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon İmparatorluğu tarihinin kesiştiği XIII. yüzyıl olacaktır. İlk olarak Trabzon İmparatorluğu tarihçiliğinin en tartışmalı hususlarından biri bu siyasi yapının kuruluşu meselesidir. Burada üçü yurtdışında ikisi de yurt içinde yayımlanan makalelere değinerek bu meseleye başlamak istiyoruz. Trabzon İmparatorluğu’nun kuruluşunu ilk defa müstakil bir makale olarak ele alan Aleksander Aleksandrovich

³ G. Finlay, *The History of Greece from its Conquest by the Crusaders to its Conquest by the Turks and of the Empire of Trebizond 1204-1461*, Edinburgh ve Londra, Blackwood 1851, s. 496-497.

⁴ G. Finlay, *A History of Greece*, s. 308.

⁵ W. Miller, *Trebizond. The Last Greek Empire* (London, 1926), s. 7.

Vasiliev (4.09.1867-30.03.1953)'dir.⁶ Vasiliev *Speculum* Dergisinde yayımladığı öncü makalesinde, kuruluş sürecini oldukça kapsamlı bir şekilde izah etmektedir. Özellikle Gürcü Bagrat ailesi ile Trabzon İmparatorluğu'nun kurucusu Komnenos ailesi arasındaki ilişkiyi irdeleyen bu araştırma adeta alanın kurucu metni özelliği taşımaktadır. Burada Gürcülerle Bizans İmparatorluğu arasında daha XI. yüzyılın başlarından itibaren kurulan kız alıp verme ilişkileri makalenin esas problemini oluşturmaktadır. Vasiliev'in bu kimlik belirleme sürecini ele almasının en temel sebebi "Trabzon İmparatorluğu'nu kuranlar kimlerdi?" sorusuna cevap aramaktır. Buradan yola çıkarak Trabzon İmparatorluğu'nun Doğu Karadeniz Bölgesi'nde nasıl 257 yıl süreyle kalıcı olabildiler? sorusunu çözmeyi hedeflemektedir. Vasiliev özellikle bu karanlık dönemi aydınlatmada sık sık Gürcü kaynaklarına başvurmasıyla dikkat çekmektedir.

Trabzon İmparatorluğu'nun kuruluşu, 1940 yılında Prens Cyril Toumanoff tarafından yine *Speculum* dergisinde yayımlanan bir makale ile tekrar ele alınmıştır.⁷ Toumanoff ise; daha çok Gürcüce ve Yunanca kaynakları kullanmak suretiyle, eksik olarak gördüğü Trabzon İmparatorlarının kimliğini belirlemek istemiştir. Bunun için Gürcistanlı Thamar ile Trabzonlu Aleksios'un akrabalık bağlılıklarını bütün yönleriyle açıklamak istemiştir. Trabzon'un Gürcülere tâbi olduğunu ve Andronikos Komnenos'un Gürcü bir prenses ile evlendiğini ortaya koymaya çalışmıştır.

Michel Kurşanskis, Trabzon İmparatorluğu ile Gürcüler arasındaki bağlantıları 1977'de tekrar ele almıştır. Bu makalede Trabzon ve Gürcistan arasındaki ilişkiler konusunda yanlış anlaşılan bazı hususları düzeltmeye çalışmıştır. Sonuç olarak da Trabzon'un Gürcistan'a asla tâbi olmadığını ve Bagratidlerin hiçbir zaman Trabzon topraklarını ele geçirmeyi başaramadığını iddia etmiştir.⁸ Gürcistan Kralı, hem tahta çıkıp hem de Konstantinopolis'te alt bir görev talep edemeyeceğinden yola çıkarak, C. Toumanoff'un Andronikos'un Kral III. Giorgi'nin kız kardeşiyle evlendiği görüşünü ise reddetmiştir.

Kuruluş sürecini ele alan diğer iki makaleye daha bakacak olursak; ilki İbrahim Tellioglu tarafından kaleme alınmıştır.⁹ Bu makale, oldukça kısa ve

⁶ A. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, 11, Issue 1 (Jan., 1936), s. 3-37; Tercümesi: A. A. Vasiliev, "Trabzon İmparatorluğu'nun Kuruluşu 1204-1222", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Çev. Murat Keçiş-Murat Hanar, Sayı: 25 (Bahar 2018), s. 263-296.

⁷ Cyril Toumanoff, "On the Relationship between the Founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Thamar", *Speculum*, Vol. 15, No. 3. (Jul., 1940), s. 299-312. Tercümesi: Cyril Toumanoff, "Gürcü Kraliçesi Thamar ve Trabzon İmparatorluğu'nun Kurucusu Arasındaki İlişki Üzerine", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Çev. Murat Keçiş-Murat Hanar, Sayı: 22 (Bahar 2017), s. 251-268.

⁸ Michel Kurşanskis, "L'Empire de Trébizonde et La Géorgie", *Revue des Études Byzantines*, (RÉB) 35 (1977), pp. 237-256; Tercüme: Michel Kurşanskis, "Trabzon İmparatorluğu ve Gürcistan", *Belleten*, çev. Murat Keçiş, Sayı: 271, Cilt: LXXIV (Aralık 2010), s. 905-925.

⁹ İbrahim Tellioglu, "Trabzon Rum Devleti'nin Kuruluşu Hakkındaki Tartışmalar", *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 41, Eylül 2004, s. 139-146.

tartışmaya girmekten uzaktır. Diğer bir makale ise tarafımızdan kaleme alınmıştır:¹⁰ “Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri”. Burada daha önce var olan bütün bilgileri toplayarak Trabzon İmparatorluğu’nun kuruluş sürecini konjonktürel olarak XIII. yüzyılın başlarında ortaya çıkan durum ile izah etmeye çalışmıştık.

Trabzon İmparatorluğu ile Türkiye Selçuklularının bir sonraki kesişme noktası Sinop hâkimiyeti üzerine yaşanan mücadeleyle ilgilidir. Sinop’un 1 Kasım 1214 tarihinde Türkiye Selçukluları tarafından fethi Trabzon İmparatorluğu ile ilişkilerinde kırılma anıdır. Bu tarihten sonra da Sinop’u ele geçirmek için Trabzon İmparatorluğu’nun birkaç girişimi olmasına rağmen, kent artık Selçukluların önemli bir limanı haline gelmiştir. Bu noktada üzerinde bugüne kadar birçok çalışma yapılmıştır. Özellikle Andrew Peacock’un 2 makalesi Trabzon İmparatorluğu ile Türkiye Selçukluları arasındaki ilişkileri Sinop-Trabzon-Konya ekseninde ele alması bakımından çok önemlidir. İlk makalede, temelde günümüze ulaşan Arapça, Yunanca, Ermenice ve Farsça kaynakların bir karşılaştırmasını yaparak Türkiye Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad’ın erken hâkimiyet yılları, onun en önemli seferlerinden biri olan Kırım’daki Suğdak şehrine karşı yapılan seferin sorgulanması yoluyla yeniden değerlendirilmiştir. Peacock, burada özellikle A. Yakubovskii tarafından Rusça kaleme alınan ve Türkçeye “İbn Bibi’nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi” adıyla çevrilen makaledeki eksik tarafları tamamlamaya çalışmıştır. İbn Bibi’nin Muhtasar nüshayı kullandığı gerekçesiyle olayların gelişimini tam olarak izah edemediğini vurgulamıştır. Maria Nystazopoulou tarafından kaleme alınan “La Dernière reconquête de Sinope par les Grecs de Trébizonde (1254-1265)”, *Revue des Etudes Byzantines*, Tome: 22 (1964), s. 241-249. “Trabzon Grekleri Tarafından Sinop’un Son Kez Ele Geçirilmesi (1254-1265)” adlı makalede Yunanca Sinaksarion’dan¹¹ yola çıkarak Trabzon İmparatorluğu tarafından Sinop’un son kez ele geçirilmesinin kronolojisi tespit edilmeye çalışılmıştır.

En son tarafımızdan kaleme alınan bir kitap bölümünde bütün bu hususları, yerli ve yabancı bütün bilim insanların yaptığı araştırmaları da dikkate alarak, yeniden değerlendirmeye çalıştık. Prof. Dr. Gülgün Köroğlu’nun editörlüğünde hazırlanan bu Sinop kitabı, 2019 yılı içerisinde Arkeoloji ve Sanat yayınevi tarafından yayımlanacaktır.¹²

¹⁰ Murat KEÇİŞ, “Trabzon İmparatorluğu’nun Kuruluşunda Çevreyle Olan İlişkileri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXVIII, Sayı: 46 (Ankara 2009), s. 143-162.

¹¹ Ortodoks Kilisesinde *Sinaksarion*, imanlıların kiliselerde bir araya geldiklerinde, ayinlerde, törenlerde, bireysel yaşamlarında okunan ve yine imanlıların kişisel dua yaşamlarını besleyen, elçilerin, azizlerin, peygamberlerin, şehitlerin, iman ikrarlarının, keşişlerin ve diğer kilise babalarının yaşamlarının klasik bir şekilde, kısa anlatımlarının yer aldığı yazılardır ve yine aynı zamanda azizler tarafından kaleme alınmış öğretici metinlerdir.

¹² Murat KEÇİŞ, “Türkiye Selçuklu Hâkimiyetinde Bir Ortaçağ Liman Kenti: Sinop”, *Sinop Kitabı*, Editör: Gülgün Köroğlu, (2019 yılı içerisinde yayımlanacaktır.)

Trabzon İmparatorluğu ile Türkiye Selçukluları ilişkilerinin zirve yaptığı noktalardan biri de, 1223 yılında Alaaddin Keykubad döneminde meydana gelen ve Trabzon'u fethetmeye yönelik seferdir. Bu seferi kimin komuta ettiği, hangi yıl meydana geldiği konusunda hala devam eden tartışma vardır. Kesin olarak bildiğimiz bu seferin başarısızlıkla sonuçlanmış olmasıdır. Bu seferin bütün şartları ile ilgili sorunları çözmek üzere, *Athos Manastırı*'nda 154 numaralı dosya içerisinde yer alan ve İsveçli Bizantinist Jan Olof Rosenqvist tarafından 1996 yılında yayımlanan *Aziz Eugenios'un Hagiografyası*'nı,¹³ kullanarak Selçuklu tarihine küçük de olsa bir katkı yapmaya çalışmıştık. Burada bilhassa seferi düzenleyen ve kaynaklarda "Melik Sultan" olarak geçen kişinin kim olabileceği üzerine bütün alternatifleri değerlendirmiştik. Böylece Selçuklu tarihçilerinin en önemli problemlerinden biri olan kaynakların yetersizliği sorununa Trabzon merkezli bir Hagiografyanın nasıl değerlendirilmesi gerektiğini de metodolojik olarak göstermek istemiştik.

Sonuç olarak, Türkiye Selçuklularının yerli kaynaklarının sınırlı olması sebebiyle, etrafındaki dünyanın sağladığı tarihi verilerin önemi bilinmektedir. Fakat burada filolojik ve ideolojik engeller özellikle Bizans dünyasının kendine has terminolojisine ulaşmada ciddi problem oluşturmaktadır. Ortaçağın bu Ortodoks, Hellen Roma İmparatorluğu'nun modern metotlarla çalışılması artık zorunluluk olduğu genel kabul gören bir görüştür. Yukarıda verdiğimiz örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak bütün bu söylediklerimizden Türkiye'de de bu konunun çalışılarak hem Türkiye Selçuklu Tarihinin bilinmeyen noktalarını aydınlatması hem de Trabzon İmparatorluğu'nu müstakil olarak ele alınması gerektiği sonucu çıkmaktadır.

¹³ Jan Olof Rosenqvist, *The Hagiographic Dossier of St Eugenios of Trebizond in Codex Athous Dionysiou 154, A Critical Edition with Introduction, Translation, Commentary and Indexes*, Uppsala 1996.

KÖSEDAĞ SAVAŞI: ASKERÎ HEZİMET Mİ, DİPLOMATİK ZAFER Mİ?

MUSTAFA UYAR*

Türk Tarih Kurumu tarafından 10 Aralık 2017’de Sivas’ta düzenlenen *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu’nun Moğollar Tarafından İşgali Uluslararası Şûrası*’nda sunduğumuz bildiri ile bu savaş hakkındaki görüşlerimizi beyan etmiş idik. “Köseadağ Savaşı”nı Yeniden Değerlendirmek: İlhanlı Dönemi Tarihyazıcılığı Bağlamında Bir Savaşın Anatomisi”¹ başlıklı söz konusu bildirimizde değindiğimiz noktaları tekrar hatırlatarak bu çalışmamızın sunumuna geçeceğiz.

1243 Köseadağ Savaşı², Ortadoğu ve Türk tarihi bakımından önemli bir hadiseyi ifade etmektedir. Dönemin kaynakları, bu savaşın Selçuklu Devleti karşısında Moğol üstünlüğüyle sonuçlandığını kaydeder. Bu neticenin kesinliği üzerinde ne dönemin kaynaklarında ne de modern çalışmalarda herhangi bir ihtilaf söz konusudur.

Köseadağ Savaşı Moğol-Selçuklu çatışmasının, daha doğrusu Moğol hegemonyasına karşı Selçuklu direnişinin en önemli örneği niteliğindedir. Bu direnişin en geniş ve ayrıntılı tasviri, dönemin kaynağı olan İbn-i Bîbî’ye ait *el-Evâmir ül-‘Alâ’iye fi’l-Umûri’l-‘Alâ’iye*³ adlı eserde verilmektedir. Eserdeki savaş

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, ANKARA/TÜRKİYE. uyar@ankara.edu.tr.

¹ Mustafa Uyar, “Köseadağ Savaşı”nı Yeniden Değerlendirmek: İlhanlı Dönemi Tarihyazıcılığı Bağlamında Bir Savaşın Anatomisi”, *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu’nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. Abdullah Kaya, Sivas 2018, s. 325-334.

² Köseadağ Savaşı’nın ayrıntıları için başvuru eseri niteliğindeki şu çalışmalara bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2013, s. 451-457; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2012, s. 235 vd.; Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969), s. 10 vd.; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü’d-Dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2014, s. 90-99; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1995, s. 80 vd.; Mustafa Uyar, “Moğol İstilasası Döneminde Selçuklular”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 416-419. Ayrıca, ansiklopedi maddeleri dışında bu savaşı müstakilen inceleyen çalışmalar da mevcuttur: Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37 (2015), s. 35-84; Erkan Göksu, “Köseadağ Savaşı (1243)”, *Tarihin Peşinde*, 2 (2009), s. 1-14; Josef Matuz, “Der Niedergang der anatolischen Seldschuken: die Entscheidungsschlacht am Köseadağ”, *Central Asiatic Journal*, XVII/2-4 (1973), s. 180-198; son olarak, bu savaş hakkında detay niteliğindeki çalışmaların derlendiği *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu’nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. Abdullah Kaya, Sivas 2018.

³ Eserin müellifi, neşirleri, tercümelemleri ile eser hakkındaki çalışmaların güncel ve detaylı listesi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu’da Tarih Yazıcılığı”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan (75. Doğum Yılı)*, ed. E. Uyumaz-A. Usta-M. Kesik-C. Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 264-267. Bu çalışmamızda Türkçede mevcut M. Nuri Gencosman (*Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, İbni Bîbî’nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden*, Notlar: F. N. Uzluç, Ankara 1941), Mürsel Öztürk (*el Evamirü’l-Ala’iye fi’l-Umuri’l-Ala’iye [Selçuk Name]*, Ankara 1996) ve Mükrimin H. Yinanç (İbn Bîbî, *Selçuknâme*, terc. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul 2007) tercümelemlerini M. Öztürk tercümesini esas almış bulunuyoruz.

dair detaylı tasvir, anlatım biçimi ve iddiaları yönüyle gerek bu konu hakkında bilgi veren dönemin diğer kaynaklarını, gerekse günümüz çalışmalarını etkisi altına almıştır. Bu sebeple, *el-Evâmir'ül-'Alâ'îye*'de mevcut Köseadağ Savaşı tasvirini eserin yazılış sebebi, amacı, yazıldığı siyasi ortam ve eserde kullanılan argümanlar çerçevesinde kritiğe tâbi tutacak; ardından savaşın askerî ve diplomatik sonuçlarını bu kritik çerçevesinde ele alacağız.

İbn-i Bîbî el-Müneccime lakabıyla tanınan Nâsirüddîn Hüseyin b. Muhammed b. 'Alî el-Ca'ferî er-Rugadî (öl. 1285 yılından sonra), Hârezmşâhlar hanedanlığı hizmetinde bulunmuş *mineccim* bir annenin ve *münşî* bir babanın çocuğudur. Moğol istilasından kaçan bu aile, Sultan I. 'Alâ'üddîn Keykubâd'ın daveti ile Konya'ya yerleşerek Selçuklu Devleti hizmetine girmişti. *Firâş-hâne-yi hâs müşrifliği*, tercümanlık ve elçilik görevlerinde bulunan babasının 1272'deki ölümünün ardından İbn-i Bîbî, *dârü'l-inşâ-yı saltanat* veya *dîvân-ı tuğra* reisliğine getirilerek bürokrasi içindeki yerini almıştı⁴.

İbn-i Bîbî, *el-Evâmir'ül-'Alâ'îye fî'l-Umûri'l-'Alâ'îye* adlı eserini, II. Giyâsüddîn Mes'ûd zamanında Bağdâd'da görüştüğü İlhanlı tarihçisi ve bürokratlarından 'Alâ'üddîn 'Atâmelik Cüveynî'nin (öl. 1283) direktifi üzerine kaleme almıştır. Cüveynî, İbn-i Bîbî'den, Anadolu'nun fethinden kendi zamanına kadar gelen bir Selçuklu tarihi yazmasını istemişti⁵.

Fakat Cüveynî ve İbn-i Bîbî'nin tanışıklıkları sadece bu görüşme ile sınırlı değildi: İbn-i Bîbî'nin babası Mecdüddîn Tercümân, mesleği olan *münşîlik* eğitimini, maiyetinde bulunduğu 'Alâ'üddîn 'Atâmelik'in dedesi Şemsüddîn Muhammed Cüveynî'den almıştı. Böylece aynı *inşâ* ekolünden yetişmiş, daha önce Selçuklu ve Hârezmşâhlar sarayında hizmet vermiş iki aileden biri Moğol, diğeri ise Anadolu Selçuklu bürokrasisinde görev almışlardı. Bu yakınlık, onların *inşâ* tarzlarının yanı sıra tarih telif etmedeki gelenek ve üsluplarının da benzeşmesinin sebebi idi⁶. Bu kadim bağlar nedeniyle eserin ismindeki *'Alâ'îye* kelimelerinden birincisi 'Alâ'üddîn 'Atâmelik Cüveynî'ye, ikincisi ise Sultan I. 'Alâ'üddîn Keykubâd'a nispetle kullanılmıştır⁷. Ayrıca İbn-i Bîbî, aldığı direktifin gereği olarak, Cüveynî'nin eseri *Târih-i Cihân-güşâ*'nın içeriğine, tarzına ve amacına uygun bir eser yazmak zorundaydı. *Târih-i Cihân-güşâ*'nın ana hedefinin ise, İran

⁴ el-Hüseyin b. Muhammed b. 'Alî el-Ca'ferî er-Rugedî İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'îyye fî'l-Umûri'l-'Alâ'îyye*, tıpkıbasım haz. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956, s. 442-443; İbn Bibi, a.g.e., c. I, s. 439-441; Charles Melville, "The Early Persian Historiography of Anatolia", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in Honor of John E. Woods*, eds. J. Pfeiffer-S. A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 138. Özgüdenli, a.g.m., s. 265; Abdülkerim Özeydin, "İbn Bîbî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, s. 379.

⁵ İbn Bîbî, a.g.e., s. 6,10, 742; İbn Bibi, a.g.e., c. I, s. 23, 29; c. II, s. 249; Melville, a.g.m., s. 139; Özeydin, a.g.m., s. 379.

⁶ Sara Nur Yıldız, *Mongol Rule in thirteenth-century Seljuk Anatolia: the Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, (Basılmamış PhD Tezi) The University of Chicago, Chicago 2006. s. 448; Melville, a.g.m., 138.

⁷ İbn Bîbî, a.g.e., s. 6,10, 742; İbn Bibi, a.g.e., c. I, s. 23, 29; c. II, s. 249; Özeydin, a.g.m., s. 379.

topraklarında mevcut Moğol iktidarını meşrulaştırmak olduğunu söylemeye elbette gerek yoktur⁸.

İbn-i Bîbî, sadece Cüveynî kardeşler ile olan kadim aile dostlukları vesilesiyle değil, Anadolu'daki *noyan* ve *nöker*ler ile tesis ettiği yakınlık sebebiyle de İlhanlı yönetimine ve dolayısıyla Anadolu'daki Moğol tahakkümüne sıcak bakmaktaydı⁹.

İbn-i Bîbî'nin Anadolu'daki Moğol idaresine ve bu bağlamda Selçuklu-Moğol ilişkilerine yaklaşımını anlamak üzere, iki siyasi güç arasındaki tâbilik-metbûluk ilişkilerinin şekillendiği süreçlerin *el-Evâmir'ül-'Alâ'îye*'de nasıl işlendiğine bakmak yerinde olacaktır. Evvela, Moğol ve Selçuklu güçlerinin karşı karşıya geldiği 15 Ekim 1256 tarihli Sultanhanı Savaşı'nın *el-Evâmir'ül-'Alâ'îye*'deki hikâye edilmesini örnek alalım:

Bilindiği üzere bu savaş, Sultan II. 'İzzüddîn Keykâvus (1246-1257) ile Baycu *Noyan* arasında gerçekleşmiş ve Selçuklu ordusunun yenilgisiyle sonuçlanmıştı. Savaşın sebebini anlattığı sırada İbn-i Bîbî, “mal verip Baycu *Noyan*'ın rızasını kazanmak yoluyla savaşı önlemek” gibi “doğru ve akıllıca” bir seçenek¹⁰ dururken Sultan II. 'İzzüddîn Keykâvus'un “hiçbir zaman savaş yüzü görmemiş, kavganın adını duymamış cahiller, yeni yetme reziller, gaflet ve dalâlet içindeki *fitnecilerin*” teşvikiyle savaşa karar verdiğini yazar¹¹. Bu “akılsızca” savaş kararı, Baycu *Noyan*'ın “sultana karşı kalbindeki sevgi ve muhabbete” rağmen alınmış, adeta “Moğol alicenaplığına nankörlük” edilmişti. Elbette bu “*asilik* ve başkaldırının *kaçınılmaz* sonucu” olarak Selçuklu ordusu yenilmiş, “alçaklar ile sefillerin hırısından ve garazından, böyle bir saltanat ayaklar altına düşmüştü”¹². İbn-i Bîbî'ye göre Selçuklu saltanatını ve ülkesini tekrar “eski muhteşem günlerine” döndürebilecek kişiler ise, başta Şemsüddîn Cüveynî olmak üzere yine İlhanlı yönetimi idi¹³.

⁸ Cüveynî'nin eserinde kullanılan propaganda ve bunun araçları hakkındaki örnekler için bkz. Judith, Kolbas, “Historical Epic as Mongol Propaganda? Juwaynî's Motifs and Motives”, *The Mongols' Middle East, Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, eds. Bruno De Nicola-Charles Melville, Leiden-Boston 2016, s. 155-171. Bu propaganda araçlarının daha geniş tanımı için, yakında basılacak eserimize müracaat edilebilir: Mustafa Uyar, “Ortaçağ Yazınında Yabancı İktidarı Meşrulaştırma Araçları: İlhanlılar Dönemi Tarih yazıcılığı Örneği”, *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu (10-13 Nisan 2017), Ankara.

⁹ İbn-i Bîbî'nin ismi, Nürüddîn Caca (Cacaoğlu Nürüddîn) adına tanzim edilen *vakfiyenin* şahitleri arasında, Moğol *noyan*ları ve *nöker*leri ile birlikte geçmektedir, bkz. Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989, s. 104; Yıldız, s. 461-462.

¹⁰ İbn-i Bîbî'ye göre bu seçenek “akıllıca”dır, çünkü onun deyimıyla “Baycu *Noyan*'ın savaşı süvarileri savaş için kılıçlarını bilemedikleri / Korkularından nehir suyunun donduğu savaş arayan genç *bahadurlar* / Yağma işine giriştikleri zaman felek heybetlerinden sıkıntıya düşer / Onlar, ‘*cihan padişahı*’nın [Möngke Han {1251-1259}] ikbaliyle zafer bayrağını aya yükseltirler, bkz. İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 145.

¹¹ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 145.

¹² İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 147.

¹³ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 147-148.

İkinci olarak, İbn-i Bîbî'nin eserini yazdığı zamana yakın bir sırada gerçekleşen Elbistan Savaşı'nın (15 Nisan 1277) tasviri tarzı bize, müellifin Köseadağ Savaşı'na yaklaşımı hakkında başka önemli ipuçları vermektedir. Elbistan Savaşı'nın tasvirine bakarak, hem genel itibariyle eserin nasıl bir siyasi ortamda, hangi saiklerle kaleme aldığını anlıyor, hem de Köseadağ Savaşı'na dair rivayetinin bağlamını da gerçekçi bir biçimde kavrayabiliyoruz.

Elbistan Savaşı, bilindiği üzere, Memlûk hükümdarı Baybars el-Bundukdarî'nin (1260-1277) Anadolu'daki ünlü Moğol *noyan*ları Tudavun ile Tuku'yu öldürdüğü ve Memlûkların Moğollar karşısında zafer kazandığı bir muharebedir. İbn-i Bîbî'nin bu savaşı anlatırken kullandığı Ortaçağ Fars edebiyatına özgü argümanlara baktığımızda şu tasvirler gözümüze çarpar:

Tuku ve Tudavun *noyan*lar “kızgın aslanlar gibi” düşman üzerine saldırmakta; onların kumandasındaki Moğol askerleri “kaplanlar gibi kükremekte iken Baybars komutasındaki Memlûk askerleri zayıf ve güçsüzdürler. Memlûk ordusunun askerleri “sayılamayacak kadar çok miktarda” olup Moğol ordusunun sayısı ise üç binden azdır. Bu sebeple, “üstün meziyetlerine ve kahramanlıklarına rağmen” Moğol askerleri “çaresiz bir biçimde” yenilmiş ve Memlûklar galip gelmiştir. Savaş sonunda, “seçkin yiğitler” Tuku ve Tudavun “*cihan padişahu* (yani İlhan Abaka [1265-1282])” uğruna hayatlarını feda etmişlerdi¹⁴.

İlhan Abaka, İbn-i Bîbî'nin tanımıyla “Çin'den Şam'a kadar *bütün dünyanın hâkimi*” iken¹⁵, Baybars ise sadece “Sivas'ta satılan bir köle”dir.¹⁶ Hatta *ilhan*ların en büyük düşmanı Baybars dahi, İlhan Abaka'nın “*cihan padişahu*” olduğunu ikrar eder¹⁷. Ayrıca İbn-i Bîbî, Baybars'ı *şehnâme* geleneğine uygun olarak “Efrâsiyâb” şeklinde tanımlamaktadır: Bu tanımıyla İran-Turan dikotomisine gönderme yapan İbn-i Bîbî Baybars'ı *Turan*'a ait bir figür şeklinde, Anadolu Selçuklu Devleti'ni ise metbûu İlhanlı Devleti ile birlikte İran'ın bir parçasıymış gibi okuyucusuna sunar¹⁸. Baybars, *ilhan*ın himayesindeki Selçukluların tahtına oturma cüretini gösterdiği için “Rûmlular ve Araplar tarafından edepsiz padişah” diye anılmış; “başının *Tatar* gürzü ile ezilmesi için” dualar edilmişti¹⁹. Zira Selçukoğullarının tahtına bir “köle”nin oturması, kabul edilemezdir ve o taht, Selçukoğullarına aittir. Bu nedenle bu hanedan mensupları, tahtlarına tekrar sahip olabilmek için *ilhanı* yardıma çağırmışlardı²⁰. Zira *ilhan*ların hâkimiyeti zamanında “tüm Rûm ülkesine bolluk, bereket ve asayiş gelmişti”. Baybars'ın nifak tohumlarını ekmesinden önce

¹⁴ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 188. İbn-i Bîbî'nin, Sultan Baybars karşısında yenilgiye uğrayarak hayatlarını kaybeden bu *noyan*lara yönelik olarak, Moğollar karşısında hezimete uğradıklarında Selçuklu emirleri için kullandığı “akılsız, cahil, savaş bilmez, yeni yetmeler” gibi tanımların tersine “seçkin kahraman yiğitler” ibaresini tercih etmesi, ayrıca dikkat çekicidir.

¹⁵ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 190.

¹⁶ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 189.

¹⁷ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 192.

¹⁸ “Ülkenin sahibi, *cihan padişahu*, büyük kaanın, *uluğ ilhanın/ Dünyanın efendisi, kutlu padişahın* en küçük emiri, o *Efrâsiyâb*'a galip gelsin!”, İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 192-193.

¹⁹ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 192.

²⁰ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 194.

“Moğollar ile Rûm halkı gül kokulu bu ülkede beraberce, kardeş gibi” hayat sürmekteydiler²¹.

İbn-i Bîbî’ye göre Elbistan Savaşı’nın gerçekleştiği sırada tahtta bulunan III. Giyâsüddîn Keyhüsrev, “kurtuluş çaresini *şâha* (İlhan Abaka) sığınmakta” bulur. Sultan, tıpkı diğer Selçukoğulları gibi “can u gönülden *şâha* kuldur ve her zaman onun hükmüne boyun eğmiştir”. Müellifin deyimiyile Rûm ülkesinin ve kadim Selçuklu hanedanının “kötülüklerden emin ve *ahir zamanın cevrinden uzakta*” kalması için, “*ilhanın* himayesine mazhar olması” şarttır²².

İbn-i Bîbî, “tüm dünyaya hâkim” *ilhanları* öfkelenmekten kaçınmak gerektiğini salık verir; zira hiddetlendiklerinde “ne *Mısırlı*, ne *Suriyeli* (Memlûk sultanlığı kastediliyor), ne de *Rûs* (Altınorda Hanlığı kastediliyor) [hayatta] kalır; dünya kan yüzünden horozun ibiği gibi [kıpkırmızı] olur.” Tanrı, “adaleti ve insafı ile dünyayı dertten ve tasadan kurtarması için yeryüzüne *ilhanı* göndermiştir”. *İlhan*, “fermanına karşı gelen kişinin” kellesini yere düşürür; “*dünyanın efendisi ilhan*”a başkaldıran herkesin “ömrü kısalır, devleti yıkılır ve çıkacak hadiselerin elinde aciz kalır.”²³

Elbistan Savaşı’ndan sonra da tıpkı böyle olmuştur: Savaş alanında Tuku ve Tudavun *noyanların* cansız bedenlerine rastlayınca “gazap ateşi alevlenen İlhan Abaka, kaderin hükmünü tanımayan; huzurun ve selametın kıymetini bilmeyen, sağlam bir düşünce ve doğru bir fikre dayanmayıp *kâhir* devletin (İlhanlı Devleti’ni kastediyor) taraftarlığını artık bırakmış olan ayrılık-gayrılık güdenleri cezalandırmayı gerekli gördü”. İlhanın “tüm Rûm ülkesini kasıp kavuracak olan öfkesi”, ancak Sâhib Şemsüddîn Cüveynî’nin çabalarıyla yatışmıştı²⁴.

Bu iki savaştaki tutumuna paralel biçimde İbn-i Bîbî, Moğol tahakkümüne karşı duran Türkmen taifelerini de şiddetle tenkit ve onları, Anadolu’daki Moğol hâkimiyetini sarsan *isyankârlar* şeklinde takdim etmektedir²⁵.

Bildirimizin asıl konusu olan Köseadağ Savaşı’na geldiğimizde ise İbn-i Bîbî’nin Moğollarla savaş fikrini, yukarıdaki örneklerle benzer hatta daha katı şekilde reddettiğini; bu tür bir girişimi “gayrimakul ve kabul edilemez” olarak tanımladığını görürüz.

Erzurum’un Baycu *Noyan* tarafından işgali, yağması ve katliama uğratılması²⁶ ardından, devlet adamlarının ortak kararıyla Moğollara karşı savaşılması gerektiği fikri ortaya atılmıştı. Selçuklu yönetimi, hazinenin de tüm imkânlarını kullanarak yetkin bir diplomasiyle çevre ülkelerin de desteğini almıştı. Ardından Sivas’a doğru

²¹ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 187-188.

²² İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 190, 194.

²³ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 190, 194.

²⁴ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 197 vd.

²⁵ Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu’îni’-d-dîn Süleyman*, Ankara 1970, s. 13; Özgüdenli, a.g.e., s. 266.

²⁶ Bu konu hakkında bkz. Erkan Göksu, “Erzurum’un Sonbaharı”, *Turkish Studies*, VI/8 (2009), s. 1286-1297.

hareket edilmiş ve yardımcı kuvvetlerin gelmesi beklenmeye başlanmıştı. İşte bu bekleme sırasında “büyük tecrübe ve bilgilerle donanmış devlet büyükleri ve ileri gelenleri”, Sivas’ta savunmada kalınması gerektiğini; savunmada kalmanın, “*sayınca daha büyük bir orduyla savaşa girmekten dahi isabetli olduğunu*” sultana arz ettiler²⁷. İbn-i Bîbî’ye göre “bu tecrübeli ve bilgili emirler”, Moğollar ile savaşa girildiği takdirde sonucun ne olacağını bilmekte ve bu yüzden savunmada kalmayı yeğlemektedirler. Fakat tıpkı Moğollarla girilen ve başarısızlıkla sonuçlanan diğer çatışmalarda olduğu gibi “ömürlerinde savaş zorluğu görmemiş, felaket acısı tatmamış, çarpışma zahmeti çekmemiş, dert zehri içmemiş, gençliğin verdiği güçle mağrur yeni yetmeler”, Sivas’ta kalmayarak Moğollar üzerine saldırmak hususunda sultanı teşvik ve tahrik etmişlerdi. Bu tahrik ve “boş sözlere” kanan sultan ertesi gün yola çıkmış, Köseadağ’a gelmiş ve “yabancı askerlerin hiçbir taraftan yol bulamayacağı” korunaklı bir mevkie yerleşmişti. Bu mevzi, İbn-i Bîbî’nin “bilge emirler ve tecrübeli büyüklerin” ağzından naklettiği üzere, “düşman baskınından hiçbir endişe duyulmayacak, düşman askerinin aşması imkânsız derbende sahip” bir yerdir. “Mevziinin sağlamlığı, menzillerin geçilmezliği, hayvanlar için otun bolluğu, böyle durumlarda çok büyük ve bulunmaz bir üstünlüktür.” İbn-i Bîbî’ye göre “akıllı ve tecrübeli” büyüklerin dediği gibi, Ermeni ve Frank yardımcı birliklerini beklemek *bahanesiyle* de olsa harekete geçilmemeli, Baycu ile çatışmaya girilmemeli idi. Fakat sultan, yapılan bu “bilgece” ikazlara, sahip oldukları büyük miktardaki orduya rağmen beklemede kalınması yönündeki tavsiyelere kulak asmayıp *hassü’l-hassları*ndan olan “cahil ve aptal gençlere” itibar ediyordu²⁸.

Sonunda Muzafferüddîn oğlu, Veliyyüddîn Pervâne ve Nasûhiddîn Fârisî’nin inisiyatifleriyle ordunun tamamıyla değil, sadece üç bin kadar askerle saldırıya geçilmiş ve bu birlik Baycu *Noyan* tarafından bozguna uğratılmıştı²⁹. Kaynağın bu hadise sonrasında anlattıkları ise Sultan II. Giyâsüddîn Keyhüsrev’in “korkaklığı, işbilmezliği, cahilliği ve eğlenceye düşkünlüğü” üzerine inşa edilmiş bir hezimet hikâyesine dönüşmektedir.

İbn-i Bîbî, yukarıdaki kısa örneklerde görüldüğü üzere, Selçuklu Devleti ve hanedanlığının bekası ile bu devletin İlhanlılara tâbiyeti arasında sıkı bir bağ görmektedir; bunu eserinde sürekli biçimde vurgulamaktadır. Ona göre Köseadağ Savaşı neticesinde Selçuklu Devleti’nin bekasını sarsan esas etmen, bu savaşta Selçukluların yenilmesi değil, Giyâsüddîn Keyhüsrev’in Moğol tâbiyetine başkaldırma cüretini göstermesidir. İbn-i Bîbî’nin, savaşı hikâyeye ederken dilediği şey Keyhüsrev’in Baycu *Noyan* üzerine zafer kazanması değil, Baycu’nun öfkesinden masun kalmasıdır. Müellife göre savunmada kalmak, Giyâsüddîn Keyhüsrev’e zafer sağlayacağı için değil, Baycu ile çatışmaya girmesini önleyeceği için “uygun, akıllıca ve bilgece”dir. Zira İbn-i Bîbî’ye göre Moğollar karşısında

²⁷ “Sivas, her türlü araç ve gereçle dolu bir şehirdir. Yardım kuvvetlerini beklemek *bahanesiyle* burada kalıp şehri tahkim etmemiz gerekir. *Bu şekilde şehirde savunmaya geçmek, Melik’ten gelecek 50 bin askerden daha etkili olur*”, İbn Bîbî, a.g.e., c. II, s. 67.

²⁸ İbn Bîbî, a.g.e., c. II, s. 68.

²⁹ İbn Bîbî, a.g.e., c. II, s. 70.

zafer kazanmak, Elbistan Savaşı örneğinde görüldüğü üzere, Selçuklu hanedanına ve ülkesine herhangi bir fayda sağlamayacak; aksine daha büyük felaketlerin kapısını aralayacaktı. O yüzden, *el-Evâmir 'ül- 'Alâ' iye*'de sürekli biçimde vurgulandığı üzere Selçuklu hanedanlığı, İlhanlı Devleti'ne bağlılığını sürdürmeli ve bu yolla Anadolu tahtında oturmaya devam etmeliydi.

İbn-i Bîbî Köseadağ Savaşı'nı, eserini yazma amacına uygun biçimde, savaş taraftarlarının Moğollar eliyle perişan duruma düşürüldüğü “cahillik, tecrübesizlik ve nankörlükten” kaynaklı bir “isyan” olarak tanımlamaktadır. Moğolların Anadolu'daki yıkıcı faaliyetlerine karşı geniş çaplı siyasi-askerî ittifaka ve harekâta girişen Selçuklu yönetiminin cesur tutumu, Moğolların Anadolu hâkimiyeti ve buradaki sınırları belli olmayan tasarrufları bakımından büyük bir handikap oluşturmuştu. İşte bu yüzdendir ki İbn-i Bîbî, Moğol ilerleyişini durdurmak üzere inisiyatif alan Selçuklu yönetimini, II. Giyâsüddîn Keyhüsrev şahsına indirgeyerek abartılı biçimde yermekte, kötölemekte ve itibarsızlaştırmaya gayret etmektedir³⁰. Savaşın sonucunu da elverdiğince dramatize ederek, “Moğollara karşı *isyanın*” ne derece dehşet verici sonuçlar doğurduğunu okuyucunun zihnine kazımaya çalışmaktadır. Çünkü bu savaş vesilesiyle Selçuklu Devleti, Moğollar için elzem konumdaki Anadolu topraklarında tesis edilmek istenen ve İbn-i Bîbî'nin de dolaylı biçimde parçası olduğu Moğol tahakkümüne başkaldırmıştı. Bu yüzden İbn-i Bîbî, Keyhüsrev'in bu girişimini, Anadolu'daki Moğol hâkimiyetine vereceği zarar nispetinde zemmetmiş ve değersizleştirmeye çalışmıştır. Sultan Giyâsüddîn'in Moğollara karşı durma gayreti ve cesareti sebebiyle doğabilecek “cesur ve kahraman sultan” imajını, büyük bir ustalıkla “korkak, beceriksiz ve liyakatsiz” biçimine tevîl etmeye çabalamıştır. Buna uygun olarak eserinde, Moğolların yıkıcı harekâtını durdurmaya yönelik bu girişim, “cesaretin ve bağımsız yönetim isteğinin” değil, “akılsızlığın ve tecrübesizliğin” sonucu ortaya çıkan bir “hezeyan” şeklinde betimlenmiştir. Zira “*cihanın efendisi* Moğol *ilhanlara*” başkaldıran her bir kimsenin akıbetinin ne derece *sefil* ve *acınası* olduğu herkesçe bilinmeli, bundan korkulmalı ve ona göre hareket edilmeliydi. İbn-i Bîbî'ye göre Giyâsüddîn Keyhüsrev, Moğollara *il* olmayı kabul eden babası 'Alâ'üddîn Keykubâd'ın aksine “isyan”a kalkışmış ve başına gelen felaketi sonuna kadar hak etmişti³¹.

Anlaşıldığı kadarıyla İbn-i Bîbî tüm göndermeleri, imaları, açıktan veya gizliden vurguları ve betimleriyle eserini yazdığı tarihten sonra İlhanlı yönetimine karşı gerçekleşecek benzer direnişleri sönmüleme amacı gütmüş, bu gayreti ile de yakın ilişkide olduğu Moğol bürokrasisine yaranmaya çabalamıştır. Ayrıca müellif, -

³⁰ Hatta Sultan Giyâsüddîn Keyhüsrev hakkında kendisinin söyleyemediği ağır sözleri, muvakkaten savaşa katılmış bir emirin, Nasûhüddîn Fârisî'nin ağzından eserine aktarmaktadır: “Böyle bir görüş ve önlemler, böyle uğursuz çalışma arkadaşlarıyla nasıl cihangirlikten dem vurur, düşmanın karşısına çıkarsın? Ülkeyi, milleti ve devleti yok edip Müslümanları ve bütün insanları acılara boğdun!”, bkz. İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 70-71.

³¹ İbn-i Bîbî, Giyâsüddîn Keyhüsrev'i başkaldırısından ötürü suçlu görmekte, bu yüzden Allah'ın gazabını üzerine çektiğini de ima etmektedir. Bu amaçla Kur'an'dan şu ayeti zikreder: “[İşte bu, önceden yapıp ettiklerin yüzündendir.] Elbette Allah kullarına haksızlık edici değildir. (Hacc Suresi 10. Ayet.)”, bkz. İbn Bibi, a.g.e., c. I, s. 451.

sürmesini istediği- Anadolu'daki Moğol tahakkümüne dair haklı bir sebep ve meşru bir başlangıç noktası üretmeyi hedeflemiş; Köseadağ Savaşı'nı da bu amacı için uygun görmüştür. Bu savaş hakkında en geniş malumatı veren kaynak olması hasebiyle de bu hedefine ulaşmış gözükmektedir.

İbn-i Bîbî'nin Selçuklu-Moğol silahlı mücadelesine karşı durmasının ve bu tür muhtemel girişimleri sönmüleme çabasının diğer önemli bir sebebi, çıkacak muhtemel her çatışmanın, Anadolu'da tesis edilen Moğol hegemonyasını yok etme -veya en azından- alanını daraltma olasılığıdır. Zira muhtemel her çatışma, Moğol askerî gücünün yeniden sınanması; tâbi-metbû statülerinin yeni şartlarda, yeniden belirlenmesi anlamına gelmektedir. Çatışma sonucunda Moğollar aleyhine gelişebilecek bir durum, Moğol hanları ile Selçuklu idarecileri arasında katalizör görevi gören İranlı bürokratların da statülerini sarsacağından, İbn-i Bîbî ve benzeri bürokrat-müelliflerin bu tür çatışmaları engellemek istemeleri gayet tabiidir. İbn-i Bîbî'nin bu savaşı tanımlarken gösterdiği Selçuklu yönetimi içindeki savaş taraftarlarını yerme/zemmetme çabası, eserini yazdığı dönemde mevcut statüyü ve konjonktürü Moğollar lehine korumak, stabil tutmak gayesiyledir. İşte bu nedendir ki biz, İbn-i Bîbî'nin Köseadağ Savaşı'nı Selçuklular aleyhine mübalağalı şekilde dramatize etmesinin altında, -her ne kadar askerî bir mağlubiyetleri olsa da- Selçukluların elde ettiği diplomatik bir başarının yattığı; bu başarı ile müellifin itibarsızlaştırma çabası arasında doğru bir orantının bulunduğu kanaatindeyiz.

Hemen akla şu sorular gelebilir: Askerî bir yenilgi ardından diplomatik bir başarının gelmesi kabil midir? Eğer varit ise, bu başarı nedir?

Biz bu soruların cevabını vermek üzere başka sorular yönelteceğiz: Köseadağ Savaşı öncesinde İbn-i Bîbî'nin 'Alâ'üddîn Keykubâd'ın Moğollara *il*, yani tâbi olduğu yönündeki rivayeti³², gerçeği yansıtmakta mıdır? Daha da önemlisi, eğer böyle bir tâbiyet söz konusu ise, bu tâbiyetin çerçevesi ve şartları nelerdir? Baycu Noyan, eğer hakikatte böyle bir tâbiyet söz konusu ise, bunun hilafına olacak şekilde neden Selçuklu topraklarına saldırarak Köseadağ Savaşı'na ortam hazırlamıştır?

'Alâ'üddîn Keykubâd'ın Moğol istilası karşısında yürüttüğü güvenlik politikalarına bakıldığında, Selçuklu topraklarına gerçekleşecek bir Moğol saldırısı karşısında savunma yapılmaksızın bir tâbiyetin söz konusu olamayacağını anlamaktayız. Zira sultan Sivas, Kayseri, 'Alâ'îyye, Niğde, Erzincan, Amasya ile Malatya şehirlerinin surlarını, tahkimatlarını tamir ettirmek ve yer yer yenilemek suretiyle bu şehirlerin güvenlik sistemlerini kuvvetlendirmişti³³. Dolayısıyla -İbn-i Bîbî'nin eserinde geçtiği şekliyle- Keykubâd'ın hudutları ve çerçevesi belli olmayan, sonuçları öngörülemez bir tâbiyet bağıyla kendisini Moğol hanına *il*

³² İbn Bibi, a.g.e., c. I, s. 450-451; Turan, a.g.e., s. 385; Emine Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul 2011, s. 61-62.

³³ İbn Bibi, a.g.e., c. I, s. 271-273; Turan, a.g.e., s. 331-333; Salim Koca, "Moğol İstilasına Karşı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Güvenlik Politikası", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1/5 (2009), s. 191.

kılması³⁴, pek makul gözükmemekle birlikte biz, mevzubahis böyle bir *il* olma beyanının/müzakeresinin hakikatte vuku bulmadığı kanaatindeyiz³⁵. Baycu Noyan'ın Anadolu'nun doğusunda gösterdiği sonraki istila faaliyetleri, bizim bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

Bununla birlikte biz, bu dönem Türkiye Selçuklu sultanlarının Moğollara tâbi olma fikrini tamamen reddettikleri, bu ihtimali de değerlendirmedikleri iddiasında değiliz. Elbette Ögedey Han'ın, Müslüman bir elçinin (Şemsüddin Ömer) getirdiği *yarlıg* vasıtasıyla ilettiği *il*lik teklifi de, İbn-i Bîbî'nin naklettiğinden çok daha komplike bir şekilde kritik edilmiş olmalıdır. Gerçek problemin tâbiyetin bizzat kendisinin değil, tâbiyetin hangi şartlarda gerçekleşeceği meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda Köseadağ Savaşı, eldeki verilere göre, tâbiyetin şartlarının belirlendiği bir savaş niteliğindedir.

Bozgunun ve Keyhüsrev'in savaş meydanından çekilmesinin ardından Baycu Noyan Sivas'tan Kayseri'ye yürümüş, daha sonra da Erzincan'ı tahrip ederek Mugan karargâhına dönmek üzere yola çıkmıştı. Selçuklu veziri Sâhib Muhezzibüddin 'Alî ve Kadı Fahrüddin de Erzurum sınırlarındaki Baycu'ya yetmişmiş, ardından beraberce Mugan üssüne varmışlardı; vezirin amacı, Moğollara bir sulh teklifi sunmaktı. Köseadağ Savaşı'nın hemen ardından Selçuklu ricalinin, Moğolların askerî üslerine giderek barış teklifinde, daha doğrusu *diktesinde* bulunması bize, Selçuklular lehine fakat *pro-Mongol* kaynakların ustaca gizledikleri bir avantajın var olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Muhezzibüddin 'Alî üsse vardıktan sonra Moğol noyanlarına savaşın ve sonucuna etki eden nedenlerin kısa bir tahlilini, karşılıklı kayıpların da yaklaşık sayılarını vermiş; Anadolu geneline dağılmış Selçuklular emrindeki silahlı asker sayısını da hatırlatarak, Moğolların kazandığı zaferin gerçekte bir önem arz etmediğini ifade etmişti³⁶. Anlaşılan Selçuklu veziri, savaştaki başarılarının muvakkat ve bir *Victoria Pyrrhica* olduğuna; Anadolu topraklarına istikbalde yapılacak benzer saldırıların da aynı sonuçları doğuracağına Moğolları ikna etmişti. Ardından, dönemin çeşitli kaynaklarında miktarları değişmesine rağmen³⁷, en

³⁴ İbn-i Bîbî, Moğollara *il olmak* mefhumunu, "görüşleri, reyleri sahih" 'Alâ'üddin Keykubâd ile; onlara *isyan* kavramını ise "korkak, beceriksiz, liyakatsiz, tecrübesiz ve bilgisiz" Giyâsüddin Keyhüsrev ile özdeşleştirmeye çalışmaktadır. Böylece Selçuklular için *doğru* ve *yararlı* olan şeyin, tıpkı "*uluğ sultan*" 'Alâ'üddin Keykubâd'ın yaptığı gibi *itaatten* geçtiğini ima etmektedir. İbn-i Bîbî, Sultan 'Alâ'üddin Keykubâd'ın tâbiyeti kabul ettiğini bildirdiği hayli müphem rivayetiyle, Selçukluların Köseadağ'daki yenilgisinin bir "müstahak mağlubiyet" olduğu; dolayısıyla Moğolların Anadolu hegemonyasının da meşru temellere oturduğu izlenimini vermeye çalışmaktadır.

³⁵ 'Alâ'üddin Keykubâd'ın Moğollara *il*, yani tâbi olduğu yönündeki İbn-i Bîbî'nin tenkide muhtaç rivayetini, müstakil bir çalışmada ele alacağımızdan, burada münakaşasına ve teferruatına girmeyeceğiz.

³⁶ İbn Bibi, a.g.e., c. II, 76-78; Turan, a.g.e., s. 444.

³⁷ Antlaşmanın şartları hakkındaki veriler için şu yeni çalışmalara bkz. Abdülkerim Özyayın, "Arapça Kaynaklara Göre Köseadağ Savaşı (641/1243)", *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. Abdullah Kaya, Sivas 2018, s. 13-24; İlyas Gökhan, "Köseadağ Savaşı'nın Eyyübî ve Memlûk Kaynaklarına Yansıması", *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. Abdullah Kaya, Sivas 2018, s. 25-32.

azından sınırları, çerçevesi, talepleri ve yükümlülüklerinin belli olduğunu bildiğimiz bir antlaşma metninin (*esâs-i îlî*) kaleme alındığını görmekteyiz. Antlaşma metninin temel maddeleri Muhezzibüddîn ‘Alî tarafından oluşturulmuş, Baycu Noyan ise bu ana metin üzerinde tashihler yapmış ve böylece antlaşma sağlanmıştı³⁸. Muhezzibüddîn ‘Alî’nin, bir yenilgiyle sonuçlanan fakat karşı tarafın da baskına uğratılıp nisbeten yıpratıldığı bir çatışmayı, isabetle aldığı karar neticesinde süratle harekete geçerek siyasi bir zaferle dönüştürdüğü açıktır. Vezirin bu icraatı hakkındaki -savımızı da destekleyen- Selçuklu idaresinin müspet algısı, onun Konya’ya döndüğünde merasimlerle karşılanması ve taltif edilmesi hadiselerinde de kendisini gösterir³⁹.

İbn-i Bîbî’nin çatışma karşıtı, pasiflik ve edilgenlik öneren kurgusunun aksine Selçuklular, Moğol tâbiyetini Sultan ‘Alâ’üddîn Keykubâd’ın tasarladığı şekliyle, aktif bir biçimde karşılamışlardı. Böylece, kaçınılmazlığı aşikâr Moğol-Selçuklu tâbiyet ilişkisi ve statüsü, Selçukluların etken biçimde rol aldığı ve söz sahibi olduğu; Moğol askerî gücünün ve hareket sınırlarının test edildiği bir süreç ardından, Selçukluların lehine gerçekleşmişti.

Elbette, son olarak, sultanın Köseadağ’dan kaçıp Tokat ve Ankara yoluyla Antalya’ya gittiği; oradan da kendisini emniyette görmeyip Menderes havzasına yönelerek İstanbul’a sığınma⁴⁰ fikrini taşıdığı bir durumda Selçukluların, “nasıl olup da siyasi bir zafer elde ettiği” şeklinde bir soru/itiraz yöneltilebilir. Bu itirazın *post-occurrence* bir değerlendirmeden kaynaklandığını hatırlatmak yerinde olacaktır. Zira elimizde, Baycu Noyan’ın sultanın “çaresizlik içindeki” bu görüntüsünden haberdar olduğuna ve Keyhüsrev’in o esnadaki durumunu Selçuklular aleyhine kullandığına dair bir veri yoktur.

³⁸ Turan’ın el-‘Aynî’den naklettiğine göre antlaşmanın müzakeresi sırasında, Selçuklu yönetimi tarafından Moğollara verilecek haracın miktarının azlığı, itirazlara dahi sebebiyet vermişti, bkz. Turan, a.g.e., s. 446.

³⁹ İbn Bibi, a.g.e., c. II, s. 82; Turan, a.g.e., s. 447.

⁴⁰ *Tarih-i Âl-i Selçuk, Anonim Selçuknâme*, terc. Halil İbrahim Gök, Fahreddin Coşguner, Ankara 2014, s. 43; Turan, a.g.e., s. 442; Koca, “Köseadağ Bozgunu”, s. 66.

KAYNAKÇA

- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul 2012.
- Erdem, İlhan, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara 1995.
- Gencosman, M. Nuri, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknâmesinden*, notlar: F. N. Uzluç, Ankara 1941.
- Gökhan, İlyas, "Kösedağ Savaşı'nın Eyyübî ve Memlûk Kaynaklarına Yansımaları", *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. Abdullah Kaya, Sivas 2018, s. 25-32.
- Göksu, Erkan, "Erzurum'un Sonbaharı", *Turkish Studies*, VI/8 (2009), s. 1286-1297.
- Göksu, Erkan, "Kösedağ Savaşı (1243)", *Tarihin Peşinde*, 2 (2009), s. 1-14.
- İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'îye fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuk Name)*, terc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.
- İbn Bîbî, el-Hüseyn b. Muhammed b. 'Alî el-Ca'ferî er-Rucedî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'îyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îyye*, tıpkıbasım haz. Adnan Sadık Erzi, Ankara 1956.
- İbn Bîbî, *Selçuknâme*, terc. Mükrimin Halil Yinanç, haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan, Kitabevi, İstanbul 2007.
- Kaymaz, Nejat, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ve Devri*, Ankara 2014.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970.
- Koca, Salim, "Moğol İstilâsına Karşı Sultan I. Alâeddîn Keykubâd'ın Güvenlik Politikası", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1/5 (2009), s. 187-216.
- Koca, Salim, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37 (2015), s. 35-84.
- Kolbas, Judith, "Historical Epic as Mongol Propaganda? Juwaynî's Motifs and Motives", *The Mongols' Middle East, Continuity and Transformation in Ilkhanid Iran*, eds. Bruno De Nicola-Charles Melville, Leiden-Boston 2016, s. 155-171.
- Matuz, Josef, "Der Niedergang der anatolischen Seldschuken: die Entscheidungsschlacht am Köseadağ", *Central Asiatic Journal*, XVII/2-4 (1973), s. 180-198.
- Melville, Charles, "The Early Persian Historiography of Anatolia", *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East. Studies in*

- Honor of John E. Woods*, eds. J. Pfeiffer-S. A. Quinn, Wiesbaden 2006, s. 135-166.
- Özaydın, Abdülkerim, “Arapça Kaynaklara Göre Köseadağ Savaşı (641/1243)”, *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. Abdullah Kaya, Sivas 2018, s. 13-24.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbn Bîbî”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, s. 379-382.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “XII-XIV. Yüzyıllarda Anadolu'da Tarih Yazıcılığı”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan (75. Doğum Yılı)*, ed. E. Uyumaz-A. Usta-M. Kesik-C. Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 258-284.
- Sümer, Faruk, “Anadolu'da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, (1969), s. 1-147.
- Tarih-i Âl-i Selçuk, Anonim Selçuknâme*, terc. Halil İbrahim Gök, Fahreddin Coşguner, Ankara 2014.
- Temir, Ahmet, *Kirşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2013.
- Uyar, Mustafa, “Köseadağ Savaşı'nı Yeniden Değerlendirmek: İlhanlı Dönemi Tarihyazıcılığı Bağlamında Bir Savaşın Anatomisi”, *1243 Köseadağ Savaşı ve Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali*, ed. Abdullah Kaya, Sivas 2018, s. 325-334.
- Uyar, Mustafa, “Moğol İstilas Döneminde Selçuklular”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara 2012, s. 409-438.
- Uyar, Mustafa, “Ortaçağ Yazınında Yabancı İktidarı Meşrulaştırma Araçları: İlhanlılar Dönemi Tarihyazıcılığı Örneği”, *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu (10-13 Nisan 2017), Ankara.
- Uyumaz, Emine, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul 2011.
- Yıldız, Sara Nur, *Mongol Rule in thirteenth-century Seljuk Anatolia: the Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, (Basılmamış PhD tezi) The University of Chicago, Chicago 2006.

KÜRTÇÜ ARAŞTIRMACILARIN SELÇUKLU TARİHİNE YAKLAŞIM SORUNLARI

BEKİR BİÇER*

Özet

Kürtler, Orta Doğu halklarından birisidir. Kürtlerin dilleri, tarihleri, vatanları ve sosyolojik yapıları hakkında yeteri kadar akademik araştırma yapılmamıştır. Buna karşılık Kürdolog veya Kürt araştırmacı olarak bilinen kişiler Kürtler hakkında çoğu politik olmak üzere yüzlerce çalışma yapmıştır. Bu çalışmaların hemen hiç birisi temel kaynaklara dayanmamış veya kaynaklardaki bilgiler çarpıtılarak kullanılmıştır. Kürtler hakkındaki politik tarih kitapları en çok Türkiye’de ilgi ve itibar görmüştür. Bu yapay ve yanlış bilgiler üzerinden Kürt milliyetçiliği oluşturulmuş ve saptırılmış tarih bilgisiyle Kürt şovenizmi beslenmiştir.

Kürtler üzerine çalışma yapan ve politik yorum yapan insanların hemen hepsi Kürt tarihini İslâm ve Selçuklu (Türk) karşıtlığı üzerinden yorumlamıştır. İslâm’ı doğrudan hedef haline getiremeyenler ise Selçuklular üzerinden İslâm ve Türk düşmanlığı yapmıştır. Bu bildiri de Kürtçü araştırmacıların hangi kaynakları kullandıkları ve daha çok kimlerden yararlandıkları tespit edilecektir. Mesela Osmanlı tarihçisi olan ve Kürt tarihi yazan Şerefhan Kürtçüler tarafından görmezden gelinmiş, en çok W. Minorsky ve Muhammed Emin Zeki Bey’in çalışmalarını kullanmıştır. Bu kitapları ise kendilerine göre yorumlamış, şehir ve şahıs isimlerini bile yanlış kullanmışlardır. Tebliğde tanıtılan kitaplar Kürtler arasında yaygın olarak kullanılan ve nispeten akademik olanlar arasından seçilmiştir. Kaynakların tenkit ve tanıtımı yapılmadan Selçuklularla ilgili bilgiler alıntılanmıştır. Bilgilerdeki yanlışlar ve yazım hataları yazarların seviyelerini göstermek açısından düzeltilmemiştir. Bu çalışmanın amacı Kürtçülerin hangi kaynakları kullanarak Selçuklular üzerinden yaptıkları bilgi istismarına ve politik propagandalarına dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Kürtçü, Selçuklu Tarihi, Kürt Tarihi, Kürdistan, Tarihçilik

Abstract

Kurds are one of the communities of Middle East. There has not been many research done on the area of Kurds’ language, history, homeland, and sociological structure. On the other hand, Kurdologs, Kurdish researchers, have done hundreds of research that are mostly political. Almost none of these works are based on original resources, or the data from these resources are distorted. Political history books about Kurds have been most popular and credited in Turkey. Based on these distorted and

* Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE. bbicer@konya.edu.tr.

artificial information, Kurdish nationalism has been made up and Kurdish chauvinism has been fed.

Almost all the people who do research on Kurds and make political commentary made their comments through Islam and anti-Seljuks point of view. Those who cannot make Islam a direct target made enemies of Islam and Turks. In this paper, we will try to determine which sources researchers use and from whose works they benefited the most. For instance, Şerefhan, who is an Ottoman historian and Kurdish history writer, has been ignored by Kurdish nationalists and they mostly made use of W.Minorsky and Muhammed Emin Zeki Bey. They even misinterpreted these books and misused the names of cities and persons. The resources used in this paper has been elected from books that are common among Kurds and are relatively academic. Information about Seljuks has been quoted without the intention of commercializing the books. The false information and spelling mistakes have been kept intact with the purpose of showing the levels of the writers. This work draws attention to the misuse of information made by Kurdish nationalists and their political propagandas.

Keywords: Kurdish nationalists, History of Seljuks, Kurdish History, Kurdistan, Histiography

Şerefnâme'de Selçuklular

Kürt tarihinin en önemli kaynağı Şerefhan'ın Şerefnâme adlı kitabıdır. Şerefhan, Selçuklu tarihine âlim bir tarihçi sıfatıyla olumlu yaklaşmış ve Selçuklular hakkında tarihi kaynaklara uygun bilgiler rivayet etmiştir. Mesela Şerefhan, Mervâni emirliğinin Selçuklulara gönüllü olarak tâbi olduğunu belirtmiştir. “Ahmed bin Mervan, bağımsız olarak elli iki yıl hüküm sürdü. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e bir elçi göndererek kendisine itaatini ve bağlılığını sundu; ayrıca büyük hediye ve armağanlar gönderdi; bunlardan biri, büyük bir miktar para karşılığında Deylem krallarından satın almış olduğu iri bir yakut parçası idi.”¹

Kürt Annazi emirliği içinde taht kavgası vardı. Selçuklular bu kavgaya aracılık yaptı ve Kürtler arasındaki iç savaşa son verdiler. Bu sorunun çözümünde Şerefhan: “Mühelhel, Ebi Şevk'in kardeşiydi, Eb'ü'l-Macid diye tanınmıştı. 1051 yılında Selçuklu Tuğrul Bey'in yanına gitti ve Tuğrul Bey nezdinde tutuklu bulunan kardeşi Surhab'ın serbest bırakılması için büyük çaba harcadı. Bu isteği, kendisine saygı gösterilerek yerine getirildi.”²

Şerefhan, Loristan ve Huzistan'daki Selçuklu hakimiyeti için: “1156 Lor aşiretlerinin yaşadığı Loristan'a ve Huzistan'ın bir kısmına, Afşar Türklerinden olan ve Selçuklular geldi. Selçuklular Hüsameddin Şuhlu'yu vali olarak atadılar. O

¹ Şerefhan, Şerefnâme, (Ter. M. E. Bozaslan), Ant Yayınları, İstanbul 1971, s. 29, 30.

² Şerefhan, Şerefnâme, s. 34.

zaman, Cengrewî aşiretinden olan Hurşid'in iki oğlu Muhammed ve Keramî, Hüsameddin Şuhlu'nun hizmetine katıldılar; rütbelerde ilerlediler; şanları yüceldi.”³

Selahaddin Eyyubi'nin babası “Selçuklu Sultan Mesut zamanında, Sultan'ın vekillerinden ve memurlarından biri, Şâdi bin Mervan'ı Tekrit Kalesi muhafızlığına tayin etti. Şâdi, adı geçen kalede öldü ve görevdeki yerini oğlu Necmeddin Eyyub aldı.” diyerek Selçuklular ve Eyyubiler arasındaki devamlılığa dikkat çekmiştir. Şem'i tercümesinde Şerefhan: Eski zamanlarda Bidlis hakimlerine ilk taarruz eden Azerbaycan Selçuklularıdır.”⁴ cümlesini M. Emin Bozarslan şöyle tercüme etmiştir. “Sözün kısası, geçmiş zamanda, Kürdistan'ın yurtsever hükümdarlarına saldıran ilk sultanlar, Azerbaycan Selçukluları olmuşlardır.”⁵

Bu girişten sonra Kürtler üzerinde araştırma yapan araştırmacılar öncelikle akademisyen kategorisinde değerlendirilebilecek kişiler sonra amatör yazarların Selçuklu- Kürt ilişkileri hakkında neler yazdıklarına bir göz atalım:

V. Minorsky, Kürtler ve Kürdistan “Türk İşgalleri”

Kürdolojinin kurucusu olarak kabul edilen Viladimir Minorsky, İslam Ansiklopedisinin Kürtler ve Kürdistan maddesinde Türk-Kürt ilişkilerini anlattığı bölümüne Türk İşgalleri” adını vermiştir. Minorsky, İbn Miskeveyh, Mesûdi, İbn Esir, Yâkut ve Şerefhan'ı kaynak göstererek Selçuklu- Kürt ilişkileri hakkında şu bilgileri vermiştir.

“M. S. 1029'da, Selçukluların öncüleri Oğuzlar Rey'e geldikleri zaman, Gaznelilerin Türk kumandanı Taş Farraş, bunları, aralarında Kürtlerin de bulunduğu 3000 atıyla karşılamıştı. Kürtlerin Oğuzlara esir düşen reisi, kendi adamlarına mücadeleyi durdurmaları emrini verdi. Bu durum bir kargaşalığa yol açtı ve Taş öldürüldü. Aynı sene Meraga'ya kadar gelen Oğuzlar, birçok Hazbâni Kürdünü kılıçtan geçirdiler. Kürtler, Azerbeycan valisiyle (II. Vahsudan) birleşince, Oğuzlar geri çekilmek zorunda kaldılar. Oğuzların diğer bir kolu Ermenistan'a bir akından sonra Urmiye'ye ve Abu'l-Hayca Hazbâni'nin topraklarına döndü; Oğuzlara hücum eden Kürtler mağlup oldular. M. S. 1041'de Musafiri (?) II. Vahsudan, Tebriz'de birçok Oğuz öldürttü.

Oğuzlar Urmiye'de Musul'a bağlı olan Hakkari'ye geçtiler ve memleketi yağmaladıysa da, dağlık sahada Kürtlerin hücumuna uğrayıp, 1500 kayıp ve bir çok esir verdiler. Tuğrul Bey'in ordularının yaklaşması üzerine, Oğuzlar korkarak, daha ötelere gittiler. Kürt rehberleri bunları, Zazan bölgesi üzerinden, El-cezireye geçirdiler. Başlarında Mansur'un bulunduğu bir kısım Oğuzlar Cezire'nin doğusunda kaldı. Buka'nın emrindeki başka bir kısmı da Diyarbakır üzerine yürüdü ve yol üstünde Kardü, Bazabda, Husayniya ve Feşabur bölgesini yağma etti. Cezire valisi olan Nasır Davl'ın oğlu Mervani Süleyman, Oğuzlara Suriye'de yerleşmiş diğer

³ Şerefhan, Şerefnâme, s. 47.

⁴ Şem'i, Tercümei Tevârihi Şeref Han, (Haz. A. Oktay) Nubihar Yayınları, İstanbul 2016, s. 235.

⁵ Şerefhan, Şerefnâme, s. 71.

Oğuzlarla birleşmek üzere, memleketini geçmeden önce ilkbaharı beklemelerini önerdi. Ondan sonra hileyle Mansur'u ele geçirdi ve Finikli Başnavi Kürtleri'nin yardımıyla Oğuzların takibine koyulduysa da, onların hareketini durduramadı. Bunlar Diyarbakır bölgesini yağma ettiler ve Musul şehrini de ele geçirdiler.

İmparator IV. Romanos'un Malazgirt'te mağlubiyeti (1071) bütün Kürdistan'ı Alparslan'a açmış oldu. Büyük Selçuklular devrinde, Fars'ta Şabankara sülalesi ortaya çıktıysa da 1033 ile 1036 arasında varlığını belli eden bu kabilenin tam anlamıyla Kürt olduğu çok şüphelidir. Diğer taraftan küçük Kürt sülalelerinin hâkimiyeti birer birer ortadan kaldırılarak, yerlerine Türkler geçiyordu. 1100'de Hilat bölgesindeki son Mervani de ortadan kalkmış bulunuyordu. Burada Türk Sukman Kutbi, Eyyubiler gelinceye kadar bir asır hüküm sürecek olan Şah Arman sülalesini inşa etti.

İbn Esir 1101 senesinde Bani Annaz sülalesinden gelen Surhab emrindeki iki bin Kürdün Salgur Kurabuli Türkmenleri tarafından imha edildiğini yazar. Bundan sonra bu Türkmenler Şahrizur, Dakuka, Huftizakan ve Surhab'ın bütün topraklarına el koydular. Bu gerilemelere rağmen, Kürtlerden X. ve XI. asırlarda sık, sık bahsedilir. Kirmanlı Kavurt'a karşı olan mücadelesinde Melikşah Kürt ve Arap kuvvetlerini de kullandı ve bunlara, Kirman'da toprak verdi. Buralarda daha önce 'yerleşmiş Kürtler' de bulunuyordu.

Melikşah'ın oğlu Muhammet'in Suriye seferine (1110) Kürt Ravadi kabilesinden Maraga'nın egemeni Ahmedil ve 'Ermeni Şahi' Sukman katılıyordu. Sefer sonuçsuz kaldı ve Ahmadil kuvvetleriyle ordudan ayrılıp, Sukman'ı kuşatma girişiminde bulundu. Bu devirde Suriye'de Franklar ile ilişkiye geçen Kürtlerden daha sık bahsedilir. Sancar devrinde Cibal'in batı kısmında bir 'Kürdistan' eyaleti oluşturulur. Sancar'ın yeğeni olan Süleyman Şah Ayba (Ayva) buranın valisi oldu ve Bahar'ı (Hamedan'ın kuzey-doğusunda) merkez olarak ilan etti. Bu eyalet çok gelişmiş vaziyetteydi. Sancar devrinde Kürtler, 1122'deki kargaşalıklara da katıldılar. 1125'te bir cezalandırma kuvveti Hakkari, Zozan ve Başnaki bölgelerinden geçtiyse de az sonra Kürtler Tur Abdin'de Hristiyan patriğinin kalesini işgal ettiler. Merkezi Kürdistan'a en yakın bir durumda olan Musul Atabeyleri burada önemli bir rol oynadılar. İmadiddin Zengi birçok defalar Kürt arazisini işgal etti."⁶ V. Minorsky'nin yazdığı bu yazılar Kürtçü araştırmacılar tarafından aynen tekrar edilmiş ve hatta bazı bölümler yeniden yoruma tabi tutulmuştur.

Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi: "Türk Saldırıları Döneminde Kürtler"

Eski Osmanlı subayı, Irak ekonomi ve eğitim bakanı olan M. Emin Zeki Bey, Minorsky'i örnek alarak Kürtler ve Kürdistan Tarihi adlı bir kitap yazmıştır. Bu eser

⁶ V. Minorsky, Kürtler, Köln 1998 tarihli çevirisinde Türk Fetihleri yerine Türk İşgalleri ismi kullanılmıştır. Bak. s. 25, 28, Mukayese için bak. V. Minorsky, Kürtler ve Kürdistan (Çev. K. Fıratlı), İstanbul 2004, s. 65, 70.

çağdaş bir Kürd'ün yazdığı ilk Kürt araştırmasıdır. Kitap Kürtçe yazılmış ve sonra Arapçaya tercüme edilmiştir. Yazar kaynak olarak İbn Esir, İbn Belhi ve Ömeri'yi kullanmış görünüyor. Ancak abartılı yorumlarına bakılırsa kaynakları kullanmamıştır. M. Emin Zeki Bey Türkiye'de Kürtlerin çokça itibar ettiği kişilerden birisidir. Kürtler ve Kürdistan Tarihi'nde Selçuklular hakkında şunları yazmıştır.

“Selçuklu öncü güçlerini oluşturan Oğuzlar/ Guzlar 1029 senesinde Rey bölgesinden hareket ederek batıdaki bölgelere saldırı düzenlediler. Bu esnada çoğu Kürtlerden oluşan 3000 atlı ordusunun başında bulunan ve Gaznelilerin komutanlarından olan Taş Ferraş adındaki komutan yolunu kesti ve saldırgan Oğuzlar arasında savaş başladı. Savaşı Oğuzlar kazandılar.

1037 yılında Oğuz güçleri Meraga şehrine kadar sokuldular ve çok vahşice insanları katlettiler. Ardından Hezbanî Kürt aşiretine saldırıp büyük bir katliam yaptılar. Ancak bunun üzerine o yöredeki bütün Kürt aşiretleri birleşip Azerbaycan hükümdarı ile anlaştılar ve Oğuzları geri püskürttüler. Öte yandan bazı Oğuz güçleri Ermeniyeye kadar ilerleyip her tarafı yakıp yıktılar ve büyük katliamlar yaptılar. Geri dönüşlerinde Urumiye çevresinden geçerlerken Kürt lider Hezbanî Ebu'l-Hica'nın emrindeki Kürt aşiretleri yollarını kestiler ve aralarında çok şiddetli savaş çıktı. Ancak savaş bu defa Kürtlerin yenilgisi ve Oğuzların zaferiyle sonuçlandı.

1040 senesinde Wahsuzan b. Memlan Oğuzlara karşı büyük bir zafer elde etti. İlk önce onları tuzağa düşürüp bütün liderlerini yakaladı ve onları birbirine bağladı, ardından da ordusuna saldırıp kökünü kazıdı. Sadece Urumiye cephesindeki Oğuz albay komutan bu toplu ölümden kurtularak o tarihte Musul'a bağlı olan Hakkâri yöresine doğru yöneldi ve burada çok büyük yağma, yıkım ve gasp işlerine girişti. Ancak bu arada dağlar arkasında dar ve varyantlı bir geçitte iken Kürtler Oğuz birliğini cepe çevre sardılar bin beş yüz (1500) kadarını kılıçtan geçirdiler. İçlerinde yedi Oğuz komutanının da bulunduğu ordunun geri kalanından çoğunu esir ettiler ve o güne kadar çeşitli saldırılarda gasp ettikleri bütün malları geri aldılar.

Bu arada Oğuzlar, Tuğrul Bey'in ordusunun kendilerine doğru yaklaşmakta olduğunu öğrenince batıya doğru ilerlediler Nitekim Oğuzlardan Mensur adındaki komutan, Zozan yoluyla İbn Ömer Cezire'sine geldiler. Boğa komutasındaki bir başka birlik Diyarbakır bölgesine saldırdı ve Karedü, Bakırdi, Bazabda, Hüseyniye ve Peşhabur- Fiş Habur mıntıkasında talan ve gasp işlerine girişti. Süleyman b. Nasruddevle kurduğu bir komplo ve plan sonucu Mensur b. Kızılgı'yı ele geçirdi. Finik Kalesinin sahibi Başnevi Kürtlerinin yardımıyla aniden saldırıya geçti ve pek çoğunu öldürdüğü gibi, diğerlerini de önüne katarak Nusaybin'e kadar kovaladı. Fakat buna rağmen memleket hiçbir zaman bütünüyle bunların zarar ve şerlerinden kurtulamadı. Çünkü daha sonra yine Diyarbakır'a kadar sokulmayı başardılar ve bütün şehir ve köylerdeki insanları öldürüp, gasp ve talan işlerini sonuna kadar sürdürdüler. O kadar ki Diyarbakır hükümdarı Nasruddevle b. Mervan el-Kürdi onları vilayetten uzaklaştırmak için yüklü bir mal vermek zorunda kaldı.

1071 senesinde Rum İmparatoru IV Romanos ordusu Malazgirt ovasında yenilip kendisi esir düşünce artık bütün Ermeniyeye ve Kürdistan bölgeleri yavaş yavaş Selçuklu Alparslan'ın egemenliğine geçti. Böylece o yörede hüküm süren Kürtlerin bütün idare ve hükümetleri ortadan kalkmış ve Selçuklu sultanına boyun eğmiş oldular.

1100 senesinde, kötü idaresinden dolayı halkın öfkesiyle karşılaşan ve Ahlat'taki en son Kürt hükümdar olan Mervani Kürt liderin hükümeti; Azerbaycan'ın Tebriz atabeylerinden olan Sakman tarafından sona erdirildi.

Özet olarak: Kürdistan bölgesi, coğrafi konumu itibarıyla Türklerin yıkıcı saldırılarının güzergâhında yer aldığı için pek çok bozgunlara ve musibetlere maruz kaldı. Çünkü Kürt halkının içinde bulunduğu (ve hala devam eden) çekememezlik, nefret, ayrılıkçılık ve parçalanma gibi sebepler; bu saldırgan ve yıkıcı güçlere karşı güç birliği ve söz birliği yapmalarına engel teşkil ediyordu. Aslında Türklerin saldırılarına uğrayan Kürtlerin başına gelen musibetler çok büyük ve çok ciddi olmasına rağmen, Kürtler doğaları gereği hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmadılar ve hiçbir zaman gaspçılara içtenlikle teslim olmadılar. Hatta 12. ve 13. asırda Kürtler, savaş meydanlarında o kadar büyük cesaret ve manevra kabiliyeti gösterdiler ki Türk halife ve sultanlar, başları darda kaldığı veya başlarına beklenmedik bir şey geldiği zaman Kürtleri yardıma çağırırlardı.”⁷

M. S. Lazerev- Ş.X. Mıhoyan, Kürdistan Tarihi

Kürdistan Tarihi adlı kitap, Kürt Araştırma Merkezi'nin başkanı, Ermenistan Bilimler Akademisi akademisyeni Ş. X. Mıhoyan öncülüğünde hazırlanmıştır. Kolektif bir eser olan kitap Selçuklu- Kürt ilişkisi hakkında şunları yazmıştır:

“Kürtler, Türk birlikleri ile 1020 yılında Hemedan önlerinde, 1024-1029 yıllarında Fares ve Huzusistan'da savaşmışlardır. 1029 Megar'a kadar gelen Oğuzlar çok sayıda Hazbani aşiretini imha ettiler. Diğer Oğuz kolu, Urumiye'ye doğru yürüdü ve Ebul- Hayca Hazbani'nin topraklarına girdi. Urumiye'den Musul dahil Hakyari aşiretlerinin yaşadığı bölgelere girdiler. Kürt karşı saldırısı sonucu kendilerini dağlarda bulan Oğuzlar bin beş yüz ölü verdiler. Kürtler ise çok sayıda esir ve zengin bir ganimet ele geçirdiler. İbrahim Yinal, Cebel, Kirmanşah, Hulvan, Luristan'ı ele geçirdi. Saad İbn Ebi Şevk başkanlığında Kürt önderler İbrahim Yinal'e iltihak ettiler. Ebu Şevk'in kardeşi Mahalhal Selçuklu iktidarını tanıdı. Kürdistan'a yerleşen Türkmen ve Oğuz önderler Bağdat seferine hazırlanmaya başladılar. Selçuklu iktidarını pekiştiren Türk istilaları, Kürtlere muazzam bir zarar verdi. 1011 yılında, Surhab İbn Bedr'in saflarından iki bin Kürt öldürüldü. Kürt valisinin, Şarezor, Duhok, ve Huftidakan hariç bütün toprakları zapt edildi. Kürtler buna, 1103, 1105, 1109 ve 1110 yıllarında Mardin ve Ducayl'a saldırılar düzenleyerek cevap verdiler.

⁷ Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, (Çev. Komisyon), Nubihar Yayınları, İstanbul 2011, s. 137, 141.

Sultan Sencer dönemi, geniş topraklar üzerinde üç yıl boyunca süren Kürt çalkantılarıyla dolu bir dönemdir. Bunun sonucu olarak 1122 yılında düzenlenen cezalandırma seferi ile Hakyari, Zavzan ve Başnavi aşiretlerinin yaşadığı bölgelere çekidüzen verildi.”⁸

Basıl Nikitin, Kürtler

Basıl Nikitin, Rus asıllı diplomat ve Kürdologtur. İran’da konsolos olduğu dönemde Kürtler üzerine araştırma yapmış ve Kürtler kitabını 1915 - 1918 yılları arasında hazırlamıştır. Nikitin, Kürdolojinin kurucu babalarından birisi sayılmıştır. Kürtler kitabına 1943 yılında Lois Massignon bir önsöz yazmıştır. Basıl Nikitin, Selçuklu - Kürt ilişkileri hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Kürtler, halifelğin ve onun rakiplerinin kaderinde ünlü ve aranan bir savaşçı unsur olarak belli bir rol oynamışlardır. Selçuklular devrinde, hiç değilse Profesör N. Marr’ın (Çelebi) kanısına göre, “bağımsız, gururlu ve yılmaz savaşçılar olan Kürtlerin, özellikle, yine çok savaşçı bir kavim olan Türklerde korkulu bir saygı uyandırmamaları olanaksızdı.” Marr, aşağı tabakalarda Kürt kanıyla Türk kanının yoğun bir karışmaya uğradığını da öne sürer. Ayrıca, Küçük Asya Türklerinin gerek etnik, gerek kültürel tipinin oluşmasında, o zamanlar onlara sosyal bakımdan en yakın olan Kürt kavminin etkisinin doğal olarak bulunacağını da ekler.”⁹

Mehrdad R. Izady, Bir El Kitabı Kürtler

Mehrdad R. Izady, İranlı asıllı Kürt tarihçi, coğrafyacı ve yazardır. Büyük Ortadoğu ve Kürtler ile ilgili, özellikle etnik ve kültürel konularda çalışmalar yapmıştır. Izady, Harvard Üniversitesinde Yakın Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Fakültesinde öğretim görevlisidir. Izady, ABD Kongresi’nin Kürtlerle ilgili alt komitelerinde iki kez bilirkişi olarak dinlenmiştir. Kürt tarihçisi ve Orta Doğu uzmanı olan yazar Ortaçağda Kürtler ve Selçuklu- Kürt ilişkileri hakkında şu bilgileri vermiştir:

“10. ve 12. yüzyıl arası İslâm’ın Kürt yüzyılları olarak adlandırılabilir. Kürdistanlı güçlü göçmenler asıl Kürdistan toprakları dışındaki yerlerde krallıklar ve prenslikler olarak iktidara geldiler. Kürt göçleri Horasan’dan Mısır’a uzanan bir alanda üç yüz yıl boyunca tarihin akışına yön verdiler. Batı İran toprakları, sonra Bereketli Hilal neredeyse sadece birkaç bağımsız Kürt hanedanlığının hükümlerlik bölgesi haline gelmişti. Zira İslâm’ın merkezi topraklarını Bizanslılara, Ruslara ve son olarak da Haçlı Seferlerine karşı savunan Kürtlerdi. Kral Pana Hüsrev’in kurduğu Kürt Buweyhi imparatorluğu Anadolu’dan Mezopotamya’ya ve oradan Hint Okyanusu’nun kıyılarına kadar uzanıyordu. Buweyhilerden sonra Ortaçağın en önemli Kürt hanedanlığı Eyyubilerdir. Bu çağda Kürtlerin egemenlik alanları Orta Asya’dan Libya ve Yemen’e dek uzanıyordu.

⁸ M. S. Lazerev- Ş. X. Mihoyan, Kürdistan Tarihi (Çev. İ. Kale) Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 46, 47.

⁹ Basıl Nikitin, Kürtler, (Çev. H. Demirhan- C. Süreyya), c. 1, 2, Deng Yayınları, İstanbul 1991, s. 323.

13. yüzyılın başlangıcına gelindiğinde İslâm tarihinin Kürt dönemi sona ermiş ve dört yüz yıllık Türk dönemi başlamıştı. Kürdistan –asında Orta Doğu'nun tüm Asyatik kesimleri- pek çok kültürü ve etnik grubu tamamen ortadan kaldıran Türk göçebe akınlarıyla geçecek dört yüz yıllık bir döneme girdi. Kürdistan bu dönemde, çok sayıda Türk göçmenin içinden geçip Bizans İmparatorluğu topraklarına girdiği ve sonunda da Bizans'ı yıkıp onun topraklarını Türkleştirdiği bir koridor haline geldi. Belli başlı Kürt hanedanları yok olurken, daha küçük Kürt prenslikleri siyasal varlıklarını devam ettirdiler. Bu Kürt prenslikleri Selçuklular, Harzemşahlar, İlhanlılar ve Timurular gibi büyük Türki ve Moğol kraliyet ailelerine sınırlı saygı gösteriyordu. Kürtlerin kendi iç özerklikleri karşılığında bunlara verdiği tek şey yıllık vergi ve zaman zaman da sınırlı sayıda askerdi. Çoğu Kürt prensliği kendi tam bağımsızlığını ilan etmek için Türk egemenlerin zayıflıklarından yararlanmakta gecikmemişti. Doğu Kürdistan ve Azerbaycan'daki Ahmedyaller, Musul'daki Zengene ya da Zengiler, Erbil ve Kerkük'teki Kukboriler, Diyarbakır ve Urfa'daki Bekiriler ve uzun süre varlıklarını koruyan Erdelanlar (1168 - 1867) bunlardan bir kaçıydı.

Kürtler Orta Doğu'nun kalbi olan bölgeleri dış işgallere karşı savunurken Kürt kültürü de altın çağını yaşamıştır. Kürtler bu dönem boyunca tarih, felsefe, müzik, mimari, mühendislik, matematik ve astronomi alanlarında ustalaşmışlardı. Önde gelen Kürtler arasında Ebu Hanife Ahmed Dineveri; Ebu'l- Fida, İbni Athir, İbni Şeddad ve İbni Kuteybe gibi tarihçiler, el Suhrawardi, ve Ayn'el- Qudat el Hemedani gibi filozoflar; gezgin İbni Fadhlân; Safi el Din Urmewi ve Muhammed İbni Katip Erbili gibi müzikologlar; İbrahim ve İshaq Mawsili ve Zeriya gibi müzisyenler; mimar ve mühendis; matematikçi ve gökbilimci Muhi el- Din Axlâti, biyografici İbni Kalkan; ansiklopedici İbni Nedim; ve sosyal (ve dinsel) devrimciler olan Babek ile Narseh sayılabilir.”¹⁰

Fevziye Yunus Fettah, Selçuklular Döneminde Kürtler

Prof. Dr. Fevziye Yunus Fettah, Duhok Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih bölümünde hocadır. Kürtler adıyla hazırlanan editör kitabın¹¹ Kürtler ve Selçuklular bölümünü yazmıştır.

“Selçuklular Horasan'da elde ettikleri zaferler ardından Kürt şehirlerine göz diktiler. Hemedan bu şehirler arasında yer alıyordu. Kürtler Hemedan'da önemli bir unsur haline gelmişti. Hemedan, Medya Kürt devletinin başkentiydi. Hemedan'da Şohican, Cozkan, Goran, Zengiye, Berzikaniye kabileleri vardı. Hemedan, İbrahim Yinal'e boyun eğdi. Abbasi halifesi kendisi Şii Büveyhilerin baskısından Hadise şehrine kaçtı, eşini ve oğlunu Meyyafarikin'de bulunan Nasruddevle Mervan'ın yanına gönderdi. Çünkü halife; Kürtlerin güvenilir olduklarını, kadınları gözetip onlara iyilikte bulduklarını, onların Abbasi halifesini takdir edip ona karşı vefakâr olduklarını duymuştu.

¹⁰ Mehrdad R. Izady, Bir El Kitabı Kürtler, (Çev. C. Atilla), İstanbul 2013, s. 97, 109.

¹¹ Adnan Demircan, (editör) Kürtler (Tarih), Nida Yayınları, İstanbul 2015.

Kürt şair Baba Tahir Hemedani 1055 yılında Tuğrul Bey'le karşılaşmış ve ona nasihatlar vermişti. Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal ile savaşırken Kürtler, Tuğrul Bey'e yardım etmiştir. Halkının Kürt olmasına ve Tuğrul Bey'e yardım etmelerine rağmen, Hemedan Selçukluların idaresinde kalmaya devam etti.

Malazgirt Savaşında Selçuklu ordusu 15 000 atlıdan oluşmuş ve saflarına ahalisi Kürt olan Ahlat'tan büyük bir katılım gerçekleşmiştir. Kaynaklar bölge halkından 10 000 Kürdün savaşa iştirak ettiğine işaret etmiştir. Fâriki, Mervani Emiri Nizameddin'in bu savaşa destek verdiğini, Ahlat ve Malazgirt halkının savaşa bizzat iştirak ettiğini ve ganimetlerle zengin olduğunu belirtmiştir. Bizans İmparatorunu adı Şadi olan Rum bir köle esir almıştı. Şadi, Kürt bir adamdır. Çünkü Şâdi kelimesi Kürtçedir. Selahaddin'in dedesinin adı da Şâdi idi.

Selçuklular Malazgirt Savaşına bizzat iştirak eden Kürtlerin katkısını takdir edemediler. Hatta Ahlat ve Malazgirt şehrini işgal edip Selçuklu bir vali atadılar. Kürt şehirleri yağma ve çapulculuğa açık hale geldi. Malazgirt'teki zafer, Kürt beylikleri için düşüşün başlangıcı oldu. Kürtler için bir mükafaat olacağı yerde aksine Sultan Alparslan, Azerbaycan'ı hakimiyetleri altında tutan Memlan b. Hesuzan ve çocuklarını zindana tıktı. Oğlu Melikşah adına Revadiye Emirliğini 1076'da ortadan kaldırmak için bir yol hazırladı. Selçuklular Kürt şehirlerini merkez edindiler, çünkü buranın gelirlerinden ve her sahada verimli oluşundan istifade ediyorlardı. Selçuklular döneminde İslâm'ın Anadolu'da yayılmaya başlaması çok önemlidir. Fakat Türkler bu mıntıkada bulunan Mervani Kürt emirliğini yıktılar. Ayrıca Selçuklular Melikşah devrinde Kürt emirliklerinden olan Şeddadi emirliğini de yıktılar. Annazi Kürt emirliğini de Selçuklular yıktılar. Selçukluları hedefi Arap olsun Kürt olsun bütün beylikler üzerinden genişlemektir.

Sonuç olarak Selçukluların amacı İslâm ümmetinin birliğini sağlamak mı yoksa Türkler için ırka dayalı bir devlet tesis etmek mi? diye soralım. Şayet onların amacı İslâm ümmetinin vahdeti idiyse Kürtler Müslüman değil miydi? Kürtler Selçuklulardan önce Müslüman olmadı mı? Kafirlerle karşı savaşmadılar mı? Şayet amaçları İslâmi vahdet olsaydı Sultan Selahaddin'in yaptığını yaparlardı. O halde Selçukluların hedefi, Türk ırkına dayalı bir devlet oluşturmaktı.”¹²

Philip Kreyenbroek- SChristine Allison, Kürt Kimliği ve Kültürü

Philip G. Kreyenbroek, Londra Üniversitesi, İran Dilleri ve Dinleri Bölümü'nde öğretim üyesidir. 1988 yılında Britanya'ya gitmeden önce, Hollanda'daki Utrecht Üniversitesi'nde Farsça, Kürtçe, Zerdüştilik ve eski İran dilleri dersleri vermiştir. Özellikle Zerdüştlük ve yazılı geleneği, Sufilik, Yezidilik ve İran kültürlerindeki sözlü edebiyatlarla ilgilenen Kreyenbroek'in bu konularda yayımlanmış eserleri bulunmaktadır. Yazar, Selçuklu- Kürt ilişkileri hakkında şunları yazmıştır:

¹² Fevziye Yunus Fettah, Selçuklular Döneminde Kürtler , (Çev. M. Akbaş), Nida Yayınları, İstanbul 1015, s. 132, 155.

“Yıllar içinde Kürt hanedanlıklardan biri, diğerleri üzerinde egemenlik kurup Fransa'nın bütünleşmesine benzer bir süreçle bütün Kürt topraklarını yöneten bir devlet kurmuş olabilirdi. Fakat Orta Asya'nın steplerinden topluca gelen Türkçe konuşan kabilelerin kitleler halindeki istilaları bu türden bir doğal evrimin oluşmasını engelledi. Kısa bir süre sonra, 12. yüzyılda, Kürt prens Selahaddin Eyyubi'nin hanedanı Türklerin elindeki Osmanlı İmparatorluğu gibi, Kürt liderliği altındaki Müslüman bir imparatorluğa dönüşebilirdi. Fakat 13. yüzyıldaki Moğol istilaları bölgedeki siyasi yapılanmaları tamamen bastırdı. Daha sonra da, 1515 yılında Kürt mirleri, Şii Pers İmparatorluğu'na karşı yapılan askeri bir ittifak karşılığında Kürt özerkliğini tanıyan Osmanlı Sultanı I. Selim ile bir antlaşma imzaladılar.”¹³

Robert Olson, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları

Robert Olson, Amerika'da Kentucky Üniversitesinde Orta Doğu ve İslam tarihi alanında öğretim üyeliği yapmaktadır. Türkiye ve Kürt meselesi ile ilgili çalışmaktadır.

“Kürtler, Ortadoğu'nun Müslümanlarca istila edilmesinden sonra çeşitli Müslüman hanedanların sultanı altında yaşamaya başladılar. Fakat 10. yüzyılda İslâm dünyasının doğusundaki başka yerlerde de olduğu gibi Kürtler, halifelik hükümetlerinin fermanı karşısında çok daha özgür oldukları bir döneme girdiler. Kürt reisleri ve liderleri, faal bir biçimde küçük, neredeyse müstakil hanedanlar kurmaya başladılar. Moğol, Safevi ve Osmanlı istilaları, Kürt halkı arasında yıkım ve dağılmaya yol açıyorsa da Kürt ileri gelenleri ve yerel yöneticiler, İran-Türk anlaşmazlıklarını, en azından 1514'ten 17. yüzyıl sonlarına değin, kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya muktedir olabildiler.”¹⁴

İsmail Beşikçi, Kürt Toplumunu Üzerine

İsmail Beşikçi 1939 Çorum İskilip doğumlu. 1964 yılında Atatürk Üniversitesinde asistan oldu. 1969 yılında “Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar-Göçebe Alikan Aşireti adlı teziyle doktorasını yaptı. Bu çalışmasında Kürtçülük yaptığı gerekçesi ile asistanlıktan atıldı ve hapis cezası aldı. İsmail Beşikçi Türkiye'de Kürt milliyetçiliğinin önde gelen isimlerindedir.

“Türkler ilk defa 1028 yıllarında Anadolu'ya akınlara başladılar. 1071 Malazgirt Savaşı'yla birlikte bu akınlara tamamlandı. Bu akınlara sırasında Türkler, her şeyden önce, Doğu Anadolu'daki Kürt aşiret düzenleriyle karşı karşıya geldiler. Türkler, ilk önce Kürt aşiret düzenlerini ortadan kaldırarak, Kürtleri tamamen kendilerine bağlamak istediler. Türk boylarıyla Kürt aşiretleri arasında büyük savaşlar oldu. Bu savaşlar sonunda Türkler, Kürt aşiret düzenlerini ortadan kaldıramayacaklarını anladılar. Bu düzenleri tanıyarak onlarla ittifak yapmak

¹³ Philip Kreyenbroek- SChristine Allison, Kürt Kimliği ve Kültürü, (Ü. Aydoğmuş) Avesta, İstanbul 2008, s.28.

¹⁴ Robert Olson, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı, (B. Peker- N. Kırca), Özge Yayınları, Ankara 1992, s. 11.

zorunda kaldılar. Bu şekilde, gerek Türk akınları sırasında, gerekse Selçuklu İmparatorluğu devrinde Doğu Anadolu'daki Kürt aşiret düzenleri, feodal üretim ilişkileri düzeyinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.”¹⁵

Garō Sasuni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri

“Türk ve Tatar kabilelerinin Ortadoğu'ya ve özellikle Kürdistan, Ermenistan ve Anadolu bölgelerine gelişinden önce Kürtler bu bölgede iktidar için aktif olarak mücadelede yer almışlar ve almaktaydılar. Halife El-Kadir (991-1031) döneminde bir yandan Bizanslara karşı savaşırken diğer yandan Büveydiler ve Ziyaritler arasındaki mücadeleye bütün güçleriyle katılmışlardı. Az sonra Kürtler Mahmut Gaznavi'ye alet olarak, onunla birlikte Karahanlılara karşı mücadeleye sürüklendiler. 1027 de Kürtler Banu Ukeyli'lerin idaresinde bulunan Musul'u Büveydi'lere karşı korumak için savaşırken, öte yandan Hamadan'da isyan halinde bulunan Türklere karşı da savaşmakta idiler.

Fars ve Kuzistan bölgelerinde ise yine Musul'da yaptıkları gibi Büveydi'lere karşı savaşmakta idiler. Böylece Kürtler Türk ve Tatar istilalarının Ortadoğu'nun etnik yapısını bozacak şekilde güçlü olduğu bir dönemde, çok değişik cephelerde birden çarpışarak gün geçtikçe eriyorlardı. 1029 da Selçukluların öncüleri olan Oğuzlar (Guzlar) Rey'e vardıkları zaman Gaznelilerin Türk Kumandanı Taş Faraş Kürtlerinde içinde bulunduğu büyük süvari birlikleri ile onları karşılamıştı. Oğuzlar kendilerine karşı olan birçok Kürt liderini yakalayıp esir ederken öte yandan bu liderlerden bazılarını Oğuzlara karşı mücadele eden Kürtlere elçi olarak yollayıp Kürtlerin karşı koymalarından vaz geçmelerini öneriyorlardı. Bu hal bazı kargaşalıklara neden oldu ve bu arada Türk kumandanı Taş Faraş öldürüldü. Aynı yıl Merağa'ya kadar ilerlemiş olan Oğuz'lar Hadbani Kürtlerinin birçoğunu kılıçtan geçirdiler, fakat Kürtler Azerbeycan valisi ile birleşince Oğuz'lar geri çekilmek zorunda kaldılar. Sonradan Oğuzların diğer bir kolu ise tekrar Hadbani'lilerin toprakları Urmiye'ye girerek işgal edip Hakkari'ye doğru ilerleyerek Musul'u zapt edip oraları yağma ve talan etmeye başladılar. Fakat Kürtlerin tekrar hücumu üzerine Oğuzlar 15000 ölü ve birçok esir bırakarak geri çekilmeye mecbur oldular.

Selçuklu Tuğrul Bey'in idaresindeki ordunun yaklaşması üzerine bazı Oğuz kabileleri korkarak Kürtlerin rehberliği sayesinde El-Zawzan bölgesinden El-Cezire'ye geçtiler. Başlarında Mansur Gazakli'nin bulunduğu bir kısım Oğuzlar Cezire'nin kuzeyinde kaldılar. Buka'(Buğa) nın idaresindeki diğer bir kısmı ise Kürtlerin Musul Valisi ile birlikte yaptıkları çabalara rağmen Diyarbekir'de kalıp bu bölgeyi yağmaladılar. Oysaki Oğuzların büyük bir kısmı bu arada Suriye'ye inmişlerdi.

Bu sırada Hasanvayhi'lerin idaresi sona ermiş ve Cibal'da bulunan Banu Anaz'ın eline geçmişti. Abul Şavk adıyla anılan Banu Anaz lideri son Hasanwayhi'lerden olan Tahir (Zahir?) i 1014'te öldürerek Kermaşah'a ve

¹⁵ İsmail Beşikçi, Kürt Toplumuna Üzerine, Yurt Yayın Kitap, İstanbul 1993, s. 137.

Şehrizor'a sahip oldu. 1046 yılında Tuğrul, kardeşi olan Yanal'ı Cibal bölgesinin sükuneti için atadı. Yanal aynı yıl Kirmanşah'ı alarak Abu'l'Şavkı öldürdü. Fakat oğlu tekrar babasının yerine geçip bu sülalenin 1116 yılına kadar iktidarda kalmasını becerdi. Malazgirt'te Bizanslıların yenilgisinden sonra Ermenistan Alp Aslan'ın idaresi altına girdi.

Sancar devrinde Cibal'in batısında bir "Kürdistan" eyaleti teşkil edildi. Sancar'ın yeğeni olan Süleyman Şah Ayba (Ayva) buranın valiliğine atandı ve Hamadan'ın kuzeydoğusundaki Bahar şehri bu eyalete merkez olarak seçildi. Sancar devrinde Kürtler Selçuklulara karşı isyan ettiler. Bunun üzerine Selçuklular Kürtleri cezalandırmak için özel ceza birliklerini Zozan, Başnavi ve Hakkari bölgelerine yolladılar. Kürtler, Türkleri yenerek bir ara Tur-Abdine kadar gelip oraları işgal ettiler.

1130 dan itibaren Musul Atabeyi, Musul ve Hakkari bölgelerindeki Kürt Beyliklerine karşı bir çok kez seferlere girişti. İmad El-Din Zengi bir çok Kürt kalelerini istila edip Bohtan suyunun sol kıyısında yaşamakta olan ve Halife Mustarşid'in Musul'u muhasarası esnasında O'nu desteklemiş olan Humaydi Kürtlerini cezalandırdı. Zengi'ler Selahattin'i Eyyubi'nin ölümünden sonra Kürdistan'da durumlarını daha da güçlü bir hale getirdiler. 1211-1218 yılları arasında Zengi Humeydi Kürtlerinin idaresinde olan Amadiye, Hakkari ve Zawzan'ın tüm kalelerine sahip oldular. Böylece 1130'dan 1218 yılına kadar yakinen bir asırlık dönemde Kürt beylikleri, bazen başarıyla ve bazen de yenilgiyle Musul'un kuzey bölgesine hükmetmek için Zengilerle devamlı bir mücadele içindeydiler. 13. yüzyıl boyunca Kürtler sürekli bir şekilde kuzeye doğru çekiliyorlar ve Vaspurakan'ın güneydoğusundaki Zap suyu kaynakları bölgesine yerleşmeye ve böylece Ermenistan'a yayılmaya başlıyorlardı.

Diyarbakir Atabeyleri olan Artuk oğulları (Ortukid) sürekli bir şekilde Kürtlerle savaş halinde idiler. Abbasi Halifeleri Kürtlerle birleşerek Türkleri zayıflatma politikası gütmekte idiler. 1185'te Halife El-Naşir'in (El-Nazir) döneminde çok küçük bir olay Kürtlerle Türkmenlerin arasında bir harbin çıkmasına neden teşkil etti. Bu harp yakinen bütün Kürdistanı kapsayan çok geniş bir bölgeye yayıldı. Bu bölgeler, Suriye, Diyarbakir, Cezire, Musul, Şehrizor (Yakinen bugünkü İran Kürdistanı). Ahlat (Hilat) ve Azerbeycan dı. İki sene süren bu kanlı çarpışmalardan sonra her iki rakip de kendi aralarındaki savaşa ara vererek birlikte Ermenistan, Asorik (Yukarı ve aşağı El-Cezire), Suriye, Mezopotamya ve Kapadokya'daki Hristiyanlara karşı savaşa giriştiler ise de yine bir müddet sonra anlaşmazlık baş gösterdi ve bu savaş bir sonuca varamadı. Kürtler ve Türkmenler yeniden çarpışmalara başladılar. Savaş Kürtlerin aleyhine geliyor, Kürtler Kilikya'ya doğru çekiliyorlar ve Ermeni ve diğer Hristiyan halklar savaşan Kürtlerin mal ve mülklerini emaneten muhafaza ediyorlar ve hatta Kürdistan'a dönemeyen bazı ailelerin yanlarında yerleşmesine razı oluyorlardı.

Eyyubi orduları Kürtler ve Türklerden teşkil edilmişti. Eyyubi idaresi sınırları içinde Kürtler büyük bir yekûn de meydana getirmekteydi. Selahaddin 1187 de

bütün Kürtleri "Cihad"a davet etti. Cezire ve Diyarbekir bölgelerinden pek çok sayıda Kürt bu daveti kabul etmesine rağmen bu dönemde bir yandan Kürtler çok defa isyan halinde olup hem Türkmenlerle ve hem de devletle çarpışmakta ve böylece Eyyubi Sultanlarının işlerini aksatmakta idiler."¹⁶

Ali Hüsein Kerim, Balkan Yarımadasında Kürtler

"Türkmenler, daha Orta Asya'dan göç etmeden önce Kürtlerle karşılaştılar. Daha antik çağlardan beri İran-Turan ilişki ve çelişkileri biliniyor. En belirgin dönemler ise bilindiği gibi Moğol istilası dönemine rastlar. Batıya doğru itilen Türkmenler, Kürt topraklarına ilk girenler oldu. Türklerin, Hazar Denizinin güneyine ve güneybatısına, Horasan ve Afganistan sahalarına girişiyle birlikte Kürtleri tanıdıkları kesindir. O tarihlerden itibaren, Doğu İran'dan başlamak üzere, Horasan, Azerbaycan, Kürdistan, özellikle Anadolu ve Balkanlarda bir iç içelik yaşanmıştır. Bu iç içelik süreci boyunca sayısız savaş ve çatışmaların yanı sıra barışın hüküm sürdüğü dönemler de az değildir.

Oğuzlar Kürdistan'a ilk girdiklerinde Kürtler ile aralarında kanlı çatışmalar çıkmıştı. Bilhassa Türkmenler ile Kürtler arasında bazen katliam derecesinde kanlı savaşlar meydana geldi. Abbasi Halifeleri Kürtler ile Türkmenler arasında ikili bir politika izliyordu. Bazen Türkmenleri Kürtlere saldırtırken, bazen de onları zayıflatmak için Kürtleri kullanıyordu. Bu hususta 1185 yılında küçük bir meseleden çıkan çatışma büyük bir savaşa dönüştü ve Suriye, Diyarbakır, Cizire, Musul, Şehrizer, Hilat ve Azerbaycan'a kadar yayıldı ve iki yıldan fazla sürdü. Zamanla çatışmalar yerini ittifaklara bıraktı. Daha sonraları ise Kürdistan toprakları üzerinde kurulan Türkmen beylik ve aşiretleri, Kürt beylik ve aşiretleriyle konfederal bir statü içerisine girdiler. Kürdistan'ın içlerine kadar nüfus edenler Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu Türkmenlerdi. Bunlar yalnızca Kürt topraklarını ele geçirmekle yetinmeyip, Kürtleri daha da derin çıkmazlara ve parçalanmalara sürükleyen dini çelişki ve çatışmalar çıkardılar. Mezhepsel olaylara dayanan Kürt göçleri en çok da bu sıralarda görülmüştür. Bu dönem aynı zamanda Kürt ve Türkmen iç içeliğini de beraberinde getirdi. Bundan dolayı birçok Kürt aşiret ve kabilesi Boz Ulus veya Kara Ulus Türkmen birlikleri arasında adları geçmeye başlamıştır.

Hatta Selçuklu Devletinin kendisi bile aynı yöntemi izlemiştir. Bundan dolayı o dönemlerde Kürdistan'da bulunan Türk beyliklerinin etnik karakterleri hep ikincil planda kalmıştır. Buna mukabil olarak Kürt beylikleri de aynı yöntemi tatbik ettiler. Toplumsal alanda kaynaşmaya gelince bu öyle kolay olmamıştır. Çünkü aşiret bağları gibi sıkı bir yapı o dönemin revaçta olan sosyal biçimiydi ve insanlar aşiretleri dışında kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Şimdi olduğu gibi, ta o dönemlerden itibaren Kürtler, Türkmenleri hep yabancı olarak görmüş, ama daha baskıcı ve yok edici bir güç olan Moğollara karşı onlarla birleşmek ihtiyacı hissetmişlerdi. X. yüzyıldan itibaren, artık Kürtler ile Türkmenler, XX. yüzyıldaki

¹⁶ Garo Sasuni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni- Kürt İlişkileri (Çev. B. Zartaryan- M. Yetkin) MED Yayınları, İstanbul 1992, s. 15, 18.

inkârcı ve katı Türk milliyetçiliği dönemini saymazsak, her iki halk hep birlikte anıldı.”¹⁷

Türkiye’de sadece akademisyen ve amatör araştırmacılar değil, partizan ve militanlar da tarih kitabı yazmıştır. Türkiye’de bunların başında Abdullah Öcalan gelmektedir. Abdullah Öcalan tarafından çok fazla tarih kitabı yazılmış veya ona yazdırılmıştır. Bu kitaplar partizan Kürtçülerin el kitabıdır Bu kitaplar Kürtçülüğün ve PKK’nın şekillenmesinde başat rol oynamıştır.

Abdullah Öcalan, Kürdistan Devriminin Yolu: Manifesto Kürdistan Üzerinde Türk Akınları ve Bunlara Karşı Mücadele:

“XI. yüzyılda Türk akınlarının başlamasıyla, Ortadoğu halkları üzerinde yeni bir baskı ve sömürü dönemi açıldı. Yeni bir istilacı kavim olan Türkler, barbarlığın yukarı aşamasında bulunup, göçebe ve talanla geçinen, bu amaçla sürekli bir askeri örgütlenme içinde yaşayan akıncı bir kavimdi. IX. yüzyıldan itibaren nüfus artışı, Çin baskısı ve artan kuraklık nedeniyle Orta Asya’daki yurtlarını terk edip, Hazar Gölü’nün kuzey ve güneyine, Hint Yarımadası’na doğru büyük bir akına giriştiler. Yerleşik uygarlıklar için büyük bir tehlike oluşturan bu akınlar, gelip geçtikleri yerleri yakıp yıktılar.

Türkler, Ortadoğu’da daha önce egemenliklerini kuran ve yolları üzerindeki İran’ı da ellerinde bulunduran Araplarla çatışarak ideolojilerine karşı direndiler; oysa tüm Ortadoğu halklarının Müslüman olması, akıncı faaliyetleri yürütmek için müslüman olmayı gerektiriyordu. Özellikle hristiyan halkların fethedilmesinde en uygun ideolojik aracın müslümanlık olduğunu kavrayan Türkler, kütle halinde müslüman oldular. İslâmın fetihçi karakteri akıncı yapılarıyla birleşince Türkler, Orta Avrupa’ya kadar yayılacak hakim bir kavim olarak tarih sahnesindeki yerlerini aldılar.

Türklerin Ortadoğu’da kurdukları siyasi sistem karmaşık bir görünümdeydi. Başlangıçta Arap halifelerinin ücretli askerleri olarak görev alan Türkler, halifelerin güçlerini kaybetmeleriyle, yavaş yavaş imparatorluk içinde etkin olmaya başladılar. Bunda, sürekli bir askeri örgütlenme içinde olmaları, kütle halinde gelen yeni göçmenler, İslâmın fetihçi karakterini en iyi kendilerinin temsil etmeleri de etken oldu. Ayrıca hristiyan Bizans’ın saldırıları, güçten düşmüş Araplar yerine, taze bir kanla hareket eden akıncı bir kavime ihtiyaç gösteriyordu. Bütün bu etkenler yan yana gelince, Türklerin, Ortadoğu’nun yeni efendi kavimi olmamaları için herhangi bir neden kalmadı.

XI-XII. yüzyıllar arasında, Ortadoğu’nun en büyük siyasi gücünü oluşturan Türklerden büyük bir kesimi devlet örgütlenmesi içinde görev alıp geçimini sağlarken, geri kalanlar çoğunlukla halkların ellerindeki toprakları zorla müsadere ederek beylikler oluşturdular. Çok az bir kesim de serfleşti. Ancak göçlerin artması,

¹⁷ Ali Hüsein Kerim, Balkan Yarımadasında Kürtler, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2011, s. 256, 257.

yerleşik ve bey olan Türklerle göçebe ve serfleştirilmek istenen Türkmenler arasındaki oranı, Türkler aleyhine değiştirdi. Türklerin siyasi ve askeri alanda güçlü olmaları, yerleşik halklar içinde erimelerini önleyemedi. Yerleşik halkların daha zengin dil ve kültürleri, daha yoğun nüfusları ve ileri üretim biçimleri, Türk boylarının daha az gelişmiş dili ve kültürü, daha az yoğun nüfusları ve çok geri üretim biçimleri karşısında üstünlük kazanarak, kendi yapıları içinde Türkleri eritti. Kısaca, bu dönemde yeneler yenildiler.

Ortadoğu'nun genelinde Türk egemenliği altında yaşanan bu süreç, daha yoğun olarak Kürdistan üzerinde de yaşandı. Kürtlerdeki feodal ve yerleşik toplumun güçlü olmasıyla, kabile ve aşiretlerin savaşçı olmaları, Türklerin XVI. yüzyıla kadar Kürtler karşısında kesin bir üstünlük kazanmalarına ve onları merkezi bir otorite altına almalarına olanak vermedi. XI. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Kürdistan'da dağınık bir şekilde kurulan Türk devletleri, genellikle birer beylik olmaktan öteye gidemediler. Kaldı ki, mahalli bir alanda kurulan bu beylikler, Kürt aşiretlerinin saldırıları karşısında uzun ömürlü olmadıkları gibi, Türk nüfusu da kısa bir süre içinde eriyip Kürtleşmekten kurtulamadı. Akkoyunlular, Karakoyunlular, Artukoğulları, Atabekler ve diğer Türk beyliklerinde durum böyledi. Kürtlerle Türkler arasında, siyasi alanda ciddi bir fark olmadığı halde, toplumsal alanda denge kesinlikle Kürtlerden yanadır. Büyük Selçuklu Türkleri döneminde, bir eyalet haline getirilen Kürdistan'da kurulan Türk egemenliği, kurumsallaşmadığı gibi, sıkı bir merkezi otorite olmaktan da çok uzaktı.

VII. yüzyılın ortalarından IX. yüzyıla kadar Arap egemenliği altında doğan Kürdistan feodal toplum yapısı, IX. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar sınırlı da olsa bağımsızca gelişti ve XI. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar Türkler ve Moğollarla sürekli bir çatışma içinde olgunlaştı. Feodalizmin şekillendiği bu dönemler, Kürtlerin tarihinde genellikle ilerici bir safhayı teşkil ederler. Köleci dönemde başlayan halklaşma ve yurtlaşma hareketi, feodal dönemde daha da hızlanarak "Kürt" ve "Kürdistan" kavramları yaygınlaştı. Ortadoğu'nun kilit noktasında yaşayan bir halk olarak siyasi etkinlikleri artan Kürtler, çeşitli askeri ve siyasi olaylarda önemli bir rol oynadılar. Selahaddin-i Eyyubî gibi, askeri ve siyasi alanda deha olan kişiler yetiştirdi.¹⁸

"... Anadolu ki, insanlık tarihinin en eski uygarlıklarının beşiği olmuştur; sayısız kavimlerin yoğunlaştığı, kültürel gelişme sağladığı ve kat be kat kültür zenginliklerinin yaşandığı bir ülkedir. ..Ama Türkler öyle bir girdiler ve vurdular ki, akıllara durgunluk verir. En eski halkların son artıklarını göz önüne getirdiğimizde, bu uygulamalar daha iyi anlaşılacaktır... Atilla geleneği, Oğuz ve Osmanlı geleneği... Bu gelenek yüzyıllardır sürüp gelmektedir ve son olarak Kıbrıs olayı bunun bir devamıdır... Arap uygarlığından kalma görkemli eserler de vardı. Ama Türk egemenleri onları da tanınmaz hale getirmişlerdir. İslâmın bazı yüceltici yanları vardır, onları da tanınmaz hale sokmuşlardır... Fars uygarlığı da görkemli bir

¹⁸ Abdullah Öcalan, Kürdistan Devriminin Yolu, (Manifesto), Haziran 1993, s. 68, 69, 70.

uygarlıktı. Türk egemenleri onu da işlemez hale getirmişlerdir. Onu harabeye çevirmişler ve dumura uğratmışlardır.”¹⁹

Tori, (Mehmet Kemal Işık) Aşiretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler

“Tuğrul Bey 1043 yılında Bağdat’taki İslâm halifesinin desteğini aldı. Tüm İslâm ülkesi halifelüğün doğal mülkü sayıldığından Selçukluların İslâm olan Kürtlerin ülkesine serbestçe girmesi için Halife, sultanın istediği desteği verdi. Bu desteği bir fermanla Kürt bölge ve şehirlerine bildirdi. Böylece Tuğrul Bey’in Kürtlere karşı tek bir kılıç sallamadan ve bir ok atmadan Kürt bölge ve şehirlerine serbestçe girmesi sağlandı. Doğu Anadolu ve Azerbeycan’da yönetimleri Bizans’a bağlanan Kürt Şirvanşahlar, Kürt Şeddatoğullar ve Caferoğulları beylikleri bulunuyordu. Kutalmış, Kürt Şeddatoğullarının başkenti Dovin’i kuşatmıştı. Ancak Leşker b. Fadlun uzun süre şehri savunmuş ve Kutalmış’ın saldırılarını yenilgiye uğratmıştı.

Türkmenler ve Selçuklular XI. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan, Arran ve Anadolu’nun doğusuna geldiklerinde, burada egemenlik kuran Kürtler hanedanlarla karşılaştılar. Horasan’da bulunan Alparslan, Azerbaycan ve Hemedan’daki Kürt birliklerini, Anadolu akıncıları komutasında topladı. Malazgirt’i aldı, Meyyafarikin ve Diyarbakır’a geldi. Burada Emir Nasr ve diğer aşiret Kürt savaşçılarıyla birlikte 27 bin Kürt savaşçısıyla Alparslan’ın yanında yer aldı. Malazgirt savaşından sonra Sultan Alparslan kendisine yardımcı olan Türkmen beylerine Mardin, Hasankeyf, Silvan, Harput, Bitlis, Garzan ve Ahlat gibi Kürt bölgelerini bağışladı. Böylece Kürtler, Türkmenlerin yönetimine girdiler. Bu durum Mervani emirini ve 27 bin Kürt savaşçısını hayal kırıklığına uğrattı.²⁰

Altan Tan, Kürt Sorunu

“1040 yılından sonra Azerbaycan ve Irak’ ta etkili olan Selçuklular bir müddet sonra Anadolu içlerine, Bizans yerleşim birimlerine karşı akınlar düzenlemeye başladılar. 1071 yılında Hıristiyan Bizanslılarla savaşan Alparslan komutasındaki altmış bin kişilik Selçuklu ordusunun on beş bini Kürtlerden oluşuyordu. Alparslan en büyük desteği Müslüman Kürt Mervanilerden gördü. Malazgirt Savaşı Türklerin Anadolu’ya girişlerinin miladı oldu. Bu savaştan sonra bölgede güçlenen Selçuklular Kürt hanedanlarını da egemenlikleri altına almak istediler. İlk olarak Alparslan, Mervani yönetimindeki Ahlat ve Malazgirt’e kendi kumandanlarını atadı. Hızla Anadolu, Yukarı Mezopotamya, Irak ve Suriye’ye yayılarak yerleşen Selçuklular, bu bölgelerdeki yerel Kürt hükümdarlıklarının çoğunu egemenlikleri altına almaya başladılar. Bir müddet sonra ise tasfiye edebildiklerinin yerine büyük bir kısmı

¹⁹ Abdullah Öcalan, Özgür Halk, 15 Mayıs 1991, s. 7.

²⁰ Tori, Aşiretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler, Doz Yayınları, İstanbul 2005, s. 58, 63.

Türkmen olan kendi adamlarını yerleştirdiler. Bunun ilk örneklerinden birisi Artuk Bey' dir.”²¹

Botan Amedi, Kürtler ve Kürdistan Tarihi I, Kürdistan Oğuzlar, Selçuklular, Tatarlar ve Moğolların İşgaline Giriyor

1029 yılında batıya doğru ilerleyen Selçukluların öncüleri Oğuzlar Gazneli Mahmud'un ordularıyla karşılaştılar. Gaznelilerin ordusunun çoğu Kürttü. Kürtlerin lideri savaşın ilk günlerinde Oğuzlara esir düştü. Tutsak edilen bu Kürt liderine Oğuzlar baskı yaptılar ve askerlerinin savaştan çekilmesi şartını kabul ettirdiler. Kürt askeri liderinin görüşü doğrultusunda savaşı terk edince Oğuzlar zafer kazanmış oldular.

1037 yılında Murağa bölgesine saldıran Oğuzlar, şehri yağmalayıp halkın bir kesimini öldürdüler. Bu durum karşısında bölgede yaşayan Kürtler, Azerbaycan'da hüküm süren Vehsuzan Bin Mamelan yönetimi ile birleşerek Oğuzlara karşı savaştılar ve onları ağır bir yenilgiye uğrattılar.

1040 yılında Oğuzlara saldıran Vehsuzan yönetimindeki güçler Oğuz ordularını bozguna uğrattılar; çok sayıda kumandanlarını esir aldılar. Bu dönemlerde Oğuz ordularının bir bölümü de Ermenistan'a sefere çıkmış ve bu seferleri sırasında Hakkari ve civarını yağmalamışlardı. Bu bölgedeki Kürt kuvvetlerince sarılan Oğuzlar, ağır bir yenilgiye uğrayıp askerlerinden 1500'ünü yitirip, 7 komutam da tutsak edilmişti. Bu yenilgiden bir süre sonra tekrar toparlanan Oğuzlar, Diyarbakır'a saldırdılar; Pişhabur ve Hüseyiniye yörelerini yağmaladılar. Nasır B. Mervan-ül Kürdi, Oğuzlarla başa çıkamayacağını anlayınca onlara bir hayli mal ve ganimet vererek onları Diyarbakır'dan uzaklaştırabilirdi.

1071 de Malazgirt'te yapılan savaşın Selçukluların zaferiyle sonuçlanması, Kürdistan için yeni ve karanlık bir dönemin başlangıcı sayılır. Çünkü Selçukluların bu zaferinden sonra, Kürdistan artık yavaş yavaş Selçukluların işgali altına giriyordu. Kürdistan ve Irak'ı da ele geçen Selçuklu devleti 1117 yılında kuruldu ve 1214 yılına kadar yaşadı. Atabeylerin Anadolu'da egemen olduğu dönemlerde Kürtler, onların da saldırılarına ve işgallerine uğradılar.

İmadüddin ve Tümlenk (Timirtaş), 1134 yılında Diyarbakır'a saldırdılar. Onların bu saldırıdan ve şehri kuşatmaları bir ay kadar sonuç vermedi. Ancak İmadüddin daha sonra Kürt Hamidiye aşiretine saldırılar düzenledi ve bu aşiretin kolları olan Akraların ve Susuların yerleşim bölgelerini işgal etti. 1142 yılında da Atabeyler, küçük bir emirlik olan Aşık ve Erbi'ye saldırdılar ve çok kan döktüler. 1139 yılında Şehrezur'a saldıran İmadüddin, 1142 yılında da Hakkariye saldırıp her tarafı harabeye çevirdi ve buradan da tekrar Diyarbakır'a yönelerek şehri kuşattı. Fakat şehri almayı yine başaramadı. 1146 yılında da Boşnaviye aşiretine saldıran Atabeyler karşısında savaşa giren Kürtler, Hüsamettin liderliğinde şiddetli çarpışmalara giriştiler. Çok kan dökülmesine rağmen Kürtler teslim olmadılar.

²¹ Altan Tan, Kürt Sorunu, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, s. 68.

Savaşın devam ettiği bir sırada İmaduddin öldü ve bunun üzerine Atabeylerin askerleri geri çekilmek zorunda kaldılar. Kürdistan'da Atabeylerin egemenliği kalkınca, Cizre bölgesinde Kürt Azizan Hükümeti kuruldu. Bir ara bu hükümeti Akkoyunlular ortadan kaldırdıysa da esas olarak Osmanlılar bu Kürt Hükümetine son verdiler. 1177 yılında kurulan Eyyubi "Kürt"(!)Devleti, yaşamını 1482 yılına kadar sürdürdü."²²

Cegerxwin, Hayat Hikayem

"Sason ve çevresi Selçuklu hükümdarı Melikşah tarafından ele geçirilince, Ermeniler Kürt köylerine dağıldılar. Birinci Dünya Savaşı'na kadar da o yaylalarda yaşayan Ermeniler Kürtlerle birlikte yaşamlarını sürdürmüştür. Hicri 5. yüzyılda Kilikya'da, Aksu (Ava Sipi) çevresinde bir Ermeni Devleti vardı ve o dönemde Kürt hükümdar Selahaddin Eyyûbi ve Kürt Devleti ile dostane ilişkiler içindeydiler. Bu devlet, Selçuklu Türkleri (Konya Selçukluları) tarafından yıkıldı ve tarihten silindi. O gün bugündür, yani bin yıldır Ermeni kardeşlerimiz Kürt aşiretleri arasına Kürdistan'a dağıldılar. Bugüne kadar da herhangi bir devlet ve toprak talebinde bulunmadılar. Şu var ki Ermeni, kendi topraklarından uzaktı."²³

Cemşid Bender, Kürt Tarih ve Uygarlığı

"Tarihinin ilk döneminden bu yana başkaca hiçbir ulus işgal edip, burada yaşayan halkı yok etmedi. Geçmiş antik dönemlerden günümüze kadar gerçi bu bölgeler, çeşitli kavimlerin örneğin sırasıyla Perslerin, Greklerin, Romalıların daha sonra da Arapların ve Moğolların, Selçukluların ve Türklerin istilasına uğramışsa da, doğu bilimcilerin de yazdıkları gibi Kürt halkı yüksek dağlara çekilerek varlığını korudu."

"Mevlana'nın kitaplarını yazdığı, pek çok konuyu birlikte kitaplaştırdıkları ve ölümünden önce kendisine "Velayet" ve "Hilafet" görevlerini bıraktığı Hüsamettin Çelebi Kürt kökenlidir. Mevlana sağlığında sema ayinini hiçbir kurala bağlı olmadan zaman ve yer seçmeden "improvist" olarak icra ettiği halde Hüsamettin Çelebi Mevlana'nın ölümünden sonra -Sultan Veled ile birlikte-Mevleviliği kurmuş ve düzenli kurallı, simgeli bir sema ayini töresi oluşturmuştur. Yezidilikteki ayin geleneğine -Kürt kökenli olması nedeniyle- sadık kalan Hüsamettin Çelebi, Selçuklu dünyasındaki performansa uygun, sanat ve kültür açısından etkili ve izlenmeye açık, müzik ve raks yapısı zengin, düzenli yapılan bir ayin geleneği yaratmıştır.

"Kürt uygarlığının bir ürünü olan Alevilik, "inanç felsefesi" ve "yaşam biçimi" yaratırken politik, sosyal ve ekonomik alanlarda da halkı yüreklendirmiş ve kötü yönetimlere karşı başkaldırıları yaratmıştır. Kürt halkının yüzyıllar boyu sergilediği toplumsal tepkilerin çoğunluğu "dinsel" karakterlidir. Kitleleri harekete geçirmek

²² Botan Amedî, Kürtler ve Kürdistan Tarihi I, Fırat Dicle Yayınları, İstanbul 1991, s. 114, 116.

²³ Cegerxwin, Hayat Hikayem, (Çev. G. Fincan), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2003, s. 45.

için Kürtler, inanç zenginliklerinden yararlandılar. Sosyal patlamalar dinsel faktörlerle beslendi ve isyanlara olumlu ortamlar hazırladı.”

“Yıl 1240. Anadolu’da Selçuklu egemenliği! ... Selçuklu vezirlerinin çoğu İran kökenli. İçlerinde Ermeni, Rum olanlar da var. Sarayda İslâm henüz tam oturmamış. Sultan onların bir bölümü Hıristiyan. Sultan evlatlarının bir bölümü de öyle. Resmî dil: Farsça!

Selçuklu kentlerinde yerleşik düzende olanlar, göçerleri aşağılıyorlar. Özellikle Türkmenleri: “Etrak-i bi idrak”, “Etrak-i mütegalibe”, “Etrak-in bak Harici” gibi. Etrak’ın sözlük anlamı: Türkmen, Mevlana ve Arif Çelebi de “yapılacak bir inşaat varsa İranlı’yı, yıkacak bir şey varsa Türkmenleri getiriniz” diyorlar.”

“Baba İshak Kürt kökenlidir. Çünkü Kefersund bölgesinde o tarihlerde Kürt halkı yaşamaktaydı. Baba İshak İsyanının başlatıldığı ilk merkez Kürt halkının yaşadığı Kefersund, Samsat ve Adıyaman yöresi içinde bulunuyor. İşte isyan hareketi bu bölgeden Malatya’ya doğru yürümüştü. Ayaklanma 1240 yılının sonbaharında başladı. Baba İshak büyük çoğunluğu yöre halkı Kürtlerden, oluşan yandaşlarıyla, Türkmen boylarını harekete geçirdi. Kefersund, Adıyaman, Gerger ve Kahta isyancıların eline geçti Baba İlyas’ın peygamberliğine inanmayanlar öldürüldü. İsyancılar, Emevi ve Abbasi Sünnilerinin dini dayatmalarına karşı eski Kürt inançlarının gösterdiği bir tepki sonucu olmuştur. İsyancıların çıkışında ekonomik nedenler de aktif rol oynamıştır. İsyancı Kürt önderler hazırlamış ve uygulamaya koymuştur.”²⁴

M. Sait Yıldırım, Uygarlığın Doğuşunda Kültür ve Kürtler

“Anabasis’te, Med-Pers ordusunda savaşan Karda-kes adlı ağır piyadelerden söz edilir. Grek dilinde Kürt memleketi anlamında Kardukhoi ve Kurdiene adları kullanılırken; Roma dilinde bu, Gordyene haline geldi ve nihayet Kürdistan adı ise, ilk kez Selçuklu Sultanı Sancar tarafından Kürdlerin yaşadığı ülkenin adı olarak kullanılmıştır. Kürdistan adının Selçuklular döneminin sonlarından itibaren yazılı eserlerde yer almaya başladığı görülmektedir. İlk defa Marco Polo’nun 1294 yılında yazdığı “Seyahatler” kitabında yer almıştır. Hamdullah Mustawfi’nin “Nuzhat el-qulub” (1340) adlı kitabıyla 1347 yılında yazılmış “Heft İqlim” ismini taşıyan anonim coğrafya kitabı, Kürdistan terimini kullanan ilk üç eserden diğer ikisidir.”²⁵

Sonuç

20. yüzyılın başlarından itibaren Kürt tarihi ve toplumu hakkında yapılan araştırmalarda ciddi bir artış olmuştur. Emperyal devletlerin politikalarına hizmet etmek üzere tarihçiler devriye sokulmuş ve yoğun bir araştırma başlamıştır. Bu çabaların sonunda Kürt milliyetçiliğine temel oluşturacak ve onu besleyecek türden eserler üretilmiştir. Kürt milliyetçiliği özellikle Türk karşıtlığı üzerinden

²⁴ Cemşid Bender, Kürt Tarihi ve Uygarlığı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1991, s. 4- 15.

²⁵ M. Sait Yıldırım, Uygarlığın Doğuşunda Kültür ve Kürtler, Aram Yayınları, İstanbul 2014, s.

oluşturulmuştur. Dolayısıyla Türk-Kürt ilişkilerinin başladığı Selçuklu Devleti hedefe konulmuş ve Selçuklular hakkında akıl almaz yalan yanlış bilgiler üretilmiştir. Buna göre Kürtler, Selçuklulardan önce çok sayıda devlet kurmuş ama bu devletler göçebe Türkler tarafından yıkılmıştır. Kürt kültür ve uygarlığı Selçukluların saldırılarına maruz kalmış ve kültürel değerleri yok edilmiştir.

Kürtlerin yaşadığı coğrafya dağlık ve Kürtler savaşçı olduğu için işgalci Türkler yoğun direnişlerle karşılaşmış ve çoğu zaman savaşta Kürtler kazanmıştır. Kürtlerin çok ileri bir uygarlığı olduğu için Kürdistan'ı işgal eden bütün işgalciler başta Selçuklular olmak üzere Kürtler arasında erimiş ve Kürtleşmişlerdir. Kürtlerin kültürel ve siyasal yönden gelişimlerini tamamlayamamalarının en önemli sebebi Türklerin Kürdistan'ı işgal etmeleridir. Türklerin Anadolu'ya gelmesinden en çok Ermeniler ve Kürtler zarar görmüştür. Hatta Kürtler ve Ermeniler arasında devam eden Kürt-Ermeni kardeşliği bir şekilde zarar görmüştür. Öte yandan Anadolu'nun fethinde Kürtlerin özellikle Mervanilerin çok ciddi katkıları olmuştur. Kürdistan ismi ilk defa Selçuklular devrinde kullanılmıştır. Ancak zaman zaman İslâm kardeşliği iki toplumu birleştirmiş ve Hristiyanlara karşı savaşmışlardır.

Selçuklu tarihçileri, Selçuklu tarihi yazımında Kürtlerden sadece satır aralarında söz etmiştir. Maalesef Kürt tarihi araştırmaları ve Türk- Kürt ilişkileri akademik düzeyde ele alınmadığı için geniş bir istismar alanı doğmuştur. Selçuklular ve Kürtler konusunda daha nitelikli objektif araştırmalara ihtiyaç vardır. Kürt tarihi alanı boş bırakıldığı için özellikle Türkiyeli Kürtçü yazarlar hiç bir bilgi ve belge ihtiyacı hissetmeden Selçuklu karşıtlığı ile ilgili politik ve ideolojik yorumlarını geniş kitlelere ulaştırmıştır. Bu yanlış ve yaygın bilgi yapay bir Kürt milliyetçiliğinin doğuşuna hizmet etmiştir. Kürtçü araştırmacıların yazdıkları birbirinin tekrarı olduğu için Kürt okuyucu farklı bir bilgiyle karşılaşmamıştır. Sınırlı ölçüdeki akademik araştırmalar ise Türkçülük ve ırkçılıkla suçlanarak görmezden gelinmiştir. Kürt okuyucunun tek taraflı yazılan bu kitapları okumaları sonucu iki toplum arasındaki kültürel ve duygusal birliktelik zayıflamıştır.

KAYNAKÇA

- Ali Hüsein Kerim, Balkan Yarımadasında Kürtler, Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2011.
- Amedi, Botan, Kürtler ve Kürdistan Tarihi I, Fırat Dicle Yayınları, İstanbul 1991.
- Bender, Cemşid, Kürt Tarihi ve Uygarlığı, Kaynak Yayınları, İstanbul 1991.
- Beşikçi, İsmail, Kürt Toplumunu Üzerine, Yurt Yayın Kitap, İstanbul 1993.
- Cegerxwin, Hayat Hikayem, (Çev. G. Fincan), Evrensel Basım Yayın, İstanbul 2003.
- Fettah, Fevziye Yunus, Selçuklular Döneminde Kürtler, (Çev. M. Akbaş), Nida Yayınları, İstanbul 2015.
- Izady, Mehrdad R., Bir El Kitabı Kürtler, (Çev. C. Atilla), İstanbul 2013.
- Kreyenbroek, Philip- Allison, SChristine, Kürt Kimliği ve Kültürü, (Ü. Aydoğmuş) Avesta, İstanbul 2008.
- Lazerev, M. S. - Mıhoyan, Ş.X., Kürdistan Tarihi (İ. Kale) Avesta, İstanbul 2010.
- Minorsky, Wladimir, Kürtler, Köln 1998.
- Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, (Çev. Komisyon), Nubihar Yayınları, İstanbul 2011.
- Nikitin, Basıl, Kürtler, (Çev. H. Demirhan- C. Süreyya), c. 1, 2, Deng Yayınları, İstanbul 1991.
- Olson, Robert, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı, (B. Peker- N. Kırac), Özge Yayınları, Ankara 1992.
- Öcalan, Abdullah, Kürdistan Devriminin Yolu, (Manifesto), Haziran 1993.
- Sasuni, Garo, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri, (Çev. B. Zartaryan - M. Yetkin) MED Yayınları, İstanbul 1992.
- Şerefhan, Şerefnâme, (Ter. M. E. Bozaslan), Ant Yayınları, İstanbul 1971.
- Tan, Altan, Kürt Sorunu, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Tori, Aşiretten Millet Olma Yapılanmasında Kürtler, Doz Yayınları, İstanbul 2005.
- Yıldırım, M. Sait, Uygarlığın Doğuşunda Kültür ve Kürtler, Aram Yayınları, İstanbul 2014.

SELÇUKLU TARİHÇİLİĞİNİN PROBLEMLERİ BAĞLAMINDA SELÇUKLU-TÜRKMEN İLİŞKİLERİNE TEORİK BİR BAKIŞ*

MEVLÜT GÜNLER**

Özet

Selçuklu tarihi, haiz olduğu yönleriyle Türk-İslam tarihinde önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde hâsıl olan gelişmeler Türk ve İslam geleneklerini bir araya getirerek yeni bir medeniyetin ortaya çıkmasını sağladı. Yaşanan olumlu gelişmelerle birlikte dönüşüm kendi içinde bazı meselelerin de ortaya çıkmasında etkili oldu. Bunlardan biriside Selçuklu idarecilerinin Türkmenlerle olan ilişkileri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zikrettiğimiz konu da kendi içinde meseleler ihtiva etmektedir. Bu bağlamda karşılaştığımız ilk husus Oğuz ve Türkmen adı ile anlamlarıdır. Yaptığımız incelemelerde Türkmen adının araştırmacılar tarafından tatmin edici bir şekilde açıklandığı görülürken, Oğuz adının maalesef yeteri kadar açıklığa kavuşturulamadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Selçuklu beylerinin Türkmen siyasetleri kendi içinde farklı soru ve cevaplar da barındırmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır; Türkmen meselesi var mıdır? Var ise nedenleri nelerdir. Mevcut gelişmeler olağan bir durum mudur yoksa olağanüstü bir durum mudur? Bu çalışmamızda ortaya çıkan soruları İbn Haldun'un sistematığı doğrultusunda ele alarak meselenin varlığı, nedenleri ve sonuçlarını değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Oğuzlar, Türkmenler, İbn Haldun.

A THEORETICAL OVERVIEW OF SELJUK-TURKMEN RELATIONS IN THE PROBLEMS OF SELJUKS HISTORY

Abstract

History of Seljuks is an important part of Turkish-Islamic history. Turkish and Islamic traditions have been created a new civilization in Seljuks periods. This transformation process has brought some positive and negative points. One of them is the relations of the Seljuk administrators with Turkmens. Above-mentioned subject has contained issues within itself. The first problem of this subject is the etymology and meaning of Oguz and Turkmen. In our research, it can be seen that the name of Turkmen has been explained very well but the Oguz not. However, the Turkmen policies of the Seljuks also contain different questions and answers. Some of these are follows: Is there a Turkmen issue? If so, what are the reasons? Are the current developments an ordinary situation or are they extraordinary? In this study,

* Bu çalışma "*Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen Politikası*" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Karaman/TÜRKİYE. : mevlutgunler@kmu.edu.tr / hotmail.com.

we will examine the emerging questions according to Ibn Khaldun's systematics and evaluate the existence, causes and consequences of the matter.

Keywords: Seljuks, Oghuzes, Turkmens, Ibn Khaldun.

Giriş

Türk ve İslam dünyası ilişkilerinde Selçuklular dönemi önemli bir yer teşkil etmektedir. Selçuklular öncesinde, geçmişten itibaren batıya doğru yapılan Türk göçlerinin yön değiştirmesi, mevcut durumun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Nitekim önceki Türk göçleri, Karadeniz'in kuzeyi doğrultusunda hareket ederek balkanlar ve orta Avrupa dolaylarına doğru yapılmış ve neticesinde de bugünkü Avrupa şekillenmiştir. Selçuklu döneminde ise Karadeniz'in kuzeyine doğru göçler gerçekleşmiş olsa da büyük kitlenin güneye hareket ettiği görülmüştür. Göç yollarında görülen zikrettiğimiz değişimle Oğuzlar, Turan'dan İran'a geçmekle kalmamış atalarının zamanında Avrupa'yı şekillendirdiği gibi onlar da Anadolu başta olmak üzere güney Orta Doğu'sunu şekillendirmişlerdir.

Bahsettiğimiz köklü değişim, Selçuk Bey ve maiyetinin Cend'e göç etmesiyle başlamıştır. Buraya göç eden Selçuklular, yeni şartları değerlendirmek ve geleceğe dönük siyasetlerini belirlemek için bir toy düzenlediler. Toy sırasında da Selçuklularla birlikte günümüz Anadolu'su, Orta Doğu'su ve hatta Balkanların kaderini değiştiren kararlar aldılar. Alınan kararlardan ilki İslam Dini'ni benimsemek olurken diğeri de yayılmayı düşündükleri topraklarda var olan adetlerin benimsenmesiydi¹. Bakıldığında uzlaşılan değişimlerden İslam Dini'ni benimsemek, gaza ve İslamiyet öncesi dini telakkilere olan benzerliğiyle kolay bir dönüşüm olarak görülürken ikinci uzlaşının zor bir dönüşüm olacağı anlaşılmaktadır. Nitekim Selçukluların içinden neşet ettikleri Oğuzların büyük bir kesimi, konargöçer bir yaşam sürmekteydiler. Oysaki yayılmayı ve adetlerini benimsemeyi düşündükleri kesim ise yerleşik bir hayat sürmekteydi. Dolayısıyla birbirinden farklı amaç ve uzmanlık isteyen aynı zamanda da farklı organizasyonları bünyelerinde barındıran her iki anlayıştan birini mi tercih edilecekti? Veyahut da bir arada harmanlanarak yeni bir anlayış mı ortaya çıkarılacaktı? Soruları, Selçukluların karşılaştıkları ilk sorular olup verdikleri tepkilerle de günümüzü şekillendirdikleri görülmektedir.

¹ Selçuk Bey ve maiyeti Cend'e geldiklerinde 100 süvari çıkarabiliyorken bir miktar at, 1500 deve ve 50.000 koyunları bulunmaktaydı. René Grousset, bu göçün 985 yılında olduğu kanaatindedir. Kafesoğlu'na göre ise bu göç 960 yılı sonrasında gerçekleşmiştir. Köymen'e göre ise göç hadisesi 935-940 yılları arasında olması muhtemeldir. Bk. Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ "fi Sîret'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ"* (Tabaka-i Selçûkiyye), Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015, s. 15-16; Mirchondi, *Historia Seldschukidarum Persice*, Illustravit J. A. Vullers, Gissae 1838, s. 3-5; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1999, s. 292-293; Ibn al-Tiqtâqâ (İbn Tiktaka), *Histoire des Dynasties Musulmanes*, Traduit de l'arabe et Annoté Par Émile Amar, Paris 1910, s. 503-504; Şadrüddin Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâsir İbn 'Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lugal, TTK yay., Ankara 1999, s. 1-2; René Grousset, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, ter. Halil İnalçık, TTK yay., Ankara 2011, s. 164; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi yay., İstanbul 1972, s. 8; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu Tarihi (Kuruluş Devri)*, C. I, TTK yay., Ankara 2000, s. 34.

A. Selçuklu-Türkmen İlişkileri

Selçuklu-Türkmen ilişkilerini iyi analiz edebilmek için Oğuz ve Türkmen terimlerinin ortaya çıkışı ve yayılımları önemli bir yer teşkil etmektedir. Bilindiği gibi Oğuz ismi Yenisey ve Göktürk Yazıtları ile Çin kaynaklarında geçmektedir. Burada geçen Oğuz kelimesi “Dokuz Oğuz; Altı Oğuz” şeklinde olup Gyula Németh’in ileri sürdüğü boy manasına gelen “ok” ile çoğul eki “z”nin bir araya gelmesiyle oluşarak kabileler manasına gelmektedir. Fakat Göktürk Devleti’nin yıkılmasından sonra batıya göç eden ve Aral Gölü çevresi ile Hazar Denizi’nin batısına yayılan kabileler de Oğuz adıyla anılmışlardır. Burada geçen Oğuz kelimesi Arap kaynaklarında daha doğuda yer alan Oğuz (Dokuz Oğuz) kelimesinden ayrılarak özel isim olarak aktarılmıştır. Bu nedenle de kabileler manasından soyutlanarak yeni bir anlam kazandığının düşünülmesi uygun gelmektedir. Bu bağlamda da “Boğa/Tosun” anlamlandırması diğerlerinden daha ön plana çıktığı yaptığımız araştırmada görülmektedir².

Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında yaşayan Oğuzlar, Yabgu idaresinde yönetilmekteydiler. 10. asrın başlarına kadar Hazarlara tabi olduğu düşünülen Oğuz siyasi teşekkülü asrın sonlarına doğru kuzeylerinde bulunan Kıpçakların (Kimek) baskısına maruz kaldığı görülmektedir. Bu sıralarda Oğuz Yabgu Devleti’nde subaşı görevini yürüten Selçuk Bey, maiyetiyle Yengi Kent’ten ayrılarak Cend’e gelerek bahsettiğimiz dönüşümü başlatan toyu düzenlemiştir. Akabinde alınan kararlar neticesinde İslam Dini’ni benimseyerek dönüşümü başlatmıştır. İslamlaşmayla birlikte İslam gazisine dönüşen Selçuk Bey, gayrimüslim ırkdaşları karşısında aldığı galibiyetlerle de itibarıyla birlikte maiyetini de hızlı bir şekilde artırmıştır. Artan maiyet Selçukluların askeri gücüne olumlu etkileyerek, bölge devletlerinin dikkatini çekmesine katkıda bulundu. Bu bağlamda Karahanlı ve Gazneli devletleri arasında varlık mücadelesi veren Sâ mânîler, onların askeri gücünden faydalanmak istediler. Böylelikle Selçuk Bey, Cend’de varlığını muhafaza ederken oğlu Arslan Yabgu maiyetiyle Buhara dolaylarındaki Nur Kasabası’na geldi³. Ardından yapmış olduğu askeri yardımlarla Sâ mânîlerin bir süre daha varlığını muhafaza etmelerine katkıda bulundu. Bu mücadeleler esnasında da Selçuklu ailesi başta Karahanlılar olmak üzere bölge devletlerince tanındı.

On birinci asrın başlarında Sâ mânîlerin tarih sahnesinden çekilmesi ve Selçuk Bey’in vefatı ile kuzeyden gelen Kıpçak (Kimek) baskısı, Nur Kasabası dolaylarına Oğuz göçünü hızlandırdı. Sâ mânîlerin yıkılması ve topraklarının Gazneli ile Karahanlı devletlerince paylaşılması ise Selçuklu ailesinin yeni bir varlık mücadelesi vermesine neden oldu. Nitekim Sâ mânîlere vermiş oldukları destek neticesinde Karahanlılara ağır yaralar veren Selçuklu ailesinin kendi bölgeleri olan

² Oğuz ismi ve manası hakkında araştırmacılar farklı yaklaşımlarda bulunmuş ortak bir sonuca varılamamıştır. Araştırmacıların görüşleri ve vardığımız kanaat için bk. Mevlüt Günler, *Büyük Selçuklu Devleti’nin Türkmen Politikası*, GÜSBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 29-38.

³ Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *Cami’ü’l-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2010, s. 71.

Mâverâünnehir'de bulunmalarından Karahanlı idarecileri endişe duymaktaydılar. Buna rağmen Ali Tekin'in bölgeye intikal etmesi ve faaliyetlerine Arslan Yabgu'nun destek vermesi en azından ona bağlı Oğuzların/Türkmenlerin bölgede varlıklarını güçlendirerek devam etmelerini sağladı. Diğer taraftan Selçuk Bey'in vefatından sonra Buhara dolaylarına gelen Tuğrul ve Çağrı kardeşler bu ittifakın dışında tutulmuş Karahanlılar karşısında Çağrı Bey Anadolu Seferi'ne çıkarken Tuğrul Bey de çöllere çekilmiştir (1016-1021). Sefer dönüşünden kısa süre sonra Arslan Yabgu Gazneli Mahmud tarafından hapsedilmiş ve yedi yıl esaret yaşadktan sonra hayatını kaybetmiştir (1025-1032)⁴.

Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından etkisiz hale getirilmesi Selçuklu-Türkmen ilişkilerinde, Cend'e göç edişten sonra etkili olan hadiselerden biridir. Nitekim Arslan Yabgu'nun hapsedilmesinden sonra ona bağlı Türkmenlerden bir grup (4.000 hane), Gazneli Mahmud'a başvurarak aldıkları icazetle Ceyhun Nehri'ni geçerek Serahs, Ferâve ve Bâverd dolaylarına yerleştiler⁵. Zikrettiğimiz Türkmenlerin bu siyasetinden onların Arslan Yabgu'dan sonra bölgede etkin olmaya başlayan Tuğrul ve Çağrı kardeşleri lider olarak görmedikleri sonucu çıkarılabileceği gibi kendilerinden birinin Arslan Yabgu'dan sonra lider olarak bölgede söz sahibi olmasını istedikleri sonucuna da varılabilir. Nitekim sonraki dönemlerde yapmış oldukları faaliyetlerde bu yönde bir zihniyete sahip olduklarını göstermektedir. İlk olarak Gaznelilere verdikleri sözü tutamayan bu Türkmenler, bölgeden uzaklaştırılınca Azerbaycan, Anadolu ve Musul coğrafyalarında faaliyetlerde bulunmuşlar nihayetinde de Rey ve Hemedân gibi bölgenin önemli şehirlerinde siyallaşarak Selçuklulardan önce hükümdarlık alameti olan altın para dahi bastırmışlardır⁶. Mevcut şartları lehlerine kullanarak bölgede etkin olan ve Yabgulu/Yâvgyân⁷ Türkmenleri olarak da adlandırılan bu Türkmenler, Büyük

⁴ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, C. 9, Bahar yay., İstanbul 1987, s. 363-364; Reşîdü'd-dîn, *Cami'ü't-Tevârih*, s. 73-79; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, London 1921, çev. Ahmed Ateş, C. I, TTK yay., Ankara 1999, s. 86-90; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000, s. 6-9; *Abû'l Farac Tarihi*, C. I, s. 293; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi yay., İstanbul 1996, s. 91-92

⁵ Bu Türkmenler/Oğuzlar başlarında Yağmur, Boğa, Göktaş, Kızıl, Anasioğlu adlı beyler bulunmaktaydı. Beylerinden yakınarak Gazneli Mahmud'dan yer istemişlerdir. Bk. Cüzcânî; Minhâcû'd-Din Ebû Ömer Osman, *Tabakât-ı Nâsiri*, trns. Major H. G. Raverty, C. I, London 1881, s. 120; Türkçe ter. Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015, s. 64; Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ganî ve Feyyâz neşri, Tahran 1376, s. 674; Doktor Ali Ekber Feyyâz neşri, 1373, s. 420; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 291-297.

⁶ Tuğrul ve Çağrı Beyler Dandanakan Savaşı'ndan sonra (1040) devletleşirken zikredilen Türkmenlerden Göktaş'a ait 1038/39 (h. 430) yılında Hemedân'da basılmış bir dinara ulaşılmıştır. Bk. Atef M. M. Ramadan, "Coinage of Al-Ghuzz al-'Irâqıyya and Its Relation to the Seljuq Conquest", *The 2nd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins*, Trieste 2010, s. 195-199.

⁷ Tarihi kaynaklarda Nâvakıyye, Nâvakıyân, Yâvgyân, Nâvgıyya, Bâdukıyya olarak geçen kelimenin aslı Yâvgıyya/Yâvegıyyâ ve Yâvgyân/ Yâvegıyyân olduğu birçok araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Osman Turan'a göre "Yâvgıyya/Yâvegıyyâ -Yâvgyân/ Yâvegıyyân" kelimesi, Selçuk Bey'den sonra Selçuklu ailesinin başına geçen Arslan Yabgu'ya tabii Türkmenleri ifade etmek için kullanılan "Yabgulu/Yabgulular" kelimesinin Arapça/Farsça biçimleridir. Ahmed Ateş ise Osman

Selçuklu Devleti'ne tabi olmakta ağır davranmış ve sonraki dönemlerde Türkiye Selçuklularının kuruluşu ve gelişimde etkili olmuşlardır. Bu bağlamda Selçuklu Türkmen ilişkilerinde ikinci önemli etkenin liderlik meselesi olduğu ve meselenin hallinin de uzun bir süreç aldığı tarihi seyir bakımından görülmektedir.

Selçuklu-Türkmen ilişkilerinde üçüncü dönem de devlet kurulduktan sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Tuğrul ve Çağrı Beyler etrafında toplanan Oğuz zümreleri Karahanlı ve Şah Melik baskıları neticesinde sırasıyla Mâverâünnehir ve Harezm'den ayrılarak Ceyhun Nehri'ni geçip Nesâ ve Merv taraflarına vardılar⁸. Onların bölgeye intikalleriyle daha önceki dönemlerde buraya yerleşen Yabgulu/Yavagiyyan Türkmenleri ayrılarak batıya doğru hareket ettiler. Diğer taraftan ayrılmayan Türkmen grupları ise Tuğrul ve Çağrı kardeşlere dahil olmaya başladılar. Yerleşilen muhitin Gazneli Devleti toprağı olması nedeniyle Tuğrul ve Çağrı Beyler Hoca Sûri'yi aracı olarak Sultan Mesud'a göndererek Nesâ ve Ferâve dolaylarını kendilerine yerleşmek gayesiyle verilmesini istediler. Fakat Sultan Mesud, buna müsaade etmediği gibi Selçuklu ailesi üzerine de asker sevk etti. Akabinde yapılan Nesâ ve Serahs mücadelesinde Selçukluların galip gelmesiyle bölgede daha da güçlendiler. Bunun üzerine Sultan Mesud, bilfiil Selçuklular üzerine sefer düzenledi ve Dandanakan'da ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldı (23 Mayıs 1040). Böylece etraflarındaki Oğuzlar/Türkmenler ile birlikte güçlülere karşı amansız mücadele veren Selçuklu beyleri mutlak zafere ulaşarak devletlerini kurdular. Kurulan devlet ilk dönemlerinde eski geleneksel anlayış ağırlığını korumakta ve ona göre şekillenmekteydi. Bu anlayışa göre hükümdar kabul edilen Tuğrul Bey, Nişapur merkezli fethedilecek batı topraklarını alırken Musa Yabgu Herat-Sistan ve çevresini diğer taraftan kuruluştaki askeri dehasıyla etkili olan Çağrı Bey de Merv ve çevresinin yönetimini aldı⁹.

Turan'ın bu görüşünün hatalı olduğunu söyleyerek kelimenin yolunu kaybetmişler ile sapkınlar manasına geldiğini ileri sürmüştür. İbrahim Kafesoğlu da kaynaklarda "Yâvegîya-Nâvegîya-Yâvegîyân" olarak geçen tabirlerin Osman Turan tarafından yanlış yorumlanarak Yabgulu olarak ifade edildiğine değinmiş, akabinde de kelimenin aslının Farsça "yâvagi" olduğundan bahsederek, anlam olarak başıboş hareket eden manasını vererek Ahmed Ateş'in görüşünü desteklemiştir. Mükrimin Halil Yınanç ve Faruk Sümer ise kelimenin Yıva Boyu'nu temsil ettiğini ileri sürmüşler. Fakat bu görüş diğer araştırmacılar tarafından kabul görmediği gibi savunucularından Faruk Sümer de sonraki çalışmalarında bu görüşünden vaz geçmiştir. Salim Koca ise kelimenin anlamı olarak ileri sürülen iki görüşünde "Yabgulular ve yolunu kaybetmişler/basıboş/kaçaklar" tarihi olayların seyri bakımından uygun olduğu kanaatinde. Bk. Turan, *Türk-İslâm*, s. 171-175; Ahmed Ateş, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, C. XXIX, S. 115, TTK yay., Ankara 2003, s. 517-525; İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", S. X-XI, *İÜTED*, İstanbul 1981, s. 18-19; Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, s. 1

⁸ Tuğrul ve Çağrı Beyler, sırasıyla Ali Tekin (1029), Şah Melik (1034-35) ve sonrasında Ali Tekinoğullarının saldırılarına maruz kalmış, Harezm Valisi Harun'un ölümü üzerine de yaklaşık 7.000/10.000 atlı maiyetleriyle Ceyhun Nehri'ni geçerek Nesâ taraflarına varmışlardır. Bk. Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ali neşri, s. 420; Günler, *Türkmen Politikası*, s. 83-86.

⁹ S. G. Agacanova, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge yay., İstanbul 2013, s. 292-310; Günler, *Türkmen Politikası*, s. 86-92.

Yapılan taksimatla Selçuklu aile üyeleri hâkim oldukları bölgelere giderek faaliyet göstermeye başladılar. Tuğrul Bey de erkek evladı olmadığından kardeş ve amcazadelerinden İbrahim Yınal, Hasan, Kutalmış, Yakutî'yi alarak Nişapur'a geldi¹⁰. Ardından da fetih hareketlerine başladı. Yapılan fetihlerle ülke toprakları genişlerken Tuğrul Bey devlet teşkilatında da değişikliklere gitmeye başladı. Göçebe devlet telakkisinden yerleşik devlet anlayışına doğru olan bu değişiklikler diğer bir ifadeyle de güçlü merkezi devlet anlayışına geçmekti. Şüphesiz ondaki bu değişikliklere neden olan temel unsur devletin kurulduğu ve merkez olarak tercih edilen Nişapur ile Rey şehirlerindeki İslamlaşmış eski İranî anlayışların etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlayışta güçlü bir hükümdar ve ona bağlı yöneticiler görülmekte olup yerleşik yaşam ise temsil edilen temel unsurlardan biridir. Bu bağlamda devletin şekillenmesiyle kuruluştaki emeği geçen konargöçer Oğuz/Türkmen grupları merkezden uzaklaştırılarak yerlerine gulâm/memlûk devlet adamları getirilmeye başladı¹¹.

Bahsettiğimiz değişim kendi içinde yeni uygulamaları yürürlüğe koyarak Türkmenler ile sultan arasında aracılara ortaya çıkardığı gibi diğer taraftan da onları vergi veren ve sınırları çizilen tebaa haline getirdi. Bununla birlikte merkez orduların zamanla gulâm adı verilen kişilerden meydana getirilmesiyle de Türkmenlerin Selçuklu Devleti'ndeki etkinliğini büsbütün azaltarak onların tepki vermesine neden oldu. Diğer taraftan Selçuklu Beyleri'nin Nişapur'un ele geçirilmesinden itibaren yönetimleri altına giren şehirlerin Türkmenler tarafından yağmalanmasına mani olmaya çalışmaları onları ekonomik anlamda zaafa uğrattığı gibi beylerinin yerleşiklere değer verdikleri düşüncesini de kuvvetlendirdi¹².

Bahsettiğimiz dönüşüm Selçuklu Beylerinin farklı toplumsal anlayışları kurdukları devlet bünyesinde adaletli bir şekilde yönetmek düşüncesinin bir yansıması olmasının yanı sıra İbn Haldun'un sistematiğindeki konargöçerlikten yerleşik düzene geçişin de başlatıldığı bir göstergesidir. Nitekim yukarıda belirttiğimiz gibi bu anlayış Selçuk Bey ve yanındakilerin Cend'e göç edişinde aldıkları bir karar olup torunları tarafından da bizzat uygulanmıştır. Mevcut dönüşüm, Selçuklu merkezi otoritesini güvence altına alıp güçlendirmesine rağmen Türkmenler tarafından geçmişten gelen töre anlayışına aykırı olarak kabul edildi. Akabinde kuruluşunda katkı verdikleri devletleri tarafından yok sayıldıklarını

¹⁰ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular (Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157))*, C. I, İsam yay., İstanbul 2015, s. 87-89.

¹¹ Selçuklularda görülen bahsettiğimiz dönüşüm hakkında görüş bildiren araştırmacılar ve çıkarımları ile varılan netice için bk. Günler, *Türkmen Politikası*, s. 116-136.

¹² Serahs galibiyetiyle Nişapur'a sahip olan Selçuklu Türkmenleri, şehri yağmalamak istediler. Tuğrul Bey, Ramazan ayını mazeret göstererek yağmalama isteklerini geri çevirdi. Ramazan ayı geçince Türkmenler şehri yeniden yağmalamak istediler, Çağrı Bey'in de bu konuda ısrarcı olması üzerine Tuğrul Bey, eline bir bıçak (hançer) alarak şehrin yağmalanması durumunda kendini öldürmekle tehdit etti. Bunun üzerine yağmalamaktan vaz geçildi ve ahalden toplanan 30.000 dinar (500.000 zuze) Türkmenlere dağıtıldı. Bk. İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 348-349; Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 296; al-Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al 'usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, nşr. M. Th. Houtsma (1889), çev. Kıvameddin Burslan, TTK yay., Ankara 1999, s. 4.

düşünen Türkmenler, mevcut sultan ve ona yakın devlet adamlarını sorumlu tutarak destek verdikleri şehzadelere mevcut duruma son vermelerini arzulamışlardır¹³.

B. İbn Haldun'un Nazariyesinden Selçuklu-Türkmen İlişkisi

Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra uygulamaya konan devlet telakkisine orta çağ İslam devlet geleneği de diyebiliriz. Bu bağlamda dönem toplum ve devletlerinin gelişimlerini sistematik olarak bizlere aktaran İbn Haldun'un görüşleri önemli bir yere sahiptir. Onun sistematığı doğrultusunda Selçukluların kuruluşu ve gelişimini incelediğimizde yaşanan tarihi olaylarla bütünlük arz ettiği görülmektedir.

İbn Haldun'a göre hâkimiyet alanları geniş ve güçlü devletlerin temelinde dini anlayışlar yer almaktadır. Ona göre dini telakkiler kuruluş sırasında kurucu asabiye'nin ortaya çıkması ve geniş kitleler üzerinde tesirli olmasında oldukça etkilidir. Yine ona göre din, devleti kuran kesimin asabiyesini güçlendirdiği gibi, çıkabilecek ayrılıkların önüne geçip, yapılan faaliyetlere de kutsallık katarak daha güçlü bir şekilde zorluklarla mücadele etmelerini mümkün kılmaktadır¹⁴. Buradan hareketle Selçuk Bey ve maiyetinin Cend'e göç ettiklerinde aralarında yaptıkları toplantıda aldıkları kararlardan ilki olan İslam Dini'ni benimsemek dikkat çekmektedir. Nitekim İslamlaşmayla birlikte İslam gazisine dönüşen Selçuk Bey ve maiyeti İbn Haldun'un sistematığında verdiği gibi birlik be beraberlikle hareket ederek bölgede varlıklarını muhafaza ettikleri gibi güçlenerek Samanilere umut dahi olmuşlardır. Alınan kararlardan bir diğeri ise devletleşecekleri topraklarda yaşayan toplumların törelerine uymak olduğu dönem kaynaklarından anlaşılmaktadır¹⁵. Bakıldığında alınan kararların köklü değişiklikleri kapsadığı görülmektedir. Köklü değişiklikler, dönüşümü açısından zor sonuçları bakımından ise olumlu ve olumsuzu içinde barındıran bir yapıya sahiptirler. Alınan kararlardan İslamlaşmanın hızlı bir

¹³ Hemedân ve çevresi Türkmenleri ilk olarak İbrahim Yınal'a destek vermiş, Tuğrul Bey, galip gelmesi üzerine de maddi ve manevi anlamda ağır kayıplar almışlardır. Ardından Kutalmış'ın etrafında birleşen Türkmenler, onun mağlubiyetiyle de bekledikleri başarıyı elde edemediler. Sonraki dönemlerde bölge Türkmenlerinin gönülleri Alp Arslan'ın vefatından sonra Melikşah'ın tahta geçmesinde etkin rol alan Nizamü'l Mülk tarafından alınarak merkezi otoriteyle birlikte hareket etmeleri sağlanmıştır. Bk. Günler, *Türkmen Politikası*, s. 148-164.

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., İstanbul 2007, s. 378.

¹⁵ Dönem kaynaklarından Abûl Farac eserinde Cend'e göç eden Selçuk Bey ve maiyetinin aralarında görüşerek "biz içinde yaşamak istediğimiz bu memleket halkının dinini kabul etmez ve onların törelerine uymazsak bir kimse bize iltifat etmez ve biz tek başımıza (yaşamaya) mahkûm bir azlık halinde kalırız" kararını aldıklarını bizlere aktarmaktadır. Bk. Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 292-293; Salim Koca yaşanan süreci "Bu sözler, Selçuk'un içine girdiği çevrenin şartlarını ve değerlerini doğru bir şekilde kavramış olduğunu açıkça göstermektedir. Nitekim o, kendi devletine ve soydaşlarına karşı mücadele etmek üzere geldiği Cend şehrinde sosyal ve siyasî şartları belirleyen tek unsurun İslâm dini olduğunu isabetli bir şekilde görmüş ve tercihini bu yönde yapmıştır. Selçuk, tercihini yaparken İslâm dininin sadece çevrenin hâkim değeri olmasını değil, aynı zamanda bu dinin vereceği mücadeleye sağlayacağı faydaları da düşünmüş olmalıdır. Zira, hiçbir lider, içinde bulunduğu çevrenin değerlerini dikkate almadan ve desteğini kazanmadan hiçbir işe başlamaz. İslamiyet'e giriş, her şeyden önce Selçuk'a içine girdiği çevrenin maddi ve manevi desteğini sağlayacaktır. Ayrıca onun, soydaşlarına karşı ele alacağı mücadeleyi cihat haline dönüştürerek, bu mücadeleye yeni bir mânâ ve mahiyet kazandıracaktır" şeklinde değerlendirmiştir. Bk. Salim Koca, "Sir Derya (Ceyhan) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 531.

şekilde Oğuzlar arasında kabul edildiği görülürken devletin kurulduğu coğrafyada hâkim olan yerleşik yaşam ise zamana yayılmış ve günümüze kadar devam etmiştir.

İbn Haldun'a göre asabiyesi güçlü olan kavimlerin (boylar) zorluklara karşı verdikleri mücadele neticesinde devlet kurulur. Bu bağlamda Selçuk Bey'in Cend'e göç ettiği sırada 100 atlı civarında askeri güce sahip olması dönem itibarıyla Selçuk Bey'in devleti kuracak güçten yoksun olduğunu göstermektedir. İslamlaşmayla birlikte devleti oluşturacak asabiyyetin güçlenmeye başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Samanilerin Karahanlı tehdidi karşısında Selçukluların askeri gücüne başvurması ulaşılan asabiyyet gücünü göstermektedir. Samanilerin Selçuk Bey ve maiyetine başvurması elde edilen güç hakkında bilgi vermekle birlikte henüz bahsedilen asabiyyenin devlet kurmak için yeterli olmadığı da anlaşılmaktadır. Nitekim Samaniler, aldıkları destekle devletlerini muhafaza edemedikleri gibi yıkıldıktan sonra Selçuklular da beka sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Aynı döneme Selçuk Bey'in vefat etmesi neticesinde Cend'de varlığını muhafaza edemeyen Tuğrul ve Çağrı kardeşler ile onlara bağlı Oğuzlar/Türkmenler, güneye inerek Nur Kasabası dolaylarına geldiler. Buraya daha önce gelmiş olan Arslan Yabgu ile birliktelik kuramayan Tuğrul ve Çağrı kardeşler, Karahanlılardan da ümit ettikleri ilgiyi göremeyince bir süreliğine bölgeden ayrılmak zorunda kaldılar. Tuğrul Bey, kendilerine bağlı Türkmenlerle çöllere çekilirken Çağrı Bey de batıya hareket ederek Anadolu'ya kadar ilerledi. Ardından kendisine katılan kitleler ve elde ettiği ganimetlerle kardeşinin yanına geri döndü (1016-1021).

Tuğrul ve Çağrı kardeşler zor şartlar neticesinde bahsettiğimiz süreci yaşarken bölgede yaşanan gelişmelerden faydalanan Arslan Yabgu da Karahanlı ailesinden Ali Tekin'e verdiği destekle bölgede oldukça güçlü bir konuma geldi. Çağrı Bey'in etkin bir maiyetle geri dönmesinden rahatsız olan Arslan Yabgu onun toplamış olduğu maiyetini civar devletlerin tepkisini çekebileceğini ileri sürerek dağıtmasını istedi. Çağrı Bey de bu istek doğrultusunda maiyetini dağıttı. Buradan hareketle Arslan Yabgu liderliğindeki Türkmenlerin asabiyyesinin oldukça güçlendiğini yeğenlerinin de bu asabiyyeye biat ettiğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan devlet kurabilecek bu asabiyye Gazneli Mahmud tarafından Arslan Yabgu'nun etkisiz hale getirilmesiyle son bulduğu da tarihi olayların seyrinde görülmektedir. Böylece ortaya çıkan kırılma, bölgede yaşayan Türkmenleri umutsuzluğa iterken devlet kurmak için yeni asabiyyelerin doğması ve gelişmesine de katkıda bulundu. Bu bağlamda karşımıza çıkan ilk asabiyye Tuğrul ve Çağrı kardeşler iken diğer asabiyyede Arslan Yabgu'ya bağlı olan ve onun hapsedilmesi üzerine Gazneli Mahmud'dan icazet alarak Horasan'a geçen Türkmen gruplarından oluşmaktaydı. Horasan'a geçen Türkmen grupları, Anadolu ve Irak taraflarına kadar etkili olmalarına rağmen Hemedân ve Rey gibi kentleri ele geçirerek siyasi birlik kurmuşlar ve Selçuklulardan önce siyasi hâkimiyetin göstergesi olarak da altın para dahi darp ettirmişlerdir. Onların bu faaliyetleri Tuğrul ve Çağrı Beyler gibi kendilerinde devlet kuracak asabiyyetin olduğuna olan inancın bir göstergesidir. Fakat bahsettiğimiz faaliyetlerine rağmen düşündüklerini gerçekleştirecek güç ve tecrübeden yoksun oldukları anlaşılmaktadır.

Yabgulu/Yavegiyya Türkmenlerinin asabiyelerini benimsemedikleri Tuğrul ve Çağrı Beyler, Arslan Yabgu sonrası bölgede karşılaştıkları zaruret neticesinde Mâverâünnehir'den Harezm'e oradan da Gazneli toprağı olan Horasan (Nesâ) taraflarına geçtiler. Bu süre zarfında Ali Tekin ve oğulları ile onlara destek veren Alp Kara Baranî ve Şah Melik karşısında kayıplar veren Selçuklular, Horasan'da varlıklarını muhafaza etmek gayesiyle Gazneli Mesud nezdinde faaliyetlerde bulundular. Gazneli divan üyesi olan Hoca Sûri ile girişimlerde bulunarak kendilerine yer verilmesi karşılığında hizmet ederek bölgeye güven ve istikrar getireceklerini dile getirdiler. Fakat Gazneli Mesud, Selçukluları oyalayan cevaplar verirken diğer taraftan da üzerlerine birlik gönderdi. Daha önceden Mâverâünnehir ve Harezm'de Alp Kara Baranî ve Şah Melik baskısıyla ağır kayıplar veren Selçuklular bir umut olarak geçtikleri Horasan'da da böyle bir muamele ile karşılaşmaları onları varlık veya yokluk arasında yeni bir mücadeleye itti. Mücadele neticesinde elde edilen Nesa ve Serahs ve nihayetinde Dandanakan galibiyetleri, Selçukluların yersiz yurtsuz Türkmen gruplarına umut olmalarını sağladığı gibi bölge ahalisinin de onlara meyletmesine neden oldu. Böylece büyüyen ve gelişen Tuğrul ile Çağrı kardeşler yönetimindeki Selçuklu asabiyesi, alınan galibiyetlerle de yeni bir devletin vücut bulmasını sağladı (1040).

Devlet kurulduktan sonra yeni bir boyut kazanan Selçuklu-Türkmen ilişkilerine İbn Haldun'un sistematığıyla baktığımızda yaşanan hadiselerin mana kazandığı dikkat çekmektedir. Ona göre güçlü asabiyeye sahip boy ya da kabileler, zorluklarla mücadele sonrasında devleti kurduktan sonra yeni bir aşamaya geçmektedirler. Devletteki bu değişim ise devletin kuruluşunda emeği geçen ve hükümdarla aynı haklara sahip kesimin yönetimden uzaklaştırılarak yerlerine hükümdara ant yoluyla bağlı olan gulâmların getirilmesinden oluşmaktadır. Bu uygulama orta çağ İslam Devlet anlayışı olarak Abbasi ve Gazneli devletleri başta olmak üzere dönem devletlerinin birçoğunda görülmüştür. Anlayışın bir gelenek haline gelmesi ve sonraki dönemlere aksettirilmesinde ise İranî devlet anlayışı çerçevesinde bu dönemde var olan devlet adamlarının hükümdarları yönlendirmeleri ve onların da devletlerini zikrettiğimiz uygulamalar kapsamında şekillendirmeleriyle mutad uygulamalar haline gelmiş ve Selçuklulara da sirayet etmiştir. Uygulamanın Selçuklularda da vücut bulmasıyla Türkmenler ve beyleri merkezi devlet görevlerinden uzaklaştırılarak yerlerine gulâm devlet adamları atanmaya başlandı. Diğer taraftan devlet merkezinde sorun oluşturacakları düşüncesiyle Türkmenler, uzak bölgelere doğru yönlendirilerek çıkabilecek karışıklıkların önüne geçildi. İlk olarak idari anlamda görülen bu değişim askeri sistemde de görülmeye başlamasıyla Türkmenlerin hoşnutsuzluğu daha fazla arttı. Mevcut durumdan Selçuklu hükümdarları ile onlar üzerinde etkili olan Selçuklu vezirlerini sorumlu tutan Türkmenler, yaşanan gelişmeler neticesinde Selçuklu idari ve askeri sistemi temsilcilerine karşı tavrı almaya başladılar¹⁶.

¹⁶ Ortaçağ İslam devlet geleneğinin oluşumu, gelişimi ve Selçuklulara intikali konusunda araştırmacıların görüşleri ve varılan sonuçlar için bakınız. Günler, *Türkmen Politikası*, s. 93-106.

Mevcut gelişmeler Selçuklu döneminde Türkmen meselesinin olup olmadığı sorusunu akıllara getirmektedir. Nizamü'l Mülk'ün günümüze gelen Siyâsetnâme adlı eserini incelediğimizde; Türkmenlerin sayılarının çok olduğunu, devletin kuruluşunda büyük emek verdiklerini, bununla birlikte devlete zaman zaman sıkıntı çıkardıklarını belirterek onlardan bin kişinin hizmete alınarak gönüllerinin kazanılmasını böylece Türkmenlerin de gulâmlar gibi itaat ve hizmeti öğrenebileceklerine temas ettiği görülmektedir¹⁷. Nizamü'l Mülk'ün devletin kuruluşunda emeği geçen Türkmenlerin kırıngın oldukları ve zaman zaman da sıkıntı çıkardıkları ifadeleri Büyük Selçuklu Devleti'nde Türkmen meselesinin varlığını bizlere göstermektedir. Türkmen meselesinin en etkili olduğu dönem ise Tuğrul Bey dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bu dönemde devlet eski geleneklere göre kurulmuş olmasına rağmen merkeziyetçi bir yapıya bürünmeye başlamış ve mevcut durum neticesinde de İbrahim Yınal başta olmak üzere Kutalmış ile kardeşi Resul Tegin isyanları görülmüştür. Onların merkeziyetçi Tuğrul Bey'e karşı başlattıkları isyanları destekleyen temel insan gücü ise Selçuklu idaresinden uzaklaştırıldıklarını düşünen Türkmenlerden oluşmaktaydı.

İbrahim Yınal'ın ikinci isyanı Türkmenlerin Selçuklu idaresine bakış açılarını göstermesi bakımından önemli bilgiler vermektedir. Nitekim İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrılarak Hemedân taraflarına gelmesi bölgedeki Türkmen varlığının yoğunluğu göstermekle birlikte Selçuklularda yaşanan dönüşümden rahatsız olduklarını da akıllara getirmektedir. Mevcut durumun hem İbrahim Yınal tarafından hem de Tuğrul Bey tarafından bilindiği her iki Selçuklu beyinin bölgeye bir an önce hareket etmek istediklerinden anlaşılmaktadır. Önce davranan ve Türkmenleri etrafında toplayan İbrahim Yınal, büyük bir avantaj sağlamış ve Hemedân taraflarında istediğini elde edemeyen Tuğrul Bey ise Rey'e çekilerek Çağrı Bey oğullarını yardıma çağırmıştır. Burada İbrahim Yınal'a destek veren Hemedân ve çevresi Türkmenlerinin istekleri Türkmen meselesinin kendi bakış açılarından ne olduğunu bizlere aktarmaktadır. Türkmenler İbrahim Yınal'a destek vermeden önce ondan Tuğrul Bey ile antlaşma yapmamasını, sultan olması durumunda kendilerinin onayını almayan kişileri vezir olarak atamamasını ve de Türkmenleri Irak başta olmak üzere uzak diyarlara göndermemesini istediler¹⁸. Buradan hareketle Türkmenlerin, merkezden uzaklaştırılmalarına karşı çıktıkları, mevcut vezirlerin Tuğrul Bey nezdinde etkili olarak kendilerine dönük izlenen bu

¹⁷ Nizamülmülk, *Siyasetname*, haz. Sadık Yalsızuçanlar, İstanbul 2010, s. 136; Melikşah döneminde devlet hizmetine alınan Türkmenlerden bazıları Artuk, Çubuk ve Yağışyan gibi beylerdir. Bk. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boyteşkilatı Destanları*, TDAV yay., İstanbul 1999, s. 130.

¹⁸ İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 48-51, 59, 64; İbnu'l Esir, *el-Kâmil*, C. 9, s. 485-489; Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014, s. 34-35, 46, 48; Celalu'd-Din es-Suyûtî (Jalâlu'ddîn a's Suyûtî), *History of The Caliphs*, trns. Major H. S. Jarrett, Baptist Mission Press, Calcutta 1881, s. 438; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devle*, s. 14; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Kültür Bakanlığı yay., İstanbul 1976, s. 62-63; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s. 40.

siyasetin müsebbibi olarak düşündükleri ve mevcut durumdan da rahatsızlık duydukları anlaşılmaktadır.

İbrahim Yınal, iktidar mücadelesini hayatıyla birlikte kaybetmesinden sonra ona destek veren Hemedân Türkmenleri geriye döndüklerinde ellerindeki bütün mal ve eşyaların yağmalandığını gördüler¹⁹. Bu sıralarda Büyük Selçuklu Devleti'nin de Kutalmış'ın isyanı dikkat çekmektedir. Tuğrul Bey, Halifenin kızıyla evlilik işleriyle meşgul olduğu sırada başlayan bu isyan onun vefatıyla güçlenmiş ve nihayetinde Alp Arslan tarafından zorlukla sonlandırılmıştır. Bu isyan sırasında Kutalmış'ın etrafında 50.000 civarında askeri varlığının olması İbrahim Yınal'a destek veren Türkmenlerin ona destek verdiğini böylece de kaybettiklerini geri kazanmak istediklerini akıllara getirmektedir²⁰. Alp Arslan'ın galip gelmesiyle amaçlarına ulaşamayan bahsettiğimiz Türkmen kitlesi onun ölümünden sonra baş gösteren Kavurd isyanında Nizamü'l Mülk'ün çaba ve ihsanlarıyla Melikşah'a destek vermiş ve böylelikle de merkezi devlet anlayışının devamından yana tavır almışlardır²¹.

Bununla birlikte İbrahim Yınal Kutalmış ve Kavurd isyanlarına destek veren Türkmenlerin bir kısmının Anadolu, Suriye, Irak, Hicaz ve Ahsa coğrafyasına geçerek Kutalmışoğulları ve diğer Türkmen beyleri idaresinde fetih hareketlerinde buldukları görülmektedir²².

Kuruluş ve gelişme döneminde Selçuklu-Türkmen ilişkilerinde katkı veren ya da ayrı bir topluluk olarak hareket eden Türkmenlerin faaliyetleri ve Selçuklu beyleriyle olan ilişkileri Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve gelişimine etki ettiği gibi Anadolu başta olmak üzere birçok yeni bölgede de Türk hâkimiyetinin ihdas edilmesine de katkı verdi. Diğer taraftan Sultan Sancar döneminde görülen Selçuklu-Oğuz ilişkileri ise İbn Haldun'un teorisi çerçevesinde kuruluş ve gelişim dönemi devlet siyasetiyle ilişkili olmasına rağmen mahiyeti bakımından Bahsettiğimiz Belh ve çevresindeki Oğuzlar, kuruluş sırasında Selçuklularla birlikte hareket etmedikleri daha sonraki dönemlerde Kıpçak veya Karahıtay baskısı neticesinde bölgeye geldikleri ön görülmektedir. Yıllık 24.000 koyun vergi verip sorumluluklarını yerine getiren Belh Oğuzları, Selçuklu emirlerinden Kumac'ın basiretsiz tutum ve davranışları nedeniyle Selçuklu Devleti'yle sorun yaşamaya başladılar. Kumac ile oğlunun mevcut tutumlarını devam ettirerek hayatlarını kaybetmeleri mevcut durumu büyük bir mesele haline dönüştürdü. Ardından üzerlerine sefere çıkan Sultan Sancar, merhametli siyaset izlemeye meyletmesine

¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 59.

²⁰ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 120.

²¹ İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, s. 188-192; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, C. 10, s. 82; Bondârî, *Zubdat*, s. 48-49; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, s. 111-113; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 21-23; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, TTK yay., Ankara 1989, s. 28-29.

²² Nitekim Alp Arslan döneminde Atsız, Şöklü, Kurlu beyler idaresindeki Türkmenler Anadolu'ya gelmiş ardında da Suriye'ye yönelerek burada Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı siyasi teşekkül oluşturmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK yay., Ankara 2000, s. 49-84.

rağmen Kumaç'ın torunu Müeyyed Ayaba başta olmak üzere bazı Selçuklu ileri geleninin menfi tutumu neticesinde savaşa tutuşmuş, yenilerek de esir düşmüştür. Her ne kadar ilerleyen yıllarda Sultan Sancar esaretten kurtulup devletin başına yeniden geçmiş olsa da hayatın kaybetmesiyle Büyük Selçuklu Devleti son bulmuştur²³.

Bahsettiğimiz Oğuz isyanı ve meselenin gelişimi İbn Haldun'un devlet teorisinin yıkılış sürecine örnek olsa da kuruluş dönemindeki Türkmen ilişkilerinde merkezi devlet idaresinden başlarına atanan gulâm devlet adamlarına tepki veren Türkmen beylerinden Afşin Bey²⁴'i akıllara getirmektedir. Nitekim Türkmenlerin rahatsız oldukları durumlardan biri de sultan ile aralarında her hangi bir devlet adamını kabul etmeme eğilimleriydi. Onlara göre sultan maiyeti ve mahiyeti bakımından kendilerine yakın bir Oğuz beyiydi. İdari sahası diğer Oğuz beylerinden geniş olan Selçuklu Beyi'ni diğer beylerden ayıran yönü ise aralarında çıkabilecek anlaşmazlıklarda çözüm mercii olmasından meydana gelmekteydi²⁵. Bahsettiğimiz anlayışa sahip olan Türkmen beyleri ile başlarına sultan tarafından atanan beyler arasında zaman zaman husumetler yaşandığı görülmektedir.

Sonuç

Selçuklu döneminde göç yollarında görülen farklılaşma Türk- İslam tarihi seyirinde köklü değişimlere neden olduğu gibi günümüz Anadolu'su ile Ortadoğu'sunu da şekillendirmiştir. Göç yollarında görülen bahsettiğimiz değişim geleneksel bozkır devlet ve toplum yapısında da değişikliklere neden olarak yeni bir medeniyetin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türk-İslam medeniyeti olarak da adlandırılan bu medeniyet, Selçukluların Turan'dan İran'a muhaceretiyle başlamış ortaya çıkan gelişmeler ise İbn Haldun tarafından sistematik bir şekilde kaleme alınmıştır. Bu çerçevede Selçukluların devletleşmesi ve ardından uygulanan anlayışlarla Türk devlet ve toplum telakkilerinde değişim kendisini göstermiştir.

²³ İbn'ül Esir, *el-Kâmil*, C. 11, s. 154-157; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr*, s. 173-176; Bondârî, *Zubdat*, s. 252; Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, s. 196; M. Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, C. VII², S. 28, Ankara 1943, s. 279; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)", *AÜDTCFD*, C. 5, S. 2, Ankara 1947, s. 160-166; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, C. II, TTK yay., Ankara 2011, s. 400-406, 410-414; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi yay., İstanbul 2007, s. 21-23; Özgüdenli, *Selçuklular*, C. I, s.280-286.

²⁴ Anadolu'ya Gümüştekin ile birlikte gönderilen Afşin Bey dönüş yolunda Gümüştekin ile düştüğü ihtilaf nedeniyle onu öldürmüş ve ardından bölgeden ayrılarak affedilene kadar bağımsız faaliyetlerde bulunmuştur. Bk. Abû'l-Farac, *Tarihi*, C. I, s. 318; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK yay., Ankara 2000, s. 133-136; Mehmet Altay Köymen, "Anadolu'nun Fethi", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, S. 1, 1961, s. 102-103; Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi "Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176)"*, C. II, Karam yay., Çorum 2003, s. 15, Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, TTK yay., Ankara 2011, s. 10, 19-20.

²⁵ Dönem hakkında bilgi veren İbn Fazlan, Oğuzların işlerinde akıllarına başvurduklarını, meşveretle çözdüklerini, bununla birlikte içlerinden her hangi birinin varılan kararı bozabileceğinden bahsederek mevcut anlayışın tarihsel geçmişi hakkında bizleri bilgilendirmektedir. Bk. İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, ter. Ramazan Şeşen, Bedir yay., İstanbul 1995, s. 34-35.

Selçuklu beylerinin uyguladıkları bahsettiğimiz değişim, Cend'e göç sonrasında İslamlaşmayla ortaya çıkmış ve netice itibariyle de Bozkır devlet gelenekleriyle kurulan Selçuklu Devleti'nin İslam Devleti hüviyeti kazanmasıyla nihai noktaya varmıştır.

Değişimin nedenleri arasında devletleşilen bölgedeki geleneksel yapının etkinliğinin ön plana çıktığı görülmektedir. Diğer taraftan Selçuklu Devleti'nin haiz olduğu kozmopolit yapı da değişimin nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevcut şartlarda devlet ve toplum için en iyisini siyaset olarak izlemeye çalışan Selçuklu beyleri, güçlü iktidarları döneminde dönüşümü barındıran yeni anlayışları etkin bir şekilde uygularken Türkmen meselesi gibi ortaya çıkan sorunsallara da geliştirdikleri siyasetlerle çözüm üretmiş ve netice itibariyle de toplumsal uzlaşmayı sağlamışlardır. Uygulanan siyaset neticesinde yeni coğrafyaların Türk yurdu haline gelmesi sağlamış ve uzun vade de konargöçer Türk toplumunun yerleşik medeniyetin bir parçası haline gelmesinin önünü açılarak günüz Türkiye'si başta olmak üzere bölgenin temeli oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, haz. Ali Sevim, TTK yay., Ankara 2014.

Agacanov S. G., *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge yay., İstanbul 2013.

al-Bondârî, *Zubdat Al-Nuşra Va Nuḥbat Al 'usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, nşr. M. Th. Houtsma (1889), çev. Kıvameddin Burslan, TTK yay., Ankara 1999.

Ateş Ahmed, "Yabgulular Meselesi", *Belleten*, C. XXIX, S. 115, TTK yay., Ankara 2003, ss. 517-525.

Ayan Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*, Kitabevi yay., İstanbul 2007.

Celalu'd-Dîn es-Suyûtî (Jalálu'ddîn a's Suyûtî), *History of The Caliphs*, trns. Major H. S. Jarrett, Baptist Mission Press, Calcutta 1881.

Cüzcânî; Minhâcü'd-Din Ebû Ömer Osman, *Tabakât-ı Nâsırî*, trns. Major H. G. Raverty, C. I, London 1881; Türkçe ter. Minhâc-i Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015.

Ebu'l Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Ganî ve Feyyâz neşri, Tahran 1376; Doktor Ali Ekber Feyyâz neşri, 1373.

Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l Farac Tarihi*, C. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK yay., Ankara 1999.

Grousset René, *Stepler İmparatorluğu (Attilâ, Cengiz Han, Timur)*, ter. Halil İnalçık, TTK yay., Ankara 2011.

Günler Mevlüt, *Büyük Selçuklu Devleti'nin Türkmen Politikası*, GÜSBE Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

Ibn al-Tiqtâqâ (İbn Tiktaka), *Histoire des Dynasties Musulmanes*, Traduit de l'arabe et Annoté Par Émile Amar, Paris 1910.

İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, ter. Ramazan Şeşen, Bedir yay., İstanbul 1995.

İbn Haldun, *Mukaddime*, C. 1, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh yay., İstanbul 2007.

İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydın, C. 9, 11, Bahar yay., İstanbul 1987.

Kafesoğlu İbrahim, "Anadolu Selçuklu Devleti Hangi Tarihte Kuruldu", S. X-XI, *İÜTED*, İstanbul 1981, ss. 1-28.

Kafesoğlu İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi yay., İstanbul 1972.

Kafesoğlu İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2000.

Koca Salim, “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh’ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız”, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan yay., Ankara 2011, ss. 105-145

Koca Salim, “Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu’ya: Oğuzlar (Türkmenler)”, *Türkler*, C. 4, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, ss. 529-551

Koca Salim, *Türkiye Selçukluları Tarihi “Malazgirt’ten Miryokefalon’a (1071-1176)”*, C. II, Karam yay., Çorum 2003.

Köprülü M. Fuad, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Meseleleri”, *Belleten*, C. VII², S. 28, Ankara 1943, ss. 219-303.

Köymen Mehmet Altay, “Anadolu’nun Fethi”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, S. 1, 1961, ss. 89-122.

Köymen Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, C. II, TTK yay., Ankara 2011.

Köymen Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu Tarihi (Kuruluş Devri)*, C. I, TTK yay., Ankara 2000.

Köymen Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı yay., İstanbul 1976.

Merçil Erdoğan, *Kirmân Selçukluları*, TTK yay., Ankara 1989.

Mirchondi, *Historia Seldschukidarum Persice*, Illustravit J. A. Vullers, Gissae 1838.

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, nşr. Muhammed İkbâl, London 1921, çev. Ahmed Ateş, C. I, TTK yay., Ankara 1999.

Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu’s-Safâ “fi Sîret’l-Enbiyâ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ” (Tabaka-i Selçûkiyye)*, Tercüme ve Notlar Erkan Göksu, TTK yay., Ankara 2015.

Nizamülmülk, *Siyasetname*, haz. Sadık Yalsızuçanlar, İstanbul 2010.

Özgüdenli Osman G., *Selçuklular (Büyük Selçuklu Tarihi (1040-1157))*, C. I, İsam yay., İstanbul 2015.

Ramadan Atef M. M., “Coinage of Al-Ghuzz al-‘Irāqīyya and Its Relation to the Seljuq Conquest”, *The 2nd Simone Assemani Symposium on Islamic Coins*, Trieste 2010, ss. 191-199.

Reşîdü’-d-dîn Fazlullah, *Cami’ü’t-Tevârih (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge yay., İstanbul 2010.

Sevim Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK yay., Ankara 2000.

Sevim Ali, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*, TTK yay., Ankara 2011.

Sümer Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boyteşkilatı Destanları*, TDAV yay., İstanbul 1999.

Şadruddin Ebu’l-Hasan ‘Ali İbn Nâsır İbn ‘Ali el-Hüseyinî, *Ahbârü’-d-Devleti’s-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK yay., Ankara 1999.

Turan Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi yay., İstanbul 1996.

Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, TTK yay., Ankara 2000.

AKŞEHİR ULU CAMİİ'DE TUĞLA MALZEME KULLANIMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

MEHMET KUTLU*

Özet

Tuğla, Türklerin Anadolu'nun fethinden önce de çok iyi bildikleri ve ustalıklı kullandıkları bir yapı malzemesidir. Fetih sonrası Anadolu'da zengin taş kaynaklarının kolay ulaşılabilir olması nedeniyle Selçuklu dönemi Türk mimarisinde malzeme kullanımı ve tekniklerinde çeşitlilik dikkat çekmektedir. Akşehir Ulu Camii de 13. Yüzyılın başlarında inşa edilen bir Anadolu Selçuklu yapısı olarak özellikle tuğla malzeme kullanımı açısından ilginç özellikler arz etmektedir. Öncelikle yapının giriş kapısının her iki yanında görülen taş tuğla almaşık duvar örgüsü dönemin mimari özellikleri açısından ender bir özelliktir.

Bununla birlikte yapının ibadet mekânında (harim) taşıyıcı unsur olarak tuğla malzemeden yapılmış ayaklar ile devşirme mermer sütunların kullanılması da dikkat çekici özelliklerden bir diğeri olarak görülmektedir. Gerek örtü sistemindeki farklılıklar gerekse taşıyıcı unsurlardaki malzeme farklılıkları Akşehir Ulu Camiinin birden fazla yapım evresinden geçtikten sonra bugünkü plan özelliklerine kavuştuğu fikrini vermektedir. Bununla birlikte tuğla ayaklar birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Daire kesitli olanların yanı sıra altıgen ve kare kesitli tuğla ayakların da varlığı oldukça ender özelliklerdendir.

Bu çalışma Akşehir Ulu Camii'de görülen söz konusu tuğla malzeme kullanıma yönelik uygulamaların incelenmesini ve Anadolu Selçuklu Mimarisinde ender görülen bu özelliklerin değerlendirilmesi ve yorumlanmasını amaçlamaktadır. Yapının giriş bölümünde görülen tuğla taş almaşıklığını Erken Osmanlı dönemine veya Bizans mimari geleneğine bağlayabilecek öngörülerde bulunmak mümkünken özellikle taşıyıcı olarak çokgen ve daire kesitli tuğla ayakların kullanımının ise köklerini Büyük Selçuklu dönemi ve öncesi Orta Asya ve İran mimari geleneklerinde bulmak mümkündür. Ancak bahsedilen tuğla ayakların 1960-1961 yıllarında yürütülen yanlış ve yanıltıcı restorasyon çalışmasının sonucu olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçuklu Mimarisini, Akşehir Ulu Camii, Tuğla, Tuğla Malzeme Kullanımı

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Denizli/
TÜRKİYE.mehmetkutlu@pau.edu.tr.

AN ASSESSMENT ON THE USE OF BRICK MATERIAL AT THE GREAT MOSQUE OF AKŞEHİR

Abstract

Brick as a construction material had been competently used by Turks in their architecture from the earlier periods. However, with the conquest of Anatolia, new construction materials and techniques were introduced or applied in Anatolian Turkish Architecture. The Great Mosque of Akşehir as one of the extra ordinary Anatolian Seljuk building, in terms of the use of brick construction material, was built at the beginning of the 13th century.

First of all, the Great Mosque of Akşehir has the alternating brick and stone wall technique on the both sides of the main entrance. Secondly, the mosque has brick and re-used marble columns at the prayer hall. Besides, it has a dome over the mihrab and minbar part of the mosque but the side naives have flat wooden roofs. The differences in the superstructure and the materials of the columns indicate that the mosque experienced several building stages in time. Another distinctive feature of the mosque is difference in the shapes of the brick columns such as circular, hexagonal and square examples are evident.

This article examines the use of brick material at The Great Mosque of Akşehir as well as evaluates and interprets the distinctive features of the mosque in Anatolian Seljuk Architecture. While it is possible to connect application of brick and stone alternating masonry with the early Ottoman or Byzantine architecture, on the other hand, specifically use of circular or hexagonal brick columns originates from the architectural tradition of Central Asia and Iran. Nevertheless these brick columns are not orginal and appered as a result of the restoration project that was conducted in 1960-1961.

Keywords: Seljuk Architecture, Great Mosque of Akshehir, Brick Use, Construction Materials

Akşehir, Orta Anadolu'da yer alan Konya iline bağlı en önemli ilçe merkezlerinden biridir. Orta Anadolu'nun Batı Anadolu'ya açılmasını sağlayan stratejik açıdan önemli bir yol güzergâhı üzerinde yer alması nedeniyle tarih boyunca önemli merkezlerden biri olma vasfına sahip olmuştur. Konya'nın yaklaşık 130 km kuzeybatısında ve Sultan Dağlarının eteklerinde konumlandırılan Akşehir, oldukça verimli ve geniş tarım arazilerine de sahiptir.¹

¹ Yekta Demiralp, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Dönemi Anıtları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 3.

Bizans döneminde Philomelium² olarak bilinen Akşehir, 1071 Malazgirt Savaşı sonrasında Anadolu'nun Selçuklu hâkimiyetine geçiş sürecini yaşamıştır.³ I. Haçlı Seferi sonucunda başkenti İznik'ten geri çekilmek zorunda kalan Anadolu Selçuklular Konya'yı yeni başkent kabul ederken Türkmen toplulukları da Akşehir ve Bolvadin arasındaki düzlüklere toplanmaya mecbur kalmıştır.⁴ Bizans İmparatorluğu fırsattan yararlanarak kaybettiği topraklara tekrar hakim olmak ve Türklerin kalıcı olarak ilerlemesini durdurup geri püskürtmek için saldırıya geçmiştir. 1097 tarihinde yapılan Eskişehir Meydan Savaşını Selçuklular kaybedince Bizans ordusu Akşehir hatta Konya önlerine kadar ilerlemeyi başarmıştır.⁵ 1116 yılında İmparator Alexis I Komnenos Akşehir' ele geçirmiş ve bölgedeki Hıristiyan halkı daha batı bölgelere göç ettirmiştir.⁶ 1146 yılına gelindiğinde ise İmparator Manuel Komnenos Akşehir önlerinde Selçuklu birliklerini yenerek ordusuyla Akşehir'e girerek Bizanslı esirleri kurtardıktan sonra şehri yakıp yıkıp Konya'ya kadar ilerlemiştir.⁷

1176 yılında yaşanan Myriokefalon Savaşını Selçukluların kazanması Türkmenlerin Eskişehir Kütahya dolaylarına kadar ilerlemesiyle sonuçlanmıştır.⁸ Tam Akşehir ve çevresinde istikrar sağlanmış ve Türkmenler rahata kavuşabilecek duruma gelirken 1190 yılında düzenlenen III. Haçlı Seferinin hedefi haline gelmişlerdir. Akşehir önlerinde Haçlılar ile Selçuklu ordusu çarpışmış her iki taraf ağır kayıplar vermiş ancak Selçuklu ordusu Ilgın'a daha sonra Konya'ya geri çekilmek zorunda kalmıştır. Böylece önce Akşehir ve daha sonra çok uzun süren bir kuşatma sonucunda Selçuklu başkenti Konya Haçlıların işgaline uğramıştır.⁹

1196 yılındaki Selçuklu akınları sırasında Menderes vadisindeki Hıristiyan ahalinden oldukça büyük bir topluluk Akşehir ve çevresine getirilerek yerleştirilmiştir. Birçok teşvik ve vergi muafiyetleri verilerek hem Selçuklu devletine ısındırılmışlar hem de yörenin verimli toprakları imar edilerek çok büyük ihtiyaç duyulan tarımsal üretimin hızla artması sağlanmıştır.¹⁰ Daha sonraki dönemde Akşehir ve yöresine benzer iskan ve imar poltikaları uygulanmaya devam etmiştir. 1223 yılında Alanya Kalesini teslim etmesi karşılığı Kir Fart'a Akşehir ve çevresindeki birkaç büyük köyün mülkiyeti verilip maiyetiyle yöreye yerleşmesine izin verilmiştir.¹¹ Daha sonra 1228 yılında Mengüceklilerin Divriği hariç diğer

² İlhan Şahin, "Akşehir" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1989, s. 298.

³ Şener Yıldırım, "Selçuklu Öncesinde Akşehir (Philomelion)" *I. Uluslararası Selçuklu'dan Günümüze Akşehir Kongresi ve Sanatsal Etkinlikleri*, ed. Yusuf Küçükükdag ve Mustafa Çıpan, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2009, s.243-252.

⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2014, s.125.

⁵ Turan, a.g.e., s. 131-132.

⁶ Turan, a.g.e., s. 184-185.

⁷ Turan, a.g.e., s. 206-207.

⁸ Turan, a.g.e., s. 231-235.

⁹ Turan, a.g.e., s. 248-249.

¹⁰ Turan, a.g.e., s. 264-268.

¹¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 75; Turan, a.g.e., s. 358.

kollarına son verilmiştir. Kemah ve Erzincan Meliki Davutşah'a topraklarına karşılık Akşehir ve Ilgın civarlarındaki bazı araziler ikta verilmiştir.¹² Bunlara ek olarak 1234 yılında Artukluların Harput koluna son verilmiş ve Artuklu Melikine de toprakları karşılığında Akşehir civarında bazı yerler ikta edilmiştir.¹³

Anadolu Selçuklu Devletinin zayıflama ve yıkılma sürecinde Türkmen Beyliklerinin hâkimiyet mücadelesine sahne olan Akşehir, önce Eşrefoğulları daha sonra Hamidoğullarının eline geçmiştir.¹⁴ Hamidoğlu Hüseyin Bey tarafından Akşehir ve çevresi 1381 yılında Osmanoğullarına satıldığı belirtilmektedir.¹⁵ Daha sonra Karamanoğulları ve Osmanoğulları arasındaki nüfuz mücadelesine sahne olan yöre 1468 yılında Karamanoğullarının tarih sahnesinden silinmesiyle kalıcı olarak Osmanoğullarının hâkimiyetine girmiştir.¹⁶

Akşehir'de Anadolu Selçuklu döneminden günümüze ulaşabilen tarihî yapı ve eserler topluca değerlendirildiğinde özellikle 13. yüzyılın ilk yarısında çok kapsamlı imar faaliyetinin varlığı tespit edilmektedir. Ancak Anadolu Selçuklu dönemi yapılarının birçoğunda gözlenen nitelikli devşirme taş ve mermer blokların varlığı ve kullanımı Akşehir'in özellikle Roma Döneminde de yoğun imar gördüğünü ortaya koymaktadır.

Akşehir'deki en önemli Anadolu Selçuklu Dönemi eserlerinin biri olan Akşehir Ulu Camii, Akşehir ilçe merkezinde Ahi Celal Mahallesinde ve Ulu Cami Caddesi üzerinde bulunmaktadır Akşehir Ulu Camii, bazı tarihi kayıtlarda ve yayınlarda Sultan Alaeddin Camii olarak adlandırılmaktadır.¹⁷ Yapının ilk inşâ tarihi kesin olarak bilinmediği gibi banisi ve mimarı hakkında da herhangi bir bilgi günümüze ulaşamamıştır. Bu çalışmada Akşehir Ulu Camiinde tuğla malzeme kullanımına dair tespitler yapılarak yapının tuğla malzeme kullanımı yönüyle sıra dışı yönlerini ortaya koyulmasını amaçlanmaktadır.

Yapının dışarıdan görünümü özellikle kırma çatı kiremitli örtüsüyle bir camiden ziyade bir ev izlenimi vermekteyken yapıya bitişik olmayan tuğla minarenin varlığı ise gözleri yakınlardaki bir camiye aramaya sevk etmektedir. (Foto. 1) Ulu Camiye, cadde tarafından bakıldığında ise zemini cadde seviyesinin oldukça altında bulunan bir avlu ve avlunun kuzeydoğu köşesinde yükselen minare görülmektedir. 4.80 x 4.80 m ölçülerindeki kare kesitlidir.¹⁸ Ulu Caminin kuzeyinde yer alan bu avluda geç dönemlere ait bir çeşme¹⁹ ve bir şadırvan²⁰ da bulunmaktadır. (Foto. 2) Daha önceki onarımlar sırasında yapının kuzeyine "camekanlı" bir son

¹² Cahen, a.g.e., s. 37; Turan, a.g.e., s. 376.

¹³ Turan, a.g.e., s. 401.

¹⁴ Şahin, "a.g.m.", s. 298.

¹⁵ Şahin, "a.g.m.", s. 298.

¹⁶ Şahin, "a.g.m.", s. 298.

¹⁷ Demiralp, a.g.e., s. 9.

¹⁸ Tahsin Samur, Akşehir'deki Türk Mimari Eserleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya 1990, s.8

¹⁹ Samur, a.g.t., s. 11.

²⁰ Samur, a.g.t., s. 11-13.

cemaat yeri eklendiği belirtilmektedir.²¹ G. Öney, 1960-1961 yılındaki restorasyon sırasında bir son cemaat yerinin eklendiğini belirtirken Demiralp ise son cemaat yerindeki 13.-14. Yüzyıllara ait olduğunu düşündüğü taş mihraptan hareketle son cemaat yerinin daha eski olduğunu kaydetmektedir.²² Bu mihrap, Gönül Öney tarafından 15. Yüzyıla tarihlenirken²³ Ömür Bakırer tarafından ise 13. Yüzyılın sonu veya 14. Yüzyılın başına tarihlendirilmiştir.²⁴ Ancak en son yapılan onarımlar sırasında son cemaat yerinin örtüsü kaldırıldığı ve üzeri açık bir namazgah gibi bir platform şeklinde düzenlendiği görülmektedir. (Foto. 3)

Ulu Camiye ana girişi, kuzeydeki avludan açılan bir kapıyla sağlanmaktadır. Buradaki anıtsal özelliklerden uzak olan kapıya dışa taşıntı verilerek oldukça mütevazı bir taçkapı rolü yüklenmiştir. (Foto. 4) Sivri kemerli taçkapıda basık kemerli bir giriş açıklığı bulunmaktadır. 2.00 x 1. 75 m ölçülerindedir.²⁵ Ancak bu basık kemerli giriş açıklığı ve sövelerinin özgün olmadığı restorasyon sürecini gösteren fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Özgün giriş açıklığının da sivri kemerli olduğu anlaşılmaktadır. Bu taçkapının en dikkat çeken özelliği ise üç sıra tuğla ve bir sıra taş sıralarından oluşan almaşık örgü sistemine sahip olmasıdır. Genellikle devşirme taş malzemenin aralarında birer dikine tuğla kullanılarak kasetleme tekniğinin uygulanması söz konusudur. Ayrıca devşirme mermer blokların birinin üzerinde kırılmış bir haç işareti görülmektedir. (Foto. 4)

Ulu Caminin diğer girişi ise ibadet mekânın kuzeydoğu köşesinde bulunan ve Nadir Sokak ile Yeşil Kapı Sokağın birleştiği noktaya açılan bir mütevazı kapıdır. (Foto. 5, 6) Dönemin taçkapıları gibi anıtsal özelliklere sahip olmasa da 0.40 m dışa taşıntı yapmaktadır.²⁶ Tuğladan örülmüş hafif sivri bir kemerli olan bu mütevazı taçkapının yay kemerli bir giriş açıklığı bulunmaktadır. Tuğla kemerin her iki yanında birer adet turkuaz renkli çinilerle mozaik tekniğinde yapılmış Kufi yazı kartuşları yer almaktadır. “Mehmet Nevbilen” ve “el-adil el-nail” olarak okunmuş ve sahte çini mozaik tekniğiyle yapıldığı belirtilmiştir.²⁷ 1960-61 yıllarındaki restorasyon sürecinde sıvaların kazınmasıyla çini mozaik yazı kartuşları ortaya çıkarılmıştır.²⁸ Eksik olduğu belirtilen bu metinlerin bir onarım veya değişime maruz kaldığı hatta başka bir yapıdan taşınmış olabileceği düşünülmüştür.²⁹ Bu mütevazı taçkapının malzeme özelliklerine bakıldığında zeminden yaklaşık 0.30 m yükseklikteki seviyeden sonra üç sıra tuğla bir sıra taş malzemeyle gerçekleştirilen almaşık örgü özelliği görülmektedir. İbadet mekanına giriş kapı seviyesindeki beş basamaklı bir merdivenle inilerek sağlanmaktadır. (Foto. 7) Duvar dokusunda dış

²¹ Gönül Öney, “Akşehir Ulu Camisi” *Anadolu/Anatolia IX* (1965), s. 172.

²² Demiralp, a.g.e., s. 10.

²³ Öney, “a.g.m. Demiralp, a.g.e., s. 10.”, s. 173.

²⁴ Ömür Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1976., s. 208-209.

²⁵ Samur, a.g.t., s. 10.

²⁶ Samur, a.g.t., s. 16.

²⁷ Öney, “a.g.m.”, s. 174. Demiralp, a.g.e., s. 9.

²⁸ Öney, “a.g.m.”, s. 174.

²⁹ Öney, “a.g.m.”, s. 174.

cephede olduğu gibi ibadet mekanına bakan iç cephede de yer yer tuğla-taş almaşık örgü özellikleri görülmektedir. (Foto 7)

Akşehir Ulu Caminin beden duvarları tamamen sıvanmış olduğu için özgün duvar dokusunu 2018 yılı Temmuz ayında yapılan yerinde inceleme sırasında tespit etmek mümkün olamamıştır. Bu nedenle yapının geçirdiği restorasyon sırasında duvarlar üzerindeki sıva tabakalarından arındırılmış özgün duvar özelliklerinin tespit edilmiş olduğu düşüncesiyle Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivindeki yapıyla ilgili fotoğraflar incelenmiştir.³⁰ Bu fotoğraflar sayesinde yapının özgün duvar özelliklerine dair kapsamlı bilgiye ulaşılmıştır. Öncelikle bazı yayınlarda belirtildiğinin³¹ aksine moloz taş- tuğla almaşık örgüsünün yapının özgün örgü tekniği olmadığı ve duvarlarının tamamında uygulanmadığı görülmüştür. Akşehir Ulu Caminin cephe duvarlarının homojen özellikler göstermediği ve bu durumun çeşit zamanlarda uygulanan onarımlardan kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Akşehir Ulu Caminin mimari plan özelliklerine bakıldığında bir takım düzensizlikler ve bazı sorunların var olduğu görülmektedir. (Plan 1 ve 2) Yapının kuzey, güney ve doğu yönlerdeki beden duvarlarının özgün plan özelliklerini büyük ölçüde koruyabildiği ancak yapılan onarımlar nedeniyle inşa malzemesinde ve tekniklerinde bazı farklılıklar gözlemlendiği söylenebilir. Yapının güney batı köşesinin pahlanmış olması yapının özgün planında dört yönden sokakla sınırlandırıldığı şeklinde yorumlanmıştır.³² İbadet mekânının dört duvarının da üzerinde pencere açıklıklarına yer verilmesi bu düşünceye dayanaktır.³³ Ancak pencere boyutlarının büyük oluşu yapının geçirdiği restorasyonlar sırasındaki müdahalelerle ortaya çıkmış olmalıdır.³⁴ Bu özelliklerin aksine batı cephesinin duvarının özgün olmadığı ve düz uzanmadığı ve güneyden kuzeye doğru açılı şekilde uzandığı anlaşılmaktadır. (Foto. 9) Ayrıca batı cephesi beden duvarının yapının diğer bölümlerinden farklı olarak tamamen moloz taş malzeme ile inşa edilmiş olmasıdır.

İbadet mekânı ile minarenin arasında yaklaşık 10.50 m. mesafe olması³⁵ ise yapının ilk planında minare ve ibadet mekânının organik bir bütünlük gösterdiğini ancak zamanla günümüzdeki hale kavuştuğunu düşündürmektedir. (Foto. 6) Muhtemelen yapıya en kapsamlı müdahale, Sultan I. Alaeddin Keykubad döneminde yapının genişletilmesi ve yenilenmesi sürecinde gerçekleşmiş olmalıdır. Yapının adının bazı tarihi kayıtlarda Alaeddin Camii şeklinde geçmesi de bu kapsamlı müdahalelerin sonucu olarak düşünülmektedir.³⁶ Ayrıca minarenin kaidesi

³⁰ Yardımları için Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. bölümünden Derya Karakaya Hanıma teşekkürlerimi sunarım.

³¹ Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Ulucami- Akşehir Ulucamii" TDV İslam Ansiklopedisi, s. 84.

³² Demiralp, a.g.e., s. 9.

³³ Demiralp, a.g.e., s. 9.

³⁴ Öney, "a.g.m.", s. 177.

³⁵ Samur, a.g.t., s. 8.

³⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir: Tarihi-Turistik Kılavuz*, İstanbul 1945, s. 352.

4.80 x 4.80 m ölçülerinde kare kesitlidir ve devşirme taş bloklarla inşa edilmiştir.³⁷ Kaidenin batı yüzü üzerinde 0.40 x 0.70 m ölçülerindeki devşirme bir mermer blok üzerinde minarenin inşa kitabesi konumlandırılmıştır.³⁸ H. 610 / M. 1213 tarihinde Said Hacı Necipzade Ebû Said İbrahim adına babası tarafından minarenin inşa edildiğini ortaya koyan bir inşa kitabesi bulunmaktadır.³⁹

Minare kaidesinin güney yüzünde 0.80 x 1.50 m. ölçülerinde basık kemerli bir kapı ile minareye giriş sağlanmaktadır.⁴⁰ Kaide üzerinde sekizgen kesitli ve 2.43 m yüksekliğinde⁴¹ olan pabuç bölümünün yüzleri üzerinde sırlı tuğlalarla süslemeler ve kuzeydoğu yüzde günümüze ulaşabilen dört kollu çiniler görülmektedir. (Foto. 8) Diğer yüzlerdeki izlerden de özgün halde minare pabucunun bütün yüzlerinde çini süsleme olduğu tespit edilmiştir.⁴² Pabuçtan itibaren yukarıya doğru tuğla malzeme kullanılmıştır. Minarenin silindirik gövdesi de tuğla malzeme ile inşa edilirken şerefe bölümünde korkuluklar için taş malzeme kullanıldığı görülür. Minarenin gövdesinin üst kısmı ve şerefe altından itibaren aleme kadar gövdeden farklı örgü tekniği ve malzeme kullanımı gözlenmektedir. Bu değişikliğin 1877 yılındaki onarım sonucu olduğu belirtilmektedir.⁴³ Bahsedilen durum birçok minarede olduğu gibi daha sonraki restorasyonlar ve onarımların sonucu olmalıdır.

Bununla birlikte ibadet mekânının (Foto. 10) zaman içinde büyük değişikliklere maruz kaldığı anlaşılmaktadır. İbadet mekânı içten içe güney duvarı 29, 43 m, batı duvarı 24. 70 m, doğu duvarı 20.20 m ve kuzey duvarı 32.00 m ölçülerine sahiptir.⁴⁴ İlk yapının ibadet mekânının avlunun kuzeydoğu köşesindeki minare ile bitişik inşa edildiği düşünülmektedir. Daha sonra yapının güneye doğru genişletildiği ve çini mozaik süslemeli mihrap duvarının eklediği anlaşılmaktadır. Bu genişletmenin I. Alaeddin Keykubad zamanında olduğu çini mozaik mihrabın süsleme özellikleriyle ilişkilendirilerek açıklanmaktadır.⁴⁵ Daha sonra ibadet mekânının kuzey taraftan daraltıldığı ve tuğla taş almaşık duvar özellikleri gösteren kuzey ve doğu cephelerdeki mütevazı taçkapıların eklendiği tahmin edilmektedir. Daha sonra ibadet mekânının batıya doğru genişletildiği ancak bir süre sonra batı cephe duvarının tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum yıkıcı bir doğal afet ile ilişkili olabilir. Bu tahribat sonrası batı duvarı güneyden kuzey doğru açılan bir açı ile örülmüş ve yamuk şeklinde bir plan özelliği sonuçta ortaya çıkmıştır. kareye yakın dikdörtgen planlı iken yapının güneybatı köşesinden başlayarak batı cephesi boyunca gözlemlenen sorun ve onarımların sonucunda yamuk planlı hale dönüştüğü anlaşılmaktadır. İbadet mekânının batı kanadındaki sahnelerin bazılarının aralarındaki değişken mesafe de batı cephesi duvarındaki sorunlarla ilişkilidir.

³⁷ Samur, a.g.t., s. 8.

³⁸ Samur, a.g.t., s. 8.

³⁹ Konyalı, a.g.e., s. 350.

⁴⁰ Samur, a.g.t., s. 8.

⁴¹ Samur, a.g.t., s. 9.

⁴² Öney, "a.g.m.", s. 172.

⁴³ Samur, a.g.t., s. 9.

⁴⁴ Samur, a.g.t., s. 16.

⁴⁵ Öney, "a.g.m.", s. 174-178.

1960-1961 yıllarında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında Akşehir Ulu Camii'nin örtü sisteminde yapının özgün özellikleri yok sayılarak kapsamlı değişikliklere gidilmiştir.⁴⁶ Bu değişikliklerin başında Ankara Arslanhane, Beyşehir Eşrefoğlu, Sivrihisar ve Afyon Ulu Camilerinde de görülen profilli ahşap konsollardan geçmeli ve kademelendirilmiş örtü sisteminin tamamen kaldırılıp yerine düz ahşap tavan örtünün uygulanmasıdır.(Foto. 10) Yukarıda bahsedilen yapılarda gördüğümüz aydınlık feneri uygulamasının da restorasyon sürecinde ortadan kaldırılmış olabileceği kaydedilmektedir.⁴⁷ Ayrıca düz toprak dam örtüsü de kiremitli ve kırma çatılı şekle dönüştürülmüştür.⁴⁸

Mihrap duvarına dik uzanan yedi sahınlı ibadet mekânında mihrap önünde kubbe örtülü bir maksureli bölüm bulunmaktadır. (Foto. 10) Günümüze korunarak ulaşamamış olsa bile kubbenin yüzeylerinin özgün halinde sırlı tuğlalar ile ve çini mozaik bezeme unsurlarıyla süslenmiş olması beklenmektedir.⁴⁹ Akşehir'deki 1235 tarihli Küçük Ayasofya mescidinin kubbesindeki çini mozaik süslemeler bu düşüncüyü akıllara getirmektedir. Geçişleri Türk üçgenleriyle sağlanan mihrap önü kubbesini taşıyan maksurenin dört adet L ayağından güneyde bulunan ikisi kısmen güneydeki mihrap duvarına yedirilmiştir. Onarımlar sonucunda yapının daha fazla ışık alması için kubbe üzerinde dört adet büyük pencere açılmıştır.⁵⁰

Maksure içinde en dikkat çeken unsur ise Akşehir Ulu Caminin mozaik çini tekniğiyle yapılmış muhteşem bir mihrabıdır. (Foto. 11) 0.25 m dışa taşıntı yapan çini mihrap yaklaşık 5.00 m yükseklik ve 4.00 m genişliğe sahiptir.⁵¹ 2.00 m yüksekliğe sahip mihrap nişi ise 0.90 m derinlikte ve beş sıra mukarnasıdır.⁵² 1960-61 yıllarındaki restorasyon sırasında geç dönemlere ait bir alçı mihrabın altından olduğu tespit edilerek ortaya çıkarılmıştır.⁵³ Anadolu Selçuklu Dönemine ait çini mozaik tekniğinin uygulandığı en iyi mihraplarından biridir. Geometrik geçmeli kompozisyonların kendine has bir sadelik ile birlikte manevi derinlik ve estetik ustalığa yansıttığı söylenebilir. Mozaik çini tekniği maharetle uygulandığı bu mihrapta turkuaz ve lacivert çiniler ile beyazımsı alçı zemin arasında karşıtlık etkisi oluşturan kahverengiye yakın renkteki tuğlaların bordürlerin sınırlanmasında kullanımı da oldukça başarılıdır. Maksure bölümünde çini mozaik mihrabın bir yanında bir vaaz kürsüsü ve diğer yanında ise bir yer verilmiştir. Her ikisi de ahşap malzemeden inşa edilen vaaz kürsüsü ve minber yapıya ait özgün unsurlar değildir.

Yapının ilk dikkat çeken unsurlarından bir diğeri de devşirme taş sütunlarla birlikte yığma tuğla sütunların taşıyıcı olarak bir arada kullanılmasıdır. Devşirme sütun kullanımı Anadolu Selçuklu yapılarında çok yaygın bir özellik olmasına

⁴⁶ Öney, "a.g.m.", s. 174.

⁴⁷ Öney, "a.g.m.", s. 175.

⁴⁸ Öney, "a.g.m.", s. 174.

⁴⁹ Öney, "a.g.m.", s. 175.

⁵⁰ Öney, "a.g.m.", s. 177.

⁵¹ Samur, a.g.t., s. 18.

⁵² Samur, a.g.t., s. 19.

⁵³ Öney, "a.g.m.", s. 176.

rağmen tuğla sütun kullanımı ise çok nadir görülen bir uygulamadır. Akşehir Ulu Camisindeki tuğla sütunların bazıları altıgen, kare ve ya daire kesitlidir. Tuğlanın temel inşa malzemesi olduğu Büyük Selçuklu, Karahanlı ve Gazneli mimari örnekleriyle Orta Asya ve İran bölgelerinde tuğla sütun uygulamasına birçok yapıda karşılaşmak mümkündür. Anadolu Türk Mimarisinde ise zengin doğal taş kaynakları nedeniyle temel inşa malzemesi tuğladan taşa geçişi deneyimini ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda Akşehir Ulu Camisinde tuğla sütunların varlığı, Orta Asya ve İran'daki Türk mimari geleneğinin Anadolu'ya taşındığının ilginç bir kanıtı olarak karşımıza çıkmakta diye düşündürmektedir. Ancak ilk bakışta kullanılan tuğla malzemelerin yeni oluşu tuğla yığma destek kullanımının özgünlüğü noktasında şüphe uyandırmaktadır. 1960-1961 yılları arasında yürütülen kapsamlı restorasyonlar sırasında devşirme mermer sütunların etrafının tuğla örülerek desteklerin ve taşıyıcı sistemin güçlendirilmesi amaçlandığını belirtilmektedir.⁵⁴ Bu tuğla desteklerin yanı sıra devşirme mermer sütunların da tamamen sıvandığı ancak son yapılan restorasyonlarda bazı sütunların üzerindeki sıvaların kaldırılarak devşirme sütun oldukları ortaya çıkarılmıştır. Akşehir Ulu Camii'deki restorasyon deneyimi, tarihî yapılarda uygulanmaması gereken yanıltıcı ve başarısız restorasyonlara en iyi örneklerden biridir.

Akşehir Ulu Camii tuğla malzeme kullanımı özelliklerine yönünden incelendiğinde ilginç bazı sonuçlara ulaşılmaktadır. Öncelikle yapıda tuğla sütunların varlığı Orta Asya ve İran'daki Türk mimari geleneğinin Anadolu'ya taşındığını düşündürmesine rağmen 1960-1961 yıllarında yürütülen yanlış ve yanıltıcı restorasyonun sonucudur. Diğer yönden yapının mütevazı iki taçkapısında da almalı duvar örgü tekniğinin görülmesi dikkat çekmektedir.

Yapılan çalışmalar sonucunda geçmişi Bizans dönemine inen tuğla-taş almalılığının⁵⁵ Anadolu Selçuklu döneminde yapılarında kullanılmadığı bilinmektedir.⁵⁶ Anadolu Türk Mimarisinde ilk olarak tuğla-taş almalılığının Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Bursa ve çevresindeki yapılarda Bizans etkisiyle görülmesine rağmen Anadolu'nun genelinde XV. yüzyılın ortalarına kadar nadiren uygulandığı anlaşılmaktadır.⁵⁷ Bu nedenle XIII. Yüzyılın başlarına tarihlendirilen Akşehir Ulu Cami'de yer yer tuğla-taş almalılığının görülmesi bazı soruları gündeme getirmektedir. Anadolu Selçuklu dönemine ait yapılardan bazılarında hem tuğla hem de taş malzeme kullanımı görülmesine rağmen almalı duvar örgüsündeki gibi sistemli ve belirli bir düzene göre tekrarlanan malzeme kullanımı görülmesi söz konusu değildir. Anadolu Türk Mimarisinde almalı duvar örgüsünün ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasının 14. Yüzyıldan itibaren Batı Anadolu Türkmen Beyliklerinin mimari faaliyetleriyle gerçekleştiği bilinmektedir. Bu nedenle Akşehir Ulu Camiine

⁵⁴ Öney, "a.g.m.", s. 175.

⁵⁵ Ahmet Ersen, *Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1986, s. 44-47.

⁵⁶ Mehmet Kutlu, "XIV-XV. Yüzyıllara Ait Osmanlı Camilerinde Görülen Tuğla-Taş Almalılığı Üzerine Gözlemler" *Sanat Tarihi Dergisi* XXVI/1, s. 136-138.

⁵⁷ Kutlu, "a.g.m.", s. 141-153.

ait taçkapılarda ve yer yer bazı duvar örgülerinde görülen tuğla-taş almaşık duvar özelliği Anadolu Selçuklu dönemi sonrasına en erken 14. Yüzyılın sonları veya XV. yüzyılın ortalarına ait olmalıdır. Akşehir Ulu Camii'ne ait iki taçkapının Anadolu Selçuklu dönemine ait özgün taçkapılar olmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu taçkapıların, yapının geçirdiği sayısını tam olarak bilemediğimiz onarımlar sırasında özellikle Akşehir ve çevresinin Beylikler Döneminden-Osmanlı Devleti hakimiyetine geçişi sürecinde yaşanan bir onarım sırasında inşa edilebilmesi mümkündür. Doğu cephesindeki taçkapı üzerindeki çini mozaik yazı özellikleri Anadolu Selçuklu geleneğinin tamamen silinmediği bir döneme işaret ederken; tuğla-taş almaşık duvar özelliği ise Erken dönem Osmanlı Mimari geleneğine işaret etmektedir. Taçkapıların, 1381 yılında Hamidoğullarından Hüseyin Bey'in Akşehir ve çevresini Osmanlı Devletine satmasından sonra Karamanoğullarının eline geçmesiyle başlayan ve sürekli iki devlet arasında el değiştirmesiyle devam eden ve Karamanoğullarına 1467 yılında son verilmesine⁵⁸ kadar geçen yaklaşık 90 yıllık sürede inşa edilmesi büyük olasılıklardır.

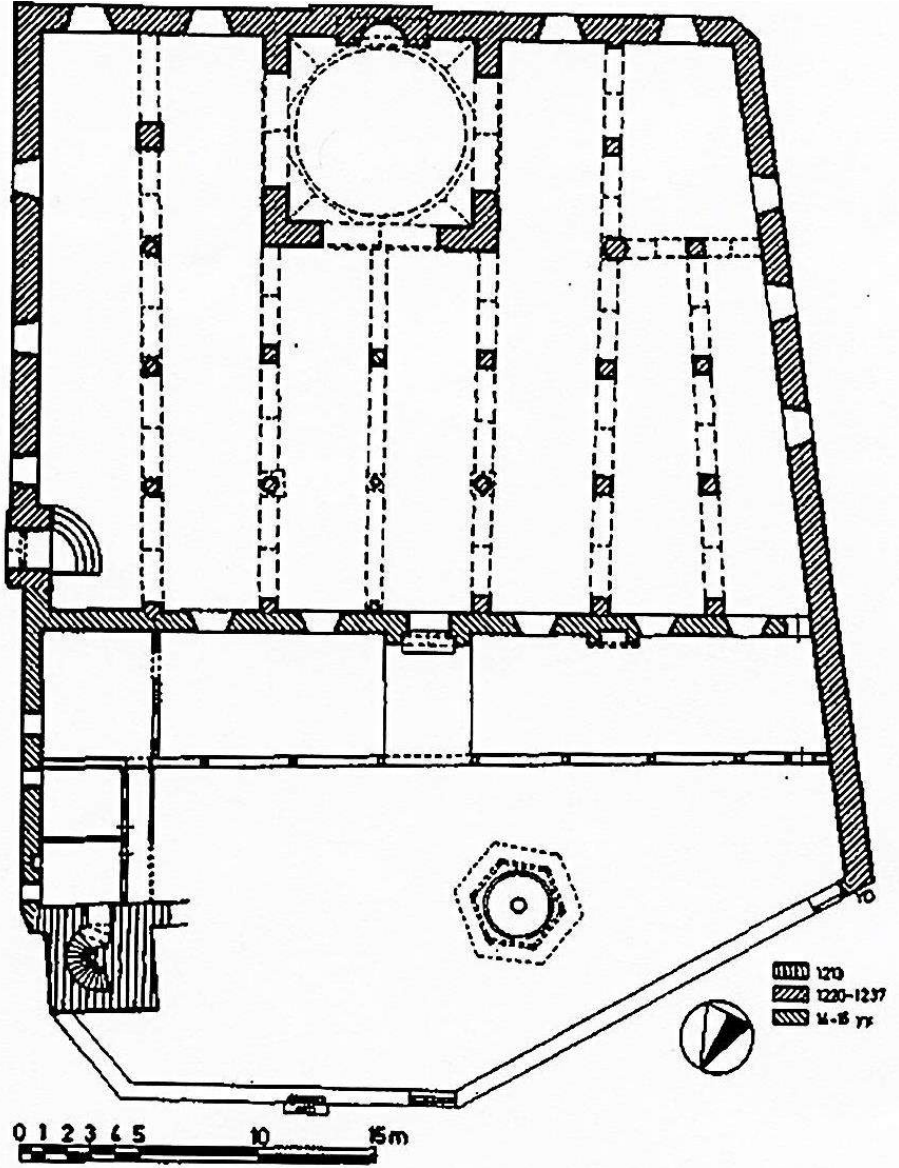
Bununla birlikte Akşehir Ulu Camii'de özgün duvar örgülerinin ilk inşasında temel ve zemine yakın alt sıralarda devşirme bloklar ve moloz taş malzeme kullanılmış sonra asıl inşa malzemesi olarak beden duvarlarında tuğla malzeme kullanıldığı anlaşılmaktadır. (Foto 12, 13) Yapının geçirdiği birçok onarım, genişletme ve daraltma gibi mimari faaliyetler sonucunda birçok özellik gibi duvar dokusu da düzensizlik ve farklılıklar göstermektedir. Yapılan yanıtıcı ve yanlış restorasyon çalışmalarında tuğla sütunların eklenmesi, ahşap özgün örtünün düz ahşap tavana dönüştürülmesi gibi uygulamalarla yapının karakteristik özellikleri büyük ölçüde yok edilmiştir.

Ayrıca Akşehir Ulu Camii'de tuğlanın duvar örgüsü yanı sıra zemin döşemeleri ve süslemelerde kullanımı da gözlenmektedir. Örneğin altıgen kesitli yer döşemeleri restorasyon çalışmaları sırasında tespit edilmiştir (Foto. 14, 15, 16, 17) Son olarak tuğla malzeme çok az miktarda da olsa süsleme amacıyla kullanılmıştır. Özellikle çini mozaik mihrabın mukarnas ve süsleme hatlarını belirginleştiren kahverengiye yakın renkte özel tuğlalar kullanılmıştır. Yine maksurenin cephelerinde testere dişi ve minarede pabucunda sırlı tuğla ve testere dişi örgü kullanımı da tespit edilmiştir.

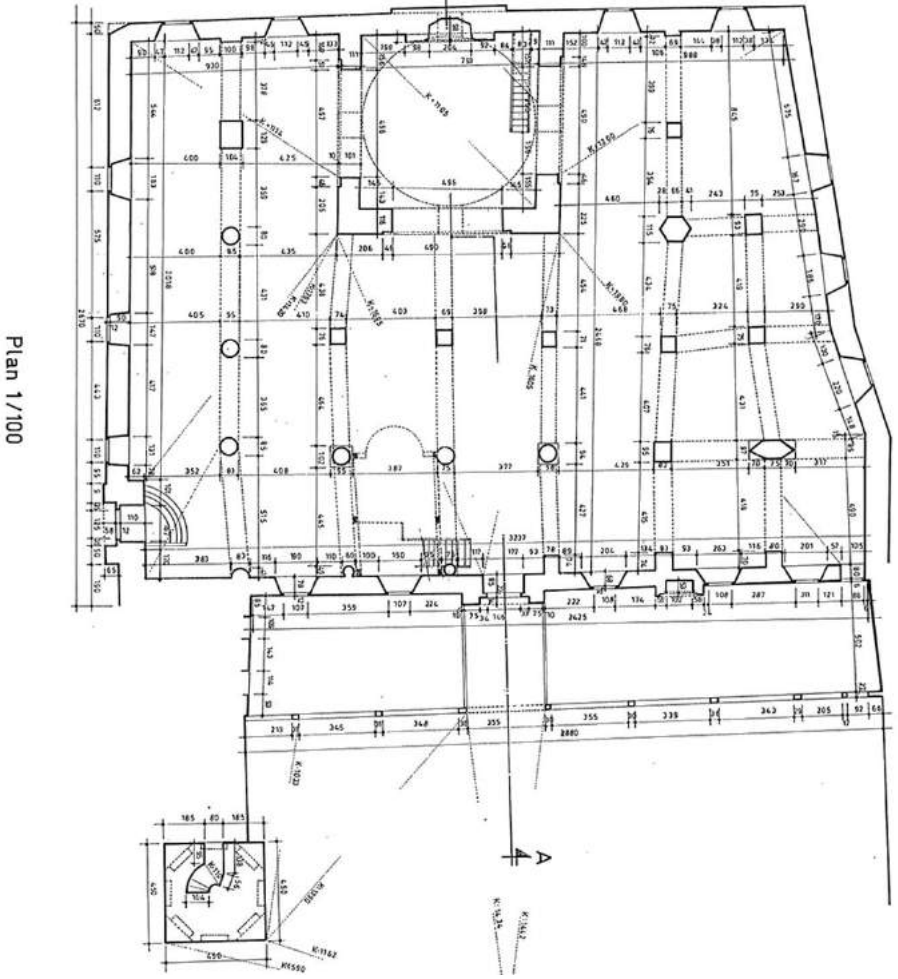
⁵⁸ Demiralp, a.g.e., s. 3.

KAYNAKÇA

- Bakırer Ömür, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1976.
- Cahen Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarıcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- Çobanoğlu Ahmet Vefa, "Ulucami- Akşehir Ulucamii" *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 84-85.
- Demiralp Yekta, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Dönemi Anıtları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996,
- Ersen Ahmet, *Erken Osmanlı Mimarisinde Cephe Biçim Düzenleri ve Bizans Etkilerinin Niteliği*, İ. T. Ü. Mimarlık Fakültesi Yayınları. İstanbul 1986.
- Konyalı İbrahim Hakkı, Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir: Tarihi-Turistik Kılavuz, İstanbul 1945.
- Kutlu Mehmet, "XIV-XV. Yüzyıllara Ait Osmanlı Camilerinde Görülen Tuğla-Taş Almaşıklığı Üzerine Gözlemler" *Sanat Tarihi Dergisi XXVI/1*, s. 131-153.
- Öney Gönül, "Akşehir Ulu Camisi" *Anadolu/Anatolia IX* (1965), s. 171-184.
- Samur Tahsin, *Akşehir'deki Türk Mimari Eserleri* , Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi); Konya 1990.
- Şahin İlhan, "Akşehir" *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul 1989, s. 298-299.
- Turan Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul 2014,
- Yıldırım Şener, "Selçuklu Öncesinde Akşehir (Philomelion)" *I. Uluslararası Selçuklu'dan Günümüze Akşehir Kongresi ve Sanatsal Etkinlikleri*, ed. Yusuf Küçükdağ ve Mustafa Çıpan, T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2009, s.243-252.
- https://www.konyakultur.gov.tr/index.php?route=modules/towns&town_id=14
(15.06.2019)
- <http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/%C4%B0LLER%20VE%20ULU%20CAM%C4%B0LER%C4%B0/KONYA/AK%C5%9EEH%C4%B0R%20ULU%20CAM%C4%B0/C4%B0/AK%C5%9EEH%C4%B0R%20ULU%20CAM%C4%B0/C4%B0.pdf>

Plan1: Akşehir Ulu Cami (Yekta Demiralp, 1996)

Plan 2: Akşehir Ulu Cami Rölöve Planı (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

Fotoğraf 1: Akşehir Ulu Caminin genel görünümü (www.akmb.gov.tr)

Fotoğraf 2: Avlu ve Şadırvan (www.konyakultur.gov.tr)

Fotoğraf 3: Avlu ve Şadırvan (M. Kutlu Arşivi, Temmuz 2018)

Fotoğraf 4: Ana Taçkapı ve almaşık örgü (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

Fotoğraf 5: Doğu Taçkapısı (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

Fotoğraf 6: Doğu Taçkapı ve Minare (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

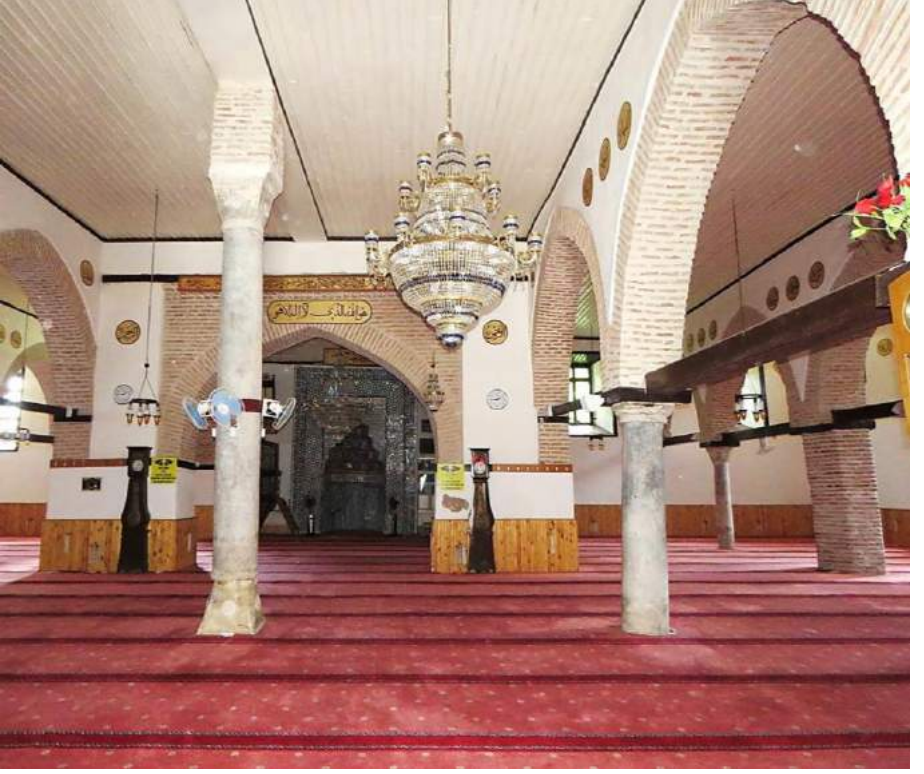
Fotoğraf 7: Doğu Taçkapısı içeriden (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

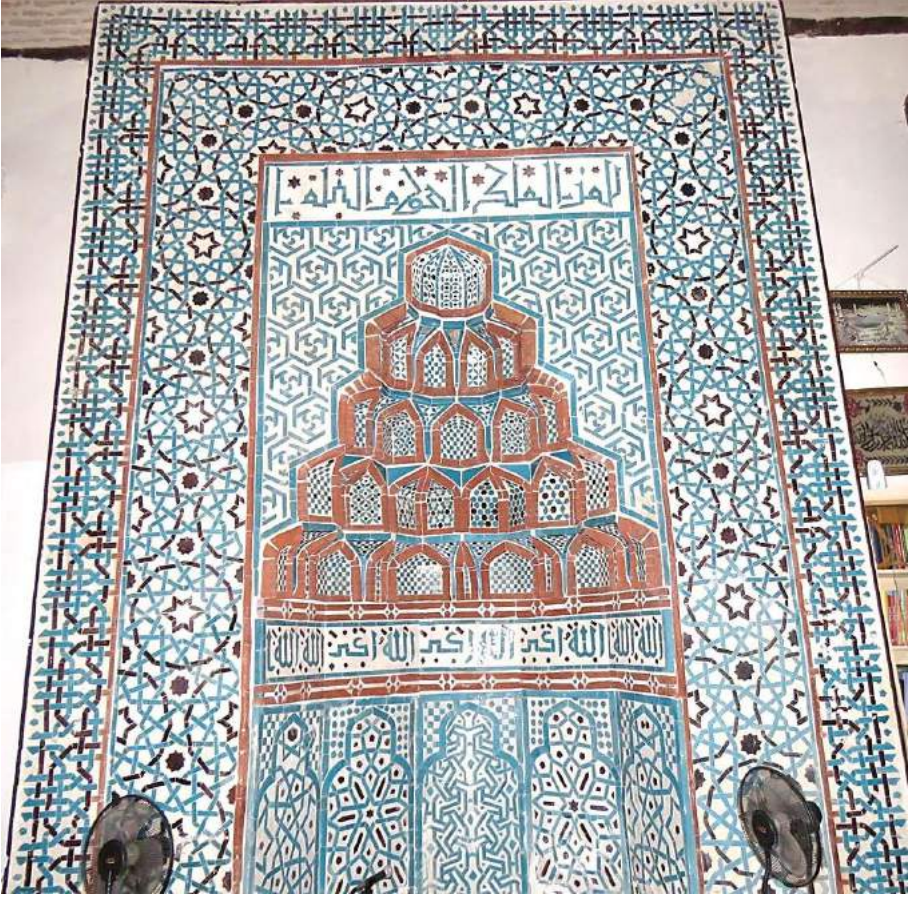
Fotoğraf 8: Minare Pabucundaki çini ve tuğla süslemeler (www.akmb.gov.tr)

Fotoğraf 9: Batı Cephesi (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

Fotoğraf 10: İbadet Mekanı (Harim) (M. Kutlu Arşivi Temmuz 2018)

Fotoğraf 11: Mihrap genel görünüm (M. Kutlu Arşivi Temmuz 2018)

Fotoğraf 12: Özgün tuğla duvar dokusu (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

Fotoğraf 13: Özgün tuğla duvar dokusu (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

Fotoğraf 14: Tuğla zemin döşemesi (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

Fotoğraf 15: Tuğla zemin döşemesi (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

Fotoğraf 16: Tuğla zemin döşemesi (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

Fotoğraf 17: Tuğla zemin döşemesi (Konya Vakıflar B. M. Arşivinden)

SELÇUKLULARDAN BAHSEDEN ERMENİ KAYNAKLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

İBRAHİM TELLİOĞLU*

Özet

Ermeni kaynakları Selçuklulardan bahseden Hristiyan kaynakları içerisinde özel bir yere sahiptir. Çağrı Bey'in keşif seferinden itibaren Selçuklular hakkında bilgi veren Ermeni tarihçileri Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yöneldikleri zamanlardan itibaren Türkmenlerin faaliyetlerine geniş yer verirler. Selçuklu kaynaklarında yüzeysel olarak kaydedilen pek çok olayı Ermeni tarihçilerinin yazdıkları sayesinde ayrıntı bir biçimde öğrenme fırsatı bulunur. Onlar Selçuklularla ilgili pek çok olayın birebir tanığı olduğu için başka kaynaklarda yer almayan pek çok hadiseye yer vermektedirler. Aynı şekilde Doğu Romalı tarihçilerin ilgi göstermediği pek çok hadise de Ermeni meslektaşlarının anlattıklarıyla gün yüzüne çıkar.

Selçuklulardan bahseden Ermeni kaynaklarının nasıl okunması gerektiği tarihçilerin büyük hassasiyet göstermesi icap eden bir konudur. Ermeni tarihçilerinin yazdıklarını tenkit etmeden nakletmek pek çok tarihçiyi hataya sürüklemiştir. Zira çoğu din adamı olan Ermeni tarihçileri büyük ölçüde iyi eğitim görmemiş kişilerdi. Meseleleri izah ederken oldukça sığ bir bakış açısıyla hareket edebilirlerdi. Başka dinler ve kültürler hakkında yeterince bilgi sahibi olmadıkları için hadiseleri değerlendirirken dinî ve millî içgüdülerinin yönlendirmesi ile tarih yazmaları sıkça rastlanılan bir durumdu. Bütün bu özellikleri göz önünde tutularak yazdıkları kıymetlendirildiğinde Ermeni tarihçilerinin Selçuklular hakkındaki kayıtlarının ne derecede önem taşıdığı daha iyi anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Ermeni tarihçileri, Anadolu, tarih yazımı.

AN EVALUATION ON ARMENIAN RESOURCES FROM THE GIVING INFORMATION ABOUT SELJUKS

Abstract

The Armenian sources have a special value in the Christian sources mentioning the Seljuks. Armenian historians who gave large information about the Seljuks Caucasus and Eastern Anatolia from the time Cagri Bey's expedition and to the activities of the Turkmen. Seljuks sources have superficially recorded many events, but thanks to the writings of Armenian historians have the opportunity to learn in detail. As they are the witnesses of many events related to the Seljuks, they include many incidents that are not included in other sources. Similarly, many

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih, Samsun/TÜRKİYE.
ibrahim.tellioglu@omu.edu.tr.

events in which the Byzantine historians did not show any interest are known by their Armenian colleagues.

How the Armenian sources should be read about the Seljuks is a subject that needs to show great sensitivity to historians. Translating the writings of Armenian historians without criticism led many historians to mistake. Indeed, most of the clergymen, Armenian historians, were largely uneducated. They could act with a very narrow perspective when explaining the issues. Because they did not know enough about other religions and cultures, they acted in the direction of religious and national instincts when evaluating events. It is better to understand the importance of the Armenian historians' record about the Seljuks when they are evaluated by considering all these features.

Keywords: Seljuks, Armenian historians, Anatolia, history writing.

Türk tarihinin kaynakları emsali görülmedik şekilde çeşitlidir. Türkler tarih boyunca Çin seddi önlerinden Macaristan'a, Kuzey Denizinden Hind Okyanusu'na kadar farklı coğrafyalarda yaşarken pek çok toplulukla da temas etmişti. Böyle olunca o halklar da Türklerle ilgili çeşitli kayıtlar tutmuşlardı. Çinlilerden Macarlara, Finlilerden Araplara, Hindlilerden Ruslara, Farslardan Romalılara kadar pek çok topluluğun hazırladığı eserlerde Türklerden bahis açılmıştı. Türklerden bahseden topluluklardan birisi de Ermenilerdir.

Ermeni kaynakları Türkler Hazar havzasında görülmeye başladığı zamandan itibaren onlardan bahsetmeye başlar. V. yüzyılda Kırapar isimli Ermeni alfabesinin tanzimi ile ortaya çıkan Ermeni tarihleri orijinalleri kaybolmuş bazı eski Süryani metinlerinin tercümelerini de içermesi bakımından oldukça önemlidir.¹ XIX. yüzyıl başlarından itibaren Fransızcaya çevrilen bu eserler ilim dünyası tarafından tanınmaya başlanmıştır.² Günümüzde Kırapar Ermenicesinin az bilinmesinden

¹ Ermeni kaynaklarının Türk tarihi açısından önemi için bkz. Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, **1** (1949), s. 98-118; **1/2** (1950), s. 401-438; İbrahim Telliöğlü, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarının Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine", *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, nşr. İ. E. Atnur, Berikan Yayınları, Ankara 2012, s. 103-128.

² M. J. Saint-Martin, *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, **I**, Imprimerie Royale, Paris 1818; **II**, Paris 1819; Marie-Félicité Brosset, *Monographie des Monnaies Arméniennes*, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences Saint-Petersbourg 1839; Moïse de Khorene, *Histoire d'Arménie*, **I-II**, nşr. E. V. de Florival, Chez Mme ve Dondey-Dupré: Et Chez L'auteur, Paris 1841; Paul Émile Le Vaillant de Florival, *Mékhitaristes de Saint-Lazare Histoire d'Arménie, Littérature Arménienne*, Typographie Arménienne de Saint Lazare, Venise 1841; *Histoire d'Arménie par le Patriarche Jean VI*, çev. M. J. Saint-Martin, Imprimerie Royale, Paris 1841; M. E. Dulaurier, *Bibliothèque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregoire le Pretre Jusqu'en 1162*, A. Durand, Paris 1858; *Extrait de la Chronique de Sembad*, çev. V. Langlois, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1862; *Histoire d'Arménie par Arisdauges de Lasdiverd*, çev. Ev. Prud'home, Benjamin Duprat, Paris 1864; Stephannos Orbelian, *Histoire de la Siounie*, **I-II**, çev. M. Brosset, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1864-1866; Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de*

kaynaklanan sebeplerden dolayı içerisinde benim de bulunduğum araştırmacılar bu tercümelemlerden istifade etmektedir. Haliyle çeviriden kaynaklanan her türlü eksik ya da hataları olduğu gibi kabul etmekten başka yapacak bir şey yoktur.³

Ermeni tarihçileri arasında yer alan Agathange, Zenob, Byzante Phaustus, Eznik, Goriün, Elise, Khorenli Moses, Farblı Lazar, Ohan Mamikonyan, Kalakaitli Moses gibi tarihçiler V.-VII. yüzyıllarda Hun, Hazar, Bulgar gibi Türk toplulukları hakkında önemli bilgiler verir. VII.-XI. asır arasındaki Ermeni tarihçileri daha çok İslamiyet'in ortaya çıkışı, İran ve Doğu Anadolu'da ortaya çıkan siyasi değişime odaklanır. XI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar geçen dönem ise Ermeni kaynaklarının Türklerden en çok bahsettiği dönemdir. Lasdiverdli Arisdages, Vartabet Sargavak Hovannes, Urfalı Mateos, Anili Samuel, Anili Mikhitar, Vardapet Vanagan Hovannes ve Genceli Kiragos gibi tarihçiler sayılabilir. Bu tarihçilerin aktardığı bilgilerle Orta Çağ Türk tarihinin pek çok kısmı ayrıntılı bir hale gelmiştir. Ermeni kaynaklarında Türkler hakkındaki tasvirler zaman zaman olumsuz olsa da elli yıllık bir zaman diliminde yoğunlaşan bu menfi tanımlamalar bin yıllık ilişkilerin tamamına genellenemez.⁴

Selçuklulardan bahseden Ermeni tarihçileri hakkında bilinmesi gereken ilk şey onların neredeyse tamamının din adamı olduğudur. Bu nitelikleri Ermeni tarihçilerinin Selçuklulara bakış açılarının şekillenmesinde büyük yer tutmuştur. Zira onlar İslamiyet'i hak din, Hz. Muhammed'i de bir peygamber olarak kabul etmedikleri için Müslümanları "dinsiz", "putperest" vs. şekilde tanımlamışlardır. Selçuklularla karşılaştıklarında da onları böyle bir ön kabul ile nitelemişlerdir.⁵ Türklerin tarih boyunca karşılaştığı en büyük iftiralardan birisi olan kıyamet alameti topluluk olarak anılmaları din adamı Ermeni tarihçileri sebebiyledir. İncil'de⁶ Gog-Magog, Kuran'da⁷ Yecüc-Mecüc olarak isimlendirilen bir topluluğun kıyamet vakti ortaya çıkacağı yazılıdır. Ermeni tarihçileri bu topluluğun Selçuklular olduğunu iddia ederler. Çağrı Bey 1016'da kendilerine yurt bulmak amacıyla batıya keşif seferine çıktığında 1018'de Doğu Anadolu'ya ulaşmıştı.⁸ Burada Van gölü ve

l'Arménie, I-II, Librairie de Firmin-Didot, Paris 1869; **Histoire Chronologique par Mkhithar d'Airivank** çev. M. Brosset, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1869; Oukhtanes D'Ourha, **Histoire en Trois Parties**, çev. M. Brosset, Eggers&Cie, Saint Pétersburg 1870; **Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac**, çev. M. Brosset, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1871; Samuel d'Ani, **Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens, II**, çev. M. Brosset, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1876; vb.

³ Bu konuda bir değerlendirme için bkz. Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)**, Ankara 1985, s. 323-330.

⁴ Bu konuda daha önce ayrıntılı bir değerlendirme yapmıştık. Bkz. "Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri (XI.-XIV. Yüzyıllar)", **International Review of Turkish Studies**, 1/3 (Güz 2011), s. 46-61.

⁵ Bu yaklaşım tarzına çeşitli örnekler için bkz. **History of Armenia by Father Michael Chamich, II**, çev. J. Avdall, Bishop's College Press, Calcutta 1827, s. 149-153.

⁶ **İncil**, Hezeikel, 38-39.

⁷ **Kuran-ı Kerim**, Kehf, 93-98; Enbiya, 96-97.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihî Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul 1943, s. 259-274.

çevresine hâkim olan Vaspuragan kralı Senekerim'in oğlu David ordusuyla Selçukluların üzerine yürümüştü. Ermeni ordusunun sadece aristokratları süvari, gerisi piyade idi. Silah ve teçhizatları yakın dövüğe elverişliydi. Selçuklu ordusu ise tamamı süvarilerden oluşan bir ordu idi. At üzerinde ok kullanabilen Selçuklu askerleri yakın dövüğe ihtiyaç duymadan düşman ordusunun büyük kısmını imha etti. Savaş sonunda az bir askerle geri dönen David başlarından geçeni babasına anlatırken, karşılarındakilerin İncil'de anlatılan kıyamet senaryosundaki ordu olduğundan bahsetti. Din adamı olan Ermeni tarihçileri de bu olaydan sonra Selçukluları hep kıyamet olarak anmaya başladı. İşte burada tarihçinin aldığı eğitim ve yaptığı iş devreye girdi.⁹ Eğer bunu yazan tarihçi bir asker olsaydı bir piyade kuvvetinin süvari kuvvetine karşı başarılı olamayacağını çok rahat bir biçimde söyleyebilirdi.

Ermeni din adamı tarihçilerinin Selçuklularla ilgili diğer bir tespiti de onların Hristiyanlığı yok etmek maksadındaki bir topluluk olduğu yönündedir. Bu konuda yarattıkları korku pek çok sebepten kaynaklanmış olabilir: Hristiyanları Selçuklulara karşı birleştirmek bu tarih yazımına bir gerekçe olarak düşünülebilir. Aynı şekilde aralarında çok fazla siyasi birlik olmayan Ermenileri bir araya getirmek de maksatlanmış olabilir. Ancak kullandıkları dil ve üslup Selçuklularla ilgili tarihî gerçeklerle uyuşmayan tanımlamalar yapmalarına yol açmıştır. Özellikle Aristakes ve Urfalı Mateos'un tasvirleri kendilerinden sonra gelen Ermeni tarihçileri tarafından da taklit edilince Hristiyanlık düşmanı Selçuklu imajı ortaya çıkmıştır. Çağrı Bey ve ordusunun Doğu Anadolu'da gözükmesiyle başlayan bu tasvir Tuğrul Beyle (1040-1063) ve komutanlarıyla birlikte devam etmiş, Alp Arslan (1063-1072) devrinde ise zirveye çıkmıştır. Anadolu'ya yerleşme arttıkça Ermeni tarihçilerinin Selçukluları karalaması da çoğalmıştır. Bu süreç zarfında Ermenilerin Doğu Roma İmparatorluğu ile birlikte Selçuklulara karşı mücadele etmesi karşıtlığı daha da artıran sebeplerden birisidir. Ancak Melikşah (1072-1092) tahta oturduğunda bu mücadele sona ermiş ve Ermeniler Selçuklu hâkimiyetine girmişti. Bu süreçte devlete bağlı kalmak şartıyla Selçukluların onları ortadan kaldırmak gibi bir niyetinin olmadığını anlayan Ermeni tarihçileri ağız değiştirdi.¹⁰

Ermeni tarihçilerinin kendini beğenmiş tavırları tarih yazımlarında etkili olmuştur. Esasında bu problem tarih yazıcılığının en önemli meselelerinden birisidir. Millî duygularının tesiri altında kalan tarihçiler olayları izah ederken kendi milletlerini ön plana çıkarmaktan, övmekten, üstün görmekten hoşlanır. Bu duygulardan arınabildiği ölçüde tarihçiler meseleleri aslına en uygun şekilde aktarabilir. Ancak Ermeni tarihçileri için durum biraz daha farklıdır. Onlar dünyadaki bütün olumlu özellikleri kendilerinde toplamak gibi bir narsizmin içine

⁹ Urfalı Mateos Vekayı-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 48 vd; Smbat Sparapet's Chronicle, çev. R. Bedrosian, New Jersey: Sources of the Armenian Tradition, New Jersey, 2005, s. 12; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", çev. H. D. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, I-II, İstanbul 1937, s. 172 vd., 178.

¹⁰ Smbat Sparapet's Chronicle, s. 44.

düşmüştür. Hal böyle olunca olayları aktarırken hadiselere o kadar ben merkezli yaklaşmaktadırlar ki bazen okuyucularını şaşkınlığa sürükleyebilen tanımlamalar yapabilmektedirler. En eski Hristiyanların Ermeniler olduğundan tutun da dünyanın güzel ülkesinin onların yaşadıkları yerler, en kahraman ordusunun kendi orduları olduğu gibi pek çok örneğe rastlayabilirsiniz. Bu orantısız değerlendirmeler sebebiyle “kralların kralı” olarak anılan Ermeni asilzadesinin sadece bir şehre hâkim olan bir derebeyi olduğunu görebilirsiniz.¹¹ Ermenilerin mübalağaları tek yanlı olarak ele alındığında farklı sonuçlar çıkarılabilirken onların değerlendirmelerine çok yönlü bakıldığında daha farklı neticelere ulaşmak mümkündür. Mesela Türk tarihçiler genellikle Melikşah’a yapılan cihan hâkimi, Hristiyanlara karşı en şefkatli hükümdar vb. övgülerini öne çıkarırken aynı Ermeni tarihçilerinin Alp Arslan ya da Tuğrul Bey’e hakaretlerini görmezden gelir. Oysa onlar mücadele ettikleri Selçuklu hükümdarlarına karşı düşmanlık gösterirken ne kadar sınır tanımamışlarsa tebaası oldukları Melikşah’ı överken de aynı ölçüsüzlük içindedirler. Benzer bir duruma Haçlı tasvirinde de rastlamak mümkündür. Haçlıları kurtarıcı olarak görürken büyük destek veren¹² ve onlara övgüler yağdıran Ermeni tarihçileri beklediklerini elde edemeyince tam tersi sözler kaleme almakta tereddüt göstermemişlerdir.¹³

Ermeni tarihçilerinin sayısal değerlendirmeleri tarihçiler tarafından dikkatle incelenmesi gereken bir diğer yönleridir. Onların verdiği rakamlar aslında eserin bütününe damga vuran mübalağanın yansımasıdır. Esasında bu durum Ermeni tarihçilerinin matematik bilgilerinin zayıflığından değil onların mevcut durumu izah etmeye çalışırken içine düştükleri ruh halinden kaynaklanmaktadır. Mesela Ani şehrinin fethedilmesi sırasında Selçukluların yüz binlerce insanı katlettiklerine dair yazılanlar fizik kurallarına uymaz. Zira etrafı surlarla çevrili bir şehir olan Ani’de 4-5 bin kişiden fazla bir insanın yaşaması mümkün değildir. Aynı şekilde şehirde Hristiyanlara ait mabetlerin de yok edildiği asılsızdır.¹⁴ Ancak onlar bu abartmalarla

¹¹ Ermeniler uzun süre Romalılarla Sasaniler [Bkz. Nina G. Garsonian, **Armenia between Byzantium and the Sasanians**, Varium Collected Studies Series, London 1985.] ardından da Romalılarla Müslümanların arasındaki tampon bölgede yaşadılar. Her iki topluluk da Ermenilerin yaşadığı yerlere hâkim olmaya çalıştılar. Doğu Anadolu bölgesi büyük bir çatışma alanına dönüştü. [Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. J. Laurent, **L’Arménie Entre Byzance et L’Islam Depuis la Conquête Arabe Jusqu’en 886**, Fontemoing, Paris 1919.] Haliyle Ermeni liderlerin İslam halifeleri ve Doğu Roma İmparatorları nazarındaki kıymeti arttı Abbasi halifesi bu unvanla anarak aslında Ermeni prensinin Romalılarla bağıını azaltarak onu yanına çekmeye çalışmaktaydı.

¹² M. Édouard Dulaurier, **Recherches sur la Chronologie Arménienne, I**, Impr. Nationale, Paris 1859, s. 300 vd.; Anna Kommena, **Alexiad**, çev. B. Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul 1996, s. 334 vd., nu: 1; İbn Kalânisi, **Şam Tarihiine Zeyl I ve II. Haçlı Seferleri Dönemi**, çev. O. Özatağ, İstanbul 2015, s. 4; **Anonim Haçlı Tarihi**, çev. E. Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 102 vd.

¹³ **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**, s. 187 vd. Ermenilerin Haçlılarla yakınlaşma çabaları için ayrıca bkz. **Vahram’s Chronicle of Armenian Kingdom in Cilicia during the Time of the Crusades**, nşr. C. F. Neumann, Oriental Translation Fund, London 1831, s. 44; “The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle” (nşr. A. S. Tritton-H. A. R. Gibb), **The Journal of the Royal Asiatic Society**, 1 (1933), s. 75.

¹⁴ XIX. yüzyıl ortalarında büyük ölçüde ayakta olan Ani’deki Hristiyanlara ait dini yapılar [Bkz. Marie-Félicité Brosset, **Les Ruines d’Ani Capitale de l’Arménie sous les Rois Bagratides Histoire et Description**, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1861.] günümüzde de varlığını korumaktadır.

şehri kaybetmenin verdiği üzüntüyü dışa vurmaya çalışmış olmalıdır. Bunu Selçukluların kâfir kabul eden bir din adamının bakış açısıyla da yapınca ortam daha da dramatize edilmektedir. Yine Selçuklularla yapılan savaşlarda Türk ordusu hakkında zikredilen rakamlar da izaha muhtaçtır.¹⁵ Çünkü Selçukluların sayısal bakımdan o dönemde bir araya getirilmesi mümkün olmayan miktarlarda ordulara sahip olduklarını yazarak uğradıkları mağlubiyetlere kılıf arayan Ermeni tarihçileri yine abartma yapmıştır. Bununla birlikte Türklerin kalabalıklığına işaret eden benzetmeleri Anadolu'ya Selçuklu muhaceretinin nüfus altyapısını göstermesi açısından kıyaslama ölçeği olarak kullanılabilir.

Ermeni tarihçilerinin entelektüel seviyeleri çok yüksek değildir. Stephanos Orbelian, Anili Samuel ve Kumandan Simbat dışındakiler sıradan bir din adamının eğitim seviyesine sahiptir. Çoğunun kendilerini geliştirecek imkânları yoktur. Lasdivert, Ayrivank ya da Tavuş gibi ücra manastırlarda görev yapan bu rahipler çoğunlukla duydukları olayları kaleme almışlardır. Haliyle kaydettikleri bilgilerin onlara ulaşana kadar hangi aşamalardan geçtiğini bilmek çok mümkün değildir. Mateos gibi Urfa benzeri kozmopolit şehirlerde yaşayan ve pek çok ilmi imkâna sahip olanlar da herhangi bir ilmi istek duymadıkları için kendilerini geliştirmemişlerdir. O yüzden bir-iki iyi eğitim almış kişi dışında Ermeni tarihçileri olaylara çok yönlü bakamayan, dünyadaki gelişmelerle birlikte yorumlayamayan, başka kültür ve medeniyetlere uzak kişilerdir. Eserlerini de bu birikimle hazırlamışlardır.

Ermeni tarihçilerinin şahit olduğu olaylar onları Selçuklu tarihinin en önemli kaynaklarından birisi haline getirir. Özellikle Haçlı ve Moğollarla münasebetleri büyük önem taşır. Mateos, Simbat ve Hetum gibi tarihçiler sayesinde Haçlıların yaptıklarını ilk elden öğrenme fırsatı bulunur. Onlar Haçlıların faaliyetlerini başkalarından okuma ya da duymaya ihtiyaç duymamışlar bizatihi yaşamışlardır. Dünya Haçlıların ele geçirdiği yerlerde Müslümanlara ve yerli Hristiyanlara nasıl davrandıklarını en açık bir biçimde Ermeni tarihçilerden öğrenmiştir.¹⁶ Bu olaylar vesilesiyle Ermenilerin Türk hâkimiyetinden kurtulmak için yaptıkları ilk girişimin nasıl büyük bir hayal kırıklığıyla sonuçlandığını, Selçuklulardan ayrılıp bağımsızlık elde etmek amacıyla yardım ettikleri Haçlıların onları nasıl aşağıladığını, inançlarını hor gördüğünü anlamak mümkündür. Böylece Türklerin ve diğer toplulukların, çeşitli inançtan ve kökenden insanlara karşı olan yaklaşım tarzı farklılığı Ermeni tarihçilerinin yazdıklarından açık bir biçimde görülebilir. Özellikle Selçuklularla Romalıların veya Haçlıların idare anlayışını kıyas etmek için Ermeni tarihçilerin kayıtları oldukça kıymetlidir. Aynı şekilde Moğolları yakından gören Vartabet Hovannes, Müverrih Vardan, Aknerli Grigor gibi tarihçiler sayesinde özellikle Kafkasya ve Doğu Anadolu'da yaşananlar somut hale dönüşmektedir. Bazıları Moğolların eline esir düşen bu tarihçiler dünyaya onların nasıl bir topluluk

¹⁵ Pasinler Savaşında Selçuklu ordusunun 200.000 kişiden oluştuğunun yazılması buna bir örnektir. Bkz. *History of Armenia by Father Michael Chamich, II*, s. 138.

¹⁶ *Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens*, çev. E. Dulaurier, Paris 1869; *II*, Paris 1906.

olduğunu anlatırken bilhassa Anadolu'da siyasi hâkimiyetin ne şekilde el değiştirdiği hakkında da emsalsiz bilgiler verirler. Onların sayesinde Selçuklu kudretinin sükût bulduğu yerlerde ortaya çıkan Türk beyliklerinin tarihte işgal ettiği yeri de açıkça anlamak mümkün olmaktadır.

Ermeni tarihçilerinin Selçuklu tarihi açısından en önemli yönlendiren bir diğeri başka tarihçilerin ilgisini çekmeyen ayrıntılara temas etmeleridir. Özellikle Selçukluların Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirmeleri Ermeni tarihçilerinin yazdıkları sayesinde ayrıntılı olarak bilinebilmektedir. Devrin Bizans tarihçileri bu bölgelerde yaşananlara çok fazla ilgi göstermemektedir. Gürcü kaynakları Kafkasların güneyinde yaşanan gelişmelere temas etmekle birlikte diğer yerlerde olanlarla çok fazla ilgilenmez. Aynı şekilde Süryani tarihçilerinin bakış açısı da çevrelerinde olup bitenlerle sınırlıdır. İslam kaynakları da olaylara Selçuklular açısından baktıkları için meselelere çok soyut bir biçimde temas edebilmektedir. İşte böyle bir ortamda Ermeni müverrihleri devreye girmekte ve yaşanan pek çok şeyi unutulmaktan kurtarmaktadır. Özellikle Sultan Alp Arslan zamanında yapılan fetihler Ermeni kaynaklarında ayrıntılı olarak yer bulur. Selçuklu tarihçilerinin bazen birkaç cümleyle yer verdiği bazen de hiç temas etmediği bir harekât Ermeni tarihçiler tarafından etraflıca anlatılabilir. Erzen ya da Ani'de yaşananlar bunun örneğidir.¹⁷ Selçuklu tarihçisi açısından bunlar sıradan hadiselerdir. Zira Sultan gittiği her yerde böyle zaferler kazanmaktadır. Ancak Ermeni tarihçilerinin olaya bakış açısı daha farklıdır. Onların yaşadığı yer ilk kez böylesine güçlü bir ordu tarafından fethedilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Dolayısıyla yaşananları ayrıntısıyla kaydetme ihtiyacı hissederler. Üstelik bazen savaştan önceki gelişmelere de yer vererek bu sürecin nereden başladığını da izah etme ihtiyacı hissederler. Bu kısımda da genellikle yaşadıklarının müsebbibi olarak Romalıları gösterme gibi bir eğilim içindedirler. Ardından mücadeleyi olabildiğince ayrıntılı olarak kayıt altına alırlar. Bazen Türk ilerleyişini saat saat kaydettikleri bile olur. Onların verdiği bilgiler sayesinde operasyonlara katılan Türk beylerinin ve kumandanlarının ismini öğrenmek, kimin nereyi fethettiğini anlamak gibi başka kaynaklarda bulunması mümkün olmayan bilgilere rastlamak mümkündür. Şaşırtıcı ayrıntılara sahip bu kısımlar sayesinde Selçuklu tarihinin önemli bir kısmı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Ancak daha önce de vurgulandığı üzere bu bilgiler abartılarla da doludur ve dikkatle okunmaya muhtaçtır. Yine Romalıların Malazgirt savaşından sonra yaptıkları anlaşmaya uymamaları üzerine Sultan Alp Arslan'ın Anadolu'yu fethetmekle görevlendirdiği komutanların faaliyetleri de Ermeni kaynaklarından izlenebilir. İslam tarihçileri bu dönemde kudretli Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ı takip etmekle meşgul olduğu için Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun belirli şehirlerini fetheden komutanlara ilgi gösterecek durumda değildi. Bu bölge Romalı

¹⁷ Bkz. Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâsır ibn Ali el-Hüseynî, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye*, nşr. N. Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999, s. 26 vd.; Şemsüddin Ebû'l-Muzaffar Yusuf b. Kızıoğlu Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*, nşr. A. Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayını Ankara 1968, s. 117; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ*, çev. E. Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2015, s. 77; *Histoire d'Armenie par Arisdauges de Lasdiverd*, s. 79-83, 139-141; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 118-122.

tarihçilerin ilgi alanından uzak olduğu için yöredeki gelişmeler görüş mesafelerine girmiyordu. Gürcü ve Süryani tarihçiler çeşitli vesilelerle özellikle Saltuklu, Artuklu ve Ahlatşahlardan bahsetse de verdikleri bilgiler birbirinden kopuk olduğu için bu beyliklerin genel durumunu ortaya çıkarmaktan uzaktı. İşte bu aşamada devreye Ermeni tarihçileri girerek Malazgirt Zaferinden sonra Doğu ve Güneydoğuda kurulan ilk Türk siyasi teşekküllerini etraflıca kayıt altına almıştır.

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Ermeni tarihçileri Selçuklu tarihinin aydınlığa kavuşması bakımından büyük önem taşıyan eserler hazırlamışlardır. Onların yazdıkları sayesinde Selçukluların Doğu Anadolu'yu ele geçirmeleri ayrıntılı olarak öğrenilebilmiştir. Anadolu'daki Türk fetihleri sırasında ülkenin, halkın ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun durumu hakkında Ermeni kaynakları önemli bilgiler içerir. Özellikle Romalıların halkıyla münasebetleri ve bunun Türk fetihlerine etkileri konusunda Ermeni tarihçilerinin yazdıklarından mühim ipuçları barındırır. Romalıların Doğu Anadolu'daki Ermeni prensliklerini ilhak etmesine karşı bölgeye yeterince savunma unsuru konuşlandırmaması, bu değişimin Türk ilerlemesine etkileri en iyi Aristakes, Mateos gibi Ermeni tarihçileri tarafından tasvir edilir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'da kurulan ilk Türk beylikleri hakkında da Ermeni tarihçilerinin eserleri önemli bir kaynaktır. İslam ve Bizans tarihçilerinin çok fazla ilgi göstermediği bu beylikler için Gürcü ve Süryani kaynaklarında nispeten bazı bilgiler bulunsa da Ermeni tarihçilerinin yazdıkları olmasaydı gelişmeleri yakından takip etmek mümkün olmayacaktı. Aynı şekilde Haçlılar ve Moğolların faaliyetleriyle ilgili olarak Ermeni tarihçilerinin yakından şahitliği sayesinde pek çok olay unutulup gitmekten kurtulmuştur.

Ermeni tarihçilerin Selçuklularla ilgili yazdıkları okunurken onların yoğun bir şekilde dinî ve millî baskı altında olduğu unutulmamalıdır. Çoğu din adamı olan Ermeni tarihçiler Selçukluları Hristiyanlığı yok etmeye çalışan bir topluluk olarak gördüğü akıldaki tutulmalıdır. Selçuklulara bu ön yargı ile yaklaşan Selçuklu tarihçileri Melikşah devrine kadar mücadele ettikleri için onlar hakkında akla hayale gelmedik şeyler uydurabilmişlerdir. Onların kıyamet alameti olduğundan tutun da Hristiyanları yok etmekten zevk alan bir topluluk olduğuna kadar pek çok olumsuz tasvir yapmışlardır. Melikşah devrinde Selçuklu hâkimiyetinde yaşamaya başlayınca bunlar bir anda sonlanmış. Selçuklulara karşı uğradıkları her mağlubiyeti kıyamet günü senaryolarıyla olabildiğince abartan çoğu din adamı Ermeni tarihçilerinin bunları hangi ruh haliyle kaleme aldığını anlamaya çalışmak çok önemlidir. Aksi takdirde onların senaryoları, abartmaları, çarpıtmaları günümüze taşınarak benzer tarih yazımı mantığı sürdürülmüş olur. Aynı şekilde onların sayısal değerlendirmeleri de dikkatle ele alınmalıdır. Zira Selçukluların asker sayıları, savaşlarda hayatını yitirenler gibi bazı konularda verdikleri rakamlar akıl ve mantık sınırını zorlayıcı mahiyettedir.

Selçuklu tarihinin aydınlatılması bakımından her tarihçinin yazdığı farklı bir bakış açısı getirdiği için önem taşır. Bunlar arasında Ermeni tarihçileri de oldukça kıymetli bir yerdedir. Ermeni tarihçilerinin yazdığı eserlerin olmadığı varsayılsa Selçuklu tarihinin belirli kısımlarının ancak genel hatlarıyla bilinebileceği açıktır.

Bütün eksikliklerine rağmen Ermeni kaynakları sayesinde Selçuklular zamanında Doğu ve Güneydoğuda olup bitenler ayrıntılı halde öğrenilebilmiştir. Haçlılar ve Moğollar devriyle ilgili yakın tanıklıkları ise onları dünya çapında tanınan tarihçiler haline getirmiştir.

KAYNAKÇA

Anna Kommena, **Alexiad**, çev. B. Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul 1996.

Andreasyan, Hrand D., “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, 1 (1949), s. 98-118; 1/2 (1950), s. 401-438.

Anonim Haçlı Tarihi, çev. E. Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

Brosset, Marie-Félicité, **Les Ruines d’Ani Capitale de l’Arménie sous les Rois Bagratides Histoire et Description**, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1861.

-----, **Monographie des Monnais Arméniennes**, De L’Imprimerie de l’Académie Impériale des Sciences Saint-Pétersbourg 1839.

de Florival, Paul Émile Le Vaillant, **Mékhtaristes de Saint-Lazare Histoire d’Arménie, Littérature Arménienne**, Typographie Arménienne de Saint Lazare, Venise 1841.

Dulaurier, M. Édouard, **Bibliothèque Historique Arménienne, Chronique de Matthieu d’Edesse (962-1136) avec la Continuation de Gregoire le Pretre Jusqu’en 1162**, A. Durand, Paris 1858.

-----, **Recherches sur la Chronologie Arménienne, I**, Impr. Nationale, Paris 1859.

el-Hüseynî, Sadruddîn Ebu'l-Hasan Ali ibn Nâşır ibn Ali, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye**, nşr. N. Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999.

Extrait de la Chronique de Sembad, çev. V. Langlois, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1862.

Garsonian, Nina G., **Armenia between Byzantium and the Sasanians**, Varium Collected Studies Series, London 1985.

Histoire Chronologique par Mkhithar d’Airivank çev. M. Brosset, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1869.

Histoire d’Arménie par Arisdauges de Lasdiverd, çev. Ev. Prud’home, Benjamin Duprat, Paris 1864.

Histoire d’Arménie par le Patriarche Jean VI, çev. M. J. Saint-Martin, Imprimerie Royale, Paris 1841.

- Histoire d'Arménie par le Vartabet Kiracos de Gantzac**, çev. M. Brosset, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1871.
- History of Armenia by Father Michael Chamich, II**, çev. J. Avdall, Bishop's College Press., Calcutta 1827.
- İbn Kalânisi, **Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi**, çev. O. Özatağ, İş Bankası Yayını, İstanbul 2015.
- İbnü'l-Cevzî, Şemsüddin Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu Sıbt, **Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan**, çev. A. Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1968.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul 1943, s. 259-274.
- Kaşgarlı, Mehlika Aktok, "Ortaçağ Ermeni Tarihleri Kritiği", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu (Erzurum 8-12 Ekim 1984)**, Ankara 1985, s. 323-330.
- Langlois, Victor, **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie, I-II**, Librairie de Firmin-Didot, Paris 1869.
- Laurent, J., **L'Arménie Entre Byzance et L'Islam Depuis la Conquête Arabe Jusqu'en 886**, Fontemoing, Paris 1919.
- Mîrhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd, **Ravzatu's-Safâ**, çev. E. Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Moise de Khorene, **Histoire d'Arménie, I-II**, nşr. E. V. de Florival, Chez Mme ve Dondey-Dupré: Et Chez L'auteur, Paris 1841.
- Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", çev. H. D. Andreasyan, **Tarih Semineri Dergisi, I-II**, İstanbul 1937, s. 153-255.
- Orbelian, Stephannos, **Histoire de la Siounie, I-II**, çev. M. Brosset, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1864-1866.
- Oukhtanes D'Ourha, **Histoire en Trois Parties**, çev. M. Brosset, Eggers&Cie, Saint Pétersburg 1870.
- Recueil des Historiens des Croisades, I, Documents Arméniens**, çev. E. Dulaurier, Paris 1869; **II**, Imprimerie Impériale, Paris 1906.
- Saint-Martin, M. J., **Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, I**, De L'Imprimerie Royale, Paris 1818; **II**, Paris 1819.
- Samuel d'Ani, **Table Chronologique, Collection d'Historiens Arméniens, II**, çev. M. Brosset, Académie Impériale des Sciences, Saint Pétersburg 1876.
- Smbat Sparapet's Chronicle**, çev. R. Bedrosian, New Jersey: Sources of the Armenian Tradition, New Jersey, 2005.

Tellioğlu, İbrahim, Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri (XI.-XIV. Yüzyıllar)", **International Review of Turkish Studies**, 1/3 (Güz 2011), s. 46-61.

-----, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarının Türk Tarihi Açısından Önemi Üzerine", **Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı**, nşr. İ. E. Atnur, Berikan Yayınları, Ankara 2012, s. 103-128.

"The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle", nşr. A. S. Tritton-H. A. R. Gibb, **The Journal of the Royal Asiatic Society**, 1 (1933), s. 69-101.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Vahram's Chronicle of Armenian Kingdom in Cilicia during the Time of the Crusades, çev. C. F. Neumann, Oriental Translation Fund, London 1831.

SELÇUKLULAR DÖNEMİ TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA, ARŞİV VE KAYNAK MESELESİ KULLANIMINA DAİR YENİ BAZI TESPİTLER

RIFAT GÜNALAN*

Özet

Devletler hayatiyetlerini devam ettirmek için bürokratik işlemlerini belli bir düzen içerisinde, belirli kurallara göre yerine getirmek zorundadır. Bu hem kendi idareleri altında bulunan kurumlarının çalışmasını kolaylaştırır, hem de devletlerarası ilişkilerde itibarlı bir yere sahip olmasını temin eder. Bu durum ayrıca devlet, kurum ve kişilerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve haklarını garanti altına almasını sağlamaktadır. Devletlerin tarih sahnesine çıkışından gelişip yok olmalarına kadar geçen sürede bu işlemler neticesinde oldukça önemli arşiv malzemesinin birikmiş olması gerekirken; savaşlar, isyanlar, yangın, yağma ve istilalar gibi olumsuz durumlardan dolayı fazla bir arşiv malzemesinin günümüze ulaşmadığı görülmektedir.

Tarih sahnesine çıkan 16 Türk Devleti'nden en önemli arşiv kaynağı sadece Osmanlı'dan intikal etmiş olup diğer Türk Devletlerinden ve özellikle Selçuklulardan fazlaca bir arşiv malzemesinin günümüze intikal etmediği araştırmalar neticesinde ortaya konulmaktadır. Bu durumda ikinci el kaynaklardan elde edilen bilgiler neticesinde tarih sahnesine çıkmış olan devletlerin bürokratik işlemlerine dair bilgiler bulmak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yaptığımız taramalar neticesinde 1272 ve 21 Mayıs 1282 tarihli Ali Emiri Tasnifi içerisinde yer alan Aksaray ve Amasya'ya ait bazı kasaba ve köylerdeki vakıf arazilerine dair belgeler bulunmuştur.

Bunların dışında ikincil kaynak olarak kabul günümüze intikal etmiş onlarca yazma ve telif eserin ulaştığını müşahede etmekteyiz. Bunlardan biri ise tarih araştırmalarında fazla kullanılmayan 1940 tarihli Muhammed Vâmık Şükrü Efendi tarafından telif edilmiş olan Evkâf-ı Ümem Tarihi adlı eserdir. Bu eserde İslam öncesi dönemde ortaya çıkan devletler, Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'nin tarihine ve vakıf eserlerine ait önemli bilgilerin bulunduğu görülmektedir. Bu çalışmada Selçuklu Tarihi Araştırmaları için önemli bir kaynak durumundaki Evkâf-ı Ümem Tarihi ve bu eser içerisinde yer verilen Selçuklu vakıf eserlerinin tarihine ışık tutacak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki defterler ele alınıp Selçuklu tarihine olan katkıları değerlendirilecektir. Ayrıca bu yeni eser aracılığıyla tarih yazımında karşılaşılan problemlerin çözümü de ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Evkâf-ı Ümem Tarihi, Vakıf Kayıtları, Selçuklu Devleti, Selçuklu Tarihi

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bl. İstanbul/TÜRKİYE, rifatgunalan@gmail.com.

ARCHIVES AND SOURCE ISSUES IN THE HISTORY OF THE SELJUKID PERIOD

Abstract

In order to maintain their vitality, States must fulfill bureaucratic procedures in a certain order according to certain rules. This facilitates the functioning of the institutions under their administration and ensures that they have a reputable place in interstate relations. This will also ensure that the state, the institution and the persons guarantee their relations and rights. It is seen that until the development of the state from the stage of history to the disappearance of these materials, a very important archive material had to be accumulated, while it was seen that there was no archive material until the Ottoman Empire. There are, of course, many reasons for this; wars, riots, fire, plunder and invasions.

The most important source of the archive from the 16 Turkish States that came to the stage of history is the fact that an archive material from the Ottoman Empire and other Turkic states, and especially the Seljuks, has not reached the present day. In this case, the information obtained from second-hand sources of information on the bureaucratic procedures of the states that emerged on the stage of the emergence of information is emerging. As a result of our surveys conducted in the Ottoman Archives of the Prime Ministry, documents on foundation lands in some towns and villages belonging to Aksaray and Amasya, which are included in the Ali Emir's Order dated 1272 and 21 May 1282, were found.

Apart from these, there are important information about the history and foundation works of the Seljuk State in his work named *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, which was published by Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, who was accepted as the secondary source. In this study, the archive material as determined by the Prime Ministry Ottoman Archives and the contribution of *Evkâf-ı Ümem History* as a secondary source will be evaluated. In addition, the solution of the problems encountered in the writing of history through this new work will be discussed.

Keywords: Prime Ministry Ottoman Archives, History of *Evkâf-ı Ümem*, Foundation Records, Seljuk States, Seljuk History.

Giriş

Selçuklu Tarihi üzerine yüzyıllar boyunca birçok araştırma yapılmış ve bunların önemli bir miktarı günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eserlerde, Selçuklu Tarihi, devletin ortaya çıkışından yüzyıllar boyunca; idari, askeri, siyasi, hukuki ve ekonomik bakımdan geçirdiği değişim ve dönüşüm ya tek tek ele alınmış ya da toplu bir şekilde ifade edilmiştir. Bugün de Selçuklular üzerine yeni çalışmalar değişik kaynaklardan istifade edilerek yapılmaktadır.

İstifade edilen kaynaklar ağırlıklı olarak yerli ya da yabancı yazma eserler, ikinci el eserler üzerinedir. Ayrıca Selçuklulardan günümüze intikal etmiş olan hayır eserleri üzerinde sahada yapılan araştırmalar, bu hayır eserlerinin üzerindeki

kitabeler, eserlerin mimari özellikleri gibi unsurlar da araştırmalar da önemli bir yeri almaktadır. Selçuklu Tarihine dair arşiv kayıt ve belgeleri de önemli bir kaynak durumundadır. Ancak Selçuk Tarihi üzerine ülkemizde bulunan başta Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri daire başkanlığı olmak üzere birçok milli arşivimizde fazlaca bir belge ve defter bulunmamaktadır. Genel itibarıyla Selçuklu tarihçileri eski adıyla Başbakanlı Osmanlı Arşivlerinde yer alan belgeleri araştırmalarında yoğun bir şekilde kullanmışlardır. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan arşivler daha fazla belge ve bilgiye haiz olmasına rağmen çeşitli problemler sebebiyle yeterli bir şekilde kullanılmadığı gözlemlenmektedir. Bunun sebepleri; Cumhuriyetin kurulmasıyla Vakıfların statüsünün değişmesi, Vakıflar Genel Müdürlüğüne intikal eden defter ve belgelerin tanımlama ve tasniflerinin tam olarak yapılmaması, arşivlerin araştırmaya geç açılması, belge ve bilgelere erişimdeki bürokratik zorluklar şeklinde sayılabilir.

Bu tebliğin amacı olan ikincil kaynak olarak gördüğümüz Muhammed Vâmık Şükrü Efendi'nin, telif ettiği *Evkâf-ı Ümem Tarihi* adlı eserde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgeleri yoğun bir şekilde kullandığını görmekteyiz. Bu eser hakkında yapılan tanıtımla vakıf arşivlerine daha yoğun talep olacağı ve Selçuklu Tarihini ve özellikle Selçuklu vakıf eserlerini günümüze ulaşımayan eserleriyle yeniden çalışılmasının sağlanacağı umulmaktadır.

Vakıf anlayışının İslamiyetten önce var olduğu ancak İslamla farklı bir kimliğe bürünüp kurumsallaştığı ve sosyal gelişimin en önemli unsurlarının başında gelmesi, vakıf konusunun değişik yönleriyle değerlendirilmeye tabi tutulmasına vesile olmaktadır. Osmanlı'dan günümüze İslam ve Osmanlı vakıf eserleri ile vakıf banileri üzerine birçok yazma ve matbu eser telif edilmiştir. Telif edilen bu eserlerde vakıfların gerek hukuki durumları, gerekse kurulduğu bölgeler, şehirler, kazalar ile vakıf banileri ele alınmıştır. Ayrıca vakıf binalarının bütçeleri, gelir ve giderleri ile vakfiyelerde görev alan hizmetliler hakkında detaylı çalışmalar yapılmıştır. *Evkâf-ı Ümem Tarihi* de 20. Yüzyılın ortalarına doğru telif edilen sadece Osmanlı dönemini değil İslam ve öncesi dönemi de ele alan şekliyle önemli bir eserdir.

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nin yazarı Muhammed Vâmık Şükrü Efendi olup 1288/1871-1872 tarihinde Şam'da doğmuştur. Vâmık Şükrü Efendi, Süvari Alay Emni Ahmed Hamdi Bey'in oğludur. Dedesi, Mustafa Paşa b. Abdullah'tır. Bürokraside ilk olarak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Masârifât İdâresi'nde daha sonra da Dâhiliye Nezâreti Muhâsebe Kaleminde görevlerde bulunan Vâmık Şükrü Efendi, 1947 tarihinde vefat etmiştir. Muhammed Vâmık Şükrü Efendi tarafından 1915-1940 tarihleri arasında sekiz cilt olarak ve müellif hattıyla hazırlanan eser, İslam şehirlerinde yapılan vakıf eserlerinin tarihini içermesinin yanısıra Selçuklu Devleti döneminde inşa edilen vakıf eserlerinin en azından bir listesinin çıkarılmasına temel teşkil etmesi açısından da oldukça önemlidir. Eser, Selçuklu öncesi ve sonrası döneme ait vakıf eserlerini, genelde o dönemin yöneticilerinin isimleri başlığı altında siyasi hükümlerliklerinin kısa bir tarihi ve vakıf eseri sahibi olanların kısa biyografilerini içermesi sebebiyle dönemin idari, askeri, sosyal ve siyasi tarihini içermesinden dolayı da kayda değer bir eserdir. Bu çalışmada

Selçuklu Tarihi kaynakları arasında pek sayılmayan ancak Selçuklu tarihi kaynaklarından biri olan Evkâf-ı Ümem Tarihi'nde yer alan Selçuklu Devletinin başlangıcı, çeşitli kollara ayrılması, Anadolu, Beylikler ile Selçuklu Devletinin tarih süreci içinde teşekkül eden kolları, Selçuklu hanedanı ve devlet adamları, Selçuklu Devleti'nin; idari, siyasi, hukuki ve ekonomik tarihi ile bütün Selçuklu dönemine ait vakıf eseri olarak inşa edilen; camii, mescit, medrese, kütüphane, imarethane, hastahâne, şifâhâne, ziyafethane, sulhâne, eytamhâne, erâmilhâne, kerbansaray, hangâh, rabat, türbe, zaviye, çeşme, köprü, surlar ve kaleler vs'nin kaydedildiği *Evkâf-ı Ümem Tarihi*'ni tanıtmaktır. Ayrıca bu esere kaynaklık eden eserleri tespit edip Selçuklu Tarih çalışmalarında kullanılacak arşiv ve eser kaynaklarına katkıda bulunmaktadır.

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nin Tanıtımı

Eser, İslam, Selçuklu ve Osmanlı vakıfları tarihi alanında Vâmık Şükrü Bey tarafından yirmi beş yıllık bir emeğin mahsulü olarak ortaya konulmuştur. 1915-1940 yılları arasında yoğun bir emekle ortaya konulan eser sekiz cilt ve yaklaşık 6000 sayfadan oluşmaktadır. Eser bugün İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Müellif eserinde vakıf kavramını, İslam dini ve ulemasının görüşlerine yer vererek detaylı bir şekilde açıklamaktadır. Ayrıca vakfın sosyal dayanışma fonksiyonu ile medeniyet, ümran ve estetiğe dair yönlerini de anlatmaktadır. Vakıflar konusunda tarih yazmanın zorluklarını, alıntılarının değerlendirilmesi, Eserde vakıfların mevcut durumu, gelecekte uğrayacağı muhtemel sıkıntılar gibi birçok hususa değinilmektedir. Bununla birlikte vakıf eserlerinin ilk yapımından Cumhuriyet'e kadar olan süreçte geçirdiği değişimler yer yer ele alınmaktadır.

Evkâf-ı Ümem Tarihi'nin ilk cildi 972 sayfa olup mukaddime ve medhal kısmıyla başlayıp İslam öncesi devletlerdeki vakıf benzeri uygulamalar ile İslam'ın ilk yıllarına ait vakıflara ait bilgiler verilmektedir. Gayr-ı Müslim toplumlarda vakıf anlayışı, uygulama şekilleri, vakıf müesseseleri gibi konular detaylı ve akademik üslupla değerlendirilmiş olup cildin son konusunu Kıssa-i Ashâb-ı Kehf oluşturmaktadır.

İkinci cilt 981 sayfa olup "*İslam'da Vakfın Aslı*" adlı başlıkla başlayıp "*Enbiya-i İzâm Evkafı*" ile son bulmaktadır. İslam'ın ilk yıllarında yapılan cami, mescit, türbe, kütüphane, imaret gibi vakıf müesseseleri tek tek ve ayrıntılı olarak açıklanmaktadır.

Üçüncü cilt 772 sayfa olup Yemen'de teşekkül eden hükümetler "Benî Ziyad" başlığı ile başlamaktadır. 113. sayfada Gaznevîler Devleti'nin teşkilat yapısı ve burada görev yapan üst düzey yöneticiler ile bunlara ait vakıflara yer verilmektedir. Kırman Selçûkleriyle devam eden cilt genelde Büyük Selçuklu Devleti dönemi ile Anadolu Beylikler dönemine ait tarihi olaylar ve kişileri ele almaktadır. Bu dönemde yapılan vakıflar da detaylı bir şekilde yer almaktadır.

Dördüncü cilt 838 sayfadan müteşekkil olup Osmanlı dönemi sultanları ile bürokratlar ve bunlara ait vakıf kayıtları yer almaktadır. Bu cildin dokuzuncu sayfasında Osmanlı padişahları ve hüküm sürdükleri süreler kronolojik olarak verilmektedir. Her padişahın saltanat döneminin idari ve siyasi durumu, siyasi çekişmeler, ekonomik ve sosyal durum anlatıldıktan sonra vakıf eserleri; önce dönemin sultanına ait hayır eserleri, daha sonra döneme ait yapılan hayır eserleri başlıkları altında; cami, türbe, zaviye, imaret, medrese, kütüphane, çeşme, namazgâh, sebil, tekke, ayazma vs. şeklinde genelde kronolojik bir sıra takip edilerek verilmektedir. Genel bir tanıtımdan sonra ilk Osmanlı sultanı, Osman b. Ertuğrul Bey (699-726)'e ait dönemin özellikleri ve vakıf eserleri ile başlayıp Dördüncü Sultan Mehmed b. Sultan İbrahim (1058-1099)'in dönemine ait âsâr-ı hayriye ile sona ermektedir.

Beşinci cilt 720 sayfadan oluşmakta olup II. Sultan Süleyman b. İbrahim (1099-1102)'in saltanat dönemi ile başlayıp Sultan Mehmed Reşad b. Abdülmecid'e ait hayır eserleri ile sona ermektedir. Altıncı cilt 867 sayfa olup Osmanlılar devrine ait târîh-i inşâları ve bânileri bilinmeyen âsâr-ı hayriyeyi içermektedir. Burada yer alan kayıtların *Kuyûd-ı Vakfiye* ve diğer bilinen kaynaklardan toplanarak yazıldığı belirtilmektedir. Ayrıca bu cilt oluşturulurken yaşanan sıkıntılar: “*Şehir, kasaba ve köy isimlerine ait hatalar, bilinenlerin aynen yazıldığı bilinmeyenlerin okunduğu gibi yazıldığı, ayrıca daha önce farklı bir şehre bağlı olanlar sonraki vilayet taksiminde başka illere bağlanması*” şeklinde ifade edilmektedir. Bu ciltteki vakıf kayıtları Ankara şehriyle başlamış Kırım ve Mısır'la sona ermektedir.

Yedinci cilt 937 sayfadır. Bu cilt müellifin eserlerinden Risâle-i İbn-i Zeydun Tercümesi adlı eserin tanıtımıyla bitmekte ve genelde Rumeli bölgesine ait bânileri ya da inşâ tarihi bilinmeyen vakıf eserlerini içermektedir. Vakıf kayıtları şehir adına göre düzenlenmiştir. Ancak bu cildin son kısmı sadece Rumeli bölgesi değil değişik dönemlerde yapılan bânî veya inşâ tarihi bilinmeyen diğer vakıf kayıtlarını da içermektedir. Sekizinci cilt bütün ciltlerin indeksinden oluşmaktadır. İndeksler alfabetik olarak şehir adlarına göre düzenlenmiştir.

Vâmık Şükrü Efendi'nin Selçuklu Vakıf Eserlerine Dair Bazı Mülâhazaları

Müellifin bazı kitabelerdeki yazım yanlışlarını da tashih yoluna gittiği görülmektedir¹. Kitabelerin vakıf eserinin neresinde olduğu², kitabenin kim tarafından yaptırıldığı gibi bilgilere de rastlanılmaktadır. Konya şehrinde yapılan Selçuklu eserlerindeki bazı kitabe kayıtlarını Fransız Tarihçi Klomen'in *Konya* adlı eserindeki Fransızca kayıtları Türkçeye çevirerek verdiği görülmektedir. Bazı kitabelerin tamamını verirken bazılarını kısaltarak verdiğini yine belirttiği açıklamalardan anlamaktayız.

¹ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 285.

² Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 294.

Rum Selçûkîleri sultan, devlet adamı ve hayır sahiplerinin yapmış olduğu hayır eserleri; Başta, İstanbul Vakıflar İdaresi'nde bulunan defterler kaynak gösterilerek anlatılmaktadır. Mesela Amasya'da Câmîi Sagir olarak bilinen caminin Kaya Paşa b. Kaya Çelebi b. Mehmed Çelebi'nin eseri olduğu, bu camiye bazı köylerin gelir için vakfedildiği bunların da İstanbul Evkaf İdaresinde 1267-1276 Atık Anadolu Defterinin 307 ve 1291-1297 Cedîd Üçüncü Anadolu Defterinin 139. sayfalarında kayıtlı olduğu ifade edilmektedir³. Bu dönemde ayrıca özellikle Konya'da yapılan hayır eserlerine ait kayıtların anlatımında *Konya ve Rehberi* adlı eserden yararlanıldığı görülmektedir. İstanbul Evkâf İdaresi kuyûdundan Kaf, Kef, Lam, Mim 1203-1210 Defterinden yararlanıldığı ifade edilmektedir⁴. Medrese, Camii, Köprü ve Kervansaray gibi hayır eserleri Hüseyin Hüsameddin'nin Amasya Tarihi⁵, “Fransız Mösyö Klamen Hovar'ın 1897 tarihinde Paris'te bastırıldığı *Konya* adlı eseri⁶” ve “İsmail Hakkı Bey'in, *Kitabeler, İkinci Kitab*” adlı eserlere atfen açıklanmaktadır⁷. Bazı hayır eserleri ise yerel tarih çalışmaları için hazırlanmış eserler temel alınarak verilmektedir. Mesela Kayseri'de 607 yılında inşa edilen Külek Camii, Halil Edhem Bey'in, *Kayseriyye Şehri* adlı eserden alıntılanarak açıklanmaktadır⁸.

Bazı kitabeler ise Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın *Câmîü'd-düvel*⁹, *Tarih-i Encümeni Mecmu'ası*¹⁰, Uzunçarşılı oğlu İsmail Hakkı Bey'in *Kitâbeler* adlı eseri¹¹, İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye idâresinde Hurûfû'l-Elif Anadolu Cedid Numro 252 Defteri¹², İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdâresi Anadolu 1255-1267¹³, İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdâresinde 1237-1239 Ahkam Defteri gibi kaynaklardan istifade edilerek yazılmıştır¹⁴.

Kütüphanelere ait kayıtlar ise genelde Maarif Salnamelerinden faydalanılarak yazılmıştır. Bunlara bir örnek vermek gerekirse, “Maarif Salnamesi'nde, Sinop'ta, Câmîi Kebîr mahallesinde Sultan Alaaddin Kütüphanesi diye bir kütüphane gösterilmekte ve 148 kitap mevcut olduğu ifade edilmektedir¹⁵. Bazı meşhur cami, medrese, han, imaret, çeşme gibi eserlere ait bilgiler ise *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nden alındığı görülmektedir¹⁶.

³ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 235.

⁴ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 236.

⁵ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 243.

⁶ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 243.

⁷ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 239.

⁸ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 242.

⁹ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 241.

¹⁰ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 243.

¹¹ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 250.

¹² Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 243.

¹³ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 243.

¹⁴ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 246.

¹⁵ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 246.

¹⁶ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 246.

Evkâf-ı Ümem Tarihi' nde Selçuklu Tarih Kaynakları

Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Tarihi* adlı eseri yazarken yararlandığı arşiv kaynakları ve ikinci el eserleri; öncelikle anlatılan devletin idari, siyasi, hukuki yapısı ve vakıf eserlerini açıklarken metin içerisinde ifade etmekte daha sonra eserin yedinci cildinde müellif ve basım tarihleriyle birlikte bir liste halinde vermektedir. Bu kaynaklardan en sık kullandığı Evkaf Nezareti'nin Kuyûd-ı Vakfiye kayıtları olduğu görülmektedir. Bu vakıf kayıtlarından ilki olan Evkaf Nezareti'nin 1327 Senesi Bütçesi olup 557 sayfadan müteşekkil bir mecelle olduğunu beyan etmektedir. Bu bütçe defteri vakıf eserleri hakkında birçok önemli bilgiler içermektedir. Defter, 1327 senesinde İstanbul'da Matba'a-i Amire'de basılmıştır. Bu eserin dışında müellifin kullandığı birinci el kaynaklardan **Vakfiyeler** ikinci sırayı almaktadır. Bunların sayısı yaklaşık yirmi bin kadardır. Hemen hemen yarısı Arapça olan vakfiyelerin on beş yirmi tanesi Farsçadır. Vakfiye defterlerinin bir kısmı kırkar, ellışer hatta yüzer sayfadan müteşekkildir. Hepsi Evkâf Nezâreti'nin Kuyûd-ı Kadîme İdaresi'nde müsecceldir. Müellif eserin yazımında burada bahsedilen vakıf defterlerinin tamamını kullandığını ifade etmektedir. Tapu idaresinde de takriben iki bin vakfiye kaydı bulunmakta olup bunları da çalışmasında kullandığını belirtmektedir. Fakat bu yirmi iki bin vakıfnâme, mevcut evkâfın ancak yüzde on beşine veya yirmisine karşılık gelmektedir. Yüzde seksen seksenbeşinin vakfiyesi bulunmamakta müseccel olmadığını açıklamaktadır. Vakfiyesi bulunmayan hayır eserlerinin ise evkâfın Cihât ve Ta'mirât defterlerinde bulunduğu belirtilmektedir. Müellif bu durumu; "*Mesela Kastamonu'da bir köyde bir caminin bulunduğu ve bânisi falan olduğunu, o defterlerdeki imâmet tevcîhi yahut tamiri kaydından anlaşılmalıdır. Muhtemelen bunlardan bazılarının vakfiyeleri mahallerinde mevcut ve mukayyed olabileceği*" şeklinde belirtmekte olup bu defterlere de bakılmasının faydalı olacağını belirtmektedir.

Selçuklu Tarihi'nin kaynakları arasında gösterilen eserin yazıldığı tarihlerde İstanbul Evkaf İdaresi'nde bulunan vakıf defterleri müellifin kullandığı üslub üzere aşağıya şu şekilde sıralanmıştır:

Vakıf Kayıtları

Evkaf Nezareti'nin 1327 senesi bütçesi

İstanbul Evkaf İdaresi'nde, 14. Cedit Anadolu Defteri

İstanbul Evkaf İdaresi'nde, 18. Cedit Anadolu Defteri

İstanbul Evkaf İdaresi'nde, 19. Cedit Anadolu Defteri

İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi'nde, 21 Mücedded Anadolu Defteri

İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi'nde, 23. Anadolu Defteri

İstanbul Evkaf İdaresi'nde, 24. Cedit Anadolu Defteri

İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi'nde, Mücedded 24. Anadolu Vakfiye Defteri

- İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi Anadolu Askerî Evvel Defteri
 İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi'nde Tafsîl sene 1215-1217 Defteri
 İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi'nde 2 Numaralı Atik Anadolu Defteri
 Anadolu Hurûf Defterleri
 Anadolu Huruf sene 1107 Cedid Numro 227 Defteri
 Kuyûd-ı Vakfiye Anadolu Huruf, Cedid Numro 226 Defteri
 Anadolu Hurûf sene 1119, 1210-1217 Cedid Numro 248 ve 250 Defterleri
 İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresinde Anadolu Hurûf sene 1135 Defteri
 İstanbul Evkâf İdaresi'nde, Anadolu Hurûf sene 1135 Cedid Numro 320 Defteri
 İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresinde Anadolu Hurûf sene 1140 Defteri
 İstanbul Evkaf İdaresi Sicillatından Anadolu Hurûf sene 1189 Cedid Numro 301 Defteri
 İstanbul Evkâf İdaresi'nde Hurûf m, n, v, h, y sene 1210-1217 Defteri
 Anadolu Huruf sene 1217-1222 Defterleri,
 İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye, Anadolu Hurûf 1227-1237 Defteri
 İstanbul Evkaf İdaresi'ndeki Anadolu Hurûf Kaf ve Keh 1244-1238 Defteri
 İstanbul Evkâf İdaresi'nde sene 1255-1267 Atik Anadolu Defteri
 İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdâresinde 1267-1276 Anadolu Defteri
 İstanbul Evkâf İdaresi'nde, Anadolu Huruf Cedid Numro 291 Defteri
 Kuyûd-ı Vakfiye'den Ebru Anadolu Fihrist Defteri
 İstanbul Kuyûd-ı Vakfiyesi'nden Fihrist-i Evvel ve Sani Defteri
 Üçüncü Mücedded Anadolu sene 1291-1297 Defteri
 Anadolu sene 1291-1297 Defterleri
 Anadolu Hurûf sene 1107, 1189, 1199 ve 1303-1307 Defterleri.
 Anadolu Hurûf sene 1137, 1143, Cedid Numro 249, 291 Defterlerii.
 Anadolu Sâdis Vakfîye Defteri
 Atik Anadolu Defteri sene 1255-1267
 Câmi-i Kazâ-i Anadolu Cedîd Numro 227 Defteri.
 İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi Birinci Rumeli Anadolu Defteri

Kuyûd-ı Vakfiye'den Rumeli Defâtiri

İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi'nde Amasya Muhasebe Defteri

Amasya Muhasebe Defteri, 244 Numaralı Defter

Birinci Amasya Muhasebe Defteri

Konya Üçüncü Esas Defteri Numro 4817.

İstanbul Evkâf İdaresi'nde, Erzurum Esas Defteri

İstanbul Evkâf İdaresi Erzurum Esas Defteri

İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi'nde Sivas Dördüncü Esas Defteri Numro 730

Kuyûd-ı Vakfiye Sivas Evvel Muhasebe Defteri 146

Sivas Dördüncü Esas Defteri

Sivas-ı evvel Muhâsebe Defteri Numro 26

Sivas İstanbul Evkaf İdaresi'nde, Anadolu Huruf Cedid Numro 291, 1107 Defterleri

Müellif Vakıf kayıtlarının dışında **Vilâyet Salnâmeleri**'ni de eserde geniş bir şekilde kullanılmıştır. 1298 tarihli Ma'mûretü'l-aziz Vilâyet Salnâmesi ile başlayıp Ankara, Hüdavendiğar, Beyrut, Haleb, Trablusgarb, Van, Yanya, İškodra, Basra, Bitlis, Suriye, Diyarbekir, Erzurum, Bağdad, Yemen, Edirne, Manastır, Girid, Adana, Musul, Konya, Hicaz, Cezâyir-i Bahr-ı Sefid, Kosova, Aydın ve 1325 tarihli Selânik ve Sivas vilayetleri Salnâmesine kadar hemen hemen tüm salnâmelerden ve bir de 1318 tarihli Maarif Salnâmesi'nden faydalandığını ifade etmektedir¹⁷.

Türkçe Eserler

Amasya Tarihi: Amasyalı Abdizâde Hüseyin Hüsameddin. İst. İstikbal Matbaası, 1927.

Aşıkpaşazâde Tarihi: Derviş Ahmed Aşıkî b. Şeyh Yahya b. Şeyh Süleyman b. Aşıkpaşa. İst, Matbaa-i Amire, 1332.

Çelebizâde Tarihi: Şeyhülislam Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi. İst, Matbaa-i Amire, 1282.

Cevdet Paşa Tarihi: Ahmed Cevdet Paşa. İst, Matbaa-i Osmaniye, 1241.

Cihannümâ: Katib Çelebi, İst, Müteferrika İbrahim Efendi 1145.

Düvel-i İslamiye: İngilizceden çeviren Halil Edhem Bey, 1345, İst, Milli Matbaa.

¹⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., c.7, s. 922.

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî. İst, İkdâm Matbaası 1314-1318.

Fezleke: Katib Çelebi, Arapça, gayr-ı matbu. İst. Beyazıt Kütübhanesi.

Hayrullah Efendi Tarihi: Abdülhak Molla Efendizâde Hayrullah Efendi.

Kâmûsü'l-A'lâm: Şemseddin Sami, İst. Mihran Matbaası, 1306-1316.

Kayseriye Şehri: Halil Edhem Bey, İstanbul Orhaniye Matbaası 1334.

Kitâbeler: Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Kitâbeleri, İsmail Hakkı Uzunçarşılı. İstanbul Milli Matbaa 1345.

Kitâbeler: Afyonkarahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İshaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabeg, Eğridir Kitâbeleri. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. İst. Devlet Matb. 1347.

Künhü'l-Ahbâr: Âlî (Mustafa Efendi b. Ahmed b. Abdülmevlâ, İst, Takvîmhâne Amire 1277.

Kütahya Şehri: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İstanbul Devlet 1932.

Lügât-ı Târihiye ve Coğrafya: Ahmet Rifat Efendi, İst. Mahmud Bey Matbaası, 1299-1300.

Mardin Mülûk-ı Artıkiyyesi Tarihi: Katib Feridun. İstanbul Kader Matbaası 1331.

Mufassal: Ahmed Midhat, İstanbul, Kırkanbar, 1303-1305.

Netâyicü'l-Vükû'ât: İzmirli Mansûrîzâde Mustafa Nuri Paşa. 3 cilt, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1294-1296.

Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr: Edirneli Mehmed b. Mehmed Efendi. İst, Takvîmhâne-i Amire, 1276

Raşid Tarihi: Raşid Mehmed Efendi, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1282

Sami, Şakir, Subhi Tarihi.

Sicill-i Osmânî (Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye): Mehmed Süreyya, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1308.

Sivas Şehri: Uzunçarşılı İsmail Hakkı ve Rıdvan Nafiz, İstanbul Devlet Matbaası, 1346.

Tâcü't-Tevârih: Şeyhülislâm Hoca Sadeddin Efendi b. Hasan Can. İstanbul, Tab'hâne-i Amire 1279-1280.

Târih-i Osmânî Mecmu'ası: Konyalı Hamdizâde Abdülkadir Efendi

Türk Tarihi: Doktor Rıza Nur. İstanbul, Matbaa-i Amire, 1342-1344.

Arapça Eserler

Câmi'ü'd-Düvel: el-Fâzıl Derviş Ahmed el-Mevlevî Reîsü'l-Müneccimîn.
Gayr-ı matbu eser.

Ebu'l-Fida Tarihi: el-Melikü'l-Müeyyed İmadüddin İsmail b. Ali b. Mahmîd
el-Eyyûbî

El-Bidâyetü ve'n-Nihâyetü: İmâdeddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-ma'rûf
be-İbn-i Kesîr ed-Dimeşkî

el-Evâmîrü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye: İbn-i Bibi

İkdü'l-Cum'ân: Bedreddin el-Aynî Kitâbü'l-Fihrist ev Fihrisü'l-ulûm: Ebü'l-
Ferec Mehmed b. İshak b. Ebû Yakub el-Verrâk el-ma'rûf be-İbnü'Nedîm el-
Bağdâdî. 1872.

Mîrâtü'z-Zamân fi Târîhi'l-A'yân: li'ş-Şeyh Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu
el-ma'rûf Sibt İbnü'l-Cevzî

Nihâyetü'l-İreb fi Fünûni'l-Edeb: Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab en-
Nüveyrî, gayr-ı matbu eser.

Sîretü's-Sultân Celaleddin Mengüberti: Mehmed b. Ahmed b. Ali el-
Münşiyü'n-Nesevî. Paris 1891.

Târîh-i Âl-i Selçuk: Vezir Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim el-Kıftî.

Târîh-i Hulefâ: el-İmâm Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. el-Kemal Ebubekir
Celaleddin es-Suyûtî.

Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk: el-İmâm Ebu Cafer Mehmed b. Cezîrû't-Taberî.

Tarîkû'r-Reşâd ilâ Ta'rîfi'l-Memâlik ve'l-Bilâd: El-Melikü'l-Mü'eyyed,
İmâdeddin İsmail Sahib-i Hemâh?

Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâ-i Ebnâ'iz-Zamân: Şemseddin Ebu'l-Abbas Ahmed
b. Mehmed b. İbrahim b. Ebubekir b. Halekân el-Bermekiyyü'l-Hakkârîyyü'l-Erbili
eş-Şâfi

Farsça Eserler

Câmi'ü't-Tevârih: Vezir Hoca Reşîdeddin Fazlullah. Ayasofya ve
Nuruosmaniye kütüphanesi.

Kutbüddin el-Hanefî el-Mekki Seyahatnamesi

Muhtasar Tarih-i Cenâbî Tercümesi: Cenabi Mustafa Efendi Tarihi

Tabakâtü's-Seniyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye

Târîh-i İbn-i Bibi: Yahya b. Mehmed b. Bibi. Anadolu Selçuklu Tarihi.

Tezkire-i Aksarâyî: Al-i Selçuk Tarihidir. 2 cilt. Hoca Kerîmeddin Mahmud b. Ali el-Kâtib.

Evkâf-ı Ümem Târihi' nde Selçuklular

Evkâf-ı Ümem Tarihi adlı eserde Selçuklular Dönemi eserin üçüncü cildinin 135. sayfasından başlamaktadır. Selçuklular üst başlığı altında **Büyük Selçuklular** alt başlığı görülmektedir. Büyük Selçuklulara; Horasan Selçükîleri veya İran Selçükîleri de denildiği dipnot olarak açıklanmaktadır. Öncelikle Büyük Selçuklu hükümdarları isim ve saltanat dönemleri verilmiş olup bu dönemin başlangıcı Rükneddin Ebu Talib Tuğrul Bey b. Mikail b. Selçuk b. Dukak (429-455)'la başlayıp Muizzeddin Ebulhâris Sencer b. Melikşâh-ı evvel b. Alparslan (511-522) ile sona ermektedir. Bu dönemde 8 adet hanedan üyesine yer vermektedir¹⁸. Selçuklular Tarihine ait ilk sayfada Tuğrul Bey'in hayatı, siyasi ve idari hükümlerliği da tafsilatlı şekilde açıklanmaktadır. Tuğrul Bey'in hayrat ve sadakatı çok olan bir hükümdar olduğu çeşitli tarih eserlerinde birçok mescitler inşa ettiği iddia ediliyorsa da bu mescitlerin mevkillerini gösteremedikleri ve “Allah'tan utanırım ki kendim için hâne yaptırayım da yanı başına bir mescit yaptırmayayım” dediğini de rivâyet etmektedir¹⁹.

Selçuklular Tarihine ait ikinci bölüm **Irak Selçukîleri** oluşturmaktadır. Irak Selçukîlerine ait bölüm; Muizzüddin Mahmud b. Mehmed b. Melikşâh 511-525 ile başlayıp Tuğrul-ı Sani b. Arslan Şah 573-590 ile sona ermektedir. Bu bölümde ise 9 hükümdara ait bilgiler yer almaktadır²⁰. Daha sonra bu hükümdarların kendilerine ve dönemlerine ait vakıf eserleri yer almaktadır. Bu vakıf eserlerine ait detaylı bilgiler yerli ve yabancı tarih kitapları kaynak gösterilerek verildiği de görülmektedir. Vakıf eserlerinde bulunan kitabeler ya kısaltılarak veya tam metin olarak verilmiştir²¹. Vakıf eserlerinin hangi şehir, kasaba, köy veya mevkillerde bulunduğu, banisi veya vâkıfının kim olduğu, eğer eserler kiliseden çevrilmiş ise hangi tarihte çevrildiği, tamir veya tecdid tarihi, kimin adına yapıldığı, diğer vakıf eserlerinden farklılıklarının neler olduğu, hangi amaç ve gaye için yapıldığına dair bilgiler de yer almaktadır. Eğer bir medrese ise orada eğitim almış olan din, siyaset ve diğer alanlarda yetişmiş önemli kişilerin kısa hayat hikayeleri, varsa eserleri ve yaptıkları hizmetler de açıklanmaktadır²².

Irak Selçukîlerini Kirman Selçukîleri takip etmektedir. Kirman Selçukîlerine ait haneden sahipleri ve dönemlerine ait bir liste bulunmaktadır. Bu liste İmadüddin Kara Arslan Kavurt Bey b. Çağrı Davud b. Mikail b. Selçuk 433-465 ile başlayıp Mehmed Şah-ı Sâni b. Behramşah 568-583 dönemiyle sona erdiği belirtilmektedir. Bu dönemde yapılan hayır eserleri her sultanın biyografisinin altında verildiği görülmektedir. Bu bölümde yapılan hayır hasenat işlerinden en

¹⁸Vâmık Şükrü Efendi, Evkâf-ı Ümem Tarihi, c. 3, s. 135-194.

¹⁹Vâmık Şükrü Efendi, Evkâf-ı Ümem Tarihi, c. 3, s. 147.

²⁰Vâmık Şükrü Efendi, Evkâf-ı Ümem Tarihi, c. 3, s. 194-204.

²¹Vâmık Şükrü Efendi, Evkâf-ı Ümem Tarihi, c. 3, s. 207.

²²Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., c. 3, s. 194-213.

farklısı Kudûrî'nin Câmî'ü's-Sagîr ve Câmî'ü'l-kebîr adlı eserlerinin ezberlenmesi için verilen ödülleri oluşturmaktadır²³. Eser Mehmed Şah-ı Sâni b. Behramşah 568-583'e ait biyografi ile Kirmanşahlar devrine ait bilgiler sona ermektedir²⁴.

Eserde Anadolu Selçukluları “**Rum Selçûkîleri**” başlığıyla yer almaktadır. Bu bölümde verilen liste Süleyman b. Kutalmış b. Arslan Yabgu b. Selçuk'la 470-479 başlayıp Gıyâseddin İkinci Mesut Sâniyen 701-704 dönemiyle sona ermektedir.

İstanbul'da Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi defterlerinde Sultan Alaaddin namına bir takım eserlerin kayıtlı olduğu ancak bu eserlerin Rum Selçûkîlerinden Sultan Alaaddin'e ait olduğuna şüphe yoksa da bunların birinci, ikinci ve üçüncü Alaaddin Keykubad'a ait olup olmadıkları konusunda vakıf defterlerindeki üç kelimelelik kayıtlarla anlaşılmasının zor olduğu ifade edilmektedir. Ancak Birinci Alaaddin Keykubad'ın diğerlerinden çok fazla saltanat sürmüş olması ve zamanında pek çok âsar-ı hayriye vücûda getirilmiş olması sebebiyle kendisi adına kaydedilmişdir²⁵.

İkinci Keyhüsrev'in oğulları, İzzettin İkinci Keykavus, Rukneddin Dördüncü Kılıçarslan ve Alaaddin İkinci Keykubad zamanlarında vücûda getirilen hayrat arasında Osmanlı vakfiyelerinde sıkça görmediğimiz Dârü'z-zâkirîn²⁶, Dârü's-süleâ gibi vakıf eserlerine rastlanmaktadır²⁷. Yine Osmanlı Vakıf eserlerinde görmediğimiz Dârü's-siyade adlı bir vakıf eserine rastlıyoruz. Sivas'da inşa edilen bu vakıf eseri, İbn-i Batuta'nın beyanına göre medreseye benzer bir mahal olup şürefâyâ mahsûsdur. Nakîbü'l-eşrâf da orada oturur şerefen oraya indikçe kendilerine yemek ve mefrûşât verildiği gibi avdetlerinde yollukları da verilir²⁸. Halil Edhem Bey'in Sahib Ata'nın yaptığı hayır eserlerini tarihleri ile birlikte verip bizzat gidip gördüğünü ifade edip bu eserlerin listesini vermiştir²⁹. Listeye göre vakıf eserleri şu şekilde sıralamaktadır; Han, Taş medrese, Hangah, Sahib Ata Camii, Hangah, türbe, Kabir kitabesi, Hamam, Buzhâne, İnce Minare, Nalinci Baba Künbedi, Çeşme, Sahabiye Medresesi, Kaplıca, Sahabiye Medresesi, Dârülhadîs, Çeşme³⁰ vs.

Rum Selçûkîlerine ait olup ancak banileri, inşa tarihleri bilinmeyen veya ayrı bir bölümde zikredilemeyen eserler ayrı bir başlık altında ve liste halinde o bölümün sonunda verildiği görülmektedir³¹.

Müellif Rum Selçûkîlerinden Sinop'ta hüküm süren **Pervâneoğullarına** dair de önemli bilgiler vermektedir. Bu bölüm, çeşitli tarih kaynaklarında yer alan Pervânenin anlamıyla başlamakta olup Pervâneoğullarının idari, siyasi ve vakıf

²³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., c. 3, s. 217.

²⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., c. 3, s. 219.

²⁵ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 251-256.

²⁶ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 271.

²⁷ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 272.

²⁸ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 312.

²⁹ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 276.

³⁰ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 276-277.

³¹ Vâmık Şükrü, a.g.e., s. 309.

tarihi ile devam etmektedir. Kaynakların bir kısmında cilt, sayfa, eserin tam isminin paylaşılmadığı, kaynak vermede herhangi bir standardın olmadığı görülmektedir.³² Bölüm, Pervâneoğullarının yapmış oldukları hayır eserleri, tarihleri, nerede yapıldıkları ile devam etmektedir. Pervâneoğullarının vakıf eserleri arasında bulunan Amasya'da inşa ettikleri camiye vakf edilmiş vakıf arazilerin üç sayfalık bir listesi verilmektedir³³.

Bu vakıfların dışında İstanbul Evkaf İdaresindeki vakıf defterlerinde Pervâneler adına kayıtlı vakıflara ait bir liste bulunmaktadır. Bu listelerdeki kayıtlardan Pervâne Bey adına Sivas, Kayseri, Erzincan'da birer medrese ve Malatya'da bir hangah ve bir câmi' ve Lefke'nin Mudurlu, Tavas'ın Burga karyesi ile Canik'de birer camii ve Cebel-i Bakras'da bir mekteb ve Kazabadda bir zâviye bulunduğu anlaşılırsa da bahsettiğimiz Muînüddin Süleyman'ın ve kardeşi Kutbeddin Osman'ın evlâdı olan Pervânelere mi? yoksa başka Pervânelere mi? ait olduğunu tayin etmenin zor olduğu ifade edilmektedir³⁴.

Pervâneoğullarından sonra müellif **Alaiye Selçûkîleri Bakiyyesi** başlığı altında Alaiye Selçûkîleri tarihine dair bilgiler vermektedir³⁵. Bu bilgileri arasında Alaiye'de Kılıçarslan adına yapılan camiler ve bu camilerin hangi vakıf defterlerinde kayıtlı olduğu ifade edilmektedir. Bu bilgilere göre Alâiyenin on iki köyünde Kılıçarslan Camii³⁶ ve sekiz köyünde ise Medrese yapıldığı belirtilmektedir³⁷. Camilerden Konya Ereğlisi'nde inşa edilen caminin Minareli Camii olarak tanındığı ve Kılıçarslan-ı Selçûkî tarafından yapıldığı Kutbeddin Mekki Seyahatnâmesi'ne atfen ifade edilmektedir³⁸. Alaiye yakınlarında Sabunlar köyünde inşa edilen medrese ile ilgili şu ifadelere; “*Bu köy halkı Ebubekir-i Sıddık radiyallahu anh neslinden imişler. Gâr-ı şerîfde yılan hazret-i Ebubekir'in ayağını soktuğu gibi bunların da ayaklarında öyle bir nişâne var imiş*” yer verilmektedir³⁹.

Müellif Alâiye Selçûkîlerinden sonra **Âhilerin** tarihi hakkında çeşitli tarih kaynaklarından derlediği bilgileri vermektedir⁴⁰. Ayrıca İstanbul Ayasofya

³² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s.321-328; Ebü'l-Fida Tarihi c. 3, s. 172, İbn-i Haldun c. 5, s. 174, Asım, Burhan-ı Kâti' Tercümesi, Asım, Kâmus Tercümesi, Cevdet Paşa, Tarih-i Hulefâ, c. 11, s. 908, Tarih Encümeni, Osmanlı Tarihi, c. 1, s. 455, Şeyh Süleyman Efendi, Lügât-ı Çiftây ve Türkî-i Osmânî, Ahmed Refik Paşa, Lehce-i Osmânî, Hüseyin Kazım, Türk Lügatu, Nihâyetü'l-İreb/Edeb c. 4, s. 41 gibi.

³³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 324-326.

³⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 327.

³⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s.328; Aşıkpaşazâde Tarihi, s. 173; Tâcü't-Tevârih, c. 1, s. 518, Hayrullah Efendi Tarihi, c. 8, s. 144, Ali, Kühnü'l-Ahbâr, s. 402.

³⁶ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 330-331.

³⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 331.

³⁸ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 331; Alaiye civarında, Kızıllağaç, Bayır, Mahmud Seydi, Bedan, Ortaköy, Hocalar, Türbeli Enas, Rumtaş köylerinde ayrı ayrı medreseler bulunmaktadır.

³⁹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 331.

⁴⁰ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 33-337; Tâcü't-tevârih c. 1, s. 68; Mir'ât-ı Kâ'inât c. 2, s. 16; Câmi'ü'd-düvel, c. 2, s. 870; Netâyicü'l-vukû'ât c. 1, s. 7; Hayrullah Efendi Tarihi, c. 4, s. 48; Midhat Efendi'nin Mufassal Tarihi'nde c. 1, s. 319; Ferik Şakir Paşa'nın Yeni Osmanlı Tarihi, c. 1, s. 297; Cevdet Paşa, Tevârih-i Hulefâ, c. 12, s. 1036; *Lügât-ı Tarihçe ve Coğrafya*; Musavver Dâ'iretü'l-Ma'ârif; Hüseyin Kazım Bey, Türk Lügatı; Ahmed Vefik Paşa, Lehce-i Osmânî.

Kütüphanesi'nde 2049 numaralı mecmua'nın Âhîlerin mesleklerine esas olan fütüvvet ve mürüvvet hakkında resâ'ili ve renkli iki şecereyi ihtiva ettiğini beyan etmektedir⁴¹. Bunlardan sonra Âhîlerin vücuda getirdikleri hayrat İstanbul Kuyûd-ı Vakfiye İdaresi'nde bulunan Anadolu Hurûf defterlerine göre sıralamaktadır. Âhîlere ait hayrat ve kayıtlara ait yedi sayfalık oldukça geniş bir liste verilmektedir⁴². Bu listede cami, medrese, zaviye, türbe, hangah gibi önemli vakıf eserleri yer almaktadır. Bu vakıf eserlerinden Şemseddin Ahi Ahmed Medresesi'ne ait vakıf kaydı müellif tarafından olduğu gibi esere alınmıştır⁴³. Ayrıca Niksar'da Niksarlı Âhi Pehlivan Elhâc Mehmed tarafından 723 tarihinde yaptırılan Medrese ve Dârü's-sülehâ'nın vakıf defterinde zaviye olarak kaydedildiği ifade edilmektedir⁴⁴.

Şam Yahud Suriye Selçûkîleri⁴⁵ 470-488 Tacedidin Tutuş b. Alparslan b. Çağrı Davud Bey b. Mikail b. Selçuk ile başlayıp 488-497 Elmelik Dekak b. Tutuş (Dımaşk-ı Şam'da) ile sona ermektedir. Eserde El-Melik Rıdvan b. Tutuş (488-507)'in zamanında yapılan hayrata dair bir camii kaydı verilmiştir. Bu camii Karlık Camii ismi ile anılmakta olup Halep'te inşa edilmiştir⁴⁶. Ayrıca Melik Dukak'ın hayratı olan hangâh, mescit ve türbeye ait bir kayıt bulunmaktadır. Bu hayır eserinin Dımeşk-i Şam'da Salihîye yolu üzerinde bulunduğu hangâhın Tavusiye Medresesi, türbenin Kubettü'l-Tulûvis, Tavis ve Tavus şeklinde bilinen camiinin içi tavus kuşu resimleriyle süslenmiş olduğu ifade edilmektedir. Melik Dukak bu türbede medfundur⁴⁷. Aynı yerde bir de Rabat bulunmakta olup Hangâhü'l-kasr adıyla bilinmektedir⁴⁸.

Selçûkîlerin Fer'leri Atabeg Tuğtekinoğulları Burîler Seyfülislam Zahîrüddin Ebâ Mansûr Tuğtekin (497-522) ile başlayıp Mücîrüddin Elbak b. Mehmed (549-534) ile sona ermektedir⁴⁹. Tâcü'l-mülûk Buri zamanında Dımeşk-i Şam'da yaptırılan bir camiinin hayır eseri olarak yaptırıldığı Mescidü'l-Vezîr olarak bilindiği ifade edilmektedir⁵⁰. Bu döneme ait toplam dört vakıf eseri kaydedilmiştir. Bunlardan ikisi mescit ikisi de medresedir. Tamamı Dımeşk-i Şam'dadır⁵¹.

⁴¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 337.

⁴² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 340-347.

⁴³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 345-346; İstanbul Evkaf İdaresinde (1255-1267) Atik Anadolu Defteri'nin 426. sayfasında kayıtlı olan vakfiye mü'ellif tarafından olduğu gibi alınmıştır.

⁴⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 347. Vakfiyesi İstanbul kuyûd-ı vakfiye idaresinde (1267-1255) Atik Anadolu defterininin 298. sayfasında kayıtlıdır. Tarihi Receb sene 723 dir. Medrese vakfiyede Zaviye olarak geçmektedir.

⁴⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 348-357.

⁴⁶ Evliya Çelebi c. 9, s. 375'te atfen Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 353.

⁴⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 356; Kuyûd-ı Vakfiyeden Suriye Birinci Esas Defterinde Dışbahçe mahallesinde Tavusiye Camii ve Medresesi olarak kayıtlıdır.

⁴⁸ Muhtasar Kitâb-ı Tenbîhü't-Talib ve İrşâdü'd-dâris fi'l-medâris adlı esere atfen Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 356

⁴⁹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 357-368.

⁵⁰ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 362.

⁵¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 368.

Selçûkîler Fürû'undan Atabegler Barsekiogulları (Musul'da) başlığı altında Musul'daki Barsekiogullarına dair iki sayfalık bilgi verilmektedir⁵². Vakıf eserlerine dair bir bilgi bulunmama ile birlikte Musul ve havâlisinde mevcut olup bâyinleri yahud zamân-ı inşâları bilinmeyen hayrata dair üç sayfalık bir liste bulunmaktadır⁵³. Barsekiogullarını **Selçukîler Fürû'undan Atabeg İmâdüddin Zengioğulları Musul Atabeglerinin tarihi** ve vakıf eserleri takip etmektedir⁵⁴. Müellif Musul Atabeglerini, **Sibt İbnü'l-Cevzî'nin**, *Mir'âtu'z-zamân fi Târihi'l-âyan* adlı eserinden alıntı yaparak açıklamaktadır⁵⁵. **Yine Selçukîler Fürû'undan Musul Atabeglerine Mülhak Lü'lü' Şu'besi'nin tarihi** ve hayır eserlerini Sibt İbnü'l-Cevzî'nin, *Mir'âtu'z-zaman fi Tarihi'l-âyan* adlı eserinden alıntı yaparak açıklamaktadır⁵⁶.

Selçuklar Fürû'undan Musul Atabeglerine Mülhak Begtekinogulları ve devamında **El-Melikü'l-Mu'azzam Muzafferüddin Gökburî'nin** Erbil ve Musul'da yaptırdığı hayrata dair listeler bulunmaktadır⁵⁷. Özellikle Erbil'de yapılan hayır eserleri Osmanlı hayır eserlerinden farklılıklar göstermektedir. Bunlar arasında en ilgi çekenleri; Dört adet hangâh⁵⁸, iki hangâh⁵⁹, medrese⁶⁰, Dârü'l-erâmil⁶¹, Dârü'l-eytâm⁶², Ziyâfethâne⁶³ ve Hastahanedir⁶⁴.

Selçukîler Fürû'undan Cezîre-i İbn-i Ömer Atabegleri⁶⁵, Sancar Atabegleri⁶⁶, Haleb ve Şam Atabegleri⁶⁷, İldenizogulları (Azerbaycan ve İran)'da⁶⁸, Ahmedbegoğulları (Meraga ve Tebriz)'de⁶⁹, Şiraz Atabegleri (Salguriler)⁷⁰, Lor-ı Bezürk Atabegleri (Benî Fadluviye)⁷¹, Lor-ı Küçük Atabegleri (Benî Hurşid)⁷², Artıkiler Hısn Keyfa Artıkileri⁷³, Artıkilerin

⁵² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 369-370.

⁵³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 371.

⁵⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 371-392.

⁵⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 377.

⁵⁶ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 393-396, 394.

⁵⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 396-404.

⁵⁸ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 401; Dört Hangah: Erbilde. Kötürüm ve körler için.

⁵⁹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 402; Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 401; İki Hangah: Erbilde. Süfiye için.

⁶⁰ Medrese: Erbilde. Şafiiler ile Hanefilere mahsustur.

⁶¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 402; Dârü'l-erâmil: Erbil'de. Erkeksiz, kimsesiz kalmış ve zayıf düşmüş kadınlara mahsustur.

⁶² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 402; Dârü'l-eytâm: Erbil'de. Muhtaç ailelerin babasız yahud hem babasız hem de anasız kalmışları içindir.

⁶³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 402; Ziyâfethâne: Erbil'de şehre gelen her garib, sabah ve akşam bu ziyafethanede yer içer ve giderken yol harçlığı alır.

⁶⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 402; Hastahane: Erbilde

⁶⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 404-406.

⁶⁶ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 406-409.

⁶⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 409-434.

⁶⁸ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 434-439.

⁶⁹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 439-442.

⁷⁰ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 442-450.

⁷¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 450-458.

⁷² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 458-468

Harput Şu'besi şeklinde devam etmektedir⁷⁴. **Harput Şubesi** 581-600 tarihlerinde İmadeddin Ebubekir b. Karaarslan ile başlayıp Nureddin Artıkşah

b. İzzeddin el-muzaffer ile sona ermektedir. Fıkıh ulemasından Sühreverdi'nin bunların hükümranlığı altında yaşayıp idam edildiğine dair de bilgiler verilmektedir⁷⁵.

Artıkilerin Mardin Şubesi 500-516 tarihleri arasında hüküm süren Necmeddin İlğazi b. Artık b. Eksik ile başlayıp 809-812 tarihleri arasında hükümdar olan el-Melikü's-Salih Şehabeddin Ahmed b. İskender b. Davud b. Mahmud'la sona ermektedir. Artıkilerin Mardin Şubesi'nde 17 hükümdar hüküm sürmüştür⁷⁶. Artıkilerin yaptıkları hayır eserleri Katib Ferdi'nin *Mardin Mülük-ı Artukiye Tarihiyye* adlı eserinden faydalanılarak anlatılmaktadır⁷⁷. Artuklular zamanında özellikle Mardin'de onlarca vakıf eseri yaptırılmıştır. Mardin'i Harput ve Halep vakıfları takip etmektedir. Bu vakıf eserlerinin büyük bir bölümü İstanbul Evkaf İdarisi vakıf defterlerinden⁷⁸, bir kısmı İbnü'l-Kesîrî'd-dimeşkî'nin *Elbidâye ve'n-Nihâye Tarihi*⁷⁹ adlı eserinden bir kısmı ise Mardin Müftüsü Abdüsselam'ın *Ümmü'l-İber Tarihi*⁸⁰ ile Katib Ferdi'nin, *Mardin Mülük-ı Artukiyesi Tarihi* adlı eserlerinden alınmıştır⁸¹.

Selçûkiler Fürû'undan Saltıklar⁸², Saltıklar Emir Ali b. Ebâ'l-Kasım'la başlayıp Alaaddin Melikşah b. Mehmed b. Saltık ile bitmektedir. Saltuklulara dair İlk kaynak *Câmi'ü'd-düvel* dir. İkinci kaynak ise *Târîh Encümenin Osmanlı Tarihi* ve üçüncü kaynak ise *Düvel-i İslamiye ve Ahkam-ı Şahsiye Tercüme ve Şerhi* adlı eserdir⁸³. Bu döneme dair tek vakıf eseri Erzurum'da Ulu Camiidir. 575 yılında inşa edilen camii 1029 tarihinde Nasuh Paşazâde Hüseyin Bey tarafından tamir edilmiştir⁸⁴.

Selçûkiler Fürû'undan Âl-i Mengüçük; Emir Gazi Mengüçük ile başlayıp Muzaffereddin Mehmed b. Behramşah ile sona ermektedir. Mengüçeklere dair vakıf eserleri Kemah, Karahisar-ı şarkî, Erzincan, Erzurum, Akşehir ve Kırşehir'de oluşturulmuş olup vakıf eserlerine ait kayıtlar İstanbul Evkaf İdaresinde yer alan defterlerden çıkartılmıştır⁸⁵.

⁷³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 468.

⁷⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 476-479.

⁷⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 476-479.

⁷⁶ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 476-479.

⁷⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 482.

⁷⁸ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 484, 488, 489, 493.

⁷⁹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 496.

⁸⁰ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 496.

⁸¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 496.

⁸² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 504-508.

⁸³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 504.

⁸⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 506.

⁸⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 508-512.

Selçûkîler Fürû'undan Âl-i Mengüçük Divriği Şu'besi⁸⁶; Süleyman b. İshak b. Mengücek ile başlayıp el-Mü'eyyed Melik Salih b. Hüsameddin el-Muzaffer'le sona ermekte ancak hükümrانlık süreleri eserde belirtilmemektedir. 3 cami, 1 medrese, 1 hastahane ve bir de kale burcu olmak üzere 6 adet hayır eseri Sivas'ın Divriği ilçesinde yaptırılmıştır⁸⁷.

Selçûkîler Fürû'undan Ermenşahlar: Merkezleri Ahlat Şehridir⁸⁸. Ermanşahlar dönemi Sökmen Kutbî ile başlayıp Sökmen b. İbrahim'in kölesi İzzeddin Balaban ile sona ermektedir⁸⁹. Bunlara ait dönemde Van'da Şah Ermen Camii Kebîri yaptırılmıştır⁹⁰.

Selçûkîler Fürû'undan Dânişmendliler Sivas Şu'besi⁹¹; Melik Dânişmend Ahmed b. Ali b. Muzrâbu't-Türkânî ile başlayıp İsmail b. Zinnûn ile bitmektedir. Dânişmendlilerin Sivas Şu'besine ait oldukça önemli vakıf eserleri kaydedilmiştir. Bu eserler genelde Sivas, Amasya, Tokat, Niksar, Kırşehir ve Kayseri'de inşa edildikleri görülmektedir. Müellif bu hayır eserlerini kaleme alırken değişik vakıf defterleri, *Amasya Tarihi*, Ali'nin *Mirkâtü'l-Cihâd*, gayr-ı matbu eser, Katib Çelebi'nin, *Fezleke*, Arapça ve gayr-ı matbu' eseri, Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâmesi* ve Rıza Nur'un *Türk Tarihi*'nden istifade etmiştir⁹².

Danişmendlilerin Malatya Şubesi; Melik İsmail b. Danişmend ile başlayıp Aferidûn b. Zülkarneyn ile sona ermektedir⁹³.

Selçuklular Fürû'undan Harzemşahlar; Kutbeddin Mehmed b. Anuştegin 491-522 ile başlayıp Celaleddin b. Kutbeddin Mehmed 617-628 ile sona ermektedir⁹⁴. Birçok vakıf eseri inşa etmişlerdir bilinenler dışında bâyinleri yahud zamân-ı inşâları gayr-ı ma'lûm Harzemşahlar âsârı arasında Harezm'de Cami'ü'l-Şafiviye adlı bir camii bulunmakta olup içerisinde Şehabeddin Ebu Said b. Umran'ın bir kütübhâne inşa etmiş olduğu belirtilmektedir⁹⁵.

Harzemşahlar Fürû'undan Kutluğhanlar -(Karahitâiler-Albarak); Nusreddin Ebulfevâris Barak Sâcibü'l-hitâ'î 622-632 ile başlayıp Kutbeddin Şah Cihan b. Siyurgutmuş 703-705 ile sona ermektedir. Kutluğhanlara dair eserde önemli bilgiler verilmesine rağmen belli bir kaynak gösterilmemiştir⁹⁶. Bir medrese vakıf eseri olarak görülmekte olup Burak Hac Bey'in Kirman'da yaptırdığı bir

⁸⁶ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 512-517.

⁸⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 513-516.

⁸⁸ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 517-523.

⁸⁹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 517.

⁹⁰ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 522.

⁹¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 523-538.

⁹² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 523-538.

⁹³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 538-542.

⁹⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 542-578.

⁹⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 577.

⁹⁶ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 578-585.

medreseden bahsedilmekte kendisinin de bu medrese civarında medfûn olduğu belirtilmektedir⁹⁷.

Selçûkiler Fürû'undan Karamanoğulları; Karaman b. Nûre Sûfî 655-660 ile başlayıp Kasım Bey b. İbrahim Bey 676-678 ile sona ermektedir⁹⁸. Eserde Karamanoğlu İbrahim Bey'in Kuyûd-ı Vakfiye'de kayıtlı hayır eserlerinin listesi verilmektedir⁹⁹. Ayrıca eserde Defâtir-i Vakfiye'de Karamanoğullarına ait olarak görülen ancak inşa tarihleri bilinmeyen hayratın listesi de verilmektedir¹⁰⁰. Bu listenin dışında Karamanoğulları devrine ait olup bâyinleri veya zamân-ı inşâları ma'lûm olmayan hayrâta dair de bir liste bulunmaktadır¹⁰¹.

Rum Selçûkileri Fürû'undan Devletşahoğulları; Devletşah Bey b. Şahinşah Bey 610 ile başlayıp Taceddin Devletşah Bey b. Celaleddin Mehmed Bey b. İsmail Gâzî 707-708 ile sona ermektedir¹⁰². Kastamonu ve Sinop havalisinde bulunmuşlardır¹⁰³.

Rum Selçûkileri Fürû'undan Çobanoğulları; Çobanoğulları da Devletşahoğulları gibi Kastamonu ve Sinop havâlisinde bulunmuşlardır. Hüsameddin Çoban ile başlayıp Nasreddin Mahmud Beğ b. Muzaffereddin Boluk Arslan 689 tarihinde sona ermektedir¹⁰⁴.Kastamonu Taşköprü'de önemli miktarda hayır eserleri bırakmışlardır¹⁰⁵.

Rum Selçûkileri Fürû'undan İsfendiyaroğulları, Kızıl Ahmedliler, Candaroğulları¹⁰⁶; Üç unvanlı bir hükümdür. Bunlar sahâbe-i meşhûr Halid b. Velid (r.a) neslinden olduklarını iddia etmişlerse de bu iddi'â sâbit değildir. Müellif İsfandiyaroğullarından Emerâte Geçenler şeklinde bir liste vermektedir. Bu liste Emir Şemseddin Timur Candar b. Alp Arslan 691 ile başlayıp Kızıl Ahmed Bey b. İbrahim Bey ile sona ermektedir¹⁰⁷. İsfandiyaroğullarına ait bazı evkafı bu başlık altında iki sayfa olarak verilmektedir¹⁰⁸.

Rum Selçûkileri Fürû'undan Germiyanoğulları¹⁰⁹; Germiyan Bey ile başlayıp Yakub Bey b. Süleymanşah Ali Bey 790-892 tarihiyle sona ermektedir. Germiyanoğullarına ait vakıf eserlerinin listeleri her hanedan üyesinin hayat

⁹⁷ *Sûrû'l-ekâlim Târîhi* ne atfen Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 580.

⁹⁸ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 585-613.

⁹⁹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 613-614.

¹⁰⁰ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 628-629.

¹⁰¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 630.

¹⁰² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 631-635.

¹⁰³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 631.

¹⁰⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 635-638.

¹⁰⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 636.

¹⁰⁶ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 638-670.

¹⁰⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 641.

¹⁰⁸ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 668-669.

¹⁰⁹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 670-684.

hikayesinin altında verilmekle birlikte Germiyanoğullarından hangisine ve hangi zamâna ait olduğu bilinemeyen hayrâta dair de bir liste bulunmaktadır¹¹⁰.

Rum Selçûkîleri Fürû'undan Aydınogulları; Aydın Bey b. Mehmed Bey 699-734 ile başlayıp Cüneyd Bey 806 ile sona ermektedir¹¹¹. Aydınogulları'nın hemen hepsi hayır eseri bırakmışlardır. Müellif burada verilen vakıf eserlerini genelde Kuyûd-ı Vakfiye'deki değişik defterlerden çıkartmıştır. Bazı vakıf eserlerinin vakfiyelerini tam metin olarak kaydetmiştir. Bunlardan önemli biri olarak gördüğü Mehmed Bey'in oğlu Süleyman Bey, Menteşeoğulları'ndan Orhan Bey'in kızını tutardı. Bu kızıdan doğan oğlu Yakub Bey'in Hafsa isminde bir kızı olmuştu. Hafsa Hatun'un 822 tarihli bir vakfiyesi olup bu vakfiyeyi aynen kaydetmiştir¹¹².

Rum Selçûkîleri Fürû'undan Menteşeoğulları; Menteşe Bey b. Hacı Bahaeddin 700 ile başlayıp Leys Bey b. İlyas Bey 824 ile sona ermektedir. Bu sülale ile ilgili bilgileri *Düvel-i İslamiye* adlı eserden aldığı ifade edilmektedir¹¹³. Menteşeoğulları oldukça önemli miktarda vakıf eseri bırakmışlardır. Bu vakıf eserlerine ait kayıtlar Kuyûd-ı Vakfiye'den tespit edilerek açıklanmaktadır.

Rum Selçûkîleri Fürû'undan Saruhanogulları; Saruhan Bey 700-748 ile başlayıp 813 Yakub Bey b. Devlethan Bey b. Saruhan Bey 813 ile sona ermektedir¹¹⁴. Saruhanogulları'ndan bazılarına ait hayrat liste olarak verilmiş olup burada yazılan hayır eserleri vakıf defterlerinden çıkarılmıştır¹¹⁵.

Rum Selçûkîleri Fürû'undan Karasioğulları¹¹⁶; Karasi-Karaisa Bey 700 ile başlayıp Demirhan 737 ile sona ermektedir. Karasioğullarına mensûb bazı evkâfın listesi mevcuttur¹¹⁷.

Rum Selçûkîleri Fürû'undan Tekeogulları; Teke Bey (Teke Paşa 700 ile başlayıp Osman Çelebi Bey 792 ile sona ermektedir¹¹⁸. Müellif Tekeogulları'na ait bilgileri zamanın tarih kaynaklarına göre vermektedir. Bu tarih kaynaklarını sırasına göre belirtip Tekeogulları hakkındaki idari, siyasi ve vakıflara dair bilgileri vermektedir¹¹⁹.

Rum Selçûkîleri Fürû'undan Hamidoğulları; Hamid Bey ile başlayıp Kemaleddin Hüseyin Bey b. İlyas Bey 793 ile sona ermektedir¹²⁰. Hamidoğulları'na

¹¹⁰ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 681.

¹¹¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 684-698.

¹¹² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 696-697.

¹¹³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 698-708.

¹¹⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 708-715.

¹¹⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 714.

¹¹⁶ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 715-719.

¹¹⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 718.

¹¹⁸ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 719-722.

¹¹⁹ Tarih Encümeni'nin neşrettiği *Osmanlı Tarihi*, Şemseddin Sami Bey'in *Kâmusü'l-a'lâm*, Ahmed Rifat Efendi'nin *Lügât-ı Tarihiyye ve Coğrafya*, Mehmed Süreyya'nın *Sicill-i Osmânî* ve Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'ne göre Tekeogulları. Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 720.

¹²⁰ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 722-729.

mensup olup bâyinleri ve târîh-i inşâları ma'lûm olmayan asâr-ı hayriyeye ait bir liste bulunmaktadır¹²¹. Ayrıca Kuyûd-ı Vakfiye'den Konya İkinci Esas Defteri 233 numarada, Eğridir de Dündar Bey Medresesi ve Fihrist-i Muhasebe Defteri'nde Medrese-i Dündar Bey Eğridir olarak kayıtlı camii şerife ait vakıf kayıtları bulunmaktadır¹²². Bunların dışında Hamidoğulları'na mensup olup bâyinleri ve inşa tarihleri bilinmeyen hayır eserlerine ait bir vakıf listesi bulunmaktadır¹²³.

Rum Selçûkîleri Fürû'undan Eşrefoğulları; Beyşehir, Seydişehir, Akşehir ve havâlisinde, Eşref Bey ile başlayıp Süleymanşah Bey b. Mehmed Bey ile sona ermektedir. Beylerin hükümrânlık tarihleri yazılmamıştır¹²⁴. Müellif, Tarih kitaplarının Eşrefoğulları hakkında bir şey yazmadıklarını ifade etmektedir. Ancak Şehâbeddin el-Umrî'nin, *Mesâlikü'l-Ebsâr* adlı eserinde, Eflâkî Dede'nin *Menâkübü'l-Arifin*'inde Eşrefoğullarına dâir bir az malumat olduğunu ifade etmektedir¹²⁵. Beyşehir'de yapılmış üç adet vakıf eseri olan cami, mescit ve medreseye dair bilgileri ise *Tarih Encümeni Mecmu'ası*'na istinaden aktarmaktadır¹²⁶.

Rum Selçûkîleri Fürû'undan Dulkadiroğulları¹²⁷; Bu bölümde müellif Dulkadiroğullarının kökenleri hakkında bilgi vermektedir. Âlî'nin *Fûsûl-ı Hal ve Akd* adlı eserine atfen Dulkadiroğulları'nın ortaya çıkış sürecini ele almakta ve Dulkadir kelimesinin yazılış ve okunuşunu anlatmaktadır¹²⁸. Daha sonra Dulkadiroğulları'na ait hükümrânlık sürelerini de gösteren bir liste verilmektedir. Bu listeye göre Zeyneddin Karaca b. Dulkadir b. Halil et-Türkmânî ile başlayıp Ali Bey b. Şehsuvar Bey 921-928 ile sona ermektedir¹²⁹. Dulkadiroğlu beyleri ile vakıf kayıtlarına dair bilgiler *Tacüt-tevarih*, Ali Emiri Efendi'nin, *Tarih ve Edebiyat Mecmu'ası*, *Aşıkpaşazâde Tarihi*'nde Fatih'in Evlenmesi ve Evkaf Nezâretinin 1327 senesi bütçesinin 385-387. sahifelerinde yer alan hayrâtın bir listesi ile açıklanmaktadır¹³⁰. Alâuddevle Bey'in oğlu Şahrüh Bey'in hayır eserlerine ait kayıtlar, Dulkadiroğulları'na ait olarak Kuyûd-ı Vakfiye'de görülen bazı hayrâtın kayıtları da bulunmaktadır¹³¹.

Rum Selçukîleri Fürû'undan Ramazanoğulları¹³²; Anadolu Selçuklularının sonuncusu olarak Ramazanoğulları'na dair bilgiler verilmektedir. Ramazanoğulları hanedanına ait bir listesi bulunmaktadır. Bu listeye göre Ahmed Bey b. Ramazan Bey b. Yürger 780-819 ile başlayan liste Mehmed Bey b. İbrahim Bey 994-1002 ile

¹²¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 728.

¹²² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 723-724.

¹²³ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 728.

¹²⁴ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 729-732.

¹²⁵ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 729.

¹²⁶ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 730-731.

¹²⁷ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 732-759.

¹²⁸ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 732.

¹²⁹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 733.

¹³⁰ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 732-759.

¹³¹ Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 758.

¹³² Vâmık Şükrü Efendi, a.g.e., s. 759-772.

sona ermektedir. Müellif Ramazanoğulları beylerine ait bilgileri; *Tâcü't-tevârih*, *Âşıkpaşazâde*, *Düvel-i İslâmiye*, *Târih Encümeni*, *İkdü'l-Cüm'ân*, *Câmi'ü'd-Düvel*, İbn-i Abbas'ın *Mısır Tarihi*, *Evlîya Çelebi Seyâhatnâmesi* ve *Kuyûd-ı Vakfiye*'den Mücedded Anadolu 1287-1290 Defteri'ne dayandırmaktadır. Müellif'in Selçuklular Tarihi Ramazanoğulları'yla sona ermektedir.

Sonuç

Selçuklu tarihine dair önemli bilgiler veren eserlerden birisi daha bu çalışma vesilesiyle ilgili tarihçi ve araştırmacıların dikkatlerine sunulmuştur. Bu eser Muhammed Vâmık Şükrü Efendi tarafından sekiz cilt olarak telif edilen *Evkâf-ı Ümem Tarihi* olup bütün İslam ve Türk tarihini içine almaktadır. Eser'de tarihi olaylar devletlerin devletlerin ortaya çıkışına göre ve kronolojik bir sıra takip edilerek verilmiştir. Tarihi olaylara dair bilgiler devletin yöneticisi konumundaki hükümdarlar, sultanlara dair biyografiler, devletin bu hükümdarların idaresi altında geçirmiş olduğu safhalar, önemli devlet adamları, devletin idari, askeri ve kültür yapısı yine kronolojik olarak değişik kaynaklardan istifade edilerek açıklandığı görülmektedir.

Eserde, Türk ve İslam devletlerinde hükümdarlar, hanedan üyeleri, devlet adamları, devrin ileri gelenleri, esnaf ve halk tarafından yaptırılan vakıf eserleri de gerek listeler halinde gerekse detaylı bir şekilde anlatıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Selçuklu vakıf eserleri de ayrıntılı bir şekilde kronolojik bir sıra gözetilerek eserde açıklanmaktadır. Bu vakıf eserleri arasında banisi ve inşa tarihi bilinmeyen vakıf eserleri de ilgili bölümün sonunda “*Bânisi ve İnşâ Tarihi Bilinmeyen Vakıf Eserleri*” başlığı altında detaylı listeler halinde verilmektedir.

Selçuklu Vakıf eserleri arasında Osmanlı ve diğer Türk ve İslam devletlerinde bulunmayan vakıf eserlerini detaylı bir şekilde verilmesi şâyân-ı dikkat bir husus olarak görülmektedir. Ayrıca müellifin gerek Türk ve İslam Devletleri ve gerekse Selçuklu Devletleri hakkında verdiği bilgileri dayandırdığı kaynakları eserin altıncı cildinin son kısmında; *Kuyûd-ı Vakfiye Vakıf Defterleri*, *Salnâmeler*, *Kitâbeler*, Türkçe, Farsça ve Arapça eserler başlıkları altında belli bir sıraya göre tanıtarak, liste halinde vermektedir. Bu kaynak eserlerin verilmesi Selçuklu ve diğer Türk-İslam Devletlerinin tarihine dair verilen bilgilerin sahilliğinin kontrolü açısından oldukça önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Selçuklu devletlerinin idari, siyasi, hukuki ve sosyal yaşamına dair önemli bilgiler içeren bu eser ışığında, Selçuklu Tarihi'nin bilinmeyen, az bilinen veya üzerinde yeterince çalışılmamış alanlarının ortaya çıkarılmasında ve ilim alemine akademik anlamda önemli katkılar sağlayacağı umulmaktadır. Ayrıca özellikle Anadolu'da bulunan Selçuklu vakıf eserlerinin daha iyi tanınıp bilinmesine ve unutulmuş vakıf eserlerinin tekrar gün yüzüne çıkarılmasına da yardımcı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Muhammed Vâmık Şükrü Efendi, *Evkâf-ı Ümem Tarihi*, 8 cilt, İstanbul 1940.

SELÇUKLU TARİHİ KAYNAKLARININ TERCÜMESİ MESELESİ (FARŞA KAYNAKLAR)

ERKAN GÖKSU*

Özet

Herhangi bir dile ait yazılı veya sözlü bir metni, başka bir dile çevirmek anlamına gelen tercüme, dillerin ortaya çıkışıyla başlamıştır denilebilir. Farklı diller konuşan insanların, birbirlerini anlamak, ilişki kurmak amacıyla tabii bir ihtiyaçla başladıkları ilk tercüme faaliyetleri, zamanla daha sistemli ve kompleks alanlara yönelmiş, sözgelimi devletler arası anlaşmalardan ticari faaliyetlere, edebi metinlerden dini ve ilmi eserlere kadar birçok alana yayılmıştır. Toplumlar ve devletler arasında meydana gelen siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel münasebetlerin yaygınlaşmasıyla daha büyük önem kazanan tercüme, bilhassa modern çağlarda küreselleşmenin de etkisiyle iyice yaygınlaşmış ve sistemli bir eğitime ve metodolojiye sahip bir bilim, çeviribilim şekline dönüşmüştür.

Günümüzde hemen her alanda bir ihtiyaç haline gelmiş olan tercüme, tarih bilimi için de son derece önemli bir faaliyet olarak kendisini göstermektedir. Bu cümleden olmak üzere tebliğ konumuzu teşkil eden Selçuklu tarihi kaynaklarının tercümesi meselesi de tarihçilik için ilk şart olan tarihçiyle tarihî kaynakları buluşturma konusunda büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte gerek bu kaynakların tercümesi konusunda yaşanan teknik problemler, gerekse kaynak tercümesi hakkında mevcut bulunan yerleşmiş kanaatler veya yaklaşım problemi sebebiyle sözkonusu tercüme faaliyetlerinin hem kemiyet hem de keyfiyet bakımından istenen seviyeye ulaşmadığı görülmektedir. Bu tebliğde Selçuklu tarihi kaynaklarının tercümesi konusundaki mevcut durum değerlendirilecek, görülen eksiklerin giderilmesi için bazı çözüm önerileri sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Selçuklu tarihi, Selçuklu tarihinin kaynakları, Selçuklu tarihçiliği, Farsça kaynaklar

THE PROBLEM OF TRANSLATION OF HISTORICAL SOURCES OF SALJUKS (PERSIAN SOURCES)

Abstract

Translation is the act of translating a written or oral text into another language and we can say that it started since the emergences of languages. First activities of translations were started by the people speaking different languages with a natural necessity of mutual understanding and having contacts with each other and then in the course of time, these activities were directed into more systematical and complex areas and, for example they expanded into international treaties, commercial

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü İzmir/TÜRKİYE.
(erkangoksu@hotmail.com)

activities, literary texts and religious and scientific works. Translation gained importance by increasing of political, social, economic and cultural relations between countries and societies and especially in modern times, by the result of globalization, it became widespread and it turned into translation and interpretation studies, a science having a methodology and systematical education.

Today translation is a necessity in every area and it presents itself as a very important activity for history. In this regard, our paper topic, the problem of translation of historical sources of Saljuks is very important in getting together historians and historical sources, which is the main requirement of being a historian. However, because of technical problems in translation of these sources, stereotype ideas in translating sources and approach problems; it is seen that translation activities did not achieve the desirable point in quantity and quality. In this paper, the present situation of translation of historical sources of Saljuks will be assessed and some proposals for solution will be offered for the problems in the area.

Keywords: Saljuk history, sources of Saljuk history, Saljuk historiography, Persian sources.

Tarih, “geçmişte insanın öznesi olduğu her şeydir”. Buna bağlı olarak insanın geçmişte bıraktığı her türlü iz, tarihin konusunu teşkil eder. Bu durumda tarih yazabilmenin, tarihî hadiselerin mahiyetini, oluş şeklini, hangi sebeplerden kaynaklanıp, hangi şartlar dâhilinde geliştiğini ve en nihayetinde hem kendi zaman ve şartları içinde, hem de bugüne kadar gelen uzun zaman diliminde ne gibi sonuçlara yol açtığını anlayabilmenin ilk şartı, insanoğlunun geçmişte bıraktığı izleri takip etmektir.

Bu izler, bazen insan elinden çıkmış bir alet veya nesne olabileceği gibi, bazen de taş, kâğıda veya toplumsal hafızaya kazınmış bir resim veya metin olarak karşımıza çıkabilir. Ancak neticede insan elinin değdiği her şey tarihin malzemesidir ve bu malzemeler olmadan tarih yazmak mümkün değildir.

İşte tarihçilik mesleği bu noktada ortaya çıkar. Tarihçi, sadece yukarıda bahsettiğimiz tarihî malzemeyi bilen, gören, hatta okuyabilen değil, sözkonusu malzemeyi belli bir metodoloji ve tarih biliminin esasları çerçevesinde ele alıp değerlendiren, böylelikle insanın geçmişe dair sıradan izlerini, tarih biliminin malzemesi yani bilimsel manada tarihî kaynak haline getiren kişidir.

Bu durumda tarih bilimi bakımından en öncelikli meselenin, tarihî kaynakla tarihçiyi buluşturmak olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim en önemli tarihî malzemenin bile tarihçi olmayanların elinde önemsiz hale geldiğine veya en kabiliyetli tarihçilerin bile ele aldıkları konuyla alakalı tarihî malzemedan mahrum olmaları durumunda işlevsiz kalmalarına ya da bütün birikim ve tecrübelerine rağmen mesleklerini icra edemediklerine dair birçok örnek mevcuttur.

Bir tarihçi için, çalışma sahası ne olursa olsun, tarihî kaynaklara ulaşmak ve bunlardan istifade edebilmek, sair teknolojik imkânlar neticesinde gün geçtikçe daha kolay bir hal almaktadır. Ancak tarihçinin, tarihî kaynaklarla buluşması demek sadece kaynakların tespiti ve temini demek değildir. Aynı zamanda ve esas itibarıyla temin edilen kaynaklarda mevcut olan bilgiyi okuyup anlama sürecini de kapsar. Bu okuyup anlama süreci, sağlıklı bir şekilde gerçekleşmezse, mevcut bilginin tahlili, mukayesesi, işlenmesi, hâsılı tarihçilik mesleğinin esasları olan hiçbir ameliye gerçekleşmez. Bu durumda tarihçi, elindeki madenin ne olduğunu ve nasıl işleyeceğini bilmeyen bir mücevher ustasından farksızdır.

Tarihçinin elindeki kaynağı okuyup anlayabilmesinin ilk şartı şüphesiz kaynak diline vakıf olmasına bağlıdır. Bu bakımdan bir tarihçide bulunması gereken asgari şart, çalıştığı alan, dönem veya konuya ait bir en az bir kaynak dilini öğrenmiş olmasıdır. Lakin bilhassa bazı alanlar için sadece bir kaynak dili öğrenmek yetersiz kalabilir. Bunun en bariz örneklerine Ortaçağ Türk tarihçiliğinde rastlanır. Bu dönemde kurulan Türk devletleri hakkında bilgi veren kaynaklar, kuruldukları coğrafya ve temas ettikleri yabancı kavimlerin çeşitliliğine göre başta Arap ve Fars dili olmak üzere Grekçe, Latince, Ermenice, Gürcüce ve Süryanice gibi dillerde kaleme alınmıştır. Bu durum, bu dönem tarihçiliğinin en önemli meselelerinden biri olup ülkemizde Ortaçağ tarihçiliğinin diğer alanlara kıyasla daha geride kalmış olmasının temel sebeplerinden birini teşkil eder. Zira bir tarihçinin, yukarıda bahsedilen dillerin hepsini öğrenmesi, dilin inceliklerini kavraması ve o dilin çalıştığı döneme ait yapısına vakıf olması, teorik olarak mümkün gibi görünse de pratikte pek kolay değildir. İşte bu durum, tabii bir sonuç olarak tarihi kaynakların tercümesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Esasen herhangi bir dile ait yazılı veya sözlü bir metni, başka bir dile çevirmek anlamına gelen tercüme, dillerin ortaya çıkışıyla başlamıştır denilebilir. Farklı diller konuşan insanların, birbirlerini anlamak, ilişki kurmak amacıyla tabii bir ihtiyaçla başladıkları ilk tercüme faaliyetleri, zamanla daha sistemli ve kompleks alanlara yönelmiş, sözgelimi devletler arası anlaşmalardan ticari faaliyetlere, edebi metinlerden dini ve ilmi eserlere kadar birçok alana yayılmıştır. Toplumlar ve devletler arasında meydana gelen siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel münasebetlerin yaygınlaşmasıyla daha büyük önem kazanan tercüme, bilhassa modern çağlarda küreselleşmenin de etkisiyle iyice yaygınlaşmış ve sistemli bir eğitime ve metodolojiye sahip bir bilim, çeviribilim şekline dönüşmüştür.

Günümüzde hemen her alanda bir ihtiyaç haline gelmiş olan tercüme, tarih bilimi için de son derece önemli bir faaliyet olarak kendisini göstermektedir. Bu cümleden olmak üzere tebliğ konumuzu teşkil eden Ortaçağ tarihi kaynaklarının tercümesi meselesi de yukarıda tarihçilik için ilk şart olarak belirttiğimiz tarihçiyle tarihî kaynakları buluşturma konusunda büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte gerek bu kaynakların tercümesi konusunda yaşanan teknik problemler, gerekse kaynak tercümesi hakkında mevcut bulunan yerleşmiş kanaatler veya yaklaşım problemi sebebiyle sözkonusu tercüme faaliyetlerinin hem kemiyet hem de keyfiyet bakımından istenen seviyeye ulaşmadığı söylenebilir.

Bu durumun bize göre ilk sebebi, genelde tercüme, özelde de kaynak tercümesine yaklaşım meselesidir. “İlim tercümeyle olmaz, tedkikle olur” şeklinde ifade edilen bu yaklaşım, kaynakların tercümesi konusunda daha işin başında psikolojik bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihin bile bir bilim olup olmadığı tartışılırken, tarihçilerin kaynak tercümelerinin bilim olup olmadığı konusunda bir tartışma başlatması, üstelik bilim olmadığı gerekçesiyle önemsememesi, hatta küçümsemesi kanaatimize son derece yersiz ve gereksiz bir yaklaşımdır. Bizim de yaptığımız kaynak tercüme münasebetiyle zaman zaman işittiğimiz bu tür yaklaşımlar neticesinde birçok dil bilen araştırmacı tercüme faaliyetlerinden uzak durmakta, böylelikle Batılıların neredeyse iki yüz önce tamamladıkları doğu literatürünün tercümesi çalışmaları ülkemizde hala gereken seviyeye ulaşmamaktadır.

Aynı yaklaşım akademik yükselme kriterlerine de sirayet etmiştir. Hâlbuki tahkiki, değerlendirmesi, karşılaştırması, tahlil ve terkibi sağlam bir şekilde yapılmış kaynak tercümelerinin en az tedkik eserler kadar akademik bir nitelik taşıdığı ortadadır. Burada çalışmaların akademik veya bilimsel olmasını belirleyen husus, çalışmanın tercüme veya tedkik olması değil, bilimsel metod ve akademik kriterlere uyup uymaması olmalıdır. Adı tedkik eser olmakla birlikte hiç de akademik veya bilimsel olmayan, hatta bilinen şeylerin kötü birer tekrarı halinde bulunan çok sayıda tez, kitap, makale vb ürünler hepimizin sıklıkla karşılaştığımız şeylerdir.

Bu durumun, ülkemizdeki Ortaçağ tarihçiliği çalışmaları için büyük bir kayıp olduğu ortadadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi 18 yy’ın sonlarından 19 ve 20 yy’a kadar devam eden süreçte Oryantalistlerin Doğuya dair hemen her eseri bütün batı dillerine tercüme ettikleri bilinmekte birlikte, bizde durum son derece içler acısıdır. Zira Batıda bu tür tercüme çalışmalarına büyük önem atfedilmiş, bu tür çalışmaları yapanlar o devrin en büyük âlimleri olarak nitelendirilmişken, bizde tam anlamıyla bu tür seferberliğin başlatılmamış olması son derece üzücüdür. Ortaçağ tarihinin en temel eserlerinin bile birçoğu dilimize kazandırılmamış, araştırmacıların istifadesine sunulamamıştır. Denilebilir ki, Ortaçağ tarihine dair Türkçeye tercümesi yapılan eser sayısı, Batı dillerine tercümesi yapılmayan eser adedi kadardır. Bu yüzden bu tür tercüme gereksiz bulan, küçümseyen birçok önemli tarihçi de dâhil olmak üzere muhtelif konuları sadece küçük bilgi kırıntıları veya şehir efsanesi haline gelmiş genel tekrarlarla geçiştirmek durumunda kalmıştır.

Buna karşılık, günümüzde bile Ortadoğu, İran, Maveraünnehr ve Hindistan tarihiyle ilgili en önemli çalışmaların batıda yapılmış ve yapılıyor olması tesadüf değildir ve bu başarı, batıda iki asır önce başlatılan tercüme faaliyetlerinin bir neticesidir.

Bu noktada bir hususa da işaret etmek yerinde olacaktır: Ortaçağ tarihçiliği sözkonusu olunca dillere pelesenk olan “zaten kaç kaynak var ki. Çalışılmayan ne kaldı ki” gibi ifadelerin bir şehir efsanesinden ibaret olduğunu belirtmek gerekir. Her ne kadar Ortaçağ tarihi kaynaklarının, Osmanlı tarihi veya daha yakın dönem tarihlerine ait kaynaklara kıyasla az olduğu söylenebilirse de iddia edildiği derecede

yetersiz olduğu kabul edilemez. Esasen bu önyargının da tercüme konusundaki yaklaşımın bir ürünü olduğu söylenebilir. Sadece Selçuklular çağı için bile farklı kaynak türlerinde mevcut olan ama isminden başka bir şey bilinmeyen o kadar çok el değmemiş eser vardır ki, bunların tercümelerinin, meseleye farklı açılardan yaklaşacak birçok araştırmacı için son derece önemli ufuklar açacağı muhakkaktır.

Yaklaşım meselesine bu şekilde kısaca temas etikten sonra diğer meselelere gelebiliriz.

Bu noktada en önemli problem, bu dillerin öğretimi ve öğrenimi meselesidir. Ülkemizde bilhassa belirli dönemlerde Doğu dillerine karşı takınılan tavır, bu dillerin öğrenilmesi ve doğal olarak da kaynak tercümesi veya bu kaynaklardan istifade konusunda olumsuz bir etki oluşturmuştur. Hâlbuki sadece Ortaçağ tarihi araştırmalarında değil, yeni ve yakınçağ çalışmalarında hatta Cumhuriyet tarihi araştırmalarında bile Arap veya İran coğrafyası üzerine yoğunlaşmış araştırmacıların bu dillerde yazılmış eserlerden istifadesi son derece önemlidir. Sözgelimi Arap kaynaklarına göre Osmanlı Devleti'nin kuruluşu veya Arap basınında Milli Mücadele veya Atatürk konulu çalışmalar hala yapılabilmiş değildir. Bu konuda sadece Atatürk'ün Dil tarih ve coğrafya Fakültesine yüklemiş olduğu misyonun bir bölümü bile devam ettirilmiş olsaydı bugün mevcut durumun çok farklı olacağı şüphesizdir.

Buna ilave olarak bugün ülkemizin birçok yerinde mevcut bulunan Arap Dili, Fars dili, Doğu Dilleri gibi bölümlerin de bu misyonu istenen düzeyde devam ettirdikleri söylenemez. Nitekim bu bölümlerde yapılan çalışmalarda Ortaçağ tarihi kaynaklarına çok az yer ayrıldığı, bunun yerine genellikle modern edebiyata dair çalışmalara ağırlık verildiği ortadadır.

Diğer bir önemli meselenin de kaynaklarda kullanılan dilin niteliği ya da dönemsel özellikleri olduğunu söyleyebiliriz. Bir kaynak tercümesinde bin yıl öncesine ait olayları, o dilin bin yıl önceki yapısı, kelime hazinesi, manası ve ruhuyla kaleme almış olan müellifi, doğru anlamak son derece dikkatli davranmak gerekir. Bunun için sadece o dili iyi bilmek yetmez. Metnin mahiyetine göre dönemi iyi bilen bir tarihçinin, dilcinin, coğrafyacının, hatta bazen bir tabib, fizikçi veya kimyacının, bir demir ustası veya sanatçının da bilgi ve görüşlerine müracaat edilmesi gereken ifadelerle karşılaşmak mümkündür. Bu durumda tarihi kaynağı, o dili ve dönemi bilen bir tarihçinin tercüme etmesi, gereken hallerde saydığımız uzmanlık alanlarına danışması en uygun yöntemdir. Ya da bir dilcinin yaptığı tercümenin, başta tarihçi olmak üzere uzman görüşleriyle şekillenmesi gerekir. Aksi takdirde örneklerine sıkça rastladığımız üzere çok galiz hatalar ortaya çıkar ki, bu hatalar bazen çok ciddi anlam ve algı kırılmalarına, müteselsil yanlışlar zincirine dönüşebilir.

Yine bununla alakalı bir diğer mesele, kaynaklarda geçen bilhassa makam, mansıp ve dönemin ruhunu yansıtan kelime ve tabirlerde tercih edilecek sözcükler meselesidir. Dilciler genellikle tercüme edilen bir metnin kâmilten Türkçeleştirilmesi gerektiği görüşündedir. Gerçekten de Arapça veya Farsça bir metni, yine Arapça veya Farsça kelimelerle tercüme etmenin bir anlamı yoktur. Fakat tercüme edilen metin, tarihî bir metin olunca, tercümede kullanılan sözcüklerin dönemin ruhuna, devlet teşkilatı ve sair ıstılâhî kavramlara uygun olması lazımdır. Sözgelimi şurtayı emniyet genel müdürlüğü veya polis teşkilatı, münşi veya kâtibi sekreter, divanı bakanlık, Divanü'l-Arzı Milli savunma bakanlığı, kadıyı yargıç gibi günümüzde muadili olduğu varsayılan sözcüklerle tercüme etmek, çok ciddi algı ve anlam hatalarına sebep olabilir. Bu durumda Sultan'ı Cumhurbaşkanı, veziri başbakan gibi kelimelerle tercüme etmek gerekir ki, bu durum metni kendi anlam dünyasından, zamanın ruhundan koparan ve tarihi bir metin olmaktan çıkaran bir hale getirecektir. Aynı durum dua, tazim ve buna mümasil ifadeler için de geçerlidir. Bu noktada bir örnek olması bakımından bir tercümemiz için gelen hakem raporunda Celle celaluhu kelimesinin dahi Türkçeleştirilmesi konusunda fikir beyan edildiğini belirtmek isterim.

Bugüne kadar bütün maddi ve manevi zorluklarına rağmen başta Selçuklular olmak üzere Ortaçağ Türk tarihinin muhtelif konuları ve dönemlerine ait muhtelif ana kaynakları Türkçemize kazandırmanın ve meraklıların istifadesine sunmanın bahtiyarlığını yaşayan bir Ortaçağ Türk tarihçisi olarak, kaynaklar üzerinde yaptığımız bu çalışmaların, yine bazı tarihçiler tarafından kaynak fetişizmi veya kaynak perestlik olarak nitelendirilmesi konusunda duyduğumuz rahatsızlığı da dile getirmek istiyorum.

Sonuç

Daha önce de belirttiğimiz üzere kaynaksız tarihçilik olmaz. Bir tarihçi hangi donanımına sahip olursa olsun, hangi metodoloji veya felsefeyi benimsemiş olursa olsun, yazdıklarını veya söylediklerini tarihî kaynaklara dayandırmaz ise bu, gerçek manada tarihçilik sayılamaz. Bu, şüphesiz kaynaklarda yer alan bilgileri tamamen doğru olarak kabul etmek veya bu bilgileri hiçbir metodolojik ve felsefi değerlendirmeye tabi tutmamak anlamına gelmez. Zaten tarihçi, bu değerlendirme ve tahlili yapan kişidir. Hiçbir kaynağa dayanmadan yapılan değerlendirme ve tahliller, zamanın ruhundan tamamen uzak, bilim dışı ve ideolojik bir hal almaktan öte bir amaca matuf değildir. Tarih boyunca bizatihi tarihin ruhunu oluşturan bir milletin çocukları, sadece güncel meselelere alt yapı hazırlamak düşüncesiyle ortaya atılan tahrif edilmiş bilgilerin, ideolojik tartışmaların çerçevesini çizdiği bir tarih algısından daha fazlasını hak etmektedir.

Bu yüzden bugüne kadar ihmal edilmiş olan Türk tarihinin ana kaynaklarının bir an evvel Türkçemize kazandırılarak insanların tarihi, ana kaynaklarından öğrenebilmesi için gerekli şartlar temin edilmelidir. Bu konuda başa Türk Tarih Kurumu olmak üzere herhangi bir kurum veya enstitü bünyesinde oluşturulacak bir komisyonun, kişisel gayretlerle yürütülen bu meşakkatli çalışmalara daha kurumsal

ve sistemli bir yapı getireceği muhakkaktır. Bunun yanında akademik yükseltme ve buna mümasil zeminlerde tercüme faaliyetlerini destekleyici düzenlemeler yapılmasının da bu konuyla ilgilenen araştırmacıların sayısını artıracasında şüphe yoktur.

SELÇUKLU TARİHYAZIMINDA ARAPÇA KAYNAKLARIN KULLANIMI VE BAZI PROBLEMLER*

MURAT ÖZTÜRK**

Özet

Türklerin İslâmî devirde kurdukları en büyük hânedanlardan biri Selçuklu Devleti'dir. Melikşah dönemi (465-485/1072-1092) Selçuklu Devleti'nin sınırlarının en geniş olduğu devirdir. Bu dönemde devletin sınırları, Kâşgar'dan Ege Adaları'na, Aral Gölü ve Kafkasya'dan Yemen ve Aden'e kadar uzanmaktaydı. Bununla birlikte Selçukluların hâkimiyet kurduğu dönem, hem Türk ve bölge halkları hem de Haçlılar açısından önemli bir tarihsel süreci oluşturmaktadır. Bu sebeple Selçuklular ile ilgili Arapça kaynaklarda geçen her bir cümle, dönemin doğru olarak aydınlatılmasında önemli bir ipucu olma niteliğine sahiptir. Bu çalışmada, Arapça kaynakların Selçuklu tarihyazımında kullanılması hususu yanında, birincil kaynak ve ikincil literatürdeki eserlerin istifadesinde karşılaşılan zorluklara değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, tarihyazımı, kaynaklar, araştırma eserleri, tercümeleler.

USE OF ARABIC SOURCES IN SALDJŪK HISTORIOGRAPHY AND SOME PROBLEMS

Abstract

One of the biggest dynasties Turks have established in the Islamic era is the Seljuks. They were largest in size during the Malik-shāh era (465-485/1072-1092). The borders of the state extended from Kāshghar to the Aegean Isles, and from Aral Lake and Caucasia to Yemen and Aden. Furthermore, the period of the Saldjūkid domination constitutes a historically important process for both Turkic peoples and the peoples of the neighbouring regions as well as for the Crusaders. Thus, any reference in Arabic sources to the Saldjūkids provides a significant clue for better understanding of the period. The present study focuses both on the use of Arabic sources in Saldjūk historiography and on the challenges in using primary sources and secondary literature to write the history of the Saldjūkids.

Keywords: Saldjūkids, historiography, sources, secondary sources, translations.

* Bu çalışma 4-6 Nisan 2019 tarihleri arasında Konya'da düzenlenen Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu'nda sunulan bildiri metninin genişletilmiş hâlidir.

**Dr. Öğr. Üyesi., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, ozturkmk@istanbul.edu.tr.

Türklerin tarih boyunca kurdukları en önemli devletlerden birisi Selçuklu Devleti'dir. XI. ilâ XIV. yüzyıllarda Orta Asya'nın bir bölümünde, Yakın Doğu ve Anadolu'da hâkimiyet kuran Selçukluların hüküm sürdüğü yıllar hakkında kaynaklardan istifade edilerek ve ilmî ölçütler çerçevesinde özellikle siyasî-askerî faaliyetler üzerinde yoğunlaşan birçok te'lif çalışma Türk tarihinin bu dönemini muhtelif başlıklar hâlinde ele almaktadır.

Söz konusu dönemin siyasî ve askerî tarihi yanında kültürel, imar ve iktisadî faaliyetleri hakkında doğrudan ve dolaylı bilgi veren özel ve genel vekâyî'nâmeler, şehir tarihleri, hâl tercümelere (biyografiler), coğrafi eserler, seyahatnâmeler ve otobiyografik Arapça kaynaklar mevcuttur.¹Hâlihazırda bu kapsamda değerlendirilebilecek kaynak eserlerin sayısı takriben 80 olmakla birlikte, bu sayının ileride belki de yeni yapıtların keşfi neticesinde artma ihtimâli de bulunmaktadır.

Selçukluların Bağdat'a hâkim oldukları dönemlerde Arapça, İslâm dünyasının ilim ve medeniyet dili olarak hâkim lisândı. Selçuklu tarih yazımında Arapça kaynakların kullanımına dâir asıl mevzumuza geçmeden önce, Ortaçağ'da Selçuklu Devleti'nin ortaya çıktığı dönemdeki tarih yazıcılığına ve kullanılan lisânlara değinmek faydalı olacaktır. Buna ilâveten söz konusu dönemde Türk tarihi hakkında bilgi veren müelliflerin hangi saik ve argümanlarla eserlerini yazdıklarını irdelemenin de çalışma açısından faydalı olduğu düşünülmektedir.

Mezkûr dönemde İslâm merkezli, bölge ve hânedan esasına dayalı olmak üzere üç tip tarih yazıcılığından bahseden Claude Cahen, eserlerin te'lifinde iki lisânın, yani Arapça ve Farsçanın, kullanıldığını belirtmektedir. Nitekim tarih yazıcılığı, Selçuklu devri öncesinde İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hanedan olan Büveyhîlerin (932-1062) baskısı döneminde dahi hilâfetin başkenti konumundaki Bağdat merkezli idi.²

Selçuklu tarih yazımı terimi, Selçuklular tarafından kendileri hakkında herhangi bir Türkî diliyle yazılmış tarih yazımı anlamına gelmemektedir. Selçuklu Türklerinin yazılı tarihi, yalnızca Arapça ve Farsça kaynaklarda mevcutken, 1050-1150 yılları arasındaki Selçuklu tarihini kaydeden İslâm kaynakları mevcut değildir. Ortaçağ döneminde sıklıkla olduğu gibi olaylar ile bunların tarihî kayıtlara ilk kez geçmesi arasında oldukça uzun bir süre vardır.³ Bu devir hakkındaki Arapça

¹ Selçuklu tarihinin Arapça kaynakları ve müellifleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Fazlı Konaş, Selçuklular Bibliyografyası, Konya 2006, s. 12-67.

² Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", Türkçe trc. İsmet Kayaoğlu-Mehmet Dağ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, II/2, 1975, s. 176.

³ Carole Hillenbrand, "Some Reflecetions on Seljuq Historiography", Eastern Approaches to Byzantium, ed. Antony Eastmond, Aldershot 2001, s. 74. Fatih M. Dervişoğlu (Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi, İstanbul 2015, s. 146) Hillenbrand'a koşut olarak şu ifadeleri zikretmektedir: "*Hâkimiyet alanının coğrafi genişliği, Çin sınırlarından Akdeniz kıyılarına kadar uzanan sahadaki ülke, devlet ve kavimleri kapsaması ve tarihî kaynakların değişik dillere dağılması, eserlerin zamanımıza intikal edememesi gibi sebepler, Selçuklu tarih yazıcılığı araştırmalarının başlıca problemleridir. Selçukluların İslâm dünyasındaki hâkimiyetlerinin ilk dönemi olan XI. ve XII. asırlar, siyasi hadiselerin yoğunluğunun*

eserlerin ve genel manada da tarih yazıcılığının oldukça zayıf olduğu bir gerçektir. Türkmenleri ve daha sonra Batı İran'a hâkim olan Selçukluları ele alan İbnü'l-Esîr ise bu konuda bir istisna teşkil etmektedir.⁴

Diğer yandan Selçuklu dönemindeki dilsel sınırların akışkanlığından bahseden Carole Hillenbrand,⁵ bu duruma dair bizlere üç örnek sunmaktadır:

a) Önceki Farsça kaynaklara dayanarak Arapça eser te'lif eden yazarlar. Örneğin; İmâdüddîn el-İsfahânî⁶ (ö. 597/1201).

b) Hem Arapça hem de Farsça te'lifte bulunan yazarlar. Örneğin; Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî⁷ (ö. 718/1318).

c) Son olarak Arapçayı da bilen XIII. yüzyıl Süryânî müellifi Barhebraeus'un⁸ (ö. 685/1286) Kronografyası'nda Farsça kaynak olan Meliknâme'yi kullanması.

Selçuklu tarihi ile ilgili doğrudan veyahut dolaylı malumat veren müelliflere bakıldığı zaman görülecektir ki bunların birçoğu hayatını idame ettirdiği devlet, atabeglik ya da emîrlik içerisinde memuriyet vazifesini deruhte eden ve bunun yanında idarecilere, yöneticilere yakın şahsiyetler idi. Devlet içerisinde sahip oldukları vazifeler, bu müelliflerin eserlerini kaleme aldıkları zaman Selçuklulara nasıl ve hangi saikle yaklaştıklarını göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte dönemin siyasî şartları sebebiyle Bizanslılar, Haçlılar ve Şii Fâtımiler gibi birçok tehlike karşısında İslâm sancaktarlığını yapan Sünnî Selçuklulara bakış da kimi zaman bu Türk devletine kutsiyet ve itibar atfetmiş görünmektedir. Bu yaklaşımın yanında devrin her müellifinin sosyal, siyasî, entelektüel ve dinî bağlamını anlamının ehemmiyetini vurgulayan modern yazarlar da mevcuttur.⁹

Bu bağlamda A. S. C. Peacock, dönemin Arap tarihçiliğinin temel özelliklerinden bazılarını şöyle tanımlamaktadır: *"Açıklanan olayların etik bir yorumunu yapmak; iktidarın hem dinî hem de politik meşruiyete bağlı olduğu inancını göstermek ve benzer davranışı teşvik etmek veyahut caydırıcı davranışı engellemek için örnek ve dilleri seçmek."*¹⁰ Selçuklular hakkındaki Farsça tarihî

tersine tarih yazıcılığı açısından en kısır devredir ve yazılmış olan bazı eserlerin de kaybolduğu sanılmaktadır."

⁴ Cahen, a. g. m., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, II/2, s. 177.

⁵ Hillenbrand, a. g. e., s. 88.

⁶ Yazar hakkında bkz.: Ramazan Şeşen, "İmâdüddin el-İsfahânî", DİA, XXII, 174-176.

⁷ Müellif için bkz.: Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", DİA, XXXV, 19-21.

⁸ İbnü'l-İbrî olarak da bilinen yazar için bkz.: Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", DİA, XXI, 92-94.

⁹ İbnü'l-İbrî olarak da bilinen yazar için bkz.: Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", DİA, XXI, 92-94.

¹⁰ Tarif Khalidi, Arabic Historical Thought in the Classical Period, Cambridge 1994; Konrad Hirschler, Medieval Arabic Historiography: Authors as Actors, Abingdon, New York 2006.

kaynaklar ise açıkça hitabete yönelik olup üslup ve yapı bakımından edebî bir niteliğe sahipti. Nitekim edebî eserler geleneğin bir parçasını oluşturmaktaydı.¹¹

Selçuklular İslâm dünyasının ortasında büyük bir medeniyete dâhil olduklarında, söz konusu medeniyetin doğası gereği Arapçayı ilim ve din, Farsçayı da coğrafi sebeplerle edebiyat ve resmî dil olarak kabul ettiler. Türkçe ise saray ve orduda konuşma dili olarak hayat bulmuştu. Bu münasebetle döneme dair mevcut kaynakların anlaşılabilirliği adına tarihçiliğin mühim bir kolunu teşkil eden kaynak neşri ve tercümesi yönünden Selçuklu tarihi memleketimizde oldukça iyi seviyelere ulaşmış durumdadır.

Ortaçağ tarihi alanında bir araştırma yürütmek ve dolayısıyla kaynakları değerlendirebilmek için ilgilenilen coğrafya veya konuya göre Arapça, Farsça, Grekçe, Ermenice, Gürcüce, Süryânice ve Latince dillerinden birinin veya birkaçının bilinmesi gerekmektedir. Lisân engelini tercüme çalışmalarıyla kısmen telâfi etmek mümkün olsa da yeterli değildir. Türkiye’de de Ortaçağ tarihi alanındaki boşluklar te’lif eserlerin tercümeleriyle kapatılmaya çalışılmış ve İslâm, Selçuklu, Bizans ve Avrupa tarihi üzerine birçok eser tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılmıştır.¹² Selçuklu tarihi ile ilgili çalışmalar genellikle genel İslâm vekâyi’nâmeleri, bölge tarihleri ve otobiyografik türü kaynaklardan istifade edilerek kaleme alınmaktadır. Genel manada ise Selçuklu tarihi hakkında hazırlanan çalışmalar orijinal metinden, araştırma sahibinin çeviri ve yorumuyla değil de kaynakların Türkçe tercümeleri kullanılarak yazılmaktadır. Bu bağlamda Selçuklu tarihinde özgün çalışmalar yapabilmek için Arapçaya vâkıf ve hâkim, kuvvetli bir kaynak kritik yetisine sahip araştırmacılara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada M. Said Polat’ın şu ifadeleri, durumun hassasiyetini oldukça açık ve anlaşılır bir surette göstermektedir:

“Türk tarihinin herhangi bir dönemine ilgi duyan genç bir tarihçinin karşısına en az dört klâsik dilden kaynak çıkar. Bu meseleyi bir akademisyenin kendi kendine çözemeyeceği ortadadır. Bu yüzden de Türk tarihinin Çince, Grekçe, Lâtince, Ermenice, Gürcüce, Süryanice, Arapça ve Farsça kaynaklarının, ancak Batı dillerine tercümeleri kullanabilmekte, üstelik bunu da kendi kendimize öğrendiğimiz modern batı dilleriyle, ağır aksak bir şekilde yapabilmekteyiz. Elbette aslolan her metnin orijinal dilinden okunmasıdır; fakat şu şartlar altında bu neredeyse imkânsız gibidir. Alet ilimlerinin yetersizliği ve metne âşinalığımızın zayıflığı yüzünden, kaynaklardan ancak dizinleri vasıtasıyla yararlanabilmekteyiz ve bu yüzden tarihçiliğimiz, her geçen gün biraz daha metin tarihçiliğinden dizin tarihçiliğine doğru kaymaktadır. Bu ikisi arasındaki farkı anlamak için bilinen herhangi bir modern metnin dizin üzerinden okunmasıyla metnin tamamının okunması arasındaki farka bakmak yeterli olacaktır. Klâsik dillere olan yabancılığın her geçen gün daha

¹¹ Hillenbrand, a. g. e., s. 75. Julie Scott Meisami (Persian Historiography to the End of the Twelfth Century, Edinburgh 1999, s. 364) Farsça tarih yazımının yaygınlaşmasının, egemenlerin Doğu İslâm dünyasında hükmetme iddialarını meşrulaştırmak için bir araç olarak kullanılmış olabileceğini iddia etmektedir. Krş. Hillenbrand, a.g.e.,s.75.

¹² Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1980, s. 61-62.

*da arttığı düşünülürse, 'ampirist tarihçilik iliklerine kadar işlemiş!' bizlerin, tarih çalışmalarını nasıl yürüteceği ciddi bir mesele olarak karşımızda durmaktadır.'*¹³

Arzu edilen araştırmaların birer tekrardan öteye geçmesini sağlamak için üniversitelerde tarih öğrencilerine klâsik filoloji eğitimi verilmesi, Ortaçağ Arapçası ve Farsçası öğretilmesi şarttır. Bunlar sağlanmadığı müddetçe bu alanda yetkin tarihçiler yetiştirmek de oldukça güç görünmektedir. Uygun şartlar sağlandığı takdirde bu engeli kısa vadede olmasa bile tamamen bertaraf etmek mümkündür. Arapça kaynak eserlerin Türkçeye tercümelerine sahip olmak Selçuklu tarihinin çeşitli devirleri üzerinde çalışmak isteyen ancak Arapça bilmeyen araştırmacılar için oldukça kıymetlidir. Yine de bu durum geçici bir çözüm olmaktan öteye gidemez. Diğer yandan Selçuklu tarihi kaynaklarındaki yoğun Arapça ya da Farsça terkiplerle dolu anlatımlar, Türklerin bu devri ile ilgilenen araştırmacıları da tercüme metinlere yönlendirmektedir.

Türkiye Selçuklu tarihinin en önemli müelliflerinden İbn Bibî¹⁴ (ö. 684/1285'ten sonra) Farsça kaleme aldığı eseri el-Evâmirü'l-Alâ'iyye'de tarihî olayları bütün ayrıntılarıyla ortaya koymak yerine, sanatkârane bir üslûp içinde nakletmeyi tercih ettiği için ediplik yönü tarihçilik yönünden daha ağır basmaktadır. Eserinde ağır ve ağıdalı ifadelerle Arapça ibarelere de yer vermiş, toplamda 1.400 beyti aşkın şiir aktarmıştır. Müellifin nadir kullanılan ve anlaşılmayan deyimlere yer vermesi, sık sık başvurduğu mübalağalarla anlamdan uzaklaşması veya anlama güzelliği katmak için konuya uygun düşmeyen Arapça atasözleri veya Arapça, Farsça şiirler nakletmesi, okuyucuyu yoran ve anlamı zorlaştıran niteliktedir.¹⁵ Nitekim bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere devrin önemli Selçuklu tarih müellifleri, Arapça lisân kabiliyetlerini te'lif eserlerine aktarmışlar ve dönemin olaylarına bu lisânı kullanarak ışık tutmaya çalışmışlardır.

Selçuklu tarihinin askerî ve siyasî yönü haricinde nümizmatik, edebiyat, tasavvuf, dil ve düşünce alanlarında Selçuklu Türklerinin getirdiği yenilikler için Arapça kaynaklarda cümleler arasında saklı ifadeleri bulabilmek adına da bu lisânı bilmenin gerekliliği söz konusudur. Sosyal bilimlerde dünya genelinde en fazla rağbet gören sahalardan biri olan tarih ilmi için bu, Türk tarihini hem ön plâna çıkarmak hem de anlamak ve bilmek açısından ehemmiyet kesbeder.

Kaynak eserlerin Türkçeye tercüme edilmesi Selçuklu tarihi alanında çalışma yapmak isteyen araştırmacılar için kolaylık sağlamakla birlikte, temel husus çevirisi yapılacak metnin mütercim tarafından doğru bir şekilde özümsemesi ve ana kaynaklardaki ifadelerin çok iyi anlaşılmasıdır. Kimi zaman yapılan tercümelerde

¹³ M. Said Polat, "Yirminci Yüzyıl Tarih yazımı İçinde Claude Cahen ve Osmanlı Öncesi Türkiye Tarihine Yaklaşımı", Türklük Araştırmaları Dergisi 9, İstanbul 2001, s. 80-81, dipnot 4.

¹⁴ Müellif hakkında bkz.: Abdülkerim Özaydın, "İbn Bibî", DİA, XIX, 379-382.

¹⁵ Ahmet Küçük, "İbn Bibî ve Aksarayî Tarihleri Üzerinden Türkiye Selçukluları Döneminde Tarih Algısı ve Tarih Yazıcılığı Hakkında Bazı Düşünceler", I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu (23-25 Ekim 2014 Zonguldak/Türkiye) Bildiriler Kitabı, Ed. Nurettin Hatunoğlu-Canan Kuş Büyüktaş, s. 342.

mümkün olduğu kadar metnin aslına sadık kalmaya çalışılmış olmakla birlikte dilin doğası ve kadim olması sebebiyle bazen zor ifadeler Türkçede yerini bulamamıştır. Diğer yandan sadece “anlamsal açıdan” tercüme yapılan kaynaklar yerine tenkitli metin neşrine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yöntem aynı zamanda araştırmacılara ve okuyuculara bilgileri karşılaştırma imkânı sağlamaktadır. Tenkitli metin neşrinin yapılmadığı çalışmalarda kaynağın verdiği bilginin kontrolü kolaylıkla yapılamamakta ve hatta yanlış değerlendirmelerin yapılmasına sebep olmaktadır. Nitekim bu tarz çalışmalar, Batı literatüründe Lâtince'den İngilizce'ye yapılan tercümelerde karşımıza çıkmakta ve okuyucunun her iki lisânı kontrol etmesine olanak vermektedir. Diğer yandan tercüme esnasında özel isimlerin yazılışlarına dair sıkıntılar da bulunmaktadır. Söz konusu ana kaynaklarda özel isimlerin yazılışları hususunda ihtilâflar bulunmakta ve imlâ olarak bir birliğe rastlanmamaktadır.

Selçuklu tarihi ile ilgili olarak araştırmacılar tarafından tercümesi yapılmış olsa da olmasa da ehemmiyet verilmeyen hususlardan biri kaynaklarda mevcut şiirlerin, kafiyeli ve edebî derinliğe sahip tümceler, ihtişamlı ifadelerin kullanılmasıdır. Nitekim bu durum sadece Arapça için değil, Farsça kaynak eserler için de söz konusudur ki bu tarz cümleler dönemle ilgili asıl değeri gösteren kıymetli ibarelerdir.

Çeviriler hususunda yaşanan bu tarz zorluklar haricinde, Arap müellifler tarafından ele alınan mevzuların kendi dönemlerine müteallik olmasına rağmen müelliflerin, hadiseler yahut şahıslar hakkında ayrıntılı bilgi vermemeleri veya sessiz kalmaları da Selçuklu tarihyazımında karşılaşılan zorluklardan biridir. Belirtmekte fayda var ki, bu durum diğer kaynak dillerdeki eserlerde de mevcuttur. Burada kaynak eserin konusu, hacmi ve yazarın politik durumunun da te'lif edilen çalışmaya etki ettiği unutulmamalıdır. Bununla birlikte devlet içerisinde idarî görevlerde yer alan müellifler bilgiye daha çabuk ulaşırken böyle bir imkânı olmayan devrin müelliflerinin eserleri kimi zaman daha yüzeysel ve dar hacimlidir. Hama hâkimi Ebü'l-Fidâ¹⁶ (ö. 732/1331) ve Zengîlerin¹⁷ diplomatik görevlerinde memuriyete sahip İbnü'l-Esîr¹⁸ (ö. 630/1233) gibi kaynak yazarları bu duruma örnek verilebilir. Azîmî'nin¹⁹ (ö. 556/1160-1161) Tarihi'nde Anadolu bahsi çok az iken, İbnü'l-Esîr'in eserinde aynı konu hakkında verdiği bilgiler Ortaçağ araştırmalarını yönlendirecek şekildedir.

Selçuklu tarihi alanında çalışma yapmak isteyenlerin araştırmalarını yavaşlatan, kısıtlayan ve zorlaştıran başka sebepler de vardır. Söz konusu sahayla ilgili elyazması eserlerin matbu hale dönüştürülmesinden sonra temin edilmesindeki

¹⁶ Yazar hakkında tafsilâtlı bilgi için: Abdülkerim Özeydin, “Ebü'l-Fidâ”, DİA, X, 320-321.

¹⁷ Musul ve Halep merkez olmak üzere el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye'de hüküm süren Türk-İslâm hânedanı (521-631/1127-1233) hakkında bkz.: Gülay Ögün Bezer, “Zengîler”, DİA, XLIV, 268-272.

¹⁸ Müellif hakkında geniş bilgi için: Abdülkerim Özeydin, “İbnü'l-Esîr”, DİA, XXI, 26-27.

¹⁹ Ortaçağ'ın önemli müelliflerinden Azîmî hususunda bkz.: Ali Sevim, “Azîmî”, DİA, IV, 330-331.

sıkıntı bu durumun başında gelmektedir. İlgili birincil kaynak ve literatür Arapça matbu eserlerde indekslerin olmaması da araştırmacılar için ciddi bir problem olmakla birlikte indekssiz olarak basılmış eserler İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümünde hizmet etmiş, aynı zamanda Şarkiyat Enstitüsünün kurucusu Hellmut Ritter'in (1892-1971) söylediği ve hâlihazırdaki Arap Dili ve Edebiyatı öğretim üyelerinden sıklıkla duyduğum şu sözünü hatırlatmaktadır: "Allah bizi Doğu'da basılıp da indeksi olmayan kitaplardan muhafaza eylesin!"

Selçuklu tarihyazımıyla ilgili olarak Türkiye'deki akademisyenlerin ve araştırmacıların yaşadığı en önemli problemlerden biri de Arapça kaleme alınan modern araştırmalardan -yani makale, tez, kitap ve diğer akademik yayınlardan- Türk akademi çevresinin genel olarak bihaber oluşudur. Araçların kendi ülkelerinde yaptığı çalışmaların, Batı'da yapılan çalışmalarla mukayese edilemeyecek kadar zayıf olduğu unutulmasa bile ilgili modern literatürün takip edilmemesinin büyük bir eksiklik olduğu hissedilmektedir. Aslında bu durum bir anlamda araştırmacının kendi özverisi, kurmuş olduğu bağlantılar ve girişimciliği ile ilgilidir. Araştırılmayan ya da bilinmeyen, yurt dışında te'lif edilmiş, çalışılmış araştırma konularının görülmeden yazılması veyahut tez, kitap, makale konusu olarak tercih edilmesi bir anlamda dünyanın yeniden keşfedilmesi ve harcanacak emeğin büyük ihtimâlle karşılığını bulamaması ya da yapılması plânlanan çalışma için eksikliklerin fark edilememesi anlamına gelmektedir.

Cevabı verilmesi gereken noktada soru şudur: "Bu riski almaya gerek var mı?"

BİBLİYOGRAFYA

Bezer, G. Ö., "Zengîler", DİA, XLIV, 268-272.

Cahen, C., "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", Türkçe trc. İsmet Kayaoğlu-Mehmet Dağ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi, II/2, 1975, ss. 175-198.

Dervişoğlu, F. M., Türk Tarih Düşüncesinin Modernleşmesi, İstanbul 2015.
Hillenbrand, C., "Some Refleccetions on Seljuq Historiography", Eastern Approaches to

Byzantium, ed. Antony Eastmond, Aldershot 2001, pp. 73-88.
Hirschler, K., Medieval Arabic Historiography: Authors as Actors, Abingdon, New York

2006.

Khalidi, T., Arabic Historical Thought in the Classical Period, Cambridge 1994.

Konuş, F., Selçuklular Bibliyografyası, Konya 2006.

Kütük, A., "İbn Bibî ve Aksarayî Tarihleri Üzerinden Türkiye Selçuklularını Döneminde Tarih Algısı ve Tarih Yazıcılığı Hakkında Bazı Düşünceler", I.

Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu (23-25 Ekim 2014 Zonguldak/Türkiye) Bildiriler Kitabı, Ed. Nurettin Hatunoğlu-Canan Kuş Büyükaş, ss. 337-352.

Meisami, J. S., *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century*, Edinburgh 1999.

Özaydın, A., “Ebü’l-Fidâ”, *DİA*, X, 320-321. Özaydın, A., “İbn Bîbî”, *DİA*, XIX, 379-382. Özaydın, A., “İbnü’l-Esir”, *DİA*, XXI, 26-27.

Özaydın, A., “İbnü’l-İbrî”, *DİA*, XXI, 92-94. Özgüdenli, O. G., “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemdânî”, *DİA*, XXXV, 19-21.

Peacock, A. S. C., *Medieval Islamic Historiography and Political Legitimacy: Bal’amî’s Tārīkhnāma*, Abingdon, New York: Routledge, 2007.

Peacock, A. S. C., “Court Historiography of the Seljuq Empire in Iran and Iraq: Reflections on Content, Authorship and Language”, *Iranian Studies*, 47/2, 2014, pp. 327-345.

Polat, M. S., “Yirminci Yüzyıl Tarihyazımı İçinde Claude Cahen ve Osmanlı Öncesi Türkiye Tarihine Yaklaşımı”, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 9, İstanbul 2001, ss. 79-86.

Sevim, A., “Azîmî”, *DİA*, IV, 330-331. Şeşen, R., “İmâdüddin el-İsfahânî”, *DİA*, XXII, 174-176. Turan, O., *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1980.

BERLİN PERGAMON MÜZESİNDE SERGİLENEN ANADOLU'DAN GÖTÜRÜLMÜŞ FİGÜRLÜ BİR AHŞAP KAPI*

NECLA DURSUN**

Özet

Almanya Berlin'de yer alan Pergamon (Bergama) Müzesi, 19-20. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen ve araştırma yapan arkeologların ortaya çıkardıkları eserleri kendi ülkelerine taşımaları sonucunda kurulmuştur.

Müze kataloğu ve müzede sergilenen pek çok eser arkeolog ve sanat tarihçiler tarafından incelenmiş olup bu eserlerin çoğu yayımlanmıştır. Müzede İslam Eserleri seksiyonunda bulunan ve benzer örneklerini Anadolu eserlerinde ve müzelerinde gördüğümüz figürlü ahşap kapı bazı yayınlara konu olmuş ancak bugüne kadar detaylı bir şekilde incelenmemiştir.

Araştırma konumuz, Anadolu'dan Cizre ve civarından görüldüğü düşünülen Ortaçağ'a ait figürlü ahşap kapının tanıtımı, üzerindeki süslemelerin detaylı incelenmesi ve dönem özellikleri ile uygulanan tekniklerin belirlenmesidir.

Anadolu'dan nereden ve ne zaman götürüldüğüne dair kesin bir bilgi bulunmayan tek kanatlı ahşap kapı, Anadolu Selçuklu Dönemi süsleme programının geometrik, bitkisel ve figürlü süsleme unsurlarını bir arada görebileceğimiz nadide örneklerdendir.

Araştırmamızın amacı Ahşap kapının Anadolu'da benzer örnekleri ile karşılaştırılarak, dönem ve süsleme unsurlarının ortaya konulmasıdır. Bu kapsamda çalışma ahşap kapının detaylı tanımlanması, üzerindeki süslemelerin ve sembolik anlamlarının değerlendirmelerinin yapılması, dönem özellikleri bakımından karşılaştırılması ve tarihlenmesi kapsamında bilim dünyasına tanıtılmasını içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahşap Kapı, Ejder Figürlü Kapı, Süsleme, Anadolu, Berlin Pergamon Müzesi

A FIGURED WOODEN DOOR TAKEN FROM ANATOLIA EXHIBITED IN BERLIN PERGAMON MUSEUM

Abstract

Pergamon (Bergama) Museum located in Berlin, Germany was founded as a result of archaeologists', who came to Ottoman lands in the 19-20 century and conducted research, carrying the artefacts that they found to their own country.

* Bu çalışmada desteğinden dolayı Pergamon Müzesi Müdürü Stephan Weber ve Martina Müller-Wiener'e teşekkürlerimi sunarım.

** Dr.Öğr.Üyesi, Selçuk Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, El Sanatları Tasarımı ve Üretimi Bölümü, Konya/TÜRKİYE. necladursun19@gmail.com

The museum catalogue and many artefacts exhibited in the museum have been examined by archaeologists and art historians, and many of these works have been published.

Figured wooden door, in the section Islamic Arts of Museum, of which similar examples are seen in Anatolian works and museums, has been subjected by some publications, however, has not been studied in detail until today.

Our research subject is the introduction of the medieval figured wooden door which is thought to be taken from Anatolia, Cizre and its neighbourhood, detailed examination of decorations on it, and determination of applied techniques with periodical characteristics.

Single wooden door, about which there is no exact information on where and when it was taken from Anatolia, is one of the precious examples that we can see together geometric, botanical, figured ornament elements of Anatolian Seljuk Period ornament program.

The goal of our investigation is to reveal the elements of period and ornament by comparing the wooden door with its similar examples in Anatolia. This study covers introducing the wooden door to the scientific world through its detailed description, evaluation of the ornaments on it and their symbolic meanings, the comparison in terms of periodical characteristics.

Keywords: Wooden Door, Dragon Figured Door, Ornament, Anatolia, Berlin Pergamon Museum

Giriş

Türk mimari ve süsleme sanatlarının vazgeçilmez malzemelerinden olan ahşap, üç tarafı denizlerle çevrili güzel ülkemizde özellikle Karadeniz ve çevresinde bolca bulunması, kolay işlenebilir olması, organik dokusu, dayanıklı ve hafif olması sebebiyle hemen her dönemde sevilerek kullanılmıştır.

Türk sanatında kökeni Orta Asya kurganlarından çıkan örneklere kadar dayanan ahşap işçiliği¹, İslamiyet'in kabulü ile birlikte farklı bir üslup kazanarak, Anadolu'ya uzanan geniş coğrafyada şekillenmiş, Türklerden önce Anadolu'da yaşayan kültürü de kendi bünyesine ekleyerek, bugün değerlendirmeye çalıştığımız Anadolu Selçuklu dönemi ahşap sanatının oluşumunu sağlamıştır.

Ahşap, Anadolu Selçuklu mimarisinde hem yapım hem de süsleme unsurlarında çokça kullanım alanı bulmuştur. Anadolu Selçuklu dönemi ahşap işçiliğine baktığımız zaman günümüze kalabilen örneklerin minber, kapı ve pencere kanatları, korkuluklar, sandukalar, rahleler, konsollar, sütun başlıkları, kirişler, kürsüler vb. gibi yapı elemanları ve geleneksel el sanatı ürünlerinin olduğu

¹ Nejat Diyarbakirli, Hun Sanatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s.228.

görölmektedir². Bu dönemde ağaç işi ustalarının sayısı merkezde on üç eserde, yirmi üç kez imzasına rastlanan on yedi usta (neccar) ismi bulunmaktadır³.

Anadolu Selçuklu devletinin en parlak dönemi olarak kabul edilen 13. yüzyılda ahşap işçiliği kendine has bir üslup olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzyıldan önceki dönemde özellikle Saltuklu, Artuklu ve Mengüceklî Beyliklerinde görölen sanat üsluplarının etkilerinin Anadolu Selçuklu Ahşap üslubunun oluşumuna katkı sağladığı söylenebilir⁴.

Anadolu Selçuklu Dönemi ahşap işlerinde ağırlıklı olarak neme, sıcağa ve soğuga dayanıklılığı ile bilinen ceviz, elma, armut, sedir, abanoz, gül ağacından yapılan ve adeta bir dantel gibi işlenen eserlerde farklı teknikler kullanılmıştır⁵. Bu dönemde genel olarak künde-kari, oyma, kabartma, kakma, kafes, kazıma, ajur, yapıştırma, kalemişi teknikleri kullanılmıştır⁶. Sanatçı elinde dönem üslubuna göre şekillenen ahşap işçiliği bu teknikler ile Anadolu Selçuklu ahşap sanatının en güzel örneklerini ortaya koymuştur.

Anadolu Selçuklu dönemine ait ahşap eserlerden günümüze gelebilen örnek sayısı oldukça azdır. Özellikle küçük boyutlu, taşınabilir ve süs eşyaları yangın, dönemin siyasal olayları ve yabancı araştırmacılar tarafından yurtdışına çıkarılmaları nedenleri ile günümüze çok az örnek ulaşabilmiştir⁷.

Anadolu Selçuklu dönemi ahşap işçiliğinde görölen kompozisyonlar gerek kullanılan motifler gerekse üslup bakımından dönemin diğer türlerindeki süsleme anlayışına uygun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda Anadolu Selçuklu dönemi geometrik süsleme motifleri olan çokgenler, yıldızlar, geçemeler, düğüm motifleri, açık ve kapalı form süsleme unsurları sistematik bir düzen içinde, istenen formlar düz, eğri veya kırık çizgilerle belirlenmekte, meydana gelen çeşitli şekiller ile çizgiler belirli sistem içinde birleşerek devamlı tekrarlarıyla sonsuzluk ve simetrisinin ön planda olduğu kompozisyonlara dönüşmektedir⁸.

Bitkisel süslemelerdeki motifler ağırlıklı olarak rumi, palmet, lotus, akantus yaprakları, kıvrım dallar ve gülçelerdir. Bu dönem bitkisel süslemeler natüralist olmaktan ziyade stilize edilerek daha hayali bir forma dönüştürölen motiflerden oluşmaktadır.

² Öney Gönöl, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s.137.

³ Zafer Bayburtluoğlu, Anadolu'da Selçuklu Dönemi Sanatçıları I "Ağaç İş Ustaları", Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1988, s.30;35.

⁴ Ayla Ersoy, XV.Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Matbaası, İstanbul, 1993, s.5.

⁵ Öney, a.g.e., s.137.

⁶ Rüstem Bozer, "Ahşap Sanatı", Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Uygarlığı, Ed. Ali Uzay Peker-Kenan Bilici, c. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, (2006), s.533.

⁷ Seyfi Başkan, "Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatı", İlgî, Yıl: 19, Sayı: 42, İstanbul, (1985), s.10.

⁸ Şükrü Dursun, Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Süsleme (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2016, s.370.

Figürlü süsleme örnekleri insan, natüralist ve fantastik hayvan figürleri olmak üzere üç başlık altında toplanabilir. Pek çok araştırmacı tarafından ele alınan, farklı malzemelerdeki uygulamaları ile ikonografik yorumları yapılan geniş bir figür yelpazesi bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi süsleme sanatının vazgeçilmez bir unsuru olan figür, ahşap sanatında da sevilerek kullanılmıştır. Mimariye bağlı veya bağımsız pek çok eserde bu geniş figür programını görmek mümkündür. Anadolu Selçuklu dönemi süsleme anlayışını özel ve nitelikli kılan en önemli faktörlerden biri de bu geniş figür yelpazesidir.

19. ve 20. yüzyılda Anadolu'ya gelen yabancı bilim adamları ve seyyahlar tarafından keşfedilerek, kendi ülkelerine taşınan pek çok eserimiz bulunmaktadır. Bunlar günümüzde dünyadaki farklı müze veya koleksiyonlarda yer almaktadır. Yasal izinler dışında götürülen eserlerin tekrar ülkemize getirilmesi için çalışmalar devam etmekte olsa bile bu sürecin oldukça uzun ve meşakkatli olduğu bilinen bir gerçektir.

Pergamon Müzesi, Berlin'de Müze Adası olarak bilinen alanda 1830 ve 1930 yılları arasında inşa edilen beş müzeden biridir. Bugün müzede sergilenen eserlerin çoğunluğu Alman arkeolog veya seyyahlar tarafından Osmanlı topraklarında etkili oldukları 19. yy. sonları ve 20. yy. başlarında resmi veya gayri resmi yollarla götürülmüştür. Bu dönemde Avrupa'da ortaya çıkan evrensel müze kavramı, Avrupalı gezginlerin Doğu Akdeniz, Mısır, Eski Mezopotamya ve Güney ile Doğu Asya'ya kadar uzanan alanda keşiflere başlaması ile Avrupa başkentlerinin büyük müzeleri, Londra'da British Museum, Paris'te Louvre Müzesi ve Berlin'deki Kraliyet Müzesi, Batı uygarlığının temeli kabul edilen eski Yunan ve Roma eserlerinin yanı sıra, Batılı olmayan sanat eserleri koleksiyonları da oluşturmaya başlamışlardır (Fotoğraf.1-3). İmparatorluk başkentlerindeki bu müzeler, bütün insanlığın sanat ve tarihini temsil etme iddiasıyla birbirleriyle yarış içine girmişlerdir⁹.

⁹ Can Birsnel, "Berlin'in Pergamon Müzesi", Aktüel Arkeoloji, Sayı:67, İstanbul, <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/berlinin-pergamon-muzesi>, E.T. 15.02.2019.

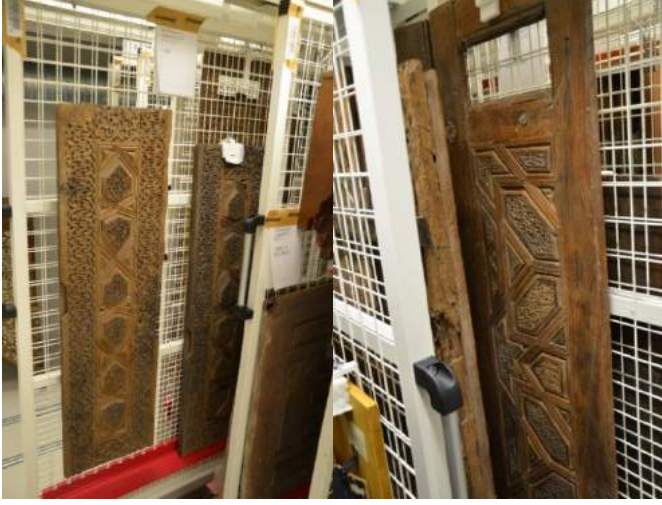

Fotoğraf 1: Berlin Pergamon Müzesi Tarihi Milet Pazar Yeri Kapısı

Bu dönemde Anadolu'dan müzeye intikal eden pek çok ahşap eser bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de araştırma konumuz olan figürlü ahşap kapı kanadıdır. Bu kapı kanadı sergide yer alan iki örnekten bir tanesidir. Diğer ahşap kapı ve pencere kanatları ise müze deposunda muhafaza edilmektedir (Fotoğraf.2-3).

Fotoğraf 2. Pergamon
Müzesinde Sergilenen
İkinci Kapı

Fotoğraf 3. Pergamon Müzesi Deposundaki Ahşap Eser Örnekleri

Fotoğraf 4. Beyhekim Mescidi Mihrabı (Pergamon Müzesi)

Araştırma konumuz olan figürlü ahşap kapı kanadı, Pergamon Müzesi'nde ikinci katta İslam Eserleri Seksiyonunda sergilenmektedir (Fotoğraf.5). Geometrik, bitkisel ve figürlü süslemenin bir arada kullanıldığı kapı kanadının Türkiye topraklarından kim tarafından, hangi dönemde ve nasıl çıkarıldığı ile ilgili elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. M. Meinecke tarafından kaleme alınan "İslami Ejderli Kapı" başlıklı makalesinden edinilen bilgiye göre Londra'da özel bir şahıstan alındığı ve müzeye yeni kazandırıldığı yazmaktadır¹⁰. Makalenin basım tarihi 1989 olduğuna göre kapı müzeye bu tarihte getirilmiş olmalıdır. Ayrıca kapının envanter numarası (1989.43) yine 1989 tarihi ile başlamaktadır. Bu kapsamda kapı kanadının Pergamon müzesine geliş tarihi 1989 olarak belirlenebilmekte iken, Londra'ya hangi tarihte götürüldüğü ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Kapı yine üslup özelliklerine göre, 1898 yılında Karaman'dan İstanbul Arkeoloji Müzesine götürülen, 1951 yılında da İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesinde taşınan figürlü kapı¹¹ ile karşılaştırılmış ve Meinecke tarafından her iki kapının Anadolu-Mezopotamya sınır bölgesindeki Artuklu ya da Zengilere ait olabileceği belirtilmiştir¹². G. Akın ise kapı kanadının Kuzey Mezopotamya'da başka hiçbir örneğinin bulunmadığını, Anadolu'daki benzer örneklerden hareketle Anadolu bağlamında değerlendirmenin daha doğru görüldüğünü belirtmektedir¹³.

¹⁰ Michael Meinecke, "Islamische Drachentüren, Zu Einer Neuerwerbung des Museums für Islamische Kunst", Museums Journal, nr.IV, Berlin, (1989), s.54.

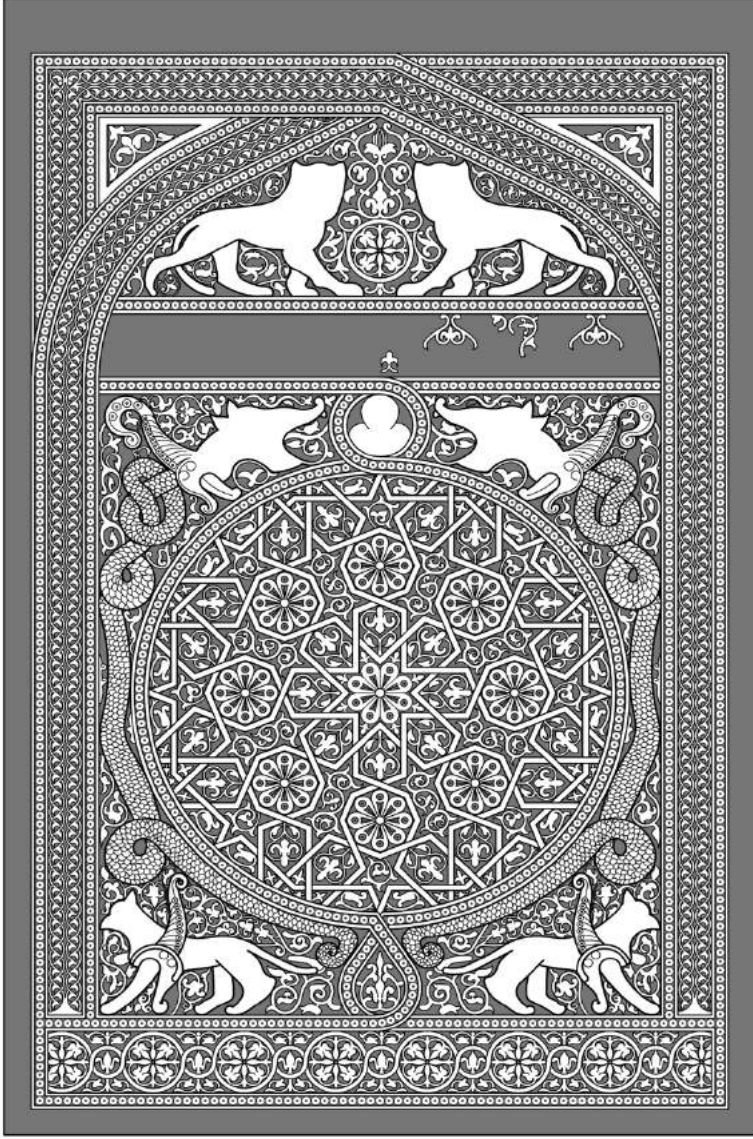
¹¹ Rüstem Bozer, 15.Yüzyılın Ortasına Kadar Anadolu Türk Sanatında Ahşap Kapılar (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992, s.56.

¹² Meinecke, a.g.m., s.55.

¹³ Günkut Akın, "Karaman İbrahim Bey İmaretine Ait Bir Kapı Kanadındaki Kadın Figürünün Çağı ve Anadolu Ortamındaki Yeri", Sanatın Ortaçağı- Türk, Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar, Haz. Engin Akyürek, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 54.

Fotoğraf 5. Figürlü Ahşap Kapı (Museum für Islamische Kunst Arşivi)
Pergamon Müzesi Envanter numarası (I.1989.43)

Çizim 1. Figürlü Ahşap Kapı Çizimi

Tek kanatlı, kemerli şemaya sahip olan kapı, ceviz ağacından yapılmış, yekpare üç düşey levhadan oluşmaktadır. 166 cm yüksekliğinde, 103 cm genişliğinde ve 4 cm kalınlığındaki eser çakma tekniğinde yapılmıştır. Süsleme tekniği olarak, düz ve yuvarlak satırlı oyma ile kazıma teknikleri görülmektedir (Fotoğraf 5).

Kapı kanadının üstü, altı ve yan bölümleri oldukça tahrip olmuştur. Tamamen yok olan orta levha orijinaline uygun bir biçimde yenilenmiştir (Fotoğraf 6).

Kapı kanadı kenarlarda, üstte 8.28 cm, yanlarda 4.37 cm altta ise 3.41 cm'lik genişliği olan, düz yüzeyli bir çerçeve içerisinde boş yüzey bırakılmadan süslenmiştir. Dıştan içe doğru süsleme programının başlangıcını altta yatay bordür ve bu bordürün hemen üzerinde iki köşeden dik uzanarak üstte kemer oluşturan ve köşeli kırılma yapan bordürler oluşturmaktadır. Sol bordür büyük bölümünde dik uzandıktan sonra üstte yay şeklinde devam ederek, kemerin sol kanadını meydana getirmektedir. Sağ bordür ise kemere dönüşmek yerine, üstte köşeli kırılma yaparak, sola doğru yatay düzlemde ilerleyerek kemerin sağ kanadının kilit kısmında nihayetlenmektedir. Bahsi geçen her iki bordürden bağımsız olarak işlenen kemerin sağ kanadı, sağ bordüre birleşik olarak başladıktan sonra, kemer kilit kısmından itibaren sola doğru yatay düzlemde devam etmekte ve sol bordür hizasında köşeli kırılma yaparak, sol kemerin dış kısmında sonlanmaktadır (Çizim 1). Bordür içinde, "S" hatlarda ilerleyen kıvrım dallardan gelişim gösteren rumiler geçmeler yaparak sık dokulu bitkisel süslemeyi meydana getirmektedir. Rumilerin yaprakları volütlü iken, uç kısımları kıvrım dallara dönüşüp devamında bir sonraki rumi motifinin başlangıcını oluşturmaktadır. Bu bordürü içte ve dışta, içleri noktalı incili dizisi motifli bir şerit sınırlandırmaktadır (Çizim 1-Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6. Figürlü Kapı Kemer Alınlığı
(Museum für Islamische Kunst Arşivi)

Bitkisel süslemeli kemerli bordürlerin sınırladığı alan kendi içinde yatay üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde, üstte, çevresi bitkisel süslemeli olan tam daire bir gülbezeğin sağına ve soluna yerleştirilen birbirlerine dönük iki aslan figürü bulunmaktadır. Yürür vaziyette işlenen aslanların kuyrukları arka bacaklarının arasından yere doğru uzanmaktadır. Sonraki dönemlerde yenilenen orta levha üzerine işlenmiş olan vücutları ve baş detayları işlenmeden düz bırakılmıştır. Bu nedenle aslanlar sadece konturlarıyla izlenebilmektedir. Aslanların arasında merkeze alınan gülbezek içte dört bölüme ayrılmış ve her bir bölüme taç yaprakları merkezde birleşen birer palmet yerleştirilmiştir. Palmet sapları yay şeklinde uzanarak birleşimleriyle dört adet lotus oluşturmaktadır. Gülbezek ve aslan figürlerinin çevresindeki yüzeyler kıvrım dallardan gelişim gösteren palmet ve rumilerle doldurulmuştur. Bu bitkisel süsleme, aslanlar ve gülbezek motifine adeta bir fon oluşturmaktadır. Tüm bu kompozisyonun etrafı, inci dizili şeritlerle çevrilmiştir. Bu alanın genelinde düz satırlı oyma ile kısmen yuvarlak satırlı oyma ve kazıma teknikleri kullanılmıştır (Çizim 2).

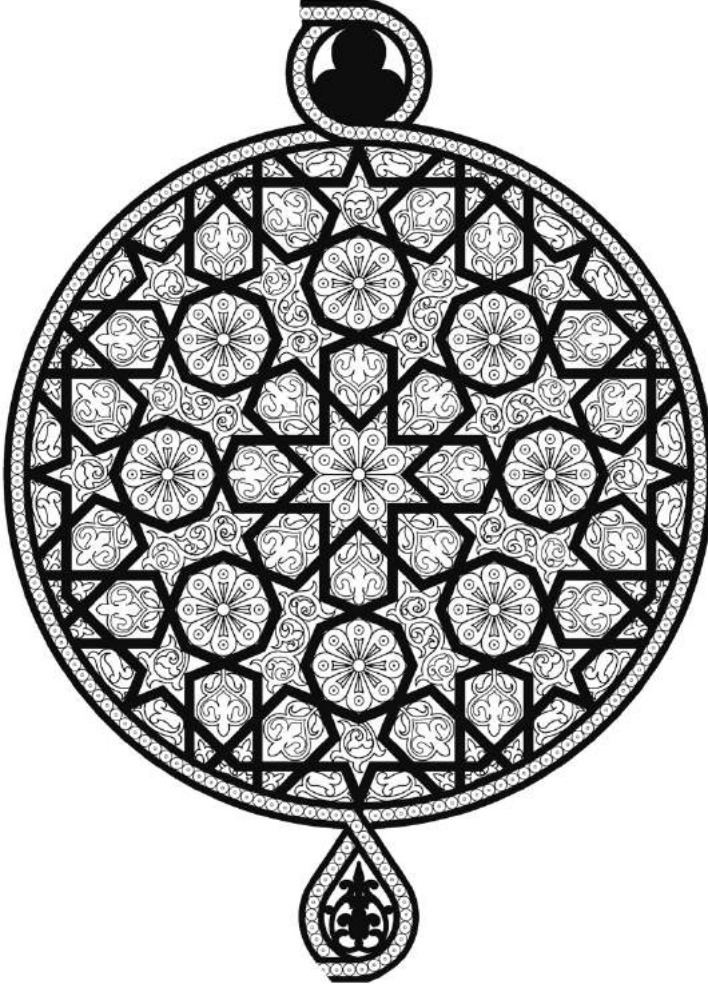

Çizim 2. Arslan Figürleri

Aslan figürlü süslemenin hemen altında yer alan üstten ikinci bölüm yatay bir bordür olarak tasarlanmıştır. Bordürün, kapıyı meydana getiren orijinal olan sol ve sağdaki levhalarda yer alan bölümlerindeki süsleme tamamen tahrip olmuştur. Çok net olmasa da bu bölümlerin bazı kısımlarında Arap harfleri izleri ile bitkisel süslemeler takip edilebilmektedir. Bu bağlamda burada çift katlı oyma yapılarak bitkisel süslemeli fonla beraber yazıya yer verilmiştir. Sonradan eklenen ortadaki levhada ise birkaç bölümde kıvrım dallardan gelişim gösteren bitkisel süsleme yapılmış, ancak tamamı işlenmediği için geneli boş yüzeyli kalmıştır.

Üçüncü bölümde, merkezde tam daire 68 cm çapında bir madalyon bulunmaktadır. Bu madalyon, farklı eksenlerde kırılmalar yaparak ilerleyen şeritlerin geçmeleriyle meydana gelen sekiz kollu yıldız ve sekizgenlerden oluşan kompozisyonla süslenmiştir. Sekiz kollu yıldızların etrafında radyal düzlemde sıralı deltoidler ve düzgün olmayan altıgenler belirirken, sekiz kollu yıldız kompozisyonları ile sekizgenlerin birleşim alanlarında beş kollu yıldızlar ve uçları yıldız formu gövdeleri eşkenar olan geometrik şekiller meydana gelmiştir.

Merkezdeki sekiz kollu yıldız ve etrafında oluşan sekizgenlerin içinde çok kollu çiçek motifi bulunmaktadır. Yıldız kollarının uzatılması sonucu ortaya çıkan düzgün olmayan altıgenlerin içinde ise, palmet motifleri yer almaktadır. Boş kalan diğer alanlarda yine kıvrım dallardan gelişim gösteren palmet ve rumiler görülmektedir. Tüm madalyon tam daire inci dizili bir kontur içine alınmıştır. Bu kontur üst kısımda tam daire oluşturacak biçimde bir düğüm yaparak kenar bordürlerine bağlanmakta iken, alt kısımda yine düğüm yaparak damla motifli bir gülbezek oluşturmakta ve yine kenar bordürlere bağlanmaktadır (Çizim 3).

Çizim 3. Madalyon

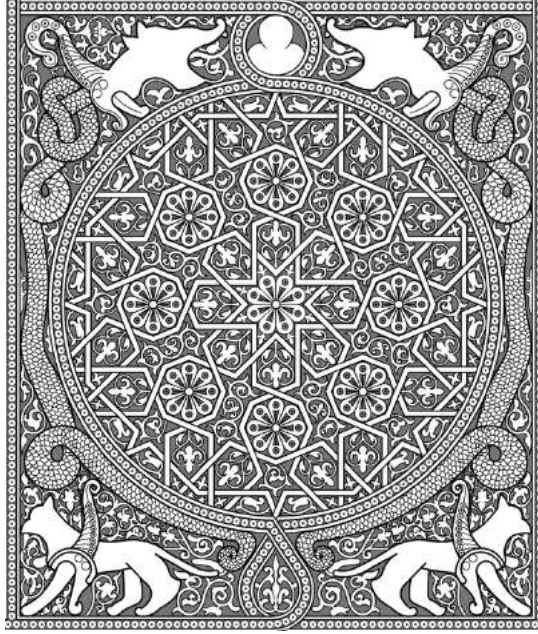
Üst kısımdaki tam daire alan içinde düz satırlı oyma tekniğiyle yapılmış, cepheden bir insan büstü tasviri bulunmaktadır. Aslan figürlerinde olduğu gibi, onarımında eklenen orta levhada olması sebebiyle bu büstün de detayları işlenmemiş, sadece şematik olarak gösterilmiştir (Çizim 3).

Alt kısımdaki damla formlu bölümün içine merkezde bir palmet motifi ve sapları “S” biçiminde yukarıya doğru kıvrılarak rumi motifine dönüşen bitkisel süsleme işlenmiştir (Çizim 3).

Kapı kanadının merkezine alınan madalyonun sağ ve sol yanlarında, madalyonu kuşatır vaziyette birer ejder figürü bulunmaktadır. Simetrik olarak yerleştirilen ejderlerin ağızları açık olarak, madalyonun üst kısmında tam daire içerisindeki insan figürüne kükrer vaziyette işlenmiştir. Bu durumda her iki figür adeta insanı yutmak üzeredir. Ejderlerin baş kısımlarının büyük çoğunluğu, sonradan eklenen orta levhaya işlendiği için, diğer figürler gibi detayları olmaksızın sadece şematik olarak yapılmıştır. Ancak konturlarında görüldüğü kadarıyla, ortadaki insan figürünün olduğu daireye doğru açık ağızlarından kıvrım dala benzer dilleri uzanmaktadır. Dillerinin etrafında ise boşlukları doldurmak için kıvrım dallardan gelişim gösteren palmet ve rumi motifleri işlenmiştir. Sağdaki figürde üst çenede bir tane diş görülürken, her ikisinin çenelerinin uç kısmında burunları yukarı doğru kıvrılmıştır. Başlarının arkasında ise küçük sivri kulakları vardır. Baş kısımlarından hemen sonra, kısa gövdelerinde belirgin olarak işlenmiş bacakları ve kanatları bulunmaktadır. Bacaklarda ayak detayları görülmemektedir. Kanatları ise ‘kanatlı rumi’ motifi şeklindedir. Kanatların yukarı doğru uzanan kısımlarının yüzeyi dilimlendirilerek, uç kısmında içe doğru kıvrılmıştır. Kanatların kısa tutulan alt bölümü bacak etrafında aşağı doğru uzanmaktadır. Adeta bir yılanı çağrıştıran, oldukça detaylı işlenen pullarla kaplı olan kuyrukları gövdenin hemen sonrasında sıkı düğüm yaparak, devamında dalgalı biçimde ilerlemekte, madalyonun alt köşelerinde dairesel kıvrım yaptıktan sonra alttaki damla motifinin her iki yanında incelip, kıvrılarak sonlanmaktadır (Çizim 4).

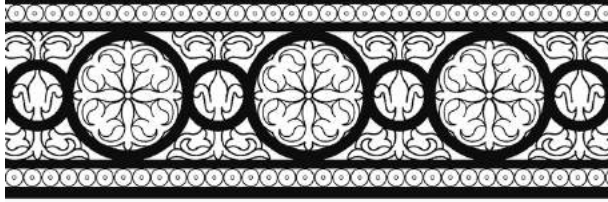
Madalyonun alt köşebentlerine birer grifon yerleştirilmiştir. Her iki figür, birbirlerine ters dönük olarak, biri sağa ve diğeri sola doğru yönelmiş, dışa doğru yürür vaziyettedir. Kapı kanadını oluşturan orijinal levhalar üzerinde yer alan figürler bütün detaylarıyla işlenmemiştir. Mevcut görüntüleriyle kanatlı aslanları da çağrıştıran figürlerin grifon olarak ele alınması sivri gaga şeklindeki ağız yapılarından hareketlidir. Gagalarının yanı sıra küçük sivri kulakları görülen figürlerin baş kısımlarında başka detay yoktur. Kanatları, ejderlerin kanatlarının biraz küçültülmüş hali gibidir. Kanatlı rumi motifi şeklinde olan kanatlarının yukarı doğru uzanan kısımları, baş kısımlarının aksine detaylandırılarak, yüzeyinde dilimlendirilmiş ve uç kısmında içe doğru kıvrılmıştır. Kanatların kısa tutulan alt bölümü bacak etrafında aşağı doğru uzanmaktadır. Figürlerin ön bacaklarında birisi havada, diğeri öne doğru atılmıştır. Arka bacaklarından birisi önde, diğeri de arkada verilerek, hareket halinde sunulmuştur. Soldaki figürün kuyruğu seçilemezken, sağdakinin kuyruğu madalyonun altındaki damla motifine doğru uzanmaktadır.

Ejderler ve grifonların çevresindeki boşlukları doldurmak için kıvrım dallardan gelişim gösteren palmet ve rumi motifleriyle meydana gelen bitkisel süslemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler figürlerin çevresinde bir fon oluşturmaktadır (Çizim 4).

Çizim 4. Madalyon-Ejder-Grifon

Kapı kanadının süpürgelik bölümünde yer alan yatay bordür, dönüşümlü olarak bir büyük bir küçük dairesel örgü motifleriyle süslenmiştir. İçlerindeki bitkisel süslemelerle gülbezek niteliğindeki bu dairelerden büyük olanlar, kapı kanadının üst bölümündeki iki aslan figürünün ortasında yer alan gülbezeğin tekrarı niteliğinde palmet-lotus süslemelidir. Küçük gülbezelerde ise sadece merkezde palmet motifi bulunmaktadır. Bu küçük gülbezelerin dış kısmında, çanak yaprakları içe doğru kıvrılarak rumi motifleri ile nihayetlenen lotuslar bulunmaktadır. Yine bu bordürün de etrafı inci dizisi şeritlerle çevrilmiştir (Çizim 5).

Çizim 5. Dairesel Örgü

Değerlendirme

Üç levhali ahşap kapı kanadı ceviz ağacından oyulmuştur. Çakma tekniğinde yapılan kapının süslemelerinde, düz ve yuvarlak satırlı oyma, oluklu oyma ve kazıma teknikleri görülmektedir. Süsleme olarak öne çıkan unsurlar, merkeze yerleştirilen madalyon, kenar bordürlerinin birleşimi ile oluşturulan kapı kemeri, ejder, aslan ve grifonlardır. Bu süslemeler genel ölçekte Anadolu Selçuklu üslubunu yansıtmaktadır.

Geometrik süslemelerde öne çıkan kompozisyon, kapı kanadının merkezindeki madalyonun iç kısmını şekillendiren sekiz kollu yıldız ve sekizgenlerin hâkim olduğu düzenlemedir. Bu kompozisyon, Anadolu Selçuklu döneminde hemen her tür malzeme üzerinde sıkça tekrarlanan süslemelerdendir. Türk-İslam sanatında yıldızlar geometrik süslemenin vazgeçilmez bir parçasıdır. Genellikle göksel unsurlarla bağdaştırılan yıldızlar, kol sayıları ve formları itibariyle benzerlikler ve farklılıklar gösterse de Anadolu Selçuklu Dönemi sanat eserlerinde sevilerek kullanılmıştır. Orta Asya Türk topluluklarında gök tanrı inancının etkisiyle yıldızlar önemli bir yere sahiptirler. Yıldız bilgisi, günlük yaşamda, özellikle geceleri vakit tayin etmekte, yönleri ve yolu bulmada, sıcak ve soğuk hava bilgilerinin tespitinde kullanılmıştır¹⁴. İslam sanatlarında on veya daha fazla koldan meydana gelen yıldızlara şems, daha az kollu yıldızlara ise zühal adı verilmiştir. Yani büyük yıldızlar güneş olarak tasvir edilmiştir¹⁵.

Kapı kanadının hemen her levhasında özellikle kontur oluşturmada kullanılan ince şeritler içinde inci dizisi karşımıza çıkmaktadır (Çizim 1). İslamiyet öncesinde Sasanilerde mimari ve el sanatları gibi birçok alanda süsleme motifi olarak kullanılan inci dizisi, İslam Sanatında da Samarra stukolarından itibaren çokça kullanılan süsleme motiflerinden birisi olmuştur. Samarra stuko süslemelerinin devamı olarak ahşap süslemede de erken dönemlerden itibaren görülmektedir. Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde de kullanımına devam edilen inci dizisi, Ankara Etnografya Müzesi'ndeki Tavuslu Kapıda (13. yy. ilk yarısı) ve Ankara Hacı Hasan Camii kapı kanadında (13. yy. başları) dairevi madalyonların

¹⁴ Bahaeddin ÖGEL, Türk Mitolojisi, c. II, Ankara, 2006, s.205–206.

¹⁵ Semra Ögel, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara, 1966, s.88.

etrafını çevrelemektedir¹⁶. Karaman İbrahim Bey İmaretı ahşap pencere kanadında (14. yy.) ve Konya Sadreddin-i Konevî Camii pencere kanadında da (14. yy.) inci dizisi kullanılmıştır¹⁷.

Kapı kanadının merkezindeki madalyonu oluşturan inci dizili şeritler üstte dairesel düğüm, altta ise damla motifli düğüm yaparak devamında yatay düzlemde ilerlemektedir (Çizim 4). Düğüm motifi genel olarak bağlılık ve sorun gibi iki farklı anlamı ihtiva eden bir motiftir¹⁸. Ancak araştırma konumuz olan kapı kanadında madalyonun altından ve üstünden bağlanarak oluşturulan düğüm motiflerinin sonsuzluk ilkesine göre biçimlendirildiği görülmektedir.

Kapı kanadında azımsanamayacak kadar kullanılmış olan bitkisel süslemelerde kıvrım dallar, rumi, palmet ve lotus motifleriyle oluşturulmuş çeşitli düzenlemeler mevcuttur. Bunlar gerek geometrik formların içini doldurmak gerekse figür ve yazıların çevresinde fon oluşturmak için kullanılmıştır (Çizim 1-Fotoğraf 5). Hayali karakterde bir motif olan rumi, İslam öncesinde erken örnekleri M.Ö. 1. binde Akdeniz çevresindeki medeniyetlerin sanat eserlerinde gelişim göstererek, M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmıştır¹⁹. Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Abbasi, Endülüs ve Fatımiler gibi İslam devletlerinin birçok sanat dalında sıkça yer bulan rumi motif²⁰, Anadolu'da başta Anadolu Selçuklular olmak üzere diğer beylik ve devletlerde adeta baş karakter motiflerinden birisi olarak sıkça kullanılmıştır.

Kapı kanadı üzerinde rumi motifi ile birlikte görülen palmet motifi çok çeşitli türleri bulunan hayali bitkisel türlerdendir. Motifin kökeni hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte bilinen erken örnekleri Sümer, Mısır, Asur, Grek ve Roma gibi Akdeniz çevresinde oluşmuş uygarlıklarda görülmektedir²¹. Erken dönem Türk sanatında Hun Kurganlarından çıkarılan eşyalar üzerinde görülen nevruz çiçeği²² ile benzerlik sergileyen palmet, Türk İslam sanatında daha 11. yüzyıldan başlayarak Gazneli ve Büyük Selçuklularla birlikte gelişim göstermiştir²³. Büyük Selçukluların devamı olarak, Anadolu Selçuklu sanatında sevilerek kullanılan palmet, özellikle ahşap ve taş eserlerde yaygın kullanım alanı bulmuştur.

Bitkisel motiflerden bir diğeri lotustur (Çizim 5). Lotus motifi erken dönemde, Mısır sanatında özellikle sütun başlıklarında görülürken, Budist dinine mensup

¹⁶ Başkan, a.g.m., 10.

¹⁷ Metin Sözen, Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanatı, İstanbul, 1983, resim: 107-108.

¹⁸ Alev Çakmaklı Kuru, "Orta Çağ Anadolu Türk Mimarisinde Düğüm Motifi ve İkonografisi", Erdem Dergisi, Sayı:51, Ankara, (2008), s.42.

¹⁹ Hamza Gündoğdu, "İkonografik Açından Türk Sanatında Rûmi ve Palmetler", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnâl'a Armağan, Ankara, (1993), s. 198.

²⁰ Selçuk Mülayim, "Rumi Motifinin Zoomorfik Kökeni Hakkında", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongre Bildirileri (4-7 Eylül 1989), Ankara, (1997), s. 177-178.

²¹ Selçuk Mülayim, "Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi", Anadolu (Anatolia), sy.XX, Ankara, (1974), s. 145

²² Remzi Duran, "Osmanlı Devri Mimarlık Abidelerinde Tezyini Unsur Olarak Nevruz Çiçeği Motifi", XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, (2002), s. 1249.

²³ Mülayim, a.g.m., 145

Uygurlar, Çin ve Hintliler de lotus çiçeğini ayinlerde kullanmışlardır. Uygurlar tarafından taş, alçı, pişmiş toprak, ahşap, maden gibi malzemeler üzerinde sıkça tasvir edilen bu motif İslamiyet'ten sonra, Karahanlılar vasıtasıyla Türk-İslam sanatına aktarılmış, Selçuklularla da Anadolu'ya gelmiştir²⁴

Figürlü Süsleme olarak kapı üzerinde insan büstü, ejder, aslan ve grifon tasvirleri yer almaktadır. Kapı kanadını oluşturan orijinal levhalar üzerinde yer alan figürler, diğer figürlerde olduğu gibi detayları olmaksızın şematik olarak yapılmıştır. Orta levhadaki figürler sonradan eklenen levha üzerine işlendiği için sanki bilinçli olarak yarım bırakılmış gibidir. Ancak, orijinal levhalardaki grifon figürlerinin de detaylarının olmaması sanki figürlerdeki işlemlerin hiç bitmediğini göstermektedir. Bu nedenle orta levhadaki figürler, özgün örnekte detayların var olmamasından kaynaklı olsa gerektir.

Anadolu Selçuklu döneminde insan figürleri, Orta Asya kökenli bir üslubun devamı niteliğindedir. Kapı kanadı üzerinde merkeze alınan ve sadece siluet veya maske olarak işlenen insan figürü, belirli bir kişinin betimlenmesinden ziyade, çeşitli ruhsal duyguların, ritüel dünyanın ve Eski Türk inançlarının yansıması gibi görülmektedir²⁵.

Kapı kanadının kemer alınlığına birbirine dönük yürür vaziyette, iki aslan figürü yerleştirilmiştir. Anadolu Selçuklu sanatında çok sık kullanılan aslan figürleri, kudret ikonografisi ile özdeşleşen koruyucu hayvanlar olarak tanımlanmıştır²⁶. Aslan, Türk mitolojisinde özellikle hayvan mücadele sahnelerinde zafer kazanan, iyinin kötüyü yenmesi ve kuvvet sembolü olarak ele alınmıştır. Bununla birlikte eski devirlerde aslanın alplik, yiğitlik ve hükümdarlık sembolü olarak kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca on iki hayvanlı Türk takviminde yıl sembolü olan kaplanın yerine aslanın da kullanıldığı da görülmektedir²⁷.

Kapı kanadının merkezinde yer alan madalyonun sağında ve solunda yer alan düğümlü ejder figürleri, çeşitli sembolik anlamlarda kullanılmıştır. Uzakdoğu ülkeleri ile aynı doğrultuda Orta Asya Türk mitlerinde çokça rastlanan efsanevi yaratıklardan olan ejder²⁸, Büyük Selçuklularla birlikte Anadolu topraklarına ulaşmış, Anadolu Selçuklularla birlikte erken dönem beyliklerin hemen her sanat dalında çeşitli özelliklerde sıkça tasvir edilmiştir.

Eski Orta Asya inançlarına göre gök kubbenin idaresinden sorumlu iki ejder bulunmaktadır. Yıldızların senelik dönüşlerini ayarlayan, gök kubbede yedi

²⁴ Yaşar Çoruhlu, "Lotus İkonografisi ve Uygur Sanatında Lotus", Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongre Bildirileri, Ankara, (1997), s. 155.

²⁵ Lale Bulut, "Anadolu Selçuklu Sanatında Maske Şeklinde: İnsan Başı Tasvirleri ve ikonografik kaynağı üzerinde düşünceler", Sanat Tarihi Dergisi, sy. 10, İzmir, (2000), s.41.

²⁶ Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü", Anadolu (Anatolia), sy.13, Ankara, (1971), s. 1.

²⁷ Yaşar Çoruhlu, Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, Seyran Yayınları, İstanbul, 1995, s.115.

²⁸ Emel Esin, "Evren, Selçuklu San'atı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe'leri", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, (1970), s. 162.

gezegenin altında ve dünyanın ekseninin altında bu iki ejder yer almaktadır. Bunlar dişi ve erkektir. Bu çift ejder, iki zıt kutbu, kuvveti, ahengi, hareketi ve hatta evreni sembolize eden kozmik varlıklardır. Ejderlerin gövdesindeki düğümler ay ve güneş tutulmalarında gezegenlerin belirli durumlarını sembolize eden astronomik işaretlerdir²⁹. Türk kozmolojisinde yer ejderi ve gök ejderinden bahsedilmektedir. Yer altında ya da derin sularda yaşayan bu ejder bahar dönümünde yer altından çıkar ve pulları ile boynuzları oluşarak gökyüzüne yükselir³⁰ ve yağmur yağmasını sağlayarak bereket getirirdi³¹. Sonbahar sonrasında ise sulara ve yer altına saklanırdı³². Kapı kanadı üzerindeki tasvirlerde her iki kozmolojik anlamın kullanıldığı görülmektedir. Evreni sembolize eden tam daire bir madalyonun sağında ve solunda yer alan ejderler, güneş ile aya işaret eden düğümleri ve bahara işaret eden pulları ile boynuzları eski Türk inanç izlerinin yansımaları olarak görülmektedir. Benzer bir tasvir bugün İnce Minareli Medrese Müzesinde sergilenen ve Konya Şifahanesine ait olduğu bilinen mimari bir parça üzerinde görülmektedir (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 7. Konya Şifahanesi-İnce Minareli Medrese Taş ve Ahşap Eserler Müzesi, Kurs-Yılan (Ejder?) Kabartması

²⁹ Öney, a.g.e., s.48

³⁰ Sara Kuehn, "The Dragon in Transcultural Skies: Its Celestial Aspect in the Medieval Islamic World", *Spirits in Transcultural Skies Auspicious and Protective Spirits in Artefacts and Architecture Between East and West*, Ed. Niels Gutschow- Katharina Weiler, Springer International Publishing, Switzerland, (2015),s. 92.

³¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2000,s.133.

³² Eşin, a.g.e., s.162; Şükrü Dursun, "Figürlü Mihrabıyla Dikkat Çeken Bir Anadolu Selçuklu Eseri: Aksinne Mescidi", *Yaşar Erdemir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları*, Ed. Osman Kunduracı-Ahmet Yavuzılmaz, Literatürk Academia Yayınları, Konya, 2019, s. 989.

Madalyonun alt köşelerine yerleştirilen iki grifon birbirlerinin tersi istikamette yürür vaziyette işlenmiştir. Pazırık kurganlarında Hunlara ait çeşitli eserlerde farklı figürlerle mücadele içerisinde³³ sıkça tasvir edilen grifonların gök, tan ağarışı, ilim, irfan, güç ve kudret özelliğinin yanında, hükümdarın ve hükümdarlığın bekçisi, bazen de hayat ağacının koruyucusu, asalet gibi kavramları sembolize ettiği düşünülmektedir³⁴. Gazneli ve Büyük Selçuklu sanatında çeşitli örnekleri bulunan grifon tasvirleri Türkler vasıtasıyla Anadolu'ya taşınarak, Anadolu Selçuklu sanatında farklı malzemeler üzerinde çeşitli örnekleriyle sevilerek kullanılmıştır.

Araştırma konumuz olan figürlü kapı üzerinde tarihleme yapabileceğimiz herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Ancak, Anadolu Selçuklu döneminden günümüze ulaşan, genel kurgu ve süsleme özellikleri gibi birçok yönden benzerlik gösteren kemerli şemaya sahip çeşitli ahşap kapı kanatları tarihlendirme konusunda fikir verir niteliktedir. Bunlardan ilki İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenen, 1898 yılında Karaman'dan taşındığı için "Karaman Kapısı" olarak isimlendirilen eserdir. Berlin'deki kapı kanadı ile benzer üslupta işlenen bu kapı kanadı üç panodan oluşmaktadır. R. Bozer tarafından 13.yüzyılın başlarına tarihlendirilen³⁵ eserin merkezinde on iki kollu yıldızdan gelişen geometrik formlu madalyon, etrafında üst köşelerde kanatlı aslan, altta ise grifonlar yer almaktadır (Fotoğraf 8). G. Akın ise bu kapı kanadının Karaman İbrahim Bey İmaretine ait olduğunu, 13. yüzyılda oluşmuş bir kapı tasarımının 15. yüzyılda tekrarlanmaması olasılığı üzerinde durarak, bu tarihte yapıldığına dair kesin veri olmadığını da belirtmiştir³⁶.

³³ Diyarbakirli, a.g.e., s.130.

³⁴ Jale Özlem Oktay, Türk Sanatında Grifon Tasvirleri, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Tezi), İstanbul (2006), s. 65; Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Anahatları...s.131.

³⁵ Rüstem Bozer, "Kemerli Şemaya Sahip Selçuklu Devri Ahşap Kapı Kanatları", 9.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, c.1, Ankara, (1995), s.408.

³⁶ Akın, a.g.m., s. 55.

Fotoğraf 8. Karaman Figürlü Kapısı (Konya Selçuklu Belediyesi Arşivi)

Benzer diğer bir örnek bugün Ankara Etnografya Müzesi'nde sergilenmekte olan Ankara Hacı Hasan Mescidine ait "Aslanlı Kapı" olarak da adlandırılan ahşap kapı kanadıdır. Üzerindeki kitabede "Bu mübarek mescidi Hacı Hasan yaptırdı. Allah, tüm Müslümanlar için ona ve ana babasına mağfiret eylesin" yazmaktadır. 13.yy. başlarına tarihlendirilen³⁷ bu eser de kemerli, panolu ve madalyonlu şemaya sahip örnekler arasında yer almaktadır. Merkezde on kollu yıldızdan gelişen

³⁷ Oktay Çınar, Ankara Etnografya Müzesinin Teşhirindeki Ahşap Eserler (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Tezi), Kayseri, 2011, s. 69; Rüstem Bozer-Muharrem Çeken, Anadolu Selçuklu Çağı Mirası, Arkadaş Basım Sanayi Ltd. Şti., c. 1, Ankara, 2016, s. 144

madalyonun üst köşelerine aslan figürleri yerleştirilmiştir (Fotoğraf 9). Madalyonunun geometrik süslemelerinin içini dolduran bitkisel motifler, figür kullanımı, kemer geçişleri Berlin'deki kapı kanadı ile büyük benzerlik göstermektedir.

Fotoğraf 9. Ankara Hacı Hasan Mescidi (Konya Selçuklu Belediyesi Arşivi)

Bir diğer örnek ise 13. yy. ilk yarısına tarihlendirilen Ankara Tavuslu Kapı Kanadıdır. 1907 yılında Ankara'dan İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne taşınan eser 1941

yılında Ankara Etnografya Müzesine getirilmiştir³⁸. Kemerli, panolu ve madalyonlu kapı kanadının merkezinde sekiz kollu yıldızdan gelişen geometrik süsleme bulunmaktadır (Fotoğraf 10). Form itibariyle Berlin'deki kapı kanadı ile büyük benzerlik göstermesine rağmen, Tavuslu Kapı Kanadının bitkisel süslemeleri, tavus kuşu figürleri ile kemer içeri dolanan yazı kuşağı farklı bir üslubu işaret etmektedir.

Fotoğraf 10. Ankara Tavuslu Kapı (Konya Selçuklu Belediyesi Arşivi)

³⁸ Bozer, a.g.t., s.76; Samime Kalenderoğlu, Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan 13. Yüzyıl Selçuklu Dönemi Ahşap Kapı Süslemeleri (Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü El Sanatları Eğitimi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Tezi), Ankara, 2006, s.40.

Bahsi geçen kemerli şemaya sahip ahşap kapı kanatları özellikleri bakımından 13. yy. başları ile ortaları arasında tarihlendirilmiştir. Üslup benzerliği, kompozisyon düzeni ve süslemeleri açısından Berlin'deki ahşap kapı kanadının bu örneklerle olan büyük benzerliği, aynı süreç içerisinde yani 13. yy. başlarından ortalarına kadar uzanan bir süreçte yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca kapı kanadındaki süslemelerin, bu süreç içerisinde çoğu Anadolu Selçuklu eserinde görülen süslemelerle olan benzerliği tarihlendirmeyi büyük ölçüde doğru kılmaktadır.

Sonuç

1989 yılında Londra'dan Berlin Pergamon Müzesine getirilen ahşap kapı kanadı, geometrik, bitkisel ve figürlü süslemeleri ile Anadolu Selçuklu dönemi üslubunu bir arada görebileceğimiz nadide örneklerdendir. Kemerli, panolu ve madalyonlu şemaya sahip olan kapı kanadı, Anadolu'da mevcut bazı örneklerin benzerlerindedir.

Kapı üzerinde neredeyse hiç boşluk kalmayacak biçimde süsleme yapılmıştır. Geometrik olarak, yıldız, çokgen, daire ve inci dizisi motifleri kullanılırken, bitkisel motifler, çok kollu çiçek, rumi, palmet, lotus ve kıvrım dallardır. Kapı merkezine alınan madalyon motifinin etrafını saran düğümlü ejderler ile grifon figürleri astral anlamda evren sembolü olarak kullanılmıştır. Madalyon motifi ile aslan motifleri arasında kalan dikdörtgen bordürün, kalan yazı izleri ve benzer örnekler dikkate alındığında, kitabelik olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf 5).

Nereden götürüldüğü veya hangi yapıya ait olduğu bilinmeyen kapının Anadolu'dan taşındığı kuvvetle muhtemeldir. Madalyon etrafındaki ejder figürlerinden yola çıkarak, Artuklu veya Zengiler'e ait olabileceği belirtilmiş³⁹, bu görüşü destekleyen bir başka çalışmada Dicle civarında bulunan bir türbenin parçası olduğu iddia edilmiştir⁴⁰. Ancak Karaman veya Hacı Hasan Mescidi kapı kanatlarıyla olan büyük benzerliği dikkate alındığında İç Anadolu bölgesindeki bir yapıya ait olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Anadolu Selçuklu Süslemesinde, Artuklu ve Zengiler'de olduğu gibi, düğümlü ejder motifleri çokça kullanılmıştır. Aynı soyun mensupları olmasının yanında, ortak kültür birikimi ve dönem üslubunu benzerliği ve daimiliğinin yanı sıra dönemin gezici ustaları bu benzerliğin oluşmasında büyük rol oynamıştır.

Benzer örnekler ışığında değerlendirmeye çalıştığımız kapı kanadı, bugün Berlin'deki Pergamon Müzesi'nde ikinci katta sergilenmektedir. Kitabe bölümünün deformasyonu nedeniyle yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen, ancak kompozisyon düzeni, süslemeleri ve üslup özellikleri açısından Anadolu Selçuklu Dönemine ait kemerli şemaya sahip diğer kapı kanatlarıyla büyük benzerlik sergilediği görülen kapı kanadı, 13. yy. başlarından, ortalarına kadar uzanan bir süreçte yapılmış olmalıdır.

³⁹ Meinecke, *a.g.m.*, s.55.

⁴⁰ Sara Kuehn, *The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art*, Brill, Boston, 2011, s.152.

KAYNAKÇA

- AKIN, Günkut “Karaman İbrahim Bey İmaretine Ait Bir Kapı Kanadındaki Kadın Figürünün Çağı ve Anadolu Ortamındaki Yeri”, Sanatın Ortaçağı- Türk, Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar, Haz. Engin Akyürek, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1997, ss. 51-70.
- BAŞKAN, Seyfi, “Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatı”, İlgı, Yıl: 19, Sayı: 42, İstanbul, (1985), ss.9-14.
- BAYBURTLUOĞLU, Zafer, Anadolu’da Selçuklu Dönemi Sanatçıları I “Ağaç İş Ustaları”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1988.
- BİRSEL, Can, “Berlin’in Pergamon Müzesi”, Aktüel Arkeoloji, sy. 67, İstanbul, <http://www.aktuelarkeoloji.com.tr/berlinin-pergamon-muzesi>, E.T. 15.02.2019.
- BOZER, Rüstem- ÇEKEN, Muharrem, Anadolu Selçuklu Çağı Mirası, Müze Eserleri, Arkadaş Basım Sanayi Ltd. Şti., c. 1, Ankara, 2016.
- BOZER, Rüstem, “Ahşap Sanatı”, Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi Uygurluğu, Ed.Ali Uzay Peker-Kenan Bilici, c. 2, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, (2006), ss.533-543.
- BOZER, Rüstem, “Kemerli Şemaya Sahip Selçuklu Devri Ahşap Kapı Kanatları”, 9.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, c. 1, Ankara, (1995), ss.407-421.
- BOZER, Rüstem, 15.Yüzyılın Ortasına Kadar Anadolu Türk Sanatında Ahşap Kapılar (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1992.
- BULUT, Lale, “Anadolu Selçuklu Sanatında Maske Şeklinde: İnsan Başı Tasvirleri ve ikonografik kaynağı üzerinde düşünceler”, Sanat Tarihi Dergisi, sy. 10, İzmir, (2000), ss.21-41.
- ÇAKMAKOĞLU KURU, Alev, “Orta Çağ Anadolu Türk Mimarisinde Dügüm Motifi ve İkonografisi”, Erdem Dergisi, Sayı:51, Ankara, (2008), ss.23-52.
- ÇINAR, Oktay, Ankara Etnografya Müzesinin Teşhirindeki Ahşap Eserler (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Tezi), Kayseri, 2011
- ÇORUHLU, Yaşar, “Lotus İkonografisi ve Uygur Sanatında Lotus”, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongre Bildirileri, Ankara, (1997), ss. 155-168.
- ÇORUHLU, Yaşar, Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, Seyran Yayınları, İstanbul, 1995.
- ÇORUHLU, Yaşar, Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000.

- DİYARBEKİRLİ, Nejat, Hun Sanatı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.
- DURAN, Remzi, “Osmanlı Devri Mimarlık Abidelerinde Tezyini Unsur Olarak Nevruz Çiçeği Motifi”, XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, (2002), ss. 12-49
- DURUN, Şükrü, Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Süsleme (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2016.
- DURUN, Şükrü, “Figürlü Mihrabıyla Dikkat Çeken Bir Anadolu Selçuklu Eseri: Aksinne Mescidi”, Yaşar Erdemir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları, Ed. Osman Kunduracı-Ahmet Yavuzılmaz, Literatürk Academia Yayınları, Konya, 2019, ss. 973-1015.
- ERSON, Ayla, XV. Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği, Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Matbaası, İstanbul, 1993.
- ESİN, Emel, “Evren, Selçuklu San'atı Evren Tasvîrinin Türk İkonografisinde Menşe'leri”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, Ankara, (1970), s. 161-182.
- GÜNDOĞDU, Hamza, “İkonografik Açıdan Türk Sanatında Rûmi ve Palmetler”, Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan, Ankara, (1993), ss. 197- 211.
- KALENDEROĞLU, Samime Ankara Etnografya Müzesinde Bulunan 13. Yüzyıl Selçuklu Dönemi Ahşap Kapı Süslemeleri (Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü El Sanatları Eğitimi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Tezi), Ankara, 2006.
- KUEHN, Sara, The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art, Brill, Boston, 2011.
- KUEHN, Sara, “The Dragon in Transcultural Skies: Its Celestial Aspect in the Medieval Islamic World”, Spirits in Transcultural Skies Auspicious and Protective Spirits in Artefacts and Architecture Between East and West, Ed. Niels Gutschow-Katharina Weiler, Springer International Publishing, Switzerland, (2015), ss. 71-99.
- MEINECKE, Michael, “Islamische Drachentüren, Zu Einer Neuerwerbung des Museums für Islamische Kunst”, Museums Journal, nr.IV, Berlin, (1989), ss.54-58.
- MÜLAYİM, Selçuk, “Selçuklu Palmet Motiflerinin Tipolojisi”, Anadolu (Anatolia), sy.XX, Ankara, (1974), ss. 141-153
- MÜLAYİM, Selçuk, “Rumî Motifinin Zoomorfik Kökeni Hakkında”, Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongre Bildirileri (4-7 Eylül 1989), Ankara, (1997), ss. 177-181.

- OKTAY, Jale Özlem, Türk Sanatında Grifon Tasvirleri, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Tezi), İstanbul, 2006.
- ÖGEL, Semra, Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı, Ankara, 1966.
- ÖNEY, Gönül, Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.
- ÖNEY, Gönül, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Arslan Figürü" , Anadolu (Anatolia), sy. 13, Ankara, (1971), ss. 1-41.
- SÖZEN, Metin, Tarihsel Gelişimi İçinde Türk Sanatı, Anadolu Bankası, İstanbul, 1983.

TÜRKİYE'DE SELÇUKLU MESKÛKÂTİNİN MESELELERİ HAKKINDA BAZI TESPİTLER

SADİ S. KUCUR*

Özet

Genelde İslâm numismatiği Türkiye'de özellikle üniversitelerde ve müzelerde öneminin farkında olunmadığı, dolayısıyla uzmanının da bulunmadığı bâkir bir alandır. Dolayısıyla dersi de yoktur ve müzelerde büyük bir ihtiyaç olmasına rağmen uzman da yetiştirilmemektedir. İktisat tarihi bölümünde zorunlu, sanat tarihi ve tarih bölümlerinde hiç olmazsa seçmeli ders olmalıdır. Çünkü sikkeler maliye tarihi, siyasi tarih, şehir tarihi, tâbilik-metbûluk ilişkileri, unvan, lâkab ve künyeler, semboller, yazı ve süslemeler bakımından eşsiz ve zengin birincil kaynaklardır.

Müzelerin büyük kısmında da İslâm numismatı yoktur. Tesadüf eseri var ise de kendisinin çalışmakta olduğu gerekçesiyle akademisyenlerin, araştırmacıların, tez öğrencilerinin inceleme taleplerine set çekilmektedir. Müzeler personel yetersizliği nedeniyle veya bürokratik bahanelerle tasnif edilmemiş, envanteri yapılmamış veya çok yetersiz ve yanlış yapılmış sikkelerle doludur. Kültür ve Turizm Bakanlığı bu ihmal edilmiş konuyu bir an evvel gündemine alıp çözüm üretmelidir.

Anahtar Kelimeler: İslâm numismatiği, Selçuklu meskûkâtı, Selçuklu numismatiği, Selçuklu sikkeleri

SOME DETERMINATIONS ABOUT THE ISSUES OF SELJUQ COINS

Abstract

Especially universities and museums in Turkey are not aware of the importance of Islamic numismatics in general. Therefore, it is an area untouched by the experts. Thus, this field has no course and there are no trained experts although there is a great need at museums. There should be a compulsory course in economic history department and, at least, an elective course in art history and history departments. This is because coins are unique and rich primary sources in terms of fiscal history, political history, city history, vassalage-lordship relations, title, cognomen and personal records, symbols, writings and ornaments.

There are also no Islamic numismatists at most of the museums. Even if there is, by coincidence, there is also a barrier for the review requests of academicians, researchers and thesis students on the grounds that he is working. Museums are full of coins that were not classified, not inventoried or inadequately and wrongly

* Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, skucur@marmara.edu.tr.

inventoried due to the staff shortage or bureaucratic excuses. The Ministry of Culture and Tourism should address and find a solution for this neglected issue as soon as possible.

Keywords: Islamic numismatics, Islamic coins, Seljuq numismatics, Seljuq coins

Meskûkât veya numismatik bilim dalı müstakil bir dilim dalı olmasının yanısıra tarih, iktisat tarihi, sanat tarihi ve arkeoloji gibi bilim dallarının da başvurduğu önemli bir alandır. Batıda XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan İslâm meskûkâtı ile ilgili araştırmalar gittikçe artarak gelişmeye devam etmektedir. Türkiye’de ise ilk önemli araştırmalar bir asır sonra, XIX. yüzyıl sonlarında başlamıştır. Abdülatif Subhi Paşa (v. 1886), Süleyman Sûdî (v. 1896), İsmail Galib (Edhem) (v. 1895), Halil Edhem (Eldem) (v. 1938), Mübarek Galib (Eldem) (v. 1938), Ahmed Tevhid (v. 1940), Ahmed Ziya ve Ahmed Refik (Altınay) (v. 1937), Osman Ferit Sağlam (v. 1958) beyler bizde İslâm numismatiğini inşa eden isimlerdir. *Müze-i Hümayûn Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogları, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* ile devamı olan *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*’ndaki birçok makale bu isimlerin yayınlardır.

Ancak o zamandan günümüze Türkiye’de bu alanda yapılan araştırmalar yurtdışındakilerin gerisinde kalmıştır. Türkiye’deki yayımlar genel İslâm meskûkâtı içinde doğal olarak Türkiye Selçukluları, Beylikler ve Osmanlı meskûkâtı konularında yoğunlaşmıştır. Osmanlı meskûkâtı araştırmaları ise Selçuklu’ya nispetle daha fazladır. Özellikle birçok müzede envanteri bile doğru-dürüst yapılmamış binlerce sikke mevcutken, katalog yayınlarının ve araştırmaların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir.

Türkiye’de İslâm meskûkâtının problemleri, onun bir parçası olan Selçuklu meskûkâtı için de geçerlidir. Bu problemleri iki başlık altında ele alabiliriz: Akademik alanda, üniversitelerde İslâm numismatiği ile müzelerdeki sikke koleksiyonları.

Türkiye’de Akademik Alanda İslâm Numismatiği

Türkiye’de akademik ortamda yapılan numismatik araştırmaların antik ve Bizans dönemi sikkeleri üzerinde yoğunlaştığı görülür. Eski Çağ tarihçileriyle arkeologlar kazılarda çıkan veya müzelerde bulunan bu sikkelerin kataloglarını ve değerlendirmelerini yapmaktadırlar. Türkiye’de İslâm numismatiği ile ilgili yayınların büyük kısmı sikke koleksiyonerleri tarafından yapılmış ve yapılmakta, bu büyük boşluğu onlar doldurmaya çalışmaktadır. Behzat Haki Butak (v. 1963), Şerafettin Erel (v. 1989), Cüneyt Ölçer (v.1990), Mehmet Nurettin Ağat (v. 1979), İbrahim Tözen, Celil Ender, Ömer Diler (v. 2005), Garo Kürkman, Yılmaz İzmirlier, Necdet Kabaklarlı, Bilhan Akçasar, Hüsnü Öztürk, Metin Erüreten, Kaan Uslu, Gültekin Teoman, Kamil Eron bunların önde gelenleridir. Müzelerdeki

numismatlardan ise İbrahim Artuk (v. 1993) (ve eşi Cevriye Artuk), Tunçay Aykut, Mehmet Çayırdağ, İsmail Günay Paksoy, Adil Özme, Tahsin Saatçi zikredilebilir.¹

Üniversitelerde ise bu alanda uzmanlaşmış akademisyen maalesef çok azdır. Bunlar tarih ve iktisat tarihi bölümlerinde tamamen veya kısmen İslâm numismatiği veya para tarihi üzerinde çalışan akademisyenlerdir: Halil Sahillioğlu (v. 2012), Şevket Pamuk, Coşkun Alptekin (v. 1998), Şevket Nezih Aykut, Edhem Eldem, Ali Akyıldız, Ömerülfaruk Bölükbaşı, Osman G. Özgüdenli, Ali Mıynat, Ramazan Uykur, Sadi S. Kucur. Yeterli akademisyen olmadığı için, lisans ve lisans üstü ders programlarında da durum farklı değildir. Hiçbir üniversitede numismatik bölümü bulunmadığı gibi, lisans ve lisans üstü programlarda özellikle İslâm numismatiği dersi de yok denecek kadar azdır. Mevcut araştırmalar genellikle sanat tarihi bölümlerinde yapılan tezlerdir. Bu tezlerde üzerinde yoğunlaşılacak konular ise tasvir ve sembollerdir. Halbuki sikkeler numismatik ilminin başlıca kaynağı olmasının yanısıra, bizzat para tarihi, para arzı, sikke tecdid, tağşiş ve tashihleri bakımlarından iktisat tarihinin en önemli kaynaklarından. Keza tâbilik-metbûluk ilişkileri, sikkeyi darp ettirenlerin isim, unvan, lâkab ve künyeleri ile sembollerinin tespiti, dinî tercihleri, sikkenin darp edildiği şehrin tarihi gibi konularda da tarih araştırmaları için büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan Türkiye'deki müzeler araştırmayı bırakın, envanteri, kataloğu yapılmamış binlerce sikkeyle doludur.

Bu durumun başlıca sebebinin üniversitelerde özellikle tarih ve iktisat tarihi bilim dallarındaki akademisyenlerin her nedense numismatiğe gereken ilgiyi göstermemelerinden ve sikkelerin kaynak değerinin farkında olmamalarından kaynaklandığı söylenebilir. Sikke koleksiyonları zengin olan müzelerin bulunduğu şehirlerde, hiç olmazsa 10-15 üniversitenin ilgili bölümlerinde İslâm numismatiği derslerinin açılması bu meselenin çözülmesi için bir başlangıç olabilir. Ancak bu dersleri verecek yeteri sayıda akademisyen numismat bulunmadığı için koleksiyoner numismatlardan destek alınmalıdır.

Müzelerdeki Sikke Koleksiyonları

Müzelerdeki İslâmî sikkelere gelince. Yukarıda ifade ettiğim gibi müzeler genellikle tasnifi, envanteri, kataloğu yapılmamış binlerce sikke ile doludur. Söz gelimi bazı müzelere Selçuklu sikkesi bulunup bulunmadığını veya ne kadar mevcudu olduğunu sorduğunuzda alacağımız cevap maalesef “bilmiyoruz” olmaktadır. Müzede genellikle İslâm numismatı bulunmadığı veya varsa sadece antik sikke uzmanı olduğu için İslâmî sikkeler hakkında size bilgi verememektedirler. Aslında sistematik bir envanteri bulunmayan bu sikkeler kötü niyetli kişilerin suistimaline de maruz durumdadır. Daha açık söylemek gerekirse

¹ Bir de burada isimlerini zikretmek istemediğim, ama numismatlarca malûm olan bir grup vardır. Bunlar yeterli donanımına sahip olmadığı halde yayın yapma hevesinde olan, imkân sahibi koleksiyonerler veya görevini kötüye kullanan bazı müze görevlileridir. Kendileri numismat olmadıkları halde, bir numismatla ortak yayın yaparak itibar devşirmektedirler. Vaktiyle Merhum Ömer Diler'in zikrettiği, yazar adı değiştirilmiş, yazar adı eksik veya yetersiz çalışmalar da vardır (“Birkaç Kitap Tanıtımı”, *Osmanlı Araştırmaları*, 21 (İstanbul 2001), s. 340-344).

özellikle sikkeler acilen müze dışındaki kişilerden ziyade müze personelinin muhtemel suistimallerinden korunması gerekmektedir. Çünkü değerli sikkeler ile değersiz, kondisyonu kötü olan sikkelerin yer değiştirmesi pekâlâ mümkündür ve bunun tespiti de zordur. Bakanlığın bu meseleye acilen el atması gerekmektedir. Son zamanlarda müzelerde eserlerin belirlenmiş bir standartta fotoğraflarının çekilip envanterlerinin düzenlenmesine başlanacağına dair bilgi edinmiş isem de, maalesef bürokrasinin hantallığı nedeniyle bu teşebbüsün ne zaman sonuçlanacağı meçhuldür.

Yine araştırma veya tez çalışması için müracaat edildiğinde müze personelinin alacağınız cevap genellikle olumsuz olmaktadır. Taşınma, tadilat, tasnif, kazı, yeterli personelin bulunmaması veya kendilerinin çalıştıkları gibi gerekçelerle karşılaşılmaktadır. Mesela birkaç ay önce bir yüksek lisans öğrencime tez konusu belirlemek için görüştüğüm muhtelif şehirlerdeki altı müzeden sadece birinden, o da kısmen bir olumlu cevap alabildim. Görüştüğüm sikke sorumlusu bir kısım Selçuklu sikkesi üzerinde kendisinin çalıştığını ve yayın yapacağını ifade etti. Bunun üzerine çalışmadıklarından belirli bir kısmınının kataloğunu yapabileceğimizi söyleyince bu teklif de kabul görmedi. Çünkü düşündüğümüz kısmın bütün sikkelerini değil de içinden keyfi olarak seçip ayırdığı önemli sikkelerden geriye kalan (sanat değeri ve kondisyonu iyi olmayan) sikkeler üzerinde çalışabileceğimizi söyledi. Başta çalıştığını ifade ettiği sikkelerle yetinmeyip benim teklif ettiğim sikke grubu içinden de seçmece karpuz gibi değerli ve özelliği olan sikkeleri ayıklayıp geri kalanını vermeye çalıştı. Böyle bir katalog çalışmasının mümkün olamayacağını ifade etmeye çalıştım. Bunun üzerine bir lütf ve ihsanda bulunur gibi “kendi ölçülerine göre” çalışmayı düşünmediği, sanat değeri olmayan ve yazıları zor okunan bir sikke grubunu ısrarla vermeye çalıştı. Nihayetinde öğrencimin şevkini kırmamak için bu dayatmayı kabullenmek zorunda kaldım.

Aslında müze personelinin müzelerde bulunan objelerle ilgili yaptıkları yayınların bir istatistiği yapıldığı takdirde oran olarak çok yetersiz olduğunun ortaya çıkacağı kesindir. Halbuki batıdaki büyük müzelerin koleksiyonlarındaki objelerle ilgili müzedeki ilgili uzmanların araştırmalarının yer aldığı süreli bültenleri, dergileri mevcuttur. Bizim müzelerde ise sergilenen eserlerin tanıtım kartları bile yetersizdir ve fahiş hatalarla doludur. Kültür ve Turizm Bakanlığının müzelerdeki bu vahim durumu ele alıp bazı adımlar atması gerekmektedir.

Müzelerde uzman kadro bakımından İslam numismatı ve epigraflarına şiddetle ihtiyaç olduğu görülmektedir. Mesela önemli ve zengin bir İslâmî sikke koleksiyonunun bulunduğu, Osman Hamdi Beyin kurduğu Müze-i Hümayun'da, bugünkü adıyla İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bile 49 müze uzmanı arasında maalesef bir kişi de olsa numismat mevcut değildir. Halbuki bu müze, sikke koleksiyonu bakımından dünyanın önde gelen müzelerinden biridir. Zira bakanlığın kültür portalı veb sayfasında² bu müzede 575 bin sikke bulunduğu ifade edilmektedir. Tarih ve sanat tarihi bölümleri mezunlarının, özel olarak numismatikle

² <https://www.kulturportalı.gov.tr/portal/muzeler-haftasında-gormeniz-gereken-on-muze> (20.05.2019).

İlgilenmemişse bu alanda ihtiyaca cevap veremeyeceği de ortadadır. Bu nedenle Bakanlığın bu ihtiyacı görüp kadrolar açması ve alınan uzman adaylarını alanın uzmanlarından destek alarak eğitime tâbi tutması uygun olacaktır.

Ayrıca müzelerin aslında kendilerinin yapması gereken envanter ve katalog çalışmalarına önemli katkı sunan akademik araştırmaların yapılmasına engel olmanın, güçlük çıkarmanın aksine, önünü açması, teşvik etmesi ve destek sağlaması gerekir. Nitekim Londra British Museum, Paris Bibliothéque Nationale, Oxford Ashmolean Museum, Tübingen Üniversitesi gibi yerlerdeki önemli sikke koleksiyonlarının katalogları konunun uzmanı numismatlar tarafından yayınlanmış ve yayınlanmaya devam etmektedir.

SELÇUKLU TEMRENİNİN METALÜRJİK VE MORFOLOJİK ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE YENİ BULGULAR

ALPTEKİN YAVAŞ*

Özet

Bu çalışma kapsamında Samsat kazılarında ele geçen toplam 46 buluntu arkeometrik yöntemlerle incelenmiştir. Bu örneklerden 44 adedi temren (okucu) iken iki tanesi demir külçedir. Temren örneklerden iki yassı örnek hariç tamamı dörtgen kesitlidir. Ayrıca Konya-Kubad Abad Sarayından 14, Isparta-Eğridir Sultan Hanından 8, Afyon-Amorium'dan ise 5 temren örneği çalışma kapsamında metalürjik analize tabi tutulmuştur. Bu incelemeler metalografi mikroskobu, taramalı elektron mikroskobu (SEM) ve enerji dağılımlı x-ışını spektrometresi (XRF) ile gerçekleştirilmiştir. Analizlerde temren örneklerinin iğne ve ağız bölümlerinden numune alınarak, üretim malzemesi, şekillendirme ve sertleştirme yöntemleriyle içyapı özellikleri hakkında bilgiler elde edilmeye çalışılmıştır.

NEW FINDINGS ON METALLURGICAL AND MORPHOLOGY PROPERTIES OF SELJUK TEMREN'S

Abstract

In this study, a total of 46 finds from Samsat excavations were investigated by archaeometric methods. Of these, 44 were temren's (arrowhead), while two were iron nuggets. Except for the two flat samples, all of them are rectangular. In addition, 14 samples from Kubad Abad Palace, 8 specimens from Isparta-Eğridir Sultan's Caravansarai and 5 specimens from Afyon-Amorium were subjected to metallurgical analysis. These investigations were carried out using a metallography microscope, scanning electron microscopy (SEM), and energy distribution x-ray spectrometry (XRF). In the analysis, the samples were taken from the needle and mouth sections of the baseline samples, and information about the internal structure properties by the production material, shaping and hardening methods was tried to be obtained.

Anadolu-Ortaçağ okçuluğu konusundaki araştırmaların yetersizliği, bu konudaki yayınların sayısına bakıldığında hemen ortaya çıkar. Kazı buluntusuna dayalı çalışmalar ise çok daha azdır. Adıyaman-Samsat Höyük kazılarının 1979-

* Doç.Dr., Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Terzioğlu Yerleşkesi 17100 Çanakkale/TÜRKİYE. alptekinyavas@hotmail.com

- Bu çalışma "Samsat Temrenleri: Kronoloji, Tipoloji, Terminoloji ve Metalürjik Bir Değerlendirme" isimli ve 114K791 numaralı TÜBİTAK 1001 projesinin sonuçlarının bir bölümünden teşkil edilmiştir.

1981 sezonlarında kazılmış olan Şirin Kulesinde ele geçmiş 12.200 adetlik koleksiyonu Anadolu'da bulunmuş en büyük temren grubudur. Bu çalışma Samsat Höyük'teki bu verileri merkez almak üzere Beyşehir-Kubad-Abad Sarayı, Isparta-Eğirdir II. Gıyaseddin Keyhüsrev Kervansarayı, Alanya Sarayı gibi Selçuklu ve Amorium gibi Bizans yerleşimlerinin Ortaçağ dönemine tarihlenebilen temrenleri morfolojik ve metalürjik boyutlarıyla ele almaktadır.

Üretim Malzemesi

Metaloğrafi incelemesinde temrenlerin içyapılarında sıklıkla cüruf kalıntılarına rastlanmış, genel itibariyle malzemelerin karbonsuz olduğunu gösteren ferrit taneleri gözlemlenmiştir. Az karbonlu bölgelerde ise dağınık bir şekilde içyapılarda rastlanmıştır. Kimyasal incelemeler demire eşlik eden bir alaşım elementi olmadığını göstermektedir. İki örnekte %0,28'e ulaşan mangan, cevher kaynaklı ve dört örnekte ise %0,20 silika, yoğun cüruf kalıntıları nedeniyle katışkı elementi olarak değerlendirilmektedir. Saf demirin hâkim olduğu kompozisyon ve yoğun miktarda rastlanan cüruf kalıntıları, üretim malzemesinin kökeninin doğrudan izabe teknolojisi olduğunu ispatlamaktadır. Bu teknolojiye izabe fırınlarında 1100 derece ve üzeri sıcaklıklarda cürufu oluşturan cevher içeriği erimekte, yumuşayan ama erimeyen demirin birbiri ile kaynaması sağlanmaktadır. Ortaya çıkan gözenekli ve bolca cüruf içeren demir kütük (luppe) sıcak halde fırından çıkarılarak dövülmekte ve ilk saflaştırması gerçekleştirilmektedir. İnsanlığın demiri cevherden ilk elde ettiği yöntem olan doğrudan izabe, Ortaçağ'da Anadolu'da en çok başvurulan demir üretim yöntemidir¹. İlk saflaştırma işlemi uygulanan demir kütükler farklı formlarda dövülerek, demirci başlangıç malzemesi oluşturulmakta, ağırlığına ve kalitesine göre ticareti yapılmaktadır. Samsat'taki kazılarda doğrudan izabe yöntemi ile elde edilmiş iğ formunda demirci başlangıç malzemeleri² ve kâse formunda külçeler bulunmuştur. Kâse formundaki külçelerden kesilen numunelerde korozyon nedeniyle metal gövde elde edilememiştir (**Foto 1**). Ancak elektron mikroskobu ile yapılan incelemelerde bol cürufllu, kum katkılı, gözenekli yapılar görülmüştür. Ayrıca saf demir ve dağınık bir şekilde az miktarda çeşitli karbon oranına sahip yapıların korozyon sonrası kalıntılar gözlemlenmiştir (**Foto 2-3**). Bu gözlemler sonucunda bu külçelerin kalitesiz, iyi rafine edilmemiş malzemeler oldukları söylenebilir. Büyük ihtimalle farklı merkezlerde farklı cevherlerden üretilmiş değişik formlardaki demirci başlangıç malzemeleri Samsat demirci atölyesinde temren başta olmak üzere çeşitli aletlerin üretiminde kullanılmak üzere bir araya getirilmiştir. Samsat'ta beş farklı temren numunesinde yer alan cüruf kalıntılarının kimyasal analizi ile farklı kaynaklardan demirlerin kullanıldığı anlaşılmıştır. Numunelerde yer alan cüruf kalıntıları demirin üretildiği cevhere ait parmak izlerini taşır. Farklı karakterlere sahip cüruf kalıntıları ise aletlerin üretildiği demirci başlangıç malzemelerinin kökenlerinin farklı olduğunu gösterir. Üç temrene ait

¹ Ü.Güder, *Anadolu'da Ortaçağ Demir Metalürjisi: Kubad Abad, Samsat, Kinet Höyük, Hisn-al Tinat ve Yumuktepe Kazı Buluntuları*. ÇOMÜ, Sanat Tarihi Bölümü, Doktora Tezi, 2015 Çanakkale.

² N.Özgüç, *Samsat*, T.T.K Yayınları, Ankara, 2009.

numunede (SA No.01-03-09) bulunan cüruf kalıntılarının analizlerinde SiO₂/FeO oranları 1'e oldukça yakın determinasyon katsayısına (R2) sahip oldukları için birbirleriyle tutarlıdır. Öte yandan SA No.08 ve 10 cüruf kalıntılarındaki SiO₂/FeO oranları çok dağınık bir görünüm sergiler. Aralarında doğrusal bir fonksiyondan bahsetmek mümkün değildir. Bunun nedeni bu temrenlerin üretildiği demirci başlangıç malzemelerinin üretiminde yüksek manganlı bir cevher kullanılmasıdır. Cüruf kalıntılarında yüksek mangana rastlanan iki örneğin demir gövdesindeki mangan oranı da yüksektir. Kimyasal analizi yapılan 17 örnekten sadece ikisinde manganın yüksek oluşu, manganlı cevherden elde edilen külçelerin temren üretiminde nadiren kullanıldığını göstermiştir. Katışkı oranında yer alan manganın malzemenin mekanik özelliklerine Ortaçağ demircilerinin fark edebileceği miktarda bir katkısı olmaması nedeniyle bunun bilinçli bir tercihten öte demirci başlangıç malzemelerinin tedariki ile ilgili bir durum olduğu söylenebilir. Bazı temren örneklerinde kıvrım ve birleşim hatlarına, farklı karbon oranlarına, tane boyutlarına ve cüruf kalıntısı yoğunluğuna sahip içyapıların oluşumu hurda demirlerin kullanıldığına dair güçlü kanıtlardır (**Foto 4**).

Demir, Ortaçağ'da önemli bir üretim malzemesi olup demirden üretilmiş ve kullanılmış aletler tamir edilmekte ya da farklı bir malzeme üretmek üzere atölyelerde diğer demirlerle ocak kaynağı ile birleştirilerek tekrar değerlendirilmektedir. Fransa'da Gotik kiliselerin inşasında kullanılan demirlerin bir kısmının hurda demirlerden oluştuğu ve bunların ticaretine ilişkin bilgilere kilise kayıtlarında rastlanır³. Samsat Höyük buluntuları arasında yer alan üretimi yarıda kalmış ya da hatalı üretilmiş temrenlerin varlığı bu nedenle anlamlıdır. Ortaçağ demircisi bu küçük demir parçalarını birbirine kaynatmak yöntemiyle tekrar değerlendirmeyi düşünerek atölyesinde saklamış, depolamıştır. Ayrıca demirin Ortaçağ'da çok önemli bir alış-veriş aracı olmasını da unutmamak gerekir.

Samsat'taki dörtgen temrenlerin üretiminde diğer elementlerce katışkı oranı düşük, cüruf kalıntıları açısından zengin, heterojen özellikli, zaman zaman hurda içerikli malzemelerin kullanıldığı göz önüne alındığında diğer örneklerden bazı farklılıklar görülmektedir. Örneğin Kubad Abad, Eğirdir yassı temrenlerinde daha temiz malzemeler kullanılırken, Yumuktepe'de elde edilen dörtgen kesitli temrenlerde fosfor içerikli demir kullanıldığı tespit edilmiştir⁴. Fosfor içeriği demiri sertleştiren bir element olup bu konuya "Sertleştirme Yöntemleri" başlığında tekrar değinilecektir. Bu çalışma kapsamında incelenen temrenler arasında üretim malzemesi açısından en şartıcı örnek ise Amorium'da ele geçmiş olan yıldız kesitli temrendir. Bu temrenin üretiminde değerli bir çelik türü olan pota çeliği kullanılmıştır. Pota çeliği üretim merkezleri, ürünün ekonomik değeri nedeniyle

³ M. L. Héritier vd., "Recycling and Salvaging Ferrous Alloys in the Middle Ages: A Common Practice? New Insights from Texts and Metallographic Analysis", *Iron in Archaeology Conference*, (30 Mayıs-2 Haziran) Prag 2017, s.5-6.

⁴ Güder, a.g.t., s.124.

Merv'de olduğu gibi yerleşim yerlerinin içerisinde korunaklı bölgelerde yer alırdı⁵. Değerli pota çeliğinden sadece kılıç ve bıçak gibi aletler üretildiği sanılmaktadır. Kubad Abad ve Samsat buluntuları arasında üç adet yüksek karbonlu pota çeliğinden üretilmiş bıçak ele geçmiştir⁶.

Üretim Yöntemi

Temrenler, demirci başlangıç malzemelerinin ya da kaynatılarak birleştirilmiş hurda demirlerin demirci ocağında ısıtılması ve örs üzerinde dövülmesi ile şekillendirilmiştir. Temren, çivi gibi küçük aletlerin şekillendirilmesinde öncelikle bir ara form oluşturulur. Başlangıç malzemesinden kesilen parça ısıtılıp dövülerek, malzemenin fazla boşluklu ve cürufu olması durumunda ise tekrar tekrar katlanıp dövülerek uzunca bir çubuk meydana getirilir. Ortaçağ demirci başlangıç malzemelerinde bu iş için önceden hazırlanmış çubukların da dolaşımında olduğu bilinmektedir⁷. Bunlardan bazılarının bir ucu düz diğer ucunda asmaya uygun kanca ya da halka formları vardır. Bazıları ise Âdâb el-Harb ve el-Şeca'a adlı eserde belirtildiği üzere iki ucu sivri çivi formunda olup ağırlığı yaklaşık 1,5 kilogramdır⁸.

Dörtgen temrenlerin üretim sürecinde önce ağız şekillendirilir, ardından çubuk kesilir ve en son iğne formu hazırlanır. Şekillendirmede herhangi bir kalıp kullanılmaz. Temrenlerin enini çubukların kalınlığı belirler, bu nedenle kundaklı yaylarla atılacak temrenler için daha kalın çubuklar kullanılmış olmalıdır. Temren ağırlıkları kabaca bazı sınıflarda değerlendirilse de her temrenin ağırlığı kesim işleminin göz kararı yapılması gereği farklıdır. Samsat temrenleri arasında ağız kısmı tam ama iğnesiz örnekler görülür. Bu, üretim sürecinde bir çubukta çalışılırken çubuk bitene kadar önce ağızların oluşturulup temrenlerin kesildiğini, iğne şekillendirme sürecinin bilahare tamamlandığını ortaya koymaktadır. Şekillendirme esnasında karbonsuz dolayısıyla yumuşak demir kullanıldığı için demirci zorlanmadan seri bir şekilde üretim yapabilir. Ancak demirci çubuklarında yüksek karbonlu yapıya yani çeliğe de rastlanabilmektedir. Çelik sert, dövülmesi zor ve ekonomik açıdan daha değerli bir malzeme olduğu için temrenlerin üretiminde tercih edilmemiştir. Samsat Höyük örnekleri arasında çelik içerikli üretimi yarıda bırakılmış temrenin bulunmasının nedeni de budur.

Yassı temrenlerin üretiminde de benzer bir üretim yöntemi takip edilmiştir. Ancak incelenen yassı temrenlerin ağız bölümlerindeki simetri, ağız iğne bölümlerindeki bilezikler, iğne bölümlerinin yuvarlak kesite sahip oluşu bu temrenlerin üretiminde daha hassas bir süreç takip edildiğini gösterir. Toplam

⁵ A. M. Feuerbach, *Crucible Steel in Central Asia: Production, Use, and Origins*, A Dissertation Presented to the University of London in Fulfilment Of There Quirements Forthe Degree of Doctor of Philosophy, University College London Institute of Archaeology 1997.

⁶ Güder, a.g.t., s.234.

⁷ R.Pleiner, *Iron in Archaeology: The European Bloomery Smelters*, Archeologicky Ustav Avcr., Prag, 2000, s.47.

⁸ M.Uyar, "Adâb el-Harb ve el-Şeca 'a 'ya Göre; Hisar ve Kuşatma Geleneği", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2007, 40, s.214-224(222).

12.200 dörtgen tipteki Samsat temreni arasında bulunan birbirinden içyapı ve tipoloji olarak farklılık gösteren iki yassı temrenin, farklı bir ören yerine ait olup müze deposunda Samsat örneklerine karışmış olmalıdır. Kubad Abad, Eğirdir ve Amorium yassı temrenleriyle dörtgen örnekler kıyaslandığında en önemli farklılık kullanılan malzemenin kalitesi, bir başka deyişle saflığıdır. Bu temrenlerin üretiminde daha iyi rafine edilmiş başlangıç malzemesi kullanılmıştır. Bu duruma ek olarak bazı temren örneklerinde Ortaçağ bıçaklarında görülen katmanlı çelik denilen yöntemin kullanıldığı görülür. Bu yöntemde saf demirden oluşan çubuklar, çelik çubuklarla kaynatılmakta, katlama-dövme işleminin tekrarlanmasıyla katmanlı (kompozit) yapılarla sahip kaliteli üretim malzemesi elde edilmektedir. Bu tekniğin en başarılı örneklerine Kubad Abad temrenlerinde rastlanmıştır. Katmanlı çelikten üretilmiş temrenlerin mukavemeti daha yüksek olup kesici, delici özelliği daha üstün olarak değerlendirilmektedir. Yassı kesitli şekillendirme işleminin son aşaması bileme taşında kenarların bilenmesidir. Bıçak üretiminde de kullanılan bileme işleminin dörtgen kesitte kullanılmadığı düşünülmektedir. Samsat'ın dörtgen kesitli temrenleri ile yassı örnekler üretim yöntemi açısından karşılaştırıldığında, dörtgenlerin seri bir şekilde, özensiz üretimin gerçekleştirildiği, olabilen en hızlı yöntemlerin tercih edildiği söylenebilir.

Sertleştirme Yöntemleri

Saf demirin sertliği 75-100 HV arasında bir değere sahiptir. %10 kalay içeren dövülmemiş bronz da bu sertlik aralığındadır. Soğuk dövme işlemi yapılmış bronzun sertliği ise 3 kat fazladır. Demiri bronzdan üstün kılan özelliği; sertliğini arttırmak için birçok farklı yöntemin tek başına ya da birlikte kullanılabilmesidir. Örneğin demire karbon eklenmesi, demiri çeliğe dönüştürür ve karbon oranına göre sertlik değerini artırır. Orta karbonlu (%0,4-0,5) çeliklerin sertlik oranı 200-250 HV arasındadır. Bu karbon oranına sahip bir demirin sıcakken soğutucu bir sıvıya daldırılması, başka bir deyişle su verme işlemi uygulanması yapıyı bir anda 600 HV'lik bir sertliğe ulaştırır. Karbon oranı yüksek çeliğin maliyetli bir malzeme oluşu Ortaçağ demircilerini yapıya karbonu dışarıdan eklemeye yönlendirmiştir. "Karbürleme" denilen bu süreçte odun kömürü gibi karbon içerikli malzemelerin içerisinde östenit değişim sıcaklığı üzerinde bekletilen demir ya da çelik aletlerin yüzeyden karbon emmesi sağlanmaktadır⁹. Karbonca zengin atmosferde ve yüksek sıcaklıklarda tutulan aletlerde karbon emilimi difüzyon yoluyla öncelikle yüzeyden başlar. Aletin karbonca zengin bölgesinin bir başka deyişle kabuğunun ne kadar kalın olacağı difüzyon parametreleri olan zaman, sıcaklık ve atmosfer ile doğrudan bağlantılıdır. Ayrıca karbürleme işlemi sonrası aletin nasıl soğutulduğu da sürecin verimliliğini etkiler¹⁰. İncelenen örnekler arasında SA No.09'de olduğu gibi uzun süre karbürleyici atmosferde işleme tabi tutulduğu görülen örneklerde sementit

⁹ Pleiner, a.g.e., s.292.

¹⁰ A.Feuerbach, "An Investigation of The Varied Technology Found in Swords, Sabres and Blades from The Russian Northern Caucasus", *Iams*, 2005, (25), s.27-43.

oluşumları gözlenmiştir (**Foto 5**). Karbürleme tespit edilenler Samsat örnekleri arasında en sert örnekler arasında yer alır. SA No.47 ve 164'de karbürleme işlemi ortalama sertlikleri 200 HV'lik değerlere yaklaştırmıştır. Samsat'taki dörtgen kesitli temrenlerde görülen karbürleme izleri 13.yy. Arsuf (Filistin) Kalesi temrenlerinde görülmemiştir¹¹. Suriye'de yer alan Al-Marqab Kalesi'ndeki Haçlı ya da Memlük üretimi 13. yy. temrenlerine ait yapılan bir başka çalışmada da karbürlemenin uygulanmadığı rapor edilmiştir¹² (Török, Barkóczy, Kovács, Major, & Vágner, 2016). Karbürleme denilen bu sertleştirme işlemi gövde sertlikleri hemen hemen benzer bu temrenler arasında Samsat örneklerine teknik anlamda öne çıkarmaktadır. Kubad Abad Sarayı buluntuları arasında yer alan dörtgen kesitli iki temrenden alınan numunelerden birisinde karbürleme yapıldığına dair izler görülmüş olup diğerinde yoğun korozyona uğradığı için kabuk bölümü incelenememiştir.

Karbürleme işlemi yapılmış olduğu tespit edilen 8 temrenin ağırlıklarına bakıldığında bunların SA No.60 hariç hepsinin 18 grama yakın veya altında olduğu görülmektedir (**Tablo 1**). Karbürlemenin alet şekillendirilmesi tamamlandıktan sonra uygulanan bir yöntem olduğu ve diğer bu ağırlıktaki temrenlerde kalın korozyon tabakaları olduğu düşünüldüğünde, Samsat'ta bulunan klasik yay ile atılan temrenlerde karbürlemenin genellikle uygulandığını söylemek yanlış olmaz.

Geçmiş dönemlerde demir üretiminde kullanılan balçıkı demir cevheri gibi kaynaklar nedeniyle en çok karşılaşılan alaşım elementlerinden birisi de fosfordur. Fosforlu cevherlerden üretilen demirlerin diğerlerinden daha sert olduğu ve işleme esnasında demirde kırılmalık oluşturduğu antik demirciler tarafından da bilinmektedir¹³. Fosfor içeriği ferritik demirlerin sertliğini 150 – 300 HV arasında bir değere yükseltebilmektedir. Samsat temrenlerinde fosfora rastlanmasa da Mersin Yumuktepe'de ele geçen Geç Bizans dönemine ait iki dörtgen kesitli temrenin sertlik değerleri 150 HV'yi aşmaktadır¹⁴.

Şekillendirme aşamasında temrenin soğumaya yakın dövülmesi içyapıda bazı deformasyonlara neden olmakta bu deformasyonlar da sertleşmeye olanak vermektedir¹⁵. Bronzda da uygulanan bu sertleştirme tekniği "Soğuk Dövme" olarak bilinmektedir. Eğirdir yassı temrenlerinde ortalama 234 HV gibi sertliklere ulaşmasında soğuk dövme tekniğinin uygulandığı içyapı incelenmesinde

¹¹ D.Ashkenazi, -O.Golan, -O.Tal, "An Archaeometallurgical Study of 13th Century Arrowheads and Bolts from the Crusader Castle of Arsuf/Arsur." *Archaeometry*, 2013, 55/2, s.235-257.

¹² B.Török-P.Barkóczy-Á.Kovács-B.Major-Z.Vágner, "Arrowheads and Chainmail Fragments from the Crusader Al-Marqab Citadel (Syria): First Archeometallurgical Approach", *Materials and Manufacturing Processes*, 2017, Vol.32, Issue 7-8, s.1-10.

¹³ J.Piaskowski, "Phosphorus in Iron Ore and Slag, and in Bloomery Iron", *Archeomaterials*, 1989, 3, s. 47-59.

¹⁴ Güder, a.g.t., s.215.

¹⁵ O.D.Sherby-J.Wadsworth, "Ancient Blacksmiths, the Iron Age, Damascus Steels, and Modern Metallurgy", *Journal of Materials Processing Technology*, 2001, 117, s.347-353(348).

gözlemlenen deforme olmuş tanelerle ortaya çıkmıştır. Samsat örneklerinde ise soğuk dövmeyle dair izlere rastlanmamıştır.

Sonraki çağlarda demirin sertleşmesinde uygulanan en etkili yöntemlerden olan su verme işlemine bu çalışmada incelenen hiçbir temrenin üretiminde rastlanmamıştır. Bunun en büyük nedeni su verme işlemi esnasında oluşan martensit yapılarının kırılabilirliği olup hedefe çarpma anında şok darbe ile karşılaşan temrenlerde kırılabilirlik istenen bir özellik değildir.

Samsat temrenleri arasında, üretimi yarıda bırakılmış ya da hatalı örneklerin yanında sertleştirme işlemi yapılmış, ahşap gövde kalıntıları iğne bölümünde fark edilen bitmiş ürünler de bulunmaktadır (**Foto 6**). Demirci başlangıç malzemelerinin varlığı da dikkate alındığında Samsat ile Kubad Abad arasında bazı benzerlikler olduğu söylenebilir. Kubad Abad Saray Külliyesinde demirci atölyesinin bulunduğu düşünülen alanda demirci başlangıç malzemeleri, üretimi yarıda bırakılmış temrenler ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu alanda bunların yanı sıra çok sayıda farklı tipte demir aleti ve demirci ocağı cürufu da ele geçmiştir. Kubad Abad'da incelenen yassı temrenlerin üretiminde kaliteli demir-çelik malzeme kullanıldığı görülürken, pota çeliğinden bıçakların üretildiği de anlaşılmıştır¹⁶. Kubad Abad'daki atölyenin saraya yönelik üretim yapması nedeniyle daha kaliteli ara mamul seçimi ve daha özenli işçilik gerçekleşmiştir. Üretim safhalarını belli eden buluntuların işaret ettiği üzere büyük çaplı bir üretim merkezi olan Samsat'ta ise savaşta çok hızlı tüketilecek bir sarf malzemesi üretildiği bunun için ucuz malzeme, özensiz seri üretim tercih edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında bölgesel bir farklılıktan öte malzeme ve yöntem tercihleri söz konusudur. 13. yüzyıl Memluk ya da Haçlı dönemine ait olduğu düşünülen El-Marqab (Suriye) kalesinde toplu halde depolanmış bulunan 300 demir buluntunun çoğunluğunu temrenler oluşturur. Bu temrenlerin arkeometrik incelemeleri Samsat temrenleri gibi heterojen demir malzemelerden veya hurda malzemelerden üretildiğini ortaya koymuştur¹⁷. Heterojen yapısı nedeniyle farklı sertlik değerlerine sahip El-Marqab temrenlerinin yumuşak türlerinde sertleştirme yöntemi olarak karbürleme uygulanmış olması beklense de Samsat temrenlerinden farklı olarak bu yönde ciddi bir kanıt sunulmamıştır. Üretiminde kirli ama karbon açısından daha saf demirci başlangıç malzemelerinin kullanıldığı Arsuf Kalesi (Filistin) temren buluntuları yine 13. Yüzyıla ait olup Haçlı ya da Memlük kökenli olduğu düşünülmektedir. Bu temrenler 100 – 125 HV arasında yumuşak değerler göstermekte olup hiçbir karbürleme işlemi uygulanmadığı görülmüştür¹⁸. Sertleştirme ve mekanik özellikler açısından Samsat örneklerine en yakın dörtgen temrenler 12-14. yüzyıl arasında bir Haçlı yerleşimini ağırlayan Kinet Höyük'ten gelmektedir. Bu döneme ait dörtgen kesitli temrenin hepsinde karbürleme işlemi

¹⁶ Ü.Güder-A.Yavaş-Ü.Yalçın, "Production Techniques of Anatolian Seljuks Iron Tools", *Turkish Studies*, 2015, 10/9, s.193–212.

¹⁷ Törük vd., a.g.m., s.9.

¹⁸ Ashkenazi, a.g.m., s.12.

uygulandığı anlaşılmıştır. Burada yassı kesitli bir temrende de karbürleme uygulandığı tespit edilmiştir¹⁹.

Sonuç

Temrenlerinin tamamı yumuşak demirden, dövme tekniğinde imâl edilmiştir. Samsat temrenlerin içyapı ve biçimsel durumlarına bakıldığında kullanıma dayalı bir deformasyona rastlanmamış olması bu objelerin kullanılmamış olduğunu ortaya koymuştur. Temrenlerle aynı yerde bulunan 100'ün üzerinde luppe (hazırlık ürünü) ve üretim hatası örnek, Samsat'ta yoğun bir demir üretimin varlığına işaret etmiştir. Ortaçağ'da bu tip büyük üretim yapan ve diğer askeri merkezlere silah teçhizatı gönderen Selanik (Yunanistan) ve St. Briavel (İngiltere) gibi merkezler bilinmekteydi. Samsat da bu merkezlerden biri olmalıdır. Metalürjik analizler, temrenlerin, büyük luppelerden kesilmiş olan çubuk şeklindeki hazırlık ürünlerinden elde edildiğini göstermiştir. Nitekim Ortaçağ Avrupa'sına ait kazılarda bu tür hazırlık ürünü demir çubuklara sıklıkla rastlanmıştır²⁰. Bunlar aynı zamanda 12. yüzyıl savaş ustası Fahri Müdebber'in ok risalesinde belirttiği demir çubuklar olmalıdır.

Anadolu-Ortaçağ örnekleri içinde önemli sayıda üretim hatası örnek mevcuttur. Biz bu durumu iki şekilde yorumladık. İlki, üretim hatası örnekler ve hazırlık ürünü cüruf gibi veriler bir üretime işaret etmektedir. İkincisi ise üretim hatası veya kullanılamaz durumdaki ürünler hurda mantığıyla toplanmış atık malzeme olması şeklindedir. Ortaçağ'da demirin çok önemli bir değiş-tokuş veya emtia aracı olduğu, örneğin Hunlarda, çok önemli bir stratejik malzeme, para yerine geçen bir araç olduğu bilinir. Ayrıca Ortaçağ Gotik katedrallerinde toplanan hurda demirin fiyat listeleri mevcuttur. Samsat örneklerinin hiçbirinin kullanılmamış olması, karşılaştırdığımız diğer Ortaçağ ören yerleri örneklerine göre oldukça özensiz ve neredeyse tam bitmemiş gibi oluşlarına bakılırsa bu ikinci ihtimal daha kuvvetli hale geliyor. Ancak yine de Samsat'ta bir üretim akışından bahsetmek doğru olacaktır.

Samsat temrenlerinin büyük kısmının heterojen (katışıklı) bir içyapıya sahip olduğunu, atık demirlerin ikinci üretimle eritilerek bu objelerde yeni malzemeye birlikte yeniden kullanıldığını ortaya koymuştur. Ortaçağ'da büyük çapta üretim yapılmış merkezlerde her nevî atık demirin depolanmış olduğunu görüyoruz. Bu hurdalardan üretim için veya emtia aracı olarak faydalandığı anlaşılmaktadır. Samsat'taki temrenlerin içyapılarında rastladığımız ikinci kullanıma ait izler Ortaçağ'daki bu yaygın geleneğe işaret etmektedir. Samsat, Ortaçağın büyük demir üretim merkezleri Selanik, Gloucestershire gibi bir hurda toplama merkezi olabilir. Eğirdir ve Kubad-Abad gibi daha sınırlı sayıda temrenin ele geçtiği ören yerlerinde, daha temiz içyapıya sahip üretimler yapılmış olması, her yerde bu hurdaların toplanmadığını, bu durumun, büyük üretimlerin yapıldığı yerlere özgü bir alışkanlık

¹⁹ Güder, a.g.t., s.147.

²⁰ Pleiner, a.g.e., s. 49, Fig.20.

olabileceği değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın hazırlandığı günlerde ortaya çıkan yeni bir arkeolojik keşif, Konya-Gevale Kalesi'nde de bu türlü kitlesel bir üretim akışı veya hurda mantığıyla demir toplama/biriktirme alışkanlığına ait verilere işaret etmektedir.

Samsat'ın büyük çaplı temren üretimlerinin yapıldığı bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bunu çok sayıda üretime ait külçe ve üretim hatası örnekler ortaya koymaktadır. Bu büyük üretim örneklerinin Ortaçağ'da birçok örneği vardır. İngiltere Gloucestershire'daki 1256 tarihli St. Briavel Kalesi'nde gerçekleştirilen kazılarda 25.000 'quarrel' tipi çarh ucu bulunmuştur. Buradan İngiltere'nin diğer merkezlerine önemli sayıda temrenin üretilip gönderildiğine, hatta bunlar için ne ödendiğine dair birinci el kayıtlar mevcuttur. Haçlı kalesi Vadum Iacop'da bulunmuş 1000 temren bu anlamda bir üretime işaret eder. Filistin'deki Memluk/Haçlı Kalesi Arsuf'da bulunmuş 1200 demir temren için de bunu söyleyebiliriz. Selanik, Gloucestershire gibi önemli bir üretim merkezidir ve Ortaçağ'da Bizans'ın metal üretim 'fabricae'sıdır. Adıyaman-Samsat'ta bulunmuş 12.200 adetlik büyük temren grubu da Samsat'ı Ortaçağın bu büyük üretim merkezleri arasına koyar. Bu tip büyük üretimin Osmanlı döneminde de devam ettiği bir kayıta ortaya çıkmaktadır. Fatih döneminde Gelibolu kalesine ait 1462 tarihli tahrir defterlerinde zenberek oku yapıcısı üç gayr-i müslim Rum reaya'yanın, kişi başına yılda 3600 (yılda toplam 10.800) zenberek oku yapmaları karşılığında avâriz vergisinden muaf tutulduklarını ifade etmektedir. Bu veri Samsat, Selanik, Arsuf, St Briavel'de görülen büyük üretimin Osmanlı döneminde de planlı bir şekilde sürdürdüğüne işaret etmektedir.

Bu merkezler arasında üretilen tipler konusunda farklılıklar karşımıza çıkmaktadır. Dörtgen denilen tip tüm merkezlerde en fazla sayıda ele geçen tiptir. Ancak büyük üretimin yapıldığı merkezlerde (Samsat-Arsuf-Gloucestershire-Gorodishche) bu tiplerle diğer tipler arasındaki üretim oranı dörtgen lehine çok açıktır. Kubad-Abad ve Eğirdir gibi merkezlerde bulunan toplam 50-60 temrenin tipler arasındaki dağılımının ise daha dengeli olduğu görülmektedir. Büyük üretimin yapıldığı yerlerde bazı tipler hiç yoktur. Örneğin hilal biçimli ve kuş avı için kullanılan tip Samsat ve büyük sayıda temren üretimin yapıldığı diğer merkezlerde hiç ele geçmemiştir. Bu durum toplu üretimin yapıldığı Samsat gibi merkezlerde av, eğitim veya yarışma için temrenler yerine sadece savaş temreni üretildiğine işaret etmektedir.

Samsat temrenleri beraberinde luppe külçeleriyle birlikte ele geçmiştir (**Foto 7, 8**). Bunlar bilindiği gibi demir ocağından ilk işleme tabii tutularak çeşitli maksatlar için üretim yapılacak yere getirilen ara mamul parçalarıdır. Sadece bu veriler bile Samsat Höyük'te bir demir üretim atölyesine sahip olduğunu ortaya koymaya yetecektir. Ayrıca bizim verilerimiz arasında bulunan ve üretim aşamalarına işaret eden temrenlerin ele geçmiş olması da bu iddiayı destekler niteliktedir.

Şekillenmesi henüz bitmemiş temrenlerin adım adım üretildiğine dair elimizde veriler mevcuttur. Ancak, bu örneklerin metalürjik analiz sonucunda kesinleştirilecek

sonuçlar demir malzemenin yapısından kaynaklanan zorluklar gereği tam olarak elde edilememiştir. Ancak üretim akışı olduğu açıktır.

Kazılarda elde edilen üretim hatası bazı parçalarda çok yüksek karbon oranı tespit edilmiştir. Biz bu durumu şöyle değerlendirdik: Demirci ustası içyapı sertliğini bilmeden eline aldığı hazırlık ürünün çok sert malzemenin olduğunu fark eder. Usta bu malzemeyle üretim yapılamayacağına karar verdiğinde şekillendirmeden vazgeçer ve malzemeyi yarım şekillendirilmiş haliyle bir kenara bırakır. Ancak atmaz, ikincil üretim veya değiş tokuş/alım-satım için depolar/saklar.

Arsuf, Vadum Iacop ve El-Markap Kalesi verileri, özellikle kale kuşatması türü savaşlarda daha çok dörtgen (murabba) ve çarh tipi temrenlerin kullanıldığını ortaya koymuştur. Samsat'ta da bu tip temrenlerin çoğunlukta olması, böylesi bir savaş için düşünülmüş bir sipariş olduğunu düşündürür. Ok risalelerinde, dörtgenlerin her türlü amaca uygun olduğuna dair ifadelerle karşılaşırız, kazı buluntularının neredeyse tamamında dörtgenlerin en fazla rastlanılan tip olması da bu veriyi doğrulamaktadır.

Yassı-murabba-çarh ucu gibi farklı tipteki temrenler için farklı hazırlık ürünü kullanılmadığı, aksine hepsi için benzer luppelerin kullanıldığını tespit edilmiştir. Tiplerin büyük veya küçük örnekleri için de farklı malzeme kullanımı yoktur. Üretim aşamalarına işaret eden parçalar, temrenlerin, luppelerden üretilmiş demir çubuklardan demirci makası ile kesilerek ustanın elinde önce iğneden başlayarak istenilen form teşkil edilene kadar dövülerek üretildiğini göstermiştir.

Objeler doğrudan izabe yöntemiyle elde edilmiş luppelerden sıcak dövme tekniğiyle üretilmiştir. Biz bu yaygın bilinen üretim sonrası objelerin nasıl sertleştirildiğini anlamaya çalıştık. Karbürleme denilen sertleştirme yöntemi – kabaca- odun kömürü gibi karbon içerikli malzemelerin içerisinde bekletilen demir ya da çelik aletlerin yüzeyden karbon emmesini sağlayan bir ısı işlemidir. Bu teknikte, temrenlerin ağız kısımları saatlerce ocakta odun kömürü içerisinde bekletilerek karbon difüzyonu sağlanarak sertleşmesi sağlanır²¹. Samsat örneklerinde görülen bu sertleştirme yöntemi Arsuf Kalesinde görülüyor. Kubad-Abad Sarayı (1235) ve Eğirdir Kervansarayında (1237-38) karbürleme dışında katmanlı çelik ve soğuk dövme denilen yöntemler de uygulanmıştır. Bu temrenlerde tabaka tabaka oluşturulmuş bir üst yapı ile sertleştirme sağlanmıştır. Kinet Höyük'te hem yassı hem dörtgen tiplerde karbürleme tekniği görülmüştür. Yumuktepe Höyüğün Ortaçağ katmanlarına ait iki murabba temrenin analizinde karbürleme yok ama kullanılan luppenin yapısında fosfor'un bulunuyor olması, karbürlemeye ihtiyaç hissetmeyecek bir içyapıya sahip olduğunu göstermiştir.

Kuşkusuz bu yöntem farklılıkları luppelerin kalitesinden de kaynaklanıyor olmalıdır. Arsuf ve Samsat gibi büyük üretimlerin gerçekleştirdiği merkezlerde daha kirli cüruflar elde edilmişken, Eğirdir ve Kubad-Abad gibi sınırlı bir temren üretimin olduğu merkezlerde, homojen, saf demire daha yakın, karbonsuz cürufların

²¹ Güder vd., a.g.m., s.203.

bulunması temrenlerin üretildiği luppelerin kalite farkı hakkında fikir verici olmuştur. Nitekim Kubad-Abad Sarayında Orta ve Güney Asya'ya özgü bir çelik üretim yöntemi olan yüksek kaliteye sahip pota çeliği külçelerinden, yüzeylerinin su akışını andıran motiflerin süslediği 'Damascus' tarzında üretilmiş bıçakların bulunmuş olması²² Selçuklu Sarayına ait verilerin bir miktar daha özenli luppelerden üretildiğini göstermiştir. Dolayısıyla sınırlı ve büyük (fabrikasyon) üretimin yapıldığı yerler arasında kullanılan malzemeden kaynaklı farklar olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu sonucun bir sebebi de büyük üretimin yapıldığı yerlerde hurda (atık) demirlerin daha fazla sayıda olması, buna karşın Kubad-Abad-Eğirdir gibi sınırlı üretime ait yerlerde daha az sayıda atık malzeme olmasıdır. Bunun sonucu olarak da Samsat'ta daha fazla heterojen (atık malzemenin de değerlendirdiği) üretim Kubad-Abad ve Eğirdir'e göre daha fazla olmuştur.

Samsat Höyük Kule'deki diğer önemli buluntuları demir külçelerdir. Ağırlığı 300-1.720 gr. arasında değişen külçeler toplam 120 adettir. Bu külçelerin en sağlam kalabilmiş olan iki örnek kuleyi farklı ölçülerde mekânlara bölen muhdes eklerin arasında ele geçmiştir (**Foto 8**). Kare kesitli ve iğ biçimli külçeler, dövmeden olup her türlü metal üretiminde ara mamul olarak kullanılan luppeler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim N. Özgüç²³, Samsat'taki Ortaçağ kalıntılarının birçoğunda "cüruflaşmış demir külçeleri" ele geçirildiğini belirtir. Cüruf ve ingotların varlığı metal üretimine işaret eder. Samsat'ta demirci ocağı bulunmamıştır. Ancak Ortaçağ'da bu üretimin seyyar veya kolaylıkla kurulup-kaldırılabilir ocaklarda yapılmış olması onların bugüne neden ulaşamadığını açıklayabilir. Temrenlerin ve onların üretiminde kullanıldığı anlaşılan külçelerin sayısal çokluğu bunun dışında çok sayıda çivi, araba ve nal parçalarının da bulunması Samsat'taki demir üretiminin yoğunluğuna işaret eder. Samsat'ta üç katlı olduğu anlaşılan kulenin ortasındaki iki kare ayak bu katın basık bir haç tonozla örtülü olduğunu düşündürür. Kulenin zemin katının yaşamaya uygun bir mekândan daha çok, Ortaçağ burçlarının genelinde rastladığımız gibi depo-kiler gibi saklamaya mahsus bir işlev gördüğü söylenebilir. Demir Ortaçağ'da son derece stratejik öneme sahip bir metal olup üretim teknolojinin ait bilgilerin saklandığı, atık malzemelerinin bile saklanarak düşman eline geçmemesine gayret edildiği önemli bir emtia aracıydı. Bu yüzden Ortaçağ sitleri, çoğunlukla da kalelerinin bazı bölümlerinde toplu halde demirden ara mamullere veya işlenmiş atık ürünlerine rastlanması tesadüf olmamalıdır. Malzemenin hem hammadde hem de yeniden kullanıma mahsus olmak üzere depolanması çok sık görülen bir uygulamadır. Dolayısıyla kulenin alt katında, -özel bölmeler ihdas ederek- kullanıma hazır atık demir malzemelerin, ticari alış-verişte bir emtia veya yeniden üretim için bir hammadde olarak kullanılmak üzere saklandığı/depolandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Samsat'ın değerli seramik ve cam lüks ürünleri de temrenlerle birlikte kulenin bu bölmelerinde aynı maksatla saklanmış olmalıdır.

²² Güder, a.g.m., s.199.

²³ N.Özgüç, "Samsat 1994 Kazıları" VII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1986, s.221-227.

Samsat temrenlerinin iğnelerinde kalabilmiş ahşap kalıntılarına rastlanmış olması temrenlerin okun gövde kısmına bağlanma işleminin üretimin yapıldığı atölyelerde gerçekleştirildiğini ortaya koymuştur. Söz konusu ahşap partiküllerinin analizi sonucunda ok gövdesine ait bu parçaların Gymnospermae-Açık tohumlu, Kozalaklı bitki grubundan, Pinus (Çam) bitki taksonu olduğu anlaşıldı. Bu sonuç Kubad-Abad Sarayı örnekleriyle uyumlu bir sonuçtur. Arsuf'ta yapılan analizlerde de çam ağacı sonucu bulunmuştur. Bu sonuç şu açıdan önemlidir. Osmanlı dönemi ok gövdeleri çoğunlukla çam ağacından yapılırdı. Asya'da Hun- Göktürk dönemlerinde ok gövdesi için daha çok huş ağacı tercih edilmiştir. Bunun sebebi Anadolu'nun, huş ağacının büyümesi için uygun bir iklime sahip olmamasıdır. Analiz sonucunda ortaya çıkan bu sonuç, okun gövdesi konusundaki ağaç tercihinin, Selçuklu-Ortaçağ döneminden başlayıp Osmanlı'da süren bir geleneği olduğunu ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

- ASHKENAZİ, D.-GOLAN, O.-TAL, O., "An Archaeometallurgical Study of 13th Century Arrowheads and Bolts from the Crusader Castle of Arsuf/Arsur." *Archaeometry*, 2013, 55/2, s.235-257.
- FEUERBACH, A. M., *Crucible Steel in Central Asia: Production, Use, and Origins*, A Dissertation Presented to the University of London in Fulfilment Of There Quirements Forthe Degree of Doctor of Philosophy, 1997, University College London Institute of Archaeology.
- GÜDER, Ü. *Anadolu'da Ortaçağ Demir Metalürjisi: Kubad Abad, Samsat, Kinet Höyük, Hisn-al Tinat ve Yumuktepe Kazı Buluntuları*, ÇOMÜ, Sanat Tarihi Bölümü, Doktora Tezi, 2015, Çanakkale.
- GÜDER, Ü.-YAVAŞ, A.-YALÇIN, Ü., "Production Techniques of Anatolian Seljuks Iron Tools", *Turkish Studies*, 2015, 10/9, pp.193–212.
- HÉRİTIER M. L vd., "Recycling and Salvaging Ferrous Alloys in the Middle Ages: A Common Practice? New Insights from Texts and Metallographic Analysis", Iron in Archaeology Conference, (30 Mayıs-2 Haziran), Prag, 2017, pp.5-6.
- ÖZGÜÇ N., "Samsat 1994 Kazıları" *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara. 1986, s.221-227.
- ÖZGÜÇ, N., *Samsat*, T.T.K Yayınları, Ankara, 2009.
- PİASKOWSKİ, J., "Phosphorus in Iron Ore and Slag, and in Bloomery Iron". *Archeomaterials*, 1989, 3, s.47–59.
- PLEİNER, R., *Iron in Archaeology: The European Bloomery Smelters*, Praha, 2000, Archeologicky Ustav Avcr.

- SHERBY, O. D.-WADSWORTH, J., “Ancient Blacksmiths, the Iron Age, Damascus Steels, and Modern Metallurgy”, *Journal of Materials Processing Technology*, 2001, 117, s.347–353.
- TÖRÖK, B., BARKÓCZY, P., KOVÁCS, Á., MAJOR, B., VÁGNER, Z., “Arrowheads and Chainmail Fragments from the Crusader Al-Marqab Citadel (Syria): First Archeometallurgical Approach”, *Materials and Manufacturing Processes*, 2016, 31/1, s.1-10.
- UYAR, M., “Adâb el-Harb ve el-Şeca ‘a ’ya Göre; Hisar ve Kuşatma Geleneği”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2007, 40, s.214-224.

Ekler:

Foto 1 Samsat buluntuları arasında yer alan kase formunda demir külçe ve kesilen numune

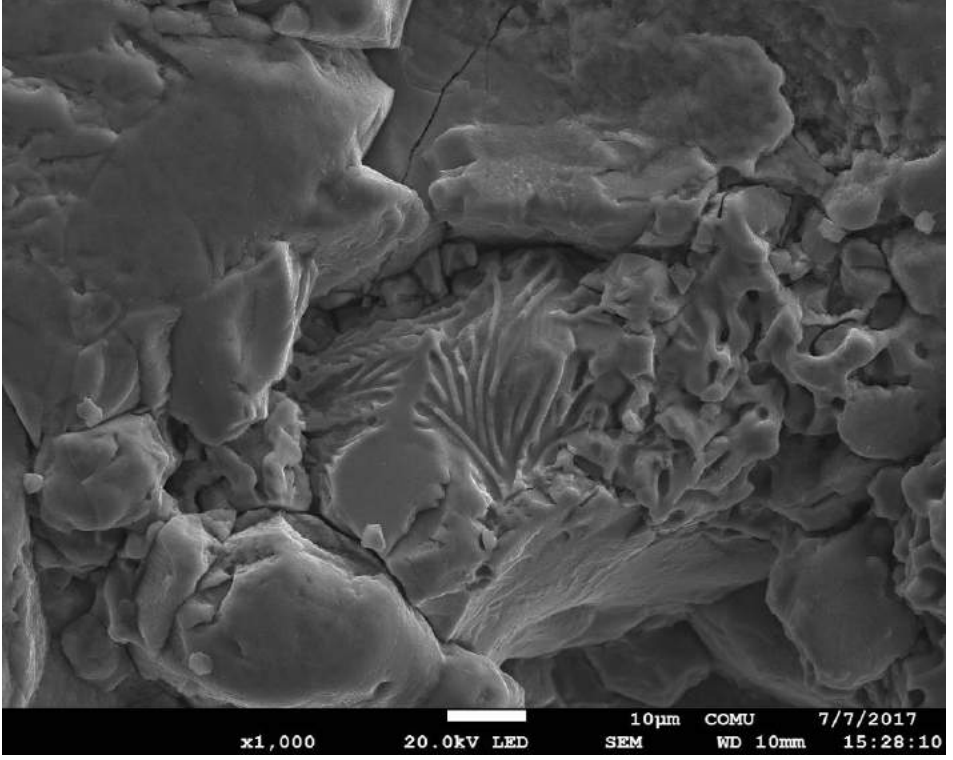

Foto 2. SA-Külçe-2 kodlu numunede düşük karbonlu bölgeden perlit kalıntıları (SEM-BSD fotoğrafı)

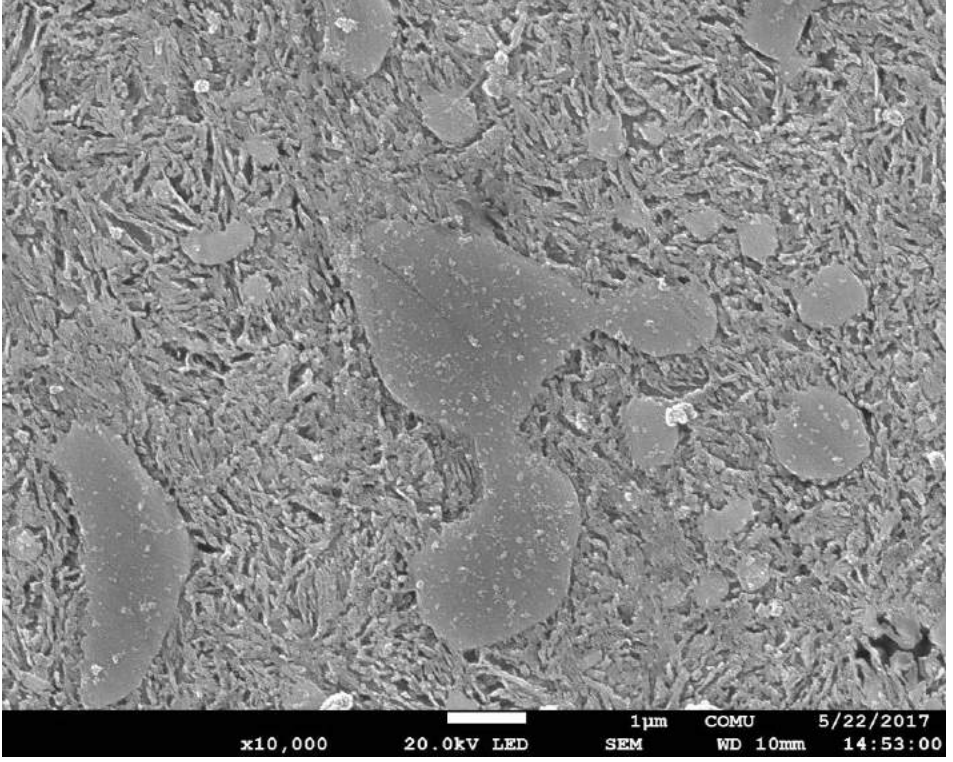

Foto 3 AMO-42 kodlu temrenin içyapısında görülen globül sementit ve fonda perlit, pota çeliğine ait bir yapıdır

Foto 4. SA-127 kodlu temrenin içyapısında görülen kıvrılma ve birleşme hatları

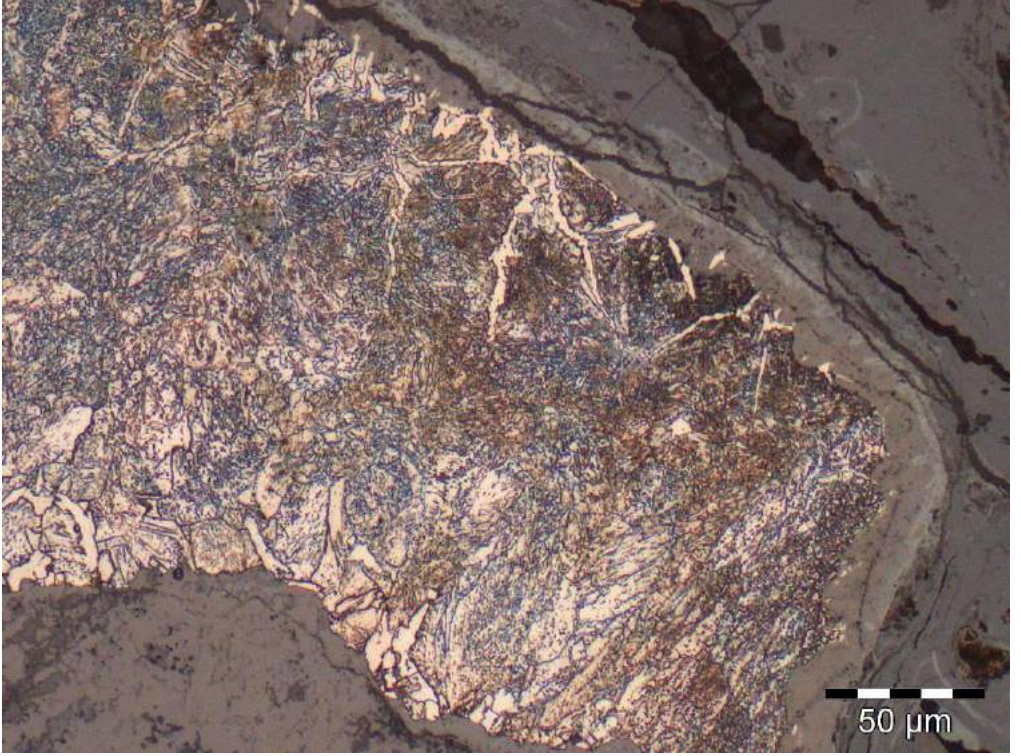

Foto 5. SA.09 Kodlu temrende çepere yakın bölümde karbürleme sonucu oluşan karbonlu yapılar

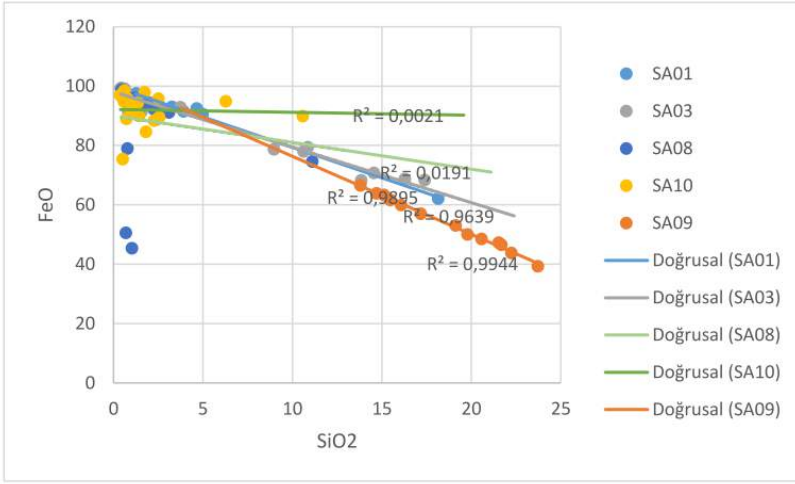
Foto 6. SA.01 Kodlu şekillendirilmesi tamamlanmamış temren

Foto 7. Samsat'ta Höyük Kule'de ele geçmiş luppe külçelerinden

Foto 8. Samsat'ta bulunmuş külçeler (N.Özgüç, 2009:Resim 79)

Tablo 1. Samsat numunelerinde tespit edilen cüruf kalıntılarına ait kimyasal kompozisyonlara göre SiO₂/FeO ağırlık yüzdesi grafiği

XIII. YÜZYILDA TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA SUFİLER İLE ÜMERA ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN AÇIKLANMASINDA MENÂKİBNÂMELERİN KAYNAK OLARAK KULLANIMI*

RAUF KAHRAMAN ÜRKMEZ**

Özet

Menâkıbnâmeler sufilerin menkıbevi hayat hikâyelerini konu edinen dinî içerikli edebî metin türleri arasında yer alır. Bu eserler hem sufileri hem de onların etrafında şekillenen dünyayı tanımamızı sağlayacak hikâyelerle doludur. Bu hikâyeler okuyanlarda yahut dinleyenlerde hayranlık ve bağlılık duygusu uyandırmak için keramet motifleriyle örülmüş ve menâkıbnâmelere has bazı abartı unsurlarıyla süslenmiştir. Ancak dikkatli bir gözle ve bir bütün hâlinde incelendiğinde, siyasi ve sosyal hayatta yaşanan gelişmeleri ve bu gelişmelerin arkasında yatan temel dinamikleri anlamamızı sağlayacak ölçüde zengin bir içeriğe de sahiptir. Zira Türkiye Selçukluları dönemine ışık tutan menâkıbnâmeler, bazı sufilerin (Evhadüddin-i Kirmânî, Şihâbeddin-i Sühreverdî, Celâleddin-i Rumî, Muhlis Paşa vb.) devlet adamlarıyla (Celâleddin Karatay, Muînüddin Süleyman Pervâne, Emînüddin Mikâil vb.) kurdukları ilişkilere dair çok sayıda rivayet ile doludur. Nitekim göç ve seyahatlerin yoğun olarak yaşandığı XIII. yüzyılda – özellikle ilk yarısında– çeşitli nedenlerle Anadolu'ya gelen, yerleşen ve(ya) gönderdiği halifeler vasıtasıyla burada tasavvufî taban oluşturmak isteyen sufilerin doğrudan ya da dolaylı olarak devrin yöneticileri ile temasa geçmesi beklenen bir gelişmedir. Bu nedenle söz konusu rivayetler bir taraftan Selçuklu devlet adamlarının tasavvufî zümrelere yönelik siyasetlerini yansıtmakta, diğer taraftan da bir takım siyasi gelişmelere farklı açılardan bakabilmemize imkân sağlamaktadır. Menâkıbnâmelerin sufiler ile ümera arasında kurulan ilişkiler ağının çözümlenmesine dair taşıdığı kaynaklık değeri, diğer muasır kayıtlar ekseninde yapılacak muhteva analizleri sayesinde daha da belirgin hâle gelmektedir. Dolayısıyla konuları ele alış amaçları ve tarzları açısından haklı olarak eleştirilmesine rağmen, menâkıbnâmelerin siyasi tarih çalışmalarında asla müstağni kalınmaması gereken bir kaynak türü olduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Menâkıbnâme, Muhteva Analizi, Sufiler, Türkiye Selçukluları, Ümera, XIII. Yüzyıl.

* Bu çalışmamızda, *Menâkıbnâmelere Göre XIII. Yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda Tasavvufî Zümreler* başlığıyla, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Mustafa Demirci'nin danışmanlığında hazırladığımız doktora tezinden yararlanılmıştır.

** Dr. Tarih Öğretmeni, Prof. Dr. Şaban Teoman Duralı Bilim ve Sanat Merkezi, Zonguldak/TÜRKİYE, rauf42@hotmail.com

USE OF MANAQIBNAMAS AS A SOURCE IN UNDERSTANDING RELATIONSHIPS BETWEEN SUFIS AND UMARA IN 13TH CENTURY SELJUKIANS IN TURKEY

Abstract

Manaqibnamas are accepted to be literary texts with religious contents on legendary life story of sufis. These works are full of stories that will support us to recognize both sufis and the world around them. They had been weaved with patterns of miracles and adorned with extravagancy elements that are exclusive for this type of texts to evoke admiration and loyalty on readers or listeners. On the other hand, when they are closely and completely investigated, they comprise a rich content that will serve us to understand the developments in political and social life of the period and the basic dynamics that lie behind them. Likewise, the manaqibnamas that enlighten the period of Seljukians in Turkey are full of stories on relations between sufis (Evhadüddin-i Kirmânî, Şihâbeddin-i Sühreverdî, Celâleddin-i Rumî, Muhlis Paşa etc.) and the statesmen (Celâleddin Karatay, Muînüddin Süleyman Pervâne, Emînüddin Mikâil etc.). Hence, in 13th century especially in the first half of the period during which immigrations and travels were frequent, the caliphs who visited or accredited for Anatolia and/or the sufis who visited the area with the purpose of preparing a sufic area got in contact with the statesmen of the period. Therefore, the epic stories of the period reflect the policy of Seljukian Statesmen for sufis in one hand and provide us a different point of view to the political events of the period on the other hand. The value of epics as a resource on analysis of relations between sufis and the umara (princes) will be more apparent with the content analysis of contemporary historical records. Thereby, eventhough they are justly criticized with their type of subject handling, we can give credit for them as a resource that will never be kept away on political history studies.

Keywords: Anatolian Seljuks, Content Analysis, Manaqibnama, Sufis, Umara, 13th Century.

Giriş

Anadolu XIII. yüzyılda politik, sosyo-kültürel, dinî, ekonomik ve demografik açılardan sonraki yüzyılları derinden etkileyen önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu hareketli dönemin incelenmesinde ve anlaşılmasında başvurduğumuz kaynak türlerinden biri de menâkıbnâmelerdir. Genellikle belli bir tarikat çevresine ait metinler olan bu eserler, kurucu pir ve ilk müritlerinden başlayarak konu edindikleri tarikatın gelişim sürecini gözler önüne seren bilgiler sunar. Ayrıca yaşamını ve kerametlerini aktardıkları velinin gerçekleştirdiği irşat faaliyetlerinin büyüklüğü ve kurduğu ilişkiler ağının genişliği nispetinde devlet yöneticileri, bilginler, esnaf zümreleri, tacirler, gayrimüslim din adamları hakkında da önemli bilgiler verir. Öyle ki bu bilgiler bazen başka hiçbir kaynakta bulunmayacak türden olabilmektedir. Bu özellikleriyle menâkıbnâmeler yazıldıkları veyahut değindikleri döneme ilişkin

siyasi, sosyal ve ekonomik yapının türlü yönleriyle incelenmesinde göz ardı edilmemesi gereken bir kaynaklık değerine sahiptir.

Anadolu'daki ilk menâkıbnâme örnekleri muhtelif tarikatlara mensup sufilerin irşat ve telif faaliyetleri neticesinde tasavvufi hayatta ve edebiyatta meydana gelen canlanmaya paralel olarak XIII. yüzyılda, Türkiye Selçukluları döneminde verilmeye başlanmıştır¹. Dolayısıyla Türk tasavvuf tarihinde seçkin bir yere sahip olan XIII. yüzyıl, aynı zamanda Anadolu'da menkıbe yazma geleneğinin henüz oluşmaya başladığı bir devreye de işaret eder. Zaten menâkıbnâmelerin kaynaklık değerini arttıran esas faktör de tasavvuf ve onun kurumsallaşmış şekli olan tarikatların bu dönemdeki yaygınlığı ve etki gücüdür. Zira sufiler toplumun çeşitli kesimleri ve katmanları ile kurdukları münasebetler sayesinde dönemin siyasi, dinî, ilmî ve içtimai hayatını şekillendiren esash bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türkiye Selçukluları dönemine ilişkin kaynakların azlığı, tarihçilerin haklı olarak yakındığı bir husustur. Bu durum hiçbir kaynak türünün göz ardı edilmemesini, eldeki kaynakların da uygun usullerle daha dikkatli ve verimli bir biçimde kullanılmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla sadece edebî, dinî ve tasavvufi hayatla ilişkilendirilmemesi gereken menâkıbnâmelerin, siyasi, sosyal ve ekonomik hayata dair taşıdığı kaynaklık değeri hakkındaki tespit ve değerlendirmeler büyük bir önem arz etmektedir. Biz de bu çalışmamızda XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda faaliyet gösteren sufilerin ümera ile tesis ettikleri münasebetlerin mahiyet ve muhtevasına dair menkıbeleri analiz ederek, söz konusu kaynaklık değerine dair bazı çıkarımlarda bulunmak istiyoruz. Bu kapsamda dönemin öne çıkan emirlerinin düşünce ve davranışlarını problematik açıdan ele alacağız ve menâkıbnâmelerin temas ettiği noktalara, temsil gücü yüksek bazı örnekler eşliğinde dikkat çekeceğiz. Ama öncesinde menâkıbnâmelerin bir tarih kaynağı olarak kullanımındaki metodolojik zorluklara ve bunların nasıl aşılabacağına değinmek istiyoruz.

Menâkıbnâmeleri Kullanmadaki Metodolojik Zorluklar

Menâkıbnâmelerin hem temel aldığı hem de bir şekilde temas ettiği kişilerle alakalı sunduğu bilgiler yer yer eksiklik ya da aşırılıkla maluldür. Bu eserlerde muhtelif kesimler, olaylar ve kurumlar hakkında çoğu zaman kronolojik sıra ve tarihsel gerçekliklere uygunluk önemsenmeden veya buna ihtiyaç duyulmadan bir araya getirilen ve çeşitli olağanüstülüklerle sunulan bilgiler, istisnaları olmakla beraber, yüzeysel ve öznel bir içeriğe sahiptir. Hakkında yazıldığı kişi ve kesimler dışındaki insanları aşırı yerme, gereksiz övme, kendinden kulma ya da gösterme vb. ifrat ve tefrit özellikleri olan menâkıbnâmeler, bu yönüyle bilimsel bir çalışmada kullanılması zor olan metinlerdir. Bu nedenle onları kullanırken, ele alınan dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal şartlarının iyi bilinmesi, muhteva analizi yapılarak

¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, TTK Yayınları, Ankara 1997, 2. bs., s. 45-46; Haşim Şahin, "Tarih Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri", *Dervişler ve Sufi Çevreler*, Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul 2017, 2. bs., s. 21-23.

metinde geçen yer, zaman ve şahıs unsurlarının irdelenmesi gerekmektedir. Menkıbe unsurları ayıklanarak ya da menkıbe cılası kazanarak hareket edildiğinde, geride menâkıbnâmelerin işaret ettiği devrin dinî, fikrî, siyasi hayatına dair bilgiler ve sosyo-kültürel yapıya ilişkin detaylar kalmaktadır. Ayrıca bilimsel ölçüler içerisinde ulaşılan bilgi ve sonuçların, aynı hususa temas eden diğer kaynak türlerinin (mektuplar, manzum ve mensur eserler) sunduğu bilgilerle karşılaştırılması da menâkıbnâmeleri kullanmadaki metodik zorlukları aşmamızı sağlayacaktır.

Menâkıbnâmeler tasavvufi zümrelerin kendi dillerinde inşa ettikleri ve bir anlamda kendilerini ifade ettikleri metinlerdir. Menâkıbnâmelerin doğrudan ya da dolaylı olarak değindiği siyasi ve sosyal gelişmeler ve sufilerin toplumun geri kalanı ile kurduğu ilişkiler, bazen tarihsel gerçekliklerle örtüşmeyebilir. Ancak bu durum onların tamamen hayal ürünü yahut gerçek dışı olduğunu göstermez. Zira menâkıbnâmeler –istisnaları olmakla beraber– geniş kitlelerin toplumsal hafızasında yer etmiş anonim hikâyelerden oluşur. Dolayısıyla bu hikâyeler, bilinen bilinmeyen menkıbe müelliflerinden yahut ravilerinden ziyade, menâkıbnâmelerin hem şekillendiği hem de şekillendirdiği sosyal tabanın insan, varlık ve olaylara ilişkin bakış açısını yansıtır. Ayrıca onları nasıl yorumladıklarını da gösterir. Nitekim Devin DeWeese, bu tür metinlerin “*olayların nasıl vuku bulduğunu*” söyledikleri için değil, “*bunlardan doğrudan etkilenen insanlar arasında anlaşıldığı şekliyle nasıl gerçekleştiklerini*” söyledikleri için önemli olduklarını haklı olarak iddia eder². Bu nedenle özellikle sufilerin devlet yöneticileri ile olan ilişkilerine ışık tutan rivayetleri değerlendirirken, hikâyenin nasıl anlatıldığına odaklanılarak çözümlenmeler yapılmalıdır. Zira menkıbevi kayıtlardaki keramet unsurları özenle ayıklandığında geriye hayatın bir kesiti kalmaktadır. Bu kayıtlar tasavvufi zümrelerin zihniyet dünyalarını ve tasavvufi anlayışlarını yansıttığı gibi, siyasal ve sosyal hadiselerle dair bakış açılarını da yansıtır. Bunu bir örnekle detaylandıralım.

Anonim Selçuknâme, 1262-1277 yıllarına tekabül eden Muînüddin Süleyman Pervâne döneminde kurt ile kuzunun birlikte su içip otladığını, onun âlimlerle sohbet ettiğini ve halkın emniyet içerisinde bulunduğunu aktarmaktadır³. Konuya tasavvufi açıdan yaklaşan Celâleddin-i Rumî (ö. 1273), Pervâne'nin Allah'ın verdiği nimetlere tam bir ciddiyetle şükrettiğini, bütün bilginleri, fakirleri, dini bütün kişileri ve ârifleri beslediğini, bu kişilerin dua ve himmetinin bereketiyle de işlerinde başarılı olduğunu dile getirir⁴. Aynı hususa işaret eden bir başka menkıbede, bazı Mevlevîler Celâleddin-i Rumî'nin yanında Pervâne'nin adaletinden, hayrat ve hasenatından

² Devin DeWeese, *Islamization and the Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, 1994, s. 21-22.

³ Anonim, *Târih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, haz. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atf Yayınları, Ankara 2014, s. 47.

⁴ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri (Mevlânâ ve Etrafındakiler)*, I, trc. Tahsin Yazıcı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1986, 4. bs., s. 168. Krş. İbn Bibi el-Hüseyn b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, trc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 626; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsaâmeretü'l-Ahbâr*, trc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000, s. 36.

bahsederek: “*Bu zatın cömertlik simgesi olan vücudu ile dünya rahata erişmiştir. Büyük bir emniyet, sonsuz bir feyiz ve berekete kavuşmuştur. Onun zamanında bilginler, şeyhler ve faziletli kişiler medrese ve hankahlarda refah ve huzur içinde yaşıyorlar.*” diyerek onu çok takdir ederler. Pervâne'nin hayır ve hasenatının söylenenlerden yüz kat daha fazla olduğunu dile getiren Celâleddin-i Rumî, bu münasebetle anlattığı bir hikâye ile Pervâne'nin bilgin ve şeyhlere iyi davranmasının ve oluşan huzur ve sükûn ortamının aslında kendisinden kaynaklandığını ima eder. Mevlevî müellif Eflâkî (ö. 1360) bu hususu şöyle delillendirir: Celâleddin-i Rumî'nin ölümünü izleyen süreçte hükümdarlar, dinin ileri gelenleri, büyükler ve tacirler birbiri ardı sıra öteki dünyaya geç ettikleri için dirlik, düzenlik ve huzur izleri kısa sürede silinmiştir⁵.

İlginçtir ki şeyhlerin bereketi ve yöneticilerin adaleti sayesinde Anadolu'nun uzun süre mamur ve huzurlu bir ülke olduğuna dikkat çeken tarihçi Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî (ö. 1332), ilim ve ibadet ayağını dine sağlamca yerleştirmiş âlim ve şeyhlerin ilâhî takdirle ölmesini, “*Rum'un işlerinin ve kurallarının, değişim ve başkalaşmaya başlamasının*” birinci sebebi olarak gösterir. Ona göre Celâleddin-i Rumî'nin ölümüyle birlikte felâket ve düşüşler zuhur etmeye başlamış, bunu Sadreddin-i Konevî (ö. 1274), Kadı Sirâceddin-i Urmevî (ö. 1283), Kadı Celâleddin Habib ve Kadı Tâceddin-i Hoyî'nin ölümleri takip etmiştir. Bu kişiler Pervâne'nin yakını ve dostu olan din büyükleridir⁶. Diğer bir tarihçi Niğdeli Kadı Ahmed'in (ö. 1333'ten sonra) “*din ve millet muhafızları, mülk ve devlet râ'ileri (hâmileri)*” şeklinde ortak bir vasıfla nitelendirdiği Celâleddin-i Rumî ve Sadreddin-i Konevî'nin ölümleriyle Anadolu'da haraplığın baş gösterdiğini ifade etmesi de bu çerçevede kayda değerdir⁷. Burada her iki muasır tarihçinin de Eflâkî ile aynı tasavvufî bakış açısına sahip olduklarının altını çizmemiz gerekmektedir.

İbn Bibi, Pervâne'nin iş başında olduğu dönemde memleketin sakin ve yolların güvenli olduğunu bildirmektedir⁸. Yol güvenliğinin derecesini gözler önüne seren bir menkıbe şöyledir: Sivas'tan Konya'ya yolculuk yapan Fahreddin-i Sivasî, kervanların kırsal yerlerde bile endişesiz bir şekilde konaklayabildiğini, her yerin kervansaraylar gibi emin olduğu bilgisini Celâleddin-i Rumî ile paylaşır. Celâleddin-i Rumî bu başarıyı Pervâne'nin kendisine olan irtibatına bağlar ve ölümünden sonra bu durumun bozulacağını da haber verir⁹.

Hâlbuki Pervâne'nin esasını korku ve ümitsizliğin beslediği manevi havaya dayanan geçici bir sükûn ve daha ziyade yönetici ve aristokrat sınıfın yararına olan kısmi bir refah devri kurduğunu haklı olarak dile getiren Nejat Kaymaz, bu geçici

⁵ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 142-143. Krş. Aksarayî, s. 35.

⁶ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 69-70, 92-94.

⁷ Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü's-Şeffik ve'l-Hâfidü'l-Halik*, I, trc. Ali Ertuğrul, TTK Yayınları, Ankara 2015, s. 446-447.

⁸ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 627.

⁹ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 247-248.

durumu, Pervâne'nin teslimiyetçi politikası nedeniyle Anadolu'nun fiilen metbu İlhanlı Devleti'nin bir parçası hâline gelmiş olmasına bağlamaktadır¹⁰.

Dönem Menâkıbnâmeleri ve Muhtevaları

XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda faaliyet gösteren sufilerin ümera ile tesis ettikleri münasebetlere dair rivayetlere şu menâkıbnâmelerde rastlamaktayız: Anadolu'da yazılan evliya menâkıbnâmelerinin ilki olan *Menâkıb-ı Şeyh Evhadü'd-dîn-i Kirmânî*, menkıbevi nitelikteki manzum bir aile tarihi olan *Menâkıbü'l-Kudsiyye*, Bektaşî menâkıbnâmelerinin en tanınmış ve en yaygın olan *Velâyet-nâme-i Hünkâr Hâcı Bektâş*, Celâleddin-i Rumî'ye duyulan derin bağlılığın gölgesinde şekillenen *Risâle-i Sipehsâlâr* ile *Menâkıbü'l-Ârifin*. Bir karşılaştırma yaptığımızda Mevlevî müellif Eflâkî'nin kaleminden çıkan *Menâkıbü'l-Ârifin*'in, içerdiği tüm öznel değerlendirmelere rağmen, bu hususta diğerlerine nazaran daha yoğun ve zengin bir muhtevaya sahip olduğunu görüyoruz. Bu durum Eflâkî'nin hem telif kabiliyeti hem de Konya merkezli büyük ve geniş bir tasavvufî yapılanmanın tarihini sunması ile yakından alakalıdır. Eflâkî, Bahâeddin Veled'den (ö. 1231) Âbid Çelebi'ye (ö. 1338) kadar gelen tarikat büyüklerinin yaşam öykülerine dair açtığı bölümlerde âlim, fakih, şeyh, ahî, hafız, vaiz, ressam, mimar, hekim, tâcir, hükümdar, emir, edip, şair, hatun, rahip gibi devlet ve toplumun değişik kesimlerine ve katmanlarına mensup çok sayıda kişiye temas etmektedir. Bu kişilerin pek çoğu dönemin ilmî, irfanî, siyasi, sosyal yaşamının bir parçası ya da canlı şahididir. Diğer dönem menâkıbnâmelerinin içerik açısından bu kadar geniş bir yelpazeye sahip olmadığını söyleyebiliriz.

Sufilerle yönetici kesim arasındaki ilişkilere değinen menkıbelerin ortak ağırlık noktası, tasavvuf ve tarikatların iktidar muhiti üzerindeki nüfuz ve yaygınlığıdır.

Göç ve seyahatlerin yoğun olarak yaşandığı XIII. yüzyılda çeşitli nedenlerle Anadolu'ya yerleşen ve(ya) gönderdiği halifeler vasıtasıyla burada tasavvufî taban oluşturmak isteyen sufilerin doğrudan ya da dolaylı olarak dönemin yöneticileri ile ilişki içine girmesi beklenen bir gelişmedir. Yukarıda adı anılan menâkıbnâme isimlerinden de anlaşılacağı üzere emirlerle yoğun ilişki geliştiren sufiler arasında Evhadüddin-i Kirmânî (ö. 1238), Baba İlyas (ö. 1240), Hacı Bektâş-ı Velî (ö. muhtemelen 1271) ve özellikle de Celâleddin-i Rumî ön plana çıkmaktadır.

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolu'suna damgasını vuran ve haklarında müstakil menâkıbnâmeler kaleme alınan sufilerin hemen hemen hepsinin siyasi geçmişi ya da yönetici hanedana mensubiyeti, ayrıca dinsel asaleti vardır. Âdeta karakteristik bir hâl alan bu hususla, sufilerin istediklerinde rahatça elde edebilecekleri dünyevî makam ve mevkileri ellerinin tersiyle bir tarafa iten adanmış kimseler olduklarının altı çizilmeye çalışılmaktadır.

¹⁰ Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'îni'd-dîn Süleyman*, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1970, s. 127-136, 180-181. Krş. Aksarayî, *a.g.e.*, s. 33, 36; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, 6. bs., s. 554-557.

Yaptığımız muhteva analizleri sonucunda, adı geçen menâkıbnâmelere konu olduğunu belirlediğimiz emirler şu şekildedir: Mübârizeddin Çavlı (ö. muhtemelen 1243), Kemâleddin Kâmyâr (ö. muhtemelen 1238), Şemseddin-i İsfahânî (ö. 1249), Celâleddin Karatay (ö. 1254), Bedreddin Gevhertaş (ö. 1262), Necîbüddin Müstevfî (ö. 1262'den sonra), Muînüddin Süleyman Pervâne (ö. 1277), Meceddeddin Atabek (ö. 1277), Tâceddin Mu'tez, Celâleddin Mahmud b. Emîr el-Hâcc, Cacaoğlu Nûreddin, Kemâleddin-i Muarrif, Fahreddin Arslandoğmuş b. Sevinç, Emîr Bedreddin Yahyâ, Emînüddin Mikâil (ö. 1277), Hatîroğlu Şerefeddin Mes'ud (ö. 1276), Melikü's-Sevâhil Bahâeddin (ö. 1277), Alemüddin Kayser (ö. 1284), Sâhib Ata Fahreddin Ali (ö. 1288), Esedüddin Rûzbe b. Abdullah ve Şarâbsâlâr Fahreddin Ayaz¹¹.

Bu liste iki zümre arasındaki ilişkilerin yoğunluğunu gözler önüne sermektedir. Şahsiyetleri, icraatları ve nüfuzları ile haklarında en fazla menkıbeye rastladığımız emirler Karatay ve Pervâne'dir. Kemâleddin-i Muarrif hakkındaki bilgilerimiz ise tamamen menkıbevi kayıtlara dayanmaktadır. Bu nedenle menâkıbnâmelerin kaynaklık değeri hakkında bir fikir vermesi açısından onun üzerinde biraz durmak istiyoruz. Mevlevî muhitte olumlu ilişkiler geliştiren Kemâleddin-i Muarrif, *muarrif* ve *mahfil emîri* şeklinde her ikisi de devlet kademesindeki yerine işaret eden unvanlarla anılmaktadır. Bilindiği üzere mahfil emirleri çeşitli merasimlerde ve cuma resmî kabullerinde hükümdarlara teşrifatçılık yapan kişilerdir. Bu teşrifat sırasında bol yenli özel bir elbise giyer ve büyük bir sarık takarlardı. Merasimden sonra hükümdara yönelik klişe bir dua veya telkin cümlesi söylerlerdi¹². Bu tanım çerçevesinde Kemâleddin-i Muarrif'i devlet adamlarının düzenlediği ya da hazır bulunduğu, bazılarında Celâleddin-i Rumî'nin de katıldığı açılış, cenaze merasimi ve ilim-irfan meclislerinde genellikle büyükleri tanıtırken ve onlara teşrifatçılık yaparken görüyoruz. Örneğin Konya kadısı İzzeddin-i Konevî'nin cuma mescidinin açılışında¹³, Muînüddin Süleyman Pervâne'nin hem kendi evinde, hem de Sadreddin-i Konevî'nin zâviyesinde düzenlediği toplantılarda¹⁴, şehrin ileri gelenlerinden birinin cenaze merasiminde¹⁵ ve Celâleddin-i Rumî'nin vefatından duyulan derin üzüntünün dillendirildiği geniş katılımlı bir ziyarete¹⁶ söz konusu görevini icra etmiştir.

Sufiler ile Ümeranın Birbirine Yakınlaşma Sebepleri ve Şekilleri

Orta Asya Türklerinin dinî-tasavvufî yaşamında geniş tesirler icra eden Ahmed-i Yesevî (ö. 1166), müritlerin manevi ilerleyişinin tam olarak sağlanması ve

¹¹ Adı geçen ümeranın sufilerle kurduğu ilişkilere dair menkıbevi kayıtlar ekseninde yapılan analizler için bkz. Rauf Kahraman Ürkmez, *Menâkıbnâmelere Göre XIII. Yüzyıl Selçuklu Anadolu'su'nda Tasavvufî Zümreler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2018, s. 227, 441-447, 466-517.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988, 4. bs., s. 83-84.

¹³ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 141.

¹⁴ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 164, 324.

¹⁵ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 175.

¹⁶ Eflâkî, *a.g.e.*, II, s. 49; Şeyh Musa es-Sadrî, *Regâiybü'l-Menâkıb (Sadreddin Konevî'nin Menkıbeleri)*, haz. M. Emin Agar, Anka Yayınları, İstanbul 2002, s. 38-39.

tasavvufi derecelerinin yükselip kesintiye uğramaması için şu dört şartın zorunlu olduğunu dile getirir: Mekân, zaman, ihvan ve yöneticilerle irtibat. Ona göre sufiler bu şartların yerine getirilmesi sayesinde irşat faaliyetlerinde bulunabileceklerdir. Yesevî adap ve menâkıbını bize aktaran Hazîni'nin bu dört şarta dair yaptığı açıklamalar, sufiler ile ümera arasında kurulan ilişkilerin anlaşılması açısından kayda değerdir. Hazîni'ye göre sağlam ve imkânları olan bir mekân sayesinde zikir, ibadet, çile ve halvetler rahatsız edici herhangi bir düşünce gelmeden yapılabilir. Yine müridin zamanın hadise ve sıkıntılarında da emin olması gerekir. Emniyetin olmadığı bir zaman diliminde yaşanıyorsa, insanlar irşat faaliyetlerine candan katılamazlar. Mekân ve zaman şartı iktidar ve imkân sahiplerince tasavvufi müesseselerin inşa edilmesi ve zengin vakıflarla desteklenmesi suretiyle yerine getirebilir. Bu müesseselerin kuruluş amacına uygun faaliyetlerde bulunması ise birlikte hareket edilecek aşk ve vefa sahibi taliplerin, yani ihvanın varlığını gerektirir. Hazîni'ye göre söz konusu dört şartın en önemlisi ve diğerlerini tamamlayanı "*rabt-ı ulu'l-emr ü vâli*"dir. Yani hükümdarlarla, yöneticilerle yahut iktidar muhitiyle irtibat hâlinde olmaya özen göstermektir. Zira saldırgan ve mutaassıp insanların saldırıları ve inatçılarla inkârcıların sözleri ancak bu şekilde engellenebilir. Bu sayede velilik ağacı meyve verir. Emirlerin nüfuz ve otoritesi tarikat yolunu parlatır. Onların adalet ve himayesi sayesinde tarikat ehli rahat eder. Hükümdarla irtibat hâlinde olmak mârifet ehli kimselerin birbirine karşı üstünlüğüdür. Hükümdarın itibarı ve koruyuculuğu sayesinde tarikat ehli de itibarlı ve etkili olur. Hükümdara itaat etmek onları tarikata hizmetçi ve koruyucu yapar. Hükümdarın emniyeti tarikat ehlinin duasına bağlı olduğu gibi, velilerin bir araya gelerek huzur içinde ibadet etmeleri hükümdar sayesinde olur. Hükümdar tarikat ehlinin yardımcısı, koruyucusudur. Hükümdarla irtibat tarikata revaç vererek bu yolu aydınlatır. Hükümdarla iyi geçinmek irşat faaliyetlerinin devam etmesini sağlar. Hükümdar tarikata meyledince memleket halkı da meyleder. Böylece tarikat ehlinin sıkıntıları kalmaz¹⁷.

Bu alıntının belli bir zaman (Hazîni'nin yaşadığı XVI. yüzyıl) ve belli bir kesimin (Hazîni'nin mensup olduğu Yesevîlik) görüşlerini yansıttığı, hatta sadece Hazîni'nin düşünce ve beklentilerini içerdiği ileri sürülebilir. Ancak XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda yaşamış sufilerle emirler arasındaki ilişkilere dair menkıbeleri incelediğimizde, Hazîni'nin her zaman ve zeminde örneklerine rastlayabileceğimiz türden bazı temel olguları açık yüreklilikle dile getirdiğini görmekteyiz.

Bir rivayette Pervâne ileri gelen bazı emirlerle birlikte Celâleddin-i Rumî'yi ziyarete gelir. Ancak uzun süre bekledikleri hâlde Celâleddin-i Rumî bir türlü ortaya çıkmaz. Beklemekten sıkılan Pervâne'nin bu sırada dile getirdiği hususlar devlet yöneticilerinin sufileri ziyaret etmede gözettikleri pratik faydayı gözler önüne sermektedir. Zira Pervâne'ye göre din büyükleri ve sufilerin, adaletli emirleri aziz ve

¹⁷ Hazîni, *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâc-i Bihâr*, haz. Cihan Okuyucu-Mücahit Kaçar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2014, Metin, s. 347-351; Günümüz Türkçesi, s. 146-149.

muhterem tutmaları, onlar için bir can kuvveti ve bir yardımcı olur. Bu sayede emirler halka doğru yolu gösterirler. Rivayetin devamında Celâleddin-i Rumî'nin kendilerinden uzak durmasına bir anlam veremeyen Pervâne'nin “*Oysaki zamanın şeyh ve bilginleri, emirlerin iltifatlarını mumla arıyor ve bunun için ölüyorlar.*”¹⁸ şeklindeki açıklaması hayli ilginçtir ve yukarıda dile getirdiğimiz olguyu desteklemektedir.

Çok sayıda ileri gelenin katıldığı büyük bir toplantıda, Pervâne'ye hitaben yaptığı konuşmada Hüsâmeddin Çelebi'nin velilere yüklediği anlam dikkate şayandır: “*Onlar (Tanrı'nın sadık velileri), dünyaya mutlak olarak egemendirler. Kime verilerse verirler. Kime iyilik ve merhamette bulunurlarsa, onların dine ve dünyaya ait maksatları elde edilir. Yakınlık ve mahremiyete ulaşırlar.*”¹⁹.

Bu ve benzeri menkıbelerde yaşanmışlıklardan ziyade zihin dünyası ve algılamalar önem arz etmektedir. Yani önemli olan sufilerin kendilerine nasıl ve ne gözle baktıkları, bakılmasını istedikleri; siyasi iradeyi ellerinde bulduran ve onların emrinde çalışanları nasıl ve ne şekilde değerlendirdikleridir. Manevi nüfuz sufünün kişisel donanımına veya mensubu bulunduğu tarikatın yaygınlığına bağlı olarak değişebilir.

Türkiye Selçuklu yöneticilerinin toplum üzerinde yaygın ve yoğun nüfuza sahip sufilerle kurdukları olumlu ilişkilerin bazı amaç ve beklentilere yönelik olduğu ortadadır. Bunların başında eserleri ve tesirleri ile çok sayıda insanı irşat eden kimi sufilerin yöneticiler için de birer manevi rehber ve muallim olmaları gelmektedir. Türkiye Selçuklu Devleti hizmetinde şehzade hocalığı, danışmanlık ve elçilik görevlerinde bulunan Mecdüddin İshak²⁰ bu duruma tipik bir örnek teşkil etmektedir. Bu zat, Sadreddin-i Konevî'nin babasıdır.

Bazı sufiler sosyal ve dinî sorumlulukları çerçevesinde yöneticilere hitaben veya ithafen kaleme aldıkları mektup ve risalelerle onlara yol göstermekten ve öğüt vermekten geri durmamışlardır. Bu hususa *Mirsâdü'l-İbâd* müellifi Necmeddin-i Dâye'yi (ö. 1256) örnek verebiliriz. *Mirsâdü'l-İbâd*'ın “*nüsha-i şahâne*” olarak adlandırılan ve I. Alâeddin Keykubad'a sunulan ikinci yazımı/yeniden düzenlenmiş hâli, Recep 620'de (Temmuz-Ağustos 1223) Sivas'ta kaleme alınmıştır. Eserin beşinci bâbının birinci faslı “*sultanların ve ferman erbâbının sülûkunu açıklar*” alt başlığını taşır²¹. Müellif burada özellikle hükümdarlara dikkat çekici bazı öğüt ve önerilerde bulunmaktadır. Dönem menâkıbnâmelerinde de bu manevi rehberliğin

¹⁸ Eflâkî, a.g.e., I, s. 217.

¹⁹ Eflâkî, a.g.e., II, s. 141. Krş. Elvan Çelebi, *Nâme-i Kudsi (Kutsal Kitap) & Menâkıbu'l-Kudsiyye (Kutsal Menkabeler)*, haz. Mertol Tulum, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2017, b. 95-96.

²⁰ Hakkında geniş bilgi için bkz. Haşim Şahin, “Şeyh Mecdüddin İshak'ın Türkiye Selçuklu Yönetimi ile İlişkileri”, *I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, MEKAM Yayınları, Konya 2010, s. 203-210; Mehmet Ali Hacıgökmen, “Türkiye Selçukluları Şehzade ve Sultanlar Muallimi Mecdüddin İshak”, *Belleten*, LXXVI/276 (2012), s. 419-430.

²¹ Necmeddin-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd (Tasavvuf Yolu)*, trc. Halil Baltacı, İFAV Yayınları, İstanbul 2013, s. 313-352, 390; Halil Baltacı, *Necmeddin Dâye Râzî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 65-66.

tezahürlerine sıkça rastlanır. Bu duruma temsil gücü yüksek bazı örnekler verebiliriz.

Malatya'nın şahneliği ya da subaşılığı görevini yürüten Ahî Ahmed-i Malatî, Evhadüddin-i Kirmânî'nin Malatya'daki sadık müritlerindedir. Ahî Ahmed-i Malatî görevini icra ederken insanları cezalandırmak, hatta öldürmek gibi makbul olmayan işlere bulaşmak zorunda kalmaktadır. Bu hususu Evhadüddin-i Kirmânî ile istişare eder. Evhadüddin-i Kirmânî bu tür işleri yapmanın da hizmet olduğunu anlatarak cezaların infazında dikkat etmesi gereken bazı kuralları ona hatırlatır²². Yöneticilerle sufiler arasındaki ilişkilerde, ikincilerin birincilere müşavirlik yaptığı gerçeğine tipik bir örnek teşkil eden bu durum, Ahî Ahmed-i Malatî'nin bazı idari meselelerde Evhadüddin-i Kirmânî'nin yönlendirmesiyle hareket ettiğini, onun görüşlerini dikkate aldığını göstermektedir.

Şems-i Tebrizî (ö. muhtemelen 1247) bir defasında veliler zümresinden olduğu hâlde yöneticilik ile Allah'a yöneliş ve kulluğu bir arada yürütme hususunda bir takım zorluklar yaşadığını düşündüğü bir emirle karşılaşır. Emir, yöneticilik görevini bırakarak tamamen tasavvufi bir hayat sürmek arzusundadır. Fakat Şems-i Tebrizî yönetici iken de kulluk etmesinin gerektiğini, çünkü din ve dünyanın bayındırlığının bunda olduğunu ve yöneticilikte nefse ait meşakkat ve riyazetin daha fazla bulunduğunu kendisine bildirir. Bu uyarıyı dikkate alan emir, tüm sıkıntı ve zorluklarına rağmen yöneticilik görevini sürdürür²³.

Adı belirtilmeyen bir divan memuru Celâleddin-i Rumî'yi ziyaretinde görevinden istifa edeceğini ve başka bir işle meşgul olacağını dile getirir. Celâleddin-i Rumî'nin, görevinin başında durmasının anlam ve önemine dair ona anlattıklarından sonra eski mansıbına döner. Zira Celâleddin-i Rumî'nin bu çerçevede dile getirdiği hikâyede verilmek istenen mesaj, yöneticilerin miskin, zayıf ve mazlum insanları gözetme, koruma ve kurtarmaya yönelik çalışmalarının halvet, çile vb. tasavvufi tecrübelerden daha yüksek olduğudur²⁴.

Sufilerin âdil devlet adamlarına bakışını yansıtan bu ve benzeri menkıbeler, yöneticilerin üstlendiği görevle manevi tekâmülü eşdeğer göstermektedir.

Yaygın geleneğe uyan Celâleddin-i Rumî, yöneticilerle olan ilişkisini genellikle nasihat çerçevesinde sürdürmüştür. Buna dair bir örnekte Pervâne, bazı devlet adamları ile birlikte öğüt almak amacıyla Celâleddin-i Rumî'yi ziyaret eder. Celâleddin-i Rumî, Pervâne'ye eğer muktedirse gevşeklik göstermeden şu dört kibleye hizmet etmesini salık verir: Namaz, gökyüzü, hükümdarlar, velilerin kalbi. Konumuzla ilgili olan son ikisini şu şekilde izah eder: Hükümdarlar veyahut devlet yöneticileri yoksulların kiblesi ve mazlumların sığınağıdır. Bir yoksul ve mazlum, devlet yöneticilerine yöneldiğinde ihtiyaçları karşılanmalıdır ki Allah da

²² Sivaslı Muhammed Alâî, *Menâkıb-ı Şeyh Evhadü'd-din-i Kirmânî*, trc. Mikâil Bayram, *Şeyh Evhadü'd-din Hâmid el-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, Konya 2008, s. 227.

²³ Eflâkî, a.g.e., II, s. 99.

²⁴ Eflâkî, a.g.e., I, s. 246.

yöneticilerin din ve dünya ihtiyaçlarını karşılaştın. Velilerin kalbi Allah'ın nazarının kıblesi olup, kâinattan da daha yüksek ve yücedir. Yöneticiler Allah'a itaatsizlik etmemeli ve velilerin kalbine yakın durmalıdırlar. Zira yöneticiler tam bir içtenlik ve titizlikle Allah'ın tarafını tutarsa, Allah da din ve dünya ülkesini ve ahireti onlar için tutar. Bu öğütlerden sonra Pervane saygı gösterir ve Mevlevîlere bir hayli ihşanda bulunur²⁵.

Türkiye Selçuklu yöneticileri tasavvufi zümrelerle kurdukları olumlu ilişkiler sayesinde egemenliklerinin dinî meşruiyetini tahkim etmeyi de düşünmüşlerdir. Nitekim yöneticilerin dinî-tasavvufi kurumlara yaptıkları mali katkılara, çeşitli zaman ve zeminlerde düzenledikleri geniş katılımlı toplantılarda tarikat mensuplarına geniş yer vermelerine, hatta zaman zaman bizzat onların tekke ve dergâhlarını ziyaret etmelerine değinen menkıbelerde ön plana çıkarılan husus, yönetici kesimin dindarlığı ve dinî-tasavvufi faaliyetlere bizzat katılımıdır. Bu açıdan dönem kronikleri ile dönem menâkıbnâmelerinin yöneticiler hakkında benzer nitelendirmelerde bulunmaları rastlantı olmasa gerektir. Kanaatimizce bunun en çarpıcı örneği Celâleddin Karatay'tır. Zira Eflâkî, ilmî-irfanî kişiliği ve inşa ettirdiği kültür müesseseleriyle XIII. yüzyıla damgasını vurmuş bir şahsiyet olan Celâleddin Karatay'ı: "*veli yaratılışlı, temiz karakterli ve hayırları, sadakaları herkese ulaşmış*"²⁶ bir kişi olarak nitelendirmektedir. Elvan Çelebi de onu "*veli*" sıfatıyla anmakta ve "*meşâyih yolunda himmet eli*" (şeyhler yolunda yardım eli) olduğunu ifade etmektedir²⁷. Evhadüddin-i Kirmânî muhtaç veya mağdur birisi için kendisinden istekte bulunmak için yazdığı mektuplarda ona "*veliyullah*" diye hitap etmektedir. Şihâbeddin-i Sühreverdi de onun için aynı lakabı kullanmaktadır²⁸. Bu durum sair muasır kayıtlarla paralellik arz eder. Nitekim devrin yerli kroniklerinde menşurların, fermanların ve divan kararlarının üzerine onun adının yanına "*veliyullah fi'l-arz*" (Allah'ın yeryüzündeki velisi) yazıldığı aktarılmaktadır²⁹.

Yöneticilerin şeyh ve tarikatların halkın nabzını tutan yönüne kayıtsız kalması beklenemez. Yöneticiler tasavvufi zümrelere sundukları maddi imkânlar ve onlarla kurdukları yakın ilişkiler sayesinde siyasi, askerî ve idari tasarruflarının geniş halk kitlelerince kabul görmesini sağlamayı ve doğması muhtemel tepkilerin önünü almayı amaçlamışlardır. Her ne kadar XIV. yüzyılın ilk çeyreğinden olsa da bu hususa işaret eden çarpıcı bir örnek şöyledir: Zamanın mehdisi iddiasıyla hareket eden Noyinzâde Timurtaş b. Çoban 720'de (1320-1321) Konya'yı ele geçirip Karamanoğullarını buradan çıkarır. Konya ve çevresini istilâ eder. Mağrurları ve zorbaları itaat altına almaya çalışır. Eflâkî'ye göre Timurtaş son derece cömert ve adaletli, ayrıca dindar ve temiz bir insandır. Dönemin ileri gelen âlim, şeyh, emir,

²⁵ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 318-319.

²⁶ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 199.

²⁷ Elvan Çelebi, *a.g.e.*, b. 638.

²⁸ Muhammed Alâî, *a.g.e.*, s. 257.

²⁹ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 532; Aksarayî, *a.g.e.*, s. 28.

kumandan vb. kişileri ona biat etmekle kalmaz başkalarını da ona itaate teşvik ederler³⁰.

Bazı menkıbeler sufilerin yöneticilerle kurdukları münasebetleri kullanarak toplumsal sorunların çözümünde, düzeni bozan kişilerin topluma kazandırılmasında ne kadar etkili olduklarını göstermektedir. Bir defasında Malatya'daki Evhadî zâviyesinin bacasından giren iki hırsız, iki bin akçe parayı çalarlar. Ahmed-i Şihne'nin müdahalesi sonucu çaldıkları para ile birlikte yakalanan hırsızlar Evhadüddin-i Kirmânî'nin huzuruna getirilir. Evhadüddin-i Kirmânî, mecbur kaldıkları veya zor durumda oldukları için bu işe tevessül ettiklerini düşünerek şahnedan hırsızların bağışlanmasını rica eder. Yaptıkları işten pişmanlık duyan iki hırsız samimi birer mürit olurlar. Evhadüddin-i Kirmânî, âdeta geçmiş yaşantılarının zıddına hareket ederek birini hazinedar, diğerini kilitçi olarak görevlendirir. Ömürlerinin geri kalanını şeyhe hizmet ederek geçirirler³¹.

Celâleddin-i Rumî devlet adamları arasındaki çekişme ve rekabete dayalı siyasi mücadelelerin içine girmemeye özen göstermiş, ancak bazı krizlerde arabulucu veya yatıştırıcı rol oynamaktan da geri durmamıştır. Örneğin "*ülkenin kahramanı ve gazisi*" olarak nitelendirilen Uç Beyi Mehmed³² Konya'ya gelerek Celâleddin-i Rumî'yi ziyaret eder. Uç vilayetlerinin hesabını vermek için Kayseri'ye gidecektir. Bu hususta Celâleddin-i Rumî'den yardım ister ve onun müridi olur. Hâlbuki Mehmed'in adamları daha önce Mevlevî müritlerinden Hâce Mecdeddin-i Merâgî'nin tacirlerine ait yaklaşık elli bin dirhem tutarındaki kumaşı gasp etmiştir. Bu nedenle Mecdeddin-i Merâgî, Mehmed'i haramilikle ve kan dökücülükle suçlayarak şiddetli tepki gösterir. Ancak Celâleddin-i Rumî: "...her kim bizim medresemizin kapısından geçerse kurtulur, her kim bizim adımızı anarsa kurtulur, her kim bizi severse kurtulur." ifadelerini kullanarak araya girer. Bunun üzerine Mecdeddin-i Merâgî, Mehmed'e çaldığı malları helal eder. Mehmed Kayseri'de Pervâne tarafından da taltif edilerek görev yerine gönderilir. Pervâne, Mecdeddin-i Merâgî'nin mağduriyet ve fedakârlığı ile Celâleddin-i Rumî'nin kendisi hakkındaki güzel düşüncelerini öğrenince, özür babında, çeşitli hediyelerle birlikte Mecdeddin-i Merâgî'nin zararını telafi eder³³. Bu rivayette İlhanlıların artan mali tazyikleri ve yol güvenliğinin zayıflamasından bahsedilmektedir. Ayrıca Celâleddin-i Rumî'nin

³⁰ Bkz. Eflâkî, *a.g.e.*, II, s. 241; Kürşat Solak, "Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu'da Türkmenlerin Tutumu", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, S. 3 (2014), s. 67-71.

³¹ Muhammed Alâî, *a.g.e.*, s. 320.

³² Uç beyi, Türk devletlerinde sınır kesiminde teşkilatlanmış savaşı bölüklerin başındaki askerî lideri veya idareciyi tanımlamak üzere kullanılan bir tabirdir. Bkz. Feridun Emecen, "Uç Beyi", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 38. Bu unvanı kullanan Mehmed Bey (ö. 660/1262), o dönemde Denizli-Antalya uç kesimindeki Türkmen gruplarının başıdır. Gerçekleştirdiği faaliyetlerle 1261-1368 yılları arasında önce Isparta-Alâiye, Elmalı, daha sonra sadece Denizli çevresinde hüküm süren bir Türkmen beyliği olan İnançoğullarının temellerini atmıştır. Bkz. Mikâil Bayram, "Türkiye Selçukluları Uç Beği Denizlili Mehmed Bey", *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya 2003, s. 132-142; Tuncer Baykara, "İnançoğulları", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 263.

³³ Eflâkî, *a.g.e.*, I, s. 338-339.

müdahalesiyle Mecdeddin-i Merâgî'nin uğradığı zarar bir şekilde tazmin edilmiş, Mehmed de Celâleddin-i Rumî'nin başta Pervâne nezdindeki itibarı sayesinde Kayseri'de mali ve idari sıkıntılardan kurtulmuştur. Mehmed ile kardeşi İlyas, damadı Ali, emirleri Sevinç ve Salur, IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın İlhanlılara dayanan saltanatını tanımamışlardır. Ancak Selçuklu-İlhanlı askerlerinin ileri harekâtı üzerine Hülâgû Han'a başvurarak bağıllık bildirmişlerdir. Bu istekleri önce kabul edilmişse de 1262'de Selçuklu-İlhanlı ordusu Mehmed'in üzerine yürümüştür. Damadı Ali'nin ihanetine uğrayan Mehmed yenilmiş ve Uluborlu'da öldürülmüştür³⁴.

Sufilerin oynadığı arabulucu rol devrin kroniklerinde de makes bulmuştur. Örneğin II. İzzeddin Keykâvus, kardeşi IV. Rükneddin Kılıç Arslan ile yaşadığı siyasi krizde, iç savaş çıkmasını önlemek ve uzlaşma yolu bulmak amacıyla dönemin öne çıkan sufilerinden Sadreddin-i Konevî ile Şeyh Hümâmeddin Şadbahr'in aracılığına başvurmuştur³⁵.

Sonuç

Sufilerle ümera arasındaki ilişkilere değinen ve bu ilişkileri oldukça canlı bir biçimde tasvir eden menkıbeler, hükümdarlar başta olmak üzere hemen hemen tüm yöneticileri ve onların aile bireylerini tarikat ehli insanlar olarak görmeye ve göstermeye çalışmaktadır. Bu bakış açısı, iktidar muhitinin sufilerle olumlu ilişkiler kurması, onlara iltifat ve ihsanlarda bulunması ile yakından alakalıdır. Ancak bu tür davranışlar sergileyen her yöneticinin mutlaka bir tarikata mensup olduğunu söylememiz pek makul ve mümkün gözükmemektedir. Yine de idari işlerin olağan sıkıntılarına ek olarak İlhanlı tahakkümünün saray üzerinde de dayanılmaz boyutlara ulaştığı dönemlerde hükümdar ve sair devlet adamlarının tasavvufu bir sığınak olarak görmeleri gayet doğaldır. Menkıbeler, her ne kadar bazı yakıştırmalarla malul olsalar da, bu yönleriyle saraydaki dinî hayat yahut saray dindarlığı hakkında bir fikir verebilirler.

Siyaset-sufilik ilişkileri çerçevesinde yukarıda dile getirdiğimiz amaç ve beklentiler, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu'ya fiilen egemen olan İlhanlı idarecilerinin ve onların gölgesinde kalan Türkiye Selçuklu yöneticilerin sufilerle geliştirdikleri ilişkilerde kendisini daha çok hissettirecektir. Zira siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılarının had safhaya çıktığı bu sancılı süreçte halk kendini avutmak için sufilere yönelmekte ve tekelere sığınmaktadır. Yönetici kesim ise halkın nabzını tutan kimi sufileri ön plana çıkararak ve onların manevi gücünü kullanarak halkı itaat altına almaya ve kendilerine yönelik muhalif havayı yumuşatmaya çalışmaktadır. Dışarıdan gelen işgalciler oldukları için İlhanlıların buna daha fazla ihtiyaçları olduğu ise ortadadır. Her hâlükârda bu durum tasavvufi zümrelerin hem halk hem de yöneticiler üzerindeki nüfuz ve otoritesinin artmasıyla

³⁴ Aksarayî, *a.g.e.*, s. 50, 53; Bayram, *a.g.m.*, s. 136-137; Baykara, *a.g.m.*, s. 263-264.

³⁵ İbn Bibi, *a.g.e.*, s. 569; Turan, *a.g.e.*, s. 475.

sonuçlanmıştır. Ayrıca bu durum tasavvufun yaygınlaşmasına neden olan dönemsel faktörlerden biridir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri (Mevlânâ ve Etrafındakiler)*, I-II, trc. Tahsin Yazıcı, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1986-1987, 4. bs.
- Anonim, *Târih-i Âl-i Selçuk (Anonim Selçuknâme)*, haz. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner, Atıf Yayınları, Ankara 2014.
- Baltacı, Halil, *Necmeddîn Dâye Râzî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Baykara, “İnançoğulları”, *DİA*, XXII, İstanbul 2000, s. 263.
- Bayram, Mikâil, “Türkiye Selçukluları Uc Beği Denizlili Mehmed Bey”, *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya 2003, s. 132-142.
- DeWeese, Devin, *Islamization and the Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania State University Press, 1994.
- Elvan Çelebi, *Nâme-i Kudsi (Kutsal Kitap) & Menâkıbu'l-Kudsiyye (Kutsal Menkabeler)*, haz. Mertol Tulum, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2017.
- Emecen, Feridun, “Uç Beyi”, *DİA*, XLII, İstanbul 2012, s. 38-39.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali, “Türkiye Selçukluları Şehzade ve Sultanlar Muallimi Meccüddin İshak”, *Bellekten*, LXXVI/276 (2012), s. 419-430.
- Hazîni, *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâc-i Bihâr*, haz. Cihan Okuyucu-Mücahit Kaçar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2014.
- İbn Bibi el-Hüseyn b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî, el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye, trc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2014.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, AÜDTCF Yayınları, Ankara 1970.
- Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, trc. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Necmeddîn-i Dâye, *Mirsâdü'l-İbâd (Tasavvuf Yolu)*, trc. Halil Baltacı, İFAV Yayınları, İstanbul 2013.
- Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk*, I, trc. Ali Ertuğrul, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, TTK Yayınları, Ankara 1997, 2. bs.

- Sivaslı Muhammed Alâî, *Menâkıb-ı Şeyh Evhadü'd-dîn-i Kirmânî*, trc. Mikâil Bayram, *Şeyh Evhadü'd-din Hâmid el-Kirmânî ve Menâkıb-nâmesi*, Konya 2008.
- Solak, Kürşat, “Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu’da Türkmenlerin Tutumu”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, S. 3 (2014), s. 61-74.
- Şahin, Haşim, “Şeyh Mecdüddin İshak’ın Türkiye Selçuklu Yönetimi ile İlişkileri”, *I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, MEBKAM Yayınları, Konya 2010, s. 203-210.
- _____, “Tarih Kaynağı Olarak Evliya Menâkıbnâmeleri”, *Dervişler ve Sufi Çevreler*, Kitap Yayınevi Yayınları, İstanbul 2017, 2. bs., s. 13-43.
- Şeyh Musa es-Sadrî, *Regâyibü'l-Menâkıb (Sadreddin Konevî'nin Menkabeleri)*, haz. M. Emin Agar, Anka Yayınları, İstanbul 2002.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, 6. bs.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK Yayınları, Ankara 1988, 4. bs.
- Ürkmez, Rauf Kahraman, *Menâkıbnâmelere Göre XIII. Yüzyıl Selçuklu Anadolusu'nda Tasavvufî Zümreler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Konya 2018.

SELÇUKLU SOSYAL TARİH ARAŞTIRMALARINDA TABAKÂT KİTAPLARININ YERİ VE ÖNEMİ; İBNÜ'Ş-ŞA'ÂR ÖRNEĞİ

HÜSEYİN KARAÇAM*

Özet

İslâm telif geleneğinde biyografi yazıcılığı ilk olarak Hz. Peygamber, sahâbe, tabiîn ve sonraki nesillerin hayatını tespit etmek için ortaya çıkmıştır. İlerleyen dönemlerde ise biyografi yazıcılığının alanı genişleyerek toplumun her kesiminden hekim, şair, edip, mutasavvıf ve mezhep âlimi gibi belli bir zümreye mensup şahsiyetlerin biyografilerinin konu edildiği tabakât türünde eserler verilmeye başlanmıştır. Ortaçağda birçok örneğine rastlanan tabakât kitaplarında yer alan bu biyografilerde kişinin aile, eğitim ve meslek hayatı ile yaşadığı şehir ve döneme ait bilgilerin bulunması, söz konusu eserleri özellikle kaynak eksikliğinin hissedildiği Selçuklu dünyasında ekonomi ve sosyal tarih araştırmaları için son derece önemli birer kaynak haline getirmektedir. Tabakât türündeki bu kaynaklardan biri de XIII. yüzyılda yaşamış olan müellif İbnü'ş-Şa'âr'ın (ö. 654/1256) Bağdat, Musul ve Erbil şehirleri başta olmak üzere Irak, Bilâdü'ş-Şâm ve el-Cezire bölgelerinde yaşayan dönemin meşhur şair ve edebiyatçıların biyografileriyle onlara ait şiirleri kaleme aldığı *Kalâidü'l-Cümân fî Ferâidi Şu'arâ'i Haze'z-Zamân* adlı eseridir. Bu makalede, Selçuklu dünyası sosyal tarih araştırmalarında tabakât kitaplarının yeri İbnü'ş-Şa'âr'ın eseri üzerinden bir değerlendirmeye tutularak, bunlarda geçen bilgilerin sosyal tarih çalışmaları için önemi ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Selçuklular, Sosyal Tarih, Tabakât/Biyografi Kitapları, İbnü'ş-Şa'âr

THE PLACE AND SIGNİFİCANCE OF THE TABAQAT BOOKS ON THE RESEARCHES ON SOCIAL HISTORY OF SELJUKS; THE EXAMPLE OF IBN AL-SHA'AAR

Abstract

Biography recording on the Tradition of Islamic Compilation came to existance for the first time on the purpose of determining the lives of Hz. Mohammed, companions of him and the next generations. In the upcoming periods, extent of biography recording has expanded and works on type of tabaqat with the subject of lives of people who were members of a particular status, such as doctor, poet, litterateur, sufi and sect scholar. By reason of the fact that these biographies, partaking on the tabaqat books whose samples were quite common during The Mediaeval Age, contained individual's family, education and profession life with the information related to home city and the period, they have become extremely

* Arş.Gör., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskişehir/TÜRKİYE, huseyinkaracam@anadolu.edu.tr

significant sources for the economic and social historic researches on the Seljuks world which has an extreme lack of source. One of the sources on the type of tabaqat belongs to an author called Ibn Al-Sha'aar (d. 654) lived during the XIII. Century. The author in his book, called "*Qalaa'id Al-Juman fi Faraa'id Shu'araa' hatha Az-Zaman*", wrote up the biographies of famous poets and writers of the period, lived around the regions of Iraq, Syria and Al-Jazeera, particularly around the cities like Baghdad, Mosul and Erbil and also indited the poems of these authors. On this rescript, the place of the tabaqat books on the historical researches about the Seljukian world is going to be evaluated through the example of Ibn Al-Sha'aar Al-Mosuli's work and significance of the informations, issued on these books, for the studies of social history is going to be tried to reveal.

Keywords: Seljuks, Social History, Tabaqat/ Biography Books, Ibn Al-Sha'aar.

Giriş

Türk tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil eden Selçuklu Tarihiyle ilgili olarak bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Son yıllarda ivme kazanmakla birlikte yüksek lisans ve doktora tezlerinin de aralarında bulunduğu bu çalışmaların daha çok siyasî, askerî ve teşkilat tarihine dair olduğu; bundan dolayı özellikle siyasî tarih alanındaki çalışmaların kaçınılmaz olarak birbirini tekrar eder hale geldiği görülmektedir. Ancak Selçuklu dünyasının sosyal ve iktisadi tarihine dair araştırmaların ise henüz arzu edilen seviyede olmadığı, bu konularla ilgili birçok meselenin tam olarak izah edilebilmiş olduğunu söylemek zordur. Söz konusu alanlara dair araştırmaların sınırlı olmasının en önemli sebebi ise dönemin gerek sosyal gerekse ekonomi tarihine ışık tutacak arşiv vesikalarının günümüze ulaşmamış olmasıdır. Her ne kadar kaynaklarla ilgili durum bu şekilde olsa da özellikle XII ve XIV. yüzyıllar arasında kaleme alınan umumî tarihler, şehir-bölge tarihleri, coğrafya kitapları, seyahatnâmeler, vefeyât ve tabakât kitapları gibi eserler Selçuklular ve onların hâkimi oldukları coğrafyanın bilinmeyen alanlarına dair önemli bilgiler içermektedir. Fakat büyük bir çoğunluğu Arapça yazılmış olan bu eserlerden araştırmacıların kaynak dili eksikliğinden dolayı tam anlamıyla faydalanamamaları ve "*satır arası*" bilgileri tahlil edememeleri sosyal ve ekonomi tarihi çalışmalarının mahdut kalmasının bir başka sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır¹. Burada üzerinde ehemmiyetle durulması gereken kaynaklar ise bu "*satır arası*" bilgilerin çokça bulunduğu tabakât kitaplarıdır.

Tabakât Kitapları ve Sosyal Tarihi Araştırmaları İçin Önemi

Müslümanlar tarafından başlangıçta Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve sonraki nesillerin hayatlarını kaleme almak için yazılan biyografi kitaplarının zaman içerisinde alanı genişleyerek, toplumun her kesiminden hekim, edip, şair, mutasavvıf

¹ Ortaçağ iktisat tarihi çalışmalarına dair bir değerlendirme için bkz. M. Said Polat "Osmanlı Öncesi Türkiye'nin İktisat Tarihine İlişkin Sorunlar", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010 (21), s.43-58.

ve mezhep âlimleri gibi belli bir zümreye mensup kişilerin biyografilerini içeren tabakât türünde eserler verilmeye başlanmıştır². İmâdeddin İsfahânî'nin (ö. 597/1201) İslam dünyasında yetişen önemli şair ve ediplerin biyografilerini bir araya getirdiği *Harîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-Asr*³, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) aynı şekilde ünlü şair ve ediplerin hayat hikâyelerini yazdığı *Mu'cemü'l-Üdebâ*⁴, kendisi de bir göz hekimi olan İbn Ebu Usaybia'nın (ö. 668/1269) Grek, Roma, Hristiyan ve Müslüman tabiplerin biyografilerini kaleme aldığı *Uyünü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*⁵, Tâcüddin es-Sübki'nin (ö.771/1370) şâfi âlimlerin biyografilerine yer verdiği *Tabakâtü's-Şâfiyeti'l-Kübrâ*⁶ adlı eserleri muhtelif sahalarda temâyüz etmiş kişilerin biyografilerinin yer aldığı önemli tabakât kitaplarından bazılarıdır. Biyografi kitaplarının bir kısmı da belli şehirler esas alınarak orada doğup büyüyen veya bir şekilde söz konusu şehirle münasebeti olan şahsiyetlerin hayat hikâyelerinin kaleme alınmasıyla meydana gelmiştir. İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) *Târihu Medineti Dimaşk*⁷, İbnü'l-Adîm'in (ö. 660/ 1262) *Buğyetü'r-Taleb fi Târihi Haleb*⁸, İbn Müstevfî'nin (ö. 637/1239) *Târihu Erbil*, İbn İlalmış'ın (ö. 640/1242) *Târihu Düneysir*⁹ adlı kitapları bu türün önemli eserlerindedir. Bunların dışında İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-Ayân*¹⁰, Safedî'nin (ö. 764/1363) *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*¹¹, Zehebî'nin (ö.748/1348) *Târihu'l-İslâm ve Siyer a'la mi'n-Nübelâ*¹² isimli kitapları gibi belli bir meslek veya âlim gurubunu esas almayarak geçmiş dönemlerden yazıldıkları döneme kadar yaşamış önemli kişilerin vefat tarihlerine göre biyografilerinin yer aldığı vefeyât türünde eserler de bulunmaktadır.

Müelliflerinin gözünden dönemin sosyal ve iktisadî hayatını günümüze yansıtan bir projeksiyon görevi gören tabakât kitaplarındaki biyografilerde kişinin ailesi, etnik ve dinî mensubiyeti, eğitim ve meslek hayatı, maddî durumu, ilmî seyahatleri, hayatında dönüm noktası olan olaylar, kişinin öne çıkan fizikî özellikleri, olumlu ya da olumsuz ahlakî nitelikleri, geçmiş olduğu hastalıklar, ölümü ve gömüldüğü yer gibi birçok özgün bilgi yer almaktadır. Biyografilerde geçen bu bilgiler kişinin şahsî hayatına dair özel bir nitelik taşısa da bir bütünün

² Tabakât kitaplarının İslam tarih yazıcılığında ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968, s. 93-95, 100-106; H. Gibb, "Islamic Biographical Literature", *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis - P. M. Holt, London 1962, s. 54-58; Casim Avcı, "Tabakat (İslam Tarihi)", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, s. 297-299; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 30,82-84.

³ Ramazan Şeşen, "İmâdeddin el-İsfahânî", *DİA*, XXII, s. 174-176.

⁴ Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, s. 288-291.

⁵ Mahmut Kaya, "İbn Ebü Usaybia", *DİA*, XIX, s. 445-446.

⁶ Bilal Aybakan, "Sübki, Tâceddin" *DİA*, XXXVIII, s. 11-13.

⁷ Mustafa S. Küçükaşçı-Cengiz Tomar "İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım", *DİA*, XIX, s. 321-324.

⁸ Sâmî es-Sâkkâr, "İbnü'l-Müstevfî", *DİA*, XXI, s. 162.

⁹ Cevat İzgi, "İbn İlalmış", *DİA*, XX, s. 90-91.

¹⁰ Abdülkerim Özaydın, "İbn Hallikân", *DİA*, XX, s. 17-19.

¹¹ İsmail Durmuş, "Safedî", *DİA*, XXXV, s. 447-450.

¹² Tayyar Altıkulaç "Zehebî", *DİA*, XLIV, s. 180-188.

parçası olarak ele alındıklarında dönemin içtimaî ve iktisadî hayatının işleyişi hakkında son derece önemli ipuçları içeren tarihî veriler haline gelmektedir.

Nitekim Selçuklu dünyasında bir âlimin ya da devlet görevlisinin nasıl yetiştiği ve hangi aşamalardan geçtiği, hangi şehirlerin hangi ilim dallarında merkez haline geldiği ve bölgeler arasındaki insan sirkülasyonu, hangi etnik ve dinî grupların hangi mesleklerde öne çıktığı, kişinin sosyal statüsüne etki eden unsurlar, toplumdaki zengin-fakir algısı, suç ve ceza türleri, hastalıklar ve tedavileri gibi toplumun genelini ilgilendiren konuların ancak biyografilerde geçen bu veriler sayesinde açığa çıkarılması mümkündür.

Fakat bu eserlerden, özellikle de şair ve ediplerin hayatını konu edinen tabakât kitaplarından dönemin sosyal ve iktisadî hayatına dair yapılan çalışmalar için tam olarak faydalanıldığını söylemek mümkün değildir. Nitekim araştırmacılar tarafından bu kitaplarda odaklanılan biyografiler daha ziyade, siyasî tarih çalışmaları için ihtiyaç duyulan bilgilerin bulunduğu sultan, melik, vezir ve üst düzey devlet görevlileriyle büyük merkezlerde müderrislik ve kadılık yapmış olan meşhur insanların biyografileri olmaktadır. Meşhurlara göre daha arka planda kalan devlet görevlilerinin, imam, vaiz ve hatip gibi din adamlarının, hekim, terzi, bakırcı gibi meslek erbabının hayat hikâyelerine ise hak ettikleri önem verilmemektedir. Ayrıca şair ve ediplerin biyografilerinin esas alındığı tabakât kitaplarına karşı bunların yalnızca dönemin şiiirlerinden müteşekkil edebî metinler olduğu konusundaki yaklaşım, bu eserlerin farklı bakış açılarıyla ele alınmasını engellemekte ve bunların sosyal tarih araştırmaları için ne denli önemli kaynaklar olduğu gözden kaçırılmaktadır.

XIII. yüzyıl müelliflerinden İbnü'ş-Şa'âr'ın (ö. 654/1256) *Kalâidü'l-Cümân fi Ferâidi Şu'arâ'i Haze'z-Zamân* adlı eseri, dönemin toplumsal ve ekonomik hayatına dair içerdiği orijinal bilgiler nedeniyle bu bağlamda ele alınması gereken önemli tabakât kitaplarından biridir.

İbnü'ş-Şa'âr ve Eseri *Kalâidü'l-Cümân fi Ferâidi Şu'arâ'i Haze'z-Zamân*

Tam adı Ebu'l-Berekât Kemâlüddin el-Mübarek b. Ebu Bekr Ahmed b. Hamdân olan müellif, H. 595 (1198) yılında Musul'da doğmuştur. Deve ve bunun dışındaki binek hayvanlarında kullanılmak üzere kıldan palan, semer gibi gereçlerin yapım işiyle uğraştığı için İbnü'ş-Şa'âr lakabıyla tanınmıştır¹³. Musul'da "Üzerimde bir babanın evladı üzerindeki hakkı kadar hakkı vardır" diyerek bahsettiği muallim Ebu'r-Rebî' Süleyman b. Muzaffer el-Erbilî'den hat dersleri almış¹⁴ ve kardeşinin yakın dostu olan Yâkût el-Hamevî ile de burada tanışmıştır¹⁵. Muharrem 625 (Aralık-Ocak 1227-8) tarihinde Musul'dan Erbil'e giderek dönemin ünlü âlimlerinden İbnü'l-Müstevfi'nin derslerine katılıp onun hizmetine giren İbnü'ş-

¹³ İbnü'l-Müstevfi, *Tarihu Erbil*, thk. Muhammed Osman, Beyrut 2011, s. 254.

¹⁴ İbnü'ş-Şa'âr, *Kalâidü'l-Cümân fi Ferâidi Şu'arâ'i Haze'z-Zamân*, nşr. Kâmil Selmân el-Cebûri, Beyrut 2005, II, s. 79.

¹⁵ *Kalâidü'l-Cümân*, VII, s. 198.

Şa'âr¹⁶, altı sene Erbil'de kaldıktan sonra Halep'e gitmiştir¹⁷. Halep'te kaldığı yıllarda İbnü'l-Adîm başta olmak üzere bazı önemli ilim adamlarıyla tanışma fırsatı yakalayan müellif, bir süre Musul, Bağdat ve Dimaşk'ta bulunduktan sonra tekrar Halep'e dönmüş¹⁸ ve 7 Cemâziyelâhir 654 (2 Temmuz 1256) tarihinde burada vefat etmiştir¹⁹.

İbnü'ş-Şa'âr'ın günümüze ulaşan en önemli eseri ise Bağdat, Musul ve Erbil şehirleri başta olmak üzere Irak, Bilâdü'ş-Şâm ve el-Cezire bölgelerinde kendi döneminde yaşayan şairlerin biyografileri ile onların şiirlerini kaleme aldığı *Kalâidü'l-Cümân fi Ferâidi Şu'arâ'i Haze'z-Zamân* isimli tabakât kitabıdır²⁰. Aslı on cilt olan eserin iki ve sekizinci ciltleri günümüze ulaşmamış olup, tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Esad Efendi, nr: 2323-2330)²¹.

Genç yaşından itibaren şiir ve şairlere karşı meraklı olan ve İbnü'l-Müstevfi'nin "şiir toplamaya tutkun bir genç"²² olarak tarif ettiği İbnü'ş-Şa'âr'ın, eserinde 1004 adet biyografi ve bu biyografi sahiplerinin yazdıkları şiirler yer almaktadır. İbnü'ş-Şa'âr ve eseri *Kalâidü'l-Cümân*'ın bilhassa XIII. yüzyılın ilk yarısı için Suriye ve Irak coğrafyasının sosyal tarihine dair önemli bir kaynak olmasının ise iki temel nedeni bulunmaktadır. Bunlardan ilki, müellifin biyografisini yazacağı kişileri seçerken ırk, din, mezhep, meslek yahut sosyal statü ayrımı yapmadan, ön yargısız bir şekilde onların sadece şairlik yetenekleriyle şiirlerinin edebî yönlerini kıstas alması ve biyografi sahiplerinin kişisel özellikleri, aile ve meslek hayatları, etnik ve dinî mensubiyetleri, eğitim ve formasyonları, ilmî seyahatleri ve şiirlerini hangi konulara binaen yazdıkları gibi oldukça ayrıntılı bilgiler vermesidir. Nitekim İbnü'ş-Şa'âr'ın eserini kaleme alırken sergilediği bu yaklaşım, üst düzey devlet adamlarından, sokakta şiirleriyle dilenen bir kişiye kadar toplumun her kesiminden insanları eserinde bir araya getirmesini ve böylelikle dönemin siyasî, sosyal ve ekonomik yapısını oluşturan tüm unsurlara kitabında temas etmesini sağlamıştır.

¹⁶ İbnü'l-Müstevfi, s. 254. İbn Hallikân, İbnü'l-Müstevfi'den bahsederken İbnü'ş-Şa'âr'ın onun hizmetinde olduğunu nakletmektedir. (*Vefeyâtü'l-Ayân*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut 2013, IV, s. 150.)

¹⁷ Khurshid Rızvî, "İbnü'ş-Şa'âr", *DİA*, XXI, s. 215.

¹⁸ İbnü'ş-Şa'âr'ın gezdiği yerler ve seyahatleri ile ilgili olarak bkz. Hurşid Rızvî, "İbnü'ş-Şa'âr ve Âsâruhu", *ed-Durâsâtü'l-İslâmiyye*, XXII/2, İslâmâbâd 1987, s. 58-63.

¹⁹ Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-Zamân*, Haydarâbâd 1954, I, s. 33; Zehebî, *el-İber fi Haberi men Gaber*, thk. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlul, Beyrut 1985, III, s. 274; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri men Zehab*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, Beyrut 1991, V, s.460; Rızvî "İbnü'ş-Şa'âr ve Âsâruhu", s.79-80. İbnü'l-Fuvatî ölüm tarihi olarak H. 655 (1257-8) tarihini vermektedir (*Telhisü Mecma'i'l-Âdâb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, Tahran 1416/1995, IV, s. 217).

²⁰ İbnü'ş-Şa'âr'ın bundan başka Merzûbânî'nin (ö. 384/994) *Mu'cemü'ş-Şu'arâ* adlı eserine zeyl olarak yazdığı *Tuhfetü'l-Vüzerâi'l-Müzeyyel alâ Kitabi Mu'cemi'ş-Şu'arâ* isminde bir eseri daha bulunmaktadır (*Kalâidü'l-Cümân*, I, neşredenin girişi, s. 24-26; Rızvî, "İbnü'ş-Şa'âr ve Âsâruhu", s.74-77).

²¹ Rızvî, "İbnü'ş-Şa'âr", s. 215. Bu eserin tıpkıbasımı Fuat Sezgin'in editörlüğünde yayınlanmıştır (*Kalâidü'l-Cümân fi Ferâidi Şu'arâ'i Haze'z-Zamân*, ed. Fuat Sezgin, I-VIII, Frankfurt 1990).

²² İbnü'l-Müstevfi, s. 254. Ayrıca bkz. İbnü'l-Fuvatî, IV, s. 217.

Kalâidü'l-Cümân'ın kaynak olarak kıymetini artıran ikinci özelliği ise müellifin kitabında yer verdiği kişilerin birçoğuyla bizzat buluşup görüşmesi, görüşemediği kişiler hakkındaki bilgileri ise biyografi sahiplerini tanıyan şahıslardan dinlemek suretiyle kaleme almasıdır. Keza İbnü's-Şa'âr, kitabının birçok yerinde kullandığı “*الخبرني*” (bana bildirdi/söyledi)²³, “*حدثني*” (bana anlattı), “*أشددني لنفسه*” (kendisi bana okudu)²⁴, “*شاهدته / رأيته*” (onu gördüm)²⁵, “*اجتمعت به غير مرة*” (onunla birkaç kere bir araya geldim)²⁶, “*لقيته*” (onunla buluştum)²⁷ şeklindeki ifadeleriyle bu görüşmeleri vurguladığı gibi, bunların gerçekleştiği şehir, mekân ve zaman bilgilerini de vermektedir.

Sosyal Hayata Dair *Kalâidü'l-Cümân*'da Geçen Bazı Bilgiler

İbnü's-Şa'âr, biyografilerini verdiği kişilerin ilk olarak meslekleriyle birlikte onların aldıkları eğitime, ilmî yeteneklerine ve varsa yaptıkları ilmî seyahatlere değinmektedir. Müellifin verdiği bu bilgilerden hareketle sosyal hayatın bir parçası olarak Suriye ve Irak bölgesindeki eğitim faaliyetlerine, eğitim sistemini oluşturan kurumlara ve bu kurumlarda görevli kişilere dair önemli saptamalar yapmak mümkündür. Biyografilerde bahsi geçen bu kurumlardan biri söz konusu dönemde muallimler tarafından açılan ve bu yönüyle bir özel okul niteliğinde olduğu anlaşılan, halkın çocuklarını eğitim için gönderdiği ilkokul düzeyindeki mekteplerdir. Nitekim İbnü's-Şa'âr'ın da hat hocası olan Ebu'r-Rebî Süleyman b. Muzaffer el-Erbilî (d. 566/1170-1) böyle bir okulu Erbil'de açmış ve haktan birçok kişi çocuğunu bu okula göndermişti. Süleyman b. Muzaffer el-Erbilî daha sonra bu okuldan kazandığı paralarla ticarete atılmışsa da ticaret hayatında başarılı olamayarak tüm servetini kaybetmişti²⁸. Yine İsa er-Râfîkî'nin (ö. 605/1208) Halep'te içinde çocuklara hat, edebiyat ve Arapça öğrettiği bir okulu bulunuyordu²⁹. Bununla birlikte haktan kimselerin çocuklarına eğitim verdikleri sırada ümerânın dikkatini çekerek onların çocuklarının talim ve terbiyesine tayin edilen bazı muallimler de vardı. Bunlardan biri olan Ebu Zekerîya Yahya b. Hamîd el-Ezdî (ö. 627/1230) Halep'te çocuk muallimi olarak kıraat dersleri verirken, Melik Zâhir Gazi'nin veziri Nizâmeddin et-Tuğraî tarafından kendi oğlunun muallimliğine atanmıştı³⁰. Musul hâkimi Bedreddin Lülü ise en küçük oğlunun müeddibliğine daha önce Musul'daki okulda çocuklara eğitim veren Ebu Abdullah Muhammed b. Yusuf el-Mevsilî'yi getirmişti³¹.

Dönemin diğer bir eğitim kurumu olan medreseler ve buralarda müderris, muîd, kütüphane hâzini olarak görev yapan kişiler hakkında da tafsilatlı bilgiler

²³ *Kalâidü'l-Cümân*, III, s. 105; VII, s.112.

²⁴ *Kalâidü'l-Cümân*, VI, s. 137; VIII, s. 55.

²⁵ *Kalâidü'l-Cümân*, I, s. 238; II, s.56.

²⁶ *Kalâidü'l-Cümân*, III, s. 52; VII, s.110.

²⁷ *Kalâidü'l-Cümân*, IV, s. 326; VI, s. 170.

²⁸ *Kalâidü'l-Cümân*, II, s. 79.

²⁹ *Kalâidü'l-Cümân*, IV, s. 270.

³⁰ *Kalâidü'l-Cümân*, VII, s. 225.

³¹ *Kalâidü'l-Cümân*, VI, s. 112.

veren İbnü'ş-Şa'âr'ın eserinde, medreselerde ve devlet kurumlarında vazife alan insanların ne tür eğitimlerden sonra o görevlere geldiklerine, hangi şehirlerin hangi devlet görevlilerin yetişmesinde merkez konumunda olduğuna ve bu görevlilerle birlikte ilim adamlarının şehirler arasındaki sirkülasyonlarına dair önemli ipuçları bulunmaktadır.

Biyografilere göre, özellikle kadı ve müderris gibi mesleklerde görev almak isteyen insanların büyük bir bölümü Bağdat ve Musul'a gelerek buradaki medreselerde fıkıh, hadis, usul, hilâf, farâiz, hesap, edebiyat, nahiv ve lügat gibi ilimleri tahsil etmişlerdir. Buralardaki eğitimlerini tamamladıktan sonra ise ya memleketlerine geri dönerek ya da başka şehirlere giderek muhtelif vazifelere atanmışlardır. Örneğin, Diyâr-ı Bekr bölgesinin Tanza beldesinde doğan ve ilk eğitimini burada tamamlayan Yahya b. Hasan et-Tanzaî (d. 573/1177-8) daha sonra Musul'a gelerek Atabekiyetü'l-Atîka Medresesi'nde Şâfi fikhî ile birlikte hilâf ve farâiz dersleri okumuş, ardından da Bağdat'a geçerek Nizâmiye Medresesi'nde müderris olan Ebu Ali Yahya el-Vasî'nin derslerine katılmıştır. Nizâmiye Medresesi'ndeki derslerini bitirdikten sonra yine Bağdat'ta bulunan Dârü'z-Zeheb Medresesi'ne giden Yahya et-Tanzaî, buradaki eğitimini tamamlamasının ardından memleketi Tanza'ya geri dönerek burada kadılığa ve müderrisliğe getirilmiştir³². Benzer şekilde, hikmet ve mantık ilmilerinin yanında nahiv ve arûzla ilgilenen, aynı zamanda Şâfi fikhî okuyan Ebu Nasr el-Feth b. Musa ise H. 623/1226 yılında memleketi Endülüs'ten Bağdat'a gelerek burada hadis dersleri almıştı. Daha sonra buradan ayrılarak Re'sül Ayn'a giden Ebu Nasr el-Feth, burada dört mezhep üzerine eğitim veren Nizâmiye Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır³³. Endülüslü ilim adamlarıyla ilgili İbnü'ş-Şa'âr'ın verdiği bilgilerde dikkati çeken bir başka nokta ise, Endülüs'ten Irak ve Bilâdü'ş-Şâm bölgesine gelen ilim adamlarının neredeyse tamamının yurtlarına geri dönmeyerek bu bölgelerdeki şehirlerde hayatlarına devam etmeleri³⁴, buna karşılık Irak ve Bilâdü'ş-Şâm bölgesinden Endülüs'e doğru ilmî seyahatlerin yapılmamasıdır. Bu da Endülüs'teki Müslümanlara karşı Hıristiyanlar tarafından girilen *Reconquista* hareketinin, Endülüs ile Irak ve Bilâdü'ş-Şâm bölgeleri arasındaki ilmî dolaşımı kesintiye uğratarak, bunun Irak ve Bilâdü'ş-Şâm'a doğru tek taraflı bir harekete dönüşmesine neden olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Kalâidü'l-Cümân'da yer alan bilgilerden hareketle o dönem Irak ve Bilâdü'ş-Şâm bölgesindeki medrese, dârü'l-hadis, bimâristan, ribât ve hankâh gibi yapıların şehirlere göre bir haritasını çıkarmak da mümkündür. Çünkü İbnü'ş-Şa'âr kaleme aldığı biyografilerde söz konusu yapıların şehirlerdeki mevkileri, kimin tarafından yaptırılıp kime nispet edildiği, müderrisler ve müddlerin hangi medreselerde görev

³² *Kalâidü'l-Cümân*, VII, s. 222-223.

³³ *Kalâidü'l-Cümân*, IV, s. 300.

³⁴ *Kalâidü'l-Cümân*, I, s. 349-352; II, s. 213-215; III, s. 113-120, 298-301; IV, s. 132-133, 277-278, 300-304; V, s. 303; VI, s. 237-239; VII, s. 210-211, 257-260. Bu durumun tek istisnası Endülüs'ten Dımaşk'a gelip burada bir süre yaşadıkdan sonra tekrar memleketi Malaga'ya dönen muhaddis Ebu Muhammed İsa b. Süleyman el-Endülüsî'dir (IV, s. 263-267).

yaptığı, tasavvuf ehlerinden olan kimselerin hangi ribât ve hankâhlarda kaldıkları gibi detaylara eserinin birçok yerinde değinmiştir. Bağdat'da Nizâmiye Medresesi başta olmak üzere Mustansırıyye (Yeni Medrese), Tutuşıyye, Muvaffakiyye; Musul'daki Atâbekiyyetü'l-Atîka, İmâdiyye, Porsukiyye, Kemâliyye, Bedriyye, Zeyniyye; Halep'teki Halâviyyîn, Şâdbaht, Nûriyye, Zâhiriyye, Esediyye; Dımaşk'taki Kaymazıyye, Felekiyye; Erbil'deki Ukayliyye medreseleri³⁵; Bağdat'taki Ribâtü'l-İrcuvâniyye (Erguvan), Ribâtü Şeyhi'l-Şuyûh, Ribâtü'l-Amîd, Ribâtü's-Şerîf; Erbil'deki Ribâtü'l-Münâzara, Ribâtü'l-Cüneyne; Halep'teki Hânkâhü'l-Kasr, Nûreddin İsmail b. Mahmud b. Zengî Hânkâhı³⁶; Erbil ve Halep'teki bimâristanlar³⁷ müellifin eserinde zikrettiği yapılardan bazılarıdır.

Bunlardan başka İbnü's-Şa'âr'ın kitabında naklettiği bazı şiir ve bilgilerden, ilmî açıdan yetersiz olan müderris ve âlimlere yapılan eleştiriler öğrenilebileceği gibi, uygunsuz davranışlar sergileyen, işini iyi yapmayan kişilere ve bazı devlet görevlilerine karşı toplumun bakış açısını anlamak da mümkündür. Nitekim edebiyat ve nahiv ilimlerinde faziletli bir kişi olan ve Halep'teki camide fetvalardan sorumlu Ebu'l-Hasan Ali el-Bağdâdî, İbn Amrûn ismiyle tanınan bir kişinin camide Arapça ve nahiv dersleri için halka kurmasını tenkit etmiş ve bununla ilgili şu şiiri yazmıştır;

Derler ki; İbn Amrûn nahiv öğretmeye, değerli bir rütbe [almaya] girdi,

Şehirde nahiv okutur, ama o bir eşektir,

Ben de derim ki; İşte bu zaman, sanki içinde geminin battığı bir denizdir³⁸.

Bir diğer örnek ise Musul'daki İmâdiyye Medresesi'nin müderrisliğini yapan Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ulvân'la ilgilidir. Zira bu müderris, i'râb ve gramerde oldukça fahiş hatalar yapıyordu. İmâdiyye Medresesi'nde ondan ders alan Ebu Abdullah Muhammed el-Bağdâdî ise müderrisin gramer hatalarını yazdığı hicivlerle herkese duyurmuş ve müderrise muhalif olan kim varsa bu hicivleri dinlemeye başlamıştı. Ebu Abdullah Muhammed'in bu hareketine karşı müderris de onun medreseden aldığı istihkakı keserek mukabelede bulunmuştu³⁹.

Dış görünüşünün kötü olmasının yanında ahmakça hareketlerde bulunan şair Ali b. Muhammed el-Mevsilî bu tavırları nedeniyle halk tarafından sevilmeyen birisiydi⁴⁰. Bağdat'ta terekât görevlisi olarak hizmet eden Ebu'l-Ferec el-Feth b. Abdullah el-Bağdâdî (ö. 624/1226-7) ise vazifesinden dolayı insanların kendisinden mezar kazıcısı ya da ölüm habercisi gibi korktuğunu, halkın kendisinden kalpsiz

³⁵ *Kalâidü'l-Cümân*, VII, s. 261; IV, s. 221; VIII, s. 58; VII, s. 222; V, s. 312; VII, s. 26-27; VI, s. 19; I, s. 326; II, s. 157; IV, s. 333; VIII, s. 277; I, s. 349; V, s. 297; VI, s. 170; I, s. 292; IV, s. 261; V, s. 138.

³⁶ *Kalâidü'l-Cümân*, I, s. 332; II, s. 38; III, s. 121, 337; IV, s. 193; VI, s. 304; I, s. 101; VII, s. 254.

³⁷ *Kalâidü'l-Cümân*, I, s. 79; VI, s.172.

³⁸ *Kalâidü'l-Cümân*, IV, s. 40-41.

³⁹ *Kalâidü'l-Cümân*, V, s. 311-312.

⁴⁰ *Kalâidü'l-Cümân*, IV, s. 168.

olarak bahsedip, kötü gözle baktığını söylediği bir şiirle görevinden istifa etmek istediğini halife Müztazî-biemrillah'a (1170-1180) bildirmişti⁴¹. Musul'da yaşayan Muhammed b. Yusuf eş-Şeybânî de maharetli bir şair olup güzel şiirler yazmasına rağmen kumar, içki, edepsizlik ve hırsızlık gibi kötü alışkanlıkları olduğundan insanların gözünde saygınlığı olmayan bir şairdi⁴². Aynı şekilde Erbil'de bir müddet kalan şair Muhammed b. Yunus el-Mevsilî de Erbil halkını öven şiirler yazarak geçimini sağlamaktaydı. Ancak o kazandığı paraları kötü yollara harcadığı gibi insanlar onun sürekli şiirler okuyup para istemesinden bıkmış ve kötü alışkanlıkları nedeniyle ona “Humâreveyh” lakabını takmışlardı⁴³.

XIII. yüzyılda görülen bayram, kandil ve üç aylar başlangıcı gibi günlerde yapılan kutlama ve etkinlikler hakkında da *Kalâidü'l-Cümân*'daki biyografilerde dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Keza Erbil Hâkimi Muzafferüddin Kökbörü'nin Mevlid Kandilinin kutlanması için şehirde yapılmasını istediği hazırlıkları ve yapılan törenleri müellif İbnü'ş-Şa'âr ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır⁴⁴. Halep'te Mevlid kandili gecelerinde güzel görümlü kale muhafızlarının kaledeki meşalelerin yanına gelerek bunlarla okların ucunu ateş verdikten sonra onları havaya fırlatmaları, o dönem Mevlid kandili için yapılan kutlamalardan bir diğeridir⁴⁵. Bağdat'ta ise üç ayların başlangıcı olan Recep ayının ilk gününde şehirdeki ulemâ, fukahâ, sufiler ve ilim erbâbından kişiler halifelerin kabirlerinde bir araya gelir, oralarda Kur'an okuyup, vaaz meclisleri kurarlardı. Bu etkinlikler Şaban ayının ortasına [Berat Kandiline] kadar devam ederdi⁴⁶. Yine Bağdat'ta Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim el-Esedî (ö. 630/1232) adındaki zengin bir kişi, kurban bayramında evinde büyük bir ziyafet tertip eder sofrada çok sayıda şair de hazır bulunurdu. Yemeğin ardından şairler ona methiyeler okur Ebu'l-Hasan da içlerinde sarık, cübbe ve altın gibi eşyalar bulunan hediyeleri şairlere dağıtırdı⁴⁷. Ayrıca şairler böyle özel günlerde sultan, melik ve vezirlere de tebriklerini iletme için şiirler yazmaktaydı. Örneğin; H. 633/1243 yılında üç ayların başlangıcı ile Nevruzun aynı güne denk gelmesi dolayısıyla Muhammed b. Hasan el-Şehrizorî Musul'da Bedreddin Lülü'ye onun bu günlerini kutladığı bir kaside yazmıştı⁴⁸.

Bununla birlikte dönemin mezarlık, cenaze ve defin kültürüne ait bir takım bilgilere de İbnü'ş-Şa'âr'ın kaleme aldığı biyografilerde tesadüf edilmektedir. Bu bilgilerden öne çıkanlar ise müellifin şehir mezarlıklarına dair verdikleridir. Zira İbnü'ş-Şa'âr vefat eden kişilerin daha sonra hangi mezarlıklara defnedildiği ve bu mezarlıkların şehirlerin hangi mevkilerinde yer aldığı gibi ayrıntılara eserinde sık sık değinmektedir. Bağdat'ın batısında yer alan Şûnîziyye/Şûneyze⁴⁹ ve doğusundaki

⁴¹ *Kalâidü'l-Cümân*, IV, s. 296, 299.

⁴² *Kalâidü'l-Cümân*, VI, s.35-36.

⁴³ *Kalâidü'l-Cümân*, VI, s. 143.

⁴⁴ *Kalâidü'l-Cümân*, IV, s. 193.

⁴⁵ *Kalâidü'l-Cümân*, V, s. 71.

⁴⁶ *Kalâidü'l-Cümân*, III, s.380.

⁴⁷ *Kalâidü'l-Cümân*, IV, s.34-35

⁴⁸ *Kalâidü'l-Cümân*, VI, s. 24.

⁴⁹ *Kalâidü'l-Cümân*, VII, s. 261.

Verdiyye Mezarlığı⁵⁰, Musul'un batı çıkışında Bâbü'l-Meydan'ın karşısındaki el-Muâfi b. İmrân Mezarlığı⁵¹ ve yine şehrin batısındaki Bâbü'l-Cessâse Mezarlığı⁵², Halep'te Bâbü'l-Irak'ın dışında bulunan Makâm-ı Halil Mezarlığı⁵³, Dımaşk'ta şehrin batısındaki Sûfiyye Mezarlığı⁵⁴ müellifin isimlerini verdiği bazı mezarlıklardır. Ayrıca mezarlıklar yerine evlerine gömülen kişiler de bulunmaktaydı. Bunlardan biri olan Bağdat Tutuşıyye Medresesi'nin müderrislerinden Ebu Zekeriya Yahya b. el-Muzaffer el-Bağdâdî (ö. 625/1228), el-Muktediyye'deki evine defnedilmişti⁵⁵. Yine Halep'teki evine defnedilen Ebu'l-Müeyyed Muhammed b. Hüseyin'in (ö. 607/1210), varisleri tarafından evi satıldıktan sonra cenazesi buradan alınarak Makâm-ı İbrahim Mezarlığı'na nakledilmişti⁵⁶. İbnü'ş-Şa'âr'ın H. 634/1236-7 senesinde Halep'te tanıştığı 80 yaşındaki Ebu'l-Feth Yunus el-Bağdâdî ise cenaze önlerinde ve taziyelerde Kur'an okuyan bir mukrî idi⁵⁷.

Kalâidü'l-Cümân'daki biyografilerden elde edilebilecek diğer bilgiler ise toplumsal yaşamın temel unsurlarından biri olan iktisadî yapıya ve bu yapının işleyişini sağlayan öğelere dair olanlardır. Nitekim müellif, biyografilerini kaleme aldığı şahısların meslekleri ve onların geçim kaynaklarının yanında, o dönem faaliyette olan çarşı ve dükkânlara ait önemli malumat vermektedir. Aslen Cizreli olan Ebu'l-Bekir Muhammed b. Münîr el-İclî (ö. 637/1239-40), Musul'da ilk olarak çocuk muallimliği yapmış, daha sonra bu işi bırakarak Bakırcılar çarşısında bir dükkân kiralamıştı. Bir müddet burada iştigal etmesinin ardından ise bu sefer Bez Kaysâriyyesi'nde bir dükkân satın alarak Bezzâzlık yapmaya başladı. Kendisi aynı zamanda şiirlerle de para kazanıp ticaret ile şairliği bir araya getirmiş, ancak Musul'dan Bilâdü'ş-Şâm'a ticaret yapmak için yolla çıktığında Moğollar tarafından yolu kesilerek bütün malı gasp edilmişti⁵⁸. Halep'te yaşayan Ebu'l-Zeyd Abdurrahman b. Osman el-Erbilî'nin de Halep'teki Bez Çarşısı'nda bir dükkânı olup, İbnü'ş-Şa'âr birçok kez bu dükkâna gidip ondan şiirler dinlemişti⁵⁹. Yine Halep'te gençliğinde ticaretle ilgilenen ve bu amaçla Mısır ve Bilâdü'r-Rum'a seyahatler yapan Kasım b. Muhammed el-Halebî'nin de Kahve Çarşısı'nda kahve sattığı bir dükkânı vardı. Ayrıca o, müşterilerine çok hoş tavırlar sergiler ve onlara güzel sözler söylerdi⁶⁰. Ebu Muhammed Sâlih b. Mekârim el-Erbilî ise Erbil'deki Bez Çarşısı'nda münâdilik yapmaktaydı⁶¹. Diyâr-ı Bekr bölgesi şehirlerinden Hânî'de yaşayan Ebu İshâk İbrahim b. Ömer ise attâr olup, Hanî'de geçimini

⁵⁰ *Kalâidü'l-Cümân*, III, s. 350.

⁵¹ *Kalâidü'l-Cümân*, V, s. 90; VI, s. 108.

⁵² *Kalâidü'l-Cümân*, VIII, s. 304.

⁵³ *Kalâidü'l-Cümân*, V, s. 128.

⁵⁴ *Kalâidü'l-Cümân*, I, s. 292.

⁵⁵ *Kalâidü'l-Cümân*, VIII, s.58.

⁵⁶ *Kalâidü'l-Cümân*, V, s. 267.

⁵⁷ *Kalâidü'l-Cümân*, VIII, s.329.

⁵⁸ *Kalâidü'l-Cümân*, VI, s. 154-155.

⁵⁹ *Kalâidü'l-Cümân*, II, s. 350.

⁶⁰ *Kalâidü'l-Cümân*, IV, s. 375.

⁶¹ *Kalâidü'l-Cümân*, II, s. 123.

sağladığı bir dükkânı vardı⁶². Bunlardan başka kitap dellâliğı ve satıcılığı, taş ustalığı, demircilik, marangozluk, unculuk, kasaplık, hasırcılık, müstensihlik, dokumacılık da İbnü'ş-Şa'âr'ın *Kalâidü'l-Cümân*'da isimlerini verdiği mesleklerden bazılarıdır⁶³.

XII ve XIII. yüzyıl Irak ve Bilâdü'ş-Şâm bölgesinin sosyal hayatına dair verdiği bilgilerin yanı sıra İbnü'ş-Şa'âr'ın eserinde zikrettiği biyografilerden dönemin devlet teşkilatı hakkında da önemli bilgiler edinmek mümkündür. Daha önce bahsedildiği üzere şiir veya edebiyatla bir şekilde münasebeti olan her kesimden ve meslek grubundan insanları eserinde bir araya getirerek, oldukça geniş bir perspektif sunan İbnü'ş-Şa'âr, vezirlerden, bir köyde hatiplik yapan kişiye kadar devlet teşkilatını oluşturan neredeyse tüm görevlilere yer vermiştir. Bu görevlilerden bazıları ise şunlardır; vezir, vali, müstevfi, müşrif, münşî, üstâdü'd-dâr, hâcib, dizdâr, şarabdâr, rikâbdâr, muhtesib, mutasarrıf, kâtip, reis, nakîb, kadî'ül-kudât, kadı, şâhid, imam, hatip, vaiz⁶⁴.

Sonuç olarak, Selçuklu tarihi araştırmalarında kaynak eksikliğinin hissedildiği başlıca alan olan Selçuklu dünyasının sosyal ve ekonomi tarihi çalışmalarında, bu eksikliğı bir nebze olsun kapatabilmek için Ortaçağ İslam dünyasında muhtelif türlerde yazılmış tabakât ve vefeyât kitaplarındaki şahıs biyografilerinin bir bütünün parçası olarak, dikkatli bir şekilde tahlil edilmesi gerekmektedir. Zira bu eserlerde geçen ve önemsiz gibi gözüken sıradan bir kişinin hayat hikâyesinde veya bir şiirin yazılış nedeninde dönemin içtimai ve iktisadî yapısı hakkında ehemmiyetli bilgilerin yanı sıra, toplumun neyi nasıl algıladığı, bir âlimin veya meslek erbabının tipolojisi gibi konularda değerlendirmeler yapmayı sağlayacak çok önemli ipuçları bulunabilmektedir. İbnü'ş-Şa'âr'ın eseri *Kalâidü'l-Cümân* da farklı bir bakış açısıyla ele alındığında yalnızca şair ve şiirleri konu edinen edebî bir metin hüviyetinden çıkarak, Irak ve Suriye özelinde XII ve XIII. yüzyıl Selçuklu dünyasının içtimai ve iktisadî hayatına ve dönemin devlet teşkilatının yapısına dair önemli bilgiler içeren bir tarihî kaynak olma niteliğı kazanmaktadır.

⁶² *Kalâidü'l-Cümân*, I, s. 68.

⁶³ *Kalâidü'l-Cümân*, I, s. 328; III, s. 93; IV, s. 145; VII, s. 224; I, s. 216; V, s. 252; VIII, s. 49; III, s. 69; VI, s. 119.

⁶⁴ *Kalâidü'l-Cümân*, III, s. 110, 336, 150; IV, s. 49; II, s. 359; V, s. 151, 262; VI, s. 260, 127, 227; V, s. 103; VIII, s. 256; II, s. 169; IV, s. 333; VII, s. 225; II, s. 180; VII, s. 253; I, s. 375; VIII, s. 256; III, s. 262, 301; V, s. 323-324.

KAYNAKÇA

- Altıkulaç, Tayyar, “Zehebî”, *DİA*, XLIV, s. 180-188.
- Avcı, Casim, “Tabakat (İslam Tarihi)”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX, s. 297-299.
- _____, “Yâkût el-Hamevî”, *DİA*, XLIII, s. 288-291.
- Aybakan, Bilal, “Sübki, Tâceddin” *DİA*, XXXVIII, s. 11-13.
- Gibb, Hamilton, “Islamic Biographical Literature”, *Historians of the Middle East*, ed. B. Lewis - P. M. Holt, London 1962, s. 54-58.
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, thk. İhsan Abbâs, IV, Beyrut 2013.
- İbnü'l-Fuvatî, *Telhîsu Mecma'i'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, thk. Muhammed el-Kâzım, IV Tahran 1416/1995.
- İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût, V, Beyrut 1991.
- İbnü'l-Müstevfi, *Tarihu Erbil*, thk. Muhammed Osman, Beyrut 2011.
- İbnü's-Şa'âr, *Kalâidü'l-Cümân fî Ferâidi Şu'arâ'i Haze'z-Zamân*, nşr. Kâmil Selmân el-Cebûrî, I-IX, Beyrut 2005
- İzgi, Cevat “İbn İlalmış”, *DİA*, XX, s. 90-91.
- Kaya, Mahmut, “İbn Ebû Usaybia”, *DİA*, XIX, s. 445-446.
- Küçükaşçı, Mustafa S. - Tomar, Cengiz, “ İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım”, *DİA*, XIX, s. 321-324.
- Özaydın, Abdülkerim “İbn Hallikân”, *DİA*, XX, s. 17-19.
- Polat, Said M., “Osmanlı Öncesi Türkiye'nin İktisat Tarihine İlişkin Sorunlar”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2010 (21), s. 43-58.
- Rosenthal, Franz, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968
- Rızvî, Khurshid “İbnü's-Şa'âr”, *DİA*, XXI, s. 215.
- Rızvî, Hurşîd, “İbnü's-Şa'âr ve Âsâruhu”, *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XXII/2, İslâmâbâd 1987, s. 58-63.
- Sâmi es-Sâkkâr, “İbnü'l-Müstevfi”, *DİA*, XXI, s. 162.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- _____, “İmâdüddin el-İsfahânî”, *DİA*, XXII, s. 174-176.
- Yûnînî, *Zeylû Mir'âti'z-Zamân*, I, Haydarâbâd 1954.

Zehbî, *el-'İber fî Haberi men Gaber*, thk. Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlul,
III, Beyrut 1985.

ANADOLU'DA SELÇUKLU DÖNEMİ ŞAHIS ADLARININ İMLA PROBLEMİ

CEVDET YAKUPOĞLU*

Özet

Türkiye Selçukluları tarihinde, XI. yüzyıl son çeyreğinden XIV. yüzyıl başlarına kadar iki asrı geçen zaman diliminde hükümdarların, devlet adamlarının, emir ve kumandanların, elçilerin, ilim adamlarının, şairlerin, mutasavvıfların ve ticaret erbabının isimleri, unvanları ya da lakapları Selçuklular zamanına ait kaynaklara yansımıştır. Bu isimlerin kaleme alınan bu kaynaklardaki yazılışları, daha çok devrin ilim ve edebiyat dilleri olan Arapça ve Farsçanın imla kurallarına göre gerçekleşmiştir. Bu isimlerin ve onlarla birlikte zikredilen unvan ve lakapların aynı kaynaktaki bile farklı biçimlerde kaydedildiği olmuştur. Bunun yanında Türkçe bazı isimlerin yazılışlarında da bir standardın sağlanabildiği söylenemez. İlaveten gerek Arapça, gerek Farsça ve gerekse Türkçe kökenli şahıs isimlerinin yazılışında hareke kullanılmadığı için, bunları istinsah eden müstensihler bu isimleri bazen yanlış kayda geçirmişlerdir. Bu çalışmada Selçuklular dönemi şahıs adlarının yazılış ve okunuşları ile ilgili karşılaşılan problemler tespit edilmiş, bu problemlerin nedenleri üzerinde durulmuş ve konu hakkında bazı çözüm önerileri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Türk Tarihi, Selçuklular, Türk Şahıs Adları, Onomastik.

Giriş

Türkiye'de Türk kişi adları üzerine akademik çalışmaların sayısında az da olsa artış gözlenmekle birlikte henüz yeterli düzeye ulaştığı söylenemez. Diğer yandan Selçuklu dönemi şahıs adları üzerine ise daha az çalışma yapılmıştır. Hele hele bu adların okunma (telaffüz)- yazım tercihleri hakkında ise son derece sınırlı çalışmaya tesadüf olunuyor. H. Nihal Atsız, Bahaeddin Ögel gibi Türk kültür tarihi üzerine çalışma yapanların Türk kişi adları üzerine kısa ama önemli tespitleri bu bakımdan değerli bulunmaktadır.

Küçük cisimlerin küçük problemleri olur, büyük kütlelerin ise bununla mütenasip oranda büyük problemleri olur. Ulu dağların başındaki duman da, bir o büyüklükte ve hacimdedir. Türk tarihinin de meseleleri ele avuca sığacak, bir hamlede kucaklanacak ya da bir çırpıda çözüp ortadan kaldırılacak kadar az ve küçük problemler değildir. Asya'nın en şarkından, Avrupa'nın ortalarına, Sibirya'dan Hindistan'a ve Yemen'den Fas'a kadar çok büyük coğrafyalara binlerce yıl öncesinden başlamak üzere hükmetmiş bulunan Türk Milleti'nin tarihinin devasa hacmi, kendisiyle beraber o ölçüde meseleleri de ortaya çıkarmıştır. Ancak Türk tarihçiliğinin bu meseleleri elbette çözülemez de değildir. Biraz kafa yormak, zaman

* Prof. Dr., Kastamonu Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE.
cevdetyakupoglu@gmail.com

ayırmak ve biraz da belli disiplinler oluşturmak yoluyla bu meseleler çözüme kavuşabilecektir.

Türk tarihçiliğinin mühim bir zaman dilimini kapsayan Selçuklular çağının da kendine özgü problemleri bulunmaktadır. Selçuklular döneminde kullanılan kişi ad ve unvanlarının okunuş ve yazılış yani imla problemi bunlardan sadece biridir.

1. Selçuklu Tarihi Üzerine Çalışma Yapan Araştırmacıların Şahıs İsimlerini Yazım/ İmlâ Tercihlerine Örnekler

Selçuklu kaynaklarının başında gelen vakayinameler, vakfiyeler, kitabeler, menakıbnameler, münşeat mecmuaları ile diğer ilmî ve edebî eserlerdeki şahıs isimlerinin yazılış hataları ya da farklı imla tercihleri günümüze kadar düzeltilmeden, bir standarda kavuşturulamadan gelmiştir. Ayrıyeten son asırlarda batılı müsteşriklerin, Selçuklu kaynaklarını neşrederken, bu isimlerin yazılış ve okunuşları noktasında kendi yorumlarını katmaları neticesinde, bir kısım Selçuklu devri şahıs ad ve unvanlarının okunuşları bambaşka bir çehre kazanmıştır. Bu çerçevede bir misal vermek gerekirse Selçuklu sultanı Alâaddin Keykubâd'ın ismi yerli ve yabancı kaynaklarda *Alâaddin, Alaaddin, Alaeddin, Alâiddin, Alaiddin, Alauddin, Alaüddin, Alâattin, Alaattin, Alâettin, Alaettin, Alâittin, Alaittin, Alâuttin, Alauttin, Alâüttin, Alaüttin, Aladdin, Alattin, Alâ al-din, Alâ ul-din, Alâ el-din, Ala al Din, Ala al-Din* vb. çok değişik şekillerde yazılmıştır. Keykubâd isminde de benzer durum söz konusu olmuştur. Bu şekilde Nizâmeddin, Hüsâmeddin, Sarimüddin, Hayreddin, Muzaffereddin, Süleymanşah gibi isim veya lakaplarda da farklı yazılışlar söz konusudur. Diğer taraftan Altunaba, Karatekin, Alparsarı, Yağıbasan, Toruntay gibi Türkçe isimlerde de birden çok yazım ve imla tercihi ile karşılaşmıştır. Bu şekil farklı kayıtlar, araştırmacıların da işini zorlaştırmış, çalışmalarda aynı şahsın farklı kimliklere büründürülmesine sebebiyet vermiştir.

Bu çalışmada Bizans, Latin, Ermeni, Gürcü kaynaklarında geçen Selçuklu devrine ait yabancı şahıs adlarının imla problemi konuya dâhil edilmemiştir. Çünkü bu isimler üzerindeki okuma- yazma biçimleri arasında çok daha fazla bir uçurum ve çelişkili imla söz konusudur. Bunlar için ayrı bir çalışma yapılması zaruridir. Dolayısıyla bu çalışmada sadece 1071-1318 arası ve biraz daha ileri götürerek 1335 yılına kadarki Türkiye Selçukluları dönemi Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli yani yerli şahıs (sultan, emir, kumandan, âlim, düşünür vb.) adlarının/ unvanlarının imlası üzerine tespitlerde bulunulmuştur.

İbn Bibi'nin Selçuklu tarihi üzerine Farsça kaleme aldığı *el-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye* isimli meşhur eserini Türkçeye kazandıran değerli Mürsel Öztürk hocanın çevirisinde¹ geçen Selçuklu devri kişi ad ve unvanlarının

¹ İbn Bibi: *el-Evâmirü'l-'Alâiyye fi'l-Umûri'l-'Alâiyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1996, C.I-II.

imlasına dair örnekler:² **Akbaş**, **Alaaddin**, **Alameddin**, **Alişir**, **Alişiroğlu**, **Alpsaru**, **Altunaba**, **Armağanşah**, **Arslandoğmuş/ Aslandoğmuş**, **Aslan**, **Ayaz**, **Azizeddin**, **Beğlerbeyi**, **Bereket Han**, **Camedar**, **Cemaleddin**, **Cormagon Noyan**, **Çalış**, **Çavlı**, **Demirtaş (köle)**, **Ebu Bekir**, **Emirü'l-Hacc**, **Erbeği**, **Ertokuş**, **Esededdin**, **Fahreddin**, **Felekeddin**, **Ferruh**, **Gıyaseddin**, **Göhürge Ağa**, **Güçbeyi**, **Gürcü oğlu**, **Hacuk oğlu/ Hajuk oğlu**, **Hasoğuz/ Has-Oğuz**, **Hoteni**, **Humameddin**, **Hüsameddin**, **İlalmiş**, **İzzeddin**, **Kaducuk**, **Kamyar/ Kâmyar**, **Karasongur**, **Kayıba**, **Kayır Han** (Kır imlasını tercih etmediğini belirtmiştir), **Kaymaz**, **Kaymeri**, **Kayser**, **Kemaleddin**, **Keyhüsrev**, **Keykavus**, **Keykubad**, **Kılıç Arslan**, **Mansur**, **Mecdeddin**, **Mehmed Beğ**, **Melike-i Adiliyye**, **Muhammed**, **Muineddin**, **Muzafereddin/ Muzaffereddin**, **Mübarizeddin**, **Mühezzibedin**, **Nasireddin**, **Necibeddin**, **Nizamedin**, **Nusreteddin**, **Rumeri**, **Ruzbeh**, **Rükneddin**, **Sadeddin**, **Saadeddin Köpek**, **Samsameddin/ Samsamüddin** (daha çok “ü” ile yazılmış), **Sancar** (camedar), **Sarı Baba**, **Sarimüddin**, **Seyfeddin**, **Seyfüddeve**, **Sinaneddin**, **Siracaddin**, **Suhrah**, **Şahinşah**, **Şah Melik**, **Şemseddin**, **Şerefeddin Oğlu**, **Şihabeddin Suhreverdi**, **Taceddin Giv**, **Taceddin Pervane**, **Taybuğa**, **Togan** (emir-i alem), **Toruntay/ Toruntay** (birkaç kez farklı farklı yazılmış), **Tuku Ağa**, **Türkeri/ Türk-eri**, **Veliyedin Tercüman**, **Yagan Tayşi**, **Yakut**, **Yavtaş/ Yav-taş**, **Zahireddin**, **Zahirü'd-Devle**.

Mürsel Öztürk'ün eserinde, şahıs isimlerinin imlasında iki ayrı kelimeden oluşan Türkçe bir ismin arasında “-” işareti genellikle kullanılmamıştır. Ancak Has-Oğuz, Türk-eri ve Yav-taş kelimelerinde kullanılmıştır. Med harfini gösteren “^” işareti kullanılmamaya özen gösterilmiş, ancak bazı isimlerde yine de kullanılmak durumunda kalınmıştır. Kullanılması yaygın olan yerde ise kullanılmamıştır (Keykavus gibi). Aynı isimde bazen kullanılmış ve bazen de kullanılmayarak standart bozulmuştur (Kamyar/ Kâmyar gibi). İslamî kişi adlarının *mansup* (Seyfeddin) okunması tercih edilmiştir. Kelimelerin sonunda gelen nispet “î”si uzun okunmamıştır. Muzaf(f)ereddin, Mühezzibed(d)in, Nizamed(d)in, Siraca(e)ddin, ve Veli(y)ed(d)in şahıs isimlerinin imlaları muhtemelen baskı hatalarından kaynaklanmış olmalıdır. *Zahirüddeve* ismi de eserde farklı farklı biçimlerde yazılmıştır. Eserde geçen Türkçe birleşik isimlerden *Şah Melik* ayrı yazılmış, *Şahinşah* ise bitişik yazılmıştır. Karasongur ismi bitişik yazılmış, burada nedendir bilinmez *songur* imlası tercih edilmiştir. Erbeği isminde “ğ” tercih edilmiş ancak Güçbeyi adında ise “y” kullanılmıştır. Mürsel Öztürk'ün çalışmasında/ çeviride matbaa veya yazım hataları hariç tutulursa genelde bir imla birliği sağlanmaya gayret gösterilmiş, özellikle İslamî adlarda bir miktar standart uygulama başarılmıştır.

Mürsel Öztürk tarafından Aksarayî'nin *Müsâmeretü'l-Ahbâr*³ isimli eserinin çevirisi yapılırken şahıs isimlerinin yazımında İbn Bibi çevirisindeki yazım hassasiyetleri büyük oranda muhafaza edilmiştir: Abdü'l-Aziz (müstevfi), Abdü'l-

² Koyu renkle gösterilen harflerde veya bunların başlarında sonlarındaki “-” vb. işaretlerde hem eser içinde ve hem de diğer yazarların çalışmalarında değişik imla ile karşılaşıyor. Bundan sonraki örneklerde de bu durumla karşılaşıldığını belirtmekte yarar vardır.

³ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî: *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. M. Öztürk, TTK, Ankara, 2000.

Cabbar, Ağaçeri (şahıs adı), Ak Boğa, Alaaddin, Alp Yürük, Arab, Arslan doğmuş, Bay Timur, Bayancar, Bedreddin, Beğlerbeği, Berke Han, Boçhur, Buğa, Buğdın oğlu, Emir Şah, Emirü'l-Hac (İbn Bibi'de iki c ile yazmış), Engürek Noyan, Fahreddin, Ferhad Tır-başı, Garsüddin, Geyhatu/ Keygatu (iki şekilde de yazmış), Gıyaseddin, Göçebe (Güç-aba okunabilir ?), Göktay, Humameddin, Hutênî, Hulacu (şehzade), Hülagu, İlbasar, İzzeddin, Kaymerî, Keyhüsrev, Keykavus, Keykubad, Kılıç Arslan, Kör Timur (Gür Demir de okunabilir), Kuş Timur/ Kuş Timur (iki şekilde de yazmış), Kutluğ Melik, Kutluğ Şah, Kür Buğa, Lakuşi, Mecdeddin, Melik Şah (sultan), Mes'ud İbne'l-Hatir, Muhammed Beğ (Pervaneoğlu), Mulay, Mu'tez/ Mutez (iki şekilde yazmış), Mücireddin, Nasıreddin, Olcaytu, Pervane, Rükneddin, Sa'dü'd-devle, Samagar, Şengit-i Aksarayî, Sutay, Şerefeddin, Taceddin Giv, Taş-Timur-i Hıtayî, Timurtaş Noyan, Tugaçar, Tukelek Bahşi, Yavtaş, Zeynel Abidin Zeynü'l-Hac.

Mürsel Öztürk'ün bu çevirisinde özellikle Türkçe şahıs isimlerinin imlasında bir standart uygulanamamıştır. Örnek Taş-Timur yazımında iki kelime arasına çizgi konulmuş ve ikinci kelimenin baş harfi büyük yazılmış, ancak Timurtaş ismi ise eserde bitişik yazılmıştır. Diğer birleşik Türkçe şahıs adları genellikle ayrı yazılmıştır (Ak Boğa, Bay Timur ve Emir Şah gibi). Eserde Kür Buğa ismi Gür Boğa olarak da yazılabilir. Arapça kökenli isimlerde ise tamlamalar gösterilerek ismin yazım görüntüsü bozulmuştur (Abdü'l-Aziz ve Abdü'l-Cabbar, Sa'dü'd-devle gibi). Zeynel Abidin ve Zeynü'l-Hac isimleri kalıp olarak aynı yapıda olsalar da çeviri eserde farklı imla ile yazılmışlardır. Burada Zeynelâbidin ve Zeynelhac yazımları tercih edilebilirdi. Çünkü bu adlar da Abdullah, Zülkarneyn vb. İslamî şahıs adları gibi imla işlemi görmelidir.

Tahsin Yazıcı'nın Eflâkî çevirisinden⁴ örnekler: Alâeddin, Arslan doğmuş, Bahâeddin Veled, Bedreddin, **Bektemür**, Burhaneddin'et-Tirmizî, Cîca (Caca ismini bu şekilde yazmış), Emîneddin, Emîr..., Evhededdin-i Kirmanî, Ferideddin-i Attâr, Gevhertaş, Gıyâseddin, Hârizmşah, Hülâgû, Hüsameddin, İbn-i Ahi-i Türk, Kerimeddin, Ketboğa, Keyhüsrev, Keykubad, Kutbeddin, Mîkâil, Muineddin, Mûtez, Müeyyedüddin, Nasîreddin-i Konevî, Nefiseddin-i Sivasî, Nureddin, Pervâne, Rükneddin, Selâhaddin, Selâheddin Zerkûb, Sırâceddin, Şemseddin-i Tebrizî, Şihâbeddin Sühreverdi, Şirâzî, Tâceddin vb.

Yazıcı'nın bu çevirisinde tam bir standart yazım sağlanamamıştır. Eserde genelde “^” işareti kullanılmıştır. Aynı yapıya sahip İslamî şahıs adları ise çoğunlukla *mansup* (Evhededdin, Ferideddin, Kutbeddin gibi) ve bazen de merfû (Müeyyedüddin) okunmuştur. Türkçe şahıs adı olan *Arslan doğmuş* ayrı yazılmış, ancak *Bektemür* bitişik yazılmıştır.

⁴ Eflâkî: *Ariflerin Menkibeleri (Mevlânâ ve Etrafındakiler)*, Çev. T. Yazıcı, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 1986, C-II.

Fuad Köprülü'nün Selçuklu şahıs isimleriyle ilgili imla tercihinin örnekleri:⁵ **Ahîler**, **Alâeddin**, Celâl **al-din Rûmî**/ Celâleddin **Rûmî**, **Dânişmend Gâzî**, **Demirtaş** (Anadolu valisi), **Gâzân**, Gıyâseddin/ Gıyâs **al-din İlhanîler**, **İlkanlılar**, **İshâk**, **Keyhusrev**, **Keykobad**/ **Keykobâd**, **Khâtir Oğulları**, Macd **al-dîn**, **Mavlânâ**/ **Mevlânâ**, Mes'ûd, **Sâhib** Ata **Oğulları**, **Yağlıbasan Oğulları**. Eserde şahıs isimleri açısından standart imla uygulanamamış olduğu görülmektedir.

Z. Velidî Togan'ın *Umumi Türk Tarihine Giriş*⁶ başlıklı eserinde şahıs isimleri ile ilgili uygulanan imlânın durumuna örnekler: **Abaka**, **Akbuğa** Noyan, **Ak-sunkur-Oğulları**, **Alâeddin**, **Alp-Yürek**, **Asîleddin**, **Barımbay** (Sutay oğlu), **Beğ**, **Başgurd** Bahadır, **Bedreddin**, **Berke**, **Börküyarık**, **Calayır**, **Celâleddin Rumî**, **Cormagun** Noyan, **Çengiz Han**, **Duladay** (yargucu), **Durutay** Noyan, **Ebu Sa'îd** Han, **Emîr...**, **Ertene** Bey, **Fahrüddin**, **Gıyâseddin**, **Horezmşah**, **Khutânî**, **Hülecü** (şehzade), **Hülegü**, **İltuzmîş**/ **İltüzmiş**/ **İltüzmüş** Hatun, **Kerimeddin Aksarayî**/ **Aksaraylı**, **Keyhatu**, **Keyhusrev**, **Keykâvus**, **Keykubad**, **Kongurtay**, **Körbuğa**, **Kutbeddin**/ **Kutbüddin**, **Kutlamış**, **Mengüçek-Oğulları**, **Muhazzibeddin** Ali, **Muhyiddini** İbn 'Arabî, **Muineddin**, **Muzafferüddin**/ **Müzafferüddin**, **Münke**/ **Mengü kaan** (k küçük yazılmış), **Nasreddin**, **Olcaytu**/ **Ulcaytu**, **Pervâne**, **Reşideddin**, **Rükneddin**, **Sa'düddin**, **Saltuk Oğulları** (arada çizgi koymamış), **Saltuknâme**/ **Saltuk-nâme**/ **Saltık-nâme**, **Sarı Saltık**, **Selçük-oğulları**, **Sencer** (sultan), **Seyfüddin**, **Süleymanşah**, **Şihâbeddin** **Suhreverdi**, **Süyürgutmuş** (Emîr **Buğday**'ın oğlu), **Şemsüddin**, **Tâcüddin**, **Tagaçar**/ **Togaçar**, **Takudar** (İlhanlı), **Taş-temür** Hitaylı, **Taybuga** (Sinop tutgavulu), **Temür-taş** Bey, **Toğrul Beğ**, **Tüklük Bahşı**, **Urbay** Hatun, **Yavlak Arslan**, **Yemen** (Yaman Candar).

Togan'ın eserinde de standart tesisi mümkün olmamıştır. **Beğ**/ **Bey**, **Olcaytu**/ **Ulcaytu**, **İltuzmîş**/ **İltüzmiş**/ **İltüzmüş**, **Saltuknâme**/ **Saltuk-nâme**/ **Saltık-nâme** gibi isimlerin farklı yazılışlarıyla karşılaşırız. Ayrıca İslamî adlar bazen *mansup* ve bazen de *merfu* okunmuştur. Aynı kalıptaki isimlerde bazen “^” işareti kullanılmış, bazen kullanılmamıştır.

Mükrimin Halil Yinanç'ın *Türkiye Tarihi*⁷ adlı eserini yayına hazırlayan Refet Yinanç'ın gözden geçirmesiyle bu eserin son şeklini aldığı ve yeniden tertip edildiği görülüyor. Bu durumda Halil Yinanç'ın imla hatalarına veya yorumuna, Refet Yinanç tarafından müdahale edilmiş olmalıdır. Bahsi geçen bu eserde rastlanılan Selçuklu devri şahıs adlarının imlasına dair örnekler: **Alâeddin**, **Alemüddin**, **Aliçak** Noyan, **Armağan-şah**, **Arslan Doğmuş**, **Arslan-şah**, **Artuk Arslan**, **Artuk-şah**, **Atabek**, **Bedreddin**, **Behram-şah**, **Berkiyaruk**, **Beşara**, **Beytemir**, **Cengiz Han**, **Cihân-şah**, **Dilderem**, **Ebû Bekr**, **Ertokuş**, **Esedüddin**, **Ferâmuruz**/ **Feramuruz**, **Fethüddin**, **Gıyaseddin**, **Gökbörü**, **Güc-Arslan**, **Hârizm-şah**, **Has Oğuz**, **Hülacu**, **Hülâgu**,

⁵ Fuad Köprülü: *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTK, 4. Baskı, Ankara, 1991.

⁶ Z. Velidî Togan: *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)* I, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1981.

⁷ Mükrimin Halil Yinanç: *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri* II, Haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara, 2014.

Hüsâmeddin, İbn-i Bibî, İlgâzi, İmadeddin, Kamerüddin, Kâmyâr, Kemâlüddin, Kara Arslan, Kara Sunkur. Keyferîdûn, Keyhüsrev, Keykâvus, Keykubâd, Komninos (emîr), Kutbeddin, Kutluğ, Kutluğ Melik, Kutluğ Şah, Mecdüddin, Melik-şah, Mengücek Gazi, Mugîsüddin, Muîmüddin, Muizüddin/ Muizzüddin, Mu'tez, Muzafferüddin, Mübârizüddin, Mücîrüddin, Nasreddin, Necmüddin, Nizâmeddin, Nureddin, Özbey (Atabek Özbek kastedilmiş), Rüküddin, Sadreddin, Selâhaddin, Sencer, Seyfeddin, Sirâcüddin, Sivastos, Süleyman-şah, Şihâbeddin, Şücâüddin, Taş Timur, Togan Arslan, Tuğrul-şah, Tüklük Yahşi, Yağlıbasan, Zahîreddin/ Zahîrüddin/ Zahirüddin, Zengî, Zeynelhac, Ziyaüddin.

Yinanç'ın eserinde İslamî adlar bazen *merfu* (Kamerüddin, Muizzüddin vb.), bazen *mansup* (İmadeddin, Nasreddin vb.) okunmuştur. İki kelimeden mürekkep Türkçe adların bazıları birleşik (Beytemir, Ertokuş vb.), bazıları ayrı (Artuk Arslan, Kara Sunkur vb.) yazılmıştır. Kesme işareti kullanılmamıştır. “^” işareti de fazla kullanılmamıştır. Eserde imla standardı sağlanamamıştır.

H. Nihal Atsız, genelde Türk kişi adlarının yazımıyla ilgili kafa yoran, fikir üreten önemli bir tarihçi ve edebiyatçımızdır. O, Süleymanşah'ın babasının adı olarak kullanımı umum tarihçiler tarafından kabul görmüş *Kutalmış* isminin imlasıyla ilgili tespitlerde bulunmuştur.⁸ Atsız, kendisinden önce tarihçiler tarafından bu ismin dört ayrı biçimde (Kutlumuş, Kutulmuş, Kutalmış, Kutlamış) okunarak ihtilafa düşüldüğünü dile getirmiştir. Ona göre bu ihtilafın başlıca nedeni bu beyin adının bize yabancı dildeki kaynaklardan gelmesidir. İkinci neden ise bu okunuşlardan ilki hariç diğer üçünün, o devir Türkçe erkek adlarından olabilecek nitelikte bulunmasıdır. Atsız'a göre Arap yazısı ile sesli harfler olmadan *Ktlmş* (قطلمش/قتلمش) şekillerinde yazılan isim, dört biçimde de okunabilir. Eski müverrihler bu kelimeyi farklı yorumlarla okumuşlar, hatta bir müverrih kendi eseri içinde bile farklı biçimde yazmıştır. Son asır tarihçileri ise bu adın doğru okunuşuna dair değişik yorumlar getirerek karar vermeye çalışmışlardır. Necip Asım ve Rıza Nur, *Kutulmuş* şeklinde okumuşlardır. Mükrimin Halil önce *Kutalmış* (1928) telaffuzunu benimsemiş, sonra (1934) ise *Kutulmuş* biçiminde okumuştur. Köprülü (1943) *Kutalmış* imlasını tercih etmiş ve bundan sonra bu okuyuş yorumu öne çıkmıştır. Hüseyin Namık (1946), bu ismi *Kutlumuş*, Togan (1946), *Kutlamış*, N. Sami Banarlı *Kutulmuş* olarak okusalar da sonraki tarihçilerin çoğu bu adı *Kutalmış* biçiminde okuyup- yazmışlardır. Kafesoğlu (1953), Köymen (1957), Öztuna (1964), Ali Sevim (1965), O. Turan (1965) ve Sümer (1967) bunların başında gelmektedir. Atsız ise çalışmasının sonuç kısmında bu adın *Kutalmış* şeklinde imlasının uygun olacağı kanaatini paylaşmıştır. Çünkü ona göre eski Türkçede *-lemiş*, *-lamış* ekleriyle biten Türkçe şahıs isimleri ve terimler yaygındır: *Sülemiş*, *Atlamış*, *Başlamış*, *Beklemiş*, *Ağlamış*, *Yaylamış*, *Kışlamış* vb. Atsız'ın bu görüşü, bu adın diğer imla tercihlerine göre *Kutlamış* olarak yazımının daha uygun olduğuna işaret ediyor. Biz de

⁸ Atsız: “Arslan Yabgu'nun Oğlunun Adı”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)*, III (1971), s.183-189.

Kastamonu bölgesi ile ilgili çalışmalarımız esnasında *Bağışlamış*, *Kılıçlamış* gibi Türkçe erkek adlarına tesadüf etmiştik.⁹

Atsız, yıllar öncesinde (1948) Türk tarihçiliğinin önemli problemlerine değinmiş, bunun içinde olarak da Türk kişi adlarının imlasında karşılaşılan çarpıklıklara temas etmiş ve bu durumun bir an önce düzeltilmesi için bir şeyler yapılması gerektiğini söylemiştir. Atsız'a göre¹⁰ "...Bütün medenî milletler kendi tarihleri hakkında son ve kesin kararı vermişlerdir. Yani, tarihlerinin nereden başladığını, hangi çağlara bölündüğünü, kimlerin kendi tarihlerine mal edilmiş olduğunu bilirler ve tarihlerini dolduran insanların adlarının hangi imla ile yazılacağı hususunda değişmez kanaatlara maliktirler. Bize gelince, her hususta olduğu gibi tarihimizi anlayış konusunda da acıklı bir kargaşalık içinde bulunuyoruz... Tarihe mal olmuş kahramanların ve şahsiyetlerin adlarını yazmak hususunda da aramızda birlik bulunmuyor..."

Atsız, yazısının devamında Türk tarihindeki birtakım özel adların belli bir imlaya malik olmayışını millî ayıplarımızdan biri olarak kabul etmiş ve kendi kendine şu soruları sorarak cevap aramıştır: XII. yüzyıl kahramanının adı *Çengiz* mi, *Çingiz* mi, *Cengiz* mi olarak yazılmalıdır? Emir Timur'un adı *Temir* mi, *Temür* mü, *Timur* mu, hangi şekilde yazılmalıdır? Eski Türklerde prens unvanı olan kelime *Tigin* mi, *Tegin* mi yazılmalıdır? Karahanlı hükümdarlarının unvanlarından birinin adının *Buğra* mı, yoksa *Boğra* mı yazılması gerekir? Atsız'a göre bu soruların cevapları verilemediği için fikrî kararsızlık içinde kalınmakta, bu ise birçok yanlışlara yol açmaktadır. Atsız'a göre, "tarihimizi anlayış ve ele alış tarzımız karışıklık içindedir. Bu karışıklığın içinden ne şahıslar, ne de özel teşekküller çıkamaz. Bu karışıklığı önlemek için resmî bir teşekkül lâzımdır. Böyle resmî bir teşekkül, Türk tarihinin meselelerini karara bağlamak için bir *Kurultay* toplamalı ve bu kurultayda meseleler ilmî açıdan ele alınarak değerlendirilmeli ve tartışılmalı, karşılıklı iddialar basılarak umumî efkârâ sunulmalıdır. Ancak, millî ve ilmî fikrin hâkim olacağı böyle bir kurultaydır ki, Türk tarihinin meselelerine bir çözüm yolu bulabilir."

Görüldüğü üzere Atsız, Türk tarihinin genel meselelerinin masaya yatırılacağı bir *ilmî kurultay* talep etmekte ve resmî bir kurumun bu işi üstlenmesini istemektedir.

Türk kültür tarihi üzerine önemli çalışmaları bulunan Bahaeddin Ögel'in Türk şahıs adlarının imlası üzerine önemli tespitleri olmuştur. O, bir çalışmasında¹¹ Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in adının imlasının doğru şeklini göstermeye çalışmıştır. Ögel'e göre "Toğrul Bey ve onun gibi Türk büyüklerinin isimlerini doğru

⁹ Cevdet Yakupoğlu: *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi (Kastamonu- Sinop- Çankırı-Bolu), XIII-XV. Yüzyıllar*, Gazi Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 2009.

¹⁰ H. Nihal Atsız: "Türk Tarihinin Meseleleri", *Yeni Sabah* (29 Kasım 1948); *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat (Tarihsiz), s.17-22.

¹¹ Bahaeddin Ögel: "Toğrul Bey'in Adı Hakkında", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)* III, (1971), s.201-207.

söyleyip söylemediğimizi pek bilmeyiz. Zaten bunlar (sıradan) birer Türkçe addır diye düşünüp geçeriz... Binlerce seneden beri, Türk kavimlerinin doğru olarak söyledikleri birçok Türk adları, maalesef bugünkü okul kitaplarında bile yanlış yazılmakta ve yanlış olarak söylenmeye devam edilmektedir. Türkçe adların eski ve doğru şekillerini bulmak işi, geniş bir ihtisası ve uzun hazırlıkları gerektiren bir iştir.”

Ögel, *Toğril* adının başlıca üç şekilde okunup- yazılabileceğini söylemiş ve bunları sırasıyla açıklamıştır. Birincisi *Tuğrul* imlasıdır: Ögel, bu şekil okunuşu bu adın en kötü ve yanlış söylenişi olarak göstermiştir. Ögel'e göre Anadolu'da bu ad, hep bu şekilde yazılmaktadır. Bu eski Türk adının bu şekilde söylenip yazılmasında eski Türk adlarını iyi tanımayan Osmanlı tarihçileri ile okulların ve aydınların da tesirleri çoktur. Ayrıca halk konuşma dilinde bu gibi eski adlar ile yabancı sözler, genel olarak kolay söylenmek istendiği için zamanla telaffuzu değişmiştir. Diğer bir neden ise Türk lehçelerinin asırlar boyunca uymak durumunda kaldıkları dildeki gelişmelerin tesiridir. Böylece eski Türkçedeki *Toğril* adı zamanla *Toğrul* ve nihayet bugünkü şekli olan *Tuğrul*'a dönüşmüştür. Ögel'e göre ikinci okunuş şekli olan *Toğrul* imlası, Batıdaki eski Türk lehçelerinin bir özelliğinden ortaya çıkmıştır. Şöyle ki *Toğril*, Türkçedeki *dudaklı seslilerin benzeşmesi* neticesinde *Toğrul* şeklini almıştır. Üçüncü imla ise *Toğril* şeklinde karşımıza çıkar ki, Ögel'e göre bu söyleniş, bu adın en eski ve en orijinal formudur. Kaşgarlı Mahmud, *av kuşlarından bir tür* olarak gösterdiği bu isme *Toğril* biçiminde okunacak biçimde hareke koymuştur. Kısacası Ögel, bugün Türkiye'de yaygın şahıs adlarından biri olan *Tuğrul* isminin hakikatte *Toğril* imlasına dayandığını ispat etmeye çalışmıştır.

Ögel'in bu tespit ve yorumları, bizim de ana mevzumuz olan Türk şahıs adlarının imlasındaki büyük farklılıkların temel nedenlerini bulmamıza yardımcı olmaktadır.

Selçuklu şahıs adlarının imlası noktasında İ. Hakkı Uzunçarşılı'nın bir çalışmasından¹² örnekler: Alâüddin, Âlemüddin, Azizüddin, Bahaüddin/ Behaüddin/ Behâüddin (üç farklı imla ile yazmış), Bedrüddin, Celâlüddin, Cemalüddin, Eminüddin, Esedüddin, Fahrüddin, Gıyasüddin, Hüsamüddin, İzzüddin, Kemalüddin, Mecdüddin, Muğsüddin, Muñüddin, Mübarizüddin, Nasirüddin/ Nâsirüddin, Necmüddin, Nizamüddin, Nurüddin, Rüküddin, Sadüddin/ Sâdüddin (iki şekilde de yazmış), Seyfüddin, Şehabüddin, Şemsüddin, Şücauddin/ Şücaüddin, Tacüddin, Zahirüddin, Zeynüddin, Zıyaüddin vb.

Uzunçarşılı'nın eserinde, İslamî adlar Arapça gramer kuralları esas alınarak kelimenin kendi içinde isim tamlaması (muzaaf- muzaafun-ileyh) olması bakımından çoğunlukla *merfu* (ötre ile) okunmuştur. Örneğin Arapça kökenli isimlerden Seyfeddin, İzzeddin imlaları yerine Seyfüddin, İzzüddin imlaları tercih edilmiştir. Burada “seyf” kelimesi ile “din” kelimesi iki ayrı isimdir ve ikisi yan yana gelerek isim tamlaması olmuştur. Bu isim “dinin kılıcı” anlamı taşımaktadır.

¹² İ. Hakkı Uzunçarşılı: *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, 4. Baskı, Ankara, 1988.

Seyf ismi, “muzaaf”, *din* ismi ise “muzaafun ileyh”tir. *Seyf* ismi “el” takısı yani “harf-i ta’rif” almazken, *din* ismi almıştır. *Seyf*, gramer kaidesi gereği *merfu* okunmuştur.

Diğer yandan Seyfeddin ismi *mansup* okunursa “seyf” ismini yani muzaaf kelimeyi *mansup* kabul etmemiz icap eder. Bu durumda kelimenin başında sanki nida “ya”sı varmış gibi işlem yapılabilir ve “seyf” ismi *mansup* okunur: “**Yâ** Seyfeddin!” Aşağıda da görüleceği üzere bu şekildeki çoğu ismi *mansup* imlasiyle yazmayı tercih eden tarihçilerimiz olmuştur.

Konumuza dönersek, Uzunçarşılı’nın çalışmasında gramer kaidelerine uyma kaygısı yüzünden bugün sıklıkla kullanılan *İzzeddin*, *Seyfeddin*, *Nureddin*, *Sadeddin*, *Taceddin* gibi isimlerin yaygınlık kazanmış olan imlaları *İzzüddin*, *Seyfüddin*, *Nurüddin*, *Sadüddin*, *Tacüddin* şeklinde ilginç ve garipsenecek imlalara dönüşmüştür. Uzunçarşılı’nın çalışmasında genellikle “^” işareti kullanılmamış, ancak Muğisüddin, Muînüddin gibi kelimelerde “ye” harf-i meddini göstermek için kullanıldığı olmuştur.

Uzunçarşılı’nın çalışmasında Türkçe şahıs adlarının imlasına örnekler: Altun**be** Çaşnîgir, Altunbey (Altunaba’yı kastediyor), Argun **Şah**, Arslandoğmuş/ Arslan **Doğmuş**, Atabey, Ayaz, Bereket Han, Berkyaruk **Şah**, Beşâre, Beybars, Ermağansah, Ertokuş, **Eybe** (Ayaba kastediliyor), Çaşnîgir/ **Eyne** (Ayaba kastediliyor), Gökböri, Hasoğuz, İyli (Zahireddin İli kastediliyor), Karaarslan, Karatay, Kılıç Arslan, Kır Han (Kayır da okunabiliyor), **Köşlü** Han (Güçlü/ Güçlü Han olabilir), Kutluca, Saru Han, Sencer (câmedar), Sencer **Şah** (şehzade), Sungur, Tergeri (Türkeri kastediliyor), Toruntay, Tuğrulşah, Tuğrul **Şah**, Yağıbasan/ Yağıbasan, Yavlak Arslan, **Yavtaş**.

Eserde Türkçe adlarda standart bir uygulama sağlanamamıştır. Türkçe iki kelimeden oluşan adlar araya “-” konulmadan bitişik yazılmış, ancak sonu *şah* ile biten şahıs adları ayrı yazılmıştır. Bununla birlikte *Süleyman Şah* ismi ayrı yazılırken, aynı kalıptaki *Şahinşah* ismi ise bitişik yazılmıştır.

Uzunçarşılı’nın eserinden Farsça kökenli ve diğer bazı şahıs adlarının imlasına örnekler: Behramşah/ Behram **Şah**, Emîr..., Emîrüddin, Ferruh, Harezmsah, İsfahanî, Kâmyar, Kayser **Şah**, Keyhüsrev, Keykâvüs, Keykubad/ Keykubat (hem d ile hem de t ile yazılmış), Kümnicos (Komnenus kastedilmiş), Lâla/ Lâlâ, Mahperi Hatun, Mehmed-i/ Mehmedi Erzincanî, Melik Âdil, Melik **Şah**, Meliki Zâhir, Mes’ud **Şah**, Mikâil, Nahcüvanî, Pervâne, Sultan **Şah**, Sühreverdî, Süleyman **Şah**, Şahinşah (şehzade).

Claude Cahen’in bir çalışmasında¹³ Selçuklu devri şahıs adlarının imlasına örnekler: Alp **Yörük**, **Amîr**... (Emir’i bu şekilde yazmış), Arghun, Baba **Tughrâi**, beglerbeg, Çoban, Husâm **ad-dîn**, Ibn Hurma, Ilkhan, Izz **ad-dîn**, **Kayqubâdh**/

¹³ Claude Cahen: “Questions D’Histoire de la Province de Kastamonu Au XIII e Siecle”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)* III, (1971), s.145-158.

Kaiqubâdh, **Kayferidûn**, **Kayqâus**/ **Kaykâus**, **Kaykhusrau**, **Khwârizmiens**, malik al-umarâ', Mas'ud, Mu'in **ad-dîn**, **Muzaffar ad-dîn**, **Pervâneh**, **Qızıl**, **Suleyman**, **Tavtaş** (Yavtaş kastediliyor), Yavlak Arslan.

Cahen'in bu makalesinde standart bir imla sağlanmamıştır. Cahen, isimlerin yazımında batılı müsteşriklerin tercih ettiği imlayı esas almıştır. Bu bakımdan şahıs isimlerinin yazım formunda büyük değişim gözlenmektedir: **Kaiqubâdh**, **Kaykhusrau**, Mu'in **ad-dîn** vb. Çalışmada İslamî adların Arapça gramer kalıbını gösteren kesme işaretleri ve çizgiler kullanılmıştır. İsimlerde geçen bütün "dîn" kelimelerinde "ˆ" işareti kullanılmıştır.

Claude Cahen'in bir çalışmasını çeviren Y. Yücel ve B. Yedi yıldız'ın Selçuklu dönemi şahıs adları imlasına örnekler:¹⁴ **Abu'l-Kâsım**, **Aksungur**, **Alp-Arslan**, **Alp-İlek** (Süleymanşah'ın kardeşi), **Balduq** (emir), **Beylerbeyi**, **Buldacı**, **Bursuk** (Porsuk kastediliyor), **Cemcem**, **Gümüştekin**, **Hâcip**, **Han-oğlu**, **İl-Han** (emir), **Karatekin**, **Kılıç-Arslan**, **Kutalmış**, **Melik-Şah** (sultan), **Mengücekoğulları**, **Sâlâr-ı Horasan** (Yakûti ?), **Sanduk**, **Sarhang Savtekin**, **Takaş** (Melikşah'ın kardeşi şehzade Tekiş kastedilmiş), **Tarıvermiş** (Efes'te), **Yağı-Basan** b. **Alp**, **Yâkûti**.

Çeviri de genellikle Türkçe birleşik kelimeler "- " işaretiyle ayrılmıştır. Ancak çizgi sonrası büyük harf kullanıldığı olmuştur. *Aksungur*, *Savtekin*, *Karatekin* ve *Gümüştekin* kelimeleri ise bitişik yazılmıştır. Bu kelimelerde geçen *tekin* kelimesi görüldüğü üzere "k" harfi ile yazılmıştır.

Selçuklu devrinde Anadolu'da kullanılan veya kaynaklarda nadiren de olsa zikredilen Türk şahıs adlarının/ unvanlarının büyük kısmının derli toplu bir şekilde karşımıza çıktığı eserin sahibi olan merhum tarihçi Osman Turan'ın hacimli çalışmasında¹⁵ şahıs adlarının imlası noktasında belli standartlara sadık kalınmaya çalışılmıştır. Ancak aşağıdaki örnekler bakıldığında bu konuda bir birlik tesis edildiğini de söylemek mümkün olmamıştır. Bunda elbette Osman Turan'ın bir eksikliği yoktur. Çünkü şahsım da başta olmak üzere hemen hemen bütün tarihçelerimizin aynı ikilem içerisinde bocaladıklarına şahit oluyoruz. Hangi isim, hangi kıstasa göre yazılacaktır, bunun bir belirleyicisi şimdiye kadar var olmamıştır. Zaten esas problem de budur ki, bir üst çalışma biriminin öncülüğünde yapılacak sistemli bir çalışma neticesinde ortaya konulmuş *Selçuklu Dönemi Şahıs Adları İmlâ Kılavuzu* mevcut değildir. Bu kılavuza yer adları ve Türk tarihinin diğer dönemleri de peyderpey ilave olunabilir. Böyle bir kılavuzun hazırlanması elbette problemi tam olarak çözmeyecekse de bahsi geçen meselenin çözümü noktasında büyük mesafeler alınmasında da katkısı az olmayacaktır.

Osman Turan'ın çalışmasından örnekler: **Abd'ül-cebbâr**, **Abdulkerim**, **Abışga Noyan**, **Ağaçeri** (emir), **Ahi/ Ahi**, **Ahi Caruk**, **Abaga**, **Abd ul-Mesih** (Nureddin Mahmud'un emiri), **Abdü'l-vahab Gâzi**, **Abd'ül-Zâhir/ Abdüzâhir**, **Afdal** (Eyyübî

¹⁴ Claude Cahen: *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, Çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yedi yıldız, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1992.

¹⁵ Osman Turan: *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.

meliki), Ahmed-şâh, Akbal, Akbuga/ Ak-buga, Akkuş/ Ak-kuş (emir), Aksarayî/ Aksarâyî, Ak-sungur, Ak-taş, Alâeddin/ Alâddin, Alededdin, Ali Beg/ Ali Bey, Ali-şir, Alp Arslan, Alpı, Alp-İlig/ Alp-ilig, Alp-saru, Alp-tekin, Alp-yürük, Altun-aba, Altun-buğa, Arap (şehzade), Argunşâh, Armağan-şâh, Arslan-doğmuş, Arslanşâh, Arslan-taş, Asleddin, Atabeg, Ay-aba, Aybek/ Ay-beg, Aydoğdı (emir), Ayn **ud**-devle/ Ayn **ul**-devle/ 'Ayn ud-devle (üç farklı imla), Bahadır/ Bahâdır, Bahaeddin/ Bahâeddin, Bahramşâh/ Behramşâh, Baranbay, Başara (emir), Başgurd, Baycar/ Baycâr, Bayıncar, Bay-timür, Bedî **üd**-din, Bedreddin, Beg-tut, Bektaş, Bereke Han (Altınordu hükümdarı), Bereket-han/ Bereket Han (Hârizmlî emir), Berkıyrukşâh (şehzade), Boçkur, Boz-kuş, Bozmuş, Böri, Buğa, Buğdın oğlu, Bulargu, Buldacı, Bunsuz, Celâleddin, Cemaleddin/ Cemâleddin, Cihân-şâh, Cuveynî, Çavuldur Çaka, Çingiz Han, Çubuk, Dânişmend Gâzi (bazen “^” işaretli), Dâvûd, Dâvûd-şâh, Devlet-şâh, Dînârî, Dîvânî, Dolât/ Dolat (Devlet), Ebû Bekir/ Ebûbekir/ Ebubekir, Ebû'l-Ferec, Ebû'l-Feth/ Ebû'l Feth (“-” işareti yok ve arada boşluk var), Ebû'l-Gâzi/ Ebû'l-gâzi (“g” büyük ve bazen küçük harfle), Ebû'l-Kasım/ Ebû'l-kasım (“k” büyük ve bazen küçük harfle), Ebu'l-Leys-i Semerkandî, Ebû'l- muzaffer (“û” yerine “ü” yazmış. Çizgiden sonra boşluk var ve “m” harfi küçük yazılmış), Ebû Said/ Ebû Sâid, Eminateddin/ Eminüddin/ Emînüddin, Emîr..., Emîr Gâzi, Emîr-i 'Âriz/ 'âriz, Emîrşâh/ Emîr Şâh, Er-basgan/ El-basan, Engûrek /Engûrek Noyan, Er-begi, Ertene Bey, Er-tokuş, Esededdin/ Esedüddin, Etsüz-elti Hatun, Evhadeddin/ Evhadüddin, Eyyûp, Fahreddin, Fâris, Fâriseddin, Felekeddin/ Feleküddin, Ferâmuraz, Fergânî, Ferhad (tır-başı), Feridûn/ Afridûn (Dânişmendli), Feridüddin, Ferruh, Gâzi, Gars **üd**-din (avcı beyi), Gevher-taş/ Güher-taş, Geyûmers/ Geyûrmers, Gıyâseddin, Göç-begi, Göhürge Noyan, Gök-Arslan (“-” kullanmış), Gök-böri, Göktay, Güc-Arslan/ Güç-Arslan, Gümeç Hatun, Gümüş-tekin, Güneri, Gür-buğa, Gürcü oğlu, Habîb, Hâcib, Hajûk oğlu, Halîfet Gâzi, Hamîd, Hâmûş, Hârizm, Hârizmşâh, el-Hwârezmî/ el-Hârizmî (elçi), Has Kayı-aba, Has-Oğuz, Has-Tuğrul, Hatayî, Hatîr oğlu, Hatîreddin/ Hatîrüddin, Hatun/ Hâtun/ Hatûn, Hokkabaz oğlu, Hucendî, Humâmeddin, Humar-taş, Husâm, Husameddin/ Husâmeddin/ Hüsameddin/ Hüsâmeddin (dört ayrı imla), Hulâcü (şehzade), Hulâgü/ Hülâgü, Hutenî, İsfahanî, İbn Bîbî, İbn ül- 'Amîd, İbn ül- 'Adîm, İbn ül-Cevzî, İcîl, İhtiyaruddin/ İhtiyâreddin, İldeniz, İlgâzi/ İl-gâzi, İlhan (beylerbeyi), İlhan/ İl-han (Hulâgü), İli, İl-tekin, İl-tüzmiş Hatun, İmadeddin Zengî/ 'İmâdeddin Zengî/ 'İmâdeddin Zengî (üç farklı imla), İrencin, İzzeddin, Kamereddin, Kâmyâr, Kara Arslan/ Kara-Arslan, Karahan (Kıpçak hanı), Kara-sungur, Karatay, Kara-tekin, Kara-Tonga/ Kara-tonga, Kayı-aba, Kayır-han (Hârizmlî emir), Kayserşâh/ Kayserşâh, Kazvînî, Kemaleddin/ Kemâleddin, Kerimüddin, Keyferidûn, Keykâvus/ Keykâvüs/ Keyhusrev, Keykubâd/ Keykûbad/ Keykûbâd/ Keykûbâd (dört ayrı imla), Kılıç Arslan, Kızıl Arslan, Kirmânî, Kongurtay, Kongur Türk, Kôr-timür, Kulan Arslan, Kutalmış, Kutbeddin, Kutluğ sü-başı, Kutluğca, Kutluğ-şâh, Küşlühan/ Küşlü Han (Hârizmlî emir), Lâdikî, Lala, Mâh-peri hatun, Mansûr (Süleymanşah'ın kardeşi), Mânsûr, Mecdeddin, Mehammed/ Muhammed Tapar, melike-i 'Âdiliyye hatun (h küçük harf, m küçük harf)/ Melike-i 'Âdiliyye, Melikşâh/ Melik-şâh, Melik ül-Âdil, Melik üs-sevâhil, Melik uş-şu'arâ, Mengübirtî/

Mengü-birti (Hârizmşâh), Mengüçik Gazi, Mengüçik oğulları, Mengü-timür, Mesud/ Mes'ud/ Mes'ûd (üç ayrı imla), Mevlânâ, Mikâil, Monoluğ (emir), Muğisuddin/ Muğîseddin/ Muğîsiddin, Muhiddin, Muhyeddin/ Muhyiddin, Muhlisüddin Rûmî, Muîneddin/ Muînüddin/ Mu'inüddin/ Mu'ineddin (dört ayrı imla), Mu'izeddin/ Mu'izeddin/ Mu'izzüddin (imlada e ve ü farklı, ikincisinde “z” harfi iki tane, “ayın” işareti farklı yöne bakıyor), Mulay, Muzaffereddin, Mübârizeddin/ Mübârizüddin/ Mübârüzeddin, Mücîreddin/ Mücîrüddin/ Mücirüddin/ Müciriddin/ Mücîrîddin (beş ayrı imla), Müeyyededdin/, Müeyyedüddin Mühezzibüddin/ Mühezzibiddin, Müsâfir, Nahçevânî, Nâsihuddin/ Nâsihüddin, Nâsır-Lidinillah (halife), Nâsireddin/ Nâsirüddin, Nasreddin, Nasrullah, Necibeddin, Necmeddin, El-nesevî, Nizâmeddin, Nizâm üL-Mülk/ Nizâm üL-mülk (vezir), Nûh Alp, Nureddin, Nusretüddin, Oğul-beg, Oktay (Şektur oğlu), Olcaytu Han, Pervâne, Porsuk, Resûl, Reşideddin/ Reşîdüddin, Rukneddin/ Rûkneddin, Rûmî, Sâdeddin, Sa'deddin/ Saadeddin/ Sa'adeddin (dört ayrı imla), Sadreddin/ Sadrüddin, Sa'duddevle/ Sa'duddevle, Safiy üD-devle (tabip), Sâhib Ata, Sa'îde Hatun, Salâhaddin (emir), Salâhuddin Eyyübî, Sâlâr, Samsamüddin, Sancar, Sancarşâh (şehzade), Sarica, Sarı-Saltuk, Sârimeddin/ Sârimüddin, Saruhan/ Saru Han (Hârizmli emir), Sarum Bey, Selçuk-şâh, Seyfuddevle, Sîmcûrî, Sinâneddin, Sirâceddin, Sîvâstos (köle), Siyâvuş/ Siyâvüş, Sökmen el-Kutbî, Suhrâb, Sultan ul-Galib/ üL-Gâlib, Sultanşâh/ Sultanşâh/ Sultan-şâh (üç farklı imla), Sühreverdî, Sülemiş, Süleyman/ Süleyman-şâh (Kutalmış oğlu), Sutay/ Sütay, Şahâbeddin/ Şahabeddin/ Şehâbeddin (üç farklı imla), Şahinşâh/ Şahin-şâh/ Şahin-şâh (üç farklı imla), Şâhmelik, Şahrüh (Hani hâkimi), Şehnâz Hatun, Şektur Noyan, Şemseddin, Şen-git, Şerefeddin, Şîrâzî/ Şîrâzî, Şücâeddin, Tâceddin, Tanrı-bermiş (Efes'te), Tarank oğlu (oğlu kelimesi ayrı), Taş-tekîn (Hâc emîri), Taş-timür, Taybuga, Taylu Dânişmend, Tekiş (şehzade), Teküdar/ Teküdâr, Timür-taş, Tirmizî (kadı), Togan Paşa, Toğaçar Noyan, Toku Noyan, Toladay, Torumtay/ Toruntay, Tudavun/ Tudâvun, Tuğrâî, Tuğrulşâh, Tuğrul Arslan/ Tuğrul-Arslan, Tutu/ Tûtü Beg, Tükelek Bahşı, Türe Sofî (Nûre Sofî kastediliyor), Türkân-şâh (Halîfet Gâzi'nin dedesi), Türkeri/ Türk-eri, Tüz-beg, Urumtay, Veliyeddin/ Veliyüddin, Yağan, Yağı-basan/ Yağı-basan, Yağı-sıyan b. Alp, Yakûb Beg, Yavlak Arslan/ Yavlak-Arslan, Yav-taş, Yinal oğlu, Yınanç Bey, Zâhireddin/ Zahîreddin, Zahir üL-devle, Zakaria (Gürcü kumandanı), Zeyneddin, Zeynulhac, Ziyaeddin/ Ziyâeddin, Zulkarneyn, Zunnûn.

O. Turan'ın bu mühim eserinde İslamî şahıs adları çoğunlukla *mansup* okunmuş, ancak bazı Arapça kökenli şahıs adları ise tamlamalı yazılmıştır: Abd ul-Mesih, Safiy üD-devle, Zahir üL-devle gibi. Türkçe adlarda iki kelime arasına bazen “-” işareti konulmuş, bazen konulmamıştır. Eserde aynı isimler bile farklı farklı yazılmıştır: Yağıbasan/ Yağı-basan, Türkeri/ Türk-eri, Yavlak Arslan/ Yavlak-Arslan gibi. II. Kılıç Arslan'ın on bir oğlunun isimleri yazılırken ortaya standart bir imla konulmamıştır. Örneğin Süleyman-şâh isminde “-” işareti kullanılmış, ama diğerlerinde (Sultanşâh, Argunşâh vb.) kullanılmamıştır. Ancak ileriki sayfalarda iki kelimeden oluşan bu birleşik kelimeler arasına çizgi konulmuştur (Kayser-şâh, Sultan-şâh gibi). Bu on bir isimde geçen İslamî adların ise *mansup* okunması tercih

edilmiştir (Nasreddin, Kutbeddin gibi.) Eserde aynı sayfada hem Keyhüsrev ve hem de Keyhusrev imlasına tesadüf olunmuştur. Keykâvus/ Keykâvus ile Rukneddin/ Rükneddin'de de bu şekildedir. Bu ve bunun gibi adlar hemen hemen her sayfada değişik imla ile yazılmıştır. Eserde birkaç sayfa boyunca bir şahıs adı aynı formatta yazılmışken (Keykubâd, Salâhuddin vb.), sonraki bölümde ise aynı şahıs adı birkaç sayfa boyunca farklı imla ile yazılmıştır (Keykübâd, Selâhaddin vb.).

Faruk Sümer, Türkiye'de Selçuklu dönemi şahıs adlarının imlası noktasında başvurulması gereken önemli bir diğer tarihçimizdir. Onun Türk şahıs adları üzerine kaleme aldığı nadide eserinde¹⁶ bu konuda özellikle de Türkçe menşeli kişi adları bakımından bol örnekler vardır: Akça Apa, Akça Koca, Ak Kuş, Ak Sunkur, Ak Taş, Alpi, Alp İlig, Alp Saru, Alp Taş, Alp Yaruk, Alp Yürek, Altun Apa, Arslan Doğmuş, Atsuz İlti Hatun, Ay Apa, Ay Doğdı, Bâycâr, Beg Arslan, Bek Taş, Bek Temür, Boldaçı, Er Begi, Erdem Şah, Er Taş, Er Tokuş, Humar Tâş, İl Aldı, İl Almış, İl Degiz, İl Gazi, İlli, Kara Arslan, Karâ Tay, Kara Tigin, Kay Apa, Kızıl Arslan, Kız Oğlu, Gömeç / Kömeç Hatun, Kutlu Arslân, Kutluğça, Küç Arslan, Küç Begi, Mengüçük, Oğul Beg, Rûm Eri, Toğan Arslan, Turum Tây, Türk Eri, Tüz Beg, Yağı Basan, Yağı Siyân, Yakut Arslan, Yarın Kuş, Yav Taş vb.

Sümer, Türkçe şahıs adlarının imlasında kendine göre bir standart ortaya koymuş görünüyor. O, iki kelimedenden oluşan birleşik adların her kelimesini ayrı yazmış ve ikinci kelimenin baş harfini de büyük yazmıştır. Ancak bir iki isimde ise standart bozulmuştur. Örnek: Beg/ Bek. Sümer, Yav Taş adının imlasını şüpheli bulmakla birlikte bu şekilde imla etmiştir. Bir de yazarımız, şahıs isimleri eski Türkçe harflerle nasıl yazılmışsa ona sadık kalmaya gayret etmiştir. Uzatma gerektiren yerlerde “^” işareti yerine “ā, ū” gibi uzatma üst çizgisi kullanmıştır.

Sümer, başka bir çalışmasında¹⁷ Saltuk adının imlası üzerinde durmuştur. Ona göre ailenin adı bizzat kendilerine ait kitabelerde ve yazılarda *Salduk* (سلدق) şeklinde geçmektedir. Gürcü ve Ermeni müverrihleri de genelde bu imlada yazmışlardır. Ancak İslam müverrihleri ise çoğunlukla *Saltuk* (سلتق) yazmışlar. O halde biz tarihçiler günümüzde bunun hangisini esas alacağız? Eğer ana kaynaklara sadık kalacaksak vakfiye, kitabe ve paralar en orijinal kaynaklardır. İslam tarihçilerinin eserleri de önemlidir. Bu durumda aynı şahıs adı için üç beş ayrı imla ortaya çıkacaktır. O zaman hangisi günümüzde kabul görmüşse onu mu tercih edeceğiz? Diğer yandan, bu gün kullandığımız yaygın ve kabul görmüş bir şahıs adı imlası eğer hatalı ise bunu düzeltme cesareti gösterebilecek miyiz? Bir şahıs adını yazarken tarihçi elbette kaynağın verdiği imlaya dikkat etmeli ve bunu aynıyla zikretmelidir. Ancak standart yazım formuna da bu imlayı uydurmalıdır. Örneğin kitabede şahıs adı *Saldik* olarak geçiyorsa kitabe çevirisinde bu şekilde yazılmalıdır. Ancak Saltuklulardan bahseden bir makale kaleme alındığında ise bu şahıs adı *Saltuk* olarak yazılmalıdır.

¹⁶ F. Sümer: *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, I-II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1999, s.693-750.

¹⁷ F. Sümer: “Saltuklular”, *SAD (Selçuklu Araştırmaları Dergisi)* III, s.391-433.

Selçuklu tarihçilerinden Ali Sevim, Selçuklu tarihiyle ilgili bir neşir çalışmasında eserin yazarını ve adını şu şekilde yazmıştır: *Kamāl al-Dīn İbn al-‘Adīm: Buğyat At-Ṭalab fī Tārīḫ Halab*.¹⁸ Ancak aynı yazar hemen önsözde eserin adını *Buğyetü’-t-taleb fī Tarihi Haleb* biçiminde günümüz imla formuna yakın bir biçimde yazmıştır. Ali Sevim, bu neşir çalışmasında Selçuklu şahıs adlarını Arapça isim tamlaması kuralını esas alarak veya kelimeyi fâil kabul ederek *merfu* (ötre ile) okumuştur. Ve eserin sonuna kadar buna sadık kalmıştır.

Ali Sevim’in bu neşirinde geçen şahıs adları imlalarına örnekler: Alâüddin, Behâüddin, Gıyasüddin, İbnü’l-Kalânisi, İmâdüddin, İzzüddin, Keyhusrev, Müeyyedülmülk, Nurüddin, Salâhüddin, Şemsüddin, Şihâbüddin, Yûsuf vb.

Türkçe adlara örnekler: Ak-Sunkur, Altun-Taş, Alp-Arslan, Aybek, Demlâç oğlu, Gümüş-Tegin, Kılıç-Arslan, Kutalmış, Kür-Boğa, Sultan-Şah, Sungur, Süleyman-Şah, Tayboğa, Temür-Taş, Tuğ-Tegin, Yağı-Sıyan. Görüldüğü üzere yazar, iki kelimedenden oluşan adları bitişik yazıp araya çizgi koymuş, ancak ikinci adın baş harfini de büyük yazmıştır.

Ali Sevim’in Anadolu’nun fethini anlatan 1993’te kaleme almış olduğu eserinde¹⁹ 1976’daki *Buğyetü’-t-Taleb* neşrine göre imla tercihleri büyük oranda değişmiştir. Mesela isimler *merfu* yerine *mansup* olarak imla edilmiştir. Türkçe adlar ise bitişik yazılmıştır. Ancak bazı adlar ise kaynağa dayalı yazılmıştır. Eserde şahıs adlarının yazımında “-” çizgi ve “^” işaretine fazla yer verilmemiştir. Bazı isimlerin iki ayrı imla ile de yazıldığına da şahit oluyoruz

Anadolu’nun Fethi isimli eserde geçen şahıs adları imla örnekleri: Ahmed/ Ahmet, Ahmetşah, Aksungur, Aktay, Alâeddin/ Alaeddin, Alemüddin, Alparslan/ Alp Arslan, Alpilek, Alpkuş, Alptekin, Altunaba, Altunboğa, Artuk Arslan, Ayaba, Aydoğdu, Bahaüddin, Başara, Beytemür, Celâleddin, Demleç/ Dimleç, Ebulgazi, Ebulhasan, Erbasan, Ertokuş, Esedüddin, Fahreddin/ Fahrüddin, Fârisüddin, Gökböri, Göктаş, Gümüştekin, Gürboğa, Harezşah, Has İnal, İhtiyarüddin, İladı, İldeniz, Mecdüddin, Mengüçük, Mubarizüddin, Mugiseddin, Muizzeddin, Muzafferüddin/ Muzaffirüddin, Nâsirüddin, Nizameddin, Saduddevle, Serhenkoğlu, Sokman/ Sökmen, Şehabeddin/ Şihâbüddin, Tanrıbermiş, Yağıbasan, Yakut Arslan, Ziyaeddin/ Ziyaüddin, Zünnun.

Türkiye’de Selçuklu tarihçileri arasında ismi sıklıkla zikredilen merhum Aydın Taneri’den şahıs adları imla örnekleri:²⁰ Gıyâsü’**d-dîn**, Rüknü’**d-dîn**, Alai’**d-dîn**/ Alâü’**d-dîn**, Keykûbad, Mucirü’**d-dîn**, Mecdü’**d-dîn**, Kerimü’**d-dîn**, İbn-i Bîbî, Mecdü’**d-dîn**, Hulagu. Görüldüğü üzere Taneri’nin çalışmasında İslami isimlerin imlasında *merfu* okunuş tercih edilmiş, ancak isimlerin yazımında tamlamaların

¹⁸ Kamāl al-Dīn İbn al-‘Adīm: *Buğyat At-Ṭalab fī Tārīḫ Halab (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri)*, Yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 1976.

¹⁹ Ali Sevim: *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, 4. Baskı, Ankara, 2014.

²⁰ Aydın Taneri: “Müsâmeretü’l-Ahbâr’ın Türkiye Selçukluları Teşkilatı bakımından Değeri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.6-7, Ankara, 1968, s.127-171.

gösterilme kaygısı nedeniyle isimlerin imla estetiği bozulmuştur. Ramazan Şeşen'in çalışmasında da benzer bir durum söz konusudur:²¹ **Şaraf al-Davla, Sayf al-Davla, Nûr al-Dîn, Muzaffer al-Dîn, Kutb al-Dîn, Kutluğ-âba, Salâh al-Dîn** vb. Görüldüğü üzere Şeşen'in çalışmasında Batılı tarihçilerin imla usûlüne sadık kalınmıştır. Şahıs isimlerinde geçen "dîn" kelimelerinde mutlaka "ˆ" işareti kullanılmış, "-" işaretinden sonra gelen "D" harfi büyük yazılmıştır.

Mikâil Bayram'ın Selçuklu dönemi şahıs isimlerini telaffuz ve yazım tercihine örnekler:²² Hâce Nasîrüddin Mahmûd, Alâüddîn Keykubad, II. Gıyâsüddîn Keyhusrev, Emîr Nûreddin Caca, Hülâgû Han, Ahî Evren Hâce Nasîrüddin vb.

Tuncer Baykara'nın bir çalışmasından şahıs adları imla örnekleri:²³ Mengücek, Sencer, Nureddin, Muhyiddin, Gıyaseddin, Börk-yaruk-şah, Sencer-şah, Arslan-şah, Argun-şah, Selahaddin, Kutalmış, Nizameddin, Keyhusrev (her erde u ile yazılmış), Mübârüziddin/ Mübârizeddin, İbni Bibi, Zahireddin, Seyfeddin, Muzafferüddin, Kılıçarslan, Yağıbasan, Nasreddin. Bu çalışmasında Baykara, İslamî adları genelde *mansup* okumuş, ancak bazılarında buna uymamıştır. Türkçe kökenli birleşik adları (Kılıçarslan, Yağıbasan vb.) bitişik yazmaya özen göstermiştir.

Salim Koca'nın bir çalışmasından şahıs adları imla örnekleri:²⁴ Ahî Evren, Altunbuğa, Bedreddin Dildirim, Beşâra, Ebû Bekir, Ertokuş, Evhadeddin, Gıyâseddin, Mugîseddin, Muzafferiddin, Mübârizeddin, Süleyman-şah, Takîyüddin, Zahîreddin, Zeyneddin, Ziyâeddin. Birkaç istisna hariç İslamî adlar *mansup* (fetha ile) okunmuştur.

Türkiye'nin son dönem önemli Selçuklu tarihçilerinden biri olan Refik Turan'ın Türkiye Selçuklu Vezaret Sistemi üzerine hazırlamış olduğu eseri, dönemin Selçuklu devlet adamlarının ad, unvan ve lakapları bakımından zengin bir liste içermektedir: Abaka, Abeşga (Abışga Noyan kastediliyor), Ahî Ahmed-Şah, Alâeddin, Alp Suru (Alp Saru olmalı), Altun-aba, Atabey, Ayaba/ Ay Aba, Azizüddin, Bahâeddin, Basara (Başara olmalı), Behremşah, Celâleddin, Cemâleddin, Cüveynî, Ebu Bekir/ Ebûbekir, Ebu'l Gâzi, Ebu'l Kasım, Emirşah/ Emir Şah, Ertokuş, Esedüddin, Fahreddin, Ferâmurz, Gıyaseddin, Hâlâcu (Hülâcû kastediliyor), Harezşah/ Harzemşah, Has oğuz, Hülâgû, İhtiyarüddin, İmâdüddin, İzzeddin, Kamyar, Karaarslan, Karatay, Kazvîni, Keyferidun, Keyhatu/ Keygâtu, Keykâvus, Keykûbad, Kılıç Arslan, Kıvâmeddin/ Kıvameddin, Lâgûşî/ Lâkûşî, Mecdeddin, Melikşah, Mugîsüddin, Muinüddin, Mübarüziddin, Mücirüddin/ Mücîrüddin, Mühezzebüddin/ Mühezzibüddin, Nahcivânî, Nasreddin/ Nasîrüddin/ Nasîrüddin, Necibüddin, Necmeddin, Nizâmeddin, Nizâmülmülk, Reşidüddin/ Reşidüddin, Ruzbe, Rükneddin, Sadeddin, Sâhib Ata, Sârimeddin, Süleymanşah,

²¹ Ramazan Şeşen: "İmâd al-dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)* III, s.249-369.

²² Mikâil Bayram: "Hâce Nasîrüddin Muhammed et-Tusî'nin İntihalciliği", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2005, C.20, Sayı: 20, s.7-18.

²³ Tuncer Baykara: *I. Gıyâseddin Keyhusrev (1164-1211)*, Gazi-Şehit, TTK, Ankara, 1997.

²⁴ Salim Koca: *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, TTK, Ankara, 1997.

Şemseddin, Şerefüddin, Şihâbüddin, Şucaeddin, Tâceddin, Torumtay, Veliyüddin, Yağıbasan, Yavlak-Arslan, Zâhirüddin/ Zahüriddin, Ziyaeddin/ Ziyâeddin.

Refik Turan'ın bu çalışmasında İslâmî adların bir kısmı *mansup*, bir kısmı ise *merfu* imlasiyle yazılmıştır. Türkçe iki kelimedenden oluşan adlar bitişik yazılmaya çalışılmıştır. “^” işareti bazı adlarda kullanılmış, bazılarında ise kullanılmamıştır.

İlhan Erdem'in bir çalışmasında Selçuklu dönemine ait bazı şahıs adları şu şekilde yazılmıştır:²⁵ Gıyaseddin Keyhüsrev, İzzeddin Keykavus, Gıyaseddin Mesud, Taceddin Mutez, Mücireddin Emirşah, Fahreddin Ali, Hoca Nasireddin, İmadeddin Zencânî, Kutbeddin Şirazi, Aksarayî, Teküder, Abaka, Keyhatu, Mengü Timur, Kongurtay, Emir Akbuka vb. Yazar, şahıs isimlerinin imlasında “^” işaretini bazen kullanmış, bazı isimlerde ise kullanmamıştır. İslâmî isimleri Arapça gramer kaidelerine göre kendi içinde *mansup* olarak okumuştur.

Mehmet Ersan'ın Selçuklularla ilgili bir çalışmasında²⁶ Selçuklu devrinde kullanımı tespit edilmiş şahıs adlarının yazımında günümüz söyleniş formuna uygun bir imla tercih edilmiş, ancak yine de eserin kendi içinde bir bütünlük içeren imla birliği sağlanması mümkün olmamıştır. Örnekler: Abaka, Abışga, Ağaç-eri, Ahi Ahmedşah, Akbal, Alâeddin, Alededdin, Ali-şir oğlu, Alparslan, Alp Saru, Alp Yürük, Altunaba, Armağanşah, Arslandoğmuş, Asileddin, Ayaba, Bahaeddin, Başara, Başgurd, Bayıncar, Bedreddin, Begtimur/ Beg Timur (aynı sayfada iki ayrı imla), Beg-tut, Boçkur, Celâleddin, Cemaleddin, Cengiz Han, Curmagon, Ebu Bekir, Ebû Said, Emineddin, Emir Şah, Esededdin, Gazalya Hatun, Geyhatu, Göç-begi, Göhürge, Gökböri, Göktaş, Gühertaş, Güneri, Harezmsah, Has Kayıaba, Hasoğuz, Hotenî, Hülacu, Hülagu, İbn Bibi, İci, İlamış, İmadeddin, Kâmyar, Kerimeddin/ Kerimüddin; Key Feridun, Keyhüsrev, Keykavus, Keykubad, Kongurtay, Kongurtürk, Kör Timur, Kutluca, Kutluğşah, Küçlü Han, Mengü Timur, Mücireddin, Muineddin/ Mu'înü'd-Dîn, Mufazzal (O. Turan Mufaddal okumuş), Mübarizeddin, Müeyyed ed-din, Mühezzibüddin, Nure Sufi, Nusreteddin/ Nusretüddin, Pervâne, Saduddevle, Samsamüddin, Sarıca, Sivastos, Siyavuş, Sutay, Süleymanşah, Şahinşah, Şah Melik, Taş-timur, Timurtaş, Toğaçar, Toku, Toladay, Tudavun, Tükelek Bahşı, Yağıbasan, Yavtaş, Yılan Boğa, Ziyaeddin vb.

Ersan'ın eserinde “^” işareti az kullanılmıştır. Kelimeler arasına nadiren “-” konulmuştur. Bazen ise aynı tür bir başka şahıs adına “-” konulmuştur (Beg-tut, Taş-timur gibi). Çoğu tarihçinin ayrı yazdığı Alp Arslan ve Kılıç Arslan isimleri bitişik yazılmıştır. Beg Timur, Şah Melik, Yılan Boğa ve Emir Şah adı ise ayrı yazılmış, Armağanşah, Yağıbasan, Şahinşah adları bitişik yazılmıştır. Celâleddin ve Kemâleddin adlarında med olması dolayısıyla “â” ile yazılmış, ancak Cemaleddin adı normal “a” ile yazılmıştır. Ebû kelimelerinin bazısı *Ebu* şeklinde yazılmıştır. Eserde “î” kullanımı fazla değildir. İslâmî adlar *mansup* okunmuştur (Fahreddin,

²⁵ İlhan Erdem: “İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”, *A.Ü. DTCF TAD (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi)*, 2004, Sayı: 35, Cilt. 22, s.103-111.

²⁶ Mehmet Ersan: *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.

Esededdin, Gıyaseddin, Hüsameddin, Nasıreddin, Nizameddin, Nureddin vb.). Ancak Mühezzibüddin adı *merfu* okunmuştur. Nusretüddin adı ise iki şekilde de yazılmıştır. Keyhüsrev ve Keykubad isimleri bitişik yazılırken Key Feridun adı ayrı yazılarak standart bozulmuştur. *Müeyyed ed-din* kelimesi de standart dışı yazıma sahiptir. İç kısımlarda şahıs adı olarak *Muineddin* yazılmasına rağmen “Dizin” kısmında ise *Mu'inü'd-Dîn* olarak yazılması imla uyumunu bozmuştur. Burada teknik bir hata olduğu anlaşılıyor.

Son dönem Türk tarihçilerinden Erkan Göksu'nun çalışmasından şahıs adları imla örnekleri:²⁷ Ali-şir, Ayaba, Gıyâsü'd-dîn, Gümüştekin/ Gümüş-tekin, Hârezmşah, Humartaş, İbn Bîbî, İlalmiş, Kılıç Arslan, Mengücek, Necmü'd-dîn, Nûrû'd-dîn, Rüknu'd-dîn, Sa'âdü'd-dîn, Selâhü'd-dîn, Zahirü'd-dîn, Yağıbasan, Ziyâü'd-dîn vb.

Göksu'nun eserinde İslamî adlar, isim tamlaması olduğunu ifade etmek kastıyla olsa gerek kesme işaretiyle bu tamlamalar gösterilmiştir. Türkçe adlar genellikle çizgi konulmadan bitişik yazılmış (Ayaba, İlalmiş, Humartaş vb.), bazen ise standart bozulmuştur (Arslan Doğmuş vb.)

Muharrem Kesik'in bir çalışmasından örnekler:²⁸ Gümüştegin, Hüsameddin, İl-Arslan, İmâdeddin, Melikşah, Süleymanşah, Şerefü'd-Devle, Tâcü'd-Devle, Timurtaş, Tutuş, Zünnun vb. İmlada tam bir standart bulunmamaktadır.

M. Ali Hacıgökmen'in Selçuklu dönemi şahıs isimleri ile ilgili imla tercihine örnekler:²⁹ Alaeddin, Alişir, Ayaba (birleşik), Ayaz, Bahaeddin, Bedreddin, Behramşah, Beşşare (nadir bir imla), Celaleddin, Emineddin, Ertokuş, Esededdin, Gevhertaş/ Gühertaş (aynı sayfada farklı yazım), Gıyaseddin, Has Kayıaba, İbn Bibi, İsfahani, İzzeddin, Karatay, Kerimeddin, Keyhüsrev, Keykavus, Keykubat, Kılıçarslan (birleşik yazmayı tercih etmiş), Kutluğca, Mecdüddin, Muineddin, Mübarezeddin (nadir kullanılan bir imla), Pervane, Rükneddin, Sadeddin, Seyfeddin, Süleyman Şah (şah kelimesi ayrı ve şapkasız yazılmış), Şemseddin, Üstadü'd-dar, Zeyneddin vb.

Aynur Durukan'ın Selçuklu dönemi şahıs isimleri yazım tercihine örnekler:³⁰ Altunaba, Celâleddin, Fahreddin, İzzeddin, Karatay, Keykavus, Kılıç Arslan, Nizamü'd-din, Rükneddin, Sadeddin, Sahip Ata, Seyfeddin, Sühreverdi, Süleyman Şah, Şahabeddin, Şemseddin, Turumtay, Yağıbasan, vb. Görüldüğü üzere yazar, şahıs isimlerini yazarken “^” uzatma işareti pek kullanmamaya özen göstermiştir. *Keykâvus* ismini bile *Keykavus* şeklinde yazmayı tercih etmiştir. Yağıbasan ve

²⁷ Erkan Göksu: *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara, 2010.

²⁸ Muharrem Kesik: *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, TTK, Ankara, 2003.

²⁹ M. Ali Hacıgökmen: “I. Alaeddin Keykubat Dönemi Emirlerinden Atabey Bedreddin Gühertaş (Gevhertaş) (D. ?-Ö. 1262)”, *A.Ü. DTCF TAD (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi)*, 2011, Cilt: 30, Sayı: 50, s.119-136.

³⁰ Aynur Durukan: “Anadolu Selçuklu Sanatı Açısından Vakfiyelerin Önemi”, *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997), s.25-44.

Turumtay gibi Türkçe adları ise birleşik yazmıştır. **T**orumtay adını **Turumtay** olarak okumayı tercih etmiştir. Yine *Sahip Ata* ismini “p” harfli yazmış ve iki kelime arasında boşluk bırakmıştır. *Nizamü'd-din* adını ise tamlamalı bir tercihle yazmış ve *merfu* okumuştur. Seyfeddin, Şemseddin, Sadeddin, Celâleddin, Şahabeddin, Fahreddin, İzzeddin, Rükneddin gibi İslamî şahıs adlarını ise *mansup* okumuştur.

Abdullah Kaya'nın çalışmasından örnekler:³¹ Alâeddin, Ali Şir oğulları, Alparslan, Armağanşah, Baba İlyas-ı Horasanî, Bozkuş, Celâleddin, Curmagun, Elcigidey, El-Melikü'l-Adil, Emir-Şah, Gazan Han, Harezmsah, Hatayî, Hülâgû, Kâmyar, Kemâleddîn, Keykubad/ Keykûbad, Kılıç Arslan, Kutalmışoğlu, Melikşah, Mengücek, Mucirüddin Mu'ineddin/ Muineddin/ Muineddin, Muzaffereddin, Mübârizüddin, Olcayto, Sa'düd-devle, Seyfeddin, Sübetay, Süleyman Şah, Pervâne, Taş-Timür, Teküdar, Timurtaş (Emir Çoban oğlu), Tudavan, Yavlak Arslan vb. Bu çalışmada da imla birliği bulunmamaktadır.

Yukarıda örnekler sunduğumuz çalışmalardan başka Türkiye'de çok sayıda tarihçimiz Selçuklular üzerine yaptıkları araştırmalarda şahıs adlarının imlası noktasında standart bir yazımda birleşebilmiş değildir. Bu araştırmacılara şahsım da dâhildir. Şimdiye kadar Selçuklular üzerine yapmış olduğum çalışmalarımda şahıs adlarının imlasında tam bir standart sağlayamadığımı bizzat müşahede etmiş bulunmaktayım. Bunda tek başına hiç kimsenin sorumluluğu bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu problemin çözümü için şahıslar üstü bir kuruma/ birime ihtiyaç olduğu aşîkârdır.

2. Selçuklu Şahıs İsimleri İmlâ Problemleri

Selçuklu dönemi şahıs ad/ unvan imla birliği noktasında ilk bölümde verilen çok sayıdaki örneklerden sonra şu hususun altı özellikle çizilmelidir ki, bu çalışma ile asıl amaç Selçuklular dönemi şahıs isimlerinin yazımında Köprülü, Togan, Turan, Taneri, Koca vb. Türk tarihçilerinin bu adların imlasını hangi tercihe göre yaptıklarını bulmak, ya da ismin yazılışında tercihe neden olan özel bir hikmet aramaya çalışmak veya “şu hoca bu ismi niye böyle yazdı, doğrusu şudur” şeklinde öneriler getirmek değil; en azından son bir asırda kaleme alınmış tarih kitaplarımızdaki standart dışı yazımları tespit edip, önümüzdeki süreçte Selçuklu dönemi şahıs adları ile ilgili tek bir imla birliğine doğru ilerlemeye katkıda bulunmaktır.

Bir öğrenci üç-dört ayrı kaynaktan istifade ederek bir tez ya da ödev hazırlığı içerisinde iken, Selçuklu devrine ait bir şahıs isminin imlasında bu dört kaynağın hangisini esas almalıdır, buna kendisi karar veremiyor ve bazen birini, bazen diğerini örnek alarak, tezindeki standart imlayı bozuyor. Öğrencilerin bir kısmı bu isimlerin imlası üzerinde hiç kafa yormadan aynen nakil yapıyorlar. Örneğin Celâleddin Hârizmsah adı Osman Turan'da farklı, Taneri'de farklı ve belki diğer yazarların kitaplarında farklı yazılmıştır. Genç araştırmacı da her seferinde bu ismi

³¹ Abdullah Kaya: “İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası”, *EÜSBED* 2013 [VI] 2, s.293-326.

farklı yazmak durumunda kalıyor. Çoğu zaman kafası yoruluyor veya işin içinden çıkamadığı için konudan soğumaya başlıyor. Durumu hocasına sorduğunda hoca da karar veremiyor. Böylece tezlerde ve kitaplarda bir Selçuklu devlet adamının veya kumandanının adı (adının imlası) abartısız en az beş- altı farklı biçimde geçebiliyor. Neticede imla birliğinin sağlanması da mümkün olmuyor. Burada eski tarihçilerimizin yazım hatası yaptığını elbette söylemek istemiyoruz. Onlar ilmi çalışmalarını büyük bir ustalık ve özveri içerisinde sürdürmüşler ve arkalarında dev yapıtlar bırakmışlardır. Burada bizim dikkat çekmek istediğimiz şey, XXI. asır ilk çeyreği de bitmek üzere olduğu halde tarihçilerin kendi ilmi sahalarında karşılına çıkan şahıs ad ve unvanlarının yazımı noktasında bir ortak imla oluşturamamış olmalarıdır. En azından bundan sonrası için bir şeyler yapılmalıdır.

Şahıs isimleri standart yazılmadığı için, eserlerin sonunda hazırlanan isim indekslerinde de bir ad birkaç farklı imla ile listeye girmekte, bu eserden yararlanan özellikle alan dışı (tarihçi olmayan veya çalışmaya yeni başlamış) araştırmacılar ise bu isimleri farklı şahsiyetler zannetmektedirler.

Neticede Türkiye'de Selçuklu devrine ait şahıs adlarının/ unvanlarının yazımı ile ilgili problemlerin sayısı ve çeşidi de her geçen yıl giderek artmış oluyor. Konu ile ilgili pek çok soru ise cevap beklemeye devam ediyor. Örneğin;

1. Bahse konu imla esnasında uzatma işareti (^) kullanılacak mı? Kullanılacaksa hangi kelimelerde veya harflerde kullanılacak? Mesela o döneme ait Türk şahıs isimlerinde sıklıkla karşımıza çıkan *şah* kelimesinde “a” harfinde “^” uzatma işareti olacak mı? *Şah*, bir önceki isme bitişik mi, yoksa ayrı mı yazılacak? Süleymanşah/ Süleyman-şah/ Süleyman-Şah/ Süleyman Şah/ Süleyman şah vb. Şimdiye kadarki eserlerde bu imlaların hepsinin de kullanılmış olduğuna şahit oluyoruz. Bu başboşluk devam edecek mi? En temel isimlerimizden olan Süleymanşah'ın adını bile tek bir imla birliği üzerine yazamayacak mıyız? **Pervâne** adının/ unvanının imlasında “^” işareti genellikle kullanılmıştır. Bunun bu şekilde devam ettirilmesi önerilebilir. **Hâcib** ve **Sâhib** kelimelerinde de bu kullanıma sadık kalınmasında fayda vardır.

2. Eğer Türkçe şahıs isimleriyle birlikte kullanılan İslamî adların/ unvanların okunuşunda Arapça gramer kuralları göz önünde bulundurulursa, ortak bir yazım standardını nasıl yakalayacağız? Bu şahıs isimlerinin yazımını Arapça gramer kaidelerine göre yaparsak o halde Şemseddin Sami yerine Şemsüddin Sami ya da Şemsü'd-Dîn Sami veya Şems al-Dîn Sami vb. şekillerinde mi yazmalıyız? Böyle olursa Türk imla düzenimizin yeniden allak bulmak olmasına katkı sağlamaktan öte bir mesele çözülmeyecektir. Ayrıca günümüzde okunuşu ve yazımı standart hale gelmiş, tanınmış yüzlerce kişi adının söyleniş şekli bozulacaktır: Mevlânâ Celâleddin Rumî yerine Mevlânâ Celâlüddin/ Celâlû'd-Dîn Rumî, Selâhaddin Eyyûbî yerine Selâhuddin/ Salâhu'd-Din Eyyûbî imlaları ortaya çıkacaktır. Yine Muzaffereddin/ Muzafferüddin/ Muzafferuddin/ Muzafferiddin/ Muzaffereddîn, Muzafferü'd-dîn, Muzafferüddîn, Muzafferiddîn gibi onlarca farklı imla kullanmak durumunda kalınacaktır. Günümüzde yaygın kabul görmüş isimlerin

imlasında eski orijinal okunuşa sadık kalınacak olunursa ortaya çıkan ve kulağa komik gelen seslendirmeler rahatsızlık vermeyecek mi? Örnek: Günümüzde standart imla ile yazılan/ söylenen Hayreddin ismini Hayruddin, Hayrüddin ya da Hayridin okumak doğru olur mu? Seyfüddevele ismini de Seyfeddevele okumak uygun düşer mi? Tahsin Yazıcı, yukarıda zikredilen çalışmasında Ferideddin Attâr yazmış olmasına rağmen, bu ismin imlası daha çok Feridüddin şeklinde yaygınlık kazanmıştır. Mesela Osman Turan Feridüddin şeklinde yazmışmış. Yine T. Yazıcı Kerimeddin yazmış, ancak bu kelimenin Kerimüddin şekliyle kullanımı daha yaygındır. Z. V. Togan, devrin yaygın adlarından birini Kutbüddin okumuştur, ancak Kutbeddin Şirazi isminde olduğu gibi Kutbeddin imlası kabul görmüştür. Dönemin şahıs adlarından olan Abdullah ve Abdülkerim isimlerinin imlasında Abdellah ve Abdelkerim kullanımı yoktur. Bu adlarda Arapça gramer kuralları esas alınmış ve *merfu* okunmuştur. Diğer taraftan Nurullah, Sadullah, Hayrullah vb. İslamî adlarda da benzer durum söz konusudur.

Şahıs isimlerinin büyük bir kısmı Arapça kökenli olduğu için bunların imlalarında Arapça gramer kaideleri elbette göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak bu durumda her gördüğümüz ismi buna göre okur ve buna göre yazarsak bir standart yakalama şansımız daha da azalacaktır. Çünkü Arapçada kelimeler, fiil- fâil- mef'ul durumlarına göre birkaç ayrı hareke almakta ve buna dayanarak okunmaktadırlar. Bazen bir isim, eğer cümlede fâil konumunda ise *merfu* (ref' olunarak yani ötre harekesiyle) okunur, bazen ise mef'ul konumunda ise mecrur (cer olunarak yani kesre harekesiyle) okunur. Bazen de *mansup* (nasp olunarak yani üstün harekesiyle) okunur. Arapça bir metin bünyesinde aynı sayfada hatta aynı paragraf içinde bir şahıs ismi bu üç gramer uygulamasıyla da okunabilir. Çünkü yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi Arapça gramer kurallarına göre kelime harekelenir ve ona göre okunur. Örnek: Kur'ân-ı Kerîm'de Kehf Sûresi'nin 83. âyetinde³² Zülkarneyn'den bahis olunurken (ve yes'elûneke 'an Zi'l-Karneyn/ Sana Zülkarneyn'den soruyorlar...) bu isim Zilkarneyn biçiminde okunuyor. Çünkü burada kelimenin önüne gelmiş bulunan “عَنْ / ‘an” harf-i ceri, Arapça gramer kurallarına göre “ز / zel” harfinin mecrur okunmasına sebep olmuştur. Aynı isim, adı geçen sûrenin 86. ve 94. âyetlerinde de zikredilmiştir. Zülkarneyn ismi bu iki âyette ise (Kulnâ yâ Ze'l-Karneyni/ Dedik ki; Ey Zülkarneyn!; Kâlû yâ Ze'l-Karneyni/ Dediler ki; Ey Zülkarneyn!) gramer kuralı gereği “yâ” nida harfine bağlı olarak *mansup* yani fetha (üstün) harekesi konularak okunmuştur. Diğer bir ifade ile ismin başında bulunan “ز / zel” harfi “fetha/ üstün” harekesi aldığı için Zelkarneyn imlası tercih edilmek durumunda kalınmıştır. Görüldüğü üzere Zülkarneyn adı Kur'ân-ı Kerîm'de sadece üç defa geçmekte olup bunlar ise Zilkarneyn ve Zelkarneyn şekillerindedir. Zülkarneyn şeklinde bir telaffuzla karşılaşmayız. Türkiye'de kaleme alınmış eserlerde ise bu zatın adından hep Zülkarneyn diye bahsedilir. Hiç kimse konu anlatımı esnasında “Zilkarneyn şöyle yaptı, Zelkarneyn böyle yaptı...” şeklinde bir imla tercihinde bulunmaz, Zülkarneyn diye okur ve öyle de yazar.

³² Kur'an-ı Kerîm ve Satıras-ı Kelime Meali, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. Kervan Yayın Dağıtım, Konya, 2009, s.303,304.

Diğer bir örneğe daha ise yine Kur'an-ı Kerim'de Tebbet Sûresi'nin 1. âyetinde (Tebbet yedâ Ebî Lehebin.../ Yuh oldu iki eline Ebû Leheb'in...) ³³ rastlıyoruz. Burada yine Arapça gramer kuralları gereği Ebû Leheb'in ismi Ebî Leheb şeklinde imla olunmuştur. Ama bu şahsın adı günümüzde Ebû Leheb biçiminde telaffuz edilir. Buna benzer örnekleri Türkiye'de Arapça kitabelerde, vakfiyelerde ve benzeri kaynaklarda imla edilmiş kişi adlarında da görürüz. Mesela bu kaynaklarda bir şahıs adı, fâil veya mef'ul durumuna göre Bedreddin, Bedrüddin, Bedridin biçimlerinde okunabilir.

Sonuç olarak isimlerin imlasında tek kıstas olarak kaynağa sadık kalma esas alınırsa hatalı bir yol izlenmiş olunur.

3. Arapça kökenli unvanlarda veya isimlerin başında kullanılan "el" takısının ilk harfi, ister cümle başında isterse cümle ortasında olsun büyük harfle (E) mi, yoksa küçük harfle (e) mi yazılacak, bu konuda da ortak bir imla birliği sağlanamamıştır. İlaveten **El-Nesevî** örneğinde olduğu gibi tek kelimedenden oluşan bir adın başına "el" takısı getirmeye gerek var mıdır? Son yıllarda yapılan uygulamalarda bu takıya gerek olmadığı kanaati öne çıkmıştır. Yani Nesevî, Zehebî, Nişapurî şeklinde imla yeterli görülmektedir.

4. Fahreddin Râzî örneğinde görüldüğü üzere şahıs adı iki kelimedenden oluşuyorsa, Râzî nisbesinin başına bu kelimeyi belirtili yapmak için harf-i ta'rif (el takısı) getirmeye (Fahreddin **er-Râzî**) gerek var mıdır? Zaten Fahreddin Râzî denildiğinde bu adı belirli (marife) kılıyoruz. Dolayısıyla Celâleddin **er**-Rumî denilmeye gerek olmayıp, Celâleddin Rumî imlası yeterli olacaktır. Tarihçiler bu konuda da farklı imlalar tercih etmişlerdir. O. Turan, Necmeddin Râzî, Sadreddin Konevî ve Muhyiddin Arabî derken "el" takısı kullanmamış, ancak Ebû Ali **el**-Kettânî (mimar) ismini ise "el" takısı ile yazmıştır.

5. Tarihçiler, Selçuklularla muasır olan Eyyübî hanedanı hükümdarlarının ad/ unvan ve lâkaplarının imlasında da birden çok tercihte bulunuyorlar. Kaynaklardan aynı ismin farklı imlasına örnekler: **El-Melikü'l-Aziz/ El-Melik el-Aziz/ el-Melik el-Aziz/ Melik Aziz/ Melik Azîz/ Melikü'l-Aziz** vb. Bir tarihçi, eserinde **Melik Kâmil** şahıs adını bu şekilde marifersiz yazarken, hemen altta başka bir hükümdar adını **el-Melik'ül-Âdil** biçiminde imla etmekte, diğer sayfada başka bir ismi ise **Melikü'l-Aziz** formunda yazarak üç farklı imla kullanmaktadır. Yani netice olarak bu gibi tamlamalı unvanlarda da bir standart oluşmadığı görülmektedir.

6. Farsça veya Osmanlı Türkçesi dil hususiyetleri çerçevesinde şahısların memleketlerini veya herhangi bir yere/ mesleğe/ gruba mensubiyetlerini bildiren nisbeleriyle birlikte isimlerini tamlamalı mı okumalıyız? Örnek Şeyh Zâhid-i Gîlânî, Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Nizâmeddin-i Erzincanî vb. Yoksa Nizâmeddin Erzincanî dersek yeterli midir? Bu konuda da birbiriyle çelişen imla uygulamalarıyla bolca karşılaşılıyor.

³³ *Kur'an-ı Kerim ve Satırarası Kelime Meali*, s.605.

7. Nisbelerin sonuna gelen nispet “ya”sı uzun mu okunmalıdır? Tebrizî, Ahlatî, Konevî vb. Eğer uzun okunması gerekli görülecekse bütün kelimelerde buna uyulması gerekmez mi? Bir tarihçi, ilmî makalesinde art arda sıraladığı şahıs isimlerinden birini Gencevî şeklinde yazarken, ikincisini Sistani biçiminde yazarak kendi içinde çelişmektedir.

8. Dînârî, Şîrâzî, Şîrâzî, Tebrîzî, Hûyî gibi mensubiyet bildiren adların yazımında harf-i med “ya”sının gösterilmesi esnasında da büyük farklılıklarla karşılaşılıyor. Mesela Şîrâzî/ Şîrâzî/ Şîrazi/ Şirazi/ Şirazi/ Şîrâzi vb.

9. Arapça kökenli *Adiliye*, *Nizamiye*, *Hayriye*, *Salihîye* gibi adların/unvanların/ terimlerin *Adiliyye*, *Nizamiyye*, *Hayriyye*, *Salihîyye* tarzında iki “y” ile yazıldığına da şahit olunmaktadır. Bu şekil kelimelerin yazımında da imla birliği sağlanmış görünmüyor.

10. Türkiye Selçuklu tarihinde adı sık sık geçen Celâleddin Harizmşah’ın hanedan adının imla problemi bile başlı başına çözüme kavuşturulması gereken dikkat çekici bir imla kargaşası örneğidir:

- Harezşah, Harez-şah, Harez-şâh, Harez-Şah, Harez Şah, Harez Şâh.
- Hârizşah, Hârizm-şah, Hârizm-şâh, Hârizm-Şah, Hârizm Şah, Hârizm Şâh.
- Harizşah, Harizm-şah, Harizm-şâh, Harizm-Şah, Harizm Şah, Harizm Şâh.
- Harzemşah, Harzem-şah, Harzem-şâh, Harzem-Şah, Harzem Şah, Harzem Şâh.

11. Türkçe olduğu konusunda herkesin hem fikir olduğu, ancak imlasında birlik sağlanamadığı bir şahıs adı da Mengücek’tir. Bu isim Mengücek dışında Mengüçük, Mengüçük biçimlerinde de imla edilmektedir. Dolayısıyla Mengücekli, Mengüçüklü, Mengüçüklü tabirlerinde de farklı yazım ortaya çıkmaktadır.

12. Türk şahıs adları içinde en çok tercih edilen kelimelerin başında “demir”/ “timur” ve “taş” gelmektedir. Bir de bu iki kelimedenden mürekkep şahıs adları çok kullanılmıştır. Bundan dolayı bu şekil şahıs adlarının imlasında da farklı örneklerle karşılaşılıyor: **Demirtaş**, Demir-taş, Demir-Taş, Demir Taş, **Demürtaş**, Demür-taş, Demür-Taş, Demür Taş, **Temirtaş**, Temir-taş, Temir-Taş, Temir Taş, **Timurtaş**, Timur-taş, Timur-Taş, Timur Taş, **Timürtaş**, Timür-taş, Timür-Taş, Timür Taş, **Temurtaş**, Temur-taş, Temur-Taş, Temur Taş, **Temürtaş**, Temür-taş, Temür-Taş, Temür Taş vb. **Taştimur/ Taşdemir** kelimelerinde de aynı çoklu imla problemi bulunmaktadır.

13. Türkçe (veya Türkçe kalıba uydurulmuş) iki kelimedenden mürekkep şahıs adları bitişik mi, yoksa ayrı mı yazılmalıdır? Bitişik yazılacaksa araya çizgi (-) konulmalı mıdır? Çizgiden sonra ise büyük harfle mi başlanacaktır? Tarihçilerin bu

noktada ortak bir imlada buluşmadığına dair bol örnekler mevcuttur: Alp Arslan/ Alparslan/ Alp-Arslan/ Alp-arslan; Ertokuş/ Er-tokuş/ Er Tokuş/ Er-Tokuş; Alişir/ Alişîr/ Ali-şîr/ Ali-Şîr/ Ali şîr/ Ali Şîr; Ebu Bekir/ Ebû Bekir/ Ebû Bekr/ Ebu Bekr/ Ebî Bekr/ Ebî Bekir/ Ebûbekir/ Ebubekir/ Ebu-Bekir/ Ebû-Bekir; Arslandoğmuş/ Arslan-doğmuş/ Arslan doğmuş/ Arslan Doğmuş/ Arslan-Doğmuş; Karasungur/ Kara-sungur/ Kara Sungur/ Kara-Sungur; Tayboğa/ Tay-boğa/ Tay Boğa/ Tay-Boğa vb. Bu son üç örnek şahıs adında geçen “sungur” kelimesini “sunkur” ve “sonkur”, “arslan” kelimesini “aslan”, “boğa” kelimesini ise “buga/ buğa/ buka” şeklinde yazanların da mevcut olduğunu söylersek, Selçuklu şahıs adları imla karmaşasının mahiyetini daha iyi anlamış oluruz. **Kılıç Arslan** şahıs adı, tarihçilerce genellikle ayrı yazılmış ve ikinci kelimenin baş harfi hep büyük olmuştur. Ancak birkaç tarihci **Kılıçarslan** şeklinde yazarak standartı bozmuşlardır. **Yavlak Arslan** isminin yazımında ise standart imla kullanımı büyük oranda başarılmış olsa da **Yavlak-Arslan** formunda yazanlar da çıkmıştır.

14. İmla problemi, okunuşu ihtilafli bazı Türkçe isimlerin yazımında da karşımıza çıkmaktadır: Kutalmış/ Kutlamış; İnal/ Eynal/ Aynal; Erdene/ Erdena/ Ertene/ Ertena/ Erdana/ Ertana/ Eretne/ Eretna/ Eratna; Torumtay/ Toruntay/ Turumtay Turuntay vb. Burada en azından bu isimlerin orijinal imlasını esas almak üzere ana kaynağa müracaat edilebilir. Ancak Türkçe isimlerin yazımında kaynaklarda da standart imlanın uygulanamamış olması bu çeşitliliğe yol açmaktadır. Örneğin XV-XVI. yüzyıllara ait Anadolu tapu- tahrir defterlerinde ve vakıf kayıtlarında, bir sayfada Selcük (“kef ve cim” harfleri ile) yazılmış olan isim, alt paragrafta ise Selcük (“kaf” harfi ile) yazılmıştır.

15. İlhanlı hükümdarlarının isimlerinin imlasında da bir standart oluşmamıştır: Hulagu/ Hulagû/ Hulâgû/ Hülâgû/ Hülâgû, Hülâgû; Abaga/ Abaka; Geyhatu/ Keyhatu; Takudar/ Teküdar/, Teküder; Olcayto/ Olcaytu/ Ulcaytu vb. Altınorda hükümdarının isminde de benzer imla farklılığı göze çarpmaktadır: Berke/ Bereke/ Bereket. Bu iki hanedanın atasının isminin imlası ise deyim yerinde ise tam bir faciadır: Cengiz Han/ Çengiz Han/ Cingiz Han/ Çingiz Han.

16. Türkiye Selçuklu devlet adamlarından **Yavtaş** adının imlasında da sorun bulunmaktadır. Bu devlet adamının adı şimdiye kadar **Totaş, Tutaş, Yotaş, Yutaş** gibi değişik şekillerde okunmuştur. O. Turan Kıpçakça **Yav, Yağ, Yağı** kelimelerinin aldığı şekilden yola çıkarak ismin **Yavtaş** okunmasını önermiştir. Şahsımız da şimdiye kadarki çalışmalarımızda Yavtaş imlasını tercih etmiş bulunmakla birlikte, XIII. yüzyıl tarihî metinlerine ve sonrasındaki Tutaş yer ve topluluk adlarının kullanımına dayanarak, bu adın **Tutaş** imlasıyla okunmasını/ yazılmasını önermekteyiz.

17. **Bey** kelimesinin yazılışında müşterek bir imla tesis edilememiştir: Beg, Beğ, Bek, Bey vb. Örnek: Erbeyi/ Er-beyi/ Erbeği/ Er-beği/ Er Beği/ Erbegi/ Erbegi; Özbeg/ Özbek; Begtekin/ Beğtekin/ Beytekin vb. yeri gelmişken Tekin kelimesinin yazımında da farklı uygulamalar görülmektedir: Tegin/ Tekin/ Tigin/ Tiğın vb. Bir de bu ismin/ unvanın başka bir kelime ile kullanıldığında birleşik mi,

yoksa bitişik mi yazılacağına bir türlü karar verilememiştir: Baytekin/ Bay-tekin/ Bay Tekin/ Bay-Tekin/ Baytegin/ Bay-tegin/ Bay-diğın vb.

18. Selçuklu dönemine ait şahıs veya sülale adlarının yazımında çoğunlukla kullanımı gereken **oğlu** kelimesinin imlasında (ayrı mı- bitişik mi?) da standart görülememiştir: Alişiroğlu/ Alişir oğlu/ Alişir Oğlu/ Alişir-Oğlu vb. Şahıs veya hanedan isminden sonra “oğlu”, “oğulları” kelimeleri getirilecekse bunlar bitişik mi yazılacak, yoksa ayrı yazılacaksa baş harfi büyük mü olacaktır? F. Köprülü, ayrı olarak ve baş harfini büyük yazmıştır.

19. Selçuklularda, diğer Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi ileri gelen şahsın (hükümdar, bey, emir, âlim vb.) Türk/ Türkçe adının önüne mutlaka İslâmî bir ad/lâkap da alınmakta idi. Bu isimler, şahsın dine hizmetine işaret eden anlamlar taşımakta idi. Bu adlar umumiyetle Arapça kökenli olup, çoğunlukla yazımlarında imla birliğinin sağlanması güç olan özelliğe sahiptiler. Bu isimlerin sesli harflerinin neredeyse tamamı değişiklik arz edebilmektedir: Örnekler: **Şihabeddin/ Şehabeddin/ Şahabeddin/ Şihâbeddin/ Şehâbeddin/ Şahâbeddin/ Şihabüddin/ Şehabüddin/ Şahabüddin/ Şihâbüddin/ Şehâbüddin/ Şahâbüddin/ Şahâbüddîn/ Şehâbüddîn/ Şehâbü'd-Dîn/ Şahab al-Dîn**; Mübarizeddin, Mübarizüddin, Mübârizüddin, Mübarezeddin, Mübariziddin, Mübarizüddîn...; Muineddin, Muîneddin, Mu'ineddin, Mu'îneddin, Muinüddin, Mu'inüddin, Mu'înüddin, Mu'înü'd-Dîn, Mu'înü'd-Dîn, Muîn al-Dîn...; Mecdeddin Mecdüddin...

20. Selçuklu devri devlet adamlarımızın bazılarının isimleri, unvanları veya nisbelerinin sıralanmasında da yazım esnasında kararsızlıklar görülmekte olup, her tarihci bir şahsın adını ve lakabını kendi görüşüne göre sıralamıştır. Böylece aynı şahsın ismi ve künyesi farklı sıralamalarla kaydedildiği için, birbirinden farklı şahıslarmış gibi bir tablo ortaya çıkmıştır. Örnek: **Muîneddin Süleyman Pervâne**'nin adı **Pervâne Muîneddin Süleyman, Süleyman Pervâne, Muîneddin Pervâne Süleyman/ Pervâne Süleyman/ Pervâne Muîneddin** vb. Hakikatte ise önce şahsın İslâmî adı (lakabı) sonra asıl adı ve sonra ise mensubiyetini bildiren nisbesi yazılmalı gerektir: Abdülkerim Satuk Buğra Han, Seyfeddin Kalavun el-Elfi vb.

21. Dönemle ilgili imla sorunlarından biri de Mehmed ve Muhammed adlarının yazımı noktasında karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Pervâne oğlu Mehmed mi Muhammed mi yazılacaktır? M. Öztürk, Aksarayî çevirisinde **Muhammed** biçiminde yazmıştır. Osman Turan, **Muhammed** ve **Mehmed** isimlerinin imlası noktasında bu iki okunuşu bazen birbirine tercih etmiştir. Örneğin Muîneddin Süleyman Pervâne'nin dedesinin ismini **Muhammed** olarak imla etmiştir. Diğer taraftan Pervâne'nin oğlunun adını ise **Mehmed** olarak okumuştur. Yine aynı yıllarda faaliyet gösteren Karaman oğlu **Mehmed** Bey de bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu iki şahsiyetin adı da **Muhammed** imlasıyla yazılabilir mi diye de akla gelmektedir.

22. Şahislerin taşıdıkları meslek unvanlarının yazımında da problemler çıkmaktadır. Örneğin Emîr-i Devât/ emîr-i devât/ Emîr-i devât, Emir-i Devat/ emir-i devat vb. O. Turan'ın eserinde, bir yerde **Emîr-i âhur** yazılmış iken, diğer yerde **Emîr-i ahûr** imlası tercih edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Selçuklular devrine ait şahıs isimleri elbette Anadolu Beylikleri ve Osmanlıların ilk zamanlarında da kullanılan Türk kültürünün müşterek isimleridir. Hatta bunlar, Büyük Selçuklular, Atabeylikler, Eyyübiler, Memlûkler, Harizmşahlar, İlhanlılar ve Anadolu beylikleri dönemlerini de temsil ederler. Dolayısıyla Selçuklu dönemi şahıs adlarının imlası probleminde kafa yormak, XI-XV. yüzyıllar arası en az dört asırlık bir sürecin Türk şahıs adlarını masaya yatırmak anlamı taşıyacaktır. Bu bağlamda aşağıda birkaç madde ile sıralanmış öneriler problemin çözümüne katkı sunacaktır kanaatindeyim.

* *Selçuklu Dönemi Şahıs İsimlerinin İmlâsı Problemi ve Çözüm Önerileri* başlıklı bir çalıştay düzenlenmelidir. Bu etkinlik Konya'da yapılırsa anlamlı olacaktır.

* Selçuklu döneminde kullanıldığı tespit edilen şahıs isimlerinin bir listesi oluşturulmalı ve bu listede hangi ismin hangi şekilde yazılacağı noktasında teklif sunulmalıdır. Bu listenin oluşturulması neticesinde *Selçuklu Dönemi Şahıs Adları İmlâ Kılavuzu* ortaya çıkarılacaktır. Bunu da Türk Tarih Kurumu (TTK) bünyesinde yapmak doğru olacaktır.

* Üniversitelerde bu konu ile ilgili lisansüstü tezler yaptırılmalıdır.

* İslamî adlarda sıklıkla geçen “dal” harfinin gösterimi günümüzde Türkçede daha çok “t” sesi ile sağlanmaktadır. Muhammed- Muhammet, Hayreddin- Hayrettin vb. Hâlbuki tarihçilerimiz öteden beri bu gibi isimlerin imlasında kelimenin orijinalinde geçen “dal” harflerini “d” harfi ile göstermeyi tercih etmişler ve bu uygulama da büyük bir yaygınlık kazanmış, bu bağlamda bir standart oluşmuştur. Seyfeddin, Necmeddin, Mehmed, Murad, İzzeddin, Hüsameddin vb.

* Türkçe veya Arapça, Farsça kökenli şahıs ad/ unvan/ lâkap veya nisbelerinin yazımında kelime metinde ilk geçtiğinde buraya günümüz imla usulüne uygun yazımı yapılmalı ve gerek duyulduğunda parantez içinde kelimenin özel durumu (birleşik kelime mi?, kökeni ne? vb.) açıklanmalıdır. Çünkü isim birleşik yazıldığında konunun uzmanı olmayan bir okuyucu, kelimenin anlamı noktasında yanlış yönlendirilmiş olacaktır. Örnek: Haskayıba (Has- Kayı- Aba), Ağaçeri (Ağaç-eri) vb. Okuyucu bu son kelimeyi **Ağaç-eri** olarak da yanlış şekilde yorumlayabilir. Dolayısıyla birleşik kelimenin hangi iki kelimedenden mürekkep olduğunu göstermek faydalı olacaktır kanaatindeyim.

* Selçuklu şahıs isimlerini yazarken, yazar en azından kendi eseri içinde aynı isimle ilgili standart bir imla uygulamalıdır. Mesela eserinde Mübârezzeddin yazmayı tercih ederse bu ismi eserin bütününde bu imla ile yazmalı, yok eğer

Mübârizüddin veya Mübarizüddin imlasını tercih ederse bu şekli eserin bitimine kadar muhafaza etmelidir.

* Şahıs isimlerinin imlasında orijinal kaynaktaki/ belgede geçen şekli esas alınabilir. Ancak o kelimenin günümüz telaffuzu/ kullanımı da dikkate alınmalıdır. Örneğin bir kaynaktaki gramer kuralı icabı Nûruddin okunması icap eden bir şahıs adının faaliyetleri bir ilmi yazıda anlatılırken, bu ismin günümüz yaygın kullanımını olan Nureddin imlası tercih edilmelidir. Kaynaktan birebir çeviriler elbette bunun dışında kalır.

* Şahıs adlarının/ unvanlarının imlasında “el” takıları ile tamlamalar mümkün olduğunca azaltılmalıdır.

* Arapça ve Farsça kurallara göre oluşturulmuş birleşik yapıların tek bir kelime şeklinde bitişik yazılmasına özen gösterilmelidir. Örneğin Sayf al-din/ Seyfu'd-dîn yerine Seyfeddin imlası tercih edilmelidir.

* Kesme işareti (') olmadan söyleniş yadırganmayan kelimelerde bu işaretin kullanılmamasında yarar vardır. Yine kısa çizgi (-) gibi birtakım işaretlerin az kullanılmasına dikkat edilmelidir. Eski metinlerin çevrilmesinde, eski metinlerden yapılan alıntılarda elbette gerekli işaretlere yer verilmelidir.

KAYNAKÇA

- Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. Çev. M. Öztürk, TTK, Ankara, 2000.
- Atsız, H. Nihal. “Arslan Yabgu'nun Oğlunun Adı”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)* III (1971), s.183-189.
- “Türk Tarihinin Meseleleri”. *Yeni Sabah* (29 Kasım 1948); *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötügen Neşriyat (Tarihsiz), s.17-22.
- Baykara, Tuncer. *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211)*. Gazi-Şehit, TTK, Ankara, 1997.
- Bayram, Mikâil. “Hâce Nasîrüddîn Muhammed et-Tusî'nin İhtihalciliği”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Yıl: 2005, C.20, Sayı: 20, s.7-18.
- Cahen, Claude. “Questions D'Histoire de la Province de Kastamonu Au XIII e Siecle”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)* III, (1971), s.145-158.
- *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*. Çev. Yaşar Yücel, Bahaeddin Yediyıldız, TTK, 2. Baskı, Ankara, 1992.
- Durukan, Aynur. “Anadolu Selçuklu Sanatı Açısından Vakfiyelerin Önemi”. *Vakıflar Dergisi*, 26 (1997), s.25-44.
- Eflâkî. *Ariflerin Menkıbeleri (Mevlânâ ve Etrafındakiler)*. Çev. T. Yazıcı, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul, 1986, C-II.

- Erdem, İlhan. “İlhanlılarda Ahmed Teküder Dönemi ve Selçuklular”. *A.Ü. DTCF TAD (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi)*, 2004, Sayı: 35, Cilt. 22, s.103-111.
- Ersan, Mehmet. *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*. Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.
- Göksu, Erkan. *Türkiye Selçuklularında Ordu*. TTK, Ankara, 2010.
- Hacıgökmen, M. Ali. “I. Alaeddin Keykubat Dönemi Emirlerinden Atabey Bedreddin Gühertaş (Gevhertaş) (D. ?-Ö. 1262)”. *A.Ü. DTCF TAD (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi)*, 2011, Cilt: 30, Sayı: 50, s.119-136.
- İbn al-‘Adīm, Kamāl al-Dīn. *Buğyat At-Talab fī Tārīḫ Halab (Selçuklularla İlgili Haltercümeleri)*. Yay. Ali Sevim, TTK, Ankara, 1976.
- İbn Bibi. *el-Evâmîrü'l-‘Alâiyye fî'l-Umûri'l-‘Alâiyye*. Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1996, C.I-II.
- Kaya, Abdullah. “İlhanlıların Anadolu Türkmen Beylerine Karşı Politikası”. *EÜSBED* 2013, VI/ 2, s.293-326.
- Kesik, Muharrem. *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*. TTK, Ankara, 2003.
- Koca, Salim. *Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*. TTK, Ankara, 1997.
- Köprülü, Fuad. *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*. TTK, 4. Baskı, Ankara, 1991.
- Kur'an-ı Kerim ve Satırarası Kelime Meali*. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır. Kervan Yayın Dağıtım, Konya, 2009, s.303,304.
- Ögel, Bahaeddin. “Toğrul Bey'in Adı Hakkında”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)* III, (1971), s.201-207.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. TTK, 4. Baskı, Ankara, 2014.
- Sümer, Faruk. *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları I-II*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1999, s.693-750.
- . “Saltuklular”. *SAD (Selçuklu Araştırmaları Dergisi)* III, s.391-433.
- Şeşen, Ramazan. “ ‘İmâd al-dīn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (SAD)* III, s.249-369.
- Taneri, Aydın. “Müsâmeretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Teşkilatı bakımından Değeri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.6-7, Ankara, 1968, s.127-171.
- Togan, Z. Velidî. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş (En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar)* I. Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1981.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.

----- . “Şemseddin Altun-aba ve Vakfıyesi”. *Bellekten*, XII/42 (1947), s.197-200.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, TTK, 4. Baskı, Ankara, 1988.

Yakupoğlu, Cevdet. *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi (Kastamonu-Sinop- Çankırı-Bolu), XIII-XV. Yüzyıllar*. Gazi Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 2009.

Yinanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri II*. Haz. Refet Yinanç, TTK, Ankara, 2014.

SELÇUKLU DÖNEMİ TARİH KAYNAKLARINDA GEÇEN COĞRAFİ BİLGİLER VE VERİLER KONUSUNDA FARKLI BİR YAKLAŞIM

MEHMET AKİF CEYLAN*

Özet

Herhangi bir tarihi kaynakta olaylar anlatılırken mekânla ilgili çeşitli kavramlardan ve tasvirlerden yararlanılır. Bunların arasında sıkça kullanılan coğrafi tasvirler ve kavramlar da yer alır. Genellikle insan, olay ve mekân arasında yoğun bir ilişki örüntüsü bulunur. Çünkü her olay coğrafi bir mekân üzerinde meydana gelir, onun özelliklerinden etkilenir ve farklı sonuçlar ortaya çıkar. Mesela savaş gibi olayların mekânın yapısından doğrudan etkilendiği, şekillendiği, hatta bundan faydalanma ölçüsünde sonucunun değiştiğini söylemek mümkündür. Bilhassa savaşlarda coğrafi mekânı ve şartları doğru okumak, iyi kullanmak ve sağlamış olduğu avantajlardan yararlanmak sonuç almada büyük önem arz eder. Bundan dolayı mekânı tanıma ve coğrafi bilgi bir bakıma güçtür, kuvvettir ve tarihe şekil verir. Onu doğru kullanma askeri stratejinin ve zaferin önemli bir parçasını oluşturur.

Çalışmada mekân (coğrafi mekân) kavramı biraz geniş anlamda ve onu meydana getiren çeşitli unsurlarla birlikte ele alınmıştır. Nitekim konum (yer, yön, yakın, uzak, mesafe, yerleşme-şehir), yer şekilleri (dağ, ova, tepe, vadi, boğaz, bayır, yokuş vb.), su (göl, deniz, akarsu, kaynak), iklim (sıcak, soğuk, kurak, rüzgâr, mevsim) ve bitki örtüsü (ağaç, çalı, ot, orman) gibi coğrafya sistematığının farklı alanlarıyla ilgili kavramlar ve tasvirler mekânın tanımlayıcı, ayırt edici, ayrıca olayları etkileyici, belirleyici özellikleri bağlamında ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bunların yanında coğrafi mekânı tanımlayan ve ayırt edici toponimik (yer adları) kayıtlar da güzergâhın, tarihi olayın ve yerinin tespitinde önemli bir imkân sağlayan objektif veriler arasındadır.

Bu çalışmada, yaklaşık bir asırlık dönemde gerçekleşen ve milli tarihimizde önemli dönüm noktalarını oluşturan 26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı, İmparator Manuel Komnenos'un 1146 Konya Seferi ve 17 Eylül 1176 Myriokephalon Savaşı'nın yol güzergâhı konu olarak seçilmiştir. Selçuklu ve Bizans arasında cereyan eden bu üç önemli savaşı anlatan üç önemli Bizans kaynağı sırasıyla Mikhael Attaleiates (1021-1078), İoannis Kinnamos (1144-1185) ve Niketas Khoniates (1155-1217)'in kendi dönemlerinin klasiği haline gelen eserlerinin ilgili kısımları konum, coğrafi terimler ve tasvirler ile toponimik veriler açısından ayrıntılı şekilde incelenmiş; oluşturulan tablo ve haritalar yardımıyla mekân-güzergah analizleri yapılmıştır. Böylelikle sözü edilen tarihi olaylar, coğrafya biliminin araştırma yöntemleri ve tekniklerinden faydalanılarak farklı bir yaklaşımla ortaya

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, maceylan@marmara.edu.tr

konulmaya çalışılmıştır. Çünkü bütün tarihi olaylar coğrafi mekân içinde geçtiğinden, olayların objektif değerlendirilmesi ve analizlerin doğru yapılabilmesi için tarih çalışmalarında coğrafya biliminin rehberliğine ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Mikhael Attaleiates, İoannis Kinnamos, Niketas Khoniates, Coğrafya, Konum, Toponimi.

A DIFFERENT APPROACH TO THE GEOGRAPHICAL INFORMATION CONTAINED IN THE HISTORICAL SOURCES OF THE SELJUK PERIOD

Abstract

Various concepts and depictions with respect to space were utilized in historical sources dealing with specific historical events. Among them are geographical depictions and concepts that are used frequently. There is generally an intensive pattern of relations among humans, events and the space, for each event takes place in a specific geographical space, is affected by the features of that space, and different results arise. For instance, it is possible to say that events such as battles are directly affected and shaped by the features of the geographical space, and even their results change to the extent such features are utilized to the advantage. It is highly important to correctly analyze the geographical space and conditions correctly, utilize them well, and benefit from the advantages provided by them in accomplishing a favorable result, particularly in battles. Therefore, being cognizant of the space and the geographical information are, in a sense, a power, a force, and they shape the history. Correct use of it constitutes an important part of the military strategy and victory.

The study deals with the concept of space (geographical space) in a rather broad sense, and along with various elements constituting it. As a matter of fact, concepts and depictions related to a number of different fields of the geographical systematic, such as location (place, position, direction, near, far, distance, settlement-city), geographical formations (mountains, plains, hills, valleys, straits, slopes, elevation, etc.), water (lake, sea, river, spring), climate (hot, cold, arid, wind, season), and vegetation (trees, bushes, plantation, forests), were reviewed separately in the context of the descriptive and distinctive features of the space, as well as their other features affecting and determining the results of the events. Additionally, the toponymical records that are distinctive and that describe the geographical spaces are among important objective data that enable identification of the route, the historical event and its location.

The directions of routes of the Battle of Manzikert of 26 August 1071, a battle that constitutes one of the most important milestones in the national history of Turks, the Konya Campaign of the Byzantine Emperor Manuel Comnenus, and the Battle of Myriokephalon of 17 September 1176, all of which took place within approximately one century, were selected as the subject matter of the paper. The relevant sections of the three important Byzantine sources, i.e. the works of Michael Attaleiates (1021-1078), Joannes Kinnamos (1144-1185) and Niketas Choniates

(1155-1217) respectively, which deal with these three important battles between the Seljuks and the Byzantines and have become classics of their respective periods, were reviewed in details in terms of locations, geographical terms and depictions, as well as toponymic data, and the space-route analyses were carried out by the help of tables and maps created. Thus, it was endeavored to present the aforementioned historical events with a different approach utilizing the research methods and techniques of the science of geography. Since all historical events take place in geographical spaces, guidance of the geography science is required in historical studies in order to objectively evaluate such events, and for carrying out reliable analyses.

Keywords: Michael Attaleiates, Joannes Kinnamos, Niketas Choniates, Geography, Location, Toponymy.

Giriş

Milli tarihimizde 1071-1176 yılları arasına tekabül eden yaklaşık bir asır zarfında üç önemli savaş gerçekleşmiştir: Malazgirt Savaşı, 1146 Konya Seferi ve Myriokephalon Savaşı'dır. Bu savaşlar, sonuçları itibariyle Anadolu'da varlığımızın ve kaderimizin belirlendiği önemli olaylar ve dönüm noktaları olmuştur. Dolayısıyla bunların tarih dışında diğer bilim dalları tarafından farklı yöntem ve açılardan ele alınması, bu olayların bütün mahiyetiyle birlikte ortaya konulması ve anlaşılması bakımından önemlidir. Çalışmada adı geçen savaşları anlatan üç önemli Bizans kaynağında geçen coğrafi bilgilere ve verilere farklı yaklaşımlarda bulunulması amaçlanmıştır. Bu kaynaklar hakkında aşağıda tanıtıcı mahiyette bilgiler verilmiştir.

Malazgirt Savaşı (26 Ağustos 1071)'ni anlatan şüphesiz çok sayıda tarihi kaynak mevcuttur. Çalışmada seçilen Mikhael Attaleiates (1021-1078)'in eseri de bunlardan biridir. Bizans devlet memuru ve tarihçisi olan müellif, savaşa bizzat katılmış ve kendi adıyla anılan tarih kitabını yazmıştır. Bu eser Bilge Umar tarafından Türkçeye çevrilmiştir.¹ Arkeoloji ve Sanat Yayınları tarafından 2008 yılında yayınlanan kitap 328 sayfadan meydana gelmektedir. Çeviri eserin 148-156 arasına rastlayan yaklaşık 8 sayfalık kısmında, İstanbul'dan yola çıkan Romen Diyojen (Romanos Diogenes, 1030-1072) ve ordusunun Malazgirt Savaşı'na gidişini doğrudan ve nispeten genişçe anlatılır. Ayrıca bazı konularda eserin 1853'te yayınlanan ve çevirinin yapıldığı orijinal metninden² de yararlanılmış, bazı bilgi ve veriler doğrudan kontrol edilmiştir.

İmparator Manuel Komnenos'un *1146 Konya Seferi*'ni İoannes Kinnamos (1144-1185) nispeten geniş bir şekilde anlatır. Bu eseri İoannes Kinnamos *Historia*'sı adıyla Işın Demirkent tercüme etmiş ve eser Türk Tarih Kurumu

¹ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

² Michael Attaleiates, *Historia*, Series: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Ed. Wladimiro Bruneto de Presle, Immanuel Bekkerus), Impensis Ed. Weber, Bonnane 1853.

tarafından 2001 yılında Ankara'da basılmıştır.³ Genel dizin dâhil 261 sayfa olan kitabın sonunda üç harita ve bazı fotoğraflar eklenmiştir. Çeviri kitabın 36-52 arasına tekabül eden 17 sayfalık kısmında Manuel Komnenos'un 1146 Konya Seferi tasvir edilmiştir. Keza bazı kavram ve toponimik verilerde kitabın 1836 yılı Bonn baskısından da geniş ölçüde yararlanılmıştır.⁴

Myriocephalon Savaşı (17 Eylül 1176)'ni en geniş anlatan klasik eser hiç şüphesiz Niketas Khoniates (1155-1217) tarafından kaleme alınmıştır. Bu eserin Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri, Fikret Işıltan tarafından tercüme edilmiş ve Türk Tarih Kurumu tarafından 1995 yılında basılmıştır.⁵ Kitap genel dizin dâhil 162 sayfadan ibarettir. Niketas Khoniates, eserinin Altıncı Kitap adını verdiği kısmında Myriocephalon Savaşı'nı (çeviride sayfa 121-133 arasında yaklaşık 13 sayfa) etraflıca anlatmıştır. Müellif, özellikle savaşın yapıldığı coğrafyayı ve savaşın cereyan şeklini oldukça ayrıntılı tasvir etmiştir. Işıltan, çeviride Nicetae Choniatae'sin 1835 yılında Bonn'da basılan nüshasını⁶ esas almıştır. Bu çalışmada da zaman zaman bu nüshaya müracaat edilmiştir.

Yukarıda özlü bilgiler verilen tarihi kaynakların coğrafya biliminin araştırma yöntemleri ve tekniklerinden faydalanılarak farklı bir yaklaşımla ele alınması amaçlanmıştır. Bu bağlamda başta konum ve diğer coğrafi kavramlar, tasvirler ve toponimik veriler metinden ayırt edilerek tablolar ve haritalar oluşturulmuştur. Daha sonra bunların her biri büyük ölçekli haritalar, uydu görüntüleri ve kısmen literatürden de yararlanılarak ayrı ayrı kısaca irdelenmiş ve açıklanmıştır. Böylece tarihi kaynaklarda anlatılan olaylarda geçen coğrafyaya ait unsurlar ile bunların neyi ifade ettikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada incelenen üç tarihi kaynaktan geçen coğrafi bilgilerin ve verilerin, diğer tarihi kaynaklar ile denetleştirmesi yapılmamıştır. Nitekim bu çalışmanın amacı, örneğin Romen Diyojen ve ordusunun 1071 yılında İstanbul'dan Malazgirt'e giderken izlediği güzergâhı çeşitli kaynaklardan yararlanılarak ortaya koymak değildir. Burada yapılmak istenilen, Mikhael Attaleiates'in eserinde İstanbul'dan Malazgirt'e giderken Romen Diyojen'in güzergâhını anlatış şekli ve yol boyunca verdiği coğrafi bilgilerin ve verilerin belirlenmesi ve irdelenmesidir. Başka bir deyiş ile bildiride Selçuklu tarihi özelinde kendi dönemlerinin çok önemli kaynaklarına yöntem bakımından farklı bir yaklaşımın ortaya konulmasına gayret edilmiştir.

Diğer önemli bir husus da coğrafi bilgilerin ve verilerin haritalar üzerinde gösterilmesidir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde (1077-1308)

³ Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, haz. Işın Demirkent, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

⁴ Ioannes Cinnamus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae: Ioannes Cinnamus* (Ed. Barthold Georg Niebuhr), Impensis Ed. Weberi, Bonnae 1836.

⁵ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

⁶ Nicetae Choniatae, *Historia, Ex Recensione Immanuelis Bekkeri*, Impensis Ed. Weberi, Bonnae 1835.

çizilen bütün haritalar çok genel mahiyette idi. Bundan dolayı o dönemde çizilen haritaların Selçuklu tarihine katkısı yok denecek kadar azdır. Buna karşılık o dönem tarihi kaynaklardaki coğrafi bilgileri ve verileri kullanarak mevcut teknik imkânlar ile çeşitli tematik tarihi haritalar ve atlaslar oluşturmak daha doğru ve faydalı bir yöntem olarak görünür. Fakat ne yazık ki ülkemizde tarih bilimi kapsamında tematik haritacılık fazla gelişmemiştir.

Malazgirt Savaşı

Mikhael Attaleiates, çeviri eserin 8 sayfalık kısmında, İmparator Romen Diyojen'in İstanbul'dan ordusuyla birlikte sefere çıkıp savaşın yapıldığı Malazgirt'e varışını anlatmıştır. Bu kısımda farklı kategorilerde toplam 48 adet coğrafi bilgiyi ve veriyi kaydettiği görülür (Tablo 1). Yaklaşık bir değerle 1700 km civarındaki bu uzun yürüyüş güzergâhı boyunca, ayrıca savaşın cereyan şekli ve sahasının anlatımında müellifin oldukça az coğrafi bilgilerden ve verilerden bahsettiği ayırt edilir (Harita 1). Bunlar konum, yer şekilleri, iklim, su ve bitki örtüsü şeklinde beş gruba ayrılarak değerlendirilmiştir.

Konum: Eserde, yaklaşık 25 adet farklı ve diğerleri mükerrer olmak üzere toplamda 42 civarında konum verisi tespit edilmiştir. Tablo 1'de görüldüğü üzere bunlardan üçü (Sakarya, Kızılırmak ve Soğuk Pınar) farklı kategorilerde de yer alırlar. Bizans ordusunun geçtiği 4 şehir yerleşmesinin ise günümüzdeki yeri kesin olarak bilinmektedir. Nitekim Sivas (Sebastia), Theodosiopolis (Erzurum), Ahlat ve Mantzikert (Malazgirt) yerleşim birimleri varlıklarını aynı konumda koruyarak günümüze ulaşmışlardır. Kitapta söz edilen Anadolu (Anatolica/ Anatolikon), İberia (Kuzeydoğu Anadolu, Gürcistan), Pers ülkesi ve Hindistan gibi kavramlar çok geniş ve son üçü ayrıca uzak bir coğrafyayı kapsadığı için Romen Diyojen'in Malazgirt'e gidişi bağlamında konum olarak belirleyici bir değer taşımadığı görülür.

İncelenen eserde seferin ilk günlerinin anlatıldığı kısımda (İmparatorun) *karşı kıyıya geçtiği, alışlageldiği gibi Erion (Fenerbahçe) saraylarına indiği* ve aynı sayfada *Khalkedona (Kadıköy) Boğazı'nı bir yandan ötekine geçmesi* cümlelerinde yer alan *karşı kıyı* göreceli fakat devamındaki *Erion ve Khalkedona (Kadıköy) Boğazı*⁷ ise açık konum bilgilerini teşkil eder. Romen Diyojen'in başşehirde Avrupa yakasından o zaman ayrı bir yerleşme durumunda olan Anadolu yakasındaki Khalkedon'a geçtiği anlatılır.

Kitapta zikredilen *Pyles (Kapılar)*, *Neon köyü* ve *Elenopolis (Helenopolis)* açık konum bilgileridir.⁸ Bu üç konum da İzmit Körfezi'nin güney kıyısında, bugünkü Hersek deltası civarında yer alır. Nitekim *Helenopolis* Yalova ilinin Altınova ilçesinde, Hersek deltasının uç kısmına yakın bir yerde kurulan Hersek köyünün civarında bulunan ve günümüze ulaşmayan eski bir yerleşim birimidir. Helenopolis, aynı zamanda toponimik bir veri özelliği de taşır. Umar, bu kelimenin *Elana/ Elena/ Helena'nın şehri*ni anlatıyormuş gibi görünse de gerçekte kökeninin

⁷ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 148.

⁸ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 149.

boğaz ve geçit anlamında başka bir kelimedenden geldiği görüşündedir.⁹ Osmangazi Köprüsü nedeniyle halen burasının ulaşım bakımından öneminin devam ettiği de dikkate alınır bu açıklamanın daha doğru bir yaklaşım olduğu söylenebilir.

Tablo 1: Mikhael Attaleiates'ın Kroniğinde, Romen Diyojen'in 1071 Yılında İstanbul - Malazgirt Yürüyüş Güzergâhında Belirlenen Coğrafi Bilgiler ve Veriler.

Konum (Lokasyon)	Yer Şekilleri	İklim	Su	Bitki Örtüsü	
Karşı kıyı (denizde) 148*	Yokuşlu, taşlık 150	İlkbahar 148	Sakarya 151	Yapraklı ağaçlar, çimenler, güller, zambaklar 151	
Erion (Eria) / Fenerbahçe 148, 149	Tepeler, derin vadiler mağaralar 151		Kızılırmak 151		
Khalkedona (Kadıköy) Boğazı 148	Tepeler 151		Krya Pègè (Pınar) 151		
Karşı kıyıya (Boğazda) 149	Ovalık 152				
Anadolu'ya 149					
Pyles (Kapılar) 149					
Neon köyü 149					
Elenopolis/Helenopolis 149					
Anatolica/ Anatolikon ili 150					
Akan ırmak/ Sakarya Irmağı 150, 151					
Zompus/Zompos Köprüsü 151					
Alys/Halys Irmağı (Kızılırmak) 151 (2)**					
Kale (Kızılırmak'ın batısında) 151					
Kharsianos teması (ili) 151					
Kaisareia (Kayseri) yaklaşmaksızın 151					
Sebastia (Sivas) 152 (2)					
İberia (K.D. Anadolu, Gürcistan) 152					
Koloneia (Şebinkarahisar) ili 152					
Artzen /Erzen (Erzurum) 153 (3)					
Theodosiopolis (Erzurum) 153 (2)					
Pers ülkesi 153					
Hindistan 153					
Ahlat/şehri 153, 154 (2), 155 (2)					
Mantzikert/Malazgirt 154(2), 155(2), 156(1)					
Toplam	39	4	1	3	1

Kaynak: Attaleiates, 2008: 148-156. *Kavramın geçtiği sayfayı, ** kaç defa geçtiğini gösterir.

⁹ Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993, s. 311.

Attaleiates'in kitabında geçen *Anatolica/Anatolikon ili*¹⁰ idari bir ünitenin adıdır. Burasının büyük bir kısmı günümüzde İç Anadolu bölgesinin sınırları içinde yer alır. Dolayısıyla bu terim geniş bir alanı tanımladığı için çok belirgin bir konum verisi değildir. Bizans ordusu *Sakarya Nehri* (*fluvio adiacebant- Sagarem Fluvium*) yakınında bir ordugâh kurmuştur. Bu ordugâhın, 1853 yılında Bonn'da yayımlanan nüshada kaydedildiği üzere, *Zompus Köprüsü* civarında kurulduğu öğrenilir.¹¹ Ramsay, Zompos veya Zompi Köprüsü'nün askeri yolun Sangarios'u (Sakarya) geçtiği noktada, şimdiki Kavuncu Köprüsü'nün (Eskişehir - Günyüzü) güneyinde Ilıca Suyu'nun ağzında olması lazım geldiğini belirtir.¹² İmparator I. Jüstinyen (Justinianus) zamanında inşa edilen köprü, Ramsay'ın açıklamasından anlaşıldığına göre, Ilıca Çayı'nın Sakarya ile birleştiği yerin 2 km kadar güneydoğusunda, Polatlı ilçesine bağlı Beşköprü ve Kocahacılı köyleri civarında bulunuyordu. Fakat meselenin daha detaylı incelenmesi lazımdır. Sakarya bu mevkide vadi ve akım özellikleri bakımından ulaşımında önemli bir engel değildir.

Harita 1: Attaleiates'e Göre İmparator Diyojen'in 1071 Malazgirt Seferi'nde Takip Ettiği Yol.

Kızılırmak (*Alys, Halyn*), kitabın 1853 yılı baskısında *Halyn* olarak yazılmış¹³, coğrafyada hem konum hem de hidrografik bir unsur özelliği taşır. Irmağa ilk çağdan beri suyun bileşiminden dolayı tuzlu anlamına gelen Halys denilir. Bizans ordusu Kızılırmak'ı bir kale yakınında üzerinden geçmiştir. Bunun dışında incelenen eserde İmparatorun Kızılırmak'ı hangi kesimden geçtiği konusunda açık bir bilgi verilmemiştir. Fakat bu dönemde ilkbahar yağışları ve kar erimesi nedeniyle ırmağın debisinin yüksek olduğu, ayrıca Attaleiates'in Bizans ordusunun Kharsianos ilinden/

¹⁰ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 150.

¹¹ Michael Attaleiates, *a.g.e.*, s. 145.

¹² William Mitchell Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1960, s. 235.

¹³ Michael Attaleiates, *a.g.e.*, s. 146.

temasından ve Kayseri'ye yaklaşmaksızın Sivas'a doğru yol aldığını söylemesi¹⁴ de dikkate alınması gereken diğer hususlardır. Eserde geçen *Kharsianos teması* (*Charsiani provincia*), zamanla sınırları değişse de kabaca Kızılırmak yayının içinde ve Kapadokya'nın kuzey kesiminde yer almaktadır. Kitabın mütercimi olan Umar, dipnotta burası için yaklaşık olarak “*Çorum ilinin güneydoğu parçasını ve Yozgat ilini kapsayan bölgedeydi*” demektedir.¹⁵

Attaleiates, eserinde Bizans ordusuyla birlikte yola çıktığı İstanbul'dan sonra en açık ve kesin konum bilgisini Sivas'ta vermektedir. Kitabın incelenen kısmında *Sivas (Sebastia)* adı iki kez zikredilir.¹⁶ Ancak eserde Sivas şehrinin özelliklerine hiç değinmemiştir. Koloneia (Şebinkarahisar) ili bu çalışma kapsamında yaklaşık bir konum bilgisine karşılık gelir. Birkaç defa geçen *Artzen /Erzen ve Theodosiopolis (Erzurum)* de aynı şekilde açık ve kesin konum bilgisini oluşturur. Attaleiates, şehrin coğrafi özellikleri hakkında bazı bilgiler kaydetmiştir. Nitekim Ertzen'in “*il merkezi büyük bir şehre dönüşmek üzere geliştiği ve orada Pers, Hindistan ve Asya'nın geri kalanının ürettiği bütün ürünler bulunur oldu*” şeklinde ticaretin canlılığından söz etmiştir.¹⁷

Bizans ordusu Erzurum'dan sonra iki kola ayrılarak *Mantzikert (Malazgirt)* ve *Ahlat*'a yönelmiştir. İmparator ücretli askerlerden bir bölümünü Rouselio idaresinde şehre saldırsınlar ve talan etsinler diye Ahlat'a göndermiştir. Ahlat günümüze kadar varlığını korumuş tarihi bir şehirdir ve açık bir konum bilgisini oluşturur. İmparator ordunun geri kalanı ile Erzurum'dan Malazgirt'te gelir, ordugâh kurulmasını ve kalenin kuşatılması için hazırlıkların yapılmasını emreder.¹⁸ Bundan sonraki bölümde Malazgirt ve Ahlat adları birçok defa geçmektedir. Malazgirt, Romen Diyojen ve Bizans ordusunun savaştan önce ulaştığı en son konumdur.

Attaleiates'in anlatımına göre, Bizans ordusu İstanbul'dan Malazgirt'e kadar yaklaşık 1700 km yol kat etmiştir. Bu güzergahta Sivas, Erzurum, Malazgirt ve Ahlat olmak üzere yalnızca 4 yerin açık konum bilgisini vermiştir. Bizzat sefere katılan ve yerinde gözlem yapan Mikhael Attaleiates, eserinde Bizans ordusunun gerek uzun yürüyüş güzergâhı gerekse savaşın yapıldığı mekân ve özellikleri hakkında maalesef çok az coğrafi bilgileri ve verileri kaydetmiştir.

Yer Şekilleri: Kitabın incelenen kısmında yer şekilleriyle ilgili *yokuşlu, taşlık, tepeler, derin vadiler, mağaralar* ve *ovalık* kavramları geçmektedir (Tablo 1). Bunlardan özellikle *derin vadi, mağara* ve *ova* kavramları mekânda ayırt edici bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Diğer taraftan uzun yürüyüş güzergâhı boyunca yer şekilleriyle ilgili çok farklı unsurların mevcut olmasına rağmen bunlardan söz edilmemesi dikkati çekmektedir.

¹⁴ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁵ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁶ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁷ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁸ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 153-154.

İklim: Eserin ilgili kısmında bu kategoride yalnızca *bahar başında* kavramı vardır (Tablo 1). Yazarın anlatımıyla İmparatorun şehirlerin sultanında (İstanbul) kaldıktan sonra sefere çıktığı zaman dilimi, kesin bir tarih verilmeksizin, çok genel sınıflandırmayla ifade edilmiştir. Eserde İmparator ve Bizans ordusunun hangi tarihte hangi konumda veya şehirde bulunduğu belirtilmemiştir. Keza sefer sırasındaki hava durumu (sıcaklık ve yağış gibi) ile ilgili de bilgi ve veri düzeyinde herhangi bir kavram ve ifade ayırt edilmemiştir.

Sular: Eserin incelenen kısmında üç önemli hidrografik unsurdan söz edilmiştir (Tablo 1). Bunların ilki Sakarya Irmağı'dır. Bizans ordusu Zompus Köprüsü'nde Sakarya Irmağı'nı geçmiştir. Bu nispeten önemli bir konum bilgisidir. Buradan da Kızılırmak kıyısına gelmiştir. Fakat Bizans ordusunun bu akarsuyun hangi kesiminden geçtiği konusunda eserde herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bununla birlikte ordunun hareket yönü dikkate alındığında Kırıkkale ilinin Köprüköy civarından geçmesi muhtemel görünmektedir.

Bizans ordusu *Krya Pègè*, Türkçe karşılığı *Soğuk Pınar* denilen su kaynağının yanında ordugâh kurmuş ve bir süre konaklamıştır. Buranın o dönem Sivas'a giden ana yol üzerinde bulunduğu ve yakınında da ovalık bir sahanın olduğu Attaleiates tarafından ifade edilmiştir.¹⁹ Bazı kaynaklarda *Krya Pègè*'nin, Yıldızeli civarında konumlandığı belirtilse²⁰ de konunun daha detaylı araştırılması gereklidir.

Bitki Örtüsü: Bizans ordusunun konakladığı *Krya Pègè* mevkiinin bazı özellikleri Attaleiates tarafından tasvir edilmiştir: "*Bu arazi her şeye sahiptir; temiz, içilir ve soğuk su, yoğun yapraklı ağaçlar, pek çok çimen ve bol bol odun, ayrıca her çeşit güller ve zambaklarla bezenmiştir.*"²¹ Bunun dışında Bizans ordusu güzergâh boyunca birçok kesimde şüphesiz ağaçlık ve ormanlık yerlerden geçmiş olmasına rağmen eserde bitki örtüsüyle ilgili başka hiçbir kavram ve tasvirin yapılmadığı dikkati çekmektedir.

İmparator Manuel Komnenos'un 1146 Konya Seferi

İoannis Kinnamos (1144-1185), çeviri kitabının 36-52. sayfaları arasında, İmparator Manuel Komnenos'un 1146 yılında yaptığı Konya Seferi'ni yaklaşık 17 sayfa kadar nispeten geniş bir şekilde anlatır. Bu seferde İmparator Rhyndakos Ovası'nda Lopadion (Uluabat)'dan, Mysia Olympos (Uludağ), Pithekas (Bozüyük ?), Kütahya, Afyonkarahisar ve Akşehir güzergâhı üzerinden Konya'ya gelmiş, kısa bir süre şehri kuşatmış, özellikle şehrin batısına tekabül eden Tzibrelitzemani'nin engebeli arazisinde Sultan Mesut ile yer yer şiddetli çatışmalara girişmiş, seferden önemli bir sonuç alamadan Beyşehir Gölü ve Menderes Kaynakları (Dınar) üzerinden İstanbul'a geri dönmüştür (Harita 2).

¹⁹ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 151.

²⁰ [Http://imperium.ahlfeldt.se/places/27651.html](http://imperium.ahlfeldt.se/places/27651.html) Erişim Tarihi: 14.03.2019.

²¹ Attaleiates, *a.g.e.*, s. 151.

İmparator Manuel ve ordusunun Lopadion (Uluabat?)’dan Konya’ya gelirken kat ettiği yol yaklaşık 600 km’dir. Dönüş yolculuğu ise ilk önce Konya’dan Beyşehir Gölü’nün kuzeyinden Menderes Kaynakları (Dinar) ve oradan da İstanbul’a gerçekleşmiştir. Konya-Dinar arası yaklaşık 250 km’dir. Fakat Dinar’dan İstanbul’a hangi güzergâhtan döndüğü konusunda Kinnamos’un eserinde açık bilgiler mevcut değildir. Bundan dolayı çalışma da Dinar’a kadar olan kısımlarla sınırlı tutulmuştur.

Harita 2: Kinnamos’a Göre İmparator Manuel’in 1146 Konya Seferi’nde Takip Ettiği Yol.

Kinnamos’un eserinde geçen coğrafi bilgiler ve veriler belirlenerek tablo 2’de sunulmuştur. Bu tabloda görüldüğü üzere eserde inceleme konusuyla ilgili 42 adet farklı, mükerrerlerle birlikte 62 adet coğrafi bilgiler ve veriler tespit edilmiştir. Bunların 19’u konum bilgisidir. Mükerrerlerle birlikte bu değer 32’ye ulaşır. Yer şekilleriyle ilgili nispeten farklı 16 adet öge ayırt edilmiştir. Bu da tekrarlarla 21’i bulur. İklimle 1, sularla 4 ve bitki örtüsüyle de 2 adet coğrafi unsur belirlenmiştir.

Konum: Tablo 2’de verilen 19 farklı konum bilgisinden 13’ünün yeri bugün de kesin olarak bilinir. Bunların büyük çoğunluğu dönemin önemli yerleşim birimlerini teşkil etmektedir. *Skleros/ Pugsuse* (Beyşehir) Gölü ve *Maiandros*

Kaynakları aynı zamanda sularla ilgilidir ve oldukça önemli konum bilgisi sağlar. *Tzibrelitzemani* ise bugün konumu bilinen bir geçidin adıdır. *Şehrin sağ tarafı, düşman ülkesi, Roma sınırları, kendi topraklarımız ve düşman topraklarının dışı* gibi ifadeler de göreceli ve değişken konum bilgilerini yansıtır.

Tablo 2: İoannis Kinnamos'un Kroniğinde Manuel Komnenos'un 1146 Konya Seferi Güzergâhında Belirlenen Başlıca Coğrafi Bilgiler ve Veriler.

Konum (Lokasyon)	Yer Şekilleri	İklim	Su	Bitki Ört.
Konya 36, 38(2), 39,40, 41, 49*	Kalograia Tepesi 37	Bahar 41, 49	Skleros 49	Orman 38
Prakana 36	Yamaç 38		Pusguse 49	Çalılıklar 38
Akroenos/Afyon 36	Dağ 38		Göle doğru 49	
Philomelion/Akşehir 36(2), 37(2)**	Zor geçilir-zor geçit 41		Maiandros Kaynakları 49, 52	
Andrakhman 37	Derin uçurumlar 41			
Andrianopolis 37, 39	Tepe 43 (2), 44, 45			
Gaita 37	Çukur 45			
Kaballa 38 (2)	Uçurumun tepesi 45			
Şehrin sağ tarafı 38(2)	Vadi 45 (2)			
Tzibrelitzemani 41	Yokuş yukarı 45			
Uzak 42 ?	Arazinin dik oluşu 45			
Düşman ülkesi 48	Yüksekten aşağı 45			
Roma sınırları 48	Taşlık arazi, 46			
Skleros/ Pusguse 49	Dar alan, dar yer 47, 49			
Kendi topraklarımız 49	Ova 49			
Maiandros Kaynakları 49, 52	Açık alan 49			
Düşman topraklarının dışı 49				
Byzantion 52				
Bithynia 52				
Toplam	19	16	4	2

Kaynak: Kinnamos, 2001: 36-52. *Kavramın geçtiği sayfayı, ** kaç defa geçtiğini gösterir.

İmparator Manuel'un hedefinin doğrudan Selçuklu Devleti'nin başşehri Konya olduğundan dolayı eserin incelenen kısmında *Konya* adının 7 kez geçtiği görülür. Sefere adını veren Konya'dan bazen de yalnızca şehir diye söz edilmiştir. Bu seferde birçok olay ve olgu Konya merkezli şekillenmiştir. Buna karşılık Kinnamos eserinde şehrin özelliklerine hiç değinmemiştir.

İncelenen eserde geçen *Prakana*, Silifke'ye inen yol üzerinde ve Silifke'nin batısında bulunan bir kale şehirdir. İmparator mektubunda "*bizzat kendin bizden*

Prakana'yı gasbettin"²² derken bu kaleye atıf yapmaktadır. Keza eserde "bir Isauria şehri olan Prakana"²³ ifadesiyle de şehrin bir başka özelliğine temas edilmiştir.

Akroenos (Afyonkarahisar), İç Batı Anadolu'da yolların kavşağı olan önemli bir şehirdir. İncelenen eserde "Akroenos şehri yakınında Türkler, adı Kalograia Tepesi olan yerde bulunan İmparatora hemen hücum ettiler"²⁴ şeklinde geçmekte ve kesin bir konum bilgisini oluşturmaktadır. Fakat Kalograia Tepesi'nin yeri ise henüz belli değildir. Öte yandan burası, Bizans ve Selçuklu ordularının öncü kuvvetleri arasında ilk çatışmaların başlaması nedeniyle oldukça önemlidir. Gerçekten Sultan Mesut, Bizans ordusuna karşı, bu mevkiiden başlayarak Tzibrelitzemani (Bağırsak Boğazı)'ye kadar yaklaşık 200-250 km boyunca ülkesini "sathı müdafaa" etmiş ve bu stratejisinde de başarılı olmuştur.

Sultan Dağları eteğinde önemli bir konumu oluşturan *Philomelion* (Akşehir), kitabın incelenen kısmında dört defa geçmektedir.²⁵ Bizans ordusunun Konya'ya yürüyüş yolu üzerinde ve Sultan Mesut'un da karargâh kurduğu bir yerdir. İmparator şehre varınca burasını hücumla zapt eder ve tamamını yaktırır.

Kinnamos'un zikrettiği *Andrakhman*'ın yeri konusunda henüz kesin bir bilgi mevcut değildir. Müellifin "Türkler tarafından Andrakhman diye adlandırılan"²⁶ ifadesi, bunun Türkçe veya Türkçeleştirilmiş eski bir yer adı olduğunu gösterir. Kitabın mütercimi Demirkent, *Andrakhman* (*Andrachman*)'ın herhalde Türkçe adın bozuk şekli olup Akşehir – Konya yolu üzerinde Üçhüyük (*Gaita*)'e yakın bir mevkide bulunması gerektiğini belirtmektedir.²⁷

Andrianopolis, eserin incelenen kısmında iki yerde geçmektedir.²⁸ Literatürde *Andrianopolis*'in birbirine yakın olan Koçaş'a, Argıthan'a veya Karaağa'ya tekabül ettiği konusunda farklı kayıtlar bulunur. 1912 yılında basılan haritada Kiepert, *Andrianopolis*'i bugün Doğanhisar ilçesine bağlı Karaağa köyü yakınında işaretler.²⁹ Kinnamos'un eserinde açık konum bilgisi verilmeyen bu yerle ilgili daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Akşehir'in 15 km kadar güneydoğusunda yer alan ve İmparatorun karargâh kurduğu *Gaita*³⁰, günümüzdeki Üçhüyük'e tekabül etmektedir. 1912 yılında basılan haritada buranın adı *Aghajüt* ve *Gaita* olarak kaydedilmiştir.³¹ Aynı şekilde 1947 yılında basılan haritada da *Akait* olarak yazılmıştır.³² Bu yer adının çok az değişerek

²² Kinnamos, *a.g.e.*, s. 36.

²³ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 35.

²⁴ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 36.

²⁵ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 36, 37.

²⁶ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 37.

²⁷ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 37.

²⁸ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 37, 39.

²⁹ Richard Kiepert, *Karte von Kleinasien*, Berlin, Band CIII, Konia 1912.

³⁰ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 37.

³¹ Kiepert, *a.g.h.*

³² 1/800.000 Ölçekli Konya Paftası, Harita Genel Müdürlüğü, 1947.

yakın döneme kadar ulaştığı görülür. Çünkü Cumhuriyetin ilk yıllarında Akait (Ağait) olan yerleşim biriminin adının Üçhüyük şeklinde değiştirildiği anlaşılır.

Konya'ya oldukça yakın mesafede bulunan *Kaballa* (Kabala), eserin incelenen kısmında iki defa geçmekte³³ ve açık bir konuma karşılık gelmektedir. Kinnamos'un anlattığına göre: (Sultan) “*Ordusunun bir kısmını şehrin arkasındaki yamaca yerleştirdi, öteki kısmını da yanına alıp Konya ile Kaballa kalesi arasında, coğrafi konumuna güvendiği bir dağa, yani şehrin sağ tarafına çekildi.*”³⁴ Bu durumda, İmparator ve Bizans ordusunun Konya şehrine kuzey taraftan yaklaştığı dikkate alındığında, sağ taraf, *şehrin batı tarafı* olduğu anlaşılır.

Konya'nın batı-kuzeybatı tarafında iki zirvenin varlığı dikkati çekmekte ve şehrin topografik simgeleri arasında yer almaktadır. Birbirine 2.5-3 km mesafede olan bu zirvelerden güneyde olanı 1643 m rakımlı Tekeli (Karaburga) Dağ'dır. 1/200.000 ölçekli haritada bu adla kaydedilmiştir.³⁵ Daha kuzeyde yer alanı ise 1/100.000 ölçekli haritada Büyük Gevelle (1709 m) olarak işaretlenmiştir.³⁶ Yakın dönem kaynaklarında bu iki zirveden daha çok Küçük Takkeli ve Büyük Takkeli Dağ olarak bahsedilir. Güneyde olan tepenin üzerinde Selçuklular döneminde de kullanılan bir kale yapısı vardır.

Kinnamos'un kroniğinde Konya yakınında ifade edilen önemli konumlardan biri de hiç şüphesiz *Tzibrelitzemani*'dir. Bu aynı zamanda önemli bir toponimik veridir. Kinnamos kendi anlatımı ile: “*Manuel şehrin (Konya) girilmez olduğunu anladı...kuşatmadan vazgeçti ve şehrin yakınında bulunan her şeyi tahrip ve yok ettikten sonra oradan ayrıldı*”³⁷ demektedir. Manuel, şehri kuşatmadan vazgeçtikten sonra Konya'nın batı tarafından kendi ülkesine dönmek üzere yola koyulmuştur. Kinnamos'un anlattığına göre: “*...Sultan onların tahriki ile eskisi gibi kaçmak istemedi ve iyi bir duruma ulaşınca, barbar dilinde Tzibrelitzemani denilen yere varmış bulunan Romalılara hücum etmek üzere acele etti. Burası diğer bütün yerlerden daha zor geçilir; sadece saflar halindeki ordular için değil, küçük gruplarla yolculuk yapanlar için de zordu. Romalılar aslında ordugâhta zor durumdaydılar.*”³⁸ Kinnamos bu cümleleriyle Sultan Mesut'un Bizans ordusunu şiddetli hücumlarıyla zor durumda bırakmış olduğu *Tzibrelitzemani Geçidi*'nin topografik özelliklerine temas etmiştir.

Kinnamos, esasen coğrafi bakımdan bu geçidin açık konumunu da vermiştir. Başka bir deyişle *Tzibrelitzemani*'nin nerede olduğunu açıklamıştır. Nitekim “*Çünkü hala düşman ülkesinin ortasındayız ve Roma sınırlarından çok uzaklardayız. Bunu söyledikten ve orduyu düzene soktuktan sonra doğrucu önceleri halkın Skleros'a ait ama şimdi Pusguse dedikleri göle [Beşşehir Gölü] doğru yola*

³³ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 38.

³⁴ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 38.

³⁵ *1/200.000 Ölçekli Harita Konya Paftası*, Harita Genel Komutanlığı, 1945.

³⁶ *1/100.000 Ölçekli Harita Konya M28 Paftası*, Harita Genel Komutanlığı, 1991.

³⁷ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 40.

³⁸ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 41.

çıktı. Ordu o dar yerden ovaya çıkıp açık alana varınca, İmparator askerlerden birine çok yüksek sesle haykırıp Türklerden birini çağırmasını emretti.”³⁹ cümlelerinde geçidin bulunduğu yer Kinnamos tarafından açıkça belirtilmiştir. Gerçekten Kinnamos’un, *Tzibrelitzemani Geçidi*’nin Konya ile Beyşehir Gölü arasında bulunduğunu, coğrafi bakımdan herhangi bir şüpheye mahal bırakmayacak ölçüde nispeten ayrıntılı ve açıkça kaydetmiş olduğu görülür.

Kitabın mütercimi olan Demirkent dipnot 36’da, Belke ve Restle’ye atfen bu yerin belki de Konya-Beyşehir yolu üzerinde ve Konya’nın 10 km batısındaki dar geçit olduğu kayıtlı demektedir.⁴⁰ Adı geçen yazarlar, *Galatien und Lykaonien* adlı eserin üç ayrı sayfasında (82, 103, 238) *Tzibrelitzemani Geçidi*’ne değinmişlerdir.⁴¹ Fakat sayfa 238’de temas ettikleri gibi Konya’ya 10 km mesafede, hem Kinnamos hem de daha sonraki bölümde ele alınacağı üzere Niketas Khoniates’in eserlerinde coğrafi özellikleri ve konumu açık bir şekilde kaydedilen bir geçit tarafımızdan müşahade edilmemiştir. Bu durum muhtemelen adı geçen yazarların yerinde detaylı ve mukayeseli arazi gözlemleri yapma imkânı bulamadıklarından ileri gelmiştir.

Eserin incelenen kısmında *Maiandros Kaynakları*⁴² iki yerde geçmektedir. Kinnamos, o dönem Bizans toprakları içindeki bu kaynakların bazı özelliklerine değinmiştir. Nitekim “İmparator gece yarısına kadar süren bir yürüyüşe dayanarak *Menderes Kaynağı*’nda kurulmuş olan ordugâha vardı. Orada, kayalardan ve dağ eteklerinden sanki onbinlerce ağızdan fişkirir gibi akan ölçülemez miktardaki su çevreye yayılır; önce bir gölde biriktikten sonra derin bir kanal açarak ilerler ve buradan itibaren bir nehir olur.”⁴³ şeklinde kaynakların bazı özelliklerine yer vermiştir. Aynı kaynaklardan Niketas Khoniates de bahsetmektedir.

Maiandros Kaynakları’ndan sonra İmparator Manuel, *Byzantion* (İstanbul) şehrinin yolunu tutmuştur. İmparatorun geçtiği *Bithynia* ise daha çok Kocaeli, Sakarya ve Bursa illeri ve yakın çevresini kapsayan bir bölgeyi ifade etmektedir. Manuel, muhtemelen bu gölgenin bugünkü Osmangazi Köprüsü’nün bulunduğu kesiminden İzmit Körfezi’nin kuzey tarafına geçmiş olmalıdır.

Yer Şekilleri: İoannis Kinnamos’un çeviri eserinin incelenen kısmında 19 adet yer şekilleriyle ilgili terimin kullandığı ayırt edilmiştir. İmparator Manuel ile Sultan Mesut arasında mücadelenin yoğunlaşmış olduğu özellikle Konya şehrinin batı tarafını içine alan bölgenin yer şekillerine nispeten daha ayrıntılı değinmiştir. Tablo 2 incelendiğinde; *coğrafi konumuna güvendiği bir dağ, zor geçilir - zor geçit, derin uçurumlar, tepe, çukur, uçurumun tepesi, vadi, yokuş yukarı, arazinin dik oluşu, yüksekte aşağı, taşlık arazi, dar alan, dar yer, ova ve açık alan* gibi çok sayıda terimin kullanıldığı görülür. Bunlar arasında özellikle dağ, zor geçit, vadi,

³⁹ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 48-49.

⁴⁰ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 41.

⁴¹ Klaus Belke, Marcell Restle, *Galatien und Lykaonien*, Tabula Imperii Byzantini, Band 4, Wien 1984, s. 82, 103, 238.

⁴² Kinnamos, *a.g.e.*, s. 49, 52.

⁴³ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 52.

ova ve açık alan gibi morfolojik terimlerin bölgenin topografik özelliklerini ayırt edici niteliği daha yüksektir.

Diğer yandan morfolojik terimlerin, Konya şehrinden batıya yönelen ana yollar ve Puscuse (Beşehir) Gölü ile birlikte konumlandırılarak bir bütün halinde değerlendirildiğinde; bir anlam kazanmakta ve “*Tzibrelitzemani Geçidi'nin açıkça Bağırsak Boğazı'na tekabül ettiğini*” ortaya koymaktadır. Bu bağlamda yukarıda da geçtiği üzere Kinnamos'un eserinde kaydettiği: “...*Sultan onların tahriki ile eskisi gibi kaçmak istemedi ve iyi bir duruma ulaşınca, barbar dilinde Tzibrelitzemani denilen yere varmış bulunan Romalılara hücum etmek üzere acele etti. Burası diğer bütün yerlerden daha zor geçilir; sadece saflar halindeki ordular için değil, küçük gruplarla yolculuk yapanlar için de zordu.*”⁴⁴ cümleleri coğrafi anlamda hem konum hem de geçidin morfolojik özelliklerinin tasviri bakımından anahtar mahiyette oldukça büyük önem arz etmektedir.

İklim: Bu başlık altında yalnızca yılın ilk mevsimi olan (*ilk*) bahar kelimesi yer almaktadır. Manuel, “*Baharda karşına daha hazırlıklı geleceğiz*”⁴⁵ ve bir başka yerde de “*Bu yüzden kendi topraklarımıza dönüyoruz. Fakat bahar gelince daha büyük kuvvetlerle yine geleceğimizi bilerek iyi hazırlanmalısın.*”⁴⁶ şeklinde Sultanı tehdit etmiştir.

Sular: Eserin incelenen kısmında sularla ilgili *Skleros, Puscuse, göle doğru* ve *Maiandros Kaynakları* ifadesi dikkati çekmektedir (Tablo 2). Bunlar aynı zamanda konum ve toponimik bilgileri de oluşturur. Skleros ve Puscuse Beşehir Gölü'nü, Maiandros Kaynakları ise günümüzde Dinar (Afyonkarahisar) şehrinde bulunan, Büyük Menderes Nehri'ni besleyen yüksek debili meşhur su kaynaklarını ifade etmektedir.⁴⁷ Bu kapsamda özellikle Suçikan ve Düden kaynakları büyük önem taşımaktadır.

Bitki Örtüsü: Eserde geçen *orman* ve *çalılıklar*⁴⁸ bitki örtüsünün üç büyük sınıfından ikisini teşkil etmektedir. Diğeri de bozkırdır. Kinnamos, Konya şehrinin batısında Kaballa Kalesi çevresinde İmparator Manuel'in askeri harekâtı sırasında Selçuklu askerlerinin gizlenmiş olduğu orman ve çalılıklara değinmiştir. Bugün de şehrin batı tarafı kısmen doğal, kısmen ağaçlandırma ile tesis edilmiş geniş ormanlar ve çalılıklarla kaplı durumdadır.

⁴⁴ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁵ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 41.

⁴⁶ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 49.

⁴⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Akif Ceylan, *Baklan-Çivril Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998, s.158-159; Mehmet Akif Ceylan, “Myriokephalon Savaşı'nın Yeri Konusuna Coğrafi Bir Yaklaşım”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy. 187 (2010), s. 169.

⁴⁸ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 38.

Myriocephalon Savaşı

Niketas Khoniates (1155-1217)'in kayıtlarına göre, İmparator Manuel, 1176 yılında başşehirden hareketle Phrygia ve Laodikeia içinden geçip, Khonai (Kolossai) ve Lampis üzerinden Kelainai'a yürüdü. Bundan sonra İmparator, Khoma ve Myriocephalon'a yani Tzibritle Geçidi'ne geldi. Keza İoannis Kinnamos eserinde, "İlkbahar gelince (1176), İmparator Anadolu'ya geçti ve her zaman olduğu gibi birliklerini Rhyndakos'da topladı" demektedir.⁴⁹ Ayrıca Kinnamos'un eserini çeviren Işın Demirkent, kitabın sonuna eklediği harita 2'de İmparator Manuel'in Myrikephalon Savaşı'na geliş güzergâhını işaretlemiştir. Buna göre, Bizans ordusu başşehirden Myriocephalon Savaşı'nın yapıldığı Tzibritle Geçidi'ne kadar yaklaşık 5-6 aylık sürede 1000 km'lik bir mesafe kat etmiştir. Manuel savaş sonrasında da aynı yoldan geri dönmüştür (Harita 3).

Niketas Khoniates'in eserinde geçen coğrafi bilgiler ve veriler belirlenerek tablo 3'te arz edilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere eserde inceleme konusuyla ilgili 51 adet farklı ve 9 adet mükerrerlerle birlikte toplam 60 adet coğrafi bilgi ve veri kaydedilmiştir. Bunların 16'sı konum bilgisidir. Mükerrerlerle birlikte bu değer 23'e ulaşır. Yer şekilleriyle ilgili nispeten farklı 22 adet unsur ayırt edilmiştir. Bu da tekrarlarla 24'ü bulur. İklimle 4, sularla 5 ve bitki örtüsüyle de 4 adet coğrafi unsur belirlenmiştir.

Harita 3: Khoniates'e Göre İmparator Manuel'in 1176 Konya Seferi'nde Takip Ettiği Yol.

⁴⁹ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 214.

Konum: Eserin incelenen kısmında İmparator Manuel'in sefer hedefi olan Selçukluların başşehri *Konya*⁵⁰ iki defa geçmektedir. Konya bugün de bilinen açık bir konum bilgisini oluşturur. Aynı yerde geçen *Phrygia* ise, bir bölgenin tarihi adını yansıtır. Zamanla sınırları değişmiş olsa da adı üstünde Friglerin yaşadığı coğrafyayı kapsar. Genel bir sınırlandırmayla Ankara, Afyonkarahisar ve Eskişehir illerinin tamamını; Konya, Isparta ve Burdur illerinin kuzey kesimleri ile Kütahya ilinin bazı kısımlarını içine almaktadır.

Tablo 3: Niketas Khoniates'in Kroniğinde Manuel Komnenos'un 1176 Konya Seferi Güzergâhında Belirlenen Başlıca Coğrafi Bilgiler ve Veriler.

Konum (Lokasyon)	Yer Şekilleri	İklim	Su	Bitki Ört.
Konya 123, 124	Yolun darlaştığı yer 124, 132	İlkbahar 123	Marsyas Suyu 123	Ağaçlar arası 125
Phrygia 123	Tzibritze Geçidi yüksek yamaçlı uzun bir vadi 124	Eylül ayı – Sonbahar 124	Menderes Kaynakları 123	Ahlata ağacı 127
Laodikeia 123	Yayvan tepeler ve vadiler 124	Fırtına 127	Çay 128	Ağaç 127
Kolossai-Khonai 123(2), 132	Upuzun dağ geçidi ve tepeler 124	Kum fırtınası 127	İrmak 128	Çalılıklar 131
Lampis 123	Yolun güçlük arz eden kısmı 125		Marmara 132	
Kelainai 123	Dağların engebeli uzantısı 125			
Khoma 123	Geçidin sarp duvarları 125			
Myriocephalon 123, 124	Sarp ve yüksek tepeler 125			
Mezopotamya 123	Dar geçit 125			
Tzibritze Geçidi 124 (2)	Çatlak ve yarıklar 125			
Paphlagonia 126	Geçit içinde 126, 132			
Karadeniz Ereğlisi 126	Tehlikeli geçidi 126			
Amasya 126	Emniyet arz eden bir tepe 126			
Dorylaion Kalesi 131, 133	Geçitten atmak 126			
Sublaion Kalesi 131, 133	Yarık/Vadi– VII adet vadi 127			
Philadelphia 132	Geçit 128			
	Dar geçit 130			
	Dağların çöktüğü 130			
	Felaket vadisi 130			
	Vadi –hendek 131			

⁵⁰ Khoniates, *a.g.e.*, s. 123, 124.

		Avrupa dağları 132			
		Asya dağları 132			
Toplam	16/23	22 /24	4	5	4

Kaynak: Khoniates, 1995: 123-133. *Kavramın geçtiği sayfayı, ** kaç defa geçtiğini gösterir.

Bizans ordusunun geçtiği *Laodikeia*⁵¹, günümüzde Denizli şehrinin kenarında, Eskihişar - Bozburun - Goncalı köyleri arasında kalan, akarsu vadileri tarafından çevresinden ayrılmış, nispeten yüksek ve savunmaya elverişli bir rölyef üzerinde kurulmuş bir şehre karşılık gelmektedir. Önemli bir turistik merkez olan bu şehrin ören yerinde kazılar devam etmektedir.

Khonai adı eserin incelenen kısmında üç defa zikredilir (Tablo 3). Kitabın yazarı Niketas Khoniates burada doğmuştur. İmparator Manuel ordusuyla birlikte Laodikeia'dan sonra Kolossai'a, diğer adıyla Khonai'a gelmiştir. Keza İmparator Myriokephalon Savaşı'ndan dönüşte de tekrar Khonai'a uğramıştır. Aynı adla anılan dağın (Honaz 2528 m) kuzey yamacında kurulan Honaz, mevcut ana yoldan biraz içeride kalmıştır.

İmparator Khonai'dan *Lampis (Lampin)*'e ve oradan da *Kelainai (Celaenas)*'a yürümüştür.⁵² Lampis'in yeri konusunda farklı görüşler (Çardak, Dazkırı, Beylerli gibi) vardır. Tabii yolların uzanışı dikkate alındığında, Bizans ordusunun Çardak Gölü'nün kuzeyinden geçmesi ve Lampis'in Çardak- Dazkırı civarında bulunması daha doğru görünür. Kelainai daha önce değinildiği gibi, Dinar şehrinin konumunda bulunan ana yolların kavşağında önemli bir şehirdir. Büyük Menderes Nehri'ni besleyen önemli su kaynaklarından ikisi burada bulunur.

Niketas Khoniates'in bahsettiği *Khoma* (Homa, Choma)⁵³ ve konumu özellikle Myriokephalon Savaşı'nın yerinin tespiti bakımından önem arz etmektedir. Çünkü muhtemelen bir yerleşim birimi, idari bir ünitenin veya bir bölgenin tarihi adı olan Khoma çoğunlukla savaşın yapıldığı sahanın bir işareti olarak değerlendirilmiş ve savaşın yapıldığı ileri sürülen alanlarda bu adı taşıyan bir yer aranmıştır. Ülkemizin farklı yörelerinde Khoma (Homa) adını taşıyan çok sayıda coğrafi unsur tespit edilmiştir.⁵⁴ Bizans ordusunun Kelainai (Dinar)'dan sonra, kuzeybatı yönünde o dönem Bizans sınırları içinde bulunan Denizli ilinin Çivril ilçesindeki Sublaion (Homa, Gümüşsu) Kalesi'ne değil de; daha doğuya doğru Konya istikametinde ilerlemesi ve Beyşehir yakınındaki Khoma/ Homa civarına gelmesi daha doğru görünür.⁵⁵ İncelenen dönemde Beyşehir yakınında hem Büyük Homa (Aşağı Esence) ve Küçük Homa (Yukarı Esence) adlı yerleşmeler vardır hem de burada bir yaylaya ve bir bölgeye bu ad verilmektedir. 1960'lı yıllarda yapılan değişikliklerle

⁵¹ Khoniates, *a.g.e.*, s. 123.

⁵² Khoniates, *a.g.e.*, s. 123.

⁵³ Khoniates, *a.g.e.*, s. 123.

⁵⁴ Mehmet Akif Ceylan, "Coğrafi Perspektiften Myriokephalon Savaşı'nın Yeri ve Konya Bağrsak Boğazi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, sy.5 (2016), s. 83.

⁵⁵ Ceylan, "Coğrafi Perspektiften Myriokephalon Savaşı'nın Yeri...", s. 81-84.

Esence'ye dönüştürülen Büyük Homa ve Küçük Homa adı önemli bir toponimik veri olup bölgenin tarihi konusunda günümüze ışık tutmaktadır.

Diğer taraftan Khoniates'in kitabında Myriokephalon Savaşı'nın anlatıldığı kısımda Denizli ilinin Çivril ilçesindeki kaleden 3 defa *Sublaion*⁵⁶ adıyla söz ettiği dikkati çekmektedir. Yine Kinnamos da eserinde buradan *Sublaion*⁵⁷ adıyla bahsetmiştir. Aynı dönem olaylarını anlatan iki önemli Bizans kroniğinin orijinal metinlerinde Khoma değil de Sublaion adının belirtilmesi hiç şüphesiz bir tesadüf değildir.

Myriokephalon terimi tarihi kaynaklardan yalnızca Khoniates'in kitabında geçmekte olup önemli bir savaşa adını vermiştir. Kitapta iki defa geçen⁵⁸ ve iki kelimeden (Myrio + kephalon) oluşan Myriokephalon teriminin anlamı konusunda Khoniates farklı yorumlara izin vermeyecek yeterlilikte açıklama yapmıştır. Nitekim müellife göre: "*Bundan sonra İmparator Khoma ve Myriokephalon [anlamı bin kelle]'a geldi. Burası eski ve terk edilmiş bir kaledir veya orada olup bitenlerden bu adını almıştır yahut da orada bu adın ifade ettiği olay vuku bulmuştur. Çünkü bu kale yanında tasvir edeceğim gibi, binlerce Bizanslının kellesine ölümün darbesi inmiştir.*"⁵⁹ Dolayısıyla eski ve terk edilmiş bir kalenin yanında binlerce Bizanslının kellesine ölümün darbesi inmesi nedeniyle hem kale hem de savaş bu adla anılmaya başlanmıştır.

Savaşın önce ise bu kale adının *Meldinis* olduğu Sempad (Smbat) Sparapet'in kroniğinden öğrenilir. Sempad Sparapet; "*Aynı yıl (1176'da), Konya (Iconium) Sultanı Kılıç Arslan Konya'ya uzak olmayan bir yerde, bugün yıkık ve terk edilmiş olan Meldinis Kalesi'nin önünde Bizans İmparatoru Manuel'i hezimet'e uğrattı*"⁶⁰ demektedir. Bu gerçekten çok açık ve kesin bir konum bilgisidir. 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı arşiv kaynaklarında Akşehir sancağının Çemen Eli nahiyesine tabi Hisar-ı Meldos veya Karye-i Hisar-ı Meldos⁶¹ şeklinde geçen kale, günümüzde Konya *Bağırsak Boğazı*'nda yer alan *Balkaya/ Asar Kale*'ye karşılık gelir.⁶²

Genel bir konum bilgisi sağlayan ve iki akarsu arası anlamına gelen *Mezopotamya*, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasını ve yakın çevresini içine alan

⁵⁶ Khoniates, *a.g.e.*, s. 131, 133.

⁵⁷ Kinnamos, *a.g.e.*, s. 49, 213.

⁵⁸ Khoniates, *a.g.e.*, s. 123, 124.

⁵⁹ Khoniates, *a.g.e.*, s. 123.

⁶⁰ Sempad Sparapet, *Chronique Du Royaume De La Petite Arménie Par Le Connétable Sempad*, Recueil Des Historiens Des Croisades Documents Arméniens, Publie Par Les Soins De L'Academie Des Inscriptions Et Belles-Lettres, Tome Premier, Paris 1869, s. 626.

⁶¹ Mehmet Akif Erdoğan, "Akşehir Sancağındaki Dirliklerin III. Murad Devri'ndeki Durumu ve 1583/991 Tarihli Akşehir Sancağı İcmal Defteri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sy. 1 (1990), Ankara, s. 148-150 ve Ekli Harita. Ayrıca bkz. Doğan Yörük, "Karaman Eyaletinde Osmanlı Tımar Düzeninin Tesisi (1483)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXV sy. 40 (2006), s. 177-202.

⁶² Bkz. Mehmet Akif Ceylan, Adnan Eskikurt, *Tarihi Coğrafya Açısından Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) ve Konya Bağırsak Boğazı*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2017, s. 29-32.

coğrafi bölgeye verilen bir addır. Günümüzde bölgenin büyük bir kısmı Irak'tadır. Ayrıca söz konusu akarsuların drenaj havzaları bağlamında bu ülkeden Suriye, Türkiye ve İran'a kadar da uzanır.

Khoniates'in kitabında iki defa geçen *Tzibritze Geçidi*, önemli bir konum bilgisini ve toponimik veriyi teşkil etmektedir. Khoniates'in anlatımıyla;

“Sultan yine de boş durmadı ve yeniden müzakereye girişmek istedi. Ancak İmparator kibirli bir palavrayla, ona cevabını bizzat ve Konya'da bildireceğini belirtti. Bunun üzerine Sultan bir anlaşmaya varılamayacağını anlayarak, Bizans ordusunun Myriokephalon'dan hareket ettikten sonra geçmesi gereken ve *Tzibritze Geçidi* adını taşıyan yolun darlaştığı yeri işgal etti. Geçmek isteyen olurlarsa Bizanslılara derhal karşı koymak üzere birliklerini bu dar geçide doldurdu. *Tzibritze Geçidi* yüksek yamaçlarla çevrelenen uzun bir vadidir. Kuzeye doğru gittikçe dikliği azalır ve yayvan tepeler arasında geniş vadiler halini alır. Güneye doğru ise vadi gittikçe dikleşir ve sarplaşır.”⁶³

Khoniates, daha sonra değinileceği üzere, gerçekten *Tzibritze Geçidi*'nin jeomorfolojik özelliklerini detaylı bir şekilde anlatmıştır. Hem Kinnamos'un kroniğinde söz ettiği *Tzibrelitzemani Geçidi* hem de Khoniates'in bahsettiği *Tzibritze Geçidi* esasen aynı yere tekabül etmektedir. Nitekim İmparator Manuel'in 1146 Konya Seferi'nde Konya'nın batısında şiddetli çarpışmaların yaşandığı saha ile 1176 yılında yapılan Myriokephalon Savaşı'nın aynı geçit ve çevresinde, yani *Tzibrelitzemani /Tzibritze*'de (Konya Bağrsak Boğazı'nda) yapıldığı tarihi ve coğrafi delilleriyle birlikte ortaya konulmuştur.⁶⁴

Paphlagonia, Anadolu'da Karadeniz kıyısında yer alan Samsun ve Amasra ile Çankırı arasında kalan bir bölgedir. *Heraclea Pontica* (Karadeniz Ereğlisi) günümüze ulaşan önemli bir liman ve sanayi şehridir. *Amasenos* (Amasya), *Dorylaion Kalesi* (Eskişehir), *Sublaion Kalesi* (Homa, Gümüşsu – Çivril) ve *Philadelphia* (Alaşehir) Khoniates'in kitabında zikrettiği ve bugüne ulaşan diğer önemli konum bilgileridir (Tablo 3).

Yer Şekilleri: Khoniates, incelenen üç Bizans kroniği arasında yer şekillerini en ayrıntılı biçimde tasvir eden müelliftir. Eserin incelenen kısmında (123-133. sayfaları arasında) Khoniates, 22 adet farklı morfolojik unsura değinmiş ve bilhassa da *Tzibritze Geçidi*'ni mükemmel bir şekilde tasvir etmiştir. Bu tasvirler fiziki coğrafya bağlamında çok değerli ve yüksek ayırt edici niteliğe sahiptir. Yalnızca bu tasvirlerle dayanılarak *Tzibritze Geçidi*'nin yerini tespit etmek coğrafi açıdan imkân dâhilindedir.

⁶³ Khoniates, *a.g.e.*, s. 124.

⁶⁴ Bkz. Adnan Eskikurt, Mehmet Akif Ceylan, *Selçuklu-Bizans Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası Myriokephalon Zaferi (Beşşehir-Bağrsak Boğazı) 17 Eylül 1176*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2015; Ceylan, “Coğrafi Perspektiften Myriokephalon Savaşı'nın Yeri ve Konya Bağrsak Boğazı”, s. 69-94; Mehmet Akif Ceylan, Adnan Eskikurt, *a.g.e.*; Mehmet Akif Ceylan, “Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) Açısından Konya Bağrsak Boğazı'nın Coğrafi Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, sy.7, Konya 2017, s.1-39.

Tablo 3’te verilen; *yolun darlaştığı yer* (iki defa geçmektedir), *Tzibritze Geçidi yüksek yamaçlarla çevrelenen uzun bir vadi, yayvan tepeler ve vadiler, upuzun dağ geçidi ve tepeler, yolun güçlük arz eden kısmı, dağların engebeli uzantısı, geçidin sarp duvarları, sarp ve yüksek tepeler, dar geçit, çatlak ve yarıklar* gibi her bir terim ve cümle Tzibritze Geçidi’ni gayet iyi tanımlar niteliktedir. Aynı şekilde *geçit içinde* (iki defa geçmektedir), *tehlikeli geçit, emniyet arz eden bir tepe, geçitten atmak* diğer morfolojik unsurlar olarak ayırt edilmektedir. Bunlardan *emniyet arz eden bir tepe*, geçitten çıkan Bizans öncü birliklerinin ordugâh kurdukları bir yerdir. Nitekim Khoniates, “*Ordunun tehlikeli geçidi arkasında bırakmış olan öncü birliği, bir anlamda emniyet arz eden bir tepeyi işgal ederek orada etrafı hendekle çevrili bir ordugâh kurdu.*”⁶⁵ demektedir. Daha sonra İmparator Manuel de buraya gelmiştir. Barış görüşmeleri burada yapılmış ve antlaşma burada imzalanmıştır. Bu tepenin, geçidin çıkışında (Bizans ordusunun hareket yönüne göre), ordugâh kurulabilecek kadar geniş ve çevreye hâkim bir konumda olması gerekmektedir.

Khoniates’in kitabında Tzibritze Geçidi’ni yüksek düzeyde tanımlayan morfolojik elemanlardan biri de hiç şüphesiz yarık/ hendek (?) – *VII adet vadidir*. Müellif’e göre; “*Birkaçı Türkleri yararak canlarını geçitten kurtarmışlardı ama bunlar da arkadaki yarıklarda ölümü buldular. Çünkü geçidin burasında birbiri yanında yedi adet yarık (hendek) vardır ve burada geçit biraz genişler ve hemen yine daralır. Bu yarıklar Türkler tarafından işgal edilmiş, dikkatlice korunmaktaydı. Aslında bu civarda Türklerle dolu olmayan hiçbir yer yoktu.*”⁶⁶ Khoniates’in *Historia* adlı eserinin tercüme metinde verilen *yedi adet yarık/ hendek* ifadesi orijinal metninde *VII adet vadi* şeklinde geçmektedir.⁶⁷ Dolayısıyla Tzibritze Geçidi’nde arazide yarık veya hendek değil; ana vadiye açılan dar ve derin tali yan vadiler gözlenmelidir.⁶⁸ Khoniates, eserinde “*Hendekler, içlerine dolan cesetlerle düzelmiş, vadiler tepelere dönmüştü. Çalılıklar cesetlerle örtülmüştü.*”⁶⁹ şeklinde bu vadilerin savaş sırasında durumu hakkında bilgiler de vermiştir.

Eserin incelenen kısmında diğer morfolojik terimler olarak; *geçit, dar geçit, dağların çöktüğü ve felaket vadisi* ile *Avrupa dağları ve Asya dağları* yer almaktadır (Tablo 3). Bunlardan özellikle Tzibritze Geçidi için yapılan *dağların çöktüğü* nitelemesi oldukça önemlidir. Khoniates, savaş sırasında bir Bizans askerinin sözlerini olduğu gibi aktarmaktadır: “*Asker, sözlerinin olanca ağırlığını İmparatora çevirerek şöyle devam etti: Sen değil misin bizi bu Tanrı’nın terk ettiği dar geçide zorla tıkıştıran? Dağların çöktüğü, kayaların üzerimize düşerek bizi ezeceği bu örs içinde, bu ölüm mengenesine sıkıştıran sen değil misin? Bu felaket vadisinden bu cehennem ağzından bize ne? Bu yamrı yumru, sert yokuşta yürümeye çabalamaktan kazancımız ne?*”⁷⁰ diye sormaktadır. Gerçekten bu doğrudan alıntıya

⁶⁵ Khoniates, *a.g.e.*, s. 126.

⁶⁶ Khoniates, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁷ Choniatae, *a.g.e.*, s. 238.

⁶⁸ Ceylan, “Myriokephalon Savaşı’nın Yeri Konusuna Coğrafi Bir Yaklaşım”, s. 169.

⁶⁹ Khoniates, *a.g.e.*, s. 131.

⁷⁰ Khoniates, *a.g.e.*, s. 130.

göre, Tzibrizte Geçidi'nin yüksek ve engebeli uzantılara sahip dağlık kütleler üzerinde olduğu kolaylıkla anlaşılır.

Aynı şekilde Khoniates'in "*Tzibrizte Geçidi yüksek yamaçlarla çevrelenen uzun bir vadidir.*"⁷¹ ve başka bir ifadesinde "*önce, ağırlıklarından kurtulmuş, hafif birliğiyle Türkleri bu upuzun dağ geçidinden sürerek ordusuna böylece geçidi kolayca geçmek imkânını sağlamayı düşünmemiş... ovada yürüdüğü gibi aynı düzende geçidi geçmek istemişti*"⁷² cümleleri, geçidin uzunluğunu ve nispeten yüksek dağlık kütlelerin keşişim noktasında olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Khoniates'in kaydettiği bu terimlerin ve morfolojik tasvirlerin her biri Tzibrizte Geçidi'nin kolayca tanınmasını sağlar niteliktedir.

İklim: Khoniates'in kitabında yer şekillerinde görülen tafsilatlı bilgi iklimle ilgili konularda mevcut değildir (Tablo 3). Işıltan tarafından çevrilen kitabın 123. sayfasında parantez içinde *1176 ilkbaharı* cümlesi vardır. Fakat bu kitabın orijinal metninde yoktur. Dolayısıyla mütercim tarafından açıklayıcı bilgi olarak sonradan eklenmiştir. Khoniates, savaşın yapıldığı zamanı da gününü belirtmeden *Eylül*⁷³ ayı olarak zikretmiştir.

Khoniates'in eserinde bahsedilen önemli bir coğrafi olay da *toz bulutu/fırtına/kum fırtınasıdır* (Tablo 3). Bu terimler savaşın yapıldığı gün yaşanan oldukça önemli bir olayı yansıtır. Savaşın şiddetlendiği bir esnada meydana gelen bu olaydan Khoniates şöyle söz etmektedir:

"Bu sırada şiddetli bir fırtına da koparak etraftaki kum, toz ve toprağı savaşan orduların üzerine fırlattı. Sanki bir gece savaşı yapıyordu. İnsanlar karanlıkta yürümeye çalışıp birbirinin üzerine gidiyor ve dost-düşman ayırmadan öldürüyordu. Kendi arkadaşını ayırmak imkânı yoktu. Türkler ve Bizanslılar kendi arkadaşlarına da kılıç sallıyor, karşısına çıkanı öldürüyorlardı. Öyle ki, oradaki yarıklar bir kitle mezarı haline geldi. Burada Bizanslılar, Türkler, atlar, öküzler ve yük hayvanları yan yana yatmaktaydı. Ancak Bizanslılardan, özellikle İmparator ailesi mensupları ile soylulardan ölenler diğerlerinden çok fazlaydı. Kum fırtınası dinip de göz gözü göstermez karanlık ortadan kalkınca, askerlerin gözleri önüne korkunç bir manzara serildi: hepsi de bellerine, omuzlarına kadar maktullerin cesetleriyle çevrilmişti."⁷⁴

Olaydan nispeten geniş bir şekilde bahseden Khoniates, toz bulutu veya kum fırtınasının şiddeti ve savaşa etkileri ile ilgili de önemli bilgiler vermiştir.

Aynı konu İmparator Manuel Komnenos'un İngiliz Kralı Henry Plantagenet'e yazdığı mektupta:

"Şiddetli saldırı ve püskürtme hareketi sırasında askerler yakında bulunan bir tepeye kale niyetine erişmek için ellerinden geleni yaptılar. İlerleyenler ötekilerininin

⁷¹ Khoniates, *a.g.e.*, s. 124.

⁷² Khoniates, *a.g.e.*, s. 124.

⁷³ Khoniates, *a.g.e.*, s. 124.

⁷⁴ Khoniates, *a.g.e.*, s. 127.

üstlerine ister istemez yüklendiler. Kalkan geniş toz bulutundan askerler bastıkları yerde ne olduğunu göremez hale geldiler. İnsanlar ve atlar birbirlerini çiğneyerek engel tanımaksızın ileriye atıldıklarında yakındaki bir uçurumdan derin vadiye döküldüler. Böylece sadece erlerin değil, en meşhur şövalye ve en yakın akrabalarımızdan bazılarının da ölümüne yol açtı.⁷⁵ biçiminde tasvir edilmektedir.

Niketas Khoniates'e göre oldukça yoğun olan toz/ kum fırtınası, hemen bütün savaş alanını etkilemiştir. Onun ifadesinden toz oluşumunun şiddetli rüzgârdan kaynaklandığı sonucuna varılır. Fakat bizzat savaşa katılan İmparatorun "*kalkan geniş toz bulutu*" ifadesinden ise, "*savaş esnasındaki hareketlilikten*" dolayı savaş sahasının bir kısmında toz bulutu oluştuğu anlaşılır. Dolayısıyla İmparatorun açıklamasının gerçeği daha çok yansıttığı söylenebilir.

Toz bulutu veya fırtınasının meydana gelebilmesi için, havada bir süre asılı kalabilecek kil ve silt gibi küçük unsurların arazi yüzeyinde, Tzibritze Geçidi'nin tabanında bulunması gerekir. Bir başka nokta da, toz bulutu/ fırtınası savaşın yapıldığı yerde bir süredir yağışın düşmediğini ve arazi yüzeyinin kuru olduğunu gösterir. Ülkemiz ve bölge şartlarında, savaşın yapıldığı Eylül ayı, yaz mevsimini takiben oldukça düşük yağış değerlerine sahiptir. Hatta bazı yıllar Eylül ayında hiç yağışın düşmediği de olmaktadır.⁷⁶

Sular: Khoniates'in eserinin incelenen kısmında sularla ilgili 5 coğrafi unsur ayırt edilir. Bunlar: *Marsyas Suyu*, *Menderes Kaynakları*, *çay*, *ırmak* ve *Marmara* (Denizi)'dir (Tablo 3). Kitapta geçen *Marsyas Suyu* Kelainai'de, yani Dinar'da yer alır. Mitolojideki Marsyas hakkında bazı bilgiler veren⁷⁷ Khoniates, Menderes Kaynakları'nın burada olduğunu kaydetmiştir. Daha önce değinildiği gibi aynı kaynaklardan Kinnamos da bahsetmektedir. Bu önemli tarihi eserlerde Marsyas Suyu ve Menderes Kaynakları'nın Dinar'da bulunduğu konusunda yeterli bilgiler mevcuttur.

Eserin incelenen kısmında *çay* ve *ırmak* terimi birer kez geçmektedir (Tablo 3). Bu iki terim, Tzibritze Geçidi'nin içinde bulunan aynı akarsu için kullanılmıştır. Khoniates, savaşın yapıldığı gün İmparator Manuel'in akmakta olan bu çayın/ırmağın üzerinden geçtiğini belirtir. Keza aynı sayfada Khoniates, bu ırmak yanında iken İmparatorun susuzluk hissettiğini ve refakatçilerinden birisine bir kova bularak kendisine su getirmesini istediğini söyler.⁷⁸ Savaşın yapıldığı Eylül ayı ülkemiz şartlarında yerüstü ve yeraltı su seviyelerinin çok düşük olduğu bir döneme tekabül etmektedir. Bu ayda geçidin içinde akış halinde bir akarsuyun varlığı oldukça önemli ayırt edici coğrafi bir özellik olarak dikkati çekmektedir.

⁷⁵ Alexander Alexandrovich Vasiliev, "Manuel Comnenus And Henry Plantagenet", *Byzantinische Zeitschrift*, Band XXIX (1929-1930), Leipzig und Berlin, s. 239.

⁷⁶ Ceylan, "Myriokephalon Savaşı'nın Yeri Konusuna Coğrafi Bir Yaklaşım", s. 171, 172.

⁷⁷ Khoniates, *a.g.e.*, s. 123.

⁷⁸ Khoniates, *a.g.e.*, s. 128.

Kitapta geçen *Marmara* (Denizi)⁷⁹, İmparatorun gördüğü rüyada maiyetiyle birlikte bir gemi gezintisi yapması münasebetiyle söz konusu edilmiştir. Bu gezinti sırasında İmparatorun bindiği gemi parçalanmış, maiyeti mahvolmuş, ancak kendisi güçlkle yüzerek karaya ulaşabilmiştir. Aynı rüyada İmparator, birdenbire Asya dağlarının ve Avrupa dağlarının çöktüğünü de görmüştür.

Bitki Örtüsü: Bu başlık altında dört adet bilgi mevcuttur. Bunlar kitapta geçiş sırasıyla *ağaçlar arası*, *ahlat ağacı*, *ağaç* ve *çalılıklar* terimleridir (Tablo 3). Ağaç ve çalılıklardan oluşan bitki örtüsünün Myriokephalon Savaşı'nın yapıldığı Tzibritze Geçidi ve yakın çevresinde nispeten yoğun olduğu anlaşılır. Eserde geçen ahlat ağacı⁸⁰ ise Tzibritze Geçidi (Boğazı)'nın çıkışına doğru İmparator Manuel'in akarsu kenarında yorgunluğunu gidermek için bir süre gölgesinde oturduğundan dolayı söz edilen ve önem kazanan bir ağaç türüdür.

Sonuç

Bu çalışmada yaklaşık bir asırlık dönemde gerçekleşen ve milli tarihimizde önemli dönüm noktalarını oluşturan 26 Ağustos 1071 Malazgirt Savaşı, İmparator Manuel Komnenos'un 1146 Konya Seferi ve 17 Eylül 1176 Myriokephalon Savaşı'nın yol güzergâhı konu olarak seçilmiştir. Selçuklu ve Bizans arasında cereyan eden bu üç önemli savaşı anlatan üç önemli Bizans kaynağı sırasıyla Mikhael Attaleiates, İoannis Kinnamos ve Niketas Khoniates'in kendi dönemlerinin klasiği haline gelen eserlerinin ilgili kısımları konum, coğrafi terimler ve tasvirler ile toponimik veriler açısından nispeten ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, bazı tablolar ve haritalar teşkil edilmiştir. Konular özellikle coğrafya biliminin araştırma yöntemleri ve teknikleri ile çeşitli harita ve uydu görüntülerinden de faydalanılarak farklı bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Tarihi kaynaklarda coğrafi bilgilerin ve verilerin harita üzerinde gösterilmesi önemli konulardan biridir. Türkiye Selçuklu Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde çizilen bütün haritalar çok genel mahiyette idi. Bundan dolayı o dönemde çizilen haritaların Selçuklu tarihine katkısı yok denecek kadar azdır. Buna karşılık o dönem tarihi kaynaklardaki coğrafi bilgiler ve veriler kullanılarak mevcut teknik imkânlarla çeşitli tematik tarihi haritalar ve atlaslar oluşturmak daha doğru ve faydalı bir yöntem olarak görünür. Fakat ülkemizde tarih alanında tematik haritacılık fazla gelişmemiştir. Bu çalışmada incelenen tarihi kaynaklardan temin edilen coğrafi bilgilere dayanılarak yol güzergâhlarını gösteren üç genel harita oluşturulmuştur.

İncelenen üç tarihi kaynakta anlatımlar genellikle İmparator merkezli ve olay ağırlıklı yapılmıştır. Kitapları yazarların devlet görevlisi ve İmparatora yakın kimseler olması hasebiyle bunun olağan olduğu söylenebilir. Buna karşılık seferlerde kat edilen mesafeler göz önüne alındığında; konum bilgilerinin, mekân tasvirlerinin ve toponimik verilerin çok az olduğu ayırt edilir. Bu bağlamda

⁷⁹ Khoniates, *a.g.e.*, s. 132.

⁸⁰ Khoniates, *a.g.e.*, s. 127.

incelenen müellifler arasında en yetersiz anlatımın Attaleiates'e ve en iyisinin de Khoniates'e ait olduğu görülür.

İmparator Diyojen ve Bizans ordusunun İstanbul'dan Malazgirt'e uzun yürüyüşü yaklaşık bir değerle 1700 km olup 5 ay kadar sürmüştür. Kendisi bizzat bu sefere katılan ve oldukça önemli bir deneyime sahip olan Attaleiates yürüyüş güzergâhı boyunca konum, yerleşim yeri, hatta birçok şehir, dağ, ova, geçit ve diğer mekân özellikleri hakkında çok az bilgiler vermiştir. Eserinin incelenen kısmında genellikle İmparator ve olay ağırlıklı bir anlatım örneği sergilemiştir. İstanbul ile Malazgirt arasında yalnızca dört adet (Sivas, Erzurum, Malazgirt, Ahlat) yerin bugün de bilinen konum bilgisine yer vermiştir.

Khoniates'in anlatımına göre, İmparator Manuel komutasında Bizans ordusu başşehirden Myriokephalon Savaşı'nın yapıldığı Tzibritze Geçidi'ne kadar yaklaşık 5-6 aylık sürede 1000 km'lik bir mesafe kat etmiştir. Manuel savaş sonrasında aynı yoldan da geri dönmüştür. Khoniates eserinde çok sayıda coğrafi bilgileri ve verileri kaydetmiştir. Khoniates bilhassa Myriokephalon Savaşı'na sahne olan Tzibritze/Tzibrelitzemani Geçidi (Konya Bağırsak Boğazı)'nin coğrafi özelliklerini nispeten detaylı tasvir etmiş ve hatta ayırt ediciliği yüksek çok sayıda anahtar kavram niteliğinde morfolojik elemana yer vermiştir.

Selçuklu dönemi tarih araştırmalarında coğrafya, arkeoloji ve sanat tarihi gibi farklı disiplinlerin ortak çalışmalarına ihtiyaç bulunmaktadır. Coğrafya başta mekân ve toponimik analizler, tematik harita çizimi vb. vasıtalarla tarih bilimine önemli katkılar sağlayabilir. Yine mekân özelliklerinin olaylardaki etkisinin belirlenmesi, tarihi olayların doğru yorumlanması ve anlaşılması bakımından da tarihin coğrafya biliminin rehberliğine ihtiyacı vardır. Örneğin burada ortaya konulmaya çalışıldığı üzere özellikle İmparator Manuel Komnenos'un 1146 Konya Seferi ve 17 Eylül 1176 Myriokephalon Savaşı gibi hemen her tarihi olayı coğrafi özellikleri analiz etmeden anlamının mümkün olmadığı görülür.

KAYNAKÇA

- Belke Klaus, Restle Marcell, Galatien und Lykaonien, Tabula Imperii Byzantini, Band 4, Wien 1984.
- Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1993.
- 1/100.000 Ölçekli Harita Konya M28 Paftası, Harita Genel Komutanlığı, 1991.
- 1/200.000 Ölçekli Konya Paftası, Harita Genel Komutanlığı, 1945.
- 1/800.000 Ölçekli Konya Paftası, Harita Genel Müdürlüğü, 1947.
- Ceylan Mehmet Akif, *Baklan-Çivril Havzasının Hidrojeomorfolojik Etüdü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1998.
- _____, “Myriokephalon Savaşı'nın Yeri Konusuna Coğrafi Bir Yaklaşım”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sy.187 (2010), ss. 159-196.
- _____, “Coğrafi Perspektiften Myriokephalon Savaşı'nın Yeri ve Konya Bağırsak Boğazı”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, sy. 5 (2016), ss. 69-94.
- _____, Eskikurt Adnan, *Tarihi Coğrafya Açısından Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) ve Konya Bağırsak Boğazı*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 359, Konya 2017.
- _____, “Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) Açısından Konya Bağırsak Boğazı'nın Coğrafi Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi (USAD)*, sy. 7 (2017), ss. 1-39.
- Erdoğan Mehmet Akif, “Akşehir Sancağındaki Dirliklerin III. Murad Devrindeki Durumu ve 1583/991 Tarihli Akşehir Sancağı İcmal Defteri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sy. 1 (1990), ss. 127-162.
- Eskikurt Adnan, Ceylan Mehmet Akif, “Malazgirt Savaşı'nın Mevkii ve Cereyanı Üzerine”, *Malazgirt Zaferi: Bin Yıllık Miras* (haz. Mustafa Alican), Kronik Kitap, İstanbul 2018, ss. 57-74.
- Eskikurt Adnan, Ceylan Mehmet Akif, *Selçuklu - Bizans Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Myriokephalon Zaferi (Beyşehir-Bağırsak Boğazı-Miryokephalon 17 Eylül 1176)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2015.
- [Http://imperium.ahlfeldt.se/places/27651.html](http://imperium.ahlfeldt.se/places/27651.html) Erişim Tarihi: 14.03.2019.
- Ioannes Cinnamus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae: Ioannes Cinnamus* (ed. Barthold Georg Niebuhr), İmpensis Ed. Weberi, Bonnae 1836.
- Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, (Haz. Işın Demirkent), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Kesik Muharrem, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi: Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Kiepert Richard, *Karte von Kleinasien*, Band CII, Afium Karahisar, Berlin 1905.
- Kiepert Richard, *Karte von Kleinasien*, Band CIII, Konia, Berlin 1912.

- Michael Attaleiates, *Historia*, Series: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae (Ed. Wladimiro Bruneto de Presle, Immanuel Bekkerus), Impensis Ed. Weber, Bonnane 1853.
- Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- Nicetae Choniatae, *Historia*, Ex Recensione Immanuelis Bekkeri, Impensis Ed. Weberi, Bonnae 1835.
- Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Ramsay William Mitchell, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. Mihri Pektaş, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1960.
- Sěmpad Sparapet, *Chronique Du Royaume De La Petite Armémie Par Le Connétable Sěmpad*, Recueil Des Historiens Des Croisades Documents Arméniens, Publie Par Les Soins De L'Academie Des Inscriptions Et Belles-Lettres, Tome Premier, Paris 1869.
- Vasiliev Alexander Alexandrovich, "Manuel Comnenus And Henry Plantagenet", *Byzantinische Zeitschrift*, Band XXIX (1929-1930), ss. 233-244.
- Yörük Doğan, "Karaman Eyaletinde Osmanlı Tımar Düzeninin Tesisi (1483)", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXV/ sy. 40 (2006), ss. 177-202.

TARİHÎ COĞRAFYA'NIN SELÇUKLU TARİHİ ARAŞTIRMALARINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

ADNAN ESKİKURT*

Özet

Tarihle ilgili araştırmalarda kullanılan bazı disiplinlerarası yaklaşım ve bakış açıları uzun bir süredir önem kazanmaktadır. Şüphesiz bu durumun bazı nedenleri vardır. Meselâ yazılı belgelerin eksikliği Selçuklu dönemine ait çalışmalarda farklı disiplinlerden yardım almayı daha detaylı sonuçlara ulaşabilmek için bir gereklilik haline getirmektedir. Tarihî Coğrafya da Selçuklu tarihini araştıran tarihçilerin çok fazla yarar sağlayabileceği ehemmiyetli disiplinlerden biridir.

Tarihî Coğrafya XIX. yüzyıla kadar daha çok coğrafyanın gelişiminin incelenmesine ait bir başlık olarak ele alınmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren ilgi tedricen değişmiş ve araştırmacılar tarihi ön plana alarak coğrafyanın üzerinde durmaya başlamışlardır. Ancak bu disiplin asıl önemini tarihi olaylar üzerindeki coğrafi etkiye dair müzakerelerin başladığı XX. yüzyılda kazanmıştır.

Tarihî Coğrafya saha araştırmalarına da dayanan önemli bir disiplindir. Tarihî coğrafyacı yapacağı bir saha çalışması ile kütüphane ve arşiv çalışmasıyla mümkün olmayan bazı tespitler ve sonuçları ortaya koyabilir. Fizikî ve beşerî görünümün özelliklerini ayırt edebildiği ve tarihî değişimleri izleyebildiği için Selçuklu tarihi meselelerinin izahına yeni yaklaşımlar getirebilir. Bu beceriler dönemin araştırılmasına yaptığı katkılara hayli önem kazandırır. Bununla birlikte, tarihî coğrafyacının da çalışmasına başlamadan önce inceleyeceği dönem hakkında bazı yazılı verilere ihtiyaç duyacağı unutulmamalıdır.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Coğrafya, Selçuklu Tarihi, Metodoloji

THE PLACE AND IMPORTANCE OF HISTORICAL GEOGRAPHY IN SELJUK HISTORY STUDIES

Abstract

Some interdisciplinary approaches and perspectives used in historical research become important for a long time. Of course, there are several reasons for this situation. For example, in studies relating to the Seljuq period, the lack of written documents makes it necessary to obtain help from various disciplines in order to draw more detailed conclusions. Historical Geography is also one of the most important disciplines that historians who study the history of Seljuqs can benefit greatly.

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, adnaneskikurt@gmail.com.

Until the XIXth century, Historical Geography was considered as an area, mainly related to the study of progress in geography. Starting in the nineteenth century, attention gradually shifted, and researchers began to dwell on geography, bringing history to the fore. But this discipline acquired fundamental importance in the XXth century, when discussions focused on the influence of geography on historical events.

Historical Geography is also an important discipline depending on field research. Historical geographers using field research can come to new discoveries and conclusions, which is impossible with the help of library and archival research. Therefore, he can bring new approaches to the problems of the history of the Seljuqs, since he can distinguish between physical and human features of landscapes and track historical changes. Such skills give his contribution to the research of that period significant importance. However, it should be borne in mind that the historical geographer also needs some documentary evidence about the period he intends to investigate before starting his research.

Keywords: Historical Geography, Seljuq History, Methodology.

Giriş

Beşerî etütlerde tarihi gelişime büyük yer ayrılması ve meselelerin aynı zamanda Tarihî Coğrafya metotları ve perspektifi içinde incelenmesi gerekir. Üstelik bir ihtisas dalı olarak Tarihî Coğrafya'nın büyük ölçüde ihmal edilmiş olması, en az 6-7 bin yıldan beri meskûn olan Türkiye'de yerleşme ve topraktan faydalanma ile ilgili birçok problemlerin karanlıkta kalmasına veya etütlerin sathîliğine sebep olarak bir an önce giderilmesi gereken çok büyük bir eksiklik teşkil etmektedir.¹

Erinç'in 1973 yılındaki bu dikkat çeken sözleri hayli önemlidir. Nitekim günümüzde de insanoğlunun tarihî süreçteki beşerî faaliyetlerini konu edinen çalışmalarda tarihî gelişime büyük yer ayrılmakta ancak araştırmacılar meseleleri ele alırken Tarihî Coğrafya metotlarını pek kullanmamaktadır.

Öte yandan belirli bir bölgede yaşayan insanlar ve davranışlarındaki coğrafi unsurların etki derecesini yani coğrafi potansiyeli dikkate alan çalışmaların giderek önem kazanmakta olması sevindiricidir. Zira medeniyetlerin idarî ve askerî bünyeleri ile sosyal ve iktisadi ilişkilerine ait yapıyı ortaya koymak için dönemin genel şartları yanında medeniyetler üzerinde etken olan coğrafi potansiyel de önemlidir. İncelenen sahanın sakini nüfus kitlesinin demografik özelliklerinin (yoğunluk, dağılım, yer değiştirme sebepleri, meşguliyet türleri vb.) tespiti de hadiselerin ilmî izahı mahrum kalmamasını sağlayacaktır.² Bununla beraber arzulanan gelişme düzeyine henüz ulaşılamamıştır. Bu durum, meseleyi metodolojik anlamda ele alan çalışmaların henüz yeterli ölçüde olmamasına bağlanabilir.

¹ Sırrı Erinç, *Elli Yılda Coğrafya*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü yay., no. 11, Ankara 1973, s. 51.

² Adnan Eskikurt, "Tarihî Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi Konusunda Genel Bir Değerlendirme", *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı. 11, Ocak, İstanbul 2005, s. 43.

1)Tarihî Coğrafya Nedir?

İnsan topluluklarının dünya üzerinde işgal ettikleri bölgelere *coğrafi mekân* denir. Tarihî gelişim sürecinde toplulukların hayatı için şart olan bu mekân, maddî koşullara bağlı olarak bazı görevleri yerine getirir. Nitekim deniz kenarında veya ovalarda yaşayanlarla çöllerde, steplerde (bozkırlarda) veya nehir boylarında oturanların arasında farklar vardır. Coğrafi faktörlerden kaynaklanan bu farklılıklar, tarihi süreçte insan topluluklarının sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantılarını farklı etkilemişlerdir.³

İnsan ve tabii çevre arasındaki ilişkiyi ortaya koyarak coğrafi mekân tabirinin izahını kolaylaştıran benzer görüşler vardır. Bunlardan biri Denker'in bir çalışmasında yer alan ve insan ve tabii çevre ilişkisini hiçbir tarafa üstünlük tanımadan incelemeyi doğru bulan ve aralarındaki sıkı işbirliğinin meydana getirdiği ünite veya bölgenin coğrafyacının başlıca inceleme sahası olduğunu ortaya koyan Vidal De La Blache'ye aittir.⁴ “İnsanlığın bugün ulaşmış bulunduğu yüksek medeniyet seviyesi ve yeryüzünün büyük bir kısmında tabii çehre ve çevre yerine, bu çevreye kendi damgasını vurmak suretiyle yarattığı ve coğrafi çevre şeklinde ifade edilebilecek olan tabii-beşerî çehre ve çevre, insanın tabiata karşı savaşında ve medeniyet yolunda bugüne kadar kazandığı büyük zaferin tanıklarındır” diyor Tanoğlu bir diğer görüşün sahibidir.⁵ Erinç de “Türkiye'deki bütün beşerî faaliyetler, yüzyıllar boyunca az çok istikrar gösteren bir fizikî temel üzerinde, 6 bin yılı aşan bir iskân devresi boyunca zamanla değişmiş tarihî ve sosyal olaylara ait izler, muhtelif kültürler için kalıntı ve kaynaşmaların ana hatlarını çizdiği bir ortamda, bu ortam tarafından etkilenerek ve aynı zamanda onu etkileyerek cereyan eder” şeklinde görüşünü ortaya koymuştur.⁶ Benzer bir görüş ortaya koyan Tunçdilek ise “coğrafi mekânın sunduğu imkânlardan yararlanmak orada yaşayanların zekâ, kabiliyet ve gelişmişlik dereceleriyle ilgilidir. Dolayısı ile tarihî süreçte aynı mekânda farklı şekilde gelişmiş insan toplulukları var olmuştur” demiştir.⁷

Coğrafi mekânın izahına dair bu ifadeler dikkate alındığında Tarihî Coğrafya çalışmalarında iki hususun ön plâna çıktığı görülür; Bunlardan biri, insan ve davranışlarında bölgesel ya da yerel fizikî coğrafya özelliklerinin etkileridir. Bir diğeri de coğrafi görünümde beşerî faaliyetlerle meydana gelen değişimler, bunların incelenmesi ve tasviridir.

³ Adnan Eskikurt, a.g.m, s. 44

⁴ Bedriye Tolun Denker, *Yerleşme Coğrafyası Kır Yerleşmeleri*, İstanbul Üniversitesi yay. no. 2275, Coğrafya Enstitüsü yay., no. 93, İstanbul 1977, s. 9.

⁵ Ali Tanoğlu, *Beşerî Coğrafya Nüfus ve Yerleşme*, c. I, İstanbul Üniversitesi yay. no. 1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü yay. no. 45, İstanbul 1966 s. 7; Ali Tanoğlu, “Coğrafya Nedir”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 7,sayı. 14, İstanbul 1964, s. 6.

⁶ Sırrı Erinç, “Türkiye: İnsan ve Ortam”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 10, sayı: 18-19, İstanbul 1973, s. 1.

⁷ Necdet Tunçdilek, “Türkiye’de Kır Yerleşmesinin Gelişimi ve Evrimi”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 80/23, İstanbul 1980, s. 1-2.

Bu görüşler, Tarihî Coğrafya için bir tanımlama yapmayı mümkün kılmaktadır. Buna göre milletlerin ve devletlerin hatta kültürlerin meydana gelmesinde etki imkânlarını açıklayan ve böylece tarihî olayların anlaşılmasına yarayan metotlu coğrafya bilgisine Tarihî Coğrafya denir. Coğrafi özelliklerin tarihi süreçte yerleşim birimleri, sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel yaşantı üzerindeki tesirlerinin anlaşılmasına katkı yapar. Ortaçağ'da gerçekleşen ve sonuçları ile tarihin akışına tesir eden birçok büyük savaşın da coğrafi özelliklerin avantaj sağladığı, yani coğrafi bilgi sahibi tarafların lehine neticelendiği dikkate alınacak olursa, Tarihî Coğrafya'nın bunların araştırılmasında da büyük katkıları olacağı ortadadır.

Tarihî Coğrafya'ya Giriş isimli bir çalışma kaleme almış olan Sevin ise, “Her tarihi olayın cereyan ettiği bir mekân vardır. Her medeniyet, bir zemin üzerinde kurulur. Zeminin doğal şartları, üzerinde kurulan medeniyetin yayılıp gelişmesinde veya dağılıp yok olmasında en önemli rolü oynar. İklimi elverişli, toprakları verimli, akarsuları bol, yer altı kaynakları son derece zengin bir coğrafi sahada kurulan herhangi bir siyasî teşekkülün gelişip serpileceği muhakkaktır. Başka bir tabirle, coğrafi faktörler, olumlu ya da olumsuz yönden tarihî olayları etkilemektedir. İşte coğrafi faktörlerin, tarih ilmine etkilerini inceleyen bilim dalında Tarihî Coğrafya denir” şeklinde bir tanıma yer vermiştir.⁸

Yine Tarihî Coğrafya isimli bir çalışma kaleme almış olan Gümüşçü de “Kısaca geçmişin coğrafyası şeklinde de tanımlanan Tarihî Coğrafya'da asıl amaç tarih öncesi ve tarihî dönemlere ait yüzey araştırmaları ile arkeolojik araştırmalar sonucunda kazılardan çıkan malzemeler ile geçmişe ait bütün belge ve bilgileri kullanarak coğrafi sentez yapmaktır. Başka kelimelerle Tarihî Coğrafya bütün tarihi belge ve bilgilerden yola çıkmak kaydıyla, modern coğrafya ilke ve yöntemlerini kullanarak geçmiş bir zaman diliminde bir sahanın coğrafi araştırmasını yapmaktır. Fakat en eski devirlerden itibaren bu zaman dilimleri kronolojik sırayla birleştirildiğinde, geçmişten günümüze kadar olan zaman da araştırılmış olmaktadır. Gerçekten de, Tarihî Coğrafya'da esas olan geçmiş olduğuna göre, bahsedilen geçmiş araştırılırken başka bilim dallarının yardımına başvurmak, bir zorunluluk haline gelmektedir. Çünkü en azından geçmişe ait bilgi ve belgelerin elde edilip okunması ve değerlendirilmesinde mutlaka başka bilimler ve bu bilimlere ait metotlardan faydalanma gereği doğmaktadır ki, bu durumda Tarihî Coğrafya interdisipliner bir karakterde olmak zorundadır” şeklinde bir açıklama ile Tarihî Coğrafya'nın tanımı, amacı, yöntemleri ve disiplinlerarası hüviyetinden söz etmiştir.⁹

2) Tarihî Coğrafyacının Amacı

Tarihî coğrafyacı temelde tarihin bir döneminde yeryüzünün herhangi bir bölgesinin coğrafi özelliklerini araştırır ve tasvirini konu edinir. Bu amaçla da

⁸ Veli Sevin, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa 2016, önsöz.

⁹ Osman Gümüşçü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe yay., İstanbul 2016, s. 161.

yeryüzü üzerinde insan topluluklarının dağılımı ve kurdukları devletlerin coğrafi durumlarını (mekân özelliklerinin devletlerin kuruluş ve gelişme süreçlerindeki etkileri ile demografik, iktisadî ve sosyal yönlerden beşerî ortamı tayin esasları vb.) inceler.¹⁰ Hedefi, mekân özelliklerinin insan davranışları üzerindeki etkilerini ve beşerî-iktisadî faaliyetlerin bu özelliklere kazandırdığı değeri ifade eden coğrafi potansiyeli tespit etmek ve bu faaliyetlerin açıklanmasını kolaylaştırmaktır.

Tarihî coğrafyacı insanların geçmiş dönemlerdeki dağılımını ve ortaya koydukları yerleşme modellerini inceleyerek çalışma konusunun erken dönemlerine ışık tutacak verilere de ulaşır. İnsanın çevresine uyum sağlaması ve başta ziraat olmak üzere endüstri, ticaret ve nüfus yoğunluğu konularında sebep olduğu değişimleri aydınlatma fırsatı bulur. Bununla birlikte, tarihî coğrafyacı siyasî ve idarî birimler ile bunlardaki değişimleri ve yol açtıkları coğrafi etkileri de ele alır. Ancak çalışmalarını konusu ile sınırlamaz, bilâkis çevre özelliklerini de dikkate alır.¹¹

Coğrafi gerçeklerin tespiti ve lokasyon meselesinin halli ise usul konusunda ilk ele alınan konulardır. Saha araştırması öncesi incelenecek bölge sınırlandırılmalıdır. Bu konuda en önemli yardımcı bölgenin doğal özelliklerinin (yeryüzü şekilleri, su bölümü çizgileri, pedolojik, litolojik ve tektonik vd.) civarından farklılığıdır. Bölgenin sık ya da seyrek nüfuslanmış olması, yerleşmelerin özellikleri ya da tarımsal, kültürel farklılıkları ifade eden beşerî özellikler de yardımcı olacaktır.

Araştırma sırasında elde edilen bilgiler sentez yolu ile bir araya getirilmelidir. Monografi metodu ile sebep ve sonuçlar ortaya konmalı, ancak araştırmanın tarihî bir yönü de olduğundan tarihî metot da takip edilmelidir. Bu da yazılı ve maddî kültür belgelerinin incelenmesini gerekli kılar. Bütün bunlar yapıldığında hem konu enine boyuna incelenmiş hem de coğrafi gerçekler arasındaki etkileşim tespit edilmiş olur. Böylece elde edilen bilgiler artar ve karşılaştırmalar yolu ile bazı sonuçlara ulaşmak ve çeşitli tasvirleri ortaya koymak mümkün olur. Son olarak arazi çalışmaları ile geçmişe ait yazılı belgeler ve diğer kalıntılardan sağlanan bilgiler coğrafya sistematığına uygun tasnif edilmeli, harita üzerinde işaretlenmelidir. Hazırlanan bu haritalar lokasyon (konum), topografya ve beşerî-iktisadî faaliyetleri izah etmede hayli yararlı olacaktır.

3) Selçuklu Dönemini Ele Alan Tarihî Coğrafyacının Verileri

Selçuklu dönemini ele alan tarihî coğrafyacının günümüz koşullarında bazı öncelikleri vardır. Bunlardan en önemlisi incelediği mekâna ait bilgi ve verilere sahip olmaktır. Bunların mekân dâhilinde dağılımlarının belirgin değişmez özellikler olması büyük önem taşır. Zira diğer bilim dalları mensuplarının ortaya koydukları verilerin tarihî coğrafyacının kesin bir kanaate varmasına yeterli ölçüde yardımcı

¹⁰ Mesut Elibüyük, "Coğrafya'nın Önemi, Tanımı ve Sınıflandırılması". *Türk Kültürü Araştırmaları* (Prof. Dr. Talip Yücel'e Armağan), TKAE., yıl: XXXIII/1-2, Ankara 1997, s. 122-128.

¹¹ Jean Brown Mitchell, *Historical Geography*, The English Universities Press Ltd., London 1963, s. 14-15.

olmadığı durumlarda bu husus ön plâna çıkmaktadır. Meselâ ele alınan bir mekânda tarihin bir döneminde yer alan yapılar, ziraat arazileri, çayırlar ve orman alanlarının sahipleri ve kıymetlerine dair kimi tarihî kayıtlar bulunabilmektedir. Ancak bunların konuları ve incelenen dönemdeki durumlarına ait kayıtlar ile arkeolojik araştırmaların yetersiz olması bizim mekânın bütünü hakkında bir tasvir yapmamızı zorlaştırabilir. Yine istisna kabilinden yaşanmış felâketlerden bahislerin mevcudiyetine karşılık kaynaklarda günlük hayata ve sıradan uygulamalara yer verilmemiş olabilir. Hatta bu konularda bilgi olsa da lokasyon tayinine yarayacak veriler yeterince incelenip ortaya konulmamış da olabilir. Bu eksiklik zamanla daha fazla bilgi toplanması yanında, tarihçi ve coğrafyacı arasında işbirliği arttığında, yani disiplinler arası çalışmalar önem kazandığında düzelecektir. Ancak bu gerçekleşene değin araştırmacılar mekân hakkında yapılacak sağlam analizlerle yetineceklerdir.

Selçukluların hâkimiyet kurdukları memleketlerdeki beşerî-iktisadî faaliyetlerinin erken dönemlerine dair yazılı kayıtlarda bulunan bilgiler gerçekten çok yetersizdir. Verilen bilgiler savaş ve mücadeleler, hükümdarlar ve soylular hakkındaki efsane niteliğinde bahislerden müteşekkildir. Nitekim Mitchell'in de dediği gibi "heyecanlandırıcı olayların ötesinde, sıradan insanların günlük meşguliyetleri; toprağı sürme, hayvanları gütmeye, ormanları kesme, bataklıkları kurutma, köyler ve şehirler inşa etmeleri Ortaçağ'a ait yazılı kaynaklarda pek yer almaz. Fatihler ve krallar şüphesiz coğrafi değişimin yolunu hazırlar fakat köylü ve sanatkarlar bunu büyük ölçüde meydana getirirler. Bu mütevazı ahalinin coğrafi araştırması uzak geçmişte nasıl izlenebilir? Öncelikle dolaylı tanıklığın tümü ipuçları elde etmek için bir araya toplanmalıdır. Araştırmacı her zaman açık bir zihin ile çalışmalı ve verileri elde etmek için arazinin kendisini incelemelidir. Bunları yaparken geçmişle alâkalı uzmanların yardımları yararlı olacaktır."¹²

Sınırlarını belirlediği bir saha araştırmasını plânlayan bir araştırmacı, tatminkâr sonuçlar ve yeni keşifler yapma umudu taşımadan öncelikle mümkün olan verilerin ve civardaki tanıklıkların peşine düşmelidir. İncelediği sahadaki yöresel farklılıkları benzer olaylar metodu ile belirlemeli ve elde edeceği sonuçların daha somut olmasına çalışmalıdır.

Selçuklu dönemini ele alan Tarihî Coğrafya çalışmasında yararlanılacak en önemli malzemeler; epigrafik ve nümizmatik kaynaklar, vakfiyeler, çeşitli vesikalar (fermân, menşur, taklid, berat, alım satım senetleri, temlik-nâmeler, resmî yazışmalar vb.), münşeât mecmuaları, vekâyinâmeler, coğrafi eserler ve seyahatnamelerdir. Ayrıca resmî ve istatistikî kayıtlar (devletlerarası yazışmalar, fermânlar, arşiv kayıtları, vakfiyeler, salnâmeler vb.), arkeolojik tanıklık (iskeletler, takılar, aletler, paralar, silahlar, evler, kaleler, dinî yapılar), toponimik kayıtlar, çeşitli plân, kroki ve haritalar ile çağdaş tarih ve coğrafya eserlerinden (kitap ve makaleler, raporlar, istatistikler, analitik etütler vb.) faydalanmak zarureti de vardır.

¹² Jean Brown Mitchell, a.g.e, s. 19.

Üzerlerinde kitabe ve yazıtlar yer alan muhtelif yapılar, mezar taşları ve lahitler, çeşitli eşyalar vb. Tarihî Coğrafya çalışmaları için önemli birer bilgi kaynağı durumundadırlar. Epigrafik kaynaklar olarak bilinen bu yazılı metinler genellikle zamanın tahribatına karşı koyabilmiş dayanıklı malzemeler üzerine işlenmişlerdir. Güvenilirliği yüksek olan bu kaynaklardan üzerinde buldukları yapılar, eserler ve banilerinin hayatları, makam ve rütbeleri ile faaliyetleri hakkında malumat edinmek mümkündür. Ayrıca vergi ve malî düzenlemeler, fetihnâmeler ve vakfiyelere ait kitabe ve yazıtlar da vardır. Selçukluların hâkimiyet tesis ettikleri memleketlerde bulunan bu gibi Arapça ve Farsça kitabelerin önemli bir bölümü yayınlanmıştır.¹³

Nümizmatik kaynaklar (paralar/sikkeler) da Tarihî Coğrafya araştırmalarında başvurulacak güvenilir kaynak türleri arasındadır. Hükümdarların cülûsları, unvanları, isyanlar gibi konularda bilgi verirler. İslâm dünyasında Emevîler döneminden itibaren görülen altın (*dînâr*), gümüş (*dirhem*) ve bakır paralar darp etme geleneği Selçuklu döneminde sürdürülmüştür. İslâm darphanelerinde para basım faaliyetleri hakkında yayınlanmış birçok çalışma vardır ve bunlardan Selçuklu döneminde kullanılan paralar hakkında bilgi almak mümkündür.¹⁴

Tarihî coğrafyacı, incelediği bir sahada Selçuklu döneminde yaşanmış hadiseler hakkında epigrafik ve nümizmatik kaynaklardan farklı şekillerde de yararlanabilir. Meselâ yeri tartışmalı olan önemli bir savaşın gerçekleştiği düşünülen bir mevkide bulunan bir para, savaşa katıldığı bilinen önemli bir şahsiyete ait bir mezar veya lahit savaşın yeri ve tarafları hakkındaki iddiayı güçlendirecektir. Yine o çevrede bulunan bir han (kervânsaray) kalıntısı da normalde incelenen mevkiin işlek bir yol güzergâhında olup olmadığına işaret eder. Ancak burada asıl dikkat edilmesi gereken hanın kim tarafından yapıldığı ve savaştan önce mi sonra mı inşa edildiğidir. Zira bu durum bize savaş sonrasında bölgenin bir tarafın hâkimiyeti altına girdiğini ve güvenlik kaygısının ortadan kalkması ile işlek bir ticaretin başladığını gösterir.

Vakıfların işleyişi ile ilgili düzenlemeleri muhtevî olan vakfiyeler, sosyal, ekonomik ve kültürel konularda olduğu gibi Tarihî Coğrafya araştırmalarında önemli birer kaynak durumundadırlar. Selçukluların hâkimiyet kurdukları İran ve Anadolu coğrafyalarına ait birçok vakfiye günümüze ulaşmış ve bunlara ait yayınlar yapılmıştır.¹⁵ Tarihî coğrafyacı bu kaynaklardan toprak sistemi, ziraî üretim, vergiler, eğitim sistemi gibi konularda malumat edinerek incelediği bir mekân hakkında tamamlayıcı bilgilere ulaşabilir.

Fermân, menşur, taklîd, berat gibi resmî ve özel yazışmalardan müteşekkil vesikalar da incelenen dönemin siyasî ve idarî yapısı yanında sosyal, ekonomik ve kültürel yönlerini ortaya koyan önemli kaynaklardır. Selçukluların hâkim oldukları

¹³ Osman Gazi Özgüdenli, "Ortaçağ Tarihinin Kaynakları", *Tarih Metodu*, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir 2011, s. 101-102.

¹⁴ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.m., s. 103.

¹⁵ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.m., s. 103-104.

memleketlerde kaleme alınmış resmî ve özel yazışmalardan günümüze ulaşan örnekler vardır ve bir kısmı yayınlanmıştır.¹⁶ Siyasî ve idarî konular yanında vakıflar, vergiler, toprak hukuku, mülkiyet ile ilgili meselelerde yarar sağlayan vesikaların tarihî coğrafyacı için ayrı bir önemi de yer isimleri konusunda önemli bir malumat kaynağı olmalarıdır. Özellikle Büyük Selçukluların son zamanları, Atabegler, Türkiye Selçukluları ve İlhanlılar dönemlerine ait bazı alım-satım senetleri ve temlik-nâmeler bu konuda tarihî coğrafyacı için yararlı birer kaynak durumundadırlar.

Günümüze ulaşmayan vesikaların suretlerinin toplandığı eserler olan münşeat (*inşâ*) mecmuaları da devlet meselelerine ait muhtevî oldukları malumat nedeniyle Tarihî Coğrafya çalışmalarında önemli birer kaynak durumundadırlar. Bunlar, münşi ve müellifler tarafından yazışma usullerinin yeni göreve başlayan memurlar tarafından öğrenilmesi amacı ile hazırlanmış vesika suretlerinden ibaret eserlerdir. Ancak yer yer metinlerin özetlenmiş ve kısaltılmış olmaları nedeniyle dikkatle kullanılmalrı gerektirmektedir.

Batı dünyasında kronik (*chronicle*) olarak adlandırılan vekâyinâmeler, devlet erkânı çevresinde gelişen tarihî hadiseleri, özellikle de siyasî ve askerî ilişkileri ele alan ve günü güne tutulmuş kayıtlardır. Özellikle şehirler ve yakın çevresinin sosyal, dinî ve kültürel tarihi için de önemli malumat içerirler. IX. yüzyıldan itibaren tarihin ayrı bir bilim dalı haline gelmesi ile İslâm dünyasında Bağdat ve Kahire gibi merkezlerin başını çektiği birçok Müslüman şehrinde yazılan hacimli eserlerin sayısı artmıştır. Birçoğu bürokrasinin içerisinde veya ilişkili müellifler tarafından resmî belge ve tanıklıklara dayanarak genel ve özel tarih eserleri (hükümdar ve hanedanlara mahsus) ile şehir ve bölgelere mahsus tarihler kaleme alınmıştır. Tarihî coğrafyacı büyük şehirler dışında cereyan eden hadiseler, sosyal, ekonomik ve kültürel yapılar, meslekler, üretim ve ticaret ile ilgili aradığı malumatı bilhassa şehir ve bölgelere mahsus eserlerde bulabilir.

XVIII. yüzyılda Divân-ı Hümâyûn'a bağlı kurulan vakanüvis kalemi ile Osmanlı Devleti'nde bu iş resmî bir mahiyet kazanmış ve Naimâ Mustafa Efendi bu vazifeye ilk tayin edilen kişi olmuştur.¹⁷

Araştırmacıların en fazla kullandıkları başvuru kaynakları arasında yer alan vekâyinâmeler, özellikle Selçuklular tarafından hâkimiyet kurulan alanlar dikkate alındığında, bu bölgelerin yerli unsurlarının dillerinde (Arapça, Farsça, Grekçe, Ermenice ve Süryanice) kaleme alınmışlardır. Bunların dışında özellikle Bizans ve Haçlı dünyası ile ilgili ilişkiler için başvurulan Latince kaynaklar da önemlidir. Bunların önemli bir bölümünün gerek Türkçe ve gerekse de batı dillerinde tercümeleleri mevcuttur. Bilhassa Selçukluların Anadolu'daki hâkimiyetlerinin son

¹⁶ Osman Gazi Özgüdenli, a.g.m, s. 105-107.

¹⁷ Mübahat Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1991, s. 23; Ekrem Memiş, *Tarih Metodolojisi*, Selçuk Üniversitesi yay., no. 62, Konya 1989, s. 52-53.

devresi için Bizans ve Latin kaynakları yanında Osmanlı Devleti'nin erken dönemi ele alan Osmanlı kroniklerinden yararlanmak da mümkündür.

Tarihî coğrafyacının Selçukluların hâkim oldukları memleketler hakkında başvurabileceği önemli kaynaklar arasında coğrafya eserleri de yer alır. İslâm Dünyası'nda X. yüzyılda itibaren İbn Hurdâzbih, Ya'kûbî, İbn Rusteh, İbn Fakîh, İstahri, Makdisî, İbn Havkal, İbnu'l-Belhî, İdrisî, İbn Sa'îd el-Magribî, Kazvîni, Hamdullâh Mustevfî, Ebu'l-Fidâ ve Ömerî gibi müellifler eli ile kaleme alınan bu eserler, el-Mesâlik ve'l-memâlik, Kitâbi'l-Buldân ve Hudûdu'l-'âlem vb. isimler taşırlar.¹⁸ Selçuklu hâkimiyeti altına girmiş memleketlerin fizikî ve beşerî coğrafya özellikleri yanında tarihi, kültürel ve ekonomik özelliklerine de yer verirler. Madenlerin işlenmesi, ticaret, el sanatları, ziraat hayatı, nüfus özellikleri ve toplumu meydana getiren zümreler vb. konulara dair bilgiler tarihî coğrafyacının her zaman ihtiyaç duyduğu bilgilerdir. Tarihî coğrafyacı incelediği sahanın Selçuklu hâkimiyeti sırasındaki durumunun tasvirini, insan-mekân ilişkisini ve meydana gelen coğrafi potansiyeli ortaya koyan bu eserler sayesinde daha kolay yapabilmektedir. Meselâ Musul Zengî Atabegleri'nin hâkim oldukları el-Cezîre bölgesinin Suriye'yi tehdit eden Haçlı istilâlarından uzak kalmasını buranın sahilden uzak doğu kesimine doğru yer alan çöl alanları ile izah edebilmek, yine Ortaçağ genelinde Dicle ve Fırat arasında uzanan sulama kanalları sayesinde hayli verimli bir yer olan Aşağı Mezopotamya Havzası'nın bölgedeki Selçuklu hâkimiyetinin XII. yüzyıl sonlarında sarsılması ve bölge hâkimiyetine yönelik çatışmaların şiddetlenmesine bağlı XIII. yüzyıldaki durumunu açıklayabilmek bu coğrafya eserlerindeki malumat sayesinde mümkün olan hususlardır.

Seyyahların ziyaret ettikleri memleketlerin ve halklarının enteresan buldukları yönlerini ele aldıkları eserler olan seyahatnâmeler de tarihî coğrafyacı için önemli kaynaklardır. Ancak Roma döneminden itibaren önem kazanan seyahatnâmelerde (meselâ Antonine Seyahatnâmesi ve Peutinger Tablosu) mübalağalara ve başka eserlerden alıntılara rastlandığından bunlar dikkatle incelenmelidir. İbn Fadlân, Nâsır-ı Hüsrev, Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, Ebu'l-Hasen Takiyuddîn Alî b. Ebî Bekr b. Alî el-Herevî el-Mevsilî, İbn Cubeyr ve İbn Battûtâ Selçukluların hâkimiyet kurdukları memleketleri tanıtan önemli Ortaçağ seyahatnâme müellifleridir. Johann de Plano Carpini, Simon de Saint Quentin, Wilhelm von Rubrok, Marco Polo ve Ruy Gonzales de Clavijo, Josaphat (Giosafa) Barbaro, Caterino Zeno, Ambrogio Contarini gibi bir kısım yabancı gezgin, tüccar veya din adamlarına ait bazı örnekler de vardır. Eserlerinde yer isimlerine ait listeler, diyagramlar halinde bazı açıklamalar ve yol güzergâhları mevcuttur.¹⁹ Evliyâ Çelebi ve Kâtip Çelebi de eserlerinde ilginç tespit ve tasvirlerle yer veren ve XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasını bizlere tanıtan önemli seyyahlardır. Yeryüzünün görünümünde

¹⁸ Detay için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, a.g.m, s. 121. Ayrıca bkz. Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, Kitabevi yay., İstanbul 2002 ve Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK., Ankara 2001.

¹⁹ Sami Öngör, *Coğrafî Keşifler ve Tetkik Seyahatleri Tarihi*, Maarif Basımevi, İstanbul 1954, s. 25-31, 34-46, 173-174.

kısa sürede değişimler meydana gelmediği düşünülürse tasvirlerini önemli kabul etmek gerekir.

Selçukluların hâkim olduğu diğer coğrafyalarda sonraki dönemlerde kurulan devletlerin kayıtları da kimi zaman istatistikî mahiyet arz eder ve karşılaştırma yapma fırsatı verir. Özellikle Selçuklu döneminde Anadolu yarımadasını konu alan araştırmalarda kroniklerin yetersizliği sebebi ile Osmanlı Devleti'nin resmî ve istatistikî kayıtlarından (devletlerarası yazışmalar, fermanlar, arşiv kayıtları, vakfiyeler, salnâmeler vb.) yararlanmak mümkündür. Zira Osmanlı Devleti'nin günümüze ulaşan arşivi özellikle bu devletin hâkim olduğu memleketler için güvenilir istatistikî malzeme kaynağıdır.

Osmanlı arşiv kayıtları birkaç grupta incelenebilir. Bunlardan ilki hükümdar imza, işaret ve mührünü taşıyan (ferman, berat, emir, hüküm, ahidnâme ve muâhedenâmeler vb.) ya da divân kararlarını muhtevi belgelerdir. İkincisi hukukî vazife gören belgeler (kanunnâme, nizamnâme, adâletnâme vb.) ya da adliye zabıt ve kararlarından müteşekkil dosya ve sicillerdir (kadı sicilleri, fetvalar, vakfiyeler, tahrir defterleri vb.). Üçüncüsü ise özel sözleşmelere ait belgeler ve mektuplardan müteşekkindir.²⁰

Şüphesiz Selçuklu ve Bizans devletlerine ait arşiv kayıtlarının günümüze ulaşmamış olması büyük bir eksikliklerdir. Günümüze ulaşan bazı anlaşma metinleri, vakfiyeler vb. kimi evrak mevcut olsa da bunlar da bir elin parmakları kadardır.²¹ Bununla birlikte Ortaçağ ve Yeniçağ'da insanoğlunun medenî inkişafı pek hızlı bir seyir izlemediğinden ve özellikle kırsal kesimdeki beşerî-iktisadî faaliyetler pek farklılık göstermediğinden Osmanlı arşiv kayıtlarındaki bilgilerden hareketle Selçuklu dönemi için bazı tasavvurlarda bulunmak imkânı vardır. Meselâ Selçuklu döneminde Anadolu Yarımadası'nda yaşayan bir Türk boyunu ya da cereyan etmiş bir hadiseyi inceleyen bir tarihî coğrafyacı Osmanlı tahrir defterlerinden çeşitli şekillerde yararlanabilir. Zira bu kayıtlarda yarımada'nın Türkleşme sürecine doğal ortam özelliklerinin tesirleri, demografik yapı, ziraat hayatı, hayvancılık, toprak sistemi, vergilendirme vb. çeşitli idarî uygulamalar, iktisadî faaliyetler, ticaret, ulaşım koşulları, yer adları vs. konularda bilgiler vardır. Ayrıca elde edeceği verileri haritada işaretleyerek saha çalışmasından sağlayacağı verilerle karşılaştırma ve hüküm verme şansı bulur.

²⁰ Arşiv kayıtları için bilgi için bak. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I-II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1940, c. I, s. 20-59, c. II s. 214-247; Ekrem Memiş, a.g.e, s. 61-63; Mesut Elibüyük, "Türkiye'nin Tarihî Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler", *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I/II, Ankara 1990, s. 11-42; Mübahat Kütükoğlu, a.g.e, s. 21; Osman Gümüşçü, "Osmanlı Mufassal Tahrir Defterlerinin Türkiye'nin Tarihî Coğrafyası Bakımından Önemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi'ne Sunulan Bildiriler*, III/III, Ankara 2002, s. 1321-1337; Erhan Afyoncu, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII Yüzyıllar)*, TTK., Ankara 2014, s. 17-29; Erhan Afyoncu, "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VI, İstanbul 2003, s. 267-286.

²¹ Bkz. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK., Ankara 1988.

Osmanlı döneminde 1847 yılından itibaren belirli konularda yılda bir kez ve 1865 yılından itibaren bakanlıklar ile vilâyetler ayrı ayrı salnâmeler hazırlamışlardır. 1888-1918 arasında her yıl Sicil-i Ahval-i Memûrin dairesince devlet salnâmesi yayımlanmıştır. Cumhuriyet'in ilânı sonrası 1925-1941 arasında da salnâmeler yayımlanmış, bunları daha sonra yıllıklar takip etmiştir.²² Salnâmeler sayesinde araştırılan bir bölgenin beşerî-iktisadî coğrafya özellikleri hakkında bilgi edinmek ve özellikle kırsal kesimlerin önceki dönemlerdeki durumunu karşılaştırma yaparak tahmin etmek imkânı vardır.

Saha araştırması öncesi yapılan hazırlıklardan en önemlisi şüphesiz askerî haritalar ve hava fotoğrafları üzerinde yapılacak olan ön araştırmadır. Bu durum özellikle yol güzergâhlarının tayininde, meselâ bir ordunun olası harekât rotasını belirlemede yarar sağlar. Zira Ortaçağ'da düşmanını kuşatma altına alma hedefi ile ağır silahları ile ilerlemekte olan bir ordu için topografyada yer alan eğimler, su imkânları ve arazi yapısı önemlidir ve bu özellikleri saha çalışması sırasında zemin seviyesinden tespit etmek hayli güç olacaktır. Yine bu harita ve fotoğraflar sayesinde eski ve yeni binalar, kullanılmayan yollar, sınırlar ayırt edilebilir.

Sonraki aşama incelenen sahanın yerel tarihine dair eserlerin incelenmesidir. Üzerlerinde yazıtlar yer alan eserler veya yapı kalıntılarına ait arkeolojik buluntuların incelenmesi Anadolu Yarımadası ve yakın çevresinin Selçuklu dönemini ele alan tarihî coğrafyacının araştırmalarında önemli bir yer tutar. Bunların tanımlanması, üzerlerindeki Arapça, Farsça ve Osmanlıca dışındaki yazıtların çözümlenmesi zor bir mesele olduğundan, yerli ve yabancı arkeolog ve sanat tarihçilerin çalışmalarından yararlanmak gerekir.

Arazi çalışması sırasında rastlanılan arkeolojik buluntu ve kalıntıların dağılımı da önem arz eder ve bulunacak kalıntılardan hareketle bazı sonuçlara varılması mümkündür. Meselâ yol güzergâhlarını inceleyen bir tarihî coğrafyacı zaman zaman geçit yerlerine hâkim kaleler gibi savunma yapılarını araştırmak zorunda kalır. Bunların tasviri yanında kullanıldıkları dönemlerin tespiti de gereklidir. Elde edilecek bilgiler yol güzergâhının hangi dönemlerde işlek ve devlet denetimi altında kaldığına ışık tutabilir. Ancak tarihî coğrafyacı esasen çevresinin coğrafi özelliklerini dikkate alarak savunma yapısının neden orada inşa edildiğinin izahını da hedeflemelidir. Yine incelenen bir zaman dilimine ait arkeolojik buluntular arasında yer alan insan kalıntılarında hareketle orada bir savaş yapıldığı veyahut yerleşme yakını olduğu kanaatine de varılabilir. İnsan kalıntılarının rastgele ve toplu olarak yahut ritüellere uygun defnedilmiş olmasından bu sonuç çıkarılabilir. Öte yandan herhangi bir kalıntıya rastlanılmayan yerler de önceden yerleşim alanı olmuş olabilir. Zira Mitchell'in de ifade ettiği üzere tüm çömlek parçaları ve kemikler toz haline gelir, tüm ahşap aletler ve silahlar çürür veya yanar, tüm yerleşmeler üzerinde yeni yerleşmeler kurulabilir, araziler sürülüp üzerinde hiç iz kalmayabilir.²³

²² Ekrem Memiş, a.g.e, s. 66.

²³ Jean Brown Mitchell, a.g.e, s. 21-22.

Ortaçağ'dan günümüze değin korunmuş sayısız yer ismi vardır ve tarihî coğrafyacının veri elde etmesinde önemli rolleri vardır. Bunlar Alagöz'e göre bir yerin coğrafi, tarihî ve genel karakterini tanıma ve tanıtmada rol oynarlar.²⁴ Erinç'e göre de yaşanan ortamın coğrafi objelerinin toplumun kullandığı dille adlandırılması yurt edinme veya toplumun coğrafi mekânla bütünleşmesi olarak kabul edilirse, yer isimlerinin milletlerin önemli kültürel değerlerinden oldukları ortaya çıkmaktadır.²⁵ Öte yandan günümüz koşullarında birçok yerde yer isimlerinde değişiklikler yapılmış bulunmaktadır. Bu durumda tarihî coğrafyacının en önemli yardımcısı çeşitli istatistik kitaplarıdır. Meselâ Anadolu'da ismi değişen köylerimiz vardır ve bunların önceki isimleri için "Köylerimiz" adını taşıyan TBMM neşriyatı eserlere müracaat edilebilir.

Selçuklu döneminde Anadolu Yarımadası'nın bir yerleşmesi veya yakınında cereyan eden bir hadiseyi ele alan bir araştırmacının karşılaşacağı hususlardan biri yer adlarının verilmesinde özellikle yakın çevrenin coğrafi özelliklerinden faydalandığı olacaktır. Ayrıca jeomorfolojik, hidrografik, bitki örtüsü, kayaç, maden ve iklim gibi çeşitli özelliklere nispetle de yer isimlerinin verildiği görülecektir. Meselâ tuzla ilgili adlar, isimlendirmede coğrafyaya bağlılığı gösteren örneklerden biridir.²⁶ Yine 1176 yılında Myriokephalon Zaferi'nin kazanıldığını tespit ettiğimiz Konya Beyşehir arasında uzanan Bağirsak Boğazı da ismini dâhilinde akan ve bu boğaz vadinin şekillenmesinde rol oynayan menderesli akışa sahip Bağirsak Çayı'ndan almıştır.²⁷

Yer adlarının verilmiş şeklini, anlamını ve geçirmiş olduğu değişimi inceleyen bir bilim dalı olan toponimi çalışmaları sayesinde incelenen dönemde yaşayan insanların hareketleri, önceki veya sonraki gruplarla ilişkileri hakkında bilgi edinilebilir. İncelenen sahadaki yerleşmelerin dönemi hakkında da bilgi verirler.

Yer isimlerinin köken olarak hangi dile ait oldukları da önemlidir ve gerek kroniklerde geçen, gerekse de günümüze ait isimlendirmelerin karşılaştırılması gereklidir. İsmi taşıdığı anlam ise orada yaşayan insanlar ve sosyal organizasyonları ile çevreleri hakkında bilgi verir. Meselâ yukarıda bahsi geçen Bağirsak Boğazı'nda Balkayalar denilen ve üzerinde kale kalıntıları tespit edilmiş olan kayalık yükseltinin adı Ermeni kroniği Smbat'a göre Meldinis Kalesi'dir. Bu

²⁴ Cemal Arif Alagöz, "Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Eylül (Ayrı Basım), Ankara 1984, s. 11.

²⁵ Sırrı Erinç, "Güneydoğu Avrupa'da Türkçe Ekzonimler", *İst. Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sayı. 6, İstanbul 1989, s. 9. Ayrıca bkz. Doğan Aksan, "Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1974, s. 185.

²⁶ Cemalettin Şahin, "Türkiye'de Tuza Atfedilen Yer Adları", *Tuz Kitabı* (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi yay., no. 217, İstanbul 2001, s. 28-57.

²⁷ Zafer hakkında bkz. Adnan Eskikurt ve Mehmet Akif Ceylan, *Selçuklu-Bizans Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası Myriokephalon Zaferi (Konya, Bağirsak Boğazı, Miryokephalon, 17 Eylül 1176)*, Çamlıca yay., İstanbul 2017²; Mehmet Akif Ceylan ve Adnan Eskikurt, *Tarihî Coğrafya Açısından Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) ve Konya Bağirsak Boğazı*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür yay., no. 39, Konya 2017.

ismin Hitit dilinde bal manasında olup²⁸ yöre halkı arasında Türkçeleşmiş biçimi ile hala yaşatılıyor olması ve Beyşehir yöresinde Hitit dönemi eserleri bulunması hayli ilginç bir durumdur. Dolayısı ile tarihî coğrafyacının en önemli yardımcıları ayrıca etimolog ve dilbilimcilerdir.

Anadolu'nun Türkleşme dönemine ait çalışmalar yapanlar için isimlerdeki söyleniş değişiklikleri de değerlidir ve meselâ Türk boylarının şehir, kasaba, köy, mezra, yayla, kışla, kom ve ağıl benzeri yerleşmelere verdikleri isimler bunların yayıldıkları sahaları tespit için ipucu teşkil edecektir.²⁹

Tarihî Coğrafya araştırmaları için haritalar da önemli veriler sunar. Akarsuların taşıma ve biriktirme faaliyetleriyle yataklarında meydana getirdiği değişimler, körfezleri doldurmaları ve bataklıklar meydana getirmeleri vb. değişimler, yer değiştiren veya terk edilip ortadan kalkan yerleşmeler bunlar arasında ilk akla gelenlerdir. Ancak dünya üzerinde haritacılık faaliyetleri XVI. yüzyıldan sonra gelişme göstermiştir. Dolayısı ile Selçukluların hâkim oldukları memleketler ve yaşanan beşerî-iktisadî faaliyetler ilgili çalışmalar yapan bir tarihî coğrafyacı da ancak bu haritalardan faydalanabilir. Genelde harita, plân, kroki karışımı olan ilk haritalar kuşatmalar, sınır veya barış durumlarını gösterirler. Matbaanın icadından sonra atlaslar da yaygınlaşmış, yapılan keşiflerle nispeten detaylı dünya haritaları ve bölgesel haritalar çizilmiştir. XIX. yüzyılda Batı'daki gelişmelerin etkisi ile Osmanlı Devleti'nde başlayan birtakım ıslah hareketleri sırasında haritacılık alanında da önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu süreçte Johann Samuel Heinrich Kiepert ve Richard Kiepert tarafından hazırlanan haritalar, Anadolu Yarımadası'nı konu edinen çalışmalar için hayli önemlidir. Cumhuriyet'in ilânı sonrası kurulan Harita Umum Müdürlüğü de 1934 yılında ilk kez memleketimizin yüzey şekillerine hâkim çizgileri, dağların yükseltisini, akarsuların mecralarını gösteren 1:800.000 ölçekli bir harita hazırlamıştır.

4) Selçuklu Tarihi Araştırmalarında Tarihî Coğrafya'nın Katkı İmkânları

Oğuzların Kınık boyuna mensup olan Selçuklular, XI. yüzyılın ortalarına doğru tarih sahnesine çıkıp kısa sürede büyük başarılar elde etmişlerdir. Kuzeyde Seyhun ile Ceyhun nehirlerinin kaynaklarını aldığı Aral Gölü ve Hazar Denizi'nin meydana getirdiği doğal sınırı takip ederek kuzeybatıda Kafkas dağlarına ulaşan, batıda Anadolu yarımadası, güneybatıda Suriye ve Filistin, güneyde Basra Körfezi ve Kirmân, doğuda da Tanrı dağlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Dandânakân Savaşı (1040) ardından kurdukları Büyük Selçuklu Devleti yanında, Kirmân'da, Suriye-Filistin'de, Irak'ta, Anadolu'da da devletler kurmuş ve dönemlerinde Türk-İslâm Medeniyeti için iftihar kaynağı olmuşlardır.

²⁸ Melit kelimesinin "bal" anlamına geldiği konusunda bkz. Bedrich Hrozný, *Inscriptions Hittites Hieroglyphiques*. III, Orientální Ústav, Praha 1937, s. 381.

²⁹ Osman Gümüüşçü, "XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler", *Türkler*, c. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 358-364.

Özellikle Bizans, Gürcüler ve Fatımiler ile başarı ile mücadele edip hâkimiyetlerini onlara kabul ettiren Selçuklular, yurt arayışındaki konar-göçer Türk boyları için batıda yeni imkânlar yaratmış ve bu istikamete yönelik Oğuz göçlerini desteklemişlerdir. Bu durum başlangıçta Suriye-Filistin bölgesine, sonra da Anadolu Yarımadası içlerine yönelik göçleri hızlandırmıştır.

Ancak 1119 Sâve Savaşı ile ülkenin batısında (Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap'ta) Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın başına geçtiği Irak Selçuklu Devleti'nin kurulması ile sarsılan Büyük Selçuklu Devleti, 1157'de Sultan Sencer'in vefatı ardından yıkıldı. Irak Selçuklu hâkimiyeti ise son hükümdarı Sultan II. Tuğrul'un 1194 yılında Tahran yakınlarındaki Rey Savaşı'nda Harezmşah Tekiş'e yenilmesi ardından sona erdi. Ülke topraklarının bir kısmı Harezmşahlar eline, bir kısmı da Azerbaycan Atabegleri olarak bilinen İldenizliler eline geçti. Yine Musul ve Halep merkez olmak üzere el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye'de Musul Atabegleri Zengîler idaresi ortaya çıktı.

Bu memleketler arasında yer alan ve yaklaşık 755.000 km² kadar bir alanı kaplayan Anadolu Yarımadası geçim ekonomileri hayvancılığa dayalı olan Türk boyları için elverişli doğal ortam özelliklerine sahipti. Yarımada bu sebeple 1071 Malazgirt Savaşı sonrası konar-göçer Türk boylarının yurt tutma mücadelelerine sahne olmuş ve nihayetinde yeni Türk vatani haline gelmiştir.

Selçukluların hâkimiyeti altına giren bu geniş coğrafyada yaşanan beşerî ve iktisadî faaliyetlerin tespiti ve izahı çoğu defa kaynakların yetersizliği nedeniyle yeterince aydınlatılmamaktadır. Ancak insan-mekân ilişkisi ve coğrafi potansiyel kavramları sorgulanarak anılan coğrafi mekânlarda Selçuklu dönemi boyunca yaşayan kitlelerin tanınması ve faaliyetlerinin izahı bir nebze kolaylaşabilir. Yine o dönemde yaşanan hadiselerin, özellikle de yapılan muharebelerin aydınlatılması da mümkün olur. Araştırmacıların bu hususlarda başarı için Tarihî Coğrafya disiplininin amaç ve verilerini tanımaları bu bakımdan önem arz etmektedir.

Tarihî coğrafyacının bu gibi sorunlara nasıl yaklaşacağını yerleşmeler ve yer adları konularında örneklerle ele alalım;

Meselâ geçim ekonomileri hayvancılığa dayanan konar-göçer Oğuz boylarının ekseriyetle Anadolu'da uzun bir süre şehirlerin demografik yapısında bir değişim meydana getirmediikleri ve daha ziyade yaylak ve kışlaklar arasında mevsimsel bir hareketlilik içerisinde oldukları bilinmektedir. Zaten bu durum Anadolu'da XIV. yüzyıl ortalarına kadar devam eden erken dönem Türk iskân sürecinin dikkat çeken bir özelliğidir. Bu yarı göçebe kitleler başlangıçta Anadolu'nun hayvancılığa elverişli topografik, iklimatik, biyolojik özellikleri bulunan bölgelerinde belirli bir yükseklikteki dağlar ve platoları yaylak, vadi ve çukurlukları da kışlak olarak kullanmışlar ve buralarda geçici yerleşmeler meydana getirmişlerdir. Bu kitleler Asya içlerinde önceden yaşadıkları yerlerin adlarını Anadolu'ya taşımışlar ve bazı durumlarda yarımada içlerinde batıya göç etmeleri durumunda bu isimleri de yeni yerleştikleri yerler vermişlerdir ki, onların hareketliliklerinin takibini mümkün kılan durumlardan biri de budur. Yaylaklar ve kışlaklar çevresinde yaşamaya başlayan

göçerler XI. yüzyıldan itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kurulan Saltuklular, Mengücekliler ve Artuklular gibi siyasî teşekküllerin en büyük destekçileri olmuşlardır. Yine Anadolu'da bozkır sahasının canlılık kazandığı bu yüzyılda İç Anadolu'nun Sivas-Amasya arasındaki kesiminde bulunan yayla mıntukalarının önemi artmış göçerler tarafından kışlak olarak ağıl benzeri birtakım yerleşmeler meydana getirilmiştir ki, bu kesimlerde yaşayan göçer Oğuzlar da 1176 yılına kadar Türkiye Selçuklu sultanları ile rekabet halinde olan Danişmentli beylerinin dayandığı güç olmuşlardır. Bu siyasî teşekküllerin meydana gelmesinde rol oynayan coğrafyanın sunduğu imkânlar ve beşerî faaliyetlerle meydana gelen coğrafi potansiyelin yerinde tespiti tarihî coğrafyacının ele alması gereken meselelerdendir.

Yine Danişmentli Yağlıbasan'ın 1164'teki ölümü ardından uç bölgelerindeki göçer Oğuz kitlelerinin liderleri olarak karşımıza çıkan oğulları Muzafferiddin Mahmud, Zahiruddin İli ve Bedreddin Yusuf, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in ikinci kez tahta çıkmasına yardım ederler. Bu durum onların idarelerinde bulunan Oğuz kitleleri veya en azından bir kısmı ile batıya göç ettiklerinin bir işaretidir. Tarihî coğrafyacı araştırmaları sırasında bu göç hareketinin izahı için siyasî sebepleri dikkate almalı, ayrıca Anadolu'ya yönelik yeni Oğuz göçleri sebebi ile meydana gelen bir arazi yetmezliği mi yoksa salgın hastalık veya doğal bir afet sonucu mu olduğu gibi hususları da değerlendirmelidir.

Ortaçağ'da Anadolu'nun inkişafını ele alan bir çalışmada ticarî faaliyetlerin katkısını unutmamak ve hükümdarların bu konudaki çabalarına da yer vermek lazımdır. Zira Haçlı seferleri ardından Suriye-Filistin'de elde ettikleri hâkimiyetleri sürekli kılmak istemişler, bu da denizcilik faaliyetlerinde ilerlemeye sebep olmuştur. Akdeniz'de deniz ticaretinin canlanması, Mısır ve Kıbrıs'ın birer merkez vasfı kazanması gibi sonuçlar doğuran bu değişim Türkiye Selçuklu sultanlarını da tedbirler almaya sevk etmiş, Antalya ve Alanya'nın fethi ile yabancı tacirlere güvenceler veren anlaşmalar yapılması zaruri hale gelmiştir. Böylece yarımadanın uluslararası ticaretten daha fazla pay alması sağlanmış, XIII. yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'nun Türkler elindeki şehir ve kasabalarında yaşayan insanlar ve onlarla işbirliği içindeki konar-göçer kitleler daha mamur ve müreffeh yaşam koşullarına ulaşmışlardır. Özellikle ticaret güzergâhları üzerinde bulunan şehirlerde nüfus artışı ve buna bağlı gelişen ihtiyaçların temini zarureti ile türlü gelişmeler meydana gelmiş ve bu cazip ortamda Selçuklu medeniyeti de bir inkişaf devresine girmiştir.

Nihayet Selçukluların Anadolu yarımadası dâhilindeki faaliyetlerini ele bir tarihî coğrafyacının karşılaştığı sorunlardan biri de kaynaklarda bahsi geçen ancak kesin lokasyonu bilinmeyen yerleşmeler ve mevkiilerin yerlerinin tayini meselesidir. İncelenen saha ile ilgili toponimi çalışmalarının yetersiz veya bulunmadığı durumlarda bu konuda yapılabilecek ilk iş Osmanlı tapu tahrir defterlerine ve sonra da saha çalışması sırasında yerli halkın bilgisine başvurmaktır. İlginç verilere ulaşılabileceği açıktır. Meselâ Myriocephalon Savaşı'nın Konya-Beyşehir arasında gerçekleştiğini ispatlamaya çalışırken üzerinde durduğumuz konulardan biri de

savaşın taraflarından biri olan İmparator Manuel Komnenos'un İngiliz Kralı II. Henry Plantagenet'e yazdığı mektupta savaş yeri için verdiği "Cibrilcimani (Cybrilcymani)" isimlendirmesi idi. Tahrir defterlerine baktığımızda bölgenin Osmanlı döneminde Akşehir Sancağı'na tabi Çimenili nahiyesinde olduğunu görmüştük. Saha araştırmaları sırasında gerçekleşen bir sempozyum vesilesi ile tanıştığımız Selçuk Üniversitesi öğretim üyelerinden Mustafa Arslan'ın verdiği malumat ile İmparator'un bahsettiği yerin Çivrilçimeni gibi bir isme sahip olması gerektiği ve Bağrsak Boğazı'na işaret ettiği düşüncemizden emin olduk. Arslan'ın daha sonra bu konuda kaleme aldığı bir mikrotoponimi çalışmasında da Beyşehir'den gelirken boğazın girişine 4,5 km. mesafede yer alan Çukurağıl Mahallesi'nde (eskiden köy) yer alan ve boğaza adını veren Bağrsak Çayı üzerindeki köprüyü geçince gelen arazilere yörede Çivriller dendiği ortaya konmuş ve "Çivril kelimesi anlamını unuttuğumuz Öz Türkçe özellikleri gösteren bir kelime olup coğrafi bir terimin yer adına dönüşmüş hali olmalıdır" tespitinde bulunulmuştur.³⁰

Sonuç

Ortaçağ Selçuklu dönemi araştırmalarında hadiseleri detaylı bir biçimde ortaya koyan belgelerin yetersizliği zaman zaman farklı disiplinlerden yardım almayı bir zorunluluk haline getirmektedir. Bunlardan biri olan Tarihî Coğrafya, XX. yüzyıldan itibaren tarihî olayların üzerindeki coğrafi etkiyi ele alan bir anlayışın yerleşmesi ile önemi artmış bir disiplindir. Tarihî Coğrafya çalışmalarına gösterilen ilgi ülkemizde de giderek artmaktadır ancak yeterli metodolojik çalışmalar bulunmadığından bir karmaşa söz konusudur.

Temelde tarih dönemlerinde yeryüzünde herhangi bir bölgenin coğrafi özelliklerinin araştırılması ve tasvirini konu edinen tarihî coğrafyacının mevzuları insanların dağılımı ve yerleşme modelleri gibi coğrafi manzaranın sabit unsurlarıdır. Bu bakımdan Tarihî Coğrafya çalışmasında coğrafi gerçeklerin tespiti ve lokasyon problemi öncelikle müzakere edilir. İncelenen bölgenin sınırlandırılmasında fizikî ve beşerî özellikler dikkate alınır. Ulaşılan bilgi parçaları sentez yolu ile değerlendirilir ve coğrafya sistematiğine uygun olarak tasnif edilir. Monografi ve tarihî metod izlenerek konunun derinlik ve genişliğine incelenmesi sağlanır.

Tarihî Coğrafya saha araştırmalarına da önem verilen bir disiplindir. Selçuklu dönemine ait bir meseleyi ele alan tarihî coğrafyacı da saha çalışması yolu ile inceleme konusuna ait gözden kaçmış bazı hususları kolayca tespit edebilir ve yeni yaklaşımlar ortaya koyabilir. Zira fizikî ve beşerî görünümün özelliklerini ayırt edebilir ve tarihî değişimleri izleyebilir. Bu gibi hususiyetler sebebi ile dönem araştırmalarına yapacağı katkıların önemi büyük olacaktır.

³⁰ Mustafa Arslan, "Myriokephalon Savaşı'nın Konya Bağrsak Boğazı'na Lokalize Edilmesine Mikrotoponimik Katkıları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (Miryokefalon Özel Sayısı), Selçuk Üniversitesi, Güz 2017 (7), Konya 2017, s. 194-195.

Tarihî coğrafyacı araştırması öncesinde inceleyeceği döneme ait bazı verilere ihtiyaç duyar. Kullandığı veriler dönemleri anlaşıldığı ve değerlendirildiğinde netice verir. Bunlar değişmez özelliklere ait olmalı, mekân dâhilinde dağılımları belirgin olmalıdır. Nitekim bilgiler arttıkça karşılaştırmalar ve tasvirler yapabilmek de mümkün olur.

Selçuklu dönemini ele alan bir Tarihî Coğrafya çalışmasında yararlanılacak en önemli malzemeler; epigrafik ve nümizmatik kaynaklar, vakfiyeler, çeşitli vesikalar (fermân, menşur, taklîd, berat, alım satım senetleri, temlik-nâmeler, resmî yazışmalar vb.), münşeat mecmuaları, vekâyinâmeler, coğrafi eserler ve seyahatnamelerdir. Ayrıca resmî ve istatistikî kayıtlar (devletlerarası yazışmalar, fermanlar, arşiv kayıtları, vakfiyeler, salnâmeler vb.), arkeolojik tanıklık (iskeletler, takılar, aletler, paralar, silahlar, evler, kaleler, dinî yapılar), toponimik kayıtlar, çeşitli plân, kroki ve haritalar ile çağdaş tarih ve coğrafya eserlerinden (kitap ve makaleler, raporlar, istatistikler, analitik etütler vb.) faydalanmak zarureti de vardır.

KAYNAKLAR

- Afyoncu, Erhan., “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/I, İstanbul 2003, s. 267-286.
- Afyoncu, Erhan., *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII Yüzyıllar)*, TTK., Ankara 2014.
- Aksan, Doğan., “Anadolu Yer Adları Üzerine En Yeni Araştırmalar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1974, s. 185-193.
- Alagöz, Cemal Arif., “Türkiye Yer Adları Üzerine Bazı Düşünceler”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, 11-13 Eylül (Ayrı Basım), Ankara 1984, s. 11-23.
- Arslan, Mustafa., ”Myriokephalon Savaşı’nın Konya Bağirsak Boğazı’na Lokalize Edilmesine Mikrotoponimik Katkıları”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* (Miryokefalon özel sayısı), Selçuk Üniversitesi, Güz 2017 (7), Konya 2017, s. 184-201.
- Barkan, Ömer., “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I-II”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul 1940, c. I, s. 20-59, c. II s. 214-247.
- Ceylan, Mehmet Akif ve Eskikurt, Adnan, *Tarihî Coğrafya Açısından Myriokephalon Savaşı (17 Eylül 1176) ve Konya Bağirsak Boğazı*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür yay., no. 39, Konya 2017.
- Denker, Bedriye Tolun., *Yerleşme Coğrafyası Kır Yerleşmeleri*, İstanbul Üniversitesi yay. no. 2275, Coğrafya Enstitüsü yay., no. 93, İstanbul 1977.

- Elibüyük, Mesut., “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak, Mufassal Defterler”, *Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, I/II, Ankara 1990, s. 11-42.
- Elibüyük, Mesut., “Coğrafya’nın Önemi, Tanımı ve Sınıflandırılması”. *Türk Kültürü Araştırmaları* (Prof. Dr. Talip Yücel’e Armağan), TKAE., yıl XXXIII/1-2, Ankara 1997, s. 105-130.
- Erinç, Sırrı., *Elli Yılda Coğrafya*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Cumhuriyetin 50. Yıldönümü yay., no. 11, Ankara 1973.
- Erinç, Sırrı., “Türkiye: İnsan ve Ortam”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 10, sayı: 18-19, İstanbul 1973, s. 1-33.
- Erinç, Sırrı., “Güneydoğu Avrupa’da Türkçe Ekzonimler”, *İst. Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sayı. 6, İstanbul 1989, s. 9-13.
- Eskikurt, Adnan., “Tarihi Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi Konusunda Genel Bir Değerlendirme”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, sayı. 11, Ocak, İstanbul 2005, s. 39-64.
- Eskikurt, Adnan ve Ceylan, Mehmet Akif., *Selçuklu-Bizans Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası Myriokephalon Zaferi (Konya, Bağirsak Boğazı, Miryokephalon, 17 Eylül 1176)*, Çamlıca yay., İstanbul 2017².
- Gümüşçü, Osman., “Osmanlı Mufassal Tahrir Defterlerinin Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi’ne Sunulan Bildiriler*, III/III, Ankara 2002, s. 1321-1337.
- Gümüşçü, Osman., “XVI. Yüzyıl Anadolu’sunda Oğuz Boy Adlı Yerleşmeler”, *Türkler*, c. VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 358-364.
- Gümüşçü, Osman., *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe yay., İstanbul 2016.
- Hrozný, Bedrich., *Inscriptions Hittites Hieroglyphiques*. III, Orientální Ústav, Praha 1937.
- Kütükoğlu, Mübahat., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1991.
- Memiş, Ekrem., *Tarih Metodolojisi*, Selçuk Üniversitesi yay., no. 62, Konya 1989.
- Mitchell, Jean Brown., *Historical Geography*, The English Universities Press Ltd., London 1963.
- Öngör, Sami., *Coğrafi Keşifler ve Tetkik Seyahatleri Tarihi*, Maarif Basımevi, İstanbul 1954.
- Özgüdenli, Osman Gazi., “Ortaçağ Tarihinin Kaynakları”, *Tarih Metodu*, Anadolu Üniversitesi yay., Eskişehir 2011.
- Sevin, Veli., *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa 2016.

- Şahin, Cemalettin., “Türkiye’de Tuza Atfedilen Yer Adları”, *Tuz Kitabı* (ed. Emine Gürsoy Naskali), Kitabevi yay., no. 217, İstanbul 2001, s. 28-57.
- Şeşen, Ramazan., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK., Ankara 2001.
- Tanoğlu, Ali., “Coğrafya Nedir”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 7, sayı. 14, İstanbul 1964.
- Tanoğlu, Ali., *Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme*, c. I, İstanbul Üniversitesi yay. no. 1183, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü yay. no. 45, İstanbul 1966.
- Tunçdilek, Necdet., “Türkiye’de Kır Yerleşmesinin Gelişimi ve Evrimi”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 80/23, İstanbul 1980.
- Turan, Osman., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, TTK., Ankara 1988.

BÜYÜK SELÇUKLU DÖNEMİNDE KULLANILAN
ÇALGILARIN
TESPİT EDİLME SORUNU
-Tarih-Müzikoloji-Seramik Sanatı Üçgeninden Bir Yaklaşım-

FEYZAN GÖHER VURAL*

Özet

Büyük Selçuklular, Orta Asya'dan getirdikleri sanatsal özelliklere bağlı; ancak İslâm sanat anlayışının ve yeni geldikleri bölgede hala etkisi devam eden Sasanî sanatının etkilerini de barındıran bir tarz yaratmışlar; bu açıdan Türk ve dünya tarihinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır. Ancak bu döneme ilişkin pek çok yazılı belge günümüze gelememiştir. Bu durum, Selçuklu müzik tarihinin aydınlatılmasını zorlaştırmaktadır. Büyük Selçuklu dönemi müziği hakkında detaylı bilgilere sahip olamamızın en önemli nedenlerinin başında, malum Moğol saldırıları gelmektedir. Bu saldırılar esnasında çok sayıda belgenin yok edilmiş olması, yangına ve yıllara dayanma niteliği çok yüksek olan seramiklerin verdiği bilgilerin kıymetini bir kat daha arttırmıştır.

Kültürel değerlerin tespitinde çeşitli kaynaklardan yararlanır. Yazılı belgeler kadar geçmişten günümüze ulaşan ve eski uygarlıkların yaşamları hakkında önemli bilgiler barındıran rölyef, resim, heykel gibi eserler de tarihî ve kültürel olay ve öğelerin tespitinde önemli rol oynarlar. Seramik dekorlar ve diğer seramik eserler de kültür tarihine ışık tutan öğeler içinde yer alırlar ve pek çok bilim dalı açısından değerli birer kaynak olma potansiyeline sahiptirler. Müzikoloji ve tarih metodolojilerini kullanan tarihsel müzikoloji için de seramik eserler değerli birer kaynaktır. Seramik eserler ya da eserlerin üzerine çeşitli tekniklerle işlenmiş dekorlar, ait oldukları döneme ilişkin önemli bilgiler barındırabilmektedirler. Hele de söz konusu olan Selçuklu seramikleri gibi son derece zengin, detaylı dekorlara sahip eserler ise sonuçlar çarpıcı olabilmektedir. Biz de bu çalışmada Büyük Selçuklu dönemi müziğinin izini, dünyanın farklı bölgelerindeki müzelere serpilmiş seramikler vasıtasıyla sürdürdük. Yaklaşık yirmi müze ve koleksiyonun incelenmesi sonucu elde ettiğimiz verileri, tarihsel müzikoloji açısından yorumlamaya gayret ettik.

Literatür taraması ve alan araştırmalarına dayalı olan bu çalışmada, “Büyük Selçuklu döneminde kullanılan çalgılar nelerdir?”, “Kadın müzisyenlerin konumu nedir?”, “Günümüzde kaybolmuş çalgıların izlerine rastlamak mümkün mü?” alt problemleri ele alınmıştır.

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuarı, Müzikoloji Bölümü Öğretim Üyesi, Müzikolog ve Tarih Bilimci, Niğde/TÜRKİYE. feyzan_goher@yahoo.com.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Sanatı, Selçuklu Müziği, , Seramik, Türk Müzik Tarihi, Tarihsel Müzikoloji.

PROBLEM OF DETERMINATION OF THE MUSIC INSTRUMENTS USED IN THE GREAT SELJUK PERIOD

Abstract

Great Seljuks, depending on the artistic features they bring from Central Asia; and they have created a style that includes the effects of both the Islamic and Sassanid art. In this respect, they had a privileged position in Turkish and world history. However, many written documents related to this period have not survived. This situation makes it difficult to clarify the history of Seljuk music. One of the most important reasons why we cannot have detailed information about Great Seljuk period music is the Mongol attacks. Many documents were destroyed during these attacks. Therefore, the importance of decors on ceramic works have increased.

Various sources are used to determine cultural values. Works such as reliefs, paintings, sculptures, etc., which have reached the present day and contain important information about the lives of ancient civilizations, also play an important role in determining historical and cultural events and elements. Ceramic decors and other ceramic artifacts are among the elements that shed light on the history of culture. These works are valuable resources for many disciplines. For historical musicology which uses musicology and history methodologies, ceramic works are valuable resources. The works that are processed by various techniques on the ceramic works or works can contain important information about the period they belonged to. Especially the Seljuk ceramics in question, such as the extremely rich, detailed decorations, the results can be extremely striking results. In Seljuk, especially in the Great Seljuk ceramics, many cultural events and phenomena have reached the present day by means of refined decorations. In this study, we trace the music of Great Seljuk period music through the ceramics sprinkled to museums in different regions of the world. We have tried to interpret the data we have obtained by examining about twenty museums and collections in terms of historical musicology.

This study, which is based on literature review and field research, deals with the following sub-problems: What are the music instruments used during the Great Seljuk period? What is the position of female musicians? Is it possible to see the traces of the music instruments that have been lost today?

Keywords: Seljuk Art, Seljuk Music, Ceramic, Turkish Music History, Historical Musicology.

Giriş

Türkler tarih boyunca çeşitli sebeplerden dolayı göç etmek zorunda kalmışlardır. Türkistan'ın kuzeyindeki Kıpçak birliğinin, Karahıtayların baskısı ve

diğer nedenlerle dağılmasıyla, X. yüzyılda başlayan Türk göçü ise hem Türk, hem İslâm hem de dünya tarihi açısından önemli olaylara neden olmuştur. Söz konusu göç dalgasının en önünde bulunan Oğuzlar'ın Kınık boyundan Selçuk Bey ve yanındakilerin Cend'e göçü ve ardından Tuğrul ile Çağrı Beylerce kurulan Büyük Selçuklular, bu bölgedeki kültürel yaşamı derinden etkilemiştir.

Büyük Selçuklular, Orta Asya'dan getirdikleri sanatsal özelliklere bağlı; ancak İslâm sanat anlayışının ve yeni geldikleri bölgede hala etkisi devam eden Sasanî sanatının etkilerini de barındıran bir tarz yaratmışlar; bu açıdan Türk ve dünya tarihinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardır. Ancak bu döneme ilişkin pek çok yazılı belge günümüze gelememiştir. Bu durum, Selçuklu müzik tarihinin aydınlatılmasını zorlaştırmaktadır. Büyük Selçuklu dönemi müziği hakkında detaylı bilgilere sahip olamamızın en önemli nedenlerinin başında, malum Moğol saldırıları gelmektedir. Bu saldırılar esnasında çok sayıda belgenin yok edilmiş olması, yangına ve yıllara dayanma niteliği çok yüksek olan seramiklerin verdiği bilgilerin kıymetini bir kat daha arttırmıştır.

Kültürel değerlerin tespitinde çeşitli kaynaklardan yararlanılır. Yazılı belgeler kadar geçmişten günümüze ulaşan ve eski uygarlıkların yaşamları hakkında önemli bilgiler barındıran rölyef, resim, heykel gibi eserler de tarihî ve kültürel olay ve öğelerin tespitinde önemli rol oynarlar. Seramik dekorlar ve diğer seramik eserler de kültür tarihine ışık tutan öğeler içinde yer alırlar ve pek çok bilim dalı açısından değerli birer kaynak olma potansiyeline sahiptirler. Müzikoloji ve tarih metodolojilerini kullanan tarihsel müzikoloji için de seramik eserler değerli birer kaynaktır. Seramik eserler ya da eserlerin üzerine çeşitli tekniklerle işlenmiş dekorlar, ait oldukları döneme ilişkin önemli bilgiler barındırabilmektedirler. Hele de söz konusu olan Selçuklu seramikleri gibi son derece zengin, detaylı dekorlara sahip eserler ise sonuçlar çok çarpıcı olabilmektedir. Selçuklu, bilhassa da Büyük Selçuklu seramiklerinde kültürel pek çok olay ve olgu, incelikli dekorlar vasıtasıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Biz de bu çalışmada Büyük Selçuklu dönemi müziğinin izini, dünyanın farklı bölgelerindeki müzelerle serpilmiş seramikler vasıtasıyla sürdürdük. Yaklaşık yirmi müze ve koleksiyonun incelenmesi sonucu elde ettiğimiz verileri, tarihsel müzikoloji açısından yorumlamaya gayret ettik.

Yöntem

Çalışmada kullanılan veriler, müze ziyaretleri, literatür ve katalog taraması, müzelerin web sayfaları ve özel koleksiyonların incelenmesi sonucunda saptanmıştır. Üzerlerinde müziğe ilişkin bilgiler barındıran Selçuklu dönemi seramikleri tespit edilmiş; ardından bu eserler, tarihî ve müzikolojik bakış açısı ile irdelenmeye çalışılmıştır. Müzelerde kimi zaman eserin Selçuklu dönemine ait olduğu bildirilmekte, kimi zamansa sadece ait olduğu yüzyıl (XII.yüzyılın sonu-XIII. yüzyılın başı vb.), bulunduğu yer (İran vb.) ya da Selçuklu adı anılmadan sadece İslâm kültürü olarak belirtilmektedir. Söz konusu yüzyıllarda şu an İran'ın bulunduğu bölgede hâkimiyet süren devletin Büyük Selçuklular olması dolayısıyla, bu çalışmada sözü edilen eserler aynı kapsamda incelenmiştir. Ayrıca seramiklerin

önceki bölümde söz edilen Türk tipini yansıtmaması ve bu açıdan karakteristik özellikler göstermesi de kriterlerimiz arasında yer almıştır. Büyük Selçukluların ardından, onların mirasını devralan Anadolu Selçukluları, Irak Selçukluları, Harezmşahlr gibi devletlerin seramik üretimi, gerek konu, gerekse teknik açıdan önemli ölçüde Büyük Selçukluların izinden devam etmiştir. Bu açıdan sanat tarihçilerinin Büyük Selçuklulara ait olarak kabul ettikleri XIII. yüzyıl başlarına ait eserler de inceleme kapsamında kabul edilmiştir.

Seramik Sanatı ve Türklerde Seramiğin Geçmişine Kısa Bir Bakış

Temel malzemesi kil olan ve pişmiş toprak olarak ifade edilen seramik, binlerce yıldır insanlığın pek çok ihtiyacının giderilmesinde önemli bir araç olmuştur. Üretimi Neolitik çağdan beri takip edilen seramik, yıllar içinde sadece günlük ihtiyaçları gideren bir araç olmaktan çıkmış, sanatsal amaçlarla üretilen ve çeşitli tekniklerle dekorlanan bir seviyeye ulaşmıştır.

Anadolu ve Mezopotamya’da Neolitik döneme dayanan, farklı medeniyetlerce yapılmış seramik eserler günümüze kadar gelmiştir. Taradığımız kimi kaynaklarda ise Türklerin seramik ile tanışması, İslâmî döneme tarihlenmekte; bu dönemden önce seramik fırınlarına sahip olmadıklarına dair ifadeler yer almaktadır. Şüphesiz ki bu bilgiler yanlıştır. Altaylarda ve Orhun bölgesinde Neolitik çağa ait pişmiş toprak eserler¹, Türklerin seramik yapımı ile çok eskiden beri tanıştığını gözler önüne sermektedir.

Günümüz Rusya’sının orta doğu kesimleri ve Sibiry’a yakın bölgelerinde Neolitik çağdan itibaren çömlek üretimi takip edilebilmektedir². Bilindiği üzere bu bölgeler, Türklerin ana yurdudur. Dolayısıyla Türklerin seramiğin kökenini oluşturan pişmiş toprak eserlerin yapımına başlamasını, bu dönemlere tarihlenmek mümkündür. Bu gelişime ilişkin örneklerden bazıları şunlardır:

Geometrik ve nebati desenlerle süslü, M.Ö. III. yüzyıla ait olan ve yüksekliği 1 metreyi bulan toprak küpler³, iyi karıştırılmış kilden elde edilmiş çaydanlıklar, bardaklar, tabaklar ve desenli taslar Hunlara ait eserler arasında yer alır. Kırgızistan Müzesi’nde bulunan figüratif seramik kap, desenli kadehler, kazıma (sgraffito) ve damgalama teknikli eserler, Kül Tegin külliyesindeki eserler⁴ bu sanatın Kök Türkler döneminde de gelişerek sürdüğünü göstermektedir. Doğu Türkistan’ın Kaşgar, Turfan, Hoten şehirlerindeki buluntular ise Uygurlar dönemindeki seramik

¹ bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi- Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara 2003, s.25.

² V. Kuzmin Yaroslav, “The Neolithization Of Siberia And The Russian Far East: Major Spatiotemporal Trends (The 2013 State-Of-The-Art)”, *Radiocarbon*, Vol. 56, Nr 2, 2014, s. 717.

³ Eyüp, Sartaş *Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslâmiyet’ten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, İstanbul 2010, s.78-82; Feyzan Göher Vural, *İslâmiyet’ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik – Hun, Kök Türk ve Uygur Devletleri*, İstanbul 2016, s.63-64.

⁴ Yaşar Çoruhlu, “Göktürk Sanatı”, *Türkler*, C.4, İstanbul 2002, s.98; Yaşar Çoruhlu *Erken Devir Türk Sanatı – İç-Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 2007, s.144-213.

eserlere örnektir⁵. Uygurlar, sırlanmış seramik eserler yapmakta; bu eserleri mimari yapılarda da kullanmaktaydılar⁶. Karahanlılar döneminde de takip edilen Türk seramik sanatı, Selçuklular da çok parlak bir döneme erişmiştir.

Selçuklular döneminde, sıraltı ve sırüstü teknikleri ve kendilerine has minai tekniği ile eşsiz seramik eserler vücuda getirilmiştir. Ancak bu eserler, üzerlerindeki dekorlarla da paha biçilmez bir kıymete sahip olmuş; gerek Türk-İslâm, gerekse dünya sanatının en güzide parçalarından kabul edilmişlerdir.

Dekorlarla süslenmiş olan seramik formlar, insanların yaşayış biçimleri ve nitelikleri hakkında değerli bilgiler sunarlar. Seramiğin tabiat şartlarına ve zamana karşı dayanıklı olması, pek çok eserin günümüze gelerek, tarihî dönemleri aydınlatmasına imkân sağlamıştır. Seramik dekorları, “bir konuyu, bir hikâyeyi anlatabilme” özelliğinden dolayı da çok dikkat çekmiştir. Bilhassa Selçuklu seramikleri gibi çok detaylı dekorlara sahip olan eserler, pek çok sanat ve bilim dalının veri malzemesi olmuşlardır.

Seramikler Işığında Büyük Selçuklular Döneminde Kullanılan Çalgılar

Türkler binlerce yıldır müzikle içiçe olmuş; kutlamalarında, yaslarında, savaşlarında müziğe büyük yer vermişlerdir. Selçuklular, Orta Asya’da getirdikleri özellikleri sürdüren bununla birlikte İslami gelenekler ve yeni gelinen coğrafyanın getirdiği yeni niteliklerle de şekillenen bir müzik kültürüne sahiptiler. Ancak malum Moğol saldırıları sonucu pek çok belgenin yok edilmiş olması, Türk musiki tarihinde, bu devrenin kısmen karanlık kalmasına sebebiyet vermiştir. Selçuklu çalgılarının neler olabileceği genellikle o dönemki Azerbaycan kaynakları ile açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Biz ise zaman ve yangınlara karşı dayanma gücü yüksek olan seramikler ışığında bu noktaya bakmaya çalıştık:

Müzikli sahneler barındıran Selçuklu seramiklerinde en fazla gördüğümüz çalgı, pek çok kez aynı kompozisyon içindeki “çeng” çalan figürdür. Bu çalgı, arp tipinde, ekseriyetle dik ve yukarı çıkan gövde tarafı kavisli, aşağı tarafında düz kolu olan bir yapıdadır.

Genellikle 24 veya 34 çift ya da tek tele sahip olan çeng⁷, açık arp türüne aittir. Açık arpları, kavisli (arched) ve köşeli (angular) olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Köşeli arpların boyun kısmı rezonatör ile keskin bir açı yaparken, kavisli arplar daha yumuşak bir eğime sahiptir⁸. Selçuklu seramiklerinde görülen çengler, köşeli arp türüne dâhildirler. Seramiklerde çeng çalgısını sıklıkla, Batılı ve Farsî pek çok kaynağa göre, Sasani kralı Bahram Gur ve çeng çalan müzisyeni

⁵ Saadetin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarih ve Kültürü*, Ankara 1997, s.82.

⁶ İsmail Yardımcı, *The Glazed Tile Techniques of the Seljuk and Beylik Periods*, Journal of Literature and Art Studies, Vol. 3, No. 1, January 2013, s.42.

⁷ Recep Uslu, *Selçuklu Topraklarında Müzik*, Konya 2011, s.59.

⁸ Hornbostel ve Sachs, *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, “Harp” mad., C. 2., USA 1984, s.131.

Azadeh'nin elinde görürüz⁹. Kimi kaynaklarda bu kompozisyon İran edebiyatı ürünlerinden Şehname'den bir sahne olarak belirtilir¹⁰. Elinde hemen hemen her zaman bir müzik aleti olarak resmedilen figür, kimi kaynaklarda ise Venüs olarak belirtilir. Türk kozmolojisi ve astrolojisinde Zöhre / Zühre (Venüs) en önemli göksel unsurlardan birisi olmuş; kimi Türk boylarında uğurlu sayılmıştır. Geçmiş dönemlerde pek çok medeniyette, bol ışık saçması nedeniyle güzellik kavramı ile özdeşleştirilmiş olan Venüs'ün¹¹, kadın kimliği ile simgeleştirilmesi de bununla bağlantılı olmalıdır. Resim 1'de yer alan kompozisyonadaki figürlerin Türk mitolojisindeki savaş tanrısı Kızagan¹² ya da Mars ve Venüs (Çolpan) olduğuna dair görüşler dikkate değerdir.

Genellikle bir deve ya da bir başka hayvanın sırtındaki bu iki figürün, bizim konumuz için önemi ise Azadeh'nin / Zöhre'nin her zaman elinde bir çalgı ile nakşedilmiş olmasıdır. Büyük çoğunluğu XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başlarına ait olan Selçuklu seramiklerinde sıkça görülen bir dekora, aşağıda bir örnek sunulmuştur. Benzer kompozisyona ilişkin çok sayıda örnek vermek mümkündür.

Resim1. Selçuklu dönemi seramik kâse ve detay

XII-XIII yy. - İran

Minai tekniği -
Metropolitan Müzesi -
New York

⁹ Samad Samanian ve Pardis Bahmani, "Studying the Identity of Nishapur during the First Few Centuries of the Islamic Era through the Design of the Household Items: with an Emphasis on the Symbolic and Mythical Symbols of Ancient Iran, Sample: Household Earthenware Belonging to the Early Islamic Era to the Fifth Century AH", *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 5(10), 1-14, Spring Summer 2013, s.7.

¹⁰ Daniel C, Waugh "Arts of the Islamic World in the Louvre: Experiencing the New Galleries", *Featured Museum*, 2012, s.101.

¹¹ Ahmet Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Ankara 2002, s.26.

¹² Abdurrahman Deveci, "Türk Mitolojisinin Görsel Sanatlarımızdaki Yeri Nerede?", *Turkish Studies*, 2013, 8/13, s.802.

Selçuklu seramiklerinde Azadeh / Zöhre dışında da çeng çalan figürlere rastlamak mümkündür. Çengin diğer çalgılarla birlikte bir meşk sahnesi içinde resmedilmesi, tek başına çeng çalan figür ve sevgiliye çeng ile yapılan dinleti, bu çalgının tespit edildiği diğer temalardır. Selçuklu seramiklerinde lir çalgısına da rastlanmıştır. Çeng gibi arp ailesinden olan lir, eski Yunan'dan Mezopotamya'ya, Mısır'dan Anadolu medeniyetlerine uzanan geniş bir kullanım sahasına sahiptir. Çalgi, çerçevesi arp sınıfına dâhildir. Selçuklular, çengi Orta Asya'daki atalarından beri tanımaktaydılar. Bir başka arp sınıfı çalgi olan lir ile de yeni yurtlarında tanışmış olmalıdır.

Selçuklulara ait çeşitli seramik eserlerde gördüğümüz bir diğer çalgi ise "ud"dur. Organolojide ud, kısa saplı lavtaların tipik örneği olarak belirtilir¹³. Safiyuddin Urmevi'nin de belirttiği üzere telli ve mızraplı bir çalgi olan ud, kâmil sazlardan birisi olarak kabul edilir. Ud, günümüzde beş çift ve bir tek tele sahiptir. Seramiklerde ud, çeng ve diğer çalgılarla birlikte ya da tek başına icra edilirken saptanmıştır.

Ud çalan bir müzisyenin yer aldığı aşağıdaki eser, Cambridge'de sergilenmektedir. Lüster tekniğinin uygulandığı eserde yer alan ud ile birlikte ince uzun mızrabı da özenle çizilmiştir. Müzisyenin çalgıyı ve mızrabı tutuş şekli, günümüz ile aynıdır.

Resim 2. Selçuklu dönemi seramik kâse ve detay - 1179-1198 Kaşan(?)/ İran - The Fitzwilliam Müzesi – Cambridge

¹³ İ.A. C.42, 2014: 39.

“Ud” ismi her ne kadar Arapça (ağaç, odun sözleriyle bağlantılı) olsa da, bu çalgının Araplara Horosan’dan geçtiği görüşü hâkimdir. Çalgıya bugünkü şeklini Farabi’nin verdiği düşünülür¹⁴. Selçuklu seramiklerinde yer alan ud çalan müzisyen teması, sadece dekorlarda değil, seramik figürlerde de görülmektedir. Aşağıda yer alan monokrom sırlı figür, elinde bir ud ile tasvir edilmiştir.

Resim 3. Selçuklu seramik figürü ve detay - XII-XIII. yy. - İran - monokrom sırlı figür - Yükseklik: 30,5 cm. Genişlik (maks.) 21 cm. - Metropolitan Müzesi - New York

Tambur / tanbur, Selçuklu seramiklerinde tespit edilen bir diğer çalgıdır. Tambur, geçmiş dönemlerde tıpkı şimdiki “saz” tabiri gibi genel bir isim iken, ıklğ, rebab, kopuz gibi sazlardan geliştirilmiş başka bir saz haline gelmiştir. Azeri kaside şairi Katran Tebrizi (1010-1080) tamburdan söz eder. Nizami Gencevi de(1141-1214) telli ve mızraplı tamburdan bahseder¹⁵. Aşağıda XII. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış bir Selçuklu seramiği yer almaktadır.

Resimde görülen bağdaş kurmuş bir müzisyenin yuvarlak kasnaklı, uzun ve düz saplı bir çalgı çaldığı görülmektedir. Bu çalgının tambur olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

¹⁴ Vural Sözer, *Müzik Ansiklopedik Sözlük*, “Ut” mad., İstanbul 1996, s.723.

¹⁵ Uslu, *ag.e.s.*64.

Resim 4. Selçuklu dönemi seramik tabak - XII. yy. - İran - Cincinnati Art Museum

Çeng ya da ud kadar sık görülmemekle birlikte, Selçuklu seramiklerinde üflemeli çalgıların da yer aldığını söylemek mümkündür. (bkz. Resim 8 soldan ikinci çalgı) Resim 8’de detayı sunulan bir seramik bardak üzerinde üflemeli bir saz görülmektedir. Adı geçen resimde, başlarındaki hâlelerle saray tebaasından olduğu anlaşılan müzisyenlerin elinde, daha önceki bölümde tartışılan mızraplı çalgı, büyükçe bir def ve muhtemelen parmak zili ile birlikte üflemeli bir çalgı görülmektedir.

Selçuklu döneminde ve öncesinde kavalın Türkler arasında sevilerek kullanılan bir çalgı olduğunu bilmekteyiz¹⁶. Fakat bu seramik bardak üzerindeki diğer çalgılar ve müzisyenlerin kıyafeti, icra edilen müziğin sanat müziği olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla çalgının kaval olduğu fikrinden uzaklaşmak mümkündür.

Nizami Gencevi’nin sözünü ettiği dokuz delikli bir çeşit kaval ya da Selçuklu zamanında kullanıldığı bilinen kerrenay, mizmar, nefir, zurna gibi üflemeli askerî müzik çalgıları da¹⁷ bu seramikteki çalgı olamaz. Çalındığı yer ve duruma uygun olarak bu çalgının ney olduğunu söylemek doğru olacaktır.

Ney, Azeri kaside şairi Katran Tebrizi’nin (1010-1080) ve Hakan Şirvani’nin (1120-1199) Divan’larında söz ettikleri sazlardandır. Nizami Gencevi (1141-1214) Türk neyinden ve neyin askerî müzikte kullanıldığından bahseder. İbn Bibi, Selçuklu beyi Alâeddin II. Keykubad ve emirlerinin Mevlana’yı ziyaretlerinde okunan kaside ve gazellerle, üflenen neylerden söz eder¹⁸. Gerek Resim 8, gerekse

¹⁶ Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş VIII, Ankara 1987, s.446-457.

¹⁷ Uslu, a.g.e., s.72-73.

¹⁸ Uslu, a.g.e., s.73.

benzer çalgıyı barındıran diğer seramik eserler, yan tutuluşu ile de neyi akla getirmektedir.

Selçuklu seramiklerinde vurmali sazlar denildiğinde, diğer sazlarla birlikte çalınan çeşitli büyüklük ve biçimdeki tefler ilk olarak akla gelir. Seramiklerde tef, iki şekilde görülebilmektedir. İlki diğer çalgılarla birlikte tasvir edildiği seramik dekorlarıdır. İkincisi ise tek başına tef çalan müzisyenin işlendiği seramik figürlerdir. Aşağıda bu figürönlere örnekler sunulmuştur.

Resim 5. Selçuklu dönemi seramik figür XIII. yy.-Kaşan/İran
Victoria and Albert Museum - Londra

Resim 6. Selçuklu dönemi seramik figür XII-XIII. yy.- İnan

Tef, genellikle metal iki küçük parçanın baş ve orta (bazen işaret) parmakları ile tutularak birbirine vurulmasıyla ses çıkartır. Tef, daire, bendir tipi çalgılar, eskiden olduğu gibi günümüzde de farklı çalgı grupları arasında yer alarak ritmik yapıyı yürüten, melodi boşluklarını dolduran önemli bir işleve sahiptir. Tefin zilli ya da zilsiz (pullu ya da pulsuz) biçimleri mevcuttur.

Farsça çâr+pâre (dört parça) kelimelerinin birleşiminden oluşmuş olan¹⁹ çalpara, Divânü Lügatî't-Türk'te, yansıma bir sözcük olması muhtemel olan "çang" kelimesine karşılık yazılmıştır. Tahtadan, kemikten ve madenden yapılabilen çalpara, dört parçadır ve bu parçaların birbirine vurulması ile ses çıkartır²⁰. Her elde ikişer tane tutularak çalınan çalpara, tahta kaşık gibi sık sık dans eden kişilerin

¹⁹ TDK Büyük Sözlük, tdk.gov.tr

²⁰ Uslu, a.g.e., s.66.

elinde görülür. Selçuklu seramiklerinde çalpara ve parmak zili çalan figürler tespit edilmiştir.

Bunlarla birlikte at üzerinde çalınan kös, savaşa giden askerlerin içinde hem seramik dekorlarda hem de seramik figürlerde tasvir edilmiştir. Askeri müzik takımları, tıpkı diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Selçuklularda da sadece savaş anlarında değil, önemli günler, namaz saatleri, hükümdarın bir yerden bir yere gitmesi gibi olaylarda da yer almışlardır²¹. Selçukluların hayatında böylesine önemli bir yere sahip olan askeri müzik takımları, seramik eserlerde de işlenmiştir.

Günümüzde Kullanılmayan Bir Çalgının Tespiti

Selçuklu seramikleri üzerine yaptığımız çalışmalar sırasında, günümüzde kullanılmayan ve Anadolu'da benzerine dahi rastlanmayan bir çalgı dikkatimizi çekti. Araştırmaları derinleştirdikçe, aynı çalgının 7 farklı seramikte daha dekorlandığını tespit ettik. Böylece toplamda 8 farklı Büyük Selçuklu seramiğinde (1'i dekorlu çini olmak üzere) günümüz Anadolu Türklerinde kullanılmayan bir çalgı belirlenmiştir.

Resim 7. Selçuklu dönemi seramik kâse ve detay XII-XIII.yy. - Rey/İran - Museum of Islamic Art - Berlin

Resim 7'de müzisyenin elinde kasnağı yuvarlak, sap tarafına doğru çıkıntılı ve genişleyen bir kısma sahip olan mızraplı bir çalgı dikkat çekmektedir. Çalgı, tar gibi göğüste tutularak çalınmaktadır. Çalgının sapı üzerindeki sol el ve tellere muhtemelen bir mızrapla vuran sağ el özenle çizilmiştir. Çalgının köşelerinin tam altında iki adet ses deliği görülmektedir. Bu eser, müze kataloğunda rebap çalan kişi olarak tanımlanmasına karşın, çalgı Osmanlı döneminde takip ettiğimiz rebaptan son derece farklıdır.

²¹ Timur Vural, *Tuğ, Nevbet, Mehter – Türklerde askeri Müzik Geleneği*, Çizgi Kitabevi, Konya 2013, s.55

Selçuklu seramiklerinde kasnak ile sap arasında kavisli veya köşeli kıvrımlara sahip iki tip çalgı görülmektedir. Çalgıların ana yuvarlak hattı, tutuluş biçimi, aynı çalgının farklı tipleri olduğunu düşündürmektedir. Aşağıda sap bölümü kısmen farklı nitelikli mızraplı çalgı görülmektedir.

Resim 8. Selçuklu dönemi seramik bardaktan detay - XII-XIII. yy. - İran - Gulbenkian Museum - Lizbon

Yukarıda sağdan ikinci sırada kavisli örneği sunulan bu çalgının hangi çalgı ya da çalgılarla bağlantılı olabileceği yönündeki araştırmalarımıza ilişkin bulgular ve tahminlerimiz aşağıda sunulmaktadır.

Toplam 8 Selçuklu seramik tabak, kase ve testide saptadığımız çalgının, yuvarlak kasnak, kasnaktan burguluğa doğru gittikçe daralan kavisli kısım açısından Tacik tamburu, Nepal sgra snyan / tungana ve Özbek rebabı ile; aynı özellikler ve kavisli kısmın oymalı süsleri açısından Çin Tang Hanedanı dönemine ait olan çalgı ile benzer olduğu tespit edilmiştir.

Telli sazlar, yaylı olsun olmasın, daha çok kez kapalı yer sazları olarak gelişmişlerdir²². Telli ve mızraplı çalgılar sınıfına dahil edebileceğimiz bu çalgı da Selçuklular döneminde kapalı mekan sazı olarak ve muhtemelen sanat müziğinde / saray müziğinde icra edilmiş olmalıdır. Nitekim müzisyenlerin kıyafeti ve başlarındaki haleler, onların saraylı olduğunu göstermektedir. Büyük Selçuklu seramiklerinin tuttuğu ışık doğrultusunda, bu devlet döneminde revaçta bir çalgıdır. Çalgıda hammadde olarak kullanılan ağaç ve hayvan derisi, coğrafi bölgeye göre farklılık gösterecektir. Selçuklular dönemi düşünüldüğünde, tellerinin hayvan bağırsağından yapılmasına kesin gözüyle bakmak mümkündür. Günümüzde başta Tibet olmak üzere Nepal, Bhutan gibi Himalaya bölgesinde kullanılan dramnyen ve Tacikistan'da çalınan Tacik tamburları gibi farklı biçim ve büyüklükte olabilmekte; farklı şekillerde tutularak icra edilebilmektedir.

Dramnyenin kökeninin Tibet'e Çin'den geldiği varsayımı kabul edildiğinde; Çin er-hu çalgısının Türk bızaançı ile büyük benzerliği, Çin pipa çalgısı ile Türk (Uygur) berbab çalgısının büyük yakınlığı gibi, seramiklerde tespit ettiğimiz bu çalgı da hem Çin, hem de Türklerin karşılıklı etkileşimle geliştirdikleri ve kullandıkları enstrümanlardan birisi olabilir. Bununla birlikte incelediğimiz Uygur duvar resmi ve minyatürlerinde henüz böyle bir çalgıya rastlamamış olmamız,

²² Ögel, 1987, s.xiii.

Türklerin bu çalgı ile Kuzey Hindistan bölgesinde tanışmış olabilecekleri; dış etkili bu çalgıyı benimseyerek gittikleri yeni yurtlarına da beraberinde götürdüklerini düşünmemize neden olmaktadır. Bunlarla birlikte, yüzyıllar süren fetih hareketleri ve kültürel alış veriş göz önünde tutulduğunda, hiç şüphesiz ki Kuzey Hindistan bölgesinde, kadim Türk müzik kültürü yok sayılarak yapılacak bir değerlendirme eksik kalacaktır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, çalgının Büyük Selçuklularda çalınmasına ilişkin olarak, “Himalaya bölgesi ve civarından Türkler tarafından Selçuklu topraklarına taşınmış olmalıdır” ifadesini kullanmak “şimdilik” doğru gözükmemektedir.

Çalgı, Babürler döneminde de icra edilmiş; daha sonraları benzer enstrümanların Himalaya bölgesinde sık sık Müslümanlarca çalındığı görülmüştür (Örneğin sgra snyan’ın parlak yorumcularından olan Hameri). Çalgının sonraki gelişimi ise Özbekistan, Tacikistan ve Himalaya bölgesinde devam etmiştir. Anadolu Türkleri ise bu çalgıyı unutmışlardır. Orta Asya Türkleri arasında bilhassa Özbekler, Selçuklu seramiklerinde tespit ettiğimiz çalgıya benzer enstrümanlar kullanılmaya devam etmektedirler ki bunların başta gelenleri “Özbek rübabı” ve “sato”dur.

Selçuklu dönemi müzik geleneğini aydınlatabilecek elimizdeki kaynaklarda bu çalgının tarifine rastlanmamaktadır. Ancak toplamda sekiz seramikte tespit ettiğimiz bu çalgıya, Özbek rübabından da yola çıkarak “Selçuklu rübabı” isminin verilmesi tarafımızca önerilmektedir.

Kadın Müzisyenler

Seramiklere yansıyan Selçuklu kadını, İslâm dünyasında yeni bir anlayışın ürünüdür. Büyük Selçuklu dönemi, Orta Asya kökenli gelenek, görenek, örf ve âdetleri kapsayan Türk töresi ile İslâm hukuk ve töre kurallarının birlikte uygulandığı bir geçiş dönemidir. Selçuklulardan önce bu bölgedeki kadın konulu eserlere baktığımızda (örneğin Halife II. Velid’in Hırbet-el Mefcir Sarayı’ndaki tasvir ve heykeller) bozuk proporsiyonlarda yer alan ve Roma heykellerine özenilerek yapılmış, yarı çıplak kadınların patlak gözleri, kıvrıkcık saçları, kemerli burunlarıyla Mezopotamya kültürlerinden tanıdığımız heykellerin acemi kopyaları gibi olduğunu görürüz. Büyük Selçuklu kadın tasvirlerinde ise kadının statüsü değişir ve Orta Asya’ya kadar uzanan daha önceki Türk devletlerinin izinde şekillenir²³. Kadın, Selçuklu seramiklerinde müzisyen ya da kendisine müzik çalınan saygın kişi görünümüyle karşımıza çıkar.

²³ Gönül Öney, “Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın”, *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XVII/I, Nisan 2008, s.57-58.

Örneğin bu eserde, yanındaki kadına çeng çalan bir erkek görülmektedir. Osmanlı dönemindeki çenglere oldukça benzeyen çalgı, yine açık arp sınıfına dâhildir ve köşeli bir yapıya sahiptir. Bu seramik dekor, Selçuklu döneminde çeng çalgısının kullanımına ilişkin bilgi sunmanın yanı sıra, bir kadına verilen dinletiden görünüm sunması bakımından da önem arz eder.

Resim 9. Selçuklu dönemi seramik kâse - XII-XIII. yy. İran - Minai tekniği- The Smithsonian's Museum of Asian Art - Washington

Resimde görülen Selçuklu seramiği, bir müzik aleti barındırması bakımından müzikolojik öneme sahip olmasının yanında, bir kadına dinleti sunulması, kadının eserlerde resmedilmesi gibi detaylarıyla, Türklerde kadına verilen önemi de göstermektedir. Nitekim XII-XIII. yüzyıllarda diğer Müslüman toplumlarda, kadının böylesi bir konuma sahip olduğunu söylemek güçtür.

Her ne kadar yukarıdaki örnekte çeng çalan bir erkek olsa da, Selçuklu seramiklerinde çengi genellikle kadınların elinde görmekteyiz. Çalışmanın ilk kısmında öz edilen çeng çalan Azadeh / Zöhre'nin yanı sıra diğer pek çok eserde de çeng, kadın müzisyenlerin elinde görülmektedir.

Hükümdarın yer aldığı meclislerde müzik dinlenilmesi, Osmanlı minyatürlerinde işlenen bir konudur. Bu durumu, Selçuklu seramiklerinde de izlemek mümkündür.

Resim 10. Selçuklu dönemi seramik kâse XII-XIII. yy. - İran
Museum of Fine Arts - Boston

Resim 11. Harem Bahçesinde Meclis
Harem Bahçesinde Meclis - I. Ahmed Albümü - Topkapı Sarayı Müzesi - B408-
y.19a

Resim 10'daki seramik kâsenin ortasında yer alan ağacın sağında, çeng çalan kadın figürü görülmektedir. Ortadaki ağaç, Türk sanatında sıklıkla görülen hayat ağacını; solda elinde kadeh tutan figür ise, hükümdarı simgeliyor olmalıdır. Seramik dekorunda resmedilen bu sahne, hükümdarın bulunduğu bir ortamdaki eğlenceyi

göstermektedir. Buna benzer sahneler, sonraki dönem Türk sanatında da görülür. Örneğin Sultan I Ahmed (sal. 1603-1067) için Kalender Paşa tarafından hazırlanmış olan I. Ahmed Albümü'nde yer alan bir minyatürde, tıpkı Selçuklu seramiğindeki gibi, padişahın huzurundaki müzikli eğlence resmedilmiş; çeng çalgısı yine kadın bir müzisyenin elinde tasvir edilmiştir (bkz. Resim 11).

Seramikler vasıtasıyla çok sayıda örnek verilebilecek olan kadın müzisyenler, Selçuklu saraylarındaki kadın müzisyenlerin önemli konumunu net şekilde gözler önüne sermektedir.

Sonuç

Türk musikisi tarihinde kısmen karanlık olan Büyük Selçuklu dönemi hakkında bilgi edinebilmek amacıyla, dekorlu Selçuklu seramikleri ve seramik figürünlerinin incelendiği bu çalışmada aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Selçuklu müziğinde dik ve köşeli bir arp çeşidi olan çeng çok sık yer almaktadır.
- Çeng genellikle belirgin bir kompozisyon içinde Azadeh / Venüs'ün elinde, ayrıca sevgiliye ve hükümdara yapılan dinletilerde tasvir edilmiştir.
- Çengin ardından en fazla resmedilen çalgı ud olmuştur.
- Üflemeli çalgılar içinde ney Selçuklu seramiklerinde saptanan bir diğer çalgıdır.
- İdifon enstrümanlar arasında çalpara ve parmak zili, çeşitli Selçuklu seramiklerinde yer alır.
- Tef ve kös gerek Selçuklu seramiklerinin dekorlarında; gerekse seramik figürünlerde tespit edilmiştir.
- Günümüz Anadolu Türkleri arasında unutulmuş bir çalgı, Selçuklu seramiklerinde tespit edilmiştir. Yapılan araştırma sonucunda bu çalgının Asya'da bilhassa kuzey Hindistan civarlarında ve Eski dönemlerde Çin'de kullanılmış olan dramnyen çalgısı ile ayrıca Özbek sato enstrümanı ile büyük benzerlikler gösterdiği saptanmış; çalgıya Selçuklu rübabı ismi verilmesi tarafımızca önerilmiştir.
- Selçuklu müzisyenleri içinde kadınlar dikkat çekici ölçüde fazladır. Kadın müzisyenler saray müziği içinde çok sık yer almıştır. Başlarında halelerle resmedilen, saçları bellerine kadar gelen ve Türk tipi kaftanlar içindeki kadınlar, başta çeng olmak üzere ud, tef gibi pek çok çalgıyı çalmaktadırlar.
- Kadınlar, kendilerine müzikli dinleti sunulan değer verilen insanlar olarak eserlerde işlenmiştir.
- Büyük Selçuklu devrinde müzik son derece önemli bir konumdadır. Toplu eğlencelerde ve meclislerde tef, ney, ud gibi çalgılardan oluşan müzik grupları yer almıştır.

• Askeri müzik de Selçuklu seramiklerine yansımıştır. Selçuklu nevbet takımlarının en fazla ses çıkaran çalgısı olan kös, atların üzerinde köszen (kös çalan kişi) ile birlikte tasvir edilmiştir.

KAYNAKLAR

- Çaycı Ahmet, *Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Gezegen ve Burç Tasvirleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- Çoruhlu Yaşar, "Göktürk Sanatı", *Türkler*, C.4, Yeni Türkiye Yay., İstanbul 2002, s.54-76.
- Deveci Abdurrahman, "Türk Mitolojisinin Görsel Sanatlarımızdaki Yeri Nerede?/ Where is Place of Turkish Mythology in Our Visual Arts?", *Turkish Studies*, (Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı), Volume 8/13, Sonbahar 2013, s. 795-810.
- Gömeç Saadettin, *Uygur Türkleri Tarih ve Kültürü*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1997.
- Hornbostel ve Sachs, *The New Grove Dictionary of Musical Instruments*, "Harp" mad., C. 2. Ed. Stanley, USA 1984, s.131-165.
- İslâm Ansiklopedisi, "*ud maddesi*", C4-C.42, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi 2014, s.39-41.
- Ögel Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş VIII - Türkler'de Devlet ve Ordu Mehteri*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1987.
- Ögel Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- Öney Gönül, "Tarihten Yansımalarla Büyük Selçuklu Seramiklerinde Kadın", *Sanat Tarihi Dergisi*, S. XVII/I, Nisan 2008, s.55-75.
- Samanian Samad ve Bahmani Pardis, "Studying the Identity of Nishapur during the First Few Centuries of the Islamic Era through the Design of the Household Items: with an Emphasis on the Symbolic and Mythical Symbols of Ancient Iran, Sample: Household Earthenware Belonging to the Early Islamic Era to the Fifth Century AH", *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 5(10), 1-14, Spring Summer 2013, s.1-14.
- Sarıtaş Eyüp, *Çin'de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslâmiyet'ten Önce Türklerde Kültürel Hayat*, Scala Yay., İstanbul 2010.
- Sözer Vural, *Müzik Ansiklopedik Sözlük*, "Ut" mad., Remzi Kitabevi, İstanbul 1996, s.723.

- Uslu Recep, *Selçuklu Topraklarında Müzik*, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya 2011.
- Vural Göher Feyzan, *İslâmiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik – Hun, Kök Türk ve Uygur Devletleri*, Ötüken Neşriyat., İstanbul 2016.
- Vural Timur, *Tuğ, Nevbet, Mehter – Türklerde Askeri Müzik Geleneği, Çizgi Kitabevi*, Konya 2013.
- Waugh Daniel C, “Arts of the Islamic World in the Louvre: Experiencing the New Galleries”, *Featured Museum*, 2012, s.99-106.
- Yardımcı İsmail, *The Glazed Tile Techniques of the Seljuk and Beylik Periods*, Journal of Literature and Art Studies, Vol. 3, No. 1, January 2013, 42-51.
- Yaroslav V. Kuzmin, “The Neolithization Of Siberia And The Russian Far East: Major Spatiotemporal Trends (The 2013 State-Of-The-Art)”, *Radiocarbon*, Vol. 56, Nr 2, 2014, s. 717–722.

SELÇUKLU DÖNEMİNDEKİ TÜRK KIYAFETLERİYLE KAZAK MİLLİ KIYAFETLERİNİN BENZERLİKLERİ

ANAR BABJANOVA*

Öncelikle Kazakların milli değerlerini her şeyden üstün tuttuğunu belirtmek istiyorum. Kazak toplumunun özelliklerini, yaşam biçimini yansıtan geleneksel Kazak kıyafetleri geçmişten günümüze gelen en güzel miraslarımızdır. Ulusal Kazak kıyafetlerinin tarihi çok zengindir. Kazakların milli elbiselerinde nakış kullanılır. Süs eşyaları çok zengin çeşittir. Makalemdede,19. yüzyılın sonlarındaki milli kıyafetlerine: çeşitli yöresel çapanlar, çeşitli şapkalar, en değerli kıyafetleri altın bronzla dekore edilmiş kamzol(elbise üzerinden giyilen, yeleğe benzeyen dış giyim türüdür) değinmek istiyorum. Kazakların en değerli kıyafetleri kadife kumaşından olmuştur.

Kazaklar kışın giydiği kürke ton denilir. Bellerine kalın kemerler takılır. Tumak adı verilen deri şapka takarlar. Misafirlğe gittiklerinde kumaş veya kadife palto giyerler. Kazakların baş süsleri oldukça zengindir. Erkeklerin şapkaları yöreden yöreye farklılık gösterir. Kazak kadınların giysileri de rengarenktir. Giyim tarzı medeni durumlarına göre değişir. Evlenmemiş Kazak kızları parlak renkli giysiler giyerdi, elbiselerinin önüne ve omuzlarına gümüş süsler takarlardı. İnci baykuş tüyünden ve gümüş veya altın pullarla süslenen yuvarlak şapka bekar genç

* Öğr. Gör., Abılay Han Uluslararası İlişkiler ve Dünya Dilleri Üniversitesi, Almatı/KAZAKİSTAN, babajan_anar@mail.ru.

genç kızlara aittir. Evli kazak kadınların giyim tarzı ise çok daha sadedir, üzerlerinde pek fazla süs yoktur. Orta yaştaki kazak kadınları ayrıca başörtüsü takarlardı.

Kaftan, gövde, yen ve etek olmak üzere üç parçadan meydana geliyordu. Görünüşe göre, kaftan'ın gövde kısmı vücuda uygun idi ve düğmelerle bele kadar ilikleniyordu. ve boyuna kadar kapalı idi. Yenlerin uzun olduğu,

sıvanmasından, iki kişinin birbirilerine elbiselerinin yenlerini sallamalarından, birisinin de başkasına kendi elbiselerinin yenini işaret için sallanmasından anlaşılıyor. Bununla beraber, kolların bâzan uzun, bâzan da kısa olduğunu biliyoruz. Yine öyle görünüyor ki, kaftan yalnız önden değil arkadan ve yandan bele kadar yarıktır. Çünkü, Kâşgarlı Mabmud, kaftan'ın iki ön eteğinden, iki de arka eteğinden bahsetmektedir. Uzunluğuna gelince, diz altından başlamak üzere topuklara kadar uzanan muhtelif kaftanlar mevcut idi. Bu hususu minyatürler de desteklemektedir.446s.

Kaftanın altına giyilen elbiselere gelince, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde muhtelif adlar taşıyan hırkalar, gömlekler v.s. zikredilebilir. Meselâ, orada "kulak" adlı yenleri kısa bir elbise ile, "Çengüşü" adlı bir küçük hırka dan bahsedilmektedir. Bezin iki katı arasına pamuk koyularak dikilen hırkayı bunlara ilâve etmek gerekir.

Hırkayı gömlek takibediyor. Buna o zaman da aynı adın verilmesi kültür devamlılığın göstermektedir. Hırkalarda düğmeden bir yerde söz edildiği halde, gömleğin düğmelerinden birkaç yerde söz edilmektedir, şu halde gömlek düğmeli olduğu gibi, giyildikten sonra da düğmeleri mutlaka ilikleniyordu. "Adam gömlektendi", yani gömlek giydi dendiğine bakılırsa, ya her zaman gömlek giyilmiyor veya herkes gömlek giyemiyordu . Adamın hırka giymesinden, hırka sahibi olmasından bahsedildiğine göre, herkesin hırka giyemediği neticesine varılabilir. Kadınlara mahsus bir yeleğe "bağırdak" adı veriliyordu ki, bu kelime bugün de Türkiye'de aynı mânada yaşamaktadır.

Elbisenin saçaklarla süslenmesi âdetti. Sonra elbise şüphesiz istenilen renkte boyanıyordu. Zaten, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde en çok geçen konulardan birisi elbisedir : Dikilmesi, yamanması v.c. sık sık geçer .447s.

Kâşgarlı Mahmud'un eserinde çizme ve umumiyetle ayakkabılar hakkında oldukça bol malzeme vardır. Türkler başa giyilen şeyler gibi, ayağa giyilecek şeylere de büyük önem veriyorlardı. Elimizdeki malzemeden anladığımıza göre, Türkler her çeşit ayakkabı yapmasını ve giymesini biliyorlardı.

Herkesin kürk giyemediği anlaşılıyor. Çünkü, birisinin kuzu kürkü giydiği, yani kuzu kürkü sahibi olduğu belirtiliyor. Ayağa giyilenler arasında ilk üzerinde durulması gereken şüphesiz çizmedir. Çünkü, çizmenin başta hükümdar olmak üzere bütün Türkler için âdeti millî bir giyim eşyası olduğu söylenebilir : Tuğrul Bey, 1038 yılında Nişâpûr'a girdiği zaman, sırtındaki ipek kaftanı ile ayağındaki keçe çizme dikkati çekmişti. Daha sonra (1040 yılı başı) Tuğrul Bey'in Gazne hükümdarı Mes'ûd'un takipleri yüzünden çizmesini günlerce ayağından çıkarmadığı

biliyoruz. Türk çizmesinin Türkler'in pek sevdikleri renk olan kırmızı renkte olduğu muhakkaktır. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde çizme için "etük" kelimesi kullanılmaktadır. C. Brockelmann, bu kelimeyi çizme şeklinde tercüme etmiştir. Anlaşıldığına göre, Türkler çizmeye ve potine etük adını veriyorlardı. Kazaklarda da etik diyorlar.450s. Çizme, bugün kullarılandan değişik olarak, fakat aynı anlamda atasözüne de gelmiştir : "Su görmedikçe çizme çıkarma " . Başka ayakkabı çeşitlerine geçmeden önce, yine çizme sınıfından sayılabilecek olan dolak, tozluk ve dizlikten de bahsedelim. Dolak, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde "yörgençü" kelimesiyle ifade edilmektedir. Orada cümle içinde, "(adam) ayağına dolak (yörgençü) sardı" veya "(adam) dolak sarındı" denmektedir. Bâzan dolağın başkasına sardırıldığı da oluyordu.

Türkler'in yalnız bacağı değil, dizi korumak için de tedbir aldıkları anlaşılıyor. Buna dizlik adı verilebilir. Soguktan korunmak için dizliğe Kazaklarda da tizehap adı verilmiş. Çizme ile, dolak tozluk ve dizlik arasındaki fark malûmdur : Çizme bâzan dize kadar uzanan bir ayakkabı olduğu halde, ötekiler için, bugün olduğu gibi, ayrıca mutlaka bir ayakkabı veya çarık giyilmesi şarttır. Kâşgarlı Mahmud'un eserinde erkek kıyafeti ile kadın kıyafeti arasında fark bulunduğu zikredilmemesine rağmen, kadınlar için ayrı bir ayakkabı tipi gösterilmiştir. Çizmeden sonra Türkler'e has ayakkabı tipi çarıktır. Buna Türk ayakkabısı da deniyordu ve Türkçe "izlik" adını taşıyordu. Çarık, şimdi olduğu gibi, her hayvanın derisinden yapılabilirdi. Fakat, Kâşgarlı Mahmud'un eserinde deve derisinden çarık yapıldığı bilhassa belirtilmektedir. Kazakların kıyafetleri de ipekten, kadifeden, pamuktan ve çeşitli hayvan tüylerinden, yünden imal edilir. Kazaklar kumaşları dış ülkelerden getirir. Kazak ve Türk kıyafetlerinin hemen hemen aynı olduğu söylenebilir. Çünkü

incelediğim Türk kıyafetlerinden kürk Kazaklarda da aynı malzemeden yani çeşitli hayvan derilerinden yapılmış. Kadın kıyafetlerinin başlık giysileri yaşa ve bölgeye göre değişir, kimeşek (şapka altında sarılı bir türban şeklinde) Kimeşek'i yaşlı kadınlar takar. Saukele'yi evli kızlar düğünde giyerler. Saukeleyi pahalı taşlarla, inciyle, altın, gümüşle süslerler. Üzerlerine uzun, bol etekli elbiseler giyerler, elbisenin üzerine kamzol veya kajekey giyiyorlar. Başlık giyim çeşitlerinden: kimeşek, takya, saukele, börük vardır. Kazakların erkek kıyafetleri gömlek, pantolon, dambal, şalvar, şapan, şekpen, ton, ışık, şulık, kemer'dir.. Kazaklarda da cesitli ayakkabi türleri vardır, mesele ması, saptama etık, baypak, kiyiz etik. Erkek başlık giyimleri olaral kışın giyilen börk, tımak, kulakşın yazın giyilen ise takya, kalpak, ayırkalpak çeşitleri vardır. Mesela Kazaklarda kürkü zengin, han, beğler giyerlermiş. Ton adı verilen kışlık giysi koyun derisinden yapılır. Kazak bozkırlarında kışın hava çok soğuktur, bu giysi türü günümüzde de kullanılmaktadır. Börk, Kazaklarda börük olarak geçiyor. Börükü hem erkek hem kadın giyer. Tımak adı verilen başlık giyim türü hayvan derisinden yapılır, ama şekli börke göre farklıdır. Burada sadece türk giyim kuşamında Alp Arslan zamanındaki kumaşlar, kürkler, börk, kaftan, şalvar ve ayakkabıları incelemeye çalıştım ve Kazakların milli kıyafetleriyle kıyaslayarak aralarındaki benzerliklerini buldum diye düşünüyorum. Bu çok kapsamlı ve çok ilginç bir konudur. Bir makaleyle yetinmez. İleride bu konu üzerinde çalışmaya devam edeceğim kanısındayım. Çünkü Türklerle aynı kökten olduğumuz için çoğu alanlarda, tarih ve kültür konusunda ortak yönlerimiz, benzer taraflarımız oldukça çoktur. Her iki millet arasında çalışılması gereken konular da çok. Kazakistan Türklerin Atayurdudur, o yüzden de her dalda, ister tarih ister medeniyet, edebiyat, gelenek-görenek, giyim kuşam olsun bunlar üzerinde çok büyük araştırmalar yapılmakta, yapılmaya devam edilecektir. Yetmiş sene Rusların baskısı altında bulunan milletimiz milli kıyafetlerimizi giyemedi, ana dilinde konuşamadı, ibadetlerini yapamadı. Bağımsızlığımızı kazandıktan sonar modernleşmiş milli şapan, kamzol, kajekeylerimizi milli bayramlarda, özel günlerde giyebiliyoruz. Milli motiflerle süslenmiş desenli kıyafetlerimiz çok güzel, rengarenk ve parlaktır. Bu bizim ulusal ve kültür değerimizdir. Toplum değerlerini korumak ancak kültür değerlerine sahip çıkmakla mümkün olur.

KAYNAKLAR

- 1.Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Tarihi. 3 cilt Mehmet Altay Köymen .Türk Tarih Kurumu
- 2.Kazak Halkının Milli Kıyafetleri Almatı 2007(kazakça)
- 3.Kazak Medeniyeti Ansiklopedisi Almatı 2005 (kazakça)
- 4.Şanırak Ansiklopedisi 1990 (kazakça)

الملابس السلجوقية في العراق والأناضول

(دراسة مقارنة)

*ريم عبدالمنعم عبد الصمد باظه

ملخص:

بسم الله الرحمن الرحيم يقول الحق سبحانه وتعالى: "يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ النَّفَقَى ذَٰلِكَ خَبِيرٌ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ" (سورة الأعراف: 26). وتعتبر الملابس ضرورة فطرية لستر البدن، كما أنها من العناصر الرئيسية التي تقي الإنسان الحر والبرد، لذلك كان الحرص عليها منذ عصور ما قبل التاريخ، وكان لكل عصر فيما بعد ملابسه المميزة التي تلائم البيئة، وتعتمد أيضا على أعراف وتقاليد العصر.

وخلال العصور الإسلامية لقيت صناعة الملابس عناية فائقة، فقد كانت الثياب تُمنح على سبيل التكريم (الخلع) لزائري البلاط من الدول الأخرى، وقد اهتم سلاطين السلاجقة في كل من الأناضول والعراق بتلك الصناعة، واستخدموا أنواعا عديدة من الخامات تتوافق مع الأجواء المناخية لكل منطقة من المناطق.

ويهدف البحث إلى إجراء دراسة مقارنة بين الثياب السلجوقية في مركزين من أهم مراكز الدولة، وهما العراق (447-590هـ/1037-1308م)، والأناضول (470-708هـ/1077-1308م)، وذلك من ناحية التصميم العام، والألوان، والمواد الخام، ونظرا لقلّة ما كتب عن الثياب في تلك الحقبة لاسيما منطقة الأناضول، فقد كان الاعتماد على ملابس الرسوم الأدمية التي استخدمت في زخرفة الخزف² على سبيل المثال، وكذلك ما عن زيارتهم لتلك المناطق. وتساوير Marco Polo مكتبه الرحالة مثل: ابن بطوطة، وماركو بولو (المخطوطات التي ترجع إلى تلك الفترة (ق6-7هـ/12-13م)، وخاصة في العراق مثل كتاب الترياق³ لجالينوس، و"خواص العقاقير"⁴ لديسقوريدس، أو تلك التي زوّقت في الأناضول مثل: مخطوط "ورقة وگلشاه"⁵، أو كتاب "الحيل الجامع بين العلم والعمل"⁶ لابن الرزاز الجزري.

كلمات مفتاحية: ملابس - ثياب - سلجوقية - العراق - الأناضول.

* Dr., Ministry of Awqaf and Islamic Affairs in Kuwait E.Mail: reemaab27@gmail.com

1 هذه السلاجقة الأناضول أكثر من قرنين من الزمان، وأبدعوا حضارة كانت عبارة عن مزيج من الثقافات الإيرانية والتركمانية والمحلية، وابتكروا أنماطا زخرفية جديدة، فقد كانت فترة عاش فيها كبار الفلاسفة والشعراء والكتاب أمثال: جلال الدين الرومي، ويونس امره، وغيرهم.

Artan, Tülay, *The Anatolian Seljuks and the Ottoman Empire*, 2005; p. 4.

2 استخدمت نماذج من القطع الخزفية المحفوظة بمتحف قراطاي بقونية (KARATAY).

3 هذه النسخة المخطوطة محفوظة في المكتبة الوطنية في باريس الوطنية تحت رقم (2964 عربي)، وتم نسخها ونزويها في العراق سنة 1199هـ/1999م.

4 هي جزء من مخطوطة محفوظة بمكتبة طوب قابي سراي باستانبول، كتبها عبدالله بن الفضل سنة 621هـ/1224م. حسن الباشا، *التصوير الإسلامي في العصور الوسطى*، القاهرة، 1959م؛ ص 97.

5 أنجز مخطوط "ورقة وگلشاه" في النصف الأول من القرن (7هـ/13م)، ومحفوظ بمكتبة متحف طوب قابي سراي باستانبول تحت رقم (841)، وتشمل هذه النسخة حوالي 70 تصويرة، نسخها محمد الخوي النقاش، وزوّقها عبد المؤمن بن محمد الخوي النقاش. أسماء حسين عبد الرحيم، *مدرسة التصوير في عهد سلاجقة الأناضول (470-708هـ/1077-1308م)*، مخطوط رسالة ماجستير، كلية الآثار - جامعة القاهرة، 1423هـ/2002م؛ ص 2 - 3.

6 هذه النسخة محفوظة بمكتبة متحف طوب قابي سراي باستانبول تحت رقم (3472)، نسخها يوسف بن عثمان سنة 652هـ/1254م، وتشتمل على 89 ورقة في بعضها رسوم، وتنسب إلى ديار بكر. الباشا، *التصوير الإسلامي*، ص 96.

Seljuk clothing in Iraq and Anatolia (A comparative study)

Reem Abdel Moneim Abdel Samad Baza

Abstract

The garment industry has seen great care during the Islamic era, The caliphs gave it as a token Robe of Honor (khila') to visitors to the court from other countries, So that most of the Islamic countries were containing the so-called (Dar-Al Tiraz) for the private textile industry, which bears the name of the ruler and his titles, They considered it a sign of judgment.

Seljuk's sultans in both Anatolia and Iraq were interested in that industry, and used many types of materials compatible with the climatic conditions of each of the regions.

The research aims at making a comparative study between the clothing in Anatolia and Iraq in terms of the general shape and types of decoration and raw materials used.

Due to the lack of what was written about clothes in that era, especially Anatolia, It was based on the figures ornaments used in the decoration of ceramics, metals and other artifacts, As well as the writings of travelers such as: Ibn Battuta, Marco Polo And miniatures dating back to that period (6-7 A.H / 12-13 A.D).

It was found that the Seljuk of Anatolia used various materials such as silk, wool, fur, cotton, brocade fabric, While Seljuk Iraq used wool, brocade fabric (DIBAJ), linen, lint, sheepskin, and goat hair.

Clothing in Anatolia consisted of: hats, loose trousers, sweaters, coats, leggings, shirts, shoes, The dresses were made up of more than one layer depending on the occasion in which they were worn. While wearing in Iraq: turban, and robes, and muffler, and panties, cloak, TILSAN, BORNOS, and waistband.

Keywords: Clothing - Clothes - Seljuk - Iraq - Anatolia.

المبحث الأول: أهمية صناعة الملابس، وأشهر المدن

1/ أهمية صناعة الملابس في العصر السلجوقي

كان العصر السلجوقي في بغداد من أزهى العصور (447-590هـ/1037-1194م)⁷، وذلك منذ عصر طغرل بك حتى أن السلاجقة كانوا يتباهون بالملابس، والخلي، والمجوهرات النادرة والتمينة؛ فضلا عن الأثاث؛ لأن اتساع الدولة يسر لهم سُبل الحياة المترفة، فكانت لهم مجالس الطرب، والغناء، والشراب التي لم تقتصر حينئذ على السلاطين فقط بل قلدهم فيها الأمراء، والوزراء، وكبار رجال الدولة؛ فكانوا يرتدون أفخر الملابس المصنوعة من الأقمشة الموشاة بالذهب، والفضة، والمرصعة بالدر، والجواهر الثمينة التي كانوا يجلبونها من الهند، والصين⁸.

وفي الأناضول لم يختلف الأمر كثيرا عن العراق، حيث الازدهار الاقتصادي الذي عم أرجاء البلاد في القرن السابع الهجري (13م)، ولا سيما في عهد علاء الدين كيقباد [616-636هـ/1220-1237م]، والذي يعتبر بحق العصر الذهبي لسلاجقة الروم فأبدع سلاجقة الأناضول في كافة المجالات⁹، حتى أنهم ورثوا العثمانيين طرقهم في صنع المنسوجات وزخرفتها¹⁰.

ونظرا لأهمية الملابس في العصر السلجوقي فقد كانت تُذكر من ضمن الغنائم: "بينما ارتفعت بعد ذلك لتصل في معركة نسا¹¹ 418هـ إلى نحو عشرة ملايين دينار من الألبسة والأسلحة..."، وفي موضع آخر: "غنموا ما لا يُحصى من الذهب والفضة والملابس والدواب في معركة داندانقان¹² فضلا عما غنموه في معركة ملاذكرد"¹³.

كما كانت الملابس من أفضل الهدايا، فذكرها ابن فضلان في رحلته¹⁴: " وكنا قد أهّينا إليه هدية من ثياب وزبيب وجوز وفلفل ... وثياب مروية، وقطعنا له منها قرطقين، وخُف أديم، وثوب ديباج، وخمسة أثواب حرير فدفعنا إليه هديته، ودفعنا إلى امرأته مقنعة، وخاتما".

ونظرا لقيمة الملابس وأهميتها فقد كانت من ضمن ما تكفل به السلطان ألب أرسلان عند عقد اتفاق بينه وبين قرا أرسلان حاكم كرمان: "على أن يتعهد السلطان بتزويج بنات قرا أرسلان، وأن يتكفل بزواجهن، ومنح كل واحدة منهن مائة ألف دينار فضلا عن الثياب والإقطاعات"¹⁵.

7 زالت دولة سلاجقة العراق سنة 590هـ/1194م بمقتل السلطان طغرل الثالث في حرب كانت بينه وبين خوارزم شاه علاء الدين النويري (شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب، ت 733هـ)، *نهارية الإرب في فنون الأديب*، 33 جزء، الطبعة الأولى، القاهرة، 1423هـ؛ ج 23، ص 183.

8 سولاف فيض الله حسن، *مظاهر البذخ والترف عند السلاجقة في العصر العباسي*، مجلة العلوم الإنسانية، عدد خاص بالمؤتمر العلمي الرابع لكلية التربية والعلوم الإنسانية؛ ص 85.

9 Semra Ogel; *The Seljuk face of Anatolia Aspects of the social and intellectual history of Seljuk architecture*, foundation for science technology and civilization, January, 2008; p. 2.

10 ربيع حامد خليفة، *الفنون الإسلامية في العصر العثماني*، الطبعة الأولى، القاهرة، 2001م؛ ص 229.

11 نسا من أعمال خراسان، وهي اسم معركة دارت بين السلاجقة وأهل هذه الحضرة، وفيها انتصر السلاجقة لقوتهم وبأسهم. عبد الستار مطلق درويش، *السلطان محمود الغزنوي: سيرته وولده السياسي والعسكري في خراسان وشبه القارة الهندية (361 - 421 هـ)*، الأردن، 2010م؛ ص 200.

12 مدينة داندانقان من أعمال مرو الشاهجان ومتصلة بها، وهذه الناحية من أكثر البلاد حريرا، وبقتها يضرب المثل في الجودة ويجهز منها إلى البلاد. ومعركة داندانقان هي تلك التي انتصر فيها السلاجقة على الغزنويين سنة 431هـ/1039م، وبسطوا سيطرتهم على نواحي خراسان. العزيزي (الحسن بن أحمد المهلبى ت: 380هـ)، *المسالك والممالك (الكتاب العزيزي)*، تعليق: تيسير خلف، د.ط، د.ب؛ ص 153؛ عبد الستار مطلق درويش، *الإمارة الغورية في المشرق*، الأردن، 2011م؛ ص 30.

13 عمر سلهم صديق آل صالح بك، *الوحدة والتنوع بين دولتي سلاجقة خراسان وسلاجقة العراق (الناحية الإدارية والاقتصادية)*، مجلة تكريت للعلوم، مجلد 18، عدد 10 (تشرين الثاني)، ص 322.

14 ابن فضلان (أحمد بن فضلان بن العباس بن راشد ابن حماد، ت: بعد 310هـ)، *رحلة ابن فضلان إلى بلاد الترك والروس والصقالبة*، الطبعة الأولى، أبو ظبي، 2003م؛ ص 117.

15 حاتم فهو الطائي، *المصاهرات السياسية للسلاجقة في العراق والمشرق الإسلامي (447-590هـ/1055-1193م)*، العدد (58)، جمادى الآخر 1438هـ/مارس 2017م؛ ص 476.

ولم يقتصر إهداء الثياب على السلاطين وكبار رجال الدولة فقط، بل كان يُهدى به الجند أيضا، فعند أخذ البيعة لسليمان بن داود بن أخي طغرل بك عقب وفاته سنة 455هـ/1063م حط من القلعة سبعمائة ألف دينار وكسر، وستة عشر ألف ثوب من ديباج، وسقلاطون وسلاحا تساوى مائتي ألف دينار ففرقها على العسكر¹⁶.

وكان بعض سلاطين سلاجقة الأناضول يهدون بعض المنسوجات من إنتاج بلادهم إلى نوي الشخصيات البارزة في أوروبا والعالم الإسلامي، ومن أمثلة ذلك الوشاح الذي أهده كيخسرو الثالث [660-684هـ/1262-1285م] إلى الأمير عثمان مؤسس الدولة العثمانية¹⁷.

1/2: أشهر المدن في صناعة الملابس

اشتهرت في العراق عدة مدن (شكل 1) بصناعة الملابس، منها: بغداد التي اشتهرت بصناعة النسيج في العصر العباسي عامة، والسلاجقي خاصة؛ حيث تأثرت في تلك الحقبة بالتأثيرات السلجوقية والتي كانت بدورها متأثرة بالفن الفارسي القديم. وانتشرت في كل من بغداد وكذلك الموصل صناعة نسيج الحرير الموشى بالذهب الذي تميز بأشكاله المتعددة، وألوانه الزاهية، وزخارفه المتعددة والتي تشتمل على الرسوم الأدمية، والحيوانية، والنباتية¹⁸. كما اشتهرت مدينة البصرة بصناعة المنسوجات من ذلك نسيج الخز الرقيق الذي كان يُصنع منه نوع خاص من القطن الجيد، واشتهرت أيضا بصناعة القوط الثمينة التي تلفها المرأة حول رأسها، وفي البصرة كانت تُصنع بعض الملابس الجاهزة التي تُصدر إلى بقية المدن والأقاليم الإسلامية مثل: الأكسية (العباءة - الجبة - القباء ...)، والمطراف (وهي قطعة من النسيج المربع كانت تطرز بخيوط الذهب)، والأربطة (وهي ملاءة واسعة رقيقة النسيج كانت تلتحف بها النساء عند الخروج من منازلهن)¹⁹، أما

شكل (1): يوضح أشهر المدن العراقية في صناعة النسيج

الكوفة فقد اشتهرت بكوفياتها الحريرية²⁰.

16 الجوزي (جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد، ت: 597هـ)، المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، مصطفى عبد القادر عطا، جزء 19، الطبعة الأولى، لبنان، 1412هـ/1992م؛ ج 16، ص 82.

17 وقد وصف القميص بأنه قصير الأردان، تزخره أشكال أهلة خليفة، الفنون الإسلامية، ص 230، حاشية (6).

18 حسين أمين، تاريخ العراق في العصر السلجوقي، بغداد، 1965م؛ ص 318.

19 بشير يوسف فرنسيس، موسوعة المدن والمواقع في العراق، ج 1، المكتبة الإلكترونية، ص 142.

20 إبراهيم أيوب، التاريخ العباسي (السياسي والحضاري)، الشركة العالمية للكتاب، 1989م؛ ص 243.

شكل (2): يوضح موقع مدينة قونية

وفي بلاد الأناضول فإن أشهر المدن في صناعة الملايس خلال العصر السلجوقي هي مدينة قونية (شكل 2) التي اتخذها سلاجقة الروم عاصمة لهم في الفترة من [637-678هـ/1240-1280م]، والتي كانت تعتبر آنذاك ملاذاً آمناً للفارين من مدن الشرق التي اجتاحتها المغول²¹، وكانت قونية تقوم بتصدير²² الملايس إلى عدد كبير من البلدان، وكانت أكثر شهرتها هي صناعة الملايس القطنية المطرزة بالذهب، وكذلك الحريرية، والسراويل، والعمائم التي توضع على الرؤوس، وغيرها من المنسوجات²³، وكانت قونية تحتوي على عدد كبير من الأسواق المتخصصة في بيع

المنتجات، وأقيم بها عدد من الخانات المخصصة للتجار²⁴، وتشير عدد من الروايات إلى أن أشهر دور الصناعة للملايس هي تلك الدار التي أقامها سلاطين السلاجقة، والتي اقتصت بصناعة الملايس للامراء المطرزة بالذهب، فضلاً عن عدد كبير من صناعة النسيج القطني، وبطبيعة الحال فإن الجلود والصوف التي توفره الثروة الحيوانية هناك يُعد من أهم المواد الخام التي استخدمت أيضاً في صناعة الملايس، والذي يتلاءم مع البرد القارس الذي تعرف به مدينة قونية في الشتاء²⁵.

ولم يقتصر الأمر على مدينة قونية بل كانت مدينة لاذق²⁶ (ذون غزلة)؛ فقال عنها ابن بطوطة: "وتصنع بها ثياب قطن معلمة بالذهب لا مثل لها، تطول أعمارها لصحة قطنها وقوة غزلها، وهذه الثياب معروفة بالنسبة إليها، وأكثر الصناعات بها نساء الروم، ... علامة الروم بها القلائس الطوال، منها الحمر والبيضا ونساء الروم لهن عمائم كبار"²⁷.

21 Diana Darke, *Eastern Turkey, Bradt Travel Guides*, 2011; p. 167; Patricia Blessing, *Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rum, 1240-1330*, Routledge, 2016; p. 45.

22 وأشارت الكتابات، والاكتشافات الأثرية إلى ما يقرب من 120 كارافان سراي، وخان شيدت على طول طرق التجارة الدولية عبر الأناضول، والغالبية العظمى منهم في العقود الأربعة الأولى من القرن 13م، ركزت معظم القوافل والخانات على الطريق إلى الشرق من قونية إلى أقي سري، قيصري، سيواس.

Koray Özcan, *The Anatolian Seljuk City An Analysis on Early Turkish Urban Models in Anatolia*, Article in *Central Asiatic Journal*, (54), January 2010, Wiesbaden; p. 276-277.

23 محمد عبدالعزيز مرزوق، *الفنون الزخرفية الإسلامية في العصر العثماني*، القاهرة، 1974م؛ ص ص 103-105.

24 Koray Ozcan, "MORPHOLOGY OF EARLY TURKISH TOWN IN ANATOLIA KONYA, A CAPITAL OF SELJUK", *The Journal of International Social Research*, Volume: 4, Issue: 19, 2001, P. 237.

25 نوره عبدالله يانباي، *قونية عاصمة سلاجقة الروم (دراسة تاريخية وحضارية)*، مكة المكرمة، 1994م؛ ص 180.

26 هي محافظة دنيزلي حالياً، وتقع في الجنوب الغربي لتركيا، ولم تُذكر هذه المدينة في أي من المصادر سوى رحلة ابن بطوطة، ومعجم الأسر الإسلامية الحاكمة لأحمد السعيد سليمان.

27 ابن بطوطة (أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن محمد بن إبراهيم اللواتي الطنجي، ت: 779هـ)، *رحلة ابن بطوطة (تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار)*، 5 أجزاء، 1417هـ؛ طبعة أكاديمية المملكة المغربية، الرباط؛ ج 2، ص 169.

وقد كان في الأناضول أسواق خاصة لبيع القماش والملابس من الحرير الخام والحرير الملون كما ذكرت إحدى الوقفيات المؤرخة بسنة 670هـ/1272م²⁸.

شكل (3): يوضح الرصافية

المبحث الثاني: ملابس كبار رجال الدولة

2/1 أزياء السلاطين، ونوابهم، ونساء القصر:

كان سلاطين السلاجقة في العراق يرتدون جبّة، ويضعون على رؤوسهم الرّصافية (شكل 3)، فقد قيل في تولية أبي نصر بن ملك بغداد الحكم بعد وفاة أبيه: "ودخل دار الخلافة في يوم مشهود، وخلع عليه الخليفة سبع خلع، وسوره وطوقه، وجعل على رأسه التاج، والعمامة السوداء الرصافية، وأوصاه الخليفة، ورجع إلى داره، وجاء الناس لتهنئته"²⁹، أو

شكل (4): يوضح التاج والقباء

يضعون على رؤوسهم تاجا ملكيا مصنوعا من الذهب ومرصعا، ويرتدون قباء قصير الأردان، ويلبسون في أقدامهم أحذية جلدية سوداء اللون ذات مقدمة مدببة كما في ملابس السلطان بركياروق في إحدى تصاوير مخطوط جامع التواريخ لرشيد الدين (شكل 4).

ومما سبق فإن من شارات السلطنة: الراية، والقباء المرصع بالجواهر، والتاج المرصع بالجواهر أيضا³⁰، ويذكر ابن الأثير في حوادث سنة 449هـ/1057م عند دخول السلطان طغرل بك بغداد استقبله نائب السلطان، ورئيس الرؤساء "وألبسه فرجية جاءت معه من عند الخليفة، ووضع العمامة على مخدته"³¹، في حين وضع سلاطين السلاجقة في الأناضول العمامات المرصعة على رؤوسهم كما ظهر على السكة الخاصة بهم.

ومن المعروف في العصر الإسلامي أن للملك شارات ثلاثة؛ وإحداها هي الطراز، ويُعرّف ابن خلدون في تاريخه³² الطراز على أنه: "من آبهة الملك والسلطان ومذاهب النول أن ترسم أسماؤهم، أو علامات تختص

28 Peacock (A.C.S.), *The Seljuk Sultanate of Rūm and the Turkmen of the Byzantine Frontier 1206-1279*, AL-MASAK, Journal of the Medieval Mediterranean, 15 Dec. 2014; P. 279.

29 ابن كثير (أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي، ت: 774هـ)، *البداية والنهاية*، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، 21 جزء (20 ومجلد فهارس)، الطبعة الأولى، دار هجر، 1418هـ/1997م؛ ج 15، ص 706.

30 ذهبية عائشة أبو بكر قري، *إقليم ما وراء النهر في العصر السلجوقي [429-558هـ-1037-1162م]*، رسالة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة الزقازيق، مصر، 1429هـ/2007-2008م؛ ص 97.

31 ابن الأثير (عز الدين أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني الجزري، ت 630هـ)، *الكامل في التاريخ*، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري، 10 أجزاء، الطبعة الأولى، لبنان، 1997م؛ ج 8، ص 147.

32 ابن خلدون (أبو زيد عبد الرحمن بن محمد ولي الدين الحضرمي الإشبيلي، ت: 808هـ)، *ديوان المبتدأ والخبر في تاريخ العرب والبربر ومن عاصرهم من نوي الشأن الأكبر*، تحقيق: خليل شحادة، الطبعة الثانية، بيروت، 1408هـ/1988م؛ ص 329.

بهم في طراز أثوابهم المعدة للباسهم من الحرير، أو الديباج، أو الإبريسم تعتبر كتابة خطها في نسج الثوب إلاما وإسداء بخيط الذهب، أو ما يخالف لون الثوب من الخيوط الملونة من غير الذهب على ما يحكمه الصنّاع في تقدير ذلك، ووضعه في صناعة نسجهم، فتصير الثياب الملوكية معلمة بذلك الطراز قصد التّويه بلابسها من السلطان فمن دونه، أو التّويه بمن يختصه السلطان بملبوسه إذا قصد تشريفه بذلك، أو ولايته لوظيفة من وظائف دولته، وكان ملوك العجم من قبل الإسلام يجعلون ذلك الطراز بصور الملوك، وأشكالهم، أو أشكال وصور معينة لذلك، ثمّ اعتاض ملوك الإسلام عن ذلك بكتب أسمائهم مع كلمات أخرى تجري مجرى الفأل، أو السجّلات وكان ذلك في الدولتين³³ من أبهة الأمور، وأفخم الأحوال، وكانت الدور المعدة لنسج أثوابهم في قصورهم تسمّى: دور الطراز لذلك، وكان القائم على النّظر فيها يسمّى: صاحب الطراز، ينظر في أمور الصّبّاغ، والآلة والحاكة فيها، وإجراء أرزاقهم، وتسهيل آلتهم ومشاركة أعمالهم، وكانوا يقلّدون ذلك لخواص دولتهم وثقات مواليتهم".

شكل (5): بوضح البرقع

أما نائب السلطان السلجوقي والذي كانت مقر إقامته بغداد فقد حرص السلاطين السلاجقة أنفسهم على أن يظهر نائبهم بشكل مشرف أمام الخليفة العباسي؛ فسمحوا له بارتداء القباء المرصع بالجواهر³⁴.

أما النساء داخل القصور السلجوقية كن يتفنن في اختيار الأزياء الثمينة ذات الألوان المتباينة المحلاة بخيوط الذهب والفضة والجواهر، ويضعن على رؤوسهن العصائب المرصعة بالدر والياقوت والأحجار الكريمة الغالية الثمن. كما كن يترزين بالقلاند والأكاليل والتيجان والمناطق من الأقمشة الحريرية المزينة بقطع من الذهب والفضة³⁵. وكانت نساء القصر في العراق يضعن

على وجوههن البُرّقع (شكل 5) حتى أنه ذُكر في زواج طغرل بك من ابنة الخليفة القائم بالله العباسي: "أن السلطان طغرل بك دخل على زوجته ابنة الخليفة، وأنه قبل الأرض بين يديها، وخدمها وخرج من غير أن يجلس، ولا هي قامت له ولا كشفت البُرّقع عن وجهها"³⁶.

وكانت الأقبية من ضمن ملايس النساء، وقد استعمل نساء الطبقة العليا الأقبية المصنوعة من الديباج والحرير، واستعمل النساء الجوكانية كإحدى كمالات الثياب غالية الثمن، فإحدى النساء أرادت أن تكافئ البنائين الذين كانوا يعملون ببناء أحد أسوار بغداد فنزعت جوكانية من الديباج كانت عليها وأعطتها لهم، كما استعمل النساء الفرجية فقد خلّع طغرل بك على ابنة الخليفة القائم فرجية من نسج الذهب المُكَلل بالحبّ (اللؤلؤ)³⁷.

33 يقصد ابن خلدون بالدولتين: الدولة الأموية في الأندلس، ومن بعدها ملوك الطوائف.

34 قري، إقليم ما ورا النهر في العصر السلجوقي، ص 93.

35 أيوب، التاريخ العباسي (السياسي والحضاري)، ص 257؛ حسن، مظاهر البذخ والتترف، ص 85.

36 الطائي، المصاهرات السياسية للسلاجقة، ص 469.

37 أحمد عبد المنعم العدوي، المرأة في العراق خلال عهدي البويهيين و السلاجقة (334-590هـ./940-1193م)، مخطوط رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة القاهرة، 2004؛ ص 145-146.

شكل (6): يوضح الجبة

2/2 ملابس الوزراء:38

وضع السلاطين السلاجقة مراسم معينة لتعيين الوزير السلجوقي، فإذا وقع نظر السلطان على شخص ما، فإنه يتم تحرير عقد بين الطرفين بذلك³⁹، وهذا على غير النظام المعمول به في تعيين الوزراء العباسيين حيث كانوا يتقلدون مناصبهم في احتفالات رسمية يقيمها الملك أو الحاكم في قصره، ويخلع عليهم الخلع⁴⁰، فالخلعة هي تلك الملابس التي يهديها السلطان أو الحاكم لمن أراد تعيينه في منصب هام كالوزير، أو تُعطى أحياناً كهدية لوزرائه البلاط من الضيوف المهمين، "وفي اليوم المقرر لإجراء مراسم التعيين يحضر الشخص المرشح إلى دار الخلافة ومعه كبار

رجال الدولة ... فيبلغ الخليفة الشخص المرشح مشافهة باختياره وزيراً له، ويخلع عليه خلع الوزارة، وتشمل جبة، وعمامة، وسيفاً، ومركباً، وفرساً"⁴¹، ويُذكر أن السلطان ملك شاه خلع على الوزير (نظام الملك أبي علي الطوسي)⁴² عندما نال الوزارة خلعاً⁴³.

وكان الوزير العباسي أيام سيطرة السلاجقة يرتدي السواد، وهو اللباس الرسمي لأنه شعار الدولة العباسية، ويتكون من: جبة (شكل 6)، وفرجية (شكل 7)، وعمامة ذات لون أسود، أما في الاحتفالات الرسمية فكان يلبس ملابس خلعة الوزارة، وهي ملابس رسمية مكونة من: قباء، وسيف بمنطقة، وقميص، وعمامة سوداء اللون⁴⁴.

شكل (7): يوضح الفرجية

38 بلغ الوزراء أوج نفوذهم في الفترة التي تولاها نظام الملك في الدولة السلجوقية، وعرف وزراء السلطان السلجوقي بإجانتهم للعلوم وطاقاتهم للعلماء، كما يجب أن يكون الوزير ممن يتمتع برأي سديد. عثمان عبد الباقي المجتبي محمد، *السلاجقة وبورهم في الخلافة العباسية [429-552هـ/1037-1157]*، بحث مقدم لنيل درجة الماجستير، جامعة النيلين، 2017م؛ ص 44.

39 قري، اقليم ما وراء النهر، ص 106.

40 لم تقتصر الخلع على الوزراء والضيوف بل كانت على الصناعات أيضاً، فيذكر ابن كثير في البداية والنهاية في أحداث سنة 536هـ - "وفيها كمل عمل شق النهروان وخلع بهروز الشحنة ببغداد على الصناعات جباب الحرير الرومي". ابن كثير، *البداية والنهاية*، ج 16، ص 331.

41 علي محمد محمد الصلابي، *نولة السلاجقة وبروز مشروع إسلامي لمقاومة التغلغل الباطني والغزو الصليبي*، الطبعة الأولى، القاهرة، 1427هـ/2006م؛ ص 184.

42 هو الحسن بن محمد بن علي بن أحمد بن نظام الملك أبي علي الطوسي أبو علي بن أبي نصر، من بيت الوزارة، تفقه على يد أبيه، وسمع من أبي الوقت، وأحمد بن محمد العباسي، كان مجلسه عامراً بالعلماء، وكان كثير العطاء، وتوفي في ذي القعدة 617هـ. الخطيب البغدادي (أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت بن أحمد بن مهدي، ت: 463هـ)، *تاريخ بغداد*، دراسة وتحقيق: مصطفى عبد القادر عطاء، 24 جزء، الطبعة الأولى، بيروت، 1417هـ؛ ج 15، ص 166؛ كامل محمد محمد عويضة، *عبد الرحمن بن الجوزي، شيخ الزهاد وإمام الوعاظ*، سلسلة أعلام الفقهاء، 1993م؛ ج 27، ص 171.

43 الصلابي، *نولة السلاجقة*، ص 190.

44 أيوب، *التاريخ العباسي (السياسي والحضاري)*، ص 215.

شكل (8): يوضح القبعات

2/3 ملابس الحرس والجند

من المعروف أن لطائفة الجند والحرس ملابس خاصة بهم تمكنهم من خوض المعارك والتعامل مع الأسلحة بسهولة ويسر، ونفي متطلبات أرض المعركة، كما أنها تساعدهم في حماية أنفسهم ضد هجمات العدو، وقد حافظ جند السلاجقة على ملابسهم الخاصة التي عرفوها في آسيا الوسطى؛ فيقال أن هذه الملابس كانت سببا في تعرف السلاجقة الأتراك على أبناء عمومته من الأوزو البنناق في موقعة ملاذكرد، والذين كانوا يحاربون في صفوف الجيش البيزنطي ثم انضموا بعد ذلك لجيش السلاجقة⁴⁵.

شكل (9): يوضح الخوذات الحربية

ولعل من أسباب تفوق السلاجقة عسكريا هو عدم استخدامهم المعدات الثقيلة، وحرية تحركاتهم وتنقلاتهم، وإجابتهم الرماية⁴⁶، وقد استعمل حراس سلاجقة العراق القلنسوات ذات الشكل المخروطي، أو القبعات ذات الشكل المستدير الشكل (شكل 8).

وبالنسبة لزي جنود السلاجقة في الأناضول، فهو يتكون من: خوذة حربية معدنية توضع على الرأس أحيانا لا يظهر منها سوى العينين، وأحيانا أخرى يكون الوجه مكشوف، وسروالا، وقفطانا قصيرا يصل إلى أسفل الركبتين، ومنطقة يوضع بها جعبة السهام، وقد ظهر ذلك بوضوح في إحدى تصاوير مخطوط ورقة وگلشاه (شكل 9)، وهي توضح إحدى المعارك التي يقودها ورقة.

شكل (10): يوضح ملابس الرماة

وأحيانا يرتدي الرماة قميصا قصيرا الأكمام يصل إلى الخصر فقط، ويضعون على رؤوسهم خوذة معدنية ذات قطاع نصف دائري يحيط بها عصابة طائفة (شكل 10)، كما يظهر في إحدى تصاوير مخطوط عجائب

⁴⁵ الصلابي، *تولية السلاجقة*، ص 241.

شكل (11): يوضح ملابس العلماء في العراق

شكل (12): يوضح ملابس العلماء في الأناضول

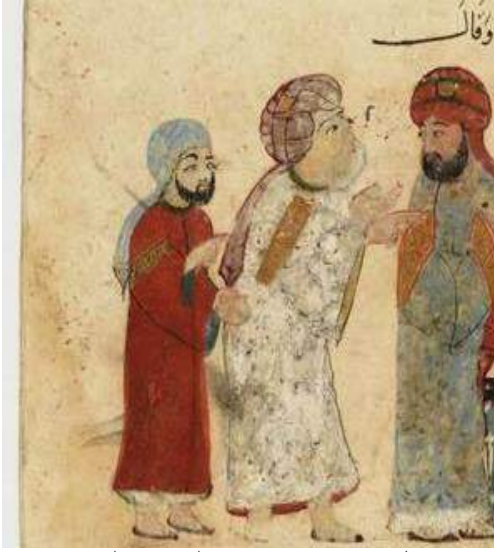
المخلوقات للقرويني.

2/4 أزياء العلماء ورجال الدين

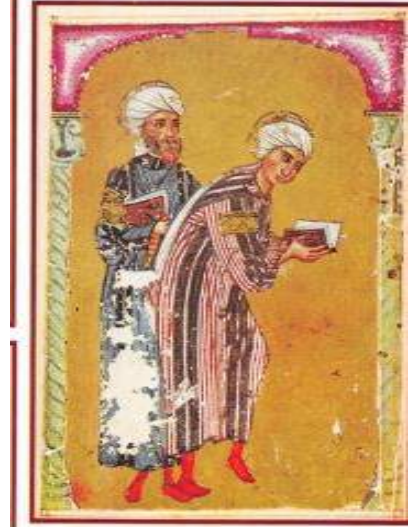
ارتدى القضاة والعلماء ملابس مميزة تميزهم عن عامة الناس، فوضع القضاة على رؤوسهم على سبيل المثال في عصر سلاجقة العراق برنساء، تحته طاقية كما في تصويرة من مقامات الحريري (شكل 11)، وأحيانا أخرى يضعون على رؤوسهم عمامة، ويرتدون قفطانا كخطباء المساجد.

أما العلماء لدى سلاجقة الأناضول (شكل 12) فكانوا يرتدون الفرجية المزخرفة عند العضدين فقط، ويضعون على رؤوسهم عمامة تنتهي بذوابة من الخلف (مثل ملابس سقراط في إحدى تصاوير مخطوط مختار الحكم)، أو يضعون على رؤوسهم برنساء، ويرتدون معه قفطانا مزخرفا (مثل ملابس فيثاغورس من نفس المخطوط السابق).

بينما ارتدى طلبة العلم قميصا يصل إلى أسفل القدمين، ويضعون على رؤوسهم عمامة بيضاء اللون قليلة الارتفاع كما في إحدى تصاوير مخطوط خواص العقاقير (شكل 13).

شكل (14): يوضح ملابس العوام في العراق

شكل (13): يوضح ملابس طلاب العلم في الأناضول

شكل (15): يوضح ملابس العامة في الأناضول

2/5 أزياء العوام من الرجال والنساء:

وبالنسبة لعامة الناس من الرجال فيضعون على رؤوسهم العمامة المتعددة الطيات، وتكون بلون واحد فقط كاللون الأبيض أو الأحمر أو البني، وأحيانا تتكون العمامة من طاقية يحيط بها شال، وتكون بالوان متعددة، وقميصا فضفاضا واسع الأكمام (شكل 14).

وكذلك ارتدى عامة الرجال في الأناضول قميصا قصيرا يصل إلى اسفل الركبتين فقط (شكل 15)، وتتميز أحيانا فتحة V الرقبة بالضيق، وتتخذ شكل حرف (كما وضعوا على رؤوسهم القلنسوة المخروطية، وكذلك القلنسوة الاسطوانية.

أما لباس عامة النساء فقد كان عبارة عن: خمار يغطي الرأس وينسدل على الكتفين، أو خمار يغطي الرأس، وينسدل على الجسم كله، ومعه برقع يغطي الوجه وله نفس لون الخمار – ما يطلق عليه الآن عباءة رأس في بعض الدول العربية-، وأحيانا أخرى وضعت النساء على رؤوسهن منديلا قصيرا يغطي الشعر، وينسدل إلى الخلف، واستخدم النساء أيضا العصابة، وهي عبارة

عنها

عن شريط من القماش كانت تلتف قدر محيط الرأس بغرض تثبيت غطاء الرأس، وفي الغالب كان نساء الطبقة العليا يُرصعن عصائبهن بالجواهر والأحجار الكريمة، أما عامة النساء فكن يكتفين بتزيين العصائب بالزخارف المختلفة، كما شاع بين الجوارى تزيين العصائب ببعض عبارات الغزل الرقيق⁴⁷.

أما نساء الأناضول فكن يرتدين قميصاً متعدد الطيات يصل إلى منتصف الساقين، ويتميز بأكامه المتسعة الفضفاضة، وأحياناً أخرى يكون ضيق الأكام، وتميزت بعض القمصان بوجود فتحة صدر على شكل حرف V.(

وكان غطاء الرأس عبارة عن بُخنق متعدد الطيات، يغطي الرأس والرقبة وفتحة الصدر فقط (لوحة 16)، وبعض النساء ارتدين عمامة متعددة الطيات تنتهي من الخلف بشكل ذؤابة.

المبحث الثالث: تصميم الملابس في العصر السلجوقي

3/1 المواد الخام:

كان السلاجقة عامة يفضلون الأقمشة ذات النسيج الموروب، أو المتعدد اللحمة، وإن كانوا قد صنعوا في الوقت ذاته الأقمشة ذات الوجهين، وأنواعاً أخرى جميلة من الأطلس، كما صنعوا نسيجاً حريريًا يتغير لونه بتغير النور، ونسيجاً لا يمكن رؤية الرسوم عليه إلا إذا نظر إليه من اتجاه واحد، وأشهر المواد الخام عند سلاجقة العراق هي: القطن، والصوف، والحرير⁴⁸.

القطن: من المعروف أن القطن استخدم كمادة خام أولية في صناعة الملابس منذ القدم لأنه يناسب الأجواء الحارة، وقد اعتاد الفينيقيون أن يرسلوا في البر قوافل تتجه وجهات ثلاثاً، إحداها: "ترحل إلى بلاد أشور لتعود منها بأنسجة القطن والكتان..."⁴⁹، وقد ذكر الاصطخري⁵⁰ أثناء حديثه عن الديلم أن القطن كان يُجلب إلى بغداد من الري "ويرتفع من الري ممّا يجلب الي غيرها القطن الذي يحمل إلى بغداد وازربيجان ومن الثياب المنيرة والابرد والاكسية"، حتى أنه في مدينة بغداد كان هناك موضع يطلق عليه: "دارُ القُطن" بالجانب الغربي بين الكرخ ونهر عيسى بن علي، ينسب إليها الحافظ الإمام أبو الحسن عليّ الدارقطني، رحمه الله⁵¹.

شكل (16): يوضح البخنق

الصوف: استخدم الصوف كمادة خام رئيسية في صناعة الملابس في العصر السلجوقي سواء في العراق أو الأناضول على حد سواء، ويذكر ابن بطوطة في رحلته إلى مدينة مارددين: "من أحسن مدن الإسلام، وأبدعها، وأتقنها، وأحسنها أسواقاً، وبها تصنع الثياب المنسوبة إليها من الصوف المعروف بالمرعز"⁵²، والمرعزى: كالصوف يخلص من شعر العنز⁵³.

47 أحمد عبد المنعم العدوي، المرأة في العراق خلال عهدي البويهيين و السلاجقة (334-590هـ/940-1193م)، مخطوط رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة القاهرة، 2004؛ ص 141.

48 عبد الحميد حسين حمودة، الحضارة العربية الإسلامية وتأثيرها العالمي، الطبعة الأولى، الدار الثقافية للنشر، 2012م؛ ص 276.

49 محمد بن عبد الرزاق بن محمّد كُرْد علي (ت 1372هـ)، خطط الشام، 6 أجزاء، الطبعة الثالثة، دمشق، 1403هـ/1983م؛ ج 4، ص 233.

50 الاصطخري (أبو اسحاق إبراهيم بن محمد الفارسي، المعروف بالكرخي، ت: 346هـ)، المسالك والممالك، طبعة بيروت، 2004م؛ ص 210.

51 الحموي (شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي، ت: 626هـ)، معجم البلدان، 7 أجزاء، الطبعة الثانية، بيروت، 1995م؛ ج 2، ص 422.

52 ابن بطوطة، الرحلة، جزءان، دار الشرق العربي، ديت؛ ج 1، ص 182.

53 الفراهيدي (أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم الفراهيدي البصري، ت: 170هـ)، كتاب العين، تحقيق: د. مهدي المخزومي، د إبراهيم السامرائي، 8 أجزاء، دار ومكتبة الهلال، ديت؛ ج 2، ص 334.

وقد كان الصوف لباس الزهاد، والفقهاء، يذكر ابن بطوطة في رحلته: " فقال أن الفقيه يريد السفر ونريد له زوادة ثم خلع فرجية مرعز" 54 .

الحرير: الحرير مادة تختلف عن جميع خامات النسيج الطبيعية، بأنها تنتج عن تجمد مادة تفرزها دودة القز، وكان الصينيون هم أول من عرف سر تربية دودة القز وحافظوا على ذلك السر مدة لا تقل عن خمسة قرون 55، ثم ذاعت شهرة الحرير في العصر الإسلامي حتى أن إحدى طرق التجارة الرئيسية هي طريق الحرير 56، واشتهر في بغداد نوع من نسيج الحرير المزركش بالذهب يطلق عليه: سفلاطون، أو سفلاطوني 57 .

شكل (17): يوضح زخرفة الخطوط الطولية

واستخدم سلاجقة الأناضول الحرير أيضا حتى أنه أطلق عليه "الحرير الرومي" نظرا لجودته وتمييزا له عن الأنواع الأخرى، كما كان الحرير يُصبغ بالأرجوان، وغيره من الألوان الزاهية 58. ومن الأنواع التي عرفت في الأناضول "الديباج الرومي، والأطلس الرومي، وشتما (المخمل)" 59، كما استخدم سلاجقة الأناضول موادا أخرى لصناعة الملابس كي تتوافق مع طبيعة الطقس شديد البرودة في هذه البلاد، فكان الوبر، وشعر الجمال، والفرو.

3/2 زخارف الملايس:

زخرفت الثياب في العصر السلجوقي برسوم هندسية عبارة عن أشكال خطوط طولية (شكل 17)، وأحيانا دوائر، ورسوم أهلة، كما زينت أيضا برسوم نباتية عبارة عن أشكال زهور ورسوم نباتية محورة، وهي المعروفة باسم الأرابيسك (شكل 18) 60، بالإضافة إلى استخدام الخط العربي في زخرفة الشريط الموجود على العضدين في وكانت تنسم زخرفة الملايس في الأناضول بالإقبال الملايس. على رسم الكائنات الحية مثل: الرسوم الأدمية، ورسوم الحيوانات كالأسد والفيل، والطيور كالنسر والطاووس، والكائنات الخرافية كالنتين والعنقاء والنسر ذو الرأسين 61، بالإضافة إلى الزخرفة العربية المورقة من طراز الرومي،

شكل (18): يوضح زخرفة الأرابيسك

54 ابن بطوطة، *الرحلة*، ج 1، ص 254.

55 عبدالعزيز حميد صالح، *الأزياء عند العرب عبر العصور المتعاقبة*، دار الكتب العلمية، 2018م؛ ص 80.

56 يمتد طريق الحرير من المراكز التجارية في شمال الصين حيث ينقسم إلى فرعين شمالي وجنوبي. يمزّ الفرع الشمالي من منطقة بلغار- كابتشاك وعبر شرق أوروبا وشبه جزيرة القرم وحتى البحر الأسود وبحر مرمرة والبلقان ووصولاً للبنديقية. أما الفرع الجنوبي فيمّر من تركستان وخراسان وعبر بلاد ما بين النهرين والعراق والأناضول وسوريا عبر تدمر وأنطاكية إلى البحر الأبيض المتوسط أو عبر دمشق وبلاد الشام إلى مصر وشمال أفريقيا.

57 رينهارت بيتر أن دوزي، *تكملة المعاجم العربية*، ترجمة وتعليق: محمّد سليم النعيمي وجمال الخياط، 11 جزء، الطبعة الأولى، العراق، 1979-2000م؛ ج 6، ص 96.

58 خليفة، *الفنون الإسلامية*، ص 230، 232.

59 خليفة، *الفنون الإسلامية*، ص 230.

60 زخرفة الأرابيسك من أكثر الزخارف النباتية ذبوعا في الفنون الإسلامية، وهي عبارة عن فروع نباتية وجذوع متشابكة ومتتابعة ترمز إلى الوريقات والزهور، وقد بدأ ظهورها في القرن 3 هـ/ 9م في التحف الجصية التي كانت تغطي الجدران في مدينة سامراء بالعراق. زكي محمد حسن، *في الفنون الإسلامية*، الطبعة الأولى، القاهرة، 2008م؛ ص 35-36.

61 كان السلاجقة يستخدمون أشكال الحيوانات هذه مثل: التنين والأسود والقناص والنسور ذات الرأسين على مداخل عمارتهم كشعار لهم.

والزخارف النباتية من ورود ووريقات، وكذلك الزخارف الكتابية بخط الثلث أو الخط الكوفي⁶².

3/3 الألوان المستخدمة:

استخدم سلاجقة العراق الألوان البراقة مثل: الأحمر بدرجاته، والبرتقالي، والذهبي، والأخضر، والبني، والأزرق، بالإضافة إلى اللونين الأبيض والأسود.

بينما استخدم سلاجقة الأناضول ألواناً متعددة مثل الوردية، والأزرق الفاتح، والأزرق الداكن، والذهبي، والأخضر، والرمادي بدرجاته، والبني بدرجاته، والأحمر بدرجاته بالإضافة إلى اللون الأسود.

ملحق تعريف بمصطلحات الملابس التي وردت في البحث مرتبة أبجدياً

المصطلح	التعريف
البُخُنق	يخاط مع الدرع كأنه برنس، ويقال: هي مقنعة تجعلها المرأة على رأسها، ثم تخطى وبعضهم يسميه: المحنك ⁶³ . طرفها تحت حنكها، ويقال: تبخنقت
البُرُقع	هو ما تجعله المرأة على وجهها، والجمع برراقع ⁶⁴ ، وقال عنه الفراهيدي في "العين": تلبسه الدواب ونساء الأعراب، فيه خرقان للعينين ⁶⁵ .
البرنس	قال الخليل: البرنس هو كل ثوب رأسه منه ملتزق به، دراعة كان أو ممطرا أو جبة ⁶⁶ . وقيل هو قننسوة طويلة، وكان النسائك يلبسونها في صدر الإسلام ⁶⁷ . وقيل أصله من البرس وهو القطن، والنون زائدة وقيل: إنه غير عربي ⁶⁸ .
التاج	هو نوع خاص من أغطية الرؤوس يضعه الملوك على رؤوسهم، ويتخذ شكلا مستديرا به نتوءات (تاج ثلاثي)، وقد يكون من الذهب الخالص، ومرصعا بالأحجار الكريمة ⁶⁹ .
الجبة	بالضم والتشديد، وهي لفظ عربي، وهي ضرب من مقطعات الثياب، تلبس، والجمع: جُبب وجباب، وهي ثوب للرجال مفتوح الأمام، طويلة، قصيرة الأكمام، وفي الشتاء تبطن بالفرو، وهي أيضا رداء شامي الأصل ضيق الأكمام يبطن أحيانا بالقطن، ويلبس تحت العباءة، ولكنه يُلبس في مصر فوق القفطان ⁷⁰ .

⁶² خليفة، *الفنون الإسلامية*، ص 231.

⁶³ الهروي (أبو منصور محمد بن أحمد بن الأزهرى، ت: 370هـ)، *تهذيب اللغة*، تحقيق: محمد عوض مرعب، 8 أجزاء، الطبعة الأولى، بيروت، 2001م؛ ج 7، ص 257.

⁶⁴ ابن الجوزي (جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد الجوزي، ت: 597هـ)، *تقويم اللسان*، تحقيق: د. عبد العزيز مطر، الطبعة الثانية، دار المعارف، 2006م؛ ص 81.

⁶⁵ الفراهيدي، *كتاب العين*، ج 2، ص 298.

⁶⁶ الفراهيدي، *كتاب العين*، ج 7، ص 343.

⁶⁷ الفارابي (أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري، ت: 393هـ)، *الصاحح تاج اللغة وصحاح العربية*، تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، 6 أجزاء، الطبعة الرابعة، بيروت، 1407هـ/1987م؛ مج 3، ص 908.

⁶⁸ سعدي أبو حبيب، *القاموس الفقهي لغة واصطلاحا*، الطبعة الثانية، سوريا، 1988م؛ ص 37.

⁶⁹ أحمد محمد توفيق الزيات، *الأزياء الإيرانية في مدرسة التصوير الصوفية وعلى التحف التطبيقية*، مخطوط رسالة ماجستير، كلية الآثار-جامعة القاهرة، 1980؛ ص 134.

⁷⁰ رجب عبد الجواد إبراهيم، *المعجم العربي لأسماء الملابس «في ضوء المعاجم والنصوص الموثقة من الجاهلية حتى العصر الحديث»*، الطبعة الأولى، القاهرة، 1423هـ/2002م؛ ص 105.

الجلباب	هو الثوب الذي تغطي به ما عليك من الثياب، نحو الملحفة ⁷¹ .
الجوكانية	لا يوجد تعريف لها على وجه التحديد في معاجم اللغة، ولكن يُستدل مما ورد بشأنها أنها من الثياب الفوقانية، غالية الثمن، كانت تُعطى على أنها خلعة كما خُلع بها على مقدم الاستعمالات في خزائن السلاح بالقصر الفاطمي الكبير ⁷² ، وذكرت أيضا في وثائق الجنيزا على أنها من الثياب الرقيقة ⁷³ .
الحزام	وغالبا ما كان هو شريط يلتف حول الوسط، وتكون قيمته حسب ثراء من يرتديه، الحزام يُصنع من الحرير أو الكشمير، ويبلغ عرضه مترا واحداً، وطوله يتراوح بين ثمانية وعشرة أمتار ⁷⁴ .
الخمار	هذا النوع من غطاء الرأس اختصت به النساء، وهو عبارة عن غطاء يغطي مقدمة العنق ويستتر الذقن والفم ويتعلق بقمة الرأس، وجمعه أخيرة وخُمر وخُمر ⁷⁵ .
الخوذة	خُوذ هي كلمة مفرد، والجمع: خُوذات وخُوذ، وهي عبارة عن: غطاء معدني للرأس، يضعه الجندي ونحوه على رأسه وقاية له، ومقمة الخوذة: مظلة أمامية مصممة لحماية العينين والأنف والوجه ويمكن رفعها وإنزالها ⁷⁶ . ويطلق عليها أيضا "البيضة"، وهي من الحديد أو الفولاذ تبطنها بعض المواد اللينة كالقطن، وهي مستديرة باستدارة الرأس، ولها مقدمة تسمى "القونس"، ولها مؤخر من الزرد ⁷⁷ .
الرصافية	جمعها رُصافي، وهي عبارة عن قلنسوة عالية كانت تسمى الطويلة أيضا، وكان يعتمرها الخلفاء العباسيون وغيرهم من بني العباس ⁷⁸ .
السروال	جمعها سراويل، وهي معربة عن اللفظ الفارسي: "شلوار"، وشلوار تتكون من مقطعين: "شل" بمعنى فخذ، و"وار" لاحقة تفيد الملكية ⁷⁹ .
الشال	هي كلمة فارسية مُعربة؛ وأصلها في الفارسية: شال؛ ومعناه في الفارسية: حزام من القماش ⁸⁰ ، وقد انتقل إلى العربية وصار يعني: رداء يوضع على الكتفين يتخذ من الصوف أو القطن؛ أو مطرف يُبسج من الوبر ⁸¹ .
الطاقية	أصلها من طوق، وهي كلمة مفرد؛ والجمع: طاقيات، وطواق؛ وهي غطاء للرأس من القطن، أو الصُوف، ونحوهما، يقال: "لبس الطاقية، ولف عليها العمامة. طاقية

71 ابن السكيت (أبو يوسف يعقوب بن إسحاق، ت: 244هـ)، كتاب الألفاظ، تحقيق: د. فخر الدين قباوة، الطبعة الأولى، مكتبة لبنان ناشرون، 1998م؛ ص 493.

72 المقرئزي، المواعظ والاعتبار، ج 2، ص 306.

73 موجز دائرة المعارف الإسلامية، ج 28، ص 735.

74 إبراهيم، المعجم العربي لأسماء الملايس، ص 132.

75 إبراهيم، المعجم العربي لأسماء الملايس، ص 140؛ ابن منظور (جمال الدين أبو الفضل محمد بن مكرم بن علي الأنصاري الرويفي الإفريقي، ت: 711هـ)، لسان العرب، 44 جزء، دار المعارف، القاهرة، د. ت: ص 1261.

76 أحمد مختار عبدالحמיד عمر (ت: 1424هـ) وآخرون، معجم اللغة العربية المعاصرة، عالم الكتب، 4 أجزاء، الطبعة الأولى، 1429هـ/2008م؛ ج 1، ص 705.

77 عبد الرؤوف عون، الفن الحربي في صدر الإسلام، مصر، 1961م؛ ص 185.

78 دوزي، تكملة المعاجم العربية، ج 5، ص 154.

79 إبراهيم الدسوقي شتة، فرهنگ بزرگ فارسی، 3 أجزاء، القاهرة، 1992م؛ ج 2، ص 1745، 1748، ج 3، ص 3082.

80 شتة، فرهنگ بزرگ فارسی، ج 2، ص 1681.

81 إبراهيم، المعجم العربي لأسماء الملايس، ص 253.

صوف"82.	
طَبَّاسان [مفرد]: ج طَبَّالِسُ وطَبَّالِيسَة: شالٌ، وشاح، كساء أخضر يضعه بعض العلماء والمشايخ على الكتف ⁸³ .	الطبلسان
يذكر ابن منظور عن العمامة: أنها اسم لما يعقد على الرأس ويلوى عليه فوق القلنسوة أو بدونها، وجمعها عمائم وعمام. وكانت العمامة مكونة من عمة (طاقية) يحيط بها شال، وأحياناً كثيرة تلف على الرأس دون عمة أسفلها، وتأخذ في الاستدارة إلى أن تبلغ حجماً كبيراً. وكانت في أغلب الأحيان بيضاء اللون تصنع من الصوف أو القطن أو الحرير أو الكتان وغير ذلك من الخامات ⁸⁴ .	العمامة
ثوب فضفاض يعمل عادة من الجوخ وله كمان واسعان طويلان يتجاوزان أطراف الأصابع قليلاً لا تفريج لهما ⁸⁵ ، وهي من الأزياء المشتركة بين الرجال والنساء.	الفرجية
يعد القباء من أنواع اللباس الخارجي للرجال والنساء على حد سواء، وهو رداء مقفول من الأمام ومقور في موضع الرقبة، ويتميز بأنه واسع من أسفل شديد الضيق من أعلى، وعادة ما كان يصنع من القطن الناعم المتعدد الألوان ⁸⁶ .	القباء
(الفرنسية، Chapeau يرى البعض أن لفظة (قَبْعَة) أعجمية معرّبة أخذت من) وتستخدم بكثرة في الاستعمال العسكري، والذي يظهر أنّ (القَبْعَة) عربية الأصل؛ لأنها تقبع صاحبها، أي: تستره، يقال: قَبِعَ الرَّجُلُ رَأْسَهُ في جيبه: أخّله فيه ⁸⁷ .	القبعة
القفطان من الملابس الخارجية، وهو رداء مفتوح من الجهة الأمامية ومزورر من ناحية الصدر، وله كمان قصيران يصلان إلى المرفقين، وقد يتدلى حتى يهبط ويبلغ منتصف الساق بل يهبط أكثر من ذلك، واستعمله الرجال والنساء على حد سواء، واستخدم في صنعه نسيج الأطلس، والقטיפ، والمخمل، وأنواع الحرير المختلفة ⁸⁸ .	القفطان
هي غطاء للرأس طويل دقيق، ويسمى أيضا "طرطور" ⁸⁹ .	القلنسوة
يعتبر القميص من الملابس الأساسية التي استعملها الرجال والنساء على حد سواء، وللقميص كَمَان واسعان للغاية يهبطان إلى المعصم، وكان يصنع من الكتان أو القطن أو الشاش الموصل أو الحرير ⁹⁰ .	القميص
يطلق عليها بالعربية "شد"، وجمعه شدود: شال من الموصل (الموسلين)، والحرير، أو نسيج آخر يعتم به، أو يتمنطق به ⁹¹ .	المنطقة

82 عمر وآخرون، معجم اللغة العربية المعاصرة، ج 2، ص 425.

83 عمر وآخرون، معجم اللغة العربية المعاصرة، ج 2، ص 1432.

84 ابن منظور، لسان العرب، ص 3111.

85 دوزي، تكملة المعاجم العربية، ج 8، ص 34.

86 الزيات، الأزياء الإيرانية، ص 158-159.

87 يحيى بن أحمد عريشي، أثر التوجيه الشرعي في الدلالة اللغوية لبعض المناهي اللفظية، العدد 128، السنة 37، الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة، 1425هـ؛ ص 474.

88 إبراهيم، المعجم العربي لأسماء الملابس، ص 134.

89 الفارابي، الصحاح تاج اللغة، ج 2، ص 726.

90 رينهارت دوزي، المعجم المفصل بأسماء الملابس عند العرب، ترجمة أكرم فاضل، وزارة الإعلام، مديرية الثقافة العامة، بغداد،

1391هـ-1971م، ص 300.

91 دوزي، تكملة المعاجم العربية، ج 6، ص 274.

خاتمة توضح أهم النتائج:

بعد دراسة موضوع "الملابس في العصر السلجوقي في العراق والأناضول دراسة مقارنة" تبين ما يلي:

- للملابس في العصر السلجوقي أهمية خاصة فهي دليل الترف والرفاهية .
- استخدمت المجوهرات النادرة والتمينة والفضة والذهب في ترصيع الملابس .
- كانت الملابس في العصر السلجوقي من افضل الهدايا كما انها كانت من ضمن الغنائم.
- اشتهرت في العراق مدن عدة في صناعة الملابس مثل بغداد والبصرة والموصل بينما اشتهرت في الاناضول قونيا عاصمة السلاجقة.
- وضع ملوك السلاجقة في العراق على رؤوسهم التيجان بينما في الاناضول كانت العمامات و وضع نساء القصر على وجوههن البرقع.
- وضع الحراس في العراق قلنسوة مخروطية الشكل على رؤوسهم بينما استخدم جند الاناضول الخوذات المعدنية اثناء القتال .
- ارتدى علماء العراق ورجال الدين البرنس بينما ارتدى علماء السلاجقة في الاناضول الاقبية والعمائم .
- ارتدى عامة الرجال في العراق القمصان والقفاطين بينما في الاناضول قميصا قصير الاكمام يصل الى اسفل الركبتين، ووضعوا على رؤوسهم قلانس اسطوانية .
- ارتدى عامة النساء قميصا نو اكمام فضفاضة ووضعوا على رؤوسهم منديلا او بخنقا او خمارا .
- استخدم سلاجقة العراق المواد الخام في صناعة الملابس كالقطن والصوف والحريز وكذلك استخدم سلاجقة الاناضول نفس هذه المواد الخام ولكن استخدموا انواعا اخرى من الوبر وشعر الجمل والفرو كي يتوافق مع طقس شديد البرودة في الاناضول .
- تميزت الملابس في العصر السلجوقي عامة بأنها ذات ألوان إما براقه كالأحمر، والبرتقالي، والذهبي، أو هادئة كاللون الوردي والأزرق السماوي، والأخضر الزيتوني، والأبيض .

فهرس المؤلفات

أولا: المصادر

ابن الأثير (عز الدين أبو الحسن علي بن أبي الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم بن عبد الواحد الشيباني الجزري، ت 630هـ)، الكامل في التاريخ، تحقيق: عمر عبد السلام تدمري، 10 أجزاء، الطبعة الأولى، لبنان، 1997م.

الاصطخري (أبو اسحاق إبراهيم بن محمد الفارسي، المعروف بالكرخي، ت: 346هـ)، المسالك والممالك، طبعة بيروت، 2004م.

ابن بطوطة (أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن محمد بن إبراهيم اللواتي الطنجي، ت: 779هـ)، رحلة ابن بطوطة (تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار)، 5 أجزاء، طبعة أكاديمية المملكة المغربية، الرباط، 1417هـ.

ابن الجوزي (جمال الدين أبو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد، ت: 597هـ)

- تقويم اللسان، تحقيق: د. عبد العزيز مطر، الطبعة الثانية، دار المعارف، 2006م.
- المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، تحقيق: محمد عبد القادر عطا، مصطفى عبد القادر عطا، 19 جزء، الطبعة الأولى، لبنان، 1412هـ/1992م.
- ياقوت الحموي (شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي، ت: 626هـ)، معجم البلدان، 7 أجزاء، الطبعة الثانية، بيروت، 1995م.

الخطيب البغدادي (أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت بن أحمد بن مهدي، ت: 463هـ)، تاريخ بغداد، دراسة وتحقيق: مصطفى عبد القادر عطا، 24 جزء، الطبعة الأولى، بيروت، 1417هـ.

ابن السكيت (أبو يوسف يعقوب بن إسحاق، ت: 244هـ)، كتاب الألفاظ، تحقيق: د. فخر الدين قباوة، الطبعة الأولى، مكتبة لبنان ناشرون، 1998م.

العزيمي (الحسن بن أحمد المهلبى ت: 380هـ)، المسالك والممالك (الكتاب العزيمي)، تعليق: تيسير خلف، دط، دت؛ ص 153؛ عبدالستار مطلق درويش، الإمارة الغورية في المشرق، الأردن، 2011م.

الفارابي (أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري، ت: 393هـ)، الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية، تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، 6 أجزاء، الطبعة الرابعة، بيروت، 1407هـ/1987م؛ مج 3، ص 908.

الفراهيدي (أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد بن عمرو بن تميم الفراهيدي البصري، ت: 170هـ)، كتاب العين، تحقيق: د. مهدي المخزومي، د إبراهيم السامرائي، 8 أجزاء، دار ومكتبة الهلال، دت.

ابن فضلان (أحمد بن فضلان بن العباس بن راشد ابن حماد، ت: بعد 310هـ)، رحلة ابن فضلان إلى بلاد الترك والروس والصقالبة، الطبعة الأولى، أبو ظبي، 2003م.

، البداية (ابن كثير (أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري ثم الدمشقي، ت: 774هـ، والنهاية، تحقيق: عبد الله بن عبد المحسن التركي، 21 جزء (20 ومجلد فهارس)، الطبعة الأولى، دار هجر، 1418هـ/1997م.

ابن منظور (جمال الدين أبو الفضل محمد بن مكرم بن علي الأنصاري الرويفعي الإفريقي، ت: 711هـ)، لسان العرب، 44 جزء، دار المعارف، القاهرة، د. ت.

النويري (شهاب الدين أحمد بن عبد الوهاب، ت 733هـ)، نهارية الإرب في فنون الأدب، 33 جزء، الطبعة الأولى، القاهرة، 1423هـ.

الهروي (أبو منصور محمد بن أحمد بن الأزهرى، ت: 370هـ)، تهذيب اللغة، تحقيق: محمد عوض مرعب، 8 أجزاء، الطبعة الأولى، بيروت، 2001م.

ثانياً: المراجع الحديثة

- إبراهيم أيوب، التاريخ العباسي (السياسي والحضاري)، الشركة العالمية للكتاب، 1989م.
- إبراهيم الدسوقي شتا: فرهنگ بزرگ فارسي، 3 أجزاء، القاهرة، 1992م.

- أحمد مختار عبدالحميد عمر وآخرون، معجم اللغة العربية المعاصرة، عالم الكتب، 4 أجزاء، الطبعة الأولى، 1429هـ/2008م.
- حسن الباشا، التصوير الإسلامي في العصور الوسطى، القاهرة، 1959م.
- حسين أمين، تاريخ العراق في العصر السلجوقي، بغداد، 1965م.
- ربيع حامد خليفة، الفنون الإسلامية في العصر العثماني، الطبعة الأولى، القاهرة، 2001م.
- رينهارت بيتر أن دوزي
- تكملة المعاجم العربية، ترجمة وتعليق: محمّد سليم النعيمي وجمال الخياط، 11 جزء، الطبعة الأولى، العراق، 1979-2000م.
- المعجم المفصل بأسماء الملابس عند العرب، ترجمة أكرم فاضل، وزارة الإعلام، مديرية الثقافة العامة، بغداد، 1391هـ/1971م.
- رجب عبد الجواد إبراهيم، المعجم العربي لأسماء الملابس «في ضوء المعاجم والنصوص الموثقة من الجاهلية حتى العصر الحديث»، الطبعة الأولى، القاهرة، 1423هـ/2002م.
- زكي محمد حسن، في الفنون الإسلامية، الطبعة الأولى، القاهرة، 2008م.
- سعدي أبو حبيب، القاموس الفقهي لغة واصطلاحاً، الطبعة الثانية، سوريا، 1988م.
- عبد الحميد حسين حمودة، الحضارة العربية الإسلامية وتأثيرها العالمي، الطبعة الأولى، الدار الثقافية للنشر، 2012م.
- عبد الرؤوف عون، الفن الحربي في صدر الإسلام، مصر، 1961م.
- عبد الستار مطلق درويش، السلطان محمود الغزنوي: سيرته ودوره السياسي والعسكري في خراسان وشبه القارة الهندية (361 - 421 هـ)، الأردن، 2010م.
- عبدالعزیز حمید صالح، الأزياء عند العرب عبر العصور المتعاقبة، دار الكتب العلمية، 2018م.
- علي محمد محمد الصلابي، دولة السلاجقة وبرز مشروع إسلامي لمقاومة التغلغل الباطني والغزو الصليبي، الطبعة الأولى، القاهرة، 1427هـ/2006م.
- كامل محمد محمد عويضة، عبد الرحمن بن الجوزي، شيخ الزهاد وإمام الوعاظ، سلسلة أعلام الفقهاء، 1993م.
- محمد بن عبد الرزاق بن محمّد كُزْد علي (ت 1372هـ)، خطط الشام، 6 أجزاء، الطبعة الثالثة، دمشق، 1403هـ/1983م.
- محمد عبدالعزيز مرزوق، الفنون الزخرفية الإسلامية في العصر العثماني، القاهرة، 1974م.
- نوره عبدالله بأدياب، قونية عاصمة سلاجقة الروم (دراسة تاريخية وحضارية)، مكة المكرمة، 1994م.

ثالثاً: المقالات والأبحاث

حاتم فهد هنو الطائي، المصاهرات السياسية للسلاجقة في العراق والمشرق الإسلامي (447-590هـ/1055-1193م)، جامعة الموصل، كلية الآداب، العدد (58)، جمادى الآخر 1438هـ/مارس 2017م.

سولاف فيض الله حسن، مظاهر البذخ والترف عند السلاجقة في العصر العباسي، مجلة العلوم الإنسانية، عدد خاص بالمؤتمر العلمي الرابع لكلية التربية والعلوم الإنسانية، المجلد الأول، جامعة بابل بالعراق، 2013م.

عمر سلهم صديق آل صالح بك، الوحدة والتنوع بين دولتي سلاجقة خراسان وسلاجقة العراق (الناحية الإدارية والاقتصادية)، مجلة تكريت للعلوم، مجلد 18، عدد 10 (تشرين الثاني).

يحيى بن أحمد عريشي، أثر التوجيه الشرعي في الدلالة اللغوية لبعض المناهي اللفظية، العدد 128، السنة 37، الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة، 1425هـ.

رابعاً: الرسائل العلمية

أحمد عبد المنعم العدوي، المرأة في العراق خلال عهدي البويهيين و السلاجقة (334-590هـ/ 940-1193م)، مخطوط رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة القاهرة، 2004.

أحمد محمد توفيق الزيات، الأزياء الإيرانية في مدرسة التصوير الصوفية وعلى التحف التطبيقية، مخطوط رسالة ماجستير، كلية الآثار-جامعة القاهرة، 1980.

أسماء حسين عبد الرحيم، مدرسة التصوير في عهد سلاجقة الأناضول (470-708هـ/1077-1308م)، مخطوط رسالة ماجستير، كلية الآثار-جامعة القاهرة، 1423هـ/2002م.

ذهبية عائشة أبو بكر قري، إقليم ما وراء النهر في العصر السلجوقي [429-558هـ/1037-1162م]، رسالة دكتوراه، كلية الآداب، جامعة الزقازيق، مصر، 1429هـ/2007-2008م.

عثمان عبد الباقي المجتبي محمد، السلاجقة ونورهم في الخلافة العباسية [429-552هـ/1037-1157]، بحث مقدم لنيل درجة الماجستير، جامعة النيلين، 2017م.

خامساً: المراجع الأجنبية

Artan,Tülay, *The Anatolian Seljuks and the Ottoman Empire*, 2005.

Diana Darke, *Eastern Turkey, Bradt Travel Guides*, 2011; p. 167; Patricia Blessing, *Rebuilding Anatolia after the Mongol Conquest: Islamic Architecture in the Lands of Rum, 1240–1330*, Routledge, 2016.

Koray Özcan, *The Anatolian Seljuk City An Analysis on Early Turkish Urban Models in Anatolia*, Article in *Central Asiatic Journal*, (54), January 2010, Wiesbaden.

Koray Özcan, "MORPHOLOGY OF EARLY TURKISH TOWN IN ANATOLIA KONYA, A CAPITAL OF SELJUK", *The Journal of International Social Research*, Volume: 4, Issue: 19, 2001.

Peacock (A.C.S.), *The Seljuk Sultanate of Rūm and the Turkmen of the Byzantine Frontier 1206-1279*, AL-MASAK, Journal of the Medieval Mediterranean, 15 Dec. 2014.

Semra Ogel; *The Seljuk face of Anatolia Aspects of the social and intellectual history of Seljuk architecture*, foundation for science technology and civilization, January, 2008.

Zaporozhets (V.M.), *THE SELJUKS*, Academy of Natural Sciences, Hannover, 2012; p. 164.

TARİHÎ YOLLAR ve GÖLLER BÖLGESİ

RAMAZAN TOPRAKLI*

Özet

Bu tebliğin amacı, Anadolu'nun en eski yollarından birisi olan ve Herodotos'un bahsettiği ünlü *Kıral Yolu* (Anayol) ile *Göller Bölgesi*'nde bu yola bağlanan diğer yolları günümüzdeki yeryüzü haritasına yerleştirmeye çalışmaktır. Takip edilecek yöntem, bu yol üzerindeki bilinen şehir ve menzillerden hareketle unutulmuş diğer yerleri ortaya çıkarmak şeklinde olacaktır. Bu iş yapılırken, İbn Hordazbih, El-İdrîsî ve Pötinger (Peutinger) Tablosu gibi meşhur tarihçi, coğrafyacı ve gezginlerin eserlerinden, bölgenin tarihi coğrafyasını veren diğer kaynaklardan, tarihî metinlerden ve yer adlarından ciddî bir şekilde yararlanılacaktır.

Birçok olayın tarihte vuku bulduğu yer ve orduların yürüdüğü yollar tartışmalıdır. Bir savaş yeri (Miryokefalon Savaşı) için birçok farklı görüşün ileri sürülmesinin sebep-i hikmeti, Anadolu'nun tarihî coğrafyası, tarihî yollar, Türk-Rum hududu ve bilhassa yaklaşık 500 yıl önce *Göller Bölgesi*'nde meydana gelen yeryüzü değişikliğinin hakkıyla bilinmiyor olmasıdır. Eğirdir Gölü olarak bilinen göl, geçmişte Hoyran ve Eğirdir şeklinde iki ayrı göldü ve iki göl arasında suları Hoyran'dan Eğirdir'e doğru akan, 15-16 km uzunluğunda "seyri kısa" veya "ağzı kaynağına yakın" büyük ve derin, Menderes adında bir ırmak vardı. İki göl, iklim ve depremlerle 17. asrın başında birleşti ve tarihî anayol, iki göl arasındaki ırmak, köprü ve bazı şehirler göl suları altında kaldı. Bunun gibi Beyşehir Gölü de Kırali (Koralis) ve Beyşehir (Trogitis) şeklinde iki ayrı göl idi (Kâtip Çelebi ve Strabon, 2009: 65). (km: Bin metre)

Tarihçi, "Ya benim eserim sırf bir hatadan ibarettir yahut da Anadolu haritasının büyük bir kısmı tamamiyle değişmeli" (s. 106) diyen Remsi (Ramsay)'nin hatalarla dolu, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası* adlı eserini esas aldı. Onun için Kelene (Kelainai) Hisarı'nın Yenice Sivrisi, Apameya'nın Barla-Boyalı önü, Amorion'un Uluborlu, Soublaion'un Senirkent-Kayaagzı, Lampe'nin Senirkent-Ilegüp, Lampis'in Senirkent ovası olduğu bilinemedi. Bölgede Alaşehir, Lâdik, Tralleis, Bergama, Edremit, İzmir, Efes, İznik ve sair gibi daha birçok ikinci şehir olduğu da bilinemedi. İki asırdan ziyade Türk-Roma savaşlarının yapıldığı yerler, Peçenekler, Kumanlar, Sarmatlar, Uzlar, Çaka Bey, Ertuğrul ve Osman gaziler, hiç ilgisi olmayan yerlere götürüldü ve bunların sonucu olarak da hatalı bir tarih yazımı ortaya çıktı. *Selçuklular Zamanda Türkiye* adlı ünlü eserde; "Menderes geçidi, Menderes havâlisi, Menderes nehri, Menderes havzası, Menderes vâdisi" (s. 743) gibi 28 ayrı yerde geçen tabirlerin tümünün bugün bilinen Menderes'le hiçbir ilgisinin bulunmaması da işin vahametini anlatmaya yeter.

* Yüksek Mühendis / Engineer Msc., ramazantoprakli@yahoo.com

Anahtar Kelimeler: Göller Bölgesi, Kırıl Yolu, İbn Hordazbih, El-İdrîsî, Pöttinger (Peutinger) Tablosu, Yer adları

ANCIENT ROADS AND GÖLLER BÖLGESİ (THE LAKES' REGION)

Abstract

The purpose of this paper is to locate and correctly place the *via regia* –which Herodotus also mentioned- and its collaterals of the *Lake's area* into the contemporary cartography. The method we shall rely upon is, after asserting the known locations and human settlements to proceed searching for the forgotten ones. During this quest, the essays of well known historians, travelers and geographers such as İbn Hordazbih, El-İdrîsî, *Peutinger Tabula* and the others, the essays written on the local geography and the toponymes of the area shall be seriously studied and considered.

Actual places of many historical events and routes of the armies are under debate. The reason for suggesting different places to locate the Battle of Myriokephalon is related to the obscurity of the changes in historical geography of Anatolia, historical routes, Turkish-Roman borders and the Lakes' Region through 500 years. Today's Lake Egirdir was formerly formed of two parts (Hoyran and Egirdir) and there was a Menderes river between them. It used to flow from Hoyran to Egirdir, was 15-16 km length, short in course; the river mouth was close to its spring and a deep one. Due to climate and earthquakes, these two lakes united at the beginning of the 17th century and historical main route, the river between the lakes, bridge and some towns stayed under the water. Similarly, Lake Beyşehir was also formed by two lakes called Kireli (Koralis) and Beyşehir (Trogitis). (Kâtip Çelebi and Strabon, 2009: 65)

Historians relied on the book *Historical Geography of Anatolia* of Ramsay, who then claimed "Either my work is full of mistakes or a big part of Anatolian map should be changed." Therefore, it is not known that Kelene (Kelainai) Fort is Yenice Sivrisi, Apameia is Barla-Boyalı, Amorion is Uluborlu, Soublaion is Senirkent-Kayaagzı, Lampe is Senirkent-İlegüp, Lampis is Senirkent Plain. It is also not known that there are other cities with the name of Alaşehir, Ladik, Tralleis, Bergama, Edremit, İzmir, Efes, İznik etc in the region. For more than two centuries, the places of Turkish-Roman battles, Kumans, Sarmats, Uzs, Tzachas, Ertugrul and Osman Ghazis were located in irrelevant places and consequently, a mistaken historiography emerged. In the famous book *Selçuklular Zamanında Türkiye (Turkey during the Time of the Seljukids)* there are 28 expressions as Menderes Pass, Menderes district, Menderes River, Menderes Basin, Menderes Valley, all of which are irrelevant to today's Menderes. This shows the severity of the subject.

Key words: *Göller Bölgesi* (Lakes' Area), *via regia*, İbn Hordazbih, El-İdrisî, Peutinger Tabula, Local toponymes

Giriş

Tarih, jeolojiye bağlıdır. Her gün bir kısım kara parçasının denizde kaybolduğunu görüyoruz. Şehirleri sular basıyor. Yeniden sıradağlar oluşup sonra tekrar aşınarak yok oluyor. Nehirlerin taşmasıyla etrafı sel basıyor, sonra kuruyup, yatakları değişiyor. Vadiler çöle dönüyor veya su basıp boğaz oluyor. Bir jeolog için yeryüzü her an hareket halindedir. Coğrafi şartlar, tarihe şekil verir ve gelişmesine yardım eder. Nehirler, göller, vahalar ve büyük denizler, milletleri yerleşmek için adeta çekerler. Zira su; canlılar bakımından da vazgeçilmez öneme sahiptir” (Ariel-Durant, 1983: 16-17). “Mitridat’ın Apameya’daki savaşı sırasında meydana gelen bir depremden (veya deprem silsilesi) sonra göller her yeri yuttu ve daha önceden hiç göl bulunmayan ovaları kapladı, ırmaklar ve kaynaklar taşı; bu arada daha önceden mevcut olan birçok ırmak ve kaynak tamamen kayboldu” (Arundel, 2013: 17).

Tebliğe Ariel-Durant ve Arundel’in sözleriyle başladık. Çünkü benzer değişiklikler *Göller Bölgesi*’nde hâlâ devam ediyor. Akşehir Gölü yok oldu, Burdur ve Eber gölleri can çekişiyor. Büyük mermer ocakları, sun’i göller ve yeni yollar sayesinde arazi yapısı değişmekte, tarihî yollar ve köprüler yok olmaktadır. *Göller Bölgesi*’nin tarih zenginliğinin esas sebebi de bölgedeki zengin su kaynaklarıdır. “Topoğrafya tarihin temelidir” (Remsi, 1960: 52). Tarih yorumlanırken bütün bu hususların göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Lidya Kırallığı Giges (MÖ 746-678 veya 680-644) tarafından *Kıral Yolu*’nun bir bölümünün yapıldığı, Karun (MÖ 560-546) ve Kyros (MÖ 576-529) tarafından yapımına devam edildiği, Darius (MÖ 522-486) tarafından geliştirildiği söylenir. Hatta Kemer Boğazı hakkında; “Yenice Köyü Sivrisi ardındaki Kirus (Kirazosos) şehri, kemerli köprülerle üç kilometrelik Hoyran boğazını karşıdan karşıya bağladığından bu boğaza Kirus boğazı adı da verilmiştir. (...) Tarihi kaynaklarda Yenice ve Akdağ köyleri batısındaki Kirus (Kirasus) kemeri ile Tosca kemeri şehirlerinin 12 gözlü bir kemer köprü ile Senirkent’e bağlı olduğundan bu boğaza halk Kirus Kemer Boğazı adını verir” (Şekercioğlu, 1995: 351-352) gibi çok garip bir bilgi verilir. Boğazın genişliği üç değil, 1500 m’dir. Böyle bir boğaz 12 gözlü bir köprüyle de geçilemez. Boğazın adı Hoyran değil, Kemer Boğazı veya Firigos Boğazı’dır. Tarihî Firik şehri Kelene (Keleneus, Kelainai), Kemer Boğazı’ndadır ve Menderes Nehri, şehrin içinden geçmektedir. Kelene kalesinin kalıntıları, Gelendost- Yenice Sivrisi üzerindedir. Kemer Boğazı, 1501 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesinde “Frigos Boğazı” kaydedilmiştir (Cebeci-Topraklı, 2018: 196).

Veli Sevin, “Herodotos’un bahsettiği 2500 bm uzunluğundaki bu *Kral Yolu*’ndan günümüze, son zamanlarda İran’da, Nakş-i Rüstem yakınlarında beş m genişliğindeki kayaya oyulmuş küçük bir bölümü dışında, hiçbir kalıntı gelebilmiş değildir” (Sevin, 2001: 8-9) der. Hâlbuki biz, *Kıral Yolu*’ndan Dinar-Çapalı köyü ile

Uluborlu arasındaki bir bölümü, 16 Eylül 2011 Cuma günü kalabalık bir bilim heyetine gösterdik (Topraklı, 2012: 138).

Kıral Yolu üzerinde, Çapalı köyü-Uluborlu arasında Hapızınbaşı mevkiindeki hudut veya mil taşında; “Apollonialılar, Lycialılar ve Dağlı Trakyalılar (...)” (Ramsay, 1960: 187) ifadeleri kazılıdır. MS 135’de dikilen bu taş, hâlen Çapalı köyü çeşme başındadır. Bu taşta adı geçen Apollonia Aşağı Uluborlu, Lycia Eğirdir, Dağlık Trakya ise Barla (Parlais, Tralleis) olmalıdır (Topraklı, 2016b ve Ramsay, 1960: 120). Uluborlu (Apollonia, Amorion)’daki Ogüst yazıtında “Apollonia, Lykia, Thrakia halkından (...)” bahsedilir. “Dr. Cramer, Lysinia şehrinin Burdur’da değil, Eğirdir’de olduğunu varsayıyor. Eğer öyleyse gölün boşaltım damarı, Lysinoe ırmağı idi” (Arundel, 2013: 75). Lysinia şehri, Eğirdir’deki Lycia (Likya) şehrinde başkası değildir.

“Herodotos’un kavlince Serhas/Xerxes ordusunu, Kapadokya’da Tyana/Karaman ovasında olması muhtemel Kritalla’da topladıktan sonra Halis/Halys’i aşmış, Firikyayı geçmiş, yani *Kıral Yolu*’ndan yürümüştü” (Remsi, 1960: 41-42). Burada söz konusu olan Halis, Suğla Gölü’nden Çumra ovasına akan Çarşamba çayıdır. Halis, bir tane değildir. Hoyran Gölü’nden Eğirdir Gölü’ne akan Menderes ırmağı için de Halis denilmiştir. Halis’in belki ırmak manası da vardır. Fırat kelimesi de Arapça hızlı akan tatlı/hoş su anlamındadır. İdrîsî, Cilt II, s. 809’da Uluborlu önünden akan Kırılgaç çayını (Khelidoni, Pupa çayı), Kıbakıb adında suyu tatlı bir nehir olarak zikreder. Bu hususlara dikkat edilmediği için olacak *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası* adlı eserde işler içinden çıkılmaz bir hâle getirilmişti. Remsi, Halis’i Kızılırmak anladığı için s. 37’de Serhas’ın yürüyüşüne akıl erdiremez ve Hıristiyanların Hac Yolu’nu bugünkü Ankara’dan geçirir. 1097, 1147, 1190 yıllarında vuku bulan Haçlı Seferlerine göre Hacı Yolu, Uluborlu-Tarsus arasındaki *Kıral Yolu*’dur. İpsos savaşı, Çay’da değil, *Kıral Yolu* üzerinde ve Köke köyü, **İp Kuyusu** mevkiinde oldu. “Lycia’daki Laodikya’da bulunan Suriye Kapısı” (Remsi, 1960: 36), Eğirdir’in Suriye (Sygria/Signia, Gelendost) tarafına açılan kapısıydı.

Kahramanlıklarından dolayı, iki göl arasında akan “nehre büyük ve derin el-Battal Nehri” (Vitteck, 1999: 2), nehrin kıyısındaki ovaya “Mercü Hüseyin” (Belâzurî, 2002: 244) denildi. El-Battal’ın künyesi Ebû’l-Hüseyin’dir. Ünlü Amorion/Ammûriyye şehrinin Kemer Boğazı’nın 36 bm (24 mil) batısındaki Uluborlu olmasının da, bölge tarihinin aydınlanmasında çok büyük bir payı oldu (İbn Hordazbih, 1889: 101, el-İdrîsî, 2002: II, 809).

17. asrın başlarında Eğirdir ve Hoyran göllerinin birleşmesi¹ ve Kemer Boğazı’nın sular altında kalmasıyla 17. asrın başlarından itibaren Kemer

¹Kâtip Çelebi, Eğirdir Gölü için “Hamideli ortasında bir **azbigadır** (tatlı su)’dir. Boyu cenuptan şimal 4,5 eni 3 fersah, derinliği 10 kulaç olup garbında Eğridir ve ortasında iki cezire vardır” (Dağlıoğlu, 1935: 144), Kireli Gölü için de “Buheyre-i Kireli: Beyşehri gölünün şimalinde ol kadar bir **gadır**’dır” (Erdoğan, 1988:123) der. 4,5 fersah, yaklaşık 23 bm eder. Bugün için Eğirdir Gölü’nün Hoyran kısmı hariç Kemer Boğazı’na kadar uzunluğu 33 bm olup 10 bm daha kısadır. Hâlbuki Kâtip Çelebi’nin eserini

Boğazi'nden geçen *Kıral Yolu*, tamamen unutuldu. Fakat *Uluyol*, *Bağdat Yolu* (Küpçü, 1978: 40), *İpek Yolu* vs. gibi halkın hafızasında bugüne kadar yaşadı. *İpek Yolu*'nun Musul, Bağdat, İsfahan, Nişabur, Meşhed, Buhara, Otrar, Balasagun, Kaşgar, Urumçi şeklinde devam ettiği söylenir.

Selçuklu Türklerinin, Konya ve *Göller Bölgesi*'ne geldikleri zaman, umumiyetle bu Roma yollarını kullandıkları ve bu yollar üzerinde kervansaraylar yaptıkları bilinmektedir. Aynı şekilde Osmanlı Türkleri de bölgede çok sayıda köprü yaptı. Gelendost-Afşar, Yalvaç-Hüyükü ve Yalvaç-Yağcılar köprüleri hâlâ ayakta. Şimdiye kadar ayakta kalamayan birçok köprü de Kemer Boğazı, Köprübaşı, Taşköprü, Balıklağı Köprüsü gibi, bir yer adı olarak hafızalarda yaşamaya devam etmektedir. Türkler, 1864 Vilâyet Nizamnâmesi ile valiliklere karayolu yapma görevi verdi ve 1869 tarihli Turuk u Meabir Nizamnâmesi ve bu nizam-nâmeye getirilen ve 1952 yılına kadar uygulanan Amele-i Mükellefiye ile yol yapımında ahalinin çalışması yoluna gitti. 1952 yılında da T. C. Karayolları teşkilâtı kuruldu.

Eski Çağlara ait Anadolu'daki bu *Kıral Yolu* (Anayol veya Tarikü'l-Cadde), maalesef bilinmemiş ve yanlış bilinmiştir. Hâl böyle olunca da Anayol'a bağlı olan tâli yollar da lâıyk-ı veçhile bilinmemiştir. Bu konuda en ciddi çalışmaları Batılılar, bilhassa *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* adıyla Remsi yaptı. Ama Eğirdir ve Beyşehir göllerinde vuku bulan coğrafi değişim bilinmediği için "Anayol" ve "Anadolu Yol Ağı" konusunda çok hatalı sonuçlara varıldı. Bunlara bağlı olarak da birçok eski şehrin yeri, ilgisi olmayan başka yerlere götürüldü, Anadolu'nun tarihî coğrafyası altüst edildi. Bütün bunların bir neticesi olarak da Eski ve Orta Çağ'daki tarihi olayların vuku bulduğu yerler yanlış bilindi. (Bkz. EK. 1)

Kıral Yolu, hem Emevî ve Abbâsî, hem de Selçuklular zamanında sıklıkla kullanıldı. İki göl arasındaki ırmaktan çeşitli adlar altında İran, Batı ve Doğu Roma ve İslâm orduları arasındaki mücadelede sıklıkla bahsedildi. Remsi, *Kıral Yolu*, Roma ve Bizans yolları hakkında geniş bilgi verir. O, *Göller Bölgesi*'ndeki coğrafi değişimi bilmediğinden olacak *Kıral Yolu* ve birçok eski şehri yanlış yerleştirir ve Pteria'nın Boğazköy'de olduğunu söyler. Hâlbuki Pteria, Bozkır-Karaman civarında aranmalıdır. Çünkü *Kıral Yolu*, bu bölgeden geçmektedir.

Remsi, MS 292'de yol sisteminin değişmeye başladığını, MS 330'da İstanbul'un başkent olmasıyla Dünya'nın merkezinin Roma'dan İstanbul'a kaydığını, Roma'ya giden yolların önemini kaybettiğini, Bizans yollarını anlatan hiçbir vesikanın kalmadığını söyler (Remsi, 1960: 77). O, "Eskişehir-Bolvadin-Konya yolu, İstanbul hükümet merkezi olduktan sonra önem kazandı. Roma devrinde var olduğu çok şüphelidir" (Remsi, 1960: 186) der. O, İbn Hordazbih ve el-İdrîsî'nin vermiş oldukları yolları araziye tatbik edemediği için onları çok şiddetli bir şekilde eleştirir; "İznik'ten Eskişehir'e olan 38 saatlik mesafe üç günlük yol

yazdığı 1732'de Eğirdir ve Hoyran gölleri birleşmiş bulunuyordu. O, bu bilgiyi, Behram Dimeski'den o da Roma tarihçilerinden almış olmalıydı.

olarak hesap edildiği halde Eskişehir'den Kidros'a olan 23 saatlik mesafenin dört gün olmasına imkân yoktur. Yegâne ihtimal yolun doğru olmamasıdır. Arap coğrafyacılarının arz ettiği güçlüklerden biri de yol diye gösterdikleri harikulâde zikzaklardır. Bunun için kendilerinden istifade etmek imkânsızdır" (Remsi, 1960: 257) der. Hâlbuki onların verdiği yollar doğru idi ve onların verdiği yollar, birer Roma yolu idi. French de, Remsi'yi esas aldı; yollar ile Apameia Kelene ve Amorion başta olmak üzere birçok şehri yanlış yerleştirdi (French, 1981 Haritalar).

Remsi'nin hatası, Kelene, Apameia, Amorion ve ona bağlı olarak da Kedrea (Kidros) şehrini yanlış yerleştirmekten kaynaklanır. Amorion, Emirdağ-Hisarlıkaya'da değil, Uluborlu'da, Kedrea (Sedrea/ Kidros, Gereme/Germe) ise Afyonkarahisar-Bayat yakını değil, Şuhut-Arzlı köyü idi. Bütün mesele Amorion'un yanlış yerleştirilmesi, Menderes Nehri'nden sadece Büyük ve Küçük Menderes'in, Rûm Denizi'nden Adalar Denizi veya Akdeniz'in, Alaşehir'den Manisa-Alaşehir'in, Lâdik'ten Denizli-Lâdik'in anlaşılmasıdır. Şayet İbn Hordazbih ve el-İdrîsî gibi İslâm coğrafyacıları olmasaydı, Amorion'un yeri ve Anadolu yol ağı asla çözülemez, tarih de doğru bilinemezdi. Onun için onlara ne kadar teşekkür etsek azdır. Bu tebliğle karınca kadrince *Göller Bölgesi'nin* ve civarının tarih ve coğrafyasına ışık tutulmaya çalışıldı.

Göller Bölgesi'ndeki Tarihî Yollar (1, 2, 3, 4, 5, 6 ve 7 Numaralı Haritalar):

A 01. Kıral Yolu: Sardes-Susa arasındaki *Kıral Yolu*, ünlü Firik şehri Kelene'den geçer. Kelene Kemer Boğazı'nda, "her yanı dik bayır olan Kelene hisarı" (Arrian, 1945: 66), Yenice Sivrisi üzerindeki kaledir. Bu yer, Miryokefalon Savaşı'nda Cybrilcymani, Tzibrelitzemani ve Tzybritzi zikredilir. "Honaz'dan imparator, Lampis üzerinden Kelene'ye yürüdü" (Khoniates, 1995: 123), "Kıral, hududa yürüdü" (Abû'l-Farac, 1950: 422) demekle zaten, savaşın Kelene'de ve hudutta vuku bulduğu söylenmiş oluyordu ki, Kelene Dinar'da değildi ve olamazdı.

Benzer ifadeye, "Serhas, toplanan kara ordusuyla birlikte Sardes üzerine yürümeye başlamıştı. Ordu, Kappadokya'daki Krittella'dan yola çıkmıştı; Halis ırmağını geçip Firikya'ya ve ülke içinde yürünerek Kelene'ye varıldı" (Herodotos, 2015: 525) şeklinde Serhas'ın yürüyüşünde de rastlanır. Görüldüğü gibi yürünen yer hedef yerdir ve ordunun vardığı son noktadır. Tarihî metinlerdeki bu ifadelere göre Kelene'nin Dinar'da olması asla mümkün değildir.

Herodotos (MÖ 485-425) *Kıral Yolu* konusunda, "Bütün yol boyunca kıraliyet konutları, çok güzel kervansaraylar vardır; hep insanların oturdukları yerlerden ve günlük içinde geçilir. Lidya ve Firikya içerilerinde yirmi stathmetikos ya da konak boyunca uzanır ki bu, 94,5 parasang tutar. Firikya sınırında Halis ırmağına rastlanır. (...) *Kıraliyet Yolu*, fersah olarak daha iyi ölçülürse ve bir fersah 30 stad hesap edilirse ki gerçekte o kadardır, Sardes'den Memnon Sarayı denilen kıral konağına kadar 13500 stad; 450 fersah çeker. Günde 150 stad tutarsak bu yol tastamam 90 günde aşılır. Eğer biri çıkar da daha doğrusunu ararsa, buna Sardes ile Efes arasını da ekleyeceğim ve Hellen denizinden Susa'ya kadar 14040 stad olduğunu

söyleyeceğim; zira Efes ile Sardes arası 540 stad gelir.” (Herodotos, 2015: 405-406) der.

94,5 fersaha Efes-Sardes arası 540 stad veya 18 fersahı da eklersek, Efes ile Firikya'nın sonu olan Çarşamba çayı arası 112,5 fersah, yani 608 bm (bin metre) tutar. Bugün için Efes-Sart 97, *Kıral Yolu* üzerinden; Sart-Denizli 148, Denizli-Dinar 113, Dinar-Kemer Boğazı 84, Kemer Boğazı-Fele pınarı 79, Fele pınarı-Çarşamba çayı (Halis/Halys) arası 93 bm olup toplam 614 bm gelir. Herodotos'un verdiği 608 bm rakamı ile bizim hesap arasında 6 bm bir fark oluşur. Böylece Firikya sınırının Kızılırmak değil, Çarşamba çayı olduğu görülür.

Kyros, MÖ 401'de Konya'dan sonra 30 fersah (Akören-Apa üzerinden) yol alıp (Karaman/Tyana) civarına geldi. Kilikya kraliçesini, Menon ile birlikte (Mut üzerinden) Kilikya'ya gönderdi. Burası Firikya harici olduğu için orduya yağma izni verildi (Ksenofon, 2011: 37-38). Yağmalamanın yapıldığı yerler, Çarşamba çayı ile Karaman arasıdır. Çarşamba çayının batısı Firikya, doğusu Kappadokya olup Herodotos'un kastetmiş olduğu Halis/Halys Çarşamba çayıdır. Tarihçi, ya o günün şartlarına göre coğrafyayı iyi bilmiyor, tarihini masa başında yazıyor yahut bir isim birden fazladır yahut da isimleri karıştırıyor olmalıdır.²

²**Açıklama:** Tarihi metinlerdeki Halis/Halys, bazen iki göl arasındaki ırmak, bazen Çarşamba çayıdır. Herkesçe bilinen Halis ise Kızılırmak'tır. İki göl arasındaki ırmak, Pahimeris'te Sangarios, Menderes, Boğazdaki Asya ırmağı ve Skamandros (Pahimeris, 2009: 31, 74; 75; 80; 90), Anna Komnena da Menderes ve Skamandros kaydedilir (Anna, 1996: 338, 442 ve 449, 459). Herodotos (1, 75)'de zikredilen Halis de Kemer Boğazı'ndan geçen iki göl arasındaki ırmaktır. Sardes ve Denizli üzerinden gelerek doğuya doğru yürüyen bir ordunun içinde bulunan Tales'in ordunun solunda gördüğü ırmak, Çarşamba çayı ve Kızılırmak olamaz. Bu iki ırmak da ordunun sağında kalır. Bu yürüyüşte ordunun solunda kalan tek ırmak, iki göl arasındaki ırmaktır. Bu ırmak 905 yılında Serasen Samonas (Sem'ani) olayı ve 978 yılı Pankale savaşında da Halis kaydedilir (Remsi, 1960: 239 ve 253). İki göl arasındaki ırmak, Romen Diyojen'in Malazgirt seferinde (1071) Sangarios, Çarşamba çayı ise Halis kaydedilir (Attaleiates, 2008: 151). Boğaz'daki veya iki göl arasındaki ırmak, 1073 yılındaki Roussel-Kayser arasındaki savaşta (Attaleiates, 2008: 189), 1074'deki Artuk Bey olayı (Bryennios, 2008: 96) ve 1256 yılındaki Mihail Paleolog'un Konya'ya kaçışında da Sangarios (Pahimeris, 2009: 31) geçer. Sakarya ırmağı üzerindeki Zompos köprüsü ile Kemer Boğazı'ndaki Yenice Köyü Köprüsü aynıdır. İmparator Jüstianus'un Sakarya üzerine kurduğu Pontogefura ile Zompos köprüsü de aynıdır. Beş gözlü (Pentagefura) yorumlanan bu köprü'nün adını biz, Boğaz Köprüsü şeklinde anladık. Bu köprüyü, kimisi Sakarya'nın membaları yanında, kimisi de Sakarya'nın ağızı yakınında olduğunu iddia eder. Bu konuda Bryennios esastır, çünkü o, imparator Aleksios'un 1116 yılındaki seferinde bu köprüden geçti. O tarihini, başkalarından aldığı bilgiyle masa başında yazmamıştı. Remsi, köprü konusunda Cedrenus ve Theofanes'in yanlışlığını söyler ki, yanlış kendisidir. “Theophanes, Kyzikos bölgesinde bir manastıra gider ve *Büyük Yerleşim* adı verilen yerde, *Sygria*'da bir başka manastır kurar” (internet) kaydı, Theofanes'in Kemer Boğazı civarında kaldığını gösterir. *Sygria*'da kurduğu manastır, “Theofanes'in, *Hieria*'nın 12 mil şarkında; *Sigriane*'de kurduğu manastır” (Remsi, 1960: 176), Gelendost-Köke köyündeki “Manastır” olmalıdır (Zompi/Zompos hak. Bkz. Remsi, 1960: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 235-242). *Signia* (Arundel, 1828: 113), *Sygria* veya *Sigriane*, Çirişli (Boz, Rhomaide) dağıdır. Köke, bu dağın güney etegindedir. 2. Haçlı Seferinde (1147-1148) Ransimin, köprüyü Pisidia Antakyası yanında, nehrin (Altan, 2006: 83) üzerindeki köprü veya Yalvaç köprüsü (Ransimin, 1887, 2. Cilt, s. 225) olarak zikreder. Köprü, Strabon zamanından önce olmalıydı ki (tekrar) yapımı için imparator Theodosius'a bir dilekçe verilebilirdi (Remsi, 1960: 78). Apameia Cibotos (Strabon, 2009: 66), Kemer (köprüsü) olan Apameia olup, köprüyü ilk yapan da Roma'ydı. Sempad'ın Meldinis dediği (Ceylan,

3. Haçlı seferi kaynakları, Barbarossa'nın, Uluborlu'yu geçtikten sonra, Manuel'in mağlup düştüğü geçide girmemek için onun yürüdüğü *via regia* (*Kıral Yolu*)'dan sola saptığını ve üç Mayıs günü Bozdurmuşbeli üzerinden Akşehir'e indiğini söyler. Buna göre Manuel (1176) ve Barbarossa (1190), *Kıral Yolu* üzerinden yürümüşlerdir. 838 yılında Uluborlu'dan dönen el-Mu'tasım, Rum melikinin yolu üzerinde tuzak kurduğunu haber alınca, geldiği Tarikü'l-Cadde (Anayol)'den ayrılmış, Cevzlidere'den itibaren (Topraklı, 2014: 45) Bozdurmuşbeli üzerinden gitmişti. Burada zikredilen "*via regia*" ve "*Tarikü'l-Cadde*" tâbirleri bize, *Kıral Yolu*'nun Uluborlu ve Kemer Boğazı üzerinden geçtiğini göstermektedir. (Bkz. EK. 1)

Bozdurmuşbeli'ni MÖ 401'de Kyros, MÖ 50'li yıllarda Apameia'dan Synnada'ya giden Cicero, MS 838'de Halife el-Mu'tasım, 1068 ve 1071'de Diyojen, 1190'da Barborossa, 1196'da Keyhüsrev ve 1403'de Timurlenk kullandı. Bizans imparatorları ve hacılar, çok sık olarak Roma askerî yolunu, seyrek olarak da *Kıral Yolu*'nu takiple Kemer Boğazı'na geliyorlardı. Çünkü Hıristiyanlar için kutsal sayılan Firikyia Salutaris, Kemer Boğazı ve civarıydı. Hıristiyanların ilk yedi cemaatinin (kilise) bulunduğu Efes, Gelendost-Hüyük yanı, Laodikya Eğirdir, Sart Barla, İzmir Apameia/Myria, Thyateira Kemer Boğazı, Bergama Gaziri adası, Filâdelfiya/Alaşehir Yalvaç'tı. Ashab-ı Kehf'in kalesi, Gelendost-Hüyük iskelesi yanındaki Efes, mağarası ise Gelendost-Yakaköy'deki Karain'di. Kemer Boğazı ve buradaki "Menderes Nehri civarı, keşiş alaylarının yetişmesi bakımından ikinci bir Filistin'di" (Vittek, 1999: 25). Firikyia Hellespontia, Küçük Firikyia ve Heksapolis de Kemer Boğazı ve civarıydı.

İmparator Aleksî Komnen (1081-1118), Kemer Boğazı civarında uzun yıllar Peçenek, Kuman ve Selçuklu Türkleriyle mücadele etti. Aynı şekilde Yuannis (1118-1143) ve Manuel Komnen (1143-1180) de Selçuklu Türklerine karşı Kemer Boğazı ve civarında mücadele etti. Türklerin tekrar fethettikleri Yalvaç, Eğirdir ve Uluborlu 1119 ve 1120 de tekrar elden çıktı. 1142'de Yuannis, Eğirdir Gölü (Pasguse)'ndeki adaları zaptetti ve Gelendost, Beyşehir, İbradı, Eski Antalya (Side) üzerinden Adana'ya gitti ve orada öldü. Genç Manuel, imparatorluk tacını takınmak için 1143 baharında Side, İbradı, Beyşehir yoluyla Menderes'in kaynaklarının bulunduğu Kemer Boğazı'na geldi. 1145 yılında Manuel, Roma askerî yolunu takiple Kemer Boğazı'na tekrar geldi, Thrakesion temasını yağmalayan Türkleri mağlup etti ve Akşehir üzerinden gelerek Konya'yı iki ay süreyle kuşattı. Dönüşte Elikesik-han, Derbent ve Kırelî yoluyla tekrar Kemer Boğazı'na geldi. Bu arada 2. Haçlı Seferi başlamış bulunuyordu.

İkinci Haçlı Seferinde Kıral 7. Lui, Balıkesir, Edremit, İzmir, Denizli, Dinar, Uluborlu, Kemer Boğazı, Eğirdir ve buradan dönerek Gelendost, Şarkıkaraağaç, Beyşehir, Derebucak, İbradı, Seleukia ve Satalie (Side veya Eski Antalya) şeklinde yürüdü (yıl 1147-1148).

2016: 73) metruk Miryokefalon kalesi, *Melanudion*, *Melenidis*, *Meldinis* şeklinde evrimleşmiş, "sahildeki *Melanoudion*" (Remsi, 1960: 119, 2) olup, Melite ve Melissopetron (Bal kayası yeri) değildir.

1155-1158 yıllarda yine Manuel'i Kemer Boğazı civarında görüyoruz. 1158'de Manuel, Küçük Firikya'daki Türk yurtlarını yağmaladı, Türkleri katletti ve Beyşehir-Eski Antalya yoluyla Adana ve Antakya'ya gitti. 1159 baharında Silifke, Karaman, Beyşehir, Rabaz-ı Konya, el-Alemeyn (Gelendost-Kötürnek) ve Yoğurtçubeli üzerinden İstanbul'a döndü. Türkler, Aş. Kaşıkara civarında Manuel'in artçı birliklerine büyük bir darbe indirdi ve bir yıl önceki kıyımın intikamını aldılar. Aynı yılın sonunda Manuel, Asya'ya geçti, Roma askerî yolunu takiple Küçük Firikya'ya ve oradan Eğirdir üzerinden Isparta'ya geldi, oradan da İstanbul'a döndü.

1174 ve 1175'de Manuel, Roma askerî yolunu takiple Eskişehir ve Kemer Boğazı'na gelerek buralardaki kaleleri tahkim etti. Sultanın bütün barış taleplerini reddeden imparator Manuel, 1176'da *Kıral Yolu*'nu takiple Kelene veya hududa yürüdü. Tzybritzi veya Yenice Sivrisi denilen yerde Sultan Kılıçaslan'ın kurduğu pusuya düştü ve ağır bir yenilgi aldı.

French, 1981'de yayınladığı Anadolu'daki Roma Yolları adlı eserde Remsi gibi Roma askerî yolu ve Hıristiyanların *Hacı Yolu* hakkında yanıldı. Amorion, Apameia, Kelene, Lâdik ve Alaşehir'e ilâve olarak Abrostola, Tyana, Bağrum ve Ankara gibi daha birçok şehir konusunda da yanıldı. Pöttinger tablosuna göre Abrostola Beyşehir'e, Tyana Karaman'a yerleşir. Cuhud veya Hısnu'l-Yahud, adı üzerinde Şuhud veya Çıfit, Bağrum Seydişehir-Bağra, Kyzikos ise Gelendost-Afşar yanındadır. Taberi'nin Halife el-Mu'tasım'ın Ammûriyye seferi kaydına göre Ankara, Seydişehir Karaviran'a yerleşir (Topraklı, 2014: 12-13). Bu izahlardan sonra *Kıral Yolu* ve buna bağlanan yolları vermeye devam edelim:

A01. Tarsus-Kemer Boğazı (İbr-i Mismâne)-Uluborlu (Ammûriyye) Yolu. Bu yol, *Kıral Yolu*'nun Tarsus-Uluborlu arasındaki bölümüdür. İbn Hordazbih (820?-920)'te, Tarsus-Uluborlu Yolu, "Derbü's-Selâme ve İstanbul Boğazı'na olan Yol, Kostantiniyye Yolu" şeklinde verilir (Topraklı, 2013: 144-145. Ancak bu yolun Hirkale/ Ereğli ırmağı (İvriz çayı) ile Çarşamba çayı (Halis) arası, "Derbü's-Selâme'den Ammûriyye'ye gitmek isteyen" başlığı altında verilir (Topraklı, 2013: 154). İbn Hordazbih'te geçen durak ve menziller, Tarsus el-Ullayk 12, er-Rahve ve el-Cevzat 12, er-Cerdekup 7, el-Bezandon 7, Hammetü'l-Lülü'e'deki Muaskeri'l-Melik ve el-Safsaf 10, et-Tarfa vadisi 12, Muna 20, Hirkale ırmağı 12 mildir. [Karaman (Tyana/Tuvâne, Larende) ve Yollar-başı (İlisıra/Listra)'nda birçok yol birleşir]. İvriz çayından sonraki duraklar, Hirbe't-Farta, Kanna kalesi, Abkarson (Ankarson), Yukarı Hibr-ı Kardene (Ferdane), el-Hedy şehri (Hdye kalesi), Katalak, Farta köyü, Abrekenas, Lâta (Tahtalı köyü)'dür. Farta köyü, Pöttinger'de "Konya L Barata (Farta) XXXIX Tyana (Karaman)" (Remsi, 1960: 396) şeklinde geçen Barata'dır. Pötiger, İbn Hordazbih ve el-İdrîsî birbirlerini tasdik ederler. B harfî, (F) veya (V) sesi verir. Çarşamba çayından sonraki durak ve menziller ise Medinetü'l-Leben 8, Re's el-Gabe (Orman başı) 15, el-Miskineyn (Meskenin) 16, Ayn Burgus (Pyrgos) 12, Nehre'l-Ahsa 18, Rabaz-ı Konya 18, el-Alemeyn 15, İbr-i Mismâne 20, el-Cevz vadisi 12, Ammûriyye 12 mil şeklindedir. (Harita 2)

Medinetü'l-Leben Akise (Ak-kilise), Miskineyn veya Meskenin Beyşehir yanındaki tarihi Misthia şehri, Ayn Burgus-(Pyrgos) Eflâton Pınarı, Nehre'l-Ahsa Fele Pınarı'ndan hâsil olan su, Rabaz-ı Konya Yalvaç-Manarga köyü, el-Alemeyn ise Gelendost-Kötürnek köyüdür. İbr-i Mismâne ise tam Kemer Boğazı'ndaki köprüye yerleşir. Türkler bunu, *Sivri's-Samani* veya *Sem'ani Sivrisi* köprüsü demiş olmalıdır. İbr-i Mismâne, el-İdrîsî'de Medinetü'l-Endosbabe şeklindedir ve burada muhkem bir kale vardır (el-İdrîsî, 2002: II, 809). Söz konusu kale, Miryokefalon kalesidir, el-Alemeyn el-İdrîsî'de Hısnu'l-Meclis kayıtlıdır. Cevz vadisi, Güreme ve Yassıören köyleri arasındaki Cevzli-dere olup, bu yer, 847'den bu yana 1169 yıldır adını muhafaza etmiştir. Dikkat edilirse daha onlarca yerin, adını muhafaza ettiği görülecektir. Ammüriyye; Mordium, Morgium ve Amorium şeklinde evrimleşmiş Uluborlu'dur. Tarsus-Ereğli ırmağı arası 92 mil (138 bm), Çarşamba çayı-Uluborlu arası 146 mil (219 bm)'dir.

Kıral Yolu'nun bir parçası olan Abrostola-Archelais yolu **Pötinger** (a)'de şöyledir: P (a)

(Archelais) XII Comitanso XX **Perta** XX Conguso XX Pegella XX Egdava XV Vetisso XX **Bagrum** VII Tolosocorio XXIII **Abrostola** (Remsi, 1960: 399). Ceman 157 mil=236 bm. **Archelais** Bulgurluk, **Bağra**-Beyşehir arası 45, Bağrum - Abrostola arası 30 mil (45 bm) olup **Abrostola**, Beyşehir'e yerleşir. Bu fikri, Manlius Vulso'nun seferi de destekler. Tolosocorio (Muradiye veya Manastır), Gurgurum ve Beyşehir civarında çok kalabalık yaşayan Galatların Tolistoboglar boyuna ait, Trogitis (Beyşehir Gölü) adı ise Galat halkının Trogini adıyla alâkalı olmalıdır (Kaya, 2000: 56 ve Levis, 1984: 1904, *Lâtin Dictionary*-Oxford).

Peutinger (b): Lycaonia – Cappadocia Yolu: (Archelais) XX Salaberina XVI **Caene** XVI **Tracias** XVI **Tyana** (Karaman) (Ramsay, 1960: 399), Top. 68 mil = 102 bm'dir. P (b)

Peutinger (II): (Ancyra) X Corveunte XIII Garmias X Aspona XII Aspasi XXXI Nita...zo (?) XXX (Archelais) yolu (Remsi, 1960: 280), Top. 106 mil=159 bm'dir. P (II)

Kudüs itinereri: “Ancyra X Dilimnia XI Gorbeous XII Rosolodiaco XIII Aliassus XVIII Aspona XIII Galea IX Andrapa XIII Parnassos XVI Logola XVIII Nitalis (?) XIII Argustana XVI Colonia Anchelais” yolu Toplam 148 mil veya 243 bm'dir. Kudüs

Antonin itinereri s.143: “Ancyre XX Corbeunca XII Rolosaciaco XXXIII Aspona XXIV Parnasso XVII Ozzala XVIII Nitazi? XXVII Colonia Arcilaida”, Top. = 226 bm'dir. Antonin

Açıklama: Bu tablolardaki yol, Hacı Yolu veya *Kıral Yolu*'nun Beyşehir-Ereğli kısmıdır. Bugünkü Ankara ile Archelais arası 340 bm olup, **itinererde** zikredilen Ankara, Başkent Ankara olamaz, zaten *Kıral Yolu* bugünkü Ankara'ya uğramaz. P (b)'ye göre **Archelais** Ereğli'nin 17 bm şarkındaki, Bulgurluk'a, **Caene**

Ayracı'ya, **Perta** Ayrancı'nın 6 bm şarkına yerleşir. **Tracias** ile **Conguso** aynı yerdir. Ankara ile Bulgurluk (Archelais) arası P II'de 159, Antonin'de 226 ve Kudüs'te 243 bm olup, üçü de farklıdır. Abrostola (Beyşehir) ile Ankara (Seydişehir-Karaviran) arası 54 bm olup, Ankara-Archelais arası P (a)'ya göre 236 - 54 = 182 bm eder. Bugün için Ankara (Karaviran)-Bulgurluk arası yaklaşık 240 bm olup, **Kudüs** ve **Antonin** itinererlerinin verdiği ölçüler doğru sayılır. Pöttinger (a) ve Pöttinger (II)'nin verdiği 182 bm ve 159 bm mesafe ölçümlerinde bir hata vardır veya tablo hatalı okunmuştur. Pöttinger (b)'nin verdiği Bulgurluk (Archelais) ile Karaman (Tyana) arasının ölçüsü doğrudur.

Tarsus -Ammûriye yolu, el-İdrîsî (1100-66)'de **Ammûriye**³ - **Tarsus** olarak verilmiştir. Bu yolun durak ve menzilleri; Ammûriyye-Medinetü'l-Endosbabe 24, Hısnu'l-Meclis 20, Rabaz-ı Konya 15, Nehrû'l-Ahsa 18, Hısnu'l-Şemeşkî (Şemeşkî'den Konya'ya bir yol var) 28, Medinetü'l-Leben 26 mil şeklindedir. El-Leben et-Turfâ vadisi 23, Derb Boğazı 22, Hısnu'l-Harkup (Cerdekup) 24, Rahva 19, Tarsus 12 mildir (Topraklı, 2013: 155). Bu yol Ammûriye-Tarsus şeklinde el-İdrîsî'de tekrar verilir: "Ammûriye'den Vadii'l-Cevz 12 mil, sonra Endosbabe 12 mil, burası muhkem bir kaledir.⁴ Buradan el-Melcis 20 mil, buradan Rabaz-ı Konya 15 mil, buradan Nehrû'l-Ahsâ 18 mil, sonra Ayn-ı Bergûs 16 mil, buradan Hısnu'l-Meskenin 12 mil, sonra Re'sul'l-ğâbe 16 mil, sonra Medinetü'l-Leben 15 mil, buradan el-Behisni 3 gün, buradan Vadi't-Tarfâ 20 mil, buradan el-Muasker 12 mil, buradan ed-Derb 10 mil tutar. Bu geçit, İmrû'l-Kays'ın şiirinde zikrettiği geçittir (el-İdrîsî, 2002: II, 809-810, Ter.: Fatih Erkoçoğlu). Miryokefalón isminde bir başka kale de Soublaion'dan doğuya giden meşhur Kleisoura geçidinde idi (Remsi, 1960: 241 açık. 3).

Açıklama: Hısnu'l-Şemeşki, İbn Hordazbih'te Miskineyn olarak geçen Misthia, el-Leben ise Ayrancı olmalıdır. Medinetü'l-Leben ile el-Leben (Ayrancı?) arası atlanmıştır. Halife el-Mu'tasım, 838'de *Kıral Yolu*'yla Uluborlu'ya geldi, Bozdurmuşbeli, Arızlı (Kidros, Gereme), Belumin (Polemon, Hades), Çay (Denur/Denus), Akşehir-Engili (Patrik) köyü, (Gattasin), Yunuslar (Cevzat) yoluyla Apa'ya geldi, oradan da *Kıral Yolu* üzerinden Tarsus'a döndü.

Abrostola ve Pessinus isimleri, Manlius Vulso'nun MÖ 189 yılındaki seferinde zikredilir. *Kıral Yolu*'nun bir parçası olan Abrostola (Beyşehir)-Archelais yolunu Remsi, "Archelais-Pessinus yolu Peutinger'de şöyle çizilmiştir" (Remsi, 1960: 399)

³ "Ammûriyye şehri, İslâm diyarlarında ve Rûm ülkesinde pek büyük ve meşhur bir şehirdir. Çünkü oldukça eski ve herkes tarafından bilinen bir şehirdir, fakat İslâm orduları ve Rumlar tarafından birbiri ardı sıra pek çok kereler fethedilmiştir. Çok muhkem bir suru vardır. Bu şehir büyük bir nehir kıyısında kâindir. Bu nehir şehrin güneyinden akarak (geçerek), suyu tatlı olan ve *Kıbakıb* (القياقب طائر): Tayrû'l-Kıbakıb: Kırlangıç kuşu: Bu çay, 1303 tarihli Koyungözlü Ali'ye ait vakıf senesinde *Kırlangıç çayı* zikredilir. Roma kaynaklarında *Khelidoni* geçer ki, anlamı, *Kırlangıç çayı* demektir denilen ırmağa dökülür. *Ammûriyye*, kendisinin yakınında ve uzağında bulunan birçok şehirden daha meşhurdur. Bu sebeple biz, *Ammûriyye*'den sahildeki *Tarsus* şehrine kadar olan yolu veriyoruz" (el-İdrîsî, 2002: II, 809). Ter.: Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman

⁴ *Kleisoura*, Rumcada hem kilit işlevindeki dar dağ geçidini, hem de geçidi koruyan kaleyi anlatır (Akropolites, 2008: 113).

diye verir. Bu yol, Ereğli-Beyşehir yoludur, Pessinus'la bir ilgisi yoktur. "Abrostola'dan yalnız Ptolemy (Batlamyus) ile Peutinger tablosu bahseder. Bu ikincisi bir kere Amorion-Pessinus, bir kere de Amorion-Archelais yolu üstünde olmak üzere iki defa kaydetmiştir" (Remsi, 1960: 260). "Abrostola'yı¹, Asya vilâyetindeki Firikya şehirlerinden biri olmak itibariyle, derhal hafzedebiliriz" (Remsi, 1960: 400). Abrostola (Beyşehir), birinci olarak Uluborlu (Amorion)-Beyşehir-Ereğli arasındaki *Kıral Yolu* üzerindedir, ikinci olarak da Pessinus-Beyşehir-Uluborlu yolu üzerindedir. Pessinus, Ballıhisar'da değil, Emirdağ-Hisarlıkaya'da olmalıdır. Edremit meclisinde Asya'da gösterilen Abretteni (Remsi, 1960: 128) ise büyük ihtimal Aporidoskome'dir.

Kireli kasabası civarında *Kıral Yolu*'ndan ayrılan Roma Yolu, Yunuslar, Elikesikhan ve Altunapahan üzerinden Konya'ya gider. Beyşehir civarında (Şemeşki'de) *Kıral Yolu*'ndan ayrılan bir yol, tekrar Yunuslar üzerinden Konya'ya, bir yol da Derebucak, Alacamaşat Boğazı, Gembos ovası ve İbradı üzerinden Eski Antalya (Side)'ya gitmektedir (Cellika Yolu).

(1). Abrostola'yı Ptolemy (öl. 168), Firikya'da göstermiştir. Sözüden şüphe etmek için hiçbir sebep olmadığı gibi, bilâkis yerini tesbite yardım eden mühim bir ipucudur. [MÖ 480 Kserkses'in seferinde Çarşamba çayı (Halys) ile Uluborlu arası Firikya'dır. MÖ 401'de de Firikya'dır. Çünkü Kyrus, Çarşamba Çayından sonra Firikya hududundan çıkıldığı gerekçesiyle ordusuna yağma izni verdi. Daha sonra Şarkıkaraağaç-Fele Pınarı ile Çarşamba Çayı arası Lykonion'dan sayılmıştır. Pessinus, büyük ihtimal Emirdağ-Hisarlıkaya'da olabilir. RT]

A02. El-Alemeyn-Sinnade-Ammûriyye Yolu (Har. 6 ve Har. 4):

İbn Hordazbih s. 101'de "el-Alemeyn'den Ammûriyye'ye diğer bir yol" şeklinde. El-Alemeyn'den Nasre'l-Ikritî köylerine 15, el-Basilyon Gölü başına 10, el-Südd (Sind)'e 10, Senade kalesine 18, Maal'e 25, Ammûriyye ormanına 30 mil. el-Alemeyn Kötürnek köyü, Nasre'l-Ikritî köyleri; Yalvaç'a ait Hüyükli, Eyuplar ve Celeptaş köyleridir. Basilyon Gölü Hoyran Gölü olup gölün başı Aşağıkaşıkara köyüne denk gelir. Südd veya Sind, bugün için Çoru (Demirbel) köyüne denk gelir. Dağ belinden geçerek Şuhut-Sinnade (Senade) öreni veya Mahmutköy'e, oradan sonra bir U yaparak Karabel üzerinden Çölovası'ndaki Maal (Nemrut Öreni?)'e, oradan da Çapalı köyü-İleyidağı (Khelidoni) arasındaki Koca-Sancar ovasında *Kıral Yolu*'na çıkılır. Oradan da *Kıral Yolu*'nu takiple Khelidoni (Kırlangıç çayı) kıyısı ve Ammûriyye ormanına gelinir (Topraklı, 2013: 145-146).

"Khelidonia, Oynan ovanın güney batı ucunda idi" (Remsi, 1960: 186) denir ki, yanlıştır. Khelidonia, Uluborlu-İleyidağı köyünün eski yerleşim yerindedir. Pupa Çayı'nın eski adı, Khelidonia veya Türkçe Kırlangıç çayıdır. Bu çay, el-İdrîsî'de Kıbakıb (Kırlangıç) zikredilir. Kaynakta, "Bu şehir (Ammûriyye), büyük bir nehir kıyısında kâindir. Bu nehir şehrin güneyinden geçerek, suyu tatlı olan Kıbakıb nehrine karışır" (el-İdrîsî, 2002: II. 809) geçer.

Romalılar, Afyonkarahisar-İscehisar mermerlerini söz konusu bu Karabel üzerinden Dinar'a, oradan da Adalar Denizi sahiline taşımışlar. (Bkz. Küçük Firikya Haritası; Har. 6).

A03. Tarsus-Germe-Ammûriyye; Ammûriyye-Kidros (Kedrea)-Tarsus Yolu (Har. 2):

Bu yol, İbn Hordazbih'te "diğer bir yol: **Bazendon'dan el-Kerm'e**" şeklinde zikredilmiştir. Bilindiği gibi Bazendon-Pozantı, el-Kerm ise Şuhut-Arızlı köyüdür. Bu köyün eski adı, eski bir haritada Gereme kaydedilmiştir. Gereme, orada sıcak su veya ılıca olduğuna işaretir ki, 04 Şubat 2016 günü Arızlı'ya yaptığım bir ziyarette köylüler bu gerçeği ifade etti.

Bazendon, en-Nuba (Nevbe), Kevkeb'in sağından el-Kenais, Veferfa, el-Belise, el-Urkuf (Uskuf) çayırı, Kalogri, Karyetü'l-Asnam, vadiu'l-Rih, Namartı (Nemreti), el-Sayd, Ayenva (Aynva), Mudayis (Mudvis), Muhada, el-Cevz (Cevza) köyü, el-Gattasin, el-Batrik köyü, Nakuliye (Nakoleia?) çayırı, Denus (buradan Deruliye'ye bir yol vardır), Belumin kalesi. Belumin kalesi ve Kutayye üzerinden Runzak, Abidos ve Boğaz'a yol vardır.

Kenais-Kiliseler, Karyetü'l-Asman Putlar köyü yani İvriz, Cevza-Yunuslar, Batrik veya Patrik köyü, Akşehir-Engili köyüdür. Nakuliye Rumca Nakoleia adıyla ilgilidir. Burada Midas Pınarı vardır. Denus veya Denur, Afyonkarahisar-Çay ilçe merkezine yerleşir. Belumin (Polemon ve Hades) (Attaleiates, 2008: 66) Karamıkkaracaören yanındaki kaledir.

Aynı yol, el-İdrisî'de Kidros-Tarsus şeklinde, duraklar arasındaki mesafelerle birlikte Ammûriyye-Tarsus arasındaki mesafe 426 mil (639 km) olarak verilir. MS 838 yılında, Uluborlu'dan dönen Halife el-Mu'tasım, bu yoldan Tarsus'a geldi. Taberî, el-Mu'tasım'ın bu yolu, 22-25 günde yürüdüğünü, hatta emniyet açısından Cevzli dere mevkiinden itibaren Tarikü'l-Cadde (*Kıral Yolu / Anayol*)'den ayrıldığıı kaydeder (Topraklı, 2014: 22, 45).

El-İdrisî bu yolu, Kidros'tan itibaren Kidros (Kidres, Kídres)-Tarsus yolu başlığıyla verir. Belumin 27, kale Nakuliye 29, karye-i Patrik 15, Atasin/Gattasin 20, Cevza 20, kale Modunus 30, kale Amu/Çamu 20, Sanimey 19, Maluti/Beluti 24, Karyetü'l-Asnam 40, kale Kaluri 20, Belkıs/Belkısı 20, Hısn-ı Zinde 20, Tuzlap 15, Kayıs/Kayser 20, Hirdekup 12, kale Zehre 20, Tarsus 24 ve cem'an 426 mildir. Ammûriyye-Kidros arası, Bozdurmuşbeli (Uzuncabel veya Uzunlucabel) (Karaca, 2012: 18, 179-180) üzerinden (426-395) 31 mildir (Topraklı, 2013: 154-155). Bu yol, Çarşamba çayını geçince [kale Amu'da] tekrar *Kıral Yolu*'na çıkar.

A04. Ammûriyye-Halıc Yolu (Bizans Askerî Yolu; Har. 3):

İbn Hordazbih s. 101'de "el-Alemeyn'den Ammûriyye'ye diğer bir yol" bahsinin devamında Ammûriyye-Halıc Yolu verilir. Aynı yol, (İdrisî, 1984: 264)'de Ammûriyye'den Halıc'e giden yol şeklinde verilir. Biz bu yolu, "Hısnu'l-Feth" kelimesine bakarak **Fetih Yolu** şeklinde yazdık. Hem İbn Hordazbih, hem de el-

İdrîsî'de Afyonkarahisar (Sindaburi) ile Seyitgazi (Nakoleia) arası, bir şekilde atlanmıştır. Biz bu kısmı Sindaburi (Hieropolis)-Nakoleia arasını, Peutinger tablosundan (Remsi, 1960: 183) vereceğiz. İbn Hordazbih ve el-İdrîsî'de menziller ve menziller arası mesafeler mil olarak şöyledir:

“Ammûriyye ormanı- el-Harap köyleri 15, sağari nehr-i Ammûriyye 2, el-Alec, el-Fah veya el-Fec 12, Kalami el-Gabe (ormandaki Kalami) 15, Yahudi (Şuhut) kalesi 12, Sindaburi/ Hieropolis 18, Brouzos 4, Kidyessos 12, Kone 11, Metropolis 6, Meros 12, Nakoleia (Seyitgazi) 18, Hımru'l-Melik (kıral merkezleri) çayırı 35, Garabuli kalesi 15, Kenasi'l-Melik 3, el-Tolul 25, Ekvar 15, Melacine 15, İtabl el-Melik 5, el-İbra kalesi 30, el-Halîc 24, top. 241 mil.

Ammûriyye'den Hısnu'l-Feth 30, Hısnu'l-Yahûd 17, Hısnu'l-Sindaburi 18, Seyidgazi 63, Hammetü'l-Melik 30, Hısnu'l-Garubili 15, Hısnu'l-Mülevven 28, Hısnu'l-Melâhim 30, Hısnu'l-İbra 35, el-Halîc 24 olup toplam 290 mil eder. Aynı mesafe İbn Hordazbih'te 304 mil olup fark, Fetih kalesi ile Yahudi kalesi (Şuhut) arasındaki 9 mil, Seyitgazi ile Garubili arasındaki 5 mil toplam 14 milden hâsıl olmaktadır. Buradaki Halîc, İzmit körfezinde Yalova yakını bir yer olup İstanbul'a gemiyle 30 mildir” (Topraklı, 2013: 146-47-48-49-50).

A05. Ammûriyye-Kidros (Arızlı, Gereme)-Bolvadin-Eskişehir-İznik Yolu (Har. 3):

“İznik/Nikiyye şehriden Ammûriyye şehrine 8 gündür. Ammûriyye şehriden Libadiye şehrine 5 merhale ve İznik'den el-Libadiye'ye 3 merhale, 4 merhale de denir. Yekûn 8 merhale” (el-İdrîsî, 1984: 264). Aynı yolu Remsi, İdrîsî'den nakille “Ammûriyye-Kidros/Kedrea 1, Maderi nehri (Bolvadin Kırkgöz Köprüsü) 1, Kastora 1, Massisa köyü 1, Libadhia (gemi işleyen bir nehir üzerinde) 1, Batransia (bourg bien peuple) 1, Mastara nehri 1, İznik 1” şeklinde verir. Libadhia'nın Dorileon yani Eskişehir olduğunu söyler ve “İznik'ten Eskişehir'e olan 38 saatlik mesafe, üç günlük yol olarak hesap edildiği halde Eskişehir'den Kidros'a olan 23 saatlik mesafenin dört gün olmasına imkân yoktur. Yegâne ihtimal yolun doğru olmamasıdır. Arap coğrafyacılarının arz ettiği güçlüklerden biri de yol diye gösterdikleri harikulâde zikzaklardır. Bunun için kendilerinden istifade etmek hemen hemen imkânsızdır” (Remsi, 1960: 257) der. Hâlbuki onların verdiği yollar doğrudur. Remsi, Amorion ve ona bağlı olarak da Kedrea (Kidros)'u yanlış yerleştirir. Amorion, Emirdağ-Hisarlıkaya değil Uluborlu, Kedrea (Gereme veya Germe) ise Şuhut-Arızlı köyüdür. Buna göre Kidros-Eskişehir arası mesafe 52 saattir, dört günlük bir yoldur ve doğrudur. Bütün mesele Remsi'nin Amorion'u yanlış yerleştirmesinden kaynaklanmaktadır.

İdrîsî (1100-1166)'nin verdiği bu yol, Bolvadin-Eskişehir arasında; **Bayat, Hüsrev Paşa Hamı** (Hân-ı Barçın), **Seyitgâzi** şeklinde Mekke-İstanbul yolunun bir parçasıdır.

A06. Eumeneia-Apameia ve Synnada (Senade)-Apamea Cibotos Yolu (Har. 4):

Peutinger, *Eumeneia XII ad Vicum XIII Apameia ve Dorileo-Fl. Sagar-Docymeo XXXII Synnada Asynnade V forbio mil. XXXVII Euforbio. Ab Euforbio. Ab amea mil. XXXVI Apamea Ciboton* (Ramsay, 1890: 169) şeklinde iki yol verir. Eumeneia, Şuhut ilçesinin Oynan (Oyniğan) köyüdür ve yeri kesindir. Oynan'dan itibaren eski Bozdurmuşbeli (Uzunbel veya Uzuncabel) yoluyla Genceli civarında Kemer Boğazı ve Eğirdir istikâmetinde 26 (12 + 14) mil; 39 bm ölçerse, Apameya şehrinin yerini tespit etmiş oluruz ki, bugün için bu yer Barla-Boyalı yanına denk gelir. İkinci yolda, Sinnade ile Apamea Ciboton arasındaki 41 veya 42 (5+36, 5+37) mil yahut 61,5 (63) bm mesafeden Senade ile Oynan arası 30 bm'yi düşersek, Oynan (Eumeneia) ile Apamea Ciboton arasının 31,5 (33) bm olduğu ve Apameia ile Apameia Ciboton'un aynı yer olmadığı anlaşılır. İki yer arasında 6 ilâ 7,5 bm bir mesafe vardır ve Apameia Ciboton (Strabon, 2009: 66), Kemer Boğazı'na yerleşir. Cibotos'un kemer anlamı düşünülürse, kemer köprüyü ilk defa Roma'nın yaptığı anlaşılır (Bkz. Harita 4).

A07. Ammûriyye-Cellika Yolu (Beyşehir-İbradı-Eski Antalya/Side Yolu) (Har. 2):

Ammûriyye'den Cellika'ya iki gün, Cellika'dan denize 12 mil (el-İdrîsî, 1984: 264) şeklinde verilen yoldur. (Topraklı, 2013: 167)'de bu yolu, **Anamur-Silifke Yolu** şeklinde anlamakla hata ettik. Ammûriyye'den Cellika'ya ifadesinde kastedilen Ammûriyye, Uluborlu değil, yolun, Tarsus-Ammûriyye yoluna kavuştuğu Beyşehir idi. Çünkü İbn Hordazbih ve el-İdrîsî, daha başka yerlerde de benzer şekilde yollar vermişlerdi. “el-İdrîsî, İznik (Nikiyye)'den Antalya 12 gündür” şeklinde bir yol verir. Biz bunu, “İznik/Nikiyye şehriden Ammûriyye şehrine 8 gündür (el-İdrîsî, 1984: 264)” şeklinde verilen yolla açıklamak istiyoruz. Buna göre Uluborlu'dan bir günlük mesafedeki Arızlı (Kidros) arasını düşersek, İznik-Arızlı 7 gün eder.

İznik-Arızlı 7 gün, Arızlı-Yalvaç 1 gün, Yalvaç-Beyşehir 2 gün, Beyşehir-Side 2 gün ve tamamı 12 gün olur. Burada Antalya denilen yerin, Eski Antalya olduğu anlaşılıyor. Cellika denilen yer, Side'nin kuzeyindeki Seleukeia (Özsait, 1985: Levha XVI)'dir. Seleukeia, bazen Celeukeia yazılır. “Süleyman-şah, 1084 yılında İznik-Antakya arasını 12 günde yürüdü” diye verilen yol, bu yoldur. Süleyman-şah, Side (Eski Antalya)-Antakya arasını deniz yoluyla aldığı için olacak kayda geçmemiş veya Antalya hataen Antakya yazılmıştır. Böylece Süleyman-şah, Türklerin buldukları bölgelerden yürümüştü. “Süleyman-şah, gündüz ormanlarda saklandı, geceleri yol aldı” şeklindeki rivayete itibar edilemez. 1147-1148 yıllarında vukûbulan İkinci Haçlı Seferi'nde Fransa kralı VII. Lui, bu yolu kullanarak Side (Satalie veya Eski Antalya)'ye indi (Topraklı, 2011a: 23). 1142 yılında imparator Yuannis bu yolu takiple Side ve oradan da Çukurova'ya gitti. Babasının Çukurova'da ölmesi üzerine de Genç Manuel, 1143 baharında taç takılmak üzere İstanbul'a dönerken aynı yolu kullandı, hatta Brakena (Prakana veya İbradı)'yı

zaptetti, Kemer Boğazı'nda; Menderes'in kaynaklarında da dinlendi. Manuel, 1158'de Küçük Firikya'daki Türkmenleri katletmiş ve aynı yolu takiple Antakya'ya gitmişti.

Manuel, 1159 baharında İstanbul'a dönerken acele etmiş, Silifke ve Mut üzerinden Karaman'a, oradan da Kırıl Yolu'nu takiple Yalvaç, Hoyran ovası ve Yoğurtçubeli'nden geçerek Kütahya bölgesine girmişti. İmparator aceleyle önden İstanbul'a giderken, ordusundan bazı askerlerin, yoldan çıkarak Türklere tecavüz etmeleri üzerine de Türklerin saldırısına maruz kalmış, çok sayıda Rum askeri ölü ve esir alınmıştı. İmparator Manuel, 1159 güzünde intikam almak için tekrar Anadolu'ya geçti. Aynı yoldan Küçük Firikya bölgesine gelen Manuel, Yalvaç (Filâdelfiya)-Eğirdir (Lâdik) arasında Türklerle savaşmış, kışın bastırması ve dönüş yollarının Türklerce tutulması üzerine Isparta'ya, oradan da İstanbul'a dönmüştü.

A08. Kireli-Konya Yolu (Har. 2):

Kireli-Selki-Yunuslar-Derbent-Elikesikhan-Başarahan-Altınapahan-Konya Yolu

Beyşehir-Köşk civarında *KırılYolu*'ndan ayrılan bir yol, Yunuslar-Derbent-Elikesikhan ve Altınapahan üzerinden Konya'ya gitmektedir. İmparator Manuel Komnen, 1146 Konya kuşatmasını kaldırdıktan sonra bu yol üzerinden ricat etti. Hatta Kireli ovasında ordusuna hitapla “hâlâ düşman topraklarının ortasında buldukları” şeklinde ordusunu ikaz etmiş, daha sonra da eskilerin “Skleros'a ait” dedikleri Pasgusa (Pazgusi) Gölü'ne doğru hareket etmişti (Kinnamos, 2001: 48-49). İşte bu Pazgusi Gölü, eski Eğirdir Gölü idi.

A09. Hisnu'l-Şemeşki (Şarmeşki: Karaşehir (?): Beyşehir)-**Konya Yolu** (Har. 2):

Beyşehir'den Yunuslar'a bir yol vardır. “Hisnu'l-Şemeşki'den Konya'ya bir yol var” (İdrisi, 1984: 264-265; Topraklı, 2013: 155) şeklinde kaydedilen yol, bu yol olmalıdır.

A10. Beyşehir-Alâiye Yolu (Beyşehir-Kirli/Durak-Akseki-Alâiye Yolu) (Har. 2):

Büyük Uc Gâzîsi Mehmet Beye tâbi Türkmenler, 1262 senesinde Moğol-Selçuklu ordularınca Talmanya ovasında mağlup edildi. Honigmann, “Talmanya ovası, Pamfilya Side'sinde ve *Borlu'dan Alanya'ya giden yol* üzerinde aranmalıdır” (Honigmann, 1939: “Byzantion” XIV, II, s. 686) der. Söz konusu Beyşehir-Alâiye Yolu, Borlu-Alanya Yolu'nun bir parçasıdır. Talmanya, 1530 yazımında Manavgat'a tâbi Kirli köyü (166 Nu. MVAD, s. 156) yanında bulunan Konya-Derebucak'a tâbi Dalayman (Çamlık) köyüdür. (Bkz. Harita 2).

A11. El-Alemeyn (Hisnu'l-Meclis)-Arızlı-**Kütahya Yolu** (Har. 6, Har. 3):

Bu yolu İbn Hordazbih, s. 113'de “Derbü's-Selâme'den İstanbul'a kolay bir yol” başlığıyla verir. Lülü'e'den Tarfa vadisine, Herakle, Zeberle, Sidriye, Burgos,

el-Ahsa, Konya, Zemari vadisine ve o vadiden Dakilyas/Dakleya, karye el-Burc, Melis Kumis, el-Alemeyn, Kutayya köyleri, Eylemi, Derevliye şeklinde devam eder (Topraklı, 2013: 153).

Lülüe Ulukışla, Herakle Ereğli, Burgos (Pyrgos) Eflâton Pınarı, el-Ahsa Fele Pınarı'ndan hâsıl olan su (Nehrü'l-Ahsa), **Konya** Rabaz-ı Konya olup, Yalvaç Manarga köyüdür, yani bugünkü Konya değildir, Zemari değil Nemari, yani Pars vadisi, Sultan Dağları'nın batı eteklerinden Gelendost'a kadar olan vadidir. Dakilyas veya Dakleya, Kozluca (Gele-germi), karye el-Burç Çetince (Akça-hisar), Melis Kumis Bahtiyar, el-Alemeyn ise Kötürnek köyüdür. Kutayya köyleri; bugün için Afyonkarahisar'a ait Arızlı (Gereme), Karacaören, Geneli, Karamık vs gibi köylerdir. Eylemi ile Belumin aynı olup, Karamıkkaracaören yanındaki kaledir. Derevliye malûm Eskişehir'dir (Topraklı, 2013: 153).

A12. Larende (Karaman)-Silifke-Tarsus Yolu (Derbü'l-Hades) (Har. 2):

838'de Halife el-Mu'tasım'ın kumandanlarından Afşin (Haydar b. Kavus), bu yol ile Bozkır (Saruc)'a gelmiş, oradan da Suğla Gölü kıyısındaki Ankara'da Halife el-Mu'tasım'a mülâki olmuştu. Afşin, sabah namazı esnasında 21 Ş 223 (18 Tem. 838) günü Kahtama köyü civarında Rum meliki Theofilos'un baskınına uğramış, sahte bir ricat uygulayan Afşin, günün sonunda onu mağlup etmişti. Bu yolu, 1159 baharında imparator Manuel, 1190 yılında da Frederik Barbaros kullanmış ve Silifke civarında, Göksu nehrinde de boğulmuştu.

A13. Eğirdir (Lycia/Likya)-Afşar-Yenice Yolu (Har. 6):

Parça parça da olsa Fethiye'den Antalya'ya kadar bir Likya yolundan bahsediliyor. İngiliz asıllı Kate Clow, coğrafyamıza *Likya Yolu* ve *Sen Pol Yolu* gibi aslı esası olmayan yollar işaretliyor, buralarda yürüyüşler yaptırıyor. Kate Clow bize Gertrude Bell'i hatırlatıyor. Bundan yüz sene önce, casus Lavrens'in hocası olan Gertrude Bell, bölgemizi adım adım dolaşmıştı. 1907 yılının Mayıs sonu ile Nisan başlarında Honaz, Ağlasun, Isparta, Eğirdir, Sarıdris, Gelendost, Tokmacık, Tırtar, Yalvaç ve Karaağaç köyleri üzerinden Konya istikâmetine gitmişti (Akça, 2011: 103). Ardından, 8-10 yıl sonra da Osmanlı devleti yer ile yeksan olmuştu. Baştan söyleyelim ki, Likya denilen yer, Eğirdir veya Eğirdir yakını bir yerdir. Sen Pol de Eğirdir Gölü civarına Sütçüler üzerinden değil, Side (Satalie) ve Beyşehir üzerinden gelmiş olmalıdır. Çünkü tarihi yol Beyşehir'den geçmektedir. Side-Taşağıl-Kesme-Totabeli-Kuzca-Direskene (Yuvalı) üzerinden de Eğirdir'e bir yol vardır, ama böyle bir yola tarihi metinlerde hiç şahit olmadık. Sen Pol, önce Efes, bilâhare de Eğirdir (Laodikya), Barla (Sart), Apameya (İzmir), Kemer Boğazı (Thyateria) ve Hoyran Gölü'nün doğu sahilini takiple Gaziri Adası (Bergama), Yalvaç hisarı (Filâdelfiya) şeklinde yürür. Yalvaç'ta kendilerine karşı çıkılması üzerine de Konya taraflarına gider. Onun geçtiği bu yerlerde, ona inanan küçük cemaatlerden (kilise) söz edilir. Batılıların Dünyanın ilk yedi kilisesi dediği şeyler bunlardır. Batılılar, bunları, görkemli Roma tapınakları gibi sanıyor, ama bunlar, basit ve mütavazı yapılarıdır. Bunlardan bazılarını, Romalı bir yönetici, içinde toplandıkları halkla birlikte yakmış (Arundel, 2013: 23).

MS 135 yılında dikilen bir taşa; “Appolonialılar, Lycialılar ve Dağlı Trakyalılar” (Remsi, 1960: 118)’dan söz edilir. Lycia (Likya) Eğirdir’dir. “Zosimus (1-69) Kremna’yı, Ptolemy de Sagalassos’u **Lycia**’da gösterir” (Remsi, 1960: 471) ifadelerine göre de Lycia Eğirdir’dir. Frikya’daki Yunan Zikyası (Zichia de Grèce) (Deguignes, 1756: 3, Hayton) ki, Zikya yazılan kelimenin Likya olduğu anlaşılıyor. Kitabın aslındaki Yunan Likyası (Lichie Grecie) (Hayton, 2015: 51) kaydından da Likya’nın Eğirdir olduğu anlaşılır. Her ne kadar Hayton’u Türkçeye çeviren Özcan, Laodikya ve Yunan Likyası için Denizli derse de doğru değildir. Ağlasun ve Kremna’yı Likya veya Eğirdir üzerinden Anayol yani *Kıral Yolu*’na bağlayan yollar var.

Bu yoldan Hadrianus geçmiştir. Bu yol, muhtemelen Eğirdir, Kovada, Aşağı Gökdere köyleri ve Çamlık (Girme/Girmes: Kremna) köyü şeklindedir. Eğirdir, Darıviran veya Eğirdir, Yukarı Gökdere, Darıviran ve Ağlasun, oradan da Girmes (Kremna) şeklinde de eski yollar mevcuttur.

Eğirdir’in Laodikya olduğu, Yisutay-Keykavus olayından da anlaşılır. “1257’de İzzeddin Keykavus Antalya’ya, oradan da Lâdik’e geldi. Konya yolunda Baycu’nun torunu Yisutay’ı atlatarak Sart’da imparatora sığındı. Ondan 400 asker alarak Konya’ya gitti. Minnet borcunu ödemek için de Lâdik’i imparatora verdi, ancak uzun süre Roma’da kalmadı” (İbn Bîbî, 2014: 578, Akropolites, 2008: 138-139, Turan, 1998: 485-86). Bu olay, bugünkü Denizli ile uyuşmaz. Denizli’den Konya yönüne yürüyen bir adamın, geri dönerek Timurtaş köprüsü üzerinden Sart’a gitmesi mantıklı değil. Yisutay’ın ardı sıra Eğirdir’den Konya’ya doğru yürüyen İzzeddin, Ertokuş Kervansarayı’nı geçtikten sonra Gelendost-Hüyük civarında, Gelendost-Barla yoluyla Barla/Sart’a kaçması coğrafya ile örtüşür. Böylece o Menderes’i, eski İlama (Limenopolis) veya Tripolis/Derebol’da sürme-çekme, ahşap bir köprüden geçmiş olur.

A14. Dinar-Baris (Keçiborlu-Farı)-Gönen-Atabey-Eğirdir Yolu

MÖ 51’de Kilikya Valisi Konsül Cicero, Selçuk (Efes)’tan itibaren Eğirdir (Laodikya)’e altı günde yürümüşü (Arundel, 2013: 13-14). İzmir-Selçuk ile Denizli arası, Büyük Menderes vadisini takiple bugünkü yollar üzerinden 186 bm gelir. Bu mesafeye *Kıral Yolu*’nun Denizli (Laodikya)-Dinar (Diñler veya Giñler) arasındaki 113 bm’lik bölümü ile Gönen ve Atabey üzerinden 75 bm gelen Dinar (Diñler/Giñler)-Eğirdir (Lâdik) arasını eklersek Selçuk ilâ Eğirdir arası 374 bm gelmektedir. Buna göre Cicero, acelesi olduğu için hızlı bir şekilde günde yaklaşık 62 bm yürümüş demektir. Acelesi olan biri için az sayıdaki atlı bir birlikle günde 62 bm çok makûldür. Kervanların günde 45 bm yol yürüdüğü kabul edilir. Aleksî Komnen 1114 yılında, Türkleri gafil avlayabilmek için Uluborlu’dan itibaren dağ yolu; Gelincik Dağı (Olimpos)’nu aşarak Atabey yakınına (Alethina), oradan da bu yolu takip ederek, Atabey üzerinden Eğirdir (Akrokos)’e gelmişti (Anna, 1996: 460 Md. 7). Ankara savaşından sonra Mehmet Sultan, günde ortalama 75-80 bm yol alarak Bursa’ya beş günde varmıştı. Timurlenk ise yaklaşık yüz bm gelen Uluborlu-Eğirdir arasını ılgarla bir buçuk günde almıştı.

A15. Ağlasun-Baris (Keçiborlu-Farı)-Dinar Yolu

Bu yolu, MÖ 333'de Büyük İskender, MÖ 189'de Manlius Vulso kullanmış; Ağlasun, Burdur-Askeriye köyü, Burdur Gölü'nün kuzey-doğu ucu, Keçiborlu-Kılıç köyü (Farı harebeleri) ve Danişment belinden Dinar (Diñler/Giñler) veya Dinies'te Anayol'a çıkmışlardı.

A16. Kir Yolu

Yenice halkının Kir Yolu [kira yolu, tir yolu, kir (elbisenin kiri) yolu] dediği yol, sahilde Dağlışerifin Evi (Afyon L25-c2)'nden Yenice içine gelen yoldur. Afşarlı Mehmet Kara (1947-), Kir Yolu'nun Dağlışerifin Evi, Afşar-Dutlar Mevkii, Dağlıgeçidi ve Çiftlik'in altından geçerek Eğirdir'e gittiğini söyledi. Lâkin biz, Kir Yolu'nun Apameya'dan geldiğini tahmin ediyoruz. Çünkü Yenice içinden gelen yol, Dağlışerifin Evi'nden itibaren gölün içinde aynı istikâmette devam edilirse Apameya'ya varılacaktır. O zaman Menderes üzerinde (İzmir/ Apameya) de bir köprü var demektir.

A17. Garip köyü-Barla Yolu (Soublaion/Lopadion, yol ile ırmak arası; Sıyrıncak kalesi)

1145 veya 1146 yılı başlarında imparator Manuel, bu yoldan Pithakas (Barla)'a doğru yürümüş, Olympos (Barla) dağının ağaçları arasında hastalanmıştı (Kinnamos, 2001: 35). Yüksek anlamdaki Soublaion (Sn. Koprıman'a göre), Sıyrıncak mevkiindeki kale olmalıdır.

A18. İznik/İlegüp-Malagine-Basilika-İncebel-Alethina-Akrokos/Eğirdir Yolu

İmparator Aleksı Komnen, 1115 yılında, Türklerin hiç ihtimal vermediği İznik (Senirkent-İlegüp'ten hareketle Malagina (Yassıören) ve Basilika (Ayazmana)'dan sonra Gelincik-ana dağındaki İncebel'den geçerek Alethina (Atabey)'ya inmiş, Akrokos (Eğirdir)'a varmış ve oradaki Karne (Yalvaç- Gelegermi)'li Türklere baskın vermişti (Anna, 1996: 460-461).

A19. Yalvaç (Filâdelfiya/Alşehir)-Çay Yolu

Haçlılar, 1097 yılında Bursa-İznik'i ve Eskişehir Meydan Savaşından sonra da Kemer Boğazı'ndan geçerek Yalvaç (Antakya veya Filâdelfiya)'ı zaptetmişlerdi. Jan Dukas, Yalvaç'ı Haçlılardan teslim aldıktan sonra, Menderes kıyısında bulunan Apameia veya İzmir (Myria)'i Türklerden almış, Gelendost ovasında (Efes /Ayasuluk) bulunan Tanrıvermiş ve Barak beyleri de mağlup etmişti. Türkler, Yenice Köyü Köprüsü, Senirkent ovası, Bozdurmuşbeli üzerinden Bolvadin'e çekiliyorlardı. Jan Dukas, daha kısa bir yoldan (Yalvaç-Yarıkkaya-Çay) giderek, Bolvadin'e henüz gelmiş Türklere baskın vermiş ve onları katletmişti. Böylece Türkler, 23 yıl sonra Bolvadin ve Yalvaç'ın şarkına atılmış oldular (Anna, 1996: 338-339).

A20. Konya-Seydişehir-Rezebeli-Kirli-Esengazibeli-Derebucak-Side Yolu
(Har. 2):

Daha ziyade Türklerin kullandığı Konya-Seydişehir ve Seydişehir-Rezebeli-Kirli köy-Esengazibeli-Derebucak-İbradı-Side şeklinde bir yol var. “1530 tarih 166 Nu. MVAD, s. 155, Manavgat kz. 625’deki Eşen-Gâzi derbendi, Zekeriya köy yanında bulunan Esengazibeli idi. (Topraklı-Turan, 2011b: 140). Vakıf senedindeki bir kelimeyi (meabir), yanlış okumuştuk. İşin doğrusu “on nefer” olacaktı. Esengazibeli’ni de Kesme-köy yakınına yanlış yerleştirmiştik. Hâlbuki Esengazibeli, Alâ’iyye, Manavgat ve Antaliyye’den Larende’ye giden bir yolun üzerindeydi. Yol, Esengazibeli’nden sonra Rezebeli (Traşçibeli)’nden geçerek *Kıral Yolu*’na çıkıyor, oradan da Larende (Karaman)’a ve bir yol da Konya’ya gidiyordu. Esengazibeli’nden sonra bir yol da Beyşehir’e ve *Kıral Yolu*’na ayrılıyordu.

B- Göller Bölgesi’ndeki Diğer Yollar

B01. Likya (Eğirdir/Laodikya)-Adada-Kesme-Taşağıl Yolu

Eğirdir, Eğirdir-Pınarpazarı-han, Direskene (Yuvalı), Adada, Kesmeköy ve Taşağıl şeklinde bir yol vardır, ama tarihî metinlerde zikredildiği görülmemiştir.

B02. Eğirdir-Belceyiz Yolu

Fransız gezgin ve tüccar Paul Lucas (1663-1737), bu yolu, (1705-1708 civarı) 14 saatte almıştır. Bayboğan, Yılğınca, Banus, Bağacık, Sarıdris, Göynücek y (y: yayla), Çatmalı y, Sağırdaş y, Akarca y, Eşek/Öşek alanı, Koğalı ve Kale boğazlarından geçen Eğirdir-Belceyiz yolunun uzunluğu yaklaşık 70 km kadardır (Arundel, 2013: 75).

B03. Eğirdir-Isparta-Burdur-Göhlhisar-Acıpayam-Denizli (Lazkiye) Yolu

1332 yılında ünlü seyyah İbn-i Battuta, Eğirdir’den hareketle Göhlhisar’a gelmişti. Oradan Acıpayam (Asi Karaağaç) üzerinden Lazkiye (Denizli)’ye ve oradan da Tavas üzerinden Muğla ve Milas’a gitmişti. İbn Battuta, Selçuk-Denizli yoluyla Denizli’ye, oradan da *Kıral Yolu*’nu takiple Selki’ye, oradan da Roma askerî yoluyla Konya’ya gelmişti. Hatta Senirkent “Ahi Ali Dergâhına konuk olmuş ve belli Ahi Konukseverliğiyle uğurlanarak (Kemer Boğazı üzerinden) ünlü Konya’nın yolunu tutmuştu” (İbn-i Battuta, 1907: 211).

B04. Barla-Tripolis (Derebol/Limenopolis/Ainos)-Gelendost Yolu (Har. 6):

Gelendost-Akmescit arasında Uluyol adıyla maruf bir yol vardır. Uluyol, söz konusu Barla-Tripolis-Gelendost yolunun günümüze kadar ulaşan kısmıdır. Barla-Gelendost yolunun Menderes ırmağını geçtiği yerde, İbn Said el-Mağribî’nin bahsettiği “sürme-çekme” yani açılır-kapanır bir köprü vardır. Köprü’nün Barla tarafında kalan şehrin Limenopolis (Limnoşir, Limmokeir, Limen kome, Lama, İlama), Tripolis, (Derebol), Ainos (Aynalı Çarşı) gibi çok muhtelif adı var. Köprü’nün Gelendost tarafında ve nehrin ağzında Bahçeler/ Mürved Bağı var. Kâtip Çelebi’nin söz ettiği Kılıçarslan bahçesi ve sarayı, buralarda olabilir. 1109’da Hasan

Gazi, üçe böldüğü kuvvetlerinin birinci kısmı, bu yoldan göndermiş ve mağlup olmuştur.

B05. Ankara, Göller Bölgesi Yolu

Bu yoldan, “1279 yılında vuku bulan Alâeddin Siyavuş Olayı” vasıtasıyla haberdar oluyoruz. III. Gıyaseddin Keyhüsrev, Ankara, Sivrihisar, Seyitgazi, Bardakçı, Han, Bayat, Bolvadin, Çay, Geneli şeklinde yürüdü. Alâeddin Siyavuş, Geneli-Pınarbaşı mevkiinde öldürülmüş olup, Köreke Dağı eteğinde bulunan 4,00x11,30 ebadındaki büyük mezar bu sultana ait olmalıdır. III. Gıyaseddin buradan itibaren Arızlı, Yoğurtçubeli, Aşağıkaşıkara, Çeleptaş, Akçaşar, Köke ve Yenice köyü şeklinde yürüyerek Gelendost At Çayırı (Hayl Sahrası)’na geldi. Oradan da Uluborlu ovası ve Sandıklı ovası üzerinden Afyonkarahisar ve Şuhut’a geldi. Bazı kaynaklar Şeyhler’e geldiğini söyler. O zaman Uluborlu, Çapalı, Pınarbaşı, Dinar, Şeyhler, Kûfi Çayı ve Sandıklı şeklinde yürümüş demektir. Şuhut’tan sonra tekrar Yoğurtçubeli üzerinden el-Alemeyn (Kötürnek) köyünde Anayol (*KıralYolu*)’a çıkmış, oradan da Rabaz-ı Konya, Fele (Nehre’l-Ahsa), Kireli, Selki, Derbent, Elikesikhan ve Altınapahan üzerinden Konya’ya dönmüştür (Topraklı, 2015a: 48).

B06. Okçular-Tatarlı-Karaadilli-Arızlı Yolu

Arundel, 1833 yılında, Dinar-Yalvaç yolu hakkında: “Dinar’dan Yalvaç’a (giden) yolu araştırmamızda, iki yolun olduğu, fakat daha yaygın kullanılanın Uluborlu’dan geçen yol olduğu söylendi. Uluborlu’da ya da Uluborlu yakınlarında bulacağımız Apollonia’ya yakınlığının da teşvikiyle bu güzergâhı kullanmaya karar verdik” (Arundel, 2013: 27) der. İşte burada zikredilen iki yoldan biri, “Okçular-Tatarlı-Karaadilli-Arızlı Yolu” idi. Bu yol büyük ihtimal 1614 yılında Eğirdir ve Hoyran göllerinin birleşmesinden sonra ortaya çıkmıştı.

B07. Kütahya-Sandıklı-Denizli Yolu

1402 Ankara Savaşı sonrası Timurlenk, Kütahya-Denizli (Donuzluk) arasında bu yoldan yürüdü. Timurlenk Ankara, Sivrihisar, Seyitgazi, Karahisar (Karacahisar, Eskişehir) şeklinde yürüyerek Kütahya’ya geldi. Oradan da Altıntaş, Bulak (Balak), Başkimse (Ayaslug), Büyük ve Küçük Sıçanlı (Sincanlı) ovaları, Kara Sandıklı sahrası, Kûfi Çayı, Işıklı (Şeyhler), Kavak, Çıtak, Honaz, Ilıpınar ve Denizli’ye geldi. Timurlenk, bilâhare Denizli-Efes yoluyla Efes’e, oradan da İzmir’e geldi (Topraklı, 2015b: 51). Bu yolu, Rodos seferi esnasında Kanuni Sultan Süleyman da kullandı (Teşner, 2010: 213).

B08. Konya’dan Antakiyye’ye Giden Yol (Konya- Antakya Yolu)

“Bu yoldan gitmek isteyen kişi, Konya’dan Ankara’ya gider. Bu şehir Engürü de denir. Konya’dan burası beş merhaledir. Bu şehir, gezinti yerleri bol, çok güzel bir şehirdir. Yolu oldukça geniştir. Buradan Larende şehrine dört gün, Larende’den Santi şehrine beş gün, Santi’dan Minkari şehrine altı gün, buradan Handeke şehrine

beş gün, buradan Hısn-ı Mansur'a üç ve buradan Antakiyye'ye yedi gündür" (el-İdrîsî, II, 2002: 813).

Açıklama: Ankara veya Engürü denilen bu şehir, bugünkü başkent Ankara olmayıp, Suğla Gölü'nün kuzey sahilinde bulunan bir Ankara idi. Biz Karaviran veya çok yakını bir yer olduğunu tahmin ettik. Ankara ve Samluh/Semalu (Seydişehir?) Bukular (Bukkellariote) Bölgesi'nde idi (İbn Hordazbih, 2008: 92). Hâlbuki başkent Ankara, Anadolu (Natulus) Bölgesi'nde olmalıydı. Konya'nın güney-doğusundaki Antakya'ya gitmek için ilk önce Konya'dan bugünkü Ankara'ya gitmek abesle işigaldir. (B) harfinin (F) sesi verdiğine bakarak, Bukular/ Bukkellar kelimesini Fukular veya Fukkellar olması gerektiğini düşündük. Bu yer ismini koruyan ve av tüfekleriyle ünlü Huğlu olmalıdır. Huğlu, 387 Nu. Karaman ve Rum Defteri I'de Fuğlu yazılır. Özetle Fukular adı, Huğlu olmuştur. Mükrem'in Hoca, "Bukkellaryen temi: Bugünkü Ankara ve Bolu vilâyetlerini içine alıyordu. Merkezi Ankara şehri idi" (Yinanç, 2013: 14) der ki, hatalıdır. Larende'ye beş gün mesafedeki Santî şehri Silifke, Minkari Adana-Osmaniye arasında, Handeke ise Maraş ile Adıyaman-Gölbaşı arasında olmalıdır.

"Konya'dan doğuya gidilirse, Ankara beş gündür" (el-İdrîsî, 2002: II, 813) kaydını anlamak güç. Ankara, Konya'nın şarkında değil, kuzeyindedir. İdrîsî'nin Konya dediği yer, şayet Rabaz-ı Konya ise o zaman ifade doğrudur. Çünkü Rabaz-ı Konya'nın bazen Konya yazıldığına şahit olduk. Fitne zamanı harap olan Ankara, Suğla Gölü kıyısındaki Ankara olmalı. Hüseyin b. Dahhak'ın "Ankara'dan bir oyuk bile kalmadı, onun yerini büyük Ammûriye aldı" (İbn Hordazbih, 2008: 88) dediği Ankara, Suğla Gölü kıyısındaki Ankara'dır. İdrîsî, bir merhale veya bir günlük mesafeyi, bazen kervan yürüyüşü (40-45 bm), bazen de ordu yürüyüşüyle (30 bm) aldığını sanıyoruz. Ankara'dan Amasya'ya bir gün dediği yer de bu günkü Amasya olamaz. "Konya'dan keza Ammûriyye şehrine beş gündür" (el-İdrîsî, 2002: II, 813) dediği Ammûriyye Uluborlu'dur ve yaklaşık 230 bm olup kervan yürüyüşüyle tam beş gündür. Kastamonu ve Gangara (Çankırı) mesafeleri için de yorum yapmak çok zor.

B09. İznik'ten Yeni Antalya Yolu (İznik'ten Antalya'ya Giden Yol) (Har. 2 ve Har. 3):

"İznik'ten Ebrusiye'ye iki gün, bu Ebrusiye şehri, fevkalâde yeşil, çarşıları ve güzel binaları olan bir şehirdir. Buradan Libadiyye bir gündür. Libadiyye şehri, büyük ve muhkem bir şehir olup büyük bir nehir kıyısındadır. Oraya gemiler gider gelir. Buradan Bariyye şehri dört gündür. Buradan Calmata nehrine iki gün, buradan ez-Zahrek kalesine ki, burası küçük bir yerdir, burası bir dağın eteğindedir, buraya yedi, Antalya beş gün" (el-İdrîsî, 2002: II, 813).

Açıklama: Ebrusiye, Bursa'dır. İdrîsî, bizi, önce İznik'ten Bursa'ya, oradan da Eskişehir (Libadiyye)'e götürür. İdrîsî, o günkü şartlarda şehirlerin coğrafyadaki yerlerini iyi bilmiyor olmalı. "İznik'ten Ammûriyye şehrine 8 gündür. İznik-Kidros (Kedrea) arası 7 gün, Kidros-Ammûriyye (Uluborlu) arası bir gündür" (el-İdrîsî, 1984: 264). Buna göre; Kidros-Beyşehir üç gün, Beyşehir-Antalya (Eski Antalya /

Side) iki gündür. İznik-Libadiye 3,5 gün, Libadiye-Bariyye (Afyonkarahisar) 2,5 gün, Bariyye-Calmata (Calamata/ Kalamı veya bugünkü adıyla Kali) nehri 1 gün, İznik-ez-Zahrek (Kedrea/Gereme/Arızlı) 7 gün, ez-Zahrek ile Eski Antalya (Side) 5 gündür. “Ammûriyye’den Cellika’ya iki gün, Cellika’dan Deniz’e 12 mil” (el-İdrîsî, 1984: 264) yolunu da Ammûriyye-Tarsus yolundan Beyşehir’de ayrılan Beyşehir-Side yolunu anlamalı. Çünkü Beyşehir-Cellika (Seleukeia) (Özsait, 1985: Levha XVI) iki gün, Cellika (Celeukeia)-Side limanı 12 mil. Libadiye-Arızlı yolunu Bolvadin’den geçirirsek, Libadiyye-Bardakçı 1 gün, Bardakçı-Kali çayı 2 gün, Kali çayı-Arızlı 1 gündür. O halde, İznik-Arızlı 7 gün, Arızlı-Antalya 5 gündür. 20 mil mesafedeki el-Melcis, İdrîsî’nin (A) nüshasında Hısnu’l-Meclis okunan Gelendost-Kötürnek (Madenli) köyü olup, Arapça metinlerde bazı yazma hataları var. Hüsrev Paşa Hanı’nın bir diğer adı Hân-ı Barçın (Barçın Hanı) olup, eski bir haritada Bayat köyünün Ham Barçın şeklindeki adı, hatalı yazılmış olmalıdır.

B10. Bolvadin-Akşehir-İlgın-Lâdik-Konya Hac Yolu (İstanbul-Mekke Yolu)

Kartal, Gekbûze/Gebze, İznikmid/İzmit, Sabanca, Akhisar, Lefke (Osmaneli), Vezirhan, Söğüt, Eskişehir, Seyyitgâzi, Hüsrev Paşa Hanı (Hân-ı Barçın), Bayat, Bolavadin, İshaklu, Akşehir, İlgın, Lâdik ve Konya. (Buradan) Şevmere, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Nıkhân, Gülek Boğazı, Kuzulu Hanı, Kütüklü ve Adana, Misis, Kurt Kulağı, Payas Balan (Belen), Antakya, Hacı Paşa Mezraası ve Şuğul (Şuğur olmalı). Buradan Madik Kal’ası, Hama, Humus, İki Kapulu Han, Nebk (Benik), Kudeyfe, Şâm-ı Şerif, Muzayrib, Ma’an, Âsî Hurma, Pulka-i Muazzama, Vâlîde Kuyusu, Fahleteyn, Hediye Eşmesi, Medine-i Münevvere, Cudeyre, Bedr-i Huneyn, Râbiğ ve Mekke-i Mükerrema (Atalar, 2015: 168).

KÖPRÜLER

K01- Yenice Köyü Köprüsü (Zompi, Zompos Köprüsü veya Pontogefira)

Bu köprü, *Kıral Yolu*’nun Menderes Nehri’ni geçtiği Kemer Boğazı’ndaki bir köprüdür. Boğazın adı, 1501 yılına ait bir vesikada Firigos Boğazı’dır (Cebeci-Topraklı, 2018: 196). “İmparator Teodosiyus (379-395)’a Halis üzerine köprü yapılması için bir dilekçe verilir” (Remsi, 1960: 78), “Halys’in, Caesareia ile Galatia, Paphlagonia ve Helenopontus vilayetleri arasındaki bütün muvasalayı kestiğinden bahsedilir. Bu vesikadan bahseden tek muharrir Tillemont’tur, o da mektubun manasını yanlış anlamış, sellerin yıktığı köprü’nün yeniden yapılması isteniyor sanmıştır” (Remsi, 1960: 282). Kroesus, MÖ 547’de Pteria üssüne yürüdüğünde Halys’i bir köprü ile geçmişti (Remsi, 1960: 29). Ünlü Firik kenti Kelene, Kemer Boğazı’nda idi. Burada Serhas (MÖ 470’ler) ve Oğul Kuruş (MÖ 401)’a ait birer saray vardı. İskender, MÖ 333’de depremde yıkılan şehre para yardımı yaptı. MÖ 270’lerde Selefkos Kıralı Soter Antiyokus, boğazın 6-7 km güneyindeki Eye (Heyel) burnuna anası Apama adına bir şehir kurdu ve Kelene’de oturanları buraya, burada oturan Magnetleri de Firikyia Antakyası’na yerleştirdi. Eğirdir-Gelendost yolu kıyısındaki Ayapa (Aya-Apa) Pınarı’nın adı, Apama ile ilgili olmalıdır. Strabon’a göre Türk olduğu sanılan Apama, Ayapa Pınarı’nın yakınındaki

büyük höyükte yatıyor olmalıdır. MÖ 547’de Karun, Halis kıyılarına vardığı zaman askerlerini mevcut köprülerden geçirmişti (Herodotos I-75, s. 43).

“Halys gibi derin ve hızlı akan bir derenin üstüne köprü kuracak kadar bir medeniyetin mühendislik kabiliyetinin Anadolu’da milâttan 5,5 asır önce bulunabilmesi hakikaten dikkate şayandır. Roma devrine kadar böyle bir kabiliyetin olmadığını korkmadan iddia edebiliriz”. (...) Köprüsü olan nehir yalnız Halys idi, diğerleri sandalla geçiliyordu (Remsi, 1960: 31-32).

Bu köprü, Kemer Boğazı’ndaki ırmak üzerindeydi; büyük bir ihtimal ağaçtan bir köprü idi. Ksenofon’un dediğine göre ırmak, ancak yedi metre (25 ayak) genişliğindedir. “Köprüsü olan nehir, yalnız Halis idi” cümlesini ancak böyle anlarsak bir anlamı olur, değilse Halis üzerine köprü kurabilen bir medeniyet diğerleri üzerine de köprü kurabilmelidir. Halis’in bir diğer adı, Menderes idi ve bu nehrin genişliği, üzerine bütün bir ağaç uzatılabilecek kadar dardı. Apameia Cibotos (Strabon, 2009: 66) kaydına göre Roma devrinde buraya bir kemer köprü yapmış olmalıydı. Çünkü Cibotos’un kemer anlamı vardır ve Apameia Cibotos, Kemer Boğazı’na, Apameia ise boğazın 6-7 km güneyine yerleşen iki farklı şehirdi (Remsi, 1890: 169). Köprü, deprem hattı üzerinde bulunduğu için çok sık yıkılmış olmalıydı.

Serasen Samonas (Sem’anî), 905 yılındaki kaçışında bu köprüden geçiş izni alamadı ve yakalandı (Remsi, 1960: 239). 907 yılında İbn Kayılgı bu köprüye kadar geldi. Sem’anî’nin bu ünlü kaçış ve yakalanma olayını anlatmak için Türkler, bu köprüyü Sivri’s-Sem’anî veya Samanî Sivrisi Köprüsü şeklinde anmış olabilirler. Sivri’s-Sem’anî adı Rumlarca Sivri’l-Semani (Tzybrelitzemani) şeklinde yazılmış olmalıdır.

Yenice Köyü Köprüsü’nün diğer bir adı Zompi (Kemer Boğazı)’deki köprü şeklinde geçer. Jüstinyen 560’da, yan yana dizilmiş kayıklardan ibaret ve sellerin sık sık bozduğu eski bir köprünün yerine yaptırdı. Köprü yapılırken Jüstinyen, nehrin yatağını değiştirdi (Remsi, 1960: 235). Ritter, Zompi ve Halis köprüsünün aynı şey olduğunu söyler (Remsi, 1960: 236).

Zompi köprüsünün yeri, Aleksî Komnen’in 1116 seferi dolayısıyla çok açık belirlendi ve Kemer Boğazı’ndaki köprü olduğu anlaşıldı (Anna, 1996: 484-500, Topraklı, 2016a: 57). “Asi Roussel ile Jan Doukas, 1074’de Zompos köprüsü yakınında karşılaştılar” (Bryennios, 2008: 87). 1085 (?)’de, “Rumlar, köprüde İlhan’ın tuzağına düştü, çoğu kılıçla öldürüldü, çoğu da ırmakta boğuldu” (Anna, 1996: 206-209) ifadesindeki köprü, Zompos Köprüsü’dür. Köprü, 1115’de Lopadion köprüsü (Anna, 1996: 479-80) kaydedilmiştir.

“Yerlilerinin Gaita dedikleri bir yere vardılar; hemen öncü olarak ayrılp yola çıktılar, İmparator ise ordusunun ana bölümüyle birlikte ilerlemeyi sürdürdü ve Pithekas yakınındaki köprüye ulaştı. Arkasından, Armenokastron ve Leukai denen yerden geçerek, üçüncü günde, Dorylaion ovasına geldiler” (Anna, 1996: 487). Söz konusu köprü, Kemer Boğazı’ndaki köprüdür. Anna, “Armenokastron ve Leukai denen yerden geçerek, üçüncü günde, Dorylaion ovasına geldiler” derken takdim-

tehir yapmış olmalıdır. İkinci bir Pithakas da yok gibi, çünkü Anna'nın anlatımından Pithakas'ın savaş alanında olduğu anlaşılıyor. (1116) Aleksî Komnen zamanında savaş alanının Eskişehir-İznik arasında olması mümkün değildir. Gaita, Akşehir-Ağait, Pithakas ise Barla veya yanında bir kaledir. (Kinnamos, 2001: 35)'ta; yeni inşa olunan Lopadion kalesinden hareketle süratle Olympos'u kateden Manuel, Pithakas'a geldiği sırada rahatsızlanmıştı (1145) cümlesinde geçen Pithakas da aynı kale olmalıdır. Manuel'in burada güçlü bir yaptırdığı söylenir ki, doğrusu eski bir kaleyi tahkim etmiş olmalıdır. Söz konusu Lopadion da, Aleksî Komnen zamanında var olup yeni inşa olunmamıştı. Olympos, Barla dağıdır ve Manuel, Senirkent-Garip köyü ile Barla arasındaki dağ yolundan yürümüştür.

1148 Ocak; İkinci HaçlıSeferi dolayısıyla aynı köprü, "Pisidia Antakya (Antiochette) yanında bulunan nehrin üzerindeki köprü" (Ransimin, 1987: 225) zikredilir.

"1256'da Mikail Palaiologos, Konya'ya giderken Sakarya ırmağını aşarak Türk bölgesine girdi" (Pahimeris, 2009: 31) ve "Mikail (Komnen), Türkmenlerin yaşadığı bölgeye ulaştı; bunlar, Türk devletinin sınırlarında yaşayan ve Rumlardan ölesiye nefret eden bir ulustur" (Akropolites, 2008: 131) şeklinde zikredilen yer, Kemer Boğazı'dır. Kenchréai (Pahimeris, 2009: 92) ve Kenkhereia (Remsi, 1960: 176) olarak da kaydedilen Miryokefalon kalesidir. "Medinetü'l-Endosbabe, Uluborlu'ya 24 mil mesafededir ve burada muhkem bir kale vardır" (el-İdrîsî, 2002: II, 809). Simpad'ın yıkık, metruk dediği Meldinis (Ceylan, 2016: 73), sahildeki Melanoudion (Melanudis, Meldinis) ve Mirokefalon'daki kale, üçü de aynı kaledir.

KemerBoğazı'nda bulunan köprü, bir arşiv belgesinde,"Vakf-ı Köprü der Karye-i Yeñice, daim haraba müteveccih oldukça meremmet etmek için Derzi Yakup nam kimesne 200 ve Şeyhî Fakih nam kimesne 200 akce vakf idüp rıbhından hâsıl olan köprü-yi mezbura sarf olunup ve karye-i mezbureye her kim sipahi olursa nazır ola diyu şart eylediler" (566 Nu. Evkaf Defteri, s. 80a veya Cebeci-Topraklı, 2018: 91) şeklinde kaydedilmiştir.

K02- Sürme-Çekme Köprü

Barla-Tripolis-Gelendost Yolu'nun Menderes ırmağını geçtiği yerdeki ahşap köprü olup İbn Said el-Mağribî el-Battal Köprüsü, Khoniatos ve Akropolites, Menderes üzerindeki köprü olarak bahseder. Odon de Duil ise köprüyü ima eder. Köprü, Eğirdir Gölü'nün suları altında kalmıştır. Araştırılması halinde köprü ayaklarının bulunabileceği kanaatini taşıyoruz.

Büyük ve derin el-Battal Nehri üzerinde bulunan sürme-çekme köprü, savaşta ref (kaldırılır), barışta nasb edilir (yerine konur), Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında sınırdır (Vittek, 1944: 2). Bu köprü, Limenopolis (Tripolis) ile Gelendost-Hüyük yolu üzerindedir.

1148 Ocak: Fransa kralı VII. Lui, KemerBoğazı'nda bulunan Yenice Köyü Köprüsü'nün Türkler tarafından tutulduğunu görünce bu köprüden geçmek için

ırmağın sağ sahilini takiple köprünün bulunduğu yere kadar geldi. Kırıl birkaç gün nehrin sahilini takip etti. Fakat köprünün ref edildiğini (kaldırıldığını) görünce tekrar Kemer Boğazı'na döndü. Kırıl VII. Lui, “iki günde çok az yol katedebilmişti. O, ırmağı geçmeye karar verdi, fakat geçit yerlerini bilmiyordu. Türklerin de geçitleri tutmuş olmalarından dolayı böyle bir teşebbüs birçok tehlike arz ediyordu (Topraklı, 2011a: 79 ve Yinanç, 2013: 269).

1177: Sultan, Atabek'e deniz suyu ve bir kürek deniz kumu getirmesini emretti. Menderes'teki şehirlere hücum etti. Tralleis ve Firiky Antakya'sını zaptetti. (...) Hyelion (Eye Br.) ve Leimmokheir'e yürüdüler. Eskiden burada Menderes bir köprüden geçilirdi (Khoniates, 1995: 133-134) şeklinde bahsedilen köprü, sürme-çekme köprüdür.

1243: Jan Vatas ile Gıyaseddin Keyhüsrev, Menderes'in aktığı o yerde, Tripolis'te bulundu. Sultanın adamları geçici bir tahta köprü yaptı (Akropolites, 2008: 71-76) şeklinde bahsedilen köprü, söz konusu sürme-çekme köprüdür.

1257: İzzeddin Antalya'ya, oradan da Lâdik (Eğirdir)'e geldi. Konya yolunda Baycu'nun torunu Yisutay'ı atlatarak Sart (Barla)'da imparatora sığındı. Ondan 400 asker alarak Konya'ya gitti. Minnet borcunu ödemek için de Lâdik'i imparatora verdi, ancak şehir, uzun süre Roma'da kalmadı (İbn Bibî, 2014: 578, Akropolites, 2008: 138-139, Turan, 1998: 485-86).

“Âlâiye'nin 2 menzil garbında Antalya vardır. Antalya'nın şimalindeki dağda Kılıçarslan bahçesi ve sarayı bulunmaktadır. Bu binanın izleri hâlâ görülür (Kâtip Çelebi, 2010: 692). Antalya, Alâiye'nin 3 menzil garbındadır (Kâtip Çelebi, 2010: 693). Görüldüğü gibi Antalya için iki farklı rakam verilir. İki menzil mesafedeki Antalya, Side'deki Eski Antalya veya Satalie, üç menzil, yani 135 bm mesafedeki Antalya, bugünkü Antalya olmalıdır. Menderes'in ağzındaki **Bahçeler**, thema Thrakesia'dadır (Remsi, 1960: 119-120). XIV. Asırda Türkler bu bahçelere **Mürved** (Mürüvved) bağı, yani yiğitlik, mertlik bağı demişler. Çünkü 700'lü yılların başlarında Battal Gazi burada büyük kahramanlıklar gösterdi. O yüzden nehrin kıyısındaki Mercü Hüseyin veya Hüseyin Ovası (Ebû'l-) Hüseyin b. Müslim el-Antakî'ye nisbet edilir (Belâzurî, 2002: 244). Antalya'nın kuzeyindeki dağ, büyük ihtimal Eğirdir ve çevresidir. İbn Said'in Toğurla Dağı dediği dağ da aynı yer, yani Eğirdir'dir. Kılıçarslan bahçesi, belki Mürved bağı, belki de eski Eğirdir Gölü ile Boğazova arasında “Boz yatır, Balıklağı köprüsü, Arslanoğlu köşkü, bahr ve dağ” ile çevrili yerdir. Kâtip Çelebi'nin kaydından Sultan Kılıçarslan'ın Eğirdir Gölü sahilinde bahçesi ve sarayı olduğu anlaşılır. Kılıçarslan Bahçesi'nin Kubadabad Sarayı'nın yerindeki bahçe olma ihtimali de var. Sultan Alâeddin sarayını, dedesinin bahçesi ve sarayı üzerine yaptırmış olabilir.

K03- Kırkgöz Köprüsü

Kırkgöz Köprüsü, Afyonkarahisar tarafından gelen Akarçay ile Şuhut tarafından gelen Kali Çayı'nın birleşmesinden hâsıl olan ırmağın üzerindedir. Bu ırmağın diğer bir adı, Maderi nehridir (Remsi, 1960: 257). Bunun aşağısındaki köprü

Taş Köprü veya Develi Köprüsü'dür. Bu köprüler, Ankara, Eskişehir ve Bolvadin tarafını Çay, Akşehir, Yalvaç ve Uluborlu tarafına bağlar. Kali Çayı adını, tarihi Ammüriyye (Uluborlu)-Sennade (Hısnu'l-Yahud, Cuhud, Şuhud) yolu üzerindeki Kalamos (Galami) kasabasından almaktadır (Remsi, 1960: 139, İbn Hordazbih, 1889: 101). Galami, Yahudi kalesinin (Cuhud, Şuhut, Sennade) 12 mil (18 km) Uluborlu tarafında, thema Thrakesia ile Neoakasta hududundadır (Akropolites, 2008: 38). Kalamos, Şuhut-Çobankaya (Kale Da.) köyüne yerleşir. Kali Çayı, Çobankaya'nın önünden geçer. Kali çayı İdrîsî'de Calmata nehri (el-İdrîsî, 2002: II, 813) geçer. Sinnade (Mahmut köy) ile Hısnu'l-Yahud arasında 3 km bir mesafe vardır. İbn Bîbî, 1279 yılında bu köprüyü hatalı olarak Sakarya nehri üzerindeki köprü, Bolvadin'i de Molifdûn der (İbn Bîbî, 2014: 662).

K04- Kurumusa Köprüsü

Şuhut-Kali Çayı üzerinde bulunan köprü, Karamıkkaracaören hudutları içinde ve hâlâ ayakta. Süleyman Gönçer'in Afyon Tarihi'nde Kara Musa, eski bir haritada da Kurt Musa köprüsü olarak geçer. Üç gözlü taş kemer köprüünün sadece iki gözü görülüyor. Üçüncü gözün toprak altında olduğu söyleniyor. Bugünkü Çobankaya (Kalamos/Kalami) da bir kale, Oyuklu yakınında da bir köprü ve bir su değirmeni vardır. 740'da şehit düşen Malik b. Şebib'in türbesinin bulunduğu Anayurt köyüne 4 km mesafededir. Kali Çayı üzerindeki Tufanlı köprüsü ve Yeni köprü, yıkılarak yeniden yapıldığı için özelliklerini kaybetmişlerdir. Yeni adından orada eski bir köprüünün varlığı anlaşılıyor. Bu köprüler Afyonkarahisar yani batı tarafını Konya, Akşehir, Yalvaç ve Uluborlu tarafına, yani doğuya bağlamaktadırlar.

K05- Timurtaş Köprüsü

Denizli-Alaşehir arasında *Kıral Yolu*'nun Büyük Menderes'i geçtiği yerde, Timurtaş Paşa tarafından kurulduğu için bu adı almış olmalıdır. Serasen Samonas, 905 yılındaki kaçışını *KıralYolu*'ndan yaptığını göre, Büyük Menderes üzerinde 905'de de bir köprü olmalıdır (Remsi, 1960: 239). Timurlenk, 1402 güzünde İzmir'e giderken Menteşe oğulları Mehmet ve İsfendiyar tarafından bu köprüde karşılandı (Yezdi, 1937: 777). Manuel 1176 ve Barbarossa 1190'da bu yoldan yürüdüklerine göre burada daha önce de bir köprü olmalıdır. MÖ 401'de Kyros, birbirine bağlı yedi gemiden oluşan bir köprüden geçmişti (Ksenofon, 2011: 31).

K06- Eğirdir Balıklı Köprüsü

Eğirdir Gölü'nün boşaltım damarı olan Lykione (Lysione) ırmağı (Arundel, 2013: 75) üzerindeki köprüdenTKGM-TADB-TTD-Evkaf 566 Numaralı bir arşiv belgesinin 91a sayfasında bahsediliyor. Bu mevkiinin adı şimdilerde Köprübaşı olarak anılmaktadır. Bir de Aksu ilçesinde Zindan köprüsü adında tek gözlü güzel bir kemer köprü vardır.

K07- Çarşamba Çayı (Halys) Köprüleri

Osmanlı Devleti'nden kalma, 1944 yılında güncellenen bir haritaya göre, Çarşamba çayı üzerinde Suğla Gölü'nden itibaren Çumra beldesine kadar olan

kısımda sırayla Balıklıgü, Bademli, Sobran, Sazlı, Karacaardıç, Mavi, Kuşca (Kutca), Belkuyu, Yıkık, Kısıkkaya, Tavşancı ve Karaman köprüleri vardır. Harita üzerindeki yollara göre Saray, Apasaraycık, Apa, Dineksarayı ve Balçıkhisar köylerinde de eski köprüler olmalıdır.

Kıral Yolu, büyük ihtimal Balıklıgü köprüsünden geçerek, 8 mil (12 km) sonra Akkise (Ak-kilise) yakınındaki Hacıgölcük civarında Medinetü'l-Leben (Ak-şar veya Ak-şehir)'e varıyordu. Hacıgölcük denilen yerde beyaz taşları olan bir ören yeri var. Ayrıca, Ak-kise ve Ak-sar (Ak-sarı) adları, Medinetü'l-Leben adını izaha yeterlidir. Dinek (Barata/ Farata) civarında *Kıral Yolu*'ndan ayrılarak Akviran ve Hatunsaray üzerinden Yunuslar ve Akşehir istikâmetine giden tarihi yol, Belkuyu veya Apasaraycık köprüsünden geçmiş olmalıdır.

Sonuç

Eski çağlardan beri *Göller Bölgesi*'nin, su kaynakları ve bitkiler bakımından çok zengin olması, insanoğlunu bu bölgeye cezbetmiş, insanlar buraya büyük şehirler kurmuşlar, daha ziyade hayvancılıkla uğraşan Türkler veya Türkmenler de bu bölgeyi tercih etmişlerdir.

Seyahat eden insanlara en çok lâzım olan maddenin su olmasından dolayı da kadim askerî ve ticarî yollar, *Göller Bölgesi*'nden geçirilmiştir. *Eğirdir Gölü* ve *Hoyran Gölü* arasında bulunan *Kemer Boğazı*, adeta tarihin düğümlendiği bir yer olmuştur. Tarih boyunca seyyahlar, manzarası güzel bu yerde mola vermiş, manzarası güzel bu yerde konaklamış ve ordular, su kaynakları bakımından çok zengin olan bu yerde ordugâhlar kurmuşlardır.

Göller Bölgesi'nin, birinci derece deprem kuşağında bulunmasından dolayı buradaki şehirler çok sık harap olmuş, yıkılan şehirler ve köprüler yeniden yapılmak ve yeni adlar almak durumunda kalmıştır. Bu bölgede ve bilhassa Kemer Boğazı'ndaki yollar ve köprüler, tarihin her döneminde kayıt altına alınmıştır. Kemer Boğazı, doğudan batıya, kuzeyden güneye giden yolların kavşak noktasında bulunmaktadır.

Tarihin, zaman ve mekân olmak üzere iki ayağı vardır. Cereyan ettiği mekân bilmeden anlatılan olaylar bir masaldan farkıdır. Selçuklu tarihçiliği, Anadolu'daki tarihî yolları ve mekânları bile tam tespit edemedi. Tarihçi, Batılıların bu vâdide yaptığı, hatalarla dolu çalışmaları esas almaktadır. Romen Diyojen'in yürüdüğü yolu ve ikmâl noktalarını bile bilmeyen John Haldon'un, Malazgirt Savaşı hakkında diyecek sözü olmamalıdır (Bkz. Kaynaklar).

Tarihçi ve Coğrafyacı, Göller Bölgesi'yle daha tiziz bir şekilde ilgilenecek ve buradaki araştırmalara önem verecek olursa, insanlık tarihi, daha çok aydınlatılabilecektir. Bölgede ve bilhassa Eğirdir Gölü civarında bilim insanları için tarih ve coğrafya başta olmak üzere, jeoloji ve diğer alanlarda da onlarca çalışma konusu çıkabilecektir.

KAYNAKLAR

- Akropolites, Georgios (2008): *Vekayinâme*, Çev. Umar, Bilge, Arkeoloji ve Sanat Yayınları-İstanbul
- Akça, Ümit (2011): “Gertrude Bell’in Günlüklerinde Hamideli”, s. 103-112, Hamideli Seyahati-Semih Ofset-Ankara
- Altan, Ebru (2003): *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Türk Tarih Kurumu (TTK)-Ankara
- Anna Komnena (1996): *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Umar, Bilge, İnkılâp Kitabevi-İstanbul
- Ariel ve Durant (1983): *Tarih Üzerine*, Tercüme: Hüsnu Zamantılı, Hülbe Yayınları-İstanbul
- Arrianos (1945): *İskender'in Anabasisi*, Tercüme: Hayrullah Örs, Maarif Matbaası-İstanbul
- Arundel, F. V. J. (Eylül 2013): *Anadolu'da Keşifler*, Çev. Topbaş, Atabay, Sistem Ofset-Ankara
- Arundell, F. V. J. (1828): *A Visit to the Seven Churches of Asia; Psidia*; Containig Remarks, Bond-Street, London
- Atalar, Münir (2015): *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, DİB Yayınları-Ankara
- Attaleiates, Mikhael (2008): *Tarih*, Çeviren: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları-İstanbul
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (BDAGM) (1996): *1530 Tarih, 387 Nu. MVAD I*-Ankara
- Bryennios, Nikeforos (2008): *Tarihin Özü*, Çeviren: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları-İstanbul
- Cebeci, A. H.-Topraklı, R. (2018): *16. Asırda Hamid Sancağı, (Boğaz Köprüsü: Pontogrıra)*, Sistem Ofset-Ankara
- Ceylan, M. Akif (2016): “Coğ. Per. Myriokefalon Savaşı'nın yeri ve Konya Bağırsak Boğazı”: USAD (5), s. 69-94. Konya
- Dağlıoğlu, H. Turhan (Şubat 1935): “Eski Çağlarda Hamit Livası”, Ün Isparta Halkevi Mecmuası, Cilt 1, Sayı 9, s.141, 144
- Dequignes, Josef (1756): *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mogols*, (Livre XI), A Paris

- Ebû'l-Farac, Gregory (1950): *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu-Ankara
- el-Belâzurî (2002): *Fütûhu'l- Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, T. C. Kültür Bakanlığı-Ankara
- el-İdrîsî (1984): *Ünsü'l-Müheccve'r-Ravzü'l-Fürec*, Tıpkı Basım.-Frankfurt
- el-İdrîsî (2002): *Kitâbu Nüzheti'l-Müştak fi İhtirâki'l-Âfâk, I-II*, Kahire
- Erdoğan, M. Akif (1988): “Beşşehir Sancağı İcmal Defteri”, Belgeler, Türk Tarih Kurumu-Ankara
- French, David (105/1981-1988): *Küçük Asya'daki Roma Yolları ve Miltaşları Kataloğu*, Fas. I-II: Hacı Yolu, British of Archaeology at Ankara, Monograph Nu. 3, BAR International Series, Oxford-İngiltere
- Hayton (2015): *Doğu Ülkeleri Tarihi'nin Altın Çağı: Korykoslu Hayton*, Çev. Özcan A. T. Selenge Yay.-İstanbul
- Herodotos (2015): *Herodot Tarihi*, Türkçe Müntekim Ökmen, Sunan Azra Erhat, Remzi Ktbevi, 11. Bsk.-İstanbul
- Honigmann, Ernest J. (1939): “Byzantion XIV, II”, s. 686 (Revue Internationale Des Études Byzantines)
- İbn Bibi (2014): *el-Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye, Selçuknâme II*, Çev. Öztürk, Mürsel, TTK-Ankara
- İbn Hordadbi (2008): *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi-İstanbul
- İbn Hordazbi (1889): *el-Mesalikve'l-Memalik*, Beril Matbaası-Leiden
- İbn-i Battuta (1907): *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, M. Şerif Paşa'nın 1907 çevirisinden, Yeni Şafak, Kültür Armağanı
- John Haldon with Gaffney, Theodoropoulos, and Murgatroyd (2010): “Marching across Anatolia: Medieval Logistics and Modeling the Mantzikert Campaign”: Department of History Princeton University, 220 Dickinson Hall- Princeton
- Kaya, M. Ali (2000): *Anadolu'daki Galatlar ve Galatya Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları-İzmir
- Karaca, Behset (2012): *15. ve 16. yüzyıllarda Uluborlu Kazası*, Fakülte Kitabevi-Isparta
- Kâtip Çelebi (2010): *Cihânnümâ*, Metin: Hüsnü Koyunoğlu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi-İstanbul
- Kinnamos, Ioannes (2001): *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, Çeviren: Demirkent, Işın, TTK-Ankara

- Koniates (Khoniates), Niketas (1995): *Historia*, Çeviren: Işıltan, Fikret, Türk Tarih Kurumu (TTK)-Ankara
- Ksenofon (Ksenophon) (2011): *Anabasis: Onbinlerin Dönüşü*, Çeviren: Oğuz Yarlıgaş, Kabalıcı-İstanbul
- Küpcü, Fahri (1978): *Karaağaç*, Akın Basımevi, Konya
- Levis, 1984): *Latin Dictionary-Oxford*
- Özsait, Mehmet (1985): *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*, İÜEF Yay.-Ed. Fak. Basımevi- İstanbul
- Pahimeris (Pachymeres), Georges (2009): *Bizanslı Gözüyle Türkler*, Çev. Barlas, İlcan Bihter, İlgi-İstanbul
- Ramsay, W. M. (1890): *Historical Geography of Asia Minor*, John Murray-London
- Ramsay, W. M. (1897): *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, At The Clarendon Press-Oxford
- Ramsay, W. M. (1960): *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çeviren: Pektaş, Mihri, MEB-İstanbul
- Ransimin (Runciman) St (1987): *Haçlı Seferleri Tarihi 1100-1187*, 2. Cilt, Ter. Işıltan, F., Türk Tarih K-Ankara
- Sevin, Veli (2001): *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu (TTK)-Ankara
- Strabon (2009): *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev. Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları-İstanbul
- Şekercioğlu, Hüseyin (1995): *Gelendost İlçesinin Soy Kütüğü*, Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Şakar-Eskişehir
- Taeschner, Franz (2010): *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, Çev. N. Epçeli, Bilge Kül. San-İstanbul
- Topraklı, R (2011a): *İkinci Haçlı Seferi; Yalvaç Meydan Muharebesi ve Kaşıkçibeli Zaferi*, Semih Ofset-Ankara
- Topraklı, R (2011b): "Eğirdir-Manavgat Yolu: Bir Vesika ve Bir Mezartaşı", Hamideli Seyahati-Semih Ofset-Ankara
- Topraklı, R (2012): *Yol ve Tarih*, Sistem Ofset-Ankara
- Topraklı, R (2013): *Hicrî 541 / 1146 Sütükuyusu Baskını ve Ammûriye*, Sistem Ofset-Ankara
- Topraklı, R (2014): *Ammûriye'nin (Halife el-Mutasım tarafından Uluborlu'nun), Fethi Risâlesi*, Sistem Ofset-Ankara

- Topraklı, R (2015a): “Siyavuş b. Keykavüs’ün Mezarı Nerededir?” *Hamideli Tarih 02*, s. 48-50, Sistem Ofset-Ankara
- Topraklı, R (2015b): “Timurlenk’in Geçtiği Yerler”, *Hamideli Tarih 02*, s. 51-55, Sistem Ofset-Ankara
- Topraklı, R (2016a): “Tarih Yazımının Mekân ile Yüzleşmesi”, *Hamideli Tarih 03*, s. 52-95, Sistem Ofset-Ankara
- Topraklı, R (2016b): “Gelendost’tan Söğüt’e Kayıların Meçhul Mâcerası”, *Hamideli Tarih 03*, s.100-8, Sistem Ofset-Ankara
- Turan, Osman (1998): *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 6. Baskı, Boğaziçi Yayınları-İstanbul
- VittePol (Witteck, Paul) (1944): *Menteşe Beyliği*, Çev., Gökyay, O. Ş., Türk Tarih Kurumu-Ankara
- Yezdi, Şerafeddin-i Ali (Eylül 1937): “Zafername”, H. Fehmi Tuğral, Konya Halkevi Dergisi, Yıl 2, Sayı 13, s.771-789
- Yinanç, M. Halil (2013): *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu (TTK)-Ankara

Kısaltmalar: (bm): Bin metre. Remsî: Ramsay, W. M. Tomaşek: Tomaschek, W. Vittek: Wittek, Paul

EK. 1: MÖ 585’de Lidya kralı, Kral Yolu’nu takiple Persler üzerine yürümüş, taraflar Bozkır-Karaman arasında savaşmış ve güneş tutulması üzerine de barış yapmışlardı. Nasa, Güneş tutulmasının 38 inci paralelin üstünden görülemeyeceğini söyler. Buna göre bu savaşın yeri Yozgat civarı değil, Bozkır-Karaman civarıdır.

MÖ 547 yılında Lidya kralı Kroisos, Sardes’ten itibaren Kral Yolu’nu takiple Kemer Boğazı’na gelmiş, boğazdaki ırmağı (Halis), mevcut köprülerden veya Tales’in tarifî üzerine (ağaçtan) yeni köprüler kurarak geçmiş ve Pteria üzerine yürümüştü. Bozkır-Karaman civarında Kiros ile savaşmış, savaşın uzaması üzerine de gittiği yoldan Sardes’e dönmüş ve askerini terhis etmişti. Pers kralı Kyros ise Kral Yolu üzerinden Sardes’e yürümüş ve Kroisos’u esir almıştı. MÖ 333 yılına kadar 214 yıl Anadolu, Perslerin idaresinde kaldı.

MÖ 470’li yıllarda Serhas, Kral Yolu’nu takiple Kelene (Kemer Boğazı)’ye geldi ve yine Kral Yolu’nu takiple Çanakkale Boğazı üzerinden geçti. Daha sonra aynı yoldan dönerek Kemer Boğazı’na geldi.

MÖ 401’de Sardes’ten hareket eden oğul Kyros, Kral Yolu’yla Kelene’ye geldi. Kral Yolu’ndan ayrıldı ve kuzeye doğru yürüdü ve Bozdurmuşbeli’ni aştı.

Şuhut üzerinde Kütahya yakınlarına gitti. Oradan dönerek İsehisar, Kastropedion, Çay, Akşehir, Ilgın üzerinden Konya'ya geldi ve Çarşamba çayı yanında bulunan Güneysınır yakınında tekrar Kıral Yolu'na kavuştu. Oradan da Karaman, Ulukışla, Pozantı üzerinden Tarsus'a vardı.

MÖ 333'de İskender, Ağlasun'dan hareketle Firikya'da bulunan Dinar (Dinies)'a, oradan da Kıral Yolu'nu takiple Uluborlu, Kemer Boğazı (Kelene), Şarkıkaraağaç üzerinden Beyşehir'e geldi, oradan kuzeye dönerek, Yunuslar, Ilgın, Yunak ve Çeltik üzerinden Gordion'a gitti. İskender'den 144 yıl sonra bu defa da MÖ 189 yılında İskender'in kullandığı bu yolu, onun ayak izlerine basarcasına Romalı Konsül Manlius Vulso da kullandı.

MS 646 yılında Muaviye, Tarsus'tan itibaren Pozantı, Ulukışla ve Kemer Boğazı üzerinden gelerek Uluborlu'yu kuşattı. 652'de de, Kıral Yolu (Tarikü'l-Cadde)'nu takiple Uluborlu önlerine, oradan da Bozdurmuşbeli üzerinden Eskişehir'e geldi. Muaviye'nin Marmara Denizi'ne kadar geldiği de rivayet edilir. 666'da Halid b. Velid'in oğlu Abdurrahman, Kıral Yolu'nu takiple Uluborlu'ya geldi ve bu şehri haraç ödemeye mecbur etti.

669'da Sahabe Fedale b. Ubeyd el-Ensari, Muaviye'nin emriyle Ermeniye Valisi Sapor'a yardım için Kıral Yolu'nu takiple Kötürnek köyüne (Hadrianopolis) kadar geldi. Sapor'un Hadrianopolis'i aldıktan sonra atından düşerek öldüğünü Muaviye'ye bildirdi. Kışı Kötürnek (Carabba) ve Afşar (Kyzikos) civarında geçiren Fedale, Muaviye'nin emriyle Kemer Boğazı, Bozdurmuşbeli üzerinden Gemlik veya Yalova'ya geldi. Oradan da, deniz yoluyla gelen İslâm orduyla ilk İstanbul kuşatmasına katıldı. Dönüş yolunda da Uluborlu'yu ilk kez fethetti.

697'de Yalvaç ve Eğirdir arası (Heksapolis) Araplar tarafından yağma edildi (Remsi, 1960: 153). 708'de Mesleme b. Abdülmelik, Uluborlu önlerinde bir Roma ordusunu mağlup etti. 713'de Abbas b. Velid b. Abdülmelik Yalvaç (Küçük Antakya)'ı fethetti. İslâm orduları bu seferler esnasında Kıral Yolu'nu kullandılar.

717'de Mesleme b. Abdülmelik, Kıral Yolu'ndan yürüdü ve Çanakkale Boğazı'nı geçerek İstanbul'u kuşattı. Bu sefere Battal Gazi de katıldı. Kısaca ifade etmek istersek, Kıral Yolu, İslâm orduları ve Bizans orduları tarafından, bilhassa Uluborlu'ya kadar olan kısmı, çok sık kullanıldı. Battal Gazi 30 yılı aşkın bir süre Kemer Boğazı civarında gazâ etti ve burada gösterdiği kahramanlıklardan dolayı iki göl arasındaki ırmağın doğusundaki ovaya Mercü Hüseyin (Ebu'l-Hüseyin), ırmağa da el-Battal Nehri adı verildi. 740 yılında Afyonkarahisar önlerinde (Çay-Geneli ovası) yaptığı bir muharebede 13200 askeriyile birlikte şehit düştü, mezarı da oradadır.

779'da Halife Mehdi zamanında Hasan b. Kahtaba, *Kıral Yolu*'ndan gelerek Uluborlu'yu kuşattı.

797'de Tarikü'l-Cadde üzerinden gelen Harun Reşid zamanında Uluborlu tekrar kuşatıldı. Harun Reşid, Roma askerî yolunu takiple Bozdurmuşbeli üzerinden Üsküdar'a kadar geldi ve Bizans'ı haraca bağladı.

830'lar Halife Memun, Kırıl Yolu'nu takiple Karaman (Tuvâne/Tyana)'a kadar geldi.

838: Halife el-Mu'tasım, 2 Nisan Salı günü Samarra (Sürremenra)'dan hareketle Ammüriyye üzerine sefere çıktı. Tarsus'a bir günlük mesafedeki Sin nehri çayırılığında (Mercü's-Sin) ordugâh kurdu. Afşin'i Derbü'l-Hades (Silifke ve Mut) üzerinden Sarûc (Bozkır)'a, 18 Haz. Çarşamba günü de Aşinas'ı *Kırıl Yolu*'ndan Ankara (Seydişehir-Kara viran)'ya gönderdi, kendisi de iki gün sonra *Kırıl Yolu*'nu takiple yola çıktı. Afşin, 21 Ş 223 (18 Tem. 838) Perşembe günü, Mut-Kahtama (Dazimon) civarında Rum meliki Teofilos'u mağlup etti. 23 Tem. 223 Salı günü Ankara'da birleşen kuvvetler, Aşinas ordunun solunda, Afşin sağında ve Mu'tasım ortada olacak şekilde 26 Tem. 223 Cuma günü, Uluborlu üzerine yürüdü. Şarkıkaraağaç'tan itibaren Aşinas, Örenköy-Çıfıt öreni, Gelendost ve Kemer Boğazı, Mu'tasım *Kırıl Yolu* ve Kemer Boğazı, Afşin ise Kundanlı-Yoğurtçubeli ve Bozdurmuşbeli üzerinden 6, 7 ve 8 N (Ramazan)'da Uluborlu önüne geldiler (Bkz. Topraklı, 2014: 1-25).

888'de Tarsus Emiri Yazmaz, Beyşehir (Maskanin, Meskenin, Miskinin)'i fethetti, 891'de de Şarkıkaraağaç (Selendi, Selenkendi, Şekend)'i kuşattı, yaralandı, dönüş yolunda şehit oldu, Tarsus cihat kapısına gömüldü.

905'de imparator 6. Leo'nun gözdesi olan Serasen Samonas (Sem'ani?) Balıkesir (Speia)'den itibaren Kırıl Yolu'nu takiple Denizli-Uluborlu üzerinden Kemer Boğazı'na geldi ve orada yakalandı (Remsi, 1960: 239).

907'de İbni Kayırlık Şarkıkaraağaç (Şekend, Silindi)'i fethetti, Kemer Boğazı ve Arslan (el-Leys)'a ulaştı.

931'de Tarsus Emiri Semel, Roma askerinin kaçması üzerine Uluborlu'yu aldı. O, dönüş yolunda Ankara'yı fethetti denir ki, Ankara'dan kasıt, onun bulunduğu bölge olmalıdır, çünkü Ankara'yı Mu'tasım yok etmişti.

978'de Uluborlu (Amorion) ovasında, Bardas Skleros ve Bardas Phokas arasında Pankale savaşı yapıldı.

1068'de Uluborlu, Alpaslan'ın beylerinden ikinci bir Afşin tarafından dördüncü kez fethedildi.

1068'de Romen Diyojen, Sakarya'yı Zompos köprüsünden aşmış, Halis'ten geçmişti (Remsi, 1960: 238).

1071 yılı bahar başında imparator Romen Diyojen Malazgirt'e giderken; İznik, Eskişehir yoluyla Senirkent ovasına geldi. Burada Zompos/Zompi köprüsünü geçerek Ulukışla'ya kadar Kırıl Yolu'ndan yürüdü. Buradan itibaren de Niğde

üzerinden Kayseri'ye uğramadan; Pınarbaşı yoluyla Sivas'a geldi (Attalyates, 2008: 148-153).

1073'de Roussel-Kayser arasında; Zompos köprüsünün doğusunda savaş oldu (Attaleiates, 2008: 189).

1074'de Artuk Bey, Sangarios'u geçerek, İzmit yakındaki Roussel üzerine yürüdü (Bryennios, 2008: 96).

1074'de Kıral Yolu'nu takiple Kemer Boğazı'na gelen Kutalmışoğlu Süleymanşah'a Bizans, yardımını satın alabilmek için geniş topraklar (Uluborlu, Barla, Eğirdir, Yalvaç, Beyşehir ve Side/Eski Antalya) verdi.

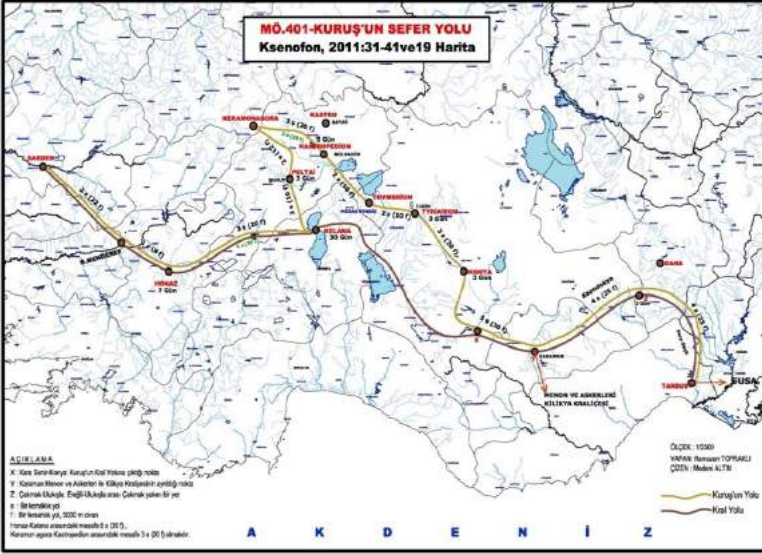
1080'de Süleymanşah, Roma askerî yolundan gelerek Bursa-İznik'i aldı ve kendine başkent yaptı.

1084'de Süleymanşah, Roma askerî yolunu takiple Kemer Boğazı'na, oradan da Kıral Yolu'nu takiple Beyşehir'e, oradan da Roma askerî yolunu takiple İbradı üzerinden 12 günde Side'ye geldi. Oradan itibaren gemiyle Samandağı (Süveydiye) ve Antakya'ya geldi ve orasını fethetti. Fakat 1086'da Ayn-ı Saylam savaşında Tutuş'a mağlup oldu ve kaçmış olduğu Caber Kalesi'nde yakalandı ve oracıkta intihar etti. İç organları oraya, cesedi ise Halep Kalesi önünde gömüldü. Onun Murat Hüdavendigâr ve Kanunî gibi iki mezarı vardır.

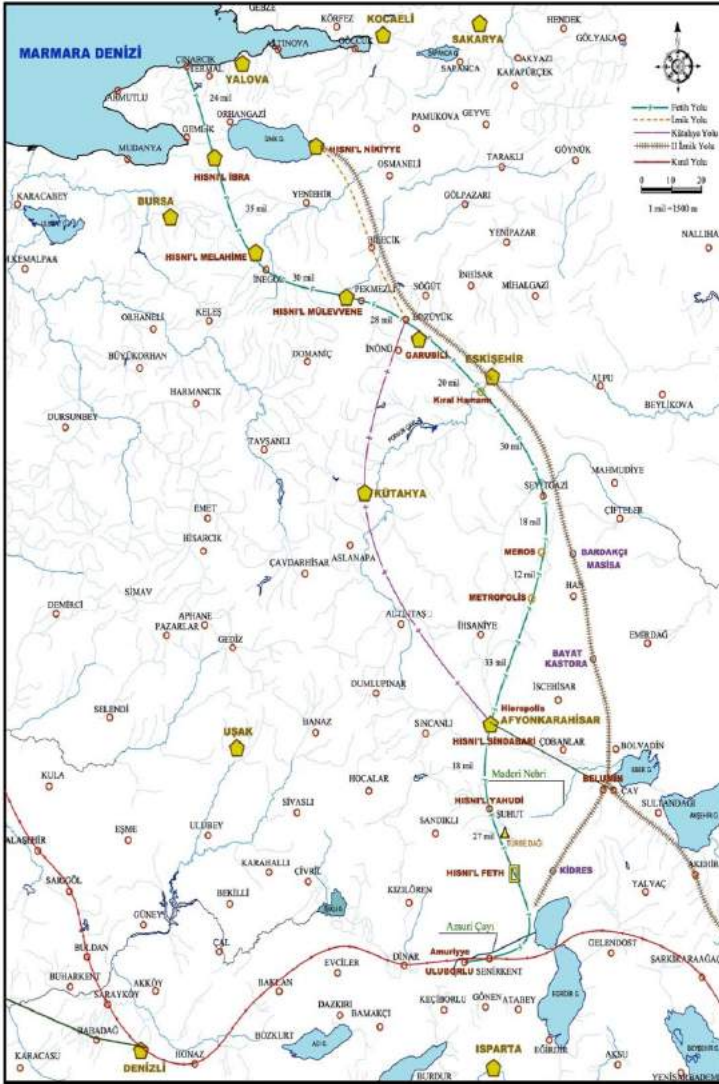
18 Kasım 1092'de Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine İsfahan'dan yola çıkan Süleymanşah'ın oğlu Kılıçaslan (ve Kulanaslan), Kıral Yolu'nu takiple Kemer Boğazı'na oradan da Roma askerî yolunu takiple Bursa-İznik'e geldi ve babasının ölümüyle boşalan tahta oturdu. 1095'de de Kemer Boğazı'nda Çaka Beyi öldürdü.

1096'da ilk Haçlı Seferi başladı. Haçlılar, 1097'de daha kesif geldiler ve Bursa-İznik elden çıktı. Eskişehir harbinde de galip gelen Haçlılar, Roma askerî yolunu takiple Bozdurmuşbeli üzerinden Kemer Boğazı'na, oradan da Yalvaç'a geldi ve burayı zaptettiler. Yalvaç'ta ikiye ayrılan Haçlıların bir kısmı Konya'ya, bir kısmı da başka bir yoldan (Beyşehir-İbradı-Side veya Eski Antalya?) gitti. Haçlıların zaptettiği yerler, yapılan antlaşma gereği Bizans'a teslim edildi. Barla, Eğirdir, Yalvaç, Bolvadin Türklerden çıktı ve Türkler, Yalvaç ve Bolvadin'in şarkına atılmış oldu. Eğirdir ve Hoyran gölleri ile iki göl arasındaki ırmak, hudut teşkil etti. Türkler, 14. asrın başlarına kadar yaklaşık 200 yıl, kaybetmiş oldukları bu yerleri almak için Bizans'la savaştı ve Şarkıkaraağaç ile Kemer Boğazı arası 200 yıl savaş alanı oldu. Onun için bu muharebelerde adı geçen bütün isimleri başka yerlerde değil, Kemer Boğazı civarında aramak gerekir.

Ekler:

Har. 1. Kırıl Yolu ve Kyros'un Yolu

Har. 3. Fethiye Yolu

ARAPÇA KAYNAKLARDA SELÇUKLU DÖNEMİ
TERCÜME METİNLERİNE DAİR GÖZLEMLER
(İBN KESİR EL-BİDÂYE VE'N-NİHÂYE- BÜYÜK İSLÂM
TARİHİ ÖRNEĞİ)

HALİL İBRAHİM GÖKBÖRÜ*

Giriş

Selçuklular dönemi, ağırlıklı olarak İslami kaynak grubunun Arapça eserlerinde münderic haldedir. Arapça eserlerin bir kısmı geç dönemlerde kaleme alınmışsa da bir kısmı Selçuklu dönemi ile çağdaştır. Memlûk dönemi tarihçiliğini ilk gruba dahil edebiliriz. Her iki grup eser üzerinde çağdaş tarihçilerimiz ve mütercimlerimiz tarafından Türkçeye tercümesi yapılmış olan eserlerin mevcudiyeti önemli bir boşluğu doldurmuş görünüyor. Bunlar arasında özellikle bazı tarih eserlerinin akademik kaygıyla yapılan tercüme örnekleri burada hedef alınmıştır. Ne var ki bu tercümelemin bazılarında ciddi problemler göze çarpmaktadır. Çeviri yanlışları, yanlış anlamaya yol açacak ibare ve ifadeler, hatalı okunan yer ve şahıs adları, karşılıkları yanlış olarak verilen hicri-miladi tarihlerin durumu gibi hususlar, bu eserlerin bilimsel sıhhatini tartışmalı hale getirmektedir. Öyle ki bazı eserlerin tercümesinin eksik metinlerle okurun karşısına çıkarılması ise şaşırtıcıdır. Bu bakımdan akademik tercüme çok önemli bir faaliyettir. Bu münasebetle bu çalışmada bu eserlerden İbn Kesir'in (ö.1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih* adlı eserinin *Büyük İslâm Tarihi* adıyla yayımlanan Türkçe çevirisinin durumu ele alınmakta ve tercüme sıhhati bakımından tahlil edilmektedir.

Bununla birlikte, akademik tercümede izlenmesi gereken yol üzerinde durmakta fayda vardır. Nitekim, kaynak eserlerin tercümesi en az eserin orijinali kadar önemli ve değerlidir. Tercüme eserlerin ilmi tenkide tabi tutulmaları doğal olarak sağlıklı çevirilerin yapılmasına imkân vermesi açısından da ehemmiyetlidir. Bu çerçevede Selçuklu tarihine ait kaynakların Türkçe'ye tercüme edilmiş nüshaları, tahlile tabi tutulmalı ve gelecekte sağlıklı çalışmalara yol göstermesi bakımından değer veya eksiklikleri ortaya konmalıdır. Böyle bir tercüme tahliline girişmeden evvel tercüme faaliyetinin gerçekleşme süreciyle ilgili tespitler yapmak yerinde olacaktır. Tercümelemin gerçekleştirilmesi, genel olarak özetleyebileceğimiz şu sürece tabi olabilir:

Bir eserin tercümesini üstlenen mütercimim eser hakkında ciddi bir ön araştırma yapması süreçte önemli bir yer tutuyor. Kaynağın mahiyetine tam manasıyla zihni ve ilmî vukufiyet olmadan yapılacak çevirinin faydadan ziyade zarar getirme ihtimali oldukça yüksektir. Bu çerçevede kaynak müellifi hakkında biyografik malzeme ile çevirisi yapılacak eserin farklı nüshalarına ulaşmak, eserin

* Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Kırıkkale/TÜRKİYE.
higok@yahoo.com

içeriği hakkında bilgi sahibi olmak ve bunun için lazım olan arka plan okumalarını yapmak, kuşkusuz mütercime son derece kıymetli bir katkı sunacaktır. Bu çerçevede kaynak hakkında yabancı dillerde yapılmış olan yayınların incelenmesi göz ardı edilmemelidir. Çevirinin tamamlanmasının ardından redaksiyon ile notlandırma aşaması ve diğer kaynaklardan farklı olan yönlerine işaret edilmesi gerekir. Sadece edebi bir metin şeklinde çevrilen ilmi eserlerin redaksiyon yapılmadan yayımlanması, tarihi bilgiyi okuyucuya yanlış sunabilir.

Bu çerçevede ele alınan ve problemlili yönlerine temas edilen eserlerin Türkçe tercüme metinleri, bu süreç açısından analiz edildiğinde tenkit sınırını farklı noktalara çekme yönünden arındırılmış olacaktır. Bu türden değerlendirmelerin yapılabileceği tüm akademik tercüme metinlerinin kalite ve ilmî değerleri, üzerlerinde yapılacak inceleme neticesinde ortaya çıkacak ve bilimsel kıymetleri takdir edilecektir. Doğal olarak tenkitler aracılığıyla, tercümelerin ilmî bakımdan nakıs yönlerine işaret etmek, hatalı kısımlarının gözden geçirilmesini sağlamak ve yeni tercümelerin kolaylaştırılmasına katkıda bulunmak esas hedefler arasında olmalıdır.

I- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye fi't-Tarih*

İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve 'n-Nihâye fi't-Tarih* adlı eseri, geç dönemin ürünü olmasına karşın Selçuklular devri için de kaynak olarak kullanılan bir genel vekâyinamedir. Memlûk döneminde yetişen Dımaşklı tarihçi ve müfessir İbn Kesîr'in (ö.774/1373)¹ kaleminden çıkan eser, içeriği *hilkatten* başlayıp 767/1365-1366 yılına kadar gelen olayları anlatan bir genel tarih kitabı olarak yazılmıştır. Selçuklularla alakalı kayıtları, orijinal olmasa da tamamlayıcı, aydınlatıcı ve bazen de tenkit edici özellikler göstermesi bakımından ehemmiyetini korumaktadır. Eserin Türkçe tercümesi "İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*" adını taşır ve Mehmet Keskin tarafından tercüme edilmiştir. Eser, Çağrı Yayınları tarafından 1994-1995 yıllarında İstanbul'da 15 cilt olarak yayımlanmıştır.

Burada tahlil edilen Türkçe tercümeyle ait 15 cildin tamamı değerlendirmeye alınmamıştır. Değerlendirme Selçuklulara dair kayıtlarla sınırlı tutulduğu için örneklem olarak sadece XII. ve XIII. ciltlerde bulunan bazı bilgiler göz önüne alınmıştır. Bunun sebebi, Selçuklu tarihinin XII. ciltten başlaması ve XIII. ciltte devam etmesidir. Eserin sonraki ciltlerinde de Türk tarihi ile alakalı çok değerli bilgiler vardır. Bununla birlikte bu iki ciltteki spesifik çeviri ve bilgi yanlışları daha çok dikkat çeker mahiyette olduğundan, bunlara vurgu yapılarak tasnif yoluna gidilmiştir. Bu aşamada tercümedeki temel problemlere ilişkin hususlar gösterilmiştir.

¹ R. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yay., İstanbul 1998, 197; A. Özeydin, "İbn Kesîr", *TDVİA*, XX, 32.

a) Genel Tespitler

Esasen İbn KesİR'in *el-Bidâye* çevirisinde göze çarpan genel sorunlar, çeviri yanlışları, yanlış okunan isimler ve hatalı bilgilerle alakalı hususlar olarak sıralanabilir. Bununla birlikte tespit edilen hususlar şu şekilde tasnif edilebilir:

- 1-Genel noksanlar;
- 2-İmlâ hataları:
 - a) Yanlış okunan şahıs adları;
 - b) Yanlış okunan yer adları;
 - c) İmlâ birliği problemi.
- 3-Yanlış çevirili ibare ve ifadeler;
- 4-Doğru olmayan bilgiler:
 - a) Metin içerisinde;
 - b) Dipnotta.

Öncelikle *el-Bidâye*'nin Türkçe tercümesinde, mütercimın ön sözü yoktur. Onun yerine yayınevi yetkilisinin bir sunuşu ile redaktörün yazısı vardır. Halbuki, eserin mütercimi bir ön söz kaleme almış olsaydı, daha toparlayıcı bilgi verebilirdi.

Öte yandan tercümeğe esas alınan Arapça nüshanın hangisi olduğu belirtilmemiştir. Tercümede kullanılan nüsha, nerede, ne zaman basılmış veya kim tarafından neşredilmiştir? Bu konularda bilgi verilmemiş, bir not veya kayıt da aktarılmamıştır. Bu tür bilgi notlarının birinci ciltte bulunması gerekirdi.² Buradaki karşılaştırma için 1932 tarihli Kahire baskısı nüsha kullanılmıştır. Ayrıca eserin tahkikli bir neşrini yapan Dr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki'nin 21 cilt olarak 1419/1998 yılında yayımladığı Arapça nüshası da bu karşılaştırmada yararlı olmuştur.³

İbn KesİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih*, Tahkik: Hecer, Metin içerisinde ele alınan bir çok tarihi konunun mahiyeti bakımından mütercim tarafından anlaşılmamış olduğu gözlemlenmektedir. Bu türden metinlerin tercümesinde göze çarpan hatalı ve yanlış çeviriler, icap eden yerlerde notlarla açıklama yapılmaması, bu tespiti teyit etmektedir. Bu ise eserin bir "akademik çeviri" olmaktan ziyade, adeta roman tarzı bir "edebiyat metni" şeklinde tercüme edilmiş olduğu hissini uyandırmaktadır.

² *el-Bidâye*'nin 1932 yılında Kahire'de basılmış bir nüshası vardır ve Türkçe tercümede bu nüshanın kullanıldığı tahmin edilmektedir.

³ İbn KesİR, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih*, Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki, Hecer, 1419/1998.

Ayrıca imlâ hataları tercümede sıklıkla karşımıza çıkmaktadır; dolayısıyla tercüme metinde imlâ birliği göze çarpar. Bu çerçevede bir çok ismin yazılışı yanlış terkiplerle yapılmıştır. Özellikle Arapça mürekkep isimlerin yazılışında bu tür hatalar daha fazla göze çarpmaktadır. Şemsî ve kameri isim tamlamalarının nasıl yazılacağı hususu bir çözüme bağlanamamıştır. Bu isimlerin tamlama işaretleriyle mi yoksa birleşik mi yazılacağı konusu ortada bırakılmıştır. Bu noktada redaktörün de bir uyarıda bulunmadığı anlaşılmaktadır. Meselâ: Abdüssamed / Amidü'l-Mülk / Nizamülmülk / kadilkudat / Şemsü'l-Mülûk / Şemsülmüluk vb. mürekkep isimlerin bir yazım birliğine tabi olmadığı görülmektedir. Öte yandan tamamen yanlış okunmuş olduğu anlaşılan isimler de vardır. Bunları yer ve şahıs adları olarak ayırmak mümkündür.

Eserde yer alan, tercümesinde de geçen, dönemin karakteristik devlet teşkilatına ait isimler, tabir ve ıstılahlar hakkında açıklayıcı veya aydınlatıcı bilgiler verilmesi gerekirdi ki bunun yapılmamış olduğu gözlenmektedir. Bu ise akademik ve ilmi çeviri açısından önemli bir eksiklik olarak değerlendirilmektedir. Kısacası, notlandırmalarla yapılması gereken açıklamalar oldukça yetersizdir.

Tercümede, çeviri hatası olarak vurgulanabilecek hususlar arasında, ciddi hata ile tercüme edilmiş ibare ve ifadeler de yer almaktadır. Bunun sonucunda yanlışlarla dolu bir çeviri metni meydana gelmiştir. Aşağıdaki örnek metinlerde bu hususlar gösterilmiştir.

b) Tercüme Hataları Örnekleri

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, *Büyük İslâm Tarih* adlı eserde tespit edilen tercüme hatalarına ait örnekler şunlardır:

1- Eserin XII. cildinde yer alan, adı geçmemekle birlikte kendisinden bahsedildiği anlaşılan en önemli hadiselerden biri olan Selçukluların tarih sahnesine çıktığı Dandanakan Savaşı (1040) münasebetiyle Selçuklular hakkında verilen kayıtlar, çeviri hataları ve bilgi yanlışlıklarıyla doludur. Bu bilgi yanlışlıklarından hareketle, ne mütercimim ne de redaktörün konuyla alakalı diğer kaynaklarla mukayese yaptığı anlaşılıyor. Nitekim paragrafta yer alan bilgilerle ilgili açıklama notu olarak, sadece “Cafer Bey Davud” adına konan dipnotta, onun yalnızca “Çağrı Bey” olduğu yazılmakla yetinilmiştir. Halbuki bu metnin hem tercümesinde, hem de Arapça nüshasında bilgi hataları vardır.

İlgili konunun hatalı tercümesi şu şekildedir:

138

İBN KESİR

HİCRETİN DÖRTYÜZOTUZİKİNCİ SENESİ

Bu senede Selçukluların şanı yüceldi. Hükümdarları Tuğrul Bey ile kardeşi Davud'un namı yayıldı. Bunlar Mikâil b.Selçuk b.Boğak'ın oğullarıydılar. Dedeleri Boğak eski Türk meşayihindendi ki, onların taktikleri ve büyük hükümdarların yanında da itibarları vardı. Boğak'ın oğlu Selçuk asil ve şehametli bir kimse olarak yetişti. Babası onu hükümdara takdim etti. Hükümdar da ona şebasi lakabını taktı. Askerler ona itaat ettiler. İnsanlar boyun eğdiler. Öyleki hükümdarın kendisi de ondan korktu ve onu öldürmek isteyince Selçuk, İslâm diyarına kaçtı. Müslüman oldu. Onur ve üstünlüğü daha da arttı. Sonra hicretin 107. senesinde vefat etti. Arkada Aslan, Mikail ve Musa adında üç erkek evlat bıraktı. Mikail, kafir Türklerle savaşmaya kendini vakfetti. Nihayet bu savaşlarda şehid edildi. Tuğrul Bey, geride Muhammed Bey ile "Cafer Bey Davud"u¹ bıraktı.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye, Büyük İslâm Tarih*, Terc. M. Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1995, XII, 138.

İlgili konunun, Arapça orijinal nüshadaki metni şu şekildedir:

(٤٨)

القراآت ورواها، وقد تكلموا في روايته في القراءات والحديث فأنه أعلم. توفي في جمادى الآخرة
متها وقد جاوز الثمانين .

﴿ ثم دخلت سنة ثنتين وثلاثين وأربعمائة ﴾

فيها عظم شأن السلجوقية ، وارتفع شأن ملكهم طغرلبك ، وأخيه داود ، وهما ابنا ميكائيل بن
سلجوق بن بغاق، وقد كان جدهم بغاق هذا من مشايخ الترك القدماء ، الذين لهم رأى ومكيدة ومكانة
عند ملكهم الأعظم ، ونشأ ولده سلجوق نجيباً شهماً ، فقدمه الملك ولقبه شبامى ، فأطاعته الجيوش
وانقاد له الناس بحيث تخوف منه الملك وأراد قتله ، فهرب منه إلى بلاد المسلمين ، فأسلم فزاد عزاً
وعلوا ، ثم توفي عن مائة وسبع سنين ، وخلف أرسلان وميكائيل وموسى ، فأما ميكائيل فإنه اعتنى بقتال
الكفار من الأتراك ، حتى قتل شهيداً ، وخلف ولديه طغرلبك محمد ، وجعفر بك داود ، فعظم شأنهما
في بني عمهما ، واجتمع عليهما الترك من المؤمنين ، وهم ترك الأيمان الذين يقول لهم الناس تركان ،

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih*, Kahire 1932, XII, 48.

ثم دَخَلَتْ سَنَةٌ ثِنْتَيْنِ وَثَلَاثِينَ وَأَرْبَعِمَائَةٍ

فيها^(١) عَظْمُ شَأْنِ السَّلْجُوقِيَّةِ ، وَازْتَفَعَ شَأْنُ مَلِكِهِمْ طُغْرُبُكُ مُحَمَّدٍ وَأَخِيهِ
(٢) بَجْغَرِيكُ دَاوُدَ ، وَهَمَا ابْنَا مِيكَائِيلَ بْنِ سَلْجُوقَ بْنِ دُقَاقَ^(٣) ، وَقَدْ كَانَ جَدُّهُمْ
دُقَاقُ^(٤) هَذَا مِنْ مَشَايخِ الثُّرُكِ الْقُدَمَاءِ الَّذِينَ لَهُمُ الرَّأْيُ وَالْمَكِيدَةُ وَالْمَكَانَةُ عِنْدَ
مَلِكِهِمُ الْأَعْظَمِ ، وَنَشَأَ^(٥) وَلَدُهُ سَلْجُوقُ^(٦) نَجِييًّا شَهْمًا ، فَقَدَّمَهُ الْمَلِكُ وَلَقَّبَهُ
سُبَاشِي^(٧) ، فَأَطَاعَتْهُ الْجِيُوشُ ، وَانْقَادَتْ لَهُ النَّاسُ بِحَيْثُ تَخَوَّفَ مِنْهُ الْمَلِكُ ، وَأَرَادَ
قَتْلَهُ ، فَهَرَبَ مِنْهُ إِلَى بِلَادِ الْمُسْلِمِينَ ، فَأَسْلَمَ فَازْدَادَ عِزًّا وَعُلُوًّا ، ثُمَّ تُوفِّيَ عَنْ مِائَةٍ
وَسَبْعِ سِنِينَ ، وَخَلَّفَ أَرْسَلَانَ وَمِيكَائِيلَ وَمُوسَى ، فَأَمَّا مِيكَائِيلُ فَإِنَّهُ اعْتَنَى بِقِتَالِ
الْكَفَّارِ مِنَ الْأَتْرَاكِ ، حَتَّى قُتِلَ شَهِيدًا ، وَخَلَّفَ وَلَدِيهِ طُغْرُبُكُ مُحَمَّدًا ، وَبَجْغَرِيكُ
دَاوُدَ ، فَعَظُمَ شَأْنُهُمَا فِي بَنِي عَمَّهُمَا ، وَاجْتَمَعَ عَلَيْهِمَا [١٥٦/٩] التُّرُكُ مِنَ
الْمُؤْمِنِينَ ، وَهُمْ تَرَكُوا الْإِيمَانَ الَّذِينَ يُقَالُ لَهُمُ الْيَوْمَ : تَرْكُمَانُ . وَهُمْ السَّلَاجِقَةُ بَنُو

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih*, Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin
et-Türkî, Hecer, 1419/1998, XV, 681.

Değerlendirme:

a) Türkçe tercümede, Tuğrul Bey ile kardeşi Çağrı Bey'in dedeleri olarak zikredilen Boğak adı, gerçekten Arapça metinde de geçmektedir. Ancak Selçukluların atasının adı muteber kaynaklarda ve modern Selçuklu tarihi araştırmalarında Dukak olarak teyit edilmiştir.⁴ Dolayısıyla burada kast edilen adın,

⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, (Tornberg neşri, Arapça nüsha), IX, 473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, IX, 361; İ. Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 355-23; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Cilt:1, Kuruluş Devri, TTK Yay., Ankara 1989, 6 vd.; O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 55; H. İbrahim Gök, "İbn Hallikan'da Selçuklu Biyografileri-I", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, (2006), Sayı: 15, 86;

diğer kaynaklarda da geçen Dukak olduğu açıktır. Bu hususun diğer Selçuklu kaynak ve araştırmalarıyla mukayese edilerek notlandırılması icap ederdi.⁵

b) Tercümede geçen Selçuk'un "hicretin 107. Senesinde vefat ettiği"ne dair ifade, bir çeviri hatasıdır. Arapça ibareye bakıldığında cümlelerin, "107 yaşında iken vefat etti" anlamına geldiği görülür. Dolayısıyla mütercim, bu önemli konuda dikkatsiz ve hatalı bir çeviri yaptığı anlaşılmalıdır. Kaldı ki konuyla ilgili kaynak ve araştırmalara müracaat edilseydi, bunun Selçuk Bey'in vefat yaşı olan 107 olduğu kolayca görülebilirdi.⁶

c) Terüme metindeki paragrafın son cümlesi olan "*Tuğrul Bey, geride Muhammed Bey ile Cafer Bey Davud'u bıraktı*" ifadesi de tamamen bir çeviri hatasıdır. Üstelik, hemen önceki cümleyle de mantıklı bir tezat arz etmektedir. Zira burada "şehit" edilen kişinin Mikail olduğu; dolayısıyla sonraki cümlede de yine ondan bahsedildiği bellidir. Halbu ki mütercim, Mikail'in şehit olduğunun bildirilmesinden sonra sanki başka bir öznen bahsediliyormuş gibi konuyu Tuğrul Bey'e getirmiştir. Oysa Arapça ibareye bakıldığında, "geride Muhammed Bey ile Cafer Bey Davud'u bırakan kişinin Mikail olduğu anlaşılmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki mütercimi hataya düşüren husus, kendisinin, Arapça metinde geçen Tuğrul Bey adını, Muhammed'den ayrı bir ad gibi telakki etmiş olmasıdır. Bu husus, mütercimin Selçuklu tarihinin kuruluş devresine ait önemli bilgilerden mahrum olduğunu gösteriyor. Bu noktaya vakıf olması beklenen redaktörün de konuya aşına olduğuna dair kuşku oluşturmaktadır. Halbuki aynı metinde geçen, "Cafer Bey Davud'un, Çağrı Bey olduğuna dair referansı, bunun tersini ima etmekte idi.

Dolayısıyla metinde geçen yukarıdaki tartışmalı cümlelerin şu şekilde düzenlenmesi gerekirdi: "... *Mikail'e gelince, o kendini şehit oluncaya dek kafir Türklerle savaşmaya adadı. Geride iki oğlu kaldı. Bunlar Tuğrul Bey Muhammed ile Cafer Bey Davud'tur...*".

2- A- Eserin XII. cildinde geçen, Memluk sultanı Melik Zâhir Baybars'ın 1277 yılındaki Anadolu seferi ve Moğollarla savaşının anlatıldığı bölümde, hadisenin gerçekleştiği yer hakkında mütercim ve/veya redaktör tarafından yapılan okuma hatası dikkat çekicidir. Türkiye Selçuklu tarihinin önemli bir konusu ve hadisesi olan ve "Elbistan Savaşı" olarak kayda geçen bu önemli savaşın yapıldığı yer, tercümede "Bilistin" olarak zikredilmiştir. Konunun başlığı tercümede şu şekilde verilmiştir: "*Bilistin Savaşı ve Kisariye'nin Fethi*".

Metin içerisinde tekrarlar zikredilen "Bilistin", "Bilistin ovası" ibareleri, ayrıca bu yer hakkında sayfa altı dipnotta verilen bilgi; başlıkta da geçen "Kisariye"nin hem okunuşu ve hem de neresi olduğunu dair açıklamanın bulunmaması, bu okuma

⁵ Bununla birlikte, farklı isimler de zikredilmektedir. "Yakak" adı için bkz. Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbâr*, Neşr: Muhammed İkbâl, Lahor 1933, 1; Türkçe terc. Necati Lügal, TTK Yay., Ankara 1943, 1; "Lokman" adı için bkz. Râvendî, *Rahatü's-südü*, I, 86; Raşid al-Din Fazlallah, *Câmiu't-Tevârih*, Neşr: Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999, I, 5; Turan, *Selçuklular Tarihi*, 55.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, IX, 362; Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbâr*, 2; Köymen, *Kuruluş Devri*, 33; Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 357;

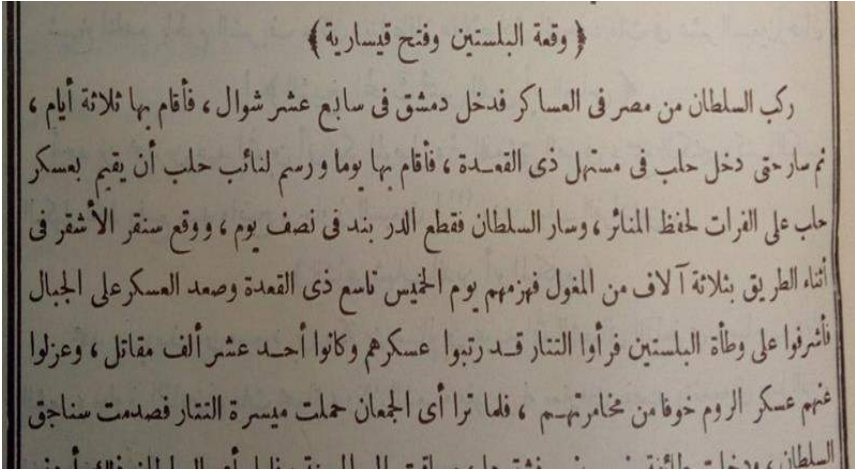
hatasının tespitini teyit eden önemli hususlardır. Nitekim mütercim ve/veya redaktör, “Bilistin” kelimesine ekledikleri dipnot kısmında şu ifadeyi kullanmaktadır: “*Bilistin: Anadolu'da bir şehir. Şimdiki adı Bostan'dır (Mu'cemü'l-Büldan)*”.

BİLİSTİN¹ SAVAŞI VE KISARIYE'NİN FETHİ

Sultan Meliku'z-Zahir, askerleriyle birlikte Mısır'dan hareket etti. Şevval ayının onyedisinde Dimaşk'a ulaştı. Orada üç gün kaldıktan sonra tekrar yola revan oldu. Zilkade ayı başında Haleb'e girdi. Orada bir gün kaldı. Haleb naibinin Fırat kıyısında fenerleri koruması için nöbetçi askerler dikmesini emretti. Kendisi yoluna devam etti. Yarım günde derbendi katetti. Yoldayken Sungur el-Aşkar, 3.000 Moğol askerleriyle karşılaştı. Zilkade ayının dokuzunda perşembe günü onları hezimete uğrattı. İslâm askerleri dağlara tırmandılar. Bilistin ovasını seyrettiler. Tatarların askerlerini tabiye ettiklerini gördüler. Tatar askerleri 10.000 savaşıdan ibaretti. Bunlar, kendilerine ihanet etmelerinden korktukları için Rum askerlerini yanlarından uzaklaştırmışlardı. İslâm ordusuyla Tatar ordusu birbirlerini görünce İslâm ordusu Tatarların sol cenahına hamle yaptı. Sultanın sancak direği kırıldı. Bir grup Tatar askeri İslâm ordusunun saflarına sızdı. Sağ cenaha doğru ilerledi. Sultan bu durumu görünce maiyetindeki yedek askerle birlikte bizzat kendisi takviye olarak safları sıklaştırdı. Sonra sol cenahın çökmek üzere

(1) Bilistin: Anadolu'da bir şehir. Şimdiki adı Bostan'dır (Mu'cemü'l-Büldan).

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarih*, Terc. M. Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1995, XIII, 463.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih*, Kahire 1932, XIII, 271.

وَفَعَةُ الْبُلْسْتَيْنِ وَفَتْحُ قَيْسَارِيَّةَ

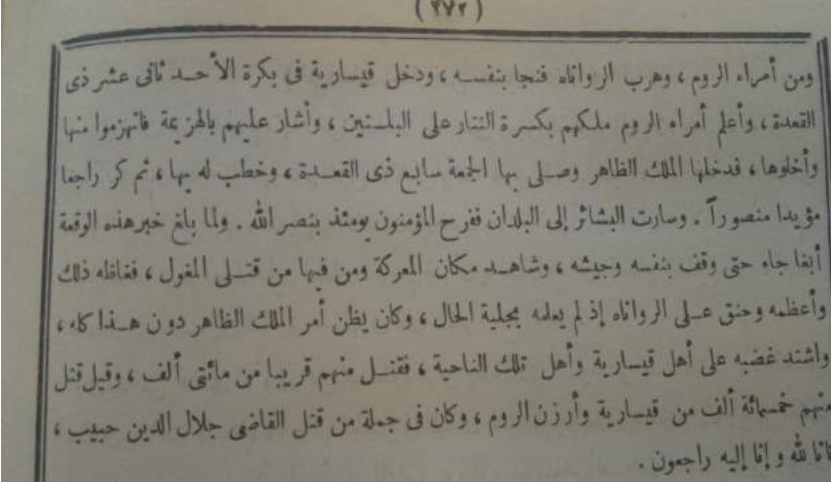
رَكِبَ السُّلْطَانُ مِنْ مِصْرَ فِي الْعَسَاكِرِ ، فَدَخَلَ دِمَشْقَ فِي سَابِعِ عَشَرَ شَوَالٍ ، فَأَقَامَ بِهَا ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ ، ثُمَّ سَارَ حَتَّى دَخَلَ حَلَبَ فِي مُسْتَهَلِّ ذِي الْقَعْدَةِ ، فَأَقَامَ بِهَا يَوْمًا ، وَرَسَمَ لِنَائِبِ حَلَبَ أَنْ يُقِيمَ بَعْسُكِرَ حَلَبَ عَلَى الْفُرَاتِ لِحَفْظِ الْمَعَابِرِ ، وَسَارَ السُّلْطَانُ فَقَطَعَ الدَّرْبَ بِنَدَى فِي نِصْفِ يَوْمٍ ، وَوَقَعَ سُنْقُرُ الْأَشْقَرُ فِي أَثْنَاءِ الطَّرِيقِ بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِنَ الْمُغُولِ ، فَهَزَمَهُمْ يَوْمَ الْخَمِيسِ تَاسِعِ ذِي الْقَعْدَةِ ، وَصَعِدَ الْعَسْكَرُ الْجِبَالَ ، فَأَشْرَفُوا عَلَى وَطَاءِ الْبُلْسْتَيْنِ ، فَأَرَأُوا التَّتَارَ قَدْ رَتَّبُوا عَسْكَرَهُمْ وَكَانُوا أَحَدَ

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye fi't-Tarih*, Tahkik: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Hecer, 1419/1998, XVII, 524.

B- Aynı konunun devamında ise, Memluk sultanı Baybars'ın, bahsi geçen savaştan sonra "Bilistin"e girdiği, orada Cuma namazı kıldığı ve hutbe okuduğu kaydı da tercüme metinde yer almaktadır. İlgili kısmın tercümesi ve Arapça metni aşağıda verilmiştir:

den de bir grup esir alındı. Esirler arasında Rum ümerası da vardı. Pervane kaçıp kendini kurtarmış ve zilkade ayının onikisinde pazar sabahı Kisariye'ye girmişti. Rum emirleri hükümdarlarına, Tatarların Bilistin'de bozguna uğradıklarını bildirdiler. Bunun üzerine Rum hükümdarı da Emirlerine, Bilistin'den uzaklaşmalarını ve orayı tahliye etmelerini emretti. Zilkade ayının yedisinde Sultan Melik Zahir, Bilistin'e girdi. Orada cuma namazını kıldı ve hutbe irâd etti. Sonra güçlenmiş ve muzaffer olarak geri döndü. İslâm ülkesinin bütün beldelerinde sevinç davulları çalındı. Müminler o gün Allah'ın zaferi sebebiye çok sevinmişler-

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarih*, Terc. M. Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1995, XIII, 464.

Ibn Kesir, *el-Bid'aye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, Kahire 1932, XIII, 272.

جانِب ، و قَتَلُوا مِنْهُمْ خَلْقًا كَثِيرًا ، وَقُتِلَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ أَيْضًا جَمَاعَةٌ ، وَكَانَ فِي
بُحْلَمَةَ مَنْ قُتِلَ مِنْ سَادَاتِ الْمُسْلِمِينَ الْأَمِيرُ الْكَبِيرُ ضِيَاءُ الدِّينِ ابْنُ الْخَطِيرِ ،
'و' سَيْفُ الدِّينِ قِيْمَازٌ ، وَسَيْفُ الدِّينِ قَفْجَقُ^(٢) الْجَاشَنْكِيْر ، وَعَزُّ الدِّينِ أَيْتِكُ
الشَّقِيْفِيُّ^(٣) ، وَأَسِرَ جَمَاعَةٌ مِنْ أَمْرَاءِ الْمُعَوْلِ وَمِنْ أَمْرَاءِ الرُّومِ ، وَهَرَبَ الْبِيْرَوَانَاهُ ،
فَنَجَا بِنَفْسِهِ ، وَدَخَلَ قَيْسَارِيَّةَ فِي بُكْرَةَ الْأَحَدِ ثَانِي عَشَرَ ذِي الْقَعْدَةِ ، وَأَعْلَمَ أَمْرَاءُ
الرُّومِ مَلِكَهُمْ بِكَسْرَةِ التَّنَارِ عَلَى الْبُلْسْتَيْنِ ، وَأَشَارَ عَلَيْهِمُ بِالْهَزِيمَةِ ، فَانْهَزَمُوا مِنْهَا
وَأَخْلَوْهَا ، فَدَخَلَهَا الْمَلِكُ الظَّاهِرُ ، وَصَلَّى بِهَا الْجُمُعَةَ سَابِعَ عَشَرَ ذِي الْقَعْدَةِ ،
وَحُطِبَ لَهُ بِهَا ، ثُمَّ كَرَّ رَاجِعًا مُؤَيَّدًا مَنْصُورًا . وَسَارَتْ بِذَلِكَ الْبِشَائِرُ إِلَى الْبُلْدَانِ ،
فَفَرِحَ الْمُؤْمِنُونَ يَوْمَئِذٍ بِنَصْرِ اللَّهِ تَعَالَى . وَلَمَّا بَلَغَ خَيْرُ هَذِهِ الْوَقْعَةِ أَبْغَا جَاءَ حَتَّى وَقَفَ

Ibn Kesir, *el-Bid'aye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, , 524.

Değerlendirme:

a) Görüldüğü gibi, mütercim ve/veya redaktör, “Bilistin”i bir yer adı olarak değerlendirmiş ve buranın “Bostan” adında Anadolu’da bulunan bir şehir olduğunu kabul etmiştir. Bunu da *Mu’cemü’l-Bıldan* adlı esere dayandırmıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, mütercim, mezkur kelimenin (البستين) başında bulunan Arapça elif ve lâm harflerini, harf-i tarif olan elif-lâm zannetmiş; Türkçe telaffuza uygun olması için de bu elif-lâm düşürerek kelimeyi okunmuştur.

Öte yandan, Yakût el-Hamavî’nin meşhur coğrafya sözlüğü olan *Mu’cemü’l-Bıldân* adlı eserde “Bilistin” adında bir madde veya bir yer adı da geçmemektedir.

Bu durumda, bu mühim eserin tercümesinde, son derece fahiş bir hata ile, gerçekte olmayan iki şehir icat edilmiştir. Bu ise okuyucuya yanlış bilgi vermek ve tarihi çarpıtmak olarak yorumlanabilir.

Peki mütercim ve/veya redaktör böyle fahiş bir hataya niçin düşmüşlerdir? Öyle anlaşılıyor ki, yukarıda da belirtildiği üzere mütercim ve/veya redaktörün bu tarihi konu hakkında maalesef bilgi sahibi olmadıkları anlaşılıyor. Yine aynı şekilde fahiş bir hata ve tamamen yanlış hükümle verilen dipnotta geçen “Bostan” (?) adlı şehrin, “Bilistin” (?) olduğu iddiası da izah edilebilecek bir yön barındırmamaktadır. İbn Kesir’in bu değerli eserinin tercümesinde bu son derece yanlış ifadelerin bulunması, mazur görülebilir bir durum değildir.

Nitekim mütercim ve/veya redaktör, konu hakkında bilgi sahibi olsalardı, adı geçen yerin Bilistin değil; Elbistan olduğunu bilirdiler ve dipnot olarak da hakikate muğayir olarak belirttikleri “Bostan” diye bir şehir olduğunu iddia etmezlerdi.

Eserin (*el-Bidâye*) Arapça orijinal nüshasında hangi kelime geçmektedir? Bu da yine aşağıdaki metinde görüleceği üzere, “Elbülüsteyn” şeklinde okunabilecek bir kelimedir. Nitekim Yakût el-Hamavî’nin *Mü’cemü’l-Bıldan* adlı eserinde, İbn Kesir’in *el-Bidâye*’sindekinden küçük bir farkla, ikinci sıradaki lâm harfi düşürülmüş olarak “Ebülüsteyn” maddesi geçer. Bununla birlikte bazı kaynaklarda “Ebülüstân” şekli de vârittir.⁷ Yâkût el-Hamavî, Ebülüsteyn’in, Anadolu’da Müslümanların elinde bulunan meşhur bir şehir olduğunu ve Selçuklulardan Kılıç Arslan oğulları tarafından idare edildiğini kaydetmektedir.⁸ Dolayısıyla adı geçen yerin, tarihi olayın da cereyan ettiği “Elbistan” olduğu açıktır. Bu husus hemen bütün tarihçiler tarafından bilinir ve metinde bahsedilen “Elbistan Savaşı” ile ilgili Türkiye Selçuklu tarihi kaynak ve araştırmalarında yeterince malumat vardır.⁹

⁷ Aksaraylı Mahmud, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Farsça nüsha), 113.

⁸ Bkz. Yâkût el-Hamavî, *Mu’cemü’l-Bıldân*, I, 25. Ayrıca kırs. Safiyyüddin Abdülmü’min el-Bağdadî, *Merâsidü’l-İttulâ*, I, 47.

⁹ Mesela bkz. İbn Bibi, *el-Evâmir*; 615 vd. (İbn Bibi, Elbistan savaşını manzum olarak aktarır); Aksaraylı Mahmud, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Farsça nüsha), 113 vd.; Aksarayî, *Müsâmeretü’l-Ahbâr*, (Türkçe nüsha), 87 vd.; *Baypars Tarihi*, 84 vd.; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, 49; Turan, *Selçuklular Zamanında*

b) Aynı yerde geçen ve tercümede konu başlığı içinde zikredilen “Kisariye”nin ise neresi olduğu belirtilmemiştir. Esasen bu kelimenin okunuşu da hatalıdır. Mütercim ve/veya redaktör, ilgili kaynak ve aratırmalara göz atmış olsaydı, bu kelimenin “Kaysâriyye” şeklinde uzatmalı okunabileceğini takdir ederdi. Bununla birlikte bu kelime uzatmasız olarak “Kaysariyye” şeklinde de yazılmaktadır. Dolayısıyla mezkur kaynak ve araştırmalardan hareketle, “Kisariye” (?)/Kaysâriyye’nin de Kayseri olduğu kolayca anlaşılırdı. Nitekim ilgili kaynak ve araştırmalarda bunu açık bir şekilde görmek mümkündür.¹⁰

c) Sultan Baybars’ın Elbistan Savaşı’ndan sonra, tercümede “Bilistin” olarak zikredilen Elbistan’a girip Cuma namazı kıldığı meselesi de yine konunun özünün mütercim tarafından kavranmadığını ve bilinmediğini göstermektedir. Nitekim, Baybars, bu savaştan sonra Elbistan’a değil; Kayseri’ye girmiş ve Cuma namazını da orada kılmıştır. Konu ile alakalı kaynak ve araştırmalar bu bilgiyi sarih bir şekilde vermektedirler.¹¹ Bu durum, tarihi bilginin çarpıtılması sonucunu doğurur.

Dolayısıyla mütercim ve/veya redaktörün, Ortaçağın bu önemli kaynağını tercüme ederken, kaynağın verdiği bilgiye ters bilgi vermekte olduğu gibi, Selçuklu tarihine dair konular hakkında da bilgi sahibi olmağı anlaşılıyor. Bu ise önemli bir tarih eserinin tercümesini gerçekleştiren kişiler için mazur görülebilecek bir yön olmayıp, ciddi bir nakısadır.

Sonuç

Yukarıda tahlile tabi tutulan tercüme eser, halihazırda tarihçiler ve araştırmacılar tarafından kullanılan ve yararlanan bir kaynak eserdir. Ne var ki bu tercüme eser, incelenen süreç açısından “bilimsel tercüme” olarak bir hayli problem taşımaktadır. Bu bakımdan kaynak olarak kullanımında azami derecede dikkatli olunması gerekir. Bu çerçevede kaynak eserlerin tercümesinin neşrinin daha sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için bazı hususlar göz önünde tutulabilir.

Nitekim kaynak neşri, tarih bilim insanlarının en önemli ödevlerindendir. Selçuklu tarihinin kaynak dilleri olan Arapça, Farsça, Ermenice, Süryanice, Gürcüce, Grekçe ve Latince dillerini bilen mütehasısların, yapacakları kaynak tercümelerinde, sadece yayınevlerinin editoryal hizmetleriyle sınırlı kalmamaları, ilgili sahanın tarihçilerinden de destek almaları, sağlıklı ve doğru bir neşriyat yapabilmeleri açısından önemli görünüyor. Zira filologların, tercüme ve kaynak neşri münasebetiyle tarih bilgisine sahip olmalarının ehemmiyeti, mevcut neşirler yüzünden artmaktadır. Yabancı bir metnin sadece lafzi manası esas alınarak yapılan çeviriler, eksik ve hatalı neşre yol açabiliyor.

Türkiye, 562-564; N. Kaymaz, *Pervane Muineddin Süleyman*, 158 vd.; Kafesoğlu, “Selçuklular”, *İA*, X, 384;

¹⁰ Aksaraylı Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr* (Farsça nüsha), 115; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 89; *Baybars Tarihi*, 87; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 564; Kaymaz, *Pervane Muineddin Süleyman*, 164; Ersan, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, 111;

¹¹ *Baybars Tarihi*, 87; *Tarih-i Âl-i Selçuk*, 49; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 564; Kaymaz, *Pervane Muineddin Süleyman*, 164;

Öte yandan tarihçinin bir diğer ödevi de yapılan kaynak neşrini tetkik ve tenkit etmektir. Esasen, hatalı ve kalitesiz tercümeyle kaynak neşriyatının önüne geçilmesi, hem bireysel hem de kurumsal denetime tabi olmalıdır. Kurumsal düzeyde tarih kaynaklarının neşrini, bilimsel ve akademik yönü itibarıyla Türk Tarih Kurumu üstlenebilir. Denetleme mekanizmasının da yine filolog ve tarih bilim adamlarından teşekkül edecek bir komisyon aracılığı ile işletilmesi mümkün olabilir. Bu husus, Türk tarihine ait tarihi kayıtların olması gerektiği gibi, doğru, bilimsel ve seçkin bir hassasiyet içerisinde günümüze aksettirilebilmesini sağlayacak olan kaliteli kaynak neşrinin yapılabilmesini mümkün kılacak en önemli adımlardan biri olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimüddin Mahmud,, *Müsâmeretü'l-Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, (Farsça nüsha) Neşr: Osman Turan, TTK Yay., 2. Baskı, Ankara 1999.
- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2000.
- el-Bağdadî, Safiyyüddin Abdülmü'min b. Abdülhak, *Merâsidü'l-İttılâ alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ*, Terc. H. İbrahim Gök, Cilt: I, TTK Yay., Ankara 2014.
- Baypars Tarihi*, Türkçe çev. Ş. Yatkaya, TTK Yay., Ankara 2000.
- Ersan, Mehmet, *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010.
- Gök, H. İbrahim, "İbn Hallikan'da Selçuklu Biyografileri-I", Selçuk Üniversitesi, *Edebiyat Dergisi*, (2006), Sayı: 15, 79-96.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye fi't-Tarih*, XIV Cilt, Kahire 1932.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, *Büyük İslâm Tarihi*, Türkçe tercüme: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, XV Cilt, İstanbul 1994-1995.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, (Tornberg neşri), Dâr Sadr, Beyrut 1399/1979.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslâm Tarihi*, Redak.:Mertol Tulum, Bahar Yay., İstanbul 1988.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Selçuklular", *İA*, X, 353-416.
- Kaymaz, Nejat, *Pervâne Muînü'd-dîn Süleyman*, Ankara Ü. DTCF Yay., Ankara 1970.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, Kuruluş Devri*, TTK Yay., Ankara 1989.
- Özaydın, Abdülkerim., "İbn Kesîr", TDVİA, XX, 132-134.
- Raşîd al-Din Fazlallah, *Câmiu't-Tevârih*, Neşr: Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1999.

- er-Râvendî, *Rahatü's-Sudûr ve Âyeti's-Sürûr*, Türkçe çev. Ahmed Ateş, TTK Yay., Ankara 1957.
- Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Arapça neşr: Muhammed İkbâl, Lahor 1933.
- Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, Türkçe terc. Necâti Lûgal, TTK Yay., Ankara 1943.
- Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Vakfı Yay., İstanbul 1998.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., 18. Basım, İstanbul 2014.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul 2016.
- Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1979.

UTBÎ, BEYHAKÎ VE GERDÎZÎ'NİN ESERLERİNİN GAZNELİ VE SELÇUKLU TARİHÇİLİĞİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

MUSTAFA AKKUŞ *

İZZETULLAH ZEKÎ *

Özet

X. asrın sonlarında Gazne ve çevresinde güçlü bir devlet kuran Gazneliler, Sultan Mahmud'un iktidarıyla İslam Dünyasında XI. Yüzyılın en büyük Türk devletini haline gelerek Hindistan topraklarında İslam'ı hâkim kılmışlardır. Gazneli Mahmud ve onu takip eden sultanlar, saraylarında yer verip destekledikleri arif, edip, tabip ve tarihçi gibi âlimlerle hakimiyet sahalarını ilim, kültür ve medeniyetin merkezi haline getirmişlerdir. Başta Gazneli Mahmud olmak üzere Gazneli Sultanları fetih hareketleri ve siyasi faaliyetlerinin amacının iyi anlaşılması için Utbî, Beyhâkî ve Gerdîzî gibi tarihçileri sürekli yanlarında tutmuşlar, Horasan, İran, Turan, Hindistan ve Irak seferlerine beraberinde götürmüşlerdir. Bunlar da Gazneli Mahmud ve Gazneli Devleti'nin şan ve şöhretini ebedileştirmek için *Târîh-i Utbî* (*Târîh-i Yemîni*), *Târîh-i Beyhakî* ve *Târîh-i Gerdîzî* (*Zeynü'l-Ahbâr*) gibi eserlerini kaleme almışlardır. Farsça ve Arapça olarak yazılan bu eserler Gazneli ve Selçuklu tarihin temel kaynakları olup, gerek dil bakımından ve gerekse tarihçilerin mezhep farklılığı, sultanlara yakınlıkları, olaylara taraf olmalarından kaynaklanan anlatımları tarihi hakikatleri anlamak açısından bazı sorunları beraberinde getirmiştir.

Utbî, Gazneli Mahmud'un "Yemînüddeve ve Emînülmille" lakabına izafeten kaleme aldığı *Târîh-i Yemîni* adlı eserinde, Gerdîzî, Sultan Abdürreşid'in lakabı "*Zeynülmille*"'ye nispeten *Zeynü'l-Ahbâr* (*Târîh-i Gerdîzî*) diye adlandırdığı eserinde Gazneli Mahmud ve devletini övmüşler, Gazne devletinin kalıcı olması için dualarda bulunarak tenkitçi bir yaklaşımdan uzak durmaya çalışmışlardır. Taraf olduklarından dolayı Gaznelilerin diğer devletler ve halklarla ilişkilerinde çoğu zaman objektif olamamışlar, Selçuklu Türkmenleri hakkındaki kayıtlarında hakikatleri Gazneli gözüyle zikretmişlerdir. Beyhakî, de *Târîh-i Beyhakî* adlı eserini yazarken Gazneli devletinin bir kâtibi olmasına rağmen Sultan Mesud'un dirayetsiz ve müsrif kâr davranışlarını ağır bir dille eleştirmekten çekinmemiştir. Bu tebliğde bahsi geçen tarihçilerin eserlerini Gazneli ve Selçuklu tarihçiliği açısından inceleyerek görüşlerinin farklılığının sebep ve sonuçlarını ortaya koymayı hedefliyorum.

Anahtar kelime: Gazneliler, Selçuklular, Utbî, Beyhakî, Gerdîzî, Bîrûnî

* Dr. Öğr. Üyesi , Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilim Fakültesi Tarih Bölümü Konya/TÜRKİYE akkus75@hotmail.com.

* Dr. Öğr. Üyesi , Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Burdur/TÜRKİYE. izzetullahzeki@yahoo.com.

AN ANALYSIS AND CRITIQUE OF UTBİ, BEYHAQÎ AND GARDİZİ'S
PIECES IN ACCORDANCE WITH THE GHAZNAVİD AND SELJUKİD
HISTORIOGRAPHY

Abstract

Ghaznavids, which established a strong state in Gazne and its vicinity at the end of the nineteenth century, became the largest Turkish state of the eleventh century in the Islamic world with the rule of Sultan Mahmud and made Islam dominant in the lands of India. Mahmud of Ghazni and the sultans who had the throne after him supported scholars such as the sages, physicians and historians in their palaces thanks to their inclination to turn their state into a center of science, culture and civilization. Ghaznavid Sultans, particularly Mahmud of Ghazni, kept the historians, such as Utbi, Beyhaqi and Gardizi, with them at their disposal, and took them along with Khorasan, Iran, Turan, India and Iraq in order to expose and explain their plans for expansion. These historians wrote works such as *Târîkh-i Utbi* (*Tarikh-i Yemini*), *Tarikh -i Beyhaqi* and *Tarikh -i Gardîzî* (*Zaynu'l-Akhbar*) to perpetuate the glory and glory of the Ghaznavids and Ghaznavid State. These works, written in Persian and Arabic, are the main sources of the history of Ghaznavids and Seljuks, and have brought some problems in terms of understanding the historical truths both in terms of language and in terms of denomination of historians, their closeness to the sultans, and their expression of being a party to the events.

Utbi's work *Târîh-i Yemînî*, which was written in praise to Mahmud of Ghazni in accordance with the nicknames "Yaminuddevle ve Aminulmillah", Gardizi's book named "*Zaynulmillah*" in parallel to *Zaynu'l-Akhbar* of Sultan Abdurraşid and Mahmud of Ghazni praised his state, and remained limited in terms of a critical approach by praying for the state of Gazne to be permanent. Because of their association beside a party, they could not be objective in the relations of Ghaznavids with other states and peoples. Bayhaqi, the writer of *Tarikh-i Bayhaqi*, did not hesitate to criticize Sultan Masud's unscrupulous and wasteful profit behavior despite being a secretary of the Ghaznavid state. The works of the historians mentioned in this paper will be examined in terms of Ghaznavid and Seljuk historiography and the reasons and results of the differences of their opinions will be revealed.

Keywords: Ghaznavids, Seljuks, Utbi, Bayhaqi, Gardizi.

Giriş

Gazneliler, Hindistan'a yaptıkları seferlerle bölgenin Müslüman olmasını sağlayarak İslam dünyasında mümtaz bir konum elde ederek XI. yüzyılın başlarında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'ı da içine alan dönemin en büyük devletini kurmuşlardır. Gaznelilerin bu faaliyetlerinin sonraki nesillere aktararak onların tanınması ve bilinmesinde en önemli rol, şüphesiz yetiştirdikleri büyük tarihçilerindir. Bu konuda en büyük pay, Gazneli tarihçi Beyhakî'ye aittir. Yine XI. asırda Gaznelilerden sonra ortaya çıkan Gazneli hakimiyetindeki Horasan'da

kurulan ve iki yüzyıl süreyle dünya siyasetine yön veren güç Selçuklular olmuştur. Selçuklu Türkmenleri Tuğrul ve Çağrı Beylerin liderliğinde, onların siyasi dirayetleri, askeri kabiliyetleri ve üstün zekâları sayesinde İslam bayraktarlığını yapan Büyük Selçuklu Devleti'ni kurmuşlardır. Böylece başta Abbasi Halifeliği olmak üzere İslam birliğini koruma çabasında olan Gazneliler ve daha sonrada Selçuklular, İslam âleminde önemli hizmetler üstlenmişlerdir. Doğal olarak Gazneliler ile aynı coğrafyada yer alan Büyük Selçuklu Devletinin doğuşu ve kuruluşu süreci sancılı olmuş, Türk-İslam tarihi açısından aynı gaye ve amaçla hareket eden Gazneli Devleti ile mücadeleyi de beraberinde getirmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti tarihi açısından en kıymetli eserler Gazneli tarihçilerin kaleme aldığı kaynaklardır. Selçuk tarihi ile ilgili en önemli bilgileri dönemin çağdaş Gazneli tarihçilerinden Utbî, Gerdîzî ve Beyhakî nakletmektedir. Nitekim büyük tarihçi Utbî, *Târîh-i Yemînî* adlı eserinde henüz bir devlet olarak ortaya çıkmayan Selçuklulardan Türkmenler şeklinde bahsederken eserin Farsça mütercimi Curfadedkânî takrizinde “Zikr-i Mahamid-i Selcûkiyân” başlığı altında Selçukluların büyük tarihçilerinin olmadığını, Selçuklu tarihini yazacak âlimlerin himaye edilmediğini beyan ederek sadece Selçuklu tarihinin neden daha az bilindiğine dair bilgiler vermektedir.¹ Gerdîzî ise Selçuklulardan bahsederken Sultan Mahmud Maverûnnehr'de iken Türkistan'ın önde gelenlerinden bir grup Türkmen'in ona gelerek kendi emirlerinin zulmünden şikâyette bulunmalarından itibaren ele almaktadır. Ona göre Sultan Mahmud'a gelen Türkmenler: “*Biz dört bin haneyiz, eğer fermanın varsa, zat-ı âliniz kabul ederse Ceyhun'dan geçerek Horasan'da yurt edinelim. Bizden gönlünüz rahat olsun, sizin vilayetinize bolluk gelecektir. Biz köylüyük, çok koyunumuz var, ordunuz bizimle çoğalacaktır.*” derler. Bu söz üzerine Sultan Mahmud'un müsaadesi ile Selçuklu Türkmenleri dört bin hane erkek, kadın, çoluk çocuk, koyun, deve ve atlarıyla Ceyhun nehrini geçip Serahs, Ferâve, Bâverd bölgelerine inerler.² Selçuklular tarihi açısından çok değerli eserlerden biri de *Târîh-i Mesûdî* olarak da bilinen *Târîh-i Beyhakî*'dir

Utbî ve *Târîh-i Yemînî* Adlı Eseri

Gazneli Mahmud'un “*Yemînüddeve*” lakabına nispetle *Târîh-i Yemînî* olarak da bilinmekte olan *Târîh-i Utbî*, 412/1021 yılında Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbar el-Utbî er-Râzî (ö.427/1036) tarafından kaleme alınmıştır. Eserin müellifi Utbî, aslen Reyli olup V/XI. yüzyılda Horasan'da yaşamıştır.³ Edebî yönü ağır olan Utbî, şiirle ilgilenmesinin yanı sıra tarihi olayları *Târîh-i Utbî* ile *Letâyifü'l-Kütüb* adlı eserlerinde kaleme almıştır. Utbî, gençlik yıllarında Rey'i terk ederek Horasan'da bulunan dayısını yanında yerleşmiş, dayısının ölümünün

¹ Ebu Nasr Muhammed b. Abdülcebbar Utbî, *Târîh-i Yemînî*, çev: Ebu'ş-Şeref Nasih b. Zafer Curfadedkânî (603H.) Tahkik Eden: Cafer Şiar, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran, 1966, s.10.

² Ebu Said Abülhey b. Dahhak b. Mahmud Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr: Rahim Rızazade Melik, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengi Yayınları, Tahran, 2005, s. 275.

³ Rey, meyveleriyle meşhur Cibâl bölgesinin en büyük şehirlerindedir. Nîşâbur'a 160 fersah, Kazvin'e 27 fersah uzaklıktadır. Şehâbiddin Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdadî, *Mucemü'l-Buldân*, III, I. Baskı, Dâr-ı Sadr, Beyrut, 1939, s. 116.

ardından Sâmânîlerin emirlerinden Ebû Ali es-Simcûrî ile Sebük Tegin'in yanında kalmıştır. Daha sonra Nişâbur'da bulunan Gazneli Mahmud'un yanına geçmiş, 412/1021 tarihinde Gazneli Mahmud'un saltanatı hakkında *Târih-i Yemîni* adlı eserini yazmış ve 427/1035 yılında vefat etmiştir.⁴

Utbi, bu eseri yazmasının iki önemli sebebi olduğunu beyan etmiştir. Bu sebeplerden ilki Utbi'nin kendi ifadesiyle “*şefkat ve kerem sahibi*” olan Gazneli Mahmud'un adının ölümsüzleştirmek istemesidir. İkinci olarak yine Utbi'nin kendi ifadesiyle “*şân, şöret, güç ve adalet sahibi olan*” Gazneli Mahmud'un hayat hikâyesini ortaya koymayı hedeflemiş olmasıdır.⁵ Ayrıca Utbi, eserinin muhtelif yerlerinde Gazneli Mahmud'un güzîde bir hayata sahip olduğunu, ömrünü büyük işler için harcadığını ve Müslüman devletlerin kurulmasının sağladığını ifade ederek onun kânun, ilim ve fenle uğraştığını dile getirmiş, eserini bunların zayi olmaması için kaleme aldığını söylemiştir.⁶

Utbi, eserinde genel olarak Sâmânîlerin son dönemlerinden itibaren Gazneli Mahmud'un dönemine kadar olup biten olaylara değinerek Gazneli Mahmud'un fethettiği yerlerden olan Bhâtiya, Mutlan, Nagarkot, Narâyan ve Thânesâr'ın sebep ve sonuçlarından bahsetmiştir. Bu olayları da âdetâ Gazneli Mahmud'un adımlarını tek tek izlercesine takip etmiş ve bize aktarmıştır. Bunun yanı sıra Sâmânîlerin sülâlesi ve Sîstân'ın emirlerinden Halef b. Ahmed'in hanedanı, Ziyârî hanedanı, Simcûrîler ailesi, Karahanlılar hanedanı, Gürülular, Garcistân padişahları, Deylemîler, Hârizmşahlar ve Afganlar hakkında bilgi vermiştir.⁷

Gazneli Mahmud, *Târih-i Utbi*'nin müellifi olan Utbi'ye çok güvendiği için Garcistân hükümdarına elçi olarak göndererek kendisine itaat etmesini istemiştir. Utbi, Garcistân hükümdarı Şâr Ebû Nasr b. Muhammed b. Esed tarafından saygı ile karşılanmış, Garcistân hutbelerini Gazneli Mahmud'un adına okutulmasını sağladıktan sonra Şâr'ın Gazneli Mahmud'a gönderdiği mektuplarla beraber Gazne'ye dönmüştür.⁸ Gazneli Mahmud'un vefatından sonra bir süre de Sultan Mesud'un hizmetinde çalışmıştır. Hayatının sonlarında Nişâbur'a yerleşip ilim ve edebiyâta meşgul olan Utbi 427/1036 yılında vefat etmiştir.⁹

Eser, Arapça edebî, adalı ve ağır bir dille yazılmış olup, neredeyse olayların yarısı bize şiirlerle aktarılmıştır. V/XI. asırda yazılan eser, kendi döneminden sonra ortaya çıkan birçok olaylara kaynaklık teşkil etmiştir. VII/XIII. asrın başlarında Arapçadan Farsçaya tercüme edilen eserde Utbi, dönemin diğer yazarları gibi Gazneli Mahmud'u övmüş, onun Allah tarafından teyid edildiği kanaatini taşımış ve

⁴ Utbi, a.g.e., 1966, s. 22; İzzetullah Zeki, Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Doktora Tezi, Konya, 2018, s. 3.

⁵ Utbi, a.g.e., 1966, s. 9.

⁶ Utbi, a.g.e., 1966, s. 18.

⁷ Utbi, a.g.e., 1966, s. 16.

⁸ Halilullah Halîlî, *Saltanat-ı Gaznevîyân*, I. Baskı, Afganistan İslâm Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Kâbil, 2013, s. 26.

⁹ Erdoğan Merçil, “Utbi Muhammed b. Abdülcebbâr”, *DİA*, XLII, İstanbul, 2012, s. 236.

kerâmetleri olduğunu dile getirmiştir.¹⁰ *Târih-i Utbî* edebî bir dilde yazıldığı için günümüze kadar defalarca farklı dillere tercüme ve şerh edilmiştir.¹¹

Utbî, eserinde Sultan Mahmud hakkında birçok şiir kaleme almıştır. O bir şiirinde Sultan hakkında şöyle yazar: “Eğer ölüm dışında başka bir şey ona gelseydi kardeşi keskin kılıçlarıyla koşar ve karşılık verirdi. Yeminü’ d-devle halkın umudu, dinin ışığı ve iftiharî olan bir padişahdır. Ancak Allah’ın iradesi gerçekleşecek bunlar ağır darbeleriyle yerde sürünecektir.”¹² Yine Utbî Nasr b. Nasirüddin’in ölümü üzerine Sultan Mahmud hakkında şöyle yazar: “Güzel varlığa, naipliğe sahip olan, doğunun kralı, batının efendisi dönemin yol göstericisi Sultan Yeminuddevle ve Eminülmille’dir.”¹³ Yine Utbî’nin beyanına göre Gazneli Sultan Mahmud vakıf ve hayır işlerine çok dikkat edermiş. Bir zaman Sultan Mahmud, Şeyhülislam Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed en-Nasihi’yi vakıf işlerini takip etmek üzere Horasan’a gönderir. Utbî’nin de yer aldığı bu yolculukta yüz bin dinar fakirler için toplanmış, daha önceden fakirler için bir yardım olmamıştı.¹⁴

Utbî, eserinde en çok bahsettiği, övgüyle zikrettiği hadiselerden biri Gazneli Mahmud’un Hindistan fetihleridir. Utbî, Gazneli Mahmud’un bu seferlere çıkış sebebini de şöyle özetler: “Sultan Mahmud niyet ettiğini adağını yerine getirmek, günün sayfalarını magâzi ve makamlarla süslemek, güzel işler yaparak sevabını artırmak, yüce Allah’a yakınlığını tekit etmek, hakkı desteklemek, İslam’ı yüceltmek için dinin yıldızı, şeytanın recmi olan yardımcıları ile Hindistan’a doğru yola çıkar.” diye zikreder. Onun Hint seferlerindeki tutumunu anlatırken de bunu şöyle ortaya koyar. “Hindistan’a varınca orduyu, Hint diyarını tahrip etmesi, kâfirleri ta’zibe uğratmaları, putları kırmaları konusunda serbest ve gevşek bırakırdı. Bölgenin önde gelenleri ve diğer büyüklerini cehenneme gönderir. Kendisi sağ salim, zafer ve bol ganimetle dârü’l-mülk olan Gazne’ye döner.”¹⁵

Utbî, Hindistan seferlerini çok canlı ifadeleri, teşbihlerle süslediği gözlemleri ve süslü kelimelerle bezediği şahitliklerini anlatır. Savaşı ve savaş sahnelerini çok canlı ağıdalı ifadelerle tasvir eder. Mesela Utbî Mahmud’un Tanisar seferini anlattığı kısmın bir bölümünü şöyle anlatır: “Sultan da gaza niyetinde bulunarak İslam bayrağını o bölgede dalgalandırmak, putları yıkmak için cihat için terbiye ettiği, kâfirin kanına susamış olan ordusu ile Tanisar’a doğru yönelir. Issız, havasız, susuz, güneş gölgesi görmeyen ve imareten haberi olmayan yerleri geçer. Allah’ın yarımıyla var olan korku ve şüphelerini atar, o bölgeye ulaşır. Karşlarına taşlı ve sulu bir nehir, yüksek dağlar, taşlı tarlalar çıkar ki kâfirler o dağlara yerleşmiş, güçlerinden dolayı cebretmeye başlamışlardı. Sultan’ın ordusu iki ayrı yerden sudan geçer, şirk ehline karşı savaşa başlar. Gün batımına doğru İslam ordusu saldırarak düşmanı mağlubiyete uğratar, ceberut ehli olanlar kaçar, filleri kalır. Sultan’ın

¹⁰ Utbî, a.g.e., 1966, s. 17.

¹¹ Utbî, a.g.e., 1966, s. 36.

¹² Utbî, a.g.e., s. 404.

¹³ Utbî, a.g.e., s. 494.

¹⁴ Utbî, a.g.e., s. 475.

¹⁵ Utbî, a.g.e., s. 311-312.

*filleri arkalarından gider hepsini Sultan'ın yanına getirir. Öyle kan dökülür ki bölgedeki nehir taharet özelliğini kaybeder, içilmesine müsaade edilmez. Eğer gecenin karanlığı mani olmasaydı o zalimlerin hiçbiri canlı kalmazdı.”*¹⁶ Utbî Gazneli Mahmud'un Hind seferlerinde başarısını ayet ve hadisler ışığında açıklar, onun muvaffakiyetinin İslam Dini ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in mucizelerinin bereketiyle ve yüce Allah'ın yardımıyla olduğunu zikreder.¹⁷

Tarih-i Yemini'de Selçuklular hakkında da mahdut da olsa bilgiler mevcuttur. Sultan Mahmud'un Horasan ve Harzem faaliyetleri hakkında bilgi verirken buradaki Türkmenlerden bahseder. Curfedakanî'nin tercümesinde Zikr-i Mahamid-i Selcûkiyân (Selçukluların övme ve anma), adlı bir bölüm mevcut olup burada Selçuklular ve Selçuklu sultanları hakkında kısa bilgiler zikredilir. Burada Selçuklular ile ilgili dikkat çekici ifadeler de kullanılır. Onlar hakkında: *“Onların anıları ceridelerden (günlük, gazete) silinecektir. Çünkü fazıl ehli olanlar onların döneminde bir hisseye, şansa ulaşmamıştır. Onların gazvelerini, makamlarını makaleler ile şerh etmeye ilgi göstermemiştir. Kimse onların yüceliği, manası ve eserlerinden bahsetmemiştir.”*¹⁸

Utbî eserinde Gazneli-Karahanlı ilişkileri hakkında da bilgiler verir. Sultan Mahmud'un Karahanlı Hanları İlik, Tagan ve Arslan Han ile ilişkilerinden bahseder, Karahanlıların iç işlerine karıştığını anlatır.¹⁹ Karahanlılara verdiği bir davet ve bu davetin içeriği hakkında da bilgiler vererek bu daveti Karun'un bile kiskanacağı bir davet olarak zikreder. Sultan Mahmud'un Karahanlı İlik Han Nasr'ın kızıyla evliliği hakkında da bilgiler verir.²⁰ Ayrıca Utbî, Çin'in Karahanlı topraklarına saldırısını şöyle zikreder: *“Bu arada Çin tarafından İslam'ın nurunu söndürmek, putların sayısını yükseltmek üzere 100 bin kişilik bir ordu gelir. Onlar Din-i Muhammed'in bayrağını her tağutun yıkamayacağını ve her serkeşin burnunun toprağa sürüneceğini bilemezler. Tagan Han ise İslam memleketlerinden yardım çağırısında bulunur ve 100 bin asker toplar. Bunun üzerine Müslümanların gönlüne bir huzursuzluk çıkar. Müslümanlar camilere girerek dua yaparlar. Tagan Han askerleriyle cihada çıkar, eceli karşılar, şehadeti niyet eder. Kuran'daki Allah'ın yardımını umar. (Mümin 51) böylece birkaç gün kılıçlar çarpışır, kanlar dökülür, savaş devam eder. İhlâslı kullarının gönlünden Allah'ın yardım sözü geçer, böylece kendilerini teskin ederler. Şiddetli savaşta Allah'ın yardımı gelir 100 bin kafir kişi yere düşer, başları bedenlerinden kopar. Yaklaşık 100 bin köle Müslümanların eline geçer. Bu fethin sesi bütün İslam diyarında duyurulur. Canlar rahatlar, diller Allah'ın şükrüne açılır. Bu fetihden sonra Tagan Han'ın ömrü sona yaklaşır, vefat eder. Ardından dindar ve takvalı olan kardeşi Arslan Han iş başına gelir.”*²¹

¹⁶ Utbî, a.g.e., s. 335-336.

¹⁷ Utbî, a.g.e., s. 335-336.

¹⁸ Utbî, a.g.e., 1966, s. 9.

¹⁹ Utbî, a.g.e., s. 318-321.

²⁰ Utbî, a.g.e., s.367.

²¹ Utbî, a.g.e., s. 364-367.

Utbi *Tarih-i Yemîni* adlı eserinde adına ithafen yazdığı Sultan Yeminüddeve Mahmud Gaznevî hakkında detaylı bilgiler verip, Gazneli Devleti hakkındaki olayları tafsilatlı zikrederken Selçuklular ve Türkmenler hakkında aktardığı bilgiler çok sınırlıdır. Gazneli Mahmud hakkında zikredilen rivayetlerde mübalağa ve tarafgir davranması beklenirken mahdut olan Selçuklu Türkmenleri hakkındaki verilen bilgilerin objektif ve sade olmasında, eserin kaleme alındığı dönemde Selçukluların yoğun bir aktif siyasi faaliyetlerinin olmaması ile Gaznelilere rakip olacak bir güçte ve tehdit oluşturacak bir potansiyele ulaşmalarının da etkisi vardır. Ayrıca Sultan Mahmud'un azametini ve kudretini ifade ederken bu durumu satırlarına yansıtmaya çalışmış, Saffâriiler gibi diğer devletleri yermekten kaçınmamıştır. Arapçanın ve söz sanatının tüm fonksiyonlarını kullanmış, ağır ağdalı bir nazımla olayları eserine bir oya gibi işlerken, faaliyetleri ve etkileri o dönemde daha sönük olan Selçukluları daha sade ve sınırlı ifadelerle anlatmayı tercih etmiştir.

Gerdîzî ve Zeynü'l-Ahbâr Adlı Eseri

Araştırmamızın ikinci temel kaynağı *Târîh-i Gerdîzî* 443/1051 yılında Ebû Saîd Abdülhey b. ed-Dahhâk b. Mahmud Gerdîzî tarafından yazılmıştır. Eserin müellifi Gerdîzî, soyadını eskiden Gazne'nin bir bölgesi olan Gerdîz'den almıştır. Gerdîzî, Gazne'de büyümüş ve Gazne âlimlerinden eğitim almıştır. *Zeynü'l-Ahbâr*, Sultan Abdürreşid'in lakabı "*Zeynülmille*"ye nispeten *Zeynü'l-Ahbâr* olarak isimlendirilmiş ve *Târîh-i Gerdîzî* olarak meşhur olmuştur. Meşhur Gazneli âlim ve düşünür Ebû Reyhân el-Bîrûnî'nin öğrencisi olan Gerdîzî, yarım asır kadar Gazneliler döneminde meydana gelen olayları izlemiş, sade bir dille bu olayları aktarmaya çalışmıştır. Gazneli tarihçisi olan Gerdîzî Farsça olarak kaleme aldığı eserinde Gaznelilere özel bir iltimas tanıyıp bizzat gördüklerini, bu topraklardaki faaliyetlere ve olaylara şahit olarak devletin genel siyasetini överken, Saffâriiler gibi diğer devletleri yermesi nedeniyle Gazneli hâmisî bir müverrih olarak görülmüştür.²²

Gerdîzî, eserinin Gazneli Mahmud'la ilgili bölümünün yazma sebebini: "*Peygamberler, Keldânîlerin Sultanları (Buhtunnasr'dan İskender-i Makdûnî'ye kadar), İslâm halifeleri ve Horasan emirlerinin tarihlerini okuyarak ve işiterek yazdım. Ancak Gazneli Mahmud ile ilgili olanları, bizzat kendi gözümle gördüklerimi, Nimrûz, Horasan, Hârizm ve Irak'ta olup bitenleri, orada patlak veren savaşları, büyük padişahlara nasıl öfkelendiklerine şahit olarak yazdım. Allah saltanatına zeval vermesin Sultan Yeminüddeve ve Emînülmille hiçbir sıkıntı çekmeden ve kan dökmeden devletin başına geldi. Ben de bu hanedanın haberlerini özellikle hoş ve kısa bir şekilde yazmaya çalıştım*"²³ diyerek açıklamıştır.

Gerdîzî eseri kaleme alma amacının yanında yöntem ve metodu hakkında da bilgi verir. O sanki Utbî'yi de eleştirircesine: "*çok şerhe girmedim çünkü içinden çıkamazdım ve ağır gelirdi.*" ifadesini kullanır. Gerdîzî, *Târîh-i Gerdîzî* veya

²² Gerdîzî, a.g.e., 2005, s. 1; Zeki, a.g.t., s. 4.

²³ Gerdîzî, a.g.e., 2005, s. 253.

Zeynü'l- Ahbâr adlı esrinin yedinci bölümünde “Horasan Emirleri” başlığı altında Gazneli Sultan Mahmud’dan bahseder. Burada Gazneli Mahmud’un sultan oluşu, Abbasi Halifesinden unvan hilat ve lakaplar almasını anlatarak onun Herat ve Sistan seferleriyle Hint seferleri hakkında ayrıntılı bilgiler verir.²⁴ Hint seferlerinin önemi büyüklüğü bölgenin dini ve iktisadi durumu ve sosyal yönleri hakkında da enteresan bilgiler aktarırken Gazneli Mahmud’un gaza ruhu dini uygulamaları ve savaş sırasındaki dini hassasiyetlerini zikreder.²⁵

Gerdîzî dönemin siyaseti ve uluslararası ilişkiler noktasında da bilgiler sunar. O 403/1012 yılında Mısır Fâtîmî halifesinin elçisi Tahertî’nin Horasan’a gelişi hakkında bilgiler verir. Eserinde fakihler ve âlimlerin onun Batini mezhebine sahip olduğunu ve Mısır Fâtîmî Halifesi tarafından elçi olarak gönderildiğini Sultan Mahmud’a bildirdiklerini ve Sultan Mahmud bu haber üzerine elçiyi huzuruna kabul etmeyerek, onu kadı Hasan b. Tahir b. Müslim el Alevî’ye gönderdiğini, Hasan’ında kendi elleriyle onun kellesini aldığı zikreder.²⁶

Gerdîzî’nin tarihinde dönemin siyaseti ve devletlerarası ilişkiler noktasında aktardığı başka bir misalde 406/1015 tarihinde Hârizm hükümdarı Ebu’l-Abbas Mamun b. Mamun, Gazneli Sultan Mahmud’un kız kardeşine talip olduğu hadisedir. Bu isteği Gazneli Mahmud da yerinde görür ve kabul etmesiyle iki devlet arasında akrabalık ilişkileri başlar. Bir ara Hârizm hükümdarı bir grup Hârizm çapulcuları tarafından katledilmesi üzerine Sultan Mahmud hemen bölgeye Muhammed et- Tai kumandasında bir ordu gönderir. Et- Tai’ye ait askeri birlik namaz kılarken Hârizm çapulcuları tarafından katledilir. Bunu işiten Gazneli Mahmud çok öfkelenir, saldırgan Hârizm birlikleri üzerine yürüyerek liderleri Humartaş’ı ve Hârizm’i ele geçirir.²⁷

Gerdîzî Sultan Mahmud’un fethettiği bölgelerde İslam’ın yayılması konusundaki çabalarını da anlatır. Eserinde Sultan Mahmud’a kendi hevesine tapan Kırat bölgesinin haberi ulaştırılınca Sultan Mahmud’un o bölgeyi fethettiği, Kırat hükümdarı ve halkının İslam dinini benimsemesi üzerine de İslam şeriatı ve fıkhnın öğretilmesi için bölgeye hocalar ve kadılar görevlendirerek bölgeye İslam’ın şiar ve şeriatını yerleştirdiğini anlatır.²⁸

Gerdîzî’ye göre Sultan Mahmud çok merhametli ve güzel davranışlı bir sultandı. Kendisine gelenleri sorar ve ne yapılması gerektiği konusunda fikirleri ve ihtiyaçlarını sorardı. Bununla birlikte Sultan Mahmud çok ciddi ve düşmanlarına, isyan edenlere karşı acımasızdı. Hiç fırsat vermezdi.²⁹ Ona göre Sultan, âlim, adil ve cesurdu. Savaşta hep önde savaşırdı. Güçlü bir iradeye ve barışçıl bir kişiliğe sahipti. Muhatabının hal hatırını ve ihtiyaçları sorardı. Doğruyu ve doğruluğu seven biri

²⁴ Gerdîzî, a.g.e., s. 253.

²⁵ Gerdîzî, a.g.e., s. 259.

²⁶ Gerdîzî, a.g.e., s. 261.

²⁷ Gerdîzî, a.g.e., s. 263.

²⁸ Gerdîzî, a.g.e., s. 267.

²⁹ Gerdîzî, a.g.e., s. 377.

olup, isyancılara karşı şedid davranır isyanı bastırır ve düşmanlarına asla müsamaha göstermez acımazdı. Devamlı sarayda oturan bir sultan değildi. Aksine hayatını seferlerle geçiren Müslümanların yardımına koşan ve onları zalimlerden koruyan bir sultandı. Ordusuna güvenir ve ordunun sağ sol, ön ardını kendisini kontrol ederdi. Hediyeleşmeyi severdi.³⁰

Gerdîzî Sultan Mahmud'u anlatırken onun kendisine sığınanları kabul ettiği ve koruduğunu zikreder. Nitekim Selçuklu Türklerini ilk defa o kabul etmiştir. Emir Tus Ebu'l Haras'ın onları öldür demesine karşı sen çok acımazsın demiş ve Selçuklulara merhamet etmiştir.³¹ Fethettiği bölge halkına ilk önce Müslüman olmaları için öğüt verirdi. Gerdîzî'nin aktardığına göre Gazneli Sultan Mahmud put kırmakla meşhurdu. Hindistan putlarını kırmaktan zevk alırdı. Gerdîzî bu konuyla ilgili şöyle bir olayı aktarıyor: "*Sultan'a haber geldi ki Hindistan'ın güneydoğusunda Tanisar adlı bir şehir var, orada büyük putlar bulunmaktadır. Mekke'nin Müslümanlar için ne kadar önemli ise o putlar da onlar için o kadar önemlidir denilince Sultan Mahmud'un hoşuna gider ve hemen bir sefer düzenler. Hint Şah'ı 50 fil yüklü hediye göndereceğini söylese de Sultan orayı fetheder ve putları kırar.*" Bunun dışında Gerdîzî'nin zikrettiği başka bir rivayette Kirat ve Nur adlı şehirlerin olduğu ve bu şehirlerin halkının aslana taptıkları haberi Sultan'a gelince, Sultan hemen oraya bir sefer düzenleyerek bölgeyi fethetmiştir Bölge halkını İslam'a davet etmiş, Müslüman olmak istemeyenlerin kellesini vurarak bütün mal varlıklarını ganimet olarak almış ve Gazne'ye getirmiştir.³²

Gerdîzî'nin aktardığına göre Gazneli Sultan Mahmud Ehl-i Sünnet ve Hanefi mezhebine çok bağlıydı. Bunun dışındaki mezheplere bağlı olanları kabul etmezdi. Âlimleri sever ve halkını ilme teşvik ederdi. Ehl-i Sünnet dışında diğer mezheplerin yayılmasını hoş karşılamazdı. Fethettiği yerlerdeki putları kırar yerine cami yaptırırdı. Fethettiği yerlere İslam'ın yayılması için âlimler gönderirdi. Cihadın ruhunu diri tutmuş ve ele geçirdiği yerleri İslam toprağı yapmak için fethederdi.

Gerdîzî Sultan Mahmud'u Batınilerle mücadele eden rafizi düşmanı bir sultan olarak anlatır. Eserinde Sultan Mahmud'a Rey Şehri ve civarında bulunan bazı kimselerin Batini mezhebinde olduğu haberi verildiğinde Sultan Mahmud hemen adamlarını gönderir, onların bazılarını yakalatır, recm ettirir, bazılarını ise Bust ve Horasan'a gönderirdi diye anlatır. Ona göre Sultan Mahmud ise 420 tarihinde Rey fethinden sonra hastalanmış, Gazne'ye dönünce de vefat etmiştir.³³

Zeynü'l-Ahbar'ın önemli yönlerinden birisi de Selçukluların bölgeye ilk gelişleri hakkında verdiği orijinal bilgilerdir. Gerdîzî Sultan Mahmud'un, Horsan Amidi'ne Mikail b. Selçuk'u üç at, on deve otuz adet koyun ile beraber Horasan'ın bir bölgesine saygın bir şekilde yerleştirmesini emrettiğini ve Horasan Amidi'nin de Mikail b. Selçuk ve kabilesini Dandanakan bölgesine yerleştirdiğini anlatır. Tarihçi,

³⁰ Gerdizi, a.g.e., s. 406.

³¹ Gerdizi, a.g.e., s. 411.

³² Gerdizi, a.g.e., s. 401.

³³ Gerdîzî, a.g.e., s. 279.

Multan fethi sonrası Türkmenlerin Ceyhun'u geçerek Horasan'a geldiği haberi ile ilgili bilgiler aktarırken, bu haber Sultan'a ulaşınca Sultan Mahmud acele ile Multan'dan Gazne'ye dönerek Belh civarında Katar denilen yerde onlarla savaştığını zikreder. Ayrıca müverrih Sultan Mahmud'un savaşa başlar başlamaz hemen iki raket namaz kılarak Allah'tan zafer dilediğini rivayet eder. Dolayısıyla o, Gazneli Mahmud'un 398/1007 yılında gerçekleşen bu savaştan da muzaffer olarak ayrıldığını söyler.³⁴

Gerdizî bu hadiseyi anlattıktan sonra Selçuklu Türkmenlerinin Horasan'a yerleştirilmeleri hakkında şu bilgileri de zikreder. *“Sultan Mahmud'a Maverainnehir'e hükümdarlarından kaçarak gelen 4000 Türkmen ailenin haberi verilir. Sultan Mahmud onlara eman verir. Buna karşılık Tûs Emiri Ebu'l-Haris Arslan Cazip, Sultan Mahmud'a bu konuda hata yaptığını söyler. Onları ya bana ver turnaklarını alayım, ya öldür der. Sultan Mahmud ey zalim ne kadar acımasızsın! Aslan Cazip yapmazsan pişman olacaksın der. Bunlar daha sonra Sultan Mahmud'a karşı isyan ederler.”*³⁵

Gerdizî *Zeynü'l-Ahbar* adlı eserinde hicri 418(1027) yılı olaylarını anlatırken yukarda zikredildiği gibi Tus valisi Arslan Câzib'in haklı çıkışından bahsederek, Nesâ, Bâverd ve Ferave bölgesindeki insanların Türkmenlerin zulmünden şikâyete geldiklerini, bunun üzerine Sultan Mahmud'un Arslan Câzib'e mektup yazarak Türkmenlerin cezalandırılarak başkaldırılarının bastırılmasını ve halkın onların zulmünden kurtulmasını istediğini aktarır. Bu emir doğrultusunda Arslan Câzib'in bölgeye giderek kalabalık bir grup olan Türkmenlere karşı mücadele edip birçok Türkmenin yaraladığı veya katledildiğini belirtir. Ayrıca Gerdizî Türkmenlerin isyanının bu sindirme hareketiyle son bulmadığını, defalarca tekrar edildiğini, her defasında Arslan Câzib'in bu girişimleri bastırarak birçok kez Türkmenlerin üzerine yürüdüğü yine de bölge insanlarına Türkmenlerin verdiği zararların giderilemeyerek şikâyetlerini Sultan Mahmud'un sarayına gelmeye devam ettiğinden bahseder. Bu yoğun şikâyet üzerine Sultan Mahmud'un, Arslan Câzib'i acizlikle suçladığı buna karşı valinin de kendisini kınayan ve acizlikle suçlayan Sultan'a şöyle bir mektup yazdığını zikreder: *“Türkmen çok güçlenmişlerdir. Onları fesadı hasse süvari ve sancaktarlar olmazsa olmaz. Eğer de efendimizin kendisi gelmezse onlar daha da güçlenirler, durdurulması zor olacaktır.”*³⁶

Eserde Arslan Câzib'in gönderdiği mektubu okuyan Sultan Mahmud'un canının sıkıldığı, 419/1028 yılında Gazne'den Büst'e geçerek oradan da Tûs'a ulaştığını, Sultan Mahmud'u Tûs'ta karşılayan Vali Arslan Câzib'in Türkmenlerin durumunu Sultan Mahmud'a açıkladığını aktarır. Sultan Mahmud, Arslan Câzib'e büyük bir ordu, birkaç sâlâr ile beraber Türkmenlere karşı gitmesini ister. Gazneli ordusu Arslan Câzib komutasında Ferave'nin Ribat'ına kadar giderek cesaret

³⁴ Gerdizî, a.g.e., s. 259.

³⁵ Gerdizî, a.g.e., s. 273; İzzetullah Zeki, Gazneli Mahmud'un Din Politikası, Çizgi Kitabevi, Konya, 2019, s. 303.

³⁶ Gerdizî, a.g.e., s. 277.

kazanan Türkmenlerle savaştığı, 4000 bin tanınmış Türkmen süvarisi katledilerek birçoğunun esir olarak alındığını, geri kalanlarının Balhan, Dihistan bölgelerine firar ettiklerini anlatır.³⁷ Gerdizi'nin bahsettiği Arslan Cazib'in pişmanlık uyarısını dönemin diğer kaynakları da teyit etmektedir. *Ahbârü'd-Devletü's-Selçûkiyye* adlı eserin müellifi Sadrüddin Ebu'l-Hasan Ali el-Hüseynî Sultan Mahmud'un, Rebiyulahir 422/Şubat 1031'de Mikail ve kabilesini Horasan'a getirdiğinden pişman olarak vefat ettiğini zikreder.³⁸

Utbi'ye kıyasla Selçuklular hakkında ayrıntılı bilgiler veren Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbar*'ın özellikle on üçüncü babında Yeminüddeve Mahmud ve hanedanından bahsederken ve yirmi altıncı babında Türkler hakkında bilgiler verirken Selçuklu Türkmenlerinin Horasan'a gelişi, bölgedeki faaliyetleri, Gaznelilerle ilişkileri, Selçuklu devletinin kuruluş süreci ve ilk Selçuklu sultanları ile ilgili orijinal bilgiler verir.³⁹ Ayrıca müverrih bu bölümlerde Sultan Mahmud'un Maveraünnehir'deki faaliyetleri ve Karahanlılarla ilişkileri hakkında da önemli bilgiler aktarır.⁴⁰ Gerdizi'nin eseri gerek Gaznelilere bakışı ve gerekse Selçuklularla ilgili rivayetleri Selçuklu tarihi açısından objektif sayılabilecek bir kaynaktır. Eserinde sade anlaşılır ve net ifadeler kullanarak eserin muğlaklığını ortadan kaldırması, dönemin tarihinin yanında sosyal olaylardan, adet ve geleneklerden bahsetmesi, hanedanlar hakkında bilgiler vermesi kıymetini artıran diğer unsurlar arasında zikredilebilir. Ayrıca olaylar ve konuların bir birine karıştırılmadan anlatılması hasebiyle Utbi'ye nazaran Gerdizi'nin eserinin daha rahat kullanılmasını sağlamakta araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır.

Beyhakî ve *Târîh-i Beyhakî* Adlı Eseri

Bildirimizde ele aldığımız üçüncü ve en önemli eser *Târîh-i Beyhakî* dir. V/XI. asırda Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî tarafından Farsça kaleme alınmıştır. Yirmi yıl Gazneli Devleti'ne hizmet eden Beyhakî'nin 385/995–386/996 yılları arasında Horasan'ın Beyhak bölgesinin Hârisâbâd köyünde doğduğu tahmin edilmektedir. Ailesi hakkında pek bilgi bulunmayan ve ilköğrenimin köyünde alan Beyhakî'nin daha sonra Nişâbur'a gittiği ve genç yaşlarında Gazneli Devleti'nde Divan-i Risâlet'te kâtip olarak çalışmaya başladığı rivayet edilmektedir.⁴¹

Gazneli Devleti tarihini ansiklopedik olarak kaleme alan *Târîh-i Beyhakî* Sultan Mesud'a nispetle *Târîh-i Mesudî* olarak da bilinmekte olup beş ve on cilt

³⁷ Gerdizi, a.g.e., s. 277.

³⁸ Ali El-Hüseynî, s. 3.

³⁹ Gerdizi, a.g.e., s. 252-296, 370-401.

⁴⁰ Gerdizi, a.g.e., s. 271. Gerdizi burada Gazneli Mahmud ile Türkistan hükümdarı Hacı Kadir Han'ın görüşüğünü, burada bir süre Sultan Mahmud'un konakladığını ve Türkistan hükümdarı Kadir Han için bir ziyafet hazırladığından bahseder. Bu mecliste bulunan şaraptan Kadir Han'ın içmediğini söyleyerek, Maveraünnehir hükümdarlarının içki içmesi adetten değildir der.

⁴¹ Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, III. Baskı, nşr: Saîd Nefisî, Senâî Yayınları, Tahrân, 1940, I, s. 52; Abdülkerim İbâdî, Horasan Fî'l-Asrî'l-Gaznevî, edt: Numan Cebran, Katar Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Ürbed'ül-Ürdün Yayınları, Ürdün, 1997, s.306; Tahsin Yazıcı, "Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin", DİA, VI, 1992, İstanbul, s. 63.

olarak *Târîh-i Âl-i Sebük Tegin* ve *Târîh-i Âl-i Mahmûd* olarak da tanınmıştır.⁴² Dokuz asır önce yazılan eser günümüze sadece üç cilt halinde ulaşmıştır. *Târîh-i Beyhakî*'nin kendine hâs birçok önemli özellikleri bulunmaktadır. Gazneliler ve Selçukluların egemen olduğu Türkistan ve Horasan bölgelerini ayrıntılı bir şekilde kaleme almış olması açısından eşsiz bir eser olduğunu vurgulamamız gerekir. V/XI. asırda Horasan ve Türkistan'da gerçekleşen olayları geniş, tarafsız bir şekilde aktarması ilmî değerini artırmış ve Gazneli-Selçuklu tarihini şiirler ve hikâyelerle ele alarak anlatılması Fars edebiyâtına ayrı bir özellik kazandırmıştır. Gazneli Mahmud sonrası Gazneli Devleti'nin zayıflaması ve Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş süreci açısından değer arz eden eser günümüze kadar defalarca neşredilmiştir.⁴³

Beyhakî, Gazneli Mahmud ve Sultan Mesud döneminde Divan-ı Risâlet'te üstadı Ebû Nasr b. Müşkan'ın yanında çalışmaya başlamış, üstadının vefatının ardından küçük yaşta olması nedeniyle divan başkanlığına gelememiştir. Ancak Sultan Abdürreşid döneminde Divan-ı Risâlet başkanlığına yükselen Beyhakî daha sonra bu görevden azledilerek hapse atılmıştır. Bir müddet sonra hapisten çıkan Beyhakî evinde okuma yazmaya başlamış, *Târîh-i Beyhakî* dışında *Zinetü'l-Kitâb* ve *Mukâmât-ı Ebû Nasr Müşkan* adlı eserlerini yazmıştır.⁴⁴

XI. asrın tanınmış tarihçisi Ebû'l-Fazl Beyhakî, bundan on asır önce Gazneliler ve Selçuklular hakkında eşsiz ve ansiklopedik bir eser yazarak adını tarihe kaydettirmiştir. Beyhakî'nin eseri Sultan Mesûd'un tahta çıkmasıyla başladığı için "Târîh-i Mesûdî" olarak bilinmişse de Sultan Mesûd ile sıcak temas halinde olan Selçuklulardan da sıkça bahsetmekte, ilk dönem Selçuklu Türkmenlerinin Gaznelilerle ilişkileri, Sultan Mesud'un iktidar mücadelelerindeki rolleri ve devlet kurmaya götüren süreçteki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Sultan Mesûd'un yaveri, kâtibi ve danışmanı olarak izlenim ve gözlemlerini yazan Beyhakî, olayları tarafsız bir şekilde aktarmaya özen göstermiş, her iki tarafın olumlu ve olumsuz davranışlarını yansıtmaya azami derecede gayret göstermiştir.

Gaznelilerin safında olması hasebiyle zaman zaman Selçuklu Türkmenlerinden "muhalif, düşman, hasım ve hasmân" olarak bahsetse de onların birbirlerine olan düşkünlükleri, kardeşlerin bir nizam içerisinde akıllıca hareket etmeleri, birbirine olan bağlılıklarını ve böylece zafer elde etmelerini tarafsızca aktarmaktan çekinmemiştir.⁴⁵ O, Sultan Mesûd'un Nesâ seferini anlatırken Türkmenlerden "hasım" diye bahseder.⁴⁶ 28 Cemaziyelahir 431/15 Şubat 1040 tarihinde Türkmenlerin Serahs'ta huzursuzluk çıkarttıklarını anlatırken onlardan "muhalif" diye bahseder.⁴⁷ Beyhakî, Dandanakan savaşının başlamasını anlatırken

⁴² Mustafa Akkuş ve İzzetullah Zeki, *Târîh-i Beyhakî'ye Göre Gazneli Selçuklu İlişkileri ve Gazneli Algısı*" USAD Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi, S. 5, 2016, s. 183.

⁴³ Beyhakî, a.g.e., I, s. 1.

⁴⁴ Beyhakî, a.g.e., I, s. 52; İbâdî, a.g.e., s. 306; Yazıcı, a.g.m., VI, s. 63.

⁴⁵ Beyhakî, a.g.e., II, s. 763.

⁴⁶ Beyhakî, a.g.e., II, s. 738.

⁴⁷ Beyhakî, a.g.e., II, s. 743.

Selçuklulardan düşmanlar diye şöyle bahseder: “*Düşman gelmiş, saf tutulmuş ve Mesûd da bismillah diye ayağa kalkın emrini vermiştir. Savaş başlamış, düşmanın çokluğu Gazneli ordusuna yorgunluk vermiştir.*”⁴⁸

Beyhakî, Selçukluları Gaznelilerin hasmı olarak görüyor, eserinde genellikle Selçuk Bey’in torunları ve oğulları olan Horasan’daki Türkmenlere liderlik eden beylerden bahsederken “hasım” veya hasımlar manasındaki hasmân kelimesini kullanmıştır. Düşman kelimesini nadiren savaş cereyanını anlatırken kullanmayı tercih eden Beyhakî, daha ziyade siyasi rakip olarak gördüğü Selçukluları hasımları olarak zikretmiştir. “*8 Ramazan 431 tarihinde Sultan Mesûd ile Dandanakan bölgesine doğru bir fersah yürümüşük ki çokça hasım geldi saldırdı. Sultan Mesûd’un köleleri kaçıyordu.*” diyerek Selçuklulardan “hasım” diye bahseder.⁴⁹ O, Türkmenlerin Dandanakan meydan savaşından sonra mallarını yağmaladıklarını aktarırken onlardan şöyle bahseder: “*Hasmân çokça deve ve kumaşlarımızı götürdü, namaz vaktine kadar savaş devam etti, ardından üç ferseng olan suya geldik.*”⁵⁰ Yine Beyhakî, Dandanakan savaşı esnasındaki Gazneli ordusundan ve Türkmenlerden şöyle bahseder: “*Biz 56 deve, üç yüz teçhizatlı köle ve 12 fil ile yarım ferseng yürümüşken hasımların sesi geldi. Savaş başladı ancak Tuğrul ve Begu (Yabgu) ve Davûd (Çağrı) gözükmezdi.*”⁵¹

Gazneliler ile ilgili olayları aktarırken objektif bir yaklaşım sergileyen Beyhakî, gerektiğinde kendisini seven ve kollayan Sultan Mesud’u dahi eleştirmekten çekinmez ve hatalarını eserinde zikretmekten korkmadan cesaretle ele alır. Hakkaniyet ilkesini koruyarak hareket eden Beyhakî, Sultan Mesûd’un eğlence hayatına düşkün olması, söz dinlememesini defalarca dile getirmiş, böylece hataya düştüğünü tarihin sayfalarına kaydetmiştir.⁵² O, hasmı olarak gördüğü Tuğrul Bey’in Dandanakan zaferinden sonra tahta çıkmasını aktarırken de objektif davranmıştır. Halkın önde gelenlerinin Tuğrul Bey’i Horasan emiri olarak selamladıklarını, Tuğrul Bey’in savaş esnasında zahmet ve emeği geçenleri mükâfatlandırdığı, komşu ülkelere fetih mektupları gönderdiği gibi konulara sadece bir Gazneli Tarihçisi gözüyle değil, bağımsız bir ortaçağ tarihçisi gözüyle bakabilmiştir.⁵³

Ayrıca Beyhakî Sultan Mesûd ile Dandanakan’dan suya doğru gidişlerini anlatırken Türkmenlerin kendilerine gelerek güç gösterisi yaptıklarını zikrederek onları düşman veya hasım değil muhatap olarak görüp, eserlerinde hasımları ve düşmanlarına karşı hakaret ve aşağılamadan çekinmeyen Anadolu Selçuklu tarihçileri İbn-i Bîbî ve Aksarâyî gibi kötü sıfatlar kullanmadan sadece “Türkmenler” diye bahseder.⁵⁴ Beyhakî her ne kadar Selçukluları birer hasım olarak

⁴⁸ Beyhakî,, a.g.e., II, s. 699.

⁴⁹ Beyhakî,, a.g.e., II, s. 753.

⁵⁰ Beyhakî,, a.g.e., II, s. 754.

⁵¹ Beyhakî,, a.g.e., II, s. 756.

⁵² Beyhakî,, a.g.e., II, s. 676.

⁵³ Beyhakî,, a.g.e., II, s. 663.

⁵⁴ Beyhakî, Gaznelilerin hasmı olan Türkmenlerden bahsederken herhangi bir küçümseyici sıfat ve aşağılama ifadesi kullanmaz. Selçuklular konusunda önyargılı davranmadığını ve olayları gördüğü gibi

görse de onların gücünü, kalabalık ve büyük ordularını, mücadele ve cesaretlerini görmezlikten gelmemiş, küçük gösterme gayreti içinde olmamış, aksine olayları olduğu gibi bir tarihçi sorumluluğuyla yansıtmaya çalışmıştır.

Sonuç

Utbi *Tarih-i Yemini* adlı eserinde Sultan Mahmud ve Gazneli Devleti hakkındaki olayları tafsilatlı zikrederken Selçuklular ve Türkmenler hakkında aktardığı bilgiler çok sınırlıdır. Gazneli Mahmud hakkında zikredilen rivayetlerde mübalağa ve tarafgir davranması beklenirken mahdut olan Selçuklu Türkmenleri hakkındaki verilen bilgilerin objektif ve sade olmasında, eserin kaleme alındığı dönemde Selçukluların yoğun bir aktif siyasi faaliyetlerinin olmaması ile Gaznelilere rakip olacak bir güçte ve tehdit oluşturacak bir potansiyele ulaşmalarının da etkisi vardır. Ayrıca Sultan Mahmud'un azametini ve kudretini ifade ederken bu durumu satırlarına yansıtmaya çalışmış, sultana methini sık sık satır aralarına sıkıştırdığı dua cümleleriyle yansıtmaya çalışmıştır. Arapçanın ve söz sanatının tüm fonksiyonlarını kullanmış, ağır ağıdalı bir nazımla olayları eserine sanatkar bir şair gibi işlerken, kullandığı dilin ağırlığıyla anlatmak istediği tarihi olayların muğlak kalmasına sebep olmuştur.

Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbar*'ında Gazneli Mahmud ve hanedanının genel bir tarihinden ve Türkler hakkındaki bilgilerden bahsederken Selçuklu Türkmenlerinin Horasan'a gelişi, bölgedeki faaliyetleri, Gaznelilerle ilişkileri, Selçuklu devletinin kuruluş süreci ve ilk Selçuklu sultanları ile ilgili orijinal bilgiler verir. Zeynü'l-Mille lakabına nispetle Sultan Abdürreşid'e ithaf ettiği eserinde Utbi kadar Gazneli Mahmud'a yer vermez ve fazla övgüye kapılmaz. Gerdizi'nin eseri gerek Gaznelilere bakışı ve gerekse Selçuklularla ilgili rivayetleri Selçuklu tarihi açısından objektif sayılabilecek bir kaynaktır. Eserinde sade anlaşılır ve net ifadeler kullanarak eserin muğlaklığını ortadan kaldırması, dönemin tarihinin yanında sosyal olaylardan, adet ve geleneklerden bahsetmesi, hanedanlar hakkında bilgiler vermesi kıymetini artıran diğer unsurlar arasında zikredilebilir. Ayrıca olaylar ve konuların bir birine karıştırılmadan anlatılması hasebiyle Utbi'ye nazaran Gerdizi'nin eserinin daha rahat kullanılmasını sağlayarak tarihçiler için kolaylaştırıcı bir fırsat sunmaktadır.

Hem Selçuklu hem de Gazneli tarihi açısından çok önemli bir kaynak kaleme alan ve dönemin siyasetinin çok iyi okuyup anlatan Beyhakî, Gazneli Selçuklu ilişkilerini aktarırken Gazneli safında olmasına rağmen tarafsız davranmayı ilke edinmiş, Selçuklu Türkmenlerinden hasım olarak bahsetse de gerçekleri olduğu gibi aktarmıştır. Diğer ümeraya karşı yardım ve desteğini gördüğü Sultan Mesûd'un hatalı yönlerini eleştirmekten çekinmemiş, Selçuklu Türkmenlerinin bir birlerine bağlılıkları ve cesaretlerinden övgüyle bahsetmiştir. Özellikle Selçuklu Türkmenlerinin Gazneliler ile olan ilk ilişkileri, ardından Horasan'daki faaliyetleri

ifade ettiği Tarih-i Beyhakî'de görülmektedir. "Biz suya doğru giderken Türkmenler dalga dalga gelir, güç gösterisi yaparlardı." ifadesi de bunu gösterir(Beyhakî 1940: II 790). İbn-i Bibî ve Aksarâyi gibi tarihçilerin yaklaşımları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Akkuş, 2011: 259, 274).

ve en son olarak istiklal mücadelelerini bir tarihçiden beklenen en iyi şekilde objektif olarak yansıtmıştır.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ**, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.
- AKKUŞ**, Mustafa, İzzetullah Zeki, *Târîh-i Beyhakî'ye Göre Gazneli Selçuklu İlişkileri ve Gazneli Algısı*” *USAD Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2016, s. 181–204.
- BEYHAKÎ**, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, nşr: Said Nefisi, Ez İntîşârât-ı Kitâbhân-i Sanâyî, Tahran, 1940.
- GERDÎZÎ**, Ebu Said Abülhey b. Dahhak b. Mahmud, (), *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr: Rahim Rızâzade Melik, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengi Yayınları, Tahran, 2005.
- HALÎLÎ**, Halîlullah *Saltanat-ı Gaznevîyân*, I. Baskı, Afganistan İslâm Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Kâbil, 2013.
- HAMEVÎ**, eş-Şeyh el-İmam Şehâbüddin Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah, *Mucemü'l-Buldân*, III, I. Baskı, Dâr-ı Sadr, Beyrut, 1939.
- HANDMİR**, *Düstürü'l-Vüzerâ*, Thk: Said Nefisi, İkbâl Yayınları, Tahran, 19761.
- HÜSEYNÎ**, Sadrüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Seyidü'i-İmam eş-Şehid Ebû'l-Fevâris b. Nâsir b. Ali, *Ahbârü'd-Devletü's-Selcûkiyye*, I. Baskı, tsh: Muhammed İkbâl, Pencap Üniversitesi, Lahor, 1933.
- İBÂDÎ**, Abdülkerim, *Horasan Fî'l-Asrı'l-Gaznevî*, edt: Numan Cebran, Katar Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Ürbed'ül-Ürdün Yayınları, Ürdün, 1997.
- KÖYMEN**, Mehmet Altay Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tasrihi I-II, (2011), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. bs.
- MERCİL**, Erdoğan, “Utbi Muhammed b. Abdülcebbâr”, *DİA*, XLII, İstanbul, 2012, s. 236–237.
- MÜSTEVFÎ KAZVİNÎ**, Hamdullah, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, (2015), çev: Erkan Göksu, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 1. bs.
- NÎŞÂBURÎ**, Zahirüddin, Selçuknâme, (2011), nşr: Mirza İsmail Afşar Hamidü'l-Mülk, Muhammed Ramazânî, Asâtir Yayınları, Tahran, 1. bs.
- TURAN**, Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, (1999), Boğaz İçi Yayınları, İstanbul, 8. bs.

UTBÎ, Ebu Nasr Muhammed b. Abdülcebbar, *Târih-i Yeminî*, çev: Ebu'ş-Şeref Nasih b. Zafer Curfadekânî (603H.) Tahkik Eden: Cafer Şiar, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran, 1966.

YAZICI, Tahsin, "Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin", *DİA*, VI, 1992, İstanbul, s.63–64.

ZEKİ, İzzetullah, *Gazneli Mahmud'un Dini Siyaseti*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Doktora Tezi, Konya, 2018.

ZEKİ, İzzetullah, *Gazneli Mahmud'un Din Politikası*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2019.

اهمیت دوره ی سلجوقیان در سر زمین ایران و تاثیر هنر سلجوقیان بر فرهنگ ایران و قزاقستان

* نورضیا آتییگوا

دوره ی حکومت سلسله ی سلجوقی یکی از مهمترین ادوار تاریخ ایران به شمار می رود. ویژگی های زیادی باعث شده که این حکومت در تاریخ ایران بعد از اسلام اهمیت فراوانی یابد و به صورت یک امپراطوری بزرگ درآید.

در این مقاله سعی شده در مورد برخی از مهمترین ویژگی های فرهنگ و تمدن این حکومت توضیح داده شود و همچنین تأثیرپذیری و تأثیرگذاری این سلسله در تمدن های مختلف مورد بررسی قرار می گیرد.

پس از پیروزی اعراب مسلمان بر ساسانیان و فتح ایران که توسط آنها روی داد، تحولات بسیاری در عرصه های اجتماعی، مذهبی و سیاسی در تاریخ ایران به وجود آمد. سلجوقیان با پیروزی بر غزنویان حکومت خویش را تأسیس نمودند و سراسر ایران را تحت سیطره خویش درآوردند و به یاری وزرای بزرگ و دانشمندان ایرانی قدرت خود را تثبیت نمودند. سلجوقیان پس از ورود به ایران با مدیریت نخبگان ایرانی، هویت قبیله ای خویش را با ایجاد سپاه ثابت و ساختار دیوانی منظم، به یک امپراتوری قدرتمند تغییر دادند.

دودمان سلجوق، دودمانی بودند که در سده های پنجم تا ششم هجری □قمری، بر بخش های پهناوری از [آسیای غربی و آسیای صغیر](#) نظیر [ایران](#)، [روم](#)، [افغانستان](#)، [شام](#)، [ارمنستان](#)،

گستره های [عرب و ترک](#) و دیگر نقاط وسیع فرمان می راندند. مؤسس این سلسله [طغرل بیک](#) نام داشت که خود از نوادگان [سلجوق](#) بود و با شکست [سلطان مسعود غزنوی](#)، در [نیشابور](#) بر تخت نشست.

سلطنت دودمان سلجوق دو دوره متمایز داشت، یکی دوره اقتدار که عصر سه پادشاه نخستین آنان یعنی [طغرل](#)، [آلب ارسلان](#) و [ملکشاه](#) را شامل است و دیگر دوره ضعف و انحطاط که پس از مرگ ملکشاه آغاز می گردد. سلطنت سلاجقه بزرگ که پایگاه شان [خراسان](#) بود تا سال ۵۵۲ برقرار بود، و بعدها در نتیجه بروز اختلافات بر سر جانشینی میان شاهزادگان، اقتدار

مرکزی از میان می‌رود، و در نتیجه سلطنت آنان به چند قسمت تجزیه و تقسیم می‌گردد: بدین ترتیب سلجوقیان سوریه تا اوایل قرن ششم و سلجوقیان عراق و کرمان و کردستان تا اواخر سده ششم و سلجوقیان آسیای کوچک تا اواخر سده هفتم در قلمرو خود حکمرانی داشتند.

در زمان سلطان ملکشاه سلجوقی این قلمرو به اوج اقتدار رسید. این محدوده از شرق تا ماوراءالنهر و از غرب تا دریای مدیترانه امتداد یافت. واپسین شاه این سلسله از سلجوقیان عراق عجم و طغرل سوم نام دارد.

سلجوقیان زبان فارسی را زبان رسمی و درباری قرار دادند و زبان فارسی در این دوره رواج کامل یافت و بیشتر پادشاهان سلجوقی در گسترش فرهنگ و تمدن ایرانی و سخن فارسی و تشویق و ترغیب شعرا و نویسندگان فارسی زبان کوشش فراوان کردند.

پادشاهان سلجوقی برخی خود شعر می‌سرودند، چنان‌که ملکشاه سلجوقی هم اشعار فارسی حفظ داشت و هم خود به فارسی شعر می‌گفت و همچنین طغرل سوم آخرین پادشاه این سلسله شاعر فارسی گوی بوده‌است.

در دوره ی صد و پنجاه ساله ای که سلجوقیان (431-590) بر ایران حکومت کردند، حیات فکری و فرهنگی در ایران دستخوش تحولات بسیاری شد.

سلجوقیان در بکارگیری گنبد دو پوسته سعی زیادی داشتند و نوع جدیدی از پایه را برای آن در نظر گرفتند. علت بوجود آمدن گنبد دو پوسته، فضای داخلی و قالب خارجی بود. گنبد داخلی نیمکره‌ای بود ولی گنبد بیرونی به شکل بیضی نسبتاً نوک تیزی اجرا می‌شد. نمونه چشمگیر در این مورد گنبد مسجد جامع اصفهان است. سیمای فعلی مسجد عمدتاً مربوط به اقدامات دوره سلجوقی است، اما تعمیرات و الحاقات آن به دوران‌های بعد به‌خصوص عصر صفویان مربوط می‌شود. در عصر سلجوقیان هنر معماری به شکوفایی و کمال نسبی رسید و هنرمندان و معماران آثار فراوانی بوجود آوردند. در این دوره از تلفیق حیات چهار ایوانی و تالار مربع گنبد دار (چهارطاقی)، مسجد بزرگ ایرانی بوجود آمد.

مسجد جامع اصفهان

مسجد در ایروان

مسجدها را که به سبک مسجد جامع اصفهان ساخته شده از کشورهای مختلف از جمله در کشور قزاقستان هم می توان دید. به عنوان مثال مسجد در ایروان (ارمنستان) و مسجد در آستانه (قزاقستان) را نام برد.

مسجد حضرت سلطان در آستانه

شعر فارسی در این دوره رونق فراوان داشت و شاعرانی نامدار همچون بابا طاهر، خیام نیشابوری، سنایی غزنوی، ناصر خسرو قبادیانی در این دوره می زیستند. برخی از وزیران دربار در این دوره از افراد فاضل و لایق ایرانی بودند. مانند: خواجه نظام الملک و عمید الملک کندی، نظام الملک مدارس و دانشگاههای بزرگی در بلخ، نیشابور، هرات، اصفهان و بغداد و جاهای دیگر به نام نظامیه تاسیس کرد.

زبان و ادبیات در قلمروی سلجوقیان بزرگ از آسیای میانه تا دریای مدیترانه و از دریاچه آرال تا مصر امتداد داشت. جماعات بسیار گوناگون نژادی در کنار یکدیگر می زیستند. در دوره سلجوقیان شعر عرفانی پدید آمد. عطار نیشابوری این گونه شعر را به اوج کمال رسانید. قزاقها از طریق ترجمه ی آثار این بزرگان با فرهنگ ایرانی آشنا شده اند و آثار نظامی، عطار، سنایی، ناصر خسرو که شاعران معروف دوره سلجوقیان بودند ابتدا به کشورهای همسایه، به خصوص در آسیای مرکزی راه یافت.

در قرون هفتم تا نهم ه.ق. در آسیای مرکزی و قزاقستان داستان یوسف و زلیخا؛ خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، اسکندر نامه نظامی ترجمه و منتشر شد. حتی نخستین ترجمه ی آثار نظامی در کتابخانه ی خطی آکادمی علوم نگه داری می شود.

در ایران کهن جشنهای ایرانی مانند جشنهای نوروزی در بهار و جشن مهرگان در پاییز نقش مهمی داشت و در مورد این جشنها علاوه بر انگیزه "اساطیری" انگیزه های ملی نیز دخیل بود. امیر معزی **شاعری فارسی زبان** که پدرش **عبدالملک برهانی** از شاعران دربار **الرب ارسلان** بود و در اوایل سلطنت **ملکشاه سلجوقی** وفات یافت و محمد فرزندش، به جای او به خدمت سلطان ملکشاه درآمد و تخلص شعری خود معزی را از لقب سلطان که «معزالدین» بود، اقتباس کرد و شاعر بزرگ دربار **ملکشاه سلجوقی** بود و از سوی این پادشاه لقب امیر گرفت در دیوان اشعار خود به جشن مهرگان به عنوان عیدی بزرگ برای سلجوقیان اشاره دارد. او در شعر خود می نویسد:

صاحبقران و خسرو روی زمین تویی
رهبر و صاحبقران تست
دولت همیشه

گر مهرگان تست خجسته عجب مدار
تر از مهرگان تست
نوروز تو خجسته

جشن "شب یلدا" جشن دیگری است که نه تنها در بین ایرانیان، بلکه در بین مسیحیان محبوبیت بسیاری بوده است. این عید نیز مورد توجه معزی بوده و در اشعارش بدان اشاره شده است:

کلک تو در مرتبت چو مهر سلیمان
چو باد مسیحا
دست تو در معجزه

ایزد دادار مهر و کین تویی
از شب یلدا
از شب قدر آفرید و

از جمله موجودات افسانه ای که در متون زرتشتی از آن یاد شده است، پرنده ای افسانه ای به نام سیمرغ یا شاه پرنندگان است. این پرنده در

ادبیات، نماد الوهیت، انسان کامل، جاودانگی و ذات واحد مطلق است استفاده می‌کنند. معزی از چنین نمادی در دیوان شعرش می‌تواند بیانگر تعلق خاطر او و سلاطین سلجوقی به ایران باستان و نمادهای آن باشد. چنانچه وی در تشبیه ممدوحش سنجر به اسفندیار می‌نویسد:

اسفندیار نیز کجا شد که بی عدیل
سیرغ و اژدها ره هفتخوان گرفت

درخت "سرو" یکی از اساسی‌ترین نمادهای سنتی است که در باور ایرانیان به معانی زندگی پایان‌ناپذیر، نماد جاودانگی، نماد دانش و حیات جاودانی است که شاعر دربار سلجوقیان از این درخت و در وصف سلاطین و بزرگان حکومت سلجوقی از آن سود می‌جوید. وی آنان را از نظر بزرگی و عظمت به این درخت باستانی تشبیه می‌کند و خطاب به ملکشاه می‌گوید:

به جویبار شوم پیش سرو سجده برم
اگر چو قامت او سرو جویبار بود

در همه فرهنگ‌ها و در دوره‌های مختلف، گلها نقش خاصی در زندگی مردم بازی کرده و می‌کنند. در دوران کهن ایران و جهان، بعضی از گلها سمبل زندگی جدید و استعداد بالقوه تلقی می‌شدند. گل "نیلوفر" که در باور ایرانیان مهمترین نماد باستانی، سمبل خلقت و نیز اخلاص است که شاعر دربار سلجوقیان معزی خطاب به تاج‌الدین خاتون، مادر سنجر و محمد و در مقام تشبیه از این گل باستانی سود می‌برد:

تا چهارم کشور از خیرات تو معمور شد
عالم چهارم کشورست

از طرب روی نکو خواهانت چون لاله است و گل وز شکنجه روی
بدخواهانت چون نیلوفر است

در یک دسته بندی کلی در مورد گل بوته‌ها، نخل‌ها و شاخ و برگ‌های گیاهی، سیرغ، شیر بالدار، خورشید، ماه و صور فلکی از جمله نقوش نمادین و اساطیری بودند که همیشه بر روی پارچه‌ها نقش می‌بستند و در هر دوره‌ای ویژگی خاصی از همان دوره را به خود می‌گرفتند. اگر

بخواهیم احیایی دوباره از دکوراسیون و طراحی داخلی آن زمان داشته باشیم، شاید بهتر است نگاهی دقیق تر به نقوش هندسی بیندازیم. این نقوش که در گلیم های زمان سلجوقیان بسیار به کار می رفته و هم اکنون در ایران و قزاقستان نیز از شهرت خوبی برخوردار است.

دکوراسیون امروزه با نقوش دوران سلجوقیان

نقوش دوره ی سلجوقی

نقش روی گلیم قزاقستان

دوره سلجوقیان را می توان از جمله ادواری نام برد که در آن اشکال و رنگ های جدید و لباس های نو ظاهر گردیده و بار دیگر بعد از ساسانیان، صنعت بافندگی به دوره ای درخشان رسیده است. در این زمان رنگ های شاخص و پرکاربرد را می توان چنین نام برد:

آبی آسمانی یا فیروزه ای براق

رنگ سبز (زیتونی)

رنگ های نخودی، طلایی و ارغوانی و روناسی

طیف های رنگی بنفش و زرد

آن اشکال، نقوش و رنگ های که در دوره ی سلجوقیان رایج بوده هم اکنون در ایران امروزه، قزاقستان و ترکیه می توان دید.

یکی از اقدامات مهمی که در دوره جلال الدین ملکشاه سلجوقی صورت گرفت، تنظیم جدید تقویمی بود که به نام تقویم جلالی معروف گردید و تاکنون مبنای محاسبه سال شمسی است. اهمیت این تقویم آن بود که با دقت خاصی نوروز واقعی معین شده و حساب سال با دقت انجام گرفت. در سال 467 ملکشاه سلجوقی، دستور داد تا منجمان، محاسبه دقیقی از سال شمسی انجام داده و روز اول فروردین را معین کنند.

غیر از شباهت زبان و ادبیات، فلز کاری، هنر، معماری، نقوش و رنگ در فرهنگ قزاقستان و ایران افسانه های درمورد سلطانه های سلجوقیان و زندهای آنها در سر زمین قزاقستان رایج است.

مانند افسانه ی درباره ی سلطان سنجر که روزی سلطان سنجر به شکار می رود و می فهمد که خنجرش را جا گذاشته و از نوکرش خواست که آن را برایش بیاورد. وقتی نوکر سنجر ببیش بگیم، زن سنجر می آید و جا ماندن خنجر را می گوید بگیم به او خنجر را می دهد. وقتی نوکر دست زیبای بگیم را می بیند بی هوش می شود. بعد نوکر خنجر را می آورد و علت دیر شدنش را با ننگ داشتن بگیم توضیح می دهد. از شنیدن این سلطان سنجر عصبانی می شود و چیزی از بگیم نپرسیده دست و گیسوی راست او را بریده و به زندان می اندازد. روز بعد بگیم در خواب پدر بزرگش قارابورا را می بیند. قارابورا از او می پرسد: حق با تو است یا نه؟ اگر حق با تو باشد زخم تو

درمان می شود، اما اگر گناه داری دست چپت هم بریده می شود. بگیم می گوید که هیچ گناهی نکرده است. قارابورا را سنجر هم در خواب می بیند. در خواب قارابورا به سلطان می گوید: "اگر بگیم گناه دارد تا آخر عمرش معلول می شود، اما اگر تو علت را نپرسیده مجازات کردی مردم شهر تو از طرف مار کشته می شوند". روز بعد سلطان سنجر یکی از نفر را پیش بگیم می فرستد و آن شخص می گوید که بگیم سالم در زندان است. آن وقت از آسمان مس روی زمین می افتاد که داخل آن مارها بودند. مارها اجازه نمی دهند کسی بیرون شهر بروند و تمام مردم شهر جند را نیش زده می کشند. افسانه می گوید که بعد از آن بگیم برای خود برج می سازد و تا آخر عمرش آنجا زندگی می کند. مردم بگیم خانم را نماد پاکیزه و محبت می دانند و

الان آرامگاه سلطان بگیم در استان قزل آردا، منطقه آرال در قزاقستان است.

آرامگاه سلطان بگیم

آرامگاه سلطان بگیم ، زن سلطان سنجر که به مدت پانزده سال بر ولایات شرقی امپراتوری سلجوقی حکمرانی کرد و آخرین سلطان دوره سلجوقیان بود که در قزاقستان وجود دارد نشانه ی نزدیک بودن و روابط داشتن مردم قزاق و ایران است.

مردم قزاقستان به وسیله تاریخ به علاوه بر تاریخ با فرهنگ یک کشور آشنا می شوند و هم چنین با فرهنگ و تاریخ دیرینه خود هم آشنا می شوند.

درباره ی دوره ی سلجوقیان در قزاقستان کارهای زیادی انجام شده اند که کتاب ل. دیناشوا و آ. پالا "تاریخ مملکت ترک" را می توان گفت. در این کتاب تاریخ سلجوقیان مفصل با چند فصل نوشته شده است. کتاب در سال 2014 منتشر شد. همچنین راجع به سلجوقیان یک پایان نامه ی "مملکت عظیم سلجوقیان" را هم می شود نام برد که یک کار خوبی است.

علاوه بر کتاب و پایان نامه ها درباره ی این موضوع در قزاقستان همایش هایی برگزار شده. مثلا در سال 2017 در دانشگاه زبانها جهان و روابط بین المللی موسوم به آبلای خان همایش " روابط مردم ایران و دشت قباچاق" برگزار شده است.

منابع

1. دکتر ذبیح الله صفا. تاریخ ادبیات ایران. - 1373. جلد دوم.
2. عبدالحسین سعیدیان. سر زمین و مردم ایران. - 1383.
3. محمد جواد مشکور. تاریخ ایران زمین. - 1378.
4. Л. Динашева, А. Пала. Түркі мемлекеттерінің тарихы: - Алматы, 2014ж.-115-119бб.

TİMUR DÖNEMİ TARİHÇİLERİNİN TARAFSIZLIK SORUNU

İZZETULLAH ZEKİ *

MUSTAFA AKKUŞ *

Özet

Emir Timur XV. asrın başlarında Semerkant merkezli büyük bir Türk Devleti'ni kurarak kültür politikası doğrultusunda sefere çıktığı memleketlerden âlim, arif, şair, astronom ve tabip gibi bilginlerin yanı sıra faaliyetlerini ölümsüzleştirmek için tarihçileri de sarayına taşımıştır. Şam'dan İbn Arabşah, İran'dan Nizameddin-i Şamî, Şerafeddin Ali Yezdî ve Hafız Ebru gibi dirayetli, yetenekli ve güçlü kalem sahibi, gelecek vadeden kişileri Doğu ve Ortadoğu seferleri sırasında Semerkant'a getirerek iyi bir eğitim alıp yetişmelerini sağlamıştır.

Timur'un bizzat direktifi üzerine gelişmeleri kitap hâline getiren bu tarihçilerin kimileri tarafsızlığını muhafaza ederken kimileri de saray, mevki ve dönemin tesirinde kalarak tarafsızlıklarını unutarak meddah tarihçiliğe dönüşmüşlerdir. Mesela Şamî, Yezdî, Hafız Ebru ve İbn Arabşah'ın aktarımları aynı seferlerde, aynı sarayda ve aynı olaylara şahit olmalarına rağmen, rivayetlerinde birbirleriyle çelişkiye düşmektedir. Şamî ve Yezdî, Timur ve dönemini göklere yükseltirken daha sonradan Osmanlı ve Memlûklü saraylarına yerleşen İbn Arabşah, yerden yere vurmakta ve Timur'un dönemini en karanlık dönem olarak tanıtmaktadır. Bu tebliğde bu sorunlar dikkate alınarak, İbn Arabşah'ın *Acâ'ibü'l-Makdûr fi Nevâib'u*, Nizâmeddin-i Şâmî ve Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâmeleri* ile Hafız Ebru'nun *Zeyl-i Zafernâmesi* başta olmak üzere Timur dönemi tarihçilerinin eserlerindeki tarafsızlık sorunu ele alınacaktır.

Anahtar Kelime: Timur, Tarihçiler, Tarafsızlık, *Acâibü'l-Makdûr fi Nevâib-i Timur*, *Zafernâmeler*.

IMPARTIALITY PROBLEM OF HISTORIANS DURING TIMURID RULE

Abstract

Timur, after having established a great Turkish state in the middle of the 15th century based in Samarkand, had transferred scientists such as scholars, sages, poets, astronomers and physicians as well as historians to immortalize his activities after the campaigns in line with the cultural policy. People who are greatly gifted and talented such as Ibn Arabshah from Damascus, Nizamaddin-i Shami, Sharafeddin

* Dr. Öğr. Üyesi , Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Burdur TÜRKİYE. izzetullahzeki@yahoo.com.

* Dr. Öğr. Üyesi , Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilim Fakültesi Tarih Bölümü Konya/TÜRKİYE akkus75@hotmail.com.

Ali Yazdi and Hafız Abru from Iran was moved to Samarkand during the Eastern and Middle Eastern expeditions in order to be educated on a scholarly basis.

Of these historians who had written the developments of Timurid era, few managed to keep their neutrality, while the rest was greatly impressed by the influence of the palace, postsand epoch, and turned into a historian of subjective kind. For example, Shamî, Yazdi, Ibn Arabshah's writings overlaps the coeval period of times, but their pieces contradict with the each other. While Shamî and Yazdi who are raised by Timur praises to the pertaining era, Ibn Arabshahlived in Ottoman and Mamluks palaces defines the characters devilish and Timur's period as the darkest period. This paper aims at investigating the problem of impartiality over the Ibn Arabshah's *Ajaibü'l-Maqdûr fî Nqvâib-i Timur*, Nizamaddin-iŞâmîand Şerafeddin Ali Yezdî's *Zafarnâmah* and Hafız Ebru's *Zeyl-i Zafarnâmah* in context with the pieces from a perspective to what extent they were objective.

Keywords: Historiography, Timur, Historians, Impartiality, Ajaibü'l-Maqdûr.

Giriş

Küçük bir Türk oymağı Barlas kabilesinin beyi Turagay'ın oğlu olan Emir Timur, XV. asrın başlarında doğru Semerkant merkezli büyük bir Türk-İslam devletini kuran ve kısa bir sürede hâkimiyet alanını Mâverâünnehir'den İran, Turan, Irak, Azerbaycan, Gürcistan ve Moskova'ya kadar genişleten Asya fatihi Timur, günümüze kadar birçok tarihinin odak noktası olmuştur.¹ Onun sarayında talim ve terbiye görüp, ilim edep öğrenen bazı tarihçiler onu göklere yükseltirken bazıları dönemin şartlarına bağlı kalarak yerden yere vurmaktadırlar.² Ehl-i Sünnet çizgisinden taviz vermeyen Timur'un devletini dinî hükümler ve şeriat yasalarını esas alarak yönettiği, saray sohbetlerinde hep ulema ile iç içe olup istişare ve müzakereler yaptığı bilinmektedir.³ Küçük yaşta Ku'rân-ı Kerim'i hıfzettiği rivayet edilen Timur'un şerî ilimler ve tarih hakkında yeterince bilgiye sahip olduğu, ulemanın meclislerine katılarak görüş bildirdiği, her gün peygamberler ve geçmiş sultanların tarihini okuduğu, kendi düşüncesini ayet ve hadislerle desteklemeye çalıştığı belirtilmektedir.⁴

Tarihe ilgi duyan Timur'un İbn Haldun'la görüştüğü, ondan tarih dersleri dinlediği ve onun tarafsız tarih anlatımını beğendiği bilinmektedir.⁵ Sarayında İbn Arabşah, Nizâmeddin-i Şâmî, Şerafeddin Ali Yezdî, Hafız Ebru gibi tarihçilerin

¹ İsmail Aka, *Timurlular*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1994, s. 12; Musa Şamil Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", *Bilgi*, XXXI, Ankara, 2004, s. 85.

² Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", s. 96.

³ İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-Maqdûr fî Nevâib-i Timur (Bozkurdan Gelen Bela)*, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 444.

⁴ Musa Şamil Yüksel, "Timur'un Yükselişi ve Batı'nın Diplomatik Cevabı 1390-1405", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XVIII, Konya, 2005, s. 101; Mustafa Akkuş ve İzzetullah Zeki, "Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX, Afyon, 2018, s. 150.

⁵ Yüksel, "Arap Kaynaklarında Timur", s. 102.

bulundurup günlük tutturması onun tarihe olan bu ilgisini kanıtlamaktadır. Döneminde Semerkant'ı siyasi açıdan dünyanın güçlü merkezlerinden biri haline getiren Timur, tarih, coğrafya, edebiyat, astronomi ve tıp bilimlerine verdiği destekle burayı ilim, kültür ve medeniyetin de beşiği haline getirmiştir. Nitekim büyük fakih ve kelimci Sa'deddîn Taftazânî, Seyid Şerif Cürçânî ve Seyid Bereke gibi fakih ve mutasavvıfların onun döneminde ve himayesinde yetiştiği görülmektedir.⁶

Tüm Türk hakanları gibi devleti ve milleti hakkında hassasiyet sahibi bir hükümdar olan Timur, genişleme ve iktidar hırsını dizginleyememiştir. “*Yeryüzü iki hükümdara yetecek kadar geniş değildir*” diyerek gönlündeki cihan hâkimiyeti ülküsünü ortaya koymuştur. Bundan dolayı onun Müslüman devletler üzerinde yaptığı seferleri, bazı tarihçiler tarafından eleştirilmiş, kimi tarihçiler de onun bu seferlerini Türk cihan hâkimiyeti anlayışıyla izah etmişlerdir.⁷ Ankara Savaşı'ndan ötürü Aşıkpaşazâde, Hoca Sa'deddîn, İbn Kemal, İdris-i Bitlisî gibi meşhur Osmanlı tarihçileri Timur'u en büyük şer, soysuz, huysuz ve nursuz olarak tanımlamışlardır.⁸ Bu görüş farklılığında dolayı ortaya çıkan farklı tarih anlatımı Timur'un saray tarihçilerinin tarafsızlık sorunu başlığı altında bir çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır.

İbn Arabşah'ın Hayatı ve Tarihçiliği

On iki yaşından itibaren bizzat Timur'un ilgi ve himayesinde yetişen meşhur ortaçağ tarihçisi Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdullah b. İbrahim b. Arabşah el-Ensârî ed-Dimeşkî el-Hanefî, 25 Zilkade 791/15 Kasım 1389 tarihinde Şam'da doğdu.⁹ Çok küçük yaşlarında Timur'un Şam'a gelmesiyle beraber ülkesinden ayrılan İbn Arabşah, yıllar sonra ülkesine bir yabancı gibi döndüğü için “Acemi”, Edirne Osmanlı sarayında bulunduğu için “Rûmî” olarak da şöhret kazanmıştır. Timur, Yakınoğu seferleri sırasında zapt ettiği şehirlerin bilgin ve sanatkârlarını başşehir Semerkant'a getirdiği gibi 803/1400 yılında Şam'ı ele geçirdiğinde henüz 12 yaşında olan İbn Arabşah'ı da ailesiyle birlikte Semerkant'a getirmiştir.¹⁰

Emir Timur'un himayesinde yetişen meşhur kelimci, tefsirci ve dilbilimcileri Taftazânî ve Cürçânî'den daha sonra dünyaya gelen İbn Arabşah, Timur'un uyguladığı bu politika sayesinde dönemin önemli bir kültür merkezi özelliğini kazanan Semerkant'a on iki yaşındayken getirir. Burada Seyit Şerif Cürçânî gibi âlimlerin yanında eğitim görmüş, Türkçe, Farsça ve Moğolca'yı öğrendiği gibi dönemin en meşhur ulemasından ders alma imkânı bulmuştur. Cürçânî'den tecvit,

⁶ Arabşah, s. 101.

⁷ A. Bademci, *Cengiz ve Yasası, Timur ve Tüzükâtı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012, 107.

⁸ Tarkan Suçıkar, *XV. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Yıldırım Bâyezid ve Timur Algısı*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s. 157.

⁹ Abdulkadir Yuvalı, “İbn Arabşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul, 1992, s. 315; Akkuş ve Zeki, “Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçiler”, s. 155.

¹⁰ İbn Arabşah, trc., s. 20; Yuvalı, “İbn Arabşah”, s. 314.

onun talebesi olan Mevlâna Hacı'dan sarf ve nahiv, Şemseddin İbnü'l-Cezerî'den hadis ve kıraat dersleri almıştır. Daha sonra Türkistan'ın önemli merkezlerindeki medreseleri ziyaret etmek üzere 811/1408 yılında Moğolistan ve Çin'in sınırına kadar gitmiştir. Bu sırada Ahmed Tirmizî, Ahmed Kasır, Vaiz Hüsâmeddin, Muhammed el-Buharî ve Şeyhü'l-Uryân el-Ethemî, Şeyh Burhâneddin Endicânî, Celâleddin es-Seyrâmî gibi büyük zevatlarla tanışmış, ilim ve dil öğrenme fırsatı bulmuştur.¹¹

Bir müddet sonra ilim ve irfanını geliştirmek üzere Hârizm'e giden İbn Arabşah, görüştüğü Mevlâna Nurullah, Vaiz Ahmed ve Serâî b. Şemsü'l-Eimme'den dersler almıştır. Hârizm'den Altın Orda Hanlığının merkezi Saray'a ve Astarhan şehrine geçen İbn Arabşah, Hafizüddin el-Bezzâzî'den de fıkıh dersleri almıştır. Saray'da dört yıl kaldıktan sonra Kırım'a geçmiştir. Kırım'da ulemadan Ahmed Buyruk, Mevlâna Şerefeddin, Mevlâna Mahmud el-Bulgârî ve edip Kırımî ile görüşmüştür. İbn Arabşah, 814/1411 yılına kadar Timur'un sarayında ikamet etmiştir. Daha sonra 815/1412 yılında Karadeniz yoluyla Osmanlı topraklarına geçmiş, I. Mehmed'in sarayına yerleşmiştir.¹²

İbn Arabşah, başta *Cevâmî-i Hikâyât* olmak üzere Avfî ve Ebû Leys-i Semerkandî'nin tefsirlerini Osmanlı Türkçesine çevirerek I. Mehmed'e sunmuştur. I. Mehmet, İbn Arabşah'ı Farsça ve Türkçe mektupların okunması ve yazılmasından sorumlu kâtibî olarak tayin etmiştir. Bu arada Divan-i Hümayun'da görevlendirilmiştir. İbn Arabşah, Edirne'de bulunduğu sıralarda Molla Fenârî, Burhâneddin Haydar el-Hafî eş-Şirâzî gibi âlimlerle tanışarak dersler almıştır. I. Mehmed'in ölümü üzerine Edirne'den ayrılmıştır.¹³

Tam 23 yıl gurbetten sonra ülkesi Şam'a dönenen İbn Arabşah, bir yabancı gibi karşılanır. Şam'da hayatını sürekli bir caminin odasında geçirir, eserlerinin çoğunu bu sırada yazar. Daha sonra Kahire'ye giderek felsefe ile meşgul olur. İbn Arabşah, Timur hakkında pekiyi düşünmeyen, suçlu, yağmacı ve yol kesici bir hükümdar olarak tanımlayıp lanetleyen Memlûklu tarihçisi İbn Tagriberdî ile sık sık görüşür.¹⁴ Kaleme aldığı manzum ve nesirleri kendisine okur. Dönemin Memlûk Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Seyfeddin Çakmak'ın yakın adamlarından olur.¹⁵ Onun adına *et-Telifü't-Tâhir fî Şiyem'i (fi Siret) el-Meliki'z-Zâhir* adlı eserini yazar. Dönemin âlim ve şairlerini hicvedince iftiraya uğrar ve sultanın emriyle hapse atılır. Bu haksızlığı hazmedemeyen İbn Arabşah beş gün kaldığı hapisneden çıkarıldıktan on iki gün sonra 15 Recep 854/ 24 Ağustos 1450 tarihinde vefat eder.¹⁶

¹¹ İbn Arabşah, trc., s. 21.

¹² Yuvalı, "İbn Arabşah", s. 314.

¹³ İbn Arabşah, trc., s. 20; Yuvalı, "İbn Arabşah", s. 314.

¹⁴ İbn Tagriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülük-ı Mısır ve'l-Kâahire, XII*, Tabatü Musavvere a'n Tabatü't-i Dâri'l-Kitâb, Kahire 1963, 245.

¹⁵ Yuvalı, "İbn Arabşah", 314.

¹⁶ İbn Arabşah, trc., s. 21.

İbn Arabşah'ın en meşhur eseri Timur'a karşı şahsi kinini içeren ve günümüze kadar gelen *Acâ'ibü'l-Mağdûr fî Nevâ'ibi (ahbâri) Timûr* adlı eseridir. Onun bu eseri, İstanbul ve Hindistan gibi yerlerde istinsah edilir ve basılır. İbn Arabşah'ın başka bir eseri ise hikâye ve öğütlerden oluşan, daha çok Kelile ve Dimne'ye benzeyen *Fâkîhetü'l-Hulefâ' Müfâkehetü'z-Zurefâ'* adlı eseridir.¹⁷

İbn Arabşah, *Acâ'ibü'l-Mağdûr fî Nevâ'ibi (ahbâri) Timûr* adlı eserini Şam'da inzivaya çekildiği sırada edebi bir şekilde Arapça olarak kaleme alır. Eser, D. Ahsen Batur tarafından tercüme edilmiş ve ilaveler yapılmıştır. Henüz çok küçük yaşta vatanından, akrabalarından alınarak Semerkant'a götürüldüğü, senelerce gurbette kaldığı için Timur'a karşı çok öfkelenir, Timur ve sülalesini gaddar ve zalim olarak tanımlar. Timur'a karşı olan herkesi över ve onunla olan herkesi de aşağılar ve kötüler. Nitekim bu kitabın ilk bölümlerinde şu ifadeyi kullanmaktadır: *"Bu orduya hizmetkâr takımından eşekler, Türkmen kopuk takımından oluşan it enikleri, Arap ayak takımından oluşan açgözlü köpekler, Acem sivrisinekleri, aşağılık putperestler, Mecusi büyücüler ve benzer kişiler de katıldılar. Kısacası o bir deccal ve Yecüc Mecüc onunla birlikte dir"* diyerek Timur'a karşı duyduğu nefreti dile getirir.¹⁸

İbn Arabşah'ın Timur'un hasmı Osmanlı Devleti, ardından Memlûklü Devleti'ne giderek böyle eserin kaleme alınmasının birkaç sebebi bulunmaktadır. Onun Timur'a karşı nefret beslemesinin başında küçük yaşlarında vatanından uzak kalmasıyla beraber eserinde zikrettiği üzere Şam'ın tahrip edilmesi de onu kızdırmış olabilir. Bunlara ilaveten Memlûklü sarayında kendine üst bir konum amaçlamış olabileceği gibi Osmanlı sarayında kâtiplik ve divan başkanlığı derecelerine kadar yükseldiği, bu şartlar altında Timur karşıtı bir tavır içine girmiş olabileceği düşünülür.¹⁹

Timur'un Sivas'ı ele geçirmesini çok korkunç ifadelerle kaleme alan İbn Arabşah, kenti yakıp yıkdığı ve insanların katledildiğini keskin bir edebi dille: *"Karşı tarafın askerleri savaşmayı bırakıp hâkimiyet Timur'a geçince, onları halka şeklinde bağlattı. Ardından hendekler kazdırıp kahraman savaşçıları Bedir kuyusuna nasıl atıldıysa hepsini aynı şekilde canlı canlı bu hendeklere attırdı. Hendeklere atılanların sayısı üç bindi"*²⁰ şeklinde anlatarak Timur'a karşı olumsuz bir algı yaratır. Fakat Timur'un sarayında yetişen diğer bir önemli tarihçi Şerefeddin Ali Yezdî ise Sivas olayını farklı bir şekilde kaleme alarak Müslümanların canına dokunulmadığını, yalnızca mal-ı eman alındığını, fakat Hıristiyan ve Ermenilerin esir edildiğini, Yıldırım Bâyezid'in ordusunda yer alan dört bin Ermeni'nin çukurlara atıldığını şöyle aktarmaktadır. *"Sahipkran ferman buyurdu: Müslümanların canına dokunulmasın, yalnızca mal-ı emân alınsın, fakat Hıristiyanlar ve Ermeniler esir edilsin!"* Yıldırım Bâyezid'e bağlı sipahilerinin çoğu Ermeni idi. Dört bin Ermeni'yi askere dağıttı. Siyaset için hepsini canlı canlı

¹⁷ İbn Arabşah, trc., s. 21.

¹⁸ İbn Arabşah, trc. s. 21.

¹⁹ İbn Arabşah, trc. s. 20.

²⁰ İbn Arabşah, trc., s. 196.

çukurlara atıp üstlerini topraklarla doldurdular. Sonra kalenin yıkılmasını emretti. Kısa zamanda kaleyi yerle yeksan ettiler.²¹

Timur'un diğer saray tarihçileri Nizâmeddin-i Şâmî ve Şerefeddin Ali Yezdî, Timur'u "Melek yüzlü, merhamet deryası" olarak tanıtlar.²² Ancak onlar gibi Timur'un sarayında yetişmiş, ilim ve irfan öğrenmiş, Timur'un desteğiyle cehaletten kurtulup ulema sınıfına dâhil olarak şöhrete kavuşmuş olan İbn Arabşah ise onu "bu vicdansız", "bu aşağılık", "boyu devrilemeyecek" ve "bu topal deccal" gibi hakaret içeren ifadelerle tanımlar. İbn Arabşah'ın Timur'a karşı niçin böyle bir tutum takındığı, Müslüman bir sultana neden bu kadar hakaret ettiği, üstelik on iki yaşından itibaren elinden tutup büyüten, velinimetine ne sebeple bu kadar saygısızlık yaptığı sorgulanması gereken bir tutumdur. Timur, kendisini uyarıcı, hatalarını düzelticilerini seven bir hükümdar olmasına rağmen İbn Arabşah'ın onun sarayında ikamet ettiği sıralarda bir kere bile eleştiride bulunmaması düşündürücüdür. O, kendi düşüncelerini ispatlamak Şam'ın Timur döneminde yerle bir edildiğinden bahsederken Şerefeddin Ali Yezdî ve Nizâmeddin-i Şâmî bunu reddedercesine, Şam'da sürekli yangın çıktığını ve bu nedenle şehrin ve kütüphanelerin tahrip edildiğini savunmaktadırlar.²³

İbn Arabşah'ın aktardığına göre Mevlana Hafızüddin Muhammed b. Nasîrüddin Muhammed el-Kürdî el-Bezzazî, Mevlana Alaaddin Muhammed el-Buharî ve İslam dininin önde gelen diğer âlimleri Timur ve Cengiz Han'ın yasalarını İslam şeriatının önüne geçirdikleri için kâfirlikle suçlayarak fetva verdiklerini aktarır. Ancak İbn Arabşah'ın kendisi Timur'un Şam Camiinde namaz kıldığını da aktarmaktadır. İbn Haldun'un Timur'a Kurân-ı Kerim hediye ettiğinde ayağa kalkıp kabul ederek başının üzerine koyduğu da bilinmektedir.²⁴

Mevlâna Nizâmeddin-i Şâmî'nin Hayatı ve Tarihçiliği

Emir Timur'un önemli saray tarihçilerinden olan Mevlâna Nizâmeddin-i Şâmî, Tebriz'in Gazan bölgesinde dünyaya gelir, daha çok Bağdat'ta ikamet eder. Celâyir hanedanından Sultan Üveys ve Sultan Ahmed Celâyir'in hizmetinde bulunur. Timur, 795/1393 yılında Bağdat'ı zapt ettiğinde Timur'u tebrik ederek ağırlayan kişiler arasında yer alır, Timur'un dikkatini çeker, ona izzet ve ikramda bulunur.²⁵ Nizâmeddin-i Şâmî, İbn Arabşah'ın aksine Timur'un Bağdat muharebesinden övgüyle bahseder. Timur, onu 803/1400 yılında sarayına yerleştirir, devletindeki gelişmeleri bir kitap haline yazılmasından sorumlu tutar. Hatta bütün divan yetkisini ona havale eder. Timur, yazacağı kitabı sade ve akıcı cümlelerle yazılmasını, her

²¹ Şerefeddin Ali Yezdî, *Zafername*, thk: Seyit Said, Mir Muhammed Sadık ve Abdülhüseyn Nevâî), Meclis-i Şurâ-i İslamî, Tahran, 2009, s. 223.

²² İbn Arabşah, trc., s. 22; Muammer, Aksoy, *Acâ'ibü'l-Makdûr fî Nevâib-i Timûr Târih-i Timurlenk (Zamî-Zâde Efendî)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2012, s. 8.

²³ İbn Arabşah, trc., s. 27; Aksoy, *Acâ'ibü'l-Makdûr*, s. 27.

²⁴ İbn Arabşah, trc., s. 431.

²⁵ G. Ö. Bezer, "Şâmî, Nizâmeddin", *DİA, XXXVIII*, İstanbul, 2010, s. 330; Akkuş ve Zeki, "Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçiler", s. 158.

seviyeye göre hazırlanmasını ister. Daha sonra yazılan o kitaba *Zafername* adı verilir. Nizâmeddin-i Şâmî, hemen her seferde Timur'un yanında bulunur, aynen Şerefeddin Ali Yezdî ve İbn Arabşah gibi gelişmeleri ve tarihi olayları kaydeder, *Zafername*'sini de kronolojik sefer tarihlerine göre çok akıcı ve basit bir dille hazırlar.²⁶ Timur'un Anadolu seferinden sonra Semerkant'a dönmeye hazırlandığı sırada Nizâmuddîn-i Şâmî eserini Timur'a takdim eder. *Zafername* adı bu esere muhtemelen takdim esnasında Timur tarafından verilir.²⁷ 814/1414 yılında Ömer Bahadır'ın hizmetindeyken vefat eder.²⁸

Timur'un hayatı ve faaliyetlerini olumlu ve itidalli bir şekilde kaleme alan Nizâmeddin-i Şâmî, onun hakkındaki görüşlerini olumlu dille aktarmaktadır. “*Ben, Timur'un ahlaki güzellikleri, adaleti ve ihsanlığı hakkında şahit olduğum şu vakayı anlatmak isterim: Bir gün Emir Hazretleri İran ve Turan'ın ileri gelen âlimleri ve muttaki kadularıyla beraber bulunuyor ve onlardan istifade ediyordu. Kendisi İslamiyet'e müteallik mühim ve müşkül meseleler soruyor ve onların her biri de muvafık cevaplar veriyordu. Âlimlere teveccüh ile: “Geçen asırların uleması hükümdarları irşat ederlerdi, siz beni niçin irşat etmiyorsunuz, bana lazım ve vacip olan şeyleri niçin söylemiyorsunuz”*”²⁹ diyerek ikazda bulundu.

Timur'un sohbetinde bulunup “*Elhamdülillah Emir Hazretleri bize hayır yollarını öğretir, hocalık eder, bizim gibilerin nasihatlerine muhtaç değildir”* şeklinde düşüncelerini dile getiren ulemaya: “*Her zaman beni methetmek, mizacıma göre söz söylemek hoşuma gitmez, sizler ki her biriniz bir taraftan buraya geldiniz, mensup olduğunuz yerin vaziyeti, iyiliği, fenalığı hakkında bana malumat verin. Hiçbir şeyi benden gizlemeyin, ben bunu kendi menfaatim için söylemiyorum. Bütün dünyaca malumdur ki Tanrı bize öyle bir şevket ve saltanat ihsan buyurmuştur ki böyle şeylere ihtiyacımız yoktur. Maksadımız onun rızasını tahsil etmektir. Tanrının bize olan lütuf ve keremlerini bazılarının şükür ve nimetini yerine getirmek için çalışmaktır*”³⁰ diyerek düşüncelerini dile getirir.

Şâmî'nin aktardığına göre: “*Mecliste bulunan âlimler, Emir'in bu sözleri işittikleri zaman Emir'in bu hususta hüsnüniyet ve ihsanını anladılar, iyiliklerini ve fenalıklarını söylediler. Bunun üzerine Emir Hazretleri, bu meclisteki bütün âlimlerin ileri gelen adamlarını ve mütedeyyinlerini seçtiler, her birini divan-i âlâ etrafından bir emin adamla tetkikat etmek için memleketin bir muntkasına namzet yapıp gönderdiler. Bununla beraber onlara, eğer orada bir mazluma zulüm yapılmış ve bir acizin hukukuna tecviz edilmiş ise zulmü kaldırmak zorla veya gayri kanunî gasp edilen hakkı onun hazinesinden alıp o mazlumlara, acizlere verildikten sonra, vaziyeti tespit ederek arz etmeleri için salahiyet ve emir verdiler. Bundan da maksat oradaki yolsuzlukları kaldırmaktı. Bundan sonra kendisi söze başlayarak, “Şimdiye*

²⁶ İbn Arabşah, trc., s. 303; Şâmî, *Zafername*, s. 330.

²⁷ Ümit Gedik, “IX-X/XV-XVI YY. İran Tarih Yazarlığı”, *NÜSHA*, XXXV, 2017, s. 40.

²⁸ Bezer, “Şâmî, Nizâmeddin”, s. 330.

²⁹ İbn Arabşah, trc, s. 433.

³⁰ Şâmî, *Zafername*, s. 342.

kadar cihangirlik hususunda kâfi derecede sa'yi gayret sarf edildi, bugünden itibaren niyeti hüsrevanemiz cihangirlik âlemlerini yükselmektir; bundan da maksat zulmün kaldırılması, iyi ve kötüyü gelip bize bildirilmesidir” buyurdu. Gerçekten herkes Emir'in bu lûtfundan memnun oldular ve hep birlikte ona dua ettiler” diyerek Timur'un vasıflarını, dindarlığını, ulema sevgisini dile getirir.³¹ Görüldüğü üzere Timur, İbn Arabşah'ın yermelerine karşı sanki ulema ve fakih sınıfından biriymiş gibi tanıtılır.

Görüldüğü üzere Şâmî, İbn Arabşah'ın aksine Timur hakkında olumlu rivayetlerde bulunan bir tarihçidir. Örneğin İbn Arabşah, Timur'un Diyarbakır'ın zapt ederek söz vermesine rağmen kaledeki insanları acımasız bir şekilde katlettiği ve kale komutanı Hasan b. Bultumur'u duvarın altına koyduğunu anlatır. Şâmî ise Bağdat tacirlerinin Emir Timur'a gelerek: “Bu taraflarda Tikrit adında bir kale var. Son derece sağlamdır. Daima Mısır ve Dimaşk tacirlerinin yolunu keser, Müslümanların mal ve canlarını talan eder. Bugüne kadar kimse onları defetmekle uğraşmadı”³² diyerek şikâyet ederler. Timur da kaleyi kuşatarak para ve mal vermeleri halinde canlarına dokunmayacağı konusunda eman verir. Ancak kaledekiler sözlerinde durmayınca kaleyi kuşatır: “Halkı askerlerden ayırsınlar, halka bir şey demesinler, savaşçıları öldürsünler” şeklinde ferman verir. Bunun üzerine hırsızların hepsi öldürülür, başlarından minareler yapılır.³³

İbn Arabşah, Timur'un Anadolu seferleri sırasında ele geçirdiği Behsini Kalesini: “Timur o bölgeyi öyle bir yağmaladı ki, çöp bile kalmadı. Behsini kalesini 23 gün kuşattıktan sonra ele geçirdi. Fakat Tanrı'nın lütfiyle kaleye zarar veremedi. Ardından öncü birliklerini Malatya üzerine sevk edip tahrip etti. Tepeleri dahi dümdüz etti”³⁴ diyerek simsiyah bir imajı oluşturmaktadır. Ancak Şerefeddin Ali Yezdî olayı farklı bir şekilde aktarmaktadır: “Sahipkiran Sivas'ın kuşatmasıyla meşgulken bazı hırsızlar Elbistan'dan gelerek muzaffer ordunun atlarını çaldılar. Sahipkiran kalenin işini bitirince Elbistan'a doğru yola çıktı. Şehzade Şahrüh ve bazı beyler önden yürüyerek Elbistan'a geldiler. Türkmenler bunu duyunca şehirden çıkıp dağlara doğru gittiler. Şehzade Şahrüh hızla at sürerek onlara yetişti. Türkmenler can korkusuyla çarpışmaya girdiyse de yenildiler ve çok kayıp verdiler. Onlar ise çok ganimet alarak Sahipkiran'a katıldılar. Sahipkiran, lütfü keremini gösterip Türkmenlere kendisine itaat etmeleri için Malatya'ya elçi gönderdi. Türkmenlere ve Anadolu halkına has nadanlıklarıyla gelen elçiyi hapse atılgan. Sahipkiran bunu duyunca atının dizginlerini Malatya'ya kırdı. O bedbahtlar bunu görüp o gece kaçtılar. Hazret Sahipkiran Malatya'ya geldi ve şehri ele geçirdi. Gürcüler ve Ermenileri esir aldı. Müslümanlara ise mal-ı eman karşılığında dokunmadı”³⁵ diyerek adeta İbn Arabşah'ı reddetmekte ve yalanlamaktadır.

³¹ Şâmî, *Zafernâme*, s. 342.

³² İbn Arabşah, trc., s. 115.

³³ İbn Arabşah, trc., s. 118.

³⁴ İbn Arabşah, trc., 198.

³⁵ Yezdî, *Zafernâme*, s. 234; İbn Arabşah trc., s. 198.

Örneğin İbn Arabşah: “Timur, Ankara’yı zapt ettikten sonra bir gündür sıradan bir mecliste oturup, has ve avam üzerine saadet kanatlarını yayıp, helal haram düsturunu ortadan kaldırmış ve işret sofrasını açmıştı. Yıldırım Bâyezid, eli yüreğinde zincirli olarak Timur’un huzuruna getirildi. Timur, onun endişelerini giderdi, itibarlı bir yere oturttu, tatlı muamele ile kaderini hafifletti. Yıldırım, işret meclisinde saray cariyeleri ve hatta bazı hatunlarını görünce ciğerleri parçalandı”³⁶ şeklinde olumsuz bir tablo çizerken meşhur Osmanlı tarihçisi Hoca Sadedin Efendi: “Timur, Yıldırım Bâyezid’i özel toplantılarına davet eder, diz dize oturur, onu teselli ederdi. Dehşet verici ve ürkütücü düşüncelerini kafasından silmeye çalışırdı. Ona neşeli sözler sarf ederdi. Yıldırım Bâyezid, kendine ihanet eden Tatarların yüzünü görmemek için taht-ı revana binmeyi tercih ederdi. Kafes ile tahtırevanı ayırt edemeyen bilgisizler akla yatkın sözle saçmayı seçemeyen anlayışsızlar olduklarını gösterir”³⁷ diyerek Timur’un Yıldırım Bâyezid’i ayakta karşıladığını, tahtının yeniden oturtmak istediği, ancak bunu Yıldırım’ın kabul etmediğini de öne sürmektedir.³⁸

Nizâmeddin-i Şâmî, Abdürrezzak-ı Semerkandî ve Mirhand gibi Timurlu tarihçileri, Timur’un Bâyezid’in hatun ve cariyelerine sakilik yaptırdığı uydurmasına hiç değinmemekteler. Ayrıca İbn Arabşah’ın kendisinin de ifade ettiği üzere Timur, başkalarının mahremine dil uzatmayı sevmezdi ve onun meclisinde başkasının hatunundan konuşmak en büyük ayıptı. Çağatay ve Türk kabilelerinde kadına dil uzatmak en büyük günahı. Dolayısıyla İbn Arabşah’ın Timur’a karşı olan kını ve nefreti kendini çelişkiye düşürmektedir.³⁹

Timur’un Yıldırım Bâyezid’e iyi davrandığının diğer bir somut örneği ise onun söz ve nasihatlerini soğukkanlı bir şekilde dinleyip, dile getirdiği her üç nasihatini yerine getirmesidir. Yıldırım Bâyezid’in nasihatleri şöyledir: “Zinhar diyar-ı Rum insanlarını öldürme, Tatarları buradan götür ve tahrip ellerini Müslümanların kale ve hisarlarına uzatma” der. Timur da Yıldırım Bâyezid’in her üç nasihatini yerine getirir.⁴⁰

Nizameddin-i Şâmî’nin aktardığına göre Yıldırım Bâyezid mağlubiyete uğradıktan sonra bir hastalığa yakalanır, gün geçtikçe ağırlaşır. Onun hastalığı sırasında Timur en mahir tabipleri tedavi etmekle görevlendirir. Yeme içmesine özellikle dikkat ederek vitaminli şerbetler içmesini sağlar. Hatta onun iyileşmesinden sonra izzet ve ikramla tekrar Osmanlı Devleti’nin başına geçirmek ister. Ancak ilahi takdir gerçekleşir, Yıldırım Bâyezid’in sağlığı bozulur ve vefat eder. Tekfin ve teçhiz edilir, büyük bir cenaze töreni düzenlenir, Akşehir’de defnedilir.⁴¹

³⁶ İbn Arabşah, trc., s. 198.

³⁷ Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü’t-Tevarih*, I, nşr: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 286.

³⁸ İbn Arabşah, trc., ss. 316-327.

³⁹ İbn Arabşah, trc. s. 317.

⁴⁰ İbn Arabşah, trc. s. 333.

⁴¹ Şâmî, *Zafername*, s. 270

Mevlâna Şerefeddin Ali Yezdî'nin Hayatı ve Tarihçiliği

Timur'un diğer bir meşhur tarihçisi ve *Zafernâme* yazarı ise Şerefeddin Ali Yezdî'dir. Şerefeddin Ali Şemseddîn Alî Râzî-i Yezdî, İran'ın Yezd bölgesinde dünyaya gelir. Mahdum lakabı ve "Şeref" lakabını kullanan Muzafferîler ile Timur döneminde yaşar. Hayatının ilk merhalelerini Muzafferî sarayında geçiren Yezdî, Yezd şehrinin Mirçak mahallesinde bir cuma camii ve bir de kendi adına Şerefiye Medresesini inşa ettirir. Şâh Nimetullâh-ı Velî, Sâniüddin Ali b. Muhammed Hucendî ve Hüseyin Ahlâtî gibi tasavvuf büyüklerinden ders alır. Yezd'in Teft bölgesindeki dergâhında müritlerini eğitir, altı yaşlarında olan meşhur şair ve edip Ali Şir Nevâî babasıyla onu dergâhında ziyaret eder.⁴²

Timurlu Devleti'nin üçüncü hükümdarı Mirza Şahruh, İsfahan'a yürüdüğünde Ali Yezdî'den şüphelenerek Semerkant'a gönderir. Mirza Şahruh ve oğlu Ebü'l-Feth Mirza İbrahim döneminde şöhret kazanan Yezdî, onun ölümüne kadar danışmanlığını yapar. Timur'un hayatı ve faaliyetlerini içinde barındıran *Zafernâme* adlı eserini Ebü'l-Feth Mirza İbrahim'in isteği üzerine 828/1425 yılında tamamlar. Yezdî'nin *Zafernâmesi*'sinin Nizâmeddin-i Şâmî'nin *Zafernâme*'sinden farkı ise daha çok edebi dille ve ayrıntılı şekilde yazılmasıdır.⁴³ Yezdî, Şahruh'un vefatından sonra Horasan'ı ele geçiren Mirza Sultan Muhammed'in izniyle 853/1449 yılında memleketi Yezd'e döner. 858/1454 yılında vefat eden Yezdî, Şerefiye Medresesi'nde babasının mezarının yanında defnedilir.⁴⁴

İbn Arabşah'a göre daha olumlu rivayetlerde bulunan Mevlâna Şerefeddin Ali Yezdî,⁴⁵ "*Dünya iki hükümdara yetecek kadar değerli ve büyük değildi; Allah nasıl bir tane ise sultan da bir tane olmalıdır*"⁴⁶ sözü ile Timur'un cihan hâkimiyet anlayışının izah etmektedir. Timur'un, hâkimiyetini kabul etmeyenlere çok sert ve acımasızca davrandığına, İsfahan'dan Delhi'ye, Tebriz'den Sivas'a, Astarhan'dan Bağdat'a kadar ele geçirdiği bazı şehirlerde büyük tahribat yaptığına dair rivayet ve iddiaların bulunmasına rağmen Türkistan göçebelerinin Müslüman olmalarında Timur'un büyük hizmetler gördüğü inkâr edilemez bir gerçektir. Hükümdarlığı süresince bütün gücü kendi elinde tutmuştur. İktidar ve fetih hırsını hiçbir zaman dizginleyememiş, seferlerini daima kendisi yönetmiş, çeşitli kabilelere mensup beylerin ve sülâlelerin güçlenmesini önlemek için onları kontrol altına tutmuştur.

Timur, başarılarının yazılarak şahsının ölümsüzleştirilmesini arzu ettiğinden seferleri sırasında kâtiplerine Türkçe ve Farsça günlük tutturmuştur. Bu sebeple Nizâmeddin-i Şâmî ve Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme* 'leri onun hayatı için en

⁴² Kaan, Dilek, "Şerefeddin Ali Yezdî", *DİA, XXXVIII*, İstanbul, 2010, s. 550; Akkuş ve Zeki, "Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçiler, s. 160.

⁴³ İbn Arabşah, trc. s. 304; Dilek, "Şerefeddin Ali Yezdî", s. 551.

⁴⁴ Seyid Mübeşşir *Orta Asya Tarihi, III.*, Medine, Mektebetü'l-İman-Medine, 1991, s. 300; İbn Arabşah, trc., 304; Dilek, "Şerefeddin Ali Yezdî", s. 551.

⁴⁵ İbn Arabşah, trec., s. 24.

⁴⁶ Yezdî, *Zafernâme*, s. 124.

önemli kaynaklardan sayılmaktadır. Timur, âlimler, zahitler ve takvalı kişilere son derece önem vermiştir. Bundan dolayı Timur kendisinden dört yüz yıl önce yaşamış Türk hükümdarı Gazneli Sultan Mahmud'u yakından takip etmiştir. O sarayını âlimlerin ilmiyle aydınlatmış ve süsletmiştir. İlim ve ulema hamisi olarak tanınmış, yaptığı seferinde âlimlerle karşılaşmış ve onları sarayına yerleştirmiştir.⁴⁷

Timur hakkındaki olumlu görüşleriyle öne çıkan Yezdî, birçok konuda İbn Arabşah'ın rivayetlerinin aksini yazmaktadır. Örneğin İbn Arabşah, Timur'un Mardin Kalesinin zaptını anlatırken Timur'un önce aman sözü verdiği, kale komutanı ve muhafızlarının teslim olmadığını, Timur'un Âmed'i on beş gün boyunca kuşattığını anlatır. Ancak Yezdî ise o sırada Sultaniye'de bulunan Şahrüh Mirza'nın bir oğlu olduğunun haberini alınca Timur'un son derece mutlu olduğu, kaledeki halkı affedip, başka eziyet etmeden ve zarar vermeden, lütf-ü merhametle geri dönüp gittiğini dile getirir.⁴⁸ Yine İbn Arabşah'ın aktardığına göre Timur, 1394 yılında ardından Erciş Kalesine yönelir. Kuşatma altına alınan kale komutanı Türkmen beyi Kara Muhammed'in oğlu Mısır ve kaledekilere eman verdiğini, ardından kaledekilerin hepsini öldürüp Mısır'ı Semerkant'a gönderdiğini aktarır. Ancak Yezdî ise Mısır'ın anası ve kardeşlerini göndererek eman dilediği ve en son kendisinin kefen giyerek çıktığını, Timur'un onu affederek Semerkant'a gönderdiğini yazar.⁴⁹

Hafız Ebru'nun Hayatı ve Tarihçiliği

Timurlular döneminin ünlü tarihçi ve coğrafyacılarından olan Hafız Ebru, Şihâbüddîn Abdullah b. Lufillâh b. Abdırreşîd-i Bihdâdîni Hafî (ö.833/1430), *Mecmû'ü't-Tevârih (Mecmû'a-i Hâfız-ı Ebru)*, *Zeyl-i Zafernâme*, *Zübdetü't-Tevârih*, *Zeyl-i Câmîü't-Tevârih-i Reşîdî*, *Târih-i Âl-i Muzaffer*, *Târih-i Âl-i Kert*, *Padişah-i Toga Timur ve Padişah-i Emir Veli b. Şeyh Ali Hindu*, *Serbedarîler*, *Târih-i Şahrüh Mirza ve Coğrafya-yi Hafız Ebru* gibi eserlerin müellifidir. Hafız Ebru, Horasan veya Herat'ın Haf bölgesinde doğmasına rağmen eğitimini Hemedan'da alır. 1404 yılında Mirza Şahrüh'un emri üzerine Nizâmeddin-i Şâmî'nin Zafernâme'sine bir zeyl yazarak Timur'un son dönemlerine kadar olup biten olayları ele alır. Daha sonra Şahrüh dönemi (1405–1413) hakkında bir tarih yazar. 1414 yılında yine Mirza Şahrüh'un buyruğuyla *Mesâlikü'l-Memâlik ve Suvaru'l-Ekâlîm* adlı Arapça bir eseri genişletir. 1417 yılında Şahrüh'un isteği üzerine bir tarih mecmuası hazırlar.⁵⁰

Hafız Ebru'nun ikinci temel eseri *Mecma'u't-Tevârih* dört bölümden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümde Hz. Âdem'den Hz. Muhammed (s.a.v.)'e kadar peygamberler tarihi ve İran tarihi hakkında bilgi verilmiştir. Eserin ikinci bölümünde Hz. Muhammed (s.a.v.), Reşîd Halifeler, Emeviler ve Hülagü Han hakkında bilgiler verilmiştir. Kitabın üçüncü bölümünde Selçuklular ve Moğollar döneminde İran'dan bahsedilmiştir. Dördüncü bölümü Şahrüh'un oğlu Baysungur'a

⁴⁷ Yezdî, *Zafernâme*, s. 127.

⁴⁸ İbn Arabşah, trc. s. 123.

⁴⁹ İbn Arabşah, trc., s. 124.

⁵⁰ Gedik, "IX-X/XV-XVI YY. İran Tarih Yazarlığı", s. 41.

ithaf edildiği için *Zübdetü't-Tevârih-i Baysunguri* olarak bilinmektedir. Bu bölüm iki başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlıkta 1336 yılından Timur'un vefat yılı, 1405 yılına kadar İran ve Türkistan'da olup biten olayların tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci başlık altında 1427 yılına kadar Şahrüh dönemi üzerine durulmuştur.⁵¹

Hafız Ebru, bazı tarih eserlerinde Übeydullah b. Lütfullah olarak geçmekte, Timur'un yanında tarihi gelişmeleri yazdığı, ardından Baysungur'un yanında çalışmaya başladığı aktarılmaktadır. Hafız Ebru'nun satranç oyununun iyi bildiği, Timur ile satranç oynayıp bazı seferlerine eşlik ettiği, 833/1430 yılında vefat edene kadar Herat'ta Timurlu sarayında ikamet ettiği nakledilmektedir.⁵²

Diğer önemli bir mesele ise Timur'un vefatı ve esnasındaki gelişmelerdir. İbn Arabşah, Timur'un vefatını "*bu gaddarın çöküp kalışının sebebi, cehenneme uçup, esfel-i safiline yerleşmesi*" başlığı altında kaleme almıştır. Onun Çin seferi için Otrar bölgesine yürüdüğü sırada havanın kış şartlarının ağırlaştığı, her ne kadar soğuğa karşı dayanıklı gözüke de soğuk algınlığından kurtulamadığını, bunun terkiğine hararet verici maddeler, hoş kokulu, zararsız faydalı baharat katılarak saf alkol hazırlanmasını emrettiği dile getirir. Ölçsüz ve aralıksız şarap içmeye devam ettiğini, kaynar su içtiğinden bağırsaklarının parça parça olduğunu, ölüm sakisinin Timur'a en acı kadehi içerince imana geldiğini, ancak azap ve işkenceden sonra gelen imanın fayda sağlamayacağını dile getirerek, böylece ruhunun alındığını aşağılayıcı ifadelerle anlatır.⁵³

Fakat Hafız Ebru, Timur'un vefatını İbn Arabşah'ın görüşlerini farklı cümlelerle teyit eder mahiyette kutsayarak açıklamaktadır: "*12 Recep 807/15 Ocak 1505 tarihinde Sahipkıran Otrar şehrine ulaştı. Kendisini uğurlamak için hanımları, oğulları ve devlet erkânına güler yüzle izin verdi. Ardından şarap içmeye başladı. Birkaç gün sakilerin elinden hoş kokulu şarap içmekle vakit geçirdi. Yine iki gece gündüz arak içmekle meşgul oldu. Ertesi gün mübarek mizacında bir değişiklik sezdi. Alkolün etkisinden olsa gerek dediler. Üşütmüş olduğu için ateşi biraz düştü ancak midesi biraz ısınınca ateşi tekrar yükseldi. Âdete göre devlet erkânı ve Hazretin yakınları Allah'a dua ediyorlardı. Bu arada Allah'ın kulu Hazreti Sahipkıran önce bir parmağını sonra iki parmağını kaldırdı ve gözüyle bir şey işaret ederek bir şeyler demek istedi. Emirler onun bu işaretine cevap bulmayınca Timur: Ben sizin aranızda bir yahut iki günden fazla kalmam dedi. Tabiplerine kendisine doğru sözü söylemelerini emretti. Tabipleri de tıbbın çaresinin sona erdiğini dile getirdiler* diyerek Timur'un vefatı sırasındaki gelişmeleri tarafsız bir şekilde ele almaktadır.⁵⁴

Yezdî ise Timur'un vefatını şöyle aktarmaktadır: "*Hazret-i Sahipkıran'ın aklı başındaydı. Hastalığına rağmen ordunun durumundan haberdardı. Ne var ki, bu*

⁵¹ Gedik, "IX-X/XV-XVI YY. İran Tarih Yazarlığı", s. 42.

⁵² Gedik, "IX-X/XV-XVI YY. İran Tarih Yazarlığı", s. 40.

⁵³ İbn Arabşah, trc., s. 364-367.

⁵⁴ İbn Arabşah, trc., s. 366.

*hastalığının çaresinin olmadığını biliyordu. Takdire boyun eğip hanım ve has beylerini çağırttı, vasiyetini şöyle dile getirdi: Kesin olarak biliyorum ki, ruh kuşu bu kafesten uçup gitmek istiyor. Ben Tanrı'ya sığındım ve sizleri de ona emanet ediyorum. Ben öldükten sonra bağırıp çağırmayın ki, bir faydası olmaz. Benim için Tanrı'dan rahmet dileyin, ruhumu dua ve Fatihalarla şad edin! Allah'a şükür ki, tüm İran ve Turan'da bize karşı çıkacak kimse yoktur. Günahım çoktur bilirim, ama zalimlerin ellerini mazlumların üzerinden uzaklaştırdığım için Tanrı bana rahmet eder diye ümit ediyorum. Benim devrimde güçlünün zayıfı ezmesine izin vermedim. Bana vefa etmeyen bu dünya sizlere de vefat etmeyecektir. Dünya işini ihmal etmeyin ki, Müslümanlar endişe içinde olmasınlar. Öbür türlü bunun hesabını kıyamet günü sorarlar. İmdi Pir Muhammed Cihangir'i yerime veliaht tayin ettim, Semerkant vilayeti onundur.*⁵⁵

Günümüz Timurlu tarihçilerinden Musa Şamil Yüksel'in aktardığına göre Timur, vefatının son günlerini Çin üzerine cihat yapmakla geçirmiştir. Kışın çetin soğuklarında Timur'un Çin seferi uzun sürmüş ve hastalanmıştır. Ölüm döşeğindeyken beraberinde bulunan ulemadan Mevlana Hibbetullah'ı çağırarak Kur'an okuması ve kelime-i şahadetin telkin edilmesini istemiştir. Mevlana Hibbetullah'ın dile getirdiği kelime-i şahadeti tekrarlayan Timur canını Hakk'a teslim etmiştir.⁵⁶

Sonuç

XV. asırdan başlayarak günümüze kadar birçok Müslüman ve gayrimüslim tarihçi ve araştırmacıların ilgisini çeken, döneminde dünyanın üç kıtasına hüküm süren Timur, ne İbn Arabşah'ın aktardığı gibi zalim ve gaddar bir hükümdar ne de Nizâmeddin-i Şâmî, Şerefeddin Ali Yezdi ve Hafız Ebru'nun tarif ettiği gibi hatasız bir emirdir. Timur, hedeflerine ulaşmak için siyaset dilini iyi kullanan akıllı bir devlet adamıdır. İbn Arabşah, Nizâmeddin-i Şâmî, Şerefeddin Ali Yezdi ve Hafız Ebru gibi tarihçileri sarayında yetiştiren Timur, ilim ve mantığa çok önem veren, övmeyi ve övünmeyi sevmeyen ileri görüşlü, soğukkanlı, ağırbaşlı ve kararlı bir askeri dehadır. Timur, aynı zamanda son derece dindar, dinin erkânlarını eksiksiz yerine getiren bir Müslüman'dır.

Timur'un Arap asıllı tarihçisi İbn Arabşah onu yerden yere vursa da, yine onun sarayında yetişmiş, onun himayesinde dil ve edebiyat öğrenmiştir. İbn Arabşah'ın Timur'a yönelttiği tenkit ve nefreti, gurbet acısı çeken ve ülkesinde bir yabancı gibi karşılanan, Timur'un hasmı Osmanlı ve Memlûklü saraylarında çalışan, eserini Timur'un tahrip ettiği topraklarda yazan bir tarihçinin halet-i ruhiyesi olarak değerlendirmek gerekir.

İbn Arabşah, Timur'u acımasız ve yıkıcı bir şekilde tenkit etmesine rağmen onun şahsiyet ve cesaretini en iyi şekilde betimlemekte ve dile getirmektedir. Onun

⁵⁵ İbn Arabşah, trc., s. 366.

⁵⁶ Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din ve Devlet İlişkisi*, Ankara, s. 2009, s. 32.

ordusunun sarsılmaz ve gözü karalığından övgüyle bahsetmektedir. Nizâmeddin-i Şâmî, Şerefeddin Ali Yezdî ve Hafız Ebru da Timur'un en yakın saray tarihçileri ve sır kâtipleri olmalarına rağmen onun vasıflarını saymakla bitiremezlerse de savaşlardaki katı kalpliliği ve ciddiyetini tüm çıplaklığıyla gözler önüne sermeden geçmemektedirler. Dolayısıyla bu bildiri tek yönlü tarih okumanın ne kadar yanlış olduğunu ve nasıl tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- AKA**, İsmail, *Timurlular*, Diyanet Yayınları, Ankara, 1994.
- Akkuş**, Mustafa ve İzzetullah Zeki, "Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX, Afyon, 2018, 149-163.
- Aksoy**, Muammer, *Acâ'ibü'l-Mağdûr fî Nevâib-i Timûr Târîh-i Timurlenk (Zamî-Zâde Efendî)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars, 2012.
- BADEMCI**, Ali, *Cengiz ve Yasası, Timur ve Tüzükâtı*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bezer**, Gülay Öğün, "Şâmî, Nizâmeddin", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 330.
- Dilek**, Kaan, "Şerefeddin Ali Yezdî", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010, s. 550-552.
- Gedik**, Ümit, "IX-X/XV-XVI YY. İran Tarih Yazarlığı", *NÜSHA*, XXXXV, 2017, s. 35-50.
- Efendi**, Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevarih*, I, nşr: İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- İbn Arabşah**, *Acâ'ibü'l-Mağdûr fî Nevâib-i Timûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2012.
- İbn Tağriberdî**, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kâhire*, XII, Tabatü Musavvere a'n Taba't-i Dâri'l-Kitâb, Kahire, 1963.
- Kâsânî**, Seyid Mübeşşir, *Orta Asya Tarihi*, III., Mektebetü'l-İman-Medine, 1991.
- Suçıkar**, Tarkan, *XV. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Kaynaklarında Yıldırım Bâyezid ve Timur Algısı*, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.
- Şâmî**, Nizâmeddin, *Zafernâme*, (çev. Necati Lugal), Ankara, 1987.
- Yezdî**, Şerefeddin Ali, *Zafernâme*, (thk: Seyit Said, Mir Muhammed Sadık ve Abdülhüseyn Nevâî), Tahran, Meclis-i Şûrâ-i İslamî, Tahran, 2009.
- Yezdî**, Şerefeddin Ali, *Zafernâme*, Taşkent, 1997.

- Yuvalı,** Abdulkadir, “İbn Arabşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul, s. İstanbul, 1992, s. 315.
- Yüksel,** Musa Şamil, “Arap Kaynaklarında Timur”, *Bilig*, XXXI, Ankara, 2004, 85–126.
- Yüksel,** Musa Şamil, “Timur’un Yükselişi ve Batı’nın Diplomatik Cevabı 1390–1405”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, XVIII, Konya, 2005, s. 231–243.
- Yüksel,** Musa Şamil, *Timurlularda Din ve Devlet İlişkisi*, Ankara, 2009.

Şİİ-SÜNNÎ EKSENİNDE SELÇUKLULARIN HİCAZ POLİTİKASI

AHMET OCAK*

Özet

Selçuklular, Türklerin genel olarak benimsediği Sünnî İslâm görüşünün takipçileridirler. Selçuklular tarih sahnesine çıktıktan sonra Sünnî halife ile temasa geçerek ondan kendileri için unvan talep edip, meşruiyetlerini pekiştirmek istemişlerdir. Sünnî halife ile yapılan yazışmalar ve elçi teatileri iki tarafı birbirine yaklaştırmıştır. XI. yy. Sünnî dünya açısından birtakım olumsuzlukların yaşandığı dönem olmuştur. Bu dönemde Şiî- Fâtımîler açtıkları medreseler ve yetiştirdikleri propagandacılarla İslâm dünyasında Şiîliği yayma çabasına girmişler, Bağdat'daki Sünnî halife de Şiî-Büveyhiler Devleti tarafından baskı altına alınmıştır.

Bahsedilen konuların yanında İslâm'ın kutsal toprakları Mekke ve Medine, yani Hicaz bölgesi Şiî-Fâtımîler'in nüfuz alanına girmiş ve Cuma hutbeleri Şiî halife adına okutulmaya başlanmıştı ki, bu da İslâm dünyasında Şiîlerin daha etkin bir konumda olduğu algısını oluşturuyordu. Bu durum Selçuklular açısından rahatsızlık veren bir haldi. Nitekim Tuğrul Bey döneminde başlayan Hicaz'a Sünnî düşüncüyü hâkim kılan politikası Alparslan döneminde hayata geçirilmiş ve bölgedeki emirlerle yapılan görüşmeler sonucunda Mekke ve Medine'de Sünnî halife ve Selçuklu sultanı adına hutbe okutularak Şiîlerin nüfuzu kırılmıştır. Sultan Melikşah döneminde ise ilk defa Selçuklular tarafından hac emri tayin edilerek bölgeye olan ilgi artırılmıştır. Sonradan bölge Selçuklu topraklarına katılarak, Hicaz bölgesi Osmanlılardan çok önce Türk nüfuz alanına girmiştir.

Tebliğimde bu konular ve diğer gelişmeler dönemin kaynakları ışığında işlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Şiî, Sünnî, Mekke, Medine

THE HEJAZ POLICY OF THE SELJUKS ON THE SHIITE-SUNNITE AXIS

Abstract

Seljuks were followers of the Sunnite Islam path as the majority of the Turkish people. Seljuks contacted the caliph to demand a title for the legitimization of their rule after they occurred on the scene of history. The correspondence between the Sunnite Caliphate and the Seljuks brought closer the two sides. The XIth century had been an era of unrest for the Sunnite world. In this era, Shiite-Fatimids embarked upon the spread of Shiism with madrasas they built and the propagators

* Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. Bolu/TÜRKİYE. ocak_a@ibu.edu.tr.

they patronaged in those madrasas. The Sunnite Caliph in Bagdad was pawnd under the pressure of the Shiite-Buyid state.

Besides the aforementioned issues, the sacred lands of the Islam, Mekka Medina, was taken under the control of Shiite-Fatimids. The Friday sermons began to be read on behalf of Shiite Caliph, which established the perception that the Shiites were in more effective position in the Islamic World. This situation discomforted the Seljuks. Thus, the policy of Sunni domination in the Hejaz that began under Tugrul Beg's rule, was realized in the era of Alparslan. As the result of the negotiations with the Emirs in the region, the Friday sermons began to be read on behalf of Sunnite Caliph in Mekka and Medina and Seljukite Sultan. The Shiite dominance was broken by this way.

In the period of Malikshah, the Seljuks appointed the Emir of the pilgrimage for the first time and the attention of Seljuks towards the region extended. Later the Seljuks officially took the region. The Hejaz region had been taken under Turkish influence long before the Ottomans.

In my presentation, these issues and other relevant events will be elaborated in the light of the primary sources of that era.

Keywords: Seljuks, Shiite, Sunnite, Mekka, Medina

Arabistan yarımadasının önemli bir kesimini oluşturan Hicaz bölgesinin en önemli yerleşim yerleri İslâm'ın kutsal beldeleri Mekke ve Medine şehirlerinden meydana gelir.¹ Müslümanların kiblegâhı Kâbe ve Hz. Muhammed'in mescidinin bulunduğu Mescid-i Nebvî Müslümanlar açısından önemli olduğu kadar, buralarda okutulan hutbeler de tarih boyunca bir saygınlık ve nüfuz meselesi olarak addedilmiştir. İslâm dünyasının Sünnî ve Şîî olarak iki ana hatta ayrılmasından sonra her iki mezhep içinde de bu bölgeye hâkim olmak ve hutbeleri o mezhebi temsil eden halîfe adına okutmak bir itibar meselesi olarak önemli sayılmıştır.

Şîîliğin devlet desteğine kavuşması ve Sünnîlere karşı mücadeleye başlaması Fâtımîlerle birliktedir. Ubeydullah Mehdî (909-934) tarafından Kuzey Afrika'da kurulan Fâtımîler devleti, Muiz döneminde (953-975) 969'dan itibaren Kâhire'ye yerleşerek burasını başkent edinmiş, Mağrib ülkelerinden sonra Mısır da tamamen zapt edilerek Fâtımîlerin hâkimiyeti altına girmişti.² Fâtımîler, önceleri Tulunoğlu Câmîi'ni mezhep faaliyetleri için bir merkez olarak kullanmışsa da³ asıl Şîîlik faaliyetlerine hız verdikleri ve bunu metotlu bir şekilde yaptıkları dönem el-Ezher'in

¹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Hicaz", DİA, III, s. 248 vd.

² Ebu'l-Fidâ, İmâdu'd-Dîn İsmail, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, II, Kâhire 1907, s. 63 vd; H.İ.Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi, IV*, trc. İ. Yiğit-S. Gümüş, İstanbul 1988, s. 48 vd.

³ İbn Kesîr, İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, XI*, Beyrut 1990, s. 284; M.Hüseyn el-Müzaffër, *Tarihu'ş-Şîa*, Beyrut 1985, s. 185 vd; M. Şerefeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbah", *D.F.İ.F.M. I/4* (1926), İstanbul 1926, s. 9 vd.

inşasından sonraya rastlar. 969 yılında inşasına başlanan el-Ezher Câmisi 972 senesinde bitirilerek resmen hizmete girdi ve burası Şiilik faaliyetleri için bir merkez hâline getirildi.⁴ el-Hâkim (996-1020) döneminde “Dâru’l-İlm” in açılmasına kadar bu mekân Şiiliğin tartışmasız en önemli merkezi olma durumunu devam ettirmiştir.⁵ Fâtımî halifeleri, Sünnîlerle mücadele için yetiştirdikleri binlerce dâiden⁶ oluşan taraftarlarını kullanmakta, bütün bu dâiler, Kâhîre’deki “Dâi’d-Duât”ın emriyle hareket etmekte ve faaliyetlerini ondan aldıkları emîrler doğrultusunda yürütmekteydiler.⁷

Mısır’da devletlerinin temellerini sağlamlaştıran Fâtımîler siyâsî nüfuzları yanında esas vazifeleri olarak addettikleri Şî mezhebini yaymaya başladılar. Bir taraftan "dâiler" vasıtasıyla insanlara kendi fikirlerini aşılamaaya çalışmış, diğer taraftan kendi nüfuzları altında olmayan bölgelerde de kendileri gibi düşünen insanları desteklemek suretiyle Abbâsî halîfeliğinin otoritesini sarsmak, Sünnîliği zaafa düşürmek yolunu takip etmişlerdir.⁸ Bu maksatla Sünnî halîfenin bulunduğu Bağdat ve çevresi ile İslâm’ın kutsal toprakları Hicaz onlar için özel bir ilgi alanı olmuştur.

Fâtımî nüfuzunun Irak topraklarında yayılması el-Hâkim dönemine rastlar.⁹ Fâtımîler, Sünnî halîfeye karşı nüfuz alanlarını genişletmek için Bağdat’ta Büveyhîler devletinin hâkimiyet tesis etmesi ve Sünnî halîfeyi baskı altına almasını desteklemişlerdir. Büveyhîler, hâkimiyetlerini tesis ettikten sonra hutbelerde halîfeye beraber adlarını okutmaya, sikkeler üzerine isimlerini yazdırmaya başlamış, Sünnî halîfelere baskı uygulamış, hatta Halîfe el-Muktefi’nin gözlerine mil çektirerek yerine el-Mufî’yi (946-974) getirmişlerdi.¹⁰ Büveyhîlerden önce Bağdat’ta büyük Şî toplulukları yokken, onların döneminde şehrin batı kesiminde yer alan Kerh Mahallesi Şîilerin merkezi haline gelmiş,¹¹ ileride Sünnîler ve Şîiler arasında meydana gelecek kanlı olayların zemini de oluşturulmuştu. Büveyhî sultanlarının Şîileri destekleyen tutumları yüzünden zaman zaman Şîî-Sünnî

⁴ el-İbâdî, Ahmet Muhtar, *Fî’t-Tarihî’l-Abbâsî ve’l-Fâtımî*, Beyrut ts., s.254 vd.

⁵ Mustafa Ğâlib, *Tarihu’d-Daveti’l-İsmâiliyye*, Beyrut, s.222; H.İ.Hasan, *Tarihu...*, s. 435; M. Hüseyin el-Müzaffer, *Tarihu’s-Şia*, Beyrut 1985, s. 187; K.Vollers, “Ezher”, *IA, IV*, s.433; Semavi Eyice, “Mescid”, *IA, VIII*, s. 50; İsmail Erünsal, “Dârulilm”, *DİA, VIII*, s. 540.

⁶ B. Lewis, *Haşîşiler*, trc. A.Aktan, İstanbul 1995, s. 28 vd; Mustafa Öz, “Dâi”, *DİA VIII*, s. 520; Abdu’l-Münim Mâcid, *Nazmu’l-Fâtımiyyin ve Rusûmuhum fî Mısır*, Mısır 1973-1978, s. 183 vd.

⁷ Bartold Spuler, “Doğuda Hilâfetin Çöküşü”, trc. Hamdi Aktaş, *İslâm Tarih Kültür ve Medeniyeti I*, İstanbul 1988, s.194; Mâcid, Abdu’l-Münim, *Nazmu’l-Fâtımiyyin ve Rusûmuhum fî Mısır*, Mısır 1973-1978, s. 185 vd.

⁸ Y. D. Gavânime, *Gulatu’s-Şia’l-Batıniyye fî Biladi’s-Şâm*, Amman 1981, s. 20; H. İ. Hasan, a.g.e., s. 233.

⁹ E.Graefe, “Hâkim Biemrillâh”, *IA, VI*, s. 103 vd.

¹⁰ İbrahim Selmân el-Kurevî, *el-Büveyhiyyûn ve’l-Hilâfetü’l-Abbâsiyye*, Küveyt 1402/1982, s. 179 vd; P.Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, III*, trc. S. Tuğ, İstanbul 1980, s. 740 vd.

¹¹ Z.Kazvîni, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmûd, *Asâru’l-Bilâd ve Ahbâru’l-İbâd*, Beyrut, ts, s. 444; M. Streck, “Kerh”, *IA, VI*, s. 584; Adam Mez, *el-Hadarâtu’l-İslâmiyye fî’l-Karnî’r-Râbi’l-Hicrî (Asru’n-Nehdeti fî’l-İslâm)*, trc. M. Abdilhâdî Ebû Rîde, Kâhîre -, s. 115.

mezhepleri arasında kan dökmeye varan sürtüşmeler yaşanmış, bu dönem, İslâm tarihinin en baskıcı ve şiddetli dönemi olarak tarihe geçmiştir.¹²

Sünnî Abbâsî halîfesi Şîî tasallutundan kurtulmak için, o dönemde tek Sünnî güç olan Gazneli Mahmud'un desteğini istemek mecburiyetinde kalmıştı. Sultan Mahmut, Abbâsî halîfesine gerekli desteği vermenin yanı sıra, kendi ülkesinde de Şîilere karşı sert bir mücadele yürütmüş, bu mücadelenin bir parçası olarak Hindistan'ın Multân bölgesinde yuvalanmış Karmatîlere karşı da seferler düzenlemiştir.¹³ Gazneliler, özellikle Kâdir Billah (991-1030) döneminde Sünnîlik kozunu kullanarak Büveyhîler üzerinde baskı oluşturmuşlardı.¹⁴

Büveyhîler, Halîfe Muizu'd-Devle (945-969) döneminde Abbâsî halîfeliğini ilga ederek yerine Şîî halîfe getirmek için de bir çaba içerisine girmişlerse de bu durumun kendi saltanatı için doğurabileceği tehlikeyi görerek sonradan bundan vazgeçmişlerdi.¹⁵ 1007'de harekete geçen Şîîler, Bağdat'ta hutbeleri Fâtımî Halîfesi el-Hâkim adına okutmak istemişlerse de Halîfe el-Kadir Billah bu duruma engel olmuştu.¹⁶ Tepki olarak Abbâsîler 1052 senesinde büyük âlimlerin katıldığı bir toplantı düzenleyerek, Fâtımî halîfelerinin soyunu kötüleyen toplantı tertiplemiş,¹⁷ böylece Fâtımî destekli Şîî propagandalarını önlemek istemişlerse de fazla bir netice elde edememişlerdi.¹⁸

Bahsedilen dönemde Tuğrul Bey tarafından vazifelendirilen İbrahim Yınal, Yakufî ve Kutalmış, Kuzey Batı İnan'da, bilhassa Irak-ı Acem'de fetih hareketlerinde bulunurken Tuğrul Bey de başkentini Rey şehrine taşımıştı. Bu dönemde Şîî- Büveyhîler, Selçuklularla akrabalık tesis ederek, Fâtımîlere karşı Selçuklu tehdidini bir süre için geciktirmişlerdi.¹⁹ Fakat Sünnîler üzerindeki tehlike bu defa Büveyhîlerin Türk asıllı komutanı Arslan Besâsirî eliyle oluşmaya

¹² E. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s. 498; M.Mâhir Hammâde, *Dirâsetün Vesikîyyetün li't-Tarihi'l-İslâmî*, Beyrut 1408/1988, s. 148 vd.; P. Hitti, III, s. 741.

¹³ Abdülkaahir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak* (Mezhepler Arasındaki Farklar), trc. E. R. Fırlalı, İstanbul 1979, s. 267; Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, IV, Beyrut, s. 131; Ahmet Ocak, "Karmatîlik ve Hindistan'da Yayılması Karşısında Gazneliler" *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, I/1, (Ocak-Haziran 2001), s. 40 vd.

¹⁴ Abdülmecid Ebu'l-Futûh Bedevî, *et-Tarihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî*, Cidde 1403/1983, s. 175 vd; Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, ter. E.Ruhi Fırlalı, S. Hizmetli, İstanbul 1999, s. 185.

¹⁵ Muhammed Mahir Hammâde, *Dirâsetün Vesikîyye li't-Tarihi'l-İslâmî*, Beyrut 1408/1988, s. 185.

¹⁶ el-İbâdî, *a.g.e.*, s.173 vd; H.İ.Hasan, *İslâm...III*, s.416.

¹⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhira*, V, tah. M.H. Şemseddîn, Beyrut 1413/ 1992, s. 55; M. el-Hudari, Muhammed Bek, *Muhadaratu Tarihi'l-Umemi'l-İslâmîyye: ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, tah. M. el-Osmânî, Beyrut 1406/1986, s. 571 vd.

¹⁸ İbn Müyesser, Tâcuddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf, *Ahbâru Mısır*, tah. E. Fuad Seyyid, Paris 1981, s. 13; el-Makrîzî, Takıyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed, *Kitâbu'l-Mevâzi ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hutatu ve'l-Âsar II*, Beyrut, ts., s. 356; M. Emîn Ğâlib et-Tavîl, *Tarihu'l-Alevîyyîn*, Beyrut ts., s. 281; Abdülmecid Bedevî, *a.g.e.*, s. 200.

¹⁹ H.İ.Hasan, *İslâm...III*, s. 428.

başlamıştı.²⁰ Ordudaki Deylem ve Türk asıllı askerler eliyle gücü artan Besâsîrî, Mısırlıların da desteğini alarak iyice güçlenmişti²¹

Bağdat ve çevresinde Şîî gücü bu denli artarken, Hicaz bölgesinde de Şîî-Sünnî mezhepler arasında birtakım gelişmeler yaşanmaktaydı. İslâm'ın kutsal mekânları olması sebebiyle her iki mezhep de buralara hâkim olmak düşüncesindeydi. Hicaz bölgesindeki hutbeler Tulunoğulları ve İhşîdîler zamanında Abbâsî halifesi adına okunmuştu. Büveyhîler zamanında 949 yılından itibaren Hicaz'da Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan ve kardeşi Caferî Tayyar'ın çocukları arasından mahallî başkanlar seçilmekteydi. Başkanlık meselesi yüzünden zamanla bu iki aile arasında anlaşmazlık çıkmış ve kan dökülmesine kadar uzanan kavgalar yaşanmıştı. Bu fırsattan faydalanmak isteyen Fâtımî Halifesi Muiz, bölgedeki ileri gelenlere değerli hediyeler göndererek öldürülenlerin diyetlerini ödemiş ve aralarında barışı sağlamıştı. Muiz, 973'de Mağrib'den Mısır'a geçerek Fâtımîler devletin başkentini Kâhire'ye taşıyınca, Hameyn şerifleri de Muiz'in imâmlığını (halîfelîğini) kabul etiler ve 975 tarihindeki ölümüne kadar hutbelerde onun adını okuttular.²²

Muiz, 975'de Mekke'ye bir Alevîyi nakîb olarak atayarak Hicaz bölgesindeki varlığını pekiştirmek istedi. Mekke emîri bunu kabul etmeyince, Muiz'in adamı şehri kuşatarak sıkıştırmaya başladı. Kuşatma sebebiyle şehirde kıtlık yaşanmış ve o sene kimse hac yapamamıştı. Daha fazla dayanma gücü kalmayan bölge halkı Fâtımîler adına hutbe okutmayı kabul etmişlerdi. Bahsedilen bu ara dönemde bir süre Fâtımî hutbesi kesilerek yerine Abbâsî hutbesi okunmuşsa da Fâtımî Halifesi el-Aziz Billâh (975-996) yeni bir hamle yaparak tekrar Fâtımî hutbesi okutturmuştur. el-Aziz'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu el-Hâkim 1004'de Mekke emîri Ebu'l-Fütûh'a elçi göndererek sahabeye ve Hz. Peygamber'in bazı hanımlarına minberlerde hakaret edilmesini istemişti. Bu durum Ebu'l-Fütûh'a ağır geldiğinden dolayı isteği yerine getirmedi. Buna rağmen, hac mevsiminde hatip minbere çıkıp bu işi yapmaya kalkışınca da halk minberi parçaladı.

Esasen uygulamalarında pek çok yanlış işler yapan Fâtımî Halifesi el-Hâkim döneminde yapılan yanlışlar bununla da sınırlı değildir. Nitekim Şîîlerin kin duydukları ve Hz. Ali'nin halîfelik hakkını gasp ettiğine inandıkları ilk iki halife Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in kabirlerini açtırarak soydurmak teşebbüsü de bu dönemde gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. el-Hâkim, evleri Mescidi Nebevî'ye yakın iki Alevîye para vererek onların yer altından tünel kazıp, bu iki sahâbenin kabrine ulaşmalarını ve naaşlarını çalmalarını istemişti. Bahsedilen şahıslar bu niyetlerini gerçekleştirmek için tünel kazmaya başlamış, lakin çıkan şiddetli bir rüzgâr tünelin çökmesini ve işlerin açığa çıkmasını sağlamıştı. Halk korku ve endişe içinde

²⁰ İbnü'l-Esir, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, Beyrut 1402/1982, s. 588; İbnü'l-Cevzî, XV, s. 348; el-Useyrî, Merîzen Saîd Merîzen, el-Hayâtü'l-İlmiyye fi'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî, Mekke 1407/1987, s. 96 vd.

²¹ İbn Müyesser, a.g.e., s. 20 vd; el-Makrîzî, *el-Hutat*, I, s. 356; Mahmûd Şâkir, *et-Tarîhu'l-İslâmî*, VI, Beyrut 1411/1991, s. 201; G. Wiet, "Yâzûrî", *İA*, XIII, s. 368.

²² el-İbâdî, a.g.e., s. 342 vd; H.I.Hasan, İslâm...IV, s. 55.

Mescidi Nebevî'yi doldurarak naaşları görmek istemiş, Medine valisi suçluları yakalayıp cezalandırarak durumu yatıştırmıştı.²³

el-Hâkim'in isteklerini kabul etmeyen Ebu'l-Fütûh halktan kendisine biat etmelerini isteyerek Fâtımîlere karşı başkaldırdı. el-Hâkim, isyancılar karşısında âciz kalınca Arap kabilelerini Ebu'l-Fütûh aleyhinde kışkırtmak istediysede başarılı olamadı. Bunun üzerine Ebu'l-Fütûh'u Mekke valisi olarak bırakmaya râzî oldu. Bu validen sonra yerine oğlu "Tâcü'l-Meâlî" lakaplı Şükrü vali oldu ve 1061'de vefat edinceye kadar bu görevde kaldı. Bu şahıs aynı zamanda Mekke ile Medine mülkünü bir idarede birleştiren şahıs olmuştur. Tâcü'l-Meâlî'nin erkek çocuğu olmadığı için, ölümünden sonra yerine kölesi geçmiştir. Bir kölenin vali olmasına râzî olmayan ve daha öncede Ebu'l-Fütûh'la aralarında Mekke valiliği için çekişme yaşanan Ebû Tayyîb oğulları 1062'de valiliği onun elinden almışlardır.²⁴ Ebû Hâşim'e nispetten dolayı "Hâşimîler" de denen bu sülalenin lideri Muhammed b. Cafer b. Ebî Hâşim idareyi ele geçirdikten sonra Mısır Halifesi Mustansır adına hutbe okutmuştur.²⁵ Artık iyice pekişen Fâtımî nüfuzu Mustansır adına okunan hutbelerle devam etmiştir. Fâtımîler, Hicaz'a gıda ve ihtiyaç duyulan diğer mallar yanında buradaki Hâşimî yöneticilere çeşitli hediyeler göndererek kendilerine olan bağlılığın devamını sağlamışlardır.

Bahsedilen dönemde Yemen'de de bir iktidar değişikliği olmuştu (1055). Ebû Kâmil Ali b. Muhammed es-Suleyhî etrafına bir grup toplayarak harekete geçmiş, Mısır halifesinin de desteğini alarak iyice güçlenip, Yemen'in önemli bir kısmında idareyi ele geçirmişti. O döneme kadar Yemen'de Abbâsî halifesi adına okunan hutbeler kesilerek Mısır halifesi adına okunmaya başlanmıştır.²⁶ Yemen hükümdarı es-Suleyhî 1062'de hac yapmak için Mekke'ye geldiğinde buraya hâkim olan Ebû Tayyîb Oğullarının elinden idareyi alarak, halka ihsanlarda bulunmuş, Hicaz'a fazlaca yiyecek sevk edip, halkın hayat şartlarını kolaylaştırarak onların gönüllerini kazanmıştı. Ayrıca bağlı olduğu tarafın alâmeti olan beyaz renk kumaşla Kâbe örtülmüştü.²⁷ es-Suleyhî'den şefkatle beraber âdil bir idare gören halk, ondan son derece memnun olmuştu. Mekke'deki Hüseyinî Şerifler, es-Suleyhî ile görüşerek onun Mekke'den çıkmasını ve yerine kendi tayin ettiği birinin şehirde kalmasını teklif etmişlerdi. es-Suleyhî, Muhammed b. Cafer Hâşimî'yi kendine nâib yaparak, ona mal ve elli askerden oluşan bir kuvvet verdi. Böylece Mekke'de Suleyhîler'in hâkimiyetiyle birlikte Fâtımî nüfuzu da pekişmiş oldu.²⁸

²³ H.İ.Hasan, Tarihu..., s. 223.

²⁴ Ebû Tayyîb Takıyyuddîn el-Fâsî el-Mekkî, *Şifâu'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm, II*, tah. Ö. Abdusselâm et-Tedmürî, Beyrut 1405/1985, s. 311; Arif Ahmed Abdulğani, *Tarihu Umerâi'l-Medîneti'l-Münevvere*, Dimeşk 1996, s. 236 vd; es-Seyyid Ahmed b. es-Seyyid Zeynî Dehlân, *Umerâu'l-Beledi'l-Harâm*, Beyrut ts., s. 28 vd; Muhammed Cemâleddîn es-Surûr, *Siyâsetü'l-Fâtîmiyye el-Hâriciyye*, Kâhire 1396/1976, s. 27 vd.

²⁵ el-Kalkaşandî IV, s.275 vd; A. Abdulğani, *Umerâu'l-Medîne*, s. 238 vd.

²⁶ İbnü'l-Esîr, IX, s. 614 vd; İbn Kesîr, XII, s. 73 vd.

²⁷ İbnü'l-Esîr, X, s. 30; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 83; İbn Kesîr XII, s. 97; H.İ.Hasan, *İslâm...V*, s. 245; M.Ğâlib, a.g.e., s. 234.

²⁸ Z. Dehlân, a.g.e., s., s. 31.

Hâşimîler, bölge devletlerinin rekabetinden istifade ederek tamamen menfaate dayalı bir politika izlemiş, hangi taraf çok para verirse hutbeyi onların adına okutmuşlardır. Bu uygulama Hicaz halkına ve hacılara zarar vermiş; Fâtımîler adına okunan hutbe Irak hacılarının yollarda ve Kâbe’de ezizete uğramasına sebep olmuş; Abbâsiler adına okunan hutbe ise, Mısır’dan temin edilen mal ve erzakın gönderilmemesine, dolayısıyla da kıtlık doğmasına sebep olmuştur. Bu tür meseleler yüzünden Hicaz bölgesinde halkın huzuru bozulmuş, birtakım sosyal problemler belirmiş, hırsızlık ve soygunculuk olayları çoğalmıştır.²⁹

Hicaz’da bunlar yaşanırken Bağdat’da da Besâsiri’nin gittikçe artan gücüyle Sünnî halîfeye ve adamlarına karşı zulme varan davranışlarda bulunması aynı zamanda Büveyhîlerin Şîrâz’da Tuğrul Bey adına okunan hutbeyi keserek Melikü’r-Rahîm ve kardeşi adına okutması (1055-1056)³⁰ Selçukluların harekete geçmesine sebep olmuştur. Yaşanan gelişmeler üzerine Halîfe Kâim Biemrillah, Hibetullah b. Muhammed’i bir mektupla Tuğrul Bey’e göndererek onun Bağdat’a gelmesini ve kendisini bu durumdan kurtarmasını ısrarla istemişti. Daha önceden halîfe ile çeşitli yazışmaları olan ve Bağdat’a gelmeyi artık iyiden iyiye düşünen Tuğrul Bey, Halîfe’ye gönderdiği cevabi mektubunda: “Peygamber (Muhammed)e hizmetle şeref kazanmak istiyorum ve Mekke’ye gidip orada dua ve ibadette bulunmak emelindeyim. Hacıların geçtikleri bütün yolların emin olmasını diliyorum. Yollarda eşkıyalık eden Maaddileri (göçbeleri) ortadan kaldıracam. Sonra Suriyeli âsilerle ve yanlış yol tutan Mısırlılarla Allah’ın iznile harp edeceğim” demek suretiyle Bağdat’a gelme arzusuyla beraber Hicaz ve Mısır hakkındaki düşüncelerini de ilan etti. Halîfe de onun dinî gayret ve hamiyetini överek Bağdat’a gelme hususunda gecikmemesini rica etti.³¹

Rey’de işlerini yoluna koydan Tuğrul Bey, Nisan ayında Hemedan’a oradan da Bağdat’a doğru harekete geçti. Tuğrul Bey, hac yapmak, Mekke’ye ulaşan yolları imar etmek, Şam ve Mısır’ı zapt ederek Şîî hâkimiyetine son vermek arzusunda olduğunu daha Rey’de iken açıklamaktan kaçınmamıştı. Bu ifadelerden Tuğrul Bey’in Şîîler hakkında uygulayacağı politikayı anlamak mümkündür. Nitekim bu düşünceler bundan sonra Selçuklular’ın temel politikası haline gelmiştir. Tuğrul Bey, verdiği sözü yerine getirerek ordusuyla beraber Bağdat’a gelip Fâtımîler’in uzantısı konumundaki Şîî-Büveyhîler Devleti’ne son verdi.³² 15 Aralık 1055’de Bağdat câmilerinde hutbelerde adının okunmasıyla birlikte Tuğrul Bey’in Sünnî dünyanın siyasî ve askerî lideri konumuna geldi.

²⁹ el-İbâdî, a.g.e., s. 343 vd; C.Cahen, Osmanlılardan..., s. 48.

³⁰ İbnü’l-Esîr, IX, s. 605 vd.

³¹ Abû’l-Farac, Gregory Abû’l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû’l-Farac Tarihi, I*, trc. E.A.W.Budge - Ö.R.Doğrul, Ankara 1987, s. 306.

³² İbnü’l-Esîr, X, s. 609 vd; İbn Kesîr, XII, s. 73; es-Suyûfî, Celâlüddîn Ebu’l-Fazl Abdurrahman, *Tarihu’l-Hulefa*, Mısır 1371/ 1952, s. 417 vd; ez-Zehabî, Şemseddîn Ebû Abdullah, *el-İber fî Haberi men Gâber, II*, tah. M.S. Zağlûn, Beyrut 1405/1985, s. 289; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, s. 170 vd; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1992, s.25; M. C. Surûr, a.g.e., s. 101 vd; İsâm Muhammed Şebârû, *es-Selâtinu fi’l-Meşrûki’l-Arabî*, Beyrut 1994, s. 23; Salim Koca, *Dandanakan’dan Malazgirt’e*, Giresun 1997, s. 104 vd.

Selçuklularla Büveyhîler arasında mücâdele, bu aşamadan sonra görülen şekliyle Selçuklu-Besâsîrî mücâdelesine dönüşmüştür. Nitekim Selçukluların Bağdat'ta hâkimiyet tesis etmelerinden sonra Rahbe'ye çekilen Besâsîrî, Mısırlıların desteğiyle Kutalmış'ı yenilgiye uğrattığı gibi, Musul'u işgal ederek burada Fâtımîler adına hutbe okutmuştu.³³ Besâsîrî ve Fâtımîler, İbrahim Yınal'la yazışarak Tuğrul Bey'e karşı onu isyana teşvik etmişler,³⁴ İbrahim Yınal da bu teşvikler sonucunda Fâtımî halîfesi adına hutbe okutacağını taahhüt ederek isyan etmişti.³⁵ Tuğrul Bey, Şîî destekli bu isyana ancak 1059'de İbrahim Yınal'la yaptığı savaşta onu öldürerek son verebilmişti.³⁶

Tuğrul Bey'in bu işlerle uğraşmasından istifade eden Besâsîrî Bağdat'ı ikinci kez ele geçirmiş (27 Aralık 1058), tüm Bağdat ve civar bölgelerde Abbâsî hutbeleri kesilmiş ve Şîî hutbesi okunmaya başlanmıştı. Sünnîlerin önde gelen şahıslarına hakaretler yapılmış,³⁷ Halîfe'nin sarayı ve şehir günlerce yağmalanmıştı.³⁸ İbrahim Yınal meselesini halleden Tuğrul Bey, Halîfe'yi tekrar Bağdat'ta makamına oturtturarak eski saygınlığını iade etmiş, Besâsîrî öldürülerek hâkimiyetine son verilmiş, bununla birlikte Irak bölgesindeki Fâtımî hâkimiyeti de tam anlamıyla bitilmiştir.³⁹

Mustansır döneminde Bağdat ve Hicaz'da Şîîler lehine bu tür gelişmeler yaşanırken Mısır'da da birtakım iç karışıklıklar yaşanmaktaydı. Mısır'da askerî gücü oluşturan Türkler ve diğer unsurlar arasında meydana gelen iktidar kavgaları yüzünden ülke ekonomisi çökmüştü. Nil'in taşmaması ve yağmalar yüzünden köylülerin mahsul ekememeleri ülkede kıtlık doğurmuştu. Meydana gelen salgın hastalıklar da buna eklenince durum vahim bir hal almıştı. Açlık o kadar had safhaya varmıştı ki kitap ciltlerini, kedi ve köpekleri yiyen halk bu defa avladıkları insanları yemeye başlamışlardı. Yeri belli olmasından dolayı ölümlerin mezardan çıkarılarak yenmemesi için cenaze sahipler ölen yakınlarını gece defin eder hâle gelmişti.⁴⁰ Mustansır'ın saltanatı zaafiyet geçirmiş, halîfe açlıktan kurtarmak için kendi aile

³³ 1057 senesinde Musul yeniden Selçuklular tarafından ele geçirilip, burada tekrar Abbâsî Halîfesi ve Tuğrul Bey adına hutbeler okunmaya başlandı. Bkz. Ali Sevim, "Selçuklu-Mısır Fâtımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *VIII. T.T.K. Bildiriler II*, Ankara 1981, s. 744; H. Laoust, a.g.e., s. 190.

³⁴ Sibt, a.g.e., s. 23; İbn Kalânisi, a.g.e., s. 145 vd.; Suyûtî, Tarihu..., s. 418; el-Hudârî, a.g.e., s. 475; H.İ.Hasan, Tarihu..., s. 233.

³⁵ İbnü'l-Esîr, IX, s. 640; Raşîd Abdullah el-Cumeylî, *Dirasatün fi Tarih*, Bağdâd 1984, s. 224 vd.; Seyyid Emîr Ali, *Muhtasar Tarihi'l-Arab* tah. A. el-Ba'lebekî, Beyrut 1990, s. 271 vd.; Çağatay Uluçay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul 1977, s. 46.

³⁶ İbnü'l-Esîr, X, s. 644 vd.; İbn Kesîr, XII, s. 86; Makrızî, es-Sulûk, I, s. 33; H. Mahmud- A. eş-Şerîf, a.g.e., s. 564; es-Surûr, a.g.e., s. 116.

³⁷ İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 31; İbnü'l-Esîr, IX, s. 640 vd.; Neşet Çağatay, "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", *A.Ü.İ.F.D. VIII*, (1958-1959), Ankara 1960, s. 74.

³⁸ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, el-Muntazam fi Tarihi'l-Umeme ve'l-Mülük, XII, tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992, s. 31; İbnü'l-Esîr, IX, s. 640 vd.; İbn Kesîr, XII, s. 84 vd.

³⁹ İbnü'l-Esîr, IX, s. 648 vd.; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 52 vd.; Makrızî, Hitat I, s. 356; Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *DİA*, V, s. 528 vd.

⁴⁰ İbn Müyesser, a.g.e., s. 36 vd.; Zehebî, el-İber, II, s. 235; İbn Tağrıberdî, V, s.18; İbnü'l-Esîr, X, s. 61 vd.; İbn Kesîr, XII, s. 107

efradını bile Şam'a göndermişti. Yiyecek temini için devlet hazinesindeki her şey satılmış, bunlar da yetmediği için Halife kendi şahsi hazine ve mallarını da satmıştır. Halife Mustansır'ın 10 000 hayvanından geriye ancak üç beygiri kalmıştı. Hatta Halife'nin veziri Ebu'l-Mekârim'in hayvanını sarayın kapısında uşağının elinden alan üç kişi keserek yemişler, vezir de bunları yakalatarak sarayın kapısında astırmıştı. Sabahleyin kalktıklarında ise bu adamların etlerinin aç insanlar tarafından soyulduğu ve geriye sadece kemiklerinin kaldığı görülmüştü.⁴¹

Mısır'da devam eden şiddetli kıtlık yüzünden Halife Mustansır Hicaz emîrine yeterli para ve gıda yardımı yapamamıştı. Sıkıntıya düşen Mekke emîri Kâbe'nin örtüsü, oluğu ve kapısı üzerindeki altınları alarak bunları ihtiyaçları için harcadı. Benzer şekilde Medine emîri de Mescidi Nebevî'deki kandiller üzerinde bulunan altınları alarak paraya çevirdi.⁴² Bu fırsattan istifade eden Mekke emîri Muhammed b. Ebî Hâşim, Alparslan'a bir elçi göndererek Şiî hutbesinin kesilip, yerine Sünnî hutbesinin okunmaya başlandığını bildirdi. Ayrıca ezanlardaki Şiî alâmetlerini kaldırdı. Bu haberi alan Sultan Alparslan, gelişmelerden memnun olarak Mekke emîrine hilat ve 30 000 dinar gönderdi; ayrıca her sene 10 000 dinar vermeyi de vaat etti. Gelen elçiye eğer Medine emîri de aynı işi yaparsa ona da şimdi 20 000 dinar ve her sene için 5 000 dinar veririm, dedi.⁴³ Böylece Fâtûmî Halifesi Muiz'den beri yüz yıla yakındır Hicaz'da okunmakta olan Şiî hutbesi kesilerek Sünnî halife ve Selçuklular adına hutbesi okunmaya başlandı (1069).

Kaynaklarda hutbelerin Sünnî halife adına okutulduğu ve ezanlardaki Şiî alâmetinin kaldırıldığı nakledildiği halde, olayların gelişiminden gerçek durumun tam olarak böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Zira 1070'de Halife Kâim Biemrillâh, eş-Şerîf Ebû Tâlib el-Hasan b. Muhammed'i bir miktar mal ve hilat ile Mekke emîrine göndererek, ezanlardaki Şiî alâmetini kaldırmasını isteyecektir. Ama Ebû Hâşim, bu Hz. Ali'nin ezanıdır, diyerek buna yanaşmadıysa da eş-Şerîf Ebû Tâlib'in ikna edici konuşması ve ezanla ilgili olarak Abdullah b. Ömer'in rivayetini nakletmesi⁴⁴ üzerine ezanlardaki Şiî alâmeti kaldıracaktır.⁴⁵ Böylece Mekke'de Sünnî hutbeden sonra Sünnî ezan uygulamasına da geçilmiştir.

Alparslan'dan sonra Melikşah döneminde de Hicaz'a olan ilgi devam etmiş, Kâbe ile ilgili birtakım uygulamalar yapılmıştır. 1073 senesinde Sultan Melikşah'ın

⁴¹ İbn Tağrıberdî, V, s. 18 vd; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 117 vd; eş-Şehabî I, s. 375 vd; el-İbâdî, a.g.e., s. 300 vd.

⁴² İbn Kesîr, XII, s. 107; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 116 vd.

⁴³ İbn Kesîr, XII, s. 109; Zehebî, el-İber, II, s. 312; el-Yâfîfî, III, s. 85; İbn Tağrıberdî, V, s. 85; Suyûtî, Tarihü'l-Hulefâ, s. 421; A. Arif Abdulğani, *Tarihü Umerâi Mekketel-Mükerrreme*, Beyrut 1413/1992, s. 430.

⁴⁴ Müslümanlar muhacir olarak Medine'ye geldiklerinde namaz vakitlerini duyuracak özel bir işaret yoktu. Bu konuda çan ve boru çalınması gibi teklifler yapılmış, fakat Hz. Peygamber bunların gayrimüslim âdeti olduğunu söyleyerek kabul etmemişti. Sonra Bilal-ı Habeşî'yi çağırarak namaz vaktini duyurması için ona (bilinen şekliyle) ezan okumasını emretmişti. Bu hadîs Abdullah b. Ömer tarafından nakledilmiştir. Bkz. Zeynüddin Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi*, II, nşr. Ahmed Naim, İstanbul 1975, s. 550 vd.

⁴⁵ İbn Tağrıberdî, V, s. 91.

elçisi yanında davul ve bûkât olduğu halde Mekke'ye ulaşarak, beraberinde Kâbe için sarı ipekten dokunmuş bir örtü getirdi. Bu örtü, üzerinde Mahmud b. Sebüktekin ibaresi yazılı olan ve Sultanı Mahmud tarafından dokutturulmuş olan bir örtüydü. Sultan Mahmud zamanında bu örtü Kâbe'ye gönderilmek üzere Nişabur'a getirilmiş ve burada Ebu'l-Kâsım ed-Dehkân isimli bir şahsın yanında kalmıştı. Birtakım engeller yüzünden zamanında Kâbe'ye ulaşamayan bu örtüyü vezir Nizâmülmülk mezkûr şahıstan alarak Melikşah adına Kâbe'ye göndermişti. Böylece Fâtımilerin beyaz renkli örtüsünden sonra Melikşah'ın göndermiş olduğu sarı renkli örtü Kâbe'ye örtüldü.⁴⁶

Mekke emîri Muhammed b. Ebî Hâşim'in samimiyetten uzak ve faydacı politikası çok geçmeden kendini göstermiştir. Tarihî kaynaklarda zâlim, fâcir, râfızî, habîs ve kan dökücü bir insan olarak vasfedilen bu şahıs, aynı zamanda hacıları öldürüp, onların mallarını yağmalamaktan kaçınmamaktaydı.⁴⁷ Mısır Halifesi Mustansır ona bir elçi göndererek (1074), Alparslan ve Kâim Biemrillah vefat etti; hutbeleri artık benim adıma okut, dedi. Aynı zamanda emîre değerli hediyeler de gönderdi. Emîrin adamları da onu korkutarak, eğer Şîî hutbesi okutmazsan Mısır'dan gelen yardım kesilir, dediler. Ebû Hâşim, tamâmen çıkarları doğrusunda hareket ettiği içindir dört yıl beş aydan beridir okunmakta olan Sünnî hutbesini kestirerek Şîî hutbesi okutmaya başladı.⁴⁸ Bu olayla birlikte Sünnî-Şîî çekişmesinin tarafları olan Selçuklular ve Fâtımîler arasındaki mücâdeleyi kutsal topraklarda şimdilik Fâtımîler kazanmış gözüküyordu.⁴⁹

Değişen şartların sonucunda Hicaz'da ortaya çıkan Fâtımî üstünlüğü fazla sürmeyecektir. Zira Melikşah, Hicaz işlerine daha fazla önem vermeye başladı. 1075'de Kûfe şehrinin kendisine ikta olarak verilen ve "Tavîl" lakabı ile tanınan emîr Cenfel et-Türkî Kutluğ b. Güntekin (öl.1086) hac emîrliğine atandı. Bu şahıs, hac emîrliği görevine getirilen ilk Türk'tür.⁵⁰ Cenfel et-Türkî, Mekke emîri Muhammed b. Hâşim ile buluşarak, onun Melikşah'ın kız kardeşi ile evlenmesi meselesini görüştü. Böyle bir evliliğin kendisine sağlayacağı itibar Mekke emîrine câzip gelmesine rağmen Mısır'dan da vazgeçmek istemiyordu. O sebeple iki adamını Mısır'a göndererek durumu öğrenmek istedi. Bunların verecekleri bilgiye göre; Mısır'da işler iyi gidiyorsa Şîî halifesi adına okunan hutbelere devam edilecek, kötü gittiği anlaşılırsa o zaman durumu daha iyi olan Sünnî halife ve Selçuklular adına hutbe okutturulacaktı.

Emîrin teftiş için gönderilen adamları Mısır'da işlerin iyi gitmediği yolunda haberler getirdiler. Bu arada Mısır halifesi de bin dinar göndermişti. Bu işler olurken hac emîrinin gönderdiği mektup Mekke emîrine ulaştı. Mektupta düğün gününün kararlaştırıldığı, geçmiş ve gelecek seneler için emîre 20 000 dinar gönderildiği,

⁴⁶ İbn Tağriberdî, V, s. 96; A. Abdulğani, T. Umerâi Mekke, s. 432.

⁴⁷ İbn Tağriberdî, V, s. 95.

⁴⁸ İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 167; İbnü'l-Esîr, X, s. 97 vd; İbn Tağriberdî, V, s. 98; İbn Müyesser, a.g.e., s. 42; A. Abdulğani, T. Umerâi Mekke, s. 43.

⁴⁹ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul 2002, s. 206.

⁵⁰ İbn Kesîr, XII, s. 121; A. Abdulğani, T.U.Mekke, s. 432.

fakat bu paranın 10 000 dinarının mehir parası olarak alıkonulduğu bildiriliyordu. Bu durum karşısında evlenme işinin garanti olduğunu anlayan Mekke emîri, Şîî hutbesini kestirerek, Sünnî hutbesi okutmaya başladı.⁵¹ Mekke’de bu işler olurken Medine’de de yeni gelişmeler yaşanmaktaydı. 1076’da Medine’ye hâkim olan ve yedi ay Medine emîrlığı yapan el-Hüseyn b. Ahmed, Sünnî hutbesini kestirerek Şîî hutbesine dönmüştü. Bu şahsın şehre hâkim olması üzerine önceki emir el-Hüseyn b. Muhennâ şehirden ayrılarak Sultan Melikşah’ın yanına gitmişti.⁵²

Mekke emîrinin Sünnî hutbesi okutması sebebi ile Abbâsî halîfesinin bu şahısla ilişkilerinin devam ettiğini görmekteyiz. 1076 senesinde Halîfe el-Muktedî için biat almak kastıyla Ebû Tâlib ez-Zeynebî’nin bir hilat ile emîre gönderildiği bilinmektedir.⁵³ Aynı ilişkilerin devamı mahiyetinde olarak ertesi sene (1077), Halîfenin veziri Fahu’d-Devle b. Cehîr’in emriyle yaptırılan ve her tarafı altınlarla nakışlandıktan sonra üzerine “Lâ İlâhe İllallâh Muhammedun Rasûlullâh el-İmâmu’l-Muktedî Biemrillâh Emîrû’l-Müminîn” yazılı olan büyük bir mihrap Mekke’ye gönderildi. Mihrabın Mekke’ye nakledilmesi esnasında Ebû Hâşim’in yakın adamlarından biri de nakil işlemine refakat etti.⁵⁴

Mekke emîrinin âdeta huy haline gelen çıkarıcılığı tekrar nüksedince, Sünnî hutbelerini kestirerek yeniden Şîî hutbe okutmaya başladı. Şîî hutbesinin okunmasıyla iktifa edilmedi; Abbâsî halîfesinin gönderdiği bahsi geçen minber de emîrin direktifiyle parçalanarak yakıldı. Şîî hutbesi okutmanın yanı sıra Sünnîlere karşı düşmanca tavırlar da sergilenmeye başlandı. Mekke’nin fakîhi ve müftisi olup, son derecede zâhid ve müttakî bir şahıs olan Ebû Muhammed el-Hittînî’de (öl.1079) Sünnîlere düşmanlık politikasının kurbanı oldu. Mekke’deki Râfızîler bu şahsı emîre şikâyet ederek onun tesiriyle Sünnîlerin kendilerini buğz ettiğini söyleyip, cezalandırılmasını istediler. Mekke emîri bu Sünnî âlimi yakalattırarak, ilerlemiş yaşına rağmen onu fena şekilde dövdürdü. Yediği sopanın tesiriyle hayli hırpalanan Ebû Muhammed müteakip günlerde vefat etti.⁵⁵

Mekke emîrinin bu davranışını kabul etmeyen Selçuklular hemen harekete geçerek duruma müdahale etmişlerdir. Hac Emîri Cenfel et-Türkî 1079’da hac emîri olarak insanlara hac yaptırmanın yanında Mısır halîfesi adına okunan hutbeleri kestirerek, yeniden Halîfe Muktedî ve Melikşah adına hutbe okuttu.⁵⁶ Fakat ileriki tarihlerde değişen bir şeyin olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Mekke emîri kararsız ve çıkarıcı durumunu devam ettirmişti. Mısırlıların devreye girerek Sünnî hutbesini kestirip, Şîî hutbesi okuttukları anlaşılmaktadır. Kaynaklar bu olayın hangi tarihte gerçekleştiğine dair açık bilgi vermemektedir. Ama Selçukluların Kûfe müstelzimi ve hac emîri olan Cenfel et-Türkî’nin (öl.1086) bu vazifesini aralıksız on iki sene

⁵¹ İbnü’l-Cevzî, XVI, s. 171 vd; eş-Şehabî I, s. 386.

⁵² İbnü’l-Cevzî, XVI, s. 180; İbn Tağriberdî, V, s. 104; A. Abdulğani, T.U.Medine, s. 240.

⁵³ İbnü’l-Cevzî, XVI, s. 184.

⁵⁴ İbnü’l-Cevzî, XVI, s. 190; A. Abdulğani, T.U.Mekke, s. 432; Muhammed H. Şendeb, *el-Hadarâtu’l-İslâmiyye*, Beyrut 1404/1984, s. 32.

⁵⁵ İbn Tağriberdî, V, s. 109; İbnü’l-Cevzî, XVI, s. 209 vd; es-Semânî, el-Ensâb II, s.235 vd.

⁵⁶ İbn Kesîr, XII, s. 129; İbnü’l-Cevzî, XVI, s. 206.

devam ettirdiği ve son olarak 1085 senesinde hac emîrliği yaptıktan sonra vefat ettiği dikkate alınır, Şîî hutbesinin tekrar okunmaya başlanmasının bu tarihten sonra olması icap eder. Cenfel et-Türkî, çokça Kur'an okuyan, namazlarına muntazam devam eden, dirayet sahibi, idaresi güzel, hac yollarını ıslah etmiş ve hacıların ihtiyaç duyduğu mekânlar yaptırmış cesur bir insandı. Bu meziyetlerinin yanı sıra asayişsizlik durumlarında çok müsamahasız davranır, hacılara karşı yapılan yağma ve saldırıları şiddetle cezalandırırdı. Bu yüzden Araplar ondan korkarlardı; bu korkuları sebebiyle, o hayatta iken bu işi yapmaları mümkün görülmemektedir.⁵⁷

1086'de Medine'ye gelen bir Alevî'nin Mısır halifesi adına hutbe okuttuğu ve şehrin emîri el-Hüseyn b. el-Muhennâ'nin Medine'den kaçmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ Bu gelişme üzerine, Cenfel et-Türkî'den sonra hac emîrliğine getirilen Humartekin el-Hasnanî 1086 tarihinde insanlara hac yaptırdığı gibi, Mekke ve Medine'de Fâtımî halifesi adına okunan hutbeyi de kestirerek yerine Sünnî hutbesi okutmuştur. Aynı zamanda Mısır halifesinin adı yazılı ve Kâbe'nin kapısına asılı olan levhaları söktürerek, yerine Halife Muktefi'nin adı yazılı levhalar astırmıştır.⁵⁹ Böylece Mısırlılar adına okunan hutbe fazla sürmeden tekrar kaldırılmıştır.

Türkistan'dan Yemen'e kadar geniş bir coğrafyaya hükmeden Sultan Melikşah, kendi döneminde Hicaz işlerine özel bir önem vermiştir. Mekke ve Medine'deki Şîîlerin yanı sıra çöl Arapları da hacılara zorluk çıkarmaktaydılar. Bedevî Araplar hacıların Kâbe'yi ve Hz. Peygamber'in kabrini ziyaretini yasaklıyor, mallarını gasp ediyor ve hacılardan haraç alıyorlardı. Râvendî'nin ifadesine göre; hacılardan yedi kırmızı dinar almaktaydılar. Bu durumu bir zımmî âdeti olarak kabul eden Melikşah, hacılardan vergi alınmasını yasaklamıştı. Mekke'de geniş depolar yaptırarak zengin, fakir herkesin istifadesine sunmuş ve hacıları zâlimlerin insafına terk etmemişti. Ayrıca Hicaz-Suriye yoluna su mahzenlerini yaptırmış, Mekke ve Medine emîrlerinin yanı sıra bölge insanlarına da çokça ihسانlarda bulunarak onları memnun etmişti.⁶⁰ Melikşah, hacıların kutsal topraklara gidiş gelişlerini kolaylaştırıcı tedbirlerin yanı sıra, vergileri kaldırmak suretiyle de hacıları korumuştur. 1082 senesinde biri Halife Muktedî, diğeri de kendi adıyla iki levha yazdırarak, hacılara satılan ve alınan mallardan vergileri kaldırdığını ilan etmişti. Bu levhaları halkın görmesi için Hulbe ve Câmîu'l-Kasr kapılarına astırmıştı.⁶¹

Sultan Melikşah, Tuğrul Bey döneminden itibaren düşünülen ve bir türlü gerçekleştirilemeyen Şîî meselesini çözmek ve Hicaz bölgesinde süregelen karışıklığa bir son vermek niyetindeydi. Bölgede zaman zaman tesis edilmeye

⁵⁷ İbn Kesir, XII, s. 142; İbn Tağrıberdî, V, s. 122; İbnü'l-Esir, X, s. 163.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 180.

⁵⁹ İbnü'l-Esir, X, s. 158; İbn Kesir, XII, s. 141; İbnü'l-Cevzî, XVI, s. 256; Zehebî, el-İber, II, s. 340; el-Yâfiî III, s. 132.

⁶⁰ Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetu's-Surûr I*, trc. A. Ateş, Ankara 1957, s. 128 vd; el-Yezdî, Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urada fi'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye*, tah. A.M. Hasaneyn-H. Emin, Bağdâd 1979, s. 62 vd; A.Ocak, a.g.m., s. 413 vd.

⁶¹ Sibt, a.g.e., s. 216; Râvendî II, s. 128.

çalışılan Fâtımî nüfuzunu tamamen kırmak ve Hicaz ile Yemen'i zapt ederek Selçuklu mülküne katmak kastıyla 1091'de harekete geçti. Gönderilen Selçuklu kuvvetleri Mekke'yi zapt edince buranın emîri Muhammed b. Ebî Hâşim şehirden kaçarak Bağdat'a gitti ve emîrliğini elinden alan Türkmenlere karşı yardım talebinde bulundu.⁶²

Hicaz'dan sonra, Tuğrul Bey ve Alparslan'ın yapmak istediği şekilde Mısır meselesini de kesin bir çözüme kavuşturmak ve bu devâ bulmaz derde çare olmak isteyen Melikşah, 1092 senesinde İsfahan'dan Bağdat'a hareket etti. Melikşah, hilâfet merkezine ulaştığında kendisini ziyarete gelen emîr Çubuk'a Hicaz ve Yemen üzerine yürütmesi emrini verdi. Çubuk Bey, 1092-1093'de harekete geçti ve emîrlerinden Saduddevle Gevherâyîn'i bu işle görevlendirdi. Onun görevlendirdiği Turşek, Yemen'e geçerek bölgenin zaptını tamamladı. Turşek'in çiçek hastalığından ölmesi üzerine yerine geçen Yarınkuş, Turşek'in planlarına uygun hareket ederek Aden ve çevresini de ele geçirip Selçuklu Devleti'ne bağladı (1092).⁶³ Yemen ve çevresinin ele geçirilmesi rağmen Melikşah'ın ömrü vefa etmediği için asıl hedef olan Mısır'ın zaptı meselesi yine yarım kaldı.

Melikşah'ın vefatıyla ortaya çıkan boşluktan istifâde eden Mekke emîri ve diğer Araplar eski yağmacılık ve talan günlerine dönmüşlerdir. Melikşah'ın vefatından sonra evlatları arasında çıkan taht kavgalarına bağlı istikrarsızlık, bütün ülkede olduğu gibi, Hicaz bölgesinde de kendini hissettirmiştir. 1092 senesi Zilkâde ayında Hafâce oğulları hac emîri Humartekin'in korumasında olan hacılara saldırarak onları yağmalamak istemişlerdi.⁶⁴ 1093'de Mekke Emîri Muhammed b. Hâşim hacıların yağmalanması emrini vermiş ve onun emriyle saldıran Araplar, Şam bölgesi hacılarını yağmalamışlar, bu saldırıdan kurtulabilen bir grup memleketlerine geri dönebilmiştir. Irak hacıları ise meydana gelen yağma ve kıtaller yüzünden bu sene hac yapamamışlardır.⁶⁵ Mekke Emîri Muhammed b. Hâşim'in (öl.1094) vefatından sonra yerine oğlu el-Kâsım b. Muhammed geçmişti. Bu şahıs Mekke emîri iken, Esbehez (Esbehebz) b. Sartekin komutasındaki güçler Mekke'ye taarruz ederek şehri ele geçirdiler. Mekke emîri şehirden kaçtı. Esbehez Şevval ayına kadar Mekke'de kaldı. 1095'de topladığı kuvvetlerle Esbehez'e hücum eden Kâsım, şehri geri alarak idareyi ele geçirdi. 1124 senesinde ölünceye kadar bu görevde kaldı.⁶⁶

Melikşah'ın vefat etmesi ile Şîi-Fâtımîler meselesi halledilemediği gibi, onların faaliyetlerine kaldıkları yerden devam etme imkânı da ortaya çıkmıştır.⁶⁷ Selçuklulara karşı olumsuz tavırlarını devam ettiren Fâtımîler Hicaz'daki hâkimiyetleri yanında Melikşah tarafından Karmafilere karşı gösterdiği başarılarından

⁶² İbnü'l-Esîr, X, s. 200; A. Abdulgani, T.U.Mekke, s. 433.

⁶³ İbnü'l-Esîr, X, s. 203 vd.; Ali Sevimi-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 2014, s. 159.

⁶⁴ Zehebî, el-Iber, II, s. 247; İbn Kesîr, XII, s. 150; C.Cahen, a.g.e., s. 49.

⁶⁵ Zehebî, el-Iber, II, s. 351; Zehebî, Düvel II, s.249; el-Yâfiî III, s. 142; İbn Tağriberdî, V, s. 135.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, X, s. 239 vd.; es-Seyyîd Dehlan, a.g.e., s. 32 vd.

⁶⁷ Zehebî, Şemseddin Ebü Abdullah, *Düvelü'l-İslâm, II*, Beyrut 1405/1985, s. 253; İbn Tağriberdî, V, s. 157.

ötürü Artuk Bey'e ikta olarak verilen Kudüs'ü de Türklerin elinden almak için harekete geçmişlerdir. Artuk Bey'in vefatından sonra Kudüs, Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlgâzi'ye ikta olarak verilmişti. Fâtımîler, el-Efdal komutasındaki bir ordu ile Kudüs'e karşı harekete geçerek (1095) şehri kuşatıp, kırk gün mancınıklarla dövmüşlerdir. Şehre hâkim olan Sökmen ve İlgâzi Fâtımîlere karşı koyamayacaklarından ve şehrin fazla zarar görmesini istemediklerinden dolayı Kudüs'ü terk etmek mecburiyetinde kalmışlardır. Böylece Kudüs tekrar Fâtımîlerin eline geçmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulğani, Arif Ahmed, *Tarihu Umerâi Mekkete'l-Mükerreme*, Beyrut 1413/1992.
-----, *Tarihu Umerâi'l-Medîneti'l-Münevvere*, Dimeşk 1996.
- Abû'l-Farac, Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi, I*, trc. E.A.W.Budge - Ö.R.Doğrul, Ankara 1987.
- el-Bağdâdî, Abdulkaahir, *el-Fark Beyne'l-Fırak* (Mezhepler Arasındaki Farklar), trc. E. R. Fığlalı, İstanbul 1979.
- Bedevî, Abdulmecid Ebu'l-Futûh, *et-Tarihu's-Siyâsi ve'l-Fikrî*, Cidde 1403/1983.
- el- Cumeylî, Raşid Abdullah, *Dirasatün fî Tarih*, Bağdâd 1984.
- Çağatay, Neşet, "Fâtımîler Devletinin Kuruluşu ve Akideleri", *A.Ü.İ.F.D. VIII*, (1958-1959), Ankara 1960.
- Dehlân, es-Seyyîd Ahmed b. es-Seyyîd Zeynî, *Umerâu'l-Beledi'l-Harâm*, Beyrut ts.
- Ebu'l-Fidâ, İmâdu'd-Dîn İsmail, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, II, Kâhire 1907.
- Emîn, Ahmed, *Zuhru'l-İslâm IV*, Beyrut ts.
- Erünsal, İsmail, "Dârulilm", *DİA, VII*.
- Eyice, Semavi, "Mescid", *İA, VIII*.
- Gavânime, Y. D., *Gulatu's-Şia'l-Batıniyye fî Biladi's-Şâm*, Amman 1981.
- Graefe, E., "Hâkim Biemrillâh", *İA, VI*.
- Ğâlib, Mustafa, *Tarihu'd-Daveti'l-İsmailiyye*, Beyrut.
- Hammâde, Muhammed Mahir, *Dirâsetün Vesikıyye li't-Tarihi'l-İslâmî*, Beyrut 1408/1988.
- Hasan, İ.Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi, IV*, trc. İ. Yiğit-S. Gümüş, İstanbul 1988.
- Hitti, Philip, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, III*, trc. S. Tuğ, İstanbul 1980.

- el-Hudarî, M. Muhammed Bek, *Muhadaratu Tarihi'l-Umumi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, tah. M. el-Osmânî, Beyrut 1406/1986.
- el-İbâdî, Ahmet Muhtar, *Fi't-Tarihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtûmî*, Beyrut ts.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer İmâduddîn Ebu'l-Fidâ, *el-Bidâye ve'n-Nihâye XI*, Beyrut 1990.
- İbn Müyesser, Tâcuddîn Muhammed b. Ali b. Yusuf, *Ahbâru Mısr*, tah. E. Fuad Seyyid, Paris 1981.
- İbn Tağrıberdî, *en- Nücûmu 'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhira, V*, tah. M.H. Şemseddîn, Beyrut 1413/ 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Umumi ve'l-Mülûk, XII*, tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ, Beyrut 1412/ 1992.
- İbnü'l-Esîr, İmâduddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr eş-Şeybânî, *el-Kâmil fî't-Tarih, IX*, Beyrut 1402/1982.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul 1992.
- Kazvîn, Zekerıyya b. Muhammed b. Mahmûd, *Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, ts.
- Koca, Salim, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997.
- Köymen, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989.
- el-Kurevî, İbrahim Selmân, *el-Büveyhiyyûn ve'l-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Küveyt 1402/1982.
- Laoust, Henry, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, ter. E.Ruhi Fığlalı- S. Hizmetli, İstanbul 1999.
- Lewis, B., Haşîşiler, trc. A.Aktan, İstanbul 1995.
- Mâcid, Abdu'l-Münim, *Nazmu'l-Fâtûmiyyin ve Rusûmuhum fî Mısr*, Mısır 1973-1978.
- el-Makrızî, Takiyyüddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed, *Kitâbu'l-Mevâizi ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hutatı ve'l-Âsâr I*, Beyrut, ts.
- el-Mekkî, Ebû Tayyîb Takiyyuddîn el-Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm II*, (tah. Ö. Abdüsselâm et-Tedmürî), Beyrut 1405/1985.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991.
- , "Besâsir", *DİA, V*.
- Mez, Adam, *el-Hadarâtu'l-İslâmiyye fî'l-Karni'r-Râbii'l-Hicrî (Asru'n-Nehdeti fî'l-islâm)*, trc. M. Abdülhâdî Ebû Rîde, Kâhire ts.

- Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Hicaz", *DİA*, III, s. 248 vd.
- el-Müzaffer, M.Hüseyin, *Tarihu's-Şia*, Beyrut 1985.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul 2002.
- , "Karmatîlik ve Hindistan'da Yayılması Karşısında Gazneliler"
Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları, I/1, (Ocak-Haziran 2001).
- Öz, Mustafa, "Dâî", *DİA VIII*.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetu's-Surûr, I*, trc. A. Ateş, Ankara 1957.
- Sevim, Ali, "Selçuklu-Mısır Fâtımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", *VIII. T.T.K. Bildiriler, II*, Ankara 1981.
- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Ankara 2014.
- Seyyid Emîr Ali, *Muhtasar Tarihi'l-Arab*, tah. A. el-Ba'lebekî, Beyrut 1990.
- Spuler, Bartold, "Doğuda Hilâfetin Çöküşü", trc. Hamdi Aktaş, *İslâm Tarih Kültür ve Medeniyeti I*, İstanbul 1988.
- es-Surûr, Muhammed Cemâleddîn, *Siyâsetü'l-Fâtımiyye el-Hâriciyye*, Kâhire 1396/1976.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Ebu'l-Fazl Abdurrahman, *Tarihu'l-Hulefa*, Mısır 1371/ 1952.
- Streck, M., "Kerh", *İA, V*.
- Şâkir, Mahmûd, *et-Tarihu'l-İslâmî VI*, Beyrut 1411/1991.
- Şebârû, İsâm Muhammed, *es-Selâtînu fi'l-Meşriki'l-Arabî*, Beyrut 1994.
- Şendeb, Muhammed H., *el-Hadarâtu'l-İslâmiyye*, Beyrut 1404/1984.
- et-Tavîl, M. Emîn Ğâlib, *Tarihu'l-Aleviyyîn*, Beyrut ts.
- Uluçay, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul 1977.
- el-Useyrî, Merîzen Saîd Merîzen, el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî, Mekke 1407/ 1987.
- Voller, K. "Ezher", *İA, IV*.
- Wiet, G., "Yâzûrî", *İA, XIII*.
- (Yaltkaya), M. Şerefeddin, "Fâtımîler ve Hasan Sabbah", *D.F.İ.F.M. I/4* (1926), İstanbul 1926.
- el-Yezdî, Muhammed b. Abdullah b. Nizâm el-Hüseynî el-Yezdî, *el-Urada fi'l-Hikâyeti's-Selçûkiyye*, tah. A.M.Hasaneyn-H.Emin, Bağdâd 1979.

ez-Zebîdî, Zeynüddîn Ahmed, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi II*, nşr. Ahmed Naim, İstanbul 1975.

ez-Zehebî, Œemseddîn Ebû Abdullah, *el-İber fî Haberi men Ğaber, II*, tah. M.S. Zaĝlûn, Beyrut 1405/1985.

-----, *Düvelü 'l-İslâm, II*, Beyrut 1405/1985.

ORTA ASYA TÜRKLERİNİN “İSLAM RÖNESANSI”NA KATKILARI

SHAMSİDDİN KAMOLLİDDİN*

Özet

IX.-XII. yüzyıllarda Arap halifeliğinde gelişen bilim ve medeniyete biz günümüzde “İslam Rönesansı” diyoruz. Bu kültürel gelişmede Türklerin de rolü büyüktü. İlk İslam dönemindeki bilimsel ve kültürel gelişme Arap, Fars ve Türk medeniyetlerinin etkileşimi sonucunda ortaya çıktı. Bu kültürel yaratıcılık faaliyeti Arap halifeliğinin yönetim sistemine Türklerin katılmasıyla aynı anda ortaya çıktı. Aynen bu Türkler yeni İslam medeniyetinin ortaya çıkışını başlattılar ve onun mimarı oldular. Türkler bu medeniyeti sadece başlatanlar değil bizzat kendileri de aktif olarak katkılarda bulunan insanlar oldular.

Anahtar Kelimeler: Arap halifeliği, Abbasiler, Türkler, medeniyetler etkileşimi, İslam medeniyeti

РОЛЬ ТЮРКОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ В ИСЛАМСКОМ РЕНЕССАНСЕ

Аннотация:

В Арабском халифате IX – XII вв. были периодом стремительного взлета науки и культуры, который мы теперь называем «Исламским Ренессансом». Важная роль в этом процессе принадлежала тюркам. Именно синтезом арабской, персидской и тюркской культур можно объяснить творческий взлет в эпоху раннего ислама. Этот культурный процесс проходил одновременно с внедрением тюрков в систему управления Арабского халифата. Именно тюрки были зачинателями и архитекторами созидательного процесса новой мусульманской культуры. Тюрки не только стояли у руля этого процесса, но и сами были его активными участниками.

Ключевые слова: Арабский халифат, Аббасиды, тюрки, синтез культур, исламская культура.

ROLE OF THE TURKS OF CENTRAL ASIA IN THE ISLAMIC RENAISSANCE

Abstract:

In the Arabic Caliphate period of the 9th – 12th centuries was a time of impetuous development of science and culture, that we at present call “Islamic

* Prof.Dr., Taşkent Devlet Şarkşınaslık Enstitüsü, Taşkent/ÖZBEKISTAN
shamskamol@gmail.com

Renaissance”. An important role in this process belonged to the Turks. Exactly by a synthesis of the Arabic, Persian and Turkic cultures it is possible to explain creative flight in the period of Early Islam. This cultural process passed at the same time with introduction of the Turks in the administrative system of the Arabic Caliphate. Exactly the Turks were initiators and architects of creative process of new Islamic culture. The Turks were not only on the head of this process but also they were its active participants.

Keywords: Arabic Caliphate, ‘Abbasids, Turks, synthesis of cultures, Islamic culture.

“İslam Rönesansı” (“Die Renaissance des Islams”) terimi ilk defa Adam Mets tarafından 1922 yılında Almandada yayınlanan kitabında bilimsel literatür kazandırılmış oldu. Yazar eserinde IX.-X. yüzyıllarda İslam toplumunun kültürel hayatında ortaya çıkan yüksek ilerleme, eski medeniyetlerin İslam kültürüne miras olarak geçişi ve onu yeni güçle devam ettirilişi hakkında bahsetmişti. Yazar bu oluşumu Avrupa’da XIV.-XV. yüzyıllarda ortaya çıkan bunun gibi bir oluşuma benzediğini vurgulamıştı [Mets 1966: 230]. Dünya tarihindeki örnekler gösteriyor ki, “Rönesans” veya “Yeniden doğma dönemi” diye adlandırdığımız bu olay, kendi medeniyetinin gelişiminde uzun bir zaman diliminden geçen milletlere ait bir oluşumdur. Örnek olarak, Çin tarihinde uyanış dönemi VIII.-XII. yüzyıllarda, Orta Doğu’da yani Orta Asya, İran ve kuzey-batı Hindistan’da IX.-XII. yüzyıllarda, Avrupa’da XIV.-XV. yüzyıllarda ortaya çıkmıştı [Konrad 1972: 209-244].

“İslam Rönesansı” (IX.-XII. yy.), Arap halifeliği yönetimi altında olan Doğu halklarında ilim-fen ve medeniyetin yüksek derecede gelişmiş olmasıyla ayrıcalık göstermektedir. Tarih araştırmalarında bu kültürel oluşumu iki aşamada ele almak gelenek haline gelmiştir. Birinci aşama IX.-X. yüzyılları kapsıyor ve bu dönemde çeşitli bilim alanları gelişti. İkinci aşama XI.-XII. yüzyıllarda devam etmiş ve bu dönem mimari ve sanatın yüksek derecede gelişmesiyle farklılık göstermektedir. Bu iki aşamadan daha önce halifelikte metinsel eleştiri ve kaynak bilimi alanlarında büyük tecrübe edinilmişti ve ilerideki gelişme için zemin hazırlanmıştı. Peygamber efendimiz Muhammed (s.a.v.)’den sonra halifelik yapan Raşit halifeler döneminde Medine’de Kur’an-ı Kerim’in tenkitli metni oluşturuldu, Emeviler döneminde de sahih hadislerin araştırılması için eleştirel çalışmalar yapıldı. Yapılan araştırmalar ve çabalar sonucunda halifeliğin bilimsel hayatında eleştirel tahkik yönteminde büyük tecrübeler edinildi. Bundan sonraki aşamada eski Hindistan, İran, Yunan, Suriye ve diğer ülke halklarının bilimsel ve kültürel mirasını Arap diline tercüme yapmak konusunda büyük çalışmalar yapıldı. Sonuçta “İslam Rönesansı”nın oluşumu için büyük zemin hazırlanmış oldu. Genel olarak IX.-XII yüzyıllar, doğu halklarında ilim-fen ve medeniyetin yüksek gelişme gösterdiği dönem idi. Araplar kültürel alanda o kadar gelişmemiş olsalar da yeni düşünce ve iyi organizasyon yönetimiyle kendilerine tabi olan Yakın ve Orta Doğu halklarının gelişmiş medeniyet tecrübelerini kendi hayatlarına aktardılar ve bu tecrübeyi Arap-İslam medeniyetinin

mülküne kattılar. Arap ve fars kültürel geleneklerinin buluşması sonucunda güzel bir medeniyet ortaya çıkmış oldu ve bu medeniyet İran’da ve Orta Asya’da İslam’dan önce ortaya çıkan ve günümüze kadar ulaşan medeniyetle kıyaslanamaz. İslam döneminde ilim-fen, mimari ve sanat son derecede gelişti. Bu dönemdeki ilim-fennin son dereceye ulaşmış olması, İslam mimarisi ve sanatı alanındaki şekillerin gelişim göstermesine kıyas edildiğinde Sasani dönemini “durgunluk dönemi” gibi görmektedir [Bartold 1971: 250].

İslam Rönesansı dediğimiz bu kültürel oluşumda Türkler de büyük katkılarda bulundu. Türklerin bir kısmı eskiden yerleşik hayat sürdürerek, tarım, bahçıvanlık ve el sanatlarıyla uğraşmışlardır [Kamoliddin 2015, 2016]. İslamın ilk dönemindeki kültürel gelişmeler Arap, Fars ve Türk medeniyetinin etkileşimiyle ortaya çıkmıştır. Abbasi halifeliği döneminde VIII. yüzyılın ikinci yarısı ve IX. yüzyılda Türkler Abbasi halifeliğin siyasi hayatında önemli yere sahiptiler. Abbasiler için Horasan’da propaganda faaliyetlerini yürüten Ebu Müslim’in askeri ordusunda birkaç Türk askeri birliklerinin de olduğu bilinmektedir. Abbasiler hükümdarlığı ellerine aldıktan sonra Orta Asya’daki Türkler de Farslar gibi devlet yönetiminde yüksek ve önemli yerlere getirilmişlerdi. Onlar ilk olarak halifeliğin Bağdat’ta bulunan sarayında görev yaptılar ve bununla birlikte Arap halifeliğinin diğer şehir ve eyaletlerini vali olarak atandılar [Kennedy 2004: 261-269; Osman 1966 12-24]. Onların büyük bir kısmı Fergana, Çaç ve Ustruşane’den gelen asıl Türklerdi. Türkler giderek halifeliğin askeri ve siyasi yönetimine ellerine almaya başladılar. Halifeler sadece kâğıtta hükümdardılar, gerçek hükümdarlık Türklerin elinde idi. Onlar sevmedikleri halifeleri öldürür, yerine başka birisini getirebiliyorlardı [Macoudi VII: 118, 122, 259-268; es-Suli: 56, 159, 161]. Askeri güç ve saray yönetimine mensup olan Türklerin çoğu büyük arazi sahipleri idiler. Bu araziler gösterdikleri iyi hizmetleri için halife tarafından *ikta* olarak verilmişti. Bunu gibi araziler sadece Irak’ta değil Suriye, Mısır, Anadolu ve Kafkaslarda da vardı [Ahundova 2004: 258]. Arap şairleri yazdıkları şiir ve özel eserlerinde Türkleri övmüşler ve onların faziletlerini yazmışlardır [al-Djahiz: 17-23].

IX.-X. yüzyıllar Orta Asya, bilim ve medeniyetin çok iyi geliştiği önemli merkezlerden biriydi ve burada kökenleri yerel olan ilk Müslüman hanedan Samaniler hükümdarlık yapmışlardı. Samanilerin asıl Türk hakanlarının nesilleri oldukları son dönemlerde yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır [Kamoliddin 2008: 39-63]. XI.-XII. yüzyıllarda Orta Asya’da Gazneliler ve Karahanlılar, Yakın ve Orta Doğuda Selçuklular gibi Türk hanedanlıkları hükümdarlık yapıyorlardı. Yani IX.-XII. yüzyıllarda sadece Arap halifeliğinin merkezindeki Irak, Mısır, Suriye ve Kafkaslarda değil aynı zamanda onun doğu kısımlarındaki Horasan ve Maverâünnehir’de de hâkimiyet Türklerin elinde idi. Arap halifeliğinde İslam uyanış dönemi ve Türklerin devlet yönetimini ellerine geçirmeleri gibi iki olayın aynı anda ortaya çıkmış olması dikkat çekmektedir. Biz şimdi “İslam Rönesansı” diye adlandırdığımız kültürel oluşumun başında Türkler vardı ve onlar bu oluşumun dinamik gücü idiler. Göçebe hayatı yaşayan Türkler eskiden medeniyetlerin gelişmesinde onu hızlandıran güç görevini yapmışlardır. Göçebelik hayatı

yaşadıklarında dolayı geniş bakış açısına sahiptiler ve toplumda demokratik ve kolektif hayat görüşü önemli yer tutmaktaydı. Horasan Türkleri, Farslar ve Sasani imparatorluğunun diğer halklarıyla ortak tarihi tecrübeye sahiptiler ve Sasani geleneğinin yeniden kurma oluşumunun yanlısı idiler. Diğer taraftan onlar Araplarla yakın askeri-siyasi birlik oluşturup, İslam siyasetini pratikte uygulamışlar ve İslam'dan önceki kültürel birikimi yeni hayata uygulamaya çalışmışlardır.

İslam'a kadar olan dönemde Türkler, Türk kağanlığı gibi güçlü devlet yönetme geleneğine ve Avrasya'nın geniş topraklarında hükümdarlık yaptıkları zamanda ise yüksek medeniyete sahiptiler. Bu yönden Türkler Araplardan daha önde idiler yani onlardan önce böyle hayatı yaşamışlardı. Onlar küçük bir Kureyş kabilesine tüm göçebe Arap kabilelerini birleştirip, büyük medeniyetlere sahip olan ülkeleri fethetmişler. Türklerin de küçük bir Aşina kabilesi kendi çevresine tüm göçebe Türk kabilelerini birleştirip, Avrasya'nın geniş topraklarına hükmetmişlerdir. Kültürel gelişme oluşumunda da Türkler Araplardan önde olmuşlardır. Arap halifeliğinde ortaya çıkan "İslam Rönesansı" olayından önce de bunun gibi bir kültürel gelişme VI-VIII. yüzyıllarda Türk kağanlığında ortaya çıkmıştır ve bu olayı dolaylı olarak "Türk İslam Rönesansı" diye adlandırılabilir. Bu iki kültürel gelişmede de Orta Asya'nın önemli rol oynaması dikkat çekicidir. Türk kağanlığı döneminde şehircilik, mimari ve sanat çok gelişti, Kuşanlar döneminin Hionitler ve Eftalitler durgunluk döneminde (IV-V yy.) bunalıma girmişti ve kaybedilen kültürel miras yeniden oluşturuldu, daha da geliştirildi [Kamoliddin 2004: 354-373; Gyul 2005: 66-89]. Türkler büyük oranda kültürel olarak o kadar gelişmemiş göçebe kabilelerden oluşmuş olmalarına rağmen, onlar gelişmiş medeniyete sahip olan Merkezi Asya halklarının kültürel başarısını kendilerine aktarabildiler ve bu başarıyı Türk uygarlığının kendi mülküne katabildiler. Araplardan farklı olarak Türklerde yeni ideoloji ve tek bir din yoktu. Bundan dolayı onlar diğer dinlere olumlu tavır sergilemişlerdi. Böyle durumun oluşumunda Mani dininin katkısı büyüktü. Çünkü bu inanç şekli çeşitli dinlerin geleneklerini kendinde bulunduruyordu ve onun kapıları yeni dinler için de açıktı. Türk kağanlığı döneminde Mani dini Şamanlıktan alınan dini ritüellerle zenginleşmiş ve devletin resmi dini olarak kabul edilmişti. Geniş topraklara sahip olan Türk kağanlığı döneminde onlatın hâkimiyeti altında olan halkların hiçbiri hükümdarlığa karşı isyan girişiminde olmamıştır. Ancak Türklerin kendi aralarında bazen savaşlar görülmüştür. Türkler kendilerine tabi olunan halklar arasında özellikle Soğdlular arasında büyük nüfusa sahiptiler ve onlar Türklerle akrabalık bağları kurmaya her zaman çaba göstermişlerdir. Bu gibi olaylar Soğdluların Orta Asya ve Doğu Türkistan'da bulunan yerleşik ve şehir Türklerinin arasında gönüllü olarak asimile olmalarına sebep olmuştur [Krippes 1991: 67-80; Kamoliddin 2005: 93-104].

Araplar (Emeviler) Türklerden farklı olarak egemen oldukları bölgelerde istila, güç kullanma, adaletsizlik, milli şovenizm, yerel halkı aşağılamak ve diğer dinleri gözetmek gibi siyasetlere başvurdular. Gösterdikleri bu davranışlar yerel halk arasında kendilerine karşı protestoların başlanmasına sebep oldu. O yüzden hükmettikleri dönemlerde çeşitli bölgelerde ardı arkası gelmeyen isyanlar ortaya

çıkmağa başladı ve sonunda darbe girişimiyle hâkimiyetin başka birlerine geçmiş oldu. Farslar ve Türklerin yardımıyla hâkimiyete gelen Abbasiler hükümdarlıkları altındaki ülkelerin İslam'ı kabul eden insanlarına karşı farklı siyaset yürüttüler. Bundan sonra devlet yönetiminde ilk defa Araplarla birlikte diğer halklar özellikle Farslar ve Türkler de kendi yerlerini almaya başladılar. Bizim “İslam uyanış dönemi” dediğimiz bu kültürel oluşumun başlanması da Abbasiler hükümdarlığının başlanmasıyla ilişkili idi. Bu oluşumda Abbasilerin önemli danışmanları İslam'ı kabul eden Farslar ve Türkler idiler. Farslar çok gelişmiş ve zengin kültürel mirasa sahiplerdi ama bununla birlikte onlar aşırı muhafazakâr ve fanatik idiler. Türkler de Soğdularla birlikte gelişmiş bir kültüre sahiptiler ama onlar farslardan farklı olarak çok iyimserdiler. En önemlisi eski dönemlerde hükümdarlık yapan hanedanlıkların kaybettikleri veya unuttukları kültürel gelenekler ve değerlerini yeniden oluşturarak daha da geliştirerek yeni zirvelere taşımak konusunda yüksek tecrübeye sahiptiler. Onların bunun gibi özellikleri ve tecrübeleri Arap halifeliğindeki yeni kültürel çevrenin oluşumunda önemli rol oynadı.

Çin'de VIII-XII. yüzyıllarda ortaya çıkan “kültürel uyanış” döneminin ilk merhaleleri de Arap halifeliğinde olduğu gibi Türklerin Çin toplumuna katılmasıyla ilişkili idi [Konrad 1972: 209-214]. VII. yüzyılın başında Çin'e bağımlı duruma düşen Türkler gönülle veya zorunlu olarak Çin imparatorunun savunma ordusunda hizmet etmeye başlamışlardı. VII-VIII. yüzyıllarda böyle orduların büyük kısmı Türklerden oluşuyordu. Çin askeri yönetiminin en yüksek kesimlerinde de Türkler çok sayıda bulunuyorlardı. XI. yüzyılın ortalarına kadar olan dönemde Çin eyaletlerinde general ve askeri komutan görevlerine genelde Çinliler değil, İç Asya halklarından olan askeri şahıslar getiriliyordu [Beckwith 1984: 30-35; Kamalov 2001: 243-253]. Komşu halklar arasında da Türkler çok sayıda bulunuyorlardı ve bu olay diller, medeniyetler arasındaki ilişkilerin gelişmesinde önemli katkıda bulunuyordu. VII. yüzyılda Çin'de tüm Türkçe olan şeylere – elbiseler, yemekler, ev aletleri ve özellikle müzik, şiir ve danslara çok merak ediyorlardı [İsmailova 1984: 180]. Bu dönemde Çin şiirlerindeki vezin ve kurallarda Türk halk şarkılarının etkisi görülmektedir. Çinlilerde Türk dili yaygın olarak biliniyordu ve VII yüzyılda Çin'de bilim adamlarının kullanabilmeleri için “Tou-kiue-iuy” (“Türk Dili”) adında Türkçe-Çince sözlük tertip edilmiştir [Shefer 1981: 48]. Soğdular ve Çinliler arasında konuşma dilinin Türkçe olduğunu bunun gibi herhangi bir Soğdça-Çince sözlüğün bulunmaması kanıtlamaktadır. İşte bu sebeplerden dolayı Türk kağanlığında başlayan “kültürel uyanış” oluşumu önce Çin'de sonra Arap halifeliğinde devam ettirilmiş olmasına çok sayıda delil bulunmaktadır. Araplar daha İslam döneminin ilk aşamalarında Türklerin sahip oldukları güç, fazilet ve karakterleri hakkında biliyorlardı. O yüzden onlar Türkleri kendileriyle müttefik olmalarını istemişler ve onların arasında İslam'ı yaymaya çaba göstermişlerdir. Süryani kaynaklarda bunlar hakkında değerli bilgiler kaydedilmiştir. Bilgilere göre, “Türklerin Araplarla çok hızlı şekilde bir araya gelmelerinin sebebi gösteriliyor. Yani onlar Hz. Peygamber Muhammed (s.a.v)'in söylediği sözleri duymuşlar: “Onlar (Türkler) putlara tapmayı bırakıp bizim dinimizi (İslam'ı) seçerlerse, biz onlara iyi ve güzel topraklarımızı vereceğiz. Onlar bu topraklarda hükümdarlık yapacaklar”. Bundan dolayı onlar

İslam'ı kabul ettiler" [Guseynov 1960: 52]. Bilinen o ki, Hz. Peygamber Muhammed (s.a.v)'in söyledikleri sonraki dönemlerde başarıyla gerçekleştirildi. Halifelerin hizmetinde bulunan Türkler Mısır, Suriye, Ermenistan ve diğer bölgelerdeki şehir ve eyaletlere vali olarak atandılar. Onların büyük bir kısmı yaptıkları hizmetlerinden dolayı büyük arazilerle ödüllendirildiler. Türkler sadece "İslam uyanış dönemi" dediğimiz bu olayın başında durmadılar, bir de zengin bir kültürel mirasa sahip olduklarından dolayı bizzat bu oluşuma aktif olarak katıldılar. VII-VIII. yüzyıllarda Orta Asya Türkleri arasında Mani inancı yaygınlaşmıştı. Mani inancında olan Türklerde "Otuz oylan" (Otuz Oğlan) adıyla bilinen okullar çok sayıda bulunmaktaydı ve bu kurumlarda öğrencilere dini ilimlerle birlikte matematik, felsefe ve resim dersleri okutulmuştur [Zuev 2002: 201]. El-Cahiz (IX. yy.) Türklerin ilim öğrenmeye ne kadar hırslı olduklarını böyle anlatmış: "... o, atlardan ve silahlardan anlamalı, insanları, memleketleri, fenleri, yerleri, zamanları, hile ve yalanları iyi bilmeli ve yine kendine kar sağlayabilen tüm ilimleri öğrenmelidir..." [al-Djahiz: 39]. Herhangi bir halkın kültürel gelişimini gösteren özelliklerden biri yazı medeniyetidir. Eski Türkler, Runik harfları esas alınarak oluşturulan kendi yazılarına sahiptiler ve bununla birlikte onlar başka yazı çeşitlerinden de istifade ediyorlardı. Çeşitli bölgelerden bulunan çok sayıda Runik yazı örnekleri eski Türkler arasında okuryazarlık oranının yüksek olduğunu kanıtlamaktadır [Vasilev 1980: 53-59; 1981: 23-24]. Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lügati't-Türk" eserindeki Türk şiirine örnekler, Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" eseri, eski Türklerin edebiyatının çok uzun gelişme tarihine ve derin köklere sahip olduğunu kanıtlamaktadır [Koroglu 1980: 171]. Türk şiirinin ilk örnekleri Runik yazısında, özellikle Kültigin yazısında kaydedilmiştir ve onda tarihi olaylar şiir üslubunda yazılmıştır. Eski Türk edebiyatının ilk örneklerinden biri de V yüzyılda Soğdçadan tercüme edilmiş "Huastuanift" ("Manilerin tövbe ederek yaptıkları dualar") adlı bir eserdir [Stebleva 1969: 125-133; 2013]. Yenisey yazısındaki eski Hakas metinlerinin araştırılması sonucunda eski Hakaslarda kendi geleneklerine sahip olan kendilerine özel şiir yönteminin mevcut olduğu ortaya çıkmıştır [Kızlasov 1963: 75]. Runik yazısı sadece deri, taş, kaya, balbal, sikke ve ev eşyalarına yazılmamıştır aynı zamanda mühürlerde de kullanılmıştır. İşte bunlar ilk orta çağlarda Türk uygarlığının çok gelişmiş olduğunu kanıtlamaktadır [Alyılmaz 2004: 177-179]. VII-VIII yüzyıllarda Doğu Türkistan'da Runik harfi ile birlikte Soğd alfabesinden gelen Uygur harfları da kullanılmaya başlandı ve Orta Asya'ya da yayıldı [Mansuroğlu 1964: 81].

İlk İslam döneminde Türk dili daha Arap alfabesine ayarlanmamıştı. Dolayısıyla İslam'ı kabul eden Türkler Farslar gibi kendi eserlerini Arapçada yazdılar. O dönemlerdeki duruma göre Türkçede yazılan bir eserin başarı kazanması çok zor idi. Arapçada yazılan eser ise Orta Asya'dan İspanya'ya kadar olan tüm İslam bölgelerine ulaşabiliyordu [Necib 1989: 148]. Zengin edebi gelenekleri olan Türkler, Arapçada da güzel şiirler yazdılar ve Arap dilbilimi alanının gelişmesinde çok katkıda bulundular.

Türkler yeni Farsçadaki edebiyatın gelişmesinde de önemli roller üstlendiler. 193/809 yılında halife el-Me'mun (198-218/813-833) Merv şehrine girdiğinde el-Abbas el-Mervezi isimli bir şair ona şiir okumuştur. Bu şiire göre, ona kadar kimse bu dilde şiir yazmamıştır [Bosworth 1978: 67]. İbn Hurdazbih o dönemlerde Farsçada yazılan bir şiirden örnek getirmiştir. Onun yazarı Ebu't-Taki (Ebu'l-Yanbaği) el-Abbas b. Tarhan aslı Semerkant veya eş-Şaş'dan gelmişti [İbn Hurdazbih: 64, 176, 84. izah]. O halife el-Vasik döneminde (227-232/842-847) Bağdat'ta yaşamış, Arap ve Fars dillerinde şiirler yazmıştır. Barthold'a göre o, Abbas el-Mervezi ile aslında aynı şahıs idi [Bartold 1966: 177; 1971: 451]. Onun yazdığı şiirlerine göre eş-Şaş'dan olması daha gerçek gibi görünüyor ve sonraki dönemlerde bir müddet Semerkant'ta da yaşamıştır. 186/802 yılında el-Me'mun Merv'e Horasan valisi olarak atandığında o oradaydı. 198/813-14 yılında el-Me'mun halife olarak ilan edildiğinde o, Horasanlı bilim insanları ve şairlerle birlikte Bağdat'a göç etmiş, ömrünün sonuna kadar orada yaşamış ve halife el-Vasik döneminde orada vefat etmiştir. Onun babasının ismi Tarhan'dır¹ ve bu onun köken olarak eş-Şaş Türklerinden olduğunu kanıtlamaktadır. İran'da köken olarak Farslardan olan Tahiriler, Ziyariler ve Buveyhiler gibi hanedanlıklar fars dilindeki edebiyatı kabul etmeden onu şirk yani İslam'a karşı olarak görmüşler, fars dilinde yazan şairleri önemsememişlerdir. Dolayısıyla ilk defa Saffariler sarayında ortaya çıkan fars dilindeki şiirler Türk hükümdarlarının torunları olan Samaniler sarayında gelişmeye devam etmiştir. Çünkü Samaniler fars dilinde yazan şairleri desteklemişler ve sarayda onlar için tüm kolaylıkları sağlamışlardır [Kamoliddin 2012: 271-274, 285-286].

Arap halifeliğindeki Türklerin nüfus olarak artması sebebiyle Orta Asya'daki bilim insanlarının çoğu kendi akrabalarının desteklerine umut ederek Bağdat'a dönmeye başladılar. VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyılın başlarında Bağdat ve Yakın Doğu'nun diğer şehirlerinde İslam'ı kabul eden tahsilli Türklerden oluşan toplumlar vardı ve onlar hadis ve fıkıh ilimleriyle uğraşıyorlardı. Bu bilim insanları genelde “et-Türki” ve “el-Hazari” gibi nisbeler taşıyorlardı. Bunun gibi nisbeleri Avrasya bölgelerinden gelen göçebe Türkler kullanmışlardır. Orta Asya'dan gelen yerleşik hayat sürdüren şehirli Türkler kendilerinin doğduğu veya yaşadığı topraklardan türettikleri nisbeleri kullanmışlar: el-Ferganii eş-Şaşi, el-Harezmi, el-Buhari, es-Semerkandi vb. Bağdat'ta bulunan bazı mahalleler halkın doğduğu yer adıyla isimlendirilmiştir: Rabat el-Harezmiyye (Harezmlular mahallesi), Rabat el-Buhariyye (Buharalılar mahallesi), Rabat el-Marovize (Mervlular mahallesi), Rabat el-Sarahsiyye (Sarahslular mahallesi) vb. [İbn el-Fekih: 19, 22, 24].

IX. yüzyılda halife el-Me'mun döneminde kurulan “Beytü'l-hikme”nin faaliyeti nedeniyle önce Araplar arasında, sonra tüm İslam dünyasında meşhur olan Orta Asya'lı Türk bilim adamlarının sayısı yine de artmıştı. Bilindiği gibi, İslam

¹ Aslında Tarhan isim değildir, Türk kağanlığı devlet yönetiminde kullanılan unvan idi. İlk İslam döneminde Türkler Hakan unvanı ve aşına etnonimi gibi onu da isim olarak kullanmışlar. Türkler kendi dinlerine uygun olarak çeşitli isimlere özellikle İrani isimlere de sahiptiler. Ama Farslar onlardan farklı olarak hiçbir zaman Türkçe isim taşımamışlardır. Eş-Şaş bölgesi o dönemlerde Türklerden oluşuyordu.

dünyasındaki bu büyük ilim meskeninin alimlerinin büyük kısmını Orta Asya'lı, özellikle Türkler oluşturmuştu. Onlar sadece Arap dil bilimi, Edebiyat, Tarih, Musiki, Felsefe, Hadis, Fıkıh gibi sosyal alanlarda değil, Matematik, Astronomi, Kimya ve Tıp gibi kesin ve doğa bilimlerinde de tanınmışlardır. Bir Türk komutanı, halife el-Mütevekkil'in sarayında yaptığı konuşmasında Maveraünnehir ehli hakkında şunları dile getirmişti: "...yer yüzünde Edebiyat, Felsefe, Hesap, Geometri, Musiki, El sanatları, Fıkıh, Hadis gibi hiçbir sanat yok ki, onda tüm alimleri yenerek herkesten ileride olan Horasan'lıları görmezsen... Biz hüsnü hat, ilahiyat ve rivayetlerde çok güçlüyüz. Bütün Bağdat bize aittir. Biz halifelerin hocalarıyız, vezirlerle beraber yaşarız. Biz kendi soylu nesebimizle gurur duyarız, bu konuda birbirimizle tartışırız. Biz padişahlarımızın saraylarında doğmuşuz, halifelerin himayeti altında büyümüşüz, onların terbiyesini almışız ve onları takip ederiz. Biz onların haricinde hiç kimseyi tanımıyoruz, bizi de onların dışında kimse tanımaz [el-Cahız: 64-65, 69; Mandelştam 1956: 27-28].

Eski Türkler Tıp alanında son derece uzmandılar. Berlin'de Doğu Türkistan'dan getirilen Eski Türkçe yazmalar arasında Uygurca hatla şifalı ilaçlar hakkında yazılan bir yazma bulunmaktadır. Adı geçen yazmalar mecmuası arasında Uygurca yazıyla yazılmış olan Tıpla ilgili yine 5 tane eserin bazı parçaları mevcuttur. Turfan'dan getirilen yazmalar arasında da Tıpla ilgili birkaç eserim parçaları vardır [DTS: XXXIV, XXXVII]. Bu yazmalar Eski Türklerin Tıpla ne kadar ilgilendiklerine dair bir göstergedir. Bu sebeple onlar çeşitli hastalıklar, şifalı bitkiler ve insan vücudunun farklı durumları ile ilgili çok zengin bir istilahlardan mecmuasına sahiptiler.günümüzde bu istilahların çoğu unutulmuş olup Ortaçağda onların yerine Arapça, Farsça, daha sonra ise Latince ve Rusça terimler kullanıldı. Bu eski Türk terimlerini canlandırıp tekrar kullanıma geçirmek günümüz ilminin önündeki güncel vazifelerden biridir.

Bilindiği gibi, Tan hanedanı döneminde (VI.- X. yy.) Tıp ilmi Çin'de son derece gelişmişti. Çin tabipleri çeşitli ilaçlar hazırlamak için yerel ve uzak ülkelerden getirilmiş bitkilerden yararlanmışlardır. Bazı ilaçlar ise hazır olan şekilde getirilmişti. Örneğin, Türkistan'dan ahşap tozu, çözeltile çamurla karıştırılmış ağaç şırası (*takamahak*) getirilmiş, tabipler onu çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanmışlardır. 761 yılında Fergana'dan Tan sarayına "yılanın sarısı" adlı madde gönderildiğinde herkesi şaşırtmıştı. Doğu Türkistan'daki Karaşar vilayetinden "yeşil tuz" yani bakır tozu getirilip göz hastalıkları tedavisinde kullanılmıştır [Şefer 1981: 247, 251, 257, 260]. Türk tabipleri de bu ve diğer ilaçları kullanmışlardır. Eski Türkler'in Tıp alanındaki zengin terimler mecmuası bunun bir göstergesidir [Kamoliddin 2016: 186-188; 2017: ilave. 3.2.5.].

Ebu Reyhan Biruni *Kitabu's-Saydana fi't-Tıbb* (Farmakognozi) eserinde bazı ilaç bitkilerinin Türkçe adını da vermiştir [Beruni 1974: 192, 711, 811, 871]. Ayrıca Beruni, zehire karşı ilaç olarak kullanılan *tiryak türki* (ترياق تركي) "Türk tiryaki" adlı şifalı bitki hakkında da bilgi vermiştir. Der ki: "Çocukken bir yaşlı Türkmen ihtiyarı görmüştüm. O Harezme'ye çeşitli teryakları ve bitkilerden hazırlanmış mürekkep ilaçları getirmişti. Kendisinin bahsettiğine göre, o, farklı bitkilerden kitaplarda tarif

edilen ilaçları hazırlardı. Kendim onun ilacı mucize gibi etkilediğinin şahidi olmuştum [Beruni 1974: 314]. Mineraloji serinde bu ihiyar hakkında detaylı bilgi verir: “ Onun adı Subay Hirma olup Harezme’ye Buhara civarındaki Baykent şehrinden gelmiştir. Onun merhemi Harezmsah’ın baş şahininin kırılmış bacağına tedavi etmişti [el-Beruni: 193].

Eski Türkler Gök Tanrısına ibadet etmişlerdir. İlk orta çağda ise onların arasında Manilik dini geniş bir şekilde yayılmıştı. Manilik’te ise Güneş, Ay ve gezegenler ayrıca önem taşıyordu. Bunun dışında gezegenler bilgisi göçebe Türkler için yolları doğru bulmak için de gerekiyordu. Bu yüzden İslam öncesi Türklerde Astronomi ve Astroloji bilimleri gelişmişti. Türkler yıldız ve gezegenleri juldüz (jultuz), onlar hakkında bilgiye sahip olanları ise *juldüzçi* diye adlandırmışlardır [DTS: 278]. Türkler, yıldız ve gezegenleri adlandırmak için Sanskrit, Tibet, Çin ve Sogd terimlerinden yararlanmışlardır. Ayrıca bu konuda kendi Türkçe istilahları da vardı [Kamoliddin 2016: 188-190; 2017: ilave. 3.2.6.]. Bağdat’taki *Beytü’l-Hikme*’de faaliyet gösteren Astronomcular arasında Orta Asya’lı bilim adamlarının sayısı çoktu, onların arasında Türkler de vardı [Matvievskaia, Rozenfeld 1983 II: 46-47, 55-58, 128, 226, 255].

Eski Türkler Müzik kültüründe de zengin tecübeye sahiptiler. Cambul bölgesinin Çu ilçesinde XII. yüzyıla ait bir taştan yapılmış elinde bir müzik aleti tutan insan heykeli bulunmuştu [Çarikov 1981: 289-291]. Tan hanedanı döneminde dünyanın çeşitli yerlerinden onların sarayına hediyeler getirilmişti. Onların arasında bazen müzisyenler, şarkıcılar ve dansçılar da bulunmaktaydı. Onlar kendileriyle Çin’e kendi müzik aletleri ve kültürünü de getirmişlerdi. Örneğin, 733’te Emuderya bölgesindeki Huttalan devletinin Türk hükümdarı “müzisyen kadınlar”ı göndermişti. Yurtdışından gönderilen birçok müzisyen saray müzisyenleri arasından yer almışlardı. Onların görevi saraydekiler ve misafirleri eğlendirmek, şarkı söylemek ve müzik yapmaktı. Müzik dinlemek önceleri sadece saray ehli arasında yaygındı. Daha sonraları ise geniş şehir ahali arasında da yayılıp Çin geleneksel müziğini büyük ölçüde etkilemiştir [Şefer 1981: 78, 80, 84]. Tan İmparatorluğu’nda Serindiye yani Doğu Türkistan müziği çok ünlü olup Çinliler oradan müzik öğretmenlerini işe davet ederlerdi. İmparator Syuan-Tszun’un büyük erkek kardeşi mahir müzisyen olup Kuça’dan getirilen müzik kitapları okurdu. Çin’deki Dunhuan mağarasında Ortaçağ bir müzik aleti için notalarla yazılan bir müzik örneği bulunmuştur. Bu müzikte Kuça müzik geleneğinin etkisini görmemiz mümkündür [Şefer 1981: 364]. Detroit Sanat Enstitüsünde korunmakta olan Çin sanat eserleri koleksiyonunda Turfan’da bulunup Tan dönemine ait çamurdan işlenmiş 5 tane Sogd müzisyenlerinin küçük heykelleri bulunmaktadır. Müzisyenler koltuklarda oturarak farklı müzik aletlerini kullanmış şekilde tasvir edilmişlerdir [Schloss 1969: no. 32]. Eski Türklerde müzik sanatının gelişmiş olması onlarda zengin müzik terimlerinin mevcut olması da tasdik eder [Kamoliddin 2016: 176-178; 2017: ilave. 3.2.2.].

İslam Rönesans dönemi İslam dünyasında sadece bilimin değil, belki güzel sanatların da yüksek derecede geliştiğiyle farklılık arz eder. Tüm Orta Asya ve Orta Doğu’da İslam sanatlarının gelişmesi “Türklerin bu bölgelere gelmesi”nin

gelişmesiyle aynı anda meydana gelmiştir. Bu ise Türklerin İslam sanatlarının gelişmesinde ayrıca yere sahip olduklarını gösterir. M.Ö. I. binyılıktaki Avrasya bölgelerindeki göçebe aşiretlerinin sanatında “hayvan usülü” diyen akım daha çok yayılmış olup onda hayvanlar ve kuşlar çok belirli bir şekilde ifade edilmişti. Bu usül Hunların sanatına da özgüydü. Bilindiği gibi ilk İslam döneminde insanları, genel olarak canlı mevcudatı özellikle insanların toplandığı yerlerde çizmek yasaktı. Bu yüzden İslam sanatında resim sanatı yerine Geometrik desenler, hattatlık ve miniatür geliştirdi [Bolşakov 1969: 142 – 156]. Türkler ilk olarak bu yasağı ihlal edip toplumun toplandığı yerlerde insanlar ve hayvanları resim ve heykel şeklinde tasvir etmeye başlamışlardır. Bu sanatın kökenleri İslam öncesi döneme geri gider. O zamanda Türklerin arasında Manilik dini yaygındı. Örneğin, Abbasilerin Samarra’deki sarayının duvarları halifeler ve sarayda hizmet eden Türk asker komutanlarının portreleriyle süslenmişti [Esin 1973: 47 – 88]. Halife el-Mütevekkil’in sarayının ayrı bir odasında Begir et-Türki ve diğer Türk askerbaşlarının resimleri mevcuttu [es-Suli: 121]. Selcukluların birinci sultanı Tuğrul Bey, Bağdat’ı Buveyhilerden azat edip 435/1063’te halife el-Kaim bi-emrillah’ın kızıyla evlenmiş ve bu münasebetle altın madalyon basmıştır. Madalyonun ön tarafında halife el-Kaim bi-emrillah, arka tarafında ise Tuğrul Bey tasvir edilmiştir [Agacanov 1964: 10-16].

Bu sanatın kökenleri İslam öncesi döneme geri giderdi. VII-VIII. yüzyıllarda Türkler ve Sogdilerin arasında Manilik dini yaygın olup onun önemli özelliklerinden biri duvarlara, kumaş parçalarına, kitaplara ve diğer şeylere resim çizmekti. Mani’nin kendisi ünlü ressamdı ve onun kurduğu gelenek diğer dinlere benzemezdi [Zuev 2002: 184, 192]. Örneğin, Zerdüştilik dininde mabed duvarlarına resim yapmak tamamen yabancıydı. Pencikent’teki ibadethanenin duvarlarında zengin resim örneklerinin mevcut olması onun Manilere ait olduğuna dair sonuca varmamıza sebep olur [Belenitski 1954: 47 – 48, 64, 66-68, 81]. Pencikent duvar resimlerinden biride ölünün üzerinde göz yaşı dökme sahnesi tasvir edilmiştir. Muhtemelen bu sahnede Eski Türklerin defin töreni yansıtılmış olup bunda ölünün cesedi ateşte yakılmıştır [Belenitski 1954: 32, 74-75, 81-82; 1973: 45]. Bu sahnede bir soylu Türk’ün, muhtemelen, 708’de iktidara gelen Devaştîç’e kadar 15 yıl boyunca Pencikent hükümdarı olan Çekin Çür Bilge’nin defin töreni tasvir edilmiş olabilir. Madenler ve seramikten yapılan diğer çeşitli VI-VIII yüzyıllarda Orta Asya’da yapılan sanat eserleri de mevcuttur [Pugaçenkova, Rempel 1965: 120-134].

Böylelikle Orta Asya Türkleri Arap halifelliğindeki “İslam Rönesansı” kültürel sürecinin başında olup ayrıca bu sürece kendileri de aktif bir şekilde katılmışlardır. Yeri gelmişken, IX.-X. yüzyıllarda Arap halifelliğinin arap olmayan toplumlarının aydınları arasında çok yayılan *eş-su’ûbiyye* hareketi hakkında da kısaca bahsetmek gerekir. Bu siyasi ve kültürel hareket VIII. yüzyılın ortalarında İslamı kabul eden Arap olmayan toplumların (Süryaniler, Nebetiler, Mısırlılar, Yunanlılar, İranlılar, Yahudiler vs.) aydınları arasında ortaya çıkmıştır. Onların temsilcileri İslam’ın zafer kazandığı ülkelerdeki kültürel hayatta Arapların önde olmalarına karşı çıkmışlardır [Bartold 1971: 359 – 370]. Onların içinde sayısı çok ve en güçlüsü Fars

şu‘ûbiyyeleri idi. Bu hareket özellikle edebiyatta güçlü yansımıştır. Bunun taraftarları Arapların mutlak egemenliğine karşı mücadele edip kendi dil ve kültürlerini korumaya çalışmışlardır. Bu ise İslam’da *bid‘et* adını alan çeşitli akımların meydana gelmesine yol açtı [Filştinski 1965: 141 – 142].

Farsların *şu‘ûbiyye* hareketi şüphesiz VIII. yüzyıl ortalarında Arap halifeliğinde iktidara Abbasilerin gelmesiyle bağlıydı. Bilindiği gibi, Abbasilerin iktidara gelmesinde Hurasan ehlinin yardımı ve desteği büyük öneme sahipti. Araplar, işgal edilen tüm ülkelerde yerel ahalinin güçlü direnişine rastladılar. Yerel ahali genellikle Araplara hiçbir şekilde yardım göstermemişti. VIII. yüzyılın başlarında işgal edilen ülkelerde Emevilerin yerel ahaliyi aşağılayıcı siyaseti son derece güçlenmiştir. Emevilerin rakipleri olan Abbasiler iktidarı ele geçirmek için bu durumdan yararlandılar. Abbasilerin taşvikatı VIII. yüzyılın 30’lu yıllarında Horasan ve Maverâünnehir’de başladı, çünkü özellikle bu toprakların halkı Emevilerin siyasetinden hoşnut değillerdi. 115/733-34 yılında onlar isyancı Arap komutanı el-Haris b. Sureyc önderliğinde Araplara karşı isyan başlatılmıştı. İsyancılar Maverâünnehir ve Toharistan’daki yaklaşık bütün şehirlerde iktidarı ele geçirdiler. Türk kağanının kendisi de Araplara karşı savaşış isyancılara önderlik etmiştir. Bu isyan yenilmiş olmasına rağmen Emeviler hanedanının sona ermesi ve onların yerine Abbasilerin gelmesi yolunda büyük katkı sağlamıştır.

Arap halifeliğinin doğu kısmındaki *şu‘ûbiyye* hareketi terkip olarak aynı değildi ve birbirine bağlı Fars ve Türk yönlerine ayrılmıştı. Onda Fars medeniyeti Arap medeniyetine karşı konulmuştu. Bu muhalefetin ifade şekli Fars diliydi ama onun esas hareket ettirici gücü Türklerden oluşmaktaydı, çünkü askeri ve siyasi iktidar onların elindeydi [Schanzlin 1936: 281]. Orta Asya’lı Türklerin *şu‘ûbiyye* hareketinin ilk etapu de aynen Horasan’da Abbasiler için teşvikatin başlanmasıyla ilişkindi, çünkü bu teşvikata Farslar ve Kürtlerle berraber Horasan Türkleri de aktif olarak katılmışlardı. B sebeple Abbasiler hanedanı iktidara geldikten itibaren çok geçmeden Horasan Türkleri Bağdat ve halifeliğin diğer merkez şehirlerinde yüksek görevlere sahip olmuşlardı. Bunun dışında bazı Abbasi halifeler Türk kızlarıyla evlenmişlerdi, neticede taht varislerinin de damarlarında Türk kanı akmaktaydı. Birkaç Abbasi halifenin sarayında *nedim* görevinde bulunan Ebu Bekir es-Suli’ni kaydettiğine göre halifelerin çoğu Türkçe giyiner, Türkçe konuşar ve Türklerle ilgili herşeye sempati duyardılar [es-Suli: 117, 122, 148, 150, 154, 167]. Genel olarak Abbasilerin ilk dönem iktidar tarihini ikiye ayırmak mümkün: Fars ve Türk dönemleri. Farsların dönemi halife es-Saffah yönetiminin başlanmasından (132/749-50) halife el-Mütevekkil’in dönemine (233/847-48) kadar yani yüz yıl devam etmiştir. Abbasilerinin iktidara gelmelerini sağlayan Horasanlılar ise yönetim sistemini oluşturdular: kendi adamları arasından vezirler, valiler ve katipler tayin ettiler. Onlar Emevilerin, mevlaları yani Arap olmayan Müslümanları aşağılayıcı siyasete nokta koydular. Türklerin dönemi halife el-Mütevekkil döneminden (233/847-48) başlayıp iktidar Deylemilerin eline geçene kadar (334/945-46) yani 100 yıl devam etti. Bu dönemde Türkler Abbasiler hilafetinin mutlak sahipleri oldular. Bu iki dönem arasında onları ayıran bir çizgi yoktu. Aksine, onlar birbiriyle

bağlı kaldılar. Türklerin *şu'ûbiyye* hareketi Farıların aynı adlı hareketinden farklılık arz edip bazı kendine özgü özelliklere sahipti. Farıların *şu'ûbiyye* hareketi İslam dünyasında arapların tek iktidarına karşı yöneltilmişken Türklerin *şu'ûbiyye* hareketi Orta Asya'nın Türk ahaliı arasında toplumca İslam dinini kabul etmek, Türk askerlerinin halifelikte önemli görevleri elde etmekle karakterize edilir. Diğer ifadeyle Farılar kendilerini Araplardan üstün görmüşse Türkler sadaket ve hizmetle yeni koşullara alışmak ve iktidarı elde etmeyi esas amaç olarak görmüşlerdi. Bunu elde etmek için kendilerini Araplara karşı koymak yerine onlarla yakın askeri ve siyasi ittifak yaratmak yolunu seçtiler. Bu ise daha sonra Türkler ve Araplar arasında etnokültürel karışamk sürecini başlattı. Sonuç olarak Arap halifeliğine göç eden Türklerin bir kısmı zamanla dilini kaybedip Araplaşmıştır.

Türklerin *şu'ûbiyye* hareketi sonraki aşaması halife el-Me'mun'la (198-218/813-833) alakalı olup o 182/798-99'da Arap halifeliğinin doğu bölgeleri Horasan ve Maverâünnahir valisi olarak atanmıştı [Mihaylova 1951: 10 – 20]. Kısa süre sonra onun Mev şehrindeki karargahı bütün Arap halifeliğinin siyasi merkezine dönüştü. 186/802 yılında Me'mun Merve taşınıp 12 yıl boyunca burada vali ve 5 yıl boyunca ise halife olarak yaşadı. Me'mun'un annesi aslen Farıslı olduğu için Me'mun yerel ahali özellikle Türklerin hayatını önemsememesi mümkün değildi. Onun yönetimi döneminde yani VIII. yüzyılın sonu IX. yüzyılın başlarında Türklerin *şu'ûbiyye* hareketi tam olarak şekillenmiştir. Türklerin yardımıyla Me'mun Bağdat'ı ele geçirdi ve kendisiyle beraber tüm saray adamlarını buraya taşımıştır. Böylece Irak Horasanlıların yardımıyla iki defa ele geçirilmiştir: ilk defa Ebu'l-Abbas için (133/750-51), sonra ise Me'mun için (197/812-13). Bu ise Horasanlıların Arap halifelerinin sarayında ayrıca mevki sahibi olmalarına yol açtı.

Şunu belirtmemiz gerekir ki, "İslam Rönesansı" diye adlandırdığımız bu kültürel sürecin en etkin aşamasının başlanması da aynen Me'mun'la bağlıydı. Kanaatımızca bu kültürel süreç Me'mun daha Merv'de yaşadığı zamanda onun sarayında başlanmıştır. Burada onun esas gayeleri şekillendi, gelecekteki sürecin ana katılımcıları toplandı. Bundan sonra yeni İslam medeniyetinin hazır olan kalıbı Bağdat'a taşındı ve *Beyt'ül-Hikme*'de uygulandı. İlk İslam dönemindeki sanatsal gelişme Arap, Farı ve Türk medeniyetlerinin karışması sonucunda meydana geldi. Özellikle Horasan farklı medeniyetlerin kesiştiği noktaydı. Burada Sasaniler dönemindeki Farı ve Türk medeniyetleri, Abbasiler döneminde ise Arap, Farı ve Türk medeniyetleri yakın ilişki içinde oldu. İslam dönemindeki bu medeni sürecin anahtar kişisi Me'mun ve onun kardeşi Mu'tasim'di. İlki Harun er-Reşid'in Farı'lı eşinden doğan oğlu, ikincisi ise Semarkand'lı Türk eşinden dünyaya gelen oğluydu. Aynen bu iki şahıs Arap, Farı ve Türk medeniyetlerinin karışmasının ilk zeminini oluşturdular.

Böylelikle yukarıda beyan edilen bilgilerden şu sonuçlara varabiliriz:

- Arap halifeliğinden önce biz "İslam Rönesansı" diye adlandırdığımız medeni süreçten önce VI-VIII. yüzyıllarda Türk Kağanlığı'nda da buna benzer süreç geçmiş olup onu "Türk Rönesansı" diyebiliriz. Bu dönemde şehircilik, mimarlık ve sanat

yüksek derecede gelişip Kuşanlar döneminin birçok medeni değerleri yeniden canlanmıştı. Çünkü onlar Hiyaniler ve Eftaliler dönemindeki durağanlık zamanında kaybedilmişti. Daha sonraları aynen Türkler Çin ve Arap halifeliğindeki medeni süreçlerin mimarları oldular.

- “İslam Rönesansı” döneminin başlanması Me'mun'un Horasan'da önce valilik (182-198/798-813) sonra halifelik (198-202/813-817) yönetim dönemlerinde meydana gelmiştir. Bu dönemde onun Merv'deki karargahı halifeliğin siyasi merkezine dönüşmüştür. Ayrıca burada yeni İslam medeniyetinin esası oluşturuldu. Çeşitli medeniyetler yani Arap, Fars ve Türk medeniyetlerinin karışmasının ilk aşaması burada geçmiştir.

- Abbasiler iktidara geldikten sonra Türkler Arap halifeliğinin siyasi hayatında önemli yere sahip oldular. Abbasilerin ilk dönem iktidar tarihini ikiye ayırmak mümkün: Fars ve Türk dönemleri. Farsların dönemi halife es-Saffah yönetiminin başlanmasından (132/749-50) halife el-Mütevekkil'in dönemine (233/847-48) kadar yani yüz yıl devam etmiştir. Türklerin dönemi halife el-Mütevekkil döneminden (233/847-48) başlayıp iktidar Deylemilerin eline geçene kadar (334/945-46) yani 100 yıl devam etti. Bu dönemde Türkler Abbasiler hilafetinin mutlak sahipleri oldular. Bu iki dönem arasında onları ayıran bir çizgi yoktu. Aksine, onlar birbiriyle bağlı kaldılar.

- Türkler “İslam Rönesansı” diye adlandırdığımız medeni sürecin sadece ilk aşamasında yer almakla yetinmeden bu sürecin etken katılımcılarından biri de olmuşlardır. Türk Kağanlığı döneminde Sogdilerle beraber yaratılan medeniyet, zengin edebi dil ve yazıya sahip oldukları için Türk kağanlığında başlayan medeni süreci yeni koşullar altında da sürdürdüler. Bunda Türkler ve Sogdilerin ilime açıklık, açık gönüllülük gibi özellikleri ayrıca önem taşımıştır.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

- Beruni 1974** – Абу Рейхан Беруни. Фармакогнозия в медицине (Китаб ас-сайдана фи-т-тибб / Исследование, пер., прим. и указатели У.И Каримова / Избр. произв. Т. 4. Ташкент: Фан, 1974.
- el-Beruni** – Абу Райхан Мухаммед ибн Ахмед ал-Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия) / Пер. с араб. А.М. Беленицкого. М.: Наука, 1963.
- el-Cahiz** – Абу Усман Амр ибн Бахр ал-Джахиз. Послание ал-Фатху ибн Хакану «О достоинствах тюрок и остального халифского войска» / Пер. с араб. Ф.М.Асадова // Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку: Элм, 1993. С. 56 – 103.
- al-Djahiz** – Abu Othman Amr ibn Bahr Basrensi al-Djahiz. Tria opuscula / Ed. G. van Vloten (edition photomechanice iterate). Lugduni Batavorum: E.J.Brill, 1968.
- İbn el-Fekih** – Абу Бакр Ахмад ибн Мухаммад ибн Исхак Ибн ал-Факих ал-Хамадани / Факсимиле главы о Багдаде Мешхедской рукописи // Цкитишвили О.В. К истории города Багдада (Материалы к истории возникновения и развития феодального города на Ближнем Востоке). Тбилиси: Мецниереба, 1968.
- İbn Hurdazbih** – Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент., иссл., указ. и карты Н. Велихановой. Баку: Элм, 1986.
- Macoudi** – Macoudi. Les prairies d'or / Text et traduction C.Barbier de Meynard, t. I – IX, Paris: Societe Asiatique, 1861 – 1877.
- es-Suli** – Абу Бакр Мухаммад ас-Сули. Китаб ал-аврак («Книга листов») / Крит. текст и пер. на рус. яз. В.И.Беляева и А.Б.Халидова. СПб.: Петербургское востоковедение, 1998.

İkincil Kaynaklar

- Agacjanov 1964** – Агаджанов С.Г. Уникальная медаль с изображением сельджукского султана Мухаммада Тогрул-бека // Изв. АН ТуркмССР. СОН. 1964, 4. С. 10 – 16.
- Ahundova 2004** – Ахундова Н. Тюрки в системе государственного управления Арабского халифата (VIII – сер. X вв.). Баку: Элм, 2004.
- Alyilmaz 2004** – Alyilmaz S. Mutrin Temdeg Inscription (Seal of Auspiciousness) // Археология и история Средней Азии / Сб. ст. к 70-летию Ю.Ф.Бурякова. Ташкент, 2004. С. 177 – 179.

- Bartold 1966** – Бартольд В.В. Культура мусульманства // Соч. в 9 томах. Т. 6. М.: Наука, 1966. С. 143 – 206.
- Bartold 1971** – Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор / Соч. в 9 томах. Т. 7. М.: Наука, 1971. С. 229 – 334.
- Bartold 1971** – Бартольд В.В. Персидское шу‘убиййа и современная наука // Соч. в 9 томах. Т. 7. М.: Наука, 1971. С. 359 – 370.
- Bartold 1971** – Бартольд В.В. К вопросу о ранней персидской поэзии // Соч. в 9 томах. Т. 7. М.: Наука, 1971. С. 450 – 452.
- Beckwith 1984** – Beckwith C.I. Aspects of the Early history of the Central Asian Guard Corps in Islam // АЕМА, 4 (1984). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1984, p. 29 – 43.
- Belenitski 1954** – Беленицкий А.М. Вопросы идеологии и культов Когда по материалам Пянджикентских храмов // Живопись древнего Пянджикента. М.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 25 – 82.
- Bolşakov 1969** – Большаков О.Г. Ислам и изобразительное искусство // Тр. ГЭ, т. 10 (вып. 7). Л.: Советский художник, 1969. С. 142 – 156.
- Çarikov 1981** – Чариков А.А. Статуя музыканта XII в. // СА, 1981, № 2. С. 289 – 291.
- DTS** – Древнетюркский словарь / Ред. В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. Л.: Наука ЛО, 1969.
- Esin 1973** – Esin E. The Turk al ‘Ajam of Samarra and the paintings in Gawsaq asl-Khaqani // Kunst des Orients, 9 (1973-74), p. 47 – 88.
- Filştinski 1965** – Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. М.: Наука, 1965.
- Guseynov 1960** – Гусейнов Р. Сирийские источники XII – XIII вв. об Азербайджане. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1960.
- Gyul 2005** – Гюль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. Античность и средневековье. Ташкент: Print-S – Mir Inform, 2005.
- Ismailova 1984** – Исмаилова Э.М. К вопросу о танцевальном искусстве уйгуров // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. М.: Наука, 1984. С. 180 – 187.
- Kamalov 2001** – Kamalov A. Turks and Uighurs During the Rebellion of An Lu-shan Shih Ch’ao-yi (755 – 762) // CAJ, 45 (2001), p. 243 – 253.
- Kamoliddin 2004** – Камолиддин Ш.С. О градостроительной культуре у древних тюрков // Урбанизация и номадизм в Центральной Азии: история

и проблемы. Материалы Международной конференции. Алматы: Дайк-Пресс, 2004. С. 354 – 373.

Kamoliddin 2005 – Камолиддин Ш.С. К биографии Ахмада Йугнаки // ОНУ, 2005, № 1 – 2. С. 93 – 104.

Kamoliddin 2008 – Камолиддин Ш.С. К вопросу о происхождении Саманидов // АЕМА, 15 (2006/2007). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2008, p. 39 – 63.

Kamoliddin 2012 – Камолиддин Ш.С. Саманиды: Из истории государственности Узбекистана в IX – X вв. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing, 2012.

Kamoliddin 2016 – Камолиддин Ш.С. Металлургия и ремесленное производство у древних тюрков. Ташкент: Extremum Press, 2016.

Kennedy 2004 – Kennedy H. The Court of the Caliphs. The Rise and Fall of Islam's Greatest Dynasty. London: Weidenfeld & Nicolson, 2004.

Konrad 1972 – Конрад Н.И. Об эпохе возрождения / Запад и Восток. Статьи. М.: Наука, 1972. С. 209 – 244.

Korogh 1976 – Короглы Х. Огузский героический эпос. М.: Наука, 1976. С. 38

Krippes 1991 – Krippes K. Sociolinguistic Notes on the Turcification of the Sogdians // CAJ, vol. 35, 1991, p. 67 – 80.

Kızlasov 1963 – Кызласов Л.Р. Низами о древнехакасском государстве // СА, 1963, № 4. С. 75 – 79.

Mandelštam 1956 – Мандельштам А.М. Отрывок из «Послания Фатху ибн Хакану ал-Джахиза // КС ИИМК АН СССР, вып. 61. М., 1956. С. 24 – 28.

Mansuroglu 1964 – Mansuroglu M. Turkish Literature through the ages // CAJ, vol. 9, 1964, p. 81 – 112.

Matvievskaya, Rozenfeld 1983 – Матвиевская Г.П., Розенфельд Б.А. Математики и астрономы мусульманского средневековья и их труды (VIII – XIII вв.). В 3-х томах. М.: Наука, 1983.

Mets 1966 – Мец А. Мусульманский ренессанс / Пер. с немец., предисл., библиогр. и указ. Д.Е. Бертельса. М.: Наука, 1966.

Mihaylova 1951 – Михайлова А.И. Новые эпиграфические данные для истории Средней Азии IX в. // ЭВ. Т. 5. Л., 1951. С. 10 – 20.

Necib 1989 – Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI – XIV вв. М.: Наука, 1989.

Osman 1966 – Osman S.A. Ismail. Mu'tasim and the Turks // BSOAS, vol. 29, 1966, p. 12 – 24.

- Pugaçenkova, Rempel 1965** – Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. М.: Искусство, 1965.
- Stebleva 1969** – Стеблева И.В. Еще раз об орхоно-енисейских текстах // НАА, 1969, № 2. С. 125 – 133.
- Stebleva 2012** – Стеблева И.В. Тюркская поэтика. Этапы развития VIII – XX вв. М.: Восточная литература, 2012.
- Schloss 1969** – Schloss E. Foreigner in Ancient Chinese Art (China House Gallery). New York, 1969.
- Şefer 1981** – Шефер Э. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинках в империи Тан. М.: Наука, 1981.
- Vasilev 1980** – Васильев Д.Д. О распространении грамотности у древних тюрков // Средневековый Восток: история, культура, источниковедение. М.: Наука, 1980. С. 53 – 59.
- Vasilev 1981** – Васильев Д.Д. Наскальные тюркские рунические надписи VIII – X вв. как историко-филологический источник // БЧ, 1981, год пятый (ТД). М., 1981. С. 23 – 24.
- Zuev 2002** – Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: Дайк-Пресс, 2002.

NİZARÎ İSMÂİLÎLERİN TARİH LİTERATÜRÜNDE ADLANDIRMA PROBLEMİ ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

AYŞE ATICI ARAYANCAN*

Özet

Hasan Sabbah ve halefleri 1090-1257 yılları arasında Selçuklu Devleti topraklarında ciddi faaliyetlerde bulunmuş ve beldet'ül İkbâl denilen Alamût Kalesi'ni kendilerine merkez olarak seçip, fikrîsel ve eylemsel yaptıkları propagandaları ile yaşadıkları yüzyılın seyrini değiştiren, süreç içinde farklı isimler ile anılmışlardır.

Tarih çalışmalarında Hasan Sabbah ve haleflerinin kurduğu oluşuma isimlendirme problemi geçmişten bugüne karmaşık bir şekilde devam ettirilmiş, süreç içinde farklı adlandırılmışlardır. Ortaçağ Batı yazarlarının oluşturduğu İslamofobi algısı ile oluşturulan kötü algı ve imaj zamanla akademik çalışmalarda isimlendirmeye yansımıştır. Haçlı Seferi tarihçileri ve vekayüvislerde onlar için "Assasins, Accini, Arsasini, Assasi, Assasinni, Aessesini, Hessesini, Heysseini, Hashishin" isimleri kullanılırken, Arap tarihçiler daha genel bir ifade olan "Bâtîni" ismini kullanmışlardır. Batılılar tarafından "Haşhaşi", Doğulu müverrihler ise Melahide-Mülhide gibi terimleri Nizarîleri aşağılama ve küçümsemek için kullanmışlardır. Onlar ise "ed-da'vetü'l-hediye", "ed-da'vetü'l-cedîde" ya da "ed-da'vetü'l kadîme" terimini kullanarak kendilerini Fatimî İsmâîlîleri ve diğerlerinden ayrı tutmuşlardır.

Bu bildiriye, Selçuklu tarihinin de bir bölümü olan Nizarî İsmâîlîlerinin adlandırma problemi üzerinde durulacak, İsmâîlî tarih anlayışının ve adlandırmanın doğru bir şekilde anlaşılması ve bu oluşumun doğru bir şekilde adlandırılması ortaya konmaya çalışılacaktır.

SOME INTERPRETATIONS ON THE NOMENCLATURE PROBLEM OF ISMAILITES IN THE HISTORY LITERATURE

Abstract

Hassan as-Sabbah and his successors carried out substantial activities in the borders of the Seljuk Empire in the period of 1090-1257, chose the Alamut Castle that is known as baldat al-iqbal as their center and changed the course of the century they lived in by their philosophical and active propaganda, and they have been known with different names throughout the history.

* Doç.Dr.Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm, Osmaniye/TÜRKİYE. ayse.atici2@gmail.com.

In history studies, the problem in naming the movement established by Hassan as-Sabbah and his successors continued from the past up to the present in a complicated way, and they have been called different names through the historical process. The bad perception and image created by the Islamophobic approach of the Western authors of the Medieval Age were reflected in the nomenclature used in academic studies in time. While historians of the crusades and chroniclers used names such as “Assasins, Accini, Arsasini, Assasi, Assasinni, Assesini, Hesesini, Heyssesini and Hashishin” for them, Arabic historians named them with a more general term “Bâtini”. The term “Hashishin” by the West and terms like “Melahide-Mulhide” by Eastern historians were used to belittle and insult Nizarîs. On the other hand, they used the terms of ad-da’vatu’l-hadiya, ad-da’vatu’l-cedide or ad-da’vatu’l-qadima for themselves to distinguish themselves from Fatimi Ismailites and others.

This manuscript focuses on the problem of nomenclature regarding Nizarî Ismailites which are also a part of the Seljuk history and aims to understand the Ismailite understanding of history and nomenclature correctly and reveal the correct term for naming this movement.

Tarih çalışmalarında Hasan Sabbah ve haleflerinin kurduğu oluşuma farklı isimler verilmiş ve bu konudaki tarih yazımında karışıklık yaşanmıştır. Oluşumun isimlendirilmesi ve çeşitli adlandırmalara göre algılanma şekli farklılık göstermiş ve zamanla hayali bir boyuta ulaşmış, efsaneleştirilmiştir. Şiiliğin İsnaaşeriyye kolundan olan Nizarî İsmâîlîleri tarihte adlandırılması ve algılanması çeşitlilik göstermektedir. Batılı tarihçiler ve Sünnî ortaçağ tarihçilerinin algılaması ve tarihsel metinlere aktarması hayali ve efsanevi bir şekilde ilerlemiş ve zamanla kötüleme propagandasına dönüştürürken, ötekileştirme politikası güdülmüştür. Bu durum günümüzde her ne kadar filmler, romanlar ve diğer popüler çalışmalara yansısı da gerçekte efsanenin akademik tarih çalışmalarından ayrılması gerekmektedir. Bu çalışmada birkaç problem ve husus üzerinde durularak konu başlığı açıklanmaya çalışılmıştır. Bu hususlardan bir tanesi ortaçağ Müslüman tarihçilerin ve kaynakların bu oluşum için kullandığı adlandırma, yüklediği misyon ve siyasi-dini sınıflandırmadır. Ortaçağ dönemi Müslüman yazarlarının bir kısmı, İsmâîliye veya Nizarîye isimlerinin ortaya çıkmasından önce Nizarîleri dini açıdan, Bâtiniye ve Talimiye şeklinde isimlendirmişlerdir.¹ Bâtinî ismi günümüz tarihçileri ve araştırmacıları tarafından kullanılan en genel isimdir. Bâtini ismi içsel anlamı ifade etmesiyle zamanla İsmâîlîlere atfedilmiştir, çünkü ibadet, kurallar kaideler ve inanç gibi unsurların görünen anlamları yanında içsel yani batin bir anlam taşıdığına, bütün görünenler yani tenzilin, tev’îl’in ise gizli bir anlamı işaret ettiğine inandıklarından dolayı bu isim kullanılmıştır.² Öte yandan Bâtini denince

¹ Neşet Çağatay, İbrahim Ağâh Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi* I, Ankara, 1965, s. 424

² İbrahim Ağâh Çubukçu, “İbahilik ve Bâtinilik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1970, C. XVIII, Ankara, 1972, s. 31.

Karmatileri, Dürziler, Nusayriler, Ebû Müslimiyye, Hurremiyye, Babekiyye, Maziariyye, Mukannaye, Melahîde gibi gruplar dâhil olmaktadır.³ Yine bazı tarihçiler Bâtînlilik ile İsmâîlîliğin aynı anlamda değil de bir Şii kolu olan İsmâîlî mezhebinin zamanla aşırıya kaçmış ve İsmâîlî mezhebinin doktrinlerini saptırmış bir şekilde kabul eden ve özellikle Hasan Sabah yönetiminde gelişen kolu Nizarîlere verilen öznel bir isim olduğu konusunda hemfikir olmuşlardır⁴. Ancak akademik çalışmalarda Nizarî İsmâîlîlerini bâtnîlik genellemesinden ayrı tutulması gerekmektedir. Bâtînlilik tamamı için üst şemsiye oluştururken tek tek incelendiklerinde farklı inanç, yapı ve sürece sahip oldukları zaten ortadadır. Öte yandan Bâtînlilik, her zâhirin bir Bâtîni olduğunu ve Kur'an ile hadislerin ancak tev'îl ile anlaşılabilceğine iddia eden fırkalara XII. asırdan itibaren topluca ve genel olarak verilen bir isimdir⁵.

Ayrıca Bâtînlilikte her zâhirin bir bâtnî ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Tanrı tarafından belirlenmiş, O'nunla ilişki kurmuş masum bir imamın bilebileceğini iddia eden gruplar olarak tarif edilebilir. Ancak bu tanım, mütedil sûfilerden aşırı Şîî kollara ve mülhitlere varıncaya kadar birçok zümreyi de içine alır. Şehristanî, Bâtîniyye başlığı altında yaptığı açıklamada Bâtînliliğin İsmâîliye ile bağlantısını aktarmış ve bağlantısını kurmaya çalışmıştır.⁶ Ancak İsmâîlîler “biz İsmâîliyye'yiz, diğer fırkalardan bu isimle ve bu ismin ifade ettiği kişilerle ayrılmış bulunuyoruz” diyerek kendilerini ayrı tutmuşlardır⁷.

Ayrıca Farhad Daftary'nin de aktardığına göre Nizarîleri anlatan metinlerin hiçbirinde gizlenmiş olan imam batın olarak adlandırılmamış; onun yerine maktum kelimesi kullanılmıştır⁸. Kullanılan diğer bir isim ise Mazdaki'dir. İsmâîlîler atfedilen bu adlandırma aşağılayıcı olarak görülmektedir⁹. Çünkü tarikatın ahlâk ve ibadet konusundaki keyfi uygulamaları, doğru ya da yanlış bir şekilde, Kubat döneminde İran'da büyük dertlere yol açan ve Kisra Anuşirvan döneminde ölüm cezasına çarptırılan Mazdak adındaki yenilikçi ile bağdaştırılmaktadırlar.¹⁰ Bu yüzden özellikle İsmâîlîlerin ahlaki kaygılarının olmadığı ve ahlaksızlığı caiz gören bir zihniyete sahip oldukları yönünde bir düşünce oluşmuştur.¹¹ Diğer bir

³ Neşet Çağatay, İbrahim Agâh Çubukçu, İslam Mezhepleri Tarihi I, Ankara, 1965, s. 424

⁴ Ayşe Atıcı, *Büyük Selçuklu Döneminde Batını Hareketi, (Hasan Sabbah ve İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri (1090-1157))*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s.35

⁵ Kemal Samancıgil, *Bektaşilik Tarihi*, İstanbul, 1945, s. 143.

⁶ Şehristanî, *Mîl ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, haz. Mehmet Dalkılıç, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 173

⁷ Şehristanî, *Mîl ve Nihal Dinler*, s.173; Ayşe Atıcı Arayancan, *Hasan Sabbah ve Alamut*, Yeditepe Yayınları, 2018, s.10

⁸ Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, Çev. Özgür Çelebi, Yurt-Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s.259.

⁹ Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, s.259

¹⁰ Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, s.259

¹¹ Ali Avcu, “Bir Ötekileştirme Aracı Olarak İbaha: İsmâîlîlik Örneği”, -e *Makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/2, 2013, s.386

adlandırma ise Mülhid'dir. Bu isim daha çok kıyameti ilan eden II. Hasan'dan sonra sadece İnan İsmâîlilerine verilmiş bir isim olarak kullanılmaktadır¹².

Öte yandan Müslüman ortaçağ kaynaklarının hiçbirinde Haşhaşi tabiri kullanılmazken onlar için daha çok “*sapık mezhep, reziller, soysuz cahiller*” anlamında aşağılayıcı hakaret ifadeleri yer alırken, Nizariye İsmâîlilerini daha çok “İsmâîliye, es-Sabbahiyye¹³, Nizariye, Bâtûniye, Ta’limiyye, Rafiziye, Talimiyye, Fidaviyye (Fedâüyyun), Melâhide, Hurremdîniye ve Muhammire gibi¹⁴ gibi doktrinsel tabirlerle ifade edilmiştir. Günümüz tarih çalışmalarında ise Bâtûnîlik, İsmâîlîlik adı genel kullanım içerisinde.

İkinci husus ise Batı tarihçileri ve kaynakların bu oluşum için kullandığı adlandırma ve yükledikleri anlamdır. Batılı kaynaklar daha çok Haşhaşi, Heisesini, Asasins kullanılmaktadır. Metinleri kopya edenlerin ve araştırmacıların hatalarından dolayı bu ismin pek çok farklı yazılış ve söyleniş şekli mevcuttur. Bu çeşitler arasında en bilinenleri Assasini, Assessini, Assissini ve Heissessini'dir.¹⁵ “*Haşîşî*” adı, Hasan Sabbah'ın çevresine topladığı gençlere haşhaş (afyon) içirdiğine dair rivayetlere dayalı olarak verilmiştir. Aslında bunlar için “*Haşhaşiyya*” tabiri, ilk yazılı adlandırma 1123 yılında Halife el-Amîr adına zamanın Kahire'deki Fatımî rejimi tarafından çıkarılmış, Nizarî İsmâîlî karşıtı “İhvân-ı Safâ” adlı risalede Suriyeli Nizarîler için bir kaç kez “*Haşhaşiyya*” terimi geçmektedir.¹⁶ Aynı şekilde dönem kaynaklarından Bundârî, *Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* adlı eserinde “*Haşîşî*” tabirini İnan Nizarî İsmâîlileri için değil, Suriye Nizarî İsmâîlileri için kullanmıştır¹⁷.

Bunun yanısıra ne birincil kaynak olan (Alamut Kalesi'ni gören özellikle Nizarî İsmâîlilerinin çöküş dönemindeki olaylara bizzat şahid olan İsmâîlilerin son efendisi Rükneddin ve Hülagü arasında yapılan barış görüşmelerine katılmış) Cuveynî'nin yazmış olduğu *Târîh-i Cihân-güşâ* adlı eserinde ne de Nizarî İsmâîlileri hakkında ayrıntılı bilgi veren Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'nin *Câmîü't-Tevârih* adlı eserinde Haşhaşi tabiri kullanılmamıştır. Bu adlandırma daha çok Marco Polo'nun seyahatnamesinde yazdığı fedailer ve cennet bahçesi hakkındaki renkli ve egzoterik hikayesinden yola çıkarak zirveye ulaşan efsanelerle birlikte Haşhaş teriminin karşılığı olarak “*Assasin (suikastçı)*”, “*Haşhaşi (Asasin)*”, “*katil*”, “*suikastci*” terimi konurken, kelime dil etimolojisine de bu şekilde geçmiş ve

¹² Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, s.259.

¹³ İbrahim Agah Çubukçu, *Gazâlî ve Bâtûnîlik*, Ankara, 1964, s. 40

¹⁴ Neşet Çağatay-İbrahim Agah Çubukçu, *İslam Mezhepleri Tarihi*, s.69; İbrahim Agah Çubukçu, *Gazâlî ve Bâtûnîlik*, s. 40

¹⁵ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Selin Y. Kölay, Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2003, s. 105;

Farhad Daftary, *Muhalif İslamın 1400 Yılı İsmâîliler: Tarih ve Kuram*, Çev. Ercüment Özkaya, Ankara, 2001, s. 39

¹⁶ İsmail Kaygusuz, *Nizarî İsmâîlî Devleti Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut*, Su Yayınları, İstanbul, 2004 s. 30

¹⁷ Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, 1999, s. 169, 195; Ayşe Atıcı Arayancan, *Hasan Sabbah ve Alamut*, s.13

bugüne taşınmıştır.¹⁸ Birincil Müslüman kaynaklarda yer almayan “*Haşhaş*” terimi zamanla Batılı ve Haçlı yazarlar tarafından fedailerin haşhaş kullanarak canları pahasına işledikleri suikastların yanı sıra Cennet bahçesi efsanesi ile birleşerek popüler bir hale getirilmiştir.

Öte yandan Farhad Daftary'nin tespitine göre Marco Polo'nun kendisinden önceki Arnold, Burchard ve Vitryli James gibi batılı yazarlardan etkilendiğini iddia etmesidir. Avrupa'da Suriye Nizârîleri hakkında yayılan ve 1295 yılındaki seyahatinden döndüğünde kendisinin de Venedik'te Suriye Nizârîler hakkında duyduğu efsaneleri farkında olarak birbirine karıştırmış olabileceğidir.¹⁹ Daftary'nin de belirttiği üzere Nizarî İsmâîlîleri üzerine Avrupa dilinde ilk bilimsel incelemeyi yazan Joseph von Hammer (1774-1856), Haşhaşi efsanelerinin güvenilirliğine derinden inanan ve kullanan tarihçilerdendir ve bu eser 1930'lara kadar Alamut dönemi Nizarîleri anlatan temel başvuru kitabı olmuştur²⁰. Öte yandan Haşhaşi ile haşhaş kelimeleri arasındaki etimolojik bağlantıyı ortaya koyan Silvestre de Sacy'yle başlayan 19.yüzyıl şarkiyatçıları tarafından kaleme alınan, daha bilimsel eserlerde yine Haşhaşi adı kullanılmış, hatta Sacy tarafından bu adlandırma üzerine bir metin yazılmış ve konu tartışılmıştır.²¹ Nitekim günümüzde Bernard Lewis, Marshall Hogson, Samul Sten gibi batılı uzmanlar daha çok bu ismi kullanırken, Farhad Daftary gibi isimler Nizarî İsmâîlîli ismini kullanmanın daha doğru olduğunu savunmaktalar. Öte yandan Haşhaşi adının daha çok Suriye İsmâîlîleri için kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Daftary'e göre Haşhaşiye ilk olarak Suriye Nizarîleri için kullanılışı, 1123 civarında yayınlanan Mustalî mektubu ile olmuştur. Bu belge, söz konusu ismin neden Nizarîler için kullanıldığını açıklamamaktadır. Öyle ya da böyle bu durum, Haşhaşiye teriminin 11. yüzyılın başından itibaren bir süreliğine, en azından 11. yüzyılın ikinci yarısına kadar Nizarî-Mustalî ayırımından önce Müslümanlar için bilinen bir terim olduğunu ifade etmektedir.²²

Bütün bu tarih yazımı ve algısı içerisinde zamanla cennet bahçesi, fedailer ve suikastları, dağın efendisinin yaptıkları ile efsanelerin yayılması sonucunda Avrupa'nın genelinde uyuşturucu kullanan ve insan öldüren gizli örgüt Haşhaşiler olarak yerini aldı. Ancak onlar için kullanılması doğru olan Hasan Sabbah'ın Fatimi halifesinin oğlu Nizar'ı desteklemesinden dolayı verilen “*Nizârî İsmâîlî*” adıdır.

Bu konudaki üçüncü husus ise Hasan Sabbah ve halefleri kendileri için kullandıkları isim ve adlandırmanın ne olduğudur. Kaynaklarda genel olarak Hasan Sabbah için Seyyuduna(efendimiz) kullanılırken, diğer İsmâîlîler için refik kullanılır.²³ Yine propaganda sürecinde oluşan yeni yapıya ed-*da 'vetü 'l-hediye*” ya

¹⁸ Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, s.272

¹⁹ Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, s.259-272

²⁰ Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, s.17

²¹ Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, s.209-285

²² Farhad Daftary, *Alamut Efsaneleri*, s.147

²³ Cuveynî, *Târih-i Cihân-güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 552; Kaşanî, Cemaleddin Ebü'l Kasım Abdullah b. Ali b. Muhammed, *Zübdetü 't-Tevârih*, Hurufçimi-yi Samedî, Tahran, 1344, s. 201; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü 't-Tevârih*, Nşr. Muhammed Müderrisi

da “*ed-da’vetü’l-cedide*” yada “*ed-da’vetü’l kadîme*” “*eski misyon*” terimini kullanarak kendilerini Fatimî İsmâîlilerinden ayrı tutmuşlardır.²⁴ Gazâlî ‘nın bu konudaki yorumu dikkate değerdir. “*Nizârî İsmâîlileri kendileri için en uygun isim olarak E d-da’vetü’l-hediye ya da Ed-da’vetü’lcedide’yi, sonraki terimi ise sapkınlık ile bir tutulan anlamı elde etmek için eski misyon terimini kullanmışlardır ve bu da Fatimî İsmâîlî davasını kapsamaktadır. Nizârî İsmâîlî olan Edda’vetü’l-cedide’nin eylemleri Fatimîlerden bağımsızdır ve Hasan Sabbâh liderliği altında tek başına kontrol edilebilir*”²⁵ şeklindeki açıklamasından da görüldüğü üzere Fatimîlerden ayrı tutmaktadır.

Diğer bir husus ise bu oluşumu isimlendirirken yüklenen anlam ve misyondur. Ortaçağ Batı yazarlarının oluşturduğu İslamî kötüleme algısı ve imaj zamanla akademik çalışmalarda isimlendirmeye yansımıştır. Haçlı Seferi tarihçileri ve vekâyünavislerde onlar için “Assasins, Accini, Arsasini, Assasi, Assasinni, Assessini, Hesesini, Heyssesini, Hashishin” isimleri kullanılırken, Arap tarihçiler daha genel bir ifade olan “Bâtînî” ismini kullanmışlardır. Batılılar tarafından “Haşhaşi”, Sünnî Doğulu müverrihler ise Melahide-Mülhide gibi terimleri Nizârîleri aşağılama ve küçümsemek için kullanmışlardır. Hasan Sabbah ve propagandasının fedailerin sorgusuz sualsiz kendilerini davaları uğruna kurban etmelerinden ötürü batılı yazarlar tarafından inanç boyutu anlaşılamamıştır. Dolayısıyla bu oluşumun isimlendirmesinde Sünnî merkezli din ve devlet adamları ile tarihçiler, Avrupa kökenli Haçlı kronikçileri ve Haçlı Seferlerine katılmış olan asker ya da din görevlileri tarafından farklı isimlendirilerek, efsane boyutuna taşımışlardır. Ali Avcu bu konuda “*İsmâîlileri ötekileştirmek isteyen muhaliflerinin tedavüle sürdüğü, tarihi gerçekliği olmayan iddia ve ithamlardır. Bu iddia ve ithamların merkezinde de, artan Şîî-Sünnî çatışması karşısında Şîîliğe mensup olan İsmâîlileri ötekileştirerek halkın gözündeki değerini azaltma hedefi vardır. Kendi sosyal şartları içerisinde gündeme gelmiş olan bu iddiaları sanki gerçekmiş ve günümüzde de hala gerçekliğini koruyormuş gibi ele almak, Müslümanı Müslümana kırdırmak isteyen zihniyetin ekmeğine yağ süreceği*” düşüncesindedir²⁶ şeklindeki yorumu aslında geçmişten bugüne İsmâîlîlere ve Nizârî İsmâîlîlere bakışı özetlemektedir.

Sonuç olarak, Nizârî İsmâîlîleri gözlerini kırpmadan adam öldüren, suikastlar ile terör oluşturan bir topluluk olarak görülemez. Sünnî düzene karşı gelen, gerçek imamın geleceği gün için hazırlık yapan ve yeni bir düzen kurmaya çalışan bir düşünce yapıları vardır. Her ne kadar İslam tarihinde ve düşünce tarihinde olumsuz izler bırakmış olsalar da dönemin meşru din ve mezhebin kabul etmediği ve farklı adlandırmalar ile ötekileştirmeye çalışılan Nizârî İsmâîlîleri, günümüz tarih

Zencani, Tahrân, 1338 s.165; Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, Nşr. Abdülhüseyn Nevaî, Çaphane-i Firdevsi, Tahrân, 1339 s. 523.

²⁴ Farouk Mitha, *Al-Ghazali and The İsmâîlis*, London, 2000, s. 19-21

²⁵ Farouk Mitha, *Al-Ghazali and The İsmâîlis*, s. 19-21; Ayşe Atıcı Arayancan, *Hasan Sabbah ve Alamut*, s. 14

²⁶ Ali Avcu, “Bir Ötekileştirme Aracı Olarak İbaha: İsmâîlîlik Örneği”, *-e Makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/2,2013, s.386

araştırmacıları ve akademisyenleri tarafından daha nesnel, daha öznel ve doğru bir şekilde tarihçi sorumluluğu ile aktarılmalıdır. Dönem kaynaklarının ve geçmişin dini-siyasi algısı ile adlandırma yapılması tarihsel gerçekliği kaybettirmektedir.

KAYNAKÇA

- Arayancan, Atıcı, Ayşe, *Hasan Sabbah ve Alamut*, Yeditepe Yayınları, 2018
- _____, *Büyük Selçuklu Döneminde Bâtını Hareketi, (Hasan Sabbah ve İlk Halefleri ve İran Nizari İsmâîlileri (1090-1157)*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara,2005.
- Avcu, Ali “Bir Ötekileştirme Aracı Olarak İbaha: İsmaililik Örneği”, -e *Makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/2,2013,355-390
- Bernard Lewis, *Ortadoğu*, çev. Selin Y. Kölay, Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2003
- Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Ankara, 1999.
- Cuveynî, *Târîh-i Cihân-güşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999
- Çağatay, Neşet, Çubukçu, İbrahim Agâh, *İslam Mezhepleri Tarihi I*, Ankara, 1965
- Çubukçu, İbrahim Agah, *Gazâlî ve Bâtınlık*, Ankara, 1964.
- _____, “İbahilik ve Batınlık”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1970, C. XVIII, Ankara, 1972
- Farhad Daftary, *Muhaliif İslamın 1400 Yılı İsmaililer: Tarih ve Kuram*, Çev. Ercüment Özkaya, Ankara, 2001
- _____, *Alamut Efsaneleri*, Çev. Özgür Çelebi, Yurt-Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008
- Hemedanî, Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih*, Nşr. Muhammed Müderrisi Zencani, Tahran, 1338.
- Kaşanî, Cemaleddin Ebü'l Kasım Abdullah b. Ali b. Muhammed, *Zübdetü't-Tevârih*, Hurufçimi-yi Samedi, Tahran, 1344.
- Kaygusuz, İsmail, *Nizari İsmaili Devleti Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut*, Su Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kazvinî, Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, Nşr. Abdülhüseyin Nevaî, Çaphane-i Firdevsi, Tahran, 1339
- Kemal Samancigil, *Bektaşilik Tarihi*, İstanbul, 1945.
- Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, Nşr. Abdülhüseyin Nevaî, Çaphane-i Firdevsi, Tahran, 1339.

Şehristanî, *Milel ve Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, hzl. Mehmet Dalkılıç, Litera Yayıncılık, İstanbul,2008.

SELÇUKLU TÜRKİYESİ'NE AİT ARŞİV BELGELERİ HAKKINDA BAZI TESPİTLER

SADİ S. KUCUR*

Özet

Türkiye Selçuklularının devlet arşivi günümüze ulaşmamıştır. Ancak faaliyetine devam edegelen vakıflar ile temlik veya satış gibi arazi tasarrufları ile ilgili muhtelif belgelerin Osmanlı Devleti Arşivinde muhafaza edildiği bilinmektedir. Bu belgeler bize bazı arşiv, müze ve kütüphaneler ile şahıs ellerinden intikal etmiş durumdadır. Bunları iki kısma ayırmak mümkündür: Birincisi, Osmanlıya intikal etmeden önceye ait vakfiye, temlikname ve satış huccetleridir. Bunların büyük kısmı XIX. yüzyılda vakfiye defterlerine kaydedilmiş suretlerdir. Az sayıda orijinal veya erken tarihli suret belge vardır. İkincisi ise, Osmanlı öncesi kurulan vakıfların ve yine önceden intikal eden arazilerin Osmanlı dönemindeki durumlarıyla ilgili tahrir, muhasebe ve şahsiyet kaydı gibi kayıtlardır.

Konumuzu ilgilendiren birinci kısımdaki belgeler ile ilgili en önemli problem, suretlerin diplomatik belge hususiyeti bakımından orijinal olmamalarıdır. Çünkü özellikle vakfiye suretleri, suretin çıkarıldığı tarihteki fiili duruma göre güncellenmiş, bazılarında ise metin hulâsa edilmiştir. Bu özelliği dikkate almadan vakfiyeleri orijinal, yani ilk tanzim ve tescil edildiği tarihteki belge gibi değerlendirmeye tâbi tutmak büyük hatalara sebebiyet vermektedir. Zira özellikle para cinsi, ücretler ve yer adları suretin çıkarıldığı tarihe göre güncellenmektedir.

Anahtar kelimeler: Türkiye Selçukluları, vakfiye, temlikname, satış hucceti

SOME FACTS ABOUT THE ARCHIVE DOCUMENTS OF THE SELJUKS TURKEY

Abstract

The state archive of Seljuks has not reached the present day. However, through foundations that continue to operate, it is known that various documents about land savings such as disposition or selling are kept in the Ottoman Empire Archives. These documents were inherited to us through some archives, museums and libraries. It is possible to divide them into two parts: The first part is, foundation certificate-charters (*waqfiyya*), conveyances and sales documents that belong to the period before being inherited to the Ottoman Empire. The large part of them are copies, which are recorded

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kadıköy-İstanbul. E-posta: skucur@marmara.edu.tr

on foundation certificate-charter registers in the XIXth century. There are few original or early dated copy documents. The second part is cadastral, accounting and personality records about the Ottoman period situations of foundations established before the Ottoman period and the lands inherited formerly.

The most important problem about the documents in the first part, which are relevant to our subject, is the fact that the copies are not original in terms of diplomatic document characteristics. Especially the copies of foundation certificate-charter were updated according to the actual situation at the date the copy was made and the text was summarized in some of them. Evaluating foundation certificate-charters without taking this characteristic into consideration, as they are the original documents when they were first put in order and registered, causes serious mistakes. Especially the sort of money, fees and place names are updated according to the date on which the copy was made.

Keywords: Rum Seljuks, waqfiyya, tamlickname, sales document

Türkiye Selçukluları tarihi hakkındaki kaynakların az olduğu bilinen bir husustur. Bunda şüphesiz tarih boyunca Türkiye'nin maruz kaldığı Moğol ve Timur istilâlarının tahribatı, Celâli isyanları, doğal afetler, kasıtlı-kasıtsız ihmaller gibi muhtelif sebepler etkili olmuştur. Dolayısıyla Türkiye Selçuklularının devlet arşivi de günümüze ulaşamamıştır. Ancak Osmanlı Devleti zamanında faaliyetlerine devam etmiş olan vakıflar ile temlik, arazi satışı ve borç verme gibi işlemlerle ilgili belgeler muhtelif yollarla bizlere intikal edebilmiştir. Bu belgeler bugün bazı arşiv, müze ve kütüphaneler ile şahıs ellerinde bulunmaktadır. Mevcut bilinenler Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul Türk İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Taksim Atatürk Kitaplığı, Ankara Etnografya Müzesi, Kırşehir Müzesindedir. Ancak Türkiye'deki diğer müzeler, dünya müzeleri, yurtiçi ve yurtdışında yazma eser bulunan kütüphaneler, yurtdışındaki müzayede kuruluşlarının satış katalogları tarandıkça yeni belgelerin de ortaya çıkacağı âşikârdır. Bunların yapılabilmesi için Kültür ve Turizm Bakanlığı, üniversiteler, Türk Tarih Kurumu ve akademik araştırmalara destek veren diğer kurumlarda bilinçli, kararlı ve uzun vadeli bir iradeye ihtiyaç vardır.

Basına da yansıyan birçok örnekte olduğu gibi, bakanlık yurtdışına kaçırılan eserleri, yurtdışındaki müzayedelerden büyük paralar vererek satın alıp yurda getirmek durumunda kalmaktadır veya kanuni yollardan iadesi için yıllarca uğraş vermektedir. Halbuki bakanlık bunu yapacağına birçok yazma eserin, belgenin yurtiçinde gerçek değeriyle satın alınmayacağı düşüncesiyle, gayrimeşru yollardan yurtdışına satılmasını önleyecek acil tedbirler geliştirmelidir. Şahıs ellerinde, koleksiyonerlerde, müzayede kuruluşlarında bulunan tarihî değeri olan bu tür

eserlerin müzelere satışını cazip hale getirecek, kolaylaştıracak mevzuat değişikliklerinin acilen yapılması gerekmektedir.

Arşiv belgeleriyle ilgili idarî veya bürokratik açıdan yapılması gerekenleri zikrettikten sonra, bu belgelerin durumuna, kendilerinin kaynak değeri açısından hususiyetlerine ve taşıdıkları bazı problemlere temas etmek gerekir. Bunları iki kısma ayırmak mümkündür: Birincisi, Osmanlıya intikal etmeden önceye ait vakfiye, temlikname ve satış huccetleridir. İkincisi ise, Osmanlı öncesi kurulan vakıfların ve yine önceden intikal eden arazilerin Osmanlı dönemindeki durumlarıyla ilgili tahrir, muhasebe ve şahsiyet kaydı gibi kayıtlardır. Aslında bunlara münşeat mecmuaları vasıtasıyla günümüze intikal eden resmî belge suretleri de pekâlâ eklenebilir. Bunlar ayrı bir makalenin konusu olabileceğinden burada birinci grupta zikredilen belgeler üzerinde durulacaktır.

Konumuzla ilgili tespit edebildiğimiz birinci gruptaki belgeler 60 civarında vakfiye, 9 temlikname veya satış hucceti¹ ve 1 de borç senedinden ibarettir. Bu belgelerin önemli bir kısmı Mehmet Zeki Oral (v. 1962), Osman Turan (v. 1978), Ahmet Temir (v. 2003), Halil Sahillioğlu (v. 2012), Refet Yinanç (v. 2019), İsmet Kayaoğlu, Hasan Yüksel, Mehmet Çayırdağ ve Sadi Bayram (A. Hamdi Karabacak ile birlikte) tarafından yayınlanmıştır. Muallim Cevdet (İnançalp) (v. 1935), Cevat Hakkı Tarım (v. 1964), İbrahim Hakkı Konyalı (v. 1984) ve diğer bazı araştırmacılar ise bazı vakfiyeleri kısmen tanıtmışlar veya neşretmişlerdir. Ancak bütün bu belgelerin yarısından fazlası henüz yayınlanmamıştır.

Öncelikle bütün bu belgelerin orijinal olup olmadıkları ve diplomatik belge özelliği taşıyıp taşımadıkları, dolayısıyla tarih araştırmalarında kullanılıp kullanılamayacağı veya nasıl kullanılacağı üzerinde durmak gerekir. Nitekim vaktiyle M. Fuad Köprülü², Mükrimin Halil Yinanç ve İbrahim Hakkı Konyalı suret olmalarından kaynaklanan problemler nedeniyle bazı vakfiyelerin uydurma veya sahte olduklarını yazmışlardı. Yinanç'ın zikrettiği erken tarihli üç vakfiye, 500 (1107) tarihinde Kayseri'de Emir Alemüddin'in Şeyh Abdüssamed Şirvanî ve evlâdına, 509 (1115-6)'da Niğde'de Sultan İbrahim b. Beğ'in Şeyh Torasan'ın zükûr evlâdına ve 560 (1265)'da Niksar'da Melik Dânişmend Gazi'nin zaviye vakıflarına ait

¹ Osman Turan ve Halil Sahillioğlu'nun yayınladıkları 2 mülknâme / temliknâmenin (Osman Turan, "II. İzzeddin Keykavus'a Ait Bir Mülkname", 60. *Doğum Münasebeti Nedeniyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-1955, s. 57-177; Halil Sahillioğlu, "İkinci Keykavus'un Bir Mülknamesi", *Vakıflar Dergisi*, 8 (1969), s. 57-66.) diplomatik belge hususiyetleri açısından, kadılar tarafından tasdik edildikleri ve birisinde belgenin bizzat sahih bir huccet olduğu zikredildiği için satış hucceti oldukları ifade edilmektedir (Nuri Taşkın, *Osmanlı Diplomatasında Mülknameler*, MÜTAE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012,). Bu tespit teknik olarak doğru olmakla birlikte her iki satışın sultan tarafından yapılması ve belgelerin muhtevalarının temlikname mahiyetinde olması, üzerinde durulması gereken bir husustur.

² Fuad Köprülü, "Sultan Baybars'a İsnad Edilen Bir Vakfiye", *Vakıflar Dergisi*, 5 (1962), s. 1-8.

vakfiyelerdir.³ Keza Konyalı da 440 (1048 ve 1049)'da Seyyid Şerif Halil Divanî'nin Erzurum Pasinler'in Pulurbihak (Yagan) Köyündeki zaviyesine ve İmam Muhammed Bâkır evladına ait en erken tarihli iki vakfiyenin muhtelif sebeplerle sonradan uydurulduğunu ortaya koymaktadır.⁴

Aslında belgelerin büyük kısmı XIX. yüzyılda vakfiye defterlerine kaydedilmiş suretlerdir. Çok az sayıda orijinal veya erken tarihli suret belge vardır. Bu belgeler ile ilgili en önemli problem, suretlerin diplomatik belge hususiyeti bakımından orijinal olmamalarıdır. Çünkü özellikle vakfiye suretlerinde, vakfın aslına, şartlarına müdahale etmeden, suretin çıkarıldığı tarihteki fiili durum dikkate alınmış, bazılarında ise metin hulâsa edilmiş, kadı tasdikleri ve şahitlerin isimleri kaydedilmemiştir. Vakıflar sabit, durağan olmayıp faal müesseseler olduğu için, ilerleyen zaman içinde değişen bazı şartlara uyum sağlamak zorunda kalmıştır. Zira özellikle para birimi, ücretler ve yer adları suretin çıkarıldığı tarihe göre güncellenmektedir. Gelir kaynaklarından elde edilen gelirlerin yekûnunda da azalma veya çoğalma olmaktadır. Gelir kaynağı (*akar*) olan köy ve mezraaların bazılarının isimlerinin bulunmadığı, değiştiği veya yeni köy adlarının eklendiği görülmektedir.

Bu durumları dikkate almadan her vakfiyeyi orijinal, yani ilk tanzim ve tescil edildiği tarihteki belge gibi değerlendirmeye tâbi tutmak tarihî açıdan büyük hatalara sebebiyet vermektedir. Vakıf hukukuna göre ise bunlar vakfın mevcudiyetine gölge düşürecek bir mahsur olarak görülmemektedir. Hatta vakfiyesi mevcut olmadığı halde, vakfın faal olduğunu gösteren geç tarihli şahsiyet kayıt defterlerindeki mütevellî vs. vakıf görevlilerinin tayinleriyle ilgili kayıtlar yeterli bulunmaktadır. Tarihî açıdan ise zikrettiğimiz problemler nedeniyle vakfiye suretlerini orijinal vakfiye gibi değerlendirmek mümkün değildir. Zikredilen bu problemleri ihtiva eden vakfiyelere yukarıda sahte veya uydurma oldukları iddia edilenlere ilâve olarak iki örnek daha verebiliriz.

Mardin Artukluları hükümdarı Kutbüddin II. İlgazi'nin Mardin Ulu Camii ve bugün mevcut olmayan medresesinin 573 (1178) tarihli vakfiyesinin bize ulaşan nüshası, kadı tasdiklerinden anlaşıldığına göre, ceylan derisine yazılı olan aslının Ğurre-i Cemâziyyülâhır 964 (1 Nisan 1557)'de tasdik edilen bir suretinden Safer 983 (Mayıs-Haziran 1575)'te çıkarıldığı anlaşılan yeni bir suretinin 9 Ramazan 1332 (26 Temmuz 1914) tarihli irade ile vakfiye defterine kaydedilen suretidir.⁵ Yani aslının suretinin suretinin suretidir. Vakfiyede cami, medrese ve vakıf personelinin günlük ücretleri gümüş *eşrefiyye* para birimiyle verilmektedir. İslâm meskûkâtında ilk eşrefi

³ Mükrimin H. Yinanç, "Dânişmendliler", *İslâm Ansiklopedisi*, III, s. 477; Aynı yazar, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 92, 94-97.

⁴ İbrahim Hakkı Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 480-487; Aynı yazar, "Tarih Sohbetleri: En Eski Türk Vakfiyesi Hakkında Haklı Şüpheler (1-7)", *Yeni Asya*, 14-20 Eylül 1978.

⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Vakfiye Defteri*, No. 605, s. 50-52, sıra no. 70.

(altın) sikkeler Memlûk sultanı el-Melikü'l-Eşref Barsbay'a (825-841 / 1422-1438) aittir. Ondan sonra yaygınlaşarak bazı Memlûk, Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı hükümdarları da bu adı taşıyan sikkeler darp ettirmişlerdir. Ancak bunların hepsi altındır, vakfiyedeki para birimi ise gümüş eşrefiyedir ve 1 eşrefinin de 8 *şâhî* ettiği zikredilmektedir. Şâhî gümüş sikkeleri ise Safevîler ve Yavuz Sultan Selim darp ettirmişlerdir.⁶ Gümüş eşrefi sikkelerin mevcut olup olmadığı ve vakfiyede zikredilen eşrefiyelerin ve şâhîlerin yukarıda zikredilenlerden hangileri olduğu ayrı bir araştırma konusudur. Konumuz açısından sadece ilk eşrefi sikkelerin vakfiyenin tescilinden iki buçuk asır sonra, şâhîlerin ise üç asrı aşkın bir süre sonra ortaya çıktığını ifade etmek herhalde yeterlidir. Bu tespitlerden hareketle deftere kaydedilen metnin 573'te tasdik edilen orijinal metin olmayıp 964 veya 983'te güncellenmiş metin olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer örnek ise beş nüshası bulunan Ahî Evran'a atfedilen 676 ve 706 tarihli vakfiyelerdir. Bunlardan dördü 676 tarihli olup Kırşehir Müzesi, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve bir Kırşehir Kadı Sicil Defterinde bulunmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki ise 706 tarihlidir. Vakfiyenin orijinali mevcut değildir ve bunların hepsi surettir. Üzerlerindeki kadı tasdiklerinden anlaşıldığına göre en eskisi Kırşehir Müzesi'ndeki iki suretten biridir.⁷ Aynı müzedeki diğer suret⁸ ile DABOA'ndeki nüsha⁹ mezkûr en eski suretten, VGMA'indeki¹⁰ ile Kırşehir Kadı Sicil Defterindeki¹¹ suretler ise Kırşehir Müzesi'ndeki ikinci nüshadan çıkartılmışlardır. Ancak VGMA suretinde tarihi 676 yerine yanlışlıkla 706 olarak kaydedilmiştir.

Anlaşılabileceği üzere muhtevaları aynı olan vakfiye suretlerinden birinde kâtip tarihi yanlış kaydetmiş, kadı da bu haliyle sureti tasdik etmiştir. Bu yanlışlık, diğer nüshalar olmasaydı vakfin tescil tarihini yanlış tespit etmemize sebep olabilirdi.

⁶ Stephen Album, *Checklist of Islamic Coins*, Third Edition, Santa Rosa CA 2011, s. 7, 115-116, 263, 269, 271-273 275-276; Halil Sahillioğlu, "Şahi", *Türk Nüsmatik Derneği Bülteni*, 33-34 (İstanbul 1996), s. 65; Mihai Maxim, "Pâdişâhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXIV, s.143-144.

⁷ M. Fatih Köksal vd. (haz.), *Kırşehir Müzesi'ndeki Ahilik Belgeleri Ahî Şecerenâmeleri, Beratlar, Vakfiyeler*, Kırşehir: KırşehirValiliği, 2008, s. 174-181 (Arapça vakfiye, no. 3).

⁸ A.g.e., s. 154-163 (Arapça vakfiye, no. 1). Üzerindeki kadı tasdiklerine göre bir sureti 2 Zi'lka'de sene (1)331 tarihinde Kırşehir Mahkeme-i Şer'ıyye Sicilinin 97. sayfasına 100 numara ile kaydedilmiş. Cevat Hakkı Tarım ise kitabında sicildeki bu suretin metnini yayınlamıştır (*Kırşehir Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, I, Kırşehir 1938, s. 174-176).

⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, AE, İstiklâl-i Osmanî Müttekaddim Devre, nr. 2.

¹⁰ VGMA, Vakfiye Defteri, no. 608-2, s. 16, no. 8. Muallim Cevdet bu sureti, deftere kayıt bilgileriyle kadı tasdiklerini vermeden yayınlamıştır (*Zeylun alâ Faslı (el-Ahyeytü'l-Fityân) 't-Türkiyeti fî Kütâbi'r-Rihleti li'bni Battûta*, İstanbul 1932, s. 279-282).

¹¹ Kırşehir Müzesindeki ikinci nüshanın üzerindeki kadı tasdiklerine göre bir sureti 2 Zi'lka'de sene (1)331 tarihinde Kırşehir Mahkeme-i Şer'ıyye Sicilinin 97. sayfasına 100 numara ile kaydedilmiştir. Cevat Hakkı Tarım ise sicildeki bu suretin metnini yayınlamıştır (*Kırşehir Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, I, Kırşehir 1938, s. 174-176).

Ancak problem bundan ibaret değildir, asıl vakfiye metninin muhtevasında bir çok problem bulunmaktadır. Vâkıf vakfiyede zikredildiği şekliyle eş-Şeyh Nasrüddin Pîrî Pîrân Ahî Evren iddia edildiği gibi 659 (1261) yılında vefat etmiş ise asıl vakfiyenin onun vefatından sonra düzenlendiği anlaşılmaktadır. Hatta kağıt ve yazı hususiyetleri, bazı şahit isimlerinin yaşadıkları dönem, monla, çelebi ve efendi gibi Selçuklu döneminde rastlanmayan sıfatlar, Hacı Bektaş Kazası yer adı ile Hacı Bayram-ı Velî'nin şeyhi olan ve 805 (1402) yılında vefat eden Şeyh Hâmid-i Velî'nin adının geçmesi gibi hususlar dikkate alındığında vakfiyenin en erken XV. yüzyılın sonlarında, muhtemelen Sultan II. Bayezid zamanında yenilenecek tescil edildiği ortaya çıkmaktadır.¹²

Bir vakfiyenin orijinalliğini zikredilen sebeplerle muhafaza edememesinin onun sahte veya uydurma olduğuna yeterli delil olup olmadığı üzerinde durmak gerekir. Aslında bir vakfiyenin orijinal olmaması, tek başına ilgili vakfın mevcut olmadığına yeterli sebep teşkil etmeyebilir. Çünkü mevcut olan bir vakıfla genellikle tevliyet yoluyla kendisini ilişkilendirenler o vakfın gelirlerinden faydalanabilirler. Bu arada gerçekte mevcut olmayan bir vakfın var olduğu yani bazı arazilerin ve emlakın iddia edilen vakfa ait olduğu iddiasıyla ortaya çıkıp kendilerini o vakıfla irtibatlandırarak haksız kazanç elde etmeye yeltenenler de çıkabilir. Nitekim bazı vakfiye metinlerinde veya Osmanlı devrine ait evkaf veya tapu tahrir defterlerinde Timur istilâsı, tabii afet gibi sebeplerle asıl vakfiyenin kaybolduğu, bu nedenle şahitlerin şahadetiyle kadı huzurunda vakfiyenin yenilendiğine dair kayıtlara rastlanmaktadır. Bu yenilenen vakfiyelerden bazılarının sahte olabileceği ihtimal dahilindedir. Fakat bu ihtimali de genelleştirmek yanlış olur.

Hülâsa olarak bir vakfiyenin diplomatik açıdan orijinal olmaması, onun ilgili vakfın mevcut olmadığına veya vakfiyenin sahte, uydurma olduğuna tek başına delil teşkil etmeyeceğini ifade etmemiz gerekir. Ancak buna rağmen sözkonusu vakfiyeleri üzerinde taşıdığı tescil tarihinde düzenlenmiş gibi kabul edip muhtevastaki bilgilerin tamamen o tarihlere aitmiş gibi değerlendirmemiz de mümkün değildir. O halde her vakfiyenin sıhhatini diğer muhtelif kaynaklarla (kitabe, günümüze ulaşan bina, evkaf ve tapu tahrir defterleri vs.) karşılaştırarak teyid ettikten sonra sahte veya uydurma olduğuna karar vermek herhalde daha isabetli olacaktır.

¹² İlhan Şahin, "Ahi Evrân Vakfiyesi ve Vakıflarına Dâir", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1 (1985), s. 329-335; Mikâil Bayram, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilât'ın Kuruluşu*, Konya 1991, s. 39-42; Aynı yazar, *Sosyal ve Siyasi Boyutlarıyla Ahi Evren - Mevlânâ Mücadelesi*, Konya 2005, s. 19-21 (Yazar bir önceki kitabındaki tespitlerini bu kitabında da tekrar vermiştir).

TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NDA DÎVÂN-I MEZÂLİM (DÎVÂN-I TAZALLUM)'İN İŞLEYİŞİ VE GÖREVİ TAM OLARAK ANLAŞILAMAYAN “EMİR-DÂD”LIK

AYŞE DUDU KUŞÇU*

Özet

Türkiye Selçukluları'nda diğer Müslüman ve Türk Devletleri'nde olduğu gibi, halktan gelen şikayetleri dinlemek ve halk üzerindeki baskıları ortadan kaldırmak üzere, bizzat sultanın başkanlık ettiği “Divân-ı Mezâlîm” bulunmaktaydı. Bu divan, kadınlara havale edilen, şer’i işler dışında kalan divana, örf ve muameleye dair davaların görülmesinde birinci derecede rol oynardı. Bu sebeple devletin en önemli müesseselerinden biriydi. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminden Sultan Alâeddin Keykubâd dönemindeki Yassıçimen Savaşı (1230) ve sonrasında Eyyûbîlerle olan çatışmalara kadar, sultanların her gün Mezâlîm’e oturdukları ve burada halktan gelen şikayetleri dinleyip adalet dağıttıkları bilinmektedir. Ancak bu tarihten sonra Selçuklu sultanlarının işlerinin yoğunluğu sebebiyle, bu görevi bizzat kendileri yapmak yerine emirlere ve saltanat erkanına havale ettikleri görülmüştür.

Selçuklu teşkilâtı hakkında araştırmalar yapan tarihçilerden bir kısmı, adalet teşkilâtında önemli bir görevli olan Emir-i Dâd (Dâd Bey)’i sözü edilen bu Divân-ı Mezâlîm’e başkanlık eden kişi olarak tanımlamışlardır. Ancak bazıları bu görüşe katılmayıp Emir-i Dâd’ın, Divân heyetine dahil olmayıp adliye vekili, sorgulama dairesi şefi ve tevkîfhane müdürü gibi işlev gördüğünü, bunun da Osmanlılar’daki karşılığının yaklaşık olarak çavuşbaşına tekâbül ettiğini öne sürmüşlerdir.

Bu çalışmamızda, Türkiye Selçuklular’ında Divân-ı Mezâlîm’in nasıl işlediği, burada ne tür davalara bakıldığı ve Emir-i Dâd’ın tam olarak hangi görevi yerine getirdiği hususu, dönemin kaynaklarına dayanılarak açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkiye Selçukluları, Yolak, Divân-ı Mezâlîm, Emir-i Dâd, Dârü’l-Adl.

THE INSTITUTION OF DIVAN-I MEZALIM (DIVAN-I TAZALLUM) AND UNIDENTIFIED FUNCTION OF EMIR-I DAD IN THE SULTANATE OF RUM

Abstract

The institution of "Divan-ı Mezalim", which was headed it by the Sultan himself, was founded in the Sultanate of Rum like other Muslim and Turkish States to hear the complaints of the public and to relieve the pressure on the people,. This divan played a primary role during the due process of court cases litigated through

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fak., Tarih Bölümü, Konya/TÜRKİYE. E-posta: adkuscu@konya.edu.tr

sharia law such as customs and conventions except those which were tried by kadi. That is why it was one of the most important institutions of the state. From the period of Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev I to Sultan Alâeddin Keykubâd period, the Battle of Yassiçimen (1230) and the skirmishes against the Ayyubids, it is known that the sultans were found in Mezalim every day and secure the justice. However, after this date, Seljuk sultans transferred this duty to the emirs and the other members of Sultanate instead of themselves due to the intensity of their occupation.

Some of the historians who conducted research on the structure of Seljuks identified Emir-i Dâd (Dâd Bey), who was an important officer in the organization of justice, as the person who chaired this institution, Divan-ı Mezalim. However, some argued that Emir-i Dâd was not included in the Council delegation and acted as the deputy of the courthouse, chief of the interrogation department and the director of the detention, and it is claimed that this corresponded to the “çavuşbaşı” in the Ottomans.

This study aims at analyzing how Divan-ı Mezalim functioned, what kind of cases litigated in the Sultanate of Rum along with the issue of Emir-i Dad's exact position in accordance with the periodical sources.

Keywords: Sultanate of Rum, Yolak, Divan-ı Mezalim, Emir-i Dad, Daru'l-Adl.

Mezalim veya tazallum Arapça “zûlm” kökünden gelir. Konumuzu teşkil eden Divan-ı Mezâlîm yada Mezâlîm Divanı ise, İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren alelâde kadıların ve mahkemelerin halledemediği daha ziyade üst düzey devlet görevlilerinin, devlet içindeki nüfuzlu kişilerin ve harac memurlarının devlet aleyhine veya halka karşı işledikleri suçlara veyahut bununla ilgili şikayetlere bakan hukuk müessesesi olarak karşımıza çıkar. Bu divanın halkın birbirine karşı işlediği suçlara da baktığı görülmüştür. ¹

Temelde kamu düzenini ayakta tutmayı hedefleyen bu mahkemeleri, Maverdi, fevkalâde mahkemeler olarak nitelendirmiştir. Bu mahkemeleri günümüz hukuk sistemi içindeki “temyiz mahkemeleri”ne benzetebiliriz.

İslâm müesseseleri hakkında bilgi veren Maverdî², Ebû Ya'la³, Nüveyrî⁴, gibi müellifler, Mezâlîm Mahkemesi'nin başlangıcını Hz. Peygamber döneminde O'nun

¹el- Kalkaşandi, Ahmed bin Ali, Subhu'l-'Aşâ fi Sinâati'l-İnşâ, (Tahkik, açıklama ve ilâveler: Muhammed Hüseyin Şemsüddin), Darü'l-Fikr Neşriyatı, Beyrut-Lübnan, 1987, c. III, s. 297; Mehmet Aykaç, Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divanlar, TTK.Yay., Ankara 1997, s.62.

² el- Maverdî, Ali bin Muhammed bin Habîb Ebi'l-Hasan, el-Ahkâmü's-Sultâniyye (Ter.: Ali Şafak ,(İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku), Bedir Yay., İstanbul, 1976, s.76.

³ Ebû Ya'la, Muhammed bin Hüseyin el Ferrâ, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, (Nşr. Muhammed Hamid el-Fıki), Kahire, 1356/1938, s. 61-63.

⁴ en-Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed bin 'Abdülvahâb, Nihâyetü'l- Ereb fî Fünunî'l-Edeb (Tahkik:Said 'Âşûr, Kaynaklar:Muhammed Mustafa Ziyâde, Fuad Abdülmutî es-Sayyâd), Mısır, 1985, c.VI, s. 271 vd.

halasının oğlu Zübeyr bin Avvam ile Ensar'dan biri arasında geçen sulama meselesi yüzünden çıkan ihtilaf ve Hz. Peygamber'in bu meseleyi çözme olayına kadar dayandırırılar.⁵ Aynı müellifler İslâmiyet öncesi Araplar arasında bir uzlaşma topluluğu olan “Hilfû'l- Füdûl”un da aynı görevi ifâ ettiğini belirterek bu teşkilâtın kuruluş tarihini Cahiliyye Dönemi'ne kadar uzatırlar. Tahran Şerif Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyelerinden Meryem Seydan'a ait “Fars Edebi ve Tarihi Metinlerinde Divan Mansıbı Olarak “Emir-i Dad”adlı makalede ise, Mezâlîm mahkemesi, Dâd ve Dâdgosterden'in Farsça'nın en eski kelimelerinden olup Ahamenidler ve sonrasındaki Sasaniler döneminde halkın hükümdarlara ettiği şikayetlere bakan adalet makamı ve bu makamı deruhte eden görevli olarak açıkladığı görülmektedir.⁶

Mezalim mahkemesinin ilk uygulamalarına ilişkin iki örnekten birinde kabileler halinde, diğerinde ise, devlet dediğimiz sistemler bütünü içerisinde yaşayan iki farklı toplum karşımıza çıkmaktadır. O zaman öncelikli olarak adaletin, toplu halde yaşama ile ilgili bir kavram olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu sebeple adaletin sağlanması amacıyla ortaya çıkan Mezalim müessesesinin de İslâmiyet öncesi dönemlere gitmesi çok şaşırtıcı olmasa gerekir.

Nitekim Siyasetnâme'de “Sasanî hükümdarı “Nuşîrevan-ı Adil” lakabıyla geçen Hüsrev Anuşîrvan'ın hükümdarlığından 3-4 yıl geçince iktâ sahipleri (mukta'an) ve memurlar (gumaştegan) böylece zulüm yapıyorlardı. Zulme uğrayanlar dergâha (saray) feryad ediyorlardı. Nuşîrevan bir mezâlîm kurdu bütün devlet büyükleri burada hazır bulundu” şeklinde bir bilgi ve ardından O'nun bu mezâlîmdeki adilane ve etkili konuşmasına yer verilir. Bu bilgilerden sonra ise, Anuşîrvan'ın yaşlı bir kadının elinden arazisini almak isteyen, dönemin en güçlü ve nüfuzlu valilerinden biri olan Azerbaycan ve Horasan valisi ile anlaşmazlığını ve bunun mezâlîme yansması sonucu Anuşîrvan'ın olayı araştırtıp mezâlîmde karara bağladığını ve zalim valiyi derisini yüzerek içine ot doldurtup ibret-i alem olarak sarayın kapısına astırmak suretiyle cezalandırdığını ve tellalların yedi gün boyunca bunu ilan ettiklerini hikaye eder.⁷

Ancak şunu açıkça belirtmek gerekir ki, her ne kadar mezâlîm mahkemelerinin kökeni İslâmiyet öncesi dönemlere kadar ulaşırsa da adaleti sağlamada son derece önemli bir yere sahip olan bu mahkemeler, İslâmiyet'in insana ve insan onuruna verdiği değer, eşitlik, adalet, toplum bilinci gibi evrensel değerleriyle harmanlanarak tıpkı, “hisbe” teşkilatında olduğu gibi temel felsefesini Kur'an-ı Kerim ve sünnetten alan İslami bir müesseseye dönüşmüş ve adetâ İslâmla özdeşleşmiştir. Hz. Peygamber döneminden sonra H.z Ömer ve Hz. Osman'ın hac mevsiminde hacca

⁵ Bu konuda bkz. A.D. Kuşçu, Eyyübî Devleti Teşkilâtı, TTK, Yay., Ankara 2013, s. 370.

⁶ Meryem Seydan, “Fars Edebi ve Tarihi Metinlerinde Divan Mansıbı Olarak “Emir-i Dad”, Fars Dili ve Edebiyatı Dergisi, 23.Yıl, S. 80, ss.92.

⁷ Bkz. Nizâmü'l-Mülk, Siyasetnâme, (Haz. Mehmet Altay Köymen), TTK Yay., Ankara 1999, s. 24.

gidip gelenleri huzuruna toplayıp bir şikayetleri olup olmadığını sorması da bu mahkemelerin ilgi alanına girmektedir.⁸

Hız. Ali zamanında İslâm toplumu içindeki kaynama bu mahkemelerin daha aktif bir şekilde işlev görmesine sebep olmuştur. Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan zamanında ise bu mahkemeler için ilk defa olarak özel bir gün tayin edilmiş, bir kurala bağlanmış kısacası müesseseseleşmiştir. Ömer b. Abdülaziz, Harun Reşid ve O'nun oğlu Memun gibi halifeler Mezalim mahkemelerine büyük önem veren halifelerdendir.⁹

Burada dikkatimizi çeken bir diğer nokta, eski Türk toplumu ve devletlerinde de adalete çok büyük önem verildiği, bu sebeple güçlü bir hukuk kültürüne sahip olunduğudur. Hattâ Türkler'in bu kültürü komşu ve tâbi toplumları da etkilemiştir. Teşkilât ve devlet kuruculuğu yönünden son derece kabiliyetli olan Türkler, devlet yönetiminin birinci şartı olarak, vatandaşlarına adaletli davranmayı, daha tarihlerinin ilk döneminden itibaren esas edinip uygulamışlardır.¹⁰ Örneğin Uygur Devleti'nde hükümdar Alp İlteber'in annesi onun adına halkın yakınmalarını dinler ve davalarına bakardı. Bilindiği gibi, adaletin etkinliği hızlıca yerine getirilmesiyle artar. Türkler hukukun bu kuralını, daha eski çağlarda anlamış ve uygulamışlardır. Bu sebeple, Uygur oymaklarında □ asayiş ve dolayısıyla düzen hüküm sürmüştür. Bu çerçevede eski Türk devletlerinde adli teşkilâtın hükümdarın başkanlığındaki yüksek devlet mahkemesi (yargu, siyasi suçlarla meşgul) ile hakan adına örfi hukuku (töre hükümlerini) uygulamakla görevli yarganlar (yargucu) ve maiyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.¹¹

Türk töresine göre, hükümdar devletin baş temsilcisi ve milletin babası sıfatıyla Yargu, Yolak ve Daru'l-Adl (mezâlîm, şikayet divanı) adlı mahkemelerde bizzat halka adalet dağıtmıştır. Buradaki Yolak kelimesi Kaşgarlı Mahmud'da geçen "yuvuldu/oğlan yuvuldu"¹² "oğlan uslandırıldı/ oğlanın haşarılığı yatıştırıldı" kelimesi ile bağlantılı olsa gerektir. Nitekim Harezmsahlar'da askerlerle ilgili işlere bakan idarî hakimlere "Yolak" adı verildiği bilinmektedir.¹³ Bunun yanı sıra Göktürk kitabelerinin yazarı olan Yoluk Tigin'in Göktürk Kağanının adalet işlerine baktığından dolayı mı bu ismi aldığı konusunda elimizde yeterli bilgi bulunmadığından dolayı yorum yapamıyoruz. Sonuç itibarıyla bu davalarda

⁸ M. Aykaç, a.g.e., s.62-63.

⁹ Memun'un mezalime oturması ve mezalim ile ilgili düşünceleri için bkz. Nizâmü'l-Mülk, a.g.e., s. 93.

¹⁰ Vecdi Akyüz, Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezâlîm Kurumu, Türkler Ans., c. V, s. 210.

¹¹ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1975, s.280.

¹² Kaşgarlı Mahmud, Divânu Lügati't- Türk (Ter.: Besim Atalay), T.D.K. Yay. Ankara 1992, , III. Baskı, s.80.

¹³ Osman Turan, Selçuklular Tarihi, İstanbul 1969, s. 239.; A.Taneri, Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı, Ankara 1977, s. 135; A. Taneri, "Emir-i Dâd", DİA, TDV Yay., c. XI, s. 130.

yönetime ve sorumlulara karşı, her çeşit şikayette bulunulabilirdi. Hükümdar usul ve formalitelere fazlaca bağlı kalmadan orada kesin hüküm verirdi.¹⁴

Türk yönetim anlayışını en güzel şekilde dile getiren bir siyaset-nâme olarak niteleyebileceğimiz “Kutadgu Bilig”de Türk hükümdarı ve adalet ilişkisi çok daha net bir şekilde karşımıza çıkar. Burada Yusuf Has Hacib adalete “Kün Toğdı” adını verir ve onu hükümdar yerine koyar.¹⁵ Esere göre, reayanın hükümdar üzerindeki haklarından biri de “halkı adil kanunlarla yönetmek, zorbalığa ve tahakküme meydan vermemektir.¹⁶ Bu çerçevede “köni törü” denilen adil kanunlar yapmak ve bunları uygulamak, toplumda dirlik ve düzeni sağlamak hükümdarın başlıca vazifelerinden biri olmaktan öte, Türk hakimiyet anlayışına göre, reayanın hükümdardan talep ettiği bir hak olarak görülmektedir.¹⁷Bu anlayış çerçevesinde gerek İslamiyetten önce gerekse İslamiyet’in kabulü ile birlikte Türkler’de Mezalim Mahkemeleri veya başka adlar altında benzeri kurumlar olduğuna hükmetmek yanlış olmaz. Kaldı ki, Karahanlılar’da ve Gazneliler’de Mezâlîm Mahkemeleri diğer İslâm Devletlerinde olduğu gibi aynı isim ve işlevle varlığını sürdürmüştür. Yusuf Has Hacib’in Saray görevlilerinin en önemlisi olan uluğ hacib ve onun emrindeki diğer haciblerin görevlerini anlatırken naklettiği husus bize bu konuda oldukça aydınlatıcı bilgiler verir. Buna göre, uluğ hacib ve emrindeki diğer haciblerin görevlerinden biri de; Mezalim günlerinde ötüççi’leri (maruzatı olanları) veya haksızlığa uğrayıp adalet talebinde bulunanları (hükümdarın) huzuruna çıkarmaktır.¹⁸ Bu bilgiyi değerlendirdiğimizde Karahanlı hükümdarlarının halkın şikayetlerini dinlemek için Mezâlîme çıktıkları açıkça görülmektedir.

Aynı şekilde Gaznelilerde de Mezâlîm Mahkemesine büyük önem verilmiş ve Alp Tekin (962-977), Sebük Tekin (978-997) ve Mahmud (998-1030) gibi hükümdarlar mezâlîm görevini bizzat yürütmüşlerdir.¹⁹ Siyasetname’de Gazneli Mahmud’un Irak’ı aldığı zaman bir kervanın Deyr-i Keçin ribatında soyulması ve bunun üzerine kervanda malları bulunan bir kadının sultana şikayette bulunması ve Sultan Mahmud’un bu durum karşısındaki tutumu uzunca hikaye edilir.²⁰

el- Makrizî, Hitat adlı eserinde Mısır’da Tolunoğulları Devleti’ni kuran Tolunoğlu Ahmed’in Mısır’da ilk defa Mezâlîm’e oturan hükümdar olduğunu ve haftada iki gün mezâlîme oturduğu belirtir.²¹

¹⁴ Aydın Taneri, Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün, İstanbul, 1993, M.E.B.Yay., II.Baskı, s. 154 vd.

¹⁵ Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig (Ter.: Reşid Rahmeti Arat), Ankara, 1991, V. Baskı, b.68.

¹⁶ Yusuf Has Hacib, a.g.e., b. 5576.

¹⁷ Reşat Genç, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, TTK. Yay., Ankara 2002, s. 68.

¹⁸ Yusuf Has Hacib, a.g.e., b.2498, 2499.

¹⁹ V. Akyüz, a.g.m., s. 211.

²⁰ Nizâmü’l-Mülk, a.g.e., s. 46 vd.

²¹ el-Makrizî, Takıyüddin Ahmed bin Ali, Kitâbü’l-Mevâiz ve’l-İtibar bi-Zikri’l-Hıtat ve’l-Âsâr, tarihsiz, Bulak bsm , c. II, s. 207; Corci Zeydân, Medeniyet-i İslâmiyye-Tarihi (Ter.: Zeki Megamiz), İstanbul, 1328-1330, c.I, s. 223; E. Elçibey, Tolunoğulları Devleti (868-905), (Ter. Selçuk Alkın), İstanbul 1997, s. 183-184.

Tolunoğullarından sonra Mısır'da kurulan İhşidiler döneminde de aynı şekilde mezâlîm mahkemelerine büyük önem verilmiş ve mezalime bizzat hükümdarlar başkanlık etmişlerdir. Bu hanedana mensup Emîr Ebu'l-Kasım Unûcür b. el-İhşîd (940-940)'den sonra gelen Ebu'l-Misk Kâfûr el-Esved el-İhşîdî (ö. 967), 951 tarihinden itibaren her Cumartesi mezâlîm oturumu düzenlemeye başladı. Ölümüne kadar devam eden bu mezâlîm oturumlarında, vezir Ebu'l-Fadl Ca'fer b. el-Fadl b. el-Furat (921-1001), kadılar, fukaha, şühûd ve bölgenin ileri gelenleri bulunurdu.²² Kâfûr da mezâlîm oturumlarını öylesine sık yapıyordu ki, Kindî'nin ifadesiyle; kadî ed-Duhlî, “âdeta görevden menedilmiş gibi idi”²³

Yine Zengi²⁴ Eyyûbî²⁵ ve Memlûk Devletleri'nde²⁶ sultanların mezâlîme bizzat oturdukları veya kendi yerlerine güvendikleri birini bu iş için görevlendirdiklerine dair kaynaklarda pek çok bilgi mevcuttur. Hattâ İslâm tarihinde ilk defa Nureddin Mahmud'un Mezâlîm Mahkemelerinin görülmesi için Halep'te “Darü'l-Adl” denilen özel bir bina yaptırdığı ve burada haftanın iki günü Pazartesi ve Perşembe Mezâlîme oturduğu bilinmektedir.²⁷el- Makrizî'de geçen bilgiye göre; İlk Memlûk Sultanı olan Aybek et-Türkmânî (1254-1257), mezâlîme başkanlık etme yetkisini, Saltanat Naibi olarak tayin ettiği Alâeddin Aytekîn el-Bundukdârî'ye devretmiştir.²⁸ Bu husus mezalim mahkemeleri hakkında bilgi veren Maverdi'nin bu mahkemeleri tanımlarken verdiği bilgilerle örtüşen bir uygulamadır. Zira Maverdi, “hükümdarlar yanlarında kadılar ve alimler olduğu halde, isterlerse re'sen bu mahkemeyi idare edebilecekleri gibi mahkemeyi idare etme ve hüküm verme yetkisini, Mezâlîm Mahkemesi için tayin ettikleri kadıya da bırakabilirlerdi” şeklinde bir açıklama yapmıştır.

Mezâlîmin Harezşahlar'da da varlığı bilinmektedir. Nesevî, burada askeri davalara bakan bir mahkemeye de mezâlîm demektedir ki, Türkler'de uzun süredir var olan ordu kadılığının İslâmî bir çehre kazanıp Kadıyü'l-askerlik müessesesine dönüştüğü bir süreç olsa gerek.²⁹

Harzemşahlar hakimleri adalete ve halkın şikayetlerine oldukça önem vermişler ve hattâ doğrudan devlet başkanına bağlı olarak, halkın dilekçelerini alıp sultana takdim etmekle görevli olan “kıssa-dârlık” makamını ihdas etmişlerdir.³⁰ Bunun yanı sıra Harzemşahlar'da farklı bir uygulama daha göze çarpar ki, bu da

²² el-Makrizî, a.g.e., c.II, s. 207; Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, Kitabu'l- Vulat ve'l Kudat, (Yay. R. Guese), Beyrut 1908, s.512.

²³ Kindî, a.g.e., s.583; Mez. A., Hadaratü'l İslâmiyye, (Çev. A. Ebû Rîde), Beyrut 1961, c.I, s. 429.

²⁴ Bu konuda bkz., Bahaeddin Kök, Nureddin Mahmud bin Zengi ve İslâm Kurmlarındaki Yeri, İstanbul 1990.

²⁵ Bu konuda bkz. Ayşe Dudu Kuşçu, “Eyyübilerde Mezâlîm Mahkemeleri ve Dârü'l-Adl”, Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Der., (2009), S. 26.

²⁶ Bu konuda bkz., M.C. Tekindağ, Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, İstanbul 1961

²⁷ Bkz. Ramazan Şeşen, Salâhaddin Devrinde Eyübiler Devleti, İstanbul, 1983, s.134; Alp Arslan ve Zamanı II, Ankara Üniv. D.T.C.F. Yay. Ankara, 1983, s.151; A. D. Kuşçu, a.g.e., s.373.

²⁸ el-Makrizî, a.g.e., c. II, s.208; V.Akyüz, a.g.m., s. 211.

²⁹ M. F. Köprülü, a.g.e. s.28-29.

³⁰ A. Taneri, Türk Devlet Geleneği, s. 160; V.Akyüz, a.g.m., c. V, s. 212.

Sultan Muhammed b. Tekiş (1200-1220)'in annesi Türkmen Hatun'un, bizzat kendisinin mezâlîm oturumu yapmasıdır. ³¹Bu örnek, kurumun tekâmülü ve daha sonraki uygulamalar bakımından büyük önem arz eder.

Türk müesseseler tarihinin en önemli devrini oluşturan Selçuklular'a gelince; Selçuklular, Gazneliler vasıtasıyla Abbâsî, Gazneliler ve Karahanlılar'dan intikal eden Eftalit, Kök-Türk (Göktürk) ve Uygurlar ile ağırlıklı olarak asıl kurucuları Oğuzların kabile an'aneleri unsurlarından meydana gelen ve Atabey, Harezşah, Eyyübî, Artuklu, Memlûk, Danişmendiler ve Anadolu Selçuklularına, hatta XV. asrın ikinci yarısında Bağdat'taki Abbâsiler gibi Müslüman; Gürcüler, Ermeniler, Bizanslılar gibi komşu veya tâbi devletlerin teşkilâtlarına da tesir eden bir özelliğe sahip idiler.³² Büyük Selçuklularda, yüksek yargı organı olarak, ağır siyâsî (devlete karşı işlenen) suçlar, sultanın başkanlığındaki ve emîr-i dâdın üstündeki mahkeme olan Divân-ı Mezâlîm'de (veya Türkçe Yuvluku's-Sultan) hükme bağlanırdı.³³

Selçuklu sultanlarının daha başlangıçtan itibaren mezâlîme oturduklarını görüyoruz. Tuğrul Bey, 1038'de Nişabur ele geçirildikten sonra, Nişabur'a girmiş ve Türk İslâm Devletlerindeki geleneğe uyarak, haftada iki gününü Pazar ve Çarşamba, halkın dertlerini dinlemek üzere mezâlîme oturmuştur.³⁴

Selçuklu sultanlarından Muhammed Tapar da bizzat mezâlîme oturan sultanlar arasındadır. Tapar kendisine arz edilen her dilekçeyi sonuna kadar okur, (halka) adalet ve insafla muamele edilmesini isterdi.³⁵

Bunun yanı sıra Nizamü'l-Mülk, Siyâsetnâme'sinde hükümdarın Mezâlîme oturması hakkında açıklayıcı bilgiler ve daha önce belirttiğimiz gibi etkili hikâyeler anlatır. Nizamü'l-Mülk'e göre; padişah için haftada iki gün mezâlîme oturmaktan, haklıyı haksızdan ayırmaktan raiyyet'in sözünü, vasıtasız, kendi kulağı ile işitmekten başka çare yoktur. Onların daha mühim olan birkaç dilekçeyi arz etmeleri, (hükümdar)ın da (dilekçelerin) her biri hakkında bir yazılı emir (misal) vermesi gerekir. Zira, cihan hakiminin zulme uğrayanlar ve adalet isteyenleri haftada iki gün huzuruna davet ettiği ve sözlerini dinlediği haberi memlekette yayılınca, bütün zalimler korkarlar, ellerini çekerler (kısa tutarlar), (hiç) kimse cezalandırılma korkusu ile zulüm ve yağmaya cesaret edemez.³⁶

³¹ İbn Haldûn, Tarihü İbn Haldûn (Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber), Beyrut, tarihsiz, c.V. s.235; İ. Kafesoğlu, Harezşahlı Devleti Tarihi, Ankara 1956; s. 205-214; Bahriye Üçok İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar; Ankara 1981, s. 178-179; V.Akyüz, a.g.m., c.V, s. 212.

³² M. F. Köprülü, İslâm Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul 1983, s.24-28; V. Akyüz, a.g.m., c. V, s. 215.

³³ İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 352.

³⁴ O. Turan, a.g.e., s. 61-62; M. A. Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976, s.134; V. Akyüz a.g.m, c.V, s. 215.

³⁵ Abdülkerim Özeydin, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498-511/ 1105-118), Ankara 1990, s. 153.

³⁶ Nizamü'l-Mülk, a.g.e., s. 10.

Maverdi'nin ifade ettiği gibi hükümdarlar re'sen bu mahkemeye başkanlık ettikleri gibi, yerlerine güvendikleri birini de tayin edebilirlerdi. Bu çerçevede Nizamü'l-Mülk de vezir sıfatıyla, sıkça mezâlime başkanlık etmiştir. Nizamülmülk, haftada iki gün dava görüyor ve adalet dağıtıyordu. Ünlü biyograf Subkî (ö. 1370), büyük vezir hakkında yazmaktadır: “Nizamülmülk, Kur'an ve Sünnet'e göre hükümlerini verir. O, fenalık yapmak niyetinde olan kimseleri Allah'ın kudretiyle korkutur. Kamuoyu da Nizamülmülk'ün adaletine inanmıştır. Onun kararlarının doğru olduğu halk tarafından tartışılmazdı.³⁷

Büyük Selçuklular'da daha sonraki dönemde vezirden başka hükümdarı temsilen kadı, eyaletlerdeki büyük emirler ve hanedan üyelerinin de mezâlime oturduğunu görüyoruz. Nitekim Nizamü'l-Mülk, oğlu Fahrü'l-Mülk'e yazdığı bir mektubunda haftada bir gününü zülme uğrayanlara ayırmasını yani mezâlime oturmasını öğütler.³⁸ Aynı şekilde Tuğrul Bey'in Nişabur'a tayin ettiği Ebû Ali Hasan bin İsmail bin Said'in sık sık mezâlime oturduğu bilinmektedir.³⁹ Yine Sultan Sancar yeğeni Mesud bin Muhammed Tapar'ı Gurgan'a vali olarak atadığında “hak isteğinde bulunanların anlattıklarını dinlerken uyanık bulunması, haksızlığın ortaya çıkması ve mazlumun hakkını onu gasp edenden geri alması için kendi Divan-ı Mezâliminin başkanına vesayet etmesi” istekleri arasında idi.⁴⁰

Bu bilgilerden yola çıkarak Büyük Selçuklu Devleti'nde Mezâlim mahkemelerine sultanlar durum elverdiği ölçüde bizzat başkanlık etmişlerdir. Ancak kendilerinin başkanlık edemedikleri durumlarda ise, bu işi en iyi şekilde yapabilecek kişilere havale etmişlerdir. Bu çerçevede Emir-i Dâd veya Dâd Bey'i dediğimiz emir de bu görevlilerden biridir. Emir-i Dâd mezâlime konu olan üst düzey memurların devlete veya halka karşı işledikleri suçlar, vergi toplama ve Şer'i mahkemelerin bakamadığı davalar, söz gelişi asayiş gibi davalara bakıyordu. Büyük Selçuklularda Mezâlim ve Emir-i Dâd yukarıda da belirttiğimiz gibi Sasaniler döneminden beri birbirleri ile ilişkili olan ve adaleti sağlamaya yönelik iki kelime idi. Kaynaklarda Melikşah döneminde Emir-i Dâd Habeşi bin Altuntak idi.⁴¹ Bu zat Ahmed bin Mahmud'un Selçuknâmesi'nde Alp Arslan'ın Kutalmış ile mücadelesinde Alp Arslan safında yer alan ve Emir Savtekin ile birlikte ordunun sol tarafına kumanda eden Emir Altuntak ile aynı kişi olsa gerektir. ⁴²Nitekim Melikşah döneminde

³⁷ Subkî, Tabakatü Şafiyetü'l-Kübrâ, Mısır 1324, c.IV, s.310.

³⁸ A. Taneri, Türk Devlet Geleneği, s. 158.

³⁹ Erdoğan Merçil, Selçuklular Zamanında Divan Teşkilâtı, İstanbul 2015, s. 132.

⁴⁰ Müntecibüddin Bedî, Atabetü'l- Ketebe, (Mecmua-i Müreselât-ı Divan-ı Sencer, (Nşr. Muhammed Kazvini ve Abbas İkbâl), Tahran, Hş. 1329, s.20; E. Merçil, Divan Teşkilâtı, s.133.

⁴¹ İbnü'l Esir, el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi), (Ter: Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özeydin, Redaktör: Mertol Tulum), Türkiyat Mat.İst.,1987, c.X, s. 296-297; Mükrimin Halil Yıncı , Türkiye Tarihi, c.II, A. Taneri, “Emir-i Dâd”,s. 130.

⁴² Ahmed bin Mahmud, Selçuknâme, (Haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2011, s.68. Altuntak adı o dönemde yaygın bir Türk ismi olmakla birlikte bu dönemde emir seviyesinde Altuntak adını taşıyan başka bir emire rastlayamıyoruz. Kanaatimizce Alp Arslan zamanında yaşça biraz daha küçük ve derece bakımından da Alp Arslan ile birlikte ordunun kalbinde yer alamayacak kadar büyük ehemmiyet arz etmeyen Emir Habeşi bin Altuntak, Alp Arslan'ın oğlu Melikşah döneminde biraz daha tecrübe kazanmış

Horasan valiliği yapan bu emir, Melikşah'ın ölümünden sonra Börkyaruk'un hanedan ailesi ile girdiği taht mücadelesini fırsat bilerek Horasan'da isyan etmiştir. İmadeddin el-Kâtib el-İsfahani'nin eserini ihtisar eden Bundarî, bu konuda şöyle bir kayıt düşer; Habeşi bin Altuntak denilen bir kimse, Horasan'ın büyük bir kısmını elde etmiş, isyan bayrağını kaldırmıştı. Kendisi Damedgan'da oturuyordu, Horasan, Taberistan ve Cürcan memleketlerinin büyük bir kısmı ve Kirdkûh kalesi bunun elinde idi. Bundan hoşça gitmeyen işler sadır olmaya başlayınca o dönemde Börkyaruk tarafından kendisine Merv bölgesinin idaresi verilen Sancar, Altuntak'ın üzerine emirlerinden Kündeniz ve Bozguş'u gönderdi. Bu iki emir Altuntak'ı yakalamayı başardı. Altuntak, kurtuluş fidyesi vermeyi teklif etti ise de bu emirler kabul etmeyip Habeşi bin Altuntak'ı öldürdüler.⁴³ Bu durum Emir-i Dâd'ın kalem ehlinde veya kılıç ehlinde olması gibi bir şartın aranmadığına da delalet eder.

Büyük Selçuklular döneminde ismi tespit edilebilen bir diğer Emir-i Dâd ise Börkyaruk ile Muhammed Tapar'ın 1100 yılındaki Sefidrud'daki mücadelesinde hayatını kaybeden Ebû Bekir bin Mesud'dur. ⁴⁴Ayrıca Sancar döneminde Oğuz Beyleri'nden Tuti'nin babası İshak da “Dâd Bey” unvanı taşımakta idi.⁴⁵

Mezâlîm mahkemeleri Türkiye Selçuklu Devleti'nde de Büyük Selçuklu Devleti'nden pek farklı değildi. Alelâde kadıların bakamadığı davalara bizzat sultan veya O'nun bu iş için görevlendirdiği “Emir-i Dâd” veya “Dâd Beyi” adı verilen kişi bakardı. İbn Bibi, Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde yaşanan çok enteresan bir olayı naklederek hem Mezâlîm Mahkemeleri hem de Selçuklu sultanlarının adaleti konusunda değerli bilgiler verir. Keyhüsrev döneminde avdan geldiği için susuzluk çeken birinin, yaşlı bir kadının elinde bulunan yoğurt çanağını alıp kaçması üzerine, yaşlı kadın I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in bizzat sarayına giderek durumu anlatıp şikayette bulunur. Bunun üzerine I. Gıyâseddin Keyhüsrev Emir-i Dâd'ın yanına iki kişi katarak olayın araştırılmasını emreder. Susuzluğunu gidermek için yoğurdu çalan kişi suçunu inkar edince, yaşlı kadın feryat edip iddiasını yineler. Nihayet Sultan Keyhüsrev, adamın karnının açılıp yoğurdu yiyip yemediğinin tetkik edilmesini ister. Adamın bağırsaklarında yoğurt olduğu tespit edilince Keyhüsrev adamın ölüm cezasına çarptırılmasını emreder.⁴⁶

I.Gıyâseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanat döneminde (1205-1211) yaşanan başka bir olay, Türkiye Selçukluları'nda mezâlîm divanının varlığını, bu divana sultanın başkanlık ettiğini, bu divan için “dâdgâh” denilen bir yerin tahsis edildiğini

ve Melikşah, babası döneminden kalan bu emiri Emir-i Dâdlık görevine getirmiştir. Sonrasında ise, yine Melikşah tarafından kendisine Horasan valiliği verilmiştir.

⁴³ Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK Yay., Ankara 1999, II. Baskı, s. 235-236.

⁴⁴ Nizami-î Arûzî, Çehâr Makale, (Nşr. M. Kazvini - M. Mu'ini), Tahran 1331 hş, s. 94-96; E. Merçil, Selçuklularda Emir-i Dâd Müessesesi, Makaleler, İstanbul, 2011, s. 216; Sadi Kucur, Nizâmülmülk'ün Siyâset-nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği, Türklük Araştırmaları Der. , S.12, (Eylül 2002), s.57.

⁴⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., c. XI, s. 82; S. Kucur, a.g.m., s.58.

⁴⁶ İbn Bibi, a.g.e., c.I, s. 83-84.

ve bu divanın mahiyetini oldukça ayrıntılı bir şekilde açıklar. İbn Bibi'nin naklettiğine göre olay şöyledir; Bir gün sultan, her zaman yaptığı gibi saltanat tahtına oturmuş, yargı işlerine (dâd-ı zalame) bakıyor adalet ve insaf yoluyla zalimlerden hak alarak onların cezalandırılmalarını buyuruyordu. O sırada tacirler topluluğundan bir grup adliyeye (dâdgâh) gelerek elbiselerini yırtmaya, yüzlerini toprağa sürmeye başladılar ve “Ey bahtı açık olan Şah!Ey yedi ülkenin hükümdarı! Biz kulların tüccarlar grubuyuz. Helal kazanç elde etmek, çoluk çocuğumuzun nafakasını sağlamak için Horasan, Irak ve diğer yerleri gezerek tehlikelere göğüs gerdik. Dünyanın çeşitli yerlerinde zorlu yolculuklar yaptık. Kendimizi tehlikeye atmaktan ve zorluklara göğüs germekten hiçbir şekilde tereddüt etmedik.”Çalışıp çabalamadan kimseye bir şey vermezler. Zaten kazancın yolu da ancak çalışıp çabalamaktan geçer” ilkesine sahip çıktık. Kazanç uğruna çocuklarımızın, parmağı dudağında, kulağı kapıda ve gözü yolda kalmaktadır. Bir baba için çocuğunun yüzünü görmekten daha mutlu bir anı olabilir mi? Çocuklarımızın tek tesellileri bizlerden gelen mektubu okumalarıdır. Biz Mısır tarafından gidip iyi bir ticaret yaparak bol miktarda kâr ve kazanç elde ettik. Ordan İskenderiye'ye gittik. Bir süre orda kaldık. Orda el işlerinde ve sanat konularında Musa2nın elinin yaptığını yapan Frenklerin ve Mağriblilerin imal ettikleri çeşitli mallar ve eşyalar satın aldık. Onları paketeleyip bir gemiyet bindik Antalya sahiline varınca oranın yöneticileri olan Frenk melikleri bize ziyet ettiler. Bizim sözlü ve ameli hiçbir suçumuzu görmeden, konuşandan konuşmayandan neyimiz varsa zorla elimizden aldılar. Onu yaparken hiç utanıp sıkılmadılar. Her ne kadar yalvardıysak, hiçbir etki yapmadı” şeklinde sultan Gıyâseddin Keyhüsrev'e şikayette bulundular.⁴⁷

Antalya'nın fethi öncesinde vukuubulan bu olaydan anlaşılıyor ki, malları soyulan tüccarlar, uğradıkları zulmü doğrudan Mezâlime taşımışlar ve bu divâna başkanlık eden hükümdar ise, onlara, “Mallarınızı geri alıp onları eksiksiz ve sağlam olarak size teslim etmeden yerime oturmayacağım. Bulunamayan eşyanızı kendi hazinemden karşılayacağım” şeklinde karşılık vermiştir.⁴⁸

Burada bahsettiğimiz gibi Mezâlîm Divanının işleyişi ve mahiyeti açıkça beyan edilmiştir. Esasen bu kayıt, bir müessesenin varlığına delalet etmekten öte Selçuklu hükümdarlarının adaletle verdikleri değer ve zulme uğrayanlara karşı tutumlarını belirtmek açısından son derece önemlidir. Bu olaydan sonra Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev Antalya'nın fethine karar vermiş ve bu elim olay, hayırlı bir sonuca vesile olmuştur.

I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in oğullarından Alâeddin Keykubâd da adaletle büyük önem veren Selçuklu sultanlarından biridir. Yine İbn Bibi'nin naklettiğine göre; Sultan Alâeddin Keykubâd sık sık Mezâlîme otururdu. Kayseri'den Antalya'ya gittiği zaman her defasında bir ay boyunca mezâlîme oturur, halkın şikayetlerini

⁴⁷ İbn Bibi, el-Evâmirü'l Alâ'iyye Fi'l-Umuri'l- Alâ'iyye, (Selçuk-nâme), (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, c. I., s.1 15-116.

⁴⁸ İbn Bibi, a.g.e., c. I., s.116.

dinlerdi.⁴⁹ Yine Keykubâd'ı Suğdak Seferine çıkmaya sevk eden olay, Karadeniz'de ticaret yapan Müslüman tacirlerin mallarının yağmalanması neticesinde Sultana gelerek mezâlîm mahkemesinde şikayette bulunmaları oldu.⁵⁰

Merçil, Türkiye Selçukluları'nda I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve Alâeddin Keykubâd'ın bizzat mezâlîme oturduklarını, Keykubâd'ın Yassı Çimen Savaşından sonra işlerinin yoğunluğu sebebiyle Mezâlîme başkanlık edemediğini ve yerine Emir-i Dâd'ın bu göreve atandığını bildirir. Fakat Türkiye Selçukluları'nda Emir-i Dâdlık müessesesi Keykubâd'dan önce de mevcuttur. Zira Anonim Selçuknamede İzzeddin Keykâvus döneminde Emir-i Dâd Kıvameddin'den bahsedilir. Hattâ Selçuknâme'de bu zatın İzzeddin'in emri ile Alâeddin Keykubâd'ı Sivas'ta yakalatarak Hayuk kalesine hapsedtiği belirtilir.⁵¹ Emir-i Dâd Kıvameddin daha sonra Keykubâd'ın tahta geçmesinde büyük rol oynamış, Alaeddin Keykubâd da O'nu yeniden Emir-i Dâdlık makamına getirmiştir.⁵²

Alâeddin Keykubâd, tahta geçtikten bir süre sonra kendisiyle araları bozulan emirleri bertaraf etmek için harekete geçmişti. Söz konusu emirlerden bir kısmını öldürtmek, bir kısmını hapsedmek ve bir kısmını da mallarını müsadere etmek veya sürgün etmek gibi cezalara çarptırdı.⁵³ Anonim Selçuk-nâme'de Keykubâd tarafından cezalandırılan emirlerin sayısının 24 olduğu belirtilir.⁵⁴ Keykubâd, güçlü emirleri bu şekilde bertaraf ettikten sonra rahat bir nefes almış hattâ İbn Bibi'nin ifadesine göre o gün sabaha kadar Meşhed Meydanı'nda kutlamalarda bulunup çevgen oynamıştı.⁵⁵ Sabah olduğunda orta dereceli emirlerden Emir Kemâleddin Kamiyar, Tercüman Zahireddin Mansur ve Şemseddin Horasani'nin gizlice konuştuklarını duymuş ve onlardan da şüphelenerek “Bu rezil topluluk başarılarındaki boş hevesleri atmıyor” dedikten sonra, Emir-i Dâd'a buyruk verip, hepsini sopalarla sahadan uzaklaştırarak, mallarını ve eşyalarını müsadere ettirip, Selçuklu Devleti sınırları dışına sürgüne göndermiştir.⁵⁶

Bu ifade etraflıca değerlendirildiğinde Emir-i Dâd'ın görev alanları hemen hemen netleşir. Birincisi burada devlete karşı bir başka ifadeyle devleti temsil eden hükümdara karşı işlenmiş bir suç unsuru söz konusudur. Dolayısıyla hükümdar bu işi Emir-i Dâd'a havale etmiştir. İkincisi ise, burada suçluları tevkif ve cezalandırma

⁴⁹ İbn Bibi, a.g.e., c. I., s.315.

⁵⁰ İbn Bibi, a.g.e., c. I., s.315-316.

⁵¹ Anonim, Selçuk-nâme, (Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner), Ankara 2014, s. 40. Burada Anonim Selçuk-nâme, Alâeddin Keykubâd'ın hapsedildiği kaleyi yanlışlıkla Malatya'daki Masura/Minşar kalesi yerine Hayuk kalesi olarak verir.

⁵² Anonim, Selçuk-nâme, s.41.

⁵³ Bu olayda olayın baş sorumlusu Çaşnigir Seyfeddin Ay-aba idam edilmiş, Emir-i Ahur Zeyneddin Başara, zindana atılmış, Emir-i Meclis Mübarizeddin Behramşah ve adamları Ruzbe ile Zamantı kalesine gönderilmiş, Melikü'l-Ümera Bahaeddin Kutluğca ise, Tokat'a sürgün edilmişti. (İbn Bibi, a.g. e. ,c.I, s.287-289).

⁵⁴ Anonim, Selçuknâme, s. 41.

⁵⁵ İbn Bibi, a.g.e., c.I, s. 289.

⁵⁶ İbn Bibi, a.g.e., c.I, s. 289.

işleri de Emir- i Dâd'a bırakılmış Emir-i Dâd, sultanı temsilen kendine bağlı memurlarla birlikte suçluları tevkif edip cezalandırmıştır.

Burada Emir-i Dâd, Büyük Selçuklular'da sarayda hâcibden sonra gelen bir makamı deruhte eden Emir-i Hares⁵⁷ gibi bir işlev gördüyse de kanaatimizce bu, olağanüstü bir durumun getirmiş olduğu zarureten başka bir şey değildir. Belki de bundan dolayı rahmetli Uzunçarşılı bu iki görevlinin görev sahalarını birbirine karıştırmıştır.⁵⁸

Yukarıda verdiğimiz örneklerden Emir-i Dâd'ın, sultanın emrinde bulunup, hükümdarın yerine Mezâlîm Divanı'na başkanlık eden kişi olduğu ve sıradan davalar yerine baskı ve zulüm gibi durumlarda olağanüstü davalara baktığını anlamaktayız. Başka bir ifade ile kadılarca uygulanan genel adaletin dışında kalan davalar, Emir-i Dâd'ın görev alanı içine giriyordu. Ancak acaba Emir-i Dâd'lık görevi yapan kişinin adaleti yerine getirecek kadar fıkıh bilgisi var mı idi? Sıraladığımız örneklerde Emir-i Dâd'lık görevini ifa edenlerin kalem ehli veya kılıç ehli olmasına bakılmıyordu. Hattâ belki de karşı tarafa korku vermek ve yıldırım adına kılıç ehli olanların tercih sebebi olduğunu düşünebiliriz. Bu konuda yine İbn-i Bibi de geçen başka bir kayıt bu konuyu daha iyi anlamamızı sağlar. O, Alâeddin Keykubâd'ın önce öfkesini sonra da en içten güven ve muhabbetini celbeden emirlerinden Kemâleddin Kamiyar'ın Alâeddin Keykubâd'ın ölümünden sonra, onun oğlu II. Gıyâseddin Keyhüsrev üzerinde tahakküm kuran Emir Sadeddin Köpek'in komplosuna maruz kalışını anlatırken Kemâleddin Kamiyar'ın vasıflarını sıralar ve “anlaşmazlıkları çözmeye ve mahkeme olanların (erbab-ı Mezâlîm) davalarını karara bağlamada Süleyman kesilen” şeklinde bir ifade kullanır.⁵⁹ Bu bilgiden anladığımız kadarıyla Alâeddin Keykubâd döneminde Kemâleddin Kamiyar da Emir-i Dâd'lık görevinde bulunmuş ve Mezâlîme oturmuştur. Kemâleddin Kamiyar hem kalem ehli hem de kılıç ehli bir emirdir. Dolayısıyla Emir-i Dâd'lık görevinde kalem ehli veya kılıç ehli ayrımı yoktur diyebiliriz. Bu duruma başka bir örnek Alâeddin Keykubâd'ın Ahlat'ı almasından sonra Eyyubilerle yaptığı mücadele sırasında ve Harput kuşatmasında dönemin Emir-i Dâd'ı **Bedreddin Yakut**'un Selçuklu ordusunu hüması düzende düzenlemesi olayıdır.⁶⁰

Bu şartlar altında Emir-i Dâd'ın fıkıh bilgisine sahip olması aranan şartlar arasında değildir. Ancak Emir-i Dâd'ın memurları arasında fıkıh bilgisine sahip kişilerin bulunduğu muhakkaktır. Türkiye Selçukluları döneminde Mezâlîm Divanı'nda Emir-i Dâd'dan başka hangi görevliler vardı? Bu konu da bilinmezler arasındadır. Daha açık bir ifade ile bu konu hakkında detaylı bilgi sahibi olabileceğimiz bir kaynak henüz mevcut değildir. Ancak Mâverdi ve en-Nuveyrî

⁵⁷ S. Kucur, a.g.m., s.53.

⁵⁸ Bkz. İ.Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara, 1988, T.T.K.Yay., IV. Baskı.

⁵⁹ İbn Bibi, a.g.e., c.II, s. 32.

⁶⁰ E. Merçil, Emir-i Dâd, s.222.

gibi İslâm teşkilât tarihine dair bilgi veren kaynaklarda Mezâlîm Divânı'nda mutlaka bulunmaları gereken görevliler şunlardı: ⁶¹

1- Muhafızlar, çavuşlar: Başta sultan veya onun vekili olmak üzere, divâna katılan sâir şahısların can güvenliğini sağlamak; mahkemede emniyet ve asayiş, huzur ve sükunu temin etmek; kaba kuvvet kullanmaya cür'et edenlere mâni olmak; mahkemeye gelmek istemeyenleri getirmekle görevliyidiler.

2- Divân Reisi (Sâhibü'd- Divân): Bu divâna genellikle sultan riyâset ederdi. Yanında kıssaları okuması için Sırr Kâtibini de getirirdi.

3- Hukukçular: Kadılar, fakihler ve sâir ulemâdan oluşurdu. Bu kişiler karışık işlerin, olayların sorulup danışılması için hazır bulunurdu.

4- Kâtibler: Bunların her birinin çeşitli vazifesi vardı. Mezâlîme mürâcaât eden dâvâli ve dâvâciyla ilgili leh veya aleyhte olan hususları tesbit edip mahkemeye takdim etmek; Divân Reisinin emriyle mevcut yazılardan gerekli olanlarını yeterli sayıda istinsâh etmek; çeşitli müesseseler ve şahıslara gönderilecek olan yazıları kaleme almak ki, bu işi yapanların yazışma kurallarını çok iyi bilen kâtipler olması gerekiyordu; mahkemenin seyri esnâsında kayda geçilmesi gereken hâdiseleri kaydetmek.

5- Şahitler: Bunlar şühûd ve udûldan oluşuyordu. İhtilâflı meselelerde bildiklerini gördüklerini söylemek, mahkemenin cereyân tarzını takip etmek, verilen kararı geçerli kılmak gibi görevleri vardı.

Bu görevlilerden önemli bir kısmının Türkiye Selçukluları dönemindeki Mezâlîm Divan'ında da bulunması kuvvetle muhtemeldir. Bunun yanı sıra sultanın emrinde önemli bir görev ifa eden Emir-i Dâd'ın dolayısıyla da Mezâlîm Divanı'nın hem Büyük Selçuklular döneminde hem de Türkiye Selçukluları döneminde tıpkı Kadiyü'l -Kudat gibi Büyük Divan'a dahil olmadığını görüyoruz. Bu dönemde Mezâlîm Divanı ikinci derecede önemi haiz divanlar arasındadır.

Türkiye Selçukluları'nda Alâeddin Keykubâd'dan sonra yönetimin zaafa düşmesi ve idare mekanizmasının bozulması devletin en önemli müesseselerinden biri olan Mezâlîm Divanı'nın ve Emir-i Dâd'ın da itibarına gölge düşürmüştür.

II. Gıyâseddin Keyhüsrev'in oğullarından II. izzeddin Keykâvus, Selçuklu tahtına geçtiğinde Şemseddin İsfahani ve diğer emirler arasında başlayan çekişme bu dönemde Emir-i Dâd olan Nusret'i de olayların içine çekmiş o da kavgaya dahil olmuştur. Ancak sonra O, Sivas'ta yakalanarak Hafik kalesine hapsedilmişti. Nusret'ten sonra bu makamda Emir-i Dâd Hatireddin Zekeriya Sücasî 'yi görüyoruz.⁶² Daha sonra ise, bu makama Selçuklu Devleti'ne uzun yıllar hizmeti

⁶¹ el- Mâverdî, el-Ahkâm, s.161-162; en-Nuveyrî, Nihâyetü'l- Ereb, c.VI, s. 271-274; el-Kalkaşandî, Subh, c. IV, s.43-47; el-Makrîzî, el-Hıtat, c. II, s. 208-210, Bulak bsm.; R.ŞEŞEN, Salâhaddîn Devrinde Eyyübîler Devleti, s.135; M. AYKAÇ, Divânlar, s.64.

⁶² İbn Bibi, a.g.e., c.II, s. 106.

geçen Fahreddin Ali getirilmiştir. ⁶³ Nitekim Fahreddin Ali'den sonra Emir-i Dâd Eminateddin Düleycani bu göreve getirilmiştir. ⁶⁴

Baybars'ın Anadolu'ya geldiği sıralarda 1277'de Emir-i Dâdlık görevi Seyfeddin Çalış bin İshak'da bulunmakta idi. ⁶⁵ Seyfeddin Çalış Baybars'ın ordusuna katılmıştı. Selçuklular'ın son Emir-i Dâd'ı ise, Emir-i Dâd Nizâmeddin idi.

Sonuç

Selçuklular'da Mezâlîm mahkemeleri veya divanı, diğer Müslüman Türk Devletlerinde olduğu gibi özel yetkili mahkemeler olup, alelaide suçlardan ziyade devlete ve halka karşı işlenen suçlar ile, yüksek dereceli memurların ve kadının ilgi alanına girmeyen davalara bakan mahkemeler olmuştur. Selçuklu sultanları adalete büyük önem vermelerinden dolayı bu mahkemelere başkanlık etseler de devlet işlerinin yoğun olduğu dönemlerde bu işi vezirlerine, üst düzey devlet erkanına, hanedan mensuplarına veya Emir-i Dâd denilen beylere vermişlerdir. Emir-i Dâd, mahkemede hükümdarın erkini temsil eden kişi olmuş ve genellikle Kılıç Ehlinde seçilmiştir. Türkiye Selçukluları dönemi kaynaklarından Aksarayi de Emir-i Dâd'ın askeri sınıfa mensup olduğunu teyit eder.

KAYNAKÇA

Ahmed bin Mahmud, Selçuknâme, (Haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2011.

Akyüz, Vecdi, Müslüman Türk Devletlerinde Divan-ı Mezâlîm Kurumu, Türkler Ans., c. V.

Anonim, Selçuk-nâme, (Çev. Halil İbrahim Gök-Fahrettin Coşguner), Ankara 2014.

Aykaç, Mehmet, Abbasi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divanlar, TTK. Yay. Ankara 1997.

Burslan, Kıvameddin, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, TTK Yay., Ankara 1999, II. Baskı.

Corci Zeydân, Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi (Ter.: Zeki Megamiz), İstanbul, 1328-1330.

Ebû Ya'la, Muhammed bin Hüseyin el Ferrâ, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, (Nşr. Muhammed Hamid el-Fıki), Kahire 1356/1938.

el- Kalkaşandi, Ahmed bin Ali, Subhu'l-'Aşâ fi Sınâati'l-İnşâ, (Tahkik, açıklama ve ilâveler: Muhammed Hüseyin Şemsüddin), Darü'l-Fıkr Neşriyatı, Beyrut-Lübnan 1987.

⁶³ E. Merçil, Emir-i Dâd, s.224.

⁶⁴ İbn Bibi, a.g.e., c.II, s. 174.

⁶⁵ İbn Bibi, a.g.e., c.II, s. 184-185.

- el- Maverdi, Ali bin Muhammed bin Habîb Ebi'l-Hasan, el-Ahkâmü's-Sultâniyye (Ter.: Ali Şafak ,(İslâmda Hilâfet ve Devlet Hukuku), Bedir Yay., İstanbul 1976.
- Elçibey, E., Tolunoğulları Devleti (868-905), (Ter. Selçuk Alkın), İstanbul 1997.
- el-Makrîzî, Takîyüddin Ahmed bin Ali, Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr, tarihsiz, Bulak bsm.
- en-Nüveyrî, Şihâbüddin Ahmed bin 'Abdülvehhâb, Nihâyetü'l- Ereb fi Fünuni'l-Edeb (Tahkik:Said 'Âşûr, Kaynaklar:Muhammed Mustafa Ziyâde, Fuad Abdülmuti es-Sayyâd), Mısır 1985.
- Genç, Reşat, Karahanlı Devlet Teşkilâtı, TTK. Yay., Ankara 2002.
- İbn Bibi, el-Evâmirü'l Alâ'iyye Fi'l-Umuri'l- Alâ'iyye, (Selçuk-nâme), (çev. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, c. I.
- İbn Haldûn, Tarihu İbn Haldûn (Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtedâ ve'l-Haber), Beyrut, tarihsiz.
- İbnü'l Esir, el-Kâmil fi't-Tarih (İslâm Tarihi), (Ter: Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, Redaktör: Mertol Tulum), Türkiyat Mat.İst.,1987, c.X.
- Kafesoğlu, İbrahim, Harezşahlar Devleti Tarihi, Ankara 1956.
- _____, Türk Milli Kültürü, Ankara 1975.
- Kaşgarlı Mahmud, Divânu Lügati't- Türk (Ter.: Besim Atalay), T.D.K. Yay. Ankara 1992.
- Kındî, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, Kitabu'l- Vulat ve'l Kudat, (Yay. R. Guese), Beyrut 1908.
- Kök, Bahaeddin, Nureddin Mahmud bin Zengi ve İslâm Kurmlarndaki Yeri, İstanbul 1990.
- Köprülü, M. Fuad, İslâm Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi, İstanbul 1983.
- Köymen, M. Altay, Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.
- _____,Alp Arslan ve Zamanı II, Ankara Üniv. D.T.C.F. Yay. Ankara, 1983.
- Kucur,Sadi, Nizâmülmülk'ün Siyâset-nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği, Türklük Araştırmaları Der. , S.12, (Eylül 2002).
- Kuşçu, Ayşe Dudu, "Eyyûbilerde Mezâlîm Mahkemeleri ve Dârü'l-Adl", Selçuk Üniv. Türkiyat Araştırmaları Der., (2009), S. 26.
- _____, Eyyûbî Devleti Teşkilâtı, TTK, Yay., Ankara 2013.

- Merçil, Erdoğan, Selçuklular Zamanında Divan Teşkilâtı, İstanbul 2015.
- _____, Selçuklularda Emir-i Dâd Müessesesi, Makaleler, İstanbul, 2011.
- Mez. A., Hadaratü'l İslâmiyye, (Çev. A. Ebû Rîde), Beyrut 1961, c.I.
- Müntecibüddin Bedî, Atabetü'l- Ketebe, (Mecmua-i Müreselât-ı Divan-ı Sencer, (Nşr. Muhammed Kazvini ve Abbas İkbâl), Tahran, Hş. 1329.
- Nizami-î Arûzî, Çehâr Makale, (Nşr. M. Kazvini - M. Mu'ini), Tahran 1331 hş.
- Nizâmü'l-Mülk, Siyasetnâme, (Haz. Mehmet Altay Köymen), TTK Yay., Ankara 1999.
- Özaydın, Abdülkerim, Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498-511/ 1105-1118), Ankara 1990.
- Seydan, Meryem, "Fars Edebi ve Tarihi Metinlerinde Divan Mansıbı Olarak "Emir-i Dad", Fars Dili ve Edebiyatı Dergisi, 23.Yıl, S. 80.
- Subkî, Tabakatü Şafiyetü'l-Kübrâ, Mısır 1324.
- Şeşen, Ramazan, Salâhaddîn Devrinde Eyûbiler Devleti, İstanbul, 1983.
- Taneri, Aydın, "Emir-i Dâd", DİA, TDV Yay., c. XI.
- _____, Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün, İstanbul, 1993, M.E.B.Yay., II.Baskı.
- _____, Celâlü'd-dîn Hârizmşâh ve Zamanı, Ankara 1977.
- Tekindağ, M.C., Berkuk Devri'nde Memlûk Sultanlığı, İstanbul 1961.
- Turan, Osman, Selçuklular Tarihi, İstanbul 1969.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, Ankara, 1988, T.T.K.Yay ., IV. Baskı.
- Üçok, Bahriye, İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar; Ankara 1981.
- Yınac, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi, TTK. Yay., Ankara 2014.c.II.
- Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig (Ter.: Reşid Rahmeti Arat), Ankara, 1991, V. Baskı.